

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ

ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GELECEĞE
İpekyolu
SEMPOZYUMU

**ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GELECEĞE
İPEK YOLU
SEMPOZYUMU**

10-12 Ekim 2022 / Ankara

BİLDİRİ KİTABI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi TODAİE Yayınları
Yayın No: 159

ULUSLARARASI GEÇMİŞTEN GELECEĞE İPEKYOLU SEMPOZYUMU
10-12 EKİM 2022 / ANKARA

BİLDİRİ KİTABI

e-ISBN: 978-975-8918-77-5

Birinci Basım: Aralık 2022, Ankara

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Orhan KURTOĞLU
Prof. Dr. Güljanat KURMANGALIYEVA ERCİLASUN
Doç. Dr. Veli Savaş YELOK
Arş. Gör. Züleyha Nurgül ERTUĞRUL

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tümü ya da bölümü/bölemleri Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Bildiri Kitabındaki yazıların yasal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

Copyright by Ankara Hacı Bayram Veli University. All rights reserved. not part of this book may be printed, reproduced or distributed by any electronical, optical, mechanical or other means without the written permission of Ankara Hacı Bayram Veli University.

Kapak Tasarımı ve Dizgi
Öğr. Gör. Burhan ŞOHOĞLU

Adres
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi TODAİE Yayınevi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü
Yücetepe Mahallesi 85.Cadde No:8
06570 Çankaya/ANKARA
Sertifika No: 70205

www.hacibayram.edu.tr

**ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GELECEĞE
İPEK YOLU
SEMPOZYUMU**

10-12 Ekim 2022 / Ankara

**ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GELECEĞE
İPEK YOLU
SEMPOZYUMU**

KURULLAR

Onur Kurulu

Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Prof. Dr. Birol ÇETİN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörü
Türk Tarih Kurumu Başkanı

Düzenleme Kurulu

Dr. Orhan KURTOĞLU
Dr. Anita SENGUPTA
Dr. Beste ESEN BİÇER
Dr. Bilgehan GÜLCAN
Dr. Chong Jin OH
Dr. Güljanat KURMANGALIYEVA ERCİLASUN
Dr. Hayati BEŞİRLİ
Dr. Hisao KOMATSU
Dr. Innokentii AKTAMOV
Dr. İbrahim Hakan DÖNMEZ
Dr. Kayrat BELEK
Dr. Kemal ŞAMLIOĞLU
Dr. Kürşad ZORLU
Dr. Kürşat GÖKTÜRK
Dr. Mustafa Nail ALKAN
Dr. Müslüme NARİN
Dr. Nicolas de PEDRO
Dr. Pelin ÖZTÜRK GÖÇMEN
Dr. Rysgul ABILKHAMITKYZY
Dr. Veli Savaş YELOK
Hasan Tahsin KAVLAK
Züleyha Nurgül ERTUĞRUL

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İnsan Kaynakları Bakanlığı
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Hankuk Yabancı Diller Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Oriental Library/Toyo Bunko
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ramon Llull Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Almatı İşletme Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bilim Kurulu

Dr. Abdülmecit İSLAMOĞLU	Ankara Üniversitesi	Türkiye
Dr. Abdürreşit Celil KARLUK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ahmet Kibar ÇETİN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ali BORAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Alper Çağrı YILMAZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Anvarbek MOKEEV	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Araz ASLANLI	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi	Azerbaycan
Dr. Aysen SOYSALDI	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Azer AMİRASLANOV		Azerbaycan
Dr. Azer BABAYEV	ADA Üniversitesi	Azerbaycan
Dr. Bahridin Ahmedovich USMONOV	Fergana Devlet Üniversitesi	Özbekistan
Dr. Bakyt TURDUMAMBETOV	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Berat Lale AKKUTAY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Beste ESEN BİÇER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Bilal KOÇ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Bilgehan GÜLCAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Cem YAŞIN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Cemalettin AKTEPE	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Cemile KINACI BARAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Cevdet KILIÇ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Chong Jin OH	Hankuk Üniversitesi	Güney Kore
Dr. Damelia SADYKOVA		Kazakistan
Dr. Dilek TÜRKYILMAZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Dosay KENJETAY	Ahmet Yesevî Üniversitesi	Türkiye
Dr. Erdal AKSOY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Erkin EKREM	Hacettepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Fariz AHMEDOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi	Azerbaycan
Dr. Fatih SAKALLI	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Fatma Ahsen TURAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Fatma Süreyya KURTOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Fırat PURTAŞ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye

Dr. Fulya BAYRAKTAR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Geray MUSAYEV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi	Azerbaycan
Dr. Gülçin YAHYA KAÇAR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Gülmira AZİRETBERGENOVA	Ahmet Yesevî Üniversitesi	Türkiye
Dr. Halit ÇAL	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Hasan AYIK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Hasan ŞENER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Hikmet KOÇYİĞİT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Himmet HÜLÜR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Hisao KOMATSU	Oriental Library (Toyo Bunko)	Japonya
Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ingeborg BALDAUF	Berlin Humboldt University	Almanya
Dr. Innokentii AKTAMOV	Buryat Devlet Üniversitesi	Rusya
Dr. İbrahim DİLEK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. İlhan ÜZÜLMEZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. İsmail ÇİFTÇİOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. İsmail SARI	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Joosong LEE	HUFS	Güney Kore
Dr. Jusuf PİRİMBAEV	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Kemal ŞAMLIOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Kerem GÖKTEN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	Türkiye
Dr. Kemal GÖRMEZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Kevin G. CAI	Waterloo Üniversitesi	Kanada
Dr. Konuralp ERCİLASUN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Kürşad ZORLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Kürşat GÖKTÜRK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Levent Ersin ORALLI	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mehmet Fatih KİRİŞÇİOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL	İstanbul Kültür Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mehmet Seyfettin EROL	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mehmet TOPLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mehmet Öcal OĞUZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Meltem KATIRANCI	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mendigül NOGAYBAYEVA	Al Farabi Kazak Millî Üniversitesi	Kazakistan

Dr. Merter MERT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Muhammad SHAHBAZ	Beijing Institute	Çin
Dr. Murat KIZANLIKLİ	Kırgızistan-TürkiyeManas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Murat ÖZCAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Muratbek KOCOBEKOV	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Musa QASIMLI	Azerbaycan Millî İlimler Akademisi	Azerbaycan
Dr. Mustafa EKİNCİKLİ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mustafa Nail ALKAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Muvaffak EFLATUN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mübariz HASANOV	Piri Reis Üniversitesi	Türkiye
Dr. Nasrullah UZMAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Nazım Hikmet POLAT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Neslihan İlknur KOÇ KESKİN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Nurettin GÜZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Nuri ADIGÜZEL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	Türkiye
Dr. Nurlan BAİGABYLOV	L.N. Gumilyov Avrasya Millî Üniversitesi	Kazakistan
Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Nurten GÖKALP	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Orhan KURTOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Pelin ÖZTÜRK GÖÇMEN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Recai DOĞAN	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Ruhi ERSOY	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Saidanvarbek Baxromjon o'g'li Yuldashev	Fergana Devlet Üniversitesi	Özbekistan
Dr. Salahaddin BEKKİ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	Türkiye
Dr. Serdar SAĞLAM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Sezer KORKMAZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Suchandana CHATTERJEE	Küresel İlişkilerde Asya Enstitüsü	Hindistan
Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Tayfun HAYKIR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Tevfik İnanç İLİSULU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Tim SUMMERS	Hong Kong Çin Üniversitesi	Hong Kong
Dr. Timur DADABAEV	Tsukuba Üniversitesi	Japonya
Dr. Ümit BULUT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	Türkiye
Dr. Yasin BOYLU	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Valentina KHRAPKINA	Kiev-Mohıla Akademisi Ulusal Üniversitesi	Ukrayna
Dr. Varis ÇAKAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Vasfi HATİPOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Zakir AVŞAR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Zaynobidin ABDİRASHİDOV	Alisher Nevâyî Nomidagi Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi	Özbekistan

Dr. Zhaohui WANG
Dr. Zuhra ALTIMIŞOVA
Bağdad AMREYEV

Michigan Teknoloji University
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kazakistan-Türk Devletleri Teşkilatı
Genel Sekreteri

ABD
Kırgızistan
Kazakistan

TAKDİM

İnsanlığın gelişmesinde oldukça önemli vazifeleri yerine getiren Tarihî İpek Yolu, genelde bir ticaret güzergâhı olarak bilirse de aslında o, insanlığın kadim dönemlerinde üretilen ve keşfedilen bilgilerin paylaşıldığı önemli bir alandır. İnsanların birbirlerinden haberdar olmaları, sınırları aşarak birbirlerinden alışveriş yapabilmeleri ve birbirlerinin kültürlerini öğrenmek suretiyle etkileşimde bulunabilmelerinin, belki de dünyadaki ilk küreselleşme hamlelerinden birisinin İpek Yolu'ndaki ticaret vasıtasıyla ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Sahip olduğu akıl yetisi sayesinde sorgulayan, araştıran, kurgulayan ve öğrenmeye meyleden insanoğlu, tarihî süreç içerisinde kültür olarak adlandırılan birikimi meydana getirmiştir. Başlangıçta onun, hayatı kolaylaştırmak amacıyla ürettiği kaplar, aletler, giysiler, evler vb. bu birikimin temelini oluşturmuştur. Zamanla doğal ihtiyaçların üzerine çıkan inançlar, düşünceler, bilgiler, yazılar, icatlar, keşifler ve estetik ürünler, insanoğlunun “medeniyet”i kurmasının ilk işaretleri olarak görülmüştür.

Dünyada bu ürünlerin ortaya çıktığı, medeniyet tohumlarının atıldığı yerler düşünüldüğünde ilk akla gelenler Mezopotamya, Anadolu, Mısır ve Çin'dir. Medeniyetler, uygun iklim şartlarında insanlığın yeşerttiği ağaçlara benzer. Tarihte buna verilebilecek örneklerden birisi de Türklerdir. Türk milletinin farklı tarihî dönemlerde insanlığın gelişimine katkıda bulunduğunu ve medeniyet kurduğunu gösteren yeterli miktarda bilimsel somut delil vardır. Bunun pek çok izini doğrudan doğruya İpek Yolu'nda görmek mümkündür.

Tarih sahnesinde farklı kabile ve boylar hâlinde kendini gösteren, insanlığın gelişmesine katkı sağlayacak muazzam bir kültür mirası oluşturan Türkler, “Eski Dünya” denilen Asya'dan Avrupa'ya uzanan coğrafyadaki en faal kavimlerden birisidir ve Türklerin tarihi, âdeta yollarda şekillenmiştir. Bu yollar, büyük oranda İpek Yolu'yla örtüşür. Türklerin, Tarihî İpek Yolu'nda ilerlemelerinin ve bu yolu, çoğu zaman kontrol altında tutabilmelerinin arkasında “medeniyet kurma” başarıları yatar. İslam dinini yaymak için Türkistan'a gelen Müslüman Araplarla Türklerin karşılaşmaları sonucunda bu bölge, yeni ve parlak bir medeniyetin ana vatanı hâline gelmiştir. Bu dönemde hem İslam dünyası hem de bütün insanlık için muazzam bir bilim, felsefe ve kültür üretimi gerçekleştirilmiştir. Maverâünnehir denilen bölge, insanlık tarihi için âdeta bir dönüm noktasıdır ve bu dönem, kaynaklarda “İslam medeniyetinin altın çağı” olarak anılır. Bu altın çağda, Türk-İslam medeniyetinin bir merkezi Türkistan'da kurulurken diğer merkezi Endülüs'te inşa edilmiş ve bunun tesir alanı Viyana kapılarına kadar uzanmıştır.

Japon NHK Televizyonununun 1980'li yıllarda hazırladığı “İpek Yolu Belgeseli” vesilesiyle bu güzergâhtaki farklı Türk toplulukları ve somut gerçekler dünyanın ilgisine sunulmuştur. Günümüzde İpek Yolu tekrar gündemdedir. UNESCO'yla başlayan ilgi, Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) ile artmıştır. Soğuk Savaş sonrasında İpek Yolu Coğrafyası, bilhassa Batılılar tarafından keşfedilmeyi bekleyen topraklar olarak görülmüştür. Haberleşme ve iletişimin sınır tanımaz hâle geldiği küreselleşme sürecinde, dünyanın üretim merkezi hâline gelen Uzak Doğu ile Batı arasında, önce keşfetme ve gezme amacıyla başlayan ilgi, şimdilerde ticaret alanına da kaymış durumdadır. İpek Yolu üzerine yapılan araştırmalar, büyük oranda Türkleri ilgilendirmektedir. UNESCO ve Dünya Turizm Örgütü tarafından geliştirilen İpek Yolu projelerinde Azerbaycan, Kazakistan,

Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan taraf olarak yer almaktadır. İpek Yolu, büyük kısmıyla Türklerle iç içedir ve aynı zamanda “Türk Yolu” nitelemesini hak etmektedir.

Türk dünyasının İpek Yolu’ndaki ortak kültür mirası, bilim dünyasının zaten ilgi alanındadır. Orhon Anıtları’nın keşfinden beri dünya, Türklerin kültür izlerini ilgiyle takip etmektedir. Her alandaki kültür unsurlarının araştırılması ve ortaya çıkarılması, Türk dünyasının bilimsel olarak varlığını ve birliğini güçlendirmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı’nın kuruluş amacı doğrultusunda Türk dünyası ortak kültür mirasının araştırılması ve tanıtılması, ortak kimlik ve ortak gelecek ülküsü kurma bakımından son derece önemlidir.

İpek Yolu, geçmişten günümüze kültürler arası etkileşim ile Doğu ve Batı’nın birbirini tanımalarını sağlayan önemli bir mirastır. Tarihin kadim dönemlerinde toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel hayatlarında belirleyici olan İpek Yolu’nun gelecekte de önemini koruyacağı açıktır.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi olarak düzenlediğimiz “Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu” ile İpek Yolu’nun önemini yanı sıra onun geçmişte, günümüzde ve gelecekteki konumunun incelenmesi amaçlanmıştır.

Bu bağlamda Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu, 11 farklı ülkeden (Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Japonya, Güney Kore, İspanya, Hindistan, Moğolistan ve İsviçre) 89 araştırmacının (51 Yabancı Uyruklu, 38 Türk) katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Sunulan bildirilerin farklı disiplinlerden olması, etkinliğin amacına uygunluğunu ispatlar niteliktedir. Tarih, edebiyat, sanat, ilahiyat, felsefe gibi alanlarda sunulan bildirilerin özellikle İpek Yolu’nun bu alanlardaki varlığını ve geçmişten günümüze etkilerini ortaya koyduğu söylenebilir. Uluslararası ilişkiler, hukuk, ekonomi gibi alanların odağında yapılan incelemelerdeyse İpek Yolu’nun günümüz toplumlarına etkisi üzerinde durulmuştur.

Ayrıca söz konusu sempozyumda, son yıllarda yeniden önem kazanan İpek Yolu’na dair planlanan uygulamalar ve İpek Yolu temelindeki olası iş birliklerinin devletlerin çeşitli alanlardaki durumuna ve uluslararası ilişkilerde meydana getireceği değişimlere dair varsayımlar sunulmuş ve tartışılmıştır. Yurt dışından katılan araştırmacıların sayıca fazlalığı, etkinliğin sadece Türkiye’deki çalışmalarla sınırlanmadığını göstermiş ve çeşitli ülkelerdeki, İpek Yolu’na dair araştırmaların da dinleyicilere ve ilim âlemine ulaştırılmasını sağlamıştır. Sunulan bildiriler ile ilgili yapılan değerlendirme ve tartışmalar esnasında araştırmacıların yeni inceleme konuları tespit ettiği ve planlanan bu araştırmalara dair ortaklıklar geliştirdikleri gözlemlenmiştir. Sağlanan bu etkileşimin sempozyumun yüz yüze gerçekleştirilmesi sayesinde olduğu söylenebilir. Bahsi geçen bu hususlar neticesinde Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu’nun düzenlenme amacına uygun bir şekilde sonlandığı ve çeşitli disiplinlerdeki inceleme alanlarına katkı sağlamakla beraber yeni araştırmalara da kapı araladığı söylenebilir.

“Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Bilimsel Etkinlikler Dizisi” çerçevesinde düzenlenen ve bildirileri e-kitap olarak yayımlanan bu sempozyumun alan çalışmalarına katkıda bulunması ümidiyle destek ve katkıları olan bütün paydaşlarımıza tekrar teşekkür ederiz.

Editörler

İÇİNDEKİLER

Takdim	13
Açılış Konuşmaları	
Prof. Dr. Yusuf TEKİN	23
Prof. Dr. Hatice ORUÇ	25
Doç. Dr. Asım BALCI	27
Prof. Dr. Orhan KURTOĞLU	29
Bildiriler	
Zaynabidin ABDİRASHİDOV Abdurauf Fitratning Turkiyadagi Faoliyatiga Doir Yangicha Qarashlar.....	33
Rysgul ABİLKHAMİTKYZY Ұлы Жібек Жолы Аңыздары.....	45
Elmira ADİLBEKOVA Geçmişten Günümüze İpek Yolu'nun Önemi	53
Zeynep AKARSLAN Kadim İpek Yolu'nda Azerbaycan ve İpekçilik	63
Derviş ALTINOK İpek Yolu Yatırımlarında Bir Vergi Avantajı Olarak İştirak Kazancı İstisnası.....	69
İbrahim ATABEY İpek Kelimesinin Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesindeki Anlam Çeşitlenmesi.....	75
Lazzat BERDİMURATOVA Kızılkum Bölgesinde Tüm Türk Toponimlerinin Sınıflandırılması	79
Kayrat BELEK Büyük İpek Yolu'nun Tanrı Dağlarındaki İzleri (Türk-İslam Yazıtları ve Sikkeleri Örneği).....	87
Salahaddin BEKKİ Türk Dünyası Destanları Projesi ve Bir Düzyazılaştırma Örneği Olarak Maaday-Kara Destanı.....	93
Kamil Ufuk BİLGİN / Ramazan TOPRAKLI İpek Yolu Değişen Bölge Coğrafyasında Miryokefalon Savaş Yönetimi	101
Almaz Ulvi BİNNATOVA Əlişir Nəvainin Dini-Təsəvvüfi Görüşləri “Lisanut-teyr” (“Quş Dili”) Əsəri Kontekstində.....	111

Ufuk BİRCAN Büyük İpek Yolu Fikir Adamlarından Mehmet Şemsettin Günaltay'ın Türk Düşüncesindeki Yeri.....	117
Suchandana CHATTERJEE İpek Yolu Çalışmalarında Değişen Yollar	123
Derya COŞKUN / Anıl Yasin OĞUZ Yuan Hâkimiyet Sürecinde Çin'de Kullanılan Dokuma Tezgâhları ve İşlevleri.....	129
Yegane ÇAĞLAYAN İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir (Orta Çağda Tebriz'in Yükselişi).....	141
Varis ÇAKAN Türk Birliği İdealinin Tarihî Serüveni ve Yeni İpek Yolu Projesi.....	149
İzzet ÇIVGIN “Ön - İpek Yolu”nda Besin, Metal, Yeşim, Cam Ticareti; Ticari Ağların Oluşumunda Göçebe Çobanların, Evcil Atların, Tekerlekli Arabaların ve Develerin Rolü (MÖ 3000-138).....	159
Hikmet DEMİRCİ Tarihî ve Modern Dönemde Türk Sınırları Boyunca İpek Yolları.....	179
Mustafa DEMİRCİ İpek Yolu'nda Doğu-Batı Kervanlarının Buluştuğu Bir Tüccarlar	189
Şehri: Beykent	
Gulnoza DJURAKULOVA Türkiy Xalqlar Eposlarida Ot Obrazi Bilan Bog‘Liq Epik An’analar	201
Büşra DOĞAN Çin ile Kazakistan'ın Enerji İş Birliklerinin Modern İpek Yolu Kapsamında İncelenmesi	207
Sinan DOĞAN İlhanlılar Döneminde Tebriz'den Sivas'a Uzanan Ticaret Yolu ve Bilim Hayatına Etkileri	215
Nodira EGAMQULOVA Türkiston Vaqtlı Matbuotida Adabiy Aloqalar.....	229
Başak Burcu EKE İpek Yolu Ticareti ve Basra Körfezi'nde Selçuklu Denizcilik Faaliyetleri	237
Merve Hilal ERDOĞAN İpek Yolu ve Soğdaklar	243
Ahmet Bican ERCİLASUN Tarih ve Kültür Ekseninde İpek Yolu.....	253

Konuralp ERCİLASUN Bir İpek Yolu Kültür Havzasından Bahsedilebilir Mi?	259
Serhat Ahmet ERKMEN İpek Yolu'nun Güvenliği: Irak'ta İstikrar ve Türkmenlerin Durumu	265
Nurten GÖKALP Aristoteles ve Fârâbî Felsefelerinde İnsanın Anlam ve Değeri.....	271
Nasib GÖYÜŞOV Doğu'dan Batı'ya İman, Ahlak ve Medeniyet Kervanı.....	277
Umarali GULMATOV Özbekistan'ın Uluslararası İlişkilerde Ulusal Taşımacılığının Rolü.....	287
Nafisa HAYOTOVA ZAKİROVNA Modern Buhara Şehrinde Ekolojik Çevre.....	293
Dilnoza JAMOLOVA Türkistan ve Buhara'da Eğitimin Gelişmesinde Türk Aydınlarının Rolü	299
Alter KAHRAMAN / Mehmet ÖZCAN Kuşak-Yol Girişiminin Orta Asya ve Güney Kafkasya Ülkelerinde İktisadi Büyümeye Etkisi	307
Elmira KANAİBEKOVA Kazak ve Kırgız Geleneksel Kıyafetlerindeki Maddi ve Manevi Kültür	317
Anvarjon KANDAKHAROV KHASANOVİCH Buyuk İpek Yo'li Savdosida Xizmat Ko'rsatish Tizimi va Unda Markaziy Osiyo Karvonsaroylarining Ahamiyati.....	337
Gülнар KARA Kazak Şarkiyatçı Ş. Ualihanov'un Araştırmalarında 19. Yüzyılda İpek Yolu Şehirleri.....	345
Feruzaxon KARİMOVA SAYFUDDINOVNA O'zbek Tilida Muloqot Qoidalarining Sharqona va G'arbona Talqini: Me'yor va Og'ish	355
Abdürreşit Celil KARLUK Çin'in İpekyolu Ekonomik Kuşağı Projesi ve Türkistan: Gerçekler, Muhtemel Kazançlar ve Riskler	363
Assem KASSYMOVA Büyük İpek Yolu Üzerindeki Ülkelerin Eğitim Alanında Entegrasyonu (Shakarim Üniversitesi ve Kyungdong Üniversitesi Örneğinde).....	375

Şehnaze KERİMOVA Modern Edebiyat Üzerine Bir Değerlendirme	379
Ömer Faruk KOCATEPE Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Güvenlik ve Savunma İş Birliği Boyutu.....	385
Alexandr KOİCHUBAYEV / Baurzhan TOLYSBAYEV Pandemi Sonrası Ekonomide Lojistik ve SCM: Yeni İpek Yolu Fırsatları	395
Hisao KOMATSU M. Bekir, Türkistan Kit'asi Tarihi Ve Coğrafi Cihetten (Taşkent, 1918) Hakkında Bir İnceleme.....	401
Marhabo KUCHKAROVA XUDAYBERGANOVNA O'tmish Odami Imom Motrudiy Obrazi Zamonaviy Yozuvchi Luqmon Bo'rixon Talqinida	413
İhsan KURTBAŞ Avrupa-Atlantik'ten, Asya-Pasifik'e Eksen Kayması ve Kuşak-Yol İnisiyatifiyle (Yeni İpek Yolu) Türkiye'nin Artan Önemi	419
Orhan KURTOĞLU İpek Yolu'nun İki Durağı Arasındaki Şiir Bağı: Heratlı Ali Şîr Nevâyî'nin Diyarbakırlı Divan Şairlerine Etkisi	433
Gulzoda MAKHMUDJONOVA Timurlular Döneminde İpek Yolu Güzergâhında Sanatçı Göçü (Semerkand ve Herat Örneğinde)	443
Temel MERİ Fransa'da Yeni İpek Yolu Üzerine Tartışmalar: Fırsatlar ve Tehditler Ekseni	453
Rəna MİRZƏZADƏ Şuşa Bəyannaməsi: Azərbaycan-Türkiyə Münasibətlərində Yeni Mərhələ	463
Bobonazar MURTAZOYEV Muhammad Avfiy "Lubob ul-Albob" Tazkirasida Termizlik Shoirlarga Doir Ma'lumotlar	471
Mahrux ABBAS NƏCƏFLİ Türk Miflərində Güzəllik Anlayışı.....	479
Samar NORMAXMATOV SHUHRATOVICH Buyuk İpak Yo'lida Dorivor O'simliklar	487
Chong Jin OH / Joosong LEE Korea-Turkey Middle Power Cooperation in Central Asia: Creating the Turkic-Altaic Cooperation.....	493

Umsunai OMURBEKOVA İpek Yolu Güzergâhlarından Biri Olan Taş Rabat Mimari Kompleksi Üzerinde Tarihî Görüşler	505
Aykut ÖZBAYRAKTAR The Crossing Points of the Amu Darya River Used by Caravans in the 10th Century	513
Süleyman ÖZBEK / Muhammed Naim NAİMİ İpek Yolu Güzergâhında Timurluların Ticari Faaliyetleri	519
Ferudun Hakan ÖZKAN İpek Yolu'nda Klasik Türk Debiyatının Son Görünümlerinden Bir Eser: Tabîbî'nin Nazire Mecmuası	527
Emre ÖZSOY Xx. Yüzyıl Başlarında İdil-Ural Tatar Basımında Doğu Türkistan Türkleri: Vakıt Gazetesi Örneği	535
Burulkan ABDİBAİTOVA PALA Kuşak ve Yol Projesi ile Küresel Ağ Geçidinin Karşılaştırmalı Analizi ve Orta Asya'ya Etkileri	545
Elif PALIÇKO Modern Bir İpek Yolu Anlatısı: Görünmez Kentler.....	553
Samirə QULİYEVA XX. Əsrin Əvvəllərində Azərbaycan Mətbuatında Felyeton Janrı	559
Odil RADJABOV Özbekistan Turist Markasının Tanıtımında Ana Araç Olarak İletişim	567
Sayyora RAİMOVA Zamonaviy O'zbek She'riyatida Sharq Arba'inchilik An'anaları.....	575
Munkhtulga RİNCHİNKHOROL Doğu Moğolistan'da Yeni Bulunan Uygur Dönemi Bir "Yol Yaziti"	583
Barış SADAY İpek Yolu: Haçlı Çağı'nda Batı Akdeniz Hegemonya Mücadelesi (Ceneviz Cumhuriyeti Örneği Üzerinden).....	591
Nigora SAFAROVA Лати́фа Жа́нри Ҳақида	601
Fatih SAKALLI Cherry Gilchrist'in 'İpek Yolu Masalları' Üzerine Değerlendirmeler	605

Surayyo SAYDULLAYEVA SERAJIDDINOVNA Linguocultural Peculiarities Of Speech Etiquette In Uzbek And English Languages.....	615
Museyib SHİRALİYEV İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları Açısından “Kuşak ve Yol” Projesinde Azerbaycan'ın Rolü	619
Anar SOMUNCUOĞLU The Role of Regional States in the “Silk Road” Projects.....	627
Feruza SULTONQULOVA BOBONAZROVA Usmon Azim She'riyatida Fol'klorizmga Asoslangan Metaforik Obrazlar Talqini.....	635
Bahriddin USMONOV AHMEDOVİCH Büyük İpek Yolu'nun Fergana Vadisinin Ekonomik Hayatındaki Rolü (Timurlular Dönemi Örneği).....	643
Hatice YILDIZ Bendeniz ve Marco Polo: İpek Yolu'nda Postmodern Bir Macera.....	649
Hanım YILMAZ Binbir Gece Masalları'nın Yolu Klasik Şiirden Geçer Mi?.....	657
Çağla YILMAZ Kültür Uygulamalarının Dijital Dönüşümüne Bir Örnek: Nardugan Bayramı	665
Veli Savaş YELOK İpek Yolu'nda Millî Uyanışa Hizmet Eden Sâdâ-yı Türkistan Gazetesi Üzerinde Bir İnceleme	673
Bavurzhan YERDEMBEKOV Büyük İpek Yolu Üzerindeki Kazak ve Türk Halkının Ortak Değerleri.....	679
Rano YUSUBOVA Linguistic Reduction In Classical Texts As A Means Of Achieving Symbolic Imagery	685

**ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GELECEĞE
İPEK YOLU
SEMPOZYUMU**

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Yusuf TEKİN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörü

Sayın Başkanım,
Saygıdeğer Büyükelçiler,
Kıymetli Bilim İnsanları,
Değerli Katılımcılar,

Sizleri en kalbi duygularımla, muhabbetle, saygıyla selamlıyorum. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu'nun hayırlara vesile olmasını diliyor, hepinize hoş geldiniz diyorum.

Bilindiği üzere, İpek Yolu, tarihin en eski çağlarından itibaren birçok millet ve devletin sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik hayatında önemli bir yer işgal etmiştir. Farklı rotalarla çok sayıda medeniyeti birbirine bağlayan İpek Yolu, Asya'yı Anadolu üzerinden Avrupa'ya bağlayan ticaret yolu olmasının ötesinde, iki bin yıldan beri bu güzergâhta yaşayan kültür, din ve milletlerden de izler taşıyan; olağanüstü bir tarihi ve kültürel zenginlikle bilgi, fikir, kültür, inanç ve dinlerin etkileşimini sağlayan bir mecradır.

Bu yolun bir ticaret güzergâhı olduğu fikri çoğu zaman doğrudur, ancak İpek Yolu'nun öneminin izah edilmesinde yeterli değildir. İnsanlığın bugüne gelmesinde önemli görevler ifa eden tarihî İpek Yolu, kadim çağlardan beri üretilen ve keşfedilen bilgilerin paylaşıldığı önemli bir alan olma özelliğini taşır. İlk çağların imkânları düşünüldüğünde bu paylaşımın ne denli muazzam bir gelişme olduğu ortadadır.

İpek Yolu'nun, bu yönüyle, insanlığın küreselleştiği ilk mecra olduğunu belirtmek gerekir. Bu yol; insanların birbirlerinden haberdar olmasına, sınırları aşarak alışveriş yapabilmesine ve kültürel etkileşim içine girmesine aracılık etmiş, bir nevi küreselleşme olgusunun başlangıcını oluşturmuştur.

Yaşanan yeni gelişmeler, devlet ve iktidar kavramı etrafında süregiden tartışmalar, başta değişim araçları olmak üzere ekonomi ile ilgili yeni arayışlar ve uluslararası ilişkiler alanındaki paradigma değişiklikleri İpek Yolu güzergâhının önümüzdeki yıllarda da yeniden ön plana çıkacağına dair işaretleri bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle ulus ötesi yapıların yaygınlaşması, bu yönde uluslararası örgütlerin ve ticari yapıların kurumsallaşması ve yaygınlaşması, dünya siyasetinde yaşanan kayma ve yeni yapılanmalar bunun önemli göstergeleridir.

Nitekim “Yeni İpek Yolu” ya da “21. yüzyılın İpek Yolu” olarak adlandırılan Kuşak-Yol Projesi bu işaretlerin reel-politik düzlemde bulunduğu en önemli ve en stratejik karşılığı oluşturmaktadır. Gerek küresel ekonomik sistem gerekse de politik sistem açısından dönüştürücü etki kapasitesine sahip olan bu projenin ana eksenleri, hatları, güzergâhları ve koridorları incelendiğinde Türkiye ve Türk Dünyası'nın önemli unsurlar olduğu görülmektedir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Avrasya jeopolitiğinin giderek önem kazanması ve adeta küresel rekabetin merkez oyun alanı haline gelmesi Türk Dünyası'nın jeopolitik boyutunu daha fazla öne çıkarmaktadır.

Atlas Okyanusu'ndan Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan, yani okyanustan okyanusa bütün eski kıtayı içine alan Avrasya, jeopolitikçi çevreler ve siyasal coğrafyacilar açısından dünyanın en merkezi ve önemli bölgesi olarak tanımlanmaktadır. Günümüzdeki bütün jeopolitik okumalar başat aktör ya da küresel liderlik için bu bölgede hâkimiyet tesis edilmesini şart koşmaktadır. Bu ise, tarihî İpek Yolu güzergâhının ve Türk Dünyası olarak adlandırdığımız coğrafyanın Avrasya'nın ve küresel sistemin stratejik varlığı bakımından ne derecede önemli olduğuna işaret etmektedir. Bu yönüyle bakıldığında, İpek Yolu ve etki alanı, geçmişte olduğu gibi gelecekte de dünyanın en önemli siyasi, ekonomik ve kültürel hareketliliğinin yaşanacağı coğrafya olmaya aday görünmektedir.

Üniversitelerin ana misyonu, yeni ortaya çıkan yapılanmalar, değişen paradigmlar ve tartışmalar ışığında uygulayıcıların kullanımına sunulmak üzere bilimsel bilgi üretmektir. Bu yönüyle dünya barışına, evrensel hukukun egemen kılınmasına, mazlum halkların korunmasına hizmet etmiş olunacaktır.

Üniversitemiz tarafından düzenlenen bu sempozyum, söz konusu coğrafyanın taşıdığı önem ve potansiyelin yanı sıra, sunduğu mevcut ve muhtemel fırsat ve risk alanlarına dönük geniş soluklu değerlendirmeler yapmak üzere oluşturulmuş bir platformdur.

İpek Yolu'nun sahip olduğu siyasi, kültürel, ekonomik ve benzeri özellikleri tespit etmek, yakın ve uzak vadede bu coğrafyada yaşanabilecek gelişmelere ışık tutmak, ülkemizin hem bu coğrafyayla ilgili politikalarına hem de yeni güç dengeleri bağlamında genel olarak dış politika alanındaki çabalarına katkı sağlamak düşüncesiyle düzenlediğimiz bu Sempozyum süresince birbirinden değerli düşünce ve önerileri kamuoyuyla paylaşma imkânı bulacağımızı ve güçlü bir müktesebatın oluşmasına katkı sunacağımızı ümit ediyorum.

Bu duygu ve düşüncelerle sözlerime son verirken, böyle güzel bir etkinlik kapsamında bir araya gelmemize vesile olan ve sempozyumun gerçekleşmesine destek ve katkıda bulunan Türk Tarih Kurumu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği ve Türkiye Halk Bankası'na, tebliğleri ile katkı sunacak katılımcılara, Üniversitemiz personeline ve etkinliğin düzenlenmesinde emeği geçen herkese teşekkür ediyorum. Bir kez daha Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu'nun hayırlı olmasını diliyorum; sizlere sevgilerimi, saygılarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Hatice ORUÇ

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi
Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu Üyesi

Kıymetli devlet büyüklerimiz, değerli katılımcılar ve saygıdeğer hazirûn, Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumuna hepiniz hoşgeldiniz.

Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Sayın Birol Çetin hocamız, başka bir program dolayısıyla Sempozyum açılışına katılamamıştır. Bugün burada bulunamadığı için üzüntülerini dile getirmemi, saygı ve selamlarını siz kıymetli katılımcılara iletmemi rica ettiler. Onun adına hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Türk ve Dünya tarihi için böyle önemli ve anlamlı bir Sempozyumun bilim dünyası açısından başarılı geçmesini temenni ediyorum.

Sempozyumun konusu olan İpek Yolu, Asya'yı Avrupa'ya, Avrupa'yı Asya'ya bağlayan bir ticaret yolu olmasının ötesinde, binlerce yıldır tarih, kültür, medeniyet, sanat ve edebiyata dair zenginliklerin de kaynağı olmuştur. Dünyanın bir ucundan diğer ucuna uzanan İpek Yolu sadece tüccarların değil, aynı zamanda doğudan batıya ve batıdan doğuya savaşçıların, askerlerin, komutanların, hükümdarların, âlimlerin, bilginlerin, sanatçıların, seyyahların yolu olmuştur.

Temeli milattan önce atılan doğu ile batının yaklaşık 17 asırdan fazla kullandığı ticaret yolu için Alman coğrafyacı Ferdinand von Richthofen ilk olarak 1877'de bu tabiri kullanmıştır. Bu isim Çin'le Ortadoğu arasında yapılan ticaretin ana metânını ipek teşkil ettiği için verilmiştir.

Her ne kadar ticaret yollarının genel adı İpek Yolu ise de bu yollarda taşınan; ipek, porselen, kâğıt, baharat, kıymetli maden ve değerli taşlar, geçtiği yollar boyunca pazar yerlerinin olduğu ülkelerde ve bölgelerde siyasi, askeri, sosyal ve kültürel anlamda katma değerlerin artmasını sağlamıştır. Bu yönü ile İpek Yolu, ticaretin merkezde olduğu kültür ve medeniyet yoludur. İpek Yolu'nun en büyük değeri kültür alışverişi olmuştur. Sanat, din, felsefe, teknoloji, dil, bilim, mimari ve uygarlığın diğer tüm unsurları bu yol boyunca etkileşim içinde ülkeden ülkeye taşınmıştır. Silah ve cephaneler, giyim, kuşam, yiyecek, içecek vb. unsurlar doğu batı arasında değişim ve dönüşümün İpek yolundan geçtiğini göstermiştir. İpek Yolu, bugün küresel köy olmayı sağlayan teknolojik gelişmelerin ilk yolu olarak adlandırılabilir. Bugün internet ve sosyal medya yoluyla yaşanan etkileşim tarihî süreçte İpek Yolu vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Türkler, İpek Yolu üzerinde hem ticaret yapmışlar, hem pazar yerlerini işletmişler, hem de ticareti yapılan kıymetli madenleri ihraç etmişlerdir. Yani doğu-batı eksenindeki ticaret kültürünün önemli yapı taşlarından birini Türk devletleri oluşturmuştur. Türkistan ve Anadolu coğrafyasında hüküm süren Türk devletleri açısından bu yol her dönem stratejik bir öneme sahip olmuştur.

İpek Yolu'nun geçtiği şehirlere bakmak bile bu önemini anlamaya yeterlidir. Urumçi, Turfan, Hotan, Taşkent, Buhara, Merv, Semerkant, Rey, Nişabur, Herat, Peşaver, Bombay, İsfahan, Bağdat, Musul, Sivas, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Antakya, Konya, Bursa, İstanbul. İpek Yolu'nun geçtiği şehirlerin bazılarının isimlerini zikretmek bile göstermektedir ki; İpek Yolu'na değinmeden tarih yazmak, anlatmak ve geleceğe dair politika üretmek mümkün değildir.

Bu minvalde; tarihî İpek Yolu, küreselleşme ile birlikte, deniz yoluna alternatif olarak karadan yeni ticaret yollarını açmak çabalarının sonucunda yeniden canlanmıştır. İpek Yolu'nun yeniden önem kazanması her alanda etkileşimi sağlayacaktır. Ekonomik, kültürel, siyasi ve askeri bağların kuvvetlenmesine vesile olacaktır. Bugün burada farklı oturumlarda geçmişten geleceğe İpek Yolu'nun her yönüyle ele alınacak olması bu Yol'un tarihî misyonunun da değişmediğinin bir göstergesidir.

Saygıdeğer Katılımcılar,

Konuşmamı bitirirken bir kez daha Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu'nun başarılı geçmesini temenni ediyorum. Sempozyum'da bildirimlerini sunacak bilim insanlarına teşekkür ediyorum.

İpek Yolu boyunca geçmişten günümüze gelen tarihî, sosyal, kültürel, ekonomik vb. alanlarda ortaya çıkan değerlerin geleceğe aktarılmasına fırsat sağlayacak bu Sempozyum'un bundan sonra yapılacak nice çalışmalarına yol gösterici olmasını diliyorum.

Hepinizi saygıyla selamlıyorum.

Doç. Dr. Asım BALCI
Altındağ Belediye Başkanı
Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yönetim Kurulu Üyesi

Sayın Rektörüm, dost ve kardeş ülkelerin sayın büyükelçileri, müsteşarları, temsilcileri; kıymetli akademisyenler, sevgili öğrenciler, değerli katılımcılar. Ben de sizleri saygıyla selamlıyorum.

Bugün burada Türk Dünyası Belediyeler Birliğini temsilen bulunmaktayım. Türk Dünyası Belediyeler Birliği yönetimi olarak “Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu”na destek vermekten dolayı mutlu olduğumuzu ifade etmek istiyorum.

Türk Dünyası Belediyeler Birliği, otuzdan fazla ülkeden; Orta Asya’dan, Balkanlar’a, Kuzey Asya’dan, Akdeniz coğrafyasına kadar geniş bir alandaki 1200’den fazla belediyeyi bünyesinde üye olarak bulunduran bir kuruluştur. Kuruluşumuz, gönül coğrafyamızdaki belediyeler arasında iş birliğini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu bakımdan, bu bilimsel toplantıya destek vermenin bizim amaçlarımızla da örtüştüğünü gördük ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesine destek olmaya karar verdik.

Değerli katılımcılar,

Ben bir yandan da Altındağ belediye başkanıyım. Ankara, Türkiye Cumhuriyeti’nin başkenti aynı zamanda İpek Yolu üzerinde yer alan bir şehir. Altındağ’ın da içerisinde bulunduğu tarihî ve kültürel bölge, Ankara Kalesi, Ulus, Samanpazarı ve Ulucanlar özelinde, tarihî İpek Yolu üzerindeki ticaretin yoğun bir şekilde işlediği, geliştiği bir bölgedir. Bu bakımdan geçmiş dönemde özellikle Ankara keçisinden elde edilen sof kumaşının dünya pazarlarına ulaşmasında İpek Yolu çok büyük bir işlev sahibi olmuş ve Ankara’nın ekonomisine çok büyük katkılar sunmuştur.

Bu bağlamda, sadece Ankara’nın merkezi değil; Kalecik, Beypazarı, Nallıhan da dâhil olmak üzere çeşitli ilçeleri İpek Yolu güzergâhında kültürler arası etkileşimin yoğun bir şekilde yaşanan ve aynı zamanda ticaretin gelişimine büyük katkılar sunan yerlerdir. Bu bakımdan ben bu sempozyumun bölgemiz için çok önemli olduğunu ifade etmek istiyorum. Emeği geçen bütün akademisyenlere ve katkı sağlayan bütün kurum ve kuruluşlara teşekkür ediyorum, toplantının verimli geçmesini diliyorum. Hepinize saygılar sunuyorum, sağ olun.

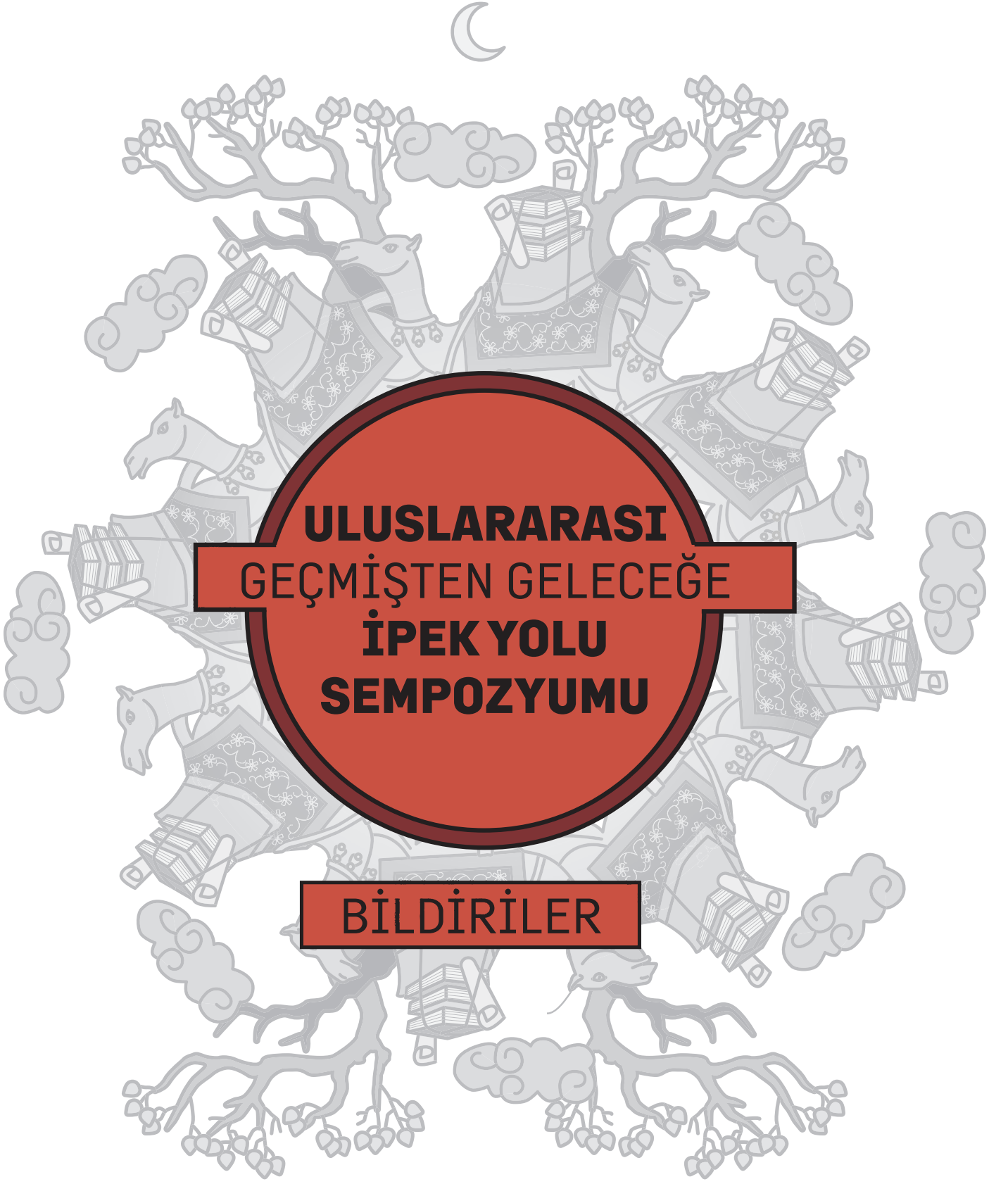
Prof. Dr. Orhan KURTOĞLU
Düzenleme Kurulu Başkanı

Türk Devletleri Teşkilatı Üye ve gözlemci ülkelerinin saygıdeğer büyükelçileri, Sayın Rektörüm, Sayın Altındağ Belediye Başkanım, TTK'nin değerli temsilcisi, Üniversitemizin değerli yönetici ve öğretim üyeleri, değerli katılımcılar, sevgili öğrenciler, basınımızın güzide temsilcileri. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Bilimsel Etkinlikler Dizisi kapsamında düzenlenen Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu'na hoş geldiniz, şeref verdiniz.

Bilindiği gibi Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz üzerinden Afrika ve Avrupa'ya kadar uzanan, insanlık tarihinin en eski ve en işlek ana yollarından biri olan bu ticaret yolunun İpek Yolu diye anılmasının sebebi Çin'de üretilerek dünyaya yayılan ipek dokumacılığıdır. Ancak, bu yolla dünyanın bir ucundan diğer ucuna ticari metalarla birlikte kültür ve medeniyet unsurları da taşınmıştır. Bu yönüyle İpek Yolu yüzyıllar boyunca farklı milletler, diller, dinler, kültürler ve medeniyetler arasında adeta köprü görevi görmüş; bu özelliğiyle birbirine bağladığı coğrafyalarda bazı ortak değerlerin, duygu ve düşüncelerin oluşmasına da vesile olmuş; iletişim imkânlarının günümüzle kıyaslanamayacak şartları içerisinde coğrafya ve kültürlerin birbirlerinden haberdar olmalarına bir bölgede üretilen somut ve somut olmayan kültürel unsurların şaşılacak derecede hızlı ve etkili bir şekilde taşınmasına imkân sağlamıştır. Bu yönüyle, insanların birbirlerinden haberdar olmaları, sınırları aşıp birbirlerinin kültürlerini öğrenerek etkileşimde bulunabilmeleri ve bir nevi dünyada ilk küreselleşme hamlelerinden birisinin İpek Yolu ticaretinden ortaya çıktığı söylenebilir.

Dünyada yaşanan yeni gelişmeler, İpek Yolu güzergâhının geçmişte sahip olduğu siyasal, ekonomik ve kültürel önemi tekrar kazanacağına dair işaretler vermektedir. Bu düşünceden hareketle Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi olarak İpek Yolu'nun sahip olduğu siyasi, kültürel, ekonomik vs. özellikleri tespit ile yakın ve uzak vadede bu coğrafyada yaşanabilecek gelişmelere ışık tutmak ve ülkemizin hem bu coğrafyayla ilgili politikalarına katkı sağlamak düşüncesiyle “Uluslararası Geçmişten Geleceğe İpek Yolu Sempozyumu” üst başlığıyla bir bilimsel toplantı düzenlemeyi planladık.

İki gün sürecek toplantımızda iki panel ve sempozyum oturumları olacaktır. Bugün bu salonda icra edilecek iki panelin “Uluslararası Politikada İpek Yolu” başlıklı ilkinde Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Yusuf Tekin'in yönlendiriciliğinde Türk Devletleri Teşkilatı üye ve gözlemci ülkelerinin Ankara Büyükelçileri; “Tarih, Kültür ve Uluslararası İlişkiler Ekseninde İpek Yolu” başlıklı ikincisinde ise Üniversitemiz öğretim üyeleri söz alacaktır. Sempozyuma, Türkiye dâhil 11 farklı ülkeden (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Japonya, Güney Kore, İspanya, Hindistan, Moğolistan, İsviçre) 51'i yabancı uyruklu 89 araştırmacı, Tarih, Edebiyat, Uluslararası İlişkiler, Siyaset, İktisat, Sanat, Halk Bilimi, Hukuk ve İlahiyat alanlarında 85 bildiri sunacaktır. Türkiye'den de 22 farklı üniversiteden katılımcının yer alacağı sempozyum, dört farklı salonda eş zamanlı 26 oturum halinde gerçekleştirilecektir. Sempozyumda sunulan bildiriler çerçevesinde, pek çok kültürle birlikte Türk kültürüyle de karşılıklı etkileşim sağlamış olan ve büyük bir kısmı bugün Türk dünyasının sınırları içerisinde yer alan tarihî İpek Yolu güzergâhındaki somut ve somut olmayan kültürel miras eserlerinin ortaya çıkarılması, pekiştirilmesi, hatırlanması ve uygulanması mümkün olacaktır. Sunulacak birbirinden değerli bildirilerle ilgili alanlara önemli katkılar sağlamayı ümit etmekteyiz.

**ULUSLARARASI
GEÇMİŞTEN GELECEĞE
İPEK YOLU
SEMPOZYUMU**

BİLDİRİLER

Abdurauf Fitratning Turkiyadagi Faoliyatiga Doir Yangicha Qarashlar

New Approaches on Abdurauf Fitrat's activity in Türkiye

Zaynabidin ABIRASHIDOV¹

Annotatsiya

Abdurauf Fitrat Turkiston jadidchiligining eng ko'zga ko'ringan vakillaridan biri sifatida tan olingan. Uning dunyoqarashining markazida ijtimoiy erkinlik g'oyasi va demokratik davlatning yangi kontseptsiyasi yotadi. Fitratning islomiy g'oyalarga qiziqishi uning musulmon Sharqiga bo'lgan qarashlari bilan bevosita bog'liq. Zamonaviy jadidshunoslikdagi muammolar va ularni tahlil qilish, Turkiston jadidchiligi, xususan, Fitrat hayoti, ijodi va faoliyati bilan bog'liq hal qilinmagan ko'plab muammolar yoki bahslar bor degan xulosaga kelish mumkin. Birlamchi manbalarni tahlil qilishdan olingan xulosalar jadidchilik, xususan Fitratshunoslikda ma'lum o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Aynan shu o'zgarishlar bizga Fitratning ilk faoliyat davri, xususan, Istanbuldagi faoliyati haqida aniq javoblar berish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Turkiston, Jadidchilik, Fitrat, Buxoro, Istanbul.

Abstract

Abdurauf Fitrat is recognized as one of the most prominent representatives of Turkestan Jadidism. At the heart of his worldview are the idea of social freedom, liberty and a new concept of a democratic state. Fitrat's interest in Islamic ideas is directly related to his views on the Muslim East. Problems in modern Jadid studies and their analysis allow us to conclude that there are many unresolved issues or controversies related to Turkestan Jadidism, in particular the life, work and activities of Fitrat. The conclusions drawn from the analysis of primary sources make certain changes in Jadid, especially in Fitrat studies. It is these changes that allow us to give clear answers about Fitrat's early career, especially his work in Istanbul.

Keywords: Turkistan, Jadidism, Fitrat, Bukhara, Istanbul.

0. Kirish

Sharq musulmon dunyosida keng tarqalgan islohotchilik harakati XX asr boshlariga kelib Turkistonda ham yoyila boshladi. Ushbu harakat faoliyati jamiyatning, aksariyat holatda, ijtimoiy va siyosiy sohalariga ko'proq tegishli bo'ldi. Shuningdek, bu islohotchilik harakati bosma sohasiga (kitobat, davriy nashrlar), ta'lim hamda ijtimoiy sohaga kuchli ta'sir o'tkazdi. O'sha davr ko'zga tashlangan islohotchilaridan biri Abdurauf Fitrat (1886 – 1938) 20 yildan ortiqroq vaqt mobaynida, avval, konservativ islom fikriga hamda mahalliy musulmon elitasi urf-odatlariga, so'ngroq esa yangi o'rnatilgan sovet hokimiyatining qattiq dogmatizmiga qarshi kurashdi.

Fitrat faoliyatining asos nuqtasini – negizida ijtimoiy ozodlik g'oyasi bo'lgan erkinlik va demokratik davlatning yangi kontseptsiyasi tashkil qiladi. Bu esa, o'z navbatida, uning siyosiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq.

Fitrat Buxoroda an'anaviy islomiy ta'limi oldi. Shu sababdan ham o'z davrining boshqa ziyolilari kabi uning 1910-yil Istanbulga ketguniga qadar davrini qamrab olgan ilk siyosiy, ijtimoiy va

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Prof. Dr., zaynabidin.abdirashidov@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6869-4315.

g'oyaviy sohalardagi faoliyati boshdanoq islomiy tafakkurga asoslandi. Turkiyada o'qish va turli ishlar bilan shug'ullangan yillarda esa (1910 – 1914) uning fikriy o'sishi islom tafakkuriga yanada kuchliroq bog'landi. Aynan ana shu davr Fitratning dunyoqarashi shakllanishida katta rol o'ynaganligini ta'kidlash mumkin.

Fitrat hayoti va ijodi zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan juda keng o'rganilganiga qaramay, uning ilk faoliyati va tarjimai holi, xususan Turkiyada o'tkazgan yillariga oid ko'p savollar o'z javobini topgani yo'q. Ayni mana shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda Fitratning ilk faoliyat davri hamda hayot yo'liga oid ayrim masalalarni yoritishga ehtiyoj seziladi. Ayni ehtiyoj Fitratning hayot yo'liga doir tarixiy, biografik va turli ilmiy ma'lumotlarni qayta tahlil qilish, jumladan, uning 1910-yilga qadar biografiyasiga doir ma'lumotlarga aniqliklar kiritishni taqozo etadi.

Fitrat yigitlik vaqtida islomning besh ruknidan biri bo'lgan haj amalini ado etdi. U haj safariga biror kishining hamrohligisiz chiqdi. Fitrat haj safaridan Buxoroga qaytishda moliyaviy muammolar tufayli bir muddat Hindistonda qolib yashashiga to'g'ri keldi. Hind xalqining turmush tarzi va ijtimoiy ahvoli ko'p hollarda Buxoro halqi yashash tarzi bilan o'xshash bo'lganligi sababidan bo'lsa kerak, Hindiston hayoti Fitratning dunyoqarashida chuqur iz qoldirganligini keyingi davrda yozgan asarlaridan sezish qiyin emas. Fitratning islomchilik g'oyalariga berilib ketishi va qiziqishi uning ilk faoliyat davrini belgilab berishi barobarida bu g'oyaning uning fikrlash tarziga ta'sir etishi, asosan, Fitratning musulmon Sharqidagi ahvolga bo'lgan qarashlari bilan chambarchas bog'liqlik kasb etadi. Bundan tashqari, Fitratning 1910-yillar boshlaridagi jadidchilikka bo'lgan munosabati masalasida ham ayrim o'rinlarga aniqlik kiritish lozim. Bu masala esa, asosan, Fitratning Turkiyaga ketishi, sabab va oqibatlari yoritilgan manbalar hamda ilmiy tadqiqotlarni tanqidiy tahlil qilish orqali hal qilinishi mumkin. Shu o'rinda, ayrim zamonaviy tadqiqotchilarning ta'kidlashlariga qaramasdan, Fitrat Turkiyaga hech qanday moliyaviy ko'maksiz ketganligi o'z isbotini topganligini aytib o'tish mumkin. Shuningdek, ayrim tadqiqotchilarning Fitratning Turkiyaga siyosiy sabablarga ko'ra "qochib ketgan"ligi borasidagi fikrlari ham tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilinishi lozim.

Fitratning Istanbuldagi faoliyati masalasi hali hanuz o'z yechimini topmay kelayotgan masalalardan biri. Islomchilik g'oyalari bilan qiziqishi Fitratni Istanbul so'fiy doiralari yetakladi. U bu shaharda yashagan ilk yilda "Hikmat" nashriyot uyiga hamda bu muassasa tashkilotchisi Ahmad Hilmiga juda yaqin bo'ldi. Bu yaqinlikni Fitratning "Hikmat" gazetasidagi faol ishtiroki bilan izohlash mumkin. Bundan tashqari, uning Istanbulda o'qishi masalasi ham yuqoridagi kabi o'z yechimini kutayotgan masalalardan biri. Shuningdek, buxoroliklarning Istanbuldagi xayriya jamiyati hamda Fitratning bu jamiyat tashkili va faoliyatidagi ishtiroki masalasining hal qilinishi ham uning faoliyatiga ancha oydinlik kiritishi mumkin. Mavjud ilmiy tadqiqotlar va ko'plab manbalar asosida amalga oshirilgan tahlil natijalariga asoslangan holda Fitrat jamiyat tashkilida ishtirok etmaganligi, ammo uning faoliyatida asosiy rol o'ynaganligi mazkur kichik tadqiqot asnosida yetarlicha ochib berilganligini ham aytib o'tish joiz.

Hozirgi Fitratshunoslikdagi muammolar va ularning tahlili Markaziy Osiyo jadidchiligi, xususan uning asosiy g'oyaviy yetakchilaridan biri bo'lgan Fitrat hayoti, ijodi va faoliyati bilan bog'liq yechimini topmagan talaygina muammolar yoki munozarali masalalar borligi haqida xulosa qilish imkonini beradi. Maqola yakunida chiqarilgan xulosalar Fitrat va fitratshunoslikka oid ma'lum o'zgartirishlar kiritadi. Ayni ana shu o'zgartirishlar Fitratning ilk faoliyat davri, xususan uning Istanbuldagi faoliyatiga tegishli aniq javoblar aytishga imkon yaratadi.

1. Fitrat va Jadidchilik

Abdurauf Fitrat shubhasiz XX asr birinchi choragi Markaziy Osiyo ziyolilarining eng koʻzgan koʻringan va taʼsir doirasi kuchli boʻlgan vakillaridan biri hisoblanadi. U yozuvchi, shoir, jurnalist, siyosiy arbob va Turkiston jadidchiligining gʻoyaviy yetakchilaridan biri sifatida tanilgan.

Fitrat 1910-yilga qadar Buxoro jadidlarining ishlariga umuman aralashmagan. Bu, ayniqsa, maktab masalasida yaqqol koʻzga tashlanadi. Fitrat, oʻzi yozishiga qaraganda, dastlab jadidlarga qarshi boʻlgan (Fitrat 1929) va ayrim kishilarning taʼsiri ostida¹ (Burxonov 1993: 116-117) unda yangi usul maktabi va, umuman, jadidchilikka moyillik paydo boʻlgan.

Fitrat, Edvard Olvortning taʼkidlashicha, “Buxoro madrasasini aʼlo darajada bitirganidan keyin Behbudiyning yaqin izdoshiga aylandi” (Allworth 1990: 144) Lekin Olvortning bu taʼkidiga u qadar qoʻshilib boʻlmaydi. Fitrat Buxoro talabalarining “eng fozili” boʻlishiga qaramay 1910-yilda ham u Buxorodan tashqarida umuman nomaʼlum shaxs edi. Olvort oʻz tahlili davomida “Fitrat Markaziy Osiyodagi katta muammolar oʻngida diniy ulamoning naqadar tushkunligi hamda uning bu vaziyatdagi mavjud imkoniyatlari borasida keskin fikrlar aytdi”, deb taʼkidlaganda, 1911-1912-yillar davomida Turkiyada oʻzining birinchi asarlarini nashr qildirgan va u bilan mashhurlikka erishgan Fitrat haqida soʻz yuritadi. Bundan tashqari, ayrim manbalarda keltirilishicha, Fitrat oʻzining ustozini Behbudiyga ergashib jadidchilik harakatiga qoʻshilgan (Borjian 1999, 564-567). Ammo, bu fikrni tasdiqlaydigan fakt va maʼlumotlar hanuz yoʻqligi uchun uni asossiz deyish mumkin.

“Ushbu yil (1910 – Z.A) fikri ochiqlarning biri Abdurauf Fitrat edi. Bu zot Buxoro talabalarining eng mustaidi, eng fozili sanala edi. Mirzo Abdulvohid maktabiga koʻb qotishib yurgan boʻlmasa ham, mudarris Abdulqodir Maxdum vositasi ila “Siroti Mustaqim”² majallasini mutolaa qilib fikri ochilgʻon va Istanbul safari uchun hozirlik koʻrub yurgon edi. Bir bahona ila Buxoroning bir qism viloyalarini sayohat qilib yaxshigina maʼlumot toʻblab mazkur safarga hozirlandi (‘Ayni 2010: 101).”

Ayniyning “Buxoro inqilobi tarixiga materiallar” kitobidan keltirilgan yuqoridagi koʻchirmadan Fitrat Istanbulga safariga qadar islomchilik gʻoyalari bilan qiziqqanligi va u haqidagi asosiy maʼlumotlarni 1908-yilgi Konstitutsiyaviy inqilobdan keyin Turkiyadagi islomchilikning asosiy nashrlaridan biri boʻlgan “Siroti Mustaqim” jurnalidan olganligini bilish mumkin. “Siroti Mustaqim” jurnali buxorolik oʻquvchilarini, ayniqsa madrasa talabalarini musulmonlar ijtimoiy-siyosiy hayotida islohotlar oʻtkazish zarurati haqidagi fikrlari bilan oʻziga jalb qilgan edi (Abdirashidov 2021). Bundan tashqari, jurnal oʻtkazilishi lozim boʻlgan islohotlarni va bu bilan bogʻliq mulohazalarini Qurʼon va paygʻambarning hadislarini bilan dalillashi ham jurnalning Buxoroda keng tarqalishi sabablardan biri sifatida qarash mumkin (‘Ayni 2010: 43; Komatsu 2001: 167-180).

Timur Xoʻjaoʻgʻlining taʼkidlashicha, Fitrat Istanbulga kelmasidan oldin usmonli turk ziyolilari orasida keng tarqalgan islomchilik va turkchilik mafkurasi hamda qarashlari borasida batafsil maʼlumotga ega va bu mafkuralarning taʼsiriga tushgan edi (Kocaoʻgʻlu 2003: 402). Fitrat diniy islohot tarafdori boʻlgani holda va, ehtimol, u, Ayni taʼkidlaganidek, “buxorolik talabalarining eng mustaidi va eng fozili” sifatida eronlik Zaynalobidin Marogʻoiy (1837-1910) tarafidan yozilgan

¹ Mashhur oʻzbek bastakori Mutavakkil Burhonov oʻz xotiralarida yozishicha, Fitratning Istanbulga safarga chiqish qaroriga bevosita uning togʻasi Mahzar Maxdum taʼsir oʻtkazgan.

² “Siroti Mustaqim” jurnali 1908-yil 14-avgustda nashr qilina boshlagan. Turkiyadagi Ikkinchi konstitutsion inqilob yillarida jurnalning bosh muharriri sifatida mashhur shoir Mehmet Akif Ersoʻy faoliyat olib borgan. Haftada bir marta nashrdan chiqqan jurnal asosan diniy yoʻnalishdagi va islomchilik gʻoyalari aks etgan materiallarni chop qilgan. 1912-yil 8-martdagi 183-sonidan boshlab jurnal nomini “Sabilur Rashad”ga oʻzgartirdi.

“Sayohatnomai Ibrohimbek” asari bilan ham juda yaxshi tanish bo‘lgan. Adib Xolidning aniqlashicha, Fitratning ilk asarlari “Munozara” va “Hind sayyohi”da ham uslub jihatidan, ham mazmunan Marog‘oiy asarining kuchli ta’siri kuzatiladi (Khalid, 2005: 217). Shu sabab ham ta’kidlash kerakki, “Siroti Mutaqim” jurnali va “Sayohatnomai Ibrohimbek” kabi boshqa manbalardan “o‘zlashtirilgan” g‘oyalar Fitratning XX asr birinchi o‘n yilligi boshlaridagi faoliyati va ijodining asosiy yo‘nalishini belgilab berdi. Boshqacha aytganda, Fitrat ijodining bu bosqichi ayrim tadqiqotchilar tomonidan “gumanistik hurfikrlilik” davri deb ham baholandi (Vladimirova 2011: 133).

2. Turkiyaga Safar

Istanbulda azaldan buxoroliklar jamoasi mavjud edi. Ammo XX asrning boshlarida Istanbulga buxoroliklarning yangi avlodi kela boshladi. Adib Xolid ta’kidlaganidek, Istanbul buxoroliklar uchun maqbul va qo‘shni Eronga qaraganda talabalar uchun imkoniyatlari keng va zamonaviyroq deb qabul qilingan edi (Khalid 2005: 215).

Fitratning o‘gay qizi Sevara Karomatillaxo‘jaevaning yozishicha, Fitrat o‘smirlik yillari haqida eslashni va gapirib berishni unchalik xush ko‘rmagan. Ammo, ba‘zan kechki taomdan so‘ng biroq bo‘sh vaqt bo‘lsa, o‘tmish yillarining uzuq-yuluq voqealarini eslardi. Shunday xotiralardan birida Fitrat quyidagilarni gapirib berganligini eslaydi:

“Mening o‘smirlik chog‘larim juda qiyin kechgan. Ayniqsa, Istanbuldalik paytim menga juda qiyin bo‘lgan. Otam mening u yerda o‘qishimga qarshi edi. Shunga qaramasdan, men Istanbulga ketdim. Otamning ra’yiga qarshi borganim uchun, u menga pul yubormay qo‘ydi. Istanbuldaligimda cho‘ntagimda bir tiyinsiz qoldim. Keyin, tirikchilik uchun duch kelgan ishni qilishimga to‘g‘ri keldi. Bir muddat bozorda qovun sotib olib ularni tiliklab qayta sotdim. So‘ngra tamaddixonada ishladim (Karomatillaxo‘jaeva 1996: 70).”

Fitratning otasi oiladan ketganidan keyin uni moddiy jihatdan ta’minlab turganligi aniq. Chamasi u va o‘g‘illari orasida qizg‘in yozishma bo‘lgan. Shu tariqa Fitrat otasi bilan aloqada bo‘lgan va uni o‘z rejalari, jumladan, Istanbulda o‘qishi haqida ham xabardor qilgan.

Hamidulla Boltaboev, Fitratning o‘gay opasi Maxbuba Raxim¹ning (Karomatillaxo‘jaeva 1996: 66) xotiralariga asoslanib ta’kidlashicha, Fitrat Istanbulga yetib olgunga qadar savdo kemasida yuk tashuvchi bo‘lib yollangan; (Istanbulda) tahsili davomida esa madrasa va masjidida hovli supuruvchilik qilib kun ko‘rgan; undan tashqari, akasi Abdurahmondan ba’zida moddiy yordam ham olib turgan (Boltaboev 2007: 18).

1910-yil² bahorida Fitrat do‘sti Muqimiddin bilan Buxorodan Istanbulga Eron orqali jo‘nab ketgan (Togan 1942-1947: 354; ‘Ayni 1987: 83, 101). Ba’zi tadqiqotlarda Fitrat Istanbulga 1909-yilning kuzida ketganligi ta’kidlanadi (Boltaboev 2007: 15-33). Lekin bu tadqiqotlarda mazkur sanani tasdiqlovchi isbot va manbalar keltirilmaganligi sabab bu faktni qabul qilish qiyin.

1910-yilning yanvar oyida Buxoroda shia va sunniylar orasida qonli to‘qnashuv sodir bo‘ladi. Bu xunrezlikning tafsilotlari ushbu voqealarning bevosita guvohi bo‘lgan Sadridin Ayniy tomonidan batafsil bayon etilgan (‘Ayni 2010, 71-100). Fitrat ham bu hodisalarni xotirlab quyidagilarni yozadi:

Shanba kuni madrasadan chiqa turib Toki Telpakduzon (do‘ppido‘zlar mahallasi)ga keldim. U yerda ellikka yaqin talaba nimanidir muhokama qilardi. Men ularning suhbatlarini eshitdim va Samarqand darvoza ortida eronliklar va shialarning bayramini tomosha qilgani

¹ Mahbuba Rahim Fitratning otasi Abdurahimning marg‘ilonlik oilasidan bo‘lgan qizi.

² Ayniy Buxoro inqilobi to‘g‘risida yozgan kitobining bir bo‘limida (83-bet) Fitratning Istanbulga ketish sanasini 1911-deb ko‘rsatadi. Bu nashr xatosi bo‘lsa kerak.

kelgan bir necha mahalliy talabalar o'rtasida to'qnashuv sodir bo'lganligini angladim. Bu hodisa 1328-yil Muharram oyining 10-kunida sodir bo'lgan edi (Fitrat 1991: 19-20).

Davomida Fitrat sodir bo'lgan voqealarni tafsilotlari bilan bayon qiladi (Fitrat 1991: 20-23). Bu fakt, yuqorida keltirilgan ta'kidlar, ya'ni Fitrat Buxorodagi shia-sunniy qonli to'qnashuvi paytida Turkiyada bo'lgan degan fikrni rad qiladi (Boltaboev 2007: 19).

Sadriddin Ayniy Fitrat va boshqa buxoroliklarning safari tafsilotlarini shunday bayon qiladi:

“Nizomiddin Urganjiyning birodarzodasi Muqimbek Abdurauf ila dars sherigi va yaqin do'st edi. Muqimbek amakisi ila oralari buzuq bo'lib, Chorjo'yda mahbus hukmida edi. Bu ham Fitrat bilan birga Istanbulga bormoqchi, lekin qochmoq uchun munosib bir fursatni ko'zlamakda edi.

Shiiy-sunniy fojeasi munosabati ila Mirzo Urganjiy Buxorog'a kelganligi sababli Muqimbekka fursat musoid bo'ldi. 1910-yil bahor faslinda Abdurauf ila Muqimbek Eron yo'li bilan Istanbulga qarab qochdilar ('Ayni 2010: 101).”

Ayniyning bu so'zlarini ayrim tadqiqotchilarni chalg'itgan ko'rinadi. Ular Ayniy keltirgan ma'lumotni noto'g'ri talqin qiladilar va Fitrat shia-sunniy ziddiyatidan keyin hukumat ta'qibidan qo'rqib Turkiyaga qochib ketgan, deb ta'kidlaydilar (Umnyakov, 1927: 88; Khan, 2003: 119). Bunday dalillar, fikrimcha, tarixiy isbotga ega emas. Agar Fitrat Buxorodagi bu voqealarning faol ishtirokchisi bo'lganida zamondoshlari tomonidan yozilgan asarlar yoki boshqa tarixiy manbalarda, albatta, uning ismi qayd qilingan bo'lar edi. Afsuski, biz hech bir manbada uning hukumat ta'qibi sabab Turkiyaga qochib ketganligini tasdiqlovchi faktlarni uchratmaymiz.

Ayniy shia-sunniy g'alayonlari va undan keyingi voqealar kechishini tavsif qilar ekan, qaydlarida Fitrat ismini qalamga olmaydi. U o'z asarida Buxoroning fikri ochiq yoshlari bu qonli xunrezlikdan keyin yangi maktab va islohotlar g'oyasi targ'iboti uchun birlashganliklarini qayd etadi va ushbu targ'ibot guruhining asosiy a'zolari ismlarini keltiradi. Bu ro'yxatda Fitratning ismi yo'q ('Ayni 2010: 85-87). Har holda Buxoro hukumati ikki raqib tomonlarni yarashtirishib, xunrezlikka chek qo'yishga va, hatto, voqealarni chuqurlashtirmaslik uchun voqea ishtirokchilarini jiddiy ta'qib qilmaslikka harakat qilgan (Rossiya – Srednyaya Aziya 2011: 408-412).

Yuqorida keltirilgan faktik dalillardan shuni xulosa qilish mumkinki, Fitrat Istanbul safariga katta mablag'siz va biror bir moliyaviy tashkilotning yordamisiz yo'lga chiqqan. Bu esa ko'p tadqiqotchilarning Fitrat Buxoro islohotchilarining yoki “Shirkati Buxoroyi Sharif” kompaniyasi yoki “Tarbiyai Atfol” hayriya jamiyati moddiy ko'magida Turkiyaga o'qishga yuborilgan degan ta'kidlarini inkor qiladi (Zenkovsky 1955: 37; Khalid 2005: 216; Boltaboev 2007: 15-18; Qosimov 1994: 73-74; Allworth 1994: 198; Ershahin 1999: 237; Dalimov 2008: 69; Biçakci 2006: 152; Ergasheva 2002: 38-39; Abdugalilova 2005: 19; Ahatova 1998: 24-25; G'oyibova 1990: 43).

3. Istanbul Davri

Yuqorida qayd qilinganidek, Fitrat Istanbulga 1910-yilning bahorida Eron orqali ketdi. Hozirga qadar manba va ma'lumotlarning kamligi sabab Fitrat Istanbulga borganidan keyin aslida nima bilan shug'ullanganligi noma'lumligicha qolmoqda. 1914-yilda Behbudiy Fitratni “Dorul Voizin” talabasi sifatida tilga oladi (G'uljadan yuborilgan ionalar 1914). Fitrat hayoti va ijodini o'rgangan tadqiqotchilarining ta'kidlashlaricha esa, u “Madrasatul Voizin” (Allworth 2000: 12; Komatsu 1993: 3; Khan 2003: 119; Ershahin 2008: 22; Boltaboev 2007: 24) yoki Istanbul Universitetida (Qosimov 1994: 74; Kara 2002: 125; Kocaoğlu 2003: 402) o'qigan. Lekin uning Istanbul Universitetida tahsil olganligini isbotlovchi manba yo'q.

Agar “Madrasatul Voizin” 1912-yilning oxirida ta’ sis etilgani inobatga olinsa, u holda Fitrat 1910-yilning o’rtasidan 1912-yilning oxirigacha bo’lgan oraliqda Istanbulda nima bilan shug’ullangan, degan savol tug’iladi?

1910-yil yozining boshlarida Istanbulga kelgan Fitrat, chamasi, vaqtinchalik Sultontepadagi Naqshbandiy O’zbeklar takkasida istiqomat qilgan. Har holda Hamdulla Boltaboev O’zbeklar takkasining 1911-yilgi¹ qayd kitobida Fitratning nomini ko’rish mumkinligini ta’kidlaydi (Boltaboev 2007: 24).

Yosh Fitrat Istanbuldagi hayotining ilk davrida islomchilik g’oyalari faol muhokama va targ’ib qilinadigan muhitga tushdi. Istanbulda bo’lgan davri mobaynida Fitrat so’fiylik ta’limoti bilan sug’orilgan islomchilik g’oyalari ustunlik qilgan doiralarga yaqin edi. Adib Holidning ta’kidlashicha, Fitrat so’fiy turk yozuvchisi, mutafakkir va “Hikmat” nashriyot uyining ta’ sischisi Shahbandarzoda Ahmet Hilmiy²ga yaqin bo’lgan (Khalid 2000: 383).

Takkada istiqomat qilgan musofirlar orasida uning hovlisi, yaqin-atrofi tozaligiga hamda oshxonasida yordamlashadigan odamlar ham bo’lgan. Lale Janning ta’kidlashicha, takka qayd daftarida ro’yxatdan o’tgan musofirlar takkaga yaqin bozor, karvonsaroy va boshqa shu kabi joylarda turli yumushlarni bajaruvchi yoki savdo ishlariga yordamlashuvchi sifatida faoliyat olib borgan. Takka musofirlarining bu kabi faoliyatlari Istanbulning eski shahar qismi bilan takka o’rtasidagi o’ziga xos munosabat tashuvchi bog’liqlik shakllanishiga sabab bo’lgan. Bundan tashqari, takkada uzoq muddat qolgan musofirlar takkaga yangi joylashgan boshqa shaxslarga yashash joyi va kun kechirish uchun ish topishga yordam beruvchi diaspora klasterlarini tashkillashtirishga muvaffaq bo’lgan (Can 2012: 388-391).

Fitrat Istanbulda tirikchilik uchun turli joylarda ishlashga majbur bo’lgan. Ehtimol, u ham yuqorida tilga olingan diaspora klasterlarining yordamidan foydalangan. Chunki u qisqa muddat ichida bozorda mayda-chuda savdosi bilan shug’ullangan, madrasa va masjidida hovli supuruvchilik qilgan, oshpazning yordamchisi bo’lib ishlagan va hk. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda dastlabki yilda katta shaharda “cho’ntagida bir tiyini” bo’lmagan Fitrat asosan tirikchilik qilish uchun turli joylarda ishlagan va kechki paytlarda bo’sh qolgan vaqtlarida madrasaga kirish imtihonlariga tayyorgarlik ko’rgan, deb tahmin ham qilish mumkin. Va, eng asosiysi, Fitrat 1910-yil davomida o’zining mashhur “Munozara” va “Hind sayyohi” asarlarini ustida ishlagan. 1911-1912-yillari Fitrat, qiyin moddiy ahvoliga qaramasdan, turli joylarda ishlab topgan pulidan jamg’argan mablag’iga Ahmad Hilmiyning “Hikmat” nashriyotida o’zining yuqorida nomi zikr etilgan ikki badiiy asari va “Sayha” she’riy to’plamini chop qildi.

1909-yil oxirlarida Istanbulda “Buxoro Ta’ mimi Maorif Jamiyati Xayriyasi” tuzildi (Buxoro Ta’ mimi Maorif 1327). Jamiyatning Nizomnomasi turli yillarda qisqartirilgan shaklda rus, frantsuz va ingliz tillariga tarjima qilingan (Arsharuni va Gabidullin 1931: 133-135; Carrère 1966: 286-288; Carrère 1988: 194-196; Kocaoğlu 2001: 467-483; Boltaboev 2007: 255-258). Jamiyat Nizomining muqovasida uning 1327-yil Shavval oyining 11-kunida tashkil etilgani ko’rsatilgan. Bu 1909-yil 26-oktabr³ga to’g’ri keladi.

Bu Xayriya jamiyati Turkiston politsiyasi mansabdorlari tomonidan Turkiston va Buxoro yoshlariga islomchilik ruhidagi ta’lim berishni maqsad qilgan tashkilot sifatida baholandi (Rasi i Narodi 2006: 282). Mazkur jamiyat, uning Nizomida yozilishicha, Turkistonda, xususan Buxoroda bilimni

¹ Hamidulla Boltaboev 1329-hijriy yilni 1909-yilga to’g’ri keladi deb ko’rsatadi. Aslida esa 1911-yilga to’g’ri keladi.

² Ahmet Hilmiy (1865–1914), faylasuf, so’fiylik qarashlari ta’sirida asarlar yozgan. 1910-yili “Hikmet” jurnalini tashkil qilgan. O’sha yili asosan diniy mazmundagi adabiyotlarni chop qilishga mo’ljallangan “Hikmet Matbaasi Islomiyasi” nashriyatiga asos solgan.

³ Sana tabdili quyidagi manbada amalga oshirildi: <http://www.ttk.gov.tr>

ommalashtirish va maktablar ochish uchun tashkil etilgan. Jamiyat o'z oldiga hech qanday siyosiy maqsad qo'yilmagan va o'lkadagi biror bir siyosiy kuchni qo'llab quvvatlamagan. Ammo Jamiyat xomiyligida tahsil olgan talabalar o'qishini tamomlagandan so'ng Jamiyat rahbariyati uni qaerga yuborsa o'sha yerda faoliyat olib borishga majbur edi. Agar talaba bu shartni bajarishdan voz kechgan taqdirda u Jamiyat uning tahsili uchun to'lagan barcha mablag'ni qaytarishi kerak edi (Buxoro Ta'mimi Maorif 1327: 6-7). Jamiyatning talabalarga qo'ygan shartlari va Nizomda ko'rsatilgan maqsad va vazifalariga qaralsa, u Turkistonda Istanbuldagi Jamiyatning markaziy boshqaruv nazorati ostida faoliyat yuritadigan ziyoli qatlamni shakllantirishni ko'zlagan, deb aytish mumkin. Aynan mana shu holat Turkiston politsiya Departamentini xavotirga solgan. Ayniy yozganidek, manfaatparast mutaassib ulamo ishning bu yo'sinda borishidan foydalanib qolgan. Ulamo xayriya jamiyatlari davlatga qarshi tashviqot olib boradigan siyosiy tuzilma; taraqqiyparvarlar turk gazetalarini o'qiydilar va Turkiya siyosatchilari bilan yashirin munasabatlari bor, degan iddaolarini doimiy tarzda tegishli idoralarga ariza berib turgan ('Ayni 2010: 46).

Istanbuldagi Buxoro Jamiyati tashkilotchilariga keladigan bo'lsak, ularning nomi hech qaerda ko'rsatilmagan. Lekin asosiy tashkilotchilar, Gasprinskiyning fikriga ko'ra, Istanbulda muqim istiqomat qilayotgan turkistonliklar bo'lishgan (Istanbulda Buxoro jamiyati xayriyasi 1909). Ayniyning ta'kidlashicha, Abdurauf Fitrat bilan bir qatorda mazkur Jamiyatga Muqimiddin, Sodik Ashur o'g'li va g'uljalik Abdulaziz Afandi asos solgan. Shuningdek, mashhur tatar jurnalisti, jamoat va din arbobi Olimjon al-Idrisiy (1887-1945) ham ushbu Jamiyat ishida faol ishtirok etgan ('Ayni 2010: 122). Zamonaviy tadqiqotlarda mualliflar Ayniyning yuqoridagi va boshqa ta'kidlariga tayangan holda, Istanbuldagi Buxoro Jamiyatiga Abdurauf Fitrat va Usmon Xo'ja boshchiligidagi talabalar tomonidan asos solingan, degan fikrni ilgari suradilar (Khan 2003: 119; Ershahin 2008: 22; Boltaboev 2007: 19-20; Allworth 1994: 198; Qosimov 1994: 74; Borjian 1999: 565).

Bundan tashqari, ayrim tadqiqotlarda Istanbuldagi Buxoro Jamiyati "Tarbiyai atfol" jamiyatining bo'linmasi deb ta'kidlanadi (Togan 1942-1947: 354; Kocaoğlu, 2001: 20; Boltaboev, 2007: 19). Fikrimcha, bunday mulohazalar mantiqqa zid. Chunki Istanbuldagi Buxoro Jamiyatiga 1909-yilning oxirida asos solingan va Jamiyat Nizomida uning hech qanday bo'linmasi yo'qligi aniq yozib qo'yilgan (Buxoro Ta'mimi Maorif 1327: 8). Taxmin qilish mumkinki, Istanbulda Buxoro Jamiyati tuzilgandan so'ng u yerga buxorolik yoshlarni tanlab olish va o'qishga yuborish maqsadida Buxoroga Jamiyatning vakillari kelgan. 1910-yilning boshlarida Istanbulga birinchilar qatorida Usmon Xo'ja, uning ukasi Ato Xo'ja va Mahzar Mahdum Burhon Mahdum o'g'li yuborildi. Ulardan so'ng bahorda Fitrat va Muqimiddin Istanbulga yo'l oldi ('Ayni 2010: 100-101).

1909-yili kuz oylarida Usmon Xo'ja va Homid Xo'ja Mehriy Buxoroda jadid maktablari tizimini yo'lga qo'yish maqsadida turk ta'lim tizimi bilan yaqindan o'rganib kelish uchun Istanbulga yuborilgan edi. Ular, ehtimol, Istanbulda bo'lgan ikki yoki uch oy mobaynida maktab tizimi bilan tanishdan tashqari ayrim boshqa ishlar bilan ham mashg'ul bo'lishgan. Gap shundaki, "Shirkati Buxoroyi Sharif" ta'sischilari tomonidan kelgusida Buxoroda yangi usuldagi maktablarni ommalashtirish uchun yuqori malakali o'qituvchilarni tayyorlashdek jiddiy muammo turardi. Usmon Xo'ja va Homid Xo'ja Mehriy safarlari chog'ida aynan shu masalaga yechim ham topishlari kerak edi. Balki bu ikki buxorolik ziyoli Istanbuldagi tatar va qrim talabalari jamiyati (Volker 2002) vakillari bilan ko'rishishgan, o'z oldilariga qo'yilgan muammoni hal qilish yo'llarini muzokara qilishgan hamda Buxoroda tashkil etiladigan yangi maktablar uchun o'qituvchi yetishtirishni maqsad qilgan biror xayriya jamiyati tuzish borasida kelishuvga erishgan bo'lishlari mumkin. Ehtimoliy kelishuvga ko'ra, yuqorida nomi zikr etilgan va keyinchalik Jamiyatning faol a'zosi bo'lgan Olimjon al-Idrisiy "Buxoro Ta'mimi Maorif Jamiyati Xayriyasi"ni ro'yxatdan o'tkazgan

bo'lishi ehtimldan holi emas. Aynan shu sabab ham Jamiyat Nizomida ta'sischilarning nomlari ko'rsatilmagan bo'lishi mumkin.

1910-yili Istanbulga kelgan va u yerda bevosita faoliyat olib borgan Usmon Xo'ja, uning ukasi Ato Xo'ja, Mazhar Mahdum Burhon, Fitrat va Muqimiddin buxorolik yoshlarni o'qishga yuborilishi, talabalarning joy, mablag' bilan ta'minlanishi kabi masalalar bilan bog'liq ishlarni hal qilishni maqsad qilgan "Buxoro Ta'mimi Maorif Jamiyati Xayriyasi"ning faoliyatini yo'lga qo'yish bilan shug'ullangan bo'lishlari mumkin. Bevosita Buxorodan Istanbulga talaba yuborish masalasini hal qilish maqsadida esa Jamiyatning, garchi Nizomida ochilishi ko'zlanmagan bo'lsada, Buxoroda bo'linmasini tashkil etish kun tartibiga chiqqan. Bu bo'linma, fikrimcha, "Tarbiyai atfol" nomi bilan tarixga kirdi va uning tashkilotchilari orasida, Ayniyning ta'kidlashicha, Istanbuldagi Buxorliklar Jamiyatining ham a'zolari bor edi ('Ayni 2010: 122).

"Tarbiyai atfol" jamiyati o'zi yuborayotgan talabalar orqali Istanbuldagi Buxoro Jamiyati bilan aloqa bog'lab turgan. O'ta ehtiyotkorona yo'l tutish zarurati tufayli, Jamiyat a'zolari o'z yozishmalarida maxsus koddan foydalandilar. Amirlik mansabdorlari va Buxorodagi Rossiya siyosiy agentligi vakillari yangi maktab tashkilotchilarini inqilobiy g'oyalar tarafdori deb hisoblaganliklari sababli, yuqorida yozilganidek, "Tarbiyai atfol" jamiyatiga a'zolikka qabul qilinadigan shaxslar o'ta sinchkovlab o'rganilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, "Buxoro Ta'mimi Maorif Jamiyati Xayriyasi" buxorolik bo'lmagan boshqa shaxslar tomonidan tashkil etilgan yoki ro'yxatdan o'tkazilgan hamda Buxorodan 1910-yil boshlarida Istanbulga kelgan birinchi talabalar ushbu Jamiyat faoliyatini yo'lga qo'yidilar.

Fitrat holat va vaqtning qulayligidan unumli foydalanib, Buxoroda qoralaganlarini qayta ishlagan ko'rinadi. Zero u Istanbulga safar oldidan, Ayni yozganidek, Buxoro amirligining bir necha viloyatlariga safar qilgan va ma'lumotlar jamlagan. Albatta Fitrat jamlagan ma'lumotlar mamlakatdagi haqiqiy ahvolni yaqqol ko'rsatib berishi kerak edi. Shu sababdan ham u o'z asarlarida tasvirlagan Buxoroning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli haqiqatga juda yaqin. Fitratning ilk asarlari nafaqat adabiy asar sifatida, balki tarixiy manba sifatida ham o'ta qimmatli. Fitratning safargacha bo'lgan vaqtda jamlagan ma'lumotlari uning Istanbulga ketishidan oldin nima haqda yozishi va qanday yozishini juda yaxshi bilgan, deb aytish mumkin. Fitrat Buxoroda ekan yozilajak asarlarining syujeti va yo'nalishini aniq bilgan hamda muhim qismlari qaydga tushirilgan qoralamalari bo'lganligi ehtimoldan holi emas. O'z davrning diniy, falsafiy va siyosiy fikrining Fitrat dunyoqarashiga ta'siri uning 1910-1915-yillar oralig'ida yozgan asar va maqolalarida yaqqol ko'rinib turadi. Fitratning islomchilik fikri va g'oyalariga qattiq berilishi, ehtimol uni zamonaviy islom da'vatchilarini tayyorlash maqsadida yangidan tashkil qilingan "Madrasatul Voizin"ga yetaklagandir.

"Madrasatul Voizin" – isloh qilingan ta'lim tizimiga asoslangan birinchi oliy o'quv yurtlaridan biri sifatida 1912-yil 28-dekabrda Istanbulning Sogukcheshme mahallasidagi "Vani Efendi Madrasasi" o'rnida ochilgan (Ergun 1982: 86; Akman 2007: 86).

Manbalarda qayd etilishicha, 1913-1914-o'quv yili uchun 48 nafar talaba, shu jumladan 10 nafar xorijiy davlat fuqarosi bo'lgan musulmonlarni qabul qilish haqida e'lon berilgan (Ergun 1982: 86). Fitratning "Madrasatul Voizin"ga qachon o'qishga kirganligi masalasi manba va ma'lumotlar yetarli bo'lmaganligi uchun hamon muammoligicha qolmoqda. Har holda, u madrasaga kirish uchun yuqorida qayd etilgan barcha talablarni bajargan va qiyin kirish imtihonlarini muvaffaqiyatli topshirib "Konstantinopol "Madrasatul Voizin" diniy ta'lim muassasasi"ning buxorolik birinchi talabasi bo'lgan (Validov 1916: 261). Lekin 1914-yilda boshlangan Birinchi jahon urushi Fitratga

ushbu madrasani tamomlashga imkon bermadi. 1914-yilning o'rtalarida Istanbulda tahsil olayotgan aksar talabalar qatorida Fitrat ham Buxoroga qaytib keldi.

Fitrat madrasadagi o'qishini tamomlay olmadi. Biroq, Buxoro talabalarining "eng fozili" sifatida egallagan bilimlari, madrasaga kirish uchun tayyorgarlik va tahsil davomida olgan qo'shimcha malakalari Fitratga ulkan intellektual boylik zaxirasini berdi. Aynan Istanbulda o'tkazgan yillari, Abid Xolid ta'kidlashicha, Fitrat "ochiq islomchilik"ning amaldagi eng a'lo namunasi bo'lgan sakkizdan ortiq asarlarini yozdi (Khalid 2005: 217). Bundan tashqari, u islomchilikning Ahmet Hilmiy, Mehmet Akif, Abdurashid Ibrohim kabi nufuzli g'oyaviy rahnamolari bilan bevosita muloqot qilish va ularning asosiy asarlari va g'oyalari bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo'ldi. Ushbu shaxslarning asosiy g'oyalari Fitrat yaratgan badiiy asarlarda bevosita aks etdi (Komatsu 2006: 279; Ershahin 2008: 24; Ershahin 1999: 237).

Xulosa

Turkiston jadidchiligining yorqin siymolaridan bo'lgan Abdurauf Fitratning faoliyati, ayniqsa, badiiy asarlari Buxoro va Turkiston jadidchiligi tarixida sezilarli rol o'ynadi. Shunga qaramay, uning ilk faoliyatini yorituvchi ma'lumot va manbalar yetarli emas. Islomchilik g'oyalari bilan qiziqqan yosh Fitrat, faqat chin din, chin e'tiqod, chin Islomgina musulmonlarga baxt, tinchlik va xotirjamlik bag'ishlashi mumkin, deb hisobladi. Shu bilan birga, u musulmonlarning jaholat va qoloqlikdan qutulish yo'lini zamonaviy ilm-fanda ko'radi. Avvalida jadidchilikni rad qilgan Fitrat, qisqa muddatda Buxoro va Rus Turkistonida uning asosiy g'oyaviy yetakchilaridan biriga, uning "Munozara" asari esa Buxoro va Turkistondagi jadidchilik harakatining manifestiga aylandi (Komatsu 2006: 279).

Bundan tashqari, Buxoroning qadimiy madrasalarida din, shuningdek, qadimgi yunon falsafasi bo'yicha olgan bilimlari Fitratni Istanbulning islomiy-sufiy doiralari yetakladi. Antik falsafa bo'yicha bilimlari va bu bilimlarning Istanbuldagi o'rta asrlar musulmon falsafasiga oid fikr, g'oya va asarlar bilan kengaytirilishi, shubhasiz, unga juda katta imkoniyatlar yaratdi hamda Fitratning dunyoqarashini ancha kengaytirdi. Bu esa uning g'oyalarining ommalashuviga katta zamin yaratdi.

Fitrat o'ziga to'q savdogar oilasida tug'ilgan bo'lishiga qaramay, o'smirlik yillarida moddiy jihatdan muhtoj bo'lgan. U chin e'tiqodli musulmon sifatida "Allohning irodasi"ga bo'ysungan holda harakat qilgan. Buxorodan Istanbulga cho'ntagida bir tiyinsiz ketgan Fitrat faqat taqdirga ishongan. Bu esa uning Allohga bo'lgan chin e'tiqodi yana bir isboti sifatida qaralmog'i lozim. Va bu, shubhasiz, uning dunyoqarashi, voqelikni qanday qabul qilishi bilan belgilanadi.

Istanbulda Fitrat, Buxoro Jamiyatining tashkiliy masalalari bilan shug'ullanish barobarida ishlash va tahsil olishda davom etgan, ehtimol, o'z asarlarining qoramalarini qayta ishlagan va yozgan. Balki, so'fiylarni tinglagan yoki ularning marosimlarida hatto ishtirok etgan bo'lishi ham mumkin. Zero, so'fiylik bo'yicha olgan bilimlari kelgusida mazkur mavzuda yozganida unga juda qo'l kelgan. O'shanda u o'zini so'fizm va so'fiy adabiyot bilimdoni deb hisoblagan.

Istanbuldagi yillar unga ko'p narsa berdi. Garchi u moddiy muhtojlikda yashagan bo'lsa-da, ma'naviy jihatdan ham sharq adabiyoti tarixi, ham aniq va ijtimoiy fanlar bo'yicha chuqur bilimga ega bo'ldi. Keyinchalik bu egallagan ma'anviy bilimlari unga kelajakni oldindan ko'ra bilish va oldindan sezish qobiliyatini ato qildi. Bu qobiliyat Fitratga ham voqelikka, ham dinga o'z munosabatini bildirish imkonini berdi. Fitrat XX asr o'ninchi yillar boshlarida o'zini qiziqtiradigan mavzular, muammolarni kun tartibiga olib chiqadigan va ularni hal qila oladigan yozuvchi va faylasuf, hurfikrli inson sifatida to'liq shakllanib bo'lgan edi.

Adabiyotlar

- ABDIRASHIDOV, Z. (2005). "İsmail Gaspralı'nın Türkestan Seyahatleri". *Türk Edebiyatı*, 382: 18-21.
- ABDIRASHIDOV, Z. (2021). İMehmet Akif'in Sırat-ı Müstakim dergisi ve Buhara'da Ceditçilik. *Туркология – Turcology*, 4(108): 9-24.
- ABDUJALILOVA, S. (2005). *Abdurauf Fitratning oila tarbiyasiga oid qarashlari*. Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. Toshkent.
- AHATOVA, D. (1998). *Abdurauf Fitratning ma'rifiy-pedagogik qarashlari*. Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. Toshkent.
- AKMAN, Z. (2007). "Osmanlı son dönem kurumlarından Dâru'l Hikmeti'l-İslamiye'nin din eğitimi ve öğretimi alanındaki faaliyetleri". *İslâmi Araştırmalar dergisi*, 1: 85-94.
- ALLWORTH, E. (ed.). (1994). *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance. A Historical Overview*. -3rd ed. Duke University Press, Durham & London.
- ALLWORTH, E. (2000). *The preoccupations of Abdalrauf Fitrat. Bukharan nonconformist: an analysis and list of his writings*. Berlin: Des Arab. Buch.
- ALLWORTH, E. (1990). *The Modern Uzbeks. From the fourteenth century to the present: A Cultural History*. Stanford University, Hoover Institution Press.
- ARSHARUNI, A. va GABIDULLIN, X. 1931. *Ocherki panislamizma i pantyurkizma v Rossii*. Moskva: Bezbojnik.
- 'AYNĪ, Sadr al-Dīn. (2010). *Bukhārā inqilābining ta'rīkhī*. Shimada Shizuo, Sharifa Tosheva (eds.). NIHU Program Islamic Area Studies TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo.
- BIÇAKCI, S. (2006). "Homeland and nation on the stage: A review of *watan* concept in Abdalrauf Fitrat and Namik Kemal". *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 2: 149-161.
- BOLTABOEV, H. (2007). *Fitrat va jadidchilik*. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.
- BORJIAN, H. (1999). "Fetrat, 'Abd-Al-Ra'ūf Boḳārī". *Encyclopædia Iranica* Vol. IX, Fasc. 6: 564-567.
- BURXONOV, M. (1993). "Nurli siymolar (Fitrat va Cho'lpon haqida xotiralar)". *Fitna san'ati. 2-kitob*. Nashrga tayyorlovchilar: Ahmadjon Meliboev, Sa'dulla Ahmad. Toshkent: Fan, 116-123.
- Buxoro Ta'mimi Maorif Jamiyati Xayriyasining Nizomnoma va Xatti-Harakatidir*. (1327). Tarixi ta'sisi 11 Shavvol 1327. Markazi: Dori Saodat (Vazirxon). Matin matbaasinda tab o'linmishdir.
- CAN, L. (2012). "Connecting People: A Central Asian Sufi network in turn-of-the-century Istanbul". *Modern Asian Studies*, 46: 373-401.
- CARRÈRE, d'Encausse, H. (1988). *Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia (Comparative studies on Muslim societies)*. University of California Press.
- CARRÈRE, d'Encausse, H. (1966). *Réforme et révolution chez les musulmans de l'empire russe*. Paris: Librairie Armand Colin.
- DALIMOV, U. (2008). "Fitrat ve "Münazara". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1: 69-74.
- ERGASHEVA, M. (2002). *Abdurauf Fitratning siyosiy va huquqiy qarashlari*. Yuridik fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. Toshkent.
- ERGÜN, M. (1982). "II. Meşrutiyet döneminde medreselerin durumu ve islâh çalışmaları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1.2: 59-89.

- ERŞAHİN, S. (1999). “Buhara’da Cedidcilik-Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)”. *Dini Araştırmalar*, 3: 213-255.
- ERŞAHİN, S. (2008). “Fitrat’ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine”. *Bilig*, 47: 21-44.
- FITRAT. (1929). “Yopishmagan gajjaklar. O’rtoq Boybo‘latovga ochiq maktub”. *Qizil O‘zbekiston*, 215-216.
- FITRAT. (1991). *Davrai hukmronii Amir Olimxon*. Hozirkunandai nashr A.Nasriddinov. Dushanbe, Palatayi davlatiyi kitobho.
- G‘OYIBOVA, S. (1990). *Abdurauif Fitratning itimoiy-falsafiy qarashlari*. Falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilan dissertatsiya. Toshkent.
- “G‘uljadan yuborilgan ionalar”. (1914). *Oyina*, 30.
- “Istanbulda Buxoro jamiyati xayriyasi”, (1909). *Tarjimon*, 52.
- KARA, H. (2002). “Reclaiming National Literary Heritage: The Rehabilitation of Abdurauif Fitrat and Abdulhamid Cholpon in Uzbekistan”. *Europe-Asia Studies*, 54:1: 123-142.
- KAROMATILLAXO‘JAEVA, S. (1996). “Qalbimga mangu muhrlangan... Abdurauif Fitrat haqida xotiralar”. *Tafakkur*, 2: 66-72.
- KHALID, A. (2000). “Society and Politics in Bukhara, 1868–1920”. *Central Asian Survey*, 19: 367-396.
- KHALID, A. (2005). “Pan-Islamism in practice: the rhetoric of Muslim unity and its uses”. *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*. (Ed. Elisabeth Özdalga). London: RoutledgeCurzon, 201-224.
- KHAN, S. (2003). *Muslim Reformist Political Thought: Revivalists, Modernists and Free Will*. London: RoutledgeCurzon.
- KOÇAOĞLU, T. (2003). “Abdurauif Fitrat: A Central Asian Intellectual with the Changing Stages of National Identity”. *Mehmet Saray Armağanı: Türk Düğnyasına Bakışlar*. İstanbul: Da Yayınları, 401-406.
- KOÇAOĞLU, T. (ed.). (2001). *Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924*. Haarlem: SOTA.
- KOMATSU, H. (1993). *20. Yüzyıl başlarında Orta Asyada türkçülük ve devrim hareketleri*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- KOMATSU, H. (2001). “Bukhara and Istanbul: A Consideration about the Background of the Munāzara”. *Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries)*. (Eds. Stephane A. Dudoignon and Komatsu Hisao). London, New York, and Bahrain: Kegan Paul, 167-180.
- KOMATSU, H. (2006). “Muslim intellectuals and Japan: a Pan-Islamist mediator, Abdurreshid Ibrahim”. *Intellectuals in the Modern Islamic World. Transmission, Transformation, Communication*. (Eds. Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, and Kosugi Yasushi). London: RoutledgeCurzon, 273-288.
- QOSIMOV, B. (1994). *Maslakdoshlar. Behbudiy. Ajziy. Fitrat*. Toshkent: Sharq.
- Rasi i narodi. Sovremennye etnicheskie i rasovye problemi*. (2006). Yejegodnik. Vip. 32. Moskva.
- Rossiya – Srednyaya Aziya. (2011). *Politika i islam v kontse XVIII – nachale XX vv. T. I*. Moskva: Lenand.
- TOGAN, A. Z. V. (1942-1947). *Bugünkü türkili Türkistan ve yakın tarihi*. Cilt I. İstanbul.
- ÜLGER, M. (2013). “19. Yüzyıl osmanlı fikir hayatındaki yeri bakımından tekkeler”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18:2: 45-52.
- UMNYAKOV, I.I. (1927). “K istorii novometodnoy shkoli v Buxare”. *Byulleten Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universiteta. Vip.16*. Tashkent, 81-95.

- VALIDOV, A. (1916). “O sobraniyax rukopisey v Buxarskom xanstve”. *Zapiski Vostochnago otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arxeologicheskago Obshchestva. Tom dvadtsat tretiy. 1915*. Petrograd, 245-262.
- VLADIMIROVA, N. (2011). “Novellisticheskoe tvorchestvo Fitrata”. *Zvezda Vostoka*, 2: 133-138.
- VOLKER, A. (2002). *Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges: die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien*. Frankfurt a.M.
- XUDOYOR, I. (2011). “Fitrat Buxoroyning “Munozara” asari strukturaviy tahlili”. *Sino*, 37-38-39-40: 43-85.
- ZENKOVSKY, S. A. (1955). “Kulturkampf in Pre-Revolutionary Central Asia”. *American Slavic and East European Review*, 1: 15-41.

Ұлы Жібек Жолы Аңыздары

Legends Of The Great Silk Road

Rysgul ABILKHAMITKYZY*

Түйіндеме

Әлемдік өркениетте тарихи маңызы бар Ұлы Жібек жолы туралы аңыздар бар. Тарихы тереңінен басталатын ерте замандағы сақ, үйсін және қаңлылардан жеткен жәдігерлер – соның куәсі. Қазақ баласына тән қасиеттің бірі жеті атасына дейінгі және одан кейінгі шежірені білу болса, өткен ата-бабалар жолын аңыз етіп, келер ұрпаққа жеткізу де аса маңызды. Түркі бабасы мен Ұлы Жібек жолына қатысты аңыздар да баршылық. Орталық Азияның көптеген халықтары, оның ішінде ежелгі түркілер, біздің ата-бабамыздың тотем бөрісі – түркі халқының рухы болып саналады. Осы аңыздардан бастап, Іле аңыздары (Текес, Қашкөл және Күнгес, Мұзтау жотасы), Жетісу аңыздары мен Испиджаб, Кедер, Отырар, Тараз, Науакент, Баласағұн, Қоялық, Екі-оғыз ірі сауда орталықтары туралы халық аузында сақталған аңыздар бар. Тарихта айрықша орын алған Жібек жолы бойындағы ірі мәдени ошақтарына елдің назарын аударып, ғасырлар бойы Еуропа мен Азияның алтын көпіріне айналған жалғыз трансқұрлық аңыздары жетерлік. Сол аңыздар арқылы Қазақстандағы туристік дамуға айрықша үлесін қосары анық. Сондықтан әлемдік өркениетті мойындатқан жол бойы мәдени кешендер туралы ел аузында сақталған аңыздар мен тарихи деректерді жинау ісін әлі де жалғастыруымыз керек. Жаһандық дәуірде Ұлы Жібек жолы ірі кешендерін қайта жандандыру – өміршең тақырып. Сол кезеңде өмір сүрген адамдардың болмысын ұғыну, мәнісін түсіну біздер үшін аса маңызды. Сондықтан сол кезең аңыздарын әңгімелеу – күрделі де қызықты мәселе. Мұндай зерттеулер көп жылдық ізденістер нәтижесінде ғана туады.

Бұл мақалада тарихи маңызы бар Ұлы Жібек жолына қатысты күміс көмбелер мен ақша сарайлары, керуен саудасы мен керуен сарайлары туралы сөз ету үшін диахронды әдісті қолдана отырып, тарихи аңыздарға тоқталамыз.

Кілт сөздер: Жібек жолы, тарихи аңыздар, керуен сарайы, керуен саудасы.

Abstract

There are legends about the Great Silk Road, which has historical significance in world civilization. Relics from ancient Saka, houses and families, whose history begins deep, are a witness to this. One of the characteristics of a Kazakh child is to know the genealogy before and after his seven great-grandfathers. There are also legends related to the Turkic ancestor and the Great Silk Road. Many peoples of Central Asia, including the ancient Turks, consider the totem bear of our ancestors to be the spirit of the Turkic people. From these legends, there are legends of Ile (Tekes, Kashkol and Kunges, Muztau ridge), legends of Zhetysu and legends about large trade centers of Ispidjab, Keder, Otyrar, Taraz, Nauakent, Balasagun, Koyak, Eki-oguz. There are enough transcontinental legends that drew the country's attention to the great cultural centers along the Silk Road, which have a special place in history, and became a golden bridge between Europe and Asia for centuries. It is clear that these legends will make a special contribution to the development of tourism in Kazakhstan. Therefore, we should continue to collect legends and historical data about cultural complexes along the way that recognized the world civilization. Revitalization of large complexes of the Uly Zhibe Road in the global era is a viable topic. It is very important for us to understand the essence of the people who lived in that period. Therefore, telling the legends of that period is a

* *Kazakhstan, Almaty, AlmaU, Rysgul555@mail.ru.*

complex and interesting problem. Such studies are born only as a result of many years of research.

In this article, we will focus on the historical legends, using the diachronic method to talk about silver vaults and money palaces, caravan trade and caravan palaces related to the Great Silk Road of historical importance.

Key Words: Silk Road, Historical legends, Caravan palace, Caravan trade.

Хуанхэ арқылы Қашқарияға, одан әрі Ферғанаға, ары қарай Самарқанд, Бұқара арқылы Сирияға өтіп, антика әлеміне дейін жеткен, он алты ғасырдай сауда-саттық пен мәдениеттің алтын көпірі болған Жібек жолы шамамен II-V ғасырларда пайда болған. Ұлы Жібек жолы тарихта ерекше атауымен және сауда саттықтың алғашқы пайда болуымен ерекше орын алады. Тіпті атауына да байланысты түрлі аңыздар да бар. Біз Іле аңыздары (Текес, Қашкөл және Күнгес, Мұзтау жотасы), Жетісу аңыздары мен Испиджаб, Кедер, Отырар, Тараз, Науакент, Баласағұн, Қоялық, Екі-оғыз ірі сауда орталықтары туралы халық аузында сақталған аңыздарды бар.

Ежелгі дәуірде Жібек жолынан басқа «Лазурит жолы», «Нефрит жолы», «Алтын жолы», «Күміс жолы» сынды қымбат бағалы тастар тасымалдау жолдары және «Астық жолы», «Камшат жолы», «Патшалар жолы», «Әмір жолы», «Елшілер жолы» болғанын тарихтан белгілі. С. Руденко, Лубо-Лесниченко, К. Байпақов «Дала жолы», «Сақ жолы», «Көктас жолы», «Нефрит 63 жолы», «Бұлғын жолы» деп аталған керуен жолдары болғандығын атап көрсетеді. Осылардың ең негізгісі және бастысы Ұлы Жібек жолы болған. Бұл жолдың дамуына түркі халқы – бірден бір себепші болған ел. Жібек жолы бойына түрлі ескерткіштер орнатып, керуен сарайлары мен керуен тұрақтарын салған. Жыр да арнап, өнер мен мәдениеттің көпірі етіп, халықаралық байланыстың басты темірқазығы жасады. Оған дәлел Әмір Темір мен оның ұрпақтары дәуірінде ірі қаржы жұмсап, Жібек жолы бойына қызмет көрсету кешендерін салып, сауда керуендерінің қауіпсіздігі мәселелері де басты назарда болды.

Бұл туралы зерттеуші былай дейді: «Біздіңше, Қазақстан жеріндегі көне заманда салынған, көп санды ескерткіштер – осы жерді мекен еткен ата-бабамыздың маңдай терімен, саналы еңбегімен тұрғызылған мұралар. Ортағасырлық шаһарларда, әсіресе, Ұлы Жібек жолының бойындағы қалаларда соғдылар тұрған болса, олар сол шаһарлардың бір бөліктерінде қоныстанған, ал негізгі тұрғындар түріктер болған, соғдылар түріктерге қарағанда сан жағынан аз болып түріктің тілін, әдет-ғұрпын М. Қашқаридің кезінде-ақ, Баласағұнды мекендеуші соғдылар «түріктердің киімін және әдет-ғұрпын қабылдағанын» айтқан (Шалекенов 2001:142).

Ұлы Жібек жолы аңыздары Испиджаб, Шымкент, Отырар, Яссы, Қарнақ, Сауран, Сығанақ, Жент, Тараз, Жамұқат, Навакент, Суяб, Баласағұн, Талғар, Алматығ Жаркент қалалары негізінен қазба барысында табылған деректерге басымдық бере отырып сөз етіледі.

Жібек жолы бойындағы негізгі нысандардың бірі – Отырар оазисі. «Бірінші жылы оазистің Пышақшы, Алтын, Құйрық төбелер, сонымен қатар, Сырдарияның сол жағалауындағы Оқсыз, Артық-ата, Қауған ата және Сумағар төбелері зерттелді. Қалалардың өмір сүру кезеңі скиф-сармат-монғолтемірліктер заманы деп анықталды» (Агеева 1949: 135). Бұл жерден 11 қорған тобы, 24 қалашық орны анықталған. 1948 жылғы жұмыстардың маңыздысы Ақтөбе, Алтын тау, Тарса төбелерге қазба жұмыстары жүргізілді. Қазбадан табылған керамикалар Сырдария бойындағы қалалардың керамикасымен ұқсастығы көп болды. Бұл А.Н. Бернштамға кангюи-қаратау мәдениеті туралы тұжырымдауға мүмкіндік берді (Агеева 1949: 59). 1949 жылы экспедиция Созақ, Қаракөншек, Көк-мардан, Жалпақ төбе, Отырар, Сығанақ, Сүткент, т.б. ескерткіштерден шыққан 113 керамика үлгілерін Шымкент музейіне өткізді. Экспедиция 6 жыл ішінде (1941-1951 ж.ж.) Оңтүстік Қазақстан

жерінде кең түрде барлау жұмыстарын жүргізді, шурфтар салды, қалашықтар мен мазараттардың даталары белгіленді. 1960 ж. Қазақстан жерінде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде «Қазақстанның археологиялық картасы» атты кітап шығарылды. (Агеева т.б. 1960).

XX ғасыр 50-60 жылдарында Қазақстанның оңтүстік аймақтарында елеулі зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын. Сол зерттеу нәтижелерінің нәтижесінде ортағасырлық Баба-Ата қаласы табылды. Аталған қала облыс аумағының теріскейінде орналасқан. Ертеден-ақ, отырықшылық мәдениеттің ірі ошағына айналған бұл қаладан құрылыс орындары, махаллалар, ғимараттар аршылып, қалалық мәдениеттің соны материалдары алынды (Агеева: 1954:75). Баба-Атаның өзіндік зерттелу тарихы бар. Оны алғаш рет 1818 ж. Г.И. Спаский зерттеп, кейінгі орта ғасырларға жатқызды (Спаский 1818). 1948 жылы зерттеу жүргізген Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекшісі Ә.Х. Марғұлан) есебінен кейін оның мерзімі біршама көнеленді (Марғұлан 1948). Нақты мәліметтер Е. Агеева басқарған археологиялық отряд жұмысының арқасында алынды (Агеева 1962). Ескерткіштің цитаделінде, шахристаны мен рабадында жүргізілген қазба жұмыстары отандық археологияның жарқын беттерінің бірі болып табылады.

Қазіргі Түркістан қаласының қасында Бабай деп аталатын қорған бар. Сол қорғанның маңайында «Жылаған ата» кейде «Жылаған ана» деп те атайтын кішігірім үңгір бар. Бұл үңгірдің неліктен осылай аталатыны белгісіз. Үңгірден әрбір 30-40 минут сайын аққан судың дыбысы естіледі. Судың дәл осы уақыт аралығында ағуының да сыры белгісіз. Үңгірге қарама-қарсы бетте үлкен тас тұр. Егер тасқа қырынан қарасаңыз, оның адам сұлбасына ұқсайтынын аңғаруға болады. Ол тас қарт адамның кейпіне ұқсас. Сол тастың жоғарғы тұсынан тоқтаусыз су ағып тұрады. Судың дауысы адам жылағандай естіледі және елестейді. Үңгірге қатысты халық арасында мынадай аңыз бар: «Бағзы бір заманда әлдебір жүкті әйел айы-күні толып, босанатын уақыты келіп, тоғыз ай, тоғыз күн дегенде нәрестенің орнына шанаш пішінді ұсқынсыз құбыжық туыпты... Бұған дейін мұндай сұмдықты көрмеген жұрт қатты шошынады. Дүниеге құбыжық әкелген әйел күнітүні құдайға құлшылық етіп, күнеларын кешіруді сұрайды. Бір күні әйелге бір кісі келіп: «Құбыжық балаңды алып, Қағбаға қарай бетте, бірақ артыңа қараушы болма! Өйтпесен, бәрінен айрыласың!» – деп кеңес береді. Мұны естіген әйел баласын құшақтап, жолға шығады.

Ұзақ жол жүріп, әбден қажыған байғұс әйел шыдамай, артына қарай қарап қояды. Әйелдің бұрылғаны сол екен, құбыжық бала анасының арқасынан секіріп түсіп, үңгірге қарай қаша жөнеледі. Құбыжық қашып бара жатып, анасына: «Енді сен мені ешқашан көрмейсің. Мен жер бетіне ақырзаман болардың алдында бір-ақ шығамын!» – деп айқайлайды. Байғұс ана үңгірдің алдында баласын күтіп, қара тасқа айналыпты. Тас болып қалған әлгі әйелдің көз жасы әлі күнге тоқтамай ағып тұрады. Ана мүсініне ұқсаған тастың жанынан үңгірге қарай жүтірген баланың ізін бүгінде көруге болады. Бұл жер бүгінге дейін «Шанаш» деп аталады. Қосымша мағлұмат: Бұл аңыздың сол жердегі көнекөз қария Берік ақсақал айтқан екінші нұсқасы бар. Ол осы аңыздың қаһарманы ана емес, әке болған және әрбір 40 минут сайын көз жасын төгетін жартас «Жылаңқы әке» деген атауға ие болған деп тұжырымдайды» (Жанайдаров 2014: 73-77).

Түркілер ежелден тұрақты мекендер мен қалалар салғанын дәлелдеудің өзі артық. Олар отырықшы өркениеттің негізін салған халық. Б.з. V — VIII ғғ. түркі халықтарының этникалық құрамын тұжырымдап айтатын «Алты Алаш» ұғымы пайда болған. «Алты алаштың» құрамына мына тайпалар кірген: қыпшақ, тоғыз-оғұз, басмыл, қарлұқ, түргеш, отыз-оғұз. «Алты Алаш» атауы Білге қаған мәтінінің түсініктемесінде былай беріледі: «Осы алтауы ғана. Осы алтауы Түркі төрінің (өкіметінің) алтын бағанасы. Бұл алтауы бірлік, ынтымақта болса, қағанат айбарлы, қаһарлы. Алтауы араз болса, қағанат әлсіз. Олар түркі қағанатының көк туының астына жиналғанға дейін өз-өзінің қағанаты болған» (ҚСЭ 1976).

Бұл пікірдің негізі бар екенін нақтылайтын Білге қаған мәтінінде мынандай дерек бар: «Алты тақ иегерлері». Осы алты кіші хандықтың ордасын не деп атағанын іздестірдік. Таңқаларлығы соншалық, кіші ордаларды М. Қашқари «алачу» (alacu) деп атапты. XI ғасырға дейін халық арасында қалыптасып, XI ғасырдың басында жазылған хатқа түскен атау. «Аласу» — кіші орда... Бұл тарихи дерек, алты үлкен тайпалар одағы алты кіші хандық құрып тұрған. Түркілер қағанат орталығын Орда деп атаса, хандықтардың орталығын «алачу» деп атағаны бізге осылайша белгілі болды. Олай болса, байырғы түркілердің осы алты тайпасы кейін «Алты Алаш» атанып, күні бүгінге дейін халық жадында сақталып қалған. Бұл атау Еуразия құрлығындағы ұлы дала көшпелілерінің ұранына айналған, бүкіл бүтін оғұз, қыпшақ, қарлұқ, басмыл, он-оқ түркештердің кейінгі ұрпағы — қазақ халқының ұранына айналған (Сартқожа 2003: 202). «Алты Алаш» сөзінің семантикасы түркілердің аттары аталған алты тайпасының бірлескен ордасы деген пікір орынды. Бұрынғы жарық көрген тарихи, лингвистикалық әдебиеттерде «Алты Алаш» сөзінің келіп шығуына, оның семантикасына әртүрлі пікірлер айтылғанмен, оның ғылыми анықтамасы жеткіліксіз болатын. Енді Орхон ескерткіші мен М. Қашқаридың қалдырған деректерінің шындыққа жақын екенін аңғаруға болады. Осылайша, «Алты Алаш» дегенде барлық қандас, тілдес халықтардың бірлігін түсінеміз

Тарихи деректерге көз жүгіртсек, оғыздар Ыстықкөл, Сырдария, Шығыс Түркістан аймақтарын мекендеген. М. Қашқарида: «Окуз: Жайхун мен Фират (Еврат) секілді үлкен дарияларға берілген ат. Бұл сөз жалғыз қолданғанда оғыздарша Venegit:: Бенегіт-Бенегит» дариясы деген ұғымды білдіреді. Олардың шаһарлары сол өзеннің жағалауларына орналасқан; олардың көшпенділері де сол дария жағалауларында тіршілік етеді. Түрік өлкелерінің басқа бірталай өзендері мен өлкелері де «Өкүз-Өкүз» деп сол атты алған, солай аталады. «Глэ: Па-Гле» мен «Лафынш: Иафынш-Иафынш» арасында орналасқан бір қала да «Лкі өдүз: Ики өгүз - Екі өгіз» деп аталады. Өгүз: өгіз. Мақалда былай айтылады: «Өгіздің аяғы болғанша, бұзаудың басы болса игі». Бұл мақал «басқаға жүгінді болғаннан, бас-басына болған артық» (Қашқари 1997: 87-88).

М. Қашқаридың айтуына сүйенсек, оғыздардың көпшілігі тұрақты мекендер мен қалалар салған. М. Қашқари «Түрік сөздігі» атты еңбегінде Мауераннахр, Жетісу, Шығыс Түркістан жерлерінде түркілердің, әсіресе, оғыздардың ірі-ірі қалаларының Афрасиаб кезінде салынғанын жазған: Ниса, Мерв, Термез, Самарқанд (Афрасиаб), Бұхара, Соғдақ, Мар, Пайкент, Ферғана, Ахсикет, Ходжент, Өзкент, Ош, Ташкент, Түркістан, Янкент, Қият, Үргеніш, Испиджаб (Сайрам), Манкент, Құмкент, Саудакент, Бабата, Тараз, Құлан, Мерке, Баласағұн, Аспара, Қарақастек, Алматы, Қойлық, Жаркент, Қашқар және т.б. Осы қалалардың көпшілігі оғыздар тайпасының салған қалалары екенін ашып айтқан. Осы еңбегінде: «Орда. Хан қаласы. Орда кент. Баласағұн»; «Кенд: кент: оғыздар және оларға жақын маңда тұрған жұрт тілінде «қыстақ» деген мәнде, түрік халықтарының көпшілігінің тілінде «шаһар, қала» дегенді білдіреді. Осыдан алып, Ферғананы «Өз кенд: Өз кенд - Өзкент» деп атаған, «өз шаһарымыз» дегендегісі. Сол сияқты үлкен қала болғандықтан «Semіз кенд: Семіз кенд — Семіз қала; семіз кент» солай аталған. Мұны парсылар «Samag kand: Самар канд - Самарқанд» дейді. Балық: исламдықтан бұрын, ілгері замандағы түрік тілінде шаһар, қала. Ұйғыршада да айтылады. Ұйғырлардың ең үлкен шаһарларының бірі «Бес балық» деп аталады. Бұл «Бес қала» деген мағынада» (Сенигова 1972: 90).

Ұлы Жібек Жолы арқылы тек сауда жүйесі дамып қана қоймай, Шығыс пен Батыс өркениеті тоғысып, мәдениет және дипломатиялық қарым-қатынас орнады.

VI-VII ғасырларда Қытайдан бастау алған керуен Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан даласын кесіп өтетін. Отырар, Тараз, Сайрам (Испиджаб), Түркістан (Яссы), Суяб, Баласағұн т.с.с көне қалалар тек сауда ғана емес, мәдениет және ғылым орталықтары болды.

Ертеде Тараз қаласындағы сауда базарын көргендер «Тараз базары – әлем айнасы» дейтін. Себебі, бұл жақта кез келген дүниені айырбастауға, сату мен сатып алуға болатын. Мыстан

жасалған тұрмыстық бұйымдар мен қару-жарақтар, киім-кешек пен ер-тұрмандар саудаға түсетін.

Отырар алқабына жүз елуден астам кішкентай қалалар кіретін. Бұл елді мекен қорған сарайларға бай болатын. Саудамен қатар, бұл аймақта білім мен ғылым саласы дамыды.

Түркістан (Яссы) ертеден «екінші Мекке» деп аталып кеткен. Бүгінгі таңда көне қала әлемдік туризм орталығына айналды.

Суйб пен Баласағұн қалаларында жыл сайын кең көлемде сауда жәрмеңкелері өткізілетін. Әр түрлі елден жиналған саудагерлер бас қосып, сауда қарым-қатынасын орнататын (Ұзақ Ғ. 2012).

Іле (қытайша Ле, қырғызша Иле) үш бастаудан тұрады: Текес, Қашкөл және Күнгес; олардың біріншісі ең негізгісі, Мұзтау жотасынан басталып, Күнгеске қосылғанша, шығысқа қарай ағады. Олардың барлығы қосылған соң, Іле батысқа бағыт алады, Қытай облысының Ілесі мен үлкен қала – Құлжаны сумен қамтамасыз етеді.

Іле өзенінің жағалауында Алматы қаласынан шамамен 120- 140 шақырым жерде адамдар мен жануарлардың бейнелерінен басқа, көне таңбалар, қазақтардың рулық белгілері салынған Таңбалытас шатқалы бар. Мұндай тастар Қазақстан, Ресей, Украина, Сібір, Моңғолия, тіпті Еуропа елдерінде де табылып жатыр. Біз өз кітабымызда көне таңбалар бейнеленген осы тастардың фотосуреттерінен басқа, осы белгілерге кейбір сипаттама мен тек таңбаларда көрініс тауып қана қоймай, көптеген тарихи құжаттарда да кездеседі.

Л.Н. Гумилевтің «Көне түріктер» атты еңбегінде былай көрсетеді: «Саудада ең маңызды тауар жібек болды, ол Еуропаға Август кезеңінен бастап келе бастады. Византияның жібекке деген сұранысы өте жоғары болатын, себебі сарай мен аристократтардың қажеттілігінен басқа, қосымша әскерді жалдау барысында жібек валюта есебінде жүрді. Жібек арқылы Византия Еуропадан одақтастарды, жалдамалыларды, кез келген тауар мен құлдарды жалдай алатын. Жібек Византияда алтын мен бағалы тастармен қатар бағаланды» (Гумилев 2014).

XIII ғ. аяғы мен XIV ғ. Аралығында тиын соғатын сарайлар пайда болған. Олар Қырым, Солтүстік Иран, Еділ бойы, Хорезм, Сарайшық және Самарқанд қалаларында орналасқан. Осы ақшаларды шығарған ортағасырлық мемлекеттер - Алтын Орда, Хулағұйлық Иран, Шағатай ұлысы, Қырым хандығы. Алғаш ақшаның пайда болғаны туралы аңыз да қызықты. Алғаш адамзат баласы қолда бар заттарды айырбастау арқылы қарым-қатынас жасау барысында ең құндысы сиыр малы болған екен. Оны кез келген затқа айырбастап, оларды бір жерден екінші жерге тасымалдау қиын болғандықтан темірге сиырдың басын салып, оны сиыр берді есебінде жүргізген. Темірдің барлығы ақша айналымына түсіп кеткеннен кейін соғыс құралдарына темір тапшы болғандықтан, темірдің орынына қағазды қолданып, сиырдың бастарын қағазға салды. Кейіннен әр ру, тайпа өз таңбалары мен символикалық белгілерін салатын болған. Осылай қағаз ақшалар пайда болды. Сондай теңгелердің бірі Сарайшықтан табылған. Ең көп және көне теңгелер Өзбек ханның билігінің алғашқы жылдарында Сарай қаласынан табылған. Осы хан бастаған мемлекеттегі үлкен өзгерістер ақшалардың сыртқы түріне де өз ізін қалдырды. Мысалы, ислам дінінің енуі және орнығуы, күміс теңгелер - дирхемдерде сунниттік сенімнің белгісі мен құранның алғашқы жолдарының жазылуынан көрінеді. Ақша реформасының жасалауы мыс пұл мен дирхемнің жаңа өзара қатынасын заңдастырды. Мыс белгілерде көрсетілген 16 пулданикке яғни, 32 мыс теңгені 1 күміс дирхемге ауыстырған. Кейін күмістен алтынның құны бағалы болып, 16 мыс теңгені 1 алтынға айырбастаған.

Сонымен қатар теңгелерден «Кутлуг булсун» деген көне түркі батасын оқуға болады. Билік, байлық, ержүректіліктің белгісі болып табылатын - сұңқар, алдыңғы аяғын көтерген, арқасынан күн шығып келе жатқан арыстан (немесе барыс) бейнелерін көруге болатын. Олардан тағы басқа да жануарлар бейнесін, тартымды геометриялық және

өсімдік тәріздес оюлармен қатар зодиак белгілерін: Суқұйғыш белгісі - құмыра мен ожауды, Таразы белгісі - таразыны, Шаян белгісі - шаянды, сонымен қатар Сары Шаян, Балық т.б. көруге болады. Пуддардың үлкен тобында қасиетті тауыс құстың бейнесі кездеседі. XIV ғ. ортасында шығарылған теңгелердің көбінде әрленген екі басты бүркіт бейнеленген. Ақшаның келесі бір тобында ашылған алты жапырақты гүл бейнесі түсірілген. Бұл теңгелер ақша айналымында көп жүрген. Олардың көптеп шығарылуы жеке сауданың дамығанын, Алтын Орда қалалары тұрғындарының ауқатты өмір сүргенін көрсетеді. 60-80 ж.ж. бүлік кезінде де астаналық Сарай – Ақ Орда тағы үшін күрескен үміткерлер – Хызыр, Хайр-пулад, Келдібек, Тулымбек ханум және т.б. аттарымен теңге шығарып тұрды. Көптеген теңгелердің артқы жағында 128 жануардың түрі мен гүлдер, геометриялық оюлар бейнеленген. Олар сауатсыз тұрғындарға әр шығарылымдағы теңгелерді ажыратуға көмектесті деген болжам бар. Өйткені, әрбір жаңа хан тек өзінің ақшаларын ғана заңдастыруға тырысты. Сарайшық Қырымнан Хорезмге дейін, одан шығыс пен оңтүстікке созылып жатқан ірі магистраль бойындағы қала ретінде дамыған. Сол себепті қалаға ең жақын сауда орталығы – Хорезмнің теңгелері айналымда басқаларға қарағанда көп болғаны түсінікті.

Тоқты ханның атынан Хорезмде шығарған күміс теңге хижраның 694 жылымен мерзімделеді, онда «Әділ Тоқты» деген жазуы бар. Бұл – Сарайшықта табылған теңгелердің ең көнесі. Хорезмнің теңгелері бедер салынуымен, ірі салмағымен және көркемділігімен, ерекшеленеді. XIV ғ. аяғында оларда әртүрлі көріністер салынған: ерттелген ат, барыс, балықтар және т. б.; кейбір бейнелердің мағынасы күрделі және толық анықталмаған. Астаналық Сарайдан басқа қалаларда теңгелер көп табылмаған. Олардың ішінде стилденген, бастары әлем бәйтерегіне бұрылған екі құстың бейнесі бар Қажы-Тарханның пұлдары, Орду ал-Муаззам (Тохтамыстың бұрынғы ордасы) қаласының жұлдыздар арасында ұшып бара жатқан қыран бейнеленген Өзбек ханның таңбасы бар Қырым пұлы; Тебризден шығарылған Елхан Абу-Саидтың пұлы және алты жапырақтың бейнесі бар Тебриз пұлдары қызықты. Үш шеңбер (розетка) тәрізді таңбасы бар үш теңгелер Темірдің атынан Самарқан мен Сығанақтағы теңге сарайларында шығарылған. Нумизматикаға көз жүгіртсек, Сарайшық 1310-1370 ж.ж. экономикалық және мәдени өрлеуді бастан өткізген. Бүліншілік кезеңде ақша айналымы Хорезмнің және Сарайшықтың қосымша соғылған теңгелерімен байытылып отырылған. Қалада XIV ғ. ірі алтын теңгелер де кездеседі. Тоқтамыс билігінің алғашқы кезінен-ақ жергілікті нарықтық орта қайтадан астаналық теңгелерге толған, ал XIV ғ. аяғымен XV ғ. Сарайшықтан шығарылатын әртүрлі пұлдар пайда бола бастады. Жергілікті Сарайшық теңгелері ерекше қызықты. Олардың ертеректе шығарылған біреуінде көпжапырақты гүл салынған, ал екінші жағында «Сарайджук қаласынан шығарылған» - деген жазу бар. Енді біреуінде арыстанға ұқсайтын жануар бейнеленген, ал келесі жағында - аша тәріздес таңба салынған. Тағы бір данасында 1360 ж. Мурид ханға еліктеп жасалған бейнелер бар. Төртіншісі - 1390 ж. астаналық теңгелердегі бейнелерді көшірген. Қалған бейнелер де жоғарыдағылар сияқты әртүрлі. Ноғай Ордасы кезеңінде Сарайшықтың Қырыммен байланысы өсті де, Герей теңгелері ағылып келе бастады (Байпақов 2007).

Тарихи деректер мен аңыздардан байқағанымыздай, Ұлы Жібек жолы бойындағы әлемдік сұранысқа ие сауда орталықтары қазір де өз маңызын жойған жоқ. Қазақстан аумағында туристік және мәдени-рухани қызығушылықтарды арттыру қажет. Үнемі сұранысқа ие жібек піллесінен жасалатын материалдық заттар келешек заманда да өз құнын арттырмаса жоймайды. Сондықтан Қазақстан тарапынан Ұлы Жібек жолы аңыздары мен тарихи деректерді көптеп жинастырып, оларды арнайы зерттеу нысанына айналдыруымыз аса маңызды.

Әдебиеттер

- ШАЛЕКЕНОВ, У. Х. (2001). «Ұлы Жібек жолының дамуына ирандықтардың қосқан үлесі». *Қазақ-иран мәдени байланыстарының өткені мен болашағы. Семинар материалдары*: 142-149.
- АГЕЕВА, Е. И. (1949). *Керамика городов и поселений среднего течения Сырдарьи и Каратау*. Алматы: Известия АН КазССР. сер. арх. Вып. 2.
- АГЕЕВА, Е. И. (1960). *Археологическая карта Казахстана, Реестр*. Алматы: Акад. наук КазССР. Ин-т истории: 449.
- АГЕЕВА, Е. И. (1954). *Краткие итоги работ археологических экспедиций Института истории, археологии и этнографии 1953 года*. Известия АН КазССР. сер. ист. экон. филос. и права. Вып. 1. 53-58.
- ЖАНАЙДАРОВ, О. К. (2014). *Қазақ жерінің 100 аңызы*. Алматы, Сорабақ. Т.4:240.
- Қазақ Совет энциклопедиясы (КСЭ). (1976). Алматы, т. 8: 438.
- САРТҚОЖА, Қ. (2003). *Орхон мұралары*. Астана: 269.
- ҚАШҚАРИ, М. (1997). *Түрік сөздігі*. Алматы, Хант. т. 1: 590.
- СЕНИГОВА, Т. Н. (1972). *Средневековый Тараз*. Алматы, Наука: 217.
- ҰЗАҚ Фазиза. (2012). *Ұлы Жібек Жолы*. Электронды сілтемесі:<https://massaget.kz/layfstay/alemтанu/Qazaqstanym/562/>
- ГУМИЛЕВ Л. Н. (2014). *Древние тюрки*. Электронды сілтемесі:<https://mybook.ru/author/lev-gumilev/drevnie-tyurki/reader/>
- БАЙПАҚОВ, К. М. (2007). *Ұлы Жібек жолы (Қазақстан аумағы)*. Алматы, Адамар: 496.

Geçmişten Günümüze İpek Yolu'nun Önemi

The Importance Of Silk Road From Past To Present

Elmira ADİLBEKOVA¹

Özet

İpek Yolu'nun tarihsel, kültürel ve ekonomik olarak Asya ve Avrupa kıtaları arasında uluslararası ilişkilerde büyük bir rolü olmuştur. İpek Yolu'nun 2000 yıllık köklü bir ticari geçmişi olmakla birlikte birden fazla kültürün yolunun kesiştiği bir ticaret ağı haline gelmiştir. Ancak sadece tüccarların konakladığı, ticaret yaptığı bir yer değil, aynı zamanda Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya seyahat eden bilge kişilerin, orduların, fikirlerin, kültürlerin hatta çeşitli dinlerin de güzergâhı olmuştur. İpek Yolu'na sahip olan ülke aynı zamanda çok büyük bir pazara ve dolayısıyla büyük bir ekonomiye de sahip olmuş oluyordu. Coğrafi keşiflere kadar bu yüzden İpek Yolu'nun dünya çapında büyük bir önemi vardır. Uzak doğudan gelen ipek ve baharat, Batı dünyası için önemliydi ve bu ticaret yolu da ismini bu gerekçe ile almıştır. Orta Çağ'da İpek Yolu, Antakya'dan başlayıp, Gaziantep'ten geçerek İran ve Afganistan'ın kuzeyinde Pamir Ovası'na kadar uzanmaktadır. Ayrıca, Anadolu'da Güneydoğu Bölgesi'nde bulunan Gaziantep ve Malatya'yı geçip, Trakya üzerinden ve Ege kıyılarında İzmir, Karadeniz'de Trabzon ve Sinop, Akdeniz'de ise Alanya ve Antalya gibi önemli limanlar üzerinden Avrupa'ya ulaşırdı. Yoğun bir şekilde ipek, porselen, kağıt, baharat ve değerli taşların taşınması ile birlikte Asya ve Avrupa arasındaki kültür alışverişine de imkan sağlayan bu binlerce kilometre uzunluğundaki kervan yollarıdır. Dönemin ulaşım şartlarından dolayı bu ticaret yolu üzerinde kervansaraylar ve hanlar bulunmaktaydı. Buraya yolu düşen yolcular, bu kervansaraylarda konaklar ve hanlardan aş ve içecek ihtiyaçlarını karşılamışlardır.

Bu makalede İpek Yolu'nun önemi vurgulanmış ve bu ticaret yolunun günümüzde tekrar önem kazanması üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kervansaray, İpek Yolu, Coğrafi keşifler, Ekonomi, Ticari faaliyetler.

Abstract

The silk road has historically, culturally and economically Decisively played a major role in international relations between the continents of Asia and Europe. Although the silk road has a deep-rooted commercial history of 2000 years, it has become a trading network where the paths of more than one culture intersect. However, it has not only been a place where merchants stayed and traded, but also the route of wise people, armies, ideas, cultures and even various religions traveling from east to west and from west to east. The country that owned the silk road also had a very large Sunday and therefore a large economy. Until the geographical discoveries, that is why the Silk Road has a great importance throughout the world. Silk and spices from the far East were important for the western world, and this trade route got its name for this reason. In the Middle Ages, the Silk Road started from Antakya, passed through Gaziantep and extended to the Pamir Plain in the north of Iran and Afghanistan. In addition, it would pass Gaziantep and Malatya in the Southeastern Region of Anatolia and reach Europe via important ports such as Izmir on the Aegean coast and Thrace, Trabzon and Sinop on the Black Sea, and Alanya and Antalya on the Mediterranean. It is these thousands of kilometers long caravan routes that enable cultural exchange between Asia and Europe, as well as the intensive transportation of silk, porcelain, paper, spices and precious stones Decently. Due to the transportation conditions of the period, there were caravanserais and inns on this trade route. The passengers who fell on their way here met their needs for food and drinks from mansions and inns in these caravanserais. In this article, the importance of the Silk Road has been emphasized and the importance of this trade route has been emphasized again today.

Keywords: Caravanserai, Silk Road, Geographical discoveries, Economy, Commercial activities.

¹ Doç. Dr. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Filoloji Fakültesi Öğretim Görevlisi.

0. Giriş

Milattan önce Mısırlılar, daha sonra da Romalılar, Çinlilerden ipek satın almışlardır. Ulaşım, çok sonradan İpek Yolu adı verilen güzergâhı izleyen kervanlarla sağlanırdı. İpek endüstrisi, eski çağlarda da insanların hayatında büyük bir öneme sahiptir. Uzak Doğu'dan gelen ipek ve baharat, Batı dünyası için, uluslararası ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. İpek, ayrıca Doğu kültürünün Batı tarafından tanınmasını da sağlamıştır. Doğu'nun ipeği ile baharatının kervanlarla Batı'ya taşınması, Çin'den Avrupa'ya ulaşan ticaret yollarını oluşturmuştur. Orta Çağda, ticaret kervanları, şimdiki Çin'in Şian kentinden hareket ederek Özbekistan'ın Kaşgar kentine gelirler, burada ikiye ayrılan yollardan ilkini izleyerek Afganistan ovalarından Hazar Denizi'ne, diğeri ile de Karakurum Dağları'nı aşarak İran üzerinden Anadolu'ya ulaşırlardı. Anadolu'dan deniz yolu ile Akdeniz ve Karadeniz (Tirebolu) limanlarından veya Trakya üzerinden kara yolu ile Avrupa'ya giderlerdi. Doğu'da barışın hakim olduğu zamanlarda, Batı bir savaş meydanıdır. Romalılar ve Partlar arasında uzun vakitler süre gelmiş sorunlar, birinci Roma İmparatoru Augustus'un diplomatik başarısı ile son bulmuştur. Sonunda iki taraf arasında bir barış süreci başlamıştır. Bu barış, aynı zamanda o dönemde İpek Yolu'nun Batı'daki kısmında daha güvenilir bir ortam oluşmasını ve o dönemde Uzak Doğu ile yapılan ticaretin canlanmasını da sağlamıştır. Antik Çağda Doğu Roma, yani Bizans ile Sasani İmparatorluğu arasındaki ticaret Roma-Pers Savaşları nedeniyle büyük ölçüde engellenmiştir. İpek Yolu, bir diğer yükselme dönemini, Perslerin İpek Yolu üzerindeki hâkimiyetine son veren Tang Hanedanlığı döneminde yaşamıştır. İkinci Tang İmparatoru Taizong, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü ve Tarım Vadisi'ni kontrolü altına almıştır. Bizans İmparatorluğu, 7. yy.'da Asya'daki bazı topraklarının Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle İpek Yolu ile bağlantısını ara sıra koruyabilmiş ve uzun süre Doğu'dan gelen malların ana aktarma yeri olarak işlev görmüştür. Tang döneminden sonra İpek Yolu üzerindeki ticaret trafiği azalmaya başlamıştır. Bunun nedeni, Beş Hanedanlık döneminde Tang Hanedanlığı'nda iç istikrarın korunamaması ve ticaret yollarının güvenliğinin azalmasıdır. Avrupa ile Asya arasındaki ticaret veba salgınları nedeniyle de uzun süre askıya alınmış ve gerçekleşmemiştir. İpek Yolu'nun Asya ve Avrupa arasında doğrudan doğruya bir bağlantı kurmasında 13. yüzyılda Moğolların etkisi çok fazladır. Moğolların hâkimiyet altına aldığı yerlerde yabancılar ile iletişime geçmesi ve yönetimlerine devam etmeleri ile gerçekleşmiştir. 1262 yılında ise büyük Moğol İmparatorluğu yıkılmaya başlamıştır. Ancak Kubilay Han döneminde bu yıkılışa rağmen İpek Yolu'nun güvenliği sağlanmıştır. Yabancıların Moğolları baskılaması sonucunda Ming Hanedanlığı'nın eline geçen İpek Yolu daha sonra Tang Hanedanı'nın eline geçmiştir. Song Hanedanlığı döneminde ise İpek Yolu eski önemine sahip değildir. Bunun sebebi artık Avrupa'nın yeni bir ticari yol arayışına çıkması ve coğrafi keşiflerin başlamasıdır. Ünlü kâşif ve tüccar Niccolo Polo'nun oğlu olan Marco Polo, İpek Yolu'nu gezdi ve ünlü eserinde (Marco Polo'nun Seyahatleri) onları derinlemesine açıkladı, ancak onları adlandırma konusunda bir önemi olmadı.

Bu yol ağı için her iki terim de -İpek Güzergâhı ve İpek Yolu- Alman coğrafyacı ve gezgin Ferdinand von Richthofen tarafından MS 1877'de türetilmiş ve bunlara 'Seidenstrasse' (İpek Yolu) veya 'Seidenstrassen' (İpek Yolları) adı verilmiştir. Polo ve daha sonra von Richthofen, İpek Yolu üzerinde taşınan mallardan bahsetmişlerdir. İpek Yolu, MÖ 130'da Çin'in Han Hanedanlığı döneminde resmen kurulmuş ve antik dünyanın bölgelerini MÖ 130- MS 1453 yılları arasında ticarete birbirine bağlayan eski bir ticaret yolları ağıydı. İpek Yolu Doğu'dan Batı'ya tek bir yol değildi ve bu nedenle tarihçiler 'İpek Güzergâhı' adını tercih ediyor, ancak 'İpek Yolu' yaygın olarak kullanılıyordu.

İpek Yolu kullanımında, Batıdan Doğuya ve Doğudan Batıya taşınan ve ticareti sağlanan malar şu şekilde sıralabilir:

I. Batı'dan Doğu'ya Giden Mallar

Batıdan Doğuya taşınan ürünler şunlardır; atlar, eyer takımı ve koşum, asma ve üzüm, hem egzotik hem de evcil hayvanlar, köpekler, hayvan kürkleri ve derileri, bal, meyve, züccaciye,

yün battaniyeler, kilimler, halılar, tekstil (perde gibi), altın ve gümüş, develer, köleler, silah ve cephanelerdir.

II. Doğu'dan Batı'ya Giden Mallar

Doğudan Batıya şu ürünler taşınmaktaydı; ipek, çay, boya, değerli taşlar, çini (tabak, kase, bardak, vazo), porselen, baharat (tarçın ve zencefil gibi), bronz ve altın eserler, ilaç, parfüm, fil dişi, pirinç, kağıt ve ve barut

1. Han Hanedanlığı ve İpek Yolu İlişkisi

Han Hanedanlığı'nın (MÖ 202 - MS 220) Batı ile resmî olarak ticarete başladığı MÖ 130'dan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'yla ticareti boykot edip yolları kapattığı MS 1453'e kadar düzenli olarak kullanıldı. Bu zamana kadar Avrupalılar Doğu'dan gelen mallara alışmışlardı ve İpek Yolu kapanınca tüccarların bu mallara olan talebi karşılamak için yeni ticaret yolları bulmaları gerekiyordu. İpek Yolu'nun kapanması, Avrupalı kaşiflerin denize açılıp kara ticaretinin yerini alacak yeni su yolları çizmesi tarafından tanımlanacak olan Keşif Çağı'nı (Keşif Çağı, MS 1453-1660 olarak da bilinir) başlattı. Keşif Çağı, Avrupa gemileri kendi Tanrıları ve ülkeleri adına bazı topraklar üzerinde hak iddia ettikleri ve diğerlerini Batı kültürünü ve dinini tanıtarak etkilediği ve aynı zamanda bu diğer ulusların Avrupa kültürel geleneklerini etkilediği için dünyadaki kültürleri etkilemiştir.

İpek Yolu'nun kapanması, tüccarları ticaretlerini sürdürmek için denize açılmaya zorladı. Böylece dünya çapında bir etkileşimi ve küresel toplumun inşasını başlatan Coğrafi Keşifler görüldü. İpek Yolu'nun kapatılması insanların dünya anlayışını genişletti. Avrupalıları okyanusun ötesine gönderdi ve Yeni Dünya Amerika'nın keşfine ve de fethine yol açtı. İpek Yolu'nun modern dünyanın kalkınmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Han Hanedanlığı döneminde Çinliler tarafından icat edilen kağıt ve barut gibi emtiaların Batı'daki kültür ve tarih üzerinde bariz ve kalıcı etkileri oldu. Ayrıca Doğu ve Batı arasında en çok ticareti yapılan ürünler arasına girdi.

İpek Yolu'nun dünyaya sağladığı en büyük değer kültür alışverişidir. Sanat, din, felsefe, teknoloji, dil, bilim, mimarlık ve medeniyetin diğer her unsuru bu güzergâhlar üzerinden aktarıldı. İpek Yolu üzerinden Konstantinopolis'e geldiği düşünülen ve Bizans İmparatorluğu'nu yok eden MÖ 542'deki hıyarcıklı vebanın da İpek Yolu'ndan yayıldığı düşünülür. Orta Çağ'da görülen Kara Ölüm, Avrupa nüfusunun neredeyse üçte birini yok etmiştir.

Coğrafi Keşifler, Avrupalıların bazı topraklarda Tanrı ve ülkeleri adına hak talep etmeleri ve Batı kültürünü ve dinini bu bölgelere yaymalarını sağladı. Aynı zamanda diğer uluslar da Avrupa kültürünü etkiledi. İpek Yolu, açılışından kapanışına kadar dünya medeniyetinin gelişimi üzerinde o kadar büyük bir etkiye sahiptir ki modern dünyayı onsuz hayal etmek zordur. Çin için kullanılan antik Yunanca isim, kelimenin tam anlamıyla "ipek diyarı" demek olan "Seres"ti. İlginçtir ki, aradaki bariz bağlantıya rağmen "İpek Yolu" teriminin doğması neredeyse binlerce yıl almıştır. Terim ilk kez Alman coğrafyacı ve tarihçi Ferdinand von Richthofen tarafından ticaret yollarını açıklamak için 1877'de icat edildi.

İpek Yolu üzerinde ana yolların yanı sıra birçok kısıklı uzunlu, kestirmeli dolambaçlı yol da bulunurdu. Aslında İpek Yolu, tek bir güzergâhtan değil tüm bu yollar ağının bütününden oluşurdu. Fakat kestirme yollar daha tehlikeliydi ve birçok kervan güvenliğini sağlamak amacıyla uzun ve güvenli yolları tercih ederdi. Asya'dan Avrupa'ya uzanan İpek Yolu sadece tüccarların değil gezginlerin, bilgelerin, orduların dolayısıyla kültürün ve fikirlerin de seyahat ettiği bir güzergâh olmuştu. Zenginlik, refah, yeni bilgiler ve kültür İpek Yolu çevresine yayılmıştı. Bu rota üzerinde bulunan şehirler gelişmiş, insanlık için önemli merkezler olmuşlardır.

2. Meşhur Kaşif Marco Polo

1254'te zengin bir Venedikli ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Marco Polo, geç Orta Çağın en ünlü kâşiflerindendi. Her ikisi de başarılı mücevher tüccarları olan babası Niccolo ve amcası Maffeo, 1260' da Moğol imparatoru Kubilay Han'ın sarayına yapılan bir diplomatik göreve katıldılar ve Venedik'e 1269'da geri döndüler. İki yıl sonra aynı yolculuğa tekrar çıkarken genç Marco'yu da yanlarına aldılar. Bu grup 1271 ile 1295 arasında İnan'ı ve Asya'yı geçip Hanbahk'a (şimdiki adıyla Pekin) ve Han'ın sarayına ulaştılar.

24 yıllık gezisinden Venedik'e döndükten kısa süre sonra Marco, Venedik'in hasmı olan Cenova şehir devletinin eline düştü ve anılarını ilk defa burada hapisteyken yazdı. Tamamlanan kitabı Marco Polo'nun Seyahatleri, Avrupa'nın Asya topraklarına ve kültürüne dair izlenimlerinin ve etkileşimlerinin detaylı olarak anlatıldığı ilk kaynaklarından olmuştur.

3. İpek Yolu'nun Amacı ve Ortaya Çıkışı

Büyük İskender Persleri fethettikten sonra MÖ 339'da Neb'in Fergana Vadisi'nde (günümüz Tacikistan) "İskenderiye Eschate" şehrini kurdu. Yaralı gazilerini şehirde bırakan İskender yoluna devam etti. İskender'in ölümünden sonra bu Makedon savaşçılar zamanla yerli halkla evlendiler ve Selevkos İmparatorluğu altında Grek-Baktriya kültürünü kurdular. Grek Baktriyalı kral I. Euthydemus (MÖ 260-195) döneminde Grek-Baktriyalılar topraklarını genişletti. Yunan tarihçi Strabo (MS 63-24) Yunanlılar "imparatorluklarını Seres'e kadar genişletti" (Geography XI.ii.i) der. Yunanlılar ve Romalılar bu dönemde Çin'e "ipeğin geldiği ülke" anlamına gelen "Seres" adını verdiğinden Çin ile Batı arasındaki ilk temasın MÖ 200 yıllarında gerçekleştiği düşünülmektedir.

Zhang Qian'ın keşif gezisi, onu Orta Asya'daki birçok farklı kültür ve medeniyetle tanıştırdı. Bunlara Büyük İskender'in ordusundan gelen Greko-Baktriyalılar veya elçinin tanımladığı isimle "Dayuan", "Büyük İyonyalılar" da dâhildi. Dayuan'ın güçlü atları bulunuyordu. Zhang Qian durumu Wu'ya bildirdi ve atlar yağmacı Hiung-nu'ya karşı etkili şekilde kullanıldılar. Zhang Qian'ın yolculuğu sadece Çin ve Batı arasındaki teması artırmadı, aynı zamanda Çinlilere güçlü bir süvari ordusu kurmak için gereken verimli at yetiştirme bilgisini öğretti. At Çin'de uzun zamandır biliniyordu ve en erken Shang Hanedanlığı (MÖ 1600 – 1046) gibi bir tarihte dahi süvari ve savaş arabaları için kullanılıyordu ancak Çin, Batı'nın iri ve hızlı atına hayran kalmıştı. Han Hanedanı Dayuan'ın Batılı atıyla Hiung-nu'yu yendi. Bu başarı, İmparator Wu'ya Batı ile ticaret yaparak daha başka neler kazanılabileceğine dair ilham verdi ve İpek Yolu MÖ 130'da açıldı. Milattan önce 171-138 yılları arasında Partlı I. Mithridates

Mezopotamya'daki krallığını genişletmek ve pekiştirmek için yeni çabalara girişti. Seleukos Kralı VII. Antiokhos Sidetes (MÖ 138-129) bu genişlemeye karşı çıktı ve de kardeşi Dimitrios'un ölümünün intikamını almak için Mithridates halefi II. Phrates'in Part ordusuna savaş açtı. Antiokhos'un yenilgiyle Mezopotamya, Part egemenliğine girdi ve İpek Yolu'nun kontrolü ele geçirildi. Partlar daha sonra Çin ile Batı arasında merkezi aracı haline geldiler.

3.1. İpek Yolu'nun Zorlukları

Bu uzun ticaret ağı için, tabiat şartları ve güvenlik olmak üzere iki temel zorluk söz konusudur. Zorlu bir coğrafya olan Asya'da kışları oldukça sert yazlar ise çok sıcaktır. Bununla birlikte gündüz ile gece arasındaki sıcaklık farkı fazladır. Bu iklimsel farklılığın yanında coğrafi olarak kervanlar, dağlardan ve iki farklı çöl üzerinden geçmek zorundaydılar. Tüm bunların yanında değerli mallar taşındığından güvenlik de önemli bir sorun idi. Tüm bu sorunların etkisiyle yolculuk için her zaman kervanlar kullanılırdı. Kervanların başında da muhakkak rehberler bulunurdu. Bu kervanlar birbirine bağlanmış gruplar şeklinde genelde 1.000 kişilik basit kervanlardan ziyade 10.000, 20.000 kişilik büyük kervanlar idi. Coğrafyanın zorluğundan dolayı çöllerde develer, dağlarda ise at ve katırlar kullanılırdı.

3.2. İpek Yolu Güzergâhı

a. Kuzey İpek Yolu Güzergâhı

Asya ile Avrupa arasındaki yaklaşık 8000 km'lik yol, İpek Yolu yol ağı, oldukça kompleks bir yapıya sahiptir. Changan, Anxi, Urumçi, Almaata, Hoten, Kaşgar, Semerkant, Merv, Kabil, Tahran, Bağdat, Halep, Şam ve Anadolu şehirlerinin bulunduğu güzergâha Rusya, Hindistan, Arap Yarımadası, Afrika ve Avrupa'ya ulaşan alternatif yollar da eklenince İpek Yolu devasa boyutlara ulaşmaktadır. İpek Yolu, genel olarak, Kuzey ve Güney İpek Yolu olarak adlandırılan iki güzergâh takip ederdi. Kuzey İpek Yolu Güzergâhı, Güney İpek Yolu ile aynı rotada, Çin'in Changan (Xi'an) eyaletinden başlardı. Changan, İpek Yolu'nun başlangıç noktası olmasının yanında, özellikle Tang Hanedanlığı döneminin başkentliğini yapması ve kültürlerarası iletişimin sağlandığı büyük bir merkez olması bakımından da önemliydi. Kentsel planlama dikkat çekiciydi. Geniş caddeleri Arap, Pers, İbrani, Japon, Koreli, Vietnam, Türk, Hintli ve Tibetli çok sayıda sanatçı, gezgin, zanaatkar ve tüccar ile doluydu.

İpek Yolu, Çin'in Şian şehrinde başlayıp Özbekistan'ın Kaşgar kenti üzerinden devam etmiştir. Bu kentte ikiye ayrılan İpek Yolu'nun bir kolu Afganistan ovasından Hazar Denizi'ne kadar uzanmıştır. Diğer kolu ise, Karakurum Dağları üzerinden İran'a ulaşarak oradan da Anadolu sınırlarına gelmiştir.

Anadolu'ya gelen ticaret malları, ya Akdeniz'den gemilerle ya da Trakya üzerinden kara yolu ile Avrupa'ya taşınmıştır. 2000 yıl boyunca bu yolda ağırlıklı olarak ipek, baharat, değerli taşlar, kağıt, porselen gibi eşyalar taşınmıştır. Ayrıca yol güzergâhındaki Taş Kule adındaki yer, Doğu ve Batı'dan gelen eşyaların değiş tokuş merkezi olmuştur.

Anadolu'da şimdiki Türk toprakları içinden İpek Yolu'nun geçtiği pek çok il bulunmaktadır. İpek Yolu'nun kuzey güzergâhında; Trabzon, Erzurum, Gümüşhane, Tokat, Amasya, Kastamonu, Adapazarı, İstanbul, Edirne, İzmit, Sivas bulunmaktadır. Güneye bakıldığında; Diyarbakır, Mardin, Adıyaman, Malatya, Kayseri, Kahramanmaraş, Nevşehir, Aksaray, Denizli, Antalya, Isparta ve Konya bulunmaktadır. Bu üslerde hanlar, kervansaraylar, durak yerleri, savaşa giden ordular için askerî üsler kurulmuştur. Öte yandan, nalbant, hekim, baytar, çeşme, hamam, mescit gibi yerler inşa edilmiştir. Bu yapılar birbirinden çok uzak olmayıp 30-40 km aralıklarla yapılmıştır.

İpek Yolu ekonomik kuşağı olarak adlandırılan ticaret, meyve ve sebzeleri, çiftlik hayvanlarını, tahılları, deri ve derileri, aletleri, dinî nesnelere, sanat eserlerini, değerli taşları ve metalleri ve - belki daha da önemlisi- dil, kültür, dinî inançlar, felsefe ve bilimi içeriyordu. Her ikisi de Han Hanedanlığı döneminde Çinliler tarafından icat edilen kağıt ve barut gibi metallerin Batı'da kültür ve tarih üzerinde belirgin ve kalıcı etkileri oldu. Ayrıca Doğu ile Batı arasında en çok ticareti yapılan ürünler arasındaydılar.

b. Güney İpek Yolu Güzergâhı

Güney İpek Yolu ise, Dunhuang'a kadar Kuzey İpek Yolu ile aynı rotayı izlerdi. Dunhuang'dan sonra güneye yönelerek, Taklamakan Çölü'nün güney kıyısı ve Tibet'in kuzey duvarı boyunca ilerleyerek, Baş Kurgan, Çarkılık (Charqiliq), Wash Shahari, Çerçen, Endere Langar, Niya (Niya Bazar), Keriya (Yudian), Chira Bazar, Hotan, Guma Bazar'ı geçer ve Yarkent'e ulaşırdı. Buradan, kuzeye doğru devam eder ve Taklamakan Çölü'nün bitiş noktasında yer alan Kaşgar'da İpek Yolu'nun Kuzey Güzergâhı'na katılırdı. Kaşgar Changan'ın 3700 km. batısında, Pamirlerin doğu eteğinde yer alır. Eski zamanlarda bu uzaklık muhtemelen bir yıl süren yolculuk demektir. Güney ve Kuzey İpek Yolu güzergâhlarının birleştiği önemli bir kervan şehriydi. Çin'e doğru seyahata çıkan yolcular, Pamir ve Karakurum Dağları'nı aştıktan sonra Kaşgar'da mola verirler, Tibet öküzlerini ve katırlarını develerle değiştirirler ve Taklamakan Çölü'nü geçmeye hazırlanırlardı.

İpek Yollarını gezme süreci yolların kendileriyle birlikte gelişti. Orta Çağ'da, atlardan veya develerden oluşan karavanlar, karadaki malların taşınması için standart araçlardır. Gezici

tüccarları ağırlamak için tasarlanan büyük misafir evleri veya hanlar olan kervansaraylar, bu yollarda insanların ve malların geçişini kolaylaştırmak için hayati bir rol oynadılar. Türkiye'den Çin'e giden İpek Yolları boyunca, yalnızca tüccarların iyi yemek yemelerini, dinlenme ve dinlenme yolculuklarında kendilerini güvende hissetmeleri için düzenli bir fırsat sağlamayıp, aynı zamanda mal alışverişi, yerel pazarlarla ticaret ve yerel ürünler satın almalarını da sağladılar. Diğer tüccar gezginlerle tanışmak ve bunu yaparken kültürleri, dilleri ve fikirleri paylaşmak.

Ticaret yolları geliştikçe ve daha kazançlı hale geldikçe, kervansaraylar bir zorunluluk haline geldi ve inşaatları 10. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da yoğunlaştı ve 19. yüzyıla kadar devam etti. Bu, Çin'den Hint Yarımadası'na, İran'a, Kafkasya'ya, Türkiye'ye ve birçoğu bugün hala ayakta olan Kuzey Afrika, Rusya ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bir kervansaray ağıyla sonuçlandı.

İpek Yollarının geniş ticaret ağları, yalnızca mal ve değerli mallardan daha fazlasını taşıyordu. Aslında, nüfusların sürekli hareket etmesi ve karışması, Avrasya halklarının tarihi ve medeniyetleri üzerinde derin bir etkisi olan bilgi, fikir, kültür ve inançların yaygın bir şekilde aktarılmasını sağladı. İpek Yolları boyunca seyahat edenler yalnızca ticarettten değil, aynı zamanda İpek Yolları boyunca yer alan ve birçoğu kültür ve öğrenim merkezleri haline gelen şehirlerde gerçekleşen entelektüel ve kültürel alışverişten de etkilenmiştir. Böylece bilim, sanat ve edebiyat, zanaat ve teknolojiler bu yollar boyunca toplumlara paylaştırıldı, yayıldı ve bu şekilde diller, dinler ve kültürler gelişti ve birbirini etkiledi.

İpek, ipekböceğinin kozasını yaparken ürettiği protein lifinden dokunan eski Çin menşeli bir tekstildir. Çin geleneğine göre, ipekböceklerinin ipek yapma işlemi için yetiştirilmesi, ipekböcekçiliği olarak bilinir, MÖ 2700 yıllarında geliştirilmiştir. Son derece yüksek değerli bir ürün olarak kabul edilen ipek, Çin imparatorluk sarayının kumaş, perde, pankart ve diğer prestijli eşyaların yapımında özel kullanımına ayrıldı. Üretim tekniği, Çin'de yaklaşık 3.000 yıl boyunca şiddetle korunan bir sırdı ve üretim sürecini bir yabancıya ifşa eden herkesi ölüm cezasına çarptıran imparatorluk kararlarıyla Hubei eyaletindeki MÖ 4. ve 3. yüzyıllardan kalma mezarlar, ilk tam ipek giysilerin yanı sıra brokar, tül ve işlemeli ipek dâhil olmak üzere seçkin ipek işçiliği örneklerini içerir.

Merv ve Belh kentlerinden geçerek İran topraklarına giren rota ise Nişabur, Damgan, Gorgan ve Rey'e ulaşırdı. İpek Yolu, Rey kentinden Kazvin'e geçer ve birkaç güzergâha ayrılırdı. Bir güzergâh, Azerbaycan'dan Trabzon'a, diğer güzergâh ise Hemedan, Bağdat, Musul, Antakya ve Kapadokya üzerinden Sard'a ulaşırdı. Hindistan'a geçen rota ise, Tus, Peşaver, Hayber Geçidi, Kabil ve Kandehar üzerinden Herat'a ulaşırdı.

İpek üretimi hakkındaki bilgiler çok değerliydi ve Çin imparatorunun bunu sıkı bir sır olarak saklama çabalarına rağmen, sonunda Çin'in ötesine, önce Hindistan ve Japonya'ya, ardından Pers İmparatorluğu'na ve nihayet 6. yüzyılda Batı'ya yayıldı. Bu, 6. yüzyılda yazan tarihçi Procopius tarafından şöyle anlatılmıştır:

"Aynı sıralarda Hindistan'dan bazı keşişler geldi ve İmparator Justinianus Augustus'u Romalıların artık Perslerden ipek almaması gerektiğine ikna ettiklerinde, bir görüşmede imparatora ipek sağlayacaklarına dair söz verdiler. Romalılar, düşmanları Perslerden veya başka herhangi bir halktan asla bu tür iş aramasınlar diye ipek yapmak için malzemeler üretiyorlardı. Eskiden Hint halkının uğrak yeri olan Serinda dedikleri bölgede olduklarını söylediler ve orada ipek yapma sanatını mükemmel bir şekilde öğrendiler. Üstelik, sırrı bilip bilmediğine dair onlara birçok soru soran imparatora, keşişler bazı solucanların ipek üreticileri olduğunu, doğanın kendisinin onları her zaman hazır kalmaya zorladığını söylediler. Solucanlar kesinlikle buraya canlı getirilemezdi, ama kolayca ve zorluk çekmeden büyütülebilirlerdi; tek yumurtadan çıkan yumurtalar sayısızdır; yumurtlar atmaz Böcek üretmeleri için gerekli olduğu sürece onları ısıtın ve sıcak tutun. Bu haberleri duyurduktan sonra, imparatorun liberal vaatlerinin öncülüğünde gerçeği kanıtlamak için Hindistan'a döndüler. Yumurtaları Bizans'a getirdiklerinde, öğrendiğim yöntemle, daha önce de söylediğim gibi, onları dut yapraklarıyla beslenen solucanlara dönüştürdüler. Böylece o zamandan beri Roma İmparatorluğu'nda ipek yapma sanatı başladı."

Güney rotası Çin'den Karakorum dağlarından geçiyordu. Bu nedenle Karakorum yolu olarak da anılmıştır. Karakoram sıradağları Pakistan, Hindistan ve Çin sınırlarını kaplar ve ayrıca kuzeybatıda Afganistan ve Tacikistan'a kadar uzanır. Karakoram dağlarının batısında, birçok gezgin karadan gitmek yerine gemiyle devam etmeyi dilediğinden, güney rotasının güneye denize doğru birçok mahmuzları vardı.

Güneye okyanusa yönelmeyenler için güney rotası Hindukuş dağları üzerinden Afganistan'a devam etti ve Türkmenistan'daki Merv'e ulaşmadan önce kuzey rotalarıyla birleşti. Merv'den güney rotası, gemilerin değerli kargoyu Akdeniz üzerinden güney Avrupa'ya götürmeyi beklediği Levant'a ulaşmak için kuzey İran, Mezopotamya ve Suriye Çölü'nün kuzey eteklerinden geçerek batıya doğru neredeyse düz bir çizgi halinde gidiyordu. Levant'tan kuzeyde Anadolu üzerinden veya güneyden Kuzey Afrika'ya kadar kara üzerinden devam eden yolculuk da mümkündü. Afganistan'daki Herat'tan Basra Körfezi kıyısındaki antik liman kenti Charax Spasinu'ya giden ve Susa'dan geçen İpek Yolu'nun bir kolu da vardı. Yolculuk, Charax Spasinu'dan Petra gibi çeşitli Akdeniz limanlarına gemiyle devam etti.

Güneybatı rotası, Ganj Deltası üzerinden Çin'den Hindistan'a gidiyordu. Bu delta bölgesi önemli bir ticaret merkeziydi ve arkeolojik kazılar, antik Roma boncukları ve Tayland ve Java'dan değerli taşlar gibi dünyanın çeşitli yerlerinden şaşırtıcı bir dizi mal buldu. Kervansaraylar ideal olarak bir günlük bir yolculuk içinde konumlandırıldılar, böylece tüccarlar (ve özellikle de kıymetli kargoları) yolların tehlikelerine maruz kalan günler veya geceler geçirmekten kaçınıyorlardı. Ortalama olarak bu, bakımlı bölgelerde her 30 ila 40 kilometrede bir kervansaray ile sonuçlandı. Denizcilik tüccarları uzun seyahatlerinde karşılaştıkları farklı zorluklar yaşadılar. Yelken teknolojisinin gelişimi ve özellikle gemi inşası bilgisi, Orta Çağ boyunca deniz yolculuğunun güvenliğini artırdı. Limanlar, deniz ticaret yolları boyunca kıyılarda büyüdüler, ticaret ve gemicilik için değil, aynı zamanda içme suyu eksikliği olan Orta Çağ'daki denizcilerin en büyük tehditlerinden biri olan tatlı su kaynaklarına da sahip olmak için tüccarlar için hayati fırsatlar sağladılar. Korsanlar, kârlı kargolar kendilerini cazip hedefler haline getirdiği için, deniz ticaret yollarındaki tüm ticari gemilerle karşılaşan bir başka risktir.

3.3. İpek Yolu Mirası

1453'de İpek Yolu'nun kapanması Avrupalı kaşiflerin Asya'daki baharat ve altın zenginliğine ulaşacak alternatif ticaret yollarının bulunması amacı ile coğrafi keşifler dönemini (1453-1660) başlatmasına sebep olmuştur. 15. yüzyılın sonlarında Portekizli kâşif Vasco da Gama, Ümit Burnu'nda dolaştı, böylece Avrupalı denizcileri ilk kez bu Güney Doğu Asya deniz yolları ile birleştirmiştir. Avrupalı kaşifler Tanrıları ve ülkeleri adına yeni keşfettikleri coğrafyalarda toprak talep ederken Batı kültürünü ve dinini dünyanın yeni keşfedilen bölgelerine yaymış böylece Keşifler Çağı dünyadaki diğer kültürleri etkilemiş, böylece modern dünyanın gelişimine zemin hazırlamıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda, bu rotalar ve kazançlı ticareti, Portekiz, Hollanda ve İngilizler arasındaki şiddetli rekabete konu olmuştur. İpek Yolu'nun en büyük değeri Batı ile Doğu arasında kültür alışverişi yapılmasını sağlamış, ticari mallar ile birlikte sanat, din, felsefe, teknoloji, dil, bilim, mimari bilgiler de paylaşılmıştır. Bunun dışında İpek Yolu aracılığıyla Konstantinopolis'e ulaştığı sanılan 542 vebasısı da bu rotanın istenmeyen konuklarından birisi olmuştur. 19. yüzyılda İpek Yolu'na arkeologlar ve coğrafyacılara yeni gezginler olarak katılmışlardır. Fransa, İngiltere, Almanya, Rusya ve Japonya'dan gelen bu araştırmacılar, Batı Çin'deki Taklamakan çölünü, İpek Yolları'ndaki antik siteleri keşfetmek için birçok arkeolojik keşif ve sayısız akademik çalışma yapmıştır.

3.4. Günümüzde İpek Yolu

Şimdilerde İpek Yolu Batı'nın Doğu'ya olan merakı sayesinde turistik anlamda gelişim göstermektedir. Gelişen teknoloji ve doğuyu anlatan kitapların gezilerdeki turist sayısını da artırdığı görülmektedir. "Marco Polo'nun izlerinin peşinden" adıyla geziler düzenlenmektedir.

İlginin artmasıyla Çin İpek Yolu güzergâhındaki tarihî yapıları restore etmiş ve yabancı turistleri misafir etmiştir.

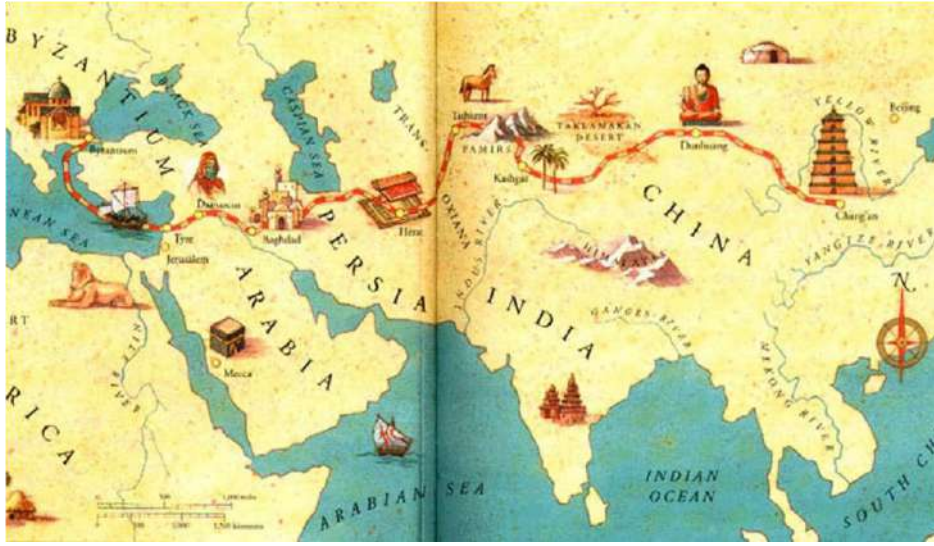
Günümüzde, medeniyete şekil veren, fikir, kültür ve ticaret alışverişi sayesinde insanlığın gelişimini sağlayan İpek Yolu'nu tekrar kullanıma sokmayı amaçlayan bir proje planlanmaktadır. Bu projenin gerçekleşmesi durumunda Çin'in başkenti Pekin ile Avrupa'nın kalbi Londra demiryolu ile bağlanacaktır.

Yeni İpek Yolu'nu üçüncü koridor üzerinden canlandırmak isteyen Çin, Orta Koridor'una 8 trilyon dolar yatırım yapmaya hazırlanırken, Türkiye'de de bu projenin önünü açacak iki önemli adım atıldı. "İpek Yolu" ile "Demiryolu İşbirliği" anlaşma tasarıları TBMM'de komisyondan geçti. 65 ülkeden geçmesi planlanan Yeni İpek Yolu'nda Türkiye köprü konumunda olacak.

Dünyaya açılmak için 21 trilyon dolarlık, 65 ülkeyi ilgilendiren, üç ayaklı "Kuşak ve Yol" projesini etap etap hayata geçirmek isteyen Çin, Rusya üzerinden "Kuzey Koridoru"na, İran üzerinden de "Güney Hattı"na işlerlik kazandırmayı amaçlarken, Türkiye ve Avrupa'yı da Orta Asya Cumhuriyetleri, Afganistan, Pakistan ve Çin'e bağlayacak "Orta Koridor" için kritik bir adım atmıştır.

Ticaret yolları gelişip daha kazançlı hale geldikçe, kervansaraylar daha da gerekli hale geldi ve inşaatları 10. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da yoğunlaştı ve 19. yüzyıla kadar devam etti. Bu, Çin'den Hindistan alt kıtasına, İran Platosu'na, Kafkasya'ya, Türkiye'ye ve Kuzey Afrika, Rusya ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanan ve çoğu bugün hala ayakta olan bir kervansaray ağıyla sonuçlandı.

Ticaret yolları olarak İpek Yolları tarihine rağmen, genellikle MÖ 2. yüzyılda Çin'den Batı'ya giden ilk yolu açarak bu yolları kurmasıyla tanınan adam, General Zhang Qian, aslında diplomatik bir görevle gönderilmişti. Çin'in düşmanları Xingnu'ya karşı ittifaklar sağlamak için Han İmparatoru Wudi tarafından MÖ 139'da Batı'ya gönderilen ticaretle motive olan Zhang Qian, sonunda onlar tarafından yakalandı ve hapsedildi. On üç yıl sonra kaçtı ve Çin'e geri döndü. Raporlarının zengin ayrıntılarından ve doğruluğundan memnun olan imparator daha sonra MÖ 119'da Zhang Qian'ı başka bir göreve göndererek Çin'den Orta Asya'ya erken yollar belirlemesi için birkaç komşu halkı ziyaret etti. Bu rotalar, tarih boyunca değişen jeopolitik bağlamlara göre zaman içinde gelişmiştir. Deniz yollarının tarihi, Arap Yarımadası, Mezopotamya ve İndus Vadisi Uygarlığı arasındaki bağlantılara kadar binlerce yıl öncesine kadar izlenebilir. Arap Yarımadası'ndan gelen denizciler Arap Denizi boyunca ve Hint Okyanusu'na yeni ticaret yolları oluşturdukça, Orta Çağ'ın başlarında bu ağın genişlediği görüldü. Gerçekten de, Arabistan ile Çin arasında MS 8. yüzyılın başlarından itibaren deniz ticareti bağlantıları kuruldu. Navigasyon bilimindeki, astronomideki ve ayrıca gemi yapım tekniklerindeki teknolojik gelişmeler, uzun mesafeli deniz yolculuğunu giderek daha pratik hale getirmek için bir araya geldi. Zanzibar, İskenderiye, Muscat ve Goa gibi bu güzergâhlar üzerinde en sık ziyaret edilen limanların çevresinde canlı kıyı şehirleri büyümüş ve bu şehirler, büyük pazarları ve sürekli değişen mal, fikir, dil ve inanç alışverişi için zengin merkezler haline gelmiştir.

Şekil1. <https://aquascript.com/eap/descriptive-reports/silk-road/> (Erişim Tarihi : 06.12.2022)

Yukarıdaki harita, çok çeşitli malları taşıyan ve dünyanın farklı yerlerinden hem kara hem de deniz yoluyla seyahat eden tüccarlar için mevcut olan çok çeşitli rotaları göstermektedir. Çoğu zaman, bireysel ticaret kervanları, rotaların belirli bölümlerini kapsıyor, dinlenmek ve ikmal yapmak için duraklıyor veya tamamen durup yüklerini yol boyunca noktalarda satıyor ve bu da canlı ticaret şehirlerinin ve limanlarının büyümesine yol açıyor. İpek Yolları dinamik ve geçirgendir; boyunca yerel halkla mal ticareti yapıldı ve tüccarların yüklerine yerel ürünler eklendi. Bu süreç tüccarların maddi zenginliklerini ve yüklerinin çeşitliliğini zenginleştirmenin yanı sıra İpek Yolları boyunca kültür, dil ve fikir alışverişinin gerçekleşmesine de olanak sağlamıştır. Bu yollar aynı zamanda dinlerin Avrasya boyunca yayılmasında da temel teşkil ediyordu. Budizm, Afganistan'daki Bamiyan, Çin'deki Wutai Dağı ve Endonezya'daki Borobudur kadar uzakta bulunan Budist sanatı ve mabetleriyle İpek Yollarını dolaşan bir din örneğidir. Hristiyanlık, İslam, Hinduizm, Zerdüştlük ve Maniheizm, gezginlerin karşılaştıkları kültürleri özümsemesi ve daha sonra onlarla birlikte anayurtlarına götürmesiyle aynı şekilde yayıldı. Böylece, örneğin Hinduizm ve daha sonra İslam, Endonezya ve Malezya'ya Hint Yarımadası ve Arap Yarımadası'ndan deniz ticaret yollarında seyahat eden İpek Yolu tüccarları tarafından tanıtıldı.

Ganj Deltası'ndaki tüccarlar, öncelikle Batı tüccarlarıyla ticaret yaparken Batı para birimlerini ve Doğu tüccarları ile ticari işlem yaparken Doğu para birimlerini kullanmışlardır. Bu nedenle, çoğu Batı para birimi için son durak ve merkez olmuştur. Yatırımcılar, farklı bölgelerden gelen tüccarlarla ticaret yaparken uygun para birimlerine sahip olmak amacıyla birbirleriyle döviz alışverişinde bulunmuşlardır. Ganj deltasındaki tüccarlar, başka bir deyişle, bugün döviz bürosu brokerlerinin yaptıklarına benzer bir işlevi yerine getirmişlerdir. Döviz kuru brokerleri, insanların para birimlerini alıp satmalarına izin vererek farklı ülkeler ve kültürler arasındaki ticareti kolaylaştırmaya yardımcı olmuştur.

Bugün pek çok tarihî yapı ve anıt, İpek Yolu'nun kervansaraylar, limanlar ve şehirler aracılığıyla geçişini işaret ederek hala ayakta. Bununla birlikte, bu dikkate değer ağı uzun süredir devam eden mirası, bu yollar boyunca binlerce yıldır gelişen birçok farklı ancak birbirleriyle bağlantılı kültür, dil, gelenek ve dinde yansıtılmaktadır. Pek çok farklı milletten tüccar ve seyyahın geçişi, yalnızca ticari mübadeleyle değil, aynı zamanda sürekli ve yaygın bir kültürel etkileşim süreciyle sonuçlandı. Bu itibarla, erken, keşfedici kökenlerinden itibaren İpek Yolları, Avrasya'da ve çok ötesinde çeşitli toplumların oluşumunda itici bir güç haline geldi.

Kaynakça

- ALYILMAZ, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Approaches Old and New to the Silk Roads” Vadime Elisseeff in: *The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce*. Paris (1998) UNESCO, Reprint: Berghahn Books (2000), pp. 1-2.
- DATTA, R.; NANAVATY, M. (2005). *Global Silk Industry: A Complete Source Book*. Universal Publishers.
- FOLTZ, R. C. (2006). *İpek Yolu Dinleri Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*. (Çev. Aydın Aslan). İstanbul: Medrese Yayınları.
- HAUSSIG, H. W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. (çev. Müjdat Kayayerli). Kayseri: Geçit Yayınevi.
- WATT, J. C.Y.; WARDWELL, A. E. (1997). *When silk was gold: Central Asian and Chinese textiles*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

İnternet Kaynakçası

<https://aquascript.com/eap/descriptive-reports/silk-road/> (Erişim Tarihi : 06.12.2022).

Kadim İpek Yolu'nda Azerbaycan ve İpekçilik *Azerbaijan and Sericulture In The Great Silk Road*

Zeynep AKARSLAN*

Özet

Kadim asırlardan itibaren Çin'den başlayarak Avrupa'ya kadar uzanan büyük İpek Yolu; Japonya, Hindistan, Moğolistan, Özbekistan, İran, Azerbaycan ve Anadolu'dan geçen en önemli ticaret yollarından biridir. Orta Asya'nın ekonomik ve kültürel gelişiminde önemli rol oynayan İpek Yolu, Kafkasya'da yer alan Azerbaycan'ın gelişimi içinde önem teşkil etmiştir. Azerbaycan topraklarından Çin, Moğolistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Hazar Denizi, Azerbaycan ve Çin, Moğolistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, İran olmak üzere iki güzergâhtan geçen İpek Yolu; Bakü, Şeki, Şamahı, Astara ve Lenkeran şehirlerini kapsamaktaydı. Kuzey ve güney güzergâhlı olan bu yollar Azerbaycan transit ticareti için de önemli konumdaydı. Orta Asya ve Avrupa arasındaki ticarete stratejik öneme sahip bir noktada bulunan Azerbaycan'ın ekonomik gelişiminin bir noktası da İpek Yolu'na bağlı olarak şekillenmiştir. İpek Yolu'nun geçtiği şehirlerde iş imkânı artarken iş alanları da çeşitlenmiştir. Kadim dönemden itibaren doğunun en büyük ipekçilik ülkesi olan Azerbaycan'da İpek Yolu'nun geçtiği şehirler olan Şeki ve Şamahı'nın yanında Gence, Şuşa ve Baskal da ipekçilik alanında ön plana çıkmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında ipekçilik Azerbaycan için o kadar önemli bir hâle gelmiştir ki, Şeki'de ipekçilik üzerine açılan bir okulda öğrencilere ipekçilik meslek olarak öğretilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde Azerbaycan'ın birçok şehrinde ipekçilikle uğraşan 700'ü aşkın iş yeri vardır ve ilk ipekçilik fabrikası yine Şeki merkezli olarak açılmıştır. Bu çalışma tarihi İpek Yolu'nun ve ipekçiliğin Azerbaycan'ın ekonomik ve sosyal gelişimine katkısının anlaşılmasını sağlamak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Azerbaycan, İpekçilik, Kafkasya, Şeki, Şamahı.

Abstract

The great Silk Road, which stretched from China to Europe from ancient centuries, is one of the most important trade routes passing through Japan, India, Mongolia, Uzbekistan, Iran, Azerbaijan and Anatolia. The Silk Road, which played an important role in the economic and cultural development of Central Asia, had been important in the development of Azerbaijan in the Caucasus. The Silk Road, which passed through two routes from Azerbaijani territory: one of which was China, Mongolia, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Caspian Sea, Azerbaijan and the other one was China, Mongolia, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Iran, covered the cities of Baku, Sheki, Shamakhi, Astara and Lankaran. These roads, which had northern and southern routes, had an important position in the transit trade of Azerbaijan.

A point of economic development of Azerbaijan, which was located at a strategically important point in trade between Central Asia and Europe, had been shaped by the Silk Road. While job opportunities have increased in the cities where the Silk Road passed, business areas had also diversified. In Azerbaijan, which had been the largest sericulture country of the east since the ancient period, besides Sheki and Shamakhi, the cities where the Silk Road passes, Ganja, Shusha and Baskal have also come to the forefront in the field of sericulture. In the middle of the XIX century, sericulture had become so important for Azerbaijan that in a school opened on sericulture in Sheki, students began to be taught sericulture as a profession. In the same period, there were more than 700 sericulture enterprises engaged in sericulture in many cities of Azerbaijan and the first sericulture factory was opened in Sheki. This study was prepared in order to provide an understanding of the historical Silk Road and the contribution of sericulture to the economic and social development of Azerbaijan.

Keywords: Silk Road, Azerbaijan, Sericulture, Caucasus, Sheki, Shamakhi.

* Dr., Bursa / Türkiye, zynpakarslann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3134-2332.

0. Giriş

Avrupa ile Kafkasya, Kafkasya ile Orta Asya arasında stratejik bir noktada bulunan Azerbaycan, günümüzde kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Gürcistan, batıda Türkiye ve Ermenistan, güneyde ise İran ile komşudur. İnsanlık tarihi açısından en kadim yerleşim yerlerinden biri olan Azerbaycan, zengin yer altı ve yer üstü doğal kaynaklarıyla tarih boyunca birçok devlete ve millete ev sahipliği yaptı.

Azerbaycan'da kurulan ilk devlet tarihi milattan önceye dayanan Manna Devleti'dir. Sonrasında Azerbaycan topraklarına hükmeden devletlerarasında Med, Albanya, Büyük İskender, Büyük Selçuklu, Bizans, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safeviler ve Rusya vardır. 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile toprakları ikiye bölünen Azerbaycan uzun yıllar Rusya İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kaldı. 1918-1920 yılları arasında yaşadığı bağımsızlık deneyiminin ardından toprakları bu defa Sovyet Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan, 1936 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin resmî üyesi haline geldi. Bu süreçte yaklaşık 71 yıl Sovyet Rusya'ya bağlı olarak varlığını sürdüren Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasından hemen sonra bağımsızlığını ilan etti (Buniyatov 1991: 320; Yeşilot 2015: 1).

Dünya üzerindeki en eski yerleşim yerlerinden biri olması ve jeostratejik olarak önemli bir noktada bulunması bölgenin kültürel ve etnik zenginliğine de sebep olmaktadır. Azerbaycan'ın en eski zamanlarından günümüze kadar olarak etnik manzarası göz önüne alındığında Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere; Tatarlar, Ermeniler, Gürcüler, Lezgiler, Avarlar, Ruslar ve sayıca üstün olmayan küçük etnik gruplar ön plana çıkmaktadır. Azerbaycan'ın önde gelen liderlerinden biri olan Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan halkını "Azerbaycanlılar, milliyet itibarıyla Türk, din itibarıyla Müslüman, medeniyet itibarıyla şarklılardır..." şeklinde tanımlamaktadır (Resulzade 1990: 11).

Türklerin Azerbaycan topraklarına yerleşmesi, çok eski zamanlardan başlayarak XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Azerbaycan'ın tam anlamıyla Türkleşmesi ise Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetiyle başlamıştır. Oğuz Türklerinin Azerbaycan ve İran coğrafyasına yerleşmesi bölgenin hızlı bir şekilde Türkleşmesini sağlarken göçebe kültürden gelen Türklerin yerleşmek için Azerbaycan'ı seçmesi ülke topraklarının ve coğrafyasının yaşam için elverişli olmasıyla doğrudan alakalıdır (Heyet 2004: 8-9). Hayvancılığa elverişli topraklarının yanı sıra devletlerin ve milletlerin hayatlarında önemli yere sahip geçiş yolları üzerinde bulunan Azerbaycan için kadim İpek Yolu ekonomik kalkınmanın en önemli anahtarlarından biri olmuştur. Zamanla ipekçilik ülkesi olan Azerbaycan için ipek ve ipek üretimi sosyal gelişimin bir parçası olarak da ön plana çıkmaktadır.

1. Kadim İpek Yolu ve Azerbaycan

Yeniçağın başlarından itibaren Çin'i Orta Doğu ve Batılı ülkelerle bağlayan büyük yol 1877 yılından itibaren "Büyük İpek Yolu" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu yola Büyük İpek Yolu denmesi ise tesadüf olmaktan ziyade yolun amacına vurgu yapmaktır. Bu güzergâh ipek ve ipekli ürünlerin ülkeler ve kıtalararası ticaretini gerçekleştirmek ve geliştirmek için oluşturulmuştur (İerusalimskaya 2002: 436). Üretimi Çin'de yapılan ipek başta olmak üzere metal ve hediyelik eşyalar ile bazı çömlekçilik malzemeleri ve diğer birçok ticaret eşyası bu yol vasıtasıyla Orta Asya'dan Avrupa'ya taşınır, aynı yolla Avrupa'da üretilen eşyalar da Çin'e taşınırdı (Rzayev ve İsayev 2012: 22-23).

En eski devirlerden itibaren Çin'den başlayarak Avrupa'ya kadar uzanan kadim İpek Yolu Azerbaycan topraklarından; Çin, Moğolistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Hazar Denizi, Azerbaycan (Bakü-Şeki), Gürcistan, Türkiye, Yunanistan, İtalya, Avrupa'nın diğer ülkeleri ile Çin, Moğolistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, Azerbaycan (Şeki, Şamahı, Astara, Lenkeran), Gürcistan, Türkiye ve Avrupa ülkeleri olmak üzere iki güzergâhtan

geçmekteydi (Sariahmetoğlu 2015: 321). Çin'den Avrupa'ya uzanan bu yol güzergâhında var olan ülkelerin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Azerbaycan, antik çağlardan itibaren kadim İpek Yolu zincirinde stratejik bir konuma sahipti. İpek Yolu üzerinde yer alan Bakü, Berde, Gence, Şeki, Nahçıvan gibi Azerbaycan şehirleri Doğu ve Batı ülkeleriyle bağlantılı ticaret yolları üzerinde olması sebebiyle Azerbaycan'ın siyasi ve ekonomik gelişiminde önemli rol oynamıştır. M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren en yoğun karayolu geçişine sahip olan Azerbaycan'da İpek Yolu; Kura Nehri boyunca uzanır kuzeyde Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca Derbent ve Kafkas eteklerinden geçerek Karadeniz'in kuzeyinden Yunanistan'a ulaşırdı. Bu işlek güzergâh Azerbaycan'da yeni şehirlerin kurulması için gerekli ortamı oluştururken başta Çin olmak üzere diğer devletlerle mal-para ilişkisinin gelişmesi ve Azerbaycan toprakları üzerinden transit ticaret yollarının geçmesiyle devletlerarası ikili ilişkilerin daha da gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun en önemli örneklerinden biri Hindistan'dan Azerbaycan topraklarına getirilen Hint inci istiridyeleri başta olmak üzere diğer değerli eşyalardır (Ömrahov 2011: 36-38).

XV. yüzyıldan itibaren değişmeye başlayan dünya ticaret algısı coğrafi keşiflerle birlikte yeni bir döneme evrilirken Bakü de tam bu dönemde bir liman kenti olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Hazar Denizi'nin kıyıdaş olduğu ülkeler arasında ticaret hacmi artarken bu ticareti oluşturan mallar arasında petrolle birlikte ipek önemli rol oynamaktaydı. Petrol ve ipek Bakü ve ona bağlı Bilgah'tan deniz ve karayolu ile uzak ülkelere gönderilmekteydi. Aynı dönemde Şamahı, Kuba, Gence, Şeki ve Nahçıvan da Bakü gibi büyüme hacmi göstererek ticarete ve İpek Yolu güzergâhında ön plana çıkmaya başladı. Bu dönemde ticaret hacmini hızla arttıran Volga-Hazar yolu Rusya'nın tüm dikkatini Azerbaycan'a çevirmesine sebep oldu. XVIII. yüzyıldan itibaren hız kazanan ham ipek kaynaklarını ele geçirmek düşüncesi, yeni pazar arayışlarını da beraberinde getirdi. Bu durum İngiltere ve Rusya'nın Kafkasya üzerindeki rekabetini arttırırken Azerbaycan'ın ipek konusundaki önemini gözler önüne sermesi bakımından da önemlidir. Bu dönemde Kafkasya ve İran'da 3 büyük ham ipek kaynağı vardı. Bunlardan ilki Reşt'te, ikincisi Şamahı-Şirvan'da üçüncüsü ise Gence'de idi. Rusya ve İngiltere'nin hazır malları için en uygun pazarlar ise hızla gelişmekte olan Azerbaycan şehirleri idi. Gence ve Şamahı Doğu ile Batı arasındaki geçişte en stratejik noktada bulunmaktaydı. Bu durum Azerbaycan'ın Rusya ve İngiltere için önemini arttırırken Azerbaycan'daki ipek ticareti ve ipekçiliğin gelişimini doğrudan etkilemekteydi (Ömrahov 2011: 59-61).

2. Azerbaycan'da İpek ve İpekçilik

Azerbaycan'ın kadim İpek Yolu üzerindeki konumu bütünde Azerbaycan'ın gelişimine özelde ise Şeki'nin ipekçilik alanında diğer ülkelerle ticari ve ekonomik ilişki kurmasına ivme kazandırmıştır. Azerbaycan'da ipekçilik yerli halkın geleneklerini korumasında ve geçimini sağlamasında önemli rol oynamıştır. Özellikle Şeki merkezli olarak açılan önce küçük atölyeler ardından fabrikalar Şeki ipeğinin ünlenerek yurt dışına yayılmasına etki etmiştir. Şeki'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bulunan kanıtlar Azerbaycan topraklarında yaşayan halkların M.Ö 2 bin yılında dahi ipek tarımıyla uğraştığını kanıtlamaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Azerbaycan'da ipekçilik zirve noktasına ulaştı. Burada üretilen ipek ağırlıklı olarak Rusya'ya oradan da Avrupa'ya gönderilmekteydi. Kalitesiyle ön plana çıkan Azerbaycan ipeği 1829 yılında yine Şeki'de kurulan ipek fabrikasında üretilmeye başlandı. 1830 yılından itibaren ipekli kumaş üretimine başlanmıştır (Qəhrəmanova 2016: 9). Böylece Çin'in kadim İpek Yolu ile Avrupa'ya taşıdığı; bir kervanında 100 ile 500 kişi arasında kimsenin çalıştığı, bir devenin ağırlığının 140 kilograma kadar ulaştığı ve Çin saraylarında yalnızca en yüksek mertebeli memurların giyebildiği ipek Azerbaycan'da kumaş üretiminde kullanılmaya başlandı (İmanquliyev 2017: 1).

Tüm bu gelişmeler XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan ekonomisinde görülen canlanma ile doğru orantılıdır. Rus tüccarlarının kervan yolları ile birlikte dikkatini Azerbaycan ve onun üzerinden Orta Asya'ya çevirmesi bu dönemde ticaretin gelişmesine katkı sağlarken Bakü ve civarı önemli bir liman hâline gelmiştir. Ticaretin artması zanaatkârlığı, zanaatkârların sayısının

artması ise Azerbaycan'da şehir hayatının gelişimini etkilemiştir. Bakü, Şeki, Şamahı, Gence ve Nahçıvan'ın nüfusunun hızla arttığı bu dönemde şehir halkının önemli bir kısmını sanatkârlar ve tüccarlar oluştururken ipekçiliğin gelişimi tam da bu dönemde hız kazanmıştır (Yeşilot 2003: 29-30). Özellikle Şeki'de ipek dokuma tezgâhların halkın en önemli geçim kaynaklarından biri hâline gelirken bu dönemde ilk defa Hanabad köyünde ipek fabrikası açılmıştır. Azerbaycan'da ipeğin merkezi hâline gelen Şeki'de 1843 yılında Tecrübe İpekçilik Okulu açılırken ipekçilik meslek olarak öğrencilere öğretilmeye başlanmıştır. Aynı dönemde ipekçiliğin bir diğer önemli merkezi olan Şamahı'da ipekçilikle uğraşan iki binden fazla kişi ile irili ufaklı 700'e yakın iş yeri de vardır (Yeşilot 2003: 34).

Azerbaycan şehirlerinin gelişmesinde ipekçilik doğrudan bir etkiye sahipti. Şeki'den sonra ipekçilik alanında ön plana çıkan şehirlerden bir diğeri ise Şamahı olmuştur. İspanyol tüccar, gezgin ve asilzade Ruy Gonzáles de Clavijo ipekçilik konusunda Şamahı'yı överek ön plana çıkarmıştır. Eserinde Venedikli ve Cenevizli tüccarların Şamahı ile olan ticari ilişkilerini yazan Clavijo Şamahı'daki koza bolluğundan bahsederek Şamahı'nın ipekçilik merkezlerinden biri hâline gelmesine neden olmuştur. Clavijo'ya göre Şamahı'daki pazar hareketliliği hem Doğu'nun hem Avrupa'nın hem de Rusya'nın dikkatini çekmekteydi. Azerbaycan uluslararası ipekçilik ticaretinde çok kısa sürede Rusya'nın en önemli pazarı hâline gelmiştir (Məmmədov 2005:192-193).

O dönemin en kârlı gelir kaynaklarından biri olan ipekçiliğin ana üretim merkezleri Şeki ve Şamahı olmakla birlikte bunların dışında Şuşa, Kuba, Zakatala ve Ordubad halkı da ipekçilikle uğraşmıştır. XIX. yüzyılın ortasından itibaren Fransızların ve İtalyanların Azerbaycan'da yaydığı ipekböceği hastalığı ülkede ipekçilikle uğraşan kesimde hızlı bir düşüşe sebep olmuştur. Aynı yüzyılın sonlarından itibaren başlayan canlanma sonunda ise Azerbaycan'da binden fazla köyün geçim kaynağı ipekçilik hâlini aldı. XX. yüzyıla gelindiğinde Transkafkasya'da üretilen 450 bin tonluk ipeğin %64'lük kısmı Azerbaycan'da üretilmişti. Bunun dışında Şeki bir ilke daha imza attı. Azerbaycan dışındaki ilk büyük kapitalist girişim Şeki'de büyük miktarda koza işlemek için bir fabrika kurma ihtiyacının ortaya çıkmasıydı. Moskovalı olan Alekseyev ve Voronin kardeşler Şeki'de kurulan bir ipek fabrikasının getireceği kazancı da göz önünde bulundurarak 1861 yılında faaliyete başlayan bir fabrika kurdular. Henüz 60'ların ortasında fabrikada 850 kişi çalışmaktaydı. Bu fabrika kısa sürede sadece Azerbaycan'ın değil Rusya'nın ve Avrupa'nın da en büyük ipek fabrikası olarak kabul edildi. İpekböceği hastalığından dolayı kısa süreli olarak faaliyetini durduran fabrika 70'li yıllardan itibaren yeniden faaliyete geçti. Aynı dönemde Şeki'de 33, Karabağ'da 19, Ordubad'da 2 fabrika tipi ipekçilik işletmesi mevcuttu (Qəniyev 2019: 279, 289).

Sonuç

Tarih boyunca sahip olduğu yer altı ve yer üstü doğal kaynaklarla birçok devletin hâkimiyeti altında kalmış olan Azerbaycan için İpek Yolu güzergâhında bulunmak siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda önemli bir unsurdu. Güzergâhında bulunduğu tüm ülkeleri ekonomik anlamda kalkındıran İpek Yolu, Azerbaycan'ı da doğrudan etkilemişti. Ülke genelinde ticari anlamda yaşanan kalkınma şehirlerin gelişimini ve bu şehirlerde yaşayan halkların mesleki tercihlerine de yansdı.

İpekçilik alanında ön plana çıkan şehirler olan Şeki, Şamahı, Ordubad, Karabağ, Gence, Şuşa ve Baskal'da zanaatkârlar sınıfının önemli bir kısmını ipekçiler oluştururken bu şehirlerden yapılan ticaret Azerbaycan ekonomisinin XIX. ve XX. yüzyıldaki en önemli gelir kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda Rusya ve Avrupa'ya yapılan ipek ihracatı dönemin büyük devletleri olan İngiltere ve Rusya'nın Azerbaycan'a yönelmesinin de sebeplerinden biri olmuştur. Kafkasya'yı Orta Asya ve Hindistan ticaretine açılan bir kapı olarak gören Avrupalı devletlerin bu bölgelere gönderdiği seyyahların gözlem ve deneyimlerini yazdıkları eserlerde dile getirmeleri Azerbaycan'ın cazibesini daha da arttıran unsurlardır.

İpek Yolu, Azerbaycan'daki ve Azerbaycan üzerinden tüm dünyaya yayılan kervan ticaretini arttırırken bu dönemde Rusya ve Avrupa'ya ihraç edilen "kaliteli" ipeğin %64'nün Azerbaycan topraklarından dünyaya yayılması ise tesadüfi değildir. XIX. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da açılan ilk ipek üretimi fabrikası kısa sürede Azerbaycan coğrafyasında irili ufaklı birçok işletmenin açılmasına da öncülük etmiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ticari ve sanayi anlamında önemli bir kalkınma ve gelişme yaşayan Azerbaycan'da ipek ve ipekçilik İpek Yolu'na alternatif güzergâhlar oluşturulmasına rağmen günümüzde hâlâ önemini korumaktadır.

Kaynakça

- BUNİYATOV, Z. M. (1991). "Azerbaycan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.
- ƏMRAHOV, M. (2011). *Böyük İpək Yolu*. Bakı: Mütərcim.
- HEYET, C. (2004). "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. I/I: 7-19.
- İERUSALİMSKAYA, A. (2002). "İpek Yolunda Kafkaslar". *Türkler*. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- İMANQULİYEV, B. (11 İyun 2017). "Qədim tarixi və böyük perspektivi olan ipəkçilik". *Azərbaycan*, 1-3.
- QƏHRƏMANOVA, N. (7 Oktyabr 2016). "İpəkçilik Azərbaycanın milli və mədəni sənətidir". *Вьшукa*, 9.
- QƏNİYEV, H. (2019). *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan – XXI Əsrin İlk Onilliklərində)*. Bakı: Elm və Təhsil.
- MƏMMƏDOV, İ. (2005). *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.
- RESULZADE, M. E. (1990). *Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*. (Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın). İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- RZAYEV, M. ve İSAYEV, E. (2012). "Türk Halklarının Ekonomik-Kültürel İlişkilerinde Tarihi İpek Yolunun Rolü". *TURAN-SAM*. 4/14, 21-27.
- SARIAHMETOĞLU, N. (2015). "Tarihi Süreç İçinde Azerbaycan ve İpekyolu". (Edt. Ahmet Taşağıl). *İpekyolu*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları.
- YEŞİLOT, O. (2003). *Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- YEŞİLOT, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İpek Yolu Yatırımlarında Bir Vergi Avantajı Olarak İştirak Kazancı İstisnası

Participation Earnings Exemption as a Tax Advantage in Silk Road Investments

Derviş ALTINOK*

Özet

İpek Yolu uluslararası ekonominin en eski yollarından birisidir. Bu kapsamda yapılacak yatırımların uluslararası vergisel sonuçları olacaktır. Bu yatırımlarda yararlanılabilecek önemli bir istisna düzenlemesi Kurumlar Vergisi Kanunununda yer almaktadır. Bu bağlamda kurumların yurt dışı yatırımlarından elde ettikleri kar payları Kanunda aranan şartlar dâhilinde kurumlar vergisinden istisna edilmiştir. İstisnanın yasal şartları arasında öncelikle iştirak edilen kurumun anonim veya limited şirket niteliğinde bir kurum olması zorunluluğu düzenlenmiştir. Kurumlar Vergisi Kanunu uyarınca kurum niteliğinde olan diğer kurumlardan elde edilen kazançlar bu kapsamda yer almaz. İstisnanın diğer bir şartı, iştirak edilen kurumun kanuni ve iş merkezinin Türkiye’de bulunmamasıdır. Sayılanlardan herhangi birisi Türkiye’de bulunduğu takdirde iştirak tam mükellef olacaktır. Bu durumda yurtdışı iştirak kazancı müessesesi uygulanamaz. Öte yandan iştirak eden kurumun, kesintisiz olarak en az bir yıl süreyle, yurt dışı iştirakin ödenmiş sermayesinin en az yüzde onuna da sahip olması gerekmektedir. İştirak payı bu oranın altında olduğu takdirde diğer şartlar sağlansa dahi istisna uygulanamaz. Ayrıca iştirak kazancının en az yüzde on beş oranında vergi yükü taşıması ve elde edildiği hesap dönemine ilişkin kurumlar vergisi beyannamesinin verilmesi gereken tarihe kadar Türkiye’ye transfer edilmesi gerekir. İstisnadan yararlanılabilmek için maddede yer alan şartların hep birlikte sağlanması gerekir. Şirket türü, vergi yükü, iştirak oranı, elde tutma süresi ve Türkiye’ye transfer edilme şartları birlikte gerçekleşmediği durumlarda istisnadan yararlanılabilmesi mümkün değildir. Söz konusu istisna bu şartlar aranmaksızın yalnızca yurt dışındaki inşaat, onarım, montaj işleri ve teknik hizmetlerin yapılabilmesi için ilgili ülke mevzuatına göre ayrı bir şirket kurulmasının zorunlu olduğu durumlarda, özel amaç için kurulduğunun ana sözleşmelerinde belirtilmesi ve fiilen bu amaç dışında faaliyetinin bulunmaması şartıyla, söz konusu şirketlere iştirak edilmesinden elde edilen kazançlar için uygulanabilecektir.

Anahtar Kelimeler: İştirak, yurtdışı, vergi, istisna.

Abstract

Silk Road is one of the oldest ways of this international economy. Investments to be made in this context will have international tax consequences. An important exception regulation that can be benefited from in these investments is included in the Turkish Corporate Tax Law. Among the legal conditions of the exemption, it is regulated that the institution to which the participation is made must be a joint stock or limited liability company. Dividends from other institutions, which are in the nature of an institution in accordance with the Corporate Tax Law, are not included in this scope. Another condition of the exemption is that the legal and business center of the participated institution is not located in Turkey. If any of those listed are located in Turkey, the exemption could not be applied. On the other hand, the participating institution must also have at least ten percent of the paid-in capital of the foreign participation for at least one year. If the share of participation is below this rate, the exemption cannot be applied even if other conditions are met. In addition, the profit of participation

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacıbayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mali Hukuk Ana Bilim Dalı, dervis.altinok@hbv.edu.tr, Orcid No: 0000-0001-5003-9403.

must bear a tax burden of at least fifteen percent and it must be transferred to Turkey. In order to benefit from the exemption, the conditions in the article must be met all together. It is not possible to benefit from the exemption in cases where the type of company, tax burden, participation rate, holding period and the condition of transfer to Turkey are not met together. In cases where the establishment of a separate company is obligatory in accordance with the legislation of the relevant country in order to carry out construction, repair, installation works and technical services abroad, the said exemption can be applied though the said conditions are not meet, provided that it is stated in the articles of association that it was established for a special purpose and that it does not actually operate outside of this purpose.

Keywords: Participation, Overseas, Tax, Exemption.

0. Giriş

Ekonomik faaliyetler ve yatırımlar ülke sınırlarını aşmakta, uluslararası boyutlar kazanmaktadır. İpekyolu da bu uluslararası ekonominin en eski yollarından birisidir. Önemi halen korumakta olan bu ticaret yolunda yapılacak yatırımların uluslararası vergisel sonuçları da olacaktır.

Şirketler, yabancı pazarlara açılmak, girdi tedariki sağlamak, ekonomik ilişkilerini geliştirmek, yeni teknolojilere ulaşmak, rekabet gücünü artırmak, yurt dışındaki şirketlerin karlılığından yararlanmak gibi nedenlerle ülke sınırları dışındaki şirketlere iştirak edebilmektedir (Christensen vd. 2016: 48). İştirak eden şirketler açısından bu paylar alım satım amaçlı olarak kısa vadeli gerekçelerle elde tutulabildiği gibi stratejik amaçlarla da iktisap edilebilmektedir (Mert ve Öcalmış 2020: 23). Bir şirkete iştirak edilmesi, özsermayenin bir kısmının başka bir şirkete ait olmasını ifade eder. Bu itibarla iştirak edilen şirketin karlılığı, iştirak eden kurumun da malvarlığını etkilemekte, iştirak edilen şirketin karlı olması halinde iştirak eden kurumun özkaynağı artarken zararlı olması durumunda ise özkaynağı azalmaktadır (Gökgöz 2013: 2). İştirak edilen kurumun karı, kar payı dağıtımı ile iştirak eden kuruma aktarılır. Bu çalışmada, yurtdışı iştirak yatırımlarından elde edilen bu tür kar paylarına ilişkin Türk Vergi Hukukunda düzenlenen vergi istisnası incelenecektir.

1. İpek Yolu Yatırımlarında Bir Vergi Avantajı Olarak İştirak Kazancı İstisnası

Bir başka şirkete iştirak eden kurumlar, yatırımlarının ticari faaliyetleri sonucundan değişken getiriler elde edebilmekte hatta zararlarla karşılaşabilmektedir (Mert ve Öcalmış 2020: 24). Bir yatırımcı kurumun iştirakinin olağan faaliyetleri kapsamında elde ettiği veya iştirakin değerlendirilmesi sonucu oluşan kazançları söz konusu olabilir (Gökgöz 2013: 18). 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununun 5/1. maddesinin (b) bendinde, yurt dışındaki şirketlerin sermayelerine iştirak etmek karşılığında elde edilen kar payı gelirlerine münhasır bir kazanç istisnası düzenlenmiştir (Özbalcı 2006: 155). Kurumların yurtdışındaki bir kurumun sermayesine katılmaktan kaynaklanan söz konusu istisna uluslararası çifte vergilendirmeyi önlemeyi amaçlayan bir düzenlemedir (Öncel vd. 2011: 348).

Kanununun 5/1. maddesinin (b) bendinde, kurumların yurtdışındaki şirketlerin sermayesine iştirak etmekten kaynaklanan iştirak kazançları kurumlar vergisinden istisna edilmiştir. Hükme göre kanuni ve iş merkezi Türkiye'de bulunmayan anonim ve limited şirket niteliğindeki şirketlerin sermayesine iştirak eden kurumların, bu iştiraklerinden elde ettikleri iştirak kazançları bazı şartlar altında kurumlar vergisinden istisnadır. Bu bağlamda öncelikle iştirak payını elinde tutan şirketin, yurt dışı iştirakin ödenmiş sermayesinin en az yüzde onuna sahip olması gerekir. Ayrıca kazancın elde edildiği tarih itibarıyla iştirak payının kesintisiz olarak en az bir yıl süreyle elde tutulması da zorunludur. Öte yandan yurt dışı iştirak kazancının kar payı dağıtımına kaynak olan kazançlar üzerinden ödenen vergiler dâhil iştirak edilen kurumun faaliyette bulunduğu ülke vergi kanunları uyarınca en az yüzde onbeş oranında gelir ve kurumlar vergisi benzeri toplam vergi yükü taşınması gerekmektedir. İstisnadan yararlanabilmek için söz konusu kazanç, elde edildiği hesap dönemine ilişkin kurumlar vergisi beyannamesinin verilmesi gereken tarihe kadar

Türkiye'ye transfer edilmelidir. Anılan istisnadan yararlanılabilmek için somut olayda yasal şartların hep birlikte karşılanması gerekir. Şartlardan herhangi birinin sağlanmadığı hallerde istisnadan yararlanılması mümkün değildir (Önder 2015: 80). Dolayısıyla iştirak oranı yüzde ondan fazla olmasına rağmen Türkiye'ye transfer şartının gerçekleşmemesi durumunda, hatta bütün şartlar gerçekleşmekle birlikte vergi yükü şartının gerçekleşmediği hallerde istisnadan yararlanılmaz (1 seri no'lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği).

2. Yurt Dışı İştirak Kazancı İstisnasından Yararlanma Şartları

a. İştirakin Anonim Veya Limited Şirket Niteliğinde Bir Kurum Olması

İstisnadan yararlanabilmek için, iştirak edilen yurt dışındaki kurumun anonim veya limited şirket statüsünde olması gerekir. Kurumlar Vergisi Kanunu uyarınca mükellef olarak tanımlanan ancak anonim ve limited şirket niteliğinde olmayan kurumlardan elde edilecek kar payları istisna kapsamında değildir (Özbalcı 2006: 157). Kurumlar vergisi mükellefi olan ve kurum niteliğini taşıyan kuruluşlar Kurumlar Vergisi Kanununun 1. maddesinde sayılmıştır. Hükme göre sermaye şirketleri, kooperatifler, iktisadi kamu müesseseleri, dernek ve vakıflara ait iktisadi işletmeler ile iş ortaklıkları kurum niteliğinde olan kurumlar vergisi mükellefleridir (Kaneti 1989: 351). Dolayısıyla yurtdışı kooperatifler, iktisadi kamu müesseseleri, dernek ve vakıflara ait iktisadi işletmeler ile iş ortaklıkları şeklindeki kurumlara yapılan yatırımlardan elde edilen kazançlar istisnadan yararlanamaz. Hatta anaonim veya limited şirket dışındaki bir ticaret şirketinden elde edilen kar payları da istisna kapsamında değildir.

b. İştirakin Kanuni ve İş Merkezinin Türkiye'de Bulunmaması

İstisnadan yararlanabilmenin bir diğer koşulu sermayesine iştirak edilen anonim veya limited şirketin kanuni ve iş merkezinin her ikisinin de Türkiye'de olmamasıdır. Kanuni merkez, kurumun esas sözleşmesinde ya da teşkilat yasasında gösterilen yerler iken iş merkezi ise iş ve işlemlerin fiilen toplanıp yönetildiği yerdir (Kaneti 1989: 355). Bu merkezlerin her ikisinin de yurtdışında olması gerekir, bu nedenle yalnız birinin Türkiye'de bulunması, istisnadan uygulanması açısından engel teşkil eder.

c. İştirakin Sermayesine En Az Bir Yıl Süre İle ve En Az Yüzde On Oranında Sahip Olunması

Anılan istisnadan yararlanabilmek için yurtdışındaki kurumun sermayesine olan iştirak payının asgari yüzde on olması gerekir. Bu orandaki bir sermaye iştirakinin de kar payının elde ettiği tarihe kadar kesintisiz olarak en az bir yıldır sağlanması zorunludur. Ayrıca söz konusu iştirak payı ve süresinin birlikte sağlanması gerekir (Özbalcı 2006: 156).

Rüçhan hakkı, pay sahiplerinin anonim şirketlerdeki sermayesinin oranını koruyabilmesi amacıyla hizmet eder (Tekinalp 2015: 356). Öte yandan iç kaynakların sermayeye eklenmesi dolayısıyla elde edilen bedelsiz paylar da pay sahiplerinin iştirak oranlarının korumasını sağlar (Onay 2016: 36). Bu bakımdan iştirak süresine ilişkin şartın gerçekleşmesi bakımından söz konusu durumlar da önem arz eder. Nitekim iştirak edilen şirkette, rüçhan hakkı kullanılarak yeni pay edinildiği takdirde bir yıllık süre eski payların iktisap tarihi esas alınarak belirlenecektir. Ayrıca yurt dışı iştirakin iç kaynaklarının sermayeye ilavesi yoluyla edinilen yeni paylar bakımından da eski iştirak paylarının edinilme tarihi esastır (Maliye Hesap Uzmanları Derneği 2021: 92).

d. İştirak Kazancının En Az Yüzde Onbeş Oranında Vergi Yükü Taşınması

Yurt dışındaki bir şirketten elde edilen kar payına ilişkin istisna vergi mükerrerliğini önlemeyi amaçlar (Ufuk 2011: 21). Vergi mükerrerliğinin ortaya çıkması bakımından istisna tutulan kazançla ilişkin olarak kaynak ülkede, asgari bir vergi yükünün bulunması gerekir. Nitekim Kurumlar Vergisi Kanununda vergi yüküne ilişkin koşul düzenlenmiş ve ayrıca bu yükün nasıl belirleneceği de belirlenmiştir. Kanununun 5/1. maddesinin (b) bendi uyarınca istisnadan yararlanabilmek bakımından kar payı dağıtımına kaynak olan kazançların en az yüzde onbeş oranında gelir ve

kurumlar vergisi benzeri bir vergi yükü taşınması gerekir. Hükme göre vergi yükü, iştirakin kanuni veya iş merkezinin bulunduğu ülkede ilgili dönemde tahakkuk eden ve kar payı dağıtımına kaynak olan kazançlar üzerinden ödenen vergiler dâhil olmak üzere toplam gelir ve kurumlar vergisi benzeri verginin, bu dönemde elde edilen toplam dağıtılabilir kurum kazancı ile tahakkuk eden gelir ve kurumlar vergisi toplamına oranlanması suretiyle tespit edilir. Görüldüğü üzere vergi yükü hesaplamasında, elde edilen kazançtan kurumlar vergisi düşüldükten sonra kalan toplam dağıtılabilir kurum kazancı belirlenir. Ancak şirket özkaynağı arasında yer alan karşılık veya yedek akçe olarak ayrılmış kazançlar da dağıtılabilir kar olarak hesaba katılır. Öte yandan iştirakin bulunduğu ülke hukukuna göre matrahın tespitinde gider olarak kabul edilmeyen ancak fiilen yapılmış gerçek giderler, şirket malvarlığını azalttığı ve dağıtılması mümkün olmadığı için dağıtılabilir kurum kazancının tespitinde dikkate alınmaz (5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu 5. maddesi gerekçesi). Özetle üzerindeki vergi yükü araştırılacak olan dağıtılabilir kurum kazancının tespitinde, dönem karından ayrılan karşılıklar ile yasal veya ihtiyari yedek akçeler dağıtılabilir kar olarak değerlendirilecek, kanunen kabul edilmeyen giderler ise dağıtılabilir kurum kazancı olarak dikkate alınmayacaktır. Elde edilen kar payının bünyesinde, iştirakin bulunduğu ülke mevzuatı uyarınca vergiden istisna edilen bir gelir unsuru bulunduğu takdirde, vergi yükünün hesaplanmasında bu istisna indirildikten sonra belirlenen vergi matrahı üzerinden hesaplanan vergi esas alınır. Benzer biçimde mahsup hakkı bulunan geçmiş yıl zararları söz konusu ise vergi yükünün tespitinde bu zararlar mahsup edildikten sonra hesaplanan vergi dikkate alınacaktır (Onay 2017: 52).

Kar payı dönem karından veya bunun için ayrılmış yedek akçelerden dağıtılabilir (Tekinalp 2015: 572). Ayrıca kar, dağıtılmamış ve birikmiş geçmiş yıl karlarından da sağlanabilir. Kurumlar, hangi yılın kazancının dağıtıldığını kendileri belirler. Dolayısıyla vergi yükü dağıtılan geçmiş yıl karlarının veya yedeklerin ait olduğu dönemler bazında ayrı ayrı hesaplanır (Maliye Hesap Uzmanları Derneği 2021: 93). Böylelikle istisnaya tabi olacak kazancın üzerindeki fiili vergi yükünün dikkate alınır (Çekiciler ve Gök 2019: 184).

Vergi yükünün hesaplanmasında kanunen aranan özel bir koşul da vardır. Şöyle ki yurtdışında sermayesine iştirak edilen kurumun esas faaliyet konusunun, finansal kiralama dahil finansman temini veya sigorta hizmetlerinin sunulması ya da menkul kıymet yatırımı olması durumunda, yüzde onbeş oranında vergi yükü taşınması yeterli değildir, iştirak edilen kurumun faaliyette bulunduğu ülke vergi kanunları uyarınca en az Türkiye’de uygulanan kurumlar vergisi oranında gelir ve kurumlar vergisi benzeri toplam vergi yükü taşınması gerekir (1 seri no’lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği).

e. İştirak Kazancının Türkiye’ye Transfer Edilmesi

Kurumlar Vergisi Kanununun 5/1. maddesinin (b) bendine göre iştirak kazancının, elde edildiği hesap dönemine ilişkin kurumlar vergisi beyannamesinin verilmesi gereken tarihe kadar Türkiye’ye transfer edilmesi gerekir. Bu bağlamda iştirak kazançları elde edildiği dönemde kurum kazancına dâhil edilmelidir. Söz konusu kazançların kurumlar vergisi beyannamesinin verileceği tarihin sonuna kadar Türkiye’ye transfer edilmemiş olan kısmı istisnadan yararlanamaz (Tezel vd. 2015: 88). Diğer ifadeyle kar payının iktisap edildiği hesap dönemine ilişkin kurumlar vergisi beyannamesinin verilmesi gereken tarihe kadar tamamının Türkiye’ye transfer edilemiş olması durumunda transfer edilen kısım ancak istisnadan yararlanabilir. Öte yandan geçici vergi dönemlerinde de istisnadan yararlanılabilecektir (Önder 2015: 85). Kanunda belirlenen sürede Türkiye’ye transfer edilmeyen ve kurum kazancına dâhil edilmeyen yurt dışı iştirak kazançları, daha sonraki yıllarda transfer edilse ve kazanç dâhil edilse bile istisnadan yararlanamaz (Tezel vd. 2015: 88). Bu bağlamda iştirak kazancı, dağıtıldığı dönemde elde edilmiş sayılır ve transfer tarihinde ortaya çıkan kur farkları olumlu veya olumsuz olması fark etmeksizin istisna tutarının tespitinde dikkate alınmaz (1 seri no’lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği).

Ayrıca istisnadan, aranan şartlar sağladığı takdirde geçici vergi dönemleri açısından da yararlanılabilir. Bu bağlamda iştirak kazancının istisnadan yararlanılmak istenen geçici vergi

dönemine ilişkin beyannamenin verilmesi gereken tarihe kadar Türkiye'ye transfer edilmesi ve kurum kazancına dâhil edilmesi halinde, ilgili geçici vergi döneminde de istisnadan yararlanılabilir (Tezel vd. 2015: 89). Kurum kazancına ilave edilmesi ve Türkiye'ye transfer edilmesi zorunlu olan iştirak kazançlarının, Türk Lirasına çevrilme zorunluluğu ise bulunmamaktadır (1 seri no'lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği).

f. Yurt Dışındaki İnşaat İşlerinin Yapılabilmesi

Yurtdışı iştirak kazancı istisnasından yararlanılabilmek için Kanunda aranan şartların tümünün birlikte gerçekleşmesi zorunludur. Diğer bir ifadeyle şartlardan herhangi birisi gerçekleşmediği takdirde elde edilen kazanç istisnadan yararlanamaz. Bu durumun tek istisnası olarak yurtdışındaki inşaat işlerinin yapılabilmesi için ilgili ülke mevzuatına göre ayrı bir şirket kurulmasının zorunlu olması hali düzenlenmiştir (Ufuk 2011: 23). Kurumlar Vergisi Kanununun 5/1. maddesinin (b) bendine göre yurt dışındaki inşaat, onarım, montaj işleri ve teknik hizmetlerin yapılabilmesi için ilgili ülke mevzuatına göre ayrı bir şirket kurulmasının zorunlu olduğu durumlarda, özel amaç için kurulduğunun ana sözleşmelerinde belirtilmesi ve fiilen bu amaç dışında faaliyetinin bulunmaması şartıyla, söz konusu şirketlere iştirak edilmesinden elde edilen kazançlar için maddede sayılan şartlar aranmaksızın istisna uygulanabilecektir. Ancak bu şirketin esas sözleşmesinde, münhasıran anılan faaliyetlerle iştigal etmek için kurulduğunun belirtilmesi ve fiilen bunlar dışında da faaliyetinin bulunmaması gerekir. Dolayısıyla bu koşulu yerine getirmeyen veya maddede tadad edilenlerden başka faaliyet konularıyla da iştigal eden şirketlerden elde edilen kazançlar için, maddedeki genel şartlar sağlanmadığı sürece istisna uygulanamaz (1 seri no'lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği).

Sonuç

Şirketler, yurtdışı pazarlara açılmak, rekabet gücünü artırmak, yeni yatırımlarla kazanç yelpazesini genişletmek, hammadde sağlamak için güvenli pazarlar bulmak gibi nedenlerle yurtdışı şirketlere yatırım yapmaktadır. Vergi kanunlarında bu yatırımlardan elde edilen kazançların çifte vergilendirilmesini önlemeye yönelik önemli bir istisna düzenlenmiştir. Bu bağlamda kurumların yurt dışı yatırımlarından elde ettikleri kar payları Kanunda aranan şartlar dâhilinde kurumlar vergisinden istisna edilmiştir. İstisnadan yararlanabilmek için iştirak edilen kurumun anonim veya limited şirket olması, kanuni ve iş merkezinin Türkiye'de bulunmaması, kesintisiz olarak en az bir yıl süre ile ödenmiş sermayesinin en az yüzde onuna sahip olunması ve iştirak kazancının en az yüzde on beş oranında vergi yükü taşıması gerekir. Ayrıca elde edildiği hesap dönemine ilişkin kurumlar vergisi beyannamesinin verilmesi gereken tarihe kadar iştirak kazancının Türkiye'ye transfer edilmesi de istisnadan yararlanabilmek için zorunludur.

Kaynakça

- CHRISTENSEN, T. E.; COTTRELL, D. M.; BUDD, C. JH. (2016). *Advanced Financial Accounting*. New York: McGraw-Hill.
- ÇEKİCİLER, C.; GÖK, O. (2019). *Kurumlar Vergisi Revizyonu*. Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği.
- GÖKGÖZ, A. (2013). "İştirak Yatırımlarının Muhasebeleştirilmesi". *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 58, 1-20.
- KANETİ, S. (1989). *Vergi Hukuku*. İstanbul: Filiz.
- MALİYE HESAP UZMANLARI DERNEĞİ. (2021). *Beyanname Düzenleme Kılavuzu (C. 2)*. İstanbul: Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayınları.
- MERT, H.; ÖCALMIŞ, Y. (2020). "İştirak ve Bağlı Ortaklık Yatırımlarının Finansal Tablolarda Raporlanmasının BOBİ FRS ve TFRS Kapsamında İncelenmesi". *PressAcademia Procedia*, 11(1), 22-27.
- ONAY, İ. (2016). "Aralıksız Bir Yıl Süre, Yüzde Yetmiş Beş Oranının Tespiti ve İktisap Tarihi Kavramları". *Vergi Dünyası Dergisi*, 414, 33-36.

- ONAY, İ. (2017). *Kurumlar Vergisi Kanunu Uygulamasında İstisnalar*. Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayınları.
- ÖNCEL, M.; KUMRULU, A.; ÇAĞAN, N. (2011). *Vergi Hukuku*. Ankara:Turhan.
- ÖNDER, R. (2015). “Kurumların Yurt Dışı İştirak Kazançları İstisnası ve Uygulaması”. *Vergi Raporu*, 190, 77 - 86.
- ÖZBALCI, Y. (2006). *Kurumlar Vergisi Kanunu Yorum ve Açıklamaları*. Ankara:Oluş Yayıncılık
- TEKİNALP, Ü. (2015). *Sermaye Ortaklıklarının Yeni Hukuku*. İstanbul:Vedat.
- TEZEL O.; AYDIN E.; KARABULUT, Ö. B..(2015). Yurt Dışı İştirak Kazançları İstisnası ve Özellik Arz Eden Durumlar. *Vergi Raporu*, 192. 82 -92.
- UFUK, M. T. (2011). “Yurtdışı İştirak Kazançları İstisnası”. *Vergi Dünyası Dergisi*, 354, 21-24.

İpek Kelimesinin Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesindeki Anlam Çeşitlenmesi

Diversification of Meaning of Silk Word in Turkey Turkish and Kyrgyz Turkish

İbrahim ATABEY*

Özet

İpek, tarih boyunca ve günümüzde değerini hiç kaybetmemiştir. Yüzlerce yıl Doğu ile Batı arasındaki ticaretin de ana maddesi olan ipek, uzun kervan yollarına da “İpek Yolu” olarak adını vermiş; bir değer birimi olarak para gibi değişimde, alışverişte kullanılmıştır. Günümüzde de çağdaş ulaşım araçlarının kullanıldığı, Doğu ile Batı’yı bağlayan demir yoluna “ipek” adının verilmesi de aynı sebebe bağlanabilir. İpek, bütün üretim basamaklarında ipek böceği, ipek böceğinin beslendiği bitki, mesela dut yaprağı, ipek kozası, üretim araçları, dokuma tezgâhları ile birlikte insanlığın dikkatini çekmiş; üretilmediği coğrafyalarda bile toplum hayatı, din, dil, ticaret vb. alanlarda varlığını ve etkisini sürdürmüştür. Sosyal hayatın düzenlenmesi ile ilgili örneklendirmelerde sık sık ipek, ipek böceği, ipek kozası, ipekli elbiseler öne çıkmıştır. Hatta dinî inançlarda ipeğin kullanımının haram-helal ölçeğinde kullanılması da çok dikkat çekicidir. Bütün bunların en fazla görünür olduğu alanlardan biri, belki de birincisi dildir ve ipek, dil için önemli bir kavram alanı oluşturmuştur. İpek, ipek kozası ve onu oluşturan ipek böceği, dillerde ve Türkçenin lehçelerinde “güç, zenginlik, yumuşaklık, çile, zaman, güzellik, zarafet, değer, kalıcılık” gibi anlamları ifade etmek üzere deyim, argo, atasözü, bilmece, bulmaca, şiir, hikâye, roman, tiyatro, şarkı, türkü ve kişi adlarında kullanılmıştır. Bunun örneklerini, konumuz olan Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde de görmek mümkündür. Bu çalışmada, “ipek” kelimesinin Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde “temel anlam”ın yanında özellikle atasözü, deyim, argo, bilmece, bulmaca gibi kalıplaşmış ifadelerde kazanmış olduğu yan ve mecazi anlamlar, anlam daralmaları ve genişlemeleri üzerinde durularak bunlar sınıflandırılacak; konuyla ilgili örnekler verilecektir. Örneklerin tespitinde, her iki lehçede de asıl olarak sözlük taraması yapılacaktır. İpek kelimesi, Türkçenin lehçelerinde ses bakımından değişikliklere uğramıştır. Ses özelliği konumuzun dışında olmakla birlikte bu çalışmada örnekler verilirken Türkiye Türkçesinde “ipek”, Kırgız Türkçesinde ise “cipek” telaffuzu kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anlam Çeşitlenmesi, Atasözü, Deyim, İpek, İpek Yolu, Kırgız Türkçesi, Mecaz, Türkiye Türkçesi.

Abstract

Silk has never lost its value throughout history and today. Silk, which has been the main ingredient of trade between East and West for hundreds of years, gave its name to the long caravan routes as the "Silk Road". Silk was used in shopping like a coin. Today, the railway connecting the East and the West, where modern transportation vehicles are used, is called "silk". Silk has attracted the attention of humanity in all production stages: silkworm, the plant that the silkworm feeds on, such as mulberry leaves, silk cocoon, production tools, weaving looms, etc. Even in geographies where silk is not produced, it continued its existence and influence in areas such as social life, religion, language and trade. Silk, silkworm, silk cocoon and silk dresses have often come to the fore in the examples related to the regulation of social life. In fact, it is very striking that the use of silk in religious beliefs is used on a haram-halal scale. One of the areas where all this is most visible, perhaps the first one, is language. Silk has created an important concept area for language. Silk, silk cocoon and its constituent silkworm are used in languages and dialects of Turkish to express meanings such

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ibrahim.atabey@hbv.edu.tr.

as "power, wealth, softness, suffering, time, beauty, grace, value, permanence", in the following types: idiom, slang, proverb, riddle, puzzles, poems, stories, novels, plays, songs, folk songs and names of people. It is possible to see examples of this in our subject Turkey Turkish and Kyrgyz Turkish. These will be classified and examples will be given on the subject. In the determination of the examples, the dictionary will be scanned in both dialects. The word silk has undergone changes in terms of sound in Turkish dialects. Although the sound feature is out of our subject, in this study, "ipek" pronunciation in Turkey Turkish and "cipek" pronunciation in Kyrgyz Turkish will be used while giving examples.

Keywords: Diversification of Meaning, Idiom, Kyrgyz Turkish, Metaphor, Proverb, Silk, Silk Road, Turkey Turkish.

0. Giriş

Tarih boyunca ve günümüzde değerini kaybetmeyen ipek, Doğu ile Batı arasındaki ticaretin ana maddesi olmuş; uzun kervan yollarına "İpek Yolu" olarak adını vermiş; para gibi, bir değer birimi olarak değişimde, alışverişte kullanılmıştır. Çağdaş ulaşım araçlarının kullanıldığı, Doğu ile Batı'yı bağlayan demir yoluna da bu sebeplerle "ipek" adı verilmiştir. İpek, sadece üretildiği değil, diğer coğrafyalarda da üretiminin ilk basamağından son basamağına kadar insanlığın dikkatini çekmiş ve onları ipek böceği, ipek böceğinin beslendiği dut yaprağı, ipek kozası, üretim araçları, dokuma tezgâhı, ipekli kumaş vb. kavramlar etrafında etkilemiştir. Etkisini ve varlığını toplum hayatı, din, dil, ticaret vb. alanlarda sürdürmüş ve sürdürmektedir. Bundan dolayı toplum hayatının düzenlenmesinde ipek, ipek böceği, ipek kozası, ipekli elbiseler öne çıkmış ve yer almış; hatta dinî inançlarda ipeğin kullanımının haram-helal ölçüğünde değerlendirildiği görülmüştür.

İpek aynı zamanda, dilin önemli kullanım malzemelerinden biri hâline gelmiş ve çok geniş bir kavram alanı oluşmuştur. Görünürlük ve kullanım açısından değerlendirildiğinde ipeğin dildeki yeri ilk sırayı almıştır.

1. Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde "İpek" Kelimesinin Kullanımı¹

İpek, ipek kozası, ipek böceği; dillerde ve Türkçenin lehçelerinde "güç, zenginlik, yumuşaklık, çile, zaman, güzellik, zarafet, değer, kalıcılık" gibi anlamları ifade etmek üzere deyim, atasözü, kişi adı vb. alanlarda kullanılmıştır. Bunun örneklerini, Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde de görmek mümkündür.

"İpek" kelimesi, Türk lehçelerinde ses bakımından değişikliklere uğramıştır ve Kırgız Türkçesinde "cibek" şeklinde kullanılmaktadır.

1.1. Türkiye Türkçesindeki Kullanımın Kırgız Türkçesinde Karşılığı Olanlar

Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasında "ipek" karşılığında "cibek" kelimesinin kullanımının yanında Farsça "bula, başayı", Rusça "kökөн" kelimelerinin kullanılması dikkat çekicidir. Türkiye Türkçesindeki kullanımların Kırgız Türkçesinde birden fazla karşılığı bulunmaktadır:

Türkiye Türkçesi	Kırgız Türkçesi
ipek (ip)	cibek (cip); bula (far.), bulgan; cibek cip
ipek / ipekli (kumaş)	cibek (kezdeme); başayı (far.); dürüyö; cibekten casalgan ce içinde cibek cipteri bar (kezdeme)
ipek	ötö nazık, sılık, sıpaa (münözgö karata)

¹ Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinden örnekler şu kaynaklar taranmıştır: Aksoy, 1984; Cumakunova, 2005; *Türkçe - Kırgızca Sözlük; Kırgızca-Türkçe Sözlük I-II* 2017; *Кыргыз Тилинин Сөздүгү I-II*, 2010; Mukambaev, 2009; Nurmatov, 2008; Yudahin, 2008.

ipek böceği	cibek kurt
ipek böcekçiliği	cibekçilik, cibek kurtun östürüü
ipekçi	cibekçi; cibek öndürgön ce satkan kişi
ipekçilik	cibekçilik
ipek elbise	dürüyö (far.) köynök
ipek gibi	cibektey cumşak; münözü cibektey
ipek kozası	kökön (r.); cipek kuurçakçası
ipek teli	cibek cip

1.2. Türkiye Türkçesindeki Kullanılan Ama Kırgız Türkçesinde Karşılığı Olmayanlar

Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasında karşılığı bulunanlarda Kırgız Türkçesi anlam ayrıntısını daha fazla göstermekle birlikte (1.1. maddesi), Türkiye Türkçesinde bulunup da Kırgız Türkçesinde karşılığı bulunmayan kelimeler daha fazladır:

çamaşır ipeği (nakış için)	ipek matı (renk)
Hint ipeği	ipek mendil
ipek ağacı	ipek otu
ipek baskı	ipek otugiller
ipek böceği kelebeği	ipek şarabı
ipek çiçeği	ipek şurubu
ipek fidanı	ipek tefesi (ipek çilesi)
ipek gülü	ipek yolu
ipekhane	taşlanmış ipek
ipek kuşağı (gökkuşağı)	tırtıl
ipekli kaşmir (kumaş)	yapay / suni ipek

1.3. Kırgız Türkçesindeki Kullanılan Ama Türkiye Türkçesinde Karşılığı Olmayanlar

Kırgız Türkçesinde kullanılan ama Türkiye Türkçesinde karşılığı olmayan iki kelimeye rastlanmıştır:

Kırgız Türkçesi
ak cibek (pahalı kumaş)
dürüyö (far.) (<i>Dürüyödön köynögü, Başayı, makmal körpöçö.</i>) (iki yüzü aynı ipek kumaş)

1.4. Türkiye Türkçesinde Kullanılan Atasözleri

Türkiye Türkçesinde, ipekle ilgili az sayıda atasözüne rastlanmıştır:

Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı ipek / atlas.
Yokluk buğday yedirir, varlık ipek giydirir.
Zenginın basması ipekli görünür.

1.5. Kırgız Türkçesinde Kullanılan Atasözü ve Deyimler

İpekle ilgili atasözüne Türkiye Türkçesine göre Kırgız Türkçesinde daha fazla rastlanmıştır:

Tal cibektey kuyruğu (Dal ipek gibi kuyruğu).
Cibekti turalbagan cün kılat, katındı kütö albagan küñ kılat. (İpeği tutmayan yün kılar, kadına önem vermeyen carıye kılar.)
Cibek turuu (ipek üretimi)
Cibek turuuçu kombinat (ipek üreten işletme)
Cibekti cün kıl- (ipeği yün kıl-)

Sonuç

1. “Cibek” ve “İpek” kelimesi, Kırgız ve Türkiye Türkçesinde yaygın bir şekilde, kızlara ad olarak verilmektedir.
2. “İpek” kelimesi, Türkiye Türkçesinde Kırgız Türkçesine göre daha fazla anlam çeşitlenmesine uğramıştır. Bunda, Türkiye’de ipek üretiminin eski tarihlere dayanması ve yaygınlığı etkili olmuştur.
3. Kırgızistan’da ipek üretimi bulunmamasıyla birlikte Çin, Özbekistan gibi ülkelerden getirilen ipekli kumaşlara nakış ve desenler baskı yoluyla uygulanmakta ama bu, dilde anlam çeşitlenmesini sağlayacak sıklık ve yaygınlığa ulaşmamıştır.
4. Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi, “ipek” kelimesini deyim ve atasözlerinde kullanmıştır.
5. Edebî eserlerde temel anlamıyla Kırgız ve Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan “ipek/cibek” kelimesinin, her iki lehçede de atasözü ve deyimlerde fazla kullanılmaması dikkat çekicidir.

Kaynakça

- AKSOY, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II-III*. Ankara: TDK Yay.
- CUMAKUNOVA, G. (2005). *Türkçe - Kırgızca Sözlük / Түркчө - Кыргызча Сөздүк*. Kırgızistan: Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
- Kırgızca-Türkçe Sözlük I-II*. (2017). (Haz. E. Arıkoğlu, C. Alimova, R. Askarova, B. K. Selçuk). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
- Кыргыз Тилинин Сөздүгү I-II*. (2010). (Haz. A. Akmatiev). Bişkek: Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Yay.
- MUKAMBAEV, C. (2009). *Kırgız Dilinin Dialektoloji Sözlüğü I-II*. (Haz. K. Konkobaev). Bişkek: Kırgız Cumhuriyeti Millî Bilimler Akademisi Yay.
- NURMATOV, M. (2008). *Kırgız Türkçesindeki Deyimler (Aktarma-İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Türkçe Sözlük*. (2004). Ankara: TDK Yay.
- YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü I-II*. (Çev. A. Taymas). Ankara: TDK Yay.

Kızılkum Bölgesinde Tüm Türk Toponimlerinin Sınıflandırılması *Classification Of All-Turkish Toponyms In The Kyzylkum Region*

Lazzat BERDIMURATOVA DUSENOVNA*

Özet

Herhangi bir dilde kara ve su adlarının, eski çağlardan binlerce yıl öncesine kadar insanların ortak yaratıcılığının sonucu olduğu bilinmektedir. Etnolojik alanda oluşan halk isimleri nesilden nesile aktarılır, ulusal dünya görüşünün, maneviyatının, değer sisteminin, tarihî kalıntıların, kültürel mirasın ayrılmaz bir parçasıdır. Böylece, yer ve su adlarının, insanlığı ve çevresindeki topoğrafik çevreyi doğrudan birbirine bağlayan, böylece etnosun dilsel, bölgesel ve etnik kimliğini belirleyen önemli bir dilsel ve kültürel faktör olduğunu söyleyebiliriz.

Toprak ve su (coğrafi) adlarının toplumdaki temel işlevi adres, coğrafi bilgi işlevidir. Yani, coğrafi isimler - herhangi bir topografik uzayda coğrafi nesnelere net bir yönelimi, jeolojik (hedefin Dünya'daki konumunun koordinatları, hacim, eğer nehir - uzunluk, derinlik, havza; eğer dağ - yükseklik, yakınlık ise belirli yerleşim - mesafe, vb.) ülke içindeki ilgili kuruluşlara ve yurtdışındaki uluslararası kuruluşlara (örneğin, havayolları, demiryolları, uluslararası taşımacılık, vb.) veri sağlamak için.

Makalede, ülkemizin "zor" zamanlarında birçok yer adının değişip unutulması nedeniyle günümüzde en acil sorunlardan birinin yer adlarının çalışılması ve gelecek nesillere aktarılması olduğu belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kızılkum, Onomastik, Toponimi, Oronym, Hidronim, Oikonim, Antropotoponym.

Annotation

It is known that land and water names in any language are the result of collective creativity of the people from ancient times to thousands of years. Folk names formed in the ethnological space are passed down from generation to generation, are an integral part of its national worldview, spirituality, value system, historical relics, cultural heritage. Thus, the land is an important linguistic and cultural factor that directly connects the names of water with humanity and the topographic environment around it, thereby determining the linguistic, territorial, ethnic identity of the ethnos.

The main function of land and water (geographical) names in society is its address, geoinformation function. That is, geographical names - a clear orientation of geographical objects in any topographic space, geological (coordinates of the location of the target on Earth, volume, if the river - length, depth, basin; if mountain - height, proximity to a particular settlement - distance, etc.). .b.) to provide data to interested agencies within the country and international organizations abroad (for example, airlines, railways, international transportation, etc.).

The article says that one of the most pressing issues today is the study and transmission of place names to the next generation due to the fact that many toponyms have changed and been forgotten in the "difficult" times of our country.

Keywords: Kyzylkum, Onomastics, Toponymy, Oronym, Hydronym, Oikonim, Anthropotoponym.

* Navoi Devlet Pedagoji Enstitüsü, Kazak Dili ve Edebiyatı bölümü kıdemli öğretmen.
berdimuratovalazzat022@gmail.com

It is impossible for human society to live and develop without naming itself to the phenomena of the world around it. Usually, place and water names appear, disappear, change, regenerate in accordance with the social, economic and everyday needs of a community of people, ethnic groups, and serve the interests of that community. However, whether the names appear naturally, or purposefully, or deliberately artificially, it does not change its main function, address, orientation.

Political and social crises that take place in society at any time, changes in the ethnic composition of the population in a particular area (increase, decrease), state structural changes, in turn, are directly reflected in the repertoire of place names. It is known that external, extralinguistic factors directly affect the cultural, linguistic and social development of any ethnic group and people in different historical epochs.

The group of place-names in the language is scientifically called a toponym. I give a special onomastic terminology for general geographical place-names, the following cognitive-factual information in accordance with the internal classification of this field.

Toponym - a single name of natural objects on Earth (ocean, river, lake, mountain, etc.), as well as the name of a man-made object registered in a particular region of the Earth (city, village and various types of settlements, communication routes, etc.) Toponymy is a part of onomastics that studies geographical names. Toponymy is derived from the Greek words topos - place opuma - noun, name. He comprehensively studies the names of rivers, water, wells, springs, lakes, seas, hydronyms, names of mountains, ravines, hills, ridges, passes, forests, pastures, oronyms, names of settlements oikonoms. The history of the origin of toponyms (place-names) depends primarily on the richness of the national language, the structure of public life in each historical epoch, its socio-economic situation, professional life of the people, the development of the state and the proliferation of settlements. depends on. Confucius, the great thinker of the East, told one of the Chinese rulers two thousand years ago that the correctness of affairs in the country should begin with the correction of names: "If the names are wrong, there is no basis for words. If there is no basis for the words, there will be no action and the people will not know what to do." This means that the toponym has a historical, geographical and linguistic meaning. This allows us to draw certain conclusions based on the toponyms of a particular region, with a thorough knowledge of the history of the generation living in that region, about the source of life, even the beauty of the senses. All this means that "there is nothing in the world without a name, everything has its own name." Even mountains and rocks, small springs or ridges, and ridges have their own names. It is true that without everything, the name of any phenomenon in life comes first, and only then we think about the substance of that name. Therefore, the combination of name and substance is always important. In particular, studying the history of the origin of the names of our native lands, discovering the meaning of each name, strengthens the enthusiasm and patriotism for the native land. Thus, the thousands of lands and waters in the Kyzylkum region, which occupies a large area in the Navoi region of Uzbekistan, at the junction of nine roads, crossing the Great Silk Road, connecting East and West, also reflect the richness, geography, economy and even the history of generations living there, the source of life, customs and traditions

Land and water names (toponyms) in the Kyzylkum region, like other names in the country, change and are updated depending on the nature of social development. Indigenous peoples gave names and titles to the surface of the land where they lived and migrated, the freshness of the water, the volume and flow, as well as their various properties and characteristics. That is why we see that such names have a certain meaning, and most of them are given in accordance with the economic and social life of the country. At the same time, the famous scientist V. A. An example is Nikonov's division of toponyms into different semantic types. They are: a) depending on the characteristics of geographical objects; b) depending on the region to which

the object belongs; c) specially named names. Prominent scientists VN Toporov, ON Trubachev, AV Superansky, AI Rudnykh, AG Becker, AI Yashchenko and A. Abdrakhmanov, S. Ataniyazov, OT Molchanova, AAKamalov, K.Konkayev also pay special attention to this issue. In addition, it is known that many Uzbek scientists are engaged in the classification of place names. Therefore, based on the issues of classification of toponyms in the work of EM Murzaev "Geography of names" and HH Hasanov's book "Secrets of Geographical Names", I determined that the land and water names of the Kyzylkum region can be divided into two large groups. They are: 1) names that reflect the physical and geographical properties of the environment; 2) toponyms that reflect the actions, life, social life of people.

1. Toponyms That Reflect the Physical and Geographical Properties of the Environment

We divide the toponyms in this group into several parts. They are: toponyms, depending on the landscape and weather, the size of rivers, lakes, waters, tastes, names of plants and animals, as well as color and number names, names of minerals and topography. Willow, poplar, reed, tree, birch, spruce, wormwood, shea, kandym, shengel, etc. found in this area. b. The place-names formed by the combination of words are typical.

1. Names associated with plants:

Tal: Tal dy, Tal dykuduk

Poplar: Ayuterek

Shengel: Shengeldy

Zhyngyl: Zhyngyldy, Zhyngyldysai

Disconnected: Disconnected

Reed: Reed

Kandym: Kandymzhal

Adyraspan: Adyraspan

2. Toponyms associated with animals:

Wolf: The wolf

Fox: Fox

Antelope: Antelope

Deer: Deer

Snake: A snake

Bota: Akbota

Sheep: Sheep

3. Names related to color:

White, black, blue, red, yellow

One of the peculiarities of the nature of the Kazakh language is that the origin of many types of color names is unknown today. Although some of them can be identified by etymological means, it is impossible to reveal the secrets of some of them. For example, it seems that there is no need to analyze and determine the names of one-syllable species, such as white, gray, blue. Because they do not need to be further classified, broken down into morphemes. These names can be attributed to the category of ancient roots, which dates back to ancient Turkic times. The color meaning of these words, which are found in many Turkic languages, is probably ancient.

For example: the word ak is used in Turkic languages in the form ak // ah // ag // a: k, which means three groups of closely related meanings: 1) the main color meaning of "white" ("white"); around it: pale, eye whites, egg whites, etc. meanings are born; 2) transitive meanings of the word "white": pure, innocent, sincere, honest; 3) wonderful, wonderful, amazing. As early as the twentieth century, there were different opinions among white Turkologists about the etymology of the word ak, its material or color basis. EV Sevortyan says that both words in the relative names "brother" and "father" are derived from the verb "white" - "bullet" (aging). It can be seen that the white name (kumys, milk, shubat, kurt, etc.), which means dairy products in general, is mainly white. Evidence of this is the verb "white" - flow, up - down, down. It is known that milk is pumped down. And the name itself is white, it has no other color, it does not change. Scientist B. Sagyndykuly proved that the verb "white" in the phrase "dawn", which means "dawn" in the ancient heritage, has different qualities.

[9, p. 137]. Sagyndykuly B. Etymological bases of development of vocabulary of the Kazakh language. - Almaty: Sanat, 1994. - 168 p.).

Kyzylkum land - in the catalog of water names there are nouns that begin with the adjective "white" or the resulting noun. Among them are Ak + tau, Ak + sai, Ak + dam, Ak + tobe, Ak + takyr, Ak+ kuduk, Ak + oy.

Toponymists try to explain this phenomenon by drawing attention to the large number of nouns in the Kazakh language, beginning with the adjective "black", or the word is connected. For the Kazakh people, as for other nations, the world is divided into two colors - black and white. One of them is white, which has all the good qualities, and the black color is a sign of the end of evil. This notion is deeply rooted in the minds of the people and is rooted in their language and way of thinking. That's why White Day is still a good start.

Because it is a whole set of beauty names. It is known that in the ancient worldview of the Kazakh people they understood the world as a square and gave each color its own symbolic color. Then the black color marks the north. According to research, the Avesta calls the sacred mountain to the north "Huaria". Given that the original pronunciation of the name "Huaria" in the Iranian language was "Huh-Hara", in modern Turkic it is translated as "Kharatau" - "Karatau".

The word "black" here does not mean color, but "final, original". One of the Turkic languages, Uzbek, uses the word "kara" to mean "iron." The word "black" means the underworld, the lower world, while the word "white" was the opposite world, the abode of the gods, the symbol of the sky. Thus, it was observed that the word "black" not only indicates the color of the object, but also the word "black" is used as a synonym for the words "large", "large", "large". used in the form of.

From the words given in the "Explanatory Dictionary of the Kazakh language" in relation to the meaning of the word black, we can recognize the meanings of color, uncertainty, grief - anxiety, cruelty, holiness, holiness, simplicity. These meanings also mean the conceptual symbolism of the word black. The literal meaning of the word black is "the opposite of white." This is its main meaning. Toponyms beginning with the word "black" Kara + mountain, Kara + spring, Kara + well, Kara + toka well, Kara + hill, Kara + mangyt, etc. We notice that they are natural objects that are comfortable for humans.

The fact that the name black means as much as the name "white" is due, firstly, to the fact that it is the most basic, prominent and complex color in nature, and secondly, to the fact that it corresponds to many phenomena in public life. The similarity can be considered as the basis of synonymy.

I think it is necessary to focus on the toponyms created analytically by the adjective "blue", which is one of the most important historical toponyms of the Kyzylkum region. The adjective blue has long been a favorite color of the Turkic people (the concepts of blue god, blue Turk,

blue wolf), as evidenced by the ancient Turkic inscriptions. The establishment of the word blue in the color mean bluish, blue is due to the general nature of the image, which is transmitted through the cognitive structure of objects and phenomena recognized by human cognition. The color of the sky is given as a name to all these colored symbols in the knowledge of the Turkic peoples, who called the sky blue and worshiped the blue god, the descendants of the blue wolf. To the question of why it is not called heaven, the word "heaven" itself is not purely Turkic, and the time of its use came later. The word blue is a word common to peoples of Turkic origin. The names of the blue (sky) and species - color in the material sense consider the sky as a syncretic root. It is quite possible that the word blue in the sense of heaven and the things that are colored with it are relatively blue. One of the meanings of the word "blue" in the ancient Turkic language is "root", "blue" in the modern Turkic languages means "root". This meaning is preserved in the phrases "blue is good", "blue is bad". They are also found in ancient inscriptions. The translation of the phrase "who is blue" in the work of M. Kashkari means "what is your origin". The word blue is truly sacred: blue is the sky, blue is spring, blue is the time when the field expands and the animals are fed.

Data from the Kyzylkum area are as follows: Kok + frost, Kok + tobe ore, Kok + she, Kok + mountain. In the examples, I have shown how to create toponyms using adjectives + nouns or adjectives + augmentative pronouns.

It is a natural phenomenon that in the names of lands and settlements of our ancient ancestors inhabiting the Kyzylkum region, the frequency of nouns and adjectives attached to the adjective "Kyzyl", the sequence of names associated with the word red in the place where the noun corresponds to the name. Kyzyl + well, Kyzyl + door, Kyzyl + spring, Kyzyl + rabat, Kyzyl + sha, Kyzyl + shat, Kyzyl + oy, Kyzyl + kak, Kyzyl + cave, etc. As for the origin of the word red, the girl is used both in the verb ("red", "flaming") and in the adjective ("red", "purple"). To prove that it is used in the sense of an adjective, it is enough to take the verb red and analyze it according to the model of gray-gray, blue-blue, white-white. The root here should only be a noun or an adjective. Then the root of the root "kyz" in the modern Kazakh language, which has lost its original independence, will be determined. It is probably the basis not only for the color red, but also for the word "girl", which means a plump, hot-blooded, beautiful color. M. Kashkari's dictionary "Diwani lugat at turk" gives another meaning to the root of this girl. I got this horse girl - I got this horse dearly. Then the meaning of the root of the girl is: 1) red; (Laulanbekova RT Cognitive nature of complex nomenclature with color component (adjective + noun pattern). Astana, 2006.)

In both Kazakh and Turkic languages, the name yellow is used in a critical sense. Like the color names analyzed above, the origin of the word is not easy to determine. In addition to the basic color meaning of the word yellow, there are many different variable meanings. The word yellow is a frequently used token, often denoting color. But it also does not give color in any use. It is easy to see that the word "yellow" is used in the person "yellow" in combination with the names of places and waters. Toponomist E. Koishibayev says that the word "yellow" is often used in conjunction with toponymic names to mean "clear, broad, basic, main." R. Syzdykova said that the meaning of the word "yellow" in the phrase "yellow gold" is pure, and the word "yellow" in the Persian word "yellow anxiety" is anxiety, grief. A child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child, a child is a child. - 125 p.) There is no doubt that the basic meaning of the word "yellow" in the phrase "yellow gold" is "pure", "true", and the word "yellow" in the phrase "yellow anxiety" does not mean color, nor is it a pleonastic phrase. This is because one of the meanings of the word "sar (s)" in the Turkic language is "true", "real", E. It is logical that Koishibayev's words about "yellow", "clear", "obvious", "main" add to our examples. In this regard, "yellow anxiety" means "basic, obvious anxiety", and "yellow expectation" means "patient, real expectation". The word "yellow" means "real, pure". He also identifies the blue in his analysis of the word yellow. The

scientist divides the root of the word yellow into sa / so, and says that the root "sa" means steppe. Some historians believe that yellow Uyghur gives the concept of ancient Uyghur [10, p. 148] (Koktandy H. The forgotten history between the sky and the steppe. M. ; Kasiet 2001: 462 p.)

This means a noble, pure steppe Uyghur. Ra means pure and true. Preserved in the root of the words so-dala, so, cool (s / sh), sakara. Since the word Sain was incomprehensible to the individual, later the people themselves translated it as a steppe in a tracing paper. To this day, these two words are repeated. Let's take as an example the toponyms of our Kyzylkum region ... Sary + zhal, Sary + bel, Sary + batyr, Sar + dala, etc.

a) Good and bad

Each of the names Zhamantau, Zhamantuz, Zhamanzhar deserves attention and research.

b) Head and legs

Ayakagytpa, Ayakguzhim, Basguzhim, Basykara well, Baskudyk, Bassai, etc.

b) Big - small, long - short

Ulkenkoz, Kishikoz, Uzunkuduk and others.

Although most of the Kyzylkum area is desert, there are large and small lakes and springs, streams, wells, ponds and springs. It is named after the salinity of the water or the settlement on the shore in the form of wintering grounds. For example, Achy Bozan, Achykuduk, Sorbulak, Sorkol, Tushi Bozan, Ainalbaskuduk, Aidar Kul, Agytpa, Aidynbulak, Basykara Kuduk, Baskuduk and others. Wetlands are zero, as our people have long said, and birds build nests on the shores of lakes, and fish stocks are used for the benefit of the people. The names of lakes and springs, foothills, wells, ponds, springs are also interesting and depend on a particular owner or in the form of anthroponyms, attributes in the form of first names: attribute part comes with an adjective: to the surrounding flora; numerical names: Altykuduk, Besbulak, Beskuduk, Besaschy, etc. All these are the names of ancient Kazakh villages, wintering grounds and huts. The indelible heritage of our ancestors, which provides information about the profession and life, customs, attitudes to the environment, worldview and behavior. It turns out that now the wintering grounds are on the verge of extinction, and they have been replaced by villages and settlements. However, all of the above-mentioned place-names can be considered as cultural monuments that tell about the life of our ancestors who inhabited the Kyzylkum region at that time. Therefore, these values, which are not inferior to archeological excavations in terms of scientific and cognitive value, should not be forgotten or forgotten.

4. Toponyms formed by the ratio of number names

Three: Ushtobe, Ushotau, Ushkuduk

Four: Four wells

Five: Besbulak, Beskuduk, Beskak, Besait, Beskazan

Six: Altyashchy, Altykuduk, Altybala

Nine: Togyztobe

Double: Koskuduk, Kosshoky, Kostore, Kosshyn

Zhuz: Zhuzkuduk, Zhuzbala

Thousand: Mynbulak, Mynshukyr

2. Names Associated with People's Actions, Life and Social Life

1. Names related to agriculture: Koskuduk - village, Zhuzkuduk - village, Taldy - village, Zhusantobe - hill, Azhyrykty - village, Zhelkuduk - village, Betegeli five hills - hill

2. Names that provide information about the public life of the country: There are many names of places that give information about the life, culture and life of the country, its public life. It is possible to divide the names of places and waters into several groups: a) names depending on the condition of the local population: Zhanasharua, Terikuduk, Baimurat t. b. b) customs - games - names associated with entertainment: Culture, Round, Ball, etc. b) place-name is rare in the region due to kinship, brother-in-law, sister-in-law and religious beliefs. For example: Kelinshek - mountain, Auminzatau, Molaly, Balakarak, Karakata; d) names associated with combat, national defense, heroic deeds: Karaultobe, Korgantau, Zhaubasar, Aulieshoky, Zhalauly; e) names associated with animal names (fauna): Akbaital, Buzaubai, Eshkilisai, Maral; f) names denoting the settlements and pastures of the local country: Mynbulak, Ushtobe, Zhyngyldy, Taldy, Sorkol, Shengeldy, etc. These examples are just a small part of the land and water names in the Kyzylkum region.

In short, the names of land and water are differentiated from the clear, rational, comprehensible words in the vernacular, a constant sign that is passed from generation to generation, from language to language. The structure of these toponyms, the lexical fund, the morphological structure are different in different languages. Even toponymic materials and their structures have their own regional features. In this region, where our people live, it is difficult to find an unnamed, unnamed place. Apart from the mountains, hills, valleys, lakes, springs, foothills and wells of our ancestors, which were devastated by the nomadic way of life with the condition of livestock, it can be said that the ancestors had no roots.

Each name is a symbol of history. The study of toponyms, which are our national and spiritual treasures, is a requirement of today. Land and water names of any region contain a lot of historical data, ethnographic data, geographical features. The toponyms of the region, which are the witnesses of antiquity, give a variety of information about the ethnographic, social, social status of the people, their past lives. This shows that the study of toponyms is a very complex phenomenon, in which it is impossible to achieve the goal only by a certain scientific method. Therefore, before starting to study the toponymy of a particular region, I think it is necessary to pay special attention to the history, political and social situation of the place and the ethnic and cultural history of the people living there.

References

- ABDULKOSIMOV, AA.; ABBOSOV, SB. (2001). *Landscape and ecological research of the Central Kyzylkum*. Samarkand.
- BERDIMURATOVA, L. (2021). *Konimex: yesterday and today*. Tashkent.
- Hafiz tanish al-Bukhari. (1999). *Abdullanoma*.
- JANUZAK, T. (2008). *Kazakh Onomastics*. Pavlodar.
- JABBAROV, I. (1994). *Uzbek folk ethnography*. Tashkent: Teacher.
- MUHAMMADJONOV A. (2015). *The philosophy of history is a mirror of spirituality*. Uzbekistan.
- MUQIMOV, Y. (1992). *Ming marjon*. 1992.
- NIKONOV, V.A. (1966). *Brief toponymic dictionary*.
- NIZOMOV, A.; RAXIMOVA, G.; RASULOVA, N. (2012). *Toponymy*. Tashkent: Sharq.
- NARSHAXIY. (1991). *History of Bukhara*.
- ODINAEVA, Z. (2008). *Spring in the Kyzylkum desert*. Taşkent: Muharrir.
- QORAEV, C. (1978). *Do you know the meaning of geographical places?* Tashkent.
- Serik Shukyn Qut darygan Kyzylkum - T .: Abdulla Qodiri National Heritage Publishing House, 2004.
- VINOGRADOV, A.V.; MAMEDOV, E.D. Primitive Lyavllakan. (1975). *Stages of ancient settlement and development of the inner Kyzyl Kum*. M.: Nauka.

Büyük İpek Yolu'nun Tanrı Dağlarındaki İzleri (Türk-İslam Yazıtları ve Sikkeleri Örneği) *Traces Of The Great Silk Road On The Tian Shan (In the Example of Turco-Islamic Inscriptions and Coins)*

Kayrat BELEK*

Özet

Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklar Büyük İpek Yolu'nun ana hatlarında yer aldığı için, Ortaçağ'da yaşayan Türk boylarının özellikle Karahanlıların kültür ve tarihinin incelenmesi yönünden büyük önem taşır. Bu bağlamda adı geçen topraklardaki tarihî kaynaklar, numizmatik ve arkeolojik kazılarda elde edilen bilgiler bir yandan Büyük İpek Yolu'nun derin tarihi hakkında bilgiler içermekle kalmayıp, Ortaçağlardaki Türklere ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir.

Söz konusu çalışmada, Türk-İslam dönemi Karahanlıların kültürel tarihi üzerinde yapılan yazıtlar ve numizmatik veriler ışığında aynı bölgedeki Büyük İpek Yolu'nun tarihî izleri hakkında bilgi verilmeye ve bilim dünyasına sunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Türk-İslam Yazıtları, Numizmatik, Büyük İpek Yolu, Göçerler, Kitabeler.

Abstract

The exploration of the Great Silk Road, which passes through the Kyrgyzstan is one of the great importances in studying of history and culture of the Turkic tribes living in the Middle Ages, especially the Karakhanids. In this context, the historical sources, numismatic and archaeological excavations in the mentioned lands not only contain information about the deep history of the Great Silk Road, but also have an important place in revealing the cultural heritage of the Turks in the Middle Ages.

In this study, based on the inscriptions and numismatic data on the cultural history of the Turkish-Islamic Karakhanids, information about the historical traces of the Great Silk Road in the same region will be given and presented to the scientific world.

Key Words: Kyrgyzstan, Turkish-Islamic Inscriptions, numismatics, Great Silk Road, Nomads, Inscriptions.

Tarihî Arka Plan

Batı ile Doğu'yu birbirine bağlayan önemli ticaret yolları sistemi tarihte Büyük İpek Yolu olarak bilinir. Bu bağlamda Avrasya ötesi iletişim sisteminin oluşumu, tarihi çağın dönüşünden çok önce başladığı görülür. Elbette, tahminen M.Ö. III bin yıldan itibaren Badakşan Lacivert Taşı'nın Mezopotamya ve Anadolu'ya taşındığı ve bundan dolayı bu güzergah yoluna da Badakşan Lacivert Taşı Yolu veya Lacivert Taşı Yolu denilmiştir (Herrmann 1968: 21-57). Diğer bir yandan Lacivert

*Yard. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye "Manas" Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Bişkek/Kırgızistan, kairat.belek@manas.edu.kg, kayratbek@gmail.com ORCID ID: 0000-0003-0495-9182.

Taşı Yolu Aral Denizi bölgesine doğru, yani günümüzdeki Kırgızistan, Kazakistan, Fergana ve Sırderya havzasına tedarik edildiği varsayılabilir (Şirinov 1990:4-9). Belki de bu temaslarda araçların rolü, M.Ö. II bin yılın ikinci yarısında göçebe hayatının ortaya çıkmasıyla birlikte Tunç Çağı'nın Göçerleri tarafından oynandığı Orta Asya, Güney Sibirya ve İdil-Ural bölgeleri arasındaki mal mübadelesi sistemi devreye girmeye başladığı varsayılabilir. Katılımları, minerallerin, değerli ve yarı değerli taşların uzun mesafelerde değiş tokuş edilme olasılığını artırdığı ham madde elde etmekle ilgilenen kabileler, nihayetinde “Lacivert Taşı” zincirinin halkaları haline gelmişlerdir (Mamleyeva 1999: 53-61).

Göçebe kültürlerin ve boylu toplulukların çoğunlukta bulunduğu bölgelere baktığımızda, buralarda kurulmuş olan devletlerin ticari etkinlikler çevresinde etkinleştiğini görürüz (Togan 2022: 3). Bu genel çerçeve içerisinde son 2500 yıllık Asya tarihine baktığımızda dikkati çeken husus, gerek Yakın Doğu'da gerekse Uzak Doğu'da merkezîyetçi ve dış ticareti denetim altında tutan büyük politik birimlerin iş başına geldiği gördüğümüz dönemler ile ayrı ayrı, küçük küçük sülalelerin başa geçtiği dönemlerin birini izlemesidir. Bundan dolayıdır ki, bu dönemlere ticaret açısından çok merkezli diyebiliriz (Togan 2022: 4).

1. İpek Yolu'nun Tanrı Dağlarındaki Türk-İslam Kitabelerindeki İzleri

Söz konusu, Tanrı Dağları sınırları içinde kalan topraklar tarihte Büyük İpek Yolu'nun önemli güzergâhından biri olduğu bilinir. Büyük İpek Yolu-Sakalar, Wusunlar, Hunlar, Kuşanlar, Kangüylar, Kök Türkler, Türkişler, Oğuzlar, Karluklar, Karahanlılar başta olmak üzere birçok devletin veya kağanlığın kontrolünde bulunmuştur (Klyastorniy ve Savinov 2005). Buna istinaden Türk Uygarlığının en gelişme çağı her bakımdan Büyük İpek Yolu üzerinde gelişmiş olması sebebiyle Türkler bunun etkisinden büyük ölçüde kaynaklanarak dil, din, tarih, edebiyat, sanat ve mimarlık alanında birbirinden güzel eserler vücuda getirmişlerdir.

Büyük İpek Yolu topraklarındaki tarihî kaynaklarda, numizmatik ve arkeolojik kazılarda elde edilen bilgiler, ortak kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir. Bunların en güzel örnekleri mimarilerinde, Kök Türk yazıtlarında, Türk-İslam kitabelerinde, sikkelerde, boy tamgalarında ve benzeri diğer kültür bağlarını taşıyan tarihî eserlerde korunduğu görülür. Bu yüzden Büyük İpek Yolu üzerinde bulunan tarihî mirasların işlevi mensup oldukları toplumların tarihleri, kimlikleri, sanat ve estetik anlayışları, inanışları, sosyo-kültürel seviyeleri ve ilişkileri hakkında da önemli bilgileri içerir. Dolayısıyla bir kısmının günümüz Kırgızistan sınırları içinde kalan Büyük İpek Yolu tarihi ve onunla ilintili miraslar üzerinde ilmî çalışmaların yapılması elzemdir.

Orta Asya'da ilk Türk-İslam dönemi yani Karahanlılarda ticari ekonominin kendine has modeli geliştiği görülür. Bu bağlamda Karahanlılarda “satıgcılar” denilen tüccara kapılar açık tutmak, onlara misafirperverlik göstermek ancak onlarla organik bağlara girmekten kaçınmak üzerine kurulmuştur (Togan 2022: 8). Karahanlılar dönemine ait tarihî kaynaklarda ve kitabelerde görüldüğü üzere Türkler yeni pazarlara karşı hiçbir şekilde müdahaleci değillerdi.

Karahanlılar döneminde ve daha öncelerinde İpek Yolu'nun büyük tesiri ile Türkistan topraklarına farklı din ve inanışların yayıldığı görülür. Bunun en bariz örneği Göçerlere İslamiyetin yayılması ve halkın aydınlanmasıdır. Karahanlı döneminin önde gelen mutasavvıfı Hoca Ahmet Yesevi, konar-göçerlerin önemli bir kısmını aydınlatmış ve nihayetinde dörtlüklerle ve hece ölçüsüyle *Divân-ı Hikmet* adlı dinî, tasavvufî ve öğretici bir eseri ortaya çıktığı görülür. Buna yanı sıra Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'inde kâr ve zarar konusundaki duyguları çok hassas olan tüccarların bu konularının dikkatle gözetilmesi, tüccarların getirdikleri hediyelere “yanıt” verilmesi dikkate değerdir (Togan 2022: 8).

Karahanlılar dönemine ait bir kitabede görüldüğü gibi, XI. yüzyıllara kadar “hoca” devlet teşkilatındaki görevlilere verilen unvandır. XIII. yüzyıldan itibaren ise din adamlarının ve tüccarların bu unvanı aldıkları bilinmektedir (D'yakonov 1948: 12). Ancak “hoca”nın ikinci bir manasının “tüccar” olan kimselere verilmesi (Resim 1), XIII. yüzyıldan itibaren değil, daha eski dönemlere kadar gitmektedir (İA 1997: 551).

Resim 1: Hoca Ecell Sâbir Fahr-üt-Tüccâr Muhammed ibn Heybetillah el-Hoyî kitabesinin çizimi ve orijinal görünümü (1182/83).

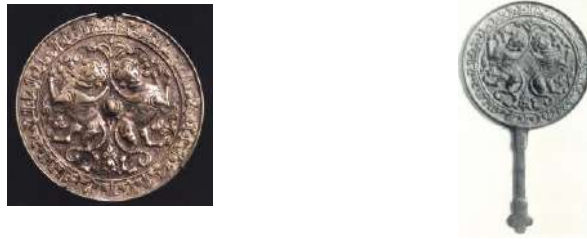
Araştırmaya aldığımız bu kitabe Karahanlı dönemine ait olup, yazıtın muhtevasındaki “Hoyî” isminden anlaşıldığına göre, onun günümüz İran’daki Azerbaycan bölgesindeki Hoy şehriden gelen tüccar olduğu kitabe muhtevasında açıkça görülmektedir (Tabaldiyev ve Belek 2008: 323). Ticaret ile meşgul hocalar, hali vakti yerinde bir cemaat olarak, hem teşkilat hem de kültür bakımından etrafındaki çevreyi etkilemişler ve gittikleri bölgelerde kendi tebaasını oluşturmuşlardır. Dolayısıyla Karahanlı döneminde de Azerbaycanlı bir hoca grubu, Karahanlı sınırlarına gelerek bölgenin aydınlatılmasında ve kendilerinin nüfusunun artmasında önemli bir rol oynamışlardır (Belek 2017: 445).

Resim 2: “Bu ekber bir bugâ-turır”. (Krasnaya-Reçka/Nevkent, Çüy, Kırgızistan). Arkeolog V. Kolçenko’nun resim arşivinden 2012.

Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânu Lugâti’t-Türk eserinde şöyle bilgi geçer: “**buga**: Hint’ten getirilen bir ilaç. Sârıg buga, boz buga denir; o, sarı ve boz (renklerde) olur” (DLT 2014: 445). Bu cümleden hareketle, günümüz Kırgızistan sınırlarında kalan Balasagun şehri kalıntıları yakınlarında ve diğer bir Karahanlı döneminin önemli ticari merkezlerinden biri olarak da bilinen Nevkent şehri (günümüzde Krasnaya Reçka olarak bilinir) kalıntılarında Resim 2’de görüldüğü gibi dikdörtgen

gövdeli büyük bir sürahi kapının parçaları bulunmuştur. Bu sürahi kapının restorasyon edilmesi sonucunda onun üzerinde bir yazısının olduğu da tespit edilmiştir. Bir cümleden olarak “bu ekber bir bugâ-turır” şeklinde okuduğumuz ve bunun da Dîvânu Lugâti't-Türk eserinde belirtildiği gibi, Hindistan'dan getirilen zehirli bir ilaç olduğunu öğenebiliriz (DLT 2014: 445). Dolayısıyla Karahanlılar döneminde sadece komşu devletler ile ticari ilişkilerde olmadığı ve hatta döneminin en güçlü devleti olarak bilinen Gazneliler ile iktisadî ilişkilerinin ne kadar samimi olduğu buradan görülebilir. Hatta bu dönemde diğer bir Türk devleti olan Selçuklular ticareti destekler, kervansaraylar yaptırır ve tüccarlara ticaret serbestilerini tanımışlardır (Togan 2022: 9). Bu bağlamda Orta Asya'daki arkeolojik araştırmalarında Selçukluların el sanatına ait olduğu bilinen aynalar bulunmuş ve bunun bir örneği de Kırgızistan'ın Çüy bölgesindeki arkeolojik kazılardan çıkartılmıştır (Resim 3).

Resim 3: Yedisu Bölgelerinden bulunmuş bronzdan yapılan aynaların arka yüzleri. Selçuklular, XI-XII.Yüzyıllar.

2. İpek Yolu'nda Türk-İslam Sikkeleri

Tanrı Dağları'nın büyük kısmının İpek Yolu'nun geçtiği mevkide bulunması dolayısıyla Doğu ile Batı'yı birleştiren uluslararası iribatlarda önemli rol oynamışlardır. Bunun esaslarını Kırgızistan'da yürütülen arkeolojik kazılar ve tarihî kaynaklar göstermektedir. Ortaçağlarda Balasagun (Burana kalıntıları) şehri tarihî kaynaklar ve numizmatik kaynaklarda *Kuz-Ordu*, *Balasagun*, *Hoso-Balık* veyahut *Go-Balık* adlarını taşımıştır. Balasagun şehri IX. Yüzyılın ortalarından XIII. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Tanrı Dağları ve Maverâünnehr'i içine kapsayan Karahanlılar devletinin siyasi, iktisadi ve medeni merkezi olmuştur (Karayev 1983).

XX. yüzyılın ortalarından itibaren adı geçen şehrin bulunduğu yerde arkeolojik kazılar yürütülerek şehrin geçmiş tarihî ve sosyo-kültürel hayat düzeyi araştırılmaktadır. Elbette, Karahanlılar devletinin iktisadî hayatının temelini oluşturan tarımcılık, hayvancılık, sanayi ve madencilik durumları gelişerek İpek Yolu üzerinde *rabat* adıyla ilk kervansarayları kurarak ticaretin gelişmesine katkıda bulundular (Goryaçeva 2010: 302). Karahanlıların hâkim oldukları bölgelerde siyasi birliği ve güvenliği sağlamaları ekonomik durumlarının iyileşmesine ve ticaret faaliyetlerinin canlanması için hükümdarların adına bastırılan paralar devletin tüm bölgelerinde yürütülmüştür (Koçnev 2009: 42-45, Davidoviç 1983: 3-9). Bilindiği gibi, Karahanlıların başkentlerinden biri olan Kuz-Ordu darphanesi h.394/m.1003-1004 yıllarından itibaren açılmış ve daha sonra adı geçen devletin darphaneleri Barshan, Kaşkar, Oş, Özkent, Ahsikat, Şelci, Samarkant, Buhara, Şaş, Saganıyan, Belh, Kuba, El-Ordu, Uç v.b. şehirlerde açılmıştır (Koçnev, 2009: 45, Kamışev, 2004: 155-156). Dolayısıyla Karahanlı paralarının tarihi 382/992-yıllarından 607/1210-11 yıllarına kadar sürmüştür (Koçnev, 2009: 44). Belirttiğimiz gibi, Karahanlıların başkenti olan Kuz-Ordu (Balasagun) şehrindeki darphanede ilk başta sülüsten (bakırdan) yapılmış paralara devletin gelişmesi ile dirhem (gümüş) ve çok az sayıda da olsa altın dinarlar bastırılmıştır. Bunlardan

hareketle Karahanlıların iktisadi ve sosyo-kültürel hayatlarının aydınlığa çıkartılması yanında, Karahanlı devlet yöneticilerinin soy kütüğü ve onların taşıdıkları unvan, lakap, künyelerinin belirlenmesi bakımından değerlidir (Resim 4).

Resim 4: Türk-İslam Sikkeleri (Karahanlılar).

Değerlendirme ve Sonuç

Söz konusu Türk-İslam metinlerinden anlaşıldığı üzere ortaçağlardaki Türkistan coğrafyasının ekonomik hayatının önemli kısmı Büyük İpek Yolu'nun iktisadi gelişmesine dayalı olduğu görülür. İşte, Türklerin serbest ticaretindeki çok merkezli mevkîsi, onların muhtelif yabancı kültürler ile temâsa geçmesi, Türk topluluklarının veya boy konfederasyonlarının sirayet eden manevî merkezler olması yanında yerleşik dünya ile temasta Bozkırlılar, İpek Yolu'nun üssü durumundaydı. Bu bağlamda Merkezî Asya tarihinde Türk kavimlerinin etkinliğinin arttığından söz etmek mümkündür. Bu dönemde İpek Yolu ticaretin gelişmesi, Sasanîlerin ve Çinlilerin yüzyıllar boyunca gösterdiği büyük çaba bir yana Türklerin görkemli bir şekilde bozkırı doldurmasını beklemiştir. Türk hâkimiyetinde ticaretle uğraşan Soğdların VI. Yüzyıldan başlayarak etkinliğini artırdığını görebiliriz. Ancak VII. Yüzyılda İran ve VIII. Yüzyıl başında Türkistan'ın İslâmiyetin bir parçası hâline gelmesinin ardından Doğu ve Batı ticarî bakımdan da tam anlamıyla bütünleşmiştir. Bu dönemdeki Türk kültürünün vechesi, Türkçeye mahsûs, Gök Türk harflerindeki kitâbeler, yazmalar ve âbideler ile gittikçe daha iyi öğrenilebilmekte ve Büyük İpek Yolu üstündeki ticarî şehirler, Türklerin tesirleriyle değişerek Türkistan'a dönüşmüştür (Belek 2022: 449).

Ortaçağlarda Türkler, göçebe bir hayat tarzı yaşamasına rağmen Karahanlılar itibariyle büyük bir kısmının yerleşik düzene geçerek çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraştığı da anlaşılıyor. Bunun yanı sıra Karahanlıların sosyal yapısı tamamıyla nevi şahsına münhasır bir gelişme kaydetmişti. Karahanlılarda şehircilik ve çiftçilik kültürü İpek Yolu güzergâhı üzerindeki Maverâünnehir, Yedisu ve Doğu Türkistan'da çok daha öncelerden beri gelişmiştir (Belek 2022: 449).

Bu bağlamda IX-XII yüzyıl itibariyle artık yerleşik hayata geçmiş olan Karahanlılar bir taraftan bozkır geleneklerini de muhafaza etmesini bilmiştir. Hakani Türkleri her ne kadar İslâm tesirinin altına girmişse de Türkistan topraklarının Müslümanlar tarafından zaptedilmesinden sonra İslam Medeniyetinin Türklere olan tesiri öncekine nisbetle daha da kuvvetlenmiştir. Ancak Türkistan'da Soğd lehçeleri yerine kademe kademe Türkçe geçerek Soğdlar ile Türkler için ortak bir genel *Türkçe-Soğdca* karışımıyla yerleşik/shehirli bir Türkçe dil ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- BELEK, K. (2017). “Hoca/Koca Tarimi ve Orta Asya’daki Yansımaları”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*. Cilt I. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi. s. 443-446.
- BELEK, K. (2022). “Mukayeseli Tarih Araştırmalarında Karahanlı Dönemi Kitabelerinin ve Sikkelerinin Önemi”. *Uluslararası Prof. Dr. Halil İncalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu. Bildiriler. 1.Cilt. Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi - Sayı: 32a. S. 437-452.*
- D’YAKONOV, M. M. (1948). “Neskol’ko Nadpisey na Kayrakah iz Kirgizii”, *Epigrafika Vostoka*. II. Moskova-Leningrad.
- DAVİDOVİÇ, A. “Predislovie”, *Kirgiziya Pri Karahanidah*, İzd. “İlim”, Frunze 1983, s. 3-9.
- DLT, (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş - metin - çeviri - notlar – dizin / Kâşgarh Mahmud; hazırlayanlar: Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu—Ankara: Türk Dil Kurumu.*
- GORYAÇEVA, V. D. (2010). *Gorodskaya Kul'tura Tyurkskih Kaganatov na Tyan'-Şane (seredina VI-naçalo XIII v.)*. Bişkek.
- HERRMANN, G. (1968). “Lapis Lazuli: The Early Phases of Its Trade”. *Source: Iraq , Spring, 1968*, Vol. 30, No. 1 (Spring, 1968), pp. 21-57. Published by: British Institute for the Study of Iraq.
- İA. (1997). İslam Ansiklopedisi, TDV, Cilt 5/1, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi.
- KAMIŞEV, A. M. (2004). “Numizmatičeskiye İstoçniki”, *İstoçnikovedenie Kırgızstana, İzdatel'stvo “İlim”, Bişkek. S.155-156.*
- KARAYEV, O. (1983). “Narodı Tsentral'noy Azii i Gosudarstvo Karahanidov”, *İstoriko-Kul'turnie Svyazi Narodov Tsentral'noy Azii*. Ulan-Ude.
- KLYAŞTORNIY, S. G.; SAVİNOV, D. G. (2005). *Stepnie İmperii Drevney Evrazii*, Santt-Peterburg.
- KOÇNEV, B. D. (2009). *Numizmatičeskaya İstoriya Karahanidskogo Kaganata (991-1209)*. M., İzdatel'skiy Dom “Sofiya”.
- MAMLEYEVA, L. A. (1999). “Stanovleniye Velikogo Puti v Sisteme Trastsivlitzatsionnogo Vzayimodeystviya Narodov Evrazii”. *Vita Antiqua*, 2-1999. p. 53-61.
- ŞİRİNOV, T. Ş. (1990). “Drevneyşie Torgoviye Puti Sredney Azii (III-II ts.do n.ye.)”, *Formirovaniye i Razvitiye Trass Velikogo Şelkogo Puti v Tsentral'noy Azii i Srednevekov'ye*. Taşkent.
- TABALDİYEV, K.; BELEK, K. (2008). *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana, (Svod Pamyatnikov Pis'mennosti na Kamne)*, İzdatel'stvo “Uçkun”, Bişkek.
- TOGAN, İ. (2022). *Tarih ve Kurgu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Türk Dünyası Destanları Projesi ve Bir Düzyazılaştırma Örneği Olarak Maaday-Kara Destanı

Turkish World Epics Project and Maaday-Kara Epic as an Example of Prose

Salahaddin BEKKİ*

Öz

Türkiye'deki destan araştırmaları, 1990'lara kadar Dede Korkut ve Köroğlu destanları ekseninde gelişimini sürdürmüştür. Türkiye'de 1990'dan sonra destanlar üzerine yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış yaşanır. Bu artışın en önemli nedeni Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla yeniden bağımsızlıklarına kavuşan Türk Devletleriyle kurulan ilişkilerde, destanların Anadolu Türklüğü ile Türkistan Coğrafyası Türklüğünün en önemli ortak noktasını oluşturduğunun görülmesidir. Bu ortak nokta, destan araştırmalarını olumlu yönde etkilemiş; birçok üniversitede, daha önce değişik Türk lehçeleriyle ve Rusça çevirileriyle birlikte kitap olarak yayımlanmış destan metinleri üzerine çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi birbiri ardınca tamamlanmıştır. Yapılan lisansüstü çalışmaların kitap formatında yayımlanması noktasında Prof. Dr. Fikret Türkmen tarafından "Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması" başlığıyla çok kıymetli bir proje devreye sokulmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından himaye edilen projenin basım işleri, Türk Dil Kurumu'nun uhdesine verilmiştir. Yüz yetmiş destanın yayımlanmasının ön görüldüğü projede, bir hayli mesafe alınmıştır. Destan metinleri, ait oldukları lehçelerde Latin kökenli Türk Alfabesiyle ve Türkiye Türkçesine yapılan aktarımlarıyla bir arada verilmiştir ve her bir kitaptan en fazla beş yüz adet basılarak satışa sunulmuştur. Projeye paralel olarak özel yayınevleri marifetiyle de onlarca destan metni okuyucuyla buluşturulmuştur. Hem kurumun hem de özel yayınevlerinin yapmış olduğu yayınlar, genel okur kitlelerinden ziyade akademik çevrelere hitap etmektedir.

Yayımlanan kitaplardan hem genel okur kitesinin hem de güzel sanatların diğer dallarının (sinema, televizyon, resim, müzik vb.) yararlanabilmesi için söz konusu metinlerin yeni bir formda üretilerek ilgili kişilerin bilgisine sunulması gerekir. Bu konuda neler yapılabilir, yapılmalıdır sorusu bu bildirinin konusunu teşkil etmektedir. İlgili sorular, tarafımızdan *düzyazılaştırılarak* yayımlanan Maaday Kara destanı üzerinden cevaplanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Düzyazılaştırma, Fikret Türkmen, Maaday Kara Destanı, Metinlerarasılık, TDK.

Abstract

Epic studies in Turkey continued to develop on the axis of Dede Korkut and Köroğlu epics until the 1990s. After 1990, there has been a noticeable increase in studies on epics in Turkey. The most important reason for this increase is the relations established with the Turkish States, which gained their independence with the dissolution of the Soviet Union; It is seen that epics constitute the most important common point of Anatolian Turkishness and Turkestan Geography Turkishness. This common point had a positive impact on epic research, and many master's and doctoral dissertations on epic texts, which were previously published as books with different Turkish dialects and Russian translations, were completed one after another in many universities. At the point of publishing the postgraduate studies in book format, a very valuable project has been put into use by "Prof. Dr. Fikret Türkmen" with the title "Detection of Epics of the Turkic World, Translating and Publishing in Turkey Turkish". The printing works of the project, which was protected by the President of the time, Süleyman Demirel, were given to the Turkish Language Association. A lot of progress has been made in the project, in which one hundred and seventy epics are planned to be published. The epic texts are given together with the Latin-based Turkish Alphabet in the dialects they

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırşehir, sbekki@gmail.com ORCID: 0000-0002-6188-954X

belong to and their translations into Turkey Turkish, and a maximum of five hundred copies of each book are printed and offered for sale. In parallel with the project, dozens of epic texts were brought to the readers by private publishing houses. Publications made by both the institution and private publishing houses appeal to academic circles rather than the general readership.

In order for both the general readership and other branches of fine arts (cinema, television, painting, music, etc.) to benefit from the published books, these texts should be produced in a new form and presented to the information of the relevant people. The question of what can and should be done in this regard is the subject of this paper. Related questions will be tried to be answered through the Maaday Kara epic published in prose by us.

Keywords: Epic, Prose, Fikret Türkmen, Maaday Kara epic, Intertextuality, TDK.

Bugün dünya üzerinde gerek bağımsız devletler gerek muhtar cumhuriyetler gerekse dar bölgelere sığınmış azınlıklar hâlinde yaşayan; onlarca lehçe ve sayısız ağızla Asya, Avrupa ve Afrika'yı kapsayan 20 milyon metrekarelik bir alanda yaşayıp Türkçe konuşan 200 milyonluk bir Türk varlığına sahibiz. (Akar 2013: 179). Tarih sahnesine çıktığı zaman itibarıyla geniş Asya bozkırlarında yüzyıllarca at koşturan atalarımız, bir taraftan olumsuz doğa koşullarıyla mücadele verirken öte yandan hayvanlarına otlalar bulmak ve yurt tuttıkları coğrafyaları korumak için devamlı savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu savaşların büyük bir çoğunluğu zaferle taçlansa da hezimetle sonuçlanan çarpışmalar da az değildir. Bundan dolayı Türklerin tarihi, aynı zamanda bir savaş tarihi sayılır (Akar 2018: 796). Nitekim Bilge Kağan da kardeşi Köl Tigin adına diktirdiği mezar taşında Köl Tigin'in yaptığı savaşlar ve elde ettiği başarılarından bahseder. Böylelikle tarihî kişiliği olan bir kahramanın maceralı hayatı ilk defa yazıya aktarılmış olur. Bu, bize göre yazıyla tespit edilmiş ilk Türk destanıdır. (Bekki 2018: 417-433). Köl Tigin bengu taşı, 1290 yıl önce -tam tarih vermek gerekirse 21 Ağustos 732'de- yazıldığında birçok milletin ne alfabeti ne de yazı dili vardı. Köl Tigin yazıtı bu yönüyle dünyanın en önemli kültür miraslarından biri olarak kabul edilmek durumundadır.

Türkler, atalarının yapmış oldukları kahramanlıkları gelecek kuşaklara aktarmanın yolunu destan türünü kullanmakta bulmuşlar; bu türü uçsuz bucaksız bozkırlarda icra edecek anlatıcı tipini de (akın, baksı/bahşı, manasçı, kayçı, ozan vs.)¹ bünyelerinden çıkarmayı başarmışlardır. Kapsayıcı bir terimle ozan denen bu anlatıcı tipinin, hemen her Türk boyunda farklı ad alsa da işlevi aynı olmuş ve bu destancılar, mensup oldukları toplumun birikmiş tecrübelerini belli bir kahraman üzerinden gelecek kuşaklara aktarma görevini yerine getirmişlerdir.

Ünlü Amerikalı antropolog Franz Boas; masal ve türkü gibi türlerin bütün kültürlerde görülebileceğini, buna karşın atasözü, bilmece ve destanların ise sadece belirli yerlerdeki büyük kültürlerle sahip milletlerde bulunduğu dair bir görüş ortaya koyar (Görkem 1999: 13-18). Bugün dünyada bilinen destanların sınırlı sayıda millete ait oluşu Franz Boas'ı haklı çıkarmaktadır. Dünyanın en eski destanlarından kabul edilen Babillerin "Gılgamış", Finlerin Ellias Lönrot tarafından bir araya getirilen "Kalevala", Almanlara ait "Das Nibelungenlied (Nibelung'lar destanı)", Homeros'a izafe edilen "İlyada" ve "Odyssea" ile Firdevsî'nin yazdığı "Şehname" dünyada öne çıkan destanlardır. Türk dünyasından sadece Manas, hacim ve içerik bakımından burada adları sayılan tüm destanlara üstünlük sağlayacak bir konumdadır. Nitekim bu üstünlük, 20-30 Eylül 2022 tarihleri arasında Bursa'da gerçekleştirilen "4. Dünya Göçebe Oyunları" kapsamında Kırgızistan Cumhuriyeti'nin desteğiyle düzenlenen "Manas Haftası" etkinliklerinde 124 saat kesintisiz (8 gün ortalama 20 saat) Manas okuyan Manasçı Rısbai İsakov'un Guinness Rekorlar Kitabı'na girmeyi başararak tescillenmiş oldu (URL-1). Tüm bu özelliklerine rağmen Manas, ne İlyada ve Odyssea destanlarına nasip olan bilimsel ilgiden nasip

¹ Geniş bilgi için bk. Ekici 2002: 11-18.

almış ne Gılgamış gibi dünya çapında tanınmış ne de Şehname gibi kahramanları komşu kültürlerin şiirinde anırtırma yoluyla şöhret bulmuştur.

Son çeyrek yüzyılda Manas'ın değeri -bugün için İpekyolu ile Doğu Akdeniz'e uzanmaya çalışan- Çin'in dikkatini çekmiş; Çin bu destanı yeni teknolojik buluşlar için bir kaynak olarak kullanabilmek amacıyla merkezî bütçeden pay ayırarak bir "Manas Araştırmaları Merkezi" kurmuştur. Kıymetli hocam Prof. Dr. Sulayman Turduyevič Kayıpov da bu merkezde belli bir süre çalışmıştır. Çin, Manas destanından istifade etmekle yetinmemiş bir de onu 2009 yılında kendi adına UNECO'nun "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsilî Listesi [Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity]"ne kaydettirmiştir. Destanın esas sahipleri Kırgızlar ise Manas'ı ancak 2013 yılında Semetey ve Seytek destanlarıyla bir üçlü oluşturarak temsilî listeye kendi adlarına kaydettirebilmişlerdir: "Kırgız Epik Üçlüsü: Manas, Semetey, Seytek [Kyrgyz epic trilogy: Manas, Semetey, Seytek]"

Anadolu Türklüğünün Manas'ı tam bir destan olarak öğrenebilmesi için ise 1990'lı yılları beklemesi gerekmiştir.² Aslında doksanlı yıllar Türk destan araştırmaları açısından bir milattır. O tarihe kadar Türkiye'deki destan çalışmaları Fuat Köprülü'nün çizdiği çerçeve dâhilinde Oğuz Kağan, Dede Korkut Oğuznameleri ve Köroğlu ekseninde gelişme göstermiştir (Bekki 2017: 606-627). Köprülü, 1926 yılında yayımlanan edebiyat tarihinde o gün için bilinen destanları tarihî ve kavmî dairelere göre tasnif ederek tanıtmıştır. Köprülü'nün tasnifi şöyledir:

1. Yaradılış Usturesi (Şâmânî Kozmogonisi)
2. Eski Türk veya Hiyung-nu Dâiresi
 - a) Alp Ertunga (Efrâsyâb) Parçası
 - b) Oğuz menkıbesi (Oğuz Kağan'ın Uygur harfli metni)
 - c) Oğuz menkıbesinin daha sonraki gelişmesi
3. Göktürk Dâiresi
 - a) Tu-kiie Menkıbesinin ilk şekli
 - b) Ergenekon
 - c) Göktürk dairesinin ikinci derecedeki menkıbeleri (Köroğlu)
4. Uygur Dâiresi
 - a) Uygur menkıbesinin eski şekli
 - b) Uygur menkıbesinin Acem kaynaklarındaki şekli
 - c) Maniheizmin kabulü menkıbesi (1986: 46-65).

Köprülü'nün kitabında ele aldığı diğer destanlar ise, *Manas*, *Satuk Buğra Han*, *Dede Korkud*, *Cengiznâme*, *Seyyid Battal Gazi*, *Timur Menkıbesi* ve *İdige*'dir.

Köprülü'nün sıraladığı ve daha sonraki yayınlarda da karşımıza çıkan destanlar ve bazı destan parçaları -Oğuz Kağan destanı hariç- ağırlıklı olarak Çin yıllıkları, Moğol ve Arap tarihleri, Şehnâme, Câmîu't-Tevârîh, Târîh-i Cihângüşâ, Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Selçuknâme ve Şecere-i Terâkime gibi eserlerden taranarak derlenmiştir (Yıldız 1995: 9).

Türkiye'de 1990'dan sonra destanlar üzerine yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış yaşanır.³ Bu artışın en önemli nedeni Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla yeniden bağımsızlıklarına kavuşan Türk Devletleriyle kurulan ilişkilerde, destanların Anadolu Türklüğü ile Türkistan Coğrafyası Türklüğünün en önemli ortak noktasını oluşturduğunun görülmesidir. Bu ortak nokta, destan araştırmalarını olumlu yönde etkilemiş; birçok üniversitede, daha önce değişik Türk lehçeleriyle ve Rusça çevirileriyle birlikte kitap olarak yayımlanmış destan metinleri üzerine çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi birbiri ardınca tamamlanmıştır. Yapılan lisansüstü çalışmaların kitap formatında yayımlanması noktasında Prof. Dr. Fikret Türkmen tarafından "Türk Dünyası

² Manas destanının Türkiye'de kitap hacmindeki ilk yayını Abdülkadir İnan tarafından 1992'de yapılmıştır. Üç yıl sonra Naciye Yıldız'ın "*Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*" başlıklı çalışması yayımlanır.

³ Türkiye'deki gelişmelere paralel olarak diğer Türk Cumhuriyetlerinde de destan araştırmalarında gözle görülür bir artış olmuştur. Bu konuda bk. Çobanoğlu 2003: 33 vd.

Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması” başlığıyla çok kıymetli bir proje de devreye sokulmuştur (1997). Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından himaye edilen projenin basım işleri, Türk Dil Kurumunun uhdesine verilmiştir. Bilgi Edinme Kanunu çerçevesinde ilgili kurumdan projenin durumu sorulmuş ve “*Bugüne kadar 71 adet eser basılmıştır. Basılan eserlerin baskı adetleri değişiklik göstermektedir. Basılmayı bekleyen 2 adet eser bulunmaktadır.*” cevabı alınmıştır. Proje tamamlandığında basılan eser sayısı yaklaşık yüz kırk (140); yayımlanan destan sayısı ise yüz yetmişe (170) ulaşacaktır. Projeye ilgili ayrıntılar, hazırlanan “Kılavuz Kitap” ve her kitabın başına eklenen “Sunuş”ta yer almaktadır.

Proje kapsamında yayımlanan ilk eser, kıymetli bilim insanı İbrahim Dilek’in “Altay Destanları I (2002)” adlı çalışmasıdır.⁴ Son basılan eser ise Nur Kadriye Tezel’in hazırlamış olduğu Sagay Destanı Ay Tolızı’dır (2021). Altay Destanları I adlı kitabın kütüphane tanıtım kartında şu

Altay Destanları / Hazırlayan İbrahim Dilek- Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.

1. c.; 24 cm. –(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dili Kurumu Yayınları No: 804. Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi Yayınları: 1. Türk Destanları Dizisi: 1.)

İçindekiler: 1. c. Er Samır – Ak Taycı – Kökin Erkey – Altay Buuçay – Malçı Mergen – Kozın Erkeş- Közüyke.

ISBN 975-16-1552-6

1. Destanlar, Türk – Altay I. Dilek, İbrahim (haz.)

bilgilere yer verilmektedir:

Destanlar, daha önce farklı alfabelerle (ki çoğunluğu Kiril’dir) yayımlanmış olsalar bile Türk okur (Anadolu Türklüğü) kitlesi gözetilerek hem orijinal hem de Latin kökenli Türk alfabesiyle Türkiye Türkçesine aktarılmış hâliyle verilmiştir. Kitap sayfası iki sütuna bölünerek sol tarafta kaynak lehçedeki metin, sağ tarafta ise hedef lehçedeki metin (Türkiye Türkçesi metni) yer almıştır. Bazı yayınlarda sütun uygulamasına gidilmediği kaynak metin ile hedef metnin karşılıklı sayfalarda verildiği görülmektedir (Arıkoğlu 2007). Yüksek lisans veya doktora tezleri üzerine kurulan bazı çalışmaların ise olduğu gibi basıldığı görülmektedir (Tezel 2021). Böylelikle Türk kültürü iki hazineye birden kavuşmuştur. Birinci olarak on küsur farklı Türk lehçesiyle yayımlanmış olan metinler Türkiye Türkçesine kazandırılmış yani lehçeler arası bir aktarma gerçekleştirilmiş; ikinci olarak da farklı alfabelerle yayımlanmış olan destanlar Latin kökenli Türk alfabesiyle yeniden yazılarak Türk araştırmacılar için farklı lehçelerde inceleyebilecekleri metinler hazır hâle getirilmiştir. Bu durum, devamlı gündemde olan ve maalesef geç kaldığımız Türk alfabe birliğinin sağlanmasına da katkı sunacaktır. Bir Kazak veya Kırgız, Latin kökenli ortak Türk alfabesiyle bir metin okumak istediğinde bu proje imdada yetişecektir.

TDK tarafından yapılan yayınlara paralel olarak bu projeye dâhil olmayan araştırmacıların hazırladıkları destanlar da ulusal yayınevleri marifetiyle okuyucuyla buluşturulmuştur. Geldiğimiz noktayı Ahmet Bican Ercilasun,

“Kitap üzerinde çalışırken [Nehir Destan Oğuzname (Oğuz Bitig)] Türkiye’deki halk edebiyatçıların ve halk bilimcilerin olağanüstü işler yaptıklarını hayretle gördüm. Meslektaşlarımız âdeta dağları devirmişlerdi. Yüzlerce derleme, inceleme ve yorumun içinde âdeta kayboldum. Kitabı bitirirken hâlâ yeni çalışmalar arka arkaya sökün etmekteydi.” (2019: 14)

diyerek takdir eder. Ahmet Bican Ercilasun bilgimizin *Nehir Destan Oğuzname (Oğuz Bitig)* kitabı ile yaptığı işi takdir etmek haddim değil ama bir tespitite bulunabilirim. Hoca, Oğuzlara ait dağınık hâlde bulunan destan parçalarını *Nehir Destan Oğuzname* başlığı altında bir araya

⁴ Kitabın tanıtımı için bk. Terzi 2007: 113-128.

getirerek tam ve mükemmel bir Oğuzname ortaya koymuştur. Bu yapılan, bazen örtük bazen aleni yüzyıllardır devam etmekte olan İran-Turan mücadelesinde Şehname'nin üstünlüğüne son verecek tarihî bir hamledir.

Proje kapsamında yayımlanan destan metinleri yeni araştırmalara kapı aralamış, yayımlanan bu metinler üzerinden birçok yüksek lisans ve doktora tezi vücuda getirilmiş, getirilmeye de devam edilmektedir.⁵ Biz de 2009 yılında Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarını kaynak alarak kahramanın evlilik macerasını “Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler” başlığıyla kitaplaştırmıştık.

Destanlarla ilgili yapılan gerek metin neşirleri gerekse yapılan incelemeler akademik olarak göz doldursa da yapılan bu çalışmaların genel okur kitlesine ulaşamadığını üzülenek belirtmem gerekiyor. Bu noktada aklıma Yahya Kemal'in “Hayâl Beste” şiirindeki serzenişleri geliyor:

Roma'nın şarkını fethettiğin andan sonra,
Yüce dağlar gibidir gördüğün iş, Türk oğlu!
Girdiğin yerde asırlarca kalıştan başka,
Kurduğun devlet asırlarca muzaffer yürüdü.

Tâlin döndüğü en korkulu yıllarda bile,
Yürüyen düşmanı son hamlede döktün denize.

Açtığın ülkede, yoktan yaratış kudretini,
Azminin kurduğu yüzlerce şehirden fazla,
İri firuzeye benzer nice gök kubbeye,
Dehre aksettiriyor, gerçi, büyük mimârî;
Bu eserler seni göstermeğe kâfi diyemem.

Şi're aksettirebilseydin eğer, dinlerdin,
Yüz fetih şi'ri, okudukça çelik tellerden.

Resm'e aksettirebilseydin eğer, ömrünce,
Ebedî cedleri karşında görürdün canlı.

Gönlüm isterdi ki mâzîni diriltin san'at,
Sana târihini her lâhza hayâl ettirsin (1992: 32-33).

Üstattan ilhamla; hazırladığımız akademik metinleri genel okur kitlesinin okuyabileceği bir formata (şekil ve üslup bakımından) çevirerek yeniden yayımlamak gerektiğini düşünüyorum. Bu konuda yapmış olduğumuz bir çalışmayı izninizle paylaşmak istiyorum.

2001 yılında doktora tezi olarak savunup 2007'de kitap olarak yayımladığımız Maaday-Kara destanı Altaylı Kayçı [anlatıcı/ozan] Aleksey Grigoreviç Kalkin'den 1948'de Lenin Moskova Devlet Pedagoji Enstitüsü doktora öğrencisi Sazon Saymoviç Surazakov tarafından derlenerek yazıya geçirilmiş ve SSCB döneminde birkaç defa basılmıştır. Maaday-Kara destanı Türkiye'de kimsenin bilmediği dönemlerde -ki destanın Türkiye'deki ilk neşri Emine Gürsoy Naskali tarafından 1999 yılında gerçekleştirilmiştir.- Rusçaya, İngilizceye ve Almancaya çevrilerek yayımlanmış, İsviçre'nin başkenti Zürih'te 15 Ekim 1999 ve 11 Ekim 2000 tarihlerinde olmak üzere iki defa da tiyatro sahnesinde Almanca olarak yerini almıştır (Bekki 2020: 115, 119). Maaday-Kara'ya akademik anlamda Türkiye'deki ilgi de artarak devam etmektedir. Ahmet Akgöl tarafından 2021'de savunulan “Maaday-Kara Destanında Yapı ve Anlam” başlıklı doktora tezi, bunun en önemli göstergelerinden biridir.

7739 dizeyle Altaylardan derlenmiş en hacimli manzum destan olan Maaday-Kara'da, Altay destanlarının karakteristik özelliklerinden olan ve her biri farklı bir destanın konusu olabilecek “zalim hanla mücadele”, “ucubelerle savaş”, “tutsak düşmüş olan anne ve babanın kurtarılması”, “evlilik yolcuğuna çıkma”, “yeraltı tanrısı Erlik-Bey'le mücadele” gibi birçok konu bir arada

⁵ Bu konuda yapılan çalışmaları takip etmek için YÖK Ulusal Tez Merkezi'ne bakılabilir.

işlenmiştir. Maaday-Kara hacmi, içeriği, üslubu ve nazım tekniği bakımından Altay destanlarının zirvesi kabul edilir.

Emine Gürsoy Naskali'nin yayını ve daha sonra bizim yaptığımız çalışma da yukarıda bahsettiğim destan projesi formatında idi. Yani sol sütunda destanın Altayca metni, sağ sütunda ise metnin Türkiye Türkçesine aktarılmış hâli verilmişti. Bu durum genel okur kitlesi için okuma ve anlama güçlüğü doğuruyordu. Bunun üstesinden gelmek için şöyle bir yol takip ettik:

Altayca metni çalışma dışında tutarak 7739 dizeden oluşan manzum metni ölçünlü Türkiye Türkçesiyle mensur olarak tekrar yazdık. Alt metin olarak 2001 yılında tamamladığımız doktora tezini kullandık.⁶ 1999'da Emine Gürsoy Naskali tarafından yapılan neşri de çalışmanın daha sağlıklı olması açısından mukayese / doğrulama metni olarak her zaman el altında bulundurduk. Metin tekrar kurulurken Altay destanlarının tür olarak masallara yakın durması ve mitolojik öğelerle yüklü bulunması sebebiyle öğrenilen geçmiş zaman kipini kullandık. Düzyazılaştırma sırasında destanın ruhunu muhafaza etmek adına destana özgü deyimler, kalıp ifadeler -bazen Altayca- korunarak gerekli görülen yerlerde dipnotu şeklinde açıklamalara yer verdik. Okumayı ve anlamayı kolaylaştırmak için metni, destanın orijinalinde olmamasına rağmen bölümlere ayırarak her bölüme bir başlık ekledik. Hazırlanan metnin bilimsel çalışmalara da kaynaklık etme olasılığını göz önünde tutarak metni onar onar numaralandırdık. Böylelikle yeniden yazılmış metin ile destanın manzum şekli arasında mukayese yapma şansı da doğmuş oldu. Çalışmamız, bu özellikleri dolayısıyla Altay destanları özelinde bir ilktir.

Maaday-Kara Altay Kahramanlık Destanı başlığıyla yayımlanan çalışmamızda neyi amaçladığımızı “Sunuş”ta şöyle dile getirmiştik:

“Eğer bu destanı, genel okur kitlesine ulaştırabilirsek birçok yeni yaratıma da aracılık etmiş olacağız: Çocuk edebiyatı sahasının kalem erbabı, Maaday-Kara'dan hareketle çocuklar için yeni masallar yazıp çizgi romanlar üretebilecek, destanın mitolojik kurgusu ressamlarımıza esin kaynağı olabilecek, destan sinema sektöründe fantastik ve bilim-kurgu türünde film çeken yapımcılara ilham verebilecek, Almanca olarak tiyatro sahnesine çıktığı gibi Türk seyirciyle de sahnede Türkçe ile buluşabilecektir.” (Bekki 2020: 13).⁷

Bu dileklerimize cılız da olsa ses verenler olmadı değil. YouTube üzerinden yayın yapan Athellas adlı kanalda Maaday-Kara destanı, “Kögüdey-Mergen (6.49 dk.)” ve “Erlık'in Felaketi (12.21 dk.)” başlıklarıyla iki bölüm halinde görsellerle desteklenerek seslendirilmiştir.

Gerek söz konusu ettiğimiz proje kapsamında gerekse özel yayın evleri marifetiyle yüzlerle ifade edebileceğim bir destan külliyatına sahip olduk. Yapılan bu çalışmaların dar akademik çevrede kalmaması ve yeni yaratımlara kaynaklık edebilmesi için -naçizane bizim yaptığımız gibi- tüm destan metinlerinin düzyazılaştırılarak genel okur kitlesinin istifadesine sunulmasının gerekli olduğunu düşünüyorum. Burada TDK'ye bir önerim olacaktır. Proje kapsamında yayımlanacak destanlar tamamlandıktan sonra yeni bir aşama olarak bu destanların popüler yayınları da kurum tarafından yeni bir proje kapsamında yapılabilir. Kurumun bu konuda “Güzel Yazılar” başlığı altında yaptığı yayınlar, tecrübesi olduğunu göstermektedir. Düzyazılaştırmalar, destanları hazırlayan araştırmacılar eliyle yapılırsa destanların ruhu yeni formattaki yayınlarda da korunmuş olacaktır.

Türkiye Radyo Televizyon Kurumu da söz konusu destanlardan hareketle dizi, belgesel veya filmler hazırlatabilir. Kültür Bakanlığı, destanlardan hareketle yapılacak yapımları “Sinema Destekleme Kurulu” marifetiyle destekleyebilir.

Hâsılı kelim, bunları yapıp kültürel değerlerimizi kuşaktan kuşağa aktarıp farkındalık yaratamazsak “inovasyon, tasarım uygulama veya kültür endüstrisi başta olmak üzere hiçbir

⁶ “Maaday-Kara” anahtar sözcüğüyle YÖK Ulusal Tez Merkezinde 105200 numarada kayıtlı olan çalışmamıza ulaşmak olanaklıdır.

⁷ Kaliteli bir baskıyla çalışmamızı okuyucuyla buluşturan Ötügen Neşriyat'ın saygıdeğer yöneticileri ile editörüm Göktürk Ömer Çakır'a teşekkür ediyorum.

eğitim, bilim ve sanat alanında” özgün yaratılar ortaya koyamayız. Böyle olunca da aynı konuda küresel, kütleli veya popüler olana mahkûm oluruz. Bu mahkûmiyet bizi hem kendi kimliğimizden uzaklaştırır hem de bizi aidiyetimize yabancılaştırır (Oğuz URL-2).

Kaynakça

- AKAR, A. (2013). “Tarihin Aynasında Türk Dili”. *Yeni Türkiye / Türkçe Özel Sayısı*, 55: 167-179.
- AKAR, A. (2018). “Türkülerin Türkçesi”. *Türk Dili*, 796: 9-18.
- ARIKOĞLU, E. (2007). *Hakas Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BEKKİ, S. (2017). “Epik Destan Araştırmaları Tarihine Kısa Bir Bakış”. *Türk Halk Bilimi Çalışmaları Kurultayı -Türk Halk Bilimi Araştırma Eğilimlerinde Yöntemler, Kuramlar, Tespitler ve Öneriler-(İstanbul, 16-17 Eylül 2011) Bildirileri*. (Haz. Evrim Ulusan Öztürkmen). İstanbul: Motif Vakfı, 606-627.
- BEKKİ, S. (2018). “Köl Tigin Anıtına Bir Destan Metni Olarak Yaklaşmak”. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (Ulanbator-Moğolistan, 1-7 Haziran) Bildiriler Kitabı*. Cilt 1, (Haz. Şaban Doğan ve Melis Sezen Güneş). İstanbul: Kesit, 417-433.
- [BEYATLI] Y. K.. (1992). *Kendi Gök Kubbemiz*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ.
- DİLEK, İ. (2002). *Altay Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EKİCİ, M. (2002). “Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II”. *Millî Folklor*, 54: 11-18.
- GÖRKEM, İ. (1999). “Sözlü Kültür Geleneği Açısından Elazığ Bilmeceleri”. *Millî Folklor*, 43: 13-18.
- İNAN, A. (1992). *Manas Destanı*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1986). *Türk Edebiyatı Tarihi*. (Haz. Orhan F. Köprülü ve Nermin Pekin). İstanbul: Ötüken.
- TEZEL, N. K. (2021). *Sagay Destanı Ay Toluzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TERZİ, A. (2007). “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 24: 113-128.
- URL-1: <https://www.turksoy.org/haberler/manasci-risbai-isakov-guinness-rekorlar-kitabina-girmeyi-basardi> [Erişim Tarihi: 2.10.2022].
- URL-2: <https://www.facebook.com/ocal.oguz.3> [Erişim Tarihi: 2.10.2022].
- YILDIZ, N. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

İpek Yolu Değişen Bölge Coğrafyasında Miryokefalon Savaş Yönetimi

Myriocephalon War Administration

in The Changing Regional Geography of The Silk Road

Ramazan TOPRAKLI*

Kamil Ufuk BİLGİN**

Öz

Bu çalışma, Anadolu'yu Türk'e vatan yapan *Miryokefalon Savaşı*'nın (1176), tarihi **İpek Yolu** üzeri, değişen tarihi coğrafyasındaki tam yerinin belirlenmesini amaçlamaktadır. Bu amaca uygun olarak, Isparta, Eğirdir Gölü bölgesi değişen coğrafyası öncesi, bölgeye özgü tarihî coğrafyanın doğru adlandırılması ve tanımlanmasını kapsamaktadır. Buna göre, Eğirdir Gölü'nün coğrafi değişimini ortaya koymak için iki yöntemle başvurulmuştur. İlki, öncelikle konuyla ilgili tarihî coğrafya teorik kaynaklarının incelenmesi olmuştur. İkincisi ise, Eğirdir Gölü çevresinde bulunan köylerde yerinde inceleme ve keşif gezilerinin yapılmasıyla, teknik gözlem ve yerel halktan elde edilen mahallî bilgilerdir. Çalışmada ortaya çıkan bulguların başında, savaş sürecine ilişkin bilgi ve bulgular gelmektedir. Zira bugünkü Eğirdir Gölü, savaşın yapıldığı tarihte Hoyran ve Eğirdir olmak üzere iki ayrı gölden oluşmaktadır. Bu iki göl arası suların Hoyran'dan Eğirdir yönüne aktığı, 14-15 km uzunluğunda Menderes ırmağı bulunmaktadır. Denizli, Dinar ve Uluborlu önünden geçen İpek Yolu veya o zamanki adıyla Kral Yolu (*via regia*), adı geçen ırmağı Kemer Boğazındaki "Yenice Köyü Köprüsü" nden geçerek, Yenice Derbendi ve Beyşehir üzerinden Tarsus'a gitmektedir. Bu coğrafi değişim öncesi İpek veya Kral Yolu güzergâhı bilinemediği için, günümüz tarihî kaynaklarında Hoyran Gölü ile Kundanlı arasında kalan bölge, Miryokefalon Savaş yeri olarak gösterilmiştir. Oysa sonuç olarak tarihî Kral Yolu-İpek Yolu, Hoyran Gölü'nün kuzeyinden değil, güneyinden ve Kemer Boğazı'ndan geçmektedir. Kemer Boğazı'ndaki ırmak ve köprü, aslında Türk Selçuklu ile Roma-Bizans arası sınırdır. Zira Manuel'in Mektubu, Kinnamos, Khoniates, Süryani Mihail, III. Haçlı Seferi Kaynakları, Simbad ve Ebû'l-Fereç gibi yedi kaynak dahi, savaşın Isparta Kemer Boğazı ile Gelendost-Köke Köyü arasında kalan Türk topraklarında ve Yenice Sivrisi çevresinde yapıldığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Kral Yolu, Miryokefalon Savaşı, Eğirdir Gölü, Hoyran Gölü, Kemer Boğazı.

Abstract

This study aims to determine the exact place of the War of Myryokephalon (1176), which made Anatolia a homeland for the Turks, in the changing historical geography of the historical Silk Road. In accordance with this purpose, it covers the correct naming and definition of the historical geography specific to the region before the changing geography of the Lake Eğirdir region, Isparta. Accordingly, two methods were used to reveal the geographical change of Lake Eğirdir. First of all, historical geography theoretical sources related to the subject were examined. The second is technical observations and local information obtained from the local people through on-site investigations and expeditions in the villages around Lake Eğirdir. At the beginning of the findings that emerged in the study, information and findings related to the war process come. Because today's Lake Eğirdir was two separate lakes, Hoyran and Eğirdir at the time of the war. There is a 14-15 km long Menderes river, where the waters between the two lakes flow from Hoyran to Eğirdir. Passing in front of Denizli, Dinar and Uluborlu, the Silk Road, or the *via regia* as it was called at that

* Hamideli Derneği; Yüks.İnş.Mühendisi; ramazantoprakli@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-7555-4011.

** Ankara Hacı Bayram Veli Üni. Kamu Yönetimi Bölümü; Prof.Dr.; kamil.bilgin@hbu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-5715-5466.

time, passes through the "Yenice Village Bridge" in the Kemer Strait, and goes to the Tarsus via Yenice Derbendi and Beyşehir. Probably because the Silk Road or via regia was ignored before this geographical change, the region between Hoyran Lake and Kundanlı is shown as the place of Myriokephalon War in today's historical sources. However, as a result, the historical Silk Road passes not from the north of Hoyran Lake, but from its south and through the Kemer Strait. The river and the bridge across the Kemer Strait are the Turkish-Byzantine border. In fact, even seven sources such as Manuel's Letter, Kinnamos, Choniates, Syriac Mihael, III.Crusade Resources, Simbad and Abu'l-Fereç indicate that the war was fought in Turkish territory between Isparta Kemer Strait and Gelendost-Köke Village and around Yenice Point.

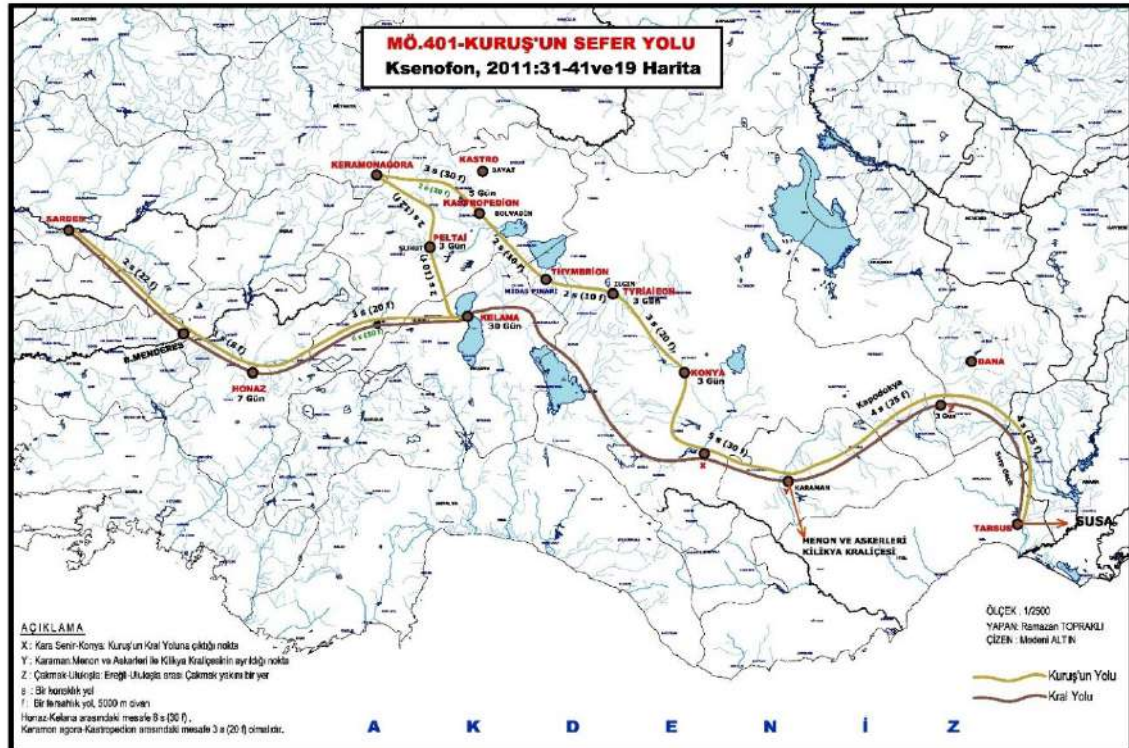
Keywords: Silk Road, Via Regia, Myriokephalon War, Eğirdir Lake, Hoyran Lake, Kemer Strait.

0. Giriş

İpek Yolu, tarihte ilk kez Kral Yolu adıyla; bütün yol boyunca kraliyet konutları ve çok güzel kervansaraylar vardır; hep insanların oturdukları yerlerden ve güvenlik içinde geçirilir. Lidya ve Firikya içindeki uzunluğu 94,5 *fersah*-520 km tutar. Firikya-Kapadokya sınırında Halis ırmağına rastlanır şeklinde tarif edilmiştir (Herodotos, 5/52).

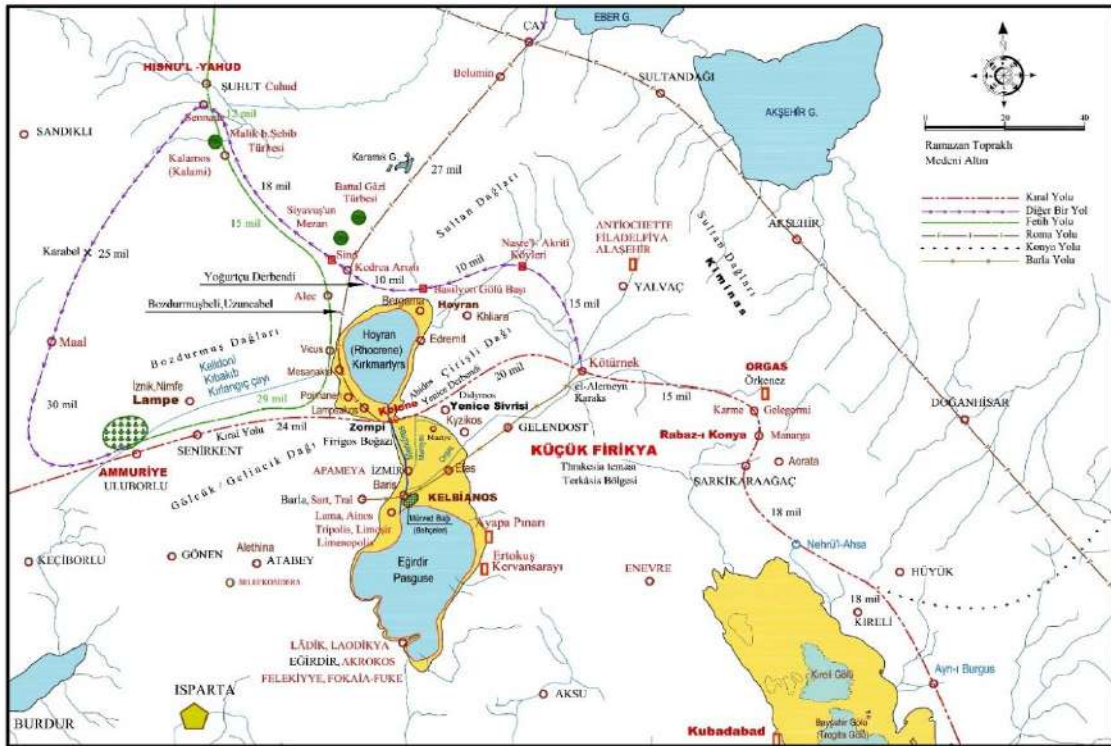
Remsi'ye göre (1960: 77) "*İstanbul'un başkent olmasıyla, oraya giden yollar ve Eskişehir-Bolvadin-Konya yolu önem kazanmıştır*". Kral Yolu, Tarih-i Taberî'de *Tarikü'l Cadde* (Topraklı 2014: 45), Lâtin kaynağında *Via Regia* (Topraklı 2021: 86, 88), Anayol ve kraliyet yolu diye de ifade edilmektedir. Eskinin büyük şehirleri Kemer Boğazı'ndaki Kelene *Kelainai*, Efes (Selçuk), Sardes (Salihli) ve İran'ın Susa şehridir. Talih eseri Kral Yolu'ndan Uluborlu-Dinar arasındaki Çapalı köyü hududunda 100 metre, Gelendost Köke köyü hududunda ise 50 metre kadar iki parça günümüze kadar ulaşmıştır. Bu araştırmaya kadar Kral Yolu, yanlış bilinmiş ve hatalı olarak Ankara, Emirdağ vs. gibi yerlerden geçirilmiştir (bkz.Harita 1).

Harita 1. Kral Yolu - İpek Yolu ve M.Ö. 401 Yılı, Oğul Kuruş'un Kyros, Erdeşir Üzerine Sefer Yolu

İbn Hordazbih ve el-İdrîsî'nin verdikleri hepsi de birer Roma yolu olan tarihî yolların araziye anlamlı yerleştirilmesi de, bu araştırmada yapılmıştır. İpek Yolu, Sardes, Denizli, Dinar, Çapalı köyü, Uluborlu, Kemer Boğazı, Köke, Kötürnek ve Manarga köyleri, Şarkıkaraağaç, Beyşehir, Karaviran (Ankara), Akise köyü, Karaman, Ulukışla, Gülek Boğazı ve Tarsus üzerinden Susa'ya devam eder. Kral Yolu'na Şarkıkaraağaç'ta Bağdat Yolu denilmektedir (Küpçü 1978: 40). Tarihî coğrafyanın ve tarihî yolların bilinemeyişinin mühim bir sebebi Göller Bölgesi coğrafyasında vuku bulan değişimdir. Eğirdir Gölü tarihte Hoyran ve Eğirdir olmak üzere iki ayrı göldü ve iki göl arasında suları Hoyran'dan Eğirdir'e doğru akan 14-15 km uzunlunda bir ırmak vardı. Beyşehir Gölü, Strabon'da Korolis ve Trogitis, Kâtip Çelebi'de Kırelî ve Beyşehir adlarında iki ayrı göldür (Strabon 2009: 65; Erdoğan 1988: 123). Göller Bölgesi'nde 16. asrın ortalarında başlayan coğrafi değişimle, Eğirdir-Pazgusi ve Hoyran-Aulokran ile Beyşehir-Trogitis ve Kırelî-Korolis Gölleri birleşmişlerdir (Topraklı 2011: 28-31; bkz. Harita 2).

Harita 2. Göller Bölgesi Tarihî Coğrafyası'nda İbn Hordazbih ile el-İdrîsî'nin verdiği Tarihî Yollar

Süleyman-şah, 1075'de Uluborlu ve doğusunu, 1080'de de Bursa-İznik'i fethetti (Remsi, 1960: 448; Turan, 1998: 54, 659; Yinanç, 2013: 87). 1097'deki Haçlı Seferinde Bursa-İznik, Eskişehir, Senirkent-İznik, Barla, Eğirdir ve Yalvaç kaybedildi. 200 yıl, Şarkıkaraağaç ile Uluborlu arasındaki Bizans ile mücadelede en önemlisi, 1176 Miryokefalon savaşıdır.

2. Miryokefalon Savaş Yönetimi

Sultan Kılıçaslan, İmparator Manuel'in savaş hazırlığı yaptığını öğrenince bir elçi heyeti göndermiş ve istediği kaleyi vermeyi teklif etmişti. İmparator, tecrübeliler yerine savaş yüzü görmemiş gençleri dinleyerek yürüyüşünü sürdürdü (Honyates 1995: 124). Bu sırada Manuel 58, Kılıçaslan 63 yaşındaydı. Manuel, er gibi bizzat savaşıyordu. Sultan ise savaşı, çok yetenekli bey ve vezirleri eliyle Bizans ordusunun geldiği son noktaya üç saat mesafedeki ordugâhından (Kötürnek) idare ediyordu (Topraklı 2021: 91, 71; Harita 2). Savaşı, genellikle savaş yerini belirleyen kazandığı düşünüldüğünde, Miryokefalon savaş yerini de Sultan Kılıçaslan belirlemiş ve savaş taktikleriyle galip gelmiştir.

2.1. Savaşın Tarihsel Önemi ve Savaşın Tarafları

Malazgirt zaferinden 105 yıl sonraki Miryokefalon, Anadolu Türk'ünün varlık yokluk savaşdır. Bizansın, Türkleri Anadolu'dan atmak istediği bir dönemde Miryokefalon, Bizans'ın Anadolu'yu Türklerden geri alması için bütün ümitlerini kıran son teşebbüs olmuş; Bizans bu savaşla manen de yenilmiştir (Atsız, Türk Yurdu Dergisi, 1959 Ağustos).

Miryokefalon, Eğirdir Gölü'nün az kuzeyindedir. Savaşın hakkında Öztuna, şunları yazmıştır (Türkiye Gazetesi, 18.09.2010):

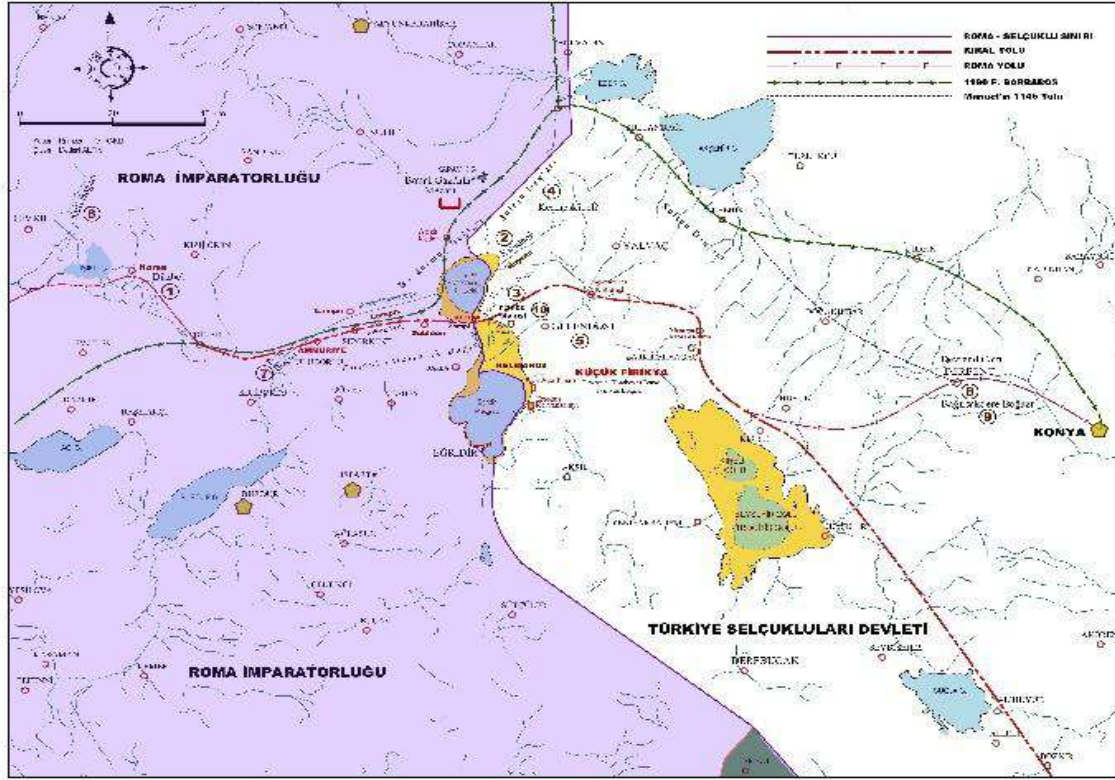
“Miryokefalon'suz, bugün yaşadığımız coğrafyayı edinmemiz mümkün değildi. Burada, 12.yüzyılın en büyük ve en önemli meydan muharebesi vukûbuldu. En büyük ve önemli Avrupa ve Hristiyan devleti Bizans'ın çok seçkin bir asker, devlet ve kültür adamı Manuel, Miryokefalon geçidine geldi. Türk'ün geleceğini belirleyen meydan muharebesi burada oldu. Kaybetse idik, düşman, taht şehrimiz Konya'ya gelecek, bizi sürebildiği kadar doğuya sürecekti. Malazgirt'ten tam 105 yıl sonra devletimizin geleceği karacaktı. Avrupa'da Selçuklu devletimize çoktan Türkiye demelerine rağmen, Anadolu'ya gelen Türk nüfusu ile yerli halk henüz dengede idi. Manuel'in ordusunda Macar, İtalyan, Fransız, Sırp, hattâ Türk yardımcı birlikleri vardı.”

Binlerce savaşçıdan oluşan ordusuyla imparator, Türk milletini ortadan kaldırmak ve Konya surlarını bizzat yıkmak amacıyla yürüyüşe geçti. Sultanı eline geçirmek, ayağını ensesine dayayarak onu kendisine basamak taşı yapmak istiyordu (Honyates 1995: 123).

2.2. Savaş Süreci

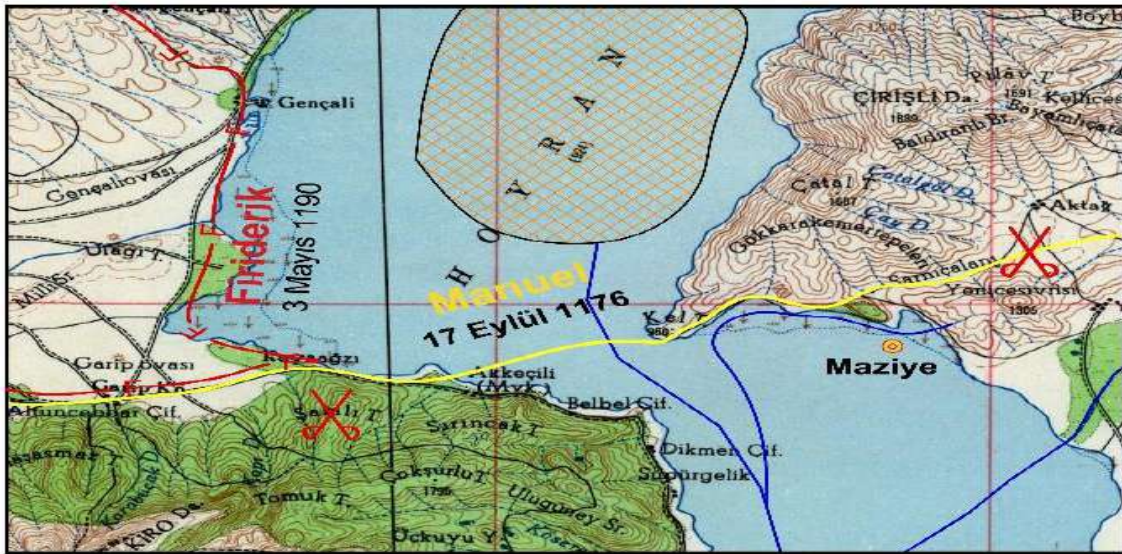
İmparator Manuel, Konya'yı ele geçirmek niyetiyle İpek Yolu'nu-*Via Regia* takiple, Balıkesir, Salihli, Alaşehir ve Denizli yoluyla Honaz'a geldi. Honaz'dan sonra İpek Yolu'ndan sola saparak Baklan ve Sundurlu yoluyla Homa'ya geldi. Burada Sultan'ın elçisini ikinci kez, “*O'na cevabımı bizzat Konya'da bildireceğim*” diyerek reddetti. Türk elçisi Sultan'a haber vermeye giderken, Manuel de Dinar, tekrar İpek Yolu'nu takiple Çapalı köyü, Uluborlu önü ve 16 Eylül Kayaagzı Pınarlarına geldi. 17 Eylül sabahı buradan hareketle 6 km sonra iki göl arasındaki ırmağı Yenice Köyü Köprüsü'nden geçerek, Türk topraklarına girdi (bkz.Harita 3).

Harita 3. Miryokefalon Savaş Dönemi Roma İmp.Bizans – Türkiye Selçukluları Devleti Sınırı

Bizans, Yenice Derbendi'nin darlığı yüzünden 10 millik bir hat boyunca yürüdü. Bizans, Türk yurtlarının ortalarına kadar (Köke köyü) büyük bir coşkuyla ilerledi ve Konya'nın Manarga Köyü-Rabaz-ı Konya, bir gündüzlük yürüyüş kadar yakınına vardı. Bu sırada Bizans ordusunun tamamı Türk topraklarına girmişti ki, her yerde birden savaş naraları işitildi (Honyates 1995: 124; Topraklı 2021: 71, 91; bkz. Harita 4, 5).

Harita 4. Manuel'in Savaş Konumu (17 Eylül 1176)

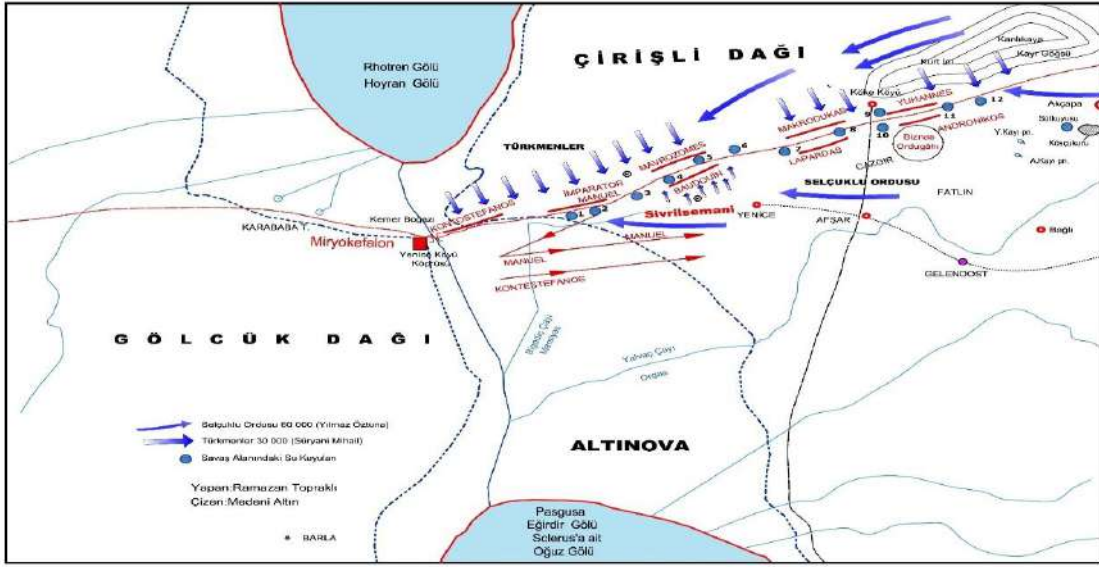

Türkler saldırdığında önden gidenler, Köke köyü önündeki tepciklerde çember hâlinde bir ordugâh oluşturdular ve barış antlaşması imza edilene kadar Selçuklu ordunun kuşatması altında kaldılar. Bu anda Bodvin ve Mavrozomes, Dedelik vadisinin Yenice Sivrisi ile Kızılalı Sırtı

arasındaki en dar yeri geçmişler, Akdağ ile Yenice arasında yol alıyorlardı. En dar yerde ise, araba ve kağnılar vardı. Bunların ardında da Akyokuş ile Dedelik vadisinde, çekirdek kuvvetlerin başında imparator Manuel, en arkada da artçıların kumandanı Kontostefanos vardı.

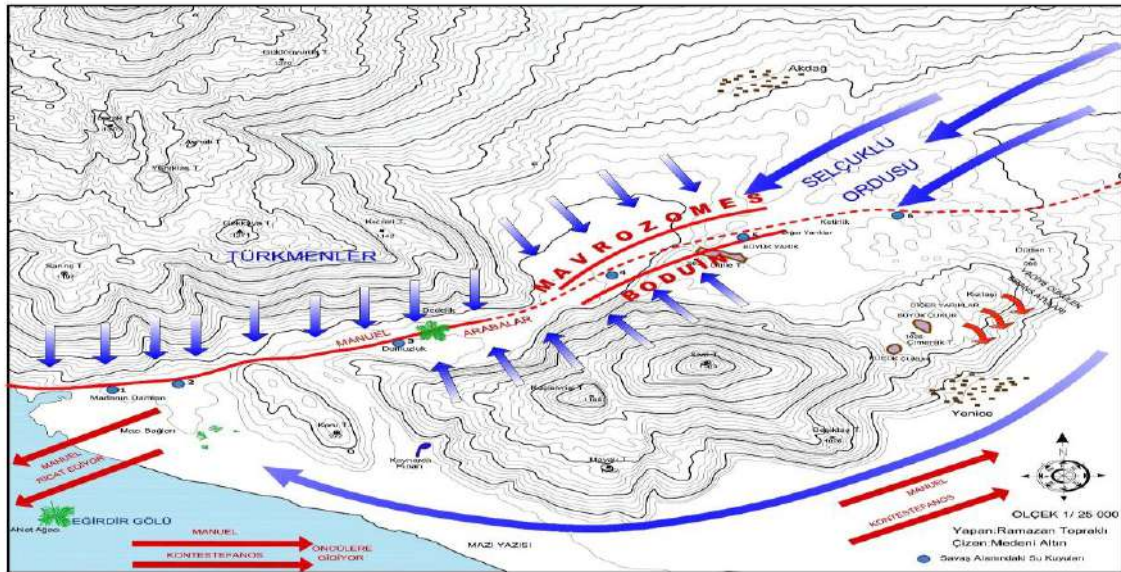
Honiyates'e göre Bizans, aralarında belli bir boşluk bırakarak ve Türklerin saldırısına uygun olacak bir şekilde yürüyordu. Bizans, ötekiler 10 bin, Bodin ve Mavrozomes 7 bin, bin araba ve kağnı için 3 bin, çekirdek kuvvetler 10 bin, artçılar 5 bin olmak üzere toplam 35-40 bin; Türk tarafı ise 30 bin Türkmen, 20 bin Selçuklu olmak üzere toplam 50 bin kadardı.

Harita 5. Anayol, Miryokefalon, Bizans ve Selçuklu kuvvetlerinin durumu, Türkmenler, su kuyuları

Türkler, Dedelik vadisinin çıkışındaki en dar yerden geçmekte olan kağnıları çeken hayvanları oklayarak yolu tıkadılar ve çekirdek kuvvetler Dedelik vadisinde sıkışıp kaldılar. Türkler, Yenice Sivrisi'nden taşlar yuvarladılar ve Rumlar ile atları arasında karışıklık çıkardılar. Akyokuş ile Köke arasındaki kuyular da kapatılmıştı (Honiyates 1995: 123-125; Ebû'l-Ferec 1950: 422). Bodvin ve Mavromes imha edilmiş, Manuel ise az sayıdaki adamıyla zorlukla biraz ricatle Dedelik vadisinden kurtulmuş, Maziye bağları mevkiinden suları coşkun akan Marsiyas'a geçip açık alana çıkmış ve artçılardan sağ kalanlarla bir kuvvet oluşturmuştu (bkz.Harita 6).

Harita 6. Kuru Tepe, Yenice Sivrisi, Dedelik vadisi, arabalar, dar boğaz, Bodvin ve Mavrozomes

Manuel, Sivrinin güneyi ve Yenice köyünün oturduğu yerden geçerek, karanlık çökerken sevinç içinde öndekilere kavuşmuştu. Manuel, geceden istifadeyle kaçmak istemiş; fakat askerlerin karşı çıkması üzerine Sultan'a elçi göndermişti. Manuel, savaşa sebep olan Suble ve Dorile kalelerini yıkacak, 100 bin altın, 100 bin gümüş savaş tazminatı ödeyecekti.

Manuel, yakınlarının sonunu görmek için Dedelik vadisinden dönmek istedi, ancak Türk rehberler onu geldiği yoldan (Yenice Sivrisi'nin güneyinden) götürdüler. "*Manuel, cesetleri görmemek için başka yoldan gitmek istedi*" (Honyates 1995: 131) denir ki, yanlıştır. Çünkü Türk şehitliği, Yenice Sivrisi'nin batısındaki 972 rakımlı Kuru Tepede'dir (Harita 6).

3. Miryokefalon Savaş Yeri

Miryokefalon savaş yerine ilişkin olarak aşağıda ayrıntısıyla verilen başlıca yedi kaynağa göre, Miryokefalon savaş yeri Kemer Boğazı ile Gelendost-Köke köyü arasında, Kral yolunda Yenice Sivrisi çevresidir. Bu kaynaklar şunlardır:

- İmparator Manuel'in mektubu,
- Kinnamos,
- Honiyates,
- Firederich Barbarossa,
- Süryani Mihail,
- Simbad,
- Ebû'l-Ferec.

3.1. İmparator Manuel'in Mektubu

10 millik (15 km) yol boyunca yürürken, "*Türk topraklarına girer girmez aniden savaş naraları işitildi*" der. Sınır Kemer Boğazı'ndaki ırmak ve tarihî Anayol (İpek Yolu) Kemer Boğazı ve Yenice Derbendi'nden geçtiğine göre savaş, Kemer Boğazı ile Köke köyü arasında yapılmış demektir (bkz. Harita 3).

3.2. Kinnamos

Savaşta katılan, fakat üzüntüsünden savaşı yazmayan Kinnamos, "*imparator Laodikya ve Menderes nehri çevresindeki bölgelere yolculuk yaptı. Niyeti bütün ordusunu Konya kuşatması için kullanmaktı*" der (Kinnamos 2001: 214-215). Zikredilen Menderes, iki göl arasında suları Hoyran'dan Eğirdir'e doğru akan 14-15 km uzunluğundaki derin ırmaktır.

Laodikya Denizli değil, Eğirdir'dir. Savaş, tarihî metnin dili açısından yolculuk yapılan yerde, Eğirdir ve iki göl arasındaki Menderes yanında yapılmış demektir (Harita 2).

3.3. Honiyates

Savaşa katılmayan ancak savaşla ilgili bilgilerini, savaşa katılanlardan alan Honazlı Niketas'ın "*Honaz'dan imparator, Lampis üzerinden Kelainai/Kelene'ye yürüdü*" (Honyates 1995: 123) kaydına göre savaş, üzerine yürünen yerde, Kelene'de yapılmış demektir. Niketas, başka bir eserinde de savaşın, "*Hermos ve Menderes vadisi üzerindeki yamaçların bir yerinde, bir başka deyişle Orta-Batı Firikya'da yapılmış olabileceğini varsayar*" (Hendy 1985: 146). Yine burada adı geçen vadi, iki göl arasındaki Menderes vadisi, yamaç ise Çirişli dağının güney yamacı olup, savaş, dağın güney eteklerinde yapılmıştır.

3.4. Firederich Barbarossa

Miryokefalon savaşından 14 yıl sonra Uluborlu önünden geçerek 2 Mayıs akşamı, Hoyran gölü ile sıradağlar (Barla) arasındaki Kayaağzı Pınarlarında konaklayan Alman imparatoru Firederich Barbarossa, savaşın yerine işaret eder. Türkler, 2 Mayıs akşamı Kayaağzı bölgesinde Firederick'e

saldırırlar. Esir alınan bir Türk, “3 Mayıs’ta geçeceğimiz yerde 30 binden çok Türk sizi bekliyor, Manuel’e yaptıklarını size de yapacaklar” der. Bunun üzerine Barbarossa, yürüdüğü ve Manuel’in kullandığı İpek Yolu’ndan sola sapar ve 3 Mayıs’da Bozdurmuşbeli’ni aşarak Şuhut ovasına iner.

Bu kaynak, savaşın Kayaazğı’na azami bir gündüzlük mesafede Yenice Sivrisi olduğunu gösterir (Topraklı, 2021: 82-88, Harita3-4).

3.5. Süryani Mihail

S.Mihail’de Köke köyü, Kötürnek köyü ve Manarga köyüne (Rabaz-ı Konya) işaret etmektedir. O’na göre Manuel, beş gündüzlük bir yürüyüş mesafesinde bulunan Türk yurtlarının ortalarına kadar coşkuyla ilerledi. Grekler, Konya’nın bir gündüzlük kadar yakınına vardılar; burası, Sultanın bulunduğu yere üç saat mesafedeydi (Topraklı 2021: 91).

Beş gündüzlük yürüyüşün başladığı yer, Sultanın elçisinin 2.kez geldiği Homa idi ve Homa ile Köke köyü arası beş gündüzlük (1.Dinar, 2.Çapalı köyü, 3.Uluborlu, 4.Kayaazğı, 5.Köke köyü) yürüyüş mesafesindedir. Köke köyü ile Kötürnek arası 15 km olup Sultan Kötürnek köyündedir. Kötürnek-Manarga arası 24 km, Köke-Manarga arası 37 km olup, Konya denilen yer, Manarga köyü, eski adıyla Rabaz-ı Konya’dır (Topraklı 2013: 145, 155; Har.3).

3.6. Simbad

Simbad, Kemer Boğazı’ndaki Miryokefalon kalesine ve Manarga’ya işaret etmektedir: “Konya sultanı Kılıçaslan, Konya’ya uzak olmayan bir yerde, bugün yıkık ve terk edilmiş olan Meldinis kalesinin önünde İmparator Manuel’i hezimete uğrattı”. Meldinis, aslında Meltinis olup, Malatyalı demektir.

Simbad’ın kaydından, Kemer Boğazı ve ırmak kıyısındaki kalenin de Battal Gâzî ile anıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Simbad, Battal’ın memleketi hakkında yanılmıştır. Çünkü Kemer Boğazı civarında 30 yıl gazâ eden el-Battal, 740 yılında Çay-Geneli köyünde şehit düşmüştür. Simbad ise, O’nun şehadetinden 468 yıl sonra doğmuştur ve Bağırskdere Boğazı’ndaki kale, R.Diyojen’in 1071’de uğradığı Bal kayası yeridir (Topraklı 2021: 93).

3.7. Ebû'l-Ferec

Ebû'l-Ferec, Türk-Bizans sınırına, Suble ve Yenice Sivrisi kalelerine işaret eder ve şöyle der: “Yunan kralı Türklerin sınırına iki şehir kurdu. Kral, büyük bir ordu toplayarak Türk sınırına yürüdü. Türkler, Bet-Toman’ın derin geçitlerine dalarak, Rumların karargâhını yağmalayıp yakttılar, dağ tepelerinden kayaları Rumların üzerine yuvarlayıp, Rumlar ile ataları arasında karışıklık çıkardılar”.

Sınır, Eğirdir ve Hoyran gölleri ile iki göl arasındaki büyük ve derin el-Battal nehridir. Suble, Senirkent-Garip civarındadır. Bet-Toman, aslında Beth-Thomas olup Thomas, İsa’nın yardımcısı ve ikizdir. İkiz veya ikinin Yunanca karşılığı Didymai olup, bu yer iki tepeli Yenice Sivrisi’dir (Topraklı 2021: 94-95, bk. Harita 3).

4. Miryokefalon Savaşının İpek Yolu’ndaki Yeri

Doğu zenginliklerinin Batı’ya ve Batı’ya ait malların da Doğu’ya taşındığı İpek Yolu, çeşitli ordular tarafından da sıklıkla kullanılan ana bir yoldur. İmparator Manuel’in yenik düştüğü bu tarihî Anayol için, yöre halkı “İpek Yolu” der. Herodotos’un kaydettiği bu İpek Yolu, diğer adıyla ana ticaret yolu olup; Adalar denizini Basra körfezine bağlamaktadır. Buna göre Kemer Boğazı’nın 5-6 km güneyinde bulunan ve Asya’nın büyük bir ticaret merkezi olan Apameya, Efes’ten sonra ikinci gelmektedir. Burası hem İtalya’dan hem de Hellas’tan gelen ticaret eşyasının ambarıdır (Strabon 2009: 83).

5. Değişen Bölge Coğrafyası Açısından Yeri

Bölge coğrafyasında yaklaşık 500 yıl önce gerçekleşen değişim, bir talih eseri sonucu bilinmemiş olsaydı ne Miryokefalon'un, ne de İpek Yolu'nun yeri çözülemeyecek, tartışmalar daha devam edecekti. Eğer, Osman Turan'ın, "*Suble, Uluborlu'nun şarkındadır*" (1998: 214) şeklinde akıl yürüttüğü gibi akıl yürütülebilseydi, olay yine de çözülebilirdi.

Diğer taraftan tarihî metinleri araziyle yüzleştirerek, Apameya'nın Kemer Boğazı'nda, Eğirdir'in Laodikya, Yalvaç'ın Filadelfiya, İznik'in İlegüp, Lampsakos'un Kemer Boğazı yakınında olduğunu anlamak gerekir (Topraklı-Bilgin 2021: 301-318). Üstelik Piri Reis ve Kâtip Çelebi haritalarına bakıldığında da, göldeki değişim fark edilebilirdi. Böylece yöre köylerde halk arasında değişimi anlatan hikâyeler de daha çok anlam kazanabilirdi.

Sonuç

Bundan 846 yıl önce ve 1176 yılında Anadolu'da Türkleri ikinci en büyük zafere ulaştıran Miryokefalon Savaşı, İpek Yolu boyunca Kemer Boğazı ile Köke köyleri arasında gerçekleşmiştir. Yukarıda anlatıldığı üzere Isparta Göller Bölgesi'nde, 500 yıl öncesinde coğrafi bir değişim yaşanmış ve tarihin birçok izi Eğirdir ve Beyşehir göllerinin suları altında kalmıştır.

Son yıllarda ne yazık ki kuraklık sebebiyle suları çekilmeye başlayan Eğirdir Gölü'nde su seviyesi, birkaç sene öncesinde 918 m iken, bugün 915 metreye düşmüş ve göl suları altından kadim şehir kalıntıları ortaya çıkmaya başlamıştır. Yapılacak araştırmalarla, bu konuda çok daha yeni bulgu ve bilgilere ulaşılabileceğini ve yeni yorumlara kapı aralayacağını umuyoruz.

Kaynakça

- ATSIZ, H. N. (1959). "Malazgirt Savaşı", *Türk Yurdu Dergisi*, 1 (6), 20-21.
- Ebû'l-Ferec. (1950). *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- El-İdrisi. (2002). *Kitâbu Nüzheti'l-Müşâk fî İhtirâkî'l-Âfâk*, I-II, Kahire: Alif Art.
- ERDOĞRU, M. A.. (1988). *Beyşehir Sancağı İcmal Defteri, Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- HENDY, M. F. (1985). *Studies in the Byzantine Monetary Economy*, Cambridge Uni. Press.
- Herodotos. (2015). *Herodot Tarihi*. Çev. M. Ökmen ve Sunan A. Erhat. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HONİYATES (KHONİATES), N. (1995): *Historia*. Çev.Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KİNNAMOS, I. (2001): *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, Çev. Işın Demirkent, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ksenophon. (2011). *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, Çev.Oğuz Yarılgış, İstanbul: Kabalcı Yayın.
- KÜPCÜ, F. (1978). *Karaağaç*, Konya: Akın Basımevi.
- ÖZTUNA, Y. (2009). "Miryokefalon Türkler İçin Dönüm Noktasıydı", *Türkiye Gazetesi*, 18 Ekim.
- REMSİ (RAMSAY), W.M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Strabon. (2009). *Antik Anadolu Coğrafyası*. Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- TOPRAKLI, R. (2011). *Değişen Coğrafya ve Miryokefalon Savaşı*. Ankara: Semih Ofset.
- _____. (2013). *Hicrî 541/ 1146 Roma-Selçuklu Savaşları, Sütükuyusu Baskını ve Ammûriye*, Ankara: Sistem Ofset.
- _____. (2014). *Ammûriye'nin (Uluborlu) Fethi Risâlesi*, Ankara: Sistem Ofset.
- _____. (2021). *Miryokefalon'un Yeri Isparta*, Ankara: Sistem Ofset.
- _____ ve BİLGİN, K. U. (2021). "Eğirdir Gölü Coğrafi Değişimi Öncesi Kemerli Kamusal Önder Aziz Trifon", *UTAD*, 5(2), 301-318.
- TURAN, O. (1998): *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.

YİNANÇ, M. H. (2013). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C.1. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Əlişir Nəvainin Dini-Təsəvvüfi Görüşləri
"Lisanut-teyr" ("Quş dili") əsəri kontekstində
Religious And Sufi Meetings of Alisher Navoi
(in the context of "Lison ut-teyr")

Almaz ÜLVİ (BİNNATOVA)*

Öz

Əlişir Nəvaiyə həm "Əmir", həm də "Mir" deyə müraciət olunub. "Əmir" – onun dövlət taxtında tutduğu vəzifəsinə, "Mir" – isə dahi mütəfəkkirin dini-elmi fəaliyyətinə görə deyilib. Dövrünün böyük şəxsiyyəti Dövlətsah Səmərqəndi şairə "Mir Nizaməddin", yəni dinin nizami-qanunu" adını vermişdi. "Həzrət Nəvai bir çox qiymətli əsərlərində, xüsusən, "Xəmsə" dastanlarının müqəddimələrində yazdığı Allaha həmd, minacat, Peyğəmbərə nət, və Rəsulullah (s) mədhiyələri bu fikrimizi təsdiqləyir". Bütün bu əsərlərə istinadən deyə bilərik ki, Əlişir Nəvai şəriət və təsəvvüf elminin dərin bilicisi, nəzəriyyəçisi, hətta nəzarətçisi kimi ad çıxarmışdı. O, islam ehkamlarını türk xalqları üçün ilk dəfə türk dilində yazıb ortaya qoyan müdrik şəxsiyyət olmuşdu. Din və əxlaqı dəyərləri özündə ehtiva edən yeddi əsər yazmışdır. "Lisan ut-teyr" ("Quş dili") əsəri bəsinət gözü (ağıl-idrak gözü, təfəkkür gözü, qəlb gözü, ibrət gözü) ilə qələmə alınmışdır. 1499-cü ildə yazılıb. Bu əsər, sözün tam mənasında dünyanı dərk hadisəsidir, nəfslə bağlı təsəvvüfün bir dastandır. Mənəvi eşqin şövq və zövqündən təsirlənərək təsəvvüfün incəliklərini açıqlayan "Lisan ut-teyr" mərifət və irfan yolunun əsaslarına söykənir, öyrədir. Bütün hadisə və təfəsilatlar məcazi mənə daşdığından alleqorik xüsusiyyətə malikdir, əsas qəhrəmanları quşlardır. "Lisanut-teyr" alleqorik bir əsərin hadisələr quşların iştirakı ilə başlayır və tamamlanır. Əlişir Nəvai bu əsəri digər türkcə yazdığı əsərlərindən fərqli olaraq "Fani" təxəllüsü ilə vermişdir, əsərin məzmun ruhuna, ideya mövzusunə və hadisələrin sonluğuna görə ən doğru bir seçim olduğunu xüsusi qeyd etməliyik. Amma dediyimiz kimi, bu əsərin içində irihəcmədə tədim olunan "Şeyx Sənan" qissəsinin sonluğu "Nəvai" təxəllüsü ilə bağlanır. Səbəbi isə çox sadə. Burada baş verən hadisələr gerçək həyat şərtləri tərzində təqdim edilmişdir. Bu fani dünyada baş verən həyat hadisəsinin təsviri olsa da, təsəvvüfi baxışlar kontekstində qələmə alınmışdır.

Açar sözlər: Alisher Navai, "Lisan ut-teyr", Şeyh Sanan, Dini Eserleri, Tasavvufi, Klasik Edebiyat, Şiir.

Abstract

Alisher Navai was named both "Amir" and "Mir". "Amir" was chosen for his position on the throne, and "Mir" - the religious and scientific activity of the great thinker. The great personality of his time, Dövlətsah Samarkand, called the poet "Mir Nizaməddin", that is, "the law of religion". Allah praise-minacat, nat for Rasullah (s) and medhihs to Sultan Husayn Bayqara that Hazret Navai wrote in his many precious works, especially in forewords of Khamsa epics, certify this idea. Based on all these studies, we can say that Alisher Navai is known as a deep expert, theorist and even consultant of the science of Sharia and Sufism. In addition, Alisher Navai is the author of many scientific, philological and prose works. Seven of these works have purely religious-scientific content. "Lison ut-tayr" ("The language of the bird") is written through the eyes of insight (the eye of reason, the eye of contemplation, the eye of the heart, the eye of the lesson). It was written in 1499. This work is about understanding the world literally and a mystical epic of self. Revealing the subtleties of Sufism, influenced by the passion and pleasure of spiritual love, "Lison ut-

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan - Türkmənistan - Özbəkistan ədəbi əlaqələr" şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, almazulvi1960@mail.ru; ORCID:0000-0001-7991-3969.

taqr" is based on and teaches the basics of enlightenment and the path of knowledge. All events and details are allegorical because they have a figurative meaning, the main characters are birds. An allegorical study "Lisanut-tayr" events begin and end with the participation of birds. Unlike other works written in Turkish, Alisher Navai gave this work under the pseudonym "Fani", it should be noted that it could be the right choice for the content of the works, the spirit and the theme of the idea and the end of the events. However, as we said, the end of the story of "Sheikh Sanan" presented in a large volume in this study is connected with the nickname "Navai". The reason is very simple. The events occurring here are presented in real life conditions. This is the definition of a vital event in the mortal world.

Key words: Alisher Navai, "Lison ut-teyr", Sheikh Sanan, Religious Works, Sufism, Classical Literature, Poetry

0. Giriş

Təsəvvüf ədəbiyyatının məşhur simalarından olan böyük mütəfəkkir və mütəsəvvüf Əlişir Nəvai "Lisanut-teyr" əsərini (Navoiy 2011: 5-288) tam bir bəsirət gözü (ağıl – idrak gözü, təfəkkür gözü, qəlb gözü, ibrət gözü) ilə qələmə almışdır. Bu əsər, əslində dünyanı dərk hadisəsidir. Nəfslə bağlı təsəvvüfi bir dastandır. Mənavi eşqin şövq və zövqündən təsirlənərək təsəvvüfün incəliklərini açıqlayan "Lisanut-teyr" mərifət və irfan yolunun əsaslarına söykənən və öyrədən bir məxəzdir.

Ə.Nəvai "Mühakimətül-lügəteyn" əsərində yazır ki, "Lisanut-teyr" ("Quş dili") ruhu ilə tərənnüm düzmüşəm ki, orada quş dilinə işarət ilə həqiqət sirlərini məcaz surətində açmışam" (Nəvai, 1996: 40). Əsərdəki bütün hadisə və təfsilatlar məcazi mənə daşdığından alleqorik xüsusiyyətə malikdir, yəni əsərin əsas qəhrəmanları quşlardır. Baş qəhrəmanları Simurq (Anqa) və Hüd-hüd (Şanapipik) olmaqla əlavə on dörd quş da iştirakçısıdır. Həmin quşlar hadisələrin daim mərkəzində görünən obrazlardır.

Ə.Nəvai üç min altı yüz iki misralıq "Lisanut-teyr" əsərini məsnəvi şəkildə ("failatün failatün failün" təfiləsində) yazmışdır. Əsərin yazılma tarixi haqqında "Lisanut-teyr" in yüz səksən doqquzcu fəslində müəllif yazır –

*Ömrün altmışına qoyanda qədəm,
Quş dilini şərh etməğün yondum qələm* (Navoiy 2011: 282).

Bu misralardan aydın olur ki, əsərin yazılış tarixi müəllifin 60 yaşına yeni qədəm qoyduğu illərə təsadüf edir. "Lisanut-teyr" əsəri həm də qəlbə, könülə bir müraciətdir, varlıq və ilahi görüşlər əks olunur və ya hər kəsin keçdiyi həyat yoluna özünün kənardan baxışıdır.

Vəhdəti-vücut inancının şərhə olan "Lisanut-teyr" məsnəvisində quşlar xalqın, Hüd-hüd kamil insanın, Simurq isə Allahın rəmzidir. Başlanğıcda bunları dərk etdikdə əsərin süjet xəttində bütün hadisələrin, fikrin – mənanın hara, nəyə ünvanlanması məntiqini dərk etmək çox asan görünür. Hər quşun öz dili (bir-birilərini anlayan səsləri) olduğu kimi, öz xarakteri, dünyanı dərk edə biləcək baxışları, yaşam tərzləri də var.

1. Tədqiqatın Məzmunu

Günlərin birində bütün quşlar özlərinə bir başçı, padşah seçmək qərarlarına gəlirlər. Səbəbi odur ki, bir başçıları olmadığı üçün birliklərində tam bir nizamsızlıq, dağılıqlıq vardır, eyni zümrəyə mənsub olsalar da, lazım olanda bir yerə toplanma bilmirlər.

Elə isə başçı kim olsun? Təbii ki, hər kəs özünü bu vəzifəyə layiq görür. Bir qərara gələ bilməyəndə onların köməyinə Hüd-hüd (şanapipik) yetişir: məsləhət və tövsiyələri ilə onlara padşahlıq edə biləcək quşun yalnız Simurqun ola biləcəyini anladır. O zaman bütün quşlar – minlərlə quş Hüd-hüdü rəhbərliyi ilə Simurqun ardınca, onu tapmağa yollanmalıdır. Simurq isə Qaf dağının arxasındadır. Oralara gedilən yollar isə çox uzun və məşəqqətlidir, üstəlik uzaq Çin

ölkəsinin üzərindən uçubgedəcəklər.

Əsərin süjet xəttinə nəzər yetirək: yoladüşmə ərafəsində Hüd-hüd tərəfindən on quşun – Tutuquşu, Tovuzquşu, Bülbül, Qumru, Kəklik, Qartal, Qırqovul (Çil Quş), Göyərçin, Şahbaz və Şunqarın (Şahin) tərfi verilir. Bu təriflərdən sonra gedilən yol haqqında quşların Hüd-hüdə sualları (iyirmi dörd sual konkret olaraq hansısa quşun adı ilə deyil, “yənə bir quşun sualı” deyə təqdim olunur) və bu suallara Hüd-hüdün cavabları (iyirmi dörd cavab) təqdim olunur. Hüd-hüdün hər cavabından sonra isə bir hekayət təqdim olunur. Həmin hekayətlər əsərin üst qatında görünən, alt qatında isə anladılan məsələlərin fəlsəfi, irfani, təsəvvüfi mənalınının görünməsi heç də çətin deyil. Hüd-hüd quşlara cavabından və hekayətlərdən sonra Simurqa çatmaq üçün yeddi vadidən keçilməsinin vacibliyindən söz açır. Gedilən yolların uzaqlığından və çətinliklərindən qorxan, çəkinən, tənbellik edən quşların çoxu bu səfərdən – Simurqa yetişməkdən imtina edirlər. Simurqun yanına getməkdən imtina edən quşlar fikirlərini, bəhanələrini üzr istəyərək dilə gətirirlər, amma Hüd-hüdün cavablarından təsirlənib ibrət dərsi alaraq yola düşürlər. Hüd-hüd keçəcəkləri yollarda yeddi vadinin (tələb, eşq, mərifət, istiğna, tövhid, heyrət, fəqrü fəna) hər biri haqqında söz açıdıqca onların məcazi anlamlarını izah edir. Təsəvvüfi görüntü burada tam və açıq şəkildə ortada görünür. Əsərin fəlsəfi mənasının yükü burada yenidən dərk edilir.

Yola çıxan minlərlə quşlardan uzun yollarda yorulanlar, isti-soyuğa dözməyərək xəstələnib ölənlər, ömür tamamı yetənlər, yolda kiməsə aşıq olub sıradan qalanlar və s. hadisələrlə üzləşərək on dörd adda olmaqla cəmi otuz quş mənzil başına çatır.

Simurqa yetişirlər. Simurq quşu onları bir-bir dinlədikdən sonra hər kəs Simurqda özünü görür, yollarda başlarına gələn hadisələri bir-bir Simurqa anladığıca heyrətə gəlirlər. Sən demə, Si (otuz) və murq (quş) sözünün mənası elə otuz quş demək imiş. Simurq deyə anladığıları isə elə özləri imiş.

Bura qədər olan hadisələri, yəni əsərin bu qısa xulasəsini başqa yöndən də şərh edə bilərik. İlk olaraq, quşların belə birliyə ehtiyacları hansı zərurətdən doğmuşdu?

Birincisi, Allahın canlılar üçün yaratdığı həyatda, cəmiyyətdə – toplum olan yerdə, yəni “birlik olan yerdə dirilik də olar”, “böyük-küçük olan yerdə ehtiram, sayğı olar”, “həyat – yaşam maraqlı, mənalı, dəyərli olar” və s. bu kimi prinsiplər nəzərdə tutulur.

İkincisi, hadisələr, yəni quşların məsləhət-məşvərətləri, Simurqun arxasınca gedilən zaman bahara təsadüf edir. Müəllif bu mövsümü, əslində, təsəvvüfi mənada – təbiətin doğuluşu, bütün canlıların – quşların, insanların da doğuluşunun baharda – yazda baş verməsi anlamında verir.

Üçüncüsü, Simurqun arxasınca niyə məhz Çin üzərindən aşıb Qaf dağına doğru gediləcək? Peyğəmbərin (s) məşhur hədisində də buyrulur ki, “elm dalınca ta Çinə qədər gedin!”. Doğrudur, Çin ən uzaq ölkə olduğu üçün, yəni dünyanın ən uzaq yerdə olmasına görə deyilib. Amma, hadisələrə elmin gözü ilə və dərinlərdən nəzər yetirdikdə elə o zamanlar da Çində elmin ən yüksək səviyyədə olması səbəbi ilə Simurqun arxasınca da Çin üzərindən gedilməsi məqsədəuyğundur. Bunun bir anlamı da əfsanələrdə Simurqun Çin ölkəsinin üzərindən uçarkən lələyini oraya salması motivləri ilə bağlıdır.

2. Əsərin Yazılma Səbəbi

Quşların söhbəti ilə bağlı klassik ədəbiyyatda, xüsusən Əlişir Nəvaidən də əvvəl bir neçə əsərin yazıldığı məlumdur. İlk olaraq, Fəridəddin Əttarın “Məntiqut-teyr” əsərinin adını çəkməyə bilərik. Hətta Əlişir Nəvai “Lisanut-teyr” əsərinin başlanğıcında Fəridəddin Əttara həsr etdiyi fəslində öz əsərini “Məntiqut-teyr”in tərcüməsi kimi qeyd edir. Amma əsərlə tanış olduqda görürük ki, süjet xəttində oxşarlıq olsa da, əsərdəki hekayətlər, quşların sayı, onların üzrləri və Hüd-hüdün üzr istəyən quşlara cavabları və s. hadisələr tam fərqlidir.

Nəvainin bu təvazökarlığına, onun kübar ədəbinə görə (şairin təvazökarlığı bütün əsərlərində hiss olunur, həm də həddən artıq təvazökarlıq) bəzən qərb tədqiqatçıları Nəvainin öz əsərlərinə isnad edərək onun əsərlərinin çoxunu orijinal yox, tərcümə kimi dəyərləndiriblər. Məsələn,

fransız tədqiqatçısı Edqar Bloşeni (Edgard Blochet) nəzərdə tuta bilirik. Bu məsələyə Prof.Dr.Fuat Köprülü öz münasibətini “Əlişir Nəvai” əsərində belə ifadə etmişdir: “Fransız şərqşünası E.Bloşenin onu böyük şair və ustad deyil, yalnız təqlid edən və sənət himayədarı hesab etməsi onun Nəvaini oxumadığından, yaxud anlamadığından irəli gəlir. Onun bir çox məsnəvilərinin Nizami, Əttar, Xosrov, Cami kimi böyük şairlərin əsərlərinə nəzirə olaraq yazdığını deyən E.Bloşe bunların sadə bir tərcümə və təqlid olduğunu güman etməklə məsələni heç araşdırmadığını və kor-koranə qərar qəbul etdiyini izah etmiş olur. Halbuki böyük fars şairi F.Əttarın “Məntiqut-teyr”i ilə Əlişir Nəvainin ona nəzirə yazdığı “Lisanut-teyr” əsərlərini mükəmməl şəkildə müqayisə edən rus şərqşünası Bertels bu qərarın nə qədər səhv olduğunu və Ə.Nəvaininin şeirlərinin səciyyəvi cəhətlərini ətraflı ortaya çıxarmışdır (SSRİ EA-da nəşr edilən “Mir Əlişir Nəvai” məqalələr məcmuəsində, Leningrad 1928-ci il)” (Köprülü 2017: 12-13).

3. Əsərin təsəvvüfi anlamı

Əslində əsl səbəb Ə.Nəvainin təsəvvüfi baxışları, eyni təriqət daşıyıcıları olan (nəqşibəndilik) F.Əttara sonsuz məhəbbətindən irəli gəlmişdir. Girişdə bu haqda gözəl təfsilatla rastlaşa bilirik. Hələ üç-dörd yaşı olanda klassik Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvarın qəsidələrini əzbərdən deyərək hər kəsin heyrətinə səbəb olan Əlişir artıq altı-yeddi yaşlarında F.Əttarın “Məntiqut-teyr” əsərini oxumağa başlayır. Bu əsər ona çox təsir edir və daim əsərin ruhu ilə düşüncələrə dalır. Belə olduqda valideynləri ona bu əsəri oxumağı qadağan edir. Amma balaca Əlişir “Məntiqut-teyr”i artıq çoxdan əzbərləmişdi. Onun bütün həyatını izləyəndə ta ömrünün axırınacan təsəvvüfün təsirində, mərifət aləmində olduğuna şahid oluruq. Ona görə də bu əsərin “Məntiqut-teyr”in tərcüməsi yox, əsərə bir nəzirə olduğunu deyə bilirik.

Əlişir Nəvai “Lisanut-teyr”də quş dili ilə həqiqətə çatmağın yolunu, yəni Allaha yetişməyi ortaya qoymuşdur. Hadisələrin bütün şərh və izahlarında, istər Hüd-hüdün quşlara cavablarında, istər gedilən yolun vacibliyini və məqsədini quşlara inandırmaq üçün söylədiyi hekayətlərdə Allah həqiqətini və yeganə istəyinin yalnız Allaha qovuşmaq sevgisini ifadə edir. Nə üçün quş obrazına müraciət olunub? – sualına cavab axtarmalı olsaq, quş motivinin mifoloji və ya ədəbiyyat tarixindən bir-iki nümunə ilə qoyulan cavaba qismən cavab verməli oluruq: F.Əttardan əvvəl Süleyman peyğəmbərin quş dili bilməsi və quşlarla söhbəti, hətta Hüd-hüdə qarşı münasibəti Əbu Əli ibn Sinanın “Risalatut-teyr”, Firdovsinin “Şahnamə”sində Simurq quşunun qoruyucu və himayədar obraz olması, Gülşəhrinin “Məntiqut-teyr”i və s. əsərləri deyə bilirik.

Bir sözlə, Ə.Nəvaidən əvvəl də, sonra da bu mövzuda yazanların sayı çox olmuşdur. Ondan sonra yazılanların hamısı orijinal əsərin təsirində olmaqla yanaşı, hər müəllif öz yaradıcılıq manerasından çıxış edərək mövzuya yeniliklər gətirmişdir. Amma adları eyni ilə üst-üstə düşən üç əsəri yan-yana qoyanda aşağıdakı mənzərənin şahidi oluruq:

Fəridəddin Əttar (1119, Nişapur-1230, Nişapur) “Məntiqut-teyr” məsnəvisini farsca yazıb, dörd min yeddi yüz iyirmi dörd beytdir. Fəridəddin Əttar əsərində iki əsas quşdan (Simurq və Hüd-hüd) əlavə, iştirakçı obraz olaraq on quşun sözünü verir: Bülbül, Tutuquşu, Tovuzquşu, Ördək, Kəklik, Hümay, Qızılquş, Ala Göyərçin, Bayquş, Quyruqsalan.

Gülşəhrinin (əsl adı Süleyman, bəzi mənbələrdə isə Əhməd deyə yazılıb. Gülşəhri təxəllüsüdür. Türkiyənin Kirşehrinde XIII əsrin II yarısı ilə XIV əsrin birinci yarısında yaşamış bir şeyx və şair olub) “Məntiqut-teyr” (əruz vəznə ilə yazılmış bu əsərin digər adı “Gülşənnamə”dir) məsnəvisini osmanlı türkcəsində yazıb, dörd min dörd yüz qırx beytdir, 1317-ci ildə (XIV əsr) tamamlayıb. Gülşəhrinin əsərində iki əsas quşdan (Simurq və Hüd-hüd) əlavə, iştirakçı obraz kimi səkkiz quş – Bülbül, Tutuquşu, Tovuzquşu, Hümay, Ördək, Qızılquş, Kəklik, Bayquş var.

Əlişir Nəvai “Lisanut-teyr”i (“Quş dili”) türkcə yazıb, üç min altı yüz iki beytdir, on dörd quş iştirak edir, 1499-1500-cü illərdə (XV əsr) yazılıb. Əlişir Nəvainin əsərində iki əsas quşdan (Simurq və Hüd-hüd) əlavə, iştirakçı obraz olaraq on dörd zümrəyə aid minlərlə quşla Simurqun ardınca yola çıxır. On dörd quşun Hüd-hüdlə bu səfərə gedə bilmədikləri üçün üzrləri (cəmi yüz otuz dörd beytdən ibarət) verilir: Simurq, Hüd-hüd, Tutuquşu, Tovuzquşu, Bülbül, Qumru,

Göyərçin, Kəklik, Qırqovul, Qırğı, Şunqar (Şahin), Qartal (Qaya qartalı) Bayquş, Humay, Ördək, Toyuq.

Və bu üzrlərə Hüd-hüdü iki yüz qırx doqquz beytdən ibarət cavabı var.

F.Əttar hər bir quşu özü tərif edir, amma Ə.Nəvai kamil bir insan obrazı nəzərdə tutaraq quşların tərifini onların öz dili ilə xarakterini, yəni nəfslərindən kənara çıxma bilmədiklərini öz dillərindən (üzrlərindən) dinləyəndən sonra Hüd-hüd vasitəsilə də deyir.

Əsərdə obraz olaraq seçilən quşlara və onların özünəməxsus xarakterik cəhətlərinə nəzər salmaq. İlk olaraq, Simurq haqqında bir neçə kəlmə. Quşlar əzəldən təsəvvüfi bir obraz olaraq ədəbiyyatda, folklorda, xalq dilində söylənən, müraciət olunan bir varlıq olub. İnsanlar uzaq yerlərə quşlar (sülhün – barışın simvolu olaraq göyərçinin ayağına bağlanıb göndərilərdi) vasitəsilə məktub göndəriblər, saraylarda nazəninlər bülbül nəvasından zövq almışlar, şanapipik Süleyman peyğəmbərin sirdaşı olmuşdur və s. bu kimi bir çox misallar demək olar.

Simurq – haqqa yetişmənin rəmzidir: “Lisanut-teyr”in əsas qəhrəmanlarından biridir, əsərin əvvəlindən axırınacan mövzunun hər məqamında onun adı keçir. Nə üçün başçı olaraq Simurqun adı seçilmişdir? Xalq inancına görə, yüz min qanadlı, minbir naxışları olan Simurq bütün quşların padşahıdır. Qaf dağının arxasında yaşayan və özlərinə seçəcəkləri padşahı – Simurqu görmək üçün yüz min quş uzaq məsafəyə yola düşür. Amma mənzil başına cəmi otuz quş yetişir. Otuz quş Qaf dağına çatıb dərdlərini anladanda dərk edirlər ki, Simurq elə bu otuz quşun özüdür. Simurq bu otuz quşda əks olunmuşdur. Ağıllıdır, elm ağacının budaqlarında yaşayan və hər şeyi bilən quşdur. Bu quşun özəl xüsusiyyətlərindən biri də onun gözyaşının şəfalı olması və kül olana qədər sürətlə yanıb, öz külündən yenidən dirilməsidir (əslində nə doğar, nə doğular).

Hüd-hüd (*şanapipik*, ona “*hop-hop*” da deyilir) – kamillik rəmzidir: xarakterində məğrurluq var. Hüd-hüd quşunun ağıllı olması və danışması haqqında “Qurani-Kərim”in “Ən-Nəml” surəsində (Qurani-Kərim 2005: 403) adı yazılıb. Süleyman peyğəmbər onu “torpaq altında suyun harada olduğunu bilən quş” adlandıraraq xeyrxahlığına işarə edir. İnsanlardan qorxmur, həm də ehtiyatlı quşdur. Başındakı tacı ona bir ayrı gözəllik bəxş etmişdir. Hüd-hüd Simurqu axtarmaq üçün onunla getmək istəyənlər on quşa öz dillərində müraciət etməsi ilə onun ağıllı olduğu qədər, hər kəsin dilini bilməsi də göz önünə gətirilir.

Yola düşmək ərəfəsində yolun uzun və çətinliklərlə dolu olacağını düşünən bir neçə quş Hüd-hüdlə bu uzaq yola çıxmaq istəmir, buna görə də Hüd-hüddən üzr istəyirlər. Həmin on dörd quşun üzrlərinə Hüd-hüd cavab verir, ardınca cavablarına uyğun bir hekayət söyləyərək birlikdə yola davam etməyə razı salmaq amacıyla olur: beləliklə, əsərdə on dörd üzr, on dörd cavab, on üç hekayət var.

Sonuc

Əlişir Nəvai tələb, eşq, mərifət, istiğna, tövhid, heyrət, fəqrü fəna kimi vadilərin təsəvvüfi estetikasını açan hər biri haqqında ibratəmiz hekayət danışır. Bu hekayətlər elm və mərifət aləmində məşhur olan şəxslərin həyatındakı hadisələrə aiddir.

Mövlana C.Rumi bu yeddi vadini yeddi eşq şəhəri kimi dəyərləndirib.

Vadilərin fəlsəfi – idrakı məzmunu nədən ibarətdir? Bu sualın ardınca vadilərin təsəvvüfi anlamı, məzmun dəyəri, məcazi mənası Hüd-hüdü sözləri ilə vəsf edilir. Bu tədqiqatda hər bir vadi haqqında təfərrüatla yazılmışdır. Əsərin sonuna yaxın – vadiləri başa vurub çətinliklə Simurqa yetişən quşlar həqiqətdə özlərinin əksini gördülər.

Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə, bu dünya Haqqın təcəllisi - Allahın gözəlliyi imiş.

Vadilərin təsnifi verilən fəsillərindən sonra yeddi vadi yollarında quşların minacatları var – onlar günahlarının bağışlanmaları üçün Allahdan imdad – yardım, günahlarının bağışlanmalarını istəyirlər və hər minacatdan sonra bir təmsil – hekayət verilir.

Quşların minacatından sonraki beş fəsildə əsərin yazılma səbəbini və ardınca məzmununa uyğun bir hekayət verilir. Daha sonra “Lisanut-teyr”də istifadə etdiyi təxəllüsü barədə yazılır. Məlumdur ki, Ə.Nəvai türkcə yazdığı əsərlərinə “Nəvai”, farsca əsərlərinə isə “Fani” təxəllüsü ilə yazmışdır. Amma “Lisanut-teyr” əsərini – türkcə yazdığı bu təsəvvüfi nəzm dastanını “Fani” təxəllüsü ilə sonuclamışdır. Türkcə yazdığı əsərinə “Fani” təxəllüsü qoyduğuna görə də üzrünü bildirir (əsrin ruhundakı üzr ənənəsinin sanki davamı kimi). “Lisanut-teyr”in içində Şeyx Sənan məhəbbətindən bəhs edilən qissənin sonunda “Nəvai” təxəllüsü ilə sonluq vermişdi.

Əsərin son fəslində kitabın yazılma tarixi nəzmə düzülür və belə bir əsər yazarkən şairə qeyrət – qüvvət verdiyinə görə Allaha həmd-səna edir. Əgər yazdığı bu kitabında bir yanlışlıq varsa, buna görə də tövbə edib Allahdan əfv diləyir.

AMEA M.Fuzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun nadir əlyazmalar fondunda Ə.Nəvainin “Lisanut-teyr” əsərinin (kataloqda əsərin adı “Məntiqut-teyr” kimi göstərilmişdir) əlyazma nüsxəsi qorunur. Əlyazmanın təfsiri əlyazmalar kataloqunda (Əlyazma kataloqu 1963: 271) belə yazılır –

1. “Lisanut-teyr” əlyazmasının fondada olan birinci nüsxəsi: Tarixi: 944 = 1537; Xətti: nəstəliq. Katibi: Məhəmməd ibn Əbdullətif Hüseyni əl- Amidi. Əlyazmasının üzərində A.A.Bakıxanovun öz xətti ilə onun kitabxanasında olduğu haqqında qeydi vardır. Medalyonlu qovluq qara meşin cildə. Məzmunu: F.Əttarın “Məntiqut-teyr” əsərinə bənzər yazılmış alleqorik poema. Ölçüsü: – 18 x 30 sm; Həcmi: – 93 vərəq; Şifr: C – 310 /3006.

2. “Lisanut-teyr” əlyazmasının fondada olan ikinci nüsxəsi: Tarixi: h.1237 - m.1821 ; Xətti: nəstəliq. Əlyazması medalyonlu cildə. Mətn qara, sərlovhəsi isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Başlanır: – vərəq 1 b; Bitir: – vərəq43 b. Məzmunu: F.Əttarın “Məntiqut-teyr” əsərinə bənzər yazılmış alleqorik poema. Şifr: D – 314 /13270 - I. Ölçüsü: 20 x 33 sm; Həcmi: – 43 v.

Ədəbiyyat

ƏLYAZMALAR KATALOQU. I cild (1963). (Azərbaycan SSR EA. Respublika Əlyazmalar Fondu). – Bakı, Az. EA nəşriyyatı. 512 səh.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1941). “Ali Şir Nəvai (9 fevral 1441 - 3 yanvar 1501) Böyük türk şair və ədəbinin anadan olmasının 500 illiyini qeyd etmək üçün Türk Tarix Qurumu tərəfindən nəşr edilmişdir. – İstanbul, “Maarif” matb., 15 s; Köprülü M.Fuad.“Əlişir Nəvai (risalə) (2017) // Azərbaycanca nəşrə haz. və son söz yazan A.Ulvi. – Bakı, “Avropa”, 24 səh.

NƏVAİ, Ə. Lisan ut-teyr (2011). Seçilmiş Əsərləri. 10 cildə, 9 cild. - Daşkənd, Q.Qulom. NMIU, 768 səh. (original adı: *Навоий, А. Лисон ут-майр (2011) Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик, 9-жилд. – Тошкент, Ё.Ѓулом ном. НМИУ, 768 бет*).

NƏVAİ, Ə. “Muhakimətul-luğətəyn” (1999). / Azərbaycan dilində hazırlayan Kamil Vəli Nərimanoğlu. – Bakı, “Yurd”, 64 s.

QURANİ-KƏRİM. (2005). Ən-Nəml_surəsi (22-23 ayələr) – Bakı, s.403

ÜLVİ (BİNNATOVA), A. (2020). Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya). – Bakı, “Elm və təhsil”, 570 səh.

Büyük İpek Yolu Fikir Adamlarından Mehmet Şemsettin Günaltay'ın Türk Düşüncesindeki Yeri

One Of The Great Silk Road Scholars, Mehmet Semsettin Gunaltay's Place In Turkish Thought

Ufuk BİRCAN*

Öz

M. Şemseddin Günaltay, 1883 yılında Erzincan/Eğın (Kemaliye)'de doğmuş, ilk ve orta tahsilini Üsküdar Ravza-i Terakki ve Vefa İdadisi'nde, yüksek tahsilini de Dâru'l-Muallimin-i Aliye'de bitirmiştir. Yüksek öğreniminden sonra İsviçre'de Lozan Üniversitesi Tabii Bilimler Bölümünde ihtisas yapmıştır. "Sıratı Müstakim" ve "Sebilü'r-reşad" dergilerinde felsefe yazıları yazmıştır. Z. Gökalp'ten etkilenerek Türk tarihi araştırmalarında bulunmuştur. 1914'de İslam Dergisi'nin çıkmasıyla İslamcı-Türkçü akımına katılmış daha sonra Darülfünun ıslahatında, Edebiyat Fakültesi Türk Tarihi ve İslam Kavimleri Tarihi Kürsüsü'ne müderris olarak tayin edilmiş ve zamanın en yüksek medresesi olan Süleymaniye Medresesinde Dinler Tarihi ve İslam Felsefesi okutmuş, İlahiyat Fakültesi'nin Dekanı seçilmiş ve İslam Dini kürsüsü müdürlüğüne getirilmiştir. 1923'de TBMM'de Sivas Milletvekili seçilen Günaltay, 1954'e kadar Sivas ve Erzincan vekilliği yapmıştır. 15 Ocak 1949'da TBMM Hükümetinde İcra Vekilleri Heyeti Başkanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı olmuştur. İmam Hatip okullarını ve Ankara İlahiyat Fakültesini açmıştır. Günaltay'ın sık sık üzerinde durduğu konulardan birisi İslam'da ilme ve düşünceye verilen önemdir. İslam, her zaman ilmi teşvik etmiş, ilim adamlarını övmüştür. Günaltay, eserlerinde; İslam'ın ilme teşvik ettiğini, akla büyük önem verdiğini anlatarak, pek çok Müslümanın bunun tersine bu alanda da İslam'ın ruhandan uzaklaştığı görüşünü dile getirmiş, İslam'da çalışma konusunda da Müslümanların emredildiği şekilde hareket etmediklerinden yakınmıştır. Günaltay'a göre insanlık, ilme ve çalışmaya değer verdiği ölçüde gelişmiş, bundan uzaklaştıklarında da gerilemişlerdir. Günaltay'ın milliyetçiliğinde Fransa'da gelişen fikirlerin etkisi olmuştur. Günaltay, son nefesine kadar vatan ve millet şuurundan uzak kalmamıştır. Dinî düşünce aleyhine gelişen materyalist ve pozitivist akımlara karşı müdafaa ve ispat türünde birçok eser yazmıştır. Felsefe-i Ülä eserinde ilim ve felsefe arasındaki münasebet, Allah'ın varlığının delilleri, hayat ve ruh nazariyeleri, dinin lüzûmu ve Allah'ın varlığı hususunda materyalist-pozitivist felsefî görüşlerin çürütülmesini ve İslam'da, Batı'da olduğu gibi din ile ilim arasında bir karşıtlığın olmadığına vurgu yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Şemsettin Günaltay, Felsefe, Bilim, Türk Düşüncesi, Millet.

Abstract

M. Şemseddin Günaltay was born in Erzincan/Egin (Kemaliye) in 1883. He completed his primary and secondary education at Üsküdar Ravza-i Terakki and Vefa High School and his higher education at Daru'l-Muallimin-i Aliye. After his higher education, he specialized in the Department of Natural Sciences at the University of Lausanne, Switzerland. He wrote philosophy articles in the journals "Sıratı Müstakim" and "Sebil'reşad". Since he was influenced by Z. Gökalp, he made researches in the field of Turkish history. He joined the Islamist-Turkist movement with the publication of the Islamic Journal in 1914, and later on, in the reform of the Darülfünun, he was appointed as a professor at the Faculty of Literature, Turkish History and History of Islamic Tribes. Besides he taught History of Religions and Islamic Philosophy in the Süleymaniye Madrasa, the highest madrasah of the time, and was selected as the Dean of the Faculty of Theology and appointed as the

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Dr. Öğretim Üyesi, ufuk.bircan@hbv.edu.tr, 0000-0003-0644-2769.

chairman of the Islamic Religion department. Günaltay, who was elected as a Sivas Deputy in the Grand National Assembly of Turkey in 1923, served as the deputy of Sivas and Erzincan until 1954. On January 15, 1949, he became the Chairman of the Executive Board in the GNAT Government and the 14th Prime Minister of the Republic of Turkey. He opened the Faculty of Theology in Ankara and "Imam Hatip Schools". One of the issues that Günaltay frequently focuses on is the "understanding of science in Islam". Islam has always encouraged science and praised scholars. Günaltay, in his works; Explaining that Islam encourages science and attaches great importance to reason, he expressed the opinion that many Muslims, on the contrary, are moving away from the spirit of Islam in this field, and complained that Muslims do not act as ordered in terms of working in Islam. According to Günaltay, humanity developed to the extent that it values science and work, and regressed when they moved away from it. The ideas that developed in France were influential in Günaltay's nationalism. Günaltay did not stay away from the consciousness of the homeland and nation until his last breath. He wrote many works of defense and proof against materialist and positivist movements against religious thought. In the work of "Felsefe-i Üla", it is emphasized to refute the materialist-positivist philosophical views on the the proofs of the existence of God, the theories of life and spirit, the necessity of religion and the argument that in Islam, as in the West, there is no opposition between religion and science.

Keywords: Mehmet Şemsettin Günaltay, Philosophy, Science, Turkish Thought, Nation.

0. Giriş

İnsanlığın ekonomik ve kültürel anlamda bugünlere gelmesinde önemli bir yer tutan İpek Yolu, Türk tarihinin bilgi birikimini anlamakta önemli bir yer tutmaktadır. Asya'yı Avrupa'ya bağlayan İpek Yolu üzerinde kültür ve ticarete katkıda bulunan önemli milletlerden biri de şüphesiz Türklerdir. İpek Yolu Batı Çin'deki Şian'dan hareket eden bir kişi Kaşgar, Turfan, Buhara, Semerkant, Merv, İsfahan, Tebriz gibi tarihî şehirlerden geçerek Anadolu'ya kadar gelebilmekteydi. Türklerin, İslâmı kabul etmesiyle Türkistan coğrafyası İslâm medeniyetinin dinî anlayış, bilim ve felsefe ürettiği mühim duraklardan biri haline gelmiştir. İbni Sina, Farabi, Biruni İmam Buhari İmam Maturidi, Kaşgarlı Mahmut vb. pek çok ilim adamı bu coğrafyada yaşamış ve medeniyete evrensel manada katkılarda bulunmuşlardır. Bu güzergâhta Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ile Türkistan'da temellerini attıkları medeniyetlerini İpek Yolu üzerindeki Erzurum'da Çifte Minare, Sivas'ta Divriği Şifahanesi, Kayseri'de Gevher Nesibe Medresesi, Kırşehir'de Cacabey Medresesi vb. eğitim kurumları kurmuşlardır. Örneğin Mevlâna Celaleddin Rumi, Belh'ten yola çıkarak İpek Yolu üzerinde bulunan Erzurum, Erzincan'ın Kemaliye ilçesinden, Malatya ve sonra Konya'ya ulaşmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde yaşayan; Doğu ve Batı'yı tanıyan hem İslâm düşüncesi hem de Batı düşüncesine ilgi duyup takip eden; bütün bunların yanı sıra gerek siyaset gerekse bürokraside önemli görevler almış bir ilim, düşünce ve siyaset insanı olarak Şemseddin Günaltay, bahsettiğimiz İpek Yolu üzerindeki Kemaliye doğumlu olup hem Erzincan hem Sivas Milletvekilliği yapmış düşünürlerimizdendir. Günaltay, aktif siyasetin içinde olmasına rağmen ilmî çalışmalardan hiç kopmamış pek çok alanda eserler vermiştir. Onun ilmî çalışmalardan kopmadığının en büyük delillerinden birisi de 1930'da Türk Tarih Kurumuna kurucu üye olup vefat ettiği 1961 yılına kadar kurum başkanlığına devam etmesi ve tebliğler sunması gösterilebilir. Günaltay, modern Türkiye'de din-devlet ilişkisi ve modern İslâm düşüncesinde etkili olmuş bir şahsiyettir. Günaltay, İslâm düşüncesinin Batı karşısında kriz yaşadığı ve arayış içerisinde olduğu bir dönemde özellikle din ve bilim ilişkisi üzerinde sıklıkla durmuştur.

1. İlme Bakışı

Günaltay, ilim ve medeniyet konularında öncelikle milletin Batı taklitçiliğinden ve Batı karşısındaki aşağılık kompleksinden kurtulması gerektiğini İslâm'ın terakkiye mâni olmadığını, İslâm'ı temel kaynaklarından öğrenmemiz gerektiğini Türk milletinin de bu

medeniyete önemli katkılarının ortaya konması gerektiğini ifade eder. Batılıların ve Batıcıların yapmış oldukları tahrifatları ortadan kaldırmak için tarihte ve felsefede ilmî metodun arşiv belgelerine dayanarak yapılmasıyla bu tür iftiraların bertaraf edileceğini belirtir (Günaltay 1938: 57). Günaltay, Renan'ın gerek din terakkiye manidir gerekse Selçuklu Türklerinin tarih sahnesine çıkmasıyla o dönem altın çağını yaşayan İslam medeniyetinin durakladığı iddialarına tam tersine Selçuklular zamanında İslam dünyasında canlanma olduğu itirazlarını getirmiştir. Bu konuda ileri sürdüğü delillerden biri de Renan'ın bu konuda doğru söylemediği, tüm insanlık için Selçukluların savaş ve kargaşaya son vererek barış ortamını tesis etmiş ve ilmî anlamda yükselmeye yol açmış olduğunu söylemesidir (Günaltay 1961: 120-128). Günaltay'ın Renan'ın 1883'te Sorbonne'da İslam ve Bilim nutkuna Namık Kemal'in de Renan Müdafaaanamesi İslam'ın bilime verdiği değeri göstermek bakımından önemlidir. Günaltay, I. Türk Tarih Kongresinde "İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii" tebliğinde Batı medeniyetinin temelinde İslam bilim adamlarının çalışmaları olduğunu iddia etmiştir. Türkler de Müslüman olduktan sonra İslam medeniyetine çeşitli katkılarda bulunmuştur. IX. ve X. yüzyılda doğa ilimlerine katkıda bulunan mühendis ve matematikçi Abdullah İbni Sehil, Batı dünyasında ünlü Belhli Ebumaşer Türktü. Ayrıca İbni Sina, Biruni ve Farabi kendisinden sonra Batıda tıp, doğa bilimleri ve felsefeyi etkilemişlerdir. O, bu konuşmasında Türk âlimlerin pek çok konuda Avrupalılardan çok önce ilim, fen ve felsefede önemli sonuçlara ulaşıldığını ifade etmiştir. (Günaltay 1932: 299-306).

Günaltay, Kur'an ve hadislerin çağdaş uygarlığa mâni olmadığını ilim ve fende çağdaş uygarlığı benimsemek gerektiğini, ifade etmiştir (Çubukçu 1973: 185). Günaltay, İslam dininin ilme çok fazla değer verdiğini ayet ve hadislerle açıklamıştır. Örneğin "bilenle bilmeyenler eşit olur mu?, bilmiyorsanız akıl sahiplerine sorunuz, kişinin temeli akıldır; akılı olmayanın dini de olmaz, ilmi beşikten mezara kadar arayınız, bilim istemek bütün erkek ve kadın Müslümanlara farzdır" (Çubukçu 1973: 187). Günaltay, dinin ilme bu denli önem vermesine rağmen İslam dünyasının geri kalmasına, Müslümanların tembel davranmaları ve eğitimin gereğince verilmemesini sebep göstermiştir. Müslümanların altın çağını yaşadıkları dönemde bilime önem verdiklerini ve çokça çalıştıklarını böylece yüksek bir medeniyet kurduklarını görmekteyiz. Anlaşılacağı üzere o geri kalmanın nedeni olarak İslamiyet'i değil çağa ayak uyduramayan eğitim sistemini, miskinliği, hurafeleri eleştirmiş olmaktadır. O, bu görüşlerini Zulmetten Nura adlı eserinde de sıklıkla dile getirmiştir. Bu eserini Balkan Savaşları yıllarında Türk İslam medeniyetinin gerileme sebeplerini ortaya koymak ve ilerlemenin yollarını sunmak için yazmıştır. İslam dininin bilim ve akılla çatışmadığını "bir meselede akıl ve nakil arasında uyumsuzluk olursa akıl delilinin üstün görülerek nakil yoluyla gelen delilin, meşru ölçüler içinde tevili İslam'ın hükümlerindedir" (Günaltay 1996: 80) şeklinde ifade etmiştir. Günaltay din ve akıl karşıtlığının Batı dünyasında bir zamanlar yaşandığını fakat İslam dininde bu karşıtlığın olmadığını dinin ilmin hamisi olduğunu defaatle ifade etmiştir. Yeni nesillere kadın erkek demeden yeni eğitim usullerine göre eğitim verilmesiyle uygarlık seviyesinin yakalanabileceği inancındadır. İhmal edilmiş ilimler ve ilim öğrenme usullerindeki eksikler giderilmediği müddetçe Batı'dan teknoloji taklitçiliğinin devam edeceğini bunu gidermenin yolunun da gençliğin yetiştirilmesi, ilmî çalışmalara hız verilmesi üzerinde durur (Günaltay 1996: 100). Eğitim konusunda sadece çocuk ve gençliğin değil aynı zamanda büyüklerin de topluma faydalı bir şekilde mesleki açıdan eğitilmelerini ifade etmektedir (Günaltay 1923: 310).

Günaltay, eğitim konusuna eserlerinde ve meclis konuşmalarında da değinmiştir. Toplumun iyi bir şekilde yetiştirilmesi tüm yöneticilerin birinci görevi olmalıdır. Eğitimin temeli olan öğretmenlerin yetiştirilmesi mesleğin en üst seviyede tutulması için İsviçre örneğini vermiştir. Eğitim konusunda olumlu eleştirilerinden biri de mezun olan öğrencilerin devlet tarafından atanma beklenteleri, İzmir'le Erzurum'daki eğitim programların bir ve aynı olmaması gerektiği, şehir ve bölgenin ihtiyacına göre eğitim programı uygulanmasını ve sürekli üretime yönelik eğitim verilmesini, öğretmenlik mesleğinin asli konumuna getirilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur (Günaltay 1923: 304).

Günaltay, önceleri kişinin medrese, mektep haricinde kendisini yetiştirdiği tekke ve zaviyelerin artık miadını doldurduğunu miskinlerin ve asker kaçaklarının meskeni haline geldiğini vazifelerini yapamaz hale geldiklerini ifade etmiştir (Günaltay 1996: 192). Günaltay, tekke ve zaviyelerin bağınaz, batıl inanç ve hurafelerden kurtarılarak değişen zamanın şartlarına uygun bir biçime getirilebileceğini de ifade etmektedir (Günaltay 1996: 195). Tekke ve zaviyeler, tasavvufi ekoller Kur'an ve sünnete uygun biçimde ve siyasete karışmadan etkinliklerini yapabilmelidirler. Onun bu konudaki kaygısı tekkelerin dinî esaslarını bozması ve insanımızı aydınlatma işlevinin tersine toplumu karanlığa ve hurafelere götürmesidir.

İslam dünyasının içinden geçtiği zorlu günlerdeki fikri bozukluklardan birisi de kaza ve kader konusudur. O, kadercilik konusunda oryantalistlerin ve kimi vaizlerin ileri sürdüğü ne yapalım kader böyle imiş yanlış anlaşılmalara karşı çıkmıştır. Kaderciler, her şeyin ezelde tayin edildiğini insanın kaderini değiştiremeyeceğini, takdirin önüne geçilemeyeceği fikrini öne sürerler ki bu da insanın cüzi iradesinin elinden alınması anlamına gelir. O kadercilik ve mutlak deterministlere cevap olarak kaderciliğin bir mezhep determinizmin ise doğa bilimleriyle ilgili olduğunu beyan eder. Determinizmin olaylar arasındaki nedensellik bağına zorunluluk olarak ileri sürmüş ve insanın elindeki seçme özgürlüğünü yok saymıştır (Günaltay 1996: 351). Ona göre İslam dini ilme ve akla değer veren bir dindir. Müslümanlar kendi dinlerini iyi bir şekilde tetkik edip öğrenirlerse ilme sarıldıklarında ne derece ileri medeniyet kurduklarını da göreceklerdir. Geri kalmışlıkları da ilimden ve dinin hakikatinden uzaklaştıkları içindir. Kader ve tevekkül konusundaki yanlış anlamalar Müslümanları felakete sürüklemiştir.

Onun geri kalmışlıkla ilgili eleştirilerinden biri de içtihat konusudur. O, zamanın ihtiyaçlarının değiştiği ölçüde gündelik sosyal işlerin de değişip arttığını belirterek önceki kuralların zamana ayak uydurması gerektiğini belirtir. Çünkü zaman eski zaman değildir ve yeni çağın sorunları bambaşkadır, önceki konular üzerinde verilen hükümler şimdiki zamanın sorunlarını çözüme yetersiz kalır. Bu durumda milletin ihtiyaçlarını giderecek yeni kurallar koymak gerekir. Zira İslam Hukuku'nun temel ilkelerinden biri zamanın tagayyürü ile ahkâmın da tagayyür edeceği şeklindedir. Yeni düzenlemeler bu kurala göre yapılmadığında toplum hayatı içinden çıkılmaz bir hal alır, o yüzden içtihat her çağ için gereklidir (Günaltay 1996: 381-383). Bu tür muamelelerdeki esas, toplum hayatındaki gündelik işleri düzenlemek ve insanın bireysel ve toplumsal mutluluğunu korumak prensibine dayanmaktır. İchtihat kapısı kapandığında Batı karşısında toplum ve medeniyetimiz ilerleyemez ve bu içtihat kapısının açılması ilmî bir heyetle olmalıdır.

2. Dil, Tarih ve Felsefe Anlayışı

Günaltay, okullarda en fazla ehemmiyet verilmesi gereken dersin ana dilimizin öğretilmesi noktasında ısrarlıdır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde dilimize bir hayli fazla Arapça ve Farsça unsurlar girdiği ve Cumhuriyet döneminde de Batılı dillerden aldığımız kelimelerle dilimiz ahengini kaybetmiştir (Günaltay 1996: 345). Anadil toplumun terakkisinde önemli bir vasıta olduğu için dilde sadelik ve dilbilgisi kurallarının bir biçime sokulması esas olmalıdır. Dil öğretiminde ezberden ziyade edebiyat dersleriyle insani değerlerimizin aşılması gerektiğine de değinmiştir. Ayrıca yabancı dilin öğrenilmesinin de önemine değinen Günaltay, madden geri kalmışlığımızı birden fazla lisan öğrenmeden aşamayacağımızı belirtmiştir. Çağdaş medeniyetlerin dilini öğrenerek onların ilminden haberdar olacağımızı bunun da sağlayacaktır (Günaltay 1996: 339). Yabancı dil öğrenimi gençlerimize özgür düşünme yeteneği de katacağından yabancı kaynakların dilimize tercüme edilmesi üzerinde durmuştur.

Günaltay, tarihi de bir milletin anadil eğitimi kadar önemli görmüştür. Tarihte olan olaylar hiçbir zaman geliş güzel olmazlar, bir önceki olay bir sonraki olaya sebebiyet verir. Geçmiş aydınlatmak için tarihi bilgisine ihtiyacımı vardır. Tarih bu vesileyle milletlerin gelişmesini sağlayan milleti güvene alan heyecanın kaynağı ve aracıdır.

“Tarih, bir zamanlar sanıldığı gibi birbiriyle ilişkisi olmayan veya tabiatüstü tesirlerle zaman zaman vücut bulan olaylar yığınının ibaret değildir bu araç ferdi duyguları millî seslerle

ifade etmedikçe, yaratıcı olmazlar, cemaatlerde kolektif ruhu uyandırmaz yığınlarda millî vicdanı çoşturamazlar. Millî kültür, gelişme ve sergileme hızını ancak millî tarihten, millî edebiyattan alır” (Günaltay 1938: 6-7).

Günaltay, bilimsel tarih araştırma metodunun arşiv belgelerinin incelenmesinin en iyi yöntem olduğunu söyler. Batılı tarihçilerin tarihî vesikaları eleştiriye tabi tuttuklarını ayrıç yazarlarını sosyal şartlarını da incelediklerini fakat İslam tarihçilerinin metodik tarih kitapları yazmadığını ama yine de çok büyük eserler verdiklerini ifade eder (Günaltay 1991: 11). Genel anlamda durum bu şekilde olsa da İbn Haldun, El- Biruni gibi örnekleri de yok sayamayacağımızı dile getirir. İslam tarihçilerinin eleştirel tarzda değil de rivayet tarzında yazmalarının olumlu yanı, olguların bozulmadan günümüze taşınmaları söz konusudur. Cumhuriyet döneminde İslam Tarihi ve Türk Tarihi alanında otorite kabul edilen Günaltay’ın kullandığı tarih metodunun temelinde kaynakların sahlılığı ve müellifler vardır. Bu iki hususa dikkat edildiğinde sahlı kaynaklar eşliğinde, bilimsel yöntemlerle düzgün araştırmalar meydana getirilebilir.

Günaltay, Felsefe-i Ula İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri adlı eserinde din, felsefe, tabiat, fen, ruh bağlamında din duygusu ve Allah düşüncesini dinin fitraten insan zihninde olduğunu iddia etmiştir (Günaltay 1923: 69). On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı düşünce dünyasına giren materyalizm ve pozitivism akımına karşı anti-materyalist spiritüalist tavırla Günaltay, Allah’ın varlığını inkâr eden felsefî görüşlere reddiye olarak yazdığı bu eserinde dinin gerekliliği konusunu ele almıştır. Tarih-i Edyan’da da Voltaire’in dinin kaynağı insanlığa sonradan aşılannmış bir yaradır görüşüne itirazda bulunmuştur. Ona göre din, insanların vicdanlarında bir olgu olarak millî duyguları harekete geçiren, toplumların ilerlemesini ve yükselmesini sağlayan, ahlakî tesis eden iyiliği emredip kötülüklerden alıkoyan yeryüzündeki yegâne güçtür (Günaltay 1922: 36). Günaltay, dinin medeniyet ile olan ilişkisinde dinler tarihçileri ile yakın görüşe sahiptir. Felsefe-i Ula’nın giriş bölümünde bilgi felsefesi özetlenerek hemen arkasından felsefe- ilim ilişkisine dair metotlar incelenmiş ve materyalist felsefeye itirazlar sunulmuştur. Birinci bölümde Allah’ın varlığının felsefî delilleri olan kozmolojik, metafizik ve ahlakî deliller ortaya konmuştur. İkinci bölüm geniş şekilde hayat ve ruh nazariyeleri konularını içermektedir. İslam filozoflarından İbn Sina ve Gazali üzerinden materyalist hayat teorilerine şiddetli eleştiriler yapılmıştır. Eserin sonuç bölümünde en küçük atomdan başlayarak tabiatın en büyük sistemine değin her varlığın yüce yaratıcının varlığına delil teşkil ettiğini insanın bilinç ve ruha sahip olduğunu izah etmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Mehmet Şemsettin Günaltay, Osmanlı İmparatorluğunun son döneminin din, tarih ve felsefe alanlarında öne çıkan bilim adamlarından biridir. Günaltay, İttihat ve Terakkinin İslamcı kanadında siyasi çalışmalar yapmış, millî mücadelede bulunmuş, cumhuriyet rejiminin kuramsal ve fikrîsel meşruiyetini oluşturmada görev almış görevlendirilmiş ve Türk Tarih Tezini hazırlayan siyasetçidir. Yaşadığı dönemin öne çıkan münevverleri arasında yer alan Günaltay’ın fikri gelişimi II. Meşrutiyet dönemine denk geldiği için, dönemin fikirlerinden etkilendiği görülmektedir. Devletin yıkılmasının yakın olduğu yıllarda Günaltay da diğer münevver ve siyasetçiler gibi farklı çözüm önerileri üzerinde durmuştur. Batı taklitçiliğini eleştirerek millî duruşun olması gerektiğini İslam’ın medeniyete bir engel teşkil etmediğini eserlerinde ele almıştır. Günaltay sorunlara çözüm getirdiği için bir yandan bu işin teorisyeni diğer yandan da değışen zamandan dolayı kendisi de görüşlerini zamanın ruhundan etkilenecek değışirmiştir. Bu yüzden de bugünkü kadar aralarında kesin ayrımlar olmasa da Türkçüler, Batıcılar ve İslamcılar tarafından eleştirilmiştir.

Günaltay gerek birey gerekse toplum için dinin gerekli olduğunu, İslam’ın ilerlemeye engel teşkil etmediğini tam tersine İslam’ın akıl dini olduğunu, ilim öğrenmeye teşvik ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla o eserlerinde din-akıl çatışmasının önüne geçen fikirlerini açıklamıştır. Eğitim konusunda da hem öğrencilerin hem öğretmenlerin bilimsel yöntemlerle, çağdaş durumun gerekliliklerine göre yetiştirilmesi gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur. Günaltay ilim,

fikir, tarih ve siyaset alanında verdiği eserlerle kültür tarihimize iz bırakan önemli bir fikir adamıdır.

Kaynakça

- ÇUBUKÇU, İ. A. (1973). "Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü Şemseddin Günaltay, Günaltay'ın Dini Düşüncesi". *50.yıl A.Ü. İlahiyat Fakültesinin 50. Yıl Armağanı*. Ankara. 183-190.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1922). *Tarih-i Edyan*. İstanbul: Kanaat Matbaası.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1923). *Maziden Atıye*. İstanbul Kanaat Kütüphanesi.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1923). *Felsefe-i Ula İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*. İstanbul: Evkafı İslamiye Matbaası.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1932). "İslam Medeniyetinde Türklerin Mevkii", I. Türk Tarih Kongresi, 2-11 Temmuz 1932: Konferanslar, Müzakere Zabıtlar, Maarif Vekaleti, Ankara. 289-306.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1938). "Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Ş. Günaltay'ın Açış Nutku". *Belleten*. II/29.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1961). "İslam Dünyasının İnhitatu Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. c. XII, Sayı: 16, İstanbul.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları- Tarih ve Müverrihler*. Haz. Yüksel Kaynar. İstanbul: Endülüs.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1996). *Zulmetten Nura*. Haz. Musa Alak, İstanbul: Furkan.

İpek Yolu Çalışmalarında Değişen Yollar *Shifting Trajectories in Silk Road Studies*

Suchandana CHATTERJEE*

Abstract

Contemporary Silk Road studies indicate a major shift from the established geographical notion of Silk Roads stretching from China to the Mediterranean region. Images of the old Silk Road are diverse, stretching from grandiose visions about expansionist goals of Emperor Alexander the Great who wanted to expand his empire to the trading posts of India and Africa to the fabric of silk that were carried in caravans travelling from northwest China westwards into Central Asia and to narratives about the difficult path of the Silk Road that passed through treacherous terrains. A set of revisionist arguments have challenged and criticised this romantic notion about the northern Silk Road traversing across the Eurasian landmass into Europe. The new trajectory focuses on neither a single road nor a static set of routes but a shifting set of connections in an Asiatic space. According to the new discussions, the latitudinal artery across Eurasia that is commonly taken to constitute the Silk Road proper also branched off longitudinally north and south, bringing spices, cotton cloth, and other goods from across the subcontinent and the Indian Ocean world into the circuits of Silk Road trade. This essay profiles the shifting trajectories in Silk Road studies, with particular emphasis on new synergies of connections between India and Southeast Asia. The focus is just not on the routes and arteries of commerce but the entire cultural complex with a multitude of human contacts.

Key Words: Historiography, Tea and Horse Road, Southern Silk Road.

0. Introduction

Silk Road connectivity has been defined through narratives of engagement not only between Asia and Europe but also among various regions within Asia. East-West and North-South aspects of trade have featured prominently in such discussions. The Silk Road, as a term, generates awe and enthusiasm not just about the extent and diverseness of territory, but also about the goods, men (service people as well as pilgrims and laymen) and their ideas that spanned across generations and contiguous territories and borders. The Silk Road's pan-Asian communication network evokes images of oasis cities,¹ vibrant caravanserais along the oases route—Merv, Balkh, Bukhara, Samarqand, Kashgar, Turfan, Khotan and others², as well as mighty imperial capitals with an intricate network of connectivity and scientific information spread from ancient China to the Mediterranean and the Indian Ocean. There is tremendous enthusiasm about the visual environment that Silk Road represents. UNESCO sponsored expeditions are extremely popular,

* Director (Programme), Tagore Centre for Natural Sciences and Philosophy, 33-1111, Biswa Bangla Sarani, 3rd Rotary, New Town, West Bengal 700156.

¹ Kashgar is outstanding in the eyes of a western traveller because of what it represents—as an oasis city on China's Old Silk Road, but more significantly as a city representative of a Uyghur and Turkic identity and a Muslim city that is more like any city in Turkey or the Middle East than in China. Colin Mackerras, 'Kashgar, oasis city on China's Old Silk Road', *Asian Ethnicity*, 12:1, 2011.

² Conferences in India too have revisited the theme of cities as great connectors. International seminar 'Cities, Roads and Caravanserais: an Emblem of Linkages through the Ages (India, West and Central Asia)', Indira Gandhi National Centre for Arts, New Delhi, 8-12 January 2008.

and publications includes monographs on long distance trade and travel, religion and history, gorgeous exhibition catalogues that depict lost places in the heart of Asia.³

Over time scholars have clarified and critiqued the concept of Silk Roads. In the first place, the Silk Road was neither a single road nor a static set of routes but shifting sets of connected routes over centuries. The latitudinal artery across Eurasia that is commonly taken to constitute the Silk Road proper also branched off longitudinally north and south, bringing spices, cotton cloth, and other goods from across the subcontinent and the Indian Ocean world into the circuits of Silk Road trade. Each of these branches consisted of different competitive as well as complementary overland and maritime routes across the China Sea, the Malacca Straits, the Indian Ocean, the Arabian Sea, and the Persian Gulf: some shorter, safer, cheaper, or more comfortable, depending on the political and physical geography of Asia.

Second, the emphasis on silk is misleading, because it prioritises a single commodity and a single direction of exchange – namely, from the Orient to the Occident. The mass of connections constituting the Silk Roads meant that a number of commodities moved in a number of directions across Eurasia. These included not just luxury textiles of silk and precious manuscripts but also items of exchange with a wider spectrum of consumption, including foodstuff, pack animals like horses, raw cotton, paper and gunpowder that exerted a much more powerful and profound impact on the course of world history than silk. However, now the focus has shifted more on the regional settings and neighbouring civilizations. This has created awareness about “spatial divisions” within the Silk Road network (Foret and Kaplony 2008).

1. The South Asia Scenario

Gradually, Silk Road discourses tended to incorporate alternative conceptions of the global history of South Asia. An interesting feature of the new Silk Road discourses is the importance of the India connect. India-Central Asian trade connected the states and markets of the Eurasian interior through the 18th and 19th centuries. Jagjeet Lally focusses on how caravan trade served as a vital link between these spaces and the global economy of the maritime rimlands of Afro-Eurasia. He analyses how caravan trade serves as a lens through which inter-continental spaces are integrated into the new historiographies that have hitherto focussed predominantly on the most densely populated and seaward-facing parts of Afro Eurasia (Lally 2021: 12-13). Situated in western Punjab, Multan and its inhabitants occupied a central place within these local, regional and trans-Eurasian networks. The Multan saga has been narrated by Scott Levi in her book *Caravans: Indian Merchants on the Silk Road* (2015). Multan’s merchants dispersed and relocated to Shikarpur which eventually became the nucleus of the Central Asian caravan network that stretched from Sindh, Iran, Afghanistan to western parts of India in Rajasthan and Gujarat. Claude Markovits described both the overland and maritime networks (linked by seaports) that were not specific to Multan, but to Shikarpur and beyond--into Central Asia and Russian and Chinese Turkestan (Markovits 2004). The works of Scott Levi and Markovits indicate the opportunities of indigenous traders in Company’s territory. What is striking is the attempt to showcase the western Punjabi traders’ relations within the Indo-Afghan and Indo-Central Asian world (Lally 2021: 124).

Silk Road ‘highways’ in the Central Asian caravan network were basically the state highways. *Shahrah-i-Azam* or the Grand Trunk Road connecting Calcutta with Peshawar has been in existence for about 2500 years and is described as the greatest highway in the world. Origins of the GTR can be traced to *Uttarapatha*, which, in 500 BC connected Balkh or Bactria with Taxila in Eastern India during Mauryan rule. The Mauryan emperors Chandragupta Maurya and Ashoka were benevolent rulers who for the benefit of travellers to their kingdom, fixed the width of roads

³ Website *The UNESCO Silk Roads Programme*, <https://en.unesco.org/silkroad/unesco-silk-roads-programme-0>; Exhibition *Life Along the Silk Road. Little Stories During the Great Era*, China National Silk Museum, Hangzhou, 21 June-8 September 2019.

and highways, built stone pillars on highways that correspond to the modern milestone; lodging houses (*dharma vasatha*) for travellers on foot and for ascetics. During Kanishka's rule, *Uttarapatha* became a part of the Silk Road mainly because of the high profile cultural contacts with the Roman Empire. The Grand Trunk Road was revived and expanded by Emperor Sher Shah Suri. The new route extended from Sonargaon in Bengal to Attock in Benaras. The *sarais* were unique centres modelled on the principle of hospitality and communication, acting both as a wayside inn for travellers and an official postal department (*dak-chowki*) (Dar 2000: 158-174).

2. Tea and Horse Road

Talking of cross-continental road connections and overland journeys that sometimes touch obscure places and borderlands, scholars have found interest in the historical *Tea and Horse Road* that originated in the town of Pu'er, a tea producing centre about 300 kilometres south-west of Kunming in the Yunnan province. The place was famous for its large-leaf variety of tea that was exported in compressed brick form to the markets of Lhasa. Lhasa was the transit point for transcontinental trade and Chinese tea in brick-form and horses from Sichuan province came to Lhasa's markets. These were then carried by merchants to other Tibetan settlements in Shigatse and Gyantse before reaching India. Kalimpong in North Bengal, was the last point on the Tea and Horse Road from where local merchants carried all goods coming in from Tibetan plateau for sale in India, Bhutan, Sikkim and Nepal.

It was a two-way trade route (tea traded through two routes in Yunnan province to Lhasa and horses traded by Tibetans with the Song Dynasty in China during the 10th-13th centuries) with tea trade arteries in Kalimpong in the Darjeeling Hills that had steady business with retail markets in the princely states of Nepal, Bhutan and Sikkim. The business boom in Yunnan and Sichuan had some interesting features: (a) black tea cakes from Pu'er became a gift item for the Tibetan elite in Potala Palace, especially for The Dalai Lama and Panchen Lama (b) the route was used for military purposes by the Allied forces during the Second World War. At present, only scanty trade takes place between India and China through Sikkim after Nathu La pass was opened for giving boost to the tourism industry. Still, the Road continues to have immense prestige value as 'tribute tea'.

Such images of the Tea and Horse Road added character to the highland identity of Yunnan. The concept of reviving a caravan route is a fascinating example of objectifying an item and linking it to tangible and intangible heritage and cultural landscapes (Sigley 2012). The Tea and Horse Route is a cultural resource and is used as a marketing tool for promotion of tourism. It has also become a narrative for instilling feeling of ethnic and national unity among the Chinese. Chinese tourism authorities started calling it the "ancient" Tea and Horse Road to emphasise the subject of 'antiquity'. Culturally too, this region is a treasure trove where 20 ethnic groups and communities co-exist. Their artistic heritage is attractive to the global audience. Some of the old towns, like Lijiang has been designated as a heritage site since 1997. For cultural enthusiasts from India (e.g. Phalguni Matilal and his team from West Bengal) (Matilal and Mahapatra 2017) and scholar travellers from the West, 'ancient' Tea and Horse Road is a metaphor for mobility and modernity (Sigley 2022). For Yunnan, revival of the ancient tea and horse route signified an attempt to put Yunnan back on the map, so to speak, and to have the route recognised alongside the Silk Road—what Yunnan scholars refer to as the 'Northern Silk Road', the Tang-Tibetan Ancient Road and the Southern Silk Road. This reconfiguration between centre and periphery not only relates to Yunnan's position *vis-à-vis* the rest of China, but to mainland Southeast Asia and the subcontinent as well. Tea road maps now depict a variety of trading routes connecting Pu'er to Beijing, Lhasa, Nepal, Vietnam, Myanmar and Laos.

Not just for fancy travel and adventure tourism (Matilal and Mahapatra 2017)⁴, the Tea and Horse Road has also thrived as a busy thoroughfare for pilgrims. The Road passes through the most important centres of Tibetan Buddhism, namely, Lhasa, Gyantse, Shigatse and Tsedong. The world's oldest international highway is being projected as the vehicle for the spread of Buddhism from India through Central Asia to China, Korea and Japan. The 'spread' has been associated with the extended reach of Mahayana Buddhism outside the Indian subcontinent. Despite the 'decline' of Buddhism in India, there seems to have been various other indigenous ways in which Buddhism penetrated into the Himalayan territory and survived in the trans-Himalayan space, through colonial mediation as well as through autochthonous links and individual initiatives. The Buddhist journeys that were undertaken were not always related to pilgrimage or visits to the monasteries of Tibetan Buddhism. These were often soul-searching artistic missions to navigate the monastic establishments that were adorned with cave paintings and grand images of the Buddha. Some of these accounts point to myriad forms of Buddhist links that percolated beyond the Himalayan space often reaching up to Mongolia and Lake Baikal territory represented by Himalayan-Pamir-Kashmir-Tianshan region.

Buddhist penetrations also occurred from the Bay of Bengal side. This was an open maritime highway and 'part of the larger silk road of the sea' that served as the flow of Buddhist commodities in the medieval period. This aspect has gained prominence in the South Asian research work of Rila Mukherjee and others (Frasch 2011).

Conclusion: Changing Dynamics

Plural exchanges along the Silk Road took place not just because of the presence of caravan routes in an east-west direction, but also because of the bifurcation of these routes in a south eastern direction towards Burma and India. This network is collectively called the Silk Road but also included salt, wool, jade, paper, perfumes, spices, birds, peacocks, horses, cowries and other goods of trade (Harris 2008). For India, what is important is that it has turned outward through the process of routes that crisscrossed each other.

In Silk Road discourse, the distant lands have come nearer. Fascinating theories about 'spatial scales' pointing to alternative spaces cutting across national and cultural boundaries (Roy 2009; Kirk 2009; Feer 1953; Steiner 1959; Ghosh 2013: 11; Bahattacharya and Lorea 2020; Panda 2014)⁵ have resulted in a re-imagining of margins of Asia and beyond. Such approaches reflect not merely concerns about a strategic domain as the Himalayan highlands (identified as Inner Asian frontier of independent India) (Warikoo 2009) that experienced tense situations in the 1950's and 1960's (Feer 1953; Steiner 1959) but also as a vibrant trade and cultural domain that was located in Inner Asia's Kham, East Asia's Sichuan and Yunnan provinces, eastern and western Turkestan as well as north-west India.

⁴ Young Chinese cyclists from Beijing, Shanghai, Kunming and Chengdu indulge in cycling expeditions down the highway to Lhasa.

⁵ There are new debates about spatiality and the region. The crux of the debate is the global city. In the west, there are studies about the expansion of global scales and contraction of state scales. Neil Brenner, "Global cities, global states: global city formation and state territorial restructuring in periphery mappings matter.

⁵ Indian policy making is also trying to evolve by showcasing unique models of regional cooperation: Project Mausam, a unique model of the Government of India's Ministry of Culture, aims to showcase a 'transnational mixed route', focussing on monsoon patterns, cultural routes and maritime landscapes, on the world heritage list. The purpose is to examine key processes and phenomena that link different parts of the Indian Ocean littoral as well as those that connect the coastal centres to their hinterlands. contemporary Europe", *Review of International Political Economy*, 5, 1, Spring 1998. Some South Asian experts like Arjun Appadurai have pointed to the theory of 'scapes' as an alternative to the study of the core, whereby periphery mappings matter. Concepts of 'worldliness' have moved from the west to the global South, Ananya Roy, "The 21st Century Metropolis: the New Geographies of Theory", *Regional Studies*, Vol 43, No. 6, July 2009.

The Southern Silk Road and the water-spaces of South and Southeast Asia are a recurrent theme in the expanding domain of Silk Road historiography. In the context of emergent geopolitics of South and Southeast Asia, there is an urge to understand the dynamics of a new cooperative platform involving China, India and the neighbouring states. The focus has shifted to the eastern Indian Ocean, particularly the Bay of Bengal which has had significant connectivity with other waterscapes through its ports (Ghosh 2013: 11). Jayati Bhattacharya writes about the Bay of Bengal as a vital region where a web of maritime highways and networks unfolded for several countries, both littoral (India, Bangladesh, Myanmar, Thailand, Sri Lanka) and landlocked (Nepal, Bhutan, China, Northeast India). This has resulted in the emergence of a new direction of research about Bay of Bengal as a nodal crossroad and the cultural hub of diverse exchanges and contacts (Bhattacharya and Lorea 2020).

Today, such diverse interest is also reflected in contemporary geopolitical ambitions of regional powers in the South China Sea and the Indian Ocean region (Panda 2014). The principle of proactive diplomacy in regional security alliances has widened the ambit of conventional area studies (Slavic Studies, South, East, and Southeast Asian Studies). The Silk Road rhetoric offers a fresh template for exploring new vistas of cooperation.⁶

References

- BANERJI, A. (2011). *Old Routes: North Indian Nomads and Bankers in Afghan, Uzbek and Russian Lands*, Gurgaon: Three Essays Collective.
- BHATTACHARYA, J. and LOREA, C. E. (2020). 'Recentring the Bay of Bengal. Connected Spaces in an inter-Asian bordersea', Leiden: *Newsletter IIAS*, 85.
- BRENNER, N. (1998). "Global cities, global states: global city formation and state territorial restructuring in contemporary Europe", *Review of International Political Economy*. 5:1.
- DAR, S. R. (2000). 'Caravanserais Along the Grand Trunk Road in Pakistan', in Elisseeff, Vadime. ed. *The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce*. New York: Berghahn Books, UNESCO Publishing, 158-174.
- FREEMAN, M. and AHMED, S. (2010). *Tea Horse Road. China's Ancient Road to Tibet*. Bangkok: River Books.
- FEER, M. C. (1953). 'India's Himalayan Frontier', *Far Eastern Survey*, 22: 11; STEINER, H. Arthur (Nov 1959). 'India Looks to Her Northern Frontiers', *Far Eastern Survey*, 28:11.
- FORET, P. and KAPLONY, A. eds (2008). *The Journey of Maps and Images Along the Silk Road*. Leiden: E.J. Brill.
- FRASCH, T. (2011). '1456-The Making of a Buddhist Ecumene in the Bay of Bengal', MUKHERJEE, Rila (ed) *Pelagic Passageways: The Northern Bay of Bengal Before Colonialism*, New Delhi: Primus Books.
- GHOSH, L. (2013). 'Thai Trade in the Indian Ocean: The Contexts of pre-colonial Bay of Bengal Port Management', Mukherjee, Rila. (ed) *Oceans Connect: Reflections on Water Worlds Across Time and Space*. Delhi: Primus Books.
- HARRIS, T. (2008). "Silk Roads and Wool Routes: Contemporary Geographies of Trade Between Lhasa and Kalimpong", *India Review*, 7:3.
- LALLY, J (2021). *The History of a Trading World. India and the Silk Roads*, Noida, Uttar Pradesh: Harper Collins Publishers.

⁶ Indian policy making is also trying to evolve by showcasing unique models of regional cooperation. "Project Mausam", a unique model of the Government of India's Ministry of Culture, aims to showcase a 'transnational mixed route', focussing on monsoon patterns, cultural routes and maritime landscapes, on the world heritage list. The purpose is to examine key processes and phenomena that link different parts of the Indian Ocean littoral as well as those that connect the coastal centres to their hinterlands.

- LEVI, S. C. (2015). *Caravans: Indian Merchants on the Silk Road*, Delhi: Penguin Books.
- MACKERRAS, C. 'Kashgar, oasis city on China's Old Silk Road', (2011). *Asian Ethnicity*, 12:1.
- MATILAL, P. and MAHAPATRA, A. (2017). *Revisiting the Tea and Horse Road. A Historic Trade Route*. Kolkata: Towards Freedom.
- MARKOVITS, C. (2004). *The Global World of Indian Merchants, 1750-1947. Traders of Sind from Bukhara to Panama*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- PANDA, J. (2014). 'Maritime Silk Road and the India-China Conundrum', *Indian Foreign Affairs Journal*, 1: 9, January-March.
- ROY, A. (July 2009). "The 21st Century Metropolis: the New Geographies of Theory", *Regional Studies*, 43:6.
- SIGLEY, G. (March 2012). 'The Ancient Tea Horse Road. The Politics of Cultural Heritage in Southwest China', *Chinese Heritage Quarterly*, (China Heritage Project, Australian National University).
- SIGLEY, G. (2022). *China's Route Heritage: Mobility Narratives, Modernity and Ancient Tea Horse Road*, Routledge.
- WARIKOO, K. (ed) (2009). *Himalayan Frontiers of India-Historical, Geopolitical and Strategic Perspectives*, Oxon, New York: Routledge.

Yuan Hâkimiyet Sürecinde Çin’de Kullanılan Dokuma Tezgâhları ve İşlevleri

Looms And Their Functions During The Yuan Period China

Derya COŞKUN*

Anıl Yasin OĞUZ**

Öz

Moğolların yüzyıllar boyunca ipeğe özel bir ilgi duydukları bilinen bir gerçektir. Bu ilgiye bağlı olarak da gerek aristokrat sınıf gerekse halk, ipekli kıyafet giyimine her dönem özel bir hassasiyet göstermişlerdir. Öyle ki sosyal ve askerî hayatın her alanında ipeği faal olarak kullanıp bu metâya özel anlamlar yükleyen Moğollar, ipeğe karşı duydukları ilgiyi bu şekilde diri tutmuşlardır. Elbette ipeğin hangi alanda olursa olsun belirli bir işlemden geçmesi gerekmektedir. Bu nedenle de devletlerarası mücadelelerde esir olarak zanaatkarlar tercih edilmiş onlara özel muamelede bulunulmuştur. İpeğin kullanılabilir hale gelmesinde elbette dokuma tezgâhlarının rolü çok büyüktür. Bu tezgâhlar ilk olarak Çin’de kullanılmaya başlanmış; Yuan Hanedanı’nın Çin idaresinde söz sahibi olmasıyla da Moğollara hizmet verir hale gelmiştir.

Günümüz Çincesinde makine anlamında kullanılan *jī* 機 karakteri geçmişte dokuma tezgâhlarını ifade etmekte olup “ağaç/tahta” anlamındaki *mù* 木 karakteri dokuma tezgâhlarının temel maddesinin tahta olduğunu işaret etmektedir. Çin’de dört farklı dokuma tezgâhı dikkat çekmektedir. Bunlar: Çekmeli Dokuma Tezgâhı (華機子/花機子), Dikey Dokuma Tezgâhı (立機子/豎機子), Çapraz Örgü (Leno) Dokuma Tezgâhı (羅機) ve Küçük Kumaş İçin Kullanılan Hem Düz Hem Dikey Özellikli Dokuma Tezgâhı (小布臥機子)’dır. Bu dokuma tezgâhlarının genel işlevleri; ipekli kumaşlarda kullanılan metaller ve uygulanan desenlere göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle dokuma tezgâhları kullanım amaçlarına uygun olarak farklı şekillerde kurgulanmışlardır. Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde bildiri Yuan Devri Çin’inde kullanılan dokuma tezgâhlarını, işlevlerini ve tezgâhların görsel tanımlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Tezgâh, İpek, Dokuma.

Abstract

It is a known fact that the Mongols had a special interest in Silk for centuries. Depending on this interest, both the aristocratic class and the public always showed a special sensitivity to silk clothing. For this reason the Mongols, who used silk actively in all areas of social and military life and attributed special meanings to this commodity, kept their interest in silk alive in this way. Surely, silk has to go through a certain process no matter what area it is in. Therefore, artisans were preferred as captives in interstate struggles and special treatment was given to them. Additionally, weaving looms played a great role in making silk usable. These looms were extensively used in China, and with the Yuan Dynasty having a say in the Chinese administration, they began to serve the Mongols. The Chinese character *jī* 機, which is used in the meaning of machine in today's Chinese, referred to weaving looms in the past, the radical *mù* 木 meaning "wood/wood" indicates that the basic material of weaving looms was wood.

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, derya.coskun@erzurum.edu.tr. ORCID ID: 0000-0001-7161-5430.

** Arş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, anilyasin.oguz@erzurum.edu.tr. ORCID ID: 0000-0003-2876-8954.

During this period, four different weaving looms played a dominant role in China. These were: Pulling loom/Pattern Loom (華機子/花機子), Vertical Weaving Loom (立機子/豎機子), Cross Weave (Leno) Loom (羅機) and Both Horizontal and Vertical Weaving Loom Used for Small Fabric (小布臥機子). For this reason, weaving looms were designed in different ways in accordance with their intended use. When evaluated in the light of this information, the paper aims to reveal the weaving looms used in Yuan Period China, their functions and visual presentations.

Key Words: Mongols, Loom, Silk, Weaving.

0. Giriş

Günümüzde Çince makine anlamına gelen *jī* 機 karakteri geçmişte dokuma tezgâhlarını ifade etmek için kullanılmaktaydı. Ağaç/tahta anlamlarında kullanılan *mù* 木 karakterinin ise dokuma tezgâhlarının adlandırılmasındaki rolü oldukça önemliydi. Zira bu rol, tezgâhların genel itibariyle tahtadan yapıldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Çince karakter olarak dokuma tezgâhlarını simgeleyen *shù* 戽 karakterinin yandan görünümünün tıpkı bir tezgâhı andırıyor olması da kelimenin objeyle belirli bir bütün olarak değerlendirildiğinin en açık delilidir. Yuan Hâkimiyet sürecinde Çin’de kullanılan dokuma tezgâhları dört farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar: Çekmeli Dokuma Tezgâhı (華機子/花機子), Dikey Dokuma Tezgâhı (立機子/豎機子), Çapraz Örgü (Leno) Dokuma Tezgâhı (羅機) ve Küçük Kumaş İçin Kullanılan Hem Düz Hem Dikey Özellikli Dokuma Tezgâhı (小布臥機子)’dır (Kuhn 1977: 1-2; Başer 1998: 251).

1. Çekmeli Dokuma Tezgâhı (華機子/花機子)

Yuan Hanedanı, Çin üzerinde söz hakkına sahip olduğu dönemden itibaren Çin’e ait ve kullanımında olan bütün nimetlerden faydalanmayı bilmiştir. Bunlar arasında ticari öneme sahip olan dokumacılık ilk sırada yer almaktadır. Dokumayı gerçekleştirecek tezgâhlar da bu anlamda ayrı bir önem dâhilinde karşımıza çıkmaktadır. Çekmeli dokuma tezgâhları ipekli kumaşların hemen hepsinin yanı sıra altın desenli ipekli kumaşların dokunmasında da kullanılmaktaydı. Genel olarak desenli (brokar)¹ örgü örülmesinde kullanılan bu tezgâhların yüksek bölmesinde desen kulesi bulunmaktaydı. Desen kulesi dokuma yapacak kişinin oturduğu yerdirdi. Bu tarz dokuma tezgâhların boyutlarında farklılıklar söz konusuydu. Öyle ki Ejderha desenli cübbelerin dikimi sırasında kıyafetin boyutuna göre büyük çekmeceli dokuma tezgâhları kullanılmakta desen kulesinde de bir yerine iki kişi bulunmaktaydı. Şaftların indirilip kaldırılmasında sorumlu pedalların da olduğu çekmeli dokuma tezgâhında desen örülme işlemi şu şekilde yapılmaktaydı:

“Örgü için desen tasarımı gerçekleştiren sanatçı en maharetli kişidir. İlk başta bir kumaş modelinin deseni ve rengi bir sanatçı tarafından bir kâğıda çizilir. Zanaatkâr bu boyalı modeli alarak kullanılacak ipek iplikler açısından, bir inç ’in son binde birine kadar dönüştürür ve örgü işlemi için bir desen ortaya çıkarır. Bu desen, çekmeli dokuma tezgâhının desen kulesine asılmaktadır; bu asılı desen, desen örmekle yükümlü genç kişiye², uygun ağırlıkları kaldırmakta yol gösterir. Örgücü kişinin, kumaşta hangi desen ve rengin meydana geleceğini bilmesi bile sadece desen modelini takip edip atkı ve çözgü ipliklerini ayrıntılara göre birbiri arasından geçirmesi gerekmektedir. İşte bu şekilde mekik işi bittiğinde, istenen desen kumaş üzerinde ortaya çıkar (Ying-Hsing 1977: 56).”

¹ Brokar; İngilizce Brocade, Fransızca Brocart, İtalyanca Broccato, İspanyolca Brocado olarak ifade edilmekte olup zengin motifli tekstiller için kullanılan bir terimdir. Herhangi bir tekstil ürününe altın veya gümüş desen olarak ilave edilmektedir (Eberle, 2004: 120).

² Çekmeli dokuma tezgâhında desen kulesinde oturan kişi, desenin örülmesinden sorumluydu. Bu kişi, İngilizce: *the drawboy*, Almanca: *der Ziehjunge*, Çince: desen geren genç hizmetkâr anlamına gelen (提花小厮) kelimeleriyle ifade edilmekteydi.

Desenin ortaya çıkış şekli yukarıda anlatıldığı gibi olup tezgâhtaki örgü işinden sorumlu kişi, desen ortaya çıkana kadar desen hakkında bilgi sahibi değildi. Bu durum yapılan işin gizemini ve heyecanını artırmakta örgücünün de merak duygusunu ayakta tutmak suretiyle işini aktif bir şekilde devam ettirmesine olanak sağlamaktaydı. Elbette bu merak duygusunun bir de zorlu tarafı vardı ki o da örgücünün çekme ipini ne zaman kaldırıp indirmesi gerektiğini bilmemesiydi (Broudy 1979: 127-128). Örgücü; mekik³ adı verilen bir aparat yardımıyla çözümlü ipliklerini tezgâhta alt üst olarak ayırdıktan sonra çıkan açıklıktan⁴ ipliği geçirmek suretiyle dokuma işlemini gerçekleştirmekteydi. Tezgâhın yan duvar ve gövdesi (機身) 245,8 ile 264,2 cm boyutunda olmakla beraber *Hualou*⁵ (花樓) ile çözümlü levendi⁶ arasındaki ön yan duvar, arka yan duvardan daha uzun ve geniş durumdaydı. Verilen bu ölçüler orta boyutta bir tezgâha ait olmakla beraber büyük tezgâhlardaki ölçüler daha farklıydı. Öyle ki büyük tezgâhların toplam uzunluğu 750 cm kadar çıkabilmekteydi (Ying-Hsing 1997: 55; Kuhn 1977: 15)⁷.

Tezgâhın sırt kısmında yatay uzanan kazıktan (龍機杆子/龍脊杆子) aşağıdaki yan duvarlara kadar olan yükseklik 245,8 cm ile 264,2 cm arasında değişebilmekteydi. Yan duvarların kenarlarının birbirinden uzaklığı; yatayda 110,6 cm idi. Tezgâhın sırt çubuğu, desen kulesinin her iki sütununun *Hualouzhu* (花樓柱) arasındaki mesafe kadar uzun olmaktadır. Her yan duvarın genişliği 9,21 cm, derinliği 6,74 cm idi. Yan duvarın başlangıcından 24,56 cm içeride *Qianlouzi* 前樓子 denen ön kule sütununun deliği yer alıyordu. Bunun yanı sıra orta kule (中間樓子) ve arka kule (後樓子) sütunları da karşılıklı bulunmakla beraber ikişer adet kadardı. Ön kule sütununun çukurunun orta noktasından orta kule sütununun çukuruna kadarki mesafe 67,58 cm idi. Orta kule sütununun çukurunun orta noktasından, muhtemelen tekstilin son olarak sarıldığı makarayı (kumaş makarası) tutan bölmenin (兔耳, Tavşan Kulağı⁸) yerleştirildiği deliğe 129,02 cm, buradan arkada sırt kısmın kule sütununa (後靠背樓子) 36,86 cm idi. Her bir kule sütunu deliğinin uzunluğu 4,87 cm, tekstil makarasının deliği ise 12,28 cm kadardı. Dikey olarak duran kulelerin uzunluğu 159,74 cm, genişliği 6,74 cm ve derinliği 4,87 cm idi. Yan duvarın, kule sütunlarının girdiği zıvana deliğinden alt bağlama çubuğunun (下橫棍) deliğine 49,14 cm, alt bağlama çubuğundan 21,49 cm yukarıda orta çubuk deliği (心棍) yer alıyordu. Buradan 21,49 cm yukarıda ise üst çubuk (上棍) deliği buradan 36,86 cm yukarıda ise sınır bağlama çubuğu (邊腦) yer almaktaydı. Bağlama çubuklarının (橫樑棍) uzunluğu 101 cm iken genişlik ve derinliklerini ise 4,87 cm dir. Sınır destek tüpü⁹ (井口) ile sınır bağlama çubuğu arasında sıkı bir bağlantı söz konusuydu. Bu tip tezgâhlarda, gücüleri uygun pozisyonda tutmak için genç bir kişinin görevlendirilip (提花小廝) oturtulduğu bir bölme (*zuoban* 坐板) olduğu görülmektedir. Görevli bu kişi, gücüleri çekmek suretiyle çözümlü ve atkı ipliklerini birbiri arasından geçirmekteydi. Tezgâhın yukarısına doğru bakıldığında *ejderha sırt çubuğu* ve *göge akan* adlarında iki adet sütun (衝天立柱) yer almaktaydı. Sınır bağlama çubuğundan göge akan sütun üzerinden yukarıya doğru gidilince desen şaftı (文軸子) karşımıza çıkmaktadır. Göge akan sütunları ile ejderha sırt çubuğunun ortasından iki yana doğru iki adet çekici (牽拔) bulunmakta olup bunlara çekme ipleri

³ Yuan döneminde *suō* 梭, İngilizce *shuttle*, Almanca *webschützen* kelimeleriyle ifade edilmektedir.

⁴ İngilizce *shed*, Almanca *webfach*, Türkçe *ağızlık* olarak ifade edilmektedir.

⁵ Desen kulesi anlamına gelmektedir.

⁶ Tezgâhta yer alan iki 纒 radikali ise çözümlü levendini sembolize etmektedir (Zhao, 2021: 218-219).

⁷ Çekmeli dokuma tezgâhının toplam uzunluğu ön ve arka yan duvarların uzunlukları toplandığında ortalama 550 cm kadar olduğu tahmin edilmektedir. Farklı bir görüşe göre de yataydaki toplam uzunluğun 16 chi yani 497,6 cm olduğu ifade edilmektedir. Bkz; (Kuhn 1977: 14-15; Ying-Hsing 1977: 55).

⁸ Arka kule sütunlarından biri örgücünün sırt tarafında durması nedeniyle bu şekilde adlandırılmış olduğu tahmin edilmektedir.

⁹ Sınır destek tüpüne *kuyu açıklığı tahtası* (井口木) adı verilmektedir.

(提花線)¹⁰ geçirilmekteydi. Bu mekanizma çözümlü ipliklerinin yukarıya hareketini kolaylaştırmaktaydı. Aşağıya doğru sarkan çekicilerin uçlarında demir ağırlıklar asılıydı. Bu çekme ipler yardımcı iplerle çekildikten sonra desen kulesi kısmında bulunan düzenleme tahtasından (衢盤) geçmekteydi. Bu tahtalardan alt ve üst olmak üzere iki tane bulunmakta olup bunlar iplerdeki güçlerin uygun pozisyonda durmasına yardım ediyordu. Tezgâhın orta kule sütununun orta çubuğunda her birinde dikine 6 delik bulunan el çekiceleri (引手) yer almaktaydı. Her kaldıraçtan gelen iki iplik her iki el çekicilerinin deliklerinden geçip aşağıda yer alan zemin dokuma şaftlarına tutunmaktaydı. Aynı zamanda çekme barları da iplikler vasıtasıyla şaftlara bağlanıyordu. Şaft ve barlardan 6 şar parça mevcut olup barların uzunluğu 86,09 cm di. El çekicileri, zemin dokuma şaftları arasındaki mesafeyi korumak zemin dokuma şaftlarının yukarı istikametteki hızını kontrol altına almak gibi avantajlar sağlamaktaydı. Sınır bağlama çubuğunun her iki ucunda ön ve arka yukarı yan duvar bulunmaktaydı. Bu duvarlar orta ve arka kule sütunlarının sınır bağlama çubuklarından geçmekteydi. Burada dikine olmak üzere bir çengel/tutamaç (立人子) bulunuyordu. Kaldıraç çubuğu silindirleri, çengellerin üzerine yerleştirildiği, bazen de bir kutunun içine konulduğu ve kutunun ön ve arka açıklığından kaldıraç uçlarının çıkartıldığı görülmektedir (Kuhn 1977: 57).

Kaldıraçların toplam uzunluğu 104,44 cm genişliği 7,34 cm derinliği ise 2,4 cm kadardı. Kaldıraçın kuyruğuna doğru ileriye gidildiğinde buradaki halkadan geçen ipler şaftlara bağlanmakta; kaldıraçın nişten fırlamasını engellemek için de nişin içine yarım daire şeklinde çakılmış bir kayış (環) bulunmaktaydı (Kuhn 1977: 40). Kaldıraç şaftlarının yükselmesiyle kumaşın zemin örgüsü oluşturulduğu gibi aşağıya doğru indirilen şaftlarda desen oluşturmaktaydı. Bu durum desen kulesinde desen oluşturan kişinin becerisine bağlı olarak gelişme göstermekteydi. Kaldıraçların yanı sıra uzunluğu 36,86 cm, genişliği 9,21 cm, derinliği ise 3,07 cm olan yaylar da (弓) bulunuyordu. Yayların birbirleriyle olan mesafelerini korumak için kazık ve mihlar kullanılmaktaydı. Yaylar ön ve arka yan duvarlara giden iki paralel kiris üzerine sabitti. Şaftların indirilip kaldırılmasında yay ve kaldıraçlar birinci dereceden rol oynamaktaydı. Dokuma şaftının üzerinden yukarıya doğru gidildiğinde yatay pozisyonda şaftlara monte edilmiş gücü çubuğu deliği bulunmaktaydı. Zemin dokuma şaftının 12 adet gücü çubuğu bulunuyordu. Bu şaftlar, zeminindeki örgünün oluşturulmasına yardımcı oluyordu. Bu şaftlar yardımıyla güçlerden geçen çözümlü iplikleri yukarı çekilebilmekteydi. Tezgâhta basit döndürme şaftı (白踏樁子) adı verilen başka bir şaft yer almanın yanı sıra bu şaftın temel fonksiyonu, *shā* 紗 denen, basit çapraz çözümlü örgülü, düz gaz/leno örgülü, fakat *luó* 羅 ile karşılaştırıldığında desensiz bir kumaş türünün yan ürün olarak ortaya çıkmasını sağlıyor olmasıydı. Örülmüş kumaşın sarıldığı kumaş makarası (卷軸) tezgâhın ucunda, yan duvarlar arasına yerleştirilmişti. Çözümlü levendinin üzerinde durduğu iki sütuna ön yan duvarlar sabitlenmişti. Bu kulaklar form olarak boynuzu andırdığı için keçi boynuzu (羊角) ismiyle adlandırılmaktaydı (Kuhn 1977: 61).

Tezgâhtaki ileri geri sallanan askılı çerçeve olarak¹¹ tanımlayabileceğimiz yapı iki bağlama direğinden (利杆), örgü tarağı çerçevesine¹² temel aksından ve tutmaçlardan oluşmaktaydı. Örgü tarağı çerçevesi; taban (箝座) ve kapaktan (箝帽) oluşmaktaydı. Taban, kapak ve tarakları birbirlerine bağlayan tarak kutuları (斗子) bulunmaktaydı. Bu iki kutu arasındaki mesafe ortalama 86 cm kadardı. Örgü tarağının arkasında ve önünde 1,5 cm boyunda küçük bir ray (明遼)

¹⁰ Almanca *zugfäden*, İngilizce *harness cord* olarak adlandırılmaktadır.

¹¹ Çekmeli dokuma tezgâhının bu yapısına *uyuyan öküz* (臥牛子) denilmekte olup bu adlandırmanın sebebi; tutmaçların boynuz gibi yukarıya doğru yükseliyor olmasıydı. Bu tutmaçların boyları 92,16 cm genişliği 9,21 cm, derinliği ise 7,94 cm idi. Bu yapının işlevi atkı ipliklerinin darbe hızını azaltmak, atkı ipliklerinin örgü içerisindeki yoğunluğunu belirlemektir.

¹² Bu kelime Yuan devri Çince *chéngkuàng* 箝框, Almanca *Webblatt*, İngilizce *reed*, Türkçede ise *tefe* kelimelerine karşılık gelmekteydi.

bulunmaktaydı. Rayın amacı tarağı¹³ sabitleyip atkı ipliklerinin darbesini hafifletmekti. Örgücünün şaftları hareket ettirmek için kullandığı çoklu pedalların uzunluğu yaklaşık 170 cm, genişlik ve derinlikleri ise ortalama 3-4 cm arasındaydı. Desen dokuma şaftları, iplikler vasıtasıyla pedallara bağlanmaktaydı. Sol yan duvarda yaklaşık 30-40 cm uzunluğunda iki tahta blok bulunmaktaydı. Bunların her ikisinin altında bir aksın hareket edeceği birer delik vardı. Bu aks üzerine bir başka yatay pedal grubu daha yerleştirilmişti ki bunlar da ipliklerle zemin dokuma şaftlarına bağlı bulunmaktaydı (Kuhn 1977: 70-81).

2. Dikey Dokuma Tezgâhı (立機子/豎機子)

Tezgâh ismini çözümlenmiş ipliklerinin tezgâh üzerindeki ilerleyişinin ve yan duvarlarının dikey pozisyonunda bulunmasından almıştır. Çinliler arasında çok fazla yaygın olmayan bu tezgâh tipi, genellikle azınlıklar tarafından kullanılmaktaydı. Dokuma tezgâhları arasında en tuhaf özelliğe sahip olduğu düşünülen bu türün yan duvarlarının (機身) uzunluğu 168,95 ile 178,16 cm arasında olup genişliği 7,34 cm, derinliği ise 6,14 cm kadardı. Tezgâhta küçük beş tahta deliğinin aşağı tarafında bağlantı çubuğunun deliği, buranın aşağısında da büyük beş tahta (大五木) deliği yer almaktaydı. Büyük beş tahtanın uzunluğu yan duvarlar arasındaki mesafe kadardı. Küçük beş tahtanın uzunluğu büyük beş tahta ile aynıydı. Bu tahtanın yan duvardaki bağlantısından içeriye doğru ön rehber eli (掌手子) denen bir tahta deliği karşımıza çıkmaktaydı. Tezgâhtaki el çekicilerinin boyutları sarkan ellerin boyutlarıyla aynıydı. Rehber elleri üzerindeki delikler alt çözümlenmiş iplik grubunun gerilimini yukarı çıkarken gevşetmek için bir değnek ile birbirine bağlıydı. El çekicileri çekme ipleriyle birbirine bağlı olup, çekme iplerinin her ikisi de ayrı bir pedala gitmekteydi. Büyük beş tahtanın deliğinin altında Çince at başı (馬頭) denen tahta delikleri bulunuyordu. At başlarının 86 cm altında dokuma tezgâhının kumaş makarasını tutan yan dizlerin (脇膝) bağlanma bölgeleri vardı. Bu dizler, tezgâhın ön ve arka ayaklarının içinden geçmekteydi. Yan dizin bağlantı bölgesi hem yan duvarın hem de her iki ayak sütununun içinden geçmekteydi. Aksın üzerinde örgü işleminin başlangıcında sıkıştırma ve germe işlemi yapan bir oluk bulunuyordu. Yan dizler ise kumaş makarasını tutma görevi üstlenmekteydi. Yan dizlerin üstünde at başı ve çifte bağlama çubuğunun delikleri yer almaktaydı. Yan dizin altında, giren levha (順柱) adlı tezgâhın ön ayak (前脚柱) ve arka ayak sütunlarının (後脚柱) içinden geçen levhanın yan duvarlarında ön ve arka delikler yer almaktaydı. At başı duvarın içine girdiği kısımdan yaklaşık 6 cm öne doğru, iplik bölme çubuğunun (豁絲木) deliği vardı. İplik bölme çubuğu, çözümlenmiş ipliklerini ikiye ayırmak suretiyle iplikleri açmakla görevliydi. At başının üzerinde birbirine komşu iplik bağlama makarası (約繪木) denen bir çubuğun deliği yer almaktaydı. Hem iplik bölme çubuğu hem de yüksek bağlama çubuğu; çözümlenmiş levendinden gelen ipliklerin düz bir sıraya geçmesini sağlamaktaydı. İplik bağlama makarası çekmeli dokuma tezgâhındaki kaldıraç çubuğu işlevi görüyordu. Genişlikleri 4,87 cm olan bu üç yapı yuvarlaktı. Kaldıraç çubuğunda ise kal karga çubuğu (鴉兒木) adı da verdiğimiz kaldıraçlar vardı. Kaldıraçların üzerinde iplik bağlama makarası bulunmaktaydı Tezgâhta manivela (曲胳膊) adında eğik dirsekler onların ortasında da yüksek bağlama çubuğu yer almaktaydı. Dirsek adındaki yapıların bir ucu ipliklerle kaldıraçlara sabitlenmiş diğer uçları ise hareketli bir çubuğa bağlanmıştı. Tezgâhta asılı balık adı verilen (懸魚兒) ipliklerle kaldıraçlara bağlanan iki adet parça bulunmaktaydı. Tezgâh, uzun ve kısa olmak üzere iki adet pedala sahip olmanın yanı sıra pedallarla idare edilebilmekteydi (Kuhn 1977: 103-104).

¹³ Her tarak 1000 ile 1600 aralığında dişe sahip olmakla beraber bambudan imal edilmişti. Dişlerin genişliği ile tarağın uzunluğu kumaşın örgü genişliği ile doğru orantılıydı. Her diş açıklığından en az bir veya birden fazla çözümlenmiş ipliği geçebilmekteydi. Dolayısıyla bir örgüdeki toplam çözümlenmiş ipliği 3x1000 veya 8x1600 olabilmekteydi.

3. Çapraz Örgü (Leno) Dokuma Tezgâhı (羅機)

Çapraz Örgü (Leno) Dokuma Tezgâhı, Çince *luó* 羅 olarak adlandırılan kumaş türünü örmek için kullanılmaktaydı. Buradaki *leno örgü* veya *leno kenar* olarak bahsedilen şey, çözümlü ipliklerinin atkı ipliklerini paralel olarak geçmek yerine *atkıları* burgu hâlinde, sarmallar oluşturarak sardığı örgü tipiydi. Bu tezgâh tipi, yapı olarak çekmeli dokuma tezgâhını andırmaktaydı. Tezgâhın yan duvarlarının uzunluğu 245 cm, genişliği 9,21 cm derinliği ise 6,14 cm ölçülerindeydi. Çin’de âdet olduğu üzere tezgâhın ön tarafında çözümlü levendi, kumaş makarasının arkasında ise örgücünün oturduğu tahta bulunmaktaydı. Tezgâhta yan duvar üzerinde yukarı doğru çıkan sütun (機樓子) delikleri bulunmaktaydı. Bu sütunlar kaldırıcıları taşıyan tahtanın sabitlendiği yerdeydi. Yan duvarları birbirine bağlayan 4,87 cm uzunluğunda bir bağlama çubuğunun deliği yer almaktaydı. Bu delikten 26,36 cm önde tutamaç (立叉子) denilen iplik örme çubuğu ve bağlama çubuğunu tutan yapının delikleri bulunmaktaydı. Çözümlü iplikleri kaldırıcıların üzerindeki kısımda alt ve üst olarak iki kısma ayrılmaktaydı. Üst çözümlü grubu yüksek bağlama çubuğunun üzerinden geçerken alt çözümlü grubu ise iplik bölme çubuğunun altından geçmekteydi. Buranın biraz önünde yüksek ayak (高脚) denilen aslında ön ayak olarak tabir edilen¹⁴ tezgâhı tutan bir ayak deliği bulunmaktaydı. Bu ön ayakların üzerinde çözümlü levendi (滕子) yer almakta biraz aşağıya doğru da çifte bağlantı çubuğu (雙槓棍) bulunmaktaydı. Kumaş makarasının uzunluğu iki yan duvar arasındaki mesafe kadardı. Kumaş makarasında görevi; örülmüş kumaşı makara üzerinde sıkıştırmak olan bir oluk yer almaktaydı. Sınır bağlama çubuğu ile bağlama çubuğu ayrı bir tahta ile dikine birbirine bağlanmaktaydı. Sınır bağlama çubuğu üzerinde el çekicisi (引手子) deliği bulunuyordu. Bu yapılar kaldırıcıları tutmanın yanı sıra yan duvarlardaki tutmaçlardan farklı olarak tutmaçların yerleştirildiği tahtalardı. El çekicisi sabit olup kendi başına bir işlevi bulunmamaktaydı. Bu tezgâhta birbirinden farklı iki türde ikişer adet şaft bulunmaktaydı. Toplamda dört adet olan şaft, dört adet kaldırıcıya hizmet etmekteydi. Bu iki şaft türünden büyük sallanan şaft (大泛扇); çapraz iplikleri, küçük şaft ise sabit iplikleri oluşturmaktaydı. Çekmeli dokuma tezgâhında olduğu gibi şaft çerçevesine iki adet gücü çubuğu çakılmış olup pedallar bulunmaktaydı. Tezgâhın bir tarafında ayakta durabilen paralel iki tahta arasında dönen sabit bir silindir, silindirin içine de her biri bireysel hareket edebilen ara pedallar yerleştirilmişti. Bu ara pedalların uçları iplikler vasıtasıyla kaldırıcıların uçlarına bağlıydı. Ara pedalların altında ise tezgâhın arka ayaklarının arasında örgücünün oturma plakasının altına konulmuş bir yuvaya bağlı şaftların indirilip kaldırılmasından sorumlu ana pedallar bulunmaktaydı (Kuhn 1977: 109-124).

4. Küçük Kumaş İçin Kullanılan Hem Düz Hem Dikey Özellikli Dokuma Tezgâhı (小布臥機子)

Bu tezgâh türü, *Tiangong Kaiwu*’da küçük dokuma tezgâhı (小機) veya bel dokuma tezgâhı (腰機) olarak adlandırılmaktadır. Bu türün belirgin özelliği, örgüyü yapacak kişinin beli etrafında sarılmış bir deri kayış (腰皮) bulunmasıdır. Örgücü, sırt ve bel hareketleriyle örgünün yönü ve gerginliğini tayin edebilmektedir. Bu özelliğinden dolayı bu tarz tezgâhlara bel dokuma tezgâhı adı verilmektedir (Ying-Hsing 1997: 56-57). Örgücünün beline sardığı kayış, bel çekme zinciri¹⁵ vasıtasıyla göğüs lewendine takılı bulunmaktaydı. Bu tezgâh tipi, günümüzdeki düz dokuma tezgâhlarından biri olarak düşünülmesine¹⁶ karşın çözümlü levendi ile kumaş makarasının farklı

¹⁴ Ön ayağa yüksek ayak denmesinin sebebi yan duvarların ön tarafa doğru 6° yükselmesi idi. Ön ayağın uzunluğu 116,72 cm, genişliği 9,21 cm, derinliği ise 4,87 cm idi. Arka ayağın genişliği ve derinliği ön ayak ile aynı olmasına rağmen yüksekliği 92,16 cm idi.

¹⁵ *pānyāohuán* 攀腰環 olarak isimlendirilir

¹⁶ Dokuma tezgâhlarında çözümlü ve atkı ipliklerin bir araya gelmesinden sonra oluşan örülmüş yapının “kumaş makarası”na ilerlerken üzerinden geçtiği, tezgâhın ön tarafında bulunan bir tür kiriş idi. İngilizce *breast beam*, Almanca *Brustbaum* olarak adlandırılmaktadır.

yüksekliklerde duruyor olması nedeniyle dikey dokuma tezgâhlarına daha benzer özelliklere sahipti (Kuhn 1977: 124).

Fakat iki çözümlü ipliği grubunun tezgâh üzerinde aşağıya çok daha dik bir şekilde inmesi çözümlü iplikleri arasında açıklık oluşturması ve kumaşın sarılma işleminin farklı yüksekliklerde yapılması düz dokuma tezgâhlarının özellikleri arasında yer almaktaydı (Kuhn 1977: 124-125). Bu tezgâh ipekli, pamuklu ve lifli kumaşların örülmesinde kullanılan tezgâh, kenevir veya pamuklu kumaşlardan yapılan örgülerde, çekmeli dokuma tezgâhına göre daha dayanıklı bir işlem gerçekleştirebiliyordu. Tek sorun üretilen kumaşların küçük boyutlu olmasıydı. Tezgâhta iki dik yan duvar iki tane de yatay yan duvar bulunuyordu. Dik yan duvarları ön ayak olarak değerlendirilmeye mümkündü. Örgücünün oturduğu alçak kısımda iki arka ayak bulunmaktaydı. Tezgâhın dik yan (立身子) ile yatay yan duvarlarının (臥身子) uzunlukları 110,58 cm olarak aynı ölçülere sahipti (Kuhn 1977: 36). Dik yan duvarın üst ucunda at başı denen çözümlü levendinin dayandığı sabitleme tahtalarının delikleri yer almaktaydı. Her iki dik yan duvarda iki adet at başı bulunmakta olup çözümlü levendi bu tahtalara sabit durumdaydı. At başının alt tarafında iplik bölme çubuğunun deliği bulunmaktaydı. Bu çubuk, dik yan duvarların arasında durmakta buradan arka bağlama tahtasının (後橫棍) daha aşağısında bir pedal çubuğu deliği (腳踏關) yer almaktaydı. Tezgâhta ayrıca döner silindir (輾軸) denen bir yapı mevcuttu. Dik yan duvarları arasında bulunan bu yapının uzunluğu iki dik yan duvar arasındaki mesafe kadardı. Bu silindir, yapı çözümlü ipliği gruplarından birine dikey yönde hareket katıyordu. Diğer çözümlü ipliği grubu ise iplik bölme çubuğundan geçiyordu. Her iki yapı da yuvarlak olup silindirlerin her iki yanında asılı balık ve kulak olarak adlandırılan yapılar bulunmaktaydı. Diğer dokuma tezgâhlarında da olduğu gibi kaldıraç çubuğu ile birbirlerine bağlıydı. Kaldıraçların uçlarında çekme iplerin geçtiği halkalar bulunmaktaydı. Bu tezgâhta çekmeli dokuma tezgâhında olduğu gibi bir örgü tarağı bulunuyordu. Bu yapı muhtemelen ipler vasıtasıyla tezgâhın duvarlarına sabitlenmiş bambu çubuklara asılmaktaydı (Kuhn 1977: 124-133).

Sonuç

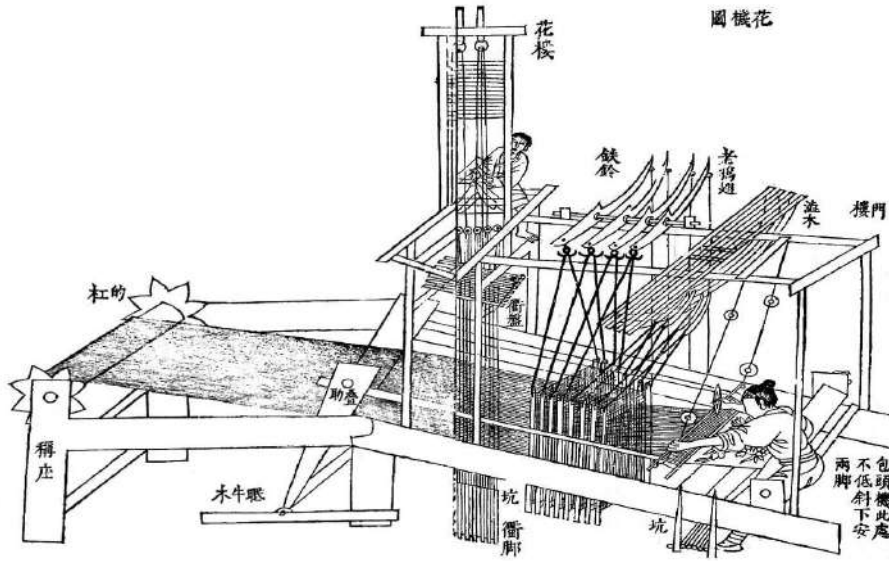
Geniş bir coğrafyada söz hakkına sahip olan Moğollar, elbise ve kumaş ihtiyacını karşılamak için İran ve Çin'de bulunan saray imalathanelerinden faydalanmışlardır. Saray imalathanelerinin yanı sıra sivil imalathaneler ve zanaatkârlardan vergi olarak ipek ve ipekli kumaşlar alan Moğollar, yaptıkları savaşlar sonucunda zanaatkârları korumak suretiyle esir olarak almışlar ve ipekli kumaşlar başta olmak üzere farklı kumaş türlerinden kendilerine kıyafet yaptırarak onları fayda sağlayacak sahada değerlendirmeyi bilmişlerdir. Böylece imparatorluk içinde faal görev üstlenen zanaatkârların farklı bir öneme sahip oldukları görülmektedir. Bu durum İslam dünyası ve Çin arasında dokuma konusunda bir etkileşim sağlamış Yuan hanedanının Çin hâkimiyetiyle beraber bu süreç oldukça hızlı bir hal almış, Çin'de kullanılan dokuma tezgâhları onların hizmetine girmiştir. Bu tezgâhların farklı ad ve işlevlerinin yanı sıra Moğolların ihtiyaçlarını yeterli oranda sağlayabilecek kapasiteye sahip olmaları onların endüstriyel anlamda gelişmişlik düzeyini anlamamız açısından önem taşımaktadır. Söz konusu dokumacılık, sadece kumaş üretimi ve kıyafet dikiminden ibaret değildir. Elbette dokumacılığın teknolojik ve kültürel etkileşime önemli ölçüde aracılık ettiği de ortadadır. Çin'in tekstil teknolojisi hususunda oldukça ileri bir konumda olması, Moğolların vergi gelirlerini bu yoldan tedarik etmelerini sağlamıştır.

Kaynakça

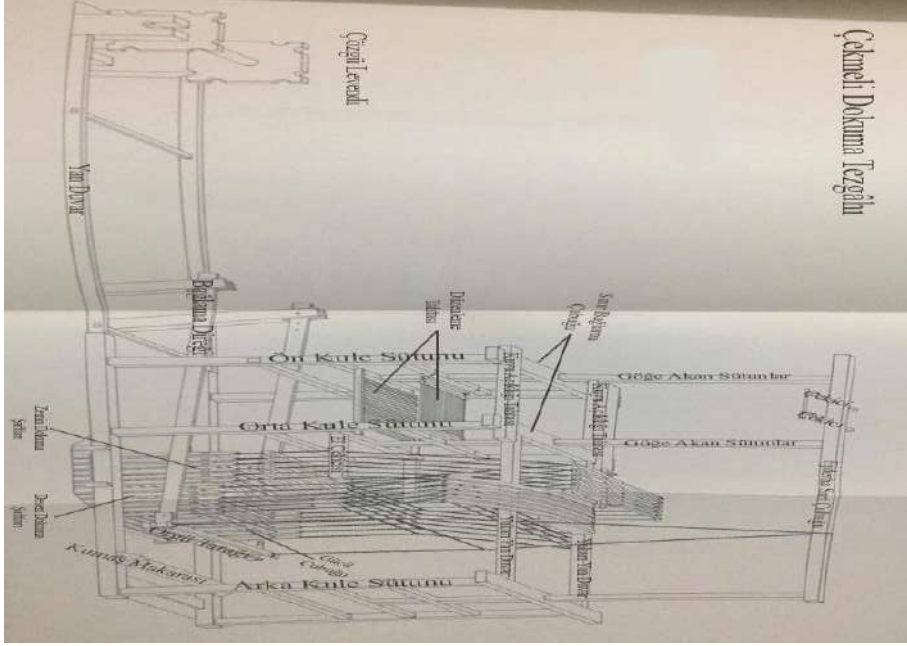
- BAŞER, G. (1998). *Dokuma Tekniği ve Sanatı. Temel Dokuma Tekniği ve Kumaş Yapıları 1*. İzmir: Tekstil Mühendisleri Odası Yayınları.
- BROUDY, E. (1979). *The Book of Looms: A History of the Handloom From Ancient Times to the Present*. Hanover and London: University Press of New England.
- EBERLE, H. Hermeling, HORNBERGER H., KİLGUS, M., MENZER, R., and RİNG W. (2004). *Clothing Techology From Fibre to Fashion*. UK: Verlag Eurapa-Lehrmittel.
- KUHN, D. (1997). *Die Webstühle des Tzu-jen i-chih aus der Yüan-Zeit (Sinologica Coloniensia: Ostasiatische Beiträge der Universität zu Köln 5)*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- ÖNDER, U.; ERYAŞAR, F. T.; AŞAR, Z.; ŞAN, İ. (2001). *Tekstil ve Hazır Giyim Sektör Araştırması*. Ankara: T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Sanayi Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.
- YİNG-HSİNG, S. (1997). *Chinese Technology in the Seventeenth Century: T'ien-Kung K'ai-Wu*. Çev. E-Tu Zen Sun, s, New York: Shiou-Chuan Sun, Dover Publication.
- ZHAO, F. (2021). "Chinese Ancient Loom and Textile Types", *History of Science and Technology in China*. Ed. X. Jiang. C. IV. Singapore: Springer Nature Singapore Pte Ltd. (A New Phase of Systematic Development of Scientific Theories in China), 205-55.

Ekler

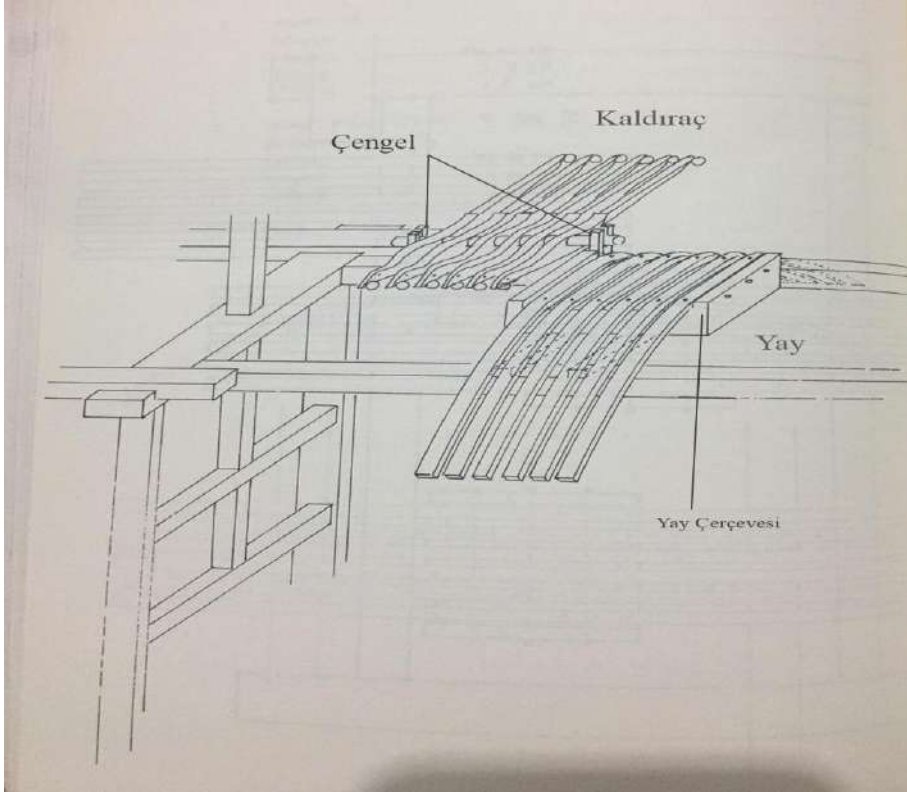
Ek.1. Çekmeli Dokuma Tezgâhı (Ying-Hsing, 1997: 55).

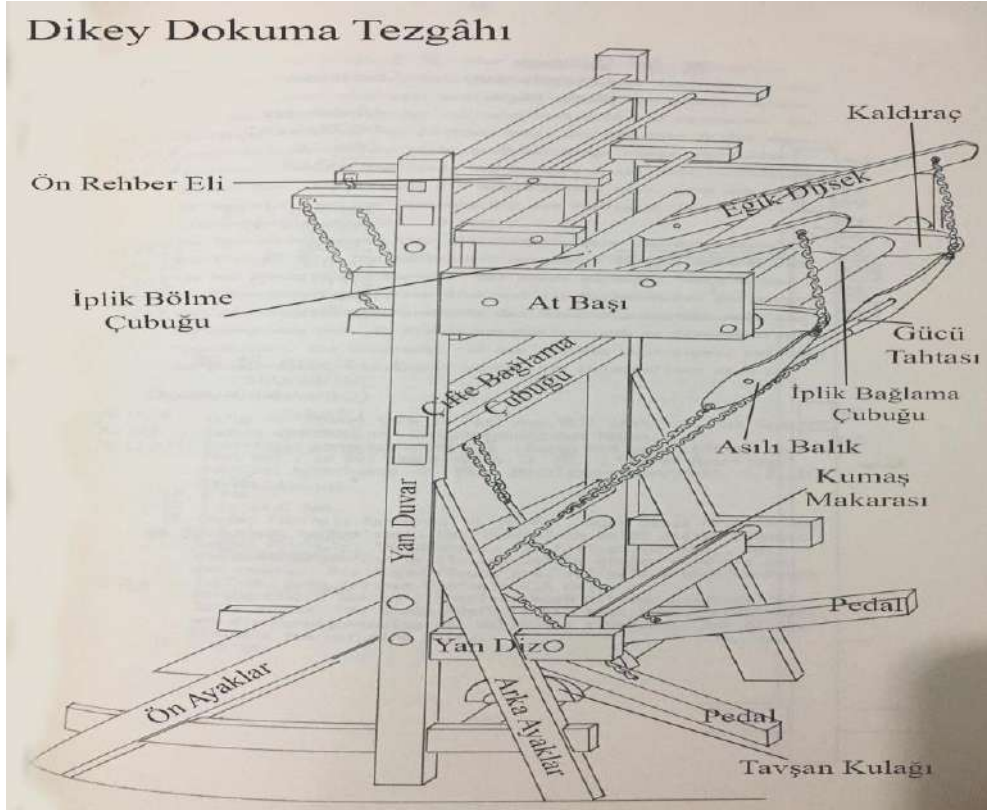
Ek.2. Çekmeli Dokuma Tezgâhı (Kuhn, 1977: Z XXII).

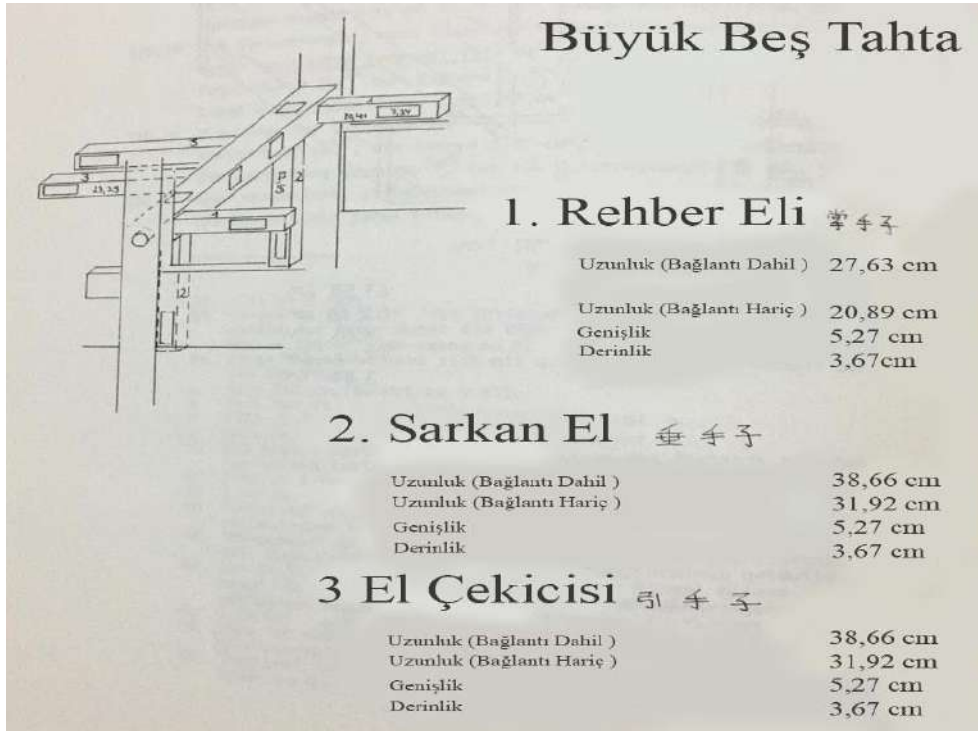
Ek.3. Çekmeli Dokuma Tezgâhında Kaldıraç ve Yay (Kuhn, 1977: Z X).

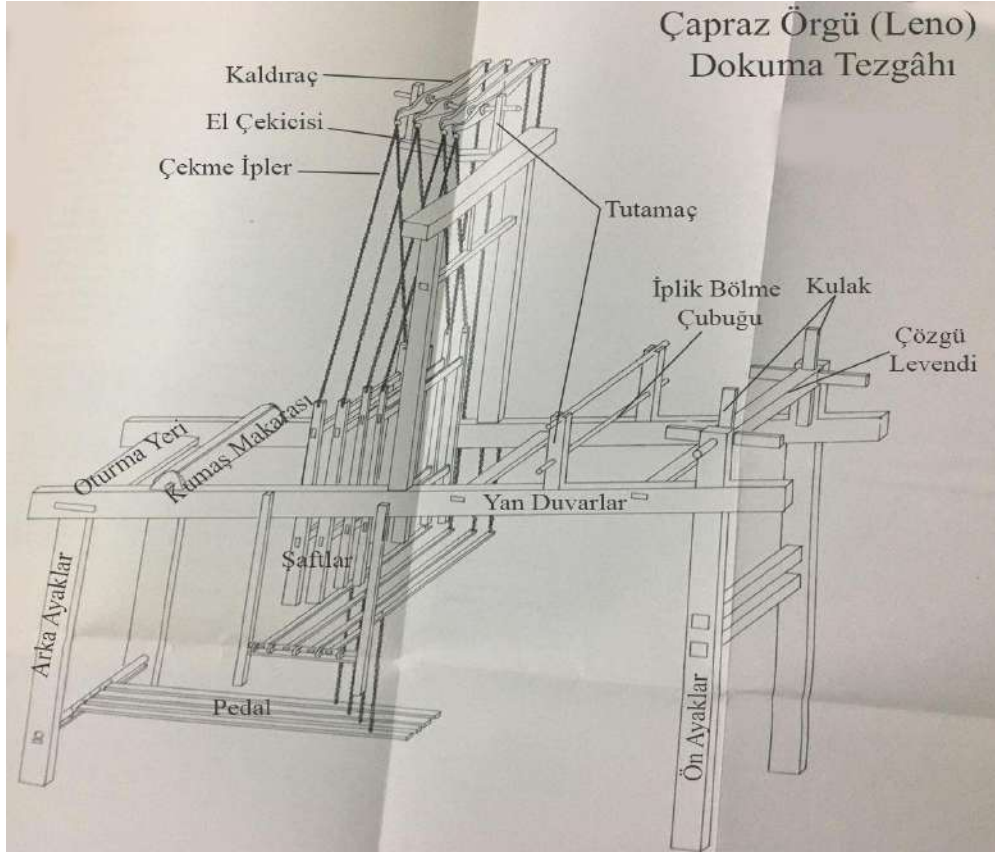
Ek.4. Dikey Dokuma Tezgâhı (Kuhn, 1977: H XII).

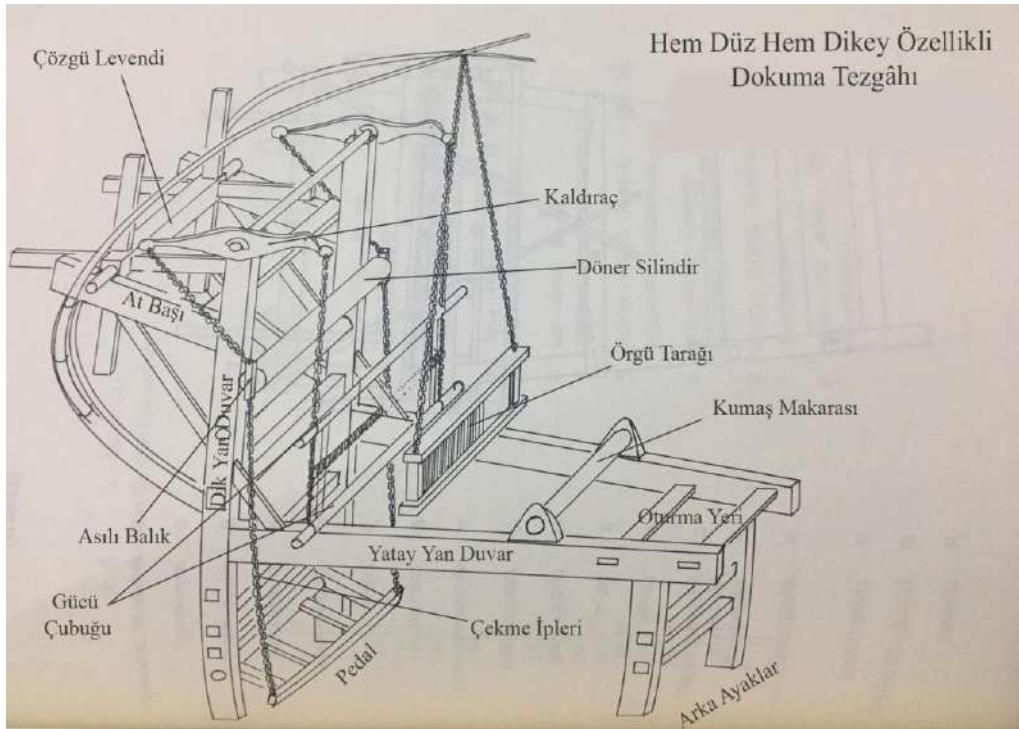
Ek.5. Dikey Dokuma Tezgâhında Büyük Beş Tahta Yapısı (Kuhn, 1977: H V).

Ek.6. Çapraz Örgü Dokuma Tezgâhı (Kuhn, 1977: G VIII).

Ek.7. Hem Düz Hem Dikey Özellikli Dokuma Tezgâhı (Kuhn, 1977: F VII).

Ek. 8. Hem Düz Hem Dikey Özellikli Dokuma Tezgâhı (Ying-Hsing, 1997: 57).

İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir (Orta Çağda Tebriz'in Yükselişi)

A City on the Silk Road (the rise of Tabriz in the Middle Ages)

Yegâne ÇAĞLAYAN (GÖZELOVA)*

Öz

Orta Çağda Azerbaycan şehirleri İpek Yolu ticaretinde önemli role sahip olmuşlardır. Bu, bir taraftan Azerbaycan'ın mühim ticaret yollarının kavşağında yer alması da dâhil elverişli coğrafi konumundan, diğer taraftan da ülkenin ekonomik potansiyelinden ve yüksek kentsel gelişiminden kaynaklı olmuştur. Azerbaycan şehirleri büyük devletler için sadece siyasi ve stratejik değil aynı zamanda ekonomik merkezler olarak da büyük önem taşımışlardır.

Azerbaycan'ın kadim şehirlerinden olan Tebriz, Orta Çağda ülkenin siyasi merkezlerinden biri olmakla birlikte zanaat ve ticaret merkezi de olmuş, X. yüzyıldan itibaren bölgesel ve uluslararası ticarete önemli bir konum kazanmıştır. Orta Çağ İslâm kaynakları, Tebriz'in üretim merkezi olarak önem kazanması hakkında geniş bilgiler vermektedirler. Örneğin; el-Câhiz, el-İstahrî, İbn Havkal, el-Mukaddasî, Fazlullah Reşîdüddîn ve d. Tebriz'in yünlü mamuller üretiminde ve halı dokumacılığında meşhur olduğunu yazmaktadırlar.

Orta Çağ İslâm kaynakları Tebriz'den bahsederken onun İpek Yolu'nun önemli mıntukalarından biri olduğunu da göstermektedirler. X. yüzyılda Revvadiler'in ve XII. yüzyılda İldenizliler'in Tebriz'i başkent olarak seçmeleri de tesadüfî olmamıştır. Bu dönemde Abbasilerin zayıflamasıyla Bağdat, Basra Körfezi ticaretindeki eski rolünü kaybetmeye başlamıştır. Tebriz'in siyasi ve ekonomik olarak yükselişi ona Basra Körfezi şehirleri ile ticarete büyük rolü üstlenmesini sağlamıştır. Özellikle Selçukluların batıya doğru hızla hareket etmeleriyle ticaret yollarının da istikameti bu yönde değişmeye başlamış, bu değişikliklerin arka planında Tebriz, İpek Yolu üzerinde önemli bir merkeze dönüşmüştür. Azerbaycan'ın mühim şehirlerinden olan Tebriz, İpek Yolu ticaretindeki rolünü XV. yüzyılın sonuna dek sürdürmüştür.

Çalışmada Tebriz'in IX.-XV. yüzyıllarda bir şehir olarak gelişim süreci araştırılmış, şehrin İpek Yolu ticaretindeki yeri incelenmiştir. İslâm kaynaklarındaki bilgilere dayanarak Tebriz'in Orta Çağ Türk şehir kültüründeki yeri tespit edilmiş, birçok devlete başkentlik yapmış bu şehrin siyasi ve kültürel yükselişinde ticaretin rolü gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Tebriz, Ticaret, İslâm kaynakları.

Abstract

In the middle Ages, the cities of Azerbaijan had an important role in the Silk Road trade. This was due, on the one hand, to Azerbaijan's favorable geographical location, including its location at the crossroads of important trade routes, and on the other hand, the country's economic potential and high urban development. The cities of Azerbaijan have been of great importance for the great states not only as political and strategic but also as economic centers.

Tabriz, Azerbaijan from the regions was from large centers on a large scale, as well as handicraft and trade areas, and the 10th century occupied an important place in the current and international trade. Medieval Islamic sources provide extensive information about the importance of Tabriz as a manufacturing center. For example; el-Câhiz, el-İstahrî, İbn Havkal, el-Mukaddasî, Fazlullah Reşîdüddîn and other authors write that Tabriz is famous for the production of woolen products and carpet weaving.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi ABD, y.caglayan@alparslan.edu.tr ORCID: 0000-0001-5462-2954

Medieval Islamic sources state that Tabriz was one of the important regions of the Silk Road. Tabriz was the capital of the Revvadid's and İldenizid's. With the weakening of the Abbasids, Baghdad began to lose its former role in the Persian Gulf trade and the political and economic rise of Tabriz made it an important center in this region. Especially with the movement of the Seljuk Turks in the west, the trade routes started to change in this direction, and in the background of these changes, Tabriz started to turn into an important center on the Silk Road. The role of Tabriz in trade relations on the Silk Road continued until the end of the 15th century.

This article examines the development of Tabriz in the 9th-15th centuries and its place in trade on the Silk Road is considered. On the basis of information from Islamic sources, the place of Tabriz in the medieval Turkic urban culture is determined, the role of trade in the political and cultural rise of this city, the former capital of many states, is shown.

Key Words: Silk Road, Tabriz, Trade, Islamic Sources.

0. Giriş

Orta Çağda Azerbaycan şehirleri, Kafkasya'nın siyasi, ekonomik ve kültürel merkezleri rolünü oynamışlardır. Daha Miladın başlarında Derbent, Berde, Beylegan, Gebele, Merâga, Erdebil gibi şehirler bölgenin zanaat ve ticaret merkezleri olarak biliniyordu. Azerbaycan şehirlerinde üretilen mamuller, özellikle pahalı kumaşlar, halılar, silahlar dünyanın en meşhur pazarlarında satılıyordu.

Hilâfetin ortaya çıkmasıyla uluslararası ticaretin gelişmesi bu şehirlerin ekonomik önemini daha da artırmıştır. İslâm coğrafyasının bir parçası haline gelen Azerbaycan'ın şehirleri, VIII. yüzyılın sonları-IX. yüzyılın başlarına doğru uluslararası ve bölgesel ticaretin önemli merkezlerine dönüşmüşlerdir. Çin'den Batı'ya uzanan İpek Yolu ticaretinde Azerbaycan şehirlerinin iştiraki İslâm kaynaklarında detaylı bir şekilde tespit edilmiştir. Bu şehirlerin arasında Tebriz'in de adına rastlayabiliriz.

İslâm kaynaklarında Tebriz'in adı IX. yüzyılın ortalarından itibaren anılmaya başlamıştır. Bir şehir olarak doğuşu Milattan önceki yüzyıllara ait olan Tebriz, erken İslâm kaynaklarında bir kale şehir olarak gösterilmiştir. Hilâfet bu bölgede hâkimiyetini kurduktan sonra Tebriz de dâhil olmak üzere Azerbaycan şehirlerinin askerî ve ekonomik olarak güçlendirilmesine büyük önem vermiştir. Bu sebeptendir ki sonraki dönemin kaynaklarında; İbn Havkal, el-İstahrî ve el-Mukaddesi'den başlayarak Müslüman coğrafyacıların eserlerinde Tebriz'in hem de ekonomik bir merkeze dönüşmesine tanık oluyoruz. Tebriz'de üretilen ipek ve yün mamulleri, özellikle halılar ve ipek elbiseler onu bölgenin önemli bir ekonomik merkezi haline getirmiş, Batı-Doğu yollarındaki stratejik konumu ise uluslararası ticaret merkezine dönüşmesinde büyük etken rolünü oynamıştır.

Orta Çağda İslâm coğrafyasının en uzun ömürlü başkentlerden biri olan Tebriz, sırasıyla Revvâdiler, İldenizliler, Hârizmşahlar, İlhanlılar, Çobanoğulları, Celâyirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler gibi Türk İslâm hanedanlarının başkenti olmuştur. Bağdat'ın 1258 yılında Moğollar tarafından istilasından sonra Tebriz'in Basra Körfezi ticaretinde önemi artmış, şehir İlhanlıların başkenti olmasından dolayı İslâm coğrafyasının siyasi merkezlerinden biri rolünü devam ettirmiştir. XV. yüzyılda Azerbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin başkenti olan Tebriz, İpek Yolu da dâhil olmak üzere uluslararası ticaretin önemli mıntıklarından biri olarak kalmıştır.

1. X.-XII. Yüzyıllarda Tebriz'in Siyasi ve İktisadi Yükselişinde Ticaretin Rolü

İslâm kaynaklarında Tebriz'in adı ilk kez Hicrî 141 yılına (Milâdî 758/9) ait olaylarla ilgili zikrediliyor. Kaynaklar, aynı yıl Abbâsî halifesi Mansûr (754-775) tarafından Azerbaycan'da Revvâdî ailesinden büyük sayıda Arap nüfusun yerleştirildiğini, Revvad ibn Müsenna el-Ezdi'nin Tebriz'i siyasi merkez olarak seçmesine dair bilgiler vermektedirler (El-Hamevî I

1965: 174; El-Ya'kûbî II 1919: 371). Bu bilgiler, Tebriz'in VIII. yüzyıldan itibaren İslâm coğrafyası için siyasi bir önem kazanmaya başladığını gösteriyor. Hicrî 244 yılı (Milâdî 858/859) depreminden sonra büyük zarar gören Tebriz, halife Mutevekkil'in (847-861) emriyle tekrardan inşa edilmiştir (El-Ya'kûbî III 1919: 356).

Biraz sonraki dönemin kaynaklarında ise Tebriz artık Azerbaycan'ın ekonomik merkezlerinden biri gibi gösterilmektedir. X. yüzyılın coğrafyacısı İbn Havkal eserinde Tebriz hakkında yazıyor: "Tebriz güzel, mamur, çok kalabalık, hayratı bol, çarşıları, alış-verişi çok bir şehirdir. Bugün Azerbaycan'ın merkezi, en mamur şehridir" (İbn Havkal 2017: 295; İbn Haukal 1967: 336). Aynı yüzyılda yaşamış el-Mukaddesî ise Tebriz'in güzelliğini şöyle dile getiriyor: "Tebriz [nedir] biliyor musun? Orası gerçek bir altın cevheri, muazzam bir kimyadır" (El-Mukaddesî 1967: 377).

Dönemin coğrafyacılarının Tebriz'i bu kadar beğenmesi, bir taraftan onun coğrafi konumu, iklim şartları ve zengin doğal kaynaklarıyla, diğer taraftan ticaret yollarının üzerinde yerleşen bu şehrin X. yüzyıla doğru ekonomik açıdan elverişli bir merkeze dönüşmesiyle ilgili olmuştur. Bu dönemde Tebriz ülkenin dâhili yollarında önemli yer almış olup Marağa-Urmiye hattının transit mıntıkasıydı. Tebriz'den Marağa'ya gelen yol, Urmiye-Salmas-Xuveyy hattıyla birleşiyordu (İbn Havkal 2017: 304; İbn Havkal 1967: 345). Bu yolun yanı sıra, Marağa-Harrakan-Tebriz-Merend-Xuveyy yolunun da aktif olduğu hakkında bilgiler vardır. El-Mukaddesî'nin tasvir ettiği bu yol daha elverişli ve kısa olup X. yüzyıldan itibaren meşhur olmuştur (Gözelova 2005: 51).

Tebriz'den Debil'e, Debil'den Berde'ye olan yol da tacirler için çok kullanışlıydı (El-Mukaddesî 1967: 382). Bu dönemde Tebriz, Debil'in ve Tiflis'in vasıtasıyla Karadeniz bölgesi şehirlerle, özellikle Trabzon'la da (kaynaklarda: Tarabzunde) ticari ilişkilere sahipti (el-Mukaddesî 1967: 382). Tebriz'den Hamedan'a giden yol ise onu İpek Yolu güzergâhlarına bağlayan esas yoldu.

Tebriz sadece ticaret yollarının kavşağı olarak değil aynı zamanda zanaat merkezi olarak da çok meşhurdu. Bahsi geçen kaynaklarda Tebriz'de dünyaca meşhur yün mamulleri, ipek ve pamuk kumaş üretildiği gösterilmektedir. İbn Havkal yazıyor: "Tebriz'de çok miktarda imal edilen koltukların, kilimlerin yeryüzünde benzeri yoktur" (İbn Havkal 2017: 304; İbn Havkal 1967: 345). Belirtelim ki yün mamullerin üretimi öncelikle Azerbaycan'da hayvancılığın geniş yayılmasıyla ilgiliydi. Özellikle ülkenin güney bölgelerinde hayvancılıkla uğraşan halkın sayıca üstünlüğü Tebriz ve Merend gibi şehirlerin halı dokumacılığında ihtisaslaşmasına yol açmıştı. Bu şehirlerde dokunan halılar ve üretilen diğer yün mamulleri, kalite bakımından diğer şehirlerde üretilen mamullerden üstündü.

Bu dönemde Tebriz'de dokunan halıların üç nevi yaygındı ve çok yüksek fiyata satılıyordu:

- 1) duvardan asılan halılar (*sitr*);
- 2) döşeme halılar (*bisat ve nahh*);
- 3) hediyelik halılar (*namat*).

El-Mukaddesî, Tebriz'in "mahfur" adlı ünlü halıları hakkında da bahsetmektedir (el-Mukaddesî 1967: 381). Bu halılar halife sarayında da çok yüksek değerlendiriliyordu. Bu dönemin kaynaklarında her yıl Azerbaycan'dan "halifenin sarayına 130 bin dirhemlik *mahfur*, 570 adet *bisat* gönderildiği" hakkında bilgilere rast gelebiliriz (El-Jahiz 1932: 348). Tebriz halılarının yüksek fiyata satılmasının en önemli nedeni Azerbaycan yününün yüksek kalitesiyle ilgiliydi: o dönemde Tebriz yünü Mısır yününden sonra dünyada ikinci yerde duruyordu (Gözelova 2005: 75). Diğer taraftan bu halıların Azerbaycan'da üretilen boyalarla (örneğin *kirmiz* adlı boya sadece Azerbaycan'da üretiliyordu) boyatılması da onların kalitesini yükseltiyordu.

Bahsettiğimiz dönemde Asya ve Avrupa ülkelerinde çok yüksek değerlendirilen ipek ürünleri ve zarif kumaşlardan dikilmiş elbiselerin ihracatçıları arasında Azerbaycan şehirleri önemli yer

almaktaydı. X.-XII. yüzyıllarda Azerbaycan'da *atlas*, *el-ettabi*, *sikletun*, *diba-i hita-i* gibi kumaşların üretildiği şehirlerden en önemlisi Tebriz idi. XIII. yüzyılın coğrafyacısı Yakut el-Hamevî yazıyor: “Tebriz’de *aba*, *sikletun*, *atlas* ve diğer kumaşlar üretiliyor ve buradan tüm Doğu ve Batı ülkelerine gönderiliyor” (El-Hamevî I 1965: 822).

Selçuklu dönemi, Azerbaycan’ın siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan uyanış dönemi olarak nitelendirilebilir. Bu, bir taraftan Selçuklu Türklerinin Güney Kafkasya’ya gelişiyle bölgede Türk İslam kültürünün güçlenmesi, diğer taraftan bu kültürün bir parçası haline gelen Azerbaycan’ın siyasi, ekonomik olarak güçlenmesi ve daha büyük ölçüde uluslar arası ticarete katılmasıyla bağlı olmuştur. Tebriz’in ekonomik ve siyasi olarak Azerbaycan’ın baş şehrine dönüşmesi de bu döneme aittir.

İlk kez Azerbaycan’ın Revvâdiler hanedanı (983-1060, 1107-1117) tarafından ülkenin başkent seçilen Tebriz’in siyasi önemi Selçuklular döneminde daha da artmış, şehir uzun süre Irak Selçuklu sultanlığının ve Azerbaycan İldenizliler devletinin (1136-1225) siyasi ve iktisadi merkezi rolünü oynamıştır. Devletin darphanesi (“dârüssikke”) de Tebriz’de kurulmuştu (El-Hamevî, II 1965: 363). İldenizliler’in büyük önem verdikleri bu şehir XII. yüzyılda sadece Azerbaycan’ın değil tüm Türk İslâm coğrafyasının kültür ve ilim merkezine dönüşmüştü.

2. XIII.-XIV. Yüzyıllarda Tebriz’in İpek Yolu Üzerindeki Ticaret Yollarında İştiraki

Moğol istilaları birçok Müslüman şehrin ekonomik buhranına yol açsa da Tebriz bu anlamda istisnai şehirlerden biri olmuştur. Tebriz’in, Hicrî 622 yılında (Milâdî 1225) Sultan Celâleddin Hârizmşah tarafından işgal edilmesi şehrin siyasi ve sosyal hayatını etkilemiş olsa da ticari ilişkilerini durduramamıştı. İlhanlı Abaka Hanın 1265’te Tebriz’i başkent olarak seçmesi ise şehrin İpek Yolu üzerindeki transit rolünü büyük ölçüde arttırmıştı. Tebriz, Akka’dan Kaşgarlar’a ve oradan Kaipin’e uzanan ticaret yolu üzerindeki en önemli şehre dönüşmeye başlamıştı. Tebriz aynı zamanda Urfa, Musul ve Basra’dan doğuya giden yolların üzerinde önemli bir transit merkezdi. Azerbaycan tarihçisi S. Onullahi’nin tabirince, “Tebriz, Moğol İmparatorluğunun batısında Büyük Han Kubilay tarafından başkent seçilmiş Pekin kadar büyük önem arz ediyordu” (Onullahi 1982: 50).

XIII. yüzyılda İpek Yolu’nun istikametlerinde bazı değişikliklerin şahidi olmaktayız. Örneğin Avrupa’ya ipeğin artık Suriye şehirleri vasıtasıyla değil Anadolu şehirleri ile taşındığını görebiliyoruz. Bu yolda Tebriz de önemli konumda olmakta devam ediyor: Kaypin-Hotan-Yarkent-Kaşkar-Belh-Herat-Hürmüz-Kerman-Yezd-Kaşan-Tebriz-Erzurum-Erzincan-Sivas Kayseri (Hennig III 1962: 104).

Tebriz aynı zamanda Basra körfezi ticaretinde de önemli yer almaya başlamıştı. Şöyle ki 1258 yılında Bağdat’ın İlhanlı hükümdarı Hülâgû tarafından alınmasından sonra Tebriz, Basra Körfezi ticaretinin merkezî şehri haline geliyor. Kaynaklarda Basra Körfezi ticaret yolları aşağıdaki şekilde verilmektedir: Basra – Hürmüz – Daybul – Kalikut (Hazard 1954: 3). Tacirler için Basra’ya birkaç istikamette gelmek mümkündü: 1) Tebriz – Hemedan – Bağdat – Basra, 2) Tebriz – Sultaniye (XIV. yüzyıldan itibaren) – Kazvin – Rey – Kum – İsfahan – Basra, 3) Tebriz – Merâga – Musul – Bağdat – Basra (Hazard 1954: 3). Bu yolların hepsinde de Tebriz’den geçerek körfez ticaretine ulaşmak en kârlısıydı çünkü Tebriz, sadece siyasi merkez olmayıp İlhanlı Devleti’nin en büyük sanayi ve ticaret şehriydi. Bu şehir, aynı zamanda Erzurum, Erdebil, Urfa, Musul, Merâga ve Kazvin’den gelen yolların kavşağıydı (Cazwini 1967: 227).

Yukarda da belirttiğimiz gibi, 1258 yılında Bağdat’ın Hülâgû tarafından alınması, Suriye’de haçlıların yenilmesi, Roma Papalarının hristiyanlara Mısır sultanlığı ile ticareti yasaklaması, Karadeniz ticaretinin ehemmiyetinin artmasına ve haliyle Trabzon-Tebriz ticaret hattının da son derece aktif hale gelmesine neden olmuştu (Karpov 1981: 74). Tacirler için İlhanlıların elinde olan Tebriz’in vasıtasıyla Trabzon’a çıkmak daha elverişli ve tehlikesizdi. Tebriz-Trabzon ve

Tebriz-Bursa ticaret hatlarının önemi 1558 yılında Astrahan'ın (Hacı Tarhan şehrinin) Ruslar tarafından işgalinden sonra daha da artmış oldu (Mahmudov 2006: 59).

Tebriz'den Bursa'ya iki istikamette gidebilirdi:

1. Tebriz – Diyarbakır – Mardin – Maraş – Kayseri – Ankara – Eskişehir – Bursa ve ya
2. Tebriz – Erzurum – Erzincan – Tokat – Amasya – Ankara – Bursa (Dalsar 1960: 128-129).

1326 yılından sonra Osmanlı hâkimiyetine geçen (1326-1362 yılları arasında hem de başkent olan) Bursa, Akdeniz havzasının en mühim ipek ticareti merkeziydi. Tebriz-Trabzon, Basra körfezini Kara denizle, Tebriz-Bursa ise Basra körfezini Akdeniz ile alakalandıran yollardı.

Tebriz aynı zamanda İlhanlıların sanayi merkezlerinden biri olarak da büyük önem taşıyordu. Venedikli Marco Polo'nun yazdığına göre, “Tebriz halkı ekseriyet olarak zanaat ve ticaretle uğraşıyordu. Dünyanın her tarafından: Hindistan'dan, Bağdat'tan, Musul'dan, Hürmüz'den buraya ticaret için geliyorlar” (alıntılayan Onullahi 1982: 51). Kaynaklar Tebriz'de 24 kervansarayın, 1500 dükkânın, “Bazar-e Şehristan-e Reşidi” adlı büyük panayır merkezinin, büyük sayıda kerhane'nin olduğunu yazmaktadırlar (alıntılayan Onullahi 1982: 53).

3. Tebriz XV. Yüzyılda

XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan toprakları sırasıyla İlhanlılar, Çobanoğulları, Celâyirliiler, Teymuriler ve Altın Orda devletleri arasında adeta bir savaş alanına dönüşmüştü. Bu sebepten ülkenin ekonomik hayatı bir süreliğine çökmüştü. Selçuklular döneminde Azerbaycan'ın yıllık geliri 2 bin tümen olup 1350'e doğru 200 tümen'e inmişti (Onullahi 1982: 48). 1359 yılında Celâyirliiler devletinin başkenti ilan edilen Tebriz de bahsi geçen devletlerin özellikle Teymurilerin saldırılarına maruz kaldığı için büyük zarar görmüştü. Şehir İpek Yolu ve Basra Körfezi ticaretindeki rolünü kaybetmese de zanaat üretimi düşüş yaşamıştı. Azerbaycan'ın bu dönemde geçirmiş olduğu ekonomik buhran XIV. yüzyılın sonlarında daha da artmıştı.

XV. yüzyılda Azerbaycan Karakoyunlu (1408-1467) ve Akkoyunlu devletlerinin (1468-1501) kurulmasıyla şehrin tekrar yükselişi mümkün oldu. Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarları Azerbaycan şehirlerinin, özellikle başkent Tebriz'in ekonomik ve kültürel gelişmesine çok önem vermiş olup ticareti teşvik ediyorlardı. Örneğin “Uzun Hasan Bey ülkesindeki ticaretin gelişmesini sağlamak için, ülkesinin her yerinde ticaret vergisi olan tamgayı 20 dirhemden bir dirheme indirmişti” (Paydaş 2004: 215).

XV. yüzyılın başlarında yaşamış el-Bâkuvî yazıyor: “Tebriz iklimin en meşhur ve nüfusu çok olan şehridir. Sağlam iklimli, münbit topraklı ve suyu sağlıklı olan bir yerdir. Halkı zengindir ve çoğu da zanaatkârdır” (el-Bâkuvî 1992: 87). 1474 yılında Tebriz'e seyahat etmiş Venedikli diplomat A. Kontarini de şehrin çok büyük olduğunu, pazarlarında her tür kumaş, özellikle ipek satıldığını, ipeğin kervanlarla Halep'e gönderildiğini yazıyor (alıntılayan Mahmudov 2012: 176-177).

XV. yüzyıl boyunca Tebriz, İslâm coğrafyasının ve İpek Yolu'nun en önemli merkezlerinden biri rolünü devam ettirmekteydi. Kaynaklarda özellikle Tebriz-Bursa yolu tacirlerin hâlâ büyük önem verdikleri yol olarak gösterilmektedir. Tebriz pazarlarından alınan ham ipek Tebriz-Çukur Saad üzerinden Erzurum-Erzincan-Tokat yoluyla Amasya'ya getiriliyordu. Amasya'da bu yol ikiye ayrılarak, kuzeyde Bolu-Kastamonu, güneyde ise Ankara-Çorum üzerinden geçmekle ipek ticaretinin mühim hattı olarak faaliyet gösteriyordu (Paydaş 2004: 215; Necefli 2012: 434).

Özellikle Akkoyunlu Uzun Hasan'ın döneminde ticaretin özellikle başkentin gelişmesi için birçok düzenlemeler yapılmış, sadece Doğu ülkeleriyle değil, Avrupa ile de ekonomik ilişkilere büyük önem verilmiştir. Akkoyunlu devletinin Avrupa devletleriyle diplomatik ve iktisadi ilişkileri büyük şehirlerin Tebriz de dâhil gelişmesine büyük katkıda bulunmuştu (Paydaş 2004: 217).

Uzun Hasan'ın vefatından sonra Akkoyunlu devletinde başlayan siyasi karışıklık Tebriz'in ekonomik hayatına büyük zarar vurmuş oldu, 1480'lerin sonlarına doğru şehir tekrardan ekonomik buhranın içerisinde girdi. Coğrafi Keşiflerin ardından kervan yolları İpek Yolu da dâhil çökmeye başlaması da Tebriz'in ticari hayatını büyük ölçüde etkilemiş oldu. Tebriz, Basra Körfezi ticaretindeki yerini Hürmüz şehrine devretmiş oldu. Şehir XVI. yüzyılda Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel merkez rolünü oynamakta devam etse de ekonomik açıdan eski rolünü kaybetmeye başladı.

Sonuç

Doğuşu Milattan önce IX.-VIII. Yüzyıllara ait edilen Tebriz, Orta Çağ'da İslâm coğrafyasının en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Elverişli coğrafi konumu, önemli ticaret yollarının özellikle İpek Yolu'nun kavşağında yer alması, her neviden ekonomik faaliyete açık olması Tebriz'in yükselmesinde büyük rol oynamıştır. Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının severek bahsettikleri bu şehir Azerbaycan'ın siyasi ve kültürel merkezlerinden biri olmuştur. Bu sebeptendir ki Tebriz birçok Türk İslâm devletinin başkentliğini yapmıştır.

İpek Yolu üzerinde bir şehir olan Tebriz, IX. yüzyıldan XV. yüzyıla dek olan büyük bir dönemde bazen siyasi ve ekonomik buhranlar yaşasa da önemini hiç kaybetmemiş, gerek Selçuklu ve İldenizliler gerekse de Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde Azerbaycan'ın baş şehri rolünü devam ettirmiştir. Bu şehrin tarihinin detaylı araştırılması Türk İslâm coğrafyasının ve İpek Yolu'nun gelişim sürecinin öğrenilmesi yönünden de büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- DALSAR, F. (1960). *Türk Sanayi ve Ticari Tarihinde Bursa'da İpekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- EL-BÂKUVÎ, A. (1992). *Kitab Talhis el-asar va Acaib el-malik el-kahhar*. Çev. Z. M. Bünyadov. Bakü: Şur..
- EL-CAZWİNİ, Z. (1967). *Kosmographie. Erster theil die winder der Schöpfung. Zweiter Theil البلاد آثار کتاب Die Denkmaler der Länder, Herzog Von F. Wusknfeld. Dr. Martin Sandig OHG.*
- EL-HAMEVÎ, Y. (1965). *Mu'cemü'l-büldân*. I-IV. Reprint, Tahran.
- EL-JAHİZ, A. (1932). *Al-Tabassur bi-l-Tijâra*, ed. H. H. 'Abd al-Wahhab in *Revue de l'Académie Arabe de Damas*, 12, pp.321-351.
- EL-MUKADDESÎ, M. (1967). *Descriptio Imperii Moslemici*. Leiden: Brill.
- EL-YA'KÛBÎ, E. (1919). *Kitabu'l-büldân*. I-III. Necef.
- GÖZELOVA, Y. (2005). *IX.-XII. Yüzyıllarda Azerbaycan'ın Ticaret İlişkileri*. Bakü: Elm.
- HAZARD, H. W. (1954). *Atlas of Islamic History*. Third Edition. Princeton University Press.
- HENNIG, R. (1961). *Nevedomye Zemli*. Pervod A. B. Lisovskoy. Tom 3. Moskova: İzdatelstvo İnostrannoy Literaturı. / ХЕННИГ, Ричард. Неведомые Земли. Перевод А. Б. Лисовской. Том 3. Москва: Издательство Иностранной литературы.
- İBN HAVKAL. (2017). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Çev. Ramazan Şeşen. 2. Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İBN HAUKAL. (1967). *Opus Geographicum*. Leiden: Brill.
- KARPOV, S. (1981). *Trapezundskaya İmperiya i Zapadnoyevropeyskiye Gosudarstva v XIII.-XIV. veka*. Moskova: İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta. / КАРПОВ Сергей. Траpezундская империя и Западноевропейские Государства в XIII-XIV века. Москва: Издательство Московского Университета.
- MAHMUDOV, Y. (2006). *Azerbaycan Diplomasisi*. Bakü: Tahsil.
- MAHMUDOV, Y. (2012). *Seyyahlar, Keşifler, Azerbaycan*. Bakü: Tahsil.

- NECEFLI, T. (2012). *Azerbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*. Bakü: Çarşıoğlu.
- ONULLAHI, S. (1982). *XIII.-XVII. Yüzyıllarda Tebriz Şehri*. Bakü: Elm.
- PAYDAŞ, K. (2004). "Akkoyunlular Döneminde Ticaret". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/36: 213-223, doi:10,1501/Tarar_0.000.000.164.

Türk Birliği İdealinin Tarihî Serüveni ve Yeni İpek Yolu Projesi

The Historical Adventure of the Turkic Union Ideal and the New Silk Road Project

Varis ÇAKAN*

Öz

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da Orta Doğu'da ve Kuzey Afrika'da yaşadığı hayal kırıklıklarından sonra Kırım'dan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'dan gelen Türk milliyetçileri Türk Birliği fikirlerini bir kısım Osmanlı aydınları ve bürokrasileri arasında yayarak milliyetçi duyguları ateşlemiş ve ümmetçilik yoluyla genişleme idealinin yerini Türk Birliği yoluyla genişleme idealine bırakmıştı. Ancak bir asır önce başlatılan Türk Birliği ideali maalesef çeşitli iç ve dış sebeplerden dolayı arzu edilen sonucu vermedi.

1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler bağımsızlıklarına kavuşmuş ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkileri gündeme gelmişti. Sovyetler Birliğinin Aralık 1991'de kendini feshetmesi ile beraber ortaya çıkan jeopolitik değişim Türkiye'nin de politikalarını yeniden gözden geçirmesine neden olmuş ve Türkiye Türk Dünyası'na yönelik yeni politikalar oluşturmaya başlamıştır. Türkiye'nin Türkistan'daki Türk İlleri ile (Orta Asya Türk Cumhuriyetleri) ile siyasi ilişkileri tekrar canlanmıştır.

1992 yılından bu yana gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler ve imzalanan 500 civarında ikili ve çok taraflı anlaşma, ilişkilerin pekiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Türkistan'daki Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra dış dünyaya Türkiye üzerinden açılma olanağı bulmuşlar. Türkiye, bir bakıma bu ülkeler için bir pencere olmuş, dünya ile bütünleşmeleri sürecinde de onların önemli bir ortağı haline gelmiştir.

1992 yılından beri toplanan, "Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri" sonucunda 3 Ekim 2009'da Nahçıvan Anlaşması ile Türk Konseyi adını alan örgüt Kasım 2021'de İstanbul'da gerçekleşen 8. zirvede Türk Devletleri Teşkilatı'na dönüşerek Avrasya'daki en büyük uluslararası örgütlerden biri haline gelmiştir.

Bildiride Türk Birliği idealinin yüzyıllık tarihî serüveni Yeni İpek Yolu Projesi bağlamında ele alınmakta ve Orta Asya'daki Türk-Çin ilişkilerinin Avrasya'daki jeopolitik değişime olan etkileri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Birliği, Türkiye, Türkistan, Çin, Yeni İpek Yolu Projesi.

Subject

After the disappointments of the Ottoman Empire in the Balkans, the Middle East and North Africa at the beginning of the 20th century, Turkish nationalists from the Crimea, the North Caucasus and Turkestan spread the Turkic Union ideas among some Ottoman intellectuals and bureaucrats.

With the collapse of the Soviet Union in 1991, countries such as Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan gained their independence and Türkiye-Turkic republics relations came to the fore. The geopolitical change that emerged with the dissolution of the Soviet Union in December 1991 caused Türkiye to reconsider its policies and Türkiye started to create new policies towards the Turkic World. Türkiye's political relations with the Turkic Provinces in Turkestan (Central Asian Turkic Republics) have been revived.

* Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
varis.cakan@hbv.edu.tr, ORCID:0000-0002-6705-9643.

The organization, which has been convened since 1992 and named the Turkic Council with the Nakhchivan Agreement on October 3, 2009, as a result of the "Summits of the Heads of State of Turkic Speaking States", At the 8th Summit held in Istanbul on November 2021, the organization transformed into the Organization of Turkish States and became one of the largest international organizations in Eurasia.

In the paper, the century-old historical adventure of the Turkic Union ideal is discussed in the context of the New Silk Road Project and the effects of Turkish-Chinese relations in Turkestan (Central Asia) on the geopolitical change in Eurasia are evaluated.

Keywords: Turkic Union, Türkiye, Turkestan, China, New Silk Road Project.

0. Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Balkanlar'da Orta Doğu'da ve Kuzey Afrika'da yaşanan hayal kırıklıkları Osmanlılarda milliyetçi duyguları ateşlemiş ve Ümmetçilik yoluyla genişleme ideali yerini Turancılık yoluyla genişleme idealine bırakmıştır. Ancak bu ideal başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi, Türkistan'ın Rus ve Çin tarafından işgal edilmesi Turancılık fikirleri büyük bir hezimete uğramıştır. Hatta yakın bir zamana kadar Türkiye'de bu fikri savunanlar hayalperestlikle ve kafatasçılıkla suçlanarak dışlanmıştır.

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da Orta Doğu'da ve Kuzey Afrika'da yaşadığı hayal kırıklıklarından sonra Kırım'dan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'dan gelen Türk milliyetçileri Türk Birliği fikirlerini bir kısım Osmanlı aydınları ve bürokrasileri arasında yayarak milliyetçi duyguları ateşlemiş ve Ümmetçilik yoluyla genişleme idealinin yerini Türk Birliği yoluyla genişleme idealine bırakmıştı (Jacob 1999: 17). Ancak bir asır önce başlatılan Türk Birliği ideali maalesef çeşitli iç ve dış sebeplerden dolayı arzu edilen sonucu vermedi. Şimdi gelin hep beraber bu yüzyıllık tarihî serüvene bir göz atalım.

1. Birinci Cihan Harbinin Patlak Vermesi ve Sonuçları

Sanayileşmiş ülkeler arasında dünyada iktisadî ve siyasî hâkimiyeti ele geçirme mücadelesi olarak tanımlanan Birinci Cihan Harbi 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahtı ile eşinin Saraybosna'da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi ile başladı. Savaşa Almanya, Rusya, Fransa, Belçika, İngiltere, Japonya, Osmanlı, İtalya, Bulgaristan, Romanya ABD ve Yunanistan iştirak etti.

Osmanlı Devletinin katılması ile savaş Kafkasya, Filistin, Irak ve Çanakkale Boğazı'na da sıçradı. Savaş, müttefik devletler de denilen "Üçlü İtilâf"ın merkezî devletler adı ile tanınan "Üçlü İttifak"a karşı zafer kazanmasıyla sona erdi.

Dört yıl üç ay on bir gün süren Birinci Cihan Harbi'nde pek büyük maddî hasar meydana gelmekle birlikte insan kaybı da çok yüksekti. İngiltere ve müttefikleri 5.152.115, Almanya ve müttefikleri de 3.386.200 insanı kaybetmişti. Osmanlılar ise 325.000 insanını kaybetmişti.

2. Paris Anlaşması ve Sonucu

Birinci Cihan Harbi sonunda Orta Doğu, galip devletlerin menfaatine göre yeniden düzenlendi. İngiltere, savaşın çıktığı ilk günlerden itibaren Osmanlı Devleti'ni parçalamak için bütün Arap âlemini Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak istemiş ve bunun için de bazı Arap şeyhlerinden faydalanmıştır.

İtilâf Devletleri 10 Ağustos'ta Osmanlı Devleti ile Sevr Antlaşmasını imzaladı. Ancak Türkler için onur kırıcı olarak kabul edilen bu antlaşma uygulanmadı ve Türk Millî Mücadelesinin zaferle sona ermesi üzerine 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması yapıldı ve 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Türkiye’de Türk Birliğini gerçekleştirme fikri hezimetle uğrayarak sönükleşti. Bunun sebeplerinin başında Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 17 Aralık 1925 tarihinde Paris’te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması gelmektedir (Armaoğlu: 168). Çünkü Türkiye Cumhuriyeti Kurtuluş Savaşı dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşaması ve kuruluşun ilk yıllarında Batılı devletlerin karşısında hem destek hem de bir denge noktası olması hasebiyle Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmak mecburiyetinde kalmıştı. Dolayısıyla büyük bir bölümü Sovyetler Birliği’nin hegemonyası altında kalan Türk toplulukları ile özel olarak ilgilenmesi imkânsızlaşmıştı.

Türk Dünyası’nın çok büyük bir kısmını yönetimi altına alan Sovyetler Birliği bu anlaşma ile genç Türkiye Cumhuriyeti’nin Türk illeriyle doğrudan ilişki kurmasını engellemişti. Zira dönemin başbakanı İsmet İnönü’nün 1932’deki Moskova ziyaretinde iki ülke ilişkilerinin ekonomi temelli olduğu, siyasi ve ideolojik boyuta geçmemesi hususu görüşülmüştü. Bundan sonra Türkiye, dış Türklere dönük politikaları geriye itmiştir (Gürüm 1991: 118). Bu anlaşma ile Türkiye Sovyetlerdeki Turancı akımları, Sovyetler de Türkiye’deki komünist akımları desteklememe sözü vermişlerdir Bu yaklaşım soğuk savaşın sonuna kadar devam etmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Gorbacov yönetiminin son zamanlarına kadar Orta Asya halklarıyla dikkate değer bir ilişki içine girmemiştir.

3. İkinci Cihan Harbinin Patlak Vermesi ve Sonuçları

Birinci Cihan Harbinden galip çıkan devletler 8 Ocak 1919’da Paris’te gerçekleştirilen Barış Konferansından sonra yenilen devletlere ağır barış şartları kabul ettirmişlerdi. Ancak barış şartları çok ağır ve adaletsiz olduğu için 1939’da II. Dünya Savaşı’nın çıkmasına sebep olmuştu. Barış Antlaşması’nın ağır şartlarının Alman halkı üzerinde yaptığı psikolojik etkiyi iyi değerlendiren Adolf Hitler’in 1 Eylül 1939’da Polonya’yı işgali ile İkinci Cihan Harbi resmen başladı.

7 Mayıs 1945’te Almanya’nın şartsız teslim olması ile 8 Mayıs 1945’te savaş Avrupa’da sona erdi, fakat Pasifik’te devam ediyordu. 14 Ağustos 1945’te Japonya’nın teslim olmasıyla İkinci Cihan Harbi sona erdi. Japonya, 2 Eylül 1945’te Tokyo körfezine demir atan Missouri adlı Amerikan savaş gemisinde resmî teslim belgesini imzaladı.

İkinci Cihan Harbi gerek insan kaybı gerekse maddî kayıplar açısından tarihteki en yıkıcı savaş oldu. Yaklaşık 15 milyonu asker, 45 milyonu sivil olmak üzere toplam 60 milyon insan öldü.

Çok geniş bir alana yayılan savaş sadece Batı dünyasını değil Türk ve İslâm coğrafyasını da şekillendiren bir öneme sahip olmuştur. Kuzey Afrika, Rusya, Balkanlar, Orta Doğu ve Orta Asya’da yaşayan milletler de bu savaşın fiilî etkisini ağır şekilde hissettiler.

4. Yalta Konferansı ve Yeni Dünya Düzeni

İkinci Cihan Harbi sonlara doğru yaklaşırken 4-11 Şubat 1945’te, SSCB’nin tatil yöreni Yalta’da, yapılan konferansla adeta dünyanın kaderi yeniden belirlenmişti. Söz konusu konferansta ABD, SSCB ve İngiltere bir araya geldi. ABD’yi devlet başkanı Roosevelt, İngiltere’yi Başbakan Churchill, SSCB’yi Sovyetler Birliğini Stalin temsil etti. Konferans, toplandığında II. Dünya Savaşı henüz devam etmekteydi. Konferansta alınan kararlar şunlardı:

- *Almanya üç işgal bölgesine ayrılacak.*
- *Kurulacak olan Birleşmiş Milletlerde hangi ülkelerin veto hakkı olduğu belirlenecek.*
- *Türkiye’deki boğazların statüsünün SSCB yararına değiştirilmesine karar verilerek durum Türkiye’ye bildirilecekti (Mcneill 1970: 493).*

Her ne kadar SSCB istemese de 1 Mart 1945 yılına kadar Mihver Devletlere savaş ilan eden devletlerin BM üyeliğine alınmasına karar verildi. Böylece ikinci dünya savaşından sonra çok farklı bir dünya ortaya çıktı; dünyanın iki süper gücü, ABD ve SSCB yeni dünyanın iki aktörü oldular. İkinci dünya savaşına kadar dünyanın hâkim gücü İngiltere güç kaybetmişti. Savaş

boyunca bütün baskı ve zorluklara karşı tarafsızlığını muhafaza eden Türkiye, savaşın sona ermesiyle birlikte savaş galibi olan İngiltere, Amerika ve Rusya'nın tepkisiyle karşılaşmıştır. Sovyet Rusya, 7 Haziran 1945 tarihinde Türkiye'ye verilen bir notayla, Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne verilmesini, Boğazlar savunmasında Sovyetler Birliği'nin ortak olmasını, bunun için Boğazlarda Sovyetler Birliği'ne deniz ve karada üslerinin verilmesini, Montreux Sözleşmesi'nin belirlemiş olduğu Boğazlar rejiminin değiştirilmesini ve bunun yerine iki ülke arasında yeni bir anlaşmanın imzalanmasını istemişti (Erkin 1968: 63).

5. İkinci Cihan Harbi'nin Türk ve İslam Dünyası Üzerindeki Tesirleri

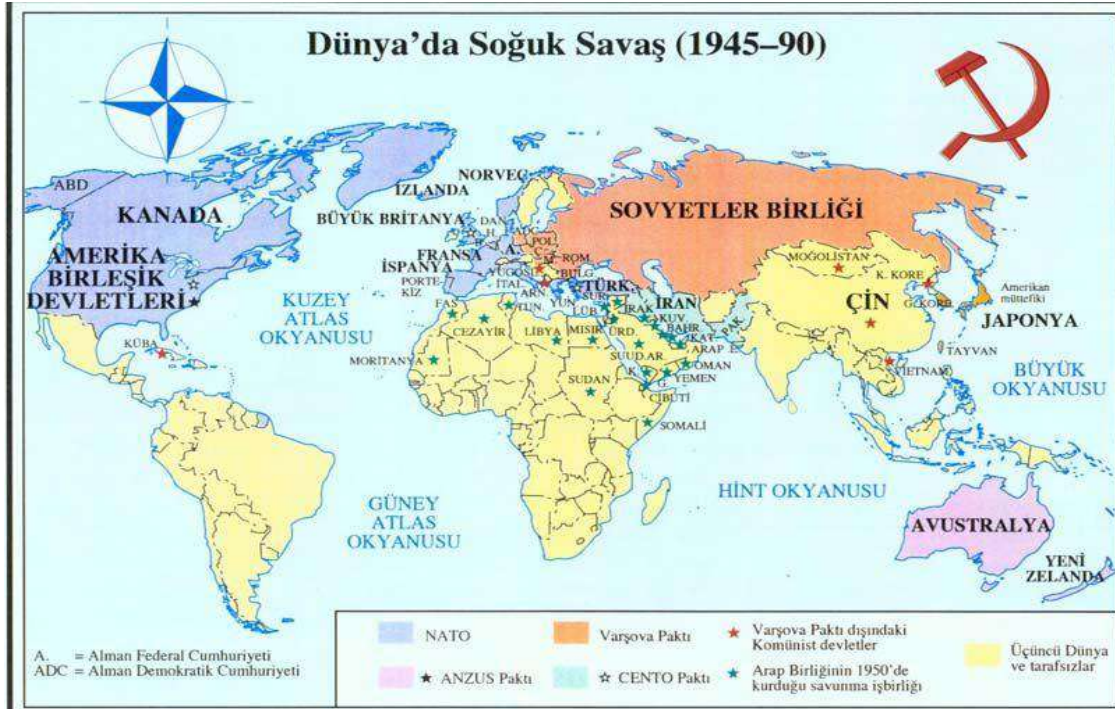
İkinci Cihan Harbi'nin Türk ve İslam dünyası üzerinde de önemli tesirleri oldu. Türkiye savaşa girmediyse de insan kaybı dışında izlenen politikanın etkisiyle savaşın verdiği sosyoekonomik tahribatı yaşadı. Diğer yandan savaşta izlediği tartışmalı tarafsızlık politikası sonucunda savaşın galipleri tarafından eleştirilene mâruz kalması, İsmet İnönü başta olmak üzere iktidar çevrelerinde savaş sonrası Sovyet yayılcılığı tehdidi karşısında Türkiye'nin yalnız kalacağı endişesine yol açtı. Dolayısıyla Türkiye'nin savaşın sonuna doğru en büyük uğraşı, Sovyet tehdidi karşısında Batı'dan askerî ve ekonomik yardım elde etmek ve bunun için de çok partili siyasal sisteme geçiş gibi Batı dünyasına uyum sağlayıcı adımlar atmak oldu. Bu adımlar bir anlamda Türk modernleşmesinin bir gereği idi. Fakat aynı zamanda Türkiye'nin iç ve dış siyaseti üzerinde Batı'nın, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfuzunu arttırdığı da şüphesizdir.

6. Türkiye'nin NATO'ya Girmesi

Türkiye gitgide artan Sovyet tehdidine karşı Batı cephesinde yer alma arayışı içine girdi. Türkiye'nin Batılı demokratik ülkelerle ve özellikle ABD ile olan yakınlaşması, Türkiye'de 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ve çok partili sistemin hayata geçmesiyle daha da hızlandı. Türkiye, 25 Haziran 1950'de başlamış olan Kore Savaşı'na, 25 Temmuz 1950'de aldığı kararla 4500 asker gönderdi. Türkiye'nin Kore'de Batılı müttefiklerinin yanında yer alması, NATO'ya giriş sürecini hızlandırdı. Bunun sonucu olarak Türkiye, 18 Şubat 1952 tarihinde Yunanistan'la birlikte NATO'ya kabul edildi (Armaoğlu: 520). Türkiye'nin NATO'ya girişi ile Türkiye ABD ilişkileri daha da gelişti. Türk topraklarının güvencesi NATO güvencesi altına alınmış oldu.

Sovyetler Birliği'nin tehditkâr taleplerine maruz kalan Türkiye, Batı bloğuna kendini kabul ettirmek için birçok taviz vermek zorunda kalmış, bazı durumlarda bağımsız hareket etme istidadını kaybetmiştir. Batı ile ittifakının kapısını açan NATO'ya giriş macerasından sonra kendi güvenliğini sağlayacak silah üretim imkânından vazgeçmiş, NATO'nun şemsiyesi altında korunmaya çalışmıştır. Bu durum, Türkiye'nin uluslararası arenada ihtilafli durumlarda zor zamanlar geçirmesine sebep olmuştur. Bu süreçte "Sanayileşmesini tamamlamak, çağdaş medeniyetler ülkeleri arasında yer almak" idealine kavuşma arzusuna ulaşamamıştır. Bu ideale varmak için dâhil olduğu Batı bloğunda gerekli desteği aldığı söylenemez. Yani Türkiye, bir Japonya, bir Almanya, bir Fransa olamamıştır. Bunun için Batı'dan gerekli teknik ve mali yardımı alamamıştır.

7. Soğuk Savaş Dönemi

Harita 1. Soğuk Savaş Sonrası Dünya Siyasi Haritası, Kaynak: <https://www.sosyalbilgiler.org/soguk-savas-yillari>

Sovyet tehdidine karşı NATO'nun kurulması ile dünya Batı ve Doğu bloklarına ayrılarak Soğuk Savaş dönemi başladı. Soğuk Savaş, Batı ve Doğu bloklarının ateşsiz mücadelesini belirten terimdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Avrupa'nın Demir Perde içine alınması ve komünizmin hızla yayılma istidadını kazanması üzerine başlayan 1990'lara kadar yani Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar devam eden bir süreçtir. Soğuk Savaş dönemi Türklerin birleşme idealini iyice sönlükletirdi. Türk Dünyası birliği imkânsız bir hayal gibi algılandı.

1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler bağımsızlıklarına kavuşmuş ve Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkileri gündeme gelmişti. Türkiye başta olmak üzere dünyada hiçbir ülke Sovyetler Birliği'nin Aralık 1991'de dağılmasını beklemiyordu. Bu sebeple pek çok ülke yeni bağımsız cumhuriyetler ile ilişkiler tesis etmede ve bu ülkelere yönelik politikalar belirlemede hazırlıksız yakalanmışlardı. Türkiye de hazırlıksız yakalanan ülkeler arasındaydı. Ancak, Türkiye yeni kurulan soydaş ülkeler ile yeni ilişkiler tesis etmede, belki de, dünyadaki en avantajlı ülkelerden biri konumunda idi (Saray 1996: 394). Sovyetler Birliği'nin Aralık 1991'de kendini feshetmesi ile beraber ortaya çıkan değişiklikler Türkiye'nin de politikalarını yeniden gözden geçirmesine neden olmuş ve Türkiye Türk Dünyası'na yönelik yeni politikalar oluşturmaya başlamıştır. Türkiye'nin Türkistan'daki Türk İlleri ile (Orta Asya Türk Cumhuriyetleri) ile siyasi ilişkileri tekrar canlanmıştı.

8. Türk Dünyası Birliği Projesi

Türkiye, Turgut Özal döneminde Türk İlleri ile çok sıcak diplomatik ilişki ağları kurmaya başlamıştı. Nitekim Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini tanıyan ve bu ülkelerde Büyükelçilik açan ilk ülke Türkiye olmuştu. Bu ülkelere ilk üst düzey ziyaretler Türkiye'den yapılmış, bu ülkelerin yöneticileri de ilk ziyaretleri için Türkiye'yi seçmişlerdir. 1992 yılından bu yana gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler ve imzalanan 500 civarında ikili ve çok taraflı anlaşma, ilişkilerin pekiştirilmesinde önemli rol oynamıştı. Türkistan'daki Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra dış dünyaya Türkiye üzerinden açılma olanağı bulmuşlar, Türkiye, bir

bakıma bu ülkeler için bir pencere olmuş, dünya ile bütünleşmeleri sürecinde de onların önemli bir ortağı haline gelmişti. Bu çerçevede, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin BM ve AGİT gibi uluslararası ve EİT gibi bölgesel örgütlere üye olmalarında ayrıca NATO'nun BİO programına katılmalarında ve başka pek çok konuda, Türkiye her türlü yardımda bulunmuştu (Yaldız ve Yılmaz, Edt. 2018: 34). Çünkü o tarihe kadar uluslararası arenada kendisini önemli oranda yalnız hissedenden Türkiye, dünya sahnesine henüz yeni çıkan kardeşlerinin güçlenmesi sayesinde yalnızlığının da son bulmasını umuyorlardı.

Harita 2. Avrasya'da Türk Dünyası, Kaynak: <http://ankaenstitusu.com/turkiye-ve-turk-dunyasi>

Ancak ne yazık ki Turgut Özal'ın ani ölümünden sonra Türkiye'nin Türk İlleri ile olan ilişkileri sekteye uğradı. Türkiye tekrar içine kapanırken Özbekistan ise Türkiye ile olan ilişkileri asgari düzeye indirdi. Azerbaycan Eski Cumhurbaşkanı Elçibey'e darbe yapıldı. Türkiye ve Türk İlleri arasındaki sıcak ilişkiler zaafa uğratarak siyasi ve ekonomik olarak kriz baş gösterirken Asya'nın doğusunda Çin'in öncülük ettiği bir örgüt tarih sahnesine çıkmaya başladı.

9. Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Kuruluşu ve Gelişimi

Türkiye'nin öncülüğünde gerçekleştirilecek olan Türk Dünyası Birliği Projesinin kısa zaman içerisinde sönmesi üzerine asıl amacı Türk illerini yeniden kontrol altına alma olan bir örgüt yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Temeli 1996'da Şanghay'da atılan Çin'in öncülük ettiği söz konusu örgüt 2001'de Özbekistan'ın da katılımıyla adım adım küresel bir örgüte dönüşerek Türk illerindeki güç dengelerini yeniden şekillendirmeye başladı (Çakan 2011: 178). Şanghay Örgütü kurulduğunda Putin ve ekibi Sovyetler Birliği'nin külünden güçlü bir Rusya Federasyonu kurma telaşı içinde idi. Arka bahçesi olan Türk illeriyle ilgilenen vakitleri yoktu. Türkiye ise Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümünden sonra bir taraftan siyasi ve ekonomik krizle boğuşurken bir taraftan kendi sınırları içinde PKK terör örgütüyle mücadele etmekle meşgul oldu. ABD ise körfez bölgesinde çıkardığı savaşın içinde bocalanıp duruyordu. Dolayısıyla Çin'in önüne bulunmaz bir fırsat çıkmıştı. Çin kısa zaman içinde Şanghay Örgütünü büyütürken Asya'daki büyük ülkeleri de projesine dâhil etti. Söz konusu örgütün sağladığı imkânlarla ticaret hacmini de büyütürken dünya ticaretinden önemli bir paya sahip oldu.

İttifak Profili:
**Şanghay İş Birliği
Örgütü (ŞİÖ)**

ŞİÖ, bölgesel bir iş birliği örgütü. Ana işbirliği konusu güvenlik olan ŞİÖ, ilk olarak 1996'da Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan tarafından "Şanghay Beslisi" adıyla kuruldu. 2001'de Özbekistan'ın da katılmasının ardından adını Şanghay İşbirliği Örgütü olarak değiştirdi.

Üye Ülkeler:

 Çin Halk Cumhuriyeti	 Özbekistan
 Rusya Federasyonu	 Hindistan
 Kırgızistan	 Pakistan
 Tacikistan	 İran (İran'in üyeliği kabul edilmiş, ŞİÖ'ye tam üyelik için resmi süreç başlamıştır)
 Kazakistan	

Gözlemci Ülkeler: Afganistan, Moğolistan, Belarus,

Diyalog Ortağı Ülkeler: Türkiye, Azerbaycan, Sri Lanka, Ermenistan, Kamboçya, Nepal, Suudi Arabistan, Mısır, Katar

TRT HABER

Şekil 1. Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) Kaynak: TRT Haber Kanalı

Böylece artık siyasi, askerî ve ekonomik alanda küresel bir güç olan Çin Yeni İpek Yolu Projesi ile ABD'nin başını çektiği tek kutuplu dünya düzenine meydan okumaya başladı ve 21. yüzyıldaki yeni düzeninde büyük oyunculardan biri olduğunu ilan etti.

10. Yeni İpek Yolu Projesi

Yeni İpek Yolu Projesi'ni Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, ilk kez 7 Eylül 2013 tarihinde Kazakistan Nazarbayev Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada: "Avrasya bölgesindeki bütün ülkeler arasındaki ekonomik bağlantıları daha da yoğunlaştırmak, karşılıklı iş birliğini daha da derinleştirmek ve gelişme için daha geniş bir ufuk açmak için yaratıcı bir ruhla iş birliği modelini geliştirerek İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nın ortaklaşa oluşturulabileceğini" ortaya koydu. Daha sonra yine Çin devlet başkanı Xi Jin-ping, 3 Ekim 2013'te Endonezya Parlamentosu'ndaki konuşmasında "Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) ile denizcilik alanında iş birliğini güçlendirerek, Çin hükümeti tarafından kurulan Çin-ASEAN ülkeleri Deniz İşbirliği Fonundan yararlanmak suretiyle iyi bir deniz ortaklığı geliştirip birlikte 21. yüzyıl Deniz İpek Yolunu Kurmayı" gündeme getirir. Böylece bugün asrın projesi olarak tanımlanan "Bir Kuşak ve Bir Yol" projesi ortaya çıkmış oldu.

Harita 3. Bir Kuşak Bir Yol olarak da bilinen Yeni İpek Yolu Projesinin Güzergahı, Kaynak: <http://turkdeniz.com>

Söz konusu projeye Avrupa ve Asya'daki 65 ülkenin birbirine bağlanması hedefleniyor. Projeye dâhil edilmek istenen ülkeler dünya nüfusunun yaklaşık %63'ünü oluşturuyor. Bu projeye karadan ve denizden Doğu Asya, Orta Asya, Afrika, Batı Asya ve Avrupa'nın alt yapı çalışmalarına öncelik verilmek koşuluyla, çok boyutlu, çok sıralı ve karma bağlama birliğinin artırılması amaçlanmaktadır.

Bazı uzmanlar güzergâhta bulunan ülkelerin küresel ekonomiyle entegrasyonunun sağlanacağını ve ülkelerdeki iç refahın artacağını savunmakla birlikte güzergâh üzerindeki ülkelere sermaye akışının sağlanacağını ve bu ülkelerde istihdamın artırılmasında önemli rol oynayacağını ileri sürerken yine bazı uzmanlar Çin'in bu projeye bir bakıma Rusya'nın da desteği ile Soğuk Savaş sonrası ABD'nin liderliğine dayalı tek kutuplu dünya düzenine karşı çok kutuplu/çok merkezli bir dünya düzenini oluşturmayı hedeflediğini de hatırlatmaktadır.

Bir Kuşak Bir Yol Projesi sayesinde Çin'in Bir Kuşak Bir Yol güzergâhında bulunan henüz yakın ilişkiler kurmadığı birçok ülkeyle bu sebeple ilişkilerini güçlendirerek dünyadaki gücünü ve etkinliğini artırma beklentisi içinde olduğu görülmektedir.

14-15 Mayıs 2017'de Pekin'de yapılan İpek Yolu Forumu'nda Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip ERDOĞAN, "Yeni İpek Yolu Projesi kapsamındaki ülkelerin vatandaşlarının hayat standartlarının artmasından bahsederken, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, "Projenin küresel ekonomi için itici rol oynayacağı"nın üzerinde durur. Ev sahibi ülke Çin'in Devlet Başkanı Xi Jin-ping ise "Projenin güvenlik ve finans bağının güçlendirilmesini" ortaya koyarak katılımcı ülkelerle bir güvenlik koordinasyon mekanizması kurulmasını gündeme getirir (Çakan 2017: 41).

Çin'e göre güvenliğin sağlanması Yeni İpek Yolu Projesinin hayata geçirilmesinde olmazsa olmaz şartlardandır. Çin güzergâh ülkelerinde kendince tehdit olarak görülen unsurları ortadan kaldırmadan altyapı yatırımlarının yapılamayacağını ve istediği sonucu alamayacağını savunuyor. Projenin mimarı ve en büyük yatırımcısı olduğu için Çin, sahip olduğu ekonomik gücünü de kullanarak diğer ortakları güvenliği sağlama konusunda ikna etmiş gözüküyor.

Çin'in kaygı duyduğu tehdit unsurların Kuşak üzerindeki Doğu Türkistan (Sözde Sincan Uygur Özerk Bölgesi) ile Yol üzerindeki Rohingya bölgesi olacak ki proje kapsamındaki ülkeler arasında güvenlik konusundaki uzlaşıdan sonra bu iki bölgede proje kapsamında alınan

haddinden ziyade güvenlik tedbirleri bölgede yaşayan Müslümanlara yönelik baskı ve şiddetin bir insanlık dramına dönüştüğü görülmüştür.

11. Türkiye'nin Orta Koridor Projesi

Türkiye tarafından ortaya konulan “Orta Koridor” Yeni İpek Yolu Projesi'nin önemli bir parçasını oluşturmakta olup, Çin'den yola çıkan bir trenin Orta Koridor üzerinden Londra'ya ulaşması hedeflenmektedir. Dünya nüfusunun yaklaşık %63'ünü kapsayan ve güzergâhtaki 65 ülkeyi ilgilendiren, yaklaşık 21 trilyon dolarlık bir ekonomiyi hedefleyen söz konusu projenin asrın en büyük projesi olduğu ve gerçekleştiği takdirde insanlığa refah ve huzur getireceği iddia edilmektedir.

Orta Koridor ile Türkiye'den demir yolu ile Gürcistan, Azerbaycan, Hazar Denizi üzerinden feribot ile Türkmenistan, Kazakistan ve Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi üzerinden Çin'in tarihi başkenti ve eski İpek Yolu'nun başlangıç noktası olan Xi'an şehrine uzanan bir koridorun oluşturulması planlanmaktadır (https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-terafli-usturma-politikasi.tr.Erişim:08.09.2022).

Harita 4. Yeni İpek Yolu'nun Orta Koridor Güzergahı, Kaynak: <https://www.denizgazete.com/yeni-ipek-yolu>

Türkiye'nin savunduğu Orta Koridor Projesi, Orta Asya ve Orta Doğu bölgelerindeki devletlerinin bu projeye sahip çıkmaları ile mümkün olabilecektir. Orta Koridor sayesinde Avrasya ülkeleri bir bütünleşmeye doğru giderken Amerika Birleşik Devletleri'nin ticareti fazlasıyla gerileyecektir. İşte bu nedenle ABD yenilgiyi önlemek ve Avrasya ülkelerinin bütünüyle Çin'in kontrolü altına girmesini önlemek doğrultusunda bir taraftan Çin'in güvenlik kaygısıyla Doğu Türkistanlılara uygulamakta olduğu insanlık dışı muameleleri bahane ederek Çin'i sıkıştırırken diğer yandan Orta Koridor güzergâhındaki ülkelerde başta Türkiye olmak üzere istikrarsızlığa sürükleyici eylemlerde bulunmaktadır. Bu nedenle, uluslararası terör örgütleri emperyalist devletlerin istihbarat kuruluşları tarafından azdırılmakta ve bütün Asya ülkelerinin Atlantik emperyalizmi ve Siyonizm ittifakının hükümlerine altına girmesini sağlayacak bir dünya savaşı çıkartılmaya çalışılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Asrın projesi olarak da bilinen Yeni İpek Yolu Projesinin başarılı olup olmaması Türkiye'nin öncülük ettiği Orta Koridor Projesi ile yakından ilgilidir. Proje güzergâhında bulunan Türk Dünyası jeopolitik ve jeostratejik açıdan çok önemli olduğundan projenin geleceğini doğrudan etkiler. Dolayısıyla bu süreçte Türk Cumhuriyetlerinin uluslararası siyasi sistemde Türkiye ile

birlikte ve koordineli hareket etmeleri elzemdir. Bunun için Türk Devletleri'nin tamamını bir araya getirerek, bir AB veya Arap Birliği örneğinde olduğu gibi ekonomik ilişkileri geliştirmekle başlayan anlaşmalar yapmaları, ekonomik ilişkilerde birbirlerine destek olmaları, siyasal anlamda BM örneği, Uluslararası Olimpiyat Komitesi veya Futbol Federasyonları veya çok çeşitli uluslararası ekonomik kuruluşta birbirlerine destek olmaları, tek alfabeyi gerçekleştirip, Türk Radyo-Televizyon Yayın Birliği'ni kurmaları, ulaştırma sistemlerini müştereken geliştirmeleri, enerji üretim ve naklinde emperyalist ülkeler tarafından yapılan istismara karşı koymaları, herhangi bir Türk Cumhuriyeti'ne karşı yapılmış bir askerî müdahaleye uluslararası örgütler nezdinde beraberce karşı koyup, hatta birbirlerine askerî anlamda da yardım etmeleri hayati öneme sahiptir.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri yeniden şekillenmekte olan dünya düzeninde jeopolitik ve jeostratejik konumlarını küresel ve bölgesel gelişmeleri de göz önünde bulundurarak eline geçen fırsatları akılcı bir tarzda değerlendirmek zorundadır. Aksi takdirde bir asırdan fazla inişli çıkışlı olarak devam eden Türk Birliği ideali bölgesel ve küresel güçlerin gölgesi altında bir ütopya olarak kalacaktır.

Kaynakça

- ARMAOĞLU, F. (Tarihsiz). *20.Yüzyıl Siyasal Tarihi*. Genişletilmiş 12.Baskı. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- ÇAKAN, V. (2012). "Strategic Importance and Problems of Central Asia(Turkistan) in the Twenty-First Century". *LiCCOSEC Annual Report*. Volume 20, Osaka: Research Institute for World Languages Osaka University Japan.
- (2017). "Yeni İpek Yolu Projesi: Beklentiler, Sorunlar ve Gerçekler". *Asya Araştırmaları Dergisi*. C 1, S.1.
- ERKİN, F. C. (1968). *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*. Ankara: Başnur Matbaası.
- GÜRÜM, K. (1991). *Türk Sovyet İlişkileri(1920-1953)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- JACOB, M.L. (1999). *Pantürkizm*. (Çev. Mesut Akın). Ankara: Sarmal Yayınları.
- MCNEILL, W.H. (1970). *America, Britain, & Russia: Their co-operation and conflict 1941-1946*. Unknown Binding.
- SARAY, M. (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YALDIZ, A Ç.; YILMAZ, M. Edt. (2018). *Bağımsızlıklarının 27.yılında Türk Cumhuriyetleri*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayını.

İnternet Yayınları

https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-terafli-ulasirma-politikasi.tr.

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-sovyet-dostluk-ve-saldirmazlik-antlasmasi/>

“Ön - İpek Yolu”nda Besin, Metal, Yeşim, Cam Ticareti; Ticari Ağların Oluşumunda Göçebe-Çobanların, Evcil Atların, Tekerlekli Arabaların ve Develerin Rolü (MÖ 3000-138)

Cereals, Livestock, Metal, Jade and Glass Trade along the “Proto - Silk Road”; Role of Nomadic Groups, Domesticated Horses, Wheeled Chariots and Camels in Trade Networks (3000-138 BCE)

İzzet ÇIVGIN*

Özet

Çinli bürokrat ve diplomat Zhang Qian'ın Han Hanedanı döneminde Orta Asya'nın batısına gönderildiği MÖ 138 yılı, pek çok kaynakta İpek Yolu'nun doğum tarihi olarak gösterilir. Zhang Qian, toplam 12 yıl süren seyahati tamamlandığında, imparatoruna Batı'daki uygarlıklarla ilgili bilgiler verirken Fergana Vadisi'nin görkemli atlarından da söz etmiştir. Bu vakitten sonra Çin sarayı Batı Türkistan'da yetiştirilen atların peşine düşmüş, Batı ülkeleri de kurulan temasın sonucu olarak Çin'de üretilen ipeği talep etmeye başlamışlardır. Ne var ki yakın zamanlı arkeolojik bulgular bu “ticaret yolu”nun ortaya çıkışının çok daha eski tarihlerde gerçekleştiğini kanıtlamaktadır. Batı Asya ve Orta Asya'da üretilen-yetiştirilen buğday, arpa, koyun, keçi ve sığırmın MÖ 3 binyıldan başlayarak Doğu Asya'ya ulaştırıldığı ve bu takasta göçebe-çobanların “aracı” rolü oynadıkları artık kesin olarak biliniyor. Aynı binyılda Sincan yerleşimleri Hotan ve Yarkent'te çıkarılan yeşim-taşı da Çin'e gönderilmiştir. MÖ 2. binyılda ise, yeşim ticareti Orta Asya'nın çiftçi ve çoban halklarını etkisi altına almaya başlamışken, çeşitli cam ürünlerinin yine Ön - İpek Yolu üzerinden Batı'dan Doğu'ya (Batı Asya ve Orta Asya'dan Çin'e) ihraç edildiğini görürüz. MÖ 1. Binyılda Levant'ta üretilen ham cam Güney İtalya'da şekillendirilmiş, oradan gemilerle Ege ve Boğazlar üzerinden Karadeniz'in kuzey kıyılarına taşınmış ve nihayet Avrasya Bozkırlarında yaşayan göçebe-çoban toplulukları eliyle Çin'e ulaştırılmıştır. Avrasya Bozkırı, Doğu Avrupa'dan Moğolistan'a uzanan 8500 km uzunluğunda devasa bir alandır. Bozkır, onun güneyindeki Batı Orta Asya vahaları, Afganistan ile Çin arasındaki bağlantıyı kuran İç Asya Dağ Koridoru ve Kansu Koridoru, tarihi İpek Yolu belirene dek geçen 2000 yıllık sürede *Ön - İpek Yolu* işlevi görmüşlerdir. Bu yolda ticaretin sürmesini sağlayan aktörler Çinlilerden ve Batı Asyalılardan ibaret de değildir, Bozkır ve onun güneyindeki otlakları yurt bilen göçebe-çobanlar da ticarete aktif biçimde katılmışlardır. O halde Ön - İpek Yolu'nun ortaya çıkışını ve işleyişini aktarmayı hedefleyen bu bildiri, göçebe-çobanların süreçteki rollerini araştırmak bir zorunluluktur. Bir başka zorunluluk, ticareti hızlandıran ve büyük miktarda ticari metanın Orta Asya'yı geçmesine olanak tanıyan at ve deve gibi hayvanların ne zaman - nerede evcilleştirildiklerini, bu evcil hayvanların Avrasya Bozkırı'ndaki yayılımını ve tekerlekli arabaların ne zaman kullanılmaya başladığını araştırmaktır.

Anahtar Sözcükler: Ön - İpek Yolu, Avrasya Bozkırı, Evcil Bitki ve Hayvan Ticareti, Göçebe-Çobanlar, Evcil At, Evcil Deve, İlk Tekerlekli Arabalar, Değerli Taşlar.

Abstract

The expedition of Zhang Qian (Chinese official and diplomat who served as an imperial envoy) in 138 BCE is considered to be the foundation of the first 'Silk Road'. On returning from his 12-year journey, Zhang Qian told Chinese emperor that there was a special breed of horses in the Fergana Valley. Fergana horses were one of China's earliest major imports. But the principal consequence of the expedition came with the beginning of the silk trade. The functioning of this *trade road*, however, goes back to earlier times: Archeological studies indicate that West Asian wheat, barley, sheep, goats and cattle spread to East Asia

* Mardin Artuklu Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, Doç. Dr., izzetivgin@yahoo.fr, +90 538 875 03 67, <https://orcid.org/0000-0003-0338-0929>

(across the Eurasian steppes) during the mid-third and second millennium BCE. Eurasian mobile pastoralists emerged as central participants within a network of interaction. In the third millennium BCE, the Jade Road came into existence from Khotan and Yarkand to China. In the second millennium BCE, on one hand jade became familiar to the farmers of Central Asia and to the pastoral tribes in the Steppe, on the other hand a wide variety of glass objects were transported from West to East by the ancient steppe road connected Western Asia and Central Asia with Inner China. During the first millennium BCE, raw glass was shipped from the Levant to Italy for secondary production, finished glass products were traded in the Mediterranean and the Black Sea regions and were carried by nomadic groups while traveling across the Eurasian Steppe. The Eurasian Steppe stretches eight thousand kilometers from Eastern Europe to the Great Wall of China. The connection routes between the western and eastern Eurasia that preceded the historical Silk Road can be suggested as the *Proto - Silk Road*. Horses were first domesticated in the northern Eurasian steppe zone around 3500 BCE and the first wheeled chariots were innovated in the southern Urals around 2200 BCE. By the late second millennium BCE, domesticated horses and the wheeled chariots had spread to China. The Bactrian camels were first domesticated in Central Asia in 2450 BCE which were then migrated back to East Asia around 400 BC with the increasing economic exchange and cooperation between the West and East.

Keywords: Proto - Silk Road, Eurasian Steppe, Cereals and Livestock Trade, Nomadic Pastoralists, Domesticated Horse, Domesticated Camel, First Wheeled Chariots, Precious Stones.

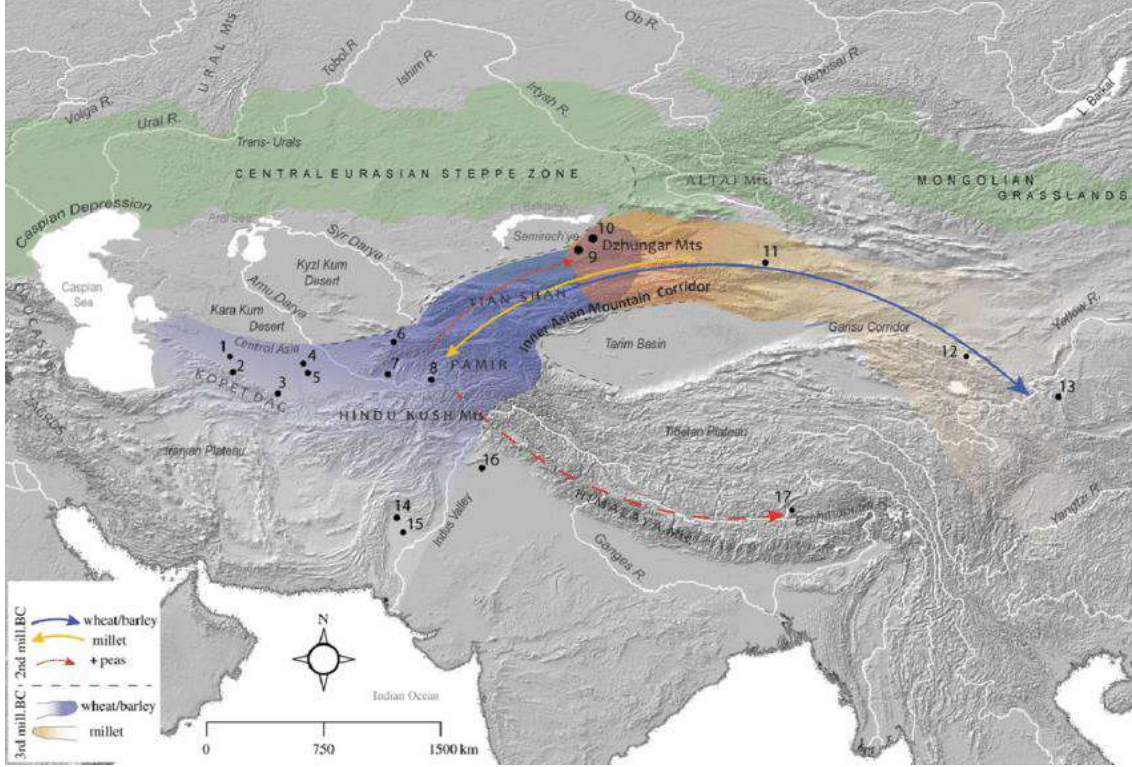
0. Giriş

Takas, “Neolitik Devrim” ve “Tarım Devrimi” olarak da adlandırılan “besin üretimi”nden bile daha eski bir etkinliktir. İnsanlar, avcı-toplayıcı dönemlerinde de, gündelik yaşamlarında sıkça başvurdukları hammaddelere, örneğin volkanik bir cam olan obsidyene ulaşmak için uzaklarda yaşayan topluluklarla temas kuruyor, bu sayede yurtlarında bulunmayan mallara erişebiliyorlardı. Tarım ve besiciliğin en erken Neolitik merkezlerde ortaya çıkıp ilkin yakın çevreye sonra daha uzaklara yayılmasıyla evcilleştirilmiş tahıllar, bakliyatlar ve toynaklı hayvanlar da takasın konusu oldular, ihtiyaçlar çeşitlendikçe aynı takas yolları üzerinden çok çeşitli mallar akmaya başladı. Avrasya Bozkırını ile onun güneyine düşen Batı Orta Asya vahaları ve İç Asya Dağ Koridoru, tarihi İpek Yolu’nun ortaya çıkışından 2500 yıl önce besin maddeleriyle birlikte yeşim, cam ve kumaş gibi lüks malların takas edildiği canlı bir ticaret hattı oluşturmuşlardır. Bu ticaretten pay alanlar, yerleşik çiftçi toplumlar kadar Avrasya’nın göçebe çobanlarıdır. Kuzeybatı Asya’da evcilleştirilen atların ve onlara koşulan tekerlekli araçların Orta Asya’da yaygınlaşması sonucunda, bu bölgenin göçebe çobanları, ticaretteki “aracı” konumları sayesinde erken dönemlerden itibaren Avrasya tarihinde önceki çağlarda olduklarından daha etkin aktörlere dönüşmüşlerdir. Yerleşik tarım toplumları ile göçebe çobanlar arasında tarihi dönemlerde saptanan *tamamlayıcılık* ilişkisi de Ön - İpek Yolu’nda yürütülen ticaret sayesinde pek erken kurulmuş oldu.

Avrasya Bozkırını, Dinyeper Irmağı’nın batısından (Karadeniz’in kuzeybatısından) başlar, Asya’yı ortadan ikiye bölecek biçimde Moğolistan’ın doğusuna uzanır. Uzunluğu 8500, genişliği 400-600 km olan Avrasya Bozkırının kuzeydeki sınırı Güney Sibiryaya, güneydeki sınırı Kazakistan-Özbekistan-Türkmenistan çölleri (Spengler III vd. 2013: 128). Avrasya Bozkırını, kabaca Batı, Orta ve Doğu bozkırları olmak üzere üç parçaya bölünebilir. *Batı Bozkırını*, Dinyeper, Don, Volga ve Ural ırmaklarını içine alarak Hazar Denizi ile Ural Dağları arasındaki bölgede sona erer. *Orta Bozkır* ise, Ural Dağları’nın güneyinden başlayıp İrtiş Irmağı’na ulaştığında, Balkaş Gölü’nün kuzeyinde son bulur. *Doğu Bozkırını*, Altay Dağları’nın doğusuna ve Baykal Gölü’nün güneyine düşer.

Avrasya Bozkırını tam olarak Ön - İpek Yolu ile örtüşmez. Bozkırın güneyindeki “Batı Orta Asya’yı Eski Çin’e bağlayan yol”, 1- Orta Asya çölleri aşmayı mümkün kılan vahalar, 2- İç Asya Dağ Koridoru, 3- Sincan ve 4- Kansu Koridorundan oluşur. Sarı Nehir’den Sibiryaya ile Altay’a (Ob ve İrtiş ırmaklarına) ulaşmak içinse, bugünkü Moğolistan’ı aşmak gerekir.

Harita 1: İç Asya Dağ Koridoru - Sincan - Kansu Koridoru, buğday-arpa, darı ve bezelye gibi evcil bitkilerin Çin ile Batı Orta Asya arasında yayılmaları açısından için elverişli bir geçiş yolu olarak işlev görmüştür. Kuzeydeki Bozkır Yolu da özellikle MÖ 1500 itibarıyla kültürel teması kolaylaştıracaktır.

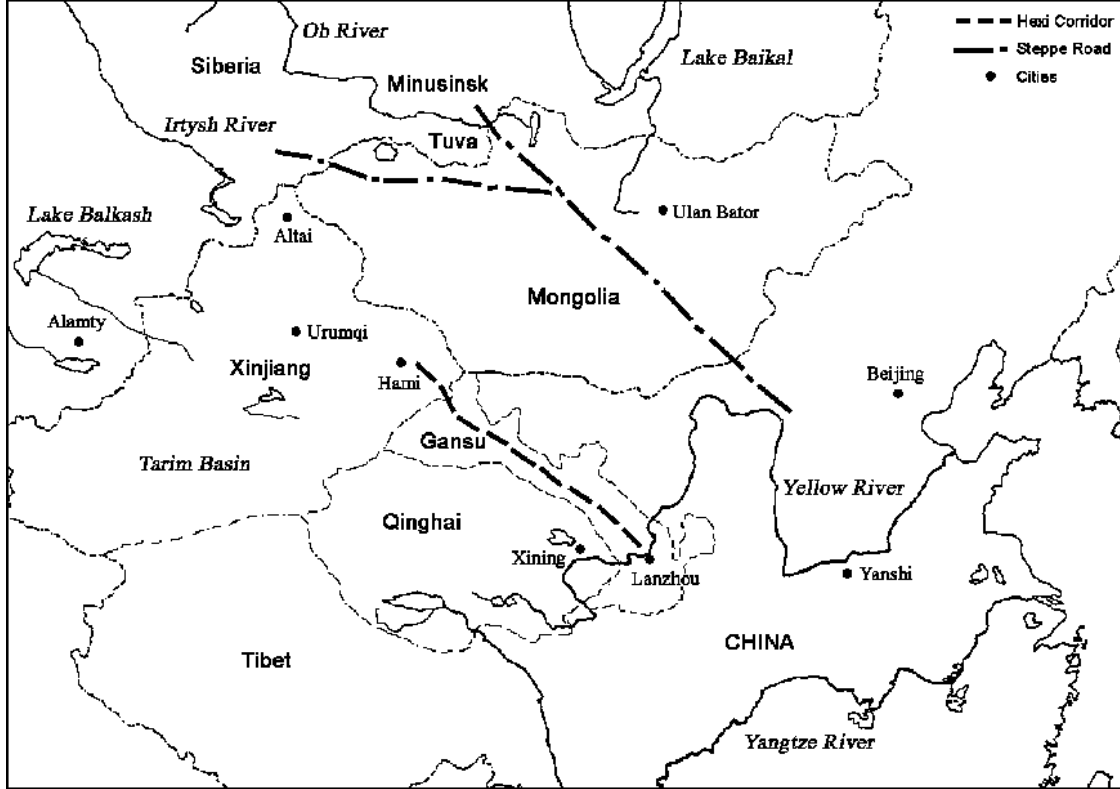
Harita 2: Avrasya Bozkırını oluşturan alt-bölgeler: 1a- Pannonia (Macaristan) Ovası, 1- Batı Bozkır, 2- Kuzey Kazakistan, 3- Batı Sibirya, 4- Moğolistan-Sibirya Bozkır, 4a- Güney Sibirya'da birbirlerinden kopuk bozkır bölgeleri, 5- Mançurya, 6- Güney Moğolistan (Sergeev 2021: 2, Figure 1)

Jianjun Mei, Batı Orta Asya'yı Kansu Koridoruna bağlayan güney yolunu "Tarih öncesi İpek Yolu" olarak tanımlayıp bunun MÖ 2 Binyıl ortalarına kadar Batı-Doğu bağlantısını sağlayan tek yol olduğunu iddia ediyor. Ona göre, MÖ 1500 sonrasında "Tarih öncesi İpek Yolu"nun yerini Avrasya Bozkırının almaya başlamasının nedeni, Kansu çevresindeki tunç kültürleri zayıflarken Çin'in kuzey sınırlarındaki tunç kültürlerinin yükselişe geçmesiydi. Bunun iklim

değişikliğinden (kuraklaşma-soğumadan) kaynaklanmış olduğu sanılıyor. Sonuç, hem Kansu çevresinde hem daha kuzeydeki (bugünkü adıyla) İç-Moğolistan'da tarım ekonomisinin yerini çobanlığa dayalı yarı-göçer bir geçim biçiminin almasıdır. Kuzey Çin'de yaşayan çobanların hayvanlarına otlatma için Avrasya Bozkırına ilgi duymaları ise, Altay ve Güney Sibiryaya ile temas kurmayı (Bozkır Yolunun ortaya çıkışını) kaçınılmaz kılmıştır (Mei 2003: 29-30).

Harita 3: Güneyde Sarı Irmağı Sincan'a bağlayan Kansu ya da Hexi Koridoru; Kuzeyde Çin - Güney Sibiryaya temasını olanaklı kılan Bozkır Yolu (Mei 2003: 2)

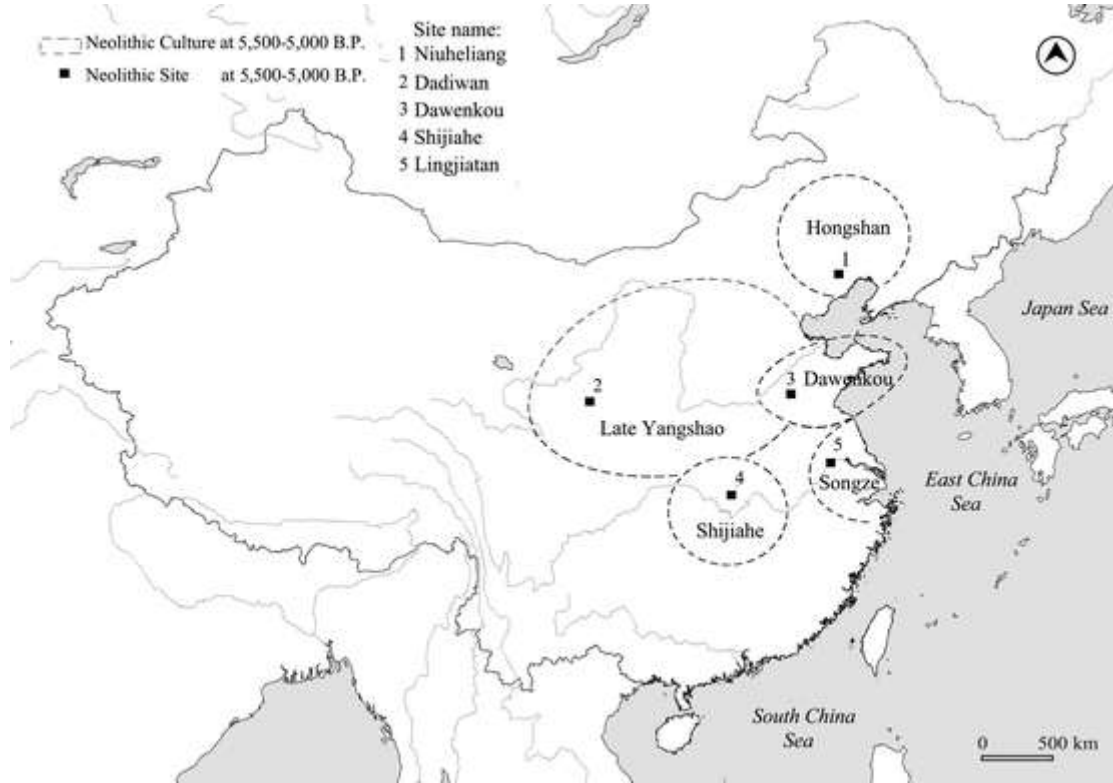
Ön - İpek Yolu'nun aktörlerini tanımak ve bunların ticarete hangi rolleri oynadıklarını anlayabilmek için Avrasya Bozkırındaki göçebe çobanların ve bozkırın güneyindeki tarım toplumlarının nasıl ortaya çıktıklarını, ne tip bir toplumsal evrim geçirdiklerini ve toplumsal örgütlenmelerinin hangi değerler çerçevesinde şekillendiğine göz atmak gerekir.

1. Uzak Asya ile Batı Orta Asya'da Tarım Toplulukları (MÖ 8000-3000)

Uzak Asya'da besin üretimine dayalı Neolitik kültürün ortaya çıkışı eskidir. MÖ 8000-6000 arasında Sarı Irmak'ta darı, Yangtze Irmağı'nda pirinç tarımı olgunlaşmıştı. Yakın Doğu toplumları gibi domuz ve köpeği evcilleştirmeyi başaran Çin toplumu, daha erken tarihlerden itibaren çanak-çömlek üretmeye başlamıştı (Higham 2018: 233, 236, 240). Ayrıca Çinliler, MÖ 7. Binyılda pirinç, bal, alıç ve üzüm kullanarak düşük-alkollü içki üretmeyi öğrenmişlerdi (McGovern vd. 2004: 17593). Çin maddi kültürü de hayli zengindi. MÖ 7000-5000 arasında Uzak Asya'da içki kapları dâhil çanak-çömlekler, öğütme/değirmen taşları, oraklar ve müzik aletleri üretilmiş; "yazı"nın öncüsü kabul edilen simgesel işaretler geliştirilmişti (Higham 2018: 237; Zhang vd. 1999: 366-367; Li vd. 2003: 31, 41-42). MÖ 5000'den sonra, Sarı Irmak çevresinde Yangshao kültürünün (5000-3000) ortaya çıkışıyla toplumsal tabakalaşmanın arttığı, yerleşim alanlarının muazzam ölçüde büyüdüğü saptanır. Orta Yangshao Döneminde (MÖ 4000-3500), Xipo (okunuşu Şipo) adlı yerleşim 40 hektar genişliğe ulaşmıştır ve mezarlarda yatanlara layık görülen mezar hediyelerindeki farklılaşma karmaşık toplumun doğduğunu haber vermektedir. Henüz kent ortaya çıkmamışsa da, bu tip geniş yerleşimlerin seçkinleri fildişi-yeşim gibi egzotik ürünlerin ticaretini denetim almaya başlamış ve bunlar aracılığıyla

kendilerini diğer topluluk üyelerinden ayırt etmelerini sağlayan değerli objeler imal ettirmişlerdi (Higham 2018: 239). Özetle, MÖ 3000 yıllarına gelindiğinde, bazı Çin yerleşimleri uzak-mesafeli ticarete ihtiyaç duyacak bir toplumsal karmaşıklık düzeyine erişmiş bulunmaktaydılar.

Harita 4: Çin'de Geç Neolitik (MÖ 3500-3000) dönem maddi kültür alanları ve tarım yerleşimleri (Zhang vd. 2013: 2)

Orta Asya'nın batısında da benzer bir toplumsal evrim öyküsünün yaşandığını biliyoruz. Kuzey Mezopotamya'da MÖ 9-8 binyıllarda toynaklı hayvanların evcilleştirilmesi (besicilik) ve tahıllarla bakliyatın ıslah edilmesi (tarım) demek olan "besin üretimi", İran üzerinden MÖ 6000'de Güney Türkmenistan'a (Ceytun Kültürü), MÖ 5600-5300 arasında da Güneydoğu Özbekistan'a ulaşmıştı. Hisar Dağları, Tacikistan'daki Hisar ve Özbekistan'daki Kelteminar Neolitik kültürleri arasındaki sınırı oluşturur (Nishiaki vd. 2022: 1-2, 5, 17-18). İki komşu bölgede konumlanan Hisar ve Kelteminar Neolitik kültürleri de MÖ 6000 civarında doğmuş olmalıdırlar (Vinogradova ve Lombardo 2002: 71; Andreev ve Vybornov 2021: 707). Batı Orta Asya'nın güneyindeki Neolitik kültürlerin bu kadar erken bir tarihte ortaya çıkabilmeleri, Tarım Devriminin gerçekleştiği Toros-Zağros Kavisi'ne yakın olmalarından ve oradaki geçim ekonomisini görece kısa sürede kendilerine uyarlayabilmelerinden kaynaklanır.

Dünyanın her yanında olduğu gibi, Batı Orta Asya'da da Erken Neolitik kültürlerin temas kurlmaları kaçınılmazdır. Komşu kültürler arasındaki takas, etkileşimin temel dinamiği olsa da, bir kültürün diğerinin teknolojisine-bilgilerine öykünmesi, diğer kültürü benimseyerek bir toplumsal değişime kapı açması da sık rastlanan bir durumdur.

Batı Orta Asya'da Neolitik çağlarda neler takas edilmişti? Bildiğimiz örneklerden biri, firuzedir. Kelteminar kültür evreni, bu yarı-değerli taşın çıkarıldığı yerlerde bulunuyordu. Kızılıkum Çölü civarlarında MÖ 5-4. Binyıllarda çıkarılan firuze, diğer kültür evrenlerine, örneğin Hisar kültürünün kuzey sınırlarındaki Sarazm'a götürülmüştü. (Brunet 2016: 27). Demek ki takas-ticaret ve onunla birlikte ilerleyen kültürlerarası temas, maddi kültür evrenlerini birbirlerine yaklaştırıyor, Batı Orta Asya'da bilgilerin-tekniklerin ve zihniyetlerin ortaklaşmasını sağlıyorlardı.

Harita 5: Batı ve Kuzey Orta Asya'nın Neolitik-Kalkolitik kültürleri: 1- Kelteminar Kültürü (Özbekistan), 2- Ceytun Kültürü (Güney Türkmenistan ve Kuzeydoğu İran), 3- Hisar Kültürü (Tacikistan), 4- Atbasar Kültürü (Kuzey Kazakistan), 5- Afanasievo Kültürü (Güney Sibirya - Altay). İlk üç kültür Erken Neolitik, dördüncüsü Geç Neolitik – Kalkolitik dönemlerde, beşincisi ise Geç Kalkolitik - Erken Tunç Çağında ortaya çıkmışlardır (Brunet 2016: 29, Figure 1).

Ama çok erken dönemlerde başlamış olan kültürel temas, yakın-komşu kültür evrenleriyle sınırlanamaz. “Kelteminar ok-ucu” olarak bilinen taş alet Batı Orta Asya’ya özgü olsa da, bu ok uçlarının benzerleri Kelteminar kültür evreninin 1800 km kuzeydoğusunda, Rusya’ya bağlı Altay Özek Cumhuriyeti’nin Katun (Hatun) Irmağı üzerindeki Erken ve Orta Neolitik çağlara ait Tytkesken yerleşiminde keşfedilmiştir. Buradaki en eski Kelteminar ok-ucu örneği MÖ 6 binyıl sonlarına tarihlenir. O halde günümüzden en az 7000 yıl önceye dayanan bir kültürel temastan söz ediyoruz. Ama aynı tip aletlerin üretimi ve çok geniş bir alanda yayılımı MÖ 3. Binyıla kadar sürmüştür. Kelteminar ok uçlarının 3 tipi vardır ki ilk ikisinin Kızılkum ve Harezmi olarak adlandırılmaları teknolojinin Güneybatı Orta Asya kökenli olduğuna işaret eder. Üçüncü tipin Tytkesken adını taşıması ise, tekniğin Altay’ın yerel toplulukları tarafından benimsendiğini ve geliştirildiğini gösterir. Uzun yıllar kazı ekibinde yer almış araştırmacılara göre, Kelteminar kültür evreninden insanlarla karşılaşan yerliler, kültürel temasın meyvesi olarak bu ok-ucu teknolojisini Altay’a taşımışlardır. Batı Orta Asya’da bu ok teknolojisini iyi bilen toplulukların bir kısmı Altaylara göç etmiş de olabilirler. Aynı ok uçlarının başka kazılar sayesinde Kazakistan’da, Orta ve Güney Urallar ile Batı Sibirya’da da üretilmiş olduklarını belirtelim. Güney Urallarda bulunan ve MÖ 3 binyıla tarihlenen ok uçlarının bölgenin yerel taşlarından yontulmuş olduğu kanıtlanmıştır. Demek ki mesele bu taş aletleri ilk üretildikleri Güneybatı Orta Asya’dan ithal etmek değil, başka topluluklardan öğrenileni kendi toplumuna uyarlamaktan ibaretti. Aynı şeyi çanak-çömlek desenleri için de söylemek mümkün: Hazar’ın doğusunda – Aral’ın güneyinde imal edilen çanak-çömleklerdeki süslemeler, kültürel temasın etkisiyle Altay çanak-çömleklerine de uyarlanmışlardır (Kiryushin vd. 2011: 54-63).

Besin üretimi Batı Orta Asya’nın güneyi ile sınırlı kalmayıp Kuzey Kazakistan bozkırına ve ormanlık bölgelerine kadar ulaşmış olsa da, Batı Orta Asya’nın kuzeyindeki Atbasar Neolitik kültürünün (MÖ 4500-3500) doğusu güneydeki Neolitik kültürlerden çok sonra, Geç Neolitik

ve hatta Eneolitik/Kalkolitik dönemdedir. Bu kuzey bölgesinde MÖ 4 binyılda besicilik başlamış olabilir ama Atbasar topluluklarının geçimlerini hala büyük ölçüde avcılık ve balıkçılıktan sağladıkları kesindir. Yerleşim yapısı da tek-biçimli değildir. Bazı yerleşimler mevsimlik kamp yerleri, diğerleri kalıcı köyler olarak iskân edilmişlerdir (Frachetti 2012: 9).

2. Avrasya Bozkırında Göçebe Çobanlığın Hâkim Geçim Ekonomisi Haline Gelişi (MÖ 4000-3000)

Neolitik geçim ekonomisi MÖ 6-5 binyıllarda Balkanların kuzeyine iyice hâkim olmaya başladıktan hemen sonra MÖ 5 binyılda Karadeniz'in kuzeybatısına, bugünkü Ukrayna'ya ulaştı. Bu erken köylerde, arpa ve buğday tarımı yapıldı, sığır-keçi-koyun-domuz yetiştirildi. Ukrayna'nın ilk çiftçi-çobanlarının Don Irmağı'nın doğusundaki avcı-toplayıcılarla takas ilişkisi kurdukları biliniyor, zira çanak-çömlek başta olmak üzere ırmağın batısında üretilen maddi kültür unsurları doğulu avcılar arasında yaygınlaşmıştı. Ama Neolitik yerleşimlerin pek yakınlarında (Dinyeper'in batısında, Dinyeper boylarında ve Dinyeper-Don arasındaki sulak alanlarda) yaşayan çokça avcı grup da vardı ve bunlar herhalde çiftçilerle besin alış-verişi yapıyorlardı. Batı Bozkırında *yerleşik çiftçi-çobanlık* ve *göçebe avcı-toplayıcılık* şeklinde tarif edilebilen iki ayrı geçim biçimi MÖ 4000'e kadar yan-yana var olmayı sürdürdüler. Ama 4 binyıl başlarında Dinyeper kıyılarındaki bazı avcı kamplarında evcil hayvan besiciliğinin ikincil geçim etkinliği olarak avcılığa eklenildiği görülmektedir. İşin ilginç, Dinyeper'in 1200 km doğusundaki Volga Irmağına yakın (MÖ 3900-3700'e tarihlenen) avcı kamplarında da aynı gelişmenin yaşandığı saptanmıştır. Volga avcılarının tükettikleri hayvanların yalnızca % 10'unun evcil olması, Avrasya Bozkırındaki göçebe çobanlığın ihtiyatlı avcılarının bir deneyi olarak başladığını kanıtlar bize. Avcı gruplar zaten göçebe bir yaşam sürüyorlardı, çiftçiliğe bulaşmadıkça yalnızca besicilik için köyler kurmaya, yani yerleşikleşmeye mecbur değillerdi. MÖ 4 binyıl sonlarında, Tunç Çağı başlarken, göçebe çobanlık Batı Bozkırında tutunan ve coğrafi olarak yaygınlaşan bir geçim etkinliği haline geldi; çevre-iklim değişiklikleri ve yeni otlaklara duyulan ihtiyaç nedeniyle Avrupa Bozkırına hapsolmadı, Orta Asya bozkırlarında da hâkim geçim stratejisi olarak benimsendi (Frachetti 2012: 7-8).

Batı Bozkırında, Don ve Volga ırmaklarının birbirlerine en yakın oldukları konumda Yamnaya kültürünün (MÖ 3300-2250) doğuşu, göçebe çobanlığın hâkim olduğu ekonomik sistemin Bozkırın dört yanında yaygınlaşması için dönüm noktası sayılabilir. Don Irmağı, Karadeniz ve Hazar'ın kuzeyindeki geniş toprakları kapsayacak biçimde yayılan bu kültürün içinde iki yaşam biçimini birbirinden ayıran sınır işlevi gördü: Arkeolojik bulgular ırmağın batısında yerleşik bir yaşama işaret ettiği halde, doğusunda yılın yalnız bir bölümünde iskân edilen kamplar vardı. Bu kamplarda mevsimsel olarak konaklayan yarı-göçebe çobanlar, MÖ 4 binyılın ikinci yarısında yaşanan çevresel kriz (soğuma-kuraklaşma) nedeniyle sık sık yeni otlaklar aramak zorunda kalmış, yerleşiklikten devrıldıkları evcil hayvanlarını (keçi, koyun, sığır) ve evcilleşme sürecindeki atlarını otlaklara götürürlerken eşyalarını da öküzlerin çektiği tekerlekli kağnılarla taşımışlardır. MÖ 3 binyıl başlarında çoban toplulukları atları binek hayvanı olarak kullanmayı öğrenmiş olmalıdır. Ama göçerliğin hızla yaygınlaştığı bu binyılda Yamnaya kültür evreninin yağışlı bölgelerinde tarım yapılabilmiştir (Baumer 2012: 95-96). Yerleşiklik düzeyi, Yamnaya kültürünün besicilik tercihlerini de belirleyen bir unsurdur. Batıdaki çiftçi-çobanlar çoğunlukla sığır beslerlerken, doğudaki yarı-göçebe çobanların sürüleri büyük ölçüde keçi-koyundan oluşmuştur (Frachetti 2012: 8). Bunun nedeni herhalde sığır ve domuz gibi çok su tüketen hayvanların köyde beslenmeye daha uygun olmalarıdır.

Avrasya Bozkırının orta bölümlerinde (eski Atbasar kültür evreninin bulunduğu Kuzey Kazakistan'da), Yamnaya'dan birkaç yüzyıl önce Botay kültürü (MÖ 3700-3000) oluşmaya başlamıştı. Bu kültürü Avrasya Bozkırını için eşsiz kılan, atın ilk burada evcilleştirilmiş olması, Botay topluluklarının başka hiçbir evcil hayvan beslemeye gerek duymaksızın et ve süt ihtiyaçlarını attan karşılamaları, taşıma işlerinde de at kullanmalarıdır (Frachetti 2012: 9). Atın ilk kez Botay kültüründe MÖ 3500 dolaylarında evcilleştirildiği sanılıyor, ama MÖ 2 binyıl ortalarında Avrasya'nın dört köşesine yayılan hatta Mısır'a bile ulaşan evcil atların ataları

Botay'dan değiller. Çok yeni bilimsel çalışmalar, çağımızda yaşayan atların atalarının MÖ 3. Binyılın ilk yarısında Aşağı Don-Volga bölgesinde evcilleştirildiğini ve bu atların MÖ 2200'den itibaren Batı Bozkırından komşu bölgelere yayıldığını gösteriyor. MÖ 2200-2000 arasında evcil atların Bohemya'ya (Çekya), Tuna boylarına ve Orta Anadolu'ya (Acemhöyük-Aksaray) ulaştığı saptanmıştır (Librado vd. 2021: 634-636).

Orta Bozkırda kurulmuş olan Botay yerleşimleri, mevsimlik kamp alanları değil istikrarlı köylerdi. Hayvan kalıntılarının %99'undan fazlasının atlara ait olması, Botay kültürünün Batı Bozkırından çok farklı bir geçim ekonomisi geliştirdiğini gösterir. Batıdaki çobanlar gibi yarı-göçebe olmayan, keçi ve koyun beslemeyen Orta Bozkır ahalisi, dünyada at besiciliğine geçiş yapan belki ilk toplum olduğu halde atının sırtına atlayıp başka yurtlara göç etmiş de değildir. Orta Bozkır'ın Batı'yla temas kurup ortak kültürel özelliklerde buluşabilmesi için MÖ 3 binyıl ortalarını beklemek gerekir. MÖ 2500'ten sonra Orta Bozkırda at eti tüketimi azalacak, onun yerine aynen Batı'da olduğu gibi keçi-koyun-sığır çobanlığına geçilecektir. At besin kaynağı olmaktan peyderpey çıkmıştır ama MÖ 3 binyıl sonlarından başlayarak yalnızca Orta Bozkırda değil Avrasya Bozkırının tamamında toplumsal kurumların şekillenmesinde ve toplumsal hiyerarşinin inşasında kurucu bir unsur haline geline gelecektir (Frachetti 2012: 9).

Peki ya Doğu Bozkır? Bölgedeki gelişmeleri anlayabilmek için Yamnaya ile bağlantılı Afanasievo kültürüne bakmak gerek. Eskiden bu kültürün MÖ 3500 gibi çok erken tarihlerde ortaya çıktığı düşünülüyordu ama yakınlarda yapılan bir kronoloji çalışması, Afanasievo'nun Altay çevresinde MÖ 31-29. Yüzyıllarda, Orta Yenisey Bölgesi'nde ise MÖ 29-25. Yüzyıllar arasında etkin olduğunu ortaya koyuyor (Poliakov 2018: 17). O halde karşımızda MÖ 3100 dolaylarından 3 binyıl ortalarına kadar uzanan 5-6 yüzyıl sürmüş bir kültür evreni var. Et ihtiyacının yarısını doğadan sağlayan Afanasievo toplulukları, avcılığa ek olarak koyun-keçi-sığır beslemişlerdir. Bozkırın doğusundaki ve batısındaki halklar, fauna-flora farklılığından dolayı her biri iklim-çevre ile uyumlu, birbirinden farklı geçim pratikleri geliştirebilmişlerdi. Ama Batı ve Doğu Bozkırında çanak-çömleklerin ve ölü gömme pratiklerinin benzer oluşu, birbirlerinden binlerce km. uzakta yaşayan toplumların ortak bir kültürde buluşabildiklerini gösterir (Frachetti 2012: 10-11). Benzerlikleri dikkate alan geleneksel paradigmaya göre, Batı Bozkırındaki Yamnaya kültür evreninden topluluklar 2000 km'lik yolu aşır Doğu Bozkırına ulaşmış ve orada Afanasievo kültürünü yaratmışlardı. Bu yaklaşımın başlıca sıkıntısı-eksiği, Afanasievo'nun Yamnaya'dan daha eski bir kültür olduğunun düşünülmesiydi. Ama yeni kronoloji-tarihleme çalışmaları Afanasievo'nun 200 yıl kadar sonra ortaya çıktığını gösterdiği için geleneksel paradigmanın hala geçerliliğini koruduğu söylenebilir.

2015'ten bugüne dek gerçekleştirilen birden çok araştırma, Doğu Yamnaya ve Afanasievo insanları arasında gerçekten de genetik yakınlık (akrabalık) olduğunu, hatta iki grubun fiziki özellikler bakımından da birbirlerine benzediklerini ortaya koydu. Geniş bozkırın batısından doğusuna 2000 km'lik göçün reel bir olgu olduğu savını destekleyen bu çalışmalar, iki kültür evreninde yaşayan insanların da Avrupalı beden yapısı sergilediklerini, Afanasievo'yu takip eden Okunevo kültürünü (MÖ 2500-1900) kuran topluluklarınsa Doğu Asyalı - Sibiryalı etnik özelliklere sahip olduklarını öne sürüyorlar (Hollard vd. 2018: 97, 104-105).

Kalkolitik ve Tunç çağlarını takip eden tarihî devirlerde göçebe-çoban toplumların Bozkırda çok hızlı hareket edebildikleri göz önüne alındığında, atla hareket etme olanağının henüz mümkün olmadığı MÖ 4 binyıl gibi erken devirler için bile göç varsayımı kolayca elenemez. Ama metnimiz göçün reel bir olgu olup olmadığından çok halkların (göç, takas ve kültürel karşılaşma gibi yollarla) geniş bozkırda birbirleriyle temas kurabilmeleri ve ortak bir kültürel zemin oluşturabilmeleriyle ilgilenmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, MÖ 3. Binyıla gelindiğinde, farklı kültür evrenlerinde yaşıyor olsalar da, Bozkır halkları birbirine çok benzeyen bir göçebe-çoban geçim biçimi inşa edebilmişlerdir.

3. MÖ 4 Binyılda Orta Asya'da Büyük Kuraklık; 3 Binyıl Boyunca İklimin Yumuşaması, Bozkırda Oluşan Vahalar Sayesinde Kültürel Temasin Artışı

Orta Asya ikliminde Tunç Çağı öncesinde yaşanan değişimlere odaklanan yakın tarihli bir çalışma, bölgenin MÖ 3800-3200/3150 arasında sarsıcı bir kuraklık yaşadığını ortaya koydu. Buna göre, kuraklığın doruğa çıktığı MÖ 3250'de Balkaş Gölü'nün su düzeyi, bugünkünden 20 km daha aşağıda idi. Kuraklığın Orta Asya'yı etkisi altına aldığı 6 yüzyılı aşan sürede nüfus hareketleri azalmış olmalıdır. Ama Bozkırın kuzeyindeki otlakların kuraklık döneminde de göçebe-çobanları çekebildiği sanılıyor. Örneğin Güney Urallar, soğuk-kurak dönemde bile ılıman ve yağışlı bir iklime sahipti. Önceleri avcı-toplayıcı yurdu olan kuzey otlaklarına Büyük Kuraklık döneminde göçebe çobanların akın etmiş olmaları pek muhtemeldir. Belki kuraklaşan Batı Bozkırından daha iyi yağış alan Orta Bozkıra (Yamnaya kültür evreninden Afanasievo evrenine) göç de böylesi koşullarda gerçekleşmişti (Tan vd. 2021: 603, 607, 609).

Büyük kuraklık döneminde Orta Asya'daki hareketliliğin yalnızca kuzeye doğru olduğu sanılıyor. Sert iklim koşullarının sona erdiği ve yağışın geri geldiği MÖ 3. Binyılda ise, Orta Asya'daki nüfus hareketleri, takas ve kültürel temas, önceki devirlerde olmadığı kadar artmış; hatta Orta Asya'ya komşu bölgeleri de kapsamaya başlamıştır. Uzak Asya, metal işçiliğini, buğday tarımını ve keçi-koyun çobanlığını büyük ölçüde Bozkır toplumlarından öğrenmiştir. Avrasya Bozkırında en yağışlı dönem, MÖ 1900-1600 arasındadır. Demek ki Büyük Kuraklığı izleyen 1500 yılda yağış sürekli artmış ve yağıştan beslenen Orta Asya vahalarını basamak olarak kullanan göçebe-çobanlar aracılığıyla kültürel karşılaşmalar yoğunlaşmış, bilgi ve teknolojinin dolaşımı kolaylaşmıştır (Tan vd. 2021: 609).

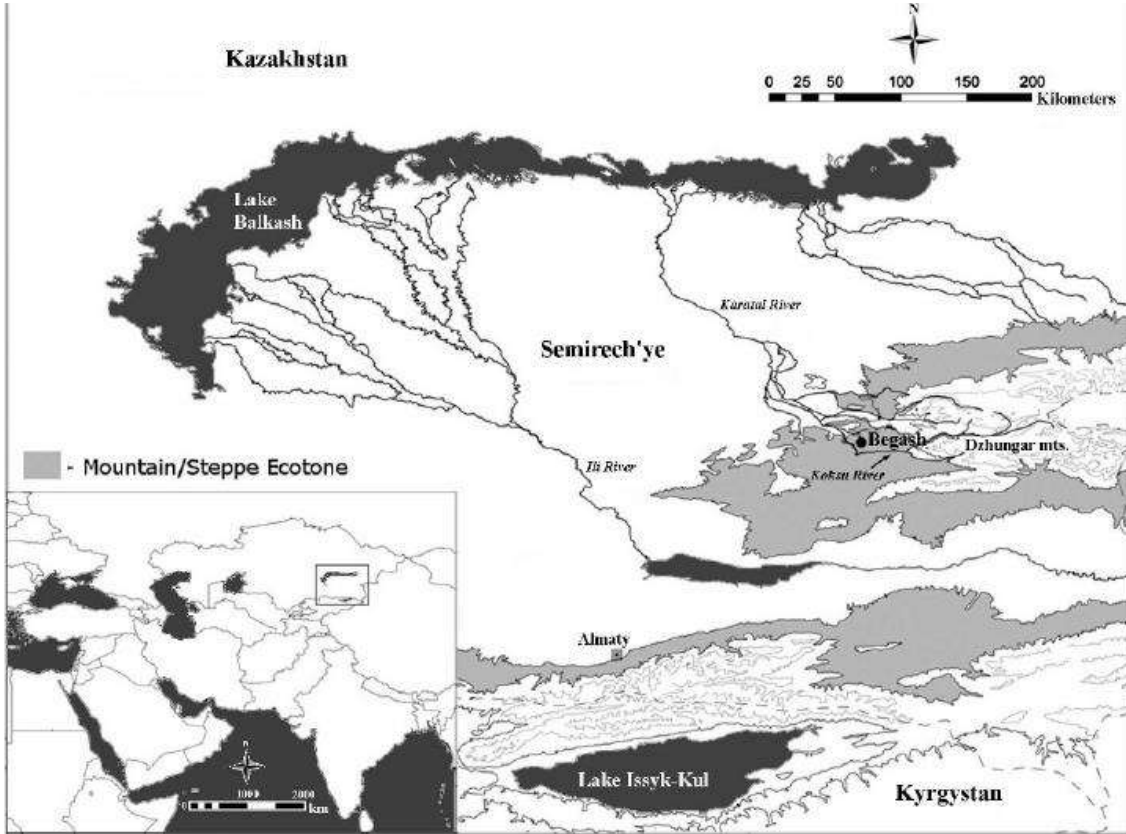
4. Ön - İpek Yolu'nun Oluşumu: MÖ 2500 Dolaylarında Göçebe Çobanların Tahıl Ticaretinde Aracı Olmaya Başlamaları

Kabaca MÖ 3000-900 arasına denk düşen Avrasya Tunç Çağı, kıtanın doğusuyla batısı arasında nüfus hareketlerinin, ticaretin, bilgi akışının, kültürel etkileşimlerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Bu gelişmeleri iyi izleyebildiğimiz yerlerden biri, göçebe çobanların MÖ 2460'den başlayarak mevsimlik kamp alanı olarak kullandıkları, Güneydoğu Kazakistan bozkırlarında konumlanan Begaş'tır. Burada konaklayanlar, en çok keçi-koyun beslemişler (% 75) ama sığır çobanlığını da ihmal etmemişler (%20). Asıl önemli nokta ise, Orta Asya'da bugüne dek rastlanılan en eski darı ve buğday örneklerinin Begaş'ta keşfedilmesidir. Bu ürünlerin ilkinin Çin'de, ikincisinin Yakın Doğu'da ıslah edilmiş olması, Orta Asya'nın doğu-batı etkileşimini kuran aracı bölge olduğunu kanıtlar. Çin'de ilk buğday ekimi MÖ 2500'te yapılmış olabilir ama kesinliğinden kuşku duyulmayan tarih MÖ 1800'dür. Bu tarihler bize Çin'in buğday tarımını Orta Asyalı göçebe çobanlardan öğrendiğini gösteriyor. Darı tarımı içinse tam tersi geçerlidir. Darı dünyada ilkin Çin'de evcilleştirmişti. Batı Asya'da bu ürün pek tanınmıyordu. Kuzey Afganistan'da keşfedilen ilk darı MÖ 2100'e aitti, Yakın Doğu toplumları ise darıyı MÖ 2 binyılda tanıdılar. Demek darı da Batı Asya'ya göçebe çobanlar eliyle ulaştırılmıştı. Evcilleştirilmiş tahılın Doğu ile Batı arasındaki dolaşımı büyük ölçüde İç Asya Dağ Koridoru ve Kansu Koridoru aracılığıyla mümkün olmuştur (Frachetti 2014: 44-46). Bu verilere göre, darı tarımının Batı Asya'ya ve buğday tarımının da Doğu Asya'ya ulaşmasına kadar geçen sürede bu iki ürün de göçebe-çobanlar sayesinde onu talep eden halklara götürülmüştü.

Yarı-kurak bir coğrafyada yaşamak zorunda olan Avrasyalı göçebe çobanlar, konaklama (kamp) alanlarını doğru seçmek zorundadırlar. Seçime yön veren en önemli dört unsur, otlak, su, dağ-bozkır dengesini gözetmek (örneğin dağ yamaçlarının bozkıra bağlandığı noktaları tercih etmek) ve diğer toplulukların kaynaklarından yararlanmak (onlarla alış-veriş yapmak) için geçiş-etkileşim yollarına yakın olmaktır. Begaş kampı, bu kıstasların hepsine uygun bir mahalde konumlanır. Göçebe avcılar, sert kışları geçirdikleri bu kampı ilk kez MÖ 2460'ta kullanmaya başladılarsa da, kamp alanı MS 1850'ye kadar, yani 4000 yıldan daha uzun süre Orta Asya'nın çobanlarına yurt olmuştur. Dikey göçebelik mantığı içinde iki rakım arasında hareket eden Begaş çobanları, yazın herhalde daha yükseklere çıkıyorlardı ama 30 km'den daha uzağa

gitmemiş; hayvanlarını Çungar dağı, yamaçları ve onu çevreleyen bozkırlarda otlatmış olmalılar (Spengler III vd. 2013: 125-127, 133).

Harita 6: İç Asya Dağ Koridoru ile Kansu (Hexi) Koridorunun kuzeyinde, Çungar dağlarının eteklerinde, içinden Koksı Irmağı geçen Güneydoğu Kazakistan Bozkırındaki Begaş kamp alanı, göçebe çobanlara ait olup Doğu-Batı kültürleri arasındaki ticari-kültürel bağları kuran bir mevsimsel yerleşimdir (Spengler III vd. 2013: 128, Figure 2).

Begaş kampının ortaya çıkışı, 4500 yıl sürecek göçebe-çoban geçim ekonomisinin miladı olarak değerlendirilebilir. Bundan sonraki yüzyıllarda yazları yüksek yaylalarda, kışları ise alçak bölgelerde geçirme stratejisini sürdüren (Franchetti vd. 2017: 193) Orta Asya göçerleri, tarihî dönemlere kadar uzanacak biçimde yerleşik toplumların besin taleplerini de karşılamış; başta hayvani ürünler olmak üzere, temel besin maddelerinin çevredeki kentli toplumlara ulaştırılmasında başat rol oynamışlardır. Bu gerçek (aşağıda ayrıntılı biçimde aktaracağımız gibi) Avrasya toplumlarının beslenme rejimlerinde izlenebiliyor. Göçerlerin besin üretimi ve dağıtımındaki aracı konumları, izotop analizlerinden de anlaşıldığı kadarıyla, birbirlerinden uzakta yaşayan toplumların benzer hayvansal ve bitkisel gıdalara ulaşabilmelerinde belirleyici olmuştur (Hermes vd. 2018: 1, 5-7).

5. Darının Çin'den Yakın Doğu'ya Geçişi ve Doğu Sincan (MÖ 1900-900)

Avrasya'nın doğu ve batısı arasındaki etkileşim düzeyini ve biçimini anlamak açısından bakılması gereken yerlerden biri de, Doğu Sincan'daki Tianşanbeilu mezarlığı. İlk kez MÖ 1900 dolaylarında kullanılan bu mezarlığı inşa eden toplumlar, bugünkü Orta-Kuzey Çin'de bulunan Kansu Koridoru halkları ile Avrasya Bozkırını mesken tutmuş göçebe çobanlar arasında köprü işlevi görmüş olmalı. Adını Tanrı Dağlarından (*Tian-Şan*) alan mezarlığı tarihleme çalışmaları sürüyor. Wang vd., mezarlıktaki kadavralara uygulanan analizler sonucunda MÖ 1940-1215 tarihine ulaşmışlardı (2017: 1024). Ancak yalnızca mezarlığın kronolojisine odaklanan çok daha yakın tarihli bir başka çalışma, MÖ 2022/1802-1093/707

arasına işaret ediyor (Tong vd. 2021: 343). Verilen son kronolojinin ortalaması alındığında, MÖ 1900-900'e (Geç Tunç Çağı) denk düşen bir dönem çıkıyor karşımıza.

Bilim insanları, izotop analizleri sayesinde uzak geçmişte yaşamış insanların ve diğer hayvanların hangi tip bitkilerle beslendiklerini saptayabiliyorlar. Eski insanların tükettikleri bitkiler, izotop analizleri ışığında C3 ve/veya C4 bitkileri olarak ayırt edilebiliyor. C3 bitkilerinin başında buğday, pirinç, meyve ve sebzeler gelirken; C4 bitkileri arasında darı ve şeker kamışı başı çekmektedir.

Harita 7: Sarı Irmak sakinleri ağırlıklı olarak darı tükettiler. Çin ve Orta Asya arasında geçiş noktaları olarak işlev gören Kansu Koridoru, Sincan ve İç Asya Dağ Koridoru civarlarında ise bitkisel beslenme rejimi karmaydı. Orta Asya'da darı tüketilmiştir ama bitkisel besinler içinde buğday ve arpanın ağırlıklı darıdan kat kat fazladır (Wang vd. 2017: 1028).

Bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatı toprakları, "Sincan Uygur Özerk Bölgesi" olarak bilinir. Bu bölge MS 1750'lere kadar Çin'e bağlı değildi ama 1755-1760 arasında Çin devleti tarafından ilhak edildi. Sincan ile (çok daha eskiden beri Çin'in parçası olan, Sincan'ın hemen doğusundaki) Kansu Koridoru, Eski Çin'in (Sarı Irmak Havzası'nın) başlıca besin maddesi olan darının Doğu Asya'dan Batı Asya ve Avrupa'ya yayılışı açısından birer geçiş noktası işlevi görmüşlerdir. Sarı Irmak çevresinde yaşamış eski insanların ağırlıklı olarak darı tükettiklerine kuşku yok. Bu gerçek, kemik kalıntılarından özütlenmiş kolajene uygulanan izotop analizlerindeki C4 bulgularıyla örtüşüyor. Peki, Sincan'daki Tianshanbeilu mezarlığının kullanımda olduğu MÖ 2 bin yıl boyunca Kansu Koridoru, Sincan ve İç Asya Dağ Koridoru gibi bölgelerde yaşayan insanların beslenme rejimi nasıldı? Yanıt: karmaydı. Çin - Orta Asya bağlantısını kuran bu bölgelerde bolca (bir C4 bitkisi olan) darı tüketilmiştir. Orta Asya beslenme rejiminin ise büyük ölçüde C3 bitkilerinden, olasılıkla buğday ve arpadan güç aldığı anlaşılıyor. Tianshanbeilu'ya ek olarak, Sarı Irmak'tan Almanya'ya kadar en az 10000 km uzunluğundaki bir hattın üzerinde bulunan 52 yerleşimi ve buralarda yaşamış 110 bireyi kapsayan bir izotop analizi, darının Geç Tunç Çağı (MÖ 2 bin yıl) boyunca Sarı Irmak'la sınırlı bir ürün olmakla kalmayıp Avrasya'nın en batısına kadar ulaştığını ortaya koyuyor. Araştırmayı gerçekleştirenler, bizim "Ön - İpek Yolu" olarak tanımladığımız bu uzun hat için "İzotopik Darı Yolu" adlandırmasını layık görüyorlar. Eğer insanlar bu 10000 km'nin farklı noktalarında az ya da çok C4 bitkileriyle beslendilerse bunların başında darı geliyor olmalıdır. Arkeolojik bulgular

da, darının MÖ 3. Binyıldan itibaren (hatta belki daha da erken) Çin'in batısındaki bölgelere taşındığını doğruluyor (Wang vd. 2017: 1024-1025).

Önceki bölümde belirttiğimiz gibi, Kazakistan'ın güneyindeki Begaş çoban kampında bulunan ilk darı örnekleri MÖ 3 binyılın ikinci yarısına aittirler. Tanrı Dağları'nın batısında konumlanan Begaş ile aynı dağların doğusunda ama güney eteklerinde yer alan Tianşanbeilu arasında kuşçuşu 350 km. mesafe vardır. Yine de her ikisi Kansu Koridoru sayesinde Çin'le bağlantı halindedirler. Tianşanbeilu mezarlık alanı ile Begaş kampının arasına giren Tanrı Dağları'nın bir bariyer olmadığı, oradaki çoban kamplarında da darı tohumlarının bulunduğu ve tabii bu dağların İç Asya Dağ Koridorunu oluşturan unsurlardan biri olarak Çin - Orta Asya iletişimini kolaylaştırdıkları belirtilmelidir (Wang vd. 2017: 1025).

Kansu Koridoru ve Sincan, Çin'in yalnızca batıya değil kuzeye de açılmasını sağlayan birer kapı ya da geçit işlevi görürler. Tianşanbeilu'nun hemen kuzeyindeki Altay Dağları'nı aşmak, Güney Sibiryaya ile bağlantı kurmak demektir. Nitekim Tianşanbeilu'da, Güney Sibiryaya maddi kültüründen izler taşıyan objeler keşfedilmiştir. Güney Sibiryaya MÖ 2500-1800 arasında Okunevo kültürünü yaşamaktaydı ve Afanasievo'dan Okunevo'ya geçiş sürecinde Avrupalı etnik özelliklere sahip toplulukların yanı sıra Doğu Asyalı etnik özellikler sergileyenler belirlemeye başlamıştı. Benzeri bir tablo, Sincan'ın Tianşanbeilu mezarlığında yatan bireylerin kafatasları incelendiğinde de kendini gösterir: 32 örnekte Avrupalı ve Mongoloid etnik özellikler bir arada bulunmaktadır. Aynı mezar alanında, çok daha uzaklara, (Sincan'ın 3000 km kuzeybatısındaki) Güney Urallara ait bir kültür evreni olan Sintaşa-Petrovka kültüründen (MÖ 2100-1800) ödünç alınmış olabilecek objelere de rastlanır: kısa bir tunç kılıç, kerpiç, pek sağlam ahşap bir tekerlek (Wang vd. 2017: 1026).

Peki, Sincan - Ural bağlantısı hangi yollardan geçilerek kuruldu? Soruyu yanıtlamak için öncelikle Sincan ile Balkaş Gölü arasındaki geçitlere odaklanmak gerek. Balkaş Gölü çok sayıda ırmaktan beslendiği için Sincan ile göl arasındaki mesafeyi aşmanın bir yolu, ırmakları izlemektir. Sincan, çöller, göller, ırmaklar, dağlar ve dağ-arası vadilere sahip, fiziki açıdan çeşitlilik arz eden bir ülkedir. Güneyde Taklamakan ve Kumdağ çölleri, bunların ortasında da, iyi beslenmediği zamanlar kurumaya eğilimli Lop Nur Gölü bulunur. İşte bu göl ile Balkaş Gölü arasında göller-ırmaklar zinciri vardır. Göçebe çobanlar, Geç Tunç Çağı boyunca, Lop Nur'a yakın mesafede, Lop Nur ile Bosten gölleri arasındaki Köncü Irmağı'nın iki yakasında, iki mezarlık alanı (Gumugu/Kedimki ve Xiaohu) inşa etmişlerdi. Buraları kullanan göçebe çobanlar, aynı zamanda avcı ve balıkçıydılar. Gumugu'da bulunan buğday tohumunun MÖ 1820'ye tarihlenmesi ve diğer veriler, bu mezarlığı kullanmış toplulukların Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki gruplarla bağlantılı ya da akraba oldukları (belki oradan Sincan'a göç etmişlerdi) hissini verir (Wang vd. 2017: 1033-1034).

Tianşanbeilu gibi MÖ 2 binyıl başlarında kurulan iki mezarlık, Tianşanbeilu'nun 400 km. güneybatısında bulunuyorlar. Ama buradaki çobanlar, buğdaya sahipken (Kazakistan'ın güneyindeki Begaş çoban kampını belli mevsimlerde ziyaret eden toplulukların aksine) darı tüketmemiş görünüyorlar. Acaba Sincan'da darı ve buğday tüketen toplumların karşılaşmaları çöller ve dağlar nedeniyle ancak MÖ 2. Binyılın ikinci yarısında mı gerçekleşti? Sincan'da Tarım Havzası'nın doğusundaki mezarlarda yatan insan kalıntılarında uygulanan analizler, bu insanların Balkaş Gölü'nün ötesinde, Kuzey Kazakistan bozkırlarında yaşayan topluluklarla benzer beslenme rejimine sahip olduklarını gösteriyor. Gumugu mezarlığında bulunan buğday tohumu ve bozkırın Afanasievo-Okunevo-Andronovo geleneklerini (MÖ 3700-1500) yansıtan diğer izler, Kuzey Kazakistan'da yaşayan bazı toplulukların ırmak-göl zincirini takip ederek Köncü ve Tarım ırmakları arasındaki bölgelere geldiklerinin kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, çok sayıda veri, Sincan bölgesinin Ural, Altay ve Çin arasında besin maddelerinin, malların, bilginin-teknolojinin-kültürlerin, hatta genlerin taşınmasını mümkün kılan bir kavşak olarak işlev gördüğünü kanıtıyor bize. Farklı diller (Çin-Tibet, Ural-Altay ve Hint-Avrupa dilleri) konuşan, farklı fiziki özelliklere ve geçim ekonomilerine (balıkçılık,

avcılık, yerleşik çiftçilik, göçebe çobanlık) sahip çok sayıda topluluk, Sincan'ın merkezde bulunduğu çok geniş bir evrende bilgilerini, kültürlerini ve genlerini paylaşmış olmalıdırlar.

Harita 8: Sincan'ı Balkaş Gölü'ne bağlayan olası geçitler (Wang vd. 2017: 1034).

6. Sincan'daki Xiaohe (Küçük İrmak) Mezarlığı, Gumugu Mezarlığı ve Kuzey Mezarlığının Doğu-Batı Etkileşimindeki Rollerini (MÖ 2040-1450)

MÖ 1800-1450 arasına tarihlenen Xiaohe (telaffuzu *Sahoçü/Zayohi*) Mezarlığı, ona pek yakın Gumugu Mezarlığı (MÖ 2040) ve bunların 600 km güneybatısındaki Kuzey Mezarlığı (Çince *Beifang Mudi*, Uygurca *Ayala Mezar*: MÖ 1700), yarı-göçebe çobanların Tarım Havzası'nın farklı noktalarında (çöllerde ve vahalarda) hareket ettiklerini kanıtladıkları için anlamlı mekânlardır. Özellikle Xiaohe örneğinde nüfusun yeni göçlerle arttığı ve beslenme rejiminin de bir kuşaktan diğereye değiştiği anlaşılıyor. Öyleyse şu sonuca varılabilir mi? Batı Asya ekonomisi, Afanasievo kültürü ile Altay ve Güney Sibirya'ya taşındı; Güney Sibirya'da birbirlerini takip eden Afanasievo ve Okunevo kültürleriyle Batı Avrasya geçim ekonomisi Doğu Asyalı halkları etkisi altına aldı, batıdaki göçebe çobanlık yerlilere de bulaştı. Nihayet bir kısım Afanasievolu MÖ 3 binyıl başlarında ve bir kısım Okunevolu da aynı binyıl sonlarında Çungar Dağı etekleriyle Sincan'a doğru göç ederek göçebe çobanlığı daha da geniş alana yaydılar. Eğer bu sav doğru ise Batı Avrasya, Güney Sibirya ve Sincan arasında etnik ve kültürel bağlar olduğu söylenebilir (Qu vd. 2018: 2010-2012). Bu bağ, sığırın ve buğdayın doğuya yayılırken izledikleri yollara bakılarak da saptanabiliyor. Batı Avrasyalı sığır, Yakın Doğulu buğday... Bu ikisi, Sincan'ın kuzeyde Altay - Güney Sibirya ve batıda Batı Türkistan - Yakın Doğu ile bağlantı içinde olduğunu ele veriyor. Sonuç, darının da ters istikamette Batı Asya ile Avrupa'ya taşınması ve oradaki halkların beslenme rejimlerine eklenmesidir.

Çok yakın tarihli bir çalışma, Tarım Havzası'ndaki Kuzey Mezarlığında, daha doğudaki Xiaohe ile Gumugu'da ve bu ikisinin kuzeyindeki (Begaş'ı da içine alan) Çungar Havzası'nda yaşamış çobanlara DNA analizleri uygulayarak bunların anayurtlarını belirlemeye odaklandı. Çalışmadan çıkan sonuç, Çungar Havzası'nda MÖ 3000-2800 arasında yaşamlarını büyük ölçüde çobanlıkla idame ettiren insanların Afanasievo kültüründen Avrupalı etnik özellikler

sergileyen atalara sahip olduklarıydı, ama gen havuzunda az miktarda Doğu Avrasyalı geni de vardı. Buna karşılık MÖ 2100-1700 arasında Tarım Havzası'nda (Sincan'da) faaliyet gösteren çobanlar, Avrupalılarla değil, Kuzey Avrasya ve Botay topluluklarıyla akrabaydılar. Tarım Havzası nüfusu, etnik manada Doğu Asyalı (Güney Sibirya + Kuzey Avrasya Bozkırından) idi ama araştırma burada yaşayanların (kökleri MÖ 7000'e giden) izole bir gen havuzuna sahip olduklarını da gösterdi. Demek ki önceki paragrafta dile getirdiğimiz senaryo eksiktir: MÖ 2000 dolaylarında Sincan'da yaşayan insanlar, Güney Sibirya ile bağlantılı bir etnik kökene sahip olmakla birlikte dar ve izole bir gen havuzundan beslenmişlerdi. Kültürel açıdan kozmopolit bir yapıya sahip Tarım sakinlerinin etnik açıdan izole olmaları (Zhang vd. 2021: 256-260), yoğun ticaret ilişkileri ve kültürel etkileşimler dışında bir nedenle açıklanamaz.

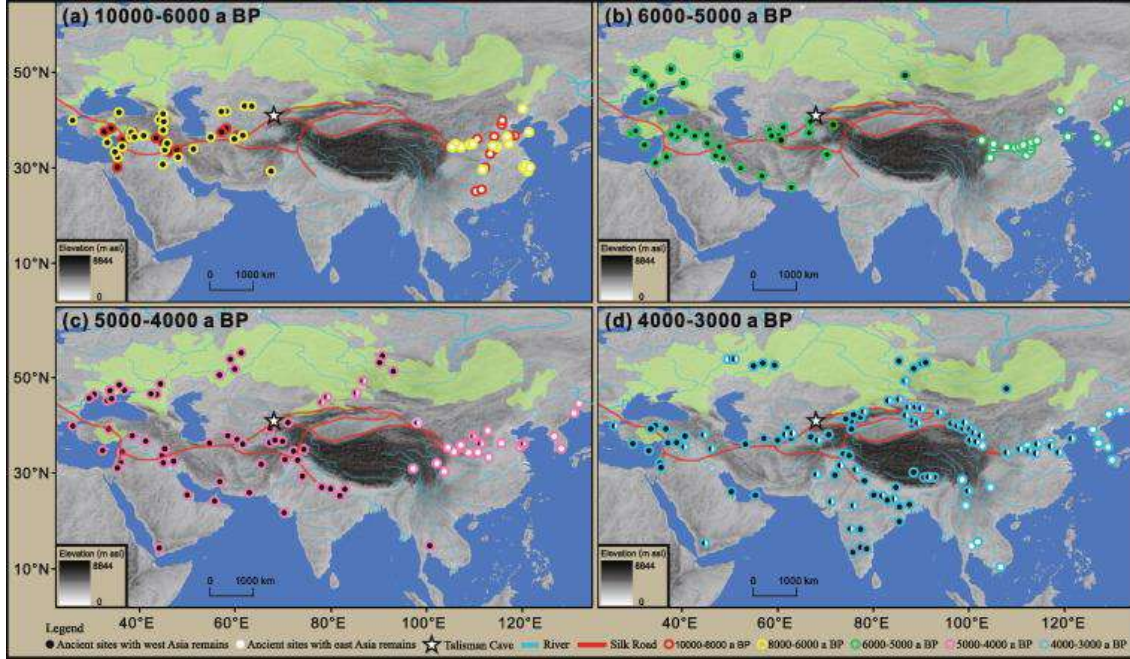
Harita 9: Sincan'da göçebe çobanlara ait üç mezarlık: Gumugou, Xiaohe ve Beifang (Zhang vd. 2021: 257, Fig. 1b).

7. Batı-Orta-Doğu Asya Arasında Metal, Yeşim, Cam Ticareti (MÖ 2200-500)

Doğu-Batı Asya ticaretinde en önemli mal kalemlerinden biri de metaldir. Anadolu'daki Asur ticaret kolonilerinde (MÖ 1950-1750) bakır ve kalay dolaşımı nasıl çok önem verilen bir etkinlik ise, Çin ile Orta Asya arasında da aynı devirlerde aynı metallerin yoğun biçimde dolaşmaya başladığı söylenebilir. Çin'in Kansu bölgesinde MÖ 2300-1500 arasında hayat bulan Qijia (Çijia) Kültürüne (Womack vd. 2017: 492) özgü bakır ve tunç mızrak uçlarının aynalarına aynı devirlerde Altay ve Güneybatı Sibirya'daki Seima-Turbino Kültüründe de rastlanır (Mei 2003: 7-11). Aslında bu bilgi, Kansu - Güney Sibirya bağlantısının MÖ 2000'de çoktan başladığını, (iki uzak kültürde de aynı tip kesici objeler üretilebildiğine göre) Bozkırın Kuzey ve Doğu Asya halkları arasındaki ticari ve kültürel bağları güçlendirdiğini kanıtlar. Nihayet Kansu Koridoru üzerinde doğmuş Siba Kültüründe (MÖ 1900-1500) üretilen bakır ve tunç küpelerin benzerlerine Çin'in daha da kuzeydeki bölgelerinde, Altay'da, Batı Sibirya'da ve hatta Batı Orta Asya'da rastlanır (Mei 2003: 8, 13).

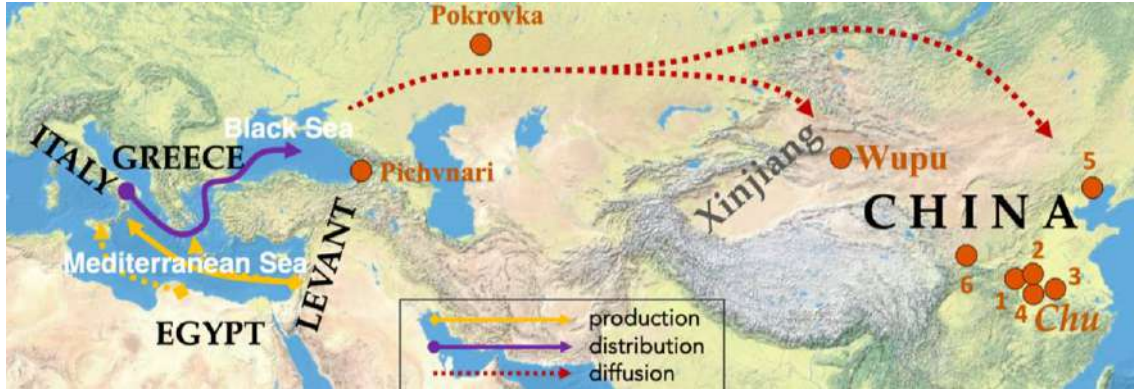
Harita 10: Tarihi İpek Yolu ve ortaya çıkışından önceki devirlerde onun çevresinde kurulan yerleşimler ile kamp alanlarının dağılımı: MÖ 2000-1000 arasında Orta Bozkırın güneyinde ve Çin'in kuzeyinde Doğu-Batı bağlantı noktalarının arttığı açıkça görülebiliyor (Tan vd. 2021: 604, Fig. 1).

Çin'de statü simgesi olarak yeşim objelerin ilk kullanılışı da Çijia Kültürü kadar eskidir. Bu kültüre adını veren yerleşimde keşfedilen yeşim objeler, Çinli seçkinlerin MÖ 2 bin yıl başlarından itibaren bu değerli taş büyük ilgi gösterdiklerini kanıtlar. Yeşim aksesuar üretimi Şang Hanedanı Döneminde (MÖ 1600-1050) artarak sürmüştür. Geç Şang Dönemine karşılık gelen MÖ 1250-1200'de, Orta-doğu Çin'in Anyang yerleşiminde bulunan (krallığın kadın seçkinlerinden) Fu Hao'nun mezarında yüzlerce yeşim obje keşfedilmiştir. Gerek Çijia gerek Anyang seçkinlerinin talep ettikleri (statü göstergesi) kıymetli objeleri üretmek için kullanılan ham yeşim, olasılıkla Güney Sincan'ın Hotan bölgesinden elde edilmişti (Mei 2003: 27). Çin'de yeşim kullanımı Zhou (Çov) Hanedanı Döneminde (MÖ 1050-221) de sürdü. Bu dönemde yeşim ve tunç işçiliklerinin birbirlerini besledikleri görülür (Gan 2013: 462).

Çin'de porselen üretimi MÖ 1200'de, cam obje üretimi ise MÖ 800'e doğru başladı. Ama ülke içinde üretilen cam Çinlilere yeterli gelmediği için aynı MÖ 800'lerde Mezopotamya ve Mısır'dan da cam ürünler ithal edildi (Gan 2013: 459). Özellikle MÖ 500 civarında Akdeniz Havzası'ndan Çin'e gelen cam miktarının arttığı görülür. Bunun nedeni, Kahire'nin 100 km kuzeybatısındaki El-Natron Vadisi'nden elde edildiği için *natron* adı verilen mineral (su ile birleşerek billurlaşmış sodyum karbonat) sayesinde Akdeniz uygarlıklarının cam üretiminde yeni bir evreye geçmeleri ve ürünlerini diğer uygarlık bölgelerine ihraç etmeleri olmalıdır. Gerçi natron-camı Çin'de özellikle MÖ 200 sonrasında yaygınlaşacaktır ama ülkedeki natron-camı talebi bu tarihten çok önce başlamıştır. Ara durak, pek farklı mal grubunda gördüğümüz gibi Sincan bölgesidir. Kansu Koridorunun Sincan'a bağlandığı noktada bulunan Wupu adlı mezarlıkta, MÖ 760-480 arasına tarihlenen cam boncuklar keşfedilmiştir. Bunların Akdeniz ülkelerinden (büyük olasılıkla Grek yerleşimcilerin kurdukları İtalya kentlerinden) mamul-işlenmiş mallar olarak geldiklerini belirtelim. Aynı tip cam boncuklara (özellikle mavi renkli göz boncuklarına) Çin'in en doğusundaki Sarıdeniz'e yakın noktalarda da rastlanmıştır. Bu cam objeler herhalde Akdeniz-Ege-Karadeniz üzerinden Batı Bozkırına getiriliyor, oradan da Avrasya Bozkırının güney sınırları boyunca (çok büyük olasılıkla göçebe çobanlar eliyle) Çin'e ulaştırılıyordu. Cam boncuk ithalatı, yerel cam işçiliğine de dinamizm kazandırmış, Çinli zanaatkarın ithal ürünlere bakarak aynı tipte cam boncuklar yapabilmelerinin önünü açmıştır (Lü vd. 2021: 1-2, 5-9).

Harita 11: İtalya'da üretildiği sanılan cam boncukların göçebe çobanlar aracılığıyla Avrasya Bozkırının güneyi boyunca Sincan'a ve/veya Doğu Çin yerleşimlerine ulaştırılması (Lü vd. 2021: 7, Figure 3).

8. İki Hörgüçlü Baktriya Devesinin Evcilleştirilmesi ve Avrasya'da Yayılışı; At Sırtında Yolculuk Becerisinin MÖ 350'de Sincan'a Ulaşması; Tekerlekli Araba Kullanımının Avrasya Topluları Arasında Yaygınlaşması

İpek Yolu'nun doğuşunu etkileyecek unsurlardan biri de, ağır yüklerin taşınabilmesi için Asya devesinin evcilleştirilmiş olmasıdır. Bu husustaki bilgilerimiz net değil ama iki hörgüçlü deve büyük olasılıkla bir seferde ve tek bir merkezde (yalnızca bir yabancı topluluktan) MÖ 4. Binyılda bugünkü Çin-Moğolistan-Kazakistan sınırlarında evcilleştirildi (Ji vd. 2009: 377, 381; Berthon vd. 2020: 22-23).

Evcil devenin çevreye yayılışı ise çok hızlı değildir. Örneğin iki hörgüçlü evcil örneklerin Güneybatı İran'a ulaşması ancak MÖ 2 binyıl sonlarında olmuştur. Kuzey Mezopotamya'ya geliş ise, MÖ 9 yüzyıl sonrasında. Buradaki ilginç nokta, tek hörgüçlü Arap devesinin Yakın Doğu'daki yayılışının aynı zamanlarda gerçekleşecek olmasıdır (Berthon vd. 2020: 23-24). Demek ki devenin Batı ve Doğu Asya toplumlarını ticari ve kültürel açıdan birbirlerine bağlamasının koşulları, MÖ 1 binyılda, İpek Yolu'nun doğuşundan hemen önce oluşmuştur.

Bilim dünyasında yaygın kanı, atın ilkin Kuzey Kazakistan'ın Botay kültür evreninde, MÖ 3500'de evcilleştirildiği idi. Bu yaklaşımın kanıtı, Botay atlarının dişlerinde saptanan hasarın "gemlenme" işleminden kaynaklanmış olabileceğiydi. Ama yakın tarihli bir çalışma, bu kanıtın doyurucu olmadığını, Botay atlarının dişlerindeki hasarın diş gelişimi esnasında beliren doğal bir düzensizlik-rahatsızlıktan kaynaklanmış olabileceğini öne sürdü (Taylor ve Barrón-Ortiz 2021: 1, 9). Öte yandan, bir başka çalışma, zaten dünya geneline yayılmış evcil atların atalarının Botay'da değil MÖ 3 binyılın ilk yarısında Aşağı Don-Volga bölgesinde evcilleştirilmiş olduklarını ve bu atların MÖ 2200'den itibaren Batı Bozkırından komşu bölgelere yayıldığını kanıtlamıştı. Bizim metnimiz açısından önemsedığımız nokta ise, at biniciliğinin ne zaman başladığı ve bu bilginin-tekniklin Avrasya'nın farklı noktalarına, özellikle de Çin sınırına ne zaman ulaştığıdır. Zira at binme yeteneği, yalnızca göçebe çoban toplumların değil, onlarla ticaret yapan ve etkileşim içinde bulunan yerleşik toplumların da hareket yeteneklerini artırmış, savaşa yeni bir boyut kazandırmış, kültürel karşılaşmaları hızlandırarak komşu toplumlar arasındaki teknoloji ve bilgi transferlerini kolaylaştırmıştır.

Doğu Sincan'ın (Doğu-Batı geçiş yolları üzerindeki) MÖ 350'ye tarihlenen Shirenzigou ve Xigou adlı mezar alanlarında bulunan 8 ata ait iskeletler incelendiğinde, hayvanların bedenlerinin dizginlendikleri ve yük taşıdıkları için dönüşüme uğradıkları anlaşılmıştır. At kalıntılarının bulunduğu aynı yerde demir bir gem ve kemikten imal edilmiş 15 ok başının da keşfedildiğini belirtelim. Anlaşılan, bu dönemde at üstünde ok atabilme yeteneğine de sahiplerdi Sincan'ın göçebe çobanları. Peki, bu bilgi bu Sincan'a nereden gelmişti? Cenaze ritüellerine ve hayvan motiflerine bakılırsa, Sincan'ın bu bölgesi ile Altay'ın Pazırık kültür evreni arasında bir bağlantı vardı. Öte yandan, Çin'deki evcil atların kökenini araştıran bir çalışma da, evcil atın ve

biniciliğin Çin'e Avrasya Bozkırından girmiş olabileceğini ortaya koyuyor. Biniciliğin MÖ 1 binyılın ikinci yarısında Çin sınırlarına ulaşması, ticari ağları büyütmeyle kalmayacak, Çin devletleşmesinin ve askerî örgütlenmesinin de hızlanmasını sağlayacaktır (Li vd. 2020: 29569, 29574; Yang vd. 2017: 19,24).

Evcil at ve deveye ek olarak Avrasya toplumlarında niteliksel değişimler yaratacak bir başka gelişme, belki ilk kez Batı Bozkırında MÖ 3000 civarında kullanılan tekerlekli arabanın 1000 yıl içinde yetkinleşmesi ve MÖ 2000'den itibaren Güney ve Doğu Asya yönünde yaygınlaşmasıdır. MÖ 2000-1800 arasında Güney Urallarda (Sintaşta kültürü) "parmaklı tekerlek" teknolojisi ortaya çıkmış; bu tekerlek sayesinde atlara koşulan arabalar, atların insan ve yük taşımaya olanak tanımıştır (Librado vd. 2021: 634, 636, 638).

Çin'de ilk tekerlekli arabaların kullanılışı, yeşim obje imalatında olduğu gibi, Geç Şang Dönemi'ne ve yine aşağı yukarı MÖ 1200'e denk düşer. Bu bilginin de Çin'e (kesici metal aletlerde olduğu gibi) kuzeyden, Avrasya Bozkırından girdiği düşünülüyor (Rawson vd. 2020). Batı ve Orta Asya'da öncelikle yük taşımak için kullanılan, önce sığira sonra ata koşulan araba, Çin'de (Yakın Doğu'da, özellikle Hitit Anadolu'sunda tanık olunduğu gibi) yük taşımak dışında savaş aracı olarak da kullanıldılar. Her durumda, Avrasya'nın farklı köşelerine evcil develerin ve tekerlekli arabaların yayılması, kıtanın uzak toplumlarını birbirlerine yaklaştıran (tarihi İpek Yolu'nun ortaya çıkışını kolaylaştıran) bir işlev görmüştür.

Sonuç

İpek Yolu, 2200 yıllık tarihe sahip çok eski bir yol. Akdeniz Havzası ve Avrupa ile Uzak Asya arasında teknik ve kültürel köprüler kuran, dünyayı küçültüp toplumları birbirlerine yakın kılan bir yol. Ama bu yolun bir tarihöncesinin olduğunu görüp göstermek de çok çekici. "Tarihöncesi İpek Yolu" ya da bizim bu metinde tercih ettiğimiz adlandırmayla "Ön - İpek Yolu", 2200 yıla 3000 yıl daha ekliyor. Böylece Sincan'ın merkezde olduğu bir kavşağın Çin ile Orta Asya, Batı Asya ve Kuzey Asya arasındaki bağlantıyı binyıllar önce kurduğunu; dünyanın erken uygarlıklarıyla yaşıt olan yolda, besin maddelerinin, metallerin, statü bildiren değerli taşların ve cam objelerin çok önceden dolaşmaya başladığını görüyoruz. Bu yolun asıl büyük işlevi, ticaretin ötesinde, bilginin-teknolojinin uzak bir yerden bir başka uzak noktaya taşınmasına olanak tanınmasında gizli. Üstelik besin maddeleri ve başka mallarla birlikte bilgi ile teknolojiyi taşıyanlar, tarihi dönemlerde "barbar" terimiyle nitelenecek olan, uygarlıkların baş etmekte zorlanacakları göçebe-çoban topluluklardır. Onlar, ilginç biçimde, ("bilgi ve teknoloji taşıyıcıları" olarak) gelecekte akın edecekleri uygarlıkların kurulmasına belki en büyük katkıyı sağlayan gruplardır.

Kaynakça

- ANDREEV, K. M. ve ALEXANDER A. V.. (2021). "Ceramic Traditions in the Forest-Steppe Zone of Eastern Europe". *Open Archaeology*, 7: 705-717.
- BAUMER, C.. (2012). *The History of Central Asia - Volume 1: The Age of Steppe Warriors*. London: I. B. Tauris.
- BERTHON, R. vd. (2020). "Domestication, diffusion and hybridization of the Bactrian camel: A zooarchaeological perspective".. *Les Vaisseaux du Désert et des Steppes : Les camélidés dans l'Antiquité -Camelus dromedarius et Camelus bactrianus-* (Edt. Damien Agut-Labordère ve Bérangère Redon) Lyon: MOM Édition, 21-26.
- BRUNET, F. (2016). "Au commencement Des premiers transferts en Asie centrale à la perception de chaînes de transmission culturelle". *Asie centrale: transferts culturels le long de la Route de la soie* (Edt. Michel Espagne vd.). Paris: Vendémiaire, 17-29.
- FRACHETTI, M. D. (2012). "Multiregional Emergence of Mobile Pastoralism and Nonuniform Institutional Complexity across Eurasia". *Current Anthropology*, 53/1: 2-38.

- FRACHETTI, M. D. (2014). "Seeds for the Soul: Ideology and Diffusion of Domesticated Grains". *Reconfiguring the Silk Road: New Research on East-West Exchange in Antiquity* (Victor H. Mair ve Jane Hickman). Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 41-53.
- FRACHETTI, M. D. vd. (2017). "Nomadic ecology shaped the highland geography of Asia's Silk Roads". *Nature*, 543: 193-198.
- GAN, F. (2013). "The Glass and Jade Road - the Cultural and Technical Exchange of Silicate Based Artefacts with Foreign Countries before Qin Dynasty". *Journal of the Chinese Ceramic Society*, 41/4: 458-466.
- HERMES, T. R. (2018). "Urban and nomadic isotopic niches reveal dietary connectivities along Central Asia's Silk Roads". *Scientific Reports*, 8: 5177, PDF: 1-11.
- HİGHAM, C. (2018). "East Asian Agriculture and its Impact". *The Human Past: World Prehistory & the Development of Human Societies* (4th Edition, Edt. Chris Scarre). London: Thames & Hudson, 230-260.
- HOLLARD, C. vd. (2018). "New genetic evidence of affinities and discontinuities between bronze age Siberian populations". *American Journal of Physical Anthropology*, 167: 97-107.
- Jİ, R. vd. (2009). "Monophyletic origin of domestic bactrian camel (*Camelus bactrianus*) and its evolutionary relationship with the extant wild camel (*Camelus bactrianus ferus*)". *Animal Genetics*, 40: 377-382.
- KIRYUSHIN, Y. F. vd. (2011). "Kelteminar Arrowheads from the Altai". *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 39/1: 56-64.
- KURBANOV, A. (2021). "Southern Turkmenistan in the Neolithic Period: A Short Historiographical Review". *Pearls, Politics and Pistachios: Essays in Anthropology and Memories on the Occasion of Susan Pollock's 65th Birthday*. Berlin: Ex oriente, 505-518.
- LI, Y. vd. (2020). "Early evidence for mounted horseback riding in northwest China". *PNAS*, 117/47: 29569-29576.
- LIBRADO, P. vd. (2021). "The origins and spread of domestic horses from the Western Eurasian steppes". *Nature*, 598: 634-640.
- LIU, L. vd. (2019). "The origins of specialized pottery and diverse alcohol fermentation techniques in Early Neolithic China". *PNAS*, 116/26: 12767-12774.
- LÜ, Q. vd. (2021). "Natron glass beads reveal proto-Silk Road between the Mediterranean and China in the 1st millennium BCE". *Scientific Reports*, 11: 3537, PDF: 1-13.
- MCGOVERN, P. E. vd. (2004). "Fermented beverages of pre- and proto-historic China". *PNAS*, 101/51: 17593-17598.
- MEI, J. (2003). "Cultural Interaction between China and Central Asia during the bronze Age". *Proceedings of the British Academy*, 121: 1-39.
- NISHIAKI, Y. vd. (2022). "Neolithization during the 6th millennium BCE in western Central Asia: New evidence from Kaynar Kamar Rockshelter, Hissar Mountains, Southeast Uzbekistan". *Archaeological Research in Asia*, 30: 100352, PDF: 1-19.
- QU, Y. vd. (2018). "Diverse lifestyles and populations in the Xiaohu culture of the Lop Nur region, Xinjiang, China". *Archaeological and Anthropological Sciences*, 10: 2005-2014.
- RAWSON, J. vd. (2020). "Chariotry and Prone Burials: Reassessing Late Shang China's Relationship with Its Northern Neighbours". *Journal of World Prehistory*, 33: 135-168.
- SERGEEV, M. G. (2021). "Distribution Patterns of Grasshoppers and Their Kin over the Eurasian Steppes". *Insects*, 12: 77, PDF: 1-23.
- SPENGLER III, R. N. vd. (2013). "Ecotopes and Herd Foraging Practices in the Steppe/Mountain Ecotone of Central Asia during the Bronze and Iron Ages". *Journal of Ethnobiology*, 33/1: 125-147.

- TAN, L. vd. (2021). "Megadrought and cultural change along the proto-silk road". *Science Bulletin*, 66: 603-611.
- TAYLOR, W. T. T.; BARRÓN-ORTIZ, C. I. (2021). "Rethinking the evidence for early horse domestication at Botai". *Scientific Reports*, 11: 7440, PDF: 1-11.
- TONG, J. vd. (2021). "Chronology of the Tianshanbeilu Cemetery in Xinjiang, Northwestern China". *Radiocarbon*, 63/1: 343-356.
- VINOGRADOVA, N. M. ve GIOVANNA L. (2002). "Farming Sites of the Late Bronze and Early Iron Ages in Southern Tajikistan". *East and West*, 52/1/4: 71-125.
- WANG, T. vd. (2017). "Tianshanbeilu and Isotopic Millet Road: reviewing the late Neolithic / Bronze Age radiation of human millet consumption from north China to Europe". *National Science Review*, 6/5: 1024-1039.
- WOMACK, A. vd. (2017). "Mapping Qijiaping: New Work on the Type-Site of the Qijia Culture (2300–1500 B.C.) in Gansu Province, China". *Journal of Field Archaeology*, 42/6: 488-502.
- YANG, Y. vd. (2017). "The origin of Chinese domestic horses revealed with novel mtDNA variants". *Animal Science Journal* 88, 19-26.
- ZHANG, F. vd. (2021). "The genomic origins of the Bronze Age Tarim Basin mummies". *Nature*, 599: 256-261.
- ZHANG, H. vd. (2013). "The Neolithic Ceremonial Complex at Niuheliang and Wider Hongshan Landscapes in Northeastern China". *Journal of World Prehistory*, 26/1: 1-24.
- ZHANG, J. vd. (1999). "Oldest playable musical instruments found at Jiahu early Neolithic site in China". *Nature*, 401: 366-368.

Tarihî ve Modern Dönemde Türk Sınırları Boyunca İpek Yolları *Silk Roads throughout Frontiers of the Turk in the Historic and Modern Period*

Hikmet DEMİRCİ*

Öz

İpek Yolu, Çin'den başlayarak Türkistan sınırlarından İran'a, kuzey'de Avrasya bozkırlarına, Kafkasya'ya, Türkiye'ye ve güneyde Hindistan'a giden sadece bir güzergâh değil, yollar ağıdır. Ortaçağ'da Doğu-Batı ticaretinde zirveyi yaşayan İpek Yolu, dünya ticaretinin XIV. yüzyıldan itibaren denizlere kayması ile bu güzergâhta yer alan ülkeler hızla gerilemiş ve önemlerini yitirmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından sınırlar ve ticaret konusu yeniden ele alınarak Çin, Rusya, Avrupa Birliği tarafından modern ipek yolları yeniden geliştirilmiştir. Modern ipek yolunun oluşturulmasındaki amaç, Avrupa ile Çin arasındaki Moğolistan, Türk Cumhuriyetleri, İran, Türkiye, Afganistan'da dâhil olduğu ülkeleri kara, demir ve deniz yolları ile birleştirmektir. Bu dönemde; Kuzey, Merkez, Güney, TRACECA ve Kuzey-Güney Koridorları önemli hale gelmiştir. İpek yolları, ulaşım koridorlarının varlığıyla birçok güzergâha sahip olmasından dolayı stratejik öneme sahiptir. Koridorların organizasyonu, Avrupa Birliği projesi (TRACECA -1993); İpek Yolu Bölgesel Programı (UNDP-1997); Orta Asya Bölgesel Ekonomik İşbirliği Programı (ADB-1997) ve Asya Otoyol Antlaşması (UNESCAP-2004) çerçevesinde yapılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türk Dünyası ülkeleri çerçevesinde program ve projelerle geliştirilen tarihî ve modern ipek yollarını karşılaştırmak, güzergâh ve ulaşımda yaşanan gelişmeleri ele alarak analiz etmektir. Bildiri sonucunda, tarihî ipek yolları ile günümüzde ipek yollarının bağlantısı ortaya konmuştur. İpek yolları ticareti güzergâhındaki ülkelere barış ve istikrar getirebileceği gibi Çin, ABD ve Avrupa ülkelerinin bölgede etkisinin artmasına yol açacaktır. Tarihte yol güzergâhında ticari bir meta olarak ipek önemli iken; günümüzde yol güzergâhında enerji taşımacılığı önem kazanmıştır. Ancak öyle anlaşılmaktadır ki bu yol güzergâhında Türk Dünyası'nın en önemli rakipleri Rusya ve İran olmuştur.

Anahtar Sözcükler: İpek Yolları, Çin, Rusya, Türk Dünyası, Türkiye, Koridor, Yol Antlaşmaları.

Abstract

The Silk Road is not just a route, it is a road network, starting from China, going from the borders of the Turkestan to Iran, to the Eurasian steppes in the north, to the Caucasus, Turkey, and to India in the south. The world's trade switched to the seas starting in the 14th century, and the countries along the silk road, which had reached its peak in east-west trade throughout the Middle Ages, quickly declined and lost their significance. Following the fall of the Soviet Union, trade routes and border considerations were reexamined, and China, Russia, and the European Union rebuilt the modern Silk Roads. The purpose of establishing the modern silk road is to connect the countries including Mongolia, Turkic Republics, Iran, Turkey and Afghanistan between Europe and China by land, rail and sea routes. In this period; The North, Central, South, TRACECA and North-South Corridors have become important. Silk roads have strategic importance due to the presence of transportation corridors and many routes. Organization of corridors, European Union project (TRACECA -1993); Silk Road Regional Program (UNDP-1997); It is carried out within the framework of the Central Asian Regional Economic Cooperation Program (ADB-1997) and the Asian Highway Agreement (UNESCAP-2004). The article aims to compare the historical and modern silk roads developed with programs and projects within the framework of the countries of the Turkic World, and to analyze the developments in route and transportation. It is possible to list the results of the article as follows: The paper revealed the connection between the

Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
hdemirci@ksu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8756-5909>

historical Silk Roads and the Silk Roads of today. Silk road trade will bring peace and stability to the countries along its route, as well as increase China's, the United States', and European countries' influence in the region. While silk was important as a commercial commodity on the road route in history; today, it has gained energy transportation on the road route. However, it is understood that the most important rivals of the Turkic World on the route were Russia and Iran.

Keywords: Silk Roads, China, Russia, Turkic World, Turkey, Corridors, Road Agreements.

0. Giriş

İpek Yolu, Çin'den başlayarak Türkistan sınırlarına, İran'a, Avrasya'ya, Kafkasya'ya, Türkiye'ye ve güneyde Hindistan'a giden yollar ağına denilmektedir. XV. yüzyıla kadar doğu - batı ticaretindeki yol ağları, dünya ekonomisini elinde tutmaktadır. İpek yolları üzerinde Türk devletlerin varlığı ekonomide kazan-kazan stratejisine yönelik değildi, amaç servet biriktirmek değil de, üretmediği eşyayı edinmekti. Bunları elde etmek için en çok yerleşik medeniyetlerle olmak üzere, dış ticarete başvurmak gerekiyordu (Sinor 2012: 20-21). İpek yolları, XV. yüzyıldan Sovyetlerin dağılmasına kadar önemini kaybetmesine rağmen günümüzde tekrar gündeme gelmiştir. Modern dönemde ipek yollarının oluşturulması ve geliştirilmesindeki amaç, Avrupa ile Çin arasında Moğolistan, Bağımsız Türk Cumhuriyetleri, İran, Türkiye, Afganistan'ın dâhil olduğu kara, demir ve deniz yollarının birleştirilmesiydi. Ticareti geliştirecek bu yollar, limanlar ve rıhtımlar, birbiriyle kurdukları bağlantıyla da medeniyeti taşıyacaktı. Bildiride, tarihi doğu-batı ticaret yolları ile modern İpek Yolları arasındaki ilişki, gelişim ve Türk Dünyası devletlerinin yeri ve anlamı değerlendirildi. İpek Yollarının jeopolitik durumu, ulaştırma ve enerji koridorları, nükleer enerji taşımacılığındaki mevkii ele alındı. Mamafih İpek Yolları istikrar ve barışla gelişeceği için Türk ülkelerinin tarihten gelen sınır ve iç problemlerinin çözülmesinde de tarihî bir fırsattır. Bu yolların geliştirilmesi noktasında ülkelerin yapacakları çalışmalar, onların geleceklerinde rol oynayacaktır.

1. İpek Yolu Tarihî Gelişimi

Türklerle Çinlilerin ilişkileri bir mücadele tarihi olduğu gibi ticarete dayanan ekonomik ilişkilerin de tarihidir. Bu ticaret tarihi içinde İpek Yolları çok önemli bir yere sahiptir. Bu anlamda İpek Yolları, her ne kadar ipekle yakından ilişkili olsa da yüzyıllar boyunca dünya uygarlığında etkin rol oynamıştır. Charles Seignobos'un ifadesiyle uygarlık "Uygarlık; yollar, limanlar ve rıhtımlardır." (Braudel 2014: 32).

İpek Yolları üzerinde M.Ö. 138 yılında Türklerle Çinliler arasındaki ilişkiler, Han Hanedanlığı (M.Ö. 206 – M.S. 220) İmparatoru Wu-ti'nin (M.Ö. 156 – M.Ö. 87) Çinli elçi Chang- Chien'i Hsiung-nuların saldırısına uğrayan çok güvendikleri ticari ortakları Yüceçilere göndermesiyle başlamıştır. Chang- Chien gönderiliş sebebi, sürekli akınlarda bulunan, Çin Seddi'nin bile işe yaramadığı bozkır halklarından Hisung-nulara karşı Yüceçilere ittifak önermekti. İpek Yolu, Han Çini'nin Batı'ya genişleme çabalarının bu dönemde ortaya çıktığı görüşü hâkimdir. Bununla beraber İpek Yolu, M. Ö. 176 yılında Gansu'da oturan Yüceçi'lerin ve Wusun'ların Hun baskısıyla göç ederek Asya'nın orta kısımlarına gelmeleriyle meydana geldiği öne sürülmektedir (Yılmaz 2017: 673; Yıldırım 2016: 294).

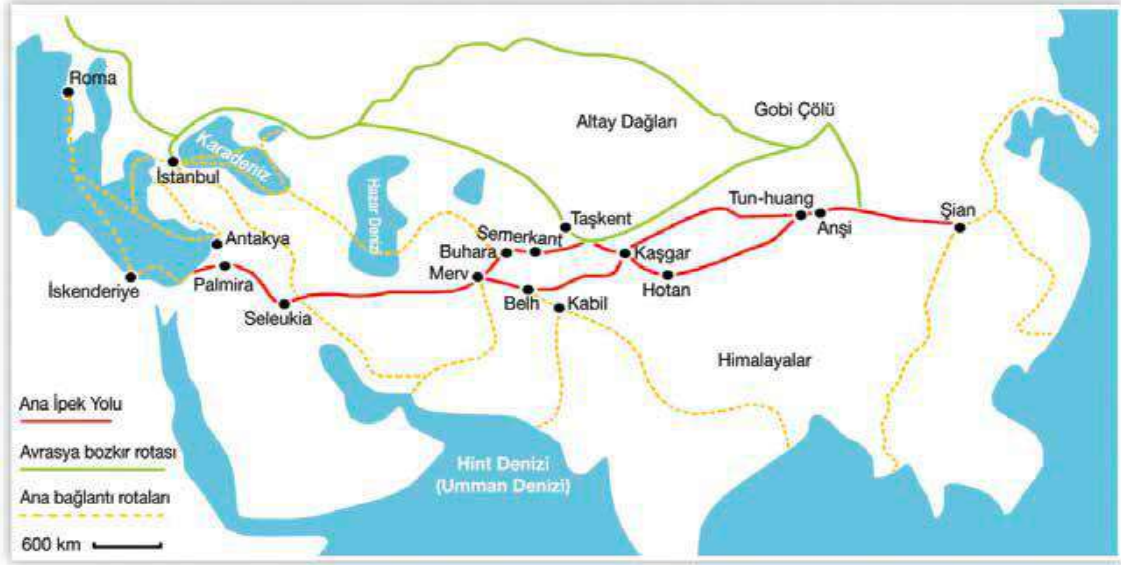
İpek Yolu, aslında Doğu'nun ürettiği ipek ve ipekli kumaşlarına pazar aradığı, Batı'nın da Doğu'daki ipek ve diğer kıymetli malları elde etmek amacıyla girişimlerde bulunarak açtığı yollar ağıdır. Çin'de üretilen ipek, Çin'in kuzeyindeki madenler ve değerli taşlar ile Hindistan'da üretilen baharat ve tekstil ürünleri, bu yolun geçtiği diğer ülkelerde üretilen kürk, tahıl, yağ ve şarap, bal gibi diğer ürünler Avrupa'ya İpek Yolu ve buna bağlı ticaret yollarıyla taşınmaktadır. "İpek", "İpek Halkı" ve "İpek Ülkesi" anlamlarında Batı'da Herodotos'tan itibaren ilk kaynaklardan itibaren "ipek" kelimesi için Grekçe ve Latince "Seres" olup "Serica" ise "İpek ülkesi" anlamındadır. İpek Yolu'nun kullanımı, M.Ö. yüzyıllara dayanan bir tarihî geçmişe sahip

olmasına rağmen, ilk defa XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1877 tarihinde Ferdinand Von Richthofen (1833-1905) tarafından kullanılmış, sonradan Batı ve Doğu dünyasında kullanımı yaygınlaşmıştır (Tezcan 2014: 98; Koşaroğlu vd. 2015: 29).

Arkeolojik verilere göre İpek Yolu, M.Ö. üçüncü binyılda günümüz Afganistan-Bedahşan vilayetinden Asya'nın batısına, Mısır ve Hindistan'a lacivert taşı ticareti ile Soğdiyan'dan turkuaz taşı ve Baktria'dan değerli süs eşyaları bu yol üzerinde yapılmaktadır. M.Ö. üçüncü binyılda ipek böceğinin keşfi ve ipek böceği kozasından elde edilen ipek kullanımı da geçmektedir. Bu ipekli kumaşları, yüksek rütbeli memurlara hediye edildiği ve uzak ülkelerin yöneticilerine gönderilerek (Yılmaz 2017: 673-674) devletler ve ülkeler arası ilişkilerde önemli olduğu bilinmektedir. Hiung-nu her yıl ham ipek, kumaş, tahıl ve diğer yiyecek maddesini hemen hemen (MÖ.198) Çin'den almaya başladı; Mukan Kağan idaresi altındaki İlk Türk İmparatorluğu (552-630) döneminde Kuzey Zhou (557-581) sarayından 100.000 balya ipek vergisi alındığı görülmektedir. Kuzey Çin'de Jin'e karşı ilk Moğol hücumlarının başlıca amacını da altın, ipek ve atlar gibi ganimetler oluşmaktadır (Di Cosmo 1999: 23-24).

Tarihî İpek yollarının güzergâhı, kuzey ve güney eksenli yapılmaktadır. İki eksenli İpek Yolu, Çin'in Changan (Xi'an) eyaletinden başlamaktadır. Kuzey İpek yolu güzergâhı, Asya ile Avrupa arasında yaklaşık sekizbin km'lik uzunluğa sahiptir. Çin, Doğu Türkistan (Urumçi-Hoten-Kaşgar), Kazakistan (Alma-ata), Özbekistan (Semerkant-Merv), Afganistan (Kabil), İran (Tahran), Irak (Bağdat), Suriye (Halep-Şam) ve Anadolu şehirlerini kapsamaktadır. Bu yol ağına alternatif yollar ise Rusya, Hindistan, Arap Yarımadası, Afrika ve Avrupa ile devasa boyutlara ulaşmaktadır (Yılmaz 2017: 675). Güney İpek Yolu güzergâhı ise Dunhuang'a kadar Kuzey İpek yolu ile aynı rotayı izlemektedir. Dunhuang'dan sonra güneye yönelerek, Taklamakan Çölü'nün güney kıyısı ve Tibet'in kuzey duvarı boyunca ilerleyerek Baş Kurgan, Charçilik, Wash Shahari, Çerçen, Endere Langar, Niya, Keriya, Chira Bazar, Hotan, Guma Bazar'ı ve Yarkent'e geçmektedir. Buradan kuzeye doğru devam ederek Taklamakan Çölü'nün bitiş noktasında yer alan Kaşgar da İpek Yolu güzergâhına katılmaktadır. Kaşgar, Changan'ın 3700 km. batısında Pamirlerin doğu eteğinde yer alır. Bu uzaklık, o dönemde yaklaşık bir yıl süren yolculuğa eşittir. Kaşgar, Güney ve Kuzey İpek Yolu güzergâhlarının birleştiği önemli bir kervan şehridir. Çin'e doğru seyahate çıkan yolcular, Pamir ve Karakurum Dağları'nı aştıktan sonra Kaşgar'da mola vererek Tibet öküzlerini ve katırlarını develerle değiştirerek Taklamakan Çölü'nü geçerler. Kargar'da bir araya gelen kervanlar birkaç rotada hareket etmektedir. Budist rahipler genellikle Taşkurgan'ı geçip, Hindikuş Dağları'nı aştıktan sonra Gandhara ve Taxila Budist krallıklarına, tüccarlar ise güneye, Pamir Dağları'nın kuzeyine ilerleyerek Semerkant ve Buhara'ya veya Pamir Dağları'nın güneyinden devam ederek Belh ve sonrasında Merv'e gitmektedir. Merv'den yola devam eden kervanlar, Hazar Denizi üzerinden Bakü'ye geçerek oradan Karadeniz'e ulaşmaktadır. Merv ve Belh kentlerinden geçerek İran topraklarına giren rota ise Nişabur, Damgan, Gorgan ve Rey'e kadar erişmektedir. İpek Yolu, Rey kentinden Kazvin'e geçer, tekrar birkaç güzergâha ayrılmaktadır. Bir güzergâh, Azerbaycan'dan Trabzon'a diğer güzergâh ise Hemedan, Bağdat, Musul, Antakya ve Kapadokya üzerinden Sard'a, Hindistan'a geçen rota ise Tus, Peşaver, Hayber Geçidi, Kabil ve Kandehar üzerinde Herat'a ulaşmaktadır (Yılmaz 2017: 678). Kısaca İpek Yollarının iki kola ayrıldığı yer, Hazar Denizi'dir. Bir kol Hazar Denizi'nin güneyinden Orta Doğu ve Arap Yarımadasına, oradan kara ve deniz yoluyla Mısır, Kuzey Afrika ülkeleri, gemilerle Akdeniz'e kıyısı olan Anadolu, Bizans ve diğer Avrupa ülkelerine ulaşır. Diğer kol ise Hazar Denizi'nin kuzeyinden Avrasya'ya gemilerle Karadeniz'e kıyısı olan Anadolu kentlerine, Bizans'a Tuna Nehri ve kolları vasıtasıyla Orta Avrupa'ya, Volga, Don ve Dinyeper nehirleri ve bu nehirlerle bağlı su yolları vasıtasıyla Baltık Denizi'ne, oradan da İskandinav ülkelerine, Kuzey Avrupa ülkelerine ve İngiltere'ye kadar ulaşmaktadır (Koşaroğlu vd. 2015: 30). İpek Yolunun tarihî güzergâhı Çin'i, Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan yol ağından oluşmaktadır (Bozkurt 2000: 369).

Resim 1., Tarihi İpek Yol Ağları

(Bayraktaroğlu 2015: 46).

Birinci dönem İpek Yolu ticareti XIV. yy.dan itibaren denizlere kaymasıyla, güzergâhta yer alan devletler hızla geriledi ve dünya tarihinde yerlerini yitirmişlerdir. Osmanlı'nın XVI. yy.'dan itibaren açık denizlerden çekilmesi ve İngilizlerin bu yolları denetim altına alması, onların küresel bir aktör olmasını sağladı. Aslında İpek Yolları tarihinin ikinci dönemi, SSCB'nin dağılmasından sonra Dünya'nın yeni denge arayışlarıyla tekrar gündeme geldi. Bu denge arayışında Amerika, Japonya ve Avrupa ülkeleri ön plana çıktı. Hazar bölgesi zengin enerji kaynakları ile jeostratejik önemi yüksek bir bölge olarak ön plana çıkmaya başladı. Çin ise yeni gelişme stratejileri ile yeni dünya dengesinde önemli bir aktör olma iddiası ile ortaya çıktı. Dağılan SSCB'nin varisi konumundaki Rusya global bir enerji oyuncusu olma iddiası ile büyük oyunda yerini aldı. Bağımsızlığını elde eden Türk Dünyası ülkelerinin piyasalara dönük üretim yapması, dış ticaretini gerçekleştirmesi, gelişmiş ülkelerin daha fazla enerji ihtiyacı ipek yollarının gelişmesine yol açmıştır. Avrupa Birliği ve ABD dengenin önemli aktörleri olmak için oyunda büyük rolü üstlenmişlerdir. Türkiye ve İran ise bu fırsatı kaçırmamak için yarışa dâhil olmuşlardır. İran; Türkiye, Kafkaslar, Türk Dünyası ve Hint Bölgesi kara ulaştırması için doğal kavşak olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda, Rusya ve Türk Dünyası için İran liman şehirleri yoluyla, Basra Körfezi'ne etkin bir ağ geçidi sunmaktadır. İran anahtar rolünün bilinciyle; Avrupa, Türk Dünyası, Güney ve Doğu Asya arasında stratejik düğüm noktası pozisyonunu elde etmek için önlemlerini almıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin rakipleri İran ve Rusya'dır. Ancak, zaman zaman birlikte hareket etmek kaçınılmaz olmaktadır (Taşağıl 2015: 2296; Akkaymak 2009: 31).

Dünya yeni bir politik denge ararken, ticaretin seyri de yeni dengeleri zorunlu kıldı. Bu denge arayışında Doğu Avrupa büyük oranda AB ile bütünleşmeye başladı. Balkanlar, bünyesinde büyük çatışma potansiyelini taşımakla beraber ABD ve AB gözetiminde kısmi bir dengeye ulaştı. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki problemler son iki yıldır barışçıl bir düzene kavuşturuldu. Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde ise nüfus mücadelesi devam etmektedir. Aynı zamanda bu bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasındaki sınır, bölge ve nüfus mücadeleleri devam etmesine rağmen bir birlik olma noktasında hareket etmeye çalışmaktadırlar. Bu ülkeler dünya ile bütünleşme yönünde gayret göstermektedir. 21. yüzyılda teknolojinin ulaştığı seviyede, bilgi ve belge transferinde, sermaye transferinde, sıvı mal ve gaz nakliyatında zaman ve mesafe oldukça kısalmıştır. Dünya kendine yeni bir denge ararken ticaret de kendisine yeni bir güzergâh aramaktadır.

2. Günümüzde İpek Yolları

Küresel anlamda üretimin ve ekonomik büyümenin batıdan doğuya doğru kaymasıyla yeni ulaşım hatları meydana gelmiştir. Avrupa Birliği, Amerika, Rusya, Çin, Türkiye gibi ülkeler de bu çerçevede stratejiler geliştirmişlerdir. Mesela Çin Başkanı Xi Jinping'in 2013'te açıkladığı *İpek Yolu Ekonomik Kuşağı* bunlardan birisidir. *İpek Yolu Ekonomi Kuşağı* ve *21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu* gibi adlandırmalarla Asya ve Avrupa Birliği piyasalarını birbirine bağlamayı, bölgesel bağlılık ve bölge pazarlara erişim öncelikli olmuştur. Bu bağlamda Türkiye'nin de üye olduğu İpek Yolu Bankası ve Asya Altyapı Yatırım Bankası kurulmuş, hem bölge ülkeleri hem de bölgede aktif rol üstlenmek isteyen devletlerin sağladığı maddi kaynakların tek çatı altında toplanması amaçlanmıştır. Bu girişim, Asya-Pasifik'ten Baltık Denizi'ne kadar geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Birbiri için önemli ticari ortaklar olan Çin ve AB yeni ulaşım koridorları sayesinde piyasalara ulaşım sürelerini kısaltacaklar ve üretim maliyetlerini azaltılması amaçlanmıştır. Bu rotalar otobanlar, demiryolu, maglev, deniz yolu ticareti, petrol ve doğalgaz boru hatları gibi altyapılardan oluşmaktadır (Öğütçü 2017). Küçük şehirleri büyük merkezlere bağlayan karayolu ağları dışında, akarsu/kanalları ve petrol/doğalgaz boru hatları da sistemin parçalarıdır. Bu şekilde gelişen kalkınma koridorları, mevcut yalın ulaştırma sisteminden ekonomik olarak oldukça farklıdır. Bu sistemde, daha çok ve daha kolay bağlanma noktası imkânı vardır. Bu koridorlar bir üretim hattındaki bantlı taşıyıcı gibi devamlı olarak ürünlerin eklendiği, ürün ve hizmetlerin dağılımında yüksek verimlilikle, büyük ve hızla yenilenen bir pazar oluşturmaktadır.

Resim 2: Günümüzde İpek Yolları ve Bağlantıları

(<https://www.insideover.com/economy/the-new-silk-roads-will-shape-the-21st-century.html>).

2.1. Avrupa - Asya İpek Yolu Altyapı Projeleri / Kıtasal Köprü Koridorları

Tarihî İpek Yollarının günümüzde düzenlenmesi yeni proje ve antlaşmaları da beraberinde getirmiştir. Bu dönem, küresel İpek Yolu düzenlemeleri, Avrupa Birliği Projesi TRACECA (1993); UNDP (İpek Yolu Bölgesel Programı, 1997); ADB (Orta Asya Bölgesel Ekonomik İşbirliği Programı, 1997); UNESCAP (Asya Otoyol Antlaşması, 2004)'den oluşmaktadır.

1993 yılında ortaya konulan TRACECA ulaşım koridoru, dünyanın tarihî yollarından İpek Yolu'nun geçtiği birçok ülkeyi kapsamaktadır. Koridor Doğu Avrupa'dan başlayarak (Bulgaristan, Romanya, Ukrayna) Türkiye'yi içine almaktadır (Akkaymak, 2009: 50). TRACECA ve 1997 yılında UNDP'nin İpek Yolu bölgesel programı ile İpek Yolu ticareti doğu-batı ekseninde geliştirmek amaçlı uygulamaya konulmuştur. 80,900 kilometre *Trans-Asya*

Demiryolu, Uluslararası mega projesi kapsamında koridorlar ve güzergâhlar oluşturulmuştur. St. Petersburg'da 2000 yılında, *UNECE* ve *UNESCAP*'ın Avrupa-Asya taşıma bağlantıları için ortaya koyduğu ortak stratejik beş koridor ve güzergâhlar şöyledir:

Trans-Sibirya: Avrupa-Rusya Federasyonu-Japonya arasındadır. Koridor, Rusya Federasyonu'ndan üç alt koridora ayrılmaktadır:

- Rusya Federasyonu – Kazakistan – Çin,
- Rusya Federasyonu – Kore Yarımadası,
- Rusya Federasyonu – Moğolistan – Çin'e uzanmaktadır.

TRACECA: Doğu Avrupa'dan Karadeniz'e, Karadeniz üzerinden Kafkasya'ya, Hazar Denizi üzerinden Türk Dünyası'na uzanmaktadır.

Merkez Koridoru; Güney Avrupa'dan, Türkiye, İran ve Türk Dünyası ile Çin

Güney Koridoru: Güney Doğu Avrupa – Türkiye – İran Koridoru üzerinden iki alt koridora ayrılmaktadır:

- İran – Türk Dünyası – Çin
- İran – Güney Asya – Güney Doğu Asya / Güney Çin

Kuzey – Güney Koridoru: Kuzey Avrupa'dan Rusya Federasyonu'na uzanan koridor buradan üç alt koridora ayrılmaktadır:

- Rusya Federasyonu – Kafkasya –
- Rusya Federasyonu –Türk Dünyası- Basra Körfezi
- Rusya Federasyonu – Hazar Denizi – İran - Basra Körfezi

Bu koridorlardan kuzey-güney koridoru, 2000 senesinde Rusya Başkanı Putin'in Asya diplomasisinin merkezine Trans- Sibirya Demiryolunu yerleştirdiği zaman gerçekleşmiştir. Putin bu doğrultuda özellikle Japon iş adamları ile görüşmelerde bulunmuş ve onların desteğini istemiştir. Asya-Pasifik alanındaki ülkelerin ulaştırma rotalarını dolambaçlı ve daha uzun (Süveyş kanalı) deniz yoluna kıyasla Trans - Sibirya Demiryolu üzerinden tercih etmeleri gerektiğini, konteyner ulaşımı varış süresinin en az yarı yarıya azalacağını ve bu yolun en az deniz yolu kadar güvenli olduğunu belirtmiştir. Demir yolu bağlantısı ise Kuzey Koridoru (Baykal - Amur Ana Hattı (BAM), Rusya'nın Kuzey-Uzakdoğu bölgesinin kömür ve maden kaynaklarının Çin ve Japonya'ya ulaşımında kullanılması düşünülen demir yoludur. Trans-Sibirya Demiryoluna paralel işlemektedir (Keleş 2020: 74-76).

Merkez ve güney koridorunda ise İran; Türkiye, Kafkaslar, Türk Dünyası ve Hint bölgesi kara ulaştırması için doğal kavşaktır. Aynı zamanda, Rusya ve Türk Dünyası için İran liman şehirleri yoluyla Basra körfezine etkin bir ağ geçidi sunmaktadır. 1996'da Türkmenistan'dan İran'a 300 km. demiryolu bağlantıyı tamamlanmıştır. Bu suretle, Çin'den Türk Dünyası'na geçerek oradan İran'a ve mevcut demiryolları ile Türkiye üzerinde Güney Avrupa'ya işleyen bir 'merkez koridoru' açılmıştır. 2001 yılından itibaren İstanbul-Ankara-Tebriz-Tahran-Meşhed-Tacan (Türkmenistan)- Taşkent-Almatı hattı üzerinden düzenli yolcu ve konteyner treni servisi kurulmuştur. Bu, *Ekonomik İşbirliği Örgütü* (ECO)'nün desteği, Türk Dünyası ve Yakındoğu ülkelerinin antlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Merkez ve güney koridoru vasıtasıyla Anglo-Amerikan jeo-politikacıların girişimlerine rağmen Türkiye ile İran arasında ekonomik ilişkiler devam etmiştir. İstanbul ve Tahran arasında düzenli demiryolu ulaştırması Van Gölü Expressiyle eski halini almıştır. Türkiye merkez koridorunda etkinliğini sağlamak üzere Karadeniz Sahil Yolunu tamamlamış; İstanbul Boğaz Tüp Geçit Projesi (Marmaray), Ankara-İstanbul demiryolu hattının rehabilitasyonu ve Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu projelerini yürütmektedir. Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu, İran güzergâhına alternatif yeni bir rota çizmektedir. İran anahtar rolü bilinciyle;

Avrupa, Orta, Güney ve Doğu Asya arasında stratejik düğüm noktasında yer almak istemiştir (Editör Kurulu 2020).

2.1.1. Trans - Asya Demiryolu Projesi

Trans-Asya Demiryolu projesi, *Birleşmiş Milletler, Asya-Uzak Doğu Ekonomik Komisyonu* öncülüğünde 1960 yılından itibaren öncelik Güney Doğu Asya, Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve İran üzerinden Singapur'u İstanbul'a bağlayan kesintisiz bağlayan 14.000 km demiryolu ve gelecek için Avrupa-Afrika arasında bir demiryolu ortaya çıkmıştır. 1994-2001 yılları arasında (Trans-Asian Railway-TAR) demiryolu ağı tamamlanarak altyapı eksiklikleri belirlenmiştir. İlk yol güzergâhı Çin, Kazakistan, Moğolistan, Rusya ve Kore üzerindeki 32.500 km.'lik demiryolu hattı yapılmıştır. 2004 yılında TAR için Hükümetler arası antlaşma hazırlanmış ve ayrıca demiryolu ağına Çin-Kazakistan, Belarus- Moğolistan, Rusya-Polonya arasındaki tanıtım için blok konteyner tren seferleri düzenlenmiştir. TAR projesi için hazırlanan Hükümetler arası antlaşma, 2006 yılında Kore'nin Busan kentinde düzenlenen bakanlar toplantısında 28 UNESCAP üyesi ülkeden 18'inin katılımıyla imzalanmıştır. Bu antlaşma, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Moğolistan, Türkiye, Tacikistan, Ermenistan, Kamboçya, Çin, Endonezya, İran, Laos, Nepal, Güney Kore, Rusya, Sri Lanka, Tayland, Vietnam arasında imzalandı (Akkaymak 2009: 69). UNECE-UNESCAP Avrupa-Asya Ulaştırma Bağlantıları ile 2002 yılında Avrupa-Asya bölgesinde mevcut karayolu ve demiryolu bağlantılarının tanımlanması ve iyileştirmesine yönelik Avrupa-Asya Ulaştırma Bağlantıları projesi ortaya konulmuştur (Kaynak 2004: 16-18; Keleş 2020: 72; Akkaymak 2009: 73; Çetin 2017: 134).

Kuzey- Güney Avrupa Demiryolu (North- South European Railway-TER) projesi ise Avrupa içinde uyumlu, etkin bir demiryolu ve birleşik taşımacılık sistemlerinin gelişmesine katkıda bulunmak üzere 1990 yılında 16 Avrupa ülkesinden oluşmaktadır (Avusturya, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Gürcistan, Yunanistan, Macaristan, İtalya, Litvanya, Polonya, Romanya, Rusya, Slovakya, Slovenya ve Türkiye) (Akkaymak 2009: 85).

2.1.2. Trans-Asya Boru Hattı Ağı

Çin, Türk Dünyası'ndan doğalgaz tedarikinde sürekliliği sağlamak için Türk Dünyası ülkelerine artan ilgisini, uzun-vadeli sözleşmeler yaparak göstermiştir. Doğu Asya'da Rusya, Japonya, Çin, Güney Kore ve diğer devletlerin katılımıyla bir *Trans Asya Boru Hattı Ağı* oluşturulmaktadır. Trans-Asya Boru Hattı Ağı, 42.500 km. toplam uzunluğa ulaşacak ve başlıca aşağıdaki koridorlardan oluşacaktır:

- Kuzey Asya (Doğu Sibirya ve Rusya Uzak Doğusu)- Kuzey Pasifik;
- Türkmenistan-Çin- Kore-Japonya (üç farklı olanaklı rota);
- Sakhalin-Japonya (Alaska'ya bağlantı olasılığıyla);
- Malezya-Tayland Körfezi-Vietnam- Güney Çin;
- Avustralya-Güneydoğu Asya.

Çin için Türkmenistan-Özbekistan-Çin gaz boru hattına ek olarak Çin-Kırgızistan-Özbekistan otoyol ve demiryolları inşası öncelikli projelerdir. 2006'da Çin'in CNPC firması, Türkmenistan'daki sondaj ve kuyu iyileştirme çalışmalarını tamamlamıştır. Türkmenistan-Özbekistan-Çin gaz boru hattı; Türkmen sınır bölgesinde başlayacak olan hat, Özbekistan'dan Güney Kazakistan'dan Çin'e geçecektir. İlk antlaşma (2007) Temmuz ayında Türkmenistan ve Çin arasında imzalanmıştır Türkmenistan Çin'e 30 yıllığına yılda 30 milyar m³ gaz sağlamak üzere antlaşmıştır. İkinci Antlaşma (2007) Ağustos ayında Çin ve Kazakistan arasında Türkmenistan'dan Çin'e doğalgaz sevk edecek boru hattı inşası üzerine gerçekleşmiştir. İpek Yolu ekonomilerinin en güçlü olduğu alan doğalgazdır. Bu ekonomilerin sahip olduğu doğal gaz rezervlerinin dünyadaki payı %54'tür. Rusya, Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan ve İran görünür en önemli rezervlerdir. Doğalgaz üretiminde Rusya'dan sonra Kazakistan, Azerbaycan,

Türkmenistan, Hindistan ve İran gelmektedir. Bu ülkeler enerji temelli bir dış ticaret politikası izlemektedir. Çin ve Hindistan gibi ülkeler açısından enerji kaynakları daha çok tüketim amaçlı ticaretin konusudur. Bu ülkeler arasında Türkiye ve Ukrayna Avrupa'ya doğru, Pakistan ve Afganistan da Güney Asya'ya doğru enerji akımlarının merkezindedir. Denize açılan enerji ticaretinde İran ve Türkiye öne çıkmaktadır (Yıldıran 2013: 110-112).

Kazakistan ve Hazar Denizi havzasında petrol rafineleri bulunmaktadır. Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra alternatif boru hatları kuruldu. Bu boru hatları, Türkiye, Ukrayna, Türkmenistan gibi ülkelerin üzerinden geçmektedir. 1990-2012 yılları arasında bu bölgede çok sayıda boru hattı projesi ortaya çıkmıştır. Özellikle Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına ve Türkmenistan üzerinden Çin ve İran'a doğru akan boru hatları kullanılmaktadır. Bunlar arasında, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC), Mavi Akım, Güney Kafkasya Boru Hattı, Türkmenistan-Çin ve Türkmenistan-İran, Bakü-Supsa, Kazakistan-Çin boru hatları gerçekleşmiştir. İpek Yolu üzerinde açılan boru hatları ve enerji taşımacılığı kadar önemli bir sorun petrolün denizden taşınması sorunudur. İpek Yolu ülkelerindeki petrolün dünyaya deniz üzerinden çıkış noktaları, İstanbul Boğazı, Hürmüz Boğazı, Mandip Geçişi, Süveyş Kanalı gibi alanlardır (Yıldıran 2013: 115). Günümüzdeki geliştirilen İpek Yollarında enerji taşımacılığının ön plana çıktığı görülür. Avrupa ve Asya arasında kurulan ve kurulacak koridorlar, kara, demir ve deniz yolları ile birbirine bağlanmaktadır. Bu noktada, Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye jeopolitik, jeostratejik öneme sahiptir.

Sonuç

Geçmişten günümüze İpek Yolları, Çin'in girişimleriyle başlayan Doğu'dan Batı'ya uzanan ticaret yol ağları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu büyük yol ağı, Batı ve Orta Avrupa ekonomilerini Çin, Moğolistan, İran, Afganistan ve BDT toprakları da dâhil olmak üzere bölgedeki diğer ülkelerle Uzak Doğu ülkelerini birleşmeye hizmet etmektedir. Aslında İpek Yolu kuzey, orta ve güney olmak üzere üç güzergâhtan oluşmaktadır Mal trafiği ise sadece kara yoluyla değil, demiryolu, deniz ve hava yoluyla da gerçekleştirilmektedir.

Günümüzde ülkeler taşımacılık maliyetlerini azaltmak amacıyla yolların bağlantısına ihtiyaç duymuşlar, tarihî ipek yolları tekrar gündeme gelmiştir. İpek Yolu yeniden canlanmaktadır ve bu durum kaçınılmaz bir şekilde yeni jeostratejik ve jeopolitik oluşumlara sebep olmuştur. Yeni İpek Yolu güzergâhı, Türk devletleriyle daha güçlü ilişkilerin kurulmasını da zorunlu hale getirmiştir. Yeni dengeler oluşurken Türkiye kilit rol oynayacak coğrafi bir konuma sahiptir. En önemli rakipleri ise İran ve Rusya'dır. Ancak, bu ülkeler arasında zaman zaman birlikte hareket etmek kaçınılmaz olmaktadır. İpek yollarını geliştirmeye yönelik koridorlar mücadeleyi tetikleyeceği gibi aslında ticaretin sağlıklı şekilde yürütülmesi için huzur ve refaha ihtiyaç vardır. Ülkelerin çevre ülkelerle ve kendi problemlerini çözmesine de olanak sağlayacaktır. Günümüz İpek Yolu, tarihte ipek, baharat gibi metalleri önemli hale getirirken günümüzde enerjiye, doğalgaz ve petrolün ve teknolojinin taşınmasına evrilmiştir. Çin enerji ihtiyacında, Rusya, Batı, İran ve Türkiye'yle olan rekabetinde Türk Dünyası'na etkisini artırmak istemektedir. Gelecekte Kırgızistan, Tacikistan ve Güney Kazakistan'la gaz tedariki için ortak projelerde kilit rol üstlenecektir.

Kaynakça

- AKKAYMAK, M. (2009). *Avrupa-Asya Ulaştırma Koridorları ve Yeniden Canlanan İpek Yolu*, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- BAYRAKTAROĞLU, N. (2015). *Türk Soyunun Yolu, Tarihi İpek Yolu, Ticaret ve Kültür Yolu*. <http://www.tid.web.tr/kurumlar/tid.web.tr/isd/202/necdetbayraktaroglu.pdf>, 46-50.(ErişimTarihi:10.09.2022)
- BOZKURT, N. (2000). "İpek Yolu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 369-373.

- BRAUDEL, F. (2014). *Uygarılıkların Grameri*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Combined Transport Magazine (2017). “The New Silk Road- The Vision of an Interconnected Eurasia”, <https://combined-transport.eu/the-new-silk-road-obor>, (Erişim Tarihi: 18.09.2022) Florian Kuester, (10.01.2017).
- ÇETİN, İ. B. (2007). *Deniz Ticaretinin Geliştirilmesinde Ulaştırma Ağları İçin İlgi Analizleri: Türkiye-Almanya-Çin Uygulaması*. Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Dİ COSMO, N. (1999). “State Formation and Periodization in Inner Asian History”, *Journal of World History*, 10, 1-40.
- INSIDEOVER (2019). *The New Silk Roads will Shape the 21st*, <https://www.insideover.com/economy/the-new-silk-roads-will-shape-the-21st-century.html>, (Erişim Tarihi: 19.08.2022) Escobar, Pepe (13.05.2019).
- İran Jeopolitiği ve Güney Türkistan*, (Erişim Tarihi: 03.10.2022). <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/56192>. Editörler Heyeti (18.01. 2020).
- KELEŞ, A. Ç. (2020). *Modern İpek Yolu Projesi (Tek Kuşak Tek Yol) Kapsamında Orta Koridor: Türkiye Yatırımları ve Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Atılım Üniversitesi.
- ÖĞÜTÇÜ, Ö. N. (2017). *Avrasya Ulaşım Koridorları ve Türkiye*. . <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/avrasya-ulasim-koridorlari-ve-turkiye-2597866> (Erişim Tarihi: 20.09.2022).
- SİNOR, D. (2012). “İç Asya Kavramı”, (Çev. Ruşen Sezer), *Erken İç Asya Tarihi*, (Der. Denis Sinor). İstanbul: İletişim Yayınları.
- TEZCAN, M. (2014). “İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 96-123.
- YILDIRAN, M. (2013). “İpek Yolu Çevresinde Enerji Ekonomilerinin Yükselişi ve Enerji Üzerindeki Rekabet: Potansiyel, Stratejiler ve Yeni Büyük Oyun”, *Avrasya Etüdüleri*, 43, 105-138.
- YILDIRIM, K. (2016). “İpek Yolu Hakkında Doğrular ve Yanlışlar, Yükselen İpek Yolu”. *İpek Yolunda Bilgi ve Siyaset*. C. 2. (Edt. Fahri Atasoy). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- YILMAZ, E. (2017). “İpek Yolu Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, 9/2, 672-683.

İpek Yolu'nda Doğu-Batı Kervanlarının Buluştuğu Bir Tüccarlar Şehri: Beykent

An Important Ring Where East-West Caravans Meet on the Silk Road: Traders City Beykent

Mustafa DEMİRCİ*

Abstract

The city of Beykent is a historical city located 43 km east of the Amudarya River, downstream of the Zerefshan River and 58 km southwest of Bukhara. It is located at a very strategic point on the Silk Road main route and has been one of the most important trade centers of the Silk Road both in pre-Islamic and Islamic periods. Because the trade caravans traveling in the east-west direction had to stop by the city of Beykent before or after crossing the Amuye-Firebr passage, which is the most important crossing point of the Amuderya River. In this respect, Beykent; It assumed the function of a large trade base where trade caravans moving on the Silk Road could replenish and rest, traders could buy and sell their goods and organize commercial activities. It is one of the most important cities where Chinese merchants and Roman merchants, Sogdian merchants and Yemeni caravans meet and exchange. Although it was established on a sandy field and on a stony hill, the city of Beykent was one of the richest and most magnificent cities of those times. It owes its wealth to its people's intense trade and to the fact that a large amount of goods can be exchanged here after the Silk Road passes or crosses the Amu Sea. This is why Beykent became famous as the "City of Merchants" in the Middle Ages. History books record that the Sogdian merchants had their mansions and large warehouses where their commercial goods were kept in Beykent. Nerşahî emphasizes that it is a city consisting of several thousand villages. Because, it is understood that each of these ribats belonged to a village in the Sogdian region, which was famous for its thousands of ribats, and that the Sogdian villagers brought the goods they produced to Beykent and sold them to the merchants. When the Muslim conquerors came here, they received more taxes and booty than any other city in the Khorasan region. Beykent is reflected in Islamic sources with its wealth, merchant people and fortified fortifications. As the sources exaggerately mention, the Arabs captured a large amount of booty. Among the spoils were countless weapons, gold and silver vessels, and they melted the idols and presented them to Qutayba. "The booty that was not captured even in the whole of Khorasan was captured only here". In this paper, the importance and role of the city of Beykent in the operation of Silk Road trade in the Islamic period is examined based on the works of Muslim history and geography authors and modern archaeological data.

Key Words: Central Asia, Silk Rout, Soğdian, Paikend.

Özet

Beykent, Amuderya Nehri'nin 43 km doğusunda, Zerefşan Nehri'nin aşağı mecrasında ve Buhara'nın 58 km güneybatısında yer alan tarihî bir şehirdir. İpek Yolu ana güzergâhı üzerinde, çok stratejik bir noktadaki konumundan dolayı; gerek İslam öncesi gerekse İslamî dönemde İpek Yolu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Zira Doğu-Batı istikametinde seyahat eden ticaret kervanları Amuderya Nehri'nin en önemli geçiş noktası olan Âmûye-Firebr geçidini aşmadan önce ya da aştıktan sonra mutlaka Beykent şehrine uğramak zorunda kalmışlardır. Beykent; İpek Yolu'nda hareket eden ticaret kervanlarının ikmal yapış dinlenebileceği, tüccarların mallarını alıp satabilecekleri ve ticari faaliyetlerin organize edilebileceği büyük bir ticaret üssü fonksiyonu üstlenmiştir. Çinli tüccarlar ile

* Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, Tarih Bölümü Konya. mdemirci@selcuk.edu.tr.
ORCID:0000000190562389.

Romalı tüccarların, Soğd tüccarlar ile Yemenli kervanların buluştuğu ve takas yaptığı en mühim şehirlerden biridir. Kumluk bir sahada ve taşlık bir tepenin üzerinde kurulmuş olmasına rağmen Beykent şehri o dönemlerin en zengin ve görkemli şehirlerinden biriydi. Bu zenginliğini halkının ticaretle yoğun olarak iştiğal etmesine ve İpek Yolu'nun Amu Derya'yı geçmeden ya da geçtikten sonra büyük miktardaki malların burada takas edilmesine borçludur. Bu yüzdendir ki Beykent, Orta Çağ'da "Tüccarlar Şehri" olarak meşhur olmuştur. Tarih kitapları, Beykent'te Soğd tüccarların köşklerinin ve ticari mallarının saklandığı büyük depolarının bulunduğunu kaydetmektedir. Nerşahi, onun birkaç bin köyden oluşan şehir olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü etrafındaki binlerce ribatıyla ün salmış, bu ribatlardan her birinin Soğd bölgesindeki bir köye ait olduğu, Soğd köylülerin ürettikleri malları Beykent'e getirerek tüccarlara sattıkları anlaşılmaktadır. Müslüman fatihler buraya geldiklerinde Horasan bölgesinde hiçbir şehirden almadıkları kadar vergi ve ganimet almışlardır. İslam kaynaklarına Beykent zenginliğiyle, tüccar halkıyla, güçlendirilmiş istihkâmlarıyla yansımıştır. Kaynakların abartılı şekilde bahsettiği Araplar, çok miktarda ganimet ele geçirmişlerdir. Ganimetler arasında sayısız silah, altın ve gümüş kaplar vardı ve putları eriterek Kuteybe'ye sunuyorlardı. "Horasan'ın tümünde bile ele geçirilmeyen ganimet sadece burada ele geçmişti".

Bu bildiriye İslamî dönemde Beykent şehrinin İpek Yolu ticaretinin işleyişindeki önemi ve rolü Müslüman tarih ve coğrafya müelliflerinin eserlerine ve modern arkeolojik verilere dayanılarak incelenmektedir.

Key Words: Beykent, Sogd, İpekyolu, Beykend.

0. Giriş

Beykent, İslam öncesi Orta Asya tarihinin en dikkat çekici noktalarından biri olmasına rağmen şimdiye kadar çok az tarihinin dikkatini çekmiş olması garip bir durumdur. Benim ilk dikkatimi buraya çeken ise Ceyhun Nehri geçilerek ele geçirilen ilk şehir hâline gelen Beykent; İslam kaynaklarına zenginliğiyle, tüccar halkıyla, güçlendirilmiş istihkâmlarıyla yansımıştır. Kaynakların abartılı şekilde bahsettiği Araplar bu şehirde çok miktarda ganimet ele geçirmişlerdir. Ganimetler arasında sayısız silah, altın ve gümüş kaplar vardı ve putları eriterek Kuteybe'ye sunmuşlardı. Hatta Taberi'nin "*Horasan'ın tümünde bile ele geçirilmeyen ganimet sadece burada ele geçmişti...*" sözü dikkatimi çekmişti. Uzun zamandır üzerinde yoğunlaşmak istediğim bu şehir hakkında İslam kaynaklarındaki bilgiler dışında hiç durulmamış olması da ilginç bir durumdur. Konuyla ilgilenen araştırmacılar şimdiye kadar genellikle Beykent şehrinin Emeviler devrinde ele geçirilmesi ile ilgili Arapça kaynaklarda geçen bilgiler temelinde bazı küçük makaleler yazılmıştır.

Arkeolojik araştırmalara göre Paykent M.Ö. 4. yüzyılda küçük bir köy olarak kurulmuş ve daha sonra kaleye dönüştürülmüştür. Bu dönemde şehir, Güney ülkelerini (Baktriya, Hindistan, İran) Kuzey ülkeleriyle (Ural Cephesi, Volga Sahili, Kuzey Kafkasya) birbirine bağladığı için ticaret merkeziydi. Büyük İpek Yolu'nun gelişmesi ve Poykent Kalesi ile birleşmesi nedeniyle birinci ve ikinci antik yerleşim yerleri kurulmuştur. Böylece Poykent şehri kurulmuştur. Büyük İpek Yolu, vahayı Hindistan, İran, Çin, Kafkasya, Ural, Suriye ve diğer ülkelerle birleştirdiği için bu şehirden geçiyordu. Poykent, erken Orta Çağ'ın gelişen şehirlerinden biriydi. Dokumacılık, seramik, bronz döküm, kuyumculuk, cam, parfümeri ve diğer el sanatları gibi farklı el sanatları burada gelişmiştir. Poykent, Soğd'un batı sınırlarının önemli askerî ve ticaret merkezlerinden biriydi.

1. Etimoloji

Baykand (بيکند) veya Paykand (بيکند), ilk şekli daha doğru olmak üzere, Horasan yolunda Buhara'dan 1, Ceyhun Nehri'nden bir günlük yol mesafesinde bulunan bir Orta Çağ şehridir. Bu yer adı, eski Türklerin Tengri dininin panteonunun bir parçası olan kadın tanrı Umai'nin adına kadar giden Türkçe "bay/öde/may" kelimesine de dayanabilir. Orta Çağ'da Buhara'dan Horasan'a giden yolda bir şehir Baykand (İZFӨA) veya Paikand (İZFӨ), bu isim Türkçe kelimesinden gelmektedir (İstahri 1927: 313-315; 113; Mukaddesi 2015: 49, 266). Tanrıça Umay'ın adından

türetilen bai/pai/mai kelimesi, eski Türk dininin bir Tengri panteonundan gelmektedir (Kudachina 1980), № 5 s. 83-86). El-Biruni'ye göre Baykand (𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤), Dizruyin (𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤) olarak da adlandırılmıştır (Biruni 1973: 470). Kaşgarlı Mahmud'a göre ise Baikand'ye Dizrutin (𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤) adı verildi ve Türklerin ülkesinin en batısındaki bir şehirdi (Kaşgarlı, 1915 – 1917, c II: 225). Türkçesi baydır, tıpkı onun gibi pai varyantı, diğer Türk'ün kısaltılmış hali olan mayıs kökünden türetilmiştir. “ata, hamilik, ata, ata” anlamına gelen Umai adı (Sanskritçe ita - “anne”) ve daha sonra ana erkilliğin zayıflaması döneminde yavaş yavaş başka anlamlar edinen - “kıdemli, zengin, saygın, dolu” anlamlarına gelmiştir ((Kudachina 1980), № 5 s. 83-86; Nafasov 1988 (in Uzbek). s. 116; Stebleva 1972: 215). Bu yer adının ikinci kısmı - kand (-kent), Soğdca topoformant -kath/kaθ' nın ('Arap alfabesiyle: كث) Türkçe (ödünç alınmış) karşılığıdır (Khromv 1974: 3-25; Lurie 2003: s. 199). Başka bir görüşe göre Beykand adının kökeni, toponimisi “pati-kanta” - “hükümdarın evi” manasında diğer İran'dan etimolojik olarak alınmıştır. Veya ptknō olarak (diğer İranlı patlardan) - “208'i savunmak şehir” veya “ana şehir” manasındadır (Kemoliddin 2010: 68, 97, 98, 101, 103, 109; Lurie, 2003), 18; Lurie 2004), 91-92; Tremblay 2004: fascicule 1: 130). Doğu Türkistan'da da 11. - 12. Yüzyıllarda Baikand (𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤) adında bir şehirdi. Aynı yol üzerinde Miyan-kal (𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤) (İstahri 1927: 313-315; 113; Mukaddesi 2015: 49, 266), adı bir topoformant -kal (-gal) içerir, hem İran hem de Türk yer adları arasında yaygın olarak bulunur. XI-XII. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da aynı adı taşıyan başka bir şehir daha vardı. XX. yüzyılın başında Buhara Emirliği'nde, Hayrabat sisi içindeki Paykand bölgesinden bahsedilmektedir. Buhara'nın 60 km güneybatısında, demiryolu hattından çok uzak olmayan Paikand-i kuhna (Eski Paikand) kasabası, Orta Çağ Baykand'ına karşılık gelmektedir (Kamoliddin 2010: 85).

2. İslam Öncesi Tarihi

Beykend şehri ile ilgili en eski bilgiler, Çin ve Bizans kaynaklarına yansıyan Eftalitler'in Sasani İran'ına karşı kazanılan zaferden sonra güneyden gelerek Soğd bölgesine hâkim olmaları ile ilgili bilgilerden gelmektedir. Selevkoslardan bu yana ilk kez Soğdlu hükümdarların maiyetlerinden ziyade yerel milislerden çok daha güçlü bir orduyla örgütlü bir devletin egemenliğine girdiği görülmüştür. O zamandan beri, Semerkant'tan (Esas olarak ticaret kervanlarından oluşan) Çin'e kadar uzanan Eftalit elçiliklerinin gittiği bilinmektedir. Eftalit kabilelerinin yaşadığı Toharistan'da Çinli gezginler, eski geleneklere sahip göçebeler gördüklerini bildirmektedir. Bizanslı yazarlar, Eftalitleri kentsel bir nüfus olarak tanımlıyorlar.* Çin kroniklerine göre bu şehir "An" (Buhara) krallığının altındaydı ve "Bi" hanlığının merkeziydi. Poykent'te “*khokim (vali) olmadığı, şehrin tüccarlar meclisi tarafından yönetildiği*” ve şehrin tam anlamıyla 6-7. yüzyıllarda bir cumhuriyet olduğu da belirtilmiştir.

Arkeolojik kanıtların ortaya koyduğu gibi 5-7. yüzyıldaki şehir, Eftalit hükümdarı Abrui'nin ikametgâhı yani başkenti idi. Ayrıca muhkem sur duvarlarının olduğu, bunun da ancak bir başkentte olabileceği ihtimali yüzünden Tomašek ve Marquart gibi tarihçiler, Paykand'ı Eftalit krallarının ikametgâhı olarak tanımladılar. Muhammed Narshahi, Poykend'in Buhara'dan daha eski olduğunu yazar ve Poykend çarlarından birinin Abrui adıyla yönetimi hakkındaki çok acımasız olduğuna dair efsaneyi anlatmaktadır. Kısacası, Eftalit Dönemi'nin sonunda veya Göktürk Dönemi'nin başlangıcında (altıncı yüzyıl boyunca), Abrui adında bir hükümdar Buhara

* Akhunlar, MS. 408-670 tarihleri arasında doğuda Gobi Çölü'nden batıda Hazar Denizi'ne ve güneyde Hindistan'a kadar uzanan bir alanı hâkimiyetleri altına aldılar. Kuşhan devletinin yıkılışı ardından onların mirası da Akhunlar'ın kontrolü altına girdi. V. yüzyılın başlarında ise Ceyhun Nehri'ni geçerek Sasani arazisini istila etme teşebbüsünde bulundular. Bu hadiseler İslâm kaynaklarında Hun tarihine ilişkin izler bıraktı. Akhunlar kısa zamanda İpek Yolu ticaretini ele geçirdiler ve önemli bir siyasi güç haline geldiler. VI. Yüzyıla doru Göktürklerin güçlenerek batıya doğru yönelmeleri Akhunlar ile karşılaşmalarına neden oldu. Bu tarihlerde Akhunlar artık zayıflamış ve topraklarından geri çekilmeye başlamıştı. Göktürklerin Sasanilerle yaptıkları iş birliği sonucunda Akhun devleti yıkılacak ve İpek Yolu'nun kontrolü bu kez farklı bir Türk devletinin eline, Göktürlere geçecektir (Litvinsky 1996: Vol. 3.: 370-72).

vahasında hüküm sürmekteydi. Zalimliği ile bilinen bu tiran zenginleri Semirechye'ye göç etmeye zorlamıştır. Bu sebepten dolayı şehirdeki insanların Talas Vadisi'ne taşınmak zorunda kaldıklarını ve burada Hamukat (Djamukat) kasabasını kurdularını aktarır. Buhara'da "Hamak" inci anlamına gelirken "Kat" şehir anlamına gelmektedir. Buhara'daki insanlar soylulara "Hamuk" da demektedir. Bir anlamda "Hamukat" soylular şehri anlamını taşımaktaydı. Abrui, Buhara soylularını da tehdit etmeye başladı. Daha sonra "dehkanlar" yani toprak ağalarının temsilcileri, yardım için Göktürk Kağanı'na müracaat etmişlerdir. Türk hükümdarı Sher ve Kishvar'ın oğlu Beykend'e geldi, Abrui'yi hapse attı ve kırmızı bombus arılarıyla dolu bir lage çuvalına koyarak öldürdü. Bundan sonra Sher ve Kishvar bu ülkeyi yönetmeye başladı." Böylece bu tarihten sonra Göktürk Dönemi başlamış oldu (Marquart 1901: 309; Gafurov 1972: 223).

Bir başka iddiaya göre Abruiyi karşı çıkanlar zenginler değil, fakir köylülerdi. Aristokrasiye karşı halkın mücadelesinden kaynaklarda bahsedilmemektedir; tam tersine, Abrui'nin idaresi altında kalan fakirler muhacirlerden yardım istemişlerdir. Abrui sonunda Buhara halkına gelen Göktürk kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır. (Abrui'nin kendisi Türk kökenli değildi: Buharalılar ve Buharalılar 'Türkistan'dan geldikleri' anlatılsa da, bu vaha vahasının yerleştiği ilk günü ifade eder. Buhara.) Efsaneler, prensin soylular tarafından yönetilen bir vatandaş topluluğuna karşı mücadelesini anlatır (Marshak-Negmatov 1996: Vol.III, 240-241).

Eftalitlerin mirası Türkler ile (560'larda Eftalitleri yenen) Sasaniler arasında bölüştürüldüğünde, güçleri muhtemelen zaferden sonra ülkeyi terk etse de, Soğdiana bütünüyle Türklerin eline geçmiştir. 580'lerde, İran'la savaş başladığında tekrar gelmişlerdir. 8 Kağanlığı Karadeniz'den Çin sınırına kadar uzanan geniş bir alana kurduktan sonra, göçebe Türk kağanları, onu yönetmek için Soğdlu memurları işe almışlardır. Semirechye'nin Soğd kolonizasyonu ve Soğd kervan ticareti sadece Soğdlular için değil, Türkler için de faydalıydı. Türk devleti, yolların güvenli hale getirilmesini amaçladı ve Soğdlu diplomatların ticaret müzakerelerine destek vermiştir (Marshak-Negmatov 1996: Vol. III, 243).

Beykend şehrinin gelişiminde Abrui iktidarının yıkılması, Göktürklerin bölgeye gelmesi ile yeni bir aşamaya geçildiği açıkça görülmektedir. Arkeolojik kanıtların ortaya koyduğu gibi, beşinci ila yedinci yüzyılda Abrui'nin ikametgâhı olan Beykend ve bölgesi, Göktürkler ve sonrasında, 7-8. yüzyıllarda özgür bir "tüccar şehri" haline geldi. Nitekim Abrui efsanesinde de öne çıktığı gibi Göktürklerin gelişimiyle adalet bölgede yeniden tesis edilmiştir. Bu dönemden itibaren ticaret ve parasal ilişkilerin gelişimindeki yeni aşama, ortasında kare bir delik bulunan dökme bronz bir madeni paranın Soğdiana'daki geniş dolaşımı ile kendini göstermektedir. Semerkant, Panjikent, Beykend(Paikent) ve diğer bazı merkezlerin itibarlı paraları olarak bu madeni paralar bilinmektedir (Smirnova 1981). Gümüş drahmiler, İran Bahram V dirheminin (420-438) taklidi olarak basılmıştır. Yazıtları normalde Buhara hükümdarının unvanını içeriyordu, ancak sekizinci yüzyılda başka merkezlerde de basılmışlardır (Davidoviç 1979: 105-6).

Altıncı yüzyıldan çok önce İpek Yolu'nun ortak dili haline gelen Soğdça, altıncı yüzyılın ikinci yarısında Göktürk Kağanlığının resmî dili olmuştur. Yedinci yüzyılın ilk üçte birinde, ikiye bölünmesinden sonra Doğu ve Batı Kağanlıklarında Türk etkisi arttı, ancak Kağan ve Semerkant Kralı artık egemen ve tabi olmaktan çok eşit müttefikler gibiydi. Kağanın kızı Semerkant kralıyla evlenmiştir. Poykent, İslam fetihlerini arifesinde yedinci ila sekizinci yüzyıllarda artık özgür bir 'tüccar şehri' olmuştur.

İslam fetihleri arifesinde Beykend bağımsız bir "ticaret cumhuriyeti" ve zenginliğiyle ünlüydü. Özellikle Müslümanların eline geçtikten sonraki 8-9. yüzyıllarda bile şehir, kervan ticaretinin en büyük merkezlerinden biri olarak önemini korumuştur. Ticaret ve parasal ilişkilerin gelişimindeki yeni aşama, ortasında kare bir delik bulunan dökme bronz bir madeni paranın Soğdiana'daki geniş dolaşımı ile ilişkilendirildi. Semerkant, Panjikent, Paikent ve diğer bazı merkezlerin madeni paraları iyi bilinmektedir. Gümüş drahmiler, İran Bahram V drahmilerinin (420-438) taklidi olarak basılmıştır. Sekizinci yüzyılda başka merkezlerde de basılmış olmalarına rağmen, yazıtlarında normalde Buhara hükümdarının unvanı vardı. Ticaret ve parasal ilişkilerin

gelişimindeki yeni aşama, ortasında kare bir delik bulunan dökme bronz bir madeni paranın Soğdiana'daki geniş dolaşımı ile ilişkilendirildi (Nathanoviç 2006: 143-152).

Beykend şehri, bir ticaret merkezi olduğu için, nüfus oldukça çeşitliydi ve Arap fetihlerinden sonra bile birçok din bu şehirde bir arada var olmuştur. Burası Zerdüştlük için bir merkezdi ve büyük bir ateş tapınağının minaresinin kalıntılarının altında veya yakınında, Nasturi Hıristiyanlığı, Maniheizm, Budizm ve diğer yerli inançlar için mabedlerin olduğu bilinmekteydi. Bununla birlikte, Zerdüştlük ve Nasturi Hıristiyanlığı, bölgedeki iki büyük din gibi görünmekteydi. Yöneticilerin Hıristiyan ya da en azından Hıristiyan destekçiler olabileceğine dair bazı spekülasyonlar var, çünkü burada diğer Orta Asya bölgelerinden daha fazla haç bulunmaktaydı. Ayrıca Firdevsi, "Şahname" deki Şahların Kitabında Keyhüsrev'in Beykend'te kutsal kitap olan "Avesta"nın altınla yazıldığı bir Ateş Tapınağı inşa ettiğini söyler. "Dokuzuncu yüzyıl Pehlevi coğrafik risalesi Şahrîha-i Eran, Siyavuş'un oğlu tarafından Semerkant'ta bir 'mucizevi ateş'in kurulmasından ve orada Avesta metninin yazılı olduğu altın (ya da yaldızlı) levhaların muhafazası için yerleştirilmesinden bahseder. İnceleme ayrıca, bu levhaların Makedonlu İskender tarafından yok edilmesinden ve ardından Turan Afrasiab'ın "tanrıların maskesini daevaların tapınaklarına dönüştürdüğünden" bahseder (Litvinsky 1996: Vol III, 421-422).

Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü bilim adamları, şehrin harabelerinde uzun süredir bilimsel araştırmalar yapmışlardır. Yerleşim bölgesinde yapılan kazı çalışmaları sırasında Buhara vahasının antik tarihini ve kültürünü ortaya koyan 5000'den fazla eşsiz obje ile şehrin farklı yapılarının kalıntıları bulunmuşlardır. En ilginç bulgular şunlardır: Orta çağda "kimyacıların dükkânı" – simyacıların dükkânı (8. - orta 9. cc.); Seramik eşyaları pişirmek için fırınlı seramikçiler mahallesi; 8 - ortalarından kalma taşra kervansarayları. 10 cc.; Zerdüştlük Kutsal Alanı (1. c.); 8. yüzyılın "boğaları" ile hazine - kil üzerine atlı figürlü damga baskıları; Buhara gümüş sikkeli hazine – Sasani Kralı Peroz'un damgasına benzer (7. yüzyıl); 2. cc'nin gümüş tetradraskm'leri. - Yunan-Batriya Kralı Yevtidem'in mührüne barbar taklitleri; 11 m çapında ve 1,5 m yüksekliğinde kil-beton minarenin temeli; Duvarları akanf yapraklarından çiçek süslemeli sırtlı oyulmuş kil ile süslenmiş tören resepsiyonları için kullanılan sütunlu salon. Kalede Zerdüştlük tapınakları, 9. yüzyılda inşa edilmiş bir saray ve bir cami ile bir kulenin kalıntıları bulunmuştur. Şehrin iç kısmında savunma duvarları, bir kapı, yollar ve mahallelerinin kalıntıları keşfedilirken; şehrin dışında şehrin rabadları (banliyöleri) - çanak çömlek merkezleri ve kervansaraylar vardır. Şehir anlatılan haliyle klasik bir Orta Asya şehir modeline sahipti. En merkezde "Kuhunduz" ya da "Ahmedek" denilen iç kale unsurları bulunuyordu. Onu çevreleyen Şehrîstan kısmında çarşılar, camiler ve hamamlar yer alıyordu. Bunları da dış surlar kuşatıyordu. Bu surların dışında ise "Rabaza" denilen mahalleler, sanayi atölyeleri, kervansaray ve ribatlardan oluşmuştur.†

Beykent, Karadeniz'den Khorezm'e kadar, Fergana Vadisi'ne, Çin'e (Kaşgar) ve ayrıca güneyde İran (Horasan) ve Hindistan'a giden yolların buluştuğu İpek Yolu'nun üzerinde Soğd ticaretinin en önemli duraklarından biridir. Erken Orta Çağ Dönemin'de (VI-X. yüzyıllar) cazibesinin kurbanı oldu; defalarca fethedildi, yıkıldı ve yeniden inşa edildi. Tarihinin en parlak dönemlerini Eftalitler, Göktürkler ve erken İslam dönemlerini kapsayan MS. 5. yüzyıl ile 11. yüzyıllar arasında yaşamıştır. Bu süreç hem İslam öncesi Eftalitler (Akhunlar) dönemini, hem Göktürkler Dönemini kapsar, hem de İslam sonrasında fetihler döneminde geçici bir yıkım yaşamışsa da hızla yeniden toparlanarak Emeviler, Abbasiler ve Orta Asya'da kurulan Samanilerin yıkılışına kadar (999) parlak dönemini sürdürdüğü görülmüştür. Şehir bu dönemde 18 hektarlık bir alana yayılan bölgedeki belli başlı şehirlerden biriydi. Yedinci yüzyılda bölgenin merkezi konumundaki

† Onuncu yüzyıl İslam coğrafyacılarının hemen hepsi Maverâünnehir şehirlerini anlatırken, Kuhunduz(İş kale, Şegrîstan(çarşı ve ya sur içi) ve rabaz(sur dışı) mahallelerden oluşan şehirlerden bahsederler. Bkz. İbn Havkal 2021: 347 vd.; Mukaddesi 2015: 265 vd).

Semerkant, 219 hektarlık bir alan olan tüm Afrasiab platosunu yeniden kaplamıştır. Başka Soğd kasabaları çok daha küçüktü. Buhara'nın alanı (kale olmadan) 34 hektar, Panjikent'in alanı (kale olmadan da) 13.5 hektardı. Beşinci yüzyılda yerleşim bölgeleri müstakil evlerden oluşmuştur. Ancak altıncı, yedinci ve sekizinci yüzyılın başlarında tüm kasaba her mahallede kesintisiz teraslarla inşa edilmiştir. Evler sıkıştırılmış kilden (lös) ve kerpiçtendi. Daha sonra kil ile sıvanmış olan kerpiç tonozlar veya ahşap yapılarla çatılıydı. Altıncı yüzyılda üst katlar ortaya çıkmaya başladı ve sekizinci yüzyılda bazı binalar üç katlıydı. Yedinci yüzyılın sonlarında ve sekizinci yüzyılın ilk yarısındaki evler daha geniş, daha uzun ve her yönden önceki konutlardan daha üstündü (Gafurov 1972: 285-7).

Şimdiye kadar anlatılanlardan hareketle, İslam fetihlerinden hemen önceki dönemde Beykend, Eftalitler dönemindeki merkezi olma özelliğini her ne kadar Buhara'ya kaptırmış ise de - kaynakların Beykend Buhara'dan daha kadimdir sözü buradan gelir- özellikle Göktürkler Dönemi'nde Soğdların kazandığı imtiyaz ve ticari yolların güvenliğinden faydalandıkları, bu sayede hem şehir, hem medeni hayat bakımından hem de ticaret bakımından bölgenin en zengin, ticaret ve zanaat bakımından ise en canlı ve gelişmiş şehirlerinden biriydi.

3. İslami Dönemde Beykend

Beykend üzerine ilk sefer daha Muaviye zamanında (660-680) Irak Genel Valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından hicri 45 yılında yapılmıştı. Erken İslam kaynakları bu olayı “*vali olduktan hemen sonra, 25 yaşında iken 24.000 kişilik ordusunun başında Buhara'ya doğru Ceyhun Nehri'ni devesinin üzerinde geçen ilk kişi Ubeydullah b. Ziyad*” olarak kaydeder. Ubeydullah, Amuderya Nehri'ni geçtikten hemen sonra iki fersah uzaklıktaki Beykend'i kuşattı. Bu sırada şehrin bağlı bulunduğu Hatun Buhara şehrinde bulunuyordu. Sefer esnasında Ramisen ve Beykend'in bir kısmını fethetmiş, doğrudan Buhara Hudatların merkezi olan Buharalılar ile temasa geçmişti. Bunun üzerine Hatun elçiler göndererek Türklerden yardım istedi. Müslümanlar ile savaştılar ve Müslümanlara mağlup oldular. Ordugâhlarını ele geçirdiler ve yakıp yıkarak ilerlediler. Bu durum karşısında Hatun † elçi göndererek sulh yapmak istedi. Ubeydullah ile 1000.0000 dirhem karşılığında onlar ile anlaştı ve şehre girdi. Böylece ramisin ve Beykend'i ele geçirdi. Bu iki şehir arası iki fersahtı ve Beykend'de bağlıydı (Belazuri, 1987: 597). Taberi bu sefer esnasında Ubeydullah'ın yanında Kabaç Hatun da bulunuyordu. İslam ordularının ani baskını karşısında hazırlıksız yakalanan Buharalılar “*pabuçlarının tekini bile giymeye vakit bulamadan kaçmışlardı.*” (Taberi 1967: cilt V, 297-298).

Bu ilk seferden sonra Emeviler bir dizi iç karışıklıklar içine düşmüşlerdi. Bu yüzden fetihler durduğundan ikinci sefer ancak yarım asır sonra hicri 87/706 yılında Abdulmelk b. Mervan (685-705) döneminde, Irak Genel Valisi Haccac b. Yusuf'un planlanması dahilinde Kuteybe b. Müslüm'in Maveraünnehr Bölgesine atanması ile başladı. Kuteybe, henüz yeni müslüman olmuş Bazgis(Herat) Türk Beyi Nizek Tarhan (Bkz. Kitapçı 2004: 50-51) ile anlaşma yaptıktan sonra bir müddet Merv'de kalmış, daha sonra Beykent üzerine yürümüştü. Önce Merv'den Mervu'r-Rûz'a, oradan da Âmül ve Zemim yolunu takip ederek Ceyhun Nehri'ni geçerek Beykent'e gitti. Burası Buhârâ'daki şehirler arasında Ceyhun Nehri'ne en yakın şehirdir. O dönemde buraya “*tüccar şehri*” de deniyordu. § Konum olarak Ceyhun Havzası ile Buhârâ Çölü'nün başladığı yerdedi. Kuteybe şehrin yakınlarına gelince şehir ahalişi etraflarından ve Soğd bölgesinden yardım istedi. Bunun üzerine büyük bir kuvvet Beykent halkına yardıma geldi. Kuteybe'nin yollarını kapattılar. İki ay boyunca ne Kuteybe elçi gönderebildi, ne de elçiler Kuteybe'ye

† Ubeydullah'ın beklenmedik saldırdığı dönemde Beykend Buhara'ya bağlı idi ve Buhara Tuğşad'ı Beydun vefat etmiş, yerine eşi bakıyordu. Bu Hatun'un ismi hakkında kaynaklarda çelşkili bilgiler bulunmaktadır. Zekeriya Kitapçı bu hatunun isminin Melike Kabaç Hatun olduğunu iddia eder. Bkz. (Kitapçı 2004: 50-51).

§ Kuteybe burayı fethettiği zamanlar, burası canlı bir ticaret merkeziydi. Buraya surlarının sağlamlığından dolayı “*bakır şehri*” veya tüccar şehri de denilmekteydi. Mahallî tüccarların Çin ile bile doğrudan doğruya ticaret yaptıkları rivâyet edilmektedir. (Kitapçı 1988: 105).

ulaşabildi. Bu durum Haccâc'ı endişelendirdi. Ordunun durumuna acıyarak insanlara mescitte ordu için dua etmelerini emretti. Bu arada çatışmalar devam ediyordu (Taberi 1967: cilt VI, 430). Belâzürî'nin rivayetine göre bu savaşta Kuteybe'nin yanında Nizek Tarhan da bulunmaktaydı (Belazuri 1987: 611; Taberi 1967: cilt VI, 430). Kuteybe'nin Arap olmayan Tendur adında bir casusu vardı. Buhârâlîlar buna bolca para vererek Kuteybe'yi zor duruma düşürmesini ve bu şekilde kuşatmanın kaldırılmasını istediler. Aldığı bu rüşveti hak etmek için harekete geçen Tendur Kuteybe'nin yanında olduğu bir esnada Kuteybe'nin Dırar b. Husayn'ı hapsedtiğini gördü. Bunun üzerine Kuteybe'ye “*Bu görevli senin önüne geçecek. Haccâc azledildi. Merv'e dönmelisin.*” dedi (Taberi 1967: cilt VI, 430). Diğer rivayetlerde ise Tendur gizlice Kuteybe'nin yanına gelerek Haccâc'ın azledildiğini, Horasan'a başka birisinin vali tayin edildiğini ve Merv'e geri dönerse kendisi için iyi olacağını bildirdi. Kuteybe bu haber askerler arasında yayılırsa, askerlerin morali bozulacağını bildiği için casusun boynunu vurdu. Muhtemelen Kuteybe, Tendur'un Buhârâlîlardan aldığı rüşveti öğrenmiş olmalı ki hiç tereddüt etmeden Tendur'un boynunu vurdurmuştu (Belazuri 1987: 406; Taberi 1967: cilt VI, 430-431).

Tarihçi Taberi ve İbn 'Asem el-Küfi, Beykend'in fethini anlatırken dikkat çekici bilgiler aktarmışlardır. İbn 'Asem bu konu için “*Beykend Ganimetleri ve Hazinesinde Bulunanlar*” diye müstakil bir başlık açar (İbn A'sem,ty: cilt VII, 221). Benzer bilgileri Taberi de aktararak şöyle der; “Kuteybe Beykend'i fethettiği zaman *burada sayılamayacak kadar çok altın ve gümüş kapacak ele geçirdiler.*” Ganimetlerin başına “Emin oğlu Emin” diye isimlendirdiği Abdullah b. Ve'lân el-Adevî ve İyas b. Beyhes'i memur tayin etti. Bu altın ve gümüş kapları erittiler ve onları Kuteybe'ye gönderdiler. Kuteybe de bu eritilenlerin bir kısmını onlara hediye olarak gönderdi. Bu kapların sayısı 40.000 adet idi. Uzmanlar eritme konusunda bilgi vermişlerdir. Kuteybe de onların eritilmesini emretti. Sonuçta 150.000 miskal yada 50.000 miskal ağırlığında altın idi. İbn 'Asem bu eritmeden sonra 250.000 dinar para elde edildiğini söylemiştir. Bu rakam dönem şartlarında çok büyük bir rakama tekabül eder. Müslümanların eline o kadar çok mal geçmişti ki Horasan'ın tümünde bile benzerini göremedikleri kadar ganimet elde etmişlerdi. Kuteybe burdan askerî karargâh merkezi Merv'e döndükten sonra ordu, dağıtılan silah ve malzemelerle güçlendi. Bunun için Kuteybe Irak doğu bölgeleri Genel Valisi Haccac b. Yusuf'tan bu ganimetlerin ve silahların dağıtılması için izin istemiştir. Kendisine izin verildikten sonra şehrin silah deposunda bulunan birçok savaş aleti vardı, hepsi dağıtılmıştır. Askerler için birçok hayvan getirilmiştir. İnsanlar bundan sonra heybet ve zenginlikte adeta yarıştılar. Yine dağıtılan paralarla askerler silah ve atlar aldılar. *Bu sebeple silah fiyatları oldukça yükseldi. Bir ok 40 dirheme kadar çıktı. Bundan sonra tekrar sefer için harekete geçilmiştir* (Taberî, III, 674/ 1967: VI, 432; İbn A'sem, ty: VII, 221-222).

Bu çatışma esnasında esir alınanlar arasında Türkleri Müslümanların üzerine saldırmaya teşvik eden tek gözü görmeyen ileri gelenlerden birisi de vardı. Salıverilmesine karşılık, bu kişi bir milyon dirhem değerinde beş bin top Çin ipeği diyet vermeye razı olduğunu bildirdi. Kuteybe'nin komutanları bu işe razı oldular ve Kuteybe'ye “*Bu ganimetlerin miktarını daha da artıracaktır. Hem bu adamdan ne kötülük gelebilir ki?*” demelerine rağmen Kuteybe “*Hayır, yemin ederim ki, bundan sonra hiç bir Müslüman senin yüzünden tedirginlik duymamalı.*” diyerek bu adamı öldürtmüştür (Taberî, III, 674/ 1967: VI, 432; İbn A'sem, ty: VII, 221-223).

İslam kaynakları Beykend şehrini anlatırken özellikle şehrin zenginliği ve elde edilen ganimetlerin bolluğu dikkat çekmektedir. İbn 'Asem bu zenginliğin kaynağını izah edecek küçük bir açıklama da yapar: “*O dönemde bütün Beykend halkı Çin ile ticaret yapıyordu ve bunun için Çin'e gitmişlerdi. Döndüklerinde(iki yıl sonra dönüyorlar) şehri boşalmış ve terk edilmiş buldular. Çocuklarını ve hanımlarını müslümanlardan satın almaya başladılar ve bunun için büyük miktarlarda paralar ödediler...*” (İbn A'sem,ty), VII, 221-222) Anlatılanlar arasında zengin bir tüccarın hanımı ve iki çocuğunu Ubedullah b. Süleyan el Ganevi'nin elinden nasıl almaya çalıştığı da vardır. Ubedullah b. Süleyan el Ganevi, tüccardan hanımı ve çocukları için 10.000 dirhem isteyince, tüccar “*be adam ben bundan başka bir hanım ile evlenerim ve iki yılda bana iki çocuk doğurur. Sana da asla 10.000 dirhem vermem...*” diyerek tüccarlığını kullanarak

pazarlığa girişmişti. Bunun üzerine Ganevi, adamın arsızlığı ve sözlerine karşılık “*be adam! hanımını ve çocuklarını al git ne yaparsan yap...*” diyerek 10.000 dirheme razı olmuştu. Daha sonra bu tüccar ile Ganevi karşılaşınca “eğer bir gece daha ısrar etseydin sana 400.000 dirhem bile verecektim” dediğini aktarmıştır (İbn ‘Asem: ty, VII, 222) .

Ayrıca şehir ele geçirildikten sonra bir Ateşgede mabedinin hazinesinde güvercin yumurtası büyüklüğünde iki büyük ve parlak inci bulunmuştu. Bunu nerden elde ettiklerini mabedin rahibine sorunca o da bu incileri iki kuşun gagalarında getirip ateşgedeye bıraktıklarına inandığını söyledi. Bu iki inci elde edilen önemli ganimetler arasındaydı. Kuteybe, amiri Haccâc’ı memnun etmek için hkayesini de yazarak bu taşları ona gönderdi (İbn ‘Asem: ty, cilt VII, 221-223).

Mutahhir b. Tahir el Makdisî’nin rivayetine göre Kuteybe Beykent’i fethettiğinde merdivenlerle çıkılan kocaman kazanlar ele geçirmiştir. Bu kazanların şeytanlar tarafından Süleyman’a yapılan kazanlar olduğu söylenmiştir. Sebe sûresinde geçen “*Süleyman’a dilediği şekilde büyük tapınaklar, saraylar, kaleler, havuz büyüklüğünde yemek kapları ve yerinden kaldırılamayacak kadar büyük kazanlar imal ederlerdi...*” (Sebe Suresi: 34/13). Ayetinde geçen kazanların da bu kazanlar olduğu rivayet edilmiştir (Makdisî, ty: cilt IV, 93). Sonra Zemm’den Buhârâ’ya doğru nehri geçti ve Buhârâ’ya bağlı bulunan Nûmeşkes adında bir yerle anlaşmaya vardı (Taberî, III s. 674-675 (1967: VI, 432).

Kuteybe’nin daha görevinin başında Beykent’e ibret alınacak bir ceza vermesi aslında Nîzek ve Soğdlular başta olmak üzere tüm bölge halkına sert bir uyarı olma niteliği taşımaktadır. Beykent’in fethi sırasında yaşananlar aslında hiç de alışılacağına İslam fetih siyasetine uymamaktadır. Ancak ilk antlaşmadan sonra vali olarak bırakılan görevlinin ve yanındaki diğer Arap Müslümanların öldürülmeleriyle kulak ve burunlarının kesilmesi, Kuteybe’yi ve İslam Ordularını ziyadesiyle kızdırmış olmalıdır. Fetihlerin bütün hızıyla devam ettiği bu süreçte, Beykentlilere yapılanlar ile Arap hâkimiyetini kabul edenlere insanca davranılacak ancak herhangi bir isyan girişimi acımasızca bastırılacaktır mesajı verilmiştir (Dadan 2016: 146).

Kuteybe, 709’da Buhara’yı ve ertesi yıl Shuman, Kish ve Nakhshab’ı ele geçirmeyi başarmıştır. Tarhun’un işgalcilere boyun eğme politikası Soğdluları büyük ölçüde rahatsız etti: 710’da onu tahttan indirdiler ve yerine Ghurak’ı seçmişlerdir ((Taberî, III 674-675 (1967: VI, 426-427)). Bu, Kuteybe’nin Soğd ve Harizm’in fethine başlaması için uygun bir bahaneydi. İslam Tarihi kaynaklarında Beykend, Ceyhun ile Buhara arasında yer aldığı, Buhara’ya bir günlük mesafede olduğu vurgulandıktan sonra şehrin iki özelliğine dikkat çekmektedir. Birincisi buradaki caminin ihtişamlı binası ve mihrabının muhteşem tezyinleri ve süslerininin Maveraünnehr’de hiç bir camide olmadığı kadar tezyinli oluşudur. Buna ilave olarak şehirde eskiden kalma bir Mecusi Ateşgedesi’nin de varlığından haber vermektedirler.

İkincisi ise Beykend’e bağlı 1000 üzerinde ribatının bulunmasıdır. İslam kaynaklarının tamamı başta Taberî, İbn Hordadbeh, İbn-i Fakih ve Yakut el Hamevi olmak üzere buraya "*Medine el-Tüccar*" - "*Tüccarlar Şehri*" adını vermekteydiler. Narşahi (899-959) "Buhara Tarihi"nde Paykand güçlü kale duvarlarından dolayı "*Şehristan-ı Roin*" - "*Tunç Şehristan*" veya "*Bakır Şehir*" olarak adlandırmıştır (Narşahi, ty, 36). Son yıllarda kervansaray ribatlarını incelemek açısından daha da büyük sonuçlar elde edilmiştir. Bunun için elverişli bir faktör, Orta Asya’daki İslam Dönemi için en erken ribatlar, 8. yüzyılın sonunda - 9. yüzyılın başında Buhara vahasının Paikend yerleşiminin doğu köylerinde inşa edilmiştir. Özellikle Abbasiler-Tahiriler zamanında bunların bölgede yoğun olarak yapıldığı bilinmektedir. Bu ribatların yapılışı konusunda kaynaklar genellikle kuzeyden gelen göçebe saldırılarını gerekçe göstermişlerdir (bkz. Археология №3, 2022: 44-56; (Mirzaakhmedov 2022: №3, 44-56). Tarihi kalıntılar ve coğrafi tanıklar bu durumu şüpheye yer bırakmadan ortaya koymaktadır. Özellikle, 10. yüzyılda Buhara tarihçisi Muhammed Narshakhi şunları kaydetti: “854/5 yılına kadar Buhara’daki bağlı Paikend kapılarında sayısına göre binden fazla ribat inşa edildi. Kışın, göçebe kâfirlerin baskınlarının zamanı geldiğinde, onlara karşı koymak için gazilerden müfrezeler burada toplanır ve her köyün sakinleri ribatlarında ağırlandırlardır. (Narshahi, 1966: 24). İstahri ve isimsiz kaynak "Hudud al-Alam" aynı sayıda

ribat verir ve Mukaddesi, de bazılarının eski, bazılarının ise yeni yapılar olduğunu söylemektedir. Samani, fatihler için üç bin ribat olduğunu, kalıntılarını kendisinin bizzat gördüğünü ve ribatta yaşayan sadece birkaç Türkmen ailesiyle tanıştığını belirterek, bunlar üzerinde daha ayrıntılı olarak durur (Kamaliddinov 1993: 13). Ayrıca Beykend yakınlarındaki “Karagöl” ve Bargini Ferruh” Göleti, her türlü hayvan ve bitkileri barındırdığı için kuzey göçebelerinin kış geçirmek için ideal yerlerdi. İşte bu nedenlerle, 783'ten 830'lara kadar Buhara vahasını çevreleyen “Demir kapı” anıtsal duvarı göçebe Türklere karşı dikilip yeniden inşa edilmeye başlandı ve bozkırda çok ilerlemiş ticaretin güvenliği için Beykend, ve bölgesi kışın göçebe bozkırlara karşı mücadelenin ana karakolları olarak çok sayıda ribat inşa edilmiştir (Kamaliddinov 1993: 13).

Samaniler Dönemi'nde onuncu asrın ortalarında bölgeyi ziyaret eden coğrafyacıların şehir çarşısının çok canlı ve görkemli olduğu gibi özellikleri dikkatlerini çekmiştir. Nerşahi, Beykend'lilerin “şehirlerine köy denmesini asla kabul etmediklerini”, bunu kendileri için bir aşağılama olarak gördüklerini yazması, şehir ahalsinin kadim ve ileri bir şehir kültürüne ve kimliğine sahip olduğunu gösterir. Hatta Beykendliler Bağdat'a gittiklerinde “nerelisin diye soranlara asla Buharalısınız demezler, Beykendliyiz derler” diye not düşmüştür (Narşahi, ty: 36). Bu durum şehir ahalsinin onuncu yüzyılda bile hala eski başkentlik gururu ve ruhunu taşıdığını göstermektedir.

Beykend hakkında fetihlerden sonraki 8. yüzyıl boyunca herhangi bir bilgiye rastlanılmaz. Daha çok 9. yüzyılın sonunda yazılmaya başlanan coğrafya ve biyografi kitaplarında ismi geçer. Yakut el Hamevi, bu şehirde yetişmiş Beykendî nisbesini taşıyan birçok âlimin ismini zikreder. Ayrıca İmam Buhari de çocukluğunu burada geçirmiş, ilk derslerini buradaki hocalardan almış, hatta Beykend doğumlu olduğuna dair rivayetler bile vardır. Fakat şehrin havası ticaret merkezli olduğu için, buradan diğer Orta Asya şehirlerindeki gibi büyük âlimler yetişmemiştir.

Şehir, iç ve dış olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu (Taberi 1967: I, 166-167). X. yüzyılda bir kalesi, Maveranünnehr'de en güzel mihraplı bir merkezi camisi vardı. Firdevsi'ye göre Beykend kalesine Avaza (اوزه) deniyordu (Firdevsi 1952: 68). Makdisi 10. asrın sonunda şehri ziyaret ettiğinde “*kumlu bir çölün kenarında*” olduğunu söyler ki bu durum Zerefşan Nehri'nin yatağını değiştirdiği ve suların buraya kadar artık gelemediği döneme denk gelmektedir. Kale içinde kalabalık bir pazarı ve merkez camisi olduğundan bahsedilmektedir. Şehir demek ki hala ticaret şehri özelliğini korumaktadır. Diğer kaynaklarda da işaret edildiği gibi cami mihrabı onun da dikkatini çekmiş ve kakmalı bir tezyini olduğu, şehrin birçok harika özelliğinin olduğu, bunlardan birinin de camisi olduğunu söylemektedir.

Beykend'in çevresinde köy yoktu, ancak bin kadar ribat vardı (İstahri 2002: 313-315; İbn Haukal 1967: 460, 515, 520). Makdisi ribatlarla ilgili ilginç bir şey söyler: “*bir kısmı yeni bir kısmı eski 1000 ribatı vardır...*” Bu ifade ile çoğunlukla iki asır önce Abbasiler zamanında yapılan ve bölgedeki kervan ticareti için belli mesafelerde kurulan bu ribatların hala varlığını ve misyonunu sürdürdüğünü, Beykendlilerin kervan ticaretini devam ettirdiğini göstermektedir. Makdisi, 990 yıllarında bölgeye geldiğinde bu ribatların zaten X. yüzyılın sonunda çoğu sahipsizdi (Mukaddesi 2015: 287, 281). Ribatların yanı sıra büyük bir kubbeli yapı (gunbadh-i gürkhana) vardı. Narshakhi rakamı “binden fazla” 20 bin olarak verir ki bu rakamın doğru olması mümkün değildir. es-Sam'ani'ye göre, Beykend'de gaziler için üç bin ribat vardı, onun harabelerini Beykend'i ziyaret ettiğinde kendisinin de gördüğünü söylemektedir (Sam'ani 1981: cilt 2, 373-374; Камалиддинов =Kemaleddinov 1993: 210).

4. Şehrin Önemini Kaybetmesi Uzun Bir Zaman Aldı

Yazılı kaynaklarda, coğrafya kitaplarındaki bilgilerden 10. asrın sonunda şehrin hala faal olduğu anlaşılmaktadır. Son dönem araştırmaları 11. yüzyılın başlarında Zarafşan Nehri'nin değişen kanal rejimi nedeniyle şehir susuz kalmış ve terk edilmiştir. XI. yüzyılın başında şehirdeki yaşam, muhtemelen su eksikliği nedeniyle donmuştur. Nitekim 2015-2017 Beykend kazı raporlarına göre 10. asrın ortalarında ve ikinci yarısında şehirde su depolarının artışı, bazı hamamların artık kullanılamaz hale gelmesi ciddi bir su sıkıntısının baş gösterdiğine işaret etmektedir. Ele geçen

seramik parçaları, su kapları ve bulunan paralardan hareketle şehrin özellikle kuzeydoğu bölgelerinde 11. asrın başlarında hala yaşamın devam ettiğini göstermektedir. Bundan sonra şehrin güney mahalleleri terk edilirken, ıssızlaşan şehirde geride kalanlar kuzeydoğu kale kapısının yanına yerleşmişlerdi (Özbekistan'da Arkeolojik Araştırma (Poykend 2015-2017 sezonunda) cilt-11(Semerkant - 2018): 159, 179).

Gerek kazı raporları, gerekse muasır kaynaklar XII. yüzyılda Karahanlı Arslan Han, Zerafşan'dan Paikend'e ayrı bir kanal çekmek için başarısız bir girişimde bulunmuştur. Burada birçok insan öldü, çok çaba ve para harcandı, ama yine de bu işi yapamadığı için bu davayı bırakmak zorunda kalmıştır (Nerşahi, ty: 37). Küçük bir köy ve yerleşim yeri olarak 16. asra kadar devam etmiştir.

Sonuç

Beykend şehrinin tarihi çok eski çağlara kadar gitmektedir. Şehrin ören yerinde yapılan arkeolojik kazılar, şehrin tarihinde üç önemli ve dikkat çekici yapılanma ve gelişme dönemi olduğunu ortaya koymuştur. Ms. VI-VII. asırlarda yaşadığı gelişmedir. Bu dönemde Beykend önce Eftalitlerin başşehri olduğu için, ardından da Göktürkler zamanında bütün Orta Asya'da bir istikrar ve gelişme yaşadığından en önemli gelişmesini sağlamıştır. Aynı zamanda bu dönem İpek Yolu'ndaki şehirlerin geliştiği, dış surlarının yapıldığı ve göçler ile nüfus kesafetinin arttığı bir dönem olması münasebetiyle bir "tüccar şehri" olarak öne çıkmıştır. Bu dönemin hemen sonunda 8. yüzyılın başında Müslüman Araplar şehrin kapısına dayandığı zaman, şehir muazzam bir zenginlik içinde idi. Bu özelliğinden dolayı Beykend'ten alınan ganimetlerin çokluğu, altın gümüş kaplar, silah depoları, esirler için Çinle ticaret yapan yerli Soğdlu tüccarların ödediği fidyeler, herkesi şaşırttığı gibi fatihlerini de zengin etmişti. İslam kaynaklarındaki bilgiler genellikle fetihler ve ganimet meselesi ile ilgilidir. Şehir hakkında malumatlar 9. asırdaki coğrafya ve tabakat kitaplarındaki bilgiler ile karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerin yazıldığı dönemde şehir Samanilerin kontrolü altında ve başkent Buhara'nın yakınlarında olmasının avantajlarını yaşamaktadır. Buna rağmen eski bir başkent olduğu için kendini Buharalı olarak da görmemektedir. Bu dönemde göçebe saldırıları, ticaret yollarının güvenliği nedeniyle Beykend bölgesinde 1000 kadar ribat yapılmıştı. Ancak şehir 10. asrın sonuna doğru, Zerafşan Nehri'nin yatağını değiştirmesi yüzünden su sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Karahanlılar bu sorunu çözmeye çalışsalar da doğal engeller ile başa çıkamayarak başarısız olurlar. Nihayet 11. asrın ilk yarısında şehir büyük oranda terk edilmiş, bundan sonra kendisine köy denilmesini yasaklasa da küçük bir köy olarak 16. asra kadar varlığını devam ettirmiştir.

Kaynakça

- Biruni (1973). Abu Rayhan, *Canon of Mas'ud* (books I – V), Introductory article, translation and notes by P.G.Bulgakov and B.A.Rozenfeld with participation of M.M.Rojanskaya (translation and notes) and A.Ahmedov (notes)//Elected works, vol. 5 (part 1). Tashkent.
- DADAN, A. (2008). *Eski Araplara Göre Türkler*. Konya: Hikmetevi Yay.
- Belazuri. (1987). *Futuhu'l Buldan*. Tercüme eden. M.Fayda. Ankara: Siyer Yay.
- DAVİDOVİCH, E. A.. (1979). *Klady Drevnikh i Srednekovykh Monet Tajikistana*. Moskova.
- Ebi İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-İstahri. (1927). *Mesaliku'l-Memalik*. Edit: Michael Jan De Geoe; Leiden.
- El-Istakhri. (2002). *Masalik wa-l-mamalik*. Extraction / Translation from the Persian by Z.N.Vorojejkina // Materials on a history of Kirghiz and Kirghizia (second edition). Bishkek.
- Firdevsi, Firdousi. (1952). Abu-l-Kasim. *Shah-name*. The legend about Bahram Chubin. Stalinabad.
- GHAFUROV, B. (1972). *Tajiki Drevneyshaya, Drevnyaya i Srednekovaya İstoriya*. Ed. B.A. Litvinsky, Moskova.
- İbn Cerir Et Taberi. (2022). *Tarih 'ul Taberî*, Çev. Cemaleddin Saylık Ankara: 6. Ankara Okulu Yay.
- İbnu'l Asem El Kufi (Ebu Muhammed Ahmed 1986). *Kitabu'l Futuh*. VII. Beyrut

- İdrîsî. Ebû Abdullah Muhammed eş-Şerîf. (2002). *Kitâbü Nüzheti'l-Müşâtâk fî-İhtirâki'l-Âfâk. I, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire.*
- KHROMOV, A.Y. (1974). *About structural features of Iranian toponyms of Maverannahr during 9th – 13th centuries // VF, vol. 3. Dushanbeç.*
- KUDACHİNA, N. (1980). *Ethymology of a word "bai" in the Altai language, № 5. Bakü.*
- KİTAPÇI, Z. (2004). *İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hakanları. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. Konya.*
- KİTAPÇI, Z. (2008). *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler. Konya: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.*
- LİTVİNKSKY, B. (1996). *The Hephthalite Empire. History of Civilizations of Central Asia. Paris: Unesco Publ. Litvinsky.*
- LURİE, P.B. (2001). *Arabosogdica: Place-names in Transoxiana as written in Arabic script. İn: MO, vol. 7. No. 4. December (Sankt-Petersburg).*
- LURİE, P.B. (2004). *Historical-linguistic analysis of the Sogdian toponyms. Dissrtation ... kandidat of filol. Sciences. St-Petersburg.*
- LURİE P.B. (2003). *The element-kath/kand in the place names of Transoxiana. İn: ST. 32. Fascicule 2.*
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târih. IV. Kahire.*
- MARQUART, J. (1901). *Eranşahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac. Berlin.*
- MARSHAK, B.; NEGMATOV, N. (1996), "SOGDIANA". *History of Civilizations of Central Asia The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750. Volume III, Ed. B. A.*
- Miskeveyh Ebû Ali Ahmed. B. Muhammed. (2016). *Tecâribü'l-Ümem. II. Çev. Kıyameddin Burslan. Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.*
- Muhammed b. Ahmed el Mukaddesî. (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't Takâsîm). İstanbul: Selenge.*
- Muhammed b. Cerir et-Taberi. (1967). *Tarihur-Rusul ve'l Mülük. Beyrut-. I-XII, (Nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim). V.*
- NATHANOVAYIÇ, A. (2006). *Türkîş Sikkeleri Eski Türklerde Para. İstanbul.*
- Nerşahi. (1954). *Tarihî Buhara. Tercüme: Ahmed Abdulmacid el- Bedevi- Nasrullah Mubaşir et- Terazi. Kahire.*
- Sefiyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî. (2019). *Merasidü'l-İttıla` Alâ Esmâi'l-Emkine Ve'l-Bikâ. I. Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.*
- Shamsiddin Kamoliddin. (2010). *Ancient Türkic Toponyms of the Middle Asia (Turkic Place-Names in Ancient and Early Medieval Sources). Saarbuçen(Germany).*
- TOLSTOY, S. (1948). *Drevniy Khorezm. Moskova.*
- TOLSTOY, S. (1981). *Svodniy Katalog Sogdiyskikh Mone. Bronza, Moskova.*

Turkiy Xalqlar Eposlarida Ot Obrazi Bilan Bog‘Liq Epik An‘analar *Epic Traditions Related to the Image of the Horse in the Epics of the Turkic Peoples*

Gulnoza DJURAKULOVA SHAVKATOVNA¹

Annotatsiya

O‘zbek xalq dostonlarida G‘irot, Boychibor, Tarlon, Jiyrongush, Ko‘kdo‘nan, Majnunko‘k, Temirko‘k, Shabgirko‘k, Bo‘ztulpor, Qoratulpor, Bo‘zqorako‘z, Ko‘kqashqa, Bo‘zarlion, Cho‘ltoq, Shapaq, Saman, Oqtuyoq kabi ot obrazlari ishtirok etadi, ularning ismlarida otning sifatlari aks etadi. Otning tusini bildiruvchi g‘ir(kulrang, bo‘z), ko‘k, temirko‘k(qoramtirko‘k), jiyron, qora, bo‘z, saman, tarlon(ola), chipor kabi belgilari yoki xususiyatlar ularning ismlari sifatida tilga olinadi. Yoki yoli va dumi qisqa –Cho‘ntoq, ko‘zi ojiz – Shapaq, tuyog‘i yumshoq– Oqtuyoq, to‘rt yashar – Do‘nan kabi otning muayyan xususiyati ham ismi o‘rnida foydalaniladi. Otlarining nomlari ularning tuslaridan olinishi barcha turkiy xalqlar eposiga xos deyish mumkin. Xususan, “Manas” qirg‘iz xalq eposidagi qaxramon Manasning oti Akkula(oq-malla), Ayborchuk (ochkulrang), Aksargul (oqsarg‘ish), Akbozot (oqbo‘z) kabi otlarning ismlari ham ularning tuslaridan olingan. Maqoladan ko‘zda tutilgan maqsad o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi ot obrazining nomlari, ularning tuslaridan olinishi, qahramonlar va otlarning o‘ziga xos, nazarkarda yoki ilohiy bo‘lishi tasviri barcha turkiy xalqlar eposlariga xos ekanligi yarim bosma taboq hajmli ilmiy maqolada tadqiq etishdir. Maqolada analitik, tarixiy-qiyosiy tahlil metodlaridan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: Turkiy xalqlar, Folklore, Epos, O‘zbek xalq dostoni, Manas, Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi, Ot obrazi, G‘irko‘k, Boychibor.

O‘zbek xalq dostonlarida obrazlar tizimi doimiy tadqiqot talab etuvchi masalalardan biri sanaladi. Ot obrazi o‘zbek xalq dostonlarida doimiy ishtirok etuvchi muhim obrazlar sirasiga kiradi. Xalq dostonlarida ot obrazining tarixiy asoslari haqida ilk qimmatli fikrlar Hodi Zarif “O‘zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslari bo‘yicha tekshirishlar” (Zarifov Hodi 1976: 65-88) maqolasida berilgan bo‘lib, ot obrazining qadimiy ildizlari, uchar ot obrazlarining qadimiy asoslari haqida noyob ma‘lumotlar keltiriladi. Maqolaning “Jangovor ot obrazining qadimiy asoslariga doir” qismida o‘zbek xalq dostonlaridagi jangovor otlarning nomlari, tuslari va ayrim xususiyatlari haqida qiziqarli faktlar keltiradi. Shu o‘rinda keltirilgan “Ot asboblari” maqolasida esa ot egarlashda foydalaniladigan anjomlarning turlari, yasalishi va qo‘llanishi haqidagi ma‘lumotlar beriladi. Shu yo‘nalishdagi tadqiqotning davomi sifatida A. Tilovovning “O‘zbek xalq dostonlaridagi ot obrazining tarixiy asoslari va badiiy talqinlari” dissertatsiyasini (Tilovov 2000: 125) keltirish mumkin. O‘zbek xalq dostonlarida ishtirok etuvchi ot obrazi tadqiqotning bosh ob‘ekti sifatida belgilanib, umumturkiy xalqlar og‘zaki ijodi bilan bog‘langan holda, tarixiy ildizlariga diqqat qilingan. Dunyo folklorshunosligida ham ot obrazi bilan bog‘liq tadqiqotlar talaygina. Xususan, R.S. Lipetsning “Turk-mongol eposida botir va uning tulpori obrazlari” (Lipets 1984: 264) mavzusidagi tadqiqoti eng mashhur ishlardan biri sanaladi. Monografiya ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismi botir obraziga ikkinchi qismi ot obraziga bag‘ishlangan. Ot obrazi bobida otning ko‘p qatlamli tasviri (Ajodod, homiy, bashorat), nutqi, otning fazilatlarini, podalar, podalarni olib qochish, otboqarlar, otlarni parvarish qilish, otga munosabat, ot asboblari, ot tanlash va yo‘l yurishi, dostonidagi jangovar ot, ot poygasi, otchilik, otga maqtoqlar kabi mavzular haqida so‘z yuritiladi. Shu qatorda yana bir qancha tadqiqotlar borki, ot obrazi xalq og‘zaki ijodida salmoqli o‘rin egallashini ko‘rsatib turadi.

¹ O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar Universiteti kata o‘qituvchisi, Phd. +998912289001.

Epik asarda ot obrazining shakllanishining tushunish uchun ot obrazini talqin qilishning eng mifologik shakllari saqlanib qolgan yakut olonxolari, tuva uligerisida va qisman xakas, boshqird, qozoq va o'zbek dostonlariga murojaat qilamiz. Bu xalqlarning epik asarlarida qahramonning yoki hayvonning homiysi borligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, yakutlar orasida otning homiysi Dyaxoga, sayano-oltoyliklar orasida Suylaxan, Izixxon va qirg'izlarda Qambar ota, O'zbek Go'ro'gli dostonlarida Soqibulbul obrazlarida ko'rinadi. Bunday homiylar yunon mifologiyasida ham uchrasada, yunon mifologiyasida odam-ot obrazida mavjud bo'lib, Sharq dostonlaridagidek ular hayvon homiylari bo'lmagan.

O'zbek xalq dostonlarida G'irotd, Boychibor, Tarlon, Jiyronqush, Ko'kdo'n, Majnunko'k, Temirko'k, Shabgirko'k, Bo'ztulpor, Qoratulpor, Bo'zqorako'z, Ko'kqashqa, Bo'ztlarlon, Cho'ltoq, Shapaq, Saman, Oqtuyyoq kabi ot obrazlari ishtirok etadi, ularning ismlarida otning sifatleri aks etadi. Otning tusini bildiruvchi g'ir (kulrang, bo'z), ko'k, temirko'k(qoramtirko'k), jiyron, qora, bo'z, saman, tarlon(ola), chipor kabi belgilari yoki xususiyatlar ularning ismlari sifatida tilga olinadi. Yoki yoli va dumi qisqa –Cho'ntoq, ko'zi ojiz – Shapaq, tuyog'i yumshoq– Oqtuyyoq, to'rt yashar – Do'nan kabi otning muayyan xususiyati ham ismi o'rnida foydalaniladi. Otlarining nomlari ularning tuslaridan olinishi barcha turkiy xalqlar eposiga xos deyish mumkin. Xususan, "Manas" qirg'iz xalq eposidagi qaxramon Manasning oti Akkula (oq-malla), Ayborchuk (ochkulrang), Aksargul (oqsarg'ish), Akbozot (oqbo'z) kabi otlarning ismlari ham ularning tuslaridan olingan.

Otning botirga berilishi uning qaxramonliklarining boshlanishi deyishimiz mumkin. Ayrim asarlarda qaxramonga ot (qaxramonlarga xos ism) berilishi bilan unga ot berilishini kuzatishimiz mumkin. Ko'pchilik turkiy xalqlarda ot – jonzot, ot – ism va ot – harakat ma'nolarida qo'llaniladi. Xususan, Qorachoy va bolqarlarda ham tulporlarni "ot" deb atashadi. Bu so'zning "ism" ma'nosi ham mavjud. Hatto qorachoy va bolqarlar xalqlarida "ism qo'yuvchi ot(jonzot) beradi" ma'nosini beruvchi "Ot atagan ot beradi" maqoli ham bor. Shimoliy Kavkazda yashovchi turkiyzabon xalqlarda chaqaloq hali ona qarmog'ida bo'lar ekan uning shaxsiyati bo'lmaydi, demak uning ismi ham bo'lmaydi deb hisoblashadi. Shuning uchun ot (jonzot) olish, ism olishni ifodalagan. Buni Shimoliy Kavkaz turkiyzabon xalqlari qaxramonning ma'suliyatli hayoti uning otasidan ot (ism), qurol va ot (jonzot) so'rashi bilan boshlanuvchi ko'p sonli ertaklari ham ko'rsatib turadi. Eng qizig'i bu udum hozirgi kunga qadar saqlanib, bolaga ism qo'yuvchi kishi unga tuxfa beradi, bugungi kunda ko'p hollarda bu libos bo'ladi. Bunday holatni biz "Go'ro'g'lining tug'ilishi" o'zbek xalq dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'li kuylagan variantida ham ko'rishimiz mumkin:

"Ana endi hamma xalqqa ovoza bo'ldi. Qancha odamlar ko'rmakka keldi. Yig'ilib: "Bunga qanday ot qo'ysak ekan", – dedi. "Bul go'rda ilgaridan qo'yilgan o'z oti bilan tug'ildi, bunga bo'lak ot kerak emas. Bul albatta chilton yor bo'lib, bul tug'ilgan vaqti yo'rgaklab olib, tarbiyatkunandalar mehribonlik qilib, hech narsadan zarar tegmay, shul odamlarning biri bo'lib, bu behikmat bola emas", – deb, otini Go'ro'g'li qo'yib, Ahmad sardor bola olti yoshga kirganda to'y-tomosh qilib, xaloyiqqa osh-ob berib, xalqning rasmini Go'ro'g'liga bildirib, Xollioyim ham mehribonlik qilib, tog'asi yilqisidan bir biya enchi berib: "Ot tuvib bersa, ul sening oting bo'lib yurar", – deb ko'rsatib qo'ydi. Demak, ism va ot berish bir-biriga bog'liq qadimiy turkiy an'ana bo'lib, o'zbek xalq dostonlarida ham har vaqt buning aks sadosi kelib turadi" (Fozil Yo'ldosh o'g'li 2003: 10-12).

Alpomishning Boychiboriga qo'llanilgan "nazarkarda" kichik epik formula otning aziz avliyolar nazari tushganiga ishora qiladi. Xalq dostonlaridagi qaxramon, ya'ni otning egasi, ulug' kishilarning nazari tushgan bo'lsa, ularning otlari ham azizlar panohida bo'ladi. Bunda Alpomishning "Shohimardon purning tarbiyat qilganidan o'tga solsa, ko'ymas edi, qilich solsa, o'tmas edi, miltiq otgan bilan o'qi botmas" ekanligini eslasak, uning tulpori ham shu qaxramonga munosib bo'lishi tabiiy ehtiyoj ekanligini ko'ramiz. Yoki "Choryor" dostonida ham uning tulpori ulug'lar (Alining shogirdi, Qambar bobosi qirq chilton hammasi, Xidir Ilyos) tuxfasi bo'lganini yodga olsak,

Orasinda baland tog'ning tumani,
Tarqasinda ko'nglimning g'ubori.
Qur hayjon, ne bo'ldi Ilyosning oti,
Nazarkarda Ilyos bergan tulpori? (Fozil Yo'ldosh o'gli 2018: 226).

tarzida otni nazarkarda kichik epik formulasi bilan doimiy qo'llanishini asosli deyishimiz mumkin.

Qaxramonlarning otlari o'ziga xos, nazarkarda yoki ilohiy bo'lishi tasviri boshqa turkiy xalqlarda ham juda keng yoyilgan. Masalan, «Djangan» eposining variant va versiyalarini qiyoslab o'rgangan olim A.Kichikov qaxramon otga yetishishi motivini syujet voqeligiga qarab qaxramon otni “tayyor” holatda olishi; ot osmondan tushib qaxramonni topishi; qaxramonga otni “mo'ysafid” keltirib berishi; qaxramon kurashda otni qahramonlik harakatlari evziga qo'lga kiritishi tarzida berilishini aytib o'tadi (Kichikov 1992: 320).

Alohida tanlangan kishilargina otni parvarishini maromiga yetkazgach “tayyor” holatda qaxramonga berishini hamda xalq orasida aziz avliyolar hamisha keksa kishi, mo'ysafid yoki qalandar ko'rinishida tasvirlanishini inobatga olsak, qaxramon otni “tayyor” holatda olishi yoki qaxramonga otni “mo'ysafid” keltirib berishi motivi otning nazarkardaligi bilan bog'lanadi.

Otning botirga berilishi uning qaxramonliklarining boshlanishi deyishimiz mumkin. Ayrim asarlarda qaxramonga ot (qaxramonlarga xos ism) berilishi bilan unga ot berilishini kuzatishimiz mumkin. Ko'pchilik turkiy xalqlarda ot – jonzot, ot – ism va ot – harakat ma'nolarida qo'llaniladi. Ayrim olimlarning fikriga ko'ra bu so'zlarda umumiylik, mazmuniy birikish mavjud. Xususan, L.Tekeeva quyidagicha fikr beradi: “Qorachoy va bolqarlar tulporlarni “ot” deb atashadi. Bu so'zning “ism” ma'nosi ham mavjud. Hatto qorachoy va bolqarlar xalqlarida “ism qo'yuvchi ot(jonzot) beradi” ma'nosini beruvchi “Ot atagan ot beradi” maqoli ham bor (Fozil Yo'ldosh o'g'li 2003: 10-12).

Shimoliy Kavkazda yashovchi turkiyazon xalqlarda chaqaloq hali ona qarmog'ida bo'lar ekan uning shaxsiyati bo'lmaydi, demak uning ismi ham bo'lmaydi deb hisoblashadi. Shuning uchun ot(jonzot)olish, ism olishni ifodalagan. Buni Shimoliy Kavkaz turkiyazon xalqlari qaxramonning ma'suliyatli hayoti uning otasidan ot(ism), qurol va ot (jonzot) so'rashi bilan boshlanuvchi ko'p sonli ertaklari ham ko'rsatib turadi. Eng qizig'i bu udum hozirgi kunga qadar saqlanib, bolaga ism qo'yuvchi kishi unga tuxfa beradi, bugungi kunda ko'p hollarda bu libos bo'ladi”. Bunday holatni biz “Go'ro'g'lining tug'ilishi” o'zbek xalq dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'li kuylagan variantida ham ko'rishimiz mumkin:

“Ana endi hamma xalqqa ovoza bo'ldi. Qancha odamlar ko'rmakka keldi. Yig'ilib: “Bunga qanday ot qo'ysak ekan”, – dedi. “Bul go'rda ilgari qo'yilgan o'z oti bilan tug'ildi, bunga bo'lak ot kerak emas. Bul albatta chilton yor bo'lib, bul tug'ilgan vaqti yo'rgaklab olib, tarbiyatkunandalar mehribonlik qilib, hech narsadan zarar tegmay, shul odamlarning biri bo'lib, bu behikmat bola emas”, – deb, otini Go'ro'g'li qo'yib, Ahmad sardor bola olti yoshga kirganda to'y-tomosha qilib, xaloyiqqa osh-ob berib, xalqning rasmini Go'ro'g'liga bildirib, Xollioyim ham mehribonlik qilib, tog'asi yilqisidan bir biya enchi berib: “Ot tuvib bersa, ul sening oting bo'lib yurar”, – deb ko'rsatib qo'ydi. Demak, ism va ot berish bir-biriga bog'liq qadimiy turkiy an'ana bo'lib, o'zbek xalq dostonlarida ham har vaqt buning aks sadosi kelib turadi.

Turkiy xalqlar mifologiyasida ko'k rang muhim o'rin tutadi. Ushbu rang, osmonning rangi sifatida muqaddas hisoblangan. Ko'k rang, avvalo, osmon rangi bo'lganligi uchun turkiy xalqlar uchun tangri rangi sifatida e'zozlashgan. “Qadimiy “Kultegin” bitigida ko'k rang tilga olinadi. Bu haqida N. Rahmonov shunday yozadi: “Qadimgi turkiylar ko'k rangiga sig'inganlar. Ko'k Tangri – Ko'k osmon deganidir, qadimgi turkiylarning tasavvuriga ko'ra, turkiy qavmlar Ko'k Tangri va qo'ng'ir yerdan bino bo'lgan farzandlardir”. Go'ro'g'lining, ya'ni uch olamdan habardor, yer osti – yovuz kuchlar makonida bino bo'lib, ko'k (osmon) – ezgu ruhlar makoniga chiqib tushgan va yer usti – odamzot makonining sultoni chinakam Alpning tulpori G'irko'k,

g'ir va ko'k rangli otlar avlodi sifatida berilishi ham o'sha inon-e'tiqodlarning izi sifatida saqlangan deyishimiz mumkin. Yoki "Avesto"da Ahuramazdaga hizmat qiluvchi, koinotni kezuvchi muakkilga bag'ishlangan qo'shiqlarda muakkilning oq, ko'k ot sifatida tasvirlanishi ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi.

Qadimgi mifologik qarashlarga ko'ra ot – quyosh timsoli, ilohiy, mifologik naslning, davlatchilik qudratining timsoli. Shuning uchun turkiy xalqlarda otning boshiga urish gunoh sanaladi. Xatto qozoqlarda "Atni bashi – kyundyu" ya'ni "Otning boshi – quyosh" ma'nosini beruvchi maqolning mavjudligi bu fikrimizning tasdig'idir.

Ot saltanat, davlat timsoli. "Go'ro'g'li" dostonlarida G'irko'k Chambil mamlakatining, Go'ro'g'li tuzgan saltanatning timsoli hisoblanadi. Go'ro'g'lining o'smirlik vaqti eranlardan ot so'rashi ham ushbu ma'no bilan bog'liq. Ko'k ot – samoviy kuch, qudrat va go'zallikni ramziy ma'noda anglatadi. Shu bilan birga ko'k - bu Kosmos, yaxlitlik va ayni damda butunlikning bir qismi sifatidagi olam. Ko'k ham Yaratguvchi, ham uning ijodidir. U butun koinotni qamrab oladi va borliqning asosi vazifasini bajaradi. Ko'k ot esa bu ikki ishonch, qarashning tutash nuqtasi sanaladi.

Olam modeli uch qism – ko'k (kosmos), yer, yerosti (xaos) dan tashkil topgan deb tasavvur qilinadi. Tog' esa dunyodagi barcha xalqlarda tangrining makoni sifatida qaralgan, talqin etilgan. "Tog' yerning markazi, kindigi joylashgan hudud, dunyo daraxti o'suvchi manzil, ko'k va yer ostiga olib boruvchi tilsimli yo'lga makon", deb qaralgan. Turkiy xalqlarda Asqartog', qadim yunonlarda Olimp tog'i fikrimizni tasdiqlaydi. "Alibek bilan Bolibek" dostonidan kelgan tog' madhi bu obraz bilan bog'liq tasavvur, tushunchalarga yanada aniqlik kiritadi:

Sansan tog'larning podshohi,
Buzruklarning qadamgohi,
Jami azizlar arvohi,
Ali manzillaring sening.
Jami vahshi makonisan,
Gul tog'ining sultonisan,
Chilton suhbat qo'rg'onisan,
Fayzu futuhlaring sening.

"Go'ro'g'lining bolaligi" dostonining Fozil shoir, Po'lkani baxshi va Rahmatulla Yusuf o'g'li variantlarida Go'ro'g'li ko'k otini so'rab, "Ko'k g'o'nan, yollari marvaridday, kichkina to'bachoq, ko'zlari xuddi munchoq, ko'rsam taniyman" deb izlab, tog'lardan (ko'kka eltuvchi yo'l) o'tib, Yunus-Misqol parilardan (parilar makonidan) otini so'rab, undan so'ng chiltonlar manziliga yetadi va o'sha joydan ko'k G'irotni topadi. Qodir baxshi va Abdunazar baxshi variantida esa u Polapon tog'ida azizlar manziliga yetadi va ulardan otini so'raganda avval rad etishib, keyin bir xil to'rt yuz ko'k otni ichidan o'z otini topishini aytishadi. Aziz avliyo, chiltonlar manzilida "hammasi birday, baland-pasti yo'q, barisi temir ko'k xoldor, dutor bo'yin yoldor, bir xil to'rt yashar, to'rt yuzta bir gala otlar" borligi, ya'ni ko'k(kosmos)dagi barcha otlar ko'k ekani bu otlar o'ziga xos osmoniy otlar sifatida e'zozlanishini ko'rsatadi. Demak, otning ko'k epiteli kichik epik formulasi bilan qo'llanishi, uning nafaqat tusi ko'kligini, balki uning o'ziga xos qudrati, xususiyati bor tulporni ekanligini ham bildiradi.

Turkiy-mo'g'ul dostonlarida ham otning nomi ularning tusiga qarab beriladi. Dostondagi ot tusi, ayniqsa, oq, qora, ko'k, kulrang kabi ranglar ko'p ma'noga ega. Otning oq kostyumiga nisbatan qirg'izlarda "qizil ot" deyish odat tusiga kirgan - garchi so'zma-so'z "qizil ot" degan ma'noni anglatasa ham. "Manas" dostonidagi oq belgisi, birinchidan, rang ma'nosini bildirsa, ikkinchidan, Oqquloy otining muqaddas, "oliy tabaqali" ot ligidandir. Odatda, jamoa-qabila tuzumida bunday otlarni faqat qabila boshliqlari yoki mashhur qahramonlar minishgan. Ma'lumki, turk-mo'g'ul xalqlari qurbonlik qilish marosimida otlardan keng foydalanganlar. To'ng'ul qabilasida boshliq yoki xon sharafiga bulbul rangidagi ot yoki och sariq ot qurbonlik qilingan. Qirg'izlar orasida oq va ochiq rangli otlari do'stlik va taqdir nishonasi sifatida vazifa

o'tagan. Demak, qirg'iz dostonidagi otning yorqin nuri muqaddas, pokiza, Xudo tanlagan tushunchasi bilan bog'langan.

Xalq dostonlarida qora ot ham muhim o'rin tutadi. Qora - turkiy dostonida bir nechta ma'nolarni o'z ichiga oladi, u qora rangning kuchi, ulug'ligi, ijtimoiy mavqei, sirligini anglatishi mumkin. Qora tusli ot ko'pincha ajoyib xususiyatlarga ega. Boshqird eposlaridagi qora ot, aksincha, boylik va mo'l-ko'llikning bitmas-tuganmas manbai ramzidir. "Ular qanotli, inson kabi gapiradi; "Demak, otga sig'inadigan barcha xalqlar orasida oq va odatda ochiq rangdagi otlar samoviy darajadagi xudolar va ruhlar bilan bog'liq bo'lsa, qora tusli otlar esa yer osti xudolar va ruhlariga bog'lanadi.

Otlarni har bir qismiga alohida ta'rif va har birini o'xshatish asosida ta'riflash o'zbek xalq dostonchiligiga xos uslub sanaladi. Har bir o'xshatishning takrorlanmasligi, obrazlilik, mubolag'adorligi bunday parchalarni yanada ohangdor va jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Otlarni "qismlab" o'xshatib tasvirlash, boshqa xalqlar dostonlarida ham uchraydi. Xususan, "Jangar" qaxramonlik eposida otni muhabbat bilan har bir a'zosini o'shatishlar vositasida tasvirlaydi. "Prekrasna, kak u zaytsa, yego spina. / Prekrasni gladkie bedra yego, / Prekrasni, kak u tushkanchika, perednie nogi yego, / Kartinno-prekrasna yego golova, / Prekrasni sverlyamye buravom glaza, / Prekrasna shirokaya grud u nego; / Chetire chernix kopita – / Slovno glubokie zolotie chashi." (Mandjiyeva 2015: 3).

Unda otning orqasi quyonnikidek chiroyliligi, go'zal, silliq sonlari, qo'shoyoqnikidek go'zal old oyoqlari, go'zal boshi, go'zal sokin ko'zlari, go'zal keng ko'kraklari va to'rt tuyog'i chuqur oltin piyoladek deb ta'riflanadi.

Otning tasvirini yorqinroq chizishda, uni tinglovchiga mukammal to'la ko'rinishini yetkazishda har bir ot qismini alohida alohida kuylash baxshi uchun qulay uslub sanaladi.

Mash'alday yonib ko'zlaring,
Shamolga tovlanur kokiling.
Qarasam bordur ko'k xoling,
Manjaday kelar orqa doling.
Ko'shdan ziyod bilsang yoling,
Siyrak o'sgan ekan yo'ling,
Yo'lbarsday kelgan sening beling,
Objo'shday quyilgan ikki qo'ling.

Ko'zlarning ma'sh'alaga qiyoslanishi ham an'ana tusiga kirgan bo'lib, bu kichik epik formulada o'xshatishning to'rt elementi ham to'liq ishtirok etadi, ya'ni o'xshatilgan narsa – mash'ala, o'xshagan narsa – ko'z, o'xshash sifat – yonish, o'xshatish qo'shimchasi – day. Bunday to'liq ifoda badiiy jihatda go'zal misrani hosil qiladi. Keyingi misralarda ham yo'lbarsday, objo'shday kabi o'xshatishlardan foydalanilganki, bu shoirning obrazli tafakkuri benihoya yuqori ekanligi ko'rsatadi.

Islomgacha bo'lgan turkiy adabiyot ham o'zining qadimiy qatlamlariga ega. Bu davrda adabiyot asosan og'zaki shaklda paydo bo'lgan va rivojlangan deb hisoblash mumkin. Turkiy xalqlar og'zaki ijodi tarixining ilk davrlari o'rganilganda turkiylar nomi bilan shuhrat qozongan ko'plab xalqlarning madaniyatiga murojaat qilish o'rinlidir. Chunki bugungi kunda mustaqil millat sifatida shakllangan o'zbek, qozoq, qirg'iz, boshqird, qoraqalpoq, turkman, uyg'ur, ozarbayjon, gagauz, usmonli turk, tatar, yoqut va boshqa xalqlar qadimgi turkiylarning avlodlaridir. Demak, turkiy xalqlarning xalq og'zaki ijodi har bir xalq ijodida o'ziga xosligi bilan bir qatorda umumiy, o'xshash jihatlari ham talaygina va bu asosli hisoblanadi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

- KICHIKOV, A.Sh. *Geroicheskiy epos "Djanganr". Sravnitelno-tipologicheskoe issledovanie pamyatnika*. Moskva: Vostochnaya literature.
- LIPETS, R.S. (1984). *Obrazi batira i ego konya v tyurko-mongolskom epose*. Moskva.
- MANDJIEVA, B. (2015). *Kon geroya v kalmitskoy bogatirskoy skazke i v geroicheskom epose «Djanganr»*. Sovremennye problemi nauki i obrazovaniya. № 1. 3.
- OROZOBKOVA, J. (1994). *Kult konya v xudojestvennom sostave eposa*. Manas: Bishkek.
- TEKEEVA, L.K. (2016). *Kult konya v traditsionnoy kulture tyurkoyazichnix narodov Severnogo Kavkaza. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie*. Voprosi teorii i praktiki Tambov: Gramota. № 12(74): 171-173.
- TILOVOV, A. (2000). *O'zbek xalq dostonlaridagi ot obrazining tarixiy asoslari va badiiy talqini*. Toshkent.
- YO'LDOSH O'G'LI, F. *Go'ro'g'lining tug'ilishi*. O'z FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Folklor arxivi. № 257.
- YO'LDOSH O'G'LI, F. (2018). *Alpomish. O'zbek xalq ijodi yodgorliklari*. J.1. Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotining matbaa ijodiy uyi.
- ZARIFOV, H. (1976). "O'zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslari bo'yicha tekshirishlar". Po'lkani shoir. *O'zbek xalq ijodi bo'yicha tadqiqotlar*. Toshkent: Fan.

Çin ile Kazakistan'ın Enerji İş Birliklerinin Modern İpek Yolu Kapsamında İncelenmesi

Examination Of Energy Cooperations Of China and Kazakhstan Within The Context Of The Modern Silk Road

Büşra DOĞAN¹

Özet

Kazakistan enerji kaynakları açısından oldukça zengin bir ülke olup ekonomisi enerjiye dayalıdır. Çin ise gün geçtikçe enerji talebi artan bir ülkedir. Bu sebeple taraflar enerji iş birliği konusunda isteklidirler. Bu çalışma Kazakistan ile Çin ilişkisinde son dönemlerde Modern İpek Yolu Projesi'nin de etkisiyle enerjinin önemi hızla arttığı için yapılmıştır. Tarafların enerji iş birlikleri 1997 senesinde petrol ile başlamış ve hızla ilerlemiş ve genişlemiştir. İki ülke arasında günümüzde doğalgaz, petrol, uranyum ve yenilenebilir enerji kaynakları üzerine iş birlikleri yürütülmektedir. Bu enerji iş birlikleri sayesinde günümüzde enerji kaynakları araştırılmakta ve geliştirilmekte, boru hatları yapılmakta, enerji ürünleri işlenmekte, teknik ve mühendislik hizmeti sağlanmakta, yenilenebilir enerji finansmanı sağlanmakta ve enerji ticareti yapılmaktadır. Bu durum ülkelere maddi faydalar sağlamaktadır. Özellikle 2013 senesinde açıklanan Modern İpek Yolu Projesi iş birliklerinin daha da genişletilmesi ve güçlenmesi için kaçınılmaz bir fırsattır. Bu çalışmada enerji konusunda genel bir bilgi verildikten sonra Modern İpek Yolu'nun genel çerçevesi çizilecektir. Ardından Çin ve Kazakistan arasında artan çok boyutlu ilişkiler enerji ilişkileri çerçevesinde ele alınacaktır. Çalışmada Modern İpek Yolu kapsamında yapılan yatırımlar ve enerji iş birlikleri hakkında bilgi verilmiştir. Geçmişteki sürece kıyasla Modern İpek Yolu Projesi sayesinde artan enerji iş birliklerinin analizi hedeflenmiştir. Ayrıca Çin'in izlediği politikalarla Kazakistan enerji ekonomisinde etkin olup olmadığı sorusunun cevabı aranmıştır. Çin ekonomisi açısından sürdürülebilirliğin önemi her geçen gün arttığı için başta enerji zengini olan komşusu Kazakistan olmak üzere Orta Asya Devletleri ile ilişkilerini ve yatırımlarını arttırmaktadır. Bu durum birçok fırsatı ve riski içinde barındırmaktadır. Tüm bunlar değerlendirildiğinde çalışmanın özelliği günümüze ışık tutmasıdır. Enerji iş birliğinin barındırdığı fırsatları ve riskleri analiz ederek yapılan yatırımları aktarmasından dolayı çalışma önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Modern İpek Yolu Projesi, Çin, Kazakistan, Enerji.

Abstract

Kazakhstan is a very rich country in terms of energy resources and its economy is based on energy. China, on the other hand, is a country whose energy demand is increasing day by day. For this reason, the parties are eager for energy cooperation. This study was carried out because the importance of energy has increased rapidly in the relationship between Kazakhstan and China with the effect of the Modern Silk Road Project in recent years. The energy cooperation of the parties started with oil in 1997 and progressed and expanded rapidly. Today, the two countries are conducting cooperation on natural gas, oil, uranium and renewable energy sources. Thanks to these energy collaborations, energy resources are researched and developed, pipelines are built, energy products are processed, technical and engineering services are provided, renewable energy financing is provided and energy trade is carried out. This situation provides financial benefits to countries. In particular, the Modern Silk Road Project, announced in 2013, is an inevitable opportunity for further expansion and strengthening of cooperation. In this study, after giving a general information about energy,

¹ Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Öğretim Görevlisi, Mail: dogannbusra7@gmail.com ORCID: 0000-0001-7119-5552.

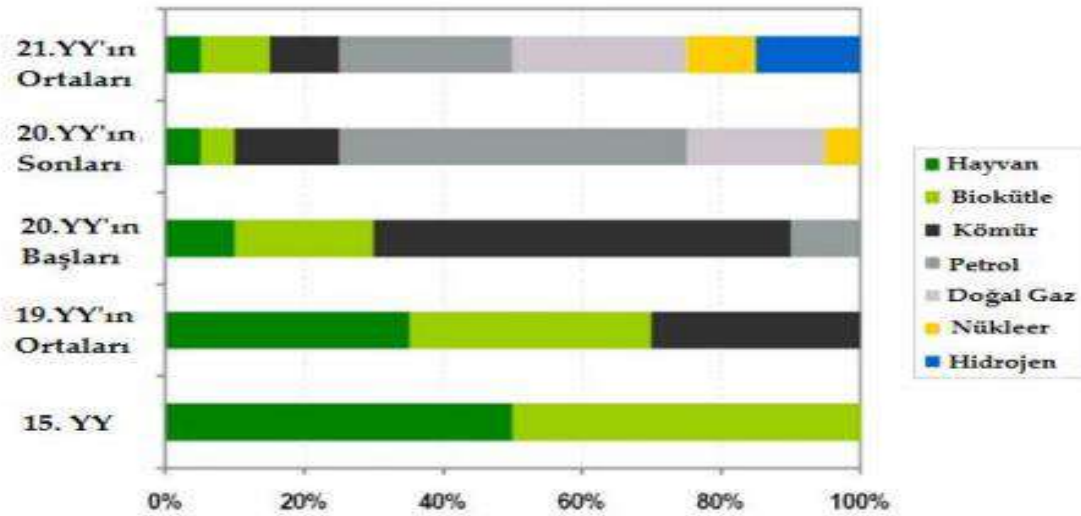
the general framework of the Modern Silk Road will be drawn. Then, the increasing multidimensional relations between China and Kazakhstan will be discussed within the framework of energy relations. In the study, information was given about the investments made within the scope of the Modern Silk Road and energy collaborations. Compared to the past process, the analysis of increasing energy collaborations thanks to the Modern Silk Road Project is aimed. In addition, the answer to the question of whether China is effective in the energy economy of Kazakhstan with the policies pursued has been sought. Since the importance of sustainability for the Chinese economy is increasing day by day, it increases its relations and investments with Central Asian States, especially with its energy-rich neighbor Kazakhstan. This situation contains many opportunities and risks. When all these are evaluated, the feature of the study is that it sheds light on the present day. The study is important because it analyzes the opportunities and risks of energy cooperation and transfers the investments made.

Keywords: Modern Silk Road Project, China, Kazakhstan, Energy.

0. Giriş

Günlük yaşantımızın her aşamasında kullandığımız enerji, yaşamımızın vazgeçilmezi olup, ekonomik büyümenin de temelini oluşturmaktadır. Ülkelerin ekonomik açıdan gelişmesi, ulusal güvenliği ve sosyal istikrarı ile doğrudan ilişkilidir. Temiz kaynaklardan elde ettiğimiz enerjiler ihtiyaçlarımızı karşılayamadığından dolayı yeni enerji kaynakları arayışına ihtiyaç duyulmuştur (Bkz. Grafik 1).

Grafik 1: Enerji Kaynaklarının Evrimi

Kaynak: <http://www.people.hofstra.edu/geotrans/eng/ch8en/conc8en/evolenergy.html>

Bu çalışmada öncelikle Kazakistan'ın enerji kaynakları üzerine araştırma yapılmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin enerji arz/talep durumu ve Kazakistan ile yapmış olduğu enerji iş birlikleri incelenerek Modern İpek Yolu kapsamında konu araştırılıp, analiz edilmiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin gelişmesi ile birlikte Kazakistan ile kurmuş olduğu ilişkiler de güçlenmiştir. Bu durumun temelinde enerji faktörü bulunmaktadır. Bölgeselin ötesinde küresel çapta düzeni değiştirebilecek bir potansiyele sahip olan Modern İpek Yolu'nun özellikle enerji konusunda büyük etkiler yaratmasından mütevellit Çin ile Kazakistan arasındaki iş birliğinin getireceği fırsatlar ve riskler göz önüne alınarak, öncelikle fırsatlardan nasıl faydalanılacağı, risklerden ise nasıl kaçınılacağı araştırılmalı ardından tarafların en yüksek düzeyde kazanç elde

etmesi için gerekli değerlendirmeler yapılmalıdır. Bu minvalde öncelikle enerji kavramına değinildikten sonra Kazakistan'ın enerji rezervleri, potansiyelleri, stratejik plânları ve enerji politikalarına yer verilmiştir. Ardından Modern İpek Yolu'ndan söz edilip proje enerji ağırlıklı olarak incelenmiş ve Çin ile Kazakistan'ın Modern İpek Yolu etkisi altında enerji iş birliklerine, bu iş birliğinin barındırdığı fırsatlara, risklere, zayıf ve güçlü yönleri bakılarak analiz edilmiştir.

1. Modern İpek Yolu

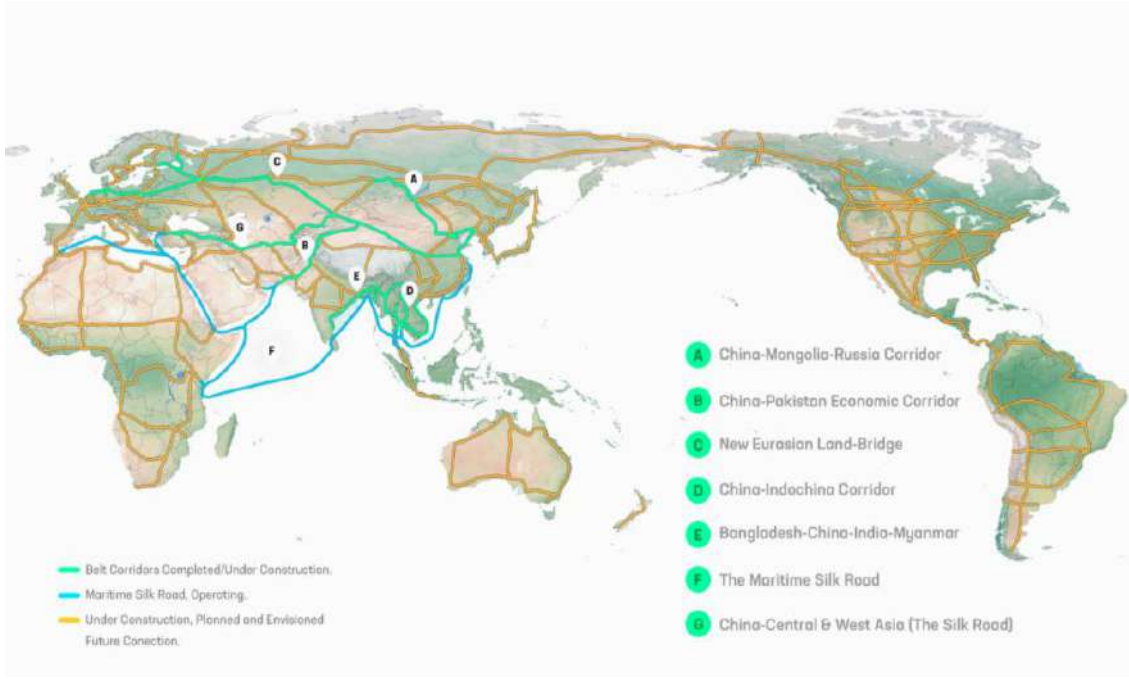
Milattan önce temelleri atılan İpek Yolu, Çin Halk Cumhuriyeti'ni, Asya üzerinden Avrupa ve Anadolu'ya bağlayan, küresel olarak değerlendirildiğinde en uzun ticaret ağı olarak kabul edilen, yüzyıllar boyunca hizmet veren, ipek aracılığıyla Doğu kültürünü Batı'ya tanıtan aynı zamanda bölgenin kültürünü, dinini, izlerini kilometrelerce öteye taşıyan, olağanüstü bir mirastır. Eski İpek Yolu, kıtalar arasında ilk ticaret yolu olmasının yanı sıra bazı temel teknolojik ilerlemelerin kaydedilmesinde de oldukça mühim bir rol üstlenmiştir.

İpek Yolu'nun son zamanlarda etkisini kaybetmesi ve küreselleşmenin de etkisiyle ülkeler yeni güzergâhlar bulmak için çalışmalarda bulunmuş, sonuca en çok yaklaşan isim ise Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) olmuştur. Çin Halk Cumhuriyeti başkanı Xi Jinping 2013 senesinde Kazakistan'a yapmış olduğu ziyaret esnasında gerçekleştirdiği konuşmasında "Bir Kuşak Bir Yol" adlı projesinden söz etmiştir. Proje "Çin-Roma Medeniyeti", "Kuşak ve Yol Projesi", "Modern İpek Yolu" isimlerinde de nitelendirilmektedir. Tarihi İpek Yolu ile ortak olan güzergâhlara sahip olduğu için projeye Modern İpek Yolu denmektedir (Fallon 2015: 141).

Modern İpek Yolu Projesi devlet destekli, yaklaşık dört milyar nüfustan oluşan, şu an için 72² ülkenin yer aldığı, benzersiz bir pazara sahip, en üst seviyede ekonomik faydayı hedefleyen, kazan-kazan stratejisine dayanan bir yatırım projesidir. 2 güzergâhtan oluşan projede 6 koridor bulunmaktadır (Bkn. Harita 1) (Bocutoğlu 2017: 255). Proje uygulanırken bazı stratejik avantajlar içerdiğinden dolayı kurumsal bir yapılanma tercih edilmemiştir. Bu avantajların ilki projenin kapsayıcılığıdır. Fonksiyonel yapısı sayesinde katılımcılar üzerinde yapısal bir kısıtlama bulunmamaktadır. İkincisi uygulama esnasında yaşanabilecek aksaklıklar için kendisine açık kapı bırakmaktadır. Ve üçüncüsü proje uygulama esnasında birçok seçeneğe sahip olduğundan dolayı katılımcılara farklı koşullar sunmakta katı kuralları koymamaktadır (Kacmarzski 2017: 1360).

² Azerbaycan, Afganistan, Arnavutluk, Bosna Hersek, Bahreyn, Bulgaristan, Belarus, Butan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bangladeş, Brunei, Çin, Çekya, Doğu Timur, Estonya, Endonezya, Ermenistan, Etiyopya, Filistin, Fas, Filipinler, Güney Kore, Gürcistan, Güney Afrika, Hırvatistan, Hindistan, Irak, İsrail, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Karadağ, Kamboçya, Kuveyt, Katar, Laos, Letonya, Lübnan, Litvanya, Makedonya, Macaristan, Moldova, Myanmar, Moğolistan, Madagaskar, Malezya, Mısır, Maldivler, Nepal, Özbekistan, Panama, Pakistan, Polonya, Rusya, Romanya, Slovenya, Suudi Arabistan, Slovakya, Sırbistan, Suriye, Singapur, Sri Lanka, Türkiye, Türkmenistan, Tayland, Tacikistan, Ukrayna, Umman, Ürdün, Vietnam, Yeni Zelanda, Yemen.

Harita 1: Modern İpek Yolu Projesi

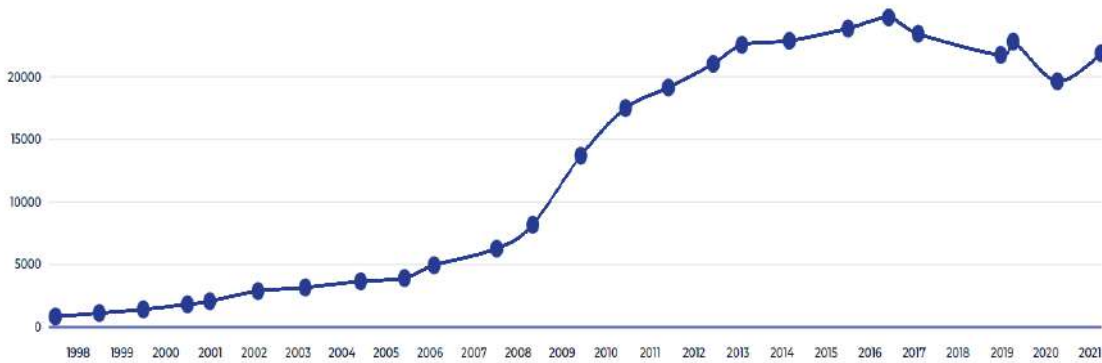

Kaynak: <https://www.brixsweden.org/wp-content/uploads/2021/01/Map-with-BRI-Corridors-1536x889.png>

2. Kazakistan'ın Enerji Kaynakları

Enerji üreticisi ve ihracatçısı olan Kazakistan, uranyum, petrol, doğalgaz ve kömür açısından dünyada ön sıralarda yer almakta rüzgâr, hidrolik, güneş ve biyokütle bakımından da ciddi bir potansiyele sahiptir. Sadece doğalgaz ve petrol gelirleri ülkenin GSYİH'sının dörtte birini, devlet bütçesi gelirin yarısı, toplam ihracat gelirin ise dörtte üçünü oluşturmaktadır (KAZENERGY 2021). Ayrıca Nükleer Enerji Ajansı'na göre dünyanın en büyük uranyum üreticisi (WNA 2021) ve onuncu büyük kömür üreticisi Kazakistan'dır (IEA, 2021).

Grafik 2: Kazakistan'da Uranyum Madenciliğinin Dinamiği

Kaynakça: https://www.kazatomprom.kz/en/page/dobicha_prirodnogo_urana

Tablo 2: Kazakistan'ın Petrol Rezervleri

Milyon Varil	Milyon Ton	Milyon Ton Üretim	Rafine Verimi	Rafinaj Kapasitesi
30.000	3900	86.1	367	400

Kaynak: Veriler BP'den alınarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Tablo 3: Kazakistan'ın Doğalgaz Rezervleri

Trilyon m ³	Milyar m ³ Üretim
2.3	31.7

Kaynak: Veriler BP'den alınarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Tablo 4: Kazakistan'ın Kömür Rezervleri

Milyon Ton	Milyon Ton Üretim
25605	2.04

Kaynak: Veriler BP'den alınarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

Ülkenin güneş enerjisi potansiyeli yaklaşık olarak 3,9-5,4 terewatt saat olup, yıllık enerji tüketiminin yalnızca %5'ini karşıladığı tahmin edilmektedir. Özellikle güney bölgesi senede 2200-3000 saat güneş ışığı almaktadır (Karatayev vd. 2014). Coğrafi açıdan rüzgâr enerjisine de uygun olan Kazakistan'ın tahmini enerji potansiyeli senede 1820 gigawatttır (Akhmetov vd. 2018). 2024 senesine kadar Ulusal Rüzgâr Enerjisi Sektörü Gelişim Programı 5 terewatt saat üretim hedeflemektedir (Enerdata 2018). Hidroelektrik potansiyeli yılda 198,6 terewatt saattir ancak teknik kullanılabilir potansiyel yılda 61,9 terewatt saattir. Mevcut durumda teknik uygulanabilir potansiyelinin %18'ini kullanmış durumdadır (BP 2021). Ülke 76,5 milyon hektar tarım arazisine, 10 milyon hektar ormana ve 185 milyon hektar otlak alanlara sahiptir. Son olarak toplam termal su kaynakları 4300 megavat olarak tahmin edilmektedir (Pala 2009).

3. Çin ile Kazakistan'ın Enerji İş Birliklerinin Modern İpek Yolu Kapsamında İncelenmesi

Çin Halk Cumhuriyeti'nin enerji talebi fazladır. Kazakistan ise enerji açısından oldukça zengindir. Bu sebeple enerji iş birlikleri uzun zamandır ikili ilişkilerin odak noktasını oluşturmaktadır. ÇHC Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013 senesinde Modern İpek Yolu Projesi'ni özellikle Kazakistan'da açıklaması da bu sebeptendir. Kazakistan ile enerji iş birlikleri daha eskiye dayanan Çin Halk Cumhuriyeti 1997 senesinde doğalgaz ve petrol sektörlerinde iş birliği anlaşmalarını imzalayarak bu konuyu ne kadar önemseydiğini bir kez daha göstermiştir. 1997-2003 arası ikili enerji iş birliklerinin ilk aşamasıdır. Bu dönemde daha çok boru hattı inşaatı, petrol çıkarma gibi projeler yapılmıştır (Long 2008).

İkinci dönemde ise taraflar iş birliklerini büyük ölçeklere yükseltmişler, doğalgaz ve petrol arama, geliştirme, petrokimya inşaatı, modernizasyonu, şirket birleştirme veya devralma projelerini gerçekleştirmişlerdir. Çin-Kazakistan petrol boru hattı projesi, Kuzey Buzachi projesi, Maten projesi, Kashagan projesi, PetroKazakhstan projesi, Karazhambas projesi, Atyrau Rafinerisi, Çimkent Rafinerisi Projesi bu projelere örnektir (Rigzone 2003; Erzhanova 2005; Wang 2005; Ding vd. 2007; Interfax 2013; SinoCast 2014; Interfax 2017). 2014 senesinde taraflar rafine kömür kimyasalları üretimi ve kömür bazlı temiz enerjiyle ilgili anlaşma imzalamışlardır (CCR 2014). Bu sayede Kazakistan'ın kömür bazlı temiz enerji konusundaki teknik eksikliği

giderilecektir. Bunun dışında iki ülke uranyum kaynaklarının geliştirilmesi adına 2006 senesinden itibaren uranyum madenciliği, uranyum tabletleri üretimi, doğal uranyum ticareti gibi birçok alanda ortaklık yapmaktadırlar. 2008 senesinde iki ülkenin ortak girişimi olan Shemiz Bayi Uranyum Şirketi kurulmuştur. Bu şirket ile 2035 senesine kadar ortak bir şekilde Kazakistan'da bulunan iki uranyum madeni geliştirilecektir (Qinzhu 2015). 2011 senesinde ise taraflar nükleer, güneş ve rüzgâr enerjilerinde iş birliklerinin süreceğini ifade eden bildiri yayınlamışlardır. Hatta 2017 ve 2018 senelerinde Çin, ülkeye güneş ve rüzgâr santralleri kurmuştur. Ek olarak 2010 senesinde yapılan anlaşmaya göre Çin, Chilik nehrine 230 milyon \$ değerinde, 254 megawattlık HES kuracaktır (Nodar 2010; Mustafayev 2018; NEA 2018).

Sonuç

Sürdürülebilir büyüme ve kalkınma için sürdürülebilir bir çevrenin gerekliliği dolayısıyla yenilenebilir enerji kaynağının mecburiyeti kabul görmüş bir gerçekliktir. Yenilenemeyen enerji kaynakları hızla tükenmekle kalmayıp bu süreçte çevresel açıdan ciddi zararlara yol açmaktadır.

Kazakistan enerji kaynakları açısından oldukça zengin bir ülke olup ekonomisi enerjiye dayalıdır. ÇHC ise gün geçtikçe enerji talebi artan bir ülkedir. Bu sebeple taraflar enerji iş birliği konusunda isteklidirler. Tarafların enerji iş birlikleri 1997 senesinde petrol ile başlamış ve hızla ilerlemiş ve genişlemiştir. O dönemde CNPC, Aktobe Petrol Sahası Şirketi'nden %60,3 oranında hisse satın almıştır (Long 2008). İki ülke arasında doğalgaz, petrol, uranyum ve YEK üzerine iş birlikleri yürütülmektedir. Bu enerji iş birlikleri sayesinde günümüzde enerji kaynakları araştırılmakta ve geliştirilmekte, boru hatları yapılmakta, enerji ürünleri işlenmekte, teknik ve mühendislik hizmeti sağlanmakta, yenilenebilir enerji finansmanı sağlanmakta ve enerji ticareti yapılmaktadır. Bu durum ülkelere maddi faydalar sağlamaktadır. Özellikle 2013 senesinde açıklanan Modern İpek Yolu Projesi iş birliklerinin daha da genişletilmesi ve güçlenmesi için kaçınılmaz bir fırsattır.

Modern İpek Yolu Projesi'nde Çin ve Kazakistan enerji ilişkileri birçok fırsata sahiptir. Projenin temelini enerji iş birliklerinin oluşturması bu durumu kanıtlamaktadır. Tarafların enerji politika ve stratejileri, uzun vadeli dostane ilişkiler, Şanghay İş Birliği Örgütü gibi faktörler de bu durumu desteklemektedir.

ÇHC'nin Kazakistan'daki yatırımları her geçen gün artmaktadır. Günümüzde Çin, tabii kaynaklar, tarım, makine, otomobil, işçilik ihracatı, hammadde işleme, büyük ölçekli altyapı, patent devri gibi birçok alanda yatırımlarını sürdürmektedir. Kazakistan enerji kaynaklarının keşfi ve geliştirilmesi, yenilenebilir enerjinin yükseltilmesi, enerji ihracatını çeşitlendirme gibi birçok konuda stratejik plânlarını açıklamıştır. Örneğin 2013 senesinde yapılan açıklamaya göre ülke 2050 senesinde yeşil ekonomiye geçmek arzusundadır. Cumhurbaşkanı'nın yapmış olduğu açıklamaya göre güneş enerjisi, hidroelektrik enerjisi, rüzgâr enerjisi ve nükleer enerjide toplam enerji tüketiminin 2020 senesinde %3, 2030 senesinde yaklaşık %30 ve 2050 senesine gelindiğinde ise %50'si oluşturması plânlanmıştır (Enerdata 2018). Kazakistan'ın bu plânlarına ÇHC'nin enerji sektöründeki tecrübeleri ve iki ülkenin enerji iş birliği eklenince taraflara yeni fırsatlar sunduğunu söyleyebiliriz. Ek olarak şunu da belirtmek gerekir ki enerji ithalatında Orta Doğu'ya olan bağımlılığı azaltmak için alternatif kaynak arayan ülkeler, Orta Asya ülkeleri ile özellikle de Kazakistan ile enerji ilişkilerini pekiştirme çabalarındadırlar. Yalnız bu enerji iş birlikleri fırsatlar kadar riskleri de içinde barındırmaktadır. Tüm bunlar analiz edilerek iş birliği yapılırsa taraflar çoklu kazanç elde edecektir. Günümüzde büyük güçler başta olmak üzere birçok devletin Kazakistan'ın enerji kaynaklarına yönelik farklı stratejileri bulunmaktadır. ÇHC ile Kazakistan'ın yapmış olduğu enerji iş birliği bölgedeki büyük güçleri de etkilemektedir. Dolayısıyla tarafların iş birliklerinin yürütülmesinde karşılaşılabilecek olan risklere karşı tedbirli olmaları gerekmektedir.

Kazakistan için ÇHC ile yapılan ortaklık şu açıdan da önemlidir: Ülkenin güneyine doğalgaz Özbekistan'dan gelmektedir. Fakat Kazakistan-Çin boru hattı ilerleyen dönemlerde bu bölgeye doğalgaz sağlayacaktır. Ek olarak Çimkent rafinerisi yenilenmiştir ve yeni rafine tesisi için

görüşmeler devam etmektedir. Ek olarak Kazakistan-Çin boru hattı, iki ülkeyi birbirine bağlamakta olup, altın boru hattı olarak anılmakta ve tarafların dostluğunu simgelemektedir.

Kazakistan Modern İpek Yolu Projesi'nde bulunan diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, Aktav'da bulunan Hazar'ın batı kıyıları ile Khorgos'da Çin'le ortak sınırı bulunması sebebiyle ÇHC'nin Avrupa'ya açılan ana kapısı durumundadır. Ayrıca proje sayesinde Kazakistan Avrasya Bölgesi'nde en büyük transit merkezi olma imkânına sahiptir. Ülkeye enerji sektöründe proje kapsamında yapılan yatırımlar; Aturav Rafinesi, Çimkent Rafinesi, Aktyubinsk Mumay, Ekibastuz GRES-2 Elektrik Santrali, Moynak Hidroelektrik Santrali, Kazakistan-Çin Petrol Boru Hattı, Kazakistan-Orta Asya-Çin Gaz Boru Hattı, Mangistau Munai Gas (%50) ve Uzen (%60)'dir. Potansiyel yatırımlar ise Janatas Rüzgâr Enerjisi Santrali ile Çin-Orta Asya doğalgaz boru hattıdır (CRI; Cooley 2016: 33; Qazaqstan Tarihy Источник).

Kaynakça

- AKHMETOV, A.; UCHIYAMA, Y.; OKAJIMA, K. (2011). Wind Power Development in Kazakhstan: Potential and Obstacles. In: *Conference Paper, Conference: The International Conference on Electrical Engineering 2011 (ICEE 2011)*.
- BOCUTOĞLU, E. (2017). Çin'in "Bir Kuşak-Bir Yol" projesinin ekonomik ve jeopolitik sonuçları üzerine düşünceler [Considerations on the Economic and Geopolitical Consequences of China's "One Belt-One Road" Project]. In: *Proceedings of the International Conference on Eurasian Economies*, s.265-270.
- BP (2020). *Statistical Review Of World Energy*. Erişim Adresi: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>
- BP (2021). *Statistical Review Of World Energy*. Erişim Adresi: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>
- CCR. (2014). *China Kingho Signed Mou With Kazmunaigas*, China Chemical Reporter, 25(19/20), 17-17. Erişim Adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=a9h&an=99022097&lang=tr&site=eds-live&authtype=uid>
- COOLEY, Alexander. The emerging political economy of Obor. *Recuperado el*, 2016, 7. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep23373.pdf?acceptTC=true&coverpage=false>
- CHINA RADIO INTERNATIONAL (CRI). Erişim Adresi: www.turkish.cri.cn/
- DING, X. ve JIANG, X. (2007). *Çin Uluslararası Güven Yatırım Şirketi Kazakistan Petrol Sahasını Başarıyla Satın Aldı*, Halkın Günü Gazetesi. Erişim Adresi: <http://finance.people.com.cn/gb/1038/59942/59945/5242514.html>
- ENERDATA (2018). *Country Energy Report: Kazakhstan*, Global Energy Market Research: Kazakhstan, 7. Erişim Adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=bth&an=130788763&lang=tr&site=eds-live&authtype=uid>
- ERZHANOVA, A. (2005). *Kazakhstan Launches Oil Pipeline To China*. Erişim Adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=n5h&an=d2cbd8a149c8d8f21815f749bfe a8570&lang=tr&site=eds-live&authtype=uid>
- FALLON, T. (2015). *The New Silk Road Xi Jinping's Grand Strategy For Eurasia*, American Foreign Policy Interests, 37(3), s.140-147.
- INTERFAX, (2013). *CNPC Acquires 8.33% Stake In Kashagan Project; Kazakhstan Now Has Biggest Stake*, Russia ve CIA Energy Newswire. Erişim Adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edb&an=91963003&lang=tr&site=edslive&authtype=uid>

- INTERFAX, (2017). *Development Bank Of Kazakhstan To Finance Shymkent Refinery Modernization Worth \$932 Mln*, Central Asia General Newswire. Erişim Adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edb&an=123198444&lang=tr&site=eds-live&authtype=uid>
- INTERNATIONAL ENERGY AGENCY (IEA), *Kazakhstan Energy Profile*. Erişim Adresi: <https://www.iea.org/>
- KACZMARSKI, M. (2017). *Non-Western Visions Of Regionalism: China's New Silk Road And Russia's Eurasian Economic Union*, International Affairs, 93(6), s.1357–1376.
- KARATAYEV, M. ve CLARKE, M. (2014). “Current Energy Resources In Kazakhstan And The Future Potential Of Renewables: A Review”, 59, s.97-104.
- KAZENERGY (2021). *The National Energy Report 2021*. Erişim Adresi: <https://www.kazenergy.com/en/operation/ned/2177/>
- LONG, F. (2008). *Çin ve Kazakistan'ın On Yıllık Petrol Kaderi*, Sohu. Erişim Adresi: <http://2008.sohu.com/20080309/n255607818.shtml>
- MUSTAFAYEV, A. (2018). *Brief: Kazakhstan, China To Launch New Renewable Energy Projects*. Erişim Adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=n5h&an=2w61060803044&lang=tr&site=eds-live&authtype=uid>
- NATIONAL ENERGY ADMINISTRATION (NEA), (2018). *Çin Yardımıyla Kurulan Kazakistan Güneş ve Rüzgâr Enerji Santralleri Faaliyete Geçti*, Ulusal Enerji İdaresi Erişim Adresi: http://www.nea.gov.cn/2018-12/03/c_137648019.htm
- NODAR, J. (2010). *Chinese Firm To Build Kazakh Hydropower Plant*, Joc Online, 5-5. Erişim Adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=bth&an=48377608&lang=tr&site=eds-live&authtype=uid>
- PALA, C. (2009). *Abandoned Soviet Farmlands Could Help Offset Global Warming*, Environmental Science & Technology, 43(23), 8707-8707. Doi:10.1021/Es903218x.
- Qazaqstan Tarihy Источник* (Kazakistan Tarihi İstoçnik). Erişim Adresi: <https://e-history.kz/kz>
- QINZHU, X. (2015). *Çin ile Kazakistan Arasında Nükleer Yakıt Alanında İş Birliğinin Beklentileri*, Çin Enerji Gazetesi, 17.
- RIGZONE. (2003). *CNPC Takes Another Stake In North Buzachi Field*. Erişim Adresi: https://www.rigzone.com/news/oil_gas/a/8543/cnpc_takes_another_stake_in_north_buzachi_field/
- SINOCAST, (2014). *Geo-Jade Petroleum Buys 95% Of Kazakhstan Oil Firm*. In: Sinocast Llc.
- WANG, B. (2005). *Petrochina, PK'yi 4.18 Milyar ABD Doları Karşılığında Başarıyla Satın Aldı*, Sina Finans. Erişim Adresi: <http://finance.sina.com.cn/chanjing/b/20051028/02062072266.shtml>
- WORLD NUCLEAR ASSOCIATION (WNA) (2021). *Uranium And Nuclear Power In Kazakhstan*. *World Nuclear Association*. Erişim Adresi: www.world-nuclear.org
- <http://www.people.hofstra.edu/geotrans/eng/ch8en/conc8en/evolenergy.html>
- <https://www.brixsweden.org/wp-content/uploads/2021/01/map-with-bri-corridors-1536x889.png>
- https://www.kazatomprom.kz/en/page/dobicha_prirodnogo_urana

İlhanlılar Döneminde Tebriz'den Sivas'a Uzanan Ticaret Yolu Ve Bilim Hayatına Etkileri

The Trade Route extending from Tabriz to Sivas in the Ilkhanid Period and Its Effects on Scientific Life

Sinan DOĞAN¹

Öz

İnsanların yetişmelerinde; ilmî ve kültürel anlamda bir seviye kazanmalarında yaşadıkları bölgenin, dönemin siyasi, sosyal, ilmî ve kültürel durumun oldukça önemli bir etkisi vardır. Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın ölümünden (624/1227) sonra Ögedey Han (ö. 639/1241) döneminde İran ve Azerbaycan'daki İlhanlı hâkimiyeti daha da güçlendi. Büyük Moğol Hanı Mengü (ö.1259) döneminde, İran'dan Mısır'a kadar olan tüm bölgeleri ele geçirilmişti. Hülâgû Han, 1256 tarihinde başşehri Tebriz olmak üzere İran'da, İlhanlı Devleti'ni kurmuştu. İpek Yolu'nun geçtiği coğrafyalarda siyasi birlik sağlanması, İran-Anadolu üzerinde olumlu etkiler yapılması kaçınılmaz olacaktır. Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin doğup büyüdüğü Şîrâz, Selçukluların hâkimiyetinde idi. Selçuklular döneminde Nizâmiye Medreseleri ile ilmî çalışmalar kurumsallaşmaya başlamıştı. Moğol Hanı Ögedey'e bağlılığını bildirmesi nedeniyle Şîrâz ve çevresinde yıkım yaşanmamıştır. İlhanlılar; tıp, matematik ve astronomi gibi bilimlere himaye etmiş, bilim çalışmalarında ilerleme kaydedilmiştir. İlhanlı Devleti'nin hükümdarı Hülâgû Han, astronomi âlimi Nasîruddin-i Tûsî (ö. 672/1274) için Azerbaycan'ın Merâğa şehrinde, zamanına göre en mükemmel aletlerle donatılmış bir Rasathane inşa ettirmişti. Kutbüddîn-i Şîrâzî, Şîrâz'dan sonra eğitiminin önemli bir kısmını Merâğa Rasathane'de yapmıştır. Anadolu'nun birçok şehrinde medrese, hastane ve kütüphane gibi, birçoğu vakıf olan müesseseler kurarak, bilim hayatını desteklemişlerdir. Sivas ve Kayseri bilim merkezi haline gelmiştir. Şîrâzî Kayseri'deki kurulan Pervâne Bey Medresesi'ne müderris olarak görev yapmıştır. Şîrâzî, Sivas'ta görevi sırasında, astronomi içerikli Nihâyetü'l-idrâk fi dirâyeti'l-eflâk adlı eserini (29 Kasım 1281) tarihinde tamamlamış. Gökmedrese'de müderrislik görevi sırasında, astronomi alanında ikinci büyük eseri olan et-Tuhfetü's-Şâhiyye fi'l-hey'e'yi kaleme almıştır. Merâğa Rasathanesi'nde görev yapan âlimlerinden bazıları, Anadolu'da çalışmalarına devam etmiştir. Anadolu'da matematik ve astronomi ilimleri başta olmak üzere birçok ilim dalı üst seviyede okutulmaya başlanmıştır. Şîrâzî, Miftâhu'l-Miftâh adlı eserinde; "Sivas ve Tebriz'in Allah'ın lütfü ve merhametiyle özel olarak korunduğunu" belirtmektedir. İlhanlılar döneminde Sivas ve Tebriz, fizikî ve ilmî açıdan en cazip mekânları olarak kabul edilmekteydi. İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han döneminde, Şenb-i Gâzân Rasathanesi'nin yanında bir de medrese açıldı. Makalemizde, İlhanlılar döneminde İpek ticaretin yolunun, İran-Anadolu'ya etkisini ve Tebriz-Sivas arasındaki bilim çalışmalarının etkisinin temellendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İlhanlılar, İpek yolu, Bilim, Anadolu, Tebriz, Sivas.

Abstract

In the upbringing of people; The region, period, political, social, scientific and cultural situation has a very important effect on their gaining a scientific and cultural level. After the death of the Mongol Ruler Genghis Khan (624/1227), Ögedei Khan (d. 639/1241) strengthened the Mongol dominance in Iran and Azerbaijan. He commissioned Hulagu Khan to seize and rule all the regions up to. Hulagu Khan founded the Ilkhanate State, known as the Ilkhanids, in 1256, with the capital city of Tabriz in Iran. Thus, political unity was achieved in the geography where the Silk Road passed. Scientific studies began to be institutionalized with the Nizamiye Madrasahs during the Seljuk period. Because of his devotion to Mongol Khan Ögedey. There was no destruction in Shiraz and its surroundings. Ilkhanate; Sciences such as medicine, mathematics and astronomy were patronized and

¹ MEB, Uzman, s. sinanQ@hotmail.com, Orcid:000000028242-0820.

progress was made in scientific studies. Hülâgû Khan, the ruler of the Ilkhanate State, had an Observatory built for the astronomy scholar Nasîruddin-i Tûsî (d. 672/1274) in the city of Merâga, Azerbaijan, equipped with the most perfect instruments for its time. Kutbüddîn-i Şîrâzî completed an important part of his education in Merâga Observatory after Şîraz. They supported the scientific life by establishing institutions such as madrasahs, hospitals and libraries, many of which were foundations, in many cities of Anatolia. Sivas and Kayseri have become science centers. Şîrâzî served as a professor at the Pervâne Bey Madrasa established in Kayseri. During his duty in Sivas, Şîrâzî completed his astronomical work *Nihayeti'l-idrak fi dirayeti'l-eflâk* (29 November 1281). While he was a professor at Gökmedrese, he wrote his second major work in the field of astronomy, *et-Tuhfetü's-Şâhiyye fi'l-hey'e*. Some of the scholars who worked at the Merâga Observatory continued their studies in Anatolia. In Anatolia, many branches of science, especially mathematics and astronomy, began to be taught at a high level. Şîrâzî, in his work called *Miftâhu'l-Miftâh*; He states that "Sivas and Tabriz have been specially protected by the grace and mercy of Allah". During the Ilkhanate period, Sivas and Tabriz were considered to be the most attractive places both physically and scientifically. During the reign of Ilkhanid Ruler Ghazan Khan, a madrasah was opened next to the Şenb-i Ghazan Observatory. In our article, it is aimed to justify the effect of the Silk trade route on the Iran-Anatolia route during the Ilkhanate period and the effect of trade and scientific studies between Tabriz and Sivas on the development of scientific life.

Key Words: Ilhans, Silk road, Knowledge, Anatolia, Tabriz, Sivas.

0. Giriş

Toplumların, ilmî ve kültürel anlamda bir seviye kazanmalarında, dönemin siyasî, iktisadi vaziyetin, önemli bir etkisi vardır. Tebriz'in siyasî, sosyal ve kültürel durumu, Erzurum ve Sivas olmak üzere Doğu Anadolu şehirlerini etkilemiştir. Bu nedenle Tebriz, Erzurum ve Sivas tarihî akış içerisinde, aralarında kültürel etkileşim gerçekleşmiştir. Kültür ve uygarlıkların, buluşma ve kaynaşma noktası olan İpek Yolu'nda, ürünle birlikte kültür de taşınmıştır. Moğollar/İlhanlılar döneminde Asya, Avrupa ve Orta Doğu'nun siyasal sınırlarını değiştirmiş, Moğollar/İlhanlılar idaresinde birleşmişti. Moğollar/İlhanlılar döneminde "İpek Yolu'nun" tek bir siyasal otoritenin hâkimiyetine girince, İpek Yolu ticaretinde önemli politikalar uygulanmış ve ticari faaliyetler şümüllü bir şekilde ilerlemiştir (Kalan 2016: 188-189). Moğollar/İlhanlılar, devletin gelişiminde hayati unsur olarak ticaret ve tüccar gelişimini sağlayan politikalar geliştirmişlerdi (Quentin 2006:13). Moğol kanunlarında seyahat edene kolaylık gösterilmesi emredilmiştir. Seyahat etmekte olan birisine, yorulmamış atı vermemek ve geceleme için yer göstermemek suç sayılmıştır (Alinge 1967: 118).

Tarihî akış içerisinde sürekli irtibatı sağlayan unsurlardan en önemlisi İpek Yolu'dur. Anadolu-İran arasında şehirlerin çoğu tali yollarla birbirine bağlanmaktadır. Bunlardan biri; Tebriz'den başlamakta, Merend, Hoy, Van, Muş, Varto, Hınıs ya da Van, Erzurum, Erzincan, Sivas'a ulaştıktan sonra güneybatıya dönerek Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Konya, Beyşehir, Seydişehir, Ortapayam Hanı, Aspendos ve Perge üzerinden Antalya'ya ulaşmaktadır (Özcan 2015: 73; Eskikurt 2014: 26-28). Mısır, Suriye, Irak, İran, Çin, İtalyan, Rus, Kıpçak ve Bizanslı tüccarlar Sivas'ta bir araya gelmekteydi (Gordlevski 1988: 211; Bedirhan 2000: 275). İzmit, Gerede, Çankırı, Amasya ve Şebinkarahisar üzerinden Trabzon'a veya Erzurum üzerinden Tebriz'e gidilebilmekteydi (Baskıcı 2009: 21-22).

İlhanlılar devrinde İran-Batı arasında İpek Yolu gelişmiş, ticari ilişkiler artmıştır. Cenevizliler, İskenderun Limanı'ndan Sivas, Erzincan, Erzurum Tebriz'e ulaşan kervan yolunun önemini kavramış, 1276 tarihinde Sivas'ta, 1304 tarihinde ise Tebriz'de ticaret temsilciliği kurmuşlardır. XIV. yüzyıl başlarında, Tebriz ve bölgenin geliri, 4 milyonluk İngiltere bütçesi veya 3 milyonluk Fransa bütçesi kadardı (Aka 2005: 428). Moğollar/İlhanlılar egemenlik kurdukları topraklarda, ticaretle birlikte eğitim ve öğretim çalışmalarını desteklemişlerdir. Tebriz/Reşidiye mahallesinde farklı ırklara sahip sanatkarların çalışmaları sonucunda gelişen Tebriz resmî şöhret

olmuştur. Tebriz/Reşidiye mahallesinde masrafları devletçe karşılanan 6-7 bin öğrenci bulunuyordu. 400'e yakın bilim adamına çalışma yapma imkânı verilmişti. Tebriz'de yazılan eserler, İstanbul ve Trabzon'da Yunanca'ya çevrilmektedir (Aka 2005: 478).

1. İlhanlılar Döneminde İpek Yolu Ticareti

Büyük Moğol Hanı Mengü (ö.657/1259) kurultay kararı ile kardeşi Hülâgû'yu, İran'dan Mısır'a kadar olan tüm bölgeleri ele geçirip, kendisine tabi (İlhan) olarak idare etmek üzere görevlendirdi (651/1253). Hülâgû, önce kimsenin alamadığı Alamut Kalesi'ni 654/1256'da ele geçirdikten sonra adına para bastırmış, İlhanlı Devleti'nin kurulduğunu ilan etmiştir. Başşehri Tebriz olmak üzere İran'da 654/1256 yılında kurulan ve 694/1295 yılından itibaren tam bağımsız hale gelen bu devlet, İlhanlılar Devleti adıyla anılmıştır (Spuler 1987: 967-972; Turan 493-625; Sümer 1969: 24-47).

1243 tarihinde meydana gelen Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklu Devleti yıkılma sürecini yaşamış, Moğolların hâkimiyetine girmiştir. İlhanlılar, merkezden gönderdiği valililer ile Anadolu'yu yönetmeye başlamıştı. İlhanlı Devleti'nin Hükümdarı Hülâgû Han, Muînüddin Süleyman Pervâne'yi (ö.676/1277) Anadolu'ya Vali olarak tayin etmiş, Selçuklu Devleti İlhanlı Devleti'nin bir eyaleti olmuştu (Turan 1993: 522; Kılıç 2006: 56; Kesik 2006: 91-92).

İlhanlı Devleti 13.yüzyıl'ın ortalarında Güney Kafkasya, İran, Orta Doğu ve Anadolu'da hâkimiyet kurmuştu. Merağa, Tebriz, Sultaniye gibi şehirlerin, İlhanlı Devleti'ne başkent görevlerinde bulunması, bölgenin gelişmesini sağlamıştır. İran, Çin, Anadolu, Mısır ve Suriye arasında İpek Yolu'nun canlanmasına, binlerce sanat ve ilim adamlarının, İlhanlı kültür sahasına yönelmesini sağlamıştır. Merağa ve Tebriz gibi şehirler, Türk-İslam ilim-kültür hayatına önemli derecede katkı sağlamıştır (Jahn 1979-1980: 59, 68).

Önemli ticaret yollarından "İpek Yolu", İran ile Türkiye'yi birbirine bağlayan eski Türkiye-İran transit yoludur. İlhanlı Devleti'nin Tebriz'den Erzurum'a ulaşan "İpek Yolu" üzerinde kurulması, Tebriz'in gelişiminde etkisi büyüktür (Mahmoudi 2010: 29). Tebriz, İran'ın "Batı kapısı" olarak görülmektedir. Asya'nın Doğusu ile Batısı arasında köprü görevini üstlenen "İpek Yolu", ticaretin gelişiminde önemli yer tutmaktadır (Mahmoudi 2010: 173). Tebriz'in Kuzey-Güney ve Doğu-Batı yönlerinde bulunan önemli yollar üzerinde olması, önemini artırmıştır (Bakır ve Altungök 2015: 68).

Hacca gidenler, XI.Yüzyıl'da işlek olan Tebriz-Halep yolunu kullanıyordu (Eskikurt 2014: 25). Tebriz-Halep Yolu'nun, emniyetsiz ve zor olmasından dolayı, başka yollar ilave edilmesi, genişletilmesi, yolun önemini ve işlevi artmıştır. Zamanla ticaret ve kültür merkezi olan bu bölge, Anadolu ve Mezopotamya arasında köprü görevini üstlenmiştir (Çıralı 2020: 34). XIII. yüzyıl'da Tebriz-Ayas Yolu, Doğu-Avrupa arasındaki deniz ticaretine işlerlik kazandırmıştır (Eskikurt 2014: 26).

Anadolu-İran-Mısır arasında güvenli yolun oluşturulması çabaları, İlhanlı Hükümdarı Ahmed Teküder Hân döneminde devam etmiştir. Ahmed Teküder Hân, Memlük Sultanı Sultan Kalavun'a Şîrâzî aracılığıyla ulaştırdığı mektupta; barış sağlanabilirse, hac yollarındaki emniyetin sağlanacağını, ticarî hayatın canlanacağını, yağmaların önüne geçileceğini, masum insanların saldırı ve tecâvüzlerden korunacağını, dolayısıyla fitnenin sona ereceğini ve tüm şehirlerdeki Müslümanların rahat edeceğini belirtiyordu (Aksarâyî Müsâmeretü'l-ahbâr: 107-108; Derin 2008).

İlhanlı Devleti'nin Hükümdarı Gazan Han döneminde, İlhanlı-Anadolu bağlantısını sağlayan "Darvaze-yi Rum" ve "Darvaze-yi Irak" kapısı bulunuyordu (Hemedânî 1351: 260, 262, 266, 267). "Darvaze-yi Irak" kapısı, Surhab Mahallesi'nin yakınlarında şehrin çıkış kısmındaydı. Tebriz'den Trabzon'a giden güzergâh, Doğu ile Batı arasında bir köprü olması hasebiyle iyi gözetlenmiş ve korunmuştu (Gabashvili 2002: 665). Ebu Said Han (1317-1335) kervanların sağlıklı bir şekilde gidip gelmelerini sağlayacak güvenli bir yol inşasını başlatmıştı. Tebriz ile Avrupa arasındaki irtibatını güçlendirmişti (Konukçu 1999: 649-654). Yolun, güvenli şekilde

fonksiyonel hale gelmesiyle emtia yanında yetişen alimlerin de Anadolu'ya; öncelikle Erzurum'a ulaşmalarına yardımcı olmuştur. Tebriz, Hoy, Nahcivan, Sürmeli, Horasan, Pasinler ve Erzurum Sivas ve Kayseri gibi tarihi kentler de Tebriz rüzgarından faydalanmıştı.

2. İlhanlılar Döneminde Bilim Hayatı ve Anadolu'ya Etkileri

İlhanlı hükümdarları, ilme önem verip (Yılmaz 1989: 10-11; Miquel 1991: 303) tıp, matematik ve astronomi gibi ilimleri himaye etmişlerdi. İlhanlı hükümdarı Hülâgû, Azerbaycan'ın Merâga² şehrinde, rasathane kurulması için Nasirüddin-i Tûsî'yi (ö.672/1274) görevlendirmişti (Yılmaz 1989: 10-11; Togan 1981: 223; Barthold 2004: 62). Merâga Rasathanesi, Melikşah Rasathanesi³ geleneğine göre inşa edilmiştir (Morelon 2006: 31). Merâga Rasathanesi'nde birisi Çinli olmak üzere on beş astronomi ve matematik bilgini çalışmıştır. Müeyyedüddîn el-Urdî, Muhyiddîn b.Ebü's-Şükr el-Mağribî, Kutbüddîn-i Şîrâzî, Esîrüddîn el-Ebherî, Necmeddîn Debîrân, Fahreddîn el-Ahlâtî, Rükneddîn b.Şerefeddîn el-Âmulî ve Ali b. Ömer el-Kazvîni burada çalışan bilginlerdir (Bakkal, 2019: 105-141). Merağa Rasathanesi'nde⁴ ortaya çıkarılan bilimsel buluşlar, sonraları Çin'de, Semerkant'ta, İstanbul'da, Hindistan'da ve yaklaşık dört asır boyu Avrupa'da kullanılmıştır (Hayırbey 2008: 161-162)

Gâzân Han zamanından sonra devlette İslâmlaşma süreci hız kazanmıştı. Buna paralel olarak din âlimleri ve sûfiler, İlhanlı saraylarında büyük bir hürmet görmüşler. Halk arasında dinî ve tasavvufî hareketler yayılmaya başlamıştır (Barthold 2004: 226). Gâzân Han, Tebriz'in Batısı'nda "Şâm-ı Gâzân" adında külliye inşa ettirmişti (696/1297). "Gâzâniyye" ve "Şenb-i Gâzân" adıyla anılmıştır (Köprülü 1942: 223-224; Sayılı 1946: 627-628; Yuvalı 1996: 429-431). Gâzân Han döneminde bir çok dinî müessese kuruldu. Şenb-i Gâzân Rasathanesi'nin⁵ yanında bir de medrese açılmıştı (Sayılı 1946: 627-628; Yuvalı 1996: 429; Haykıran 2015: 168).

²Merâga, günümüzde İran sınırları içerisinde yer alan önemli ortaçağ şehirlerinden biridir. Hülâgû'nun kurduğu İlhanlı Devleti'nin başkenti olmuştur (Mohsenpoormobarak Abad 2015:6). Hülâgu Han'ın güvenini kazanan Nasirüddin Tusi, Âlimlerin korunarak ilmin gelişmesi için onlardan yararlanılması; halkın yaşam şekli ve vergilerin adaletli bir şekilde düzenlenmesi; bilimin gelişimi açısından rasathane kurulması ve zengin kütüphanenin kurulması gibi konularında, Hülâgu Han'ı ikna etmişti (Reşidüddîn 2013: 30). Nasirüddin Tusi ise "Yer üzerinde sakince yaşamak isteyen isen gökteki olayları öğrenmen şarttır" diyerek kendine özgü bir örnekle açıklamış ve ikna etmiştir (Rzayev 1996: 11,14; Barthold 1940: 113; Sezgin 2007: 28; Demirkol 2010: 40). 1259 yılında Merâga'da döneminin en muhteşem rasathanesi kuruldu (Sayılı 1956: 2; Şirinov 2007). Burada kendi zamanına göre astronomi alanında çok ileri sayılabilecek aletler kullanılmaktaydı.

³Müslümanlar, başlangıçta kabul ettikleri Batlamyus (ö.168) astronomi sisteminin bazı hatalar verdiğini görünce, bunları düzeltmek devlet destekli veya özel olmak üzere birçok rasathane kurulmuştur. İslâm tarihinde kurulan rasathanelerin en önemlileri Fahrüddeve (Rey) (994), Melikşâh (İsfahan) (1075), Merâga (1259), Semerkant (1408-1424) ve İstanbul (1575-1580) rasathaneleridir. İslâm tarihinde ilk rasathane çalışmaları 9. yüzyılın ilk yarısında Cündişâpûr'da yapılan gözlemlerdir. Ez-Zicü'l-müştemil adlı bir zic hazırlanmıştı. Abbasi Halifesi Me'mûn, 827 tarihinde Bağdat'ın Şemmâsiye semtinde kurulmuş. Şam'ın kuzeyinde yer alan Kâsiyûn dağı üzerinde ikinci bir rasathane kurmuştu. Kâsiyûn Rasathanesi'nde Ay ve Güneş ile ilgili bir yıllık gözlem programı hazırlanmıştır.

⁴İlhanlı/Moğol döneminde tam teşkilatlı rasathane yapılması Ögeday Han tarafından ortaya atılmıştı. Bu görev, Hülâgû Han'a verilmişti. İlhanlı Hükümdarı Hülâgû döneminde, Badat'ın işgali ile elde edilen 30 milyon altının 20 milyonu, Merâga Rasathanesi'nin inşasında kullanılmıştır. Merâga Rasathanesi'nde Jüpiter'in (Müşteri) dönüşü periyodu da hazırlanmıştır. Merâga Rasathanesi astronomi alanında en önemli gelişmelerin kaydedildiği konumuna yükselmesiyle milletlararası bir kurum haline gelmiştir. Merâga Rasathanesi, gözlemevi niteliğinin yanı sıra astronomi ve matematik derslerinin verildiği bir bilim akademisi ve bir üniversite özelliğine de sahipti. Farklı ülkelerden öğrenim için gelmiş yabancı öğrenciler vardı. Merâga Rasathanesi'nde dört yüz bin cilt kitabın yer aldığı zengin bir kütüphanesi vardı. Bu kitaplar, İlhanlıların işgal ettiği şehirlerde toplanıp buraya getirilen kitaplardı (Bakkal 2019:105-141).

⁵Şenb-i Gâzân Rasathanesi ise sadece astronomi eğitiminin yapıldığı bir okul olarak hizmet verebilmişti (Köprülü 1942: 223-224; Sayılı 1946: 627-628). Gazân Han'ın Tebriz yakınlarında yaptırdığı Şenb-i Gazân Külliyesi'nin mütevelliliğini üstlenen Reşidüddin, Şîrâzî'nin bu külliye içerisinde yer alan Şenb-i Gazân Rasathanesinde idareci ve hoca olarak görev yapmasını sağlamıştı (Reşidüddin 2000: 337; Köprülü 1942: 223-224; Sayılı 1946: 627-628; Yuvalı 1996: 429). Moğolların Merâga'da toplamış olduğu dönemin değerli bilim insanları, İlhanlı Devleti'nde zaman zaman oluşan siyasi çalkantılar sonucunda Anadolu'ya gitmişlerdir. Merâga Matematik-Astronomi Okulu'nun etkisini, Hubeys et-Tiflîsî, Kutbeddin Şîrâzî ve İbn-i Sertak alimlerin Anadolu'ya taşıdığını söyleyebiliriz.

İşrâkî felsefenin kurucusu Şihabüddin Sühreverdî'nin (ö.587/1191) ölümünden sonra da İşrâkî'nin varlığı ve etkisi devam ettirilmiştir. Kutbüddin-i Şîrâzî, İşrâkî'yi dönemin diline aktarmış, Anadolu ve İran bölgesinde yaygınlaşmıştı (Fazlıoğlu 2007: 548-549). İlhanlılar, Anadolu'da yaptırdığı ilmî müesseseler ile Konya, Sivas ve Kayseri gibi şehirler önemini devam etmişti. İlhanlıların yaptırdığı Sivas'ta Çifte Minareli Medresesi, Burûciye Medresesi Erzurum'da Çifte Minareli Medrese ile Yakutiye ve Ahmediye medreseleri bunlara örnek olarak zikredilebilir (Demir 2005: 200; Kara 2006: 619).

İlhanlı Devleti, Anadolu'nun haritasının⁶ hazırlanması için Şîrâzî'yi görevlendirdi. Bundan dolayı Şîrâzî'nin Kastamonu'da Çobanoğulları Bey'i Muzafferüddin Yavlak Arslan'ın (679-689/1281-1292) sarayında bir süre ikamet etmesinden dolayı, Kastamonu ve çevresi ilim adamlarının uğrak yeri haline gelmişti (Yücel 1965: 64-65; Yakupoğlu 2017: 45). Şîrâzî, Akdeniz (Derya-yı Garb) Karadeniz (Bahr-i Buntus) ve Marmara Denizi'ni (Halic-i Kostantmiyye) sınır olarak belirleyen Anadolu haritasını hazırladı (Togan 1942: 45-48). Bu haritayı Aladağ Yaylası'nda Argun Han'a sundu (690/1290) (Togan 1942: 45-46; Turan 1993: 594).

Fizik, astronomi ve matematik âlimi olan Kemâlüddîn el-Hasen b.Alî b.el-Hasen el-Fârisî 665/1267 tarihinde doğdu. İbnü'l-Havvâm el-Bağdâdî ile Kutbüddîn-i Şîrâzî gibi önemli hocalardan (Bozhüyük 2002: 232) ders gören Kemâleddin el-Fârisî, şöhretini İbnü'l-Heysem'in Kitâbü'l-Menâzır adlı optik kitabına yazmış olduğu Tenkihu'l-Menazır li dav'i'l-basar ve'l-besâir adlı şerhe borçludur (Topdemir 1999: 433, 442). Şîrâzî, İbnü'l-Heysem'e ait (ö.432/1040 [?]) Kitâbü'l-Menâzır'ı incelemiş ve elde ettiği bilgilerle optik bilgileri, gök kuşağına başarıyla uygulamıştır. Işık ışınının yağmur damlasında iki defa kırılıp, bir defa yansınmasıyla gök kuşağı renklerinin oluştuğunu ilk defa doğru olarak açıklamıştır (Topdemir 1990: 481; Şerbetçi 2002: 487).

Şîrâzî, öğrencisi Kemâleddin el-Fârisî'ye Kitâbü'l-Menâzır'ı okuyup, bunun üzerine çalışma yapmasını tavsiye etmiştir. Kemâleddin el-Fârisî, Tenkihu'l-Menazır adlı meşhur şerhini yazmıştır. Şerhin sonuna bir küre yüzeyinde ışığın yansınması ve kırılması, gök kuşağı, hâle ve karanlık oda (Topdemir 1992: 281-289) konularına dair yeni tespitlerini eklemiş, böylece İbnü'l-Heysem'in orijinal çalışmalarının düzeltilerek günümüze ulaşmasına yardımcı olmuştur. (Bozhüyük 2002: 232; Topdemir 1999: 433). İbnü'l-Fuvatî, hadis başta olmak üzere tarih, felsefe, edebiyat ve şiir gibi alanlarda uzmanlaşmıştı (Tomar 2000: 47), Merâğa Rasathanesi kütüphanesi idarecisi olarak on yıldan fazla görev yapmıştı.

Tam adı Ebû Abdillâh Hamîdüddîn Mahmûd b. Ömer en-Necâtî en-Nisâbü'rî olan Nisâbü'rî, Nisâbü'r ve Tebriz'de eğitim gördü. Tebriz'de iken Kutbüddîn-i Şîrâzî'den ders almıştı (Kâtib Çelebi 1941.2052). Tam adı Nizâmüddîn Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbü'rî olan Nizâmüddîn el-A'rec Tebriz'de eğitim gördüğü dönemlerde Kutbüddîn-i Şîrâzî'den ders almıştır (Şerbetçi 2002: 487-488; Turgut 2007: 181). Hocasının yönlendirmesiyle Tahrirü'l-Mecisti'ye şerh yazmıştır. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Merâğa Medresesi'nde başlattığı aklî ve riyâzî ilimler alanında icâzet verme geleneği, zamanla diğer bölgelerde de yaygınlaştı. Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin el-Mevsîlî'ye verdiği icâzet, (Rebûlâhir 708/Eylül 1308) önemli örnek olarak gösterilebilir (Akpınar 2000: 397).

⁶ İlhanlı Devletinde savaş için en doğru zaman ve mekanın belirlenmesi amacıyla rasathane çalışmalarına ;müneccim ve harita uzmanlara çok değer verilirdi (Uyar 2009: 437-438). Bu nedenle Memlükleri ortadan kaldırmak ve İlhanlı devletinin tâbisi konumunda olan Selçuklu Devletinin sınırlarını tam olarak belirlemek isteyen Argun Han, Anadolu sahilleri ve Rum ülkesini çeviren denizlerin haritalarının çizilmesini istiyordu. Argun Han, haritanın çizimi hususunda coğrafya, astronomi ve matematik konusunda dönemin en önemli ve Anadolu'da yaşamış güvenilir bir devlet adamı olan Şîrâzî'yi görevlendirdi. (Togan 1942: 45,48; Togan 1959-1960: 3)

⁷ Merâğa Matematik-Astronomi Okulu'nun birikimini taşıyan Kutbeddîn Şirâzî, bu okulda okutulan ve bu okul üyelerince telif edilen eserlerin, Anadolu'ya aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır (Fazlıoğlu 2001: 159-160). Sivas Gökmedrese'de hocalığı sırasında, Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk (Gök Kürenin Bilgisini Anlamanın Sınırı) ve el-Tuhfetü' ş-Şehhiyyefî'l-hey'e' (Astronomide hükümdara Armağan) adlı iki tane çok önemli matematiksel-astronomi kitabı kaleme almıştır (Wiedermann 1986: 54; Kaya 2008: 231-232).

Kutbüddîn-i Şîrâzî'den de ders alan Kâşânî, Şîrâz'da iken Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin hocası Şemsüddîn el-Kîşî'den ders almıştır (Alkış 2008: 38-40). Rab-ı Reşîdî'de görev yapan Kâşânî'nin aynı zamanda İlhanlı hükümdarı Olcaytu Hân'ın yanından hiç ayırmadığı dört şeyhten biri olduğu bilinmektedir (Ergül 2002: 14; Alkış 2008: 55). Dâvûd-i Kayserî gibi önemli öğrenciler yetiştiren ve Şerhu Fusûsî'l-hikem, Te'vilâtü'l-Kur'ân, Hakâiku't-te'vîl fi dekâiki't-Tenzîl ve Istilâhâtü' s-sûfiyye gibi önemli eserler bırakan Kâşânî, 1335 yılında vefat etti (Ergül 2002: 84; Alkış 2008: 76,78).

Mahmûd b.Abdurrahmân el-İsfahânî, Tebriz'de eğitim gördüğü dönemde Kutbüddîn-i Şîrâzî'den de ders almıştır (Demirci 2000: 509; Şerbetçi 2002: 487-488). Mantık ve Kelam ilminde mütehasıs olan İsfahânî, tasavvufla ilgilendi (Demirci 2000: 509). Adudüddîn el-Îcî, Şîrâz ve Tebriz'de eğitim alıp, daha sonra Sultâniye'de eğitimine devam etmiştir (Görgün 2000: 413). Adudüddîn el-Îcî, Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin Osmanlı döneminde etki etmesini sağlamıştı (Şerbetçi, 2002: 487,488; Arıcı 2015: 972). İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö.726/1325) ve Adudüddîn el-Îcî'den (ö.756/ 1355) dersler alan Kutbüddîn er-Râzî (Derin 2008: 7-8; Sarioğlu 2007: 486) Tebriz'de iken Şîrâzî'nin derslerine katılmış ve ondan İbn Sina'nın el-İşârât adlı eserini okumuştur.

Anadolu'ya gelen Hubeys et-Tiflîsî (Öztop 2015: 110, 120-121), astronomi birikimini Anadolu'ya aktarmış, kozmolojik astronomi alanında gelişmeler yaşanmıştı. Hubeys et-Tiflîsî, yer merkezli (Jeosantrik) evren sistemi, Güneş ve Ay'la yer arasındaki münasebet hakkında bilgiler sunmuştur. Ancak Hubeys et-Tiflîsî, daha çok yıldızlar üzerinde yoğunlaşmış, on iki yıldız grubundan oluşan bu sistemin, özellikle Güneş ve Ay'a göre pozisyonları ve onların açışal değerlerini tanıtmıştır (Kâhya 2002: 833).

İbn Sertâk, Merâğa Astronomi-Matematik Okulu'nun bilgi birikimini, Anadolu'ya aktarmıştı (Fazlıoğlu 2001: 152-167). İbn Sertâk⁸ Tokat Niksar Nizamiyye Medresesi'nde görevi sırasında (Fazlıoğlu 2015), mütalaa, tahrir, islâh ettiği ve bazı talikatta bulunmuştur. İbn Sertâk'ın klasik İslami dönem matematik-astronomi eserlerinden müteşekkil bir yazma mecmuası bulunmaktadır (Unat 2010: 501-516).

Kırşehir Valisi Nureddin Cibril b.Caca'nın yaptırdığı Cacabey Medresesi'nde rasathane bulunuyordu (Doğan 2018). Germiyanoglu Süleyman Şah döneminde (1368-1367) rasathanenin yer aldığı Vâcidiye Medresesi'ni kurmuştu. Vâcidiye Medresesi'nde görevli müderris Molla Abdülvâcid, rasat çalışmalarında bulunmuş (Bakkal 2019: 105,141). Molla Abdülvacid (ö.1434) Astronomi alanında Usturlab diğeri de Çağmini'nin el-Mulahhas fi el-Hey'e adlı astronomi eserine yazdığı bir yorumdur (Sayılı 1948: 653-677).

XIV. yüzyıl'da Konya, Niğde, Lâdik, Kastamonu, Sinop, Sivas, Bursa, İznik, Kırşehir gibi şehirlerin yer aldığı Anadolu'da⁹ Türkçe eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde, millî ruha

⁸ İbn Sertâk'ın Merâğa Matematik Astronomi Okulu'nda edindiği bilgi birikimini, görev aldığı Tokat Niksar Nizâmiyye Medresesi'nde başta Davud el-Kayserî olmak üzere talebelerine aktarmıştır. Bu ilmî faaliyetinde İbn Sertâk, sadece kendisinin ve Merağa matematik-astronomi bilgi birikimini değil; Aristoteles, Apollonius, Akaton gibi Yunan matematikçi-filozoflarının; Muhammed b. Musa el-Harizmî, Yakub b. İshak el-Kindî, Sabit b. Kurra, İbnü'l - Heysem, İbn el-Salah diye tanınan Ebu'l-Futuh Ahmed b. Muhammed b. el-Serî el-Bağdadî, Ebu Sehl el-Kuhi gibi klasik İslam matematiğinin önemli isimlerinin bilgi birikimlerini de tedris ettiği görülmektedir. Bu bilgiler ışığında Davud el-Kayserî'nin bu birikimini, İznik Medresesi'ne aktararak klasik İslâm ilmî geleneği ile Osmanlı kuruluş sürecinin ilmî hayatı arasında bir bağlantı sağladığı görülmektedir (Unat 2011).

⁹ Âşık Paşa; *Garibnâme, Fakr-nâme, Vâsıf-ı Hâl, Risâle fi Beyâni's-Semâ, Kimya Risalesi*-Hacı Şadgeldî, *Teferrüzü'l-ümera*-Ahmed-i Gülşehri; *Felek-Nâme, Mantıku't-Tayr-Kerâmât-ı Ahî Evren*; *Aruz Risâlesi, Kudurî Tercümesi*-Abdulhamit bin Abdurrahman el-engüriye, *Silkü'l-Cevahir*-Şeyh Ali Bin Dost-i Hüda el-Ankarî, *Mu'cizat-ı Nebi-Kadı Burhaneddin Ahmed, Tercihü't-Tavdih, İksirü's-saadat fi esrar li-ibadat,usul-ı fıkahla ilgili Tercihü't-tavzih*-Kadizâde-i Rûmî, *Şerhu Eşkâ-li't-te'sîs*'i ile astronomiye dair *Şerhu'l-Mulahhas fi 'ilmi'l-hey'e*'si-Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-kudsîyye fi menâsibi'l-ünsiyye*-Hoca Mesud, *Süheyl ü Nev-bahâr, Ferhengnâme-i Sa'dî*-Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Kübera*-Ahmedî; *Divan, İskendernâme, Cemşid ü Hurşid, Tervihu'l-ervâh, Bedâyi'u's-sihr fi sanâyi'i's-şi'r, Mirkâtü'l-edeb, Mizânü'l-edebi, Mi'yârü'l-edeb*-Erzurumlu Mustafa Darîr, *Kissa-i Yûsuf (Yûsuf ve Zelihâ), Sîretü'n-Nebî (Tercümet üd-Darîr), Fütûhu's-Şâm, Kitab-ı Siyer-i Nebî, Yüz Hadis ve Yüz Hikâye*-Ahmet

bağlılıkları, gerekse şair ve yazarların idealist bir anlayışla eserler ortaya koymuşlardır. Selçuklular döneminin çok az sayıdaki eserlerine karşılık Kur'an tercüme, peygamber kıssaları, evliya menkıbeleri, nasihatnâmeler, tıbbı, baytarlığa, avcılığa, cevherlere, rüya tabirlerine ait çeşitli tercüme ve telif kitaplar; edebî alanda dinî-destanî manzum ve mensur eserler, tasavvufî ve romantik mesneviler, divanlar vb. birçok eser meydana getirilerek Türkçe edebî bir dil olarak iyice işlendi (Doğan 2018: 199-200, 230).

3. İlhanlılar Döneminde Tebriz ve Etkisi

Abaka Han döneminde (1264/1265) dar'ül-mülk statüsüne yükselen Tebriz¹⁰, İlhanlı Devleti'nin başkenti oldu (Reşidüddin 2013: 80; Barthold 1963: 8/79). İlhanlı Hükümdarı Hülâgû Han(1256-1265), Hoca Nasreddin Tusî başta olmak üzere devletin ünlü ilim adamlarını, Tebriz'de topladı (Aydoğmuşoğlu 2007: 47). Şehir, İlhanlı hükümdarı Abaka Han'dan Olcayto Han'ın idaresi altında bulunan zamana kadar iktisadî ve kültürel hayatın en parlak dönemlerini yaşadı (Jahn 1971: 29). Argun Han döneminde imar çalışmaları ile güzelleşen Tebriz, Gâzân Han döneminde kültür ve medeniyet şehri olarak cazibe merkezi haline geldi (Bakar 2020: 252; Aydoğmuşoğlu 2007: 44,64). Şîrâzî, Tebriz beldesini “cennetlerden bir cennet” şeklinde nitelendirir. Tebriz şehri, Ön-Asya'da en eski yerleşim yerlerinden biridir (Bakır ve Altungök 2015: 69). Hazar Türklerinin “Tavr” boyundan geldiği, ileri sürülmektedirler (Bilgili 2011: 219). Büyük Han (Kubilay)'ın diğer Moğol prenslerinin, Hindistan ve Mısır elçilerinin diğer taraftan da Avrupa krallarının, Bizans İmparatoru'nun ve Papa'nın elçileri Tebriz şehrinde buluşuyordu (Jahn 1971: 29).

Geyhatu (1291/1295) devrinde “İlhanlı Sarayı”na ulaşan seyyah Marco Polo,

“Tebriz, Irak eyaletine ait, çok tanınmış, üstün, geniş ve çok asil bir şehirdir. Buranın halkı genellikle ticaret ve imal eşya ile uğraşır ve bu işlerle geçinir. Değişik ipek çeşitlerinden meydana gelen eşyalar imal edilirdi. Bazen bu eşyalar, altın ile birlikte dokunur (yani ipek ve altın karışımı) ve yüksek fiyata satılır. Tebriz, ticaret için çok avantajlı bir konumda idi. Hindistan'dan, Bağdat'tan, Musul'dan, Hüzmüz'den ve Avrupa'nın diğer şehirlerinden gelen tüccarlar, buraya uğrarlar; çok sayıda mal alıp satarlar. Çok değerli taşlar ve inciler, bol miktarda Tebriz'ten temin edilirdi. Buradaki tüccarlar, varlıklıdır fakat halkı genelde fakirdir” demiştir (Aydoğmuşoğlu 2007:53).

4. Sivas

Dârul-alâ (Yücelik Beldesi) (Turan 2014: 697) olarak anılan Sivas, Selçuklu döneminde Antalya, Alanya, Samsun ve Sinop limanlarının fethi ile ticari bir bağlantı noktası haline gelmiştir. Anadolu'da İlhanlı hakimiyeti başladıktan sonra İlhanlı başkenti Tebriz'e yakın olan Erzurum ve Sivas, İlhanlılar için ayrı önemi olan şehirlerdir. Sivas, İlhanlıların istilasına maruz kalmayan şehirlerden biridir (Turan 2014: 573; Kaya 2013: 311). Sivas'ta İlhanlılar döneminde Sivas'ta Türk bürokrasi sülaleleri oluşmuş ve gelişmiştir. Nesiller boyunca memuriyetleri sürdürmüşler. Sivas'a gelen İlhanlı Valiler, bu sülalelerle birlikte hareket etmişler. İranlı memurların Sivas'a nüfuz etmesini engellemiştir (Doğan 2018: 262).

Eflâkî, *Menâkıbü'l-Ârifin (Âriflerin Menkıbeleri)* Niğdeli Kadı Ahmet, *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik-Şeyh Hâmid-i Velî(Somuncu Baba)*, *Şerh-i Hadis-i Erbain, Risâletü'z-Zikir ve Silâhu'l-Mürîdin-Cemâleddin Aksarâyî; Şerhu'l-İzâh, Hâşiye ale'l-Keşşâf, İ'tirâzât ale'l-Keşşâf, Hâşiye alâ Şerhi Mecme'i'l-Bahreyn, Es'ile ve Ecvibe, Ahlâk-ı Cemâlî, Şerhu Gâyetü'l-Kusvâ, Keşfu'l-İ'râb, Hallü'l-Mu'cez, Risâletün fî Cevâzi'Devri ve's-Semâ, Şerhu Innallâhe Haleka Âdeme alâ Sünneti, Şemsiye fî Esrârî'l-Kelimâti's-Siddikiyye, Şerh-i Müşkilâti'l-Kur'âni'l-Kerîm, Şerh-i Müşkilâti'l-Ahâdis, el-Mücez* isimli tıp kitabını *Hallü'l-Mücez* adıyla şerhi-Dâvûd-i Kayserî, İbnü'l-Fârz'ın *Hamriyye* olarak da adlandırılan *el-Kasidetü'l-mîmiyye*'sinin şerhi olan *Şerhu'l- Kasideti'l-mîmiyye* adlı eserleri yazmıştır (Doğan 2018).

¹⁰ Şîrâz ve çevresi, Salgurlular sayesinde Moğol saldırılarından kurtulmuş ve bu dönemde birçok ilim adamının sığınağı haline gelmişti. Salgurlular hastaneler, medreseler kurmuşlar, ilim adamlarına sahip çıkmışlar ve bu sayede ilmi hayatın hiç aksamadan devam etmesine katkı sağlamışlardı (Barthold 2004: 60-63).

Sivas, Tebriz ve Şiraz¹¹, dönemin fizikî ve ilmî açıdan en cazip mekânları olarak kabul edilmekteydi. Sivas, Anadolu İlhanlı Genel Valilik merkezi olması (Erdem 2006:78) İlhanlı döneminde ticaret hayatının merkezine yükselmiştir. Dönemin İlhanlı kaynaklarında, Anadolu'da İlhanlılara en fazla verginin, Sivas tarafından verilmesi (Erdem 2003:60), Sivas'ın iktisadi hayatın gelişmişliğini yansıtır. Şehirde Ceneviz elçiliği ve Bulgar Medresesi'nin varlığı, Sivas iktisadi hayatın zenginliğini doğrulamaktadır (Bayram ve Karabacak 1981: 31-61) Sivas bu dönemde doğu-batı ve güney-kuzey ticaret yolları üzerinde çok önemli bir bağlantı ve üretim merkezi konumdaydı. Sivas-Kayseri arasında 24 hanın bulunması, ticaretteki önemini gösteriyor (Tufantoz 2006: 150-151). İlhanlılar döneminde Sivas, uluslararası buluşma ve kaynaşma merkezi haline gelmişti. Sivas, Asya ve İran'dan farklı etnik kökenli grupların göç merkezine dönüşmüştü. Ceneviz'den gelen tacirler, Sivas'ta yer alıyordu. Ticaret yapmak için Sivas'a gelen Yahudiler burada bir mahalle dahi kurmuşlardı.

Ticaret bu dönemde daha çok Latinler tarafından kullanılan ve Akdeniz kıyısındaki Ayas'dan başlayıp Sivas, Erzurum, Erzurum üzerinden Tebriz'e giden yol çok büyük önem kazanmıştır. XIII. ve XIV. yüzyılda en önemli ve en büyük pazar merkezi ise Sivas şehriydi. Mısır, Suriye, Mezopotamya, Ceneviz ve Venedik tüccarları, büyük kabileler halinde Sivas'ta toplanıyordu. Mallarını ya satarlar veya buradan gitmek istedikleri yerlere giderlerdi. Sivas, her geçen eşyadan resim (vergi) alırdı. Sivas'tan çıkan kervanlar, Doğu'da İran, Güney'de Suriye, Mezopotamya ve İskenderun, Batı'da Kayseri, Konya, Kuzey'de ise Trabzon, Farya ve Sinop merkezlerine gider, oralarda ticaretlerini yaparlardı. Yol kavşağında yer alan Sivas'ın konumu, şehre büyük bir ehemmiyet kazandırıyor. Sivas, Anadolu'nun doğusunda çok parlak bir ticari ve iktisadi inkişafa sahne olmuştur. Sivas, içinde emirlerin, valilerin, Nakibü'l-Eşraf'ın oturduğu Anadolu şehirlerin en büyüğüdür. Şehrin inşa şekli güzel, sokakları geniş, çarşıları kalabalıktı. Sivas şehirleşme konusunda XIV.yüzyıl'da altın çağını yaşamıştır (Doğan 2018).

Sivas'ta halı ticareti ve köle ticareti öne çıkmaktadır. Yabancılar o dönem meşhur Türk halılarını Sivas'tan satın almaktadır. 1950'li yıllarda Lyon müzesinde bulunan bir halının 1219 yılında Aleaddin Keykubad adına yapıldığı ve Sivas'tan satın alındığı anlaşılmıştır. Sivas'ta çıkarılan en önemli maden ise demirdir ve Sivas ile özdeşleşmiş ünlü kumaş ise softur. Bu dönem Sivas askerî ihtiyaçlar açısından da önemli bir şehirdi ve askerî harp makineleri de Sivas'ta üretilmiştir (Doğan 2018: 263, 278, 279, 280). Sivas'ta aynı yıl içinde, üç medrese yapılması ile şehirde canlı bir kültürel ortamın olduğu (Bayram ve Karabacak 1981: 31,61) düşünülebilir.

İran-Anadolu arasında güvenli ulaşımın sağlanması, Tebriz-Batı arasında irtibatın geliştirilmesi (Konukçu 1999: 649-654) alimlerin de Anadolu'ya yönelmelerini artırmıştır. Tebriz'de ilmî hayat, Hoy, Nahcivan, Sürmeli, Horasan, Pasinler ve Erzurum, Sivas ve Kayseri gibi tarihî kentlere yansiyacak. Merâğa Rasathanesi'ndeki âlimlerinden bazıları, başta Sivas olmak üzere Anadolu şehirlerine gelmiş, matematik ve astronomi ilimleri başta olmak üzere birçok ilim dalını üst seviyede okutulmaya başlanmıştı. Bu âlimlerden biri olan Kutbüddîn-i Şîrâzî¹², Anadolu'da uzun yıllar kalmış, eserler telif etmiş, öğrenci yetiştirmiş, ilmî, siyasî ve adlî görevlerde bulunmuştu (Fazlıoğlu 2007: 548-549). Bilhassa Şîrâzî'nin de görev yaptığı Sivas şehri, Selçuklu ve İlhanlıların en çok eser bıraktıkları şehirlerin başında gelmekteydi (Şerbetçi 2002:487; Erdem 1995: 27). Danişmendilerin hizmetinde bulunan ve Sivas'a yerleşen Hubeyş et-Tiflisî'nin yazdığı "Kıyafetü't-Tıp" adlı çalışmasını, İkinci Kılıç Arslan'ın oğullarından Sivas valisi Kutbeddin Melikşah'a ithaf etmiştir. Bu eserin dışında henüz nüshalarına rastlanmayan "Kânûnü'l-Edeb" adlı eserinden de bahsetmek gerekir (İzgi 1998: 268; Kaya 2008: 228).

¹²Merâğa Matematik-Astronomi Okulu'nun birikimini taşıyan Kutbeddin Şîrâzî, bu okulda okutulan ve bu okul üyelerince telif edilen eserlerin, Anadolu'ya aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır (Fazlıoğlu, 2001:159-160)Sivas Gökmedrese'de hocalığı sırasında „Nihâyetü'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk“ (Gök Kürenin Bilgisini Anlamanın Sınırı) ve „el-Tuhfetü' ş-Şehiyyefi'l-hey'e“ (Astronomide hükümdara Armağan) adlı iki tane çokönemli matematik- sel-astronomi kitabı kaleme almıştır (Wiedermann, 1986: 54; Kaya, 2008: 231-232).

Şîrâzî'nin Anadolu'da iken en çok ikamet ettiği yer Sivas şehridir. Sivas'a gelen âlimler, ilmî ve fikrî hareketlerin canlanmasına, kültür ve medeniyetin de gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Şîrâzî, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı devletleri nezdinde de çok saygın bir ilim adamıdır. Şîrâzî İlhanlılar tarafından Sivas (Dâru'l-âlâ) kadılık görevine getirilmiş (Demir 2005: 200). Memaliki Rûm'un kazâ yetkisi O'na verilmişti. Şîrâzî, Sivas'ta kadılık yaparken bir yandan da bu medresede müderrislik yapmıştır (676-685/1277-1286) (Ünver 1943:107; Fazlıoğlu 2001: 159-160; Doğan 2013: 438). Felsefe, astronomi, mantık gibi aklî ilimlerin yanında hadis, fıkıh ve usul gibi nakli ilimlere yönelik dersler de vermiştir (Fazlıoğlu 2001: 159-160; Doğan 2013: 438; Kaya 2008: 231-232). Şîrâzî, Sivas'da kadılık yaparken Tûsî'nin¹³ Tahrîr-i Usûl-i Oklides adlı eseri evâilî (1-10) Şaban 681 tarihinde (4-13 Kasım 1282) Farsçaya çevirmiş ve Vezir Mücîrüddin Emirşah Muhammed b. Tacüddin Sadruşşâid Mu'tez b. Tâhir'e ithaf etmiştir (Sarton 1975:1019647).

Şîrâzî aklî ilimlere yoğunlaşmış, astronomi içerikli Nihâyetü'l-idrâk fi dirâyeti'l-eflâk adlı eserini 29 Kasım 1281 tarihinde tamamlamış. Şîrâzî'nin bu eserinde, temel olarak hocası Tûsî'nin et-Tezkire fi 'ilmi'l-hey'e isimli eserindeki teorilerini geliştirmiş ve değinmediği konuları ele almıştır. Tûsî'nin ortaya koyduğu gezegen modelini, Merkür'e başarıyla uygulamış. (Bakar 2020: 246, 254-255; Şerbetçi 2002: 487; Ertuğrul 2011: 77). Ayın şekli ve hareketleri konusunda ortaya koyduğu teoriyi geliştirmiştir (Bakar 2020: 254-255; Şerbetçi 2002: 487; Kaya 2017: 95). Ayrıca bu eserde yer verilen optik alanındaki görüşleri, Kemâleddin el-Fârisî başta olmak üzere sonraki araştırmacılar için ufuk açıcı olmuştur. Örneğin ışık ışınının yağmur damlasında iki defa kırılıp bir defa yansmasıyla gök kuşağı renklerinin oluştuğunu ilk defa doğru olarak açıklamıştı (Bakar 2020: 256-257; Topdemir 1990: 481; Şerbetçi 2002: 78-79). Şîrâzî astronomi alanında ikinci büyük eseri olan et-Tuhfetü's-Şâhiyye fi'l-hey'e'yi kaleme almıştır (Şerbetçi 2002: 488). 1285 tarihinde tamamladığı bu eseri, Vezir Mücîrüddin Emirşah Muhammed b. Tacüddin Sadruşşâid Mu'tez b. Tâhir'e ithaf etmiştir. Şîrâzî, Sivas'ta bulunduğu yıllarda, Nihâyetü'l-idrâk fi dirâyeti'leflâk ve et-Tuhfetü's-Şâhiyye fi'l-hey'e'deki konuları İhtiyârât-ı Muzafferî'de Farsça olarak yeniden yazdı (Fazlıoğlu 2007: 548-549).

İslâm dünyasında geliştirilen astronomi teorilerini, eserlerinde ele alan Şîrâzî, daha sonra kurulacak olan Semerkant matematik-astronomi okulunun oluşmasına dolaylı olarak katkı sunmuş oldu (Fazlıoğlu 2007: 548-549). Şîrâzî, nakli ilimler alanında, İntihâb-ı Süleymanî adlı eseri yazmıştı. Şîrâzî, vefatından bir yıl önce Gazzâlî'nin İhyâ'sından seçmeler yapmış ve İntihâb-ı Süleymanî adıyla Farsça yazdığı bu eserini, Candaroğulları Beyi I. Süleyman Paşa'ya ithaf etmiştir. Şîrâzî, eserin girişinde, Süleyman Paşa zamanını devlet işleriyle ve ilmî sohbetlerle geçirdiğini, Çobanoğulların ilmî çalışmalarına verdiği desteğin, Candaroğulları ile devam ettiğini (709/1309) (Yücel 1993: 149; Yakupoğlu 2017: 45) belirtmiştir.

Emînüddîn Ebherî (ö. 733/1333) 685/1286 yılında Sivas'ta doğdu. Ünlü mantık, felsefe ve astronomi bilgini Esîrüddin el-Ebherî'nin torunudur. Daha ziyade tıp, aritmetik, geometri ve astronomi alanlarında üne kavuşmuş olan Ebherî'nin astronomik gözlem aletlerinin yapımında da usta olduğu anlaşılmaktadır. Matematikle ilgili Fusûl kâfiye fi hisâbi't-taht ve'l-mîl eseri ile astronomi alanında çeşitli gözlem aletlerini tanıtan Levâmi'u'l-vesâil fi metâli'i'r-resâil adlı kitabı günümüze ulaşmıştır (İzgi 1994: 75). Konyalı Zeyn el-Müneccim İbn Süleyman el-Konevî 1370-1371 tarihinde Sivas'ta kadim Türk astrolojisini konu edinen Ahkâm-ı Sâl-i Türkan isimli bir eser telif etmiştir. On iki hayvanlı Türk takvimine ait bir ahkâmı da içerir. Osman Turan, "Nuruosmaniye Kronolojisi" olarak yayınlamıştır. Sivas'ta doğan Emînüddîn

¹³Batlamyus'un gezegen modelinden çok farklı bir gezegen modeli çizen Nâsîrüddîn Tûsî'nin gezegen modeline alternatif bir model çizmiştir. Nihâyetü'l-idrâk fi dirâyeti'l-eflâk' ve et-Tuhfetü's-Şehhiyye fi'l-hey'e' adlı eserlerinde Nâsîrüddîn Tûsî'nin yeni gezegen modelini başka gezegenlere de uygulamış, ancak sonuçlardan tam anlamı ile tatmin olmadığı için modelde bazı değişiklikler yapmıştır (Unat 2010:508). Güneşin hareketini ve gezegenler arasındaki ilişkiyi vurgulayan Kutbeddîn Şîrâzî, Batlamyus'un gezegen modelinden farklı yeni bir gezegen modeli keşfetmiştir (Nasr 1981: 248). Çağdaşları Nâsîrüddîn Tûsî ve İbn Şâtîr'dan farklı olarak oluşturduğu bu gezegenler modelinde Merkür hariç bütün gezegenleri kullanmıştır (Saliba 1994: 119).

Ebherî, astronomik gözlem aletlerinin yapımında da ustalaşmış. Matematik alanında Fusûl kâfiye fi hisâbi't-taht ve'l-mîl eseri ile astronomi alanında çeşitli gözlem aletlerini tanıtan Levâmî'u'l-vesâil fi metâli'i'r-resâil adlı eseri yazmıştı. Bu dönemde önemli astronomi eserlerinden birisi de Ebû Ali İbn Ebiel-Hasan el-Sûfi'nin, astronomi alanında Urcûzefî Suver-Kevâkib el-Sâbite adlı eseridir. Esirüddin Ebherî, mantık, felsefe, matematik alanında eserler kaleme almıştır. Sivaslı Eminüddin Abdurrahman İbn Ömer, matematik ve astronomi sahalarında çalışmıştır. “Usturlap”, “rub el-müceyyeb” gibi astronomi aletleri yapmıştı. Sivas'a yerleşen Hubeys et-Tiflîsî “Kıyafetü't-Tıp” ve “Kitâbü Medhali'n-nücûm” ve “Kitâbü Beyâni'n-nücûm” adlı astrolojiye dair eserleri bulunmaktadır.

Telif edilmiş diğer önemli astronomi eserlerinden birisi de Ebû Ali İbn Ebiel-Hasan el-Sûfi'nin Kara Arslan'a sunduğu Urcûzefî Suver-Kevâkib el-Sâbite'dir. Astronomi sahasında eser veren diğer önemli bir isim, aynı zamanda mantık, felsefe, matematik gibi alanlarda pek çok eser kaleme alan Esirüddin Ebherî'dir (ö.1265). Ebherî, Batlamyus'un kitabını ele aldı ve fizikçi yaklaşıma uygun olarak Mulahas fısınâ'atel-Mecistî adlı bir özetini çıkardı. Torunu Sivaslı Eminüddin Abdurrahman İbn Ömer (ö. 1332) de matematik ve astronomi sahalarında çalışmıştır. 1332 yılında vefat eden Eminüddin Abdurrahman İbn Ömer, “usturlap”, “rub el-müceyyeb” gibi astronomi aletleri yapmıştır .

Sonuç

Moğollar/İlhanlılar döneminde Asya, Avrupa ve Orta Doğu'nun siyasal sınırlarını değişmiş, Moğollar/İlhanlılar idaresinde birleşmişti. Çin'den Adriyatik Denizi'ne kadar olan topraklarda, İlhanlı/Moğol egemenliği veya hâkimiyetinin etkileri başlamıştı. Bundan dolayı İpek Yolu canlanmış, binlerce sanat ve ilim adamları İlhanlı kültür sahasına yönelmiştir. Tebriz, dünya siyasetin merkezi olurken; Sivas, dünya ticaretinin merkezi haline gelmişti. Dünya siyasetinin figürleri Tebriz'de buluşurken; dünya ticaretinin figürleri ise Sivas'ta bir araya geliyordu.

Moğollar/İlhanlılar egemenlik kurdukları topraklarda, ticaretle birlikte eğitim ve öğretim çalışmalarını desteklemişler. Tebriz'de yazılan eserler, İstanbul ve Trabzon'da Yunanca'ya çevrilmektedir. “Yeryüzünde sakince yaşamak istiyor isen, gökteki olayları öğrenmen şarttır” anlayışı astronomi çalışmalarına yansıtılmışlar. İslam tarihinde başlayan rasathane çalışmaları, Selçuklular döneminde gelişerek devam etmiştir. Rasathane çalışmaları alanındaki İslam ve Selçuklu birikimi üzerinde yükselen Merâga Astronomi Okulu, döneminin en muhteşemi ve milletlararası bir kurumdur. Merâga Astronomi Okulu'nda ileri düzeyde sayılabilecek aletler kullanılmış, ortaya çıkarılan bilimsel buluşlar, Çin'de, Semerkant'ta, İstanbul'da, Hindistan'da ve yaklaşık dört asır boyu Avrupa'da kullanılmıştır.

İran-Anadolu arasındaki ulaşımın güvenli ve foksiyonel hale gelmesi, alimlerin de Anadolu'ya yönelmelerini artırmıştır. Hubeys et-Tiflîsî, Kutbeddin Şîrâzî ve İbn-i Sertak gibi alimler, Merâga Astronomi Okulu'nun etkisini Anadolu'ya taşıdığını söylenebilir. Anadolu'da bilim hayatına önemli katkılar yapan alimler yetişmiştir. Başlıcaları; Âşık Paşa, Ahmed-i Gülşehri, Ahî Evren, Abdulhamit bin Abdurrahman el-engüriye, Şeyh Ali Bin Dost-i Hüda el-Ankari, Kadı Burhaneddin, Kadızâde-i Rûmî, Elvan Çelebi, Hoca Mesud, Sa'dî-Şeyhoğlu Mustafa, Ahmedî, Erzurumlu Mustafa Darîr, Ahmet Eflâkî, Şeyh Hâmid-i Veli (Somuncu Baba), Cemâleddin Aksarâyî, Dâvûd-i Kayserî, Molla Fenari'dir.

İlhanlılar döneminde Sivas, siyaset, ticaret ve üretimin merkezi konumuna taşınmıştı. Sivas'ta İlhanlılar döneminde Sivas'ta da nesiller boyu devam eden Türk bürokrasi sülaleleri oluşmuş, İranlı memurların Sivas'a nüfuz etmesini engellemiştir. Sivas'ın Anadolu'da en yüksek vergi oranına yükselmesi, iktisadî hayatın gelişmişliğini yansıtmaktadır. Sivas, Asya ve İran'dan farklı etnik kökenli grupların göç merkezi haline gelmişti. Sivas'ın uluslararası buluşma ve kaynaşma merkezi haline gelmişti. Sivas'ta halı ticareti ve köle ticareti öne çıkmış, yabancılar, meşhur Türk halılarını Sivas'ta satın almıştır. Sonuç olarak, İlhanlılar döneminde “İpek Yolu” etki alanının genişlemesi ve “İpek Yolu” üzerindeki Tebriz-Sivas arasındaki siyasi ve kültürel

ilişkinin kurulması sonucunda, Sivas Anadolu'nun doğusunda çok parlak bir iktisadi ve kültürel inkişafa sahne olmuştur.

Kaynakça

- ARICI, M. (2011). *Necmeddin el-Kâtibî ve Metafizik Düşüncesi*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ALINGE, C. (1967). *Moğol Kanunları*. Çev. Coşkun Üçok. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- AKA, İ. (2005). “İpek Yolu Üzerinden İran”, *Makaleler* (Haz. S.Yalçın, Ş.Gedikli). Ankara:Berikan Kitabevi.
- ABAD, G. M. (2015). *Tarihî ve Sosyo-Kültürel Yönleriyle Bir İlhanlı Başkenti: Meraga*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- ALKIŞ, A. (2008). Abdurrezzâk Kâşânî ve Şerhu Fususi'lHikem Adlı Eserinin Tahkîk ve Tahlîli, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE,.
- AKPINAR, C. (2000). “İcâzet” *DİA*, XXI,393, 400
- AYDOĞMUŞOĞLU, C. (2007). *Tarih 'te Tebriz*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- AĞABABA, R. (1996). *Nasiruddin Tûsi Hayatı, İlmî, Dünya Görüşü*. Bakü.
- BAKAR, O. (2020). *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi* (Çev.Ahmet Çapku) İstanbul: İnsan Yayınları.
- BAKKAL, A. (2013). “İslam Astronomi Tarihinde İbn Rüşd: Büyük İslâm Filozofu İbn-i Rüşd”. *Diyanet Dergisi*, XLVIII/3, 195-208.
- Abdurrahman Cami. (1993). *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-ğuds-Evliye Menkıbeleri* (Çev.Lami'i Çelebi). İstanbul: Marifet Yayınları.
- BARTHOLD, V. W.(1940). *İslam Medeniyeti Tarihi*. (İzah, Düzeltme ve İlave: M. Fuad Köprülü). İstanbul:Kanaat Kitabevi
- BARTHOLD, V.(2004). *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Çev.Mehmet F.Köprülü).İstanbul:Akçağ Yayınları,
- BARTHOLD, V.; KÖPRÜLÜ, F. (1963). *İslam Medeniyeti Tarihi*.Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı
- BAKIR, A.; ALTUNGÖK, A. (2015). “Erken Ortaçağda Tebriz”. *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1, 69-99.
- Bağdatlı İsmail Paşa. (1947). *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'zzunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Bayram Sadi; KARABACAK, A. Hamdi. (1981). “Sahip Ata Fahrüddün Ali'nin Konya İmaretî Ve Gök Medrese Vakfiyeleri”. *Vakıflar Dergisi*, 13: 31-69.
- BEDİRHAN, Y. (2017). “Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13,223-236.
- BEDİRHAN, Y; ÖZTOP, F. (2015). “XI ve XIII. Yüzyılda Kafkasya ile Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları”. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırma Dergisi*, 2/2: 129-130.
- BİLGİLİ, A. S. (2011). “Tebriz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BOZHÜYÜK, M. E. (2002). “Kemâleddin el-Fârisî”. *DİA*, XXV, 232-233.
- BAKIR, A. vd. (2015). “Erken Ortaçağda Tebriz”. *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi* 1: 69-99.
- BAKAR, O. (2020). *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*. İstanbul:İnsan Yayınları.
- CENGİZ, T. (2000). “İbnü'l-Fuvatî”. *DİA* XXI, 47-49.

- ÇIRALI, L. (2020). *Tarihî ve Arkeolojik Veriler Işığında Tebriz'in Eski-Çağ Tarihi (Başlangıçtan Demir-Çağ Sonuna Kadar)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- ÇAYIRDAĞ, M. (1997). "Kayseri'de Pervane Bey Medresesi". *Vakıflar Dergisi*, 26: 225-236.
- DERİN, N. (2008). *Kutbeddin Râzi'nin Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- DEMİR, M. (2005). *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*. Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- DEMİRKOL, M. (2010). "Nasireddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 4: 38-57.
- DOĞAN, Ş. (2013). "Ortaçağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri-Darüşşifalarından Örnekler". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXVIII/2: 429-433.
- DOĞAN, S. (2018). *Eratna ve Kadı Burhaneddin Devletleri'nde Sosya Ekonomisi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERGÜL, N. (2002). *Kâşânî ve Hakâiku't-Tevîl fî Dekâiki't-Tenzîl Adlı Eserinin 1. Cildinin (Fatiha-En'am) Tahkik ve Tahrici*. Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi.
- ERDEM, İ. (2006). "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas". *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, 65-82.
- ERDEM, İ. (2003). "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları". *Araştırmaları Dergisi*, 22/33: 49-67.
- ERDEM, İ. (1995). *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- ERTUĞRUL, R. (2011). *Kutbuddin eş-Şirazi ve Tefsiri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- ESKİKURT, A. (2014). "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları". *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33: 15-40.
- FAZLIOĞLU, İ. (2007). "Osmanlılar (İlim ve Kültür)", *DİA XXXIV*: 548-549.
- FAZLIOĞLU, İ. (2001). "Selçuklular Dönemi'nde Anadolu'da Felsefe ve Bilim (Bir Giriş)". *Cogito*, 29: 152-167.
- GÖRGÜN, T. (2000). "Adudüddin İcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXI: 410-414.
- QUENTİN, S. S. (2006). *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*. (Haz. Tufan Karasu). Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı.
- HAYKIRAN, R. (2015). "Mahmûdabâd Örneğinde İlhanlılarda Şehirleşme Faaliyetleri". *Tarih Okulu Dergisi*, XXIII/8: 165-183.
- HAYIRBEY, K. (2008). *Orta Asırlarda Azerbaycan Medeniyeti*. Bakü.
- İZGİ, C. (1998). "Hubeyş et-Tiflîsî", *DİA*. XVIII: 268-270.
- (1994). "Ebherî, Emînüddîn", *DİA*. X: 69-75.
- JAHN, K. (1979-1980). "Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13/24: 59-68.
- (1971). "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz". *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 4: 28-33.
- (2010b). "Tebriz Şehrinde Arazi Kullanımı". *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2: 169-188.
- KAHYA, E; TOPDEMİR, H. G. (2002). "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KALAN, E. (2016). *Orta Çağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

- Kâtib Çelebi. (1941). *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn (Keşfü'z-zunûn)*. (Haz. Şerafettin Yaltkaya). Kilisli Rifat Bilge. Ankara: MEB Yay.
- KAYA, A. (2008). "Selçuklular Dönemi'nde Sivas'ta İlmi Hayat ve İlim Adamları". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2: 212-242.
- KAYA, A. (2013). "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI/2: 293-326.
- KAYA, S. (2017). "Türkiye Selçuklularında Astronomi". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI/1: 85-102.
- Kerimüddin Mahmud-î Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çev: Mürsel Öztürk. Ankara:TTK Yayınları.
- KONUĞU, E. (1999). "Şahrah-ı Garbi". *XII. TTK-Bildiriler*.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1946). "XIII. Asırda Merâğa Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar". *Belleten*, VI/23-24: 223-224.
- KARA, S. (2006). *Selçuklular'ın Dinî Serüveni: Türkiye'nin Dinî Yapısının Tarihsel Arka Planı*. İstanbul: Şema Yay.
- KESİK, M. (2006). "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA XXXI*: 1-9.
- KILIÇ, A. (2006). Kayseri: Tarih, Sanat, Kültür. Kayseri: Kayseri Kocasinan Belediyesi Yay.
- KONUĞU, E. (1999). "Şahrah-ı Garbi", *XII. TTK-Bildiriler*, Ankara.
- MAHMOUD, G. (2010a). *Şehir İçi Arazi Kullanımı Bakımından Tebriz*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MUSTAKİM, A. (2015). *Âlim ve Filozof: Kutbüddin Şîrâzî, Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. (Ed. Bayram Ali Çetinkaya). İstanbul: İnsan Yayınları
- MÍQUEL, A. (1991). *İslam ve Medeniyeti: Doğuştan Günümüze*. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitapevi.
- MORELON, R. (2006). "Doğu İslam Dünyasında 8. ve 11 Yüzyıllar Arasında Astronomi". *İslam Bilim Tarihi*. Ed. Rüşdi Râşid (Çev. Habip Türker, Cemile İpar). İstanbul: Litera Yayıncılık..
- NASR, S. H. (1981). "Qutb Al-Din Al-Shirâzî". *Dictionary of Scientific Bibliography*. New York.
- NASR, S. H. (2006). *İslâm ve Bilim*. (Çev. İlhan Kutluer). İstanbul: İnsan Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ, G. O. (2002). "Merâğa", *DİA XXIX*: 162-163.
- REŞİDÜDDİN, F. (2013). *Câmiü't-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*. Çev. İsmail Aka vd. Ankara: TTK Yay.
- SARIOĞLU, H. (2007). "Râzî, Kutbüddin", *DİA XXXIV*: 486-487.
- SARTON, G. (1962). *Introduction To The History Of Science*. Volume-II, Baltimore: Indiana University Press.
- SAYILI, A. (1956). "Hâce Nasîr-i Tûsî ve Rasadhâne-i Merâğa". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XIV/1-2: 2-5.
- (1948). "Vâcidiyye Medresesi, Kütahya'da Bir Ortaçağ Türk Rasathânesi". *Belleten*, XII/47: 653-677.
- (1946). "Gazan Han Rasathanesi". *Belleten*, X/40: 627-628.
- SPULER, B. (1937). "İlhanlılar", *İA V/2*: 967-972.
- SEZGİN, F. (2007). *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Aletler Koleksiyonu Kataloğu Astronomi*. (Çev. Abdurrahman Aliy). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- ŞİRİNOV, A. (2007). *Nasîruddîn Tûsî'de Varlık ve Ulûhiyyet*. Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- ŞİRİNOV, A. (2012). "Tûsî Nasîrüddîn", *DİA XXXXI*: 437-442.

- ŞERBETÇİ, A. (2002). “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, *DİA* XXVI: 487-489.
- TURAN, O. (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih, Alparslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- (2014). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- TURGUT, A. (2007). “Nizâmeddin en-Nisâbüri” *DİA* XXXIII: 181-182.
- TUFANTOZ, A. (2006). “Selçuklular Çağında Sivas'ın Stratejik ve Ekonomik Önemi”. *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri*, Sivas: Sivas Valiliği Kültür Müdürlüğü.
- TOGAN, Z.V. (1942) “Argun Han'ın Kullandığı Garb Denizi Haritasına Dair”. *Türk Yurdu*, XXVI/ 2: 45-48.
- (1959). “İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika”. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/3-4: 179-204.
- (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPDEMİR, H. G. (1999). “Kemâlüddîn el-Fârisî ve Tenkîh el-Menâzır Adlı Kitabı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XL/1: 433-442.
- (1990). “Kemalüddin Farisi'nin Gökkuşuğu Açıklaması”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXIII/1-2: 477-492.
- (1999) “Kemâlüddîn el-Fârisî ve Tenkîh el-Menâzır Adlı Kitabı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XL/1: 433-442.
- (1992). “Kemalüddin el-Farisi'nin Karanlık Oda Çalışması”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, XIV: 281-289.
- UYAR, M. (2009). “İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX: 437-438.
- UNAT, Y. (2010). “Selçuklularda Astronomi Bilimi”. *Birinci Uluslararası Selçuklu Sempozyumu: Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*.
- ÜNVER, S. (1943). *Tıp Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- WIEDEMANN, E. (1986). *Kutb al-DînShîrâzî*, The Encyclopedia Of İslam, Volume V, Leiden.
- YÜCEL, M.Y. (1965). “Çoban Oğulları Beyliği”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIII/1-2: 64-65.
- YAKUPOĞLU, C. (2017). “Kastamonu-Taşköprü'de Çobanoğlu Muzaffereddin Yavlak Arslan Medresesi ve Camii”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVI/61: 41-74.
- YILMAZ, N. (1989). *Adudüddin el-Îcî ve Tefsirdeki Metodu*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- YUVALI, A. (1996). “Gâzân Han”, *DİA* XIII: 429-431.
- YÜCEL, Y. (1993). *Candarogulları*, *DİA* VII: 146-149.

Türkistan Vaqtli Matbuotida Adabiy Aloqalar

Literature Relations in Turkistan Time Press

Nodira EGAMKULOVA*

Öz

Türkistan'ın cedidleri her zaman Türk, Tatar ve Azerbaycan aydınlatıcılarıyla sürekli ilişki içinde olduklarından aralarındaki ilişkiler buna göre gelişmiştir. Türk yazarlar eğitim alanında, basında, edebiyatta değişiklikler gözlemlediler, incelediler ve Türkistan'da da uygulama niyetindedir. Öte yandan birçok kardeş ilercisi, sadece Türkistanlılarla değil, basın, eğitim, tiyatro, hukuk ve daha birçok alanda doğrudan Türkistanlılarla temas halinde olarak Türkistan'a gelmiş, Türkistanlılarla omuz omuza durmuş ve deneyimlerini paylaşmıştır. Çeşitli nedenlerle Türkistan'a gelen ve burada yaşayan Kardeş Tatar-Başkurt halklarının Tatar editörleri olarak İsmail Abidiy, Abdurauf Muzaffarzade, Ahmad Zaki Validiy, Noshiravon Yovuşev, Şokir Muhtarov, İbrahim Tahiri, Ahmadjon Bektemirov, Hüseyin Makaev, Kabir Bakır, Fatih Bakır örnek vermek mümkündür. Benzer şekilde Azerbaycan'dan gelen Muhammed Amin Afandizade, Celal Yusufzade, Piri Mursalzade gibi emekçiler de Özbek toplumculuğunun gelişimine büyük katkı sağlamışlardır. Yukarıda adı geçen ırklar sadece basın alanında değil, sosyal hayatın her alanında yoğun faaliyetlerde bulunmuş, Türkistan'daki yoğun hareketin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak yine de bu tür Türk, Tatar, Başkurt aydınlarının Türkistan'daki faaliyetleri yeterince incelenmemiştir. Türkistan'da yaşanan önemli olayları, toplumsal siyasi değişimleri yansıtan bir dizi makale hazırladılar. "Sayyah", "Bir yabancı", "Semerkant", "Buhara", "A.F", "kardeş", "muhabir" gibi imzalar tam olarak Türkistan'da çalışan Türk muhabirleri Tatar'a aitti. Basın, Türk aydınlarının dış dünyaya yaptıkları konuşmalarda önemli bir araç haline geldi. Türk, Tatar, Azerbaycanlı ilericilerin tiyatro, basın, eğitim alanındaki deneyimleri kullanılmaya başlandı. Bu eserlerin yayılmasında İsmail Abidiy, Abdurauf Muzaffarzade, Ahmed Zaki Validiy, Noshiravon Yovuşev, Şokir Muhtarov, İbrahim Tahiri, Ahmadjon Bektemirov, Hüseyin Makaev, Kabir Bakır, Fatih Bakır gibi kardeş aydınlar Türkistan'da yer aldı. Yabancı yayınlarda Türkistan konusu özel bir yer tuttu. Batı edebiyatından çeviriler yapılmaya başlandı.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Cedidçilik, Türk-tatar ilericileri, Edebi ilişkiler, Edebi süreç.

Abstract

Since the jadids of Turkistan always had constant relations with the enlighteners of Turkic, tatar and Azerbaijani, the relations between them developed accordingly. Turkish writers observed changes in the field of education, the press, literature in them, studied and also intend to apply in Turkistan. As tatar editors of the Fraternal tatar-Bashkir peoples who came to Turkistan for a number of reasons and lived here, it is possible to give examples of Ismail Abidiy, Abdurauf Muzaffarzadeh, Ahmad Zaki Validiy, Noshiravon Yovushev, Shokir Mukhtarov, Ibrahim Tahiri, Ahmadjon Bektemirov, Hussein Makaev, Kabir Bakir, Fatih Bakir. Similarly, such as Muhammad Amin Afandizadeh, Jalal Yusufzadeh, Piri Mursalzadeh, who came from Azerbaijan, who worked, made a huge contribution to the development of Uzbek publicism. They created a series of articles reflecting the major events taking place in Turkestan, social political changes. "Tourist", "One stranger", "Samarkand", "Bukhara", "A.F" belonged exactly to tatar, Turkish correspondents, who worked in Turkistan. The press became an important tool for the Turkish intellectuals in their speeches to the outside world. The experience of Turkish, tatar, Azerbaijani progressives in the field

* *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Termiz davlat universiteti. O'zbekiston nodiraegamkulova1@gmail.com .+99899 428 57 73*
ORCID ID : 0000-0003-0736-9065

of theater, press, education began to be used. In spreading these works, such fraternal intellectuals as Ismail Abidiy, Abdurauf Muzaffarzadeh, Ahmad Zaki Validiy, Noshiravon Yovushev, Shokir Mukhtarov, Ibrahim Tahiriy, Ahmadjon Bektemirov, Huseyn Makaev, Kabir Bakir, Fatih Bakir stood in Turkistan. In foreign publications, the subject of Turkistan took a special place. Translations from Western literature began to be carried out.

Keywords: Turkistan, jadidism, turkish-tatar progressives, literary relations, literary process.

0. Kirish

Turkiston jadidlari hamisha turk, tatar, ozarbayjonlik ma'rifatparvarlar bilan doimiy aloqada bo'lgani bois o'zaro adabiy aloqalar ham shunga mos rivojlanib bordi. Turkistonlik adiblar ulardagi maorif, matbuot, adabiyot sohasidagi o'zgarishlarni kuzatishgan, o'rganishgan va Turkistonda ham tatbiq etish niyatida bo'lishgan. Dastlab bu borada, turkistonlik jadidlarning ham ijtimoiy-siyosiy hayotida, ham fikriy o'sishida muhim rol o'ynagan Ismoil Gasprinskiy ta'sirini aytib o'tish zarur. Gasprinskiyning 1893 yil may oyida Turkiston o'lkasiga qilgan ilk safari [Abdirashidov, 2012: 162] ikki qardosh xalq o'rtasidagi aloqalarga keng yo'l ochib berdi. Gasprinskiy o'zining uzoq kutilgan ushbu safari davomida "Tarjimon" gazetasini aholi orasida keng targ'ib etdi, obunachilar safini kengaytirdi, turkistonlik ziyolilar bilan uchrashdi va umrining so'ngigacha ular bilan hamjihatlikda faoliyat olib bordi. Ushbu tarixiy uchrashuv Turkistonda ilk usuli jadid maktablarini tashkil etish yo'lida ham ilk odim bo'ldi.

1905 yil voqealari, xususan, Turkistonda matbuot ishlarining yo'lga qo'yilishi bilan turk, tatar, ozarbayjon, boshqird mutafakkirlari bilan bo'lgan aloqalar yanada mustahkamlandi. Ahamiyatli tarafi shundaki, ko'pchilik qardosh taraqqiyparvarlar turkistonliklar bilan aloqa o'rnatibgina qolmay, bevosita Turkistonga kelib matbuot, maorif, teatr, huquq va ko'plab sohalarda turkistonliklar bilan yelkama-yelka turib faoliyat olib bordi, o'z tajribalari bilan o'rtoqlashdi. Bir qancha sabablar bilan Turkistonga kelib, shu yerda yashab qolgan qardosh tatar-boshqird xalqlarining Turkistonda faoliyat olib borgan tatar muharrirlari sifatida Ismoil Obidiy, Abdurauf Muzaffarzoda, Ahmad Zaki Validiy, No'shiravon Yovushev, Shokir Muxtorov, Ibrohim Tohiriy, Ahmadjon Bektemirov, Husayn Makayev, Kabir Bakir, Fotih Bakirlarni misol qilish mumkin. Xuddi shunday, Ozarbayjondan kelib ish olib borgan Muhammad Amin Afandizoda, Jalol Yusufzoda, Piri Mursalzoda (Do'stqorayev 2009: 318) kabi fidoyilar o'zbek publitsistikasi rivojiga ulkan hissa qo'shishgan. Yuqorida nomlari keltirilgan zotlar birgina matbuot sohasida emas, balki ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida qizg'in faoliyat olib borishgan, Turkistondagi jadidchilik harakatining rivojiga o'z hissalarini qo'shishgan. Biroq haligacha bu kabi turk, tatar, boshqird ziyolilarining Turkistondagi faoliyati yetarlicha o'rganilgan emas. Ularning ko'pchiligi sarson-sargardonlikda, quvg'inda hayot kechirishgan. Misol uchun, Abdurauf Shahidiy, Husayn Makayevlar ham usuli jadid maktablari ochgani uchun Qozondan quvg'in qilingan, Namangan va Qo'qonda yashab qolgan pedagog hamda noshirlardir (Dolimov 2006: 20). "Sadoyi Turkiston"ning eng faol muharriri Abdurauf Muzaffarzoda esa turli tazyiqlar sabab Toshkent, Buxoro, Turkmaniston va shunga o'xshash ko'p joylarda ko'chib yurishga majbur bo'lgan. Tatar farzandi Kabir Bakir (1880-1938) 1917 yil Fevral o'zgarishlaridan so'ng Toshkentga kelgan va "Ulug' Turkiston" gazetasini chiqargan. Ahmadjon Bektemirov, Nuriddin Sayfulmulkov, Mahmud Budayli kabi publitsistlar "Vaqt" gazetasining muxbiri sifatida Turkistonga kelib ish olib bordilar [Qosimov, 2002: 52]. Turkistonda bo'layotgan yirik voqealarni, ijtimoiy siyosiy o'zgarishlarni aks ettiruvchi turkum maqolalar yaratishdi. Vaqtli matbuotimizda uchrovchi "Sayyoh", "Bir musofir", "Samarqandiy", "Buxoroli", "A.F", "Qardosh", "Muxbir" [Qosimov, 2002: 52] kabi imzolar aynan Turkistonda faoliyat olib borgan tatar, turk muxbirlarga tegishli edi. Shu bilan bir qatorda turkistonlik jadidlar M.Behbudiy, M.Shermuhammedov, Cho'lpon, Mo'minjon Muhammadjonov, Bahrombek Davlatshoyevlar "Tarjimon", "Sho'ro", "Vaqt", "Ulfat" kabi tashqi davriy nashrlarda faol ishtirok etishdi. Turkistonda ham "Tarjimon", "Mulla Nasriddin", "Iqbol", "Turk yurdu", "Sho'ro" mushtariylari ko'paydi. Jumladan, Orenburgda nashr etilgan "Sho'ro"(1908-1918) jurnalining sahifalari ham turkistonlik va tatar ziyolilarining

fikr almashish va aloqa maydoni bo'lgan edi. Behbudiy, Cho'lpon, So'fizoda, Hoji Muin, M. Shermuhamedov, Sadridin Ayniy, Lutfullo Olimiy, Ajziy, M.Muhammadjonov, Rojii Xolmuhammad Oxundiy kabi taraqqiyparvarlarning ushbu jurnaldagi muntazam ishtiroki (Qosimov 2002: 56) ham bunga dalil bo'la oladi. Umuman olganda, ushbu gazeta-jurnallar Turkiston matbuoti bilan yaqin hamkorlikda ish olib borishdi, yo'l-yo'riq ko'rsatishdi.

1. Vaqtli Matbuotning Adabiy Aloqalar SHakllanishidagi O'rni

B.Qosimov so'zlari bilan aytganda, Turkiston matbuot vositasida qardosh, tildosh, dindosh turk olamiga chiqdi [Qosimov, 2002: 64]. Matbuot bilan bir qatorda adabiy aloqa va ta'sirlar ham shakllanib bordi. Vadud Mahmudning ta'biricha, "bizda yangi adabiyot Turkiya adabiyoti taqlidi bilan boshlang'ondir. ...ruhda va shaklda Turkiston, Qafqozyo, Qrim doimo Turkiyaga ergashadir" (Vadud Mahmud 2007: 82).

Mo'minjon Muhammadjonov o'z xotiralarida keltirib o'tganlari quyidagi fikrlar ham yuqoridagi so'zlarga hamohangdir:

"...Totariston, Ozarbayjon va Turkiya adib va shoirlari tomonidan yozilg'on har turli ro'mon, hikoya kitoblarini mutolaa qilib, manim xayolim ham o'z turmushimizdan hikoyalar yozish tomonga og'ib, 1911 nchi yillarda ushbu tarjimayi holimni yozg'on ham bunga "Turmush urinishlari" deb nom bergan edim" (Muhammadjonov 1926: 4).

Bundan kelib chiqadiki, ijodkorni ruhlantirgan adabiyot asosan qardosh xalqlar ijodiga tegishli bo'lgan. Yana ushbu xotirada "Tarjimon" gazetasining Turkiston ziyolilari orasiga endi kirib kelgan vaqtlari tasviriga ham duch kelamiz: "...Mirobod mahallasining imomi Munavvar qorining oldig'a borib, suhbatlashib kelib turaman. Ul "Tarjimon" degan man tushunmaydirgan bir gazet o'qib yurganini ko'b ko'raman. Biroq maning oldimda yangilikdan sira og'iz ochqoni yo'q" (Muhammadjonov 1926: 104). "Vaqt", "Yulduz", "Bayon ul haq" gazetalari; "Sho'ro", "Sirotul mustaqim", "Cho'kich", "Mulla Nasridin" (Muhammadjonov 1926: 204) jurnallari nomi ham xotirada zikr etib o'tilgan. Teatr xususida so'z yuritilgan o'rinlardan esa muallif bu hodisani aynan tatar teatrlarini ko'rish orqali anglab yetganligi va qardosh birodarlari va turkistonliklar turmushidagi o'xshashliklarni kuzatganligini shunday xotirlaydi: "Bu tiyotrlarig'a (tatar teatr tomoshalari – N.E.) qaraganda tatarlarning kechirmakda bo'lg'on tirikchiliklarining ko'bi bizning tirikchiliklarga o'xshashroq ko'rinur edi" (Muhammadjonov 1926: 205). Ufadagi "Oliya" madrasasida tahsil olish davomida tanishgan do'stlari Olimjon Ibrohimov hamda Bekbo'lat Soliyevlarni alohida eslab o'tadi. Xullas, tatar, ozarbayjon, turk ziyolilarining turkistonlik jadidlar bilan qanchalik yaqin aloqada bo'lganliklarini birgina yuqoridagi bir nechta qaydlar orqali M.Muhammadjonov faoliyati misolida ko'rib o'tdik.

Jadidlarning mana shunday adabiy-madaniy aloqalari, asosan, ikki xil yo'lda rivoj topgan. Birinchisi, yuqorida aytib o'tganimizdek, ko'plab madaniyat, san'at, ta'lim xodimlarining, ijodkorlarning bir-birlari bilan bevosita aloqada bo'lganliklari, sayohatlar davomidagi tanishuvlar, Turkiston o'lkasida muqim yoki uzoq vaqt yashab, hamkorlikda ijod qilish yo'li bo'lgan. Ikkinchisi, matbuot sahifalari orqali tanishuv, tanituv, ta'sirlanuv yo'lidir. Va nisbatan bu ikkinchi yo'l ko'proq ta'sirga ega bo'lgan. Bizdagi muvaqqat nashrlarda nafaqat turkistonliklar, balki turk, tatar, afg'on, eron shoirlarining ham o'z ijodiy namunalari bilan faol qatnashganliklarining guvohi bo'lish mumkin. Masalan, Rijoizoda Mahmud Akrom, Dog'istoniy, Kafkoziy, Javdat, Shayx Olim Eroniy, Mahmud Tarziy, Zuhuriddin Fathiddinzoda kabi shoirlar ijodini misol qilib keltirish mumkin. Abdurauf Muzaffarzoda, Ahmad Zaki Validiy, No'shiravon Yovushev, Shokir Muxtorov, Ibrohim Tohiriy, Ahmadjon Bektemirov kabi bir qator ziyolilarning tanqidiy maqolalari, tahlillari turkistonlik jadidlarning, ijtimoiy qatlamning fikriy uyg'onishida muhim o'rin tutgan. Ular faqatgina ijtimoiy-siyosiy mavzudagi tanqidiy chiqishlar bilan bir qatorda, adabiyotdagi yangi shakl, yangi tajribalarga qo'l urib ko'rdi. Hikoya, munozara, drama janrlaridagi dastlabki asarlarni yozdilar. Misol uchun, A.Shahidiyning "Mahramlar" dramasi, Abdurauf Muzaffarzodaning "Ong

umidlari” hikoyasi, Shokir Muxtoriyning munozaralari bizdagi jadid adiblariga yaxshi ta’sir o’tkazgan, ijodkor tadrijida muhim o’rin tutgan.

2. Turkiston Matbuotida Turk-Tatar Muharrirlari Faoliyati

Asli tatar millatiga mansub Shokir Muxtoriy ham matbuotda faol ishtirok etgan ijodkorlardan hisoblanadi. Uning uslubi o’ziga xos. “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg’ona”, “Hurriyat”ning qator sonlarida uning mubohasa (bahs, munozara) ko’rinishidagi hikoyalari o’rin olgan. “Ali ham Vali”[Shokir Muxtoriy, Sadoyi Farg’ona: 1914.№1] turkum hikoyalari ikki do’stning bir qancha masalalar yuzasidan tanqidiy bahsidan iborat. Shokir Muxtoriy ushbu hikoyalarda asosiy qahramon Vali hamda uning do’sti Ali. Ba’zi hikoyalarda Ruh (Alining ruhi) obrazini ham kiritgan. Ushbu munozaralarda hamisha biror mavzu tanlanadi va bu ikki qahramon bevosita shu muammoga duch kelgan kishi sifatida fikr almashinadi, munozaraga kirishadi. Bu hikoyalardagi barcha muammoli vaziyatlar albatta ilmsizlik orqasidan kelib chiqqan vaziyatlar edi. “Hurriyat”da ham xuddi shu obrazlar o’rtasidagi suhbat keltirilgan (Shokir Muxtoriy 1918: №66). Matbuot xususida fikr yuritilgan “Eshmat va Toshmat”, qadim va jadid nizolari haqidagi “Yana to’y masalasi” (Shokir Muxtoriy 1914: 25, 27) felyetonlari ham muhim ahamiyatga ega. Sh.Muxtoriy uslubidan ulgi olgan holda Hoji Muin ham o’zining Mushmirzo va Pishakso’fi obrazlarini yaratdi va ular ishtirokidagi bir qancha turkum hikoyalarni yozdi.

“Sadoyi Turkiston” muharrirlaridan biri va eng faoli bo’lgan Abdurauf Muzaffarzoda boshmaqolalar, tanqidiy-tahliliy kuzatishlarini berib borish bilan bir qatorda adib sifatida ham o’z uslubiga ega bo’lgan. Gazetada Uning “Ong umidlari”(xotin qizlar maishatidan) (Muzaffarzoda 1914: 57,61,65) hikoyasi keltirilgan. Asarning asosiy voqealari Gulchehra ismli 18 yashar qizning turmushini yoritishdan iborat. Asarda Muhammadjon no’g’ay obrazi zamonning uyg’oq fikrli kishisi sifatida kiritilgan. Uning qizlari yangi usul maktabida tahsil olishadi, gazeta-jurnal o’qishadi. Muzaffarzoda bu o’rinda yonma-yon uyda yashovchi ikki qo’shni, ikki xil muhit, ikki xil qarashga ega otalar obrazini taqqoslab o’tishni niyat qilgan. Bu qiyosni yana davom ettirish maqsadida Gulchehraga sovchi qo’ygan ikki yigit: biri Tojiddin akaning rus maktabida tahsil olgan o’g’li zamonadan xabardor Musa afandi hamda ikkinchisi mayparast Sodiqboy bacha obrazini keltiradi. Bu orqali birinchidan, qiz bolaning ota bilan munosabati ijobiy hal qilib berilgan bo’lsa, ikkinchidan, yangi otalar – ruhiy ma’naviy olamga ega bo’lgan ziyoli erkaklar avlodining o’sib kelayotganiga urg’u bergan. Asarda tatarlar madaniyati, turmush tarzining turkistonlik birodarlariga qaraganda ilgarilab ketganligiga ham ishoralar bor. Muso afandi Turkistondan o’ziga munosib qiz topa olmagach, otalar o’z qizlarini ko’rsatishga yo’l qo’ymaganliklari sabab tatar qiziga uylanish uchun Orenburgga ketadi. Hikoya to’liq nashr qilinmagan, bu orada gazeta faoliyati ham tugatilgan edi. Lekin bu narsa asar yakuni e’lon qilinishiga to’siq bo’luvchi sabab hisoblanmaydi albatta. Vaholanki, Abdurauf Muzaffarzoda asarning qolgan qismini “Kengash”, “Ulug’ Turkiston”, “Turon”, “Najot” gazetalaridan birida ham e’lon qilishi mumkin edi. Lekin nimagadir muallif asarning so’nggi qismlarini e’lon qilishni istamagan. Bulardan qat’i nazar Muzaffarzodaning ushbu hikoyasi mutlaqo o’zgacha yo’sinda yozilgan. Shu mavzudagi ko’pchilik hikoyalarga e’tibor beradigan bo’lsak, u yerda din arboblari qoralash, din arboblari – eshonga hadya qilingan qiz orqali ayollarning fojiasini ko’rsatish qo’yilgan bo’lsa, mazkur “Ong umidlari” hikoyasida sotsial muammo qo’yilgan. Muzaffarzodaning asari yutug’i ham shunda.

Turkiston nashrlarida ko’plab qardosh taraqqiyparvarlar ijodi, faoliyati xususida qaydlar ham berib borilgan. Misol uchun, “Taraqqiy”da keltirilgan “Mamalakat xabarleri”da turk adiblari Ahmad Midhat, Mahmud Asad afandi, Ismoil Haqqiy xususida to’xtalib o’tilgan. Gazetaning ushbu ziyoli taraqqiyparvarlarga bergan ta’rifdaridan ham turkistonliklarning ularga bo’lgan ijoiy munosabati, ixlosi sezilib turadi: “Bu uch zoti kirom Turkiyaning eng oliy darajadagi ulamosidan bo’lub, nomi muboraklari olami islomiyatda mashhur kishilardur. Bularni har qaysilari ilmi kalom va falsafayi adabonda xo’b mohir o’lg’onlar” (Taraqqiy 1906: 2). Bundan tashqari, ularning ko’plab tillarni bilishi, ko’p muhim masalalarda o’zlarining muhim ko’rsatmalari bilan musulmonlar hayoti, ilm-fanining rivojiga ulkan hissa qo’shayotganliklari

islom olamining katta yutug'i sifatida ta'kidlab o'tilgan. Shu qatorda, ko'plab qardosh birodarlarining vafoti, xotirasiga bag'ishlab yozilgan maqola va she'rlar, tazminlarni ko'plab uchratish mumkin.

3. Adabiy Aloqalar va Tarjima Asarlar

Matbuot sahifalarida qardosh ijodkorlar asarlari bilan bir qatorda, jahon mumtoz adabiyoti misolida Gyotening "Faust" asaridan, Umar Xayyom, Bedil she'riyatidan, Tagor, Tolstoy ijodidan namunalar keltirilgan. Jumladan, "Oyina" jurnalida Ayn.He. (Ahlulloh Hayrullin)ning "Faust"dan qilgan tarjimasini berilgan:

Nafrat bu bani odama, nafrat hasharota
G'olib o'lamammi ajabo ben bu zavota.
Behaddir otdiqlarim og'ush mamoti,
Hayfoki, o'lumda gelamiz qarshi hayota!
Doim bu jahonda yangi bir qon davaronda
Kesmam yana umidimi, otash benga yovur,
Otash-la parishon edaram olami yaksar! [Ayn.He.1913. Oyina, 9;217]

Parcha asarning 1-qism "Faustning ishxonasi"dan olingan. Ushbu parchadan XX asr boshlari usmonli turk adabiyotida ham "Faust"ning tarjima variantlari bo'lganini anglash mumkin. Biroq bu tarjima asardan parcha, xolos. Ayn.He (Ahlulloh Hayrullin)ning "Faust"ni to'liq tarjima qilganligi haqida hech qanday ma'lumot uchramadi. Umuman olganda, 1913 yil Ayn.He amalga oshirgan ushbu tarjimaga o'sha davr kesimida qaraydigan bo'lsak, bu tarjimoni dunyo adabiyotini o'rganishdagi sezilarli qadam bo'lgan, deyish mumkin. Muharrir Behbudiy esa o'z o'rnida "dunyo adabiyotida ko'p mashhur bo'lgan va kam o'rganilgan"(Genri Poshmann) asar tarjimasini yo'lidagi bu urinishni yangilik sifatida o'z jurnaliga olib kirdi. Behbudiyning o'zi jahon adabiyotidan tarjima bilan maxsus shug'ullanmagan bo'lsa-da, uni bu jarayondan chetda turgan, deb bo'lmaydi. "Turkiston viloyati gazetasi"ning 1909 yil 10-sonida "Oq yelpog'ichli Chinli xotun" hikoyasi nashr qilingan. U "Tasodif" deb nomlangan debocha bilan boshlangan. Muallifi berilmagan. Asar imzosida: "1909 yil, dalvi devona, Samarqand, Mahmudxo'ja ibn Behbudxo'ja" (Turkiston viloyatining gazetasi 1909. №10.) ko'rsatilgan. Hikoya xitoy adabiyotiga taalluqli. Professor Begali Qosimov izohicha, Behbudiy asarni "o'z qalbi va qalami bilan o'zbek o'quvchisiga taqdim etmoqchi bo'lgan" (Behbudiy 2006: 53). Haqiqatda, unda Behbudiy tili va yozma uslubini ko'rish mumkin. Xususan, "muqtasi' qadrga tobe' bo'ldi", "dunyo odati uzra har shay kechar", "g'amum", "baroi hujum", "dumu'", "xumoi", "jadid" so'zlarida Behbudiyga xos bo'lgan arab-fors hamda eski turkiy so'zlariga "o'chlik" seziladi. Behbudiy mazkur hikoyani to'g'ridan-to'g'ri o'g'irmay, balki o'zi "oldin ham ko'rgan" (Oyina 1914 №27. – B.505.) tarjimaga milliy ruh berib, o'zbek o'quvchisiga moslashtirgan. Buni erkin tarjima ham deyish mumkin. "Oyina" jurnalining 1914 yil 27-sonida yana bir tarjima asar uchraydi. U kichik monolog tarzida yozilgan "Bir a'mo bolaning hasrati" parchasi bo'lib, so'ngida uchta muallif nomi keltiriladi:

"Muharriri: fransuz qizi Sorrun

Mutarjimi: Rijoizoda marhum Mahmud Akrom

Usmonlichadan tabdil etgoni: Mahmudxo'ja".

Behbudiyning o'zi "usmonlichadan tabdil etgoni" tarzida bersa-da, biz bunga tarjima sifatida qarashimiz kerak. Sababi, Rijoizoda turk adibi. U hikoyani fransuzchadan usmonli tiliga tarjima qilgan. Behbudiy esa uni o'zbek tiliga o'g'irgan va o'zi bunga tabdil deb nom beradi. Aslida, tabdil ham (hozirgi kunda tarjima kuchini berolmasa-da. – N.E.) lug'aviy ma'nosi jihatidan o'sha davr muhiti uchun tarjimaga o'rinbosar so'z bo'lgan, deb taxmin qilish mumkin. Shu ma'noda, "Bir a'mo bolaning hasrati" va "Oq yelpog'ichli Chinli xotun" hikoyasi Behbudiy tomonidan amalga oshirilgan tarjima ishlaridir.

4. Matbuot va Iqtibos

Turkiston matbuoti nashrlarida uchrovchi iqtiboslar o'zbek, turk, tatar, ozarbayjon, eron, arab uyg'onish harakati vakillarining bir-birlari bilan matbuot orqali har doim munosabatda bo'lganligiga yana bir dalili bo'la oladi. Aslida, rus va xorij matbuotidan iqtiboslar berib borish mahalliy matbuot uchun senzura o'rnatgan talablardan biri bo'lgan. Ko'pchilik muharrirlarning matbuot ochishga ruxsat olish uchun tayyorlagan dasturlarida mana shu band ham qayd etib o'tilgan (Do'stqorayev 2009: 190). Sababi ularning o'zi ham muntazam ravishda tashqi davriy nashrlar bilan tanishib borganidek, o'z gazeta va jurnallari uchun ulardagi eng ahamiyatli xabarlardan iqtiboslar olgan. "Tarjimon", "Vaqt", "Yulduz", "Saboh", "Quyosh", "Chehranamo", "Al-Hilol", "Sho'ro", "Mulla Nasriddin", "Islom majmuasi", "Siroju-l-axbor" kabi vaqtli matbuot nashrlaridan keltirilgan iqtiboslarni deyarli barcha nashrlarda kuzatish mumkin. Ushbu ko'chirib bosilgan materiallarning quyidagi yo'nalishlarga ajratib ko'rsatish mumkin:

1. *Ta'lim va maorif mavzusidagi iqtiboslar.* Bu mavzudagi ko'chirma materiallarda chet o'lkalarda joriy qilingan ta'lim tizimi haqida ma'lumotlar, olib borilgan yoki o'tkazilayotgan islohotlar, maktab va maorif ishlariga ko'proq urg'u beriladi.
2. *Musulmonlar hayotidan olingan iqtiboslar.* Turli o'lkalardagi musulmonlarning hayot tarzi, ularga bo'lgan munosabat, din ahkamlari, shariat peshvolari, muqaddas qadamjolar, dunyo musulmonlari hayotidan lavhalar aks ettirilgan maqolalar shular jumlasidandir.
3. *Harbiy-siyosiy mavzudagi iqtiboslar.* Bu turdagi iqtiboslarni harbiy-siyosiy yangiliklar, muxolifatlar, muhorabalar, islohotlar yoritilgan maqolalar tashkil etadi. Bu mavzudagi iqtiboslar jurnalda kamchilikni tashkil etadi.

Iqtiboslar, albatta, muhim ma'noga ega mavzulardan tanlangan. Mavzu ko'lami jihatidan aytish kerakki, iqtibos sifatida, aksaran, ta'lim va musulmonlar hayoti aks ettirilgan maqolalarga murojaat qilingan. Bizdagi matbuotda iqtiboslar, ko'pincha, muallifsiz berilgan. Sababi, bu anonimlik muallifni va muharrirni "tashvishdan forig' qiladi", deb hisoblangan. Bundan tashqari, biror iqtibosning gazeta yoki jurnalda qaysi munosabat bilan qayta chop qilinayotgani borasida idoraning izohlari uchramaydi. Muqoyasa uchun "Tarjimon" va "Oyina"ning iqtibos berish tartibini olib qaraydigan bo'lsak, Gasprinskiy o'z gazetasida qayta bosayotgan iqtibosning manbasi, nashr yili va sonigacha ko'rsatib, kirish yoki so'ngso'z sifatida izoh ham yozib o'tadi. "Oyina" jurnalida bu kabi iqtibosning dastlab e'lon qilingan yili va sonini, izohini berish esa an'ana tusiga kirmaganligini ko'ramiz. Shu bois iqtiboslarning birinchi varianti bilan qiyoslab tekshirish imkoni bo'lmadi.

Iqtiboslar o'zga kishining fikrlari bilan ta'sir o'tkazish maqsadida qo'l kelgan. Ya'ni Turkiston musulmonlariga qardosh xalqlarning ibratli ishlaridan namuna sifatida ko'rsatish, birodarlari hayotidagi muhim voqealardan xabardor etib turish, ularning fikri bilan tanishtirish kabi maqsadlar iqtibos qo'llashning asosiy sabablaridan biri bo'la oladi. Milliy matbuotimiz ahamiyatga ega mavzularda iqtiboslar e'lon qilgan. Shu bilan bir qatorda, bu iqtiboslarning tadqiqi milliy matbuotimizning tashqi nashrlarga munosabati va aloqalarini o'rganish uchun yo'l ochadi.

Xulosa

Matbuot turkistonlik ziyolilarni tashqi dunyoga chiqishlarida muhim vosita bo'ldi. Turk, tatar, ozarbayjon taraqqiyparvarlarining teatr, matbuot, maorif sohasidagi tajribalari qo'llanila boshladi. Ushbu ishlarni yoyishda Ismoil Obidiy, Abdurauf Muzaffarzoda, Ahmad Zaki Validiy, No'shiravon Yovushev, Shokir Muxtorov, Ibrohim Tohiriy, Ahmadjon Bektemirov, Husayn Makayev, Kabir Bakir, Fotih Bakir kabi qardosh ziyolilar Turkistonda turib faoliyat olib bordilar. Tashqi davriy nashrlarda Turkiston mavzusi alohida o'rin egallay bordi. G'arb adabiyotidan tarjimalar amalga oshirila boshladi.

Adabiyotlar

- ABDIRASHIDOV, Z. (2012). “Ustozi muazzam”. *Jahon adabiyoti*, 6:162.
- AYN., H. F. (1913). *Oyina*, 9: 217.
- BEHBUDIY, M. (2006). *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma’naviyat.
- DO‘STQORAYEV, B. (2009). *O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi*. Toshkent: G‘afur G‘ulom
- DOLIMOV, U. (2006). *Turkistonda jadid maktablari*. Toshkent: Universitet.
- MAHMUD, V. (2007). *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma’naviyat.
- MUHAMMADJONOV, M. (1926). *Turmush urinishlari*. Toshkent.
- MUXTORIY, S. (1914). “Ali ham Vali”. *Sadoyi Farg‘ona*, 1.
- MUXTORIY, S. (1918). “Ali ila Vali”. *Hurriyat*, 66.
- MUXTORIY, S. (1914). “Eshmat va Toshmat”. *Sadoyi Farg‘ona*, 25.; “Yana to‘y masalasi”. *Sadoyi Farg‘ona*, 27.
- MUZAFFAROV, A. (1914). “Ong umidlari”. *Sadoyi Turkiston*, 57, 61,65.
- Muallifsiz. (1906). “Mamlakat xabarlari”. *Taraqqiy*, 2.
- QOSIMOV, B. (2002). *Milliy uyg‘onish*. Toshkent: Ma’naviyat.
- “Tasodif”. *Turkiston viloyatining gazetasi*, (1909). 10.
- “Bir a‘mo bolaning hasrati”. *Oyina*, (1914). 27: 505.

İpek Yolu Ticareti ve Basra Körfezi'nde Selçuklu Denizcilik Faaliyetleri

Silk Road Trade and Seljuk Maritime Activities in The Persian Gulf

Başak Burcu EKE*

Öz

Satır aralarına gizlenmiş bilgilerden Türklerin denizcilik tarihinin eskilere dayandığı bilgileri edinilebilmektedir. Selçuklular, limanların bulunduğu İran Kirman bölgesinin fethi ile denizcilik potansiyellerini ön plana çıkarmışlardır. Selçuklular da kendilerinden önce kurulan devletler gibi Basra'daki limanları kontrolleri altına alarak Deniz İpek Yolu ticaretinde aktif olmak istemişlerdir. Deniz İpek Yolu'nun ana güzergâhı Çin'den başlayıp Hindistan limanlarına doğru gitmekte, ardından Basra Körfezi ve Kızıldeniz olmak üzere iki ana hatta ayrılmaktadır. Doğu Akdeniz ve Karadeniz limanlarına kara yolu ile bağlanarak devam etmektedir. Ortaçağ'da Deniz İpek Yolu yılda iki sefer ile Kara İpek Yolu'ndan daha hızlı olmuştur. Ticaret hacmi de oldukça yüksek olmuştur. Java Denizi'nde Sumatra yakınlarındaki Belitung Adası açıklarında 1998 yılında bulunan ticari batık, literatürde genel kabulleri sarsmış ve Orta Çağ İpek Yolu ticaretine ilişkin algıları değiştirmiştir. Bu bildiride Kavurd Bey önderliğindeki Selçuklu Deniz İpek Yolu faaliyetleri batıklar ve sanat tarihi merkezinde tartışmaya açılacaktır. Selçukluların Hürmüz limanının kurulmasındaki rolü üzerinde durulacak ve sürdürülebilir uluslararası ticaretin temel adımı olarak donanmanın inşası Umman'a yapılan deniz seferi bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Denizcilik, Kirman, Kavurd Bey, Basra Körfezi.

Summary

When the information hidden between the lines is followed, it is seen that the maritime history of the Turks dates back to ancient times. Seljuks brought their maritime potential to the fore with the conquest of the Iranian Kerman region, where the ports are located. Like the states established before them, Seljuks wanted to be active in the Maritime Silk Road trade by taking the ports in Basra under their control. The main route of the Maritime Silk Road starts from China and carries on through the Indian ports and then divides into two main lines such as the Persian Gulf and the Red Sea. It continues through the Eastern Mediterranean and Black Sea ports with land route connection. In Medieval Era, Maritime Silk Road was faster than the Land Silk Road, with two voyages per year. The trade volume was also quite high. The commercial shipwreck found in 1998 off Belitung Island near Sumatra in the Java Sea shook the general acceptance of the literature and changed the perceptions of Medieval Silk Road trade. In this paper, Seljuk Sea Silk Road activities under the leadership of Qawurd Beg will be discussed in the context of shipwrecks and art history. The role of the Seljuks in the establishment of the port of Hormuz will be emphasized and the construction of the navy as the main step of sustainable international trade will be evaluated in the context of the naval expedition to Oman.

Keywords: Seljuk, Maritime, Kerman, Qawurd Beg, Persian Gulf.

* Adnan Menderes Üniversitesi, Doç.Dr. bburcueke@gmail.com, ORCID 0000-0003-2692-6672

0. Giriş

Bu çalışmada Selçukluların coğrafya gerçeğinden haberdar bir devlet olarak, İpek Yolu ticareti üzerindeki merkezlerden İran'ın denize açılan bölgesi Kirman'daki denizcilik faaliyetleri değerlendirmeye alınmıştır. Özelde Selçuklular, genelde Türkler sanıldığı gibi denizcilik faaliyetlerinden uzak olmamışlardır. Hazar Denizi, Aral Denizi gibi iç su kütlelerindeki denizcilik faaliyetleri azımsanmayacak seviyededir ve bu tecrübelerini açık denizlere hızlıca aktarmışlardır.

Bu bağlamda Ortaçağ İpek Yolu ticaretinde Basra Körfezi'nin öneminden ardından da ve İran limanlarındaki Selçuklu hâkimiyetinden söz edilecektir. Son olarak Kavurd Bey'in Umman Seferi Türklerin denizcilik tarihi merkezinde eleştirel olarak ele alınacaktır. Bu seferin Deniz İpek Yolu ticaretini korumak adına ne kadar bilinçli bir stratejik hamle olduğu hakkında değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Deniz İpek Yolu ve Kirman'da Büyük Selçuklu Faaliyetleri

Ulusal literatürde "Baharat Yolu" olarak anılan ticaret hattı İpek Yolu ticaretinin denizden devam eden kısmıdır. Deniz İpek Yolu Çin'den başlayarak Orta Asya, İran ve Anadolu'dan geçerek, Karadeniz ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanmakta ve yan rotaları ile bir bütün olarak ele alınması gereken özelliklere sahiptir (Paine 2013; Chen 2020). Akdeniz havzasını ve Hindistan'ı birbirine bağlayan deniz yolunun ilk kullanımı Roma Dönemi'nde başlamış gemiler muson rüzgarlarının yardımıyla Kızıldeniz ve Hindistan arasında yelken açmıştır (Rodrigue 2020:28). Yolculuklar ekimden nisana kadar kuzey-doğu ve mayıs ile eylül arası güney-batı musonları şeklinde yıl içinde iki kez olabilmekte ve bu ikisi arasındaki kuvvetli rüzgârların olduğu hazirandan ağustosa kadar dönemde hiçbir gemi denizdeki limanlara yelken açamamaktadır (Agius 2005:193).

Hindistan ile Çin arasındaki Muson rüzgârların bağlı deniz rotaları 8. yüzyıldan itibaren kara yolundan daha fazla kullanılır hale gelmiştir (Singh 2009:587). Özellikle 9. yüzyıl ile birlikte Müslüman tüccarların etkinliği ile İpek Yolu deniz ticaret hacmi inanılmaz seviyelere çıkmıştır (Gunn 2021: 63-85). Son dönemde özellikle de batıklar üzerine yapılan araştırmalar Ortaçağ'da deniz ticaretinin sanıldığı aksine bir hareketlilikte olduğunu, ipekten baharata, maden cevherlerinden seramiklere kadar çok çeşitli lüks tüketim malzemelerinin olduğu kargoları ile gemilerin sadece ekonomik değil, kültürel ve sosyal etkileşiminin de kaynağı haline geldiklerini ortaya çıkarmıştır.

1998 yılında Java Denizi'ndeki adalardan biri olan, Sumatra yakınlarındaki Belitung Adası açıklarında ele geçen ticaret gemisi literatürün genel kabullerini sarsacak buluntular içermektedir (Flecker 2002; George 2015). Kargosunun çoğunluğunu Tang Dönemi seramikleri olan ve 9. yüzyıl ilk yarısına tarihlendirilen Belitung Batığı'nın tekne kısmı, inşa teknikleri ve yönteminden imalatının Arap Yarımadası ya da İran kıyısındaki limanların birinde olduğu düşünülmektedir (Liebner 2014: 25). 970 yılı civarına tarihlendiren Cirebon Batığı ise daha da ilginç bir durumu ortaya koyar (Liebner 2014). Malay-Endonezya imalatı gemide Doğu Afrika, İran, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin menşei eşyalar arasında Orta Doğu üretimi çok sayıda cam eserler dikkat çekici sayı ve özelliktedir (Swan Needell 2018: 69-93).

1040 Dandanakan Muhaberesi sonrasında, hem Horasan'ın kontrolü hem de ilerideki hedef İran'ın fethi ile ilgili kararların alındığı bir kurultay düzenlenmiş ve Kara Arslan Kavurd Bey, Basra Körfezi'ne kıyıları olan Kirman bölgesinin fethinden ve buradaki Selçuklu idaresinden sorumlu olmuştur (Özgüdenli 2013:88). Kavurd Bey, Çağrı Bey'in büyük oğludur ve adına darp edilen sikkelerde adı Kara Arslan Bey olarak geçmektedir. Selçuklu tarihinin en ilginç yaşam öykülerinden birine sahip olan Kavurd Bey'in doğum yeri ve doğum tarihi kesin olarak bilinmesi de Melikşah ile giriştiği son iktidar yarışını kaybederek 1073 yılında vefat etmiştir.

Fethinden sorumlu olduğu Kirman'ın 1050-51 yıllarında tamamen Selçuklu hâkimiyetine geçmesini sağlamıştır. Hâkim olduğu bölgeyi zenginleştirmek isteyen Kavurd Bey, Kirman'ın İpek Yolu ticareti içindeki önemini kavramış, Basra Körfezi ve Hindistan'dan Çin'e uzanan giden

ticareti teşvik etmiştir (Merçil 1989:196). 1000-1200 arasında Basra Körfezi'nde İran tarafındaki etkinlik sahibi limanlar arasında Kiş, Siraf ve Hürmüz'ün isimleri öne çıkmaktadır (Whitehouse 1983: 328). Siraf limanında yapılan kazılarda ele geçen buluntular arasında Çin'e ait bronz sikkeler, seramik ve bezemeli bronz ayna gibi eşyalar yer alması Basra Körfezi'nin çift yönlü deniz yolu ticaret etkinliğini göstermektedir (Whitehouse 1970: 141-158). Her ne kadar Siraf'ın Selçuklular ile birlikte önemini yitirdiği şeklinde görüşler hâkim ise de Whitehouse ve ekibi tarafından 1966 ile 1973 seneleri arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarından elde edilen verilerle kesin yargılara varılması mümkün değildir. Hem kazı süresinin sınırlılığı hem de buluntuların hepsinin henüz detaylı incelenmemiş olmasından dolayı temkinli değerlendirmeler yapılmalıdır. 1966 yılından 1973 yılına kadar geçen zamanda bile ele geçen buluntular arasında Selçuklu döneminde de burasının faal olduğunu gösterecek nitelikte olanlar vardır. Örneğin kazılarda ele geçen en erken tarihli mezar 991 en geç tarihli olan ise 1444 şeklindedir (Whitehouse 1970: 144).

Tarihî veriler ve Kavurd Bey dönemi Kirman'daki diğer imar faaliyetleri incelendiğinde Selçukluların limanların hinterlandları ile anlam kazandığı bilincinde olduğu anlaşılmaktadır. Limanlara doğru olan yollarda mesafeyi tayin için fener kuleleri koydurmuş, kervansaraylar, hamamlar, havuzlar ve hanlar inşa ettirmiş, kuyuları aktif hale getirmiştir (Matheson 1972: 261-284).

Kavurd Bey ve askerlerinin Deniz İpek Yolu ticaretinde çok önemli konuma sahip Hürmüz Boğazı güvenliğini sağlamak adına Umman'a düzenledikleri deniz seferi hem Büyük Selçuklu denizcilik faaliyetleri hem de Türk denizcilik tarihi açısından özel bir konumdadır.

2. Hürmüz Boğazı ve Kavurd Bey'in Deniz Seferi ve Kirman Fethi

Kavurd Bey'in Umman'a yaptığı deniz seferi Türk denizcilik tarihi bağlamında önemli bir olay olarak kabul edilse de hiç Ortaçağ denizcilik tarihi merkezinde incelenmemiştir. Sayın Erdoğan Merçil Hoca'nın Kirman Selçukluları ile ilgili araştırması halen literatürde en kapsamlı çalışmalardan biridir. Kendisinin bu deniz seferi hakkındaki yorumları elbette o dönem şartları içinde olağandır. Ancak denizcilik tarihi ile ilgili literatürün geldiği seviye ve batıklardan elde edilen veriler dikkate alınarak kendisinin ve diğer araştırmacıların Kavurd Bey'in deniz seferi ve Büyük Selçuklu dönemi denizciliği ile ilgili söyledikleri yeniden değerlendirilmelidir. Erdoğan Merçil, Umman Seferi'ni şu şekilde aktarmaktadır:

“Diğer taraftan Melik Kavurd Kirmân'a hâkim olduktan sonra dikkati zengin ve çeşitli hâzinelerle dolu Umân'a çevrildi. Kavurd için Hürmüz sahillerinden çok uzak olmayan Umân'ın zaptı sırasında karşı çıkabilecek tek engel yabancı olduğu denizdi. Melik sebâtkâr olduğundan deniz tehlikesini pek önemsemedi ve Hürmüz emiri Bedr İsâ Câşû'yu huzuruna çağırarak, kendisini ve askerlerini Umân'a nakletmek için her türlü hazırlığı yapmasını, gemiler ve kayıklar toplamasını emretti. Hürmüz emiri bu emre uyararak Kavurd'a tabi oldu, gemilerini ve mürettebatını hazırladı. Kavurd belki de hayatında ilk kez gördüğü denizde, Umân sahillerine doğru yelken açtı. Böylece o idaresi altındaki gemiler ile Selçuklular tarihinde ilk deniz aşın seferini gerçekleştirmiş oldu.” (Merçil 1989:17)

Bosworth ise bir genişleme hareketi olarak Kavurd Bey Umman'a bir sefer düzenlediğini, Hürmüz yerel yöneticisinden kiraladığı gemilerle İran Körfezi'ni geçtiğini ve Umman'ı Selçuklu egemenliği altına aldığı aktarmaktadır (1968:88).

Selçukluların Umman'ı fetih nedeni zengin ve çeşitli hazineler ile dolu olması değil stratejik konumudur. Bu da Deniz İpek Yolu ticaretine ne kadar vakıf olduklarını göstermektedir. Hürmüz Boğazı, Umman Körfezi ile Basra Körfezi'nin arasında yer alır. Boğaz'ın kuzey kıyısında İran, güney kıyısında ise Umman toprakları bulunduğu için Deniz İpek Yolu gemi trafiğinin tam anlamıyla kontrolü ancak iki yakasına da hâkim ise olunabilir. Hürmüz Boğazı'nın tek deniz koridoru olması nedeniyle önemini günümüzden örneklersek, dünya petrolünün %40'undan fazlasını yani ABD, Batı Avrupa ve Çin'e gönderilen petrolün yaklaşık yarısını taşıyan gemilerin

geçiş noktasıdır ve günde 200 ile 300 arasındaki tanker geçişine denk gelmektedir (Esmaela vd 2020: 338).

İkinci nokta ise 11.yüzyıl gemileri dikkate alındığında kiralık gemi ile askerî sefere çıkılmasının imkânsız olduğudur. Ortaçağ'da denizde yük taşımacılığında yelkenliler kullanılmışsa da askerî gemiler kadırga, yani çektiri tarzındadır. Bizans dromonları 11. yüzyıl sonlarına kadar tüm savaş kadırgaları için model haline gelmiştir (Hocker 1983: 94-95; Pryor vd 2006:123-128). Bu çektiri tarzındaki gemiler aslında sürpriz yaratacak şekilde transfer edilen piyade ve okçu kuvvetine karşılık gelmektedir (Roger 2004: 97). Ortaçağ'da askerî gemilerin çektiri tarzında oluşunun temel nedeni kürek çekiş hızının hesaplanabilir olmasıdır. Böylece plan ve program dâhilinde saldırı stratejisi geliştirilebilir ve uygulanabilir hale gelmektedir. Amiral Nelson'un "Zaman her şeydir; beş dakika zafer ve yenilgi arasındaki farkı yaratır" şeklinde ifade ettiği gibi bir seferin başarısında zamanlama belirleyicidir.

Eğer kiralık yelkenli ticaret gemileri ile Selçuklu askerlerinin Umman'a sefere gittiklerini düşünecek isek, Umman'a ayak basmaları tamamen rüzgârın inisiyatifine bağlı hale gelmektedir. Yoğun ticaret hacminin olduğu bir yerde Kavurd Bey'in bu şekilde gelişinden düşmanın haberdar olmaması oldukça zordur. Ortaçağ'da gemilerin hızları konusunda farklı veriler olduğu için araştırmacılar da farklı öneriler de bulunmaktadır. Saat yönüne ya da tersine gitmek, rüzgârın durumu gibi etkenler belirleyicidir. Ama genel kabul kadırgaların yelkenlilerden daha hızlı olduğudur. Örneğin yelkenli bir gemi için verilen değerler 0.65 knot ile 1.92 knot arasında değişkenlik göstermektedir (Pryor 1992:36). Kadırgalar için 10 knot gibi hız önerileri olsa da bunun ancak belli bir zaman için mümkün olabileceği gerçeğinde ortalama hızlarının 2 ile 4 knot arasında değiştiği hâkim görüştür (Guilmartin 2003:77; Pryor 1992:75).

Hürmüz Boğazı'ndaki akıntı varlığında Erdoğan Merçil Hoca'nın sandalların da kiralanması ile ilgili açıklaması ihtimal dahilinde bile değildir. Kavurd Bey ve askerlerinin, sandalların değilse de çektiri tarzındaki gemilerin küreklerine asılarak sefere gittikleri Ortaçağ denizciliğinde daha mantıklı hale gelmektedir. Çünkü Ortaçağ'da çektiri tarzındaki bu askerî gemilerde kürekçiler köle ya da forsa değil, eğitilmiş askerlerden seçilmektedir (Powell 2002: 63; Luttrell 1981:87-101). Bu da Umman Seferi'ne Kavurd Bey'i birilerinin taşımasının mümkün olmadığını, kürek çeken ile ok atan aynı kişi olması gerçeğinde Selçukluların denizcilik bilen askerlerinin varlığına götürmektedir. En azından Kavurd Bey ve komutanların denizcilik bilgisinin varlığı kabul edilmesi gereken bir durumdur. Kavurd Bey ve askerleri belki hayatlarında Basra'yı ilk kez görmüş olabilirler ama genelde Türklerin özelde Selçukluların denizden habersiz oldukları düşüncesi terk edilmelidir.

Sonuç

1040 Dandanakan Muhaberesi sonrasında düzenlenen kurultayda, o zamanda şimdiki gibi sorunlu ve zorlu coğrafyaların stratejik planlaması yapılmadan hâkimiyet altına alınması mümkün olmayacağına göre, Deniz İpek Yolu rotasındaki limanların olduğu Kirman'ın Kara Arslan Kavurd Bey'e verilmesinin bir nedeni olmalıdır?

Karadaki yaşam tarzını bırakarak bir anda denizin doğasına uyum sağlamak mümkün olmadığı ve denizcilikte başarı belli bir birikim ve tecrübe gerektirmesinden hareketle kendisinin denizcilik tecrübesine sahip biri olduğu çıkarımını yapabiliriz.

Türklerin Hazar ya da Aral Denizi gibi iç su kütleleri ya da Orta Asya'daki nehirlerdeki bu denizcilik faaliyetlerinden dönem seyyah ve tarihçileri söz etmektedir. İbn Fadlan'ın "Buhara'dan geri Ceyhun nehrine dönerken Harezmi'e gitmek için bir gemi kiraladık." şeklindeki anlatısı gemiciliğin bilinmeyen bir durum olmadığını göstermektedir (2018:5). Hatice Palaz Erdemir, Türklerin denizcilik geçmişini ele aldığı çalışmasında ifade ettiği gibi, Hazar Denizi yüzölçümü neredeyse Karadeniz ile aynı ya da Akdeniz'in üçte biri büyüklüğündedir (2011:826). İbn Havkal, "Hazar Denizi'nde Abaskan'a gelip giden gemilerden alınan vergilerin toplamının 200.000 dinar ile 2.000.000 dirhem arasında değiştiğini aktarmaktadır (2017: 335).

Karahanlıların 9. yüzyılda Uygurlarla yaptıkları savaşı anlatan manzumedeki “Gemi içre oturup, İlin suyunu geçtik biz” ve Oğuz Kağan destanında “daha deniz daha müren” ifadeleri gemicilik ile bir geçmişi gösterir (Bostan vd, 2009:11-12). Gazneli Mahmud’un Hindistan’a düzenlediği seferler de pay sahibidir. Gazneli Sultan Mahmud, 1026’daki seferinde Mansura ve Pencab arasındaki sahil şeridini ele geçirmesi ve ardından ciddi sayıda gemilerden oluşan donanma emrini vermiştir (Merçil 1980: 314-321). Sultan Mahmud (971-1030), Hindistan’a düzenlenen on yedi sefer sonrasında elde edilen gücü ve geliri Basra Körfezi’nin uluslararası ticaretteki etkinliğinde kullanmıştır (Kulke vd. 2004:163).

Selçukluların kürek çeken askerlerin, Hazar Denizi ya da Aral Denizi gibi iç su kütleleri ya da nehirlerdeki kürek çekme bilgisini açık denizlerdeki çektiri tarzındaki gemilere aktarmaları çok zor olmamalıdır. Hiç deniz görmemiş Selçuklu kabulünden daha uygun bir durumdur.

Selçuklu denizciliği genel yargıların sınırlılıkları ile incelenemeyecek derinliğe sahip bir araştırma alanıdır. Kavurd Bey’in kırk yamalı bohça tarzında sağdan soldan topladığı yelkenli ticaret gemileri ile sefere çıkmadığından hareket edildiğinde “Selçukluların donanmaları mı vardı, yoksa kiralanmış gemiler askerî gemiler miydi?” sorusu başta olmak üzere cevaplanması gereken sorular da artmaktadır. Deniz İpek Yolu ticareti içindeki Büyük Selçuklu denizciliğinin önemini anlayabilmek ancak süreç gerektiren disiplinler arası bir araştırma ile mümkün olabilecektir.

Kaynakça

- BOSTAN, İ. ve ÖZBARAN, S. (2009). *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi 1*. İstanbul: Deniz Yayınevi Müdürlüğü.
- BOSWORTH, C. E.(1968). “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217)”. *The Cambridge History of Iran*, (Edt. J. Boyle). Cambridge: Cambridge University Press, 1-202.
- DIONISIUS, A. A. (2009). *Seafaring In The Arabian Gulf and Oman People of the Dhow*. New York: Routledge.
- ESMAELA, A. A. vd. (2020). “The Strategic Importance of the Strait of Hormuz and Its Impact on the Iranian – American Conflict”. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 12/1: 335-345.
- FLECKER, M. (2002). *The Archaeological Excavation of the 10th Century: Intan Shipwreck*. Oxford: BAR Publishing.
- GEORGE, A. (2015). “Direct Sea Trade Between Early Islamic Iraq and Tang China: from the Exchange of Goods to the Transmission of Ideas”. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 25/ 4: 579-624.
- GUILMARTIN, J. F. (2003). *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century*. Annapolis: Naval Institute Press.
- GUNN, G. C. (2021). *Imagined Geographies: The Maritime Silk Roads in World History, 1000-1800*. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- HERMANN, K. ve ROTHERMUND, D. (2004). *A History of India*, London: Routledge.
- HOCKER, F. (1995). “Late Roman, Byzantine, and Islamic Galleys and Fleets”. *The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels Since Pre-classical Times*.(Edt. R. Gardiner). Annapolis, MD: Naval Institute Press, 86-100.
- İBN FADLAN. (2018). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İBN HAVKAL. (2017). *10. Asırda İslam Coğrafyası*. (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- LIEBNER, H. H. (2014). *The Siren of Cirebon A 10Th Century Maritime Explorations*. Doktora Tezi. Leeds: University of Leeds.
- LUTTRELL, A. T. (1981). “Late Medieval Galley Oarsmen”. *Le Genti del Mare Mediterraneo* (EdT. R. Ragosta), Naples, 87-101.
- MATHESON, S. A. (1972). *Persia: An Archaeological Guide*. London: Faber & Faber Limited.

- MERÇİL, E. (1980). *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: TTK Yayınevi.
- (1989). *Kirman Selçukluları*. Ankara: TTK Yayınevi.
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2013). *Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İsmar Yayınları.
- PAINÉ, L. (2013). *The Sea and Civilization: A Maritime History of the World*. London: Atlantic Books.
- PALAZ ERDEMİR, H. (2011). "Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı". *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/2: 819-836.
- POWELL, J. (2002). *Weapons & Warfare: Ancient and Medieval Weapons And Warfare (to 1500)*. Pasadena: Salem Press.
- PRYOR, J. H.(1992). *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PRYOR, J. ve JEFFREYS, E. M. (2006). *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ The Byzantine Navy ca 500-1204*. Leiden: Brill.
- RODGER, N.A.M. (2004). *The Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain 660-1649*. New York: W. W. Norton & Company.
- RODRIGUE, J. (2020). *The Geography of Transport Systems*. New York: Routledge.
- SINGH, U. (2009). *A History of Ancient and Early Medieval India*. New Delhi: Pearson Education.
- SWAN NEEDELL, C. (2018). "Cirebon: Islamic Glass from a 10th-Century Shipwreck in the Java Sea". *Journal of Glass Studies*, 60: 69-114.
- WHITEHOUSE, D.(1970). "Siraf: A Medieval Port on the Persian Gulf, World Archaeology". *Urban Archaeology* 2/2:141-158.
- (1983). "Maritime Trade in the Gulf: The 11th and 12th Centuries World Archaeology". *Islamic Archaeology* 14/ 3: 328-334.

İpek Yolu ve Soğdaklar *Silk Road and Sogds*

Merve Hilâl ERDOĞAN¹

Öz

Dünyanın batısı ile doğusu arasındaki ticaretin uzun bir süre boyunca İpek Yolu aracılığıyla, çeşitli kavimler tarafından yapıldığı bilinmektedir. Eski bir İrani kavim olan Soğdaklar da İpek Yolu'nda 6. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasında tüccarlık yapmıştır. Kendilerine ait bir devleti olmayan Soğdakların İpek Yolu ticaretinde en etkin olduğu bu dönem, aynı zamanda İpek Yolu'nun da Türk egemenliği altında olduğu dönemdir. Dolayısıyla, Türklerin koruması altında İpek Yolu'nda ticaret yapan Soğdaklar, bu yüzyıllarda öyle başarılı ve zengin olmuşlardır ki, onların dili olan Soğdakça, İpek Yolu boyunca konuşulan "ortak dil" olmuştur. Bu başarılarının belli başlı birkaç nedeni vardır. Bunlar; kervansaray sistemi kurmaları, ticaretin onları götürdüğü yollarda ticaret kolonileri oluşturmaları, birden fazla dil bilmeleri ve diplomat olmalarıdır. Bununla birlikte Soğdaklar için ticaretin sekteye uğramaması oldukça önemlidir. Çünkü ticaretin göreceği herhangi bir zarar sonucunda Soğdakların varlığı da tehlikeye girebilirdi. Bunu engellemek amacıyla da uyumlu ve barışçıl bir politika izlemişlerdir.

İpek Yolu'nda başta ipek olmak üzere; cam, parfüm, at ve hayvansal ürünler, kıymetli taşlar taşınmıştır. Ancak İpek Yolu, yalnızca ticarî ürünlerin değil, aynı zamanda kültürlerin de taşındığı bir yol olmuştur. Özellikle çeşitli dillerin, inançların ve sanatın taşındığını, Doğu ile Batı'nın birbirini bu yolla ve Soğdaklar aracılığıyla tanıdığını söylemek mümkündür.

İpek Yolu boyunca Soğdaklar tarafından taşınan inançlar ise Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük ve Nesturî Hıristiyanlık olmuştur.

Bu bildirinin amacı; İpek Yolu'nun yetenekli tüccarları olan Soğdakların etkinliklerinin, kolonilerinin, ticarete bağlı olarak gelişmiş olan yaşantılarının değerlendirilmesidir. Temel olarak Çinli elçi Chang Ch'ien'in batıya yaptığı seyahatler, Budist rahip Hsüen Tsang'ın seyahati, Doğu Romalı elçi Zemarichus'un seyahati, Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lügât'it Türk adlı eseri, arkeolojik buluntular, makale ve kitaplardan yararlanılacaktır.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, Soğdaklar, Ticaret, Kültür.

Abstract

It is known that the trade between the west and the east of the world was carried out by various tribes for a long time through the Silk Road. The Sogds, an ancient Iranian tribe, also traded on the Silk Road between the 6th and 9th centuries. This period, when the Sogds, who did not have a state of their own, were most active in the Silk Road trade, was also the period when the Silk Road was under Turkish rule. Therefore, the Sogds, who traded on the Silk Road under the protection of the Turks, became so successful and rich in these centuries that their language, Sogd language, became the "common language" spoken along the Silk Road. There are several main reasons for this success. These; to establish a caravanserai system, to establish trade colonies on the roads that trade takes them, to speak more than one language and to be diplomats. Also it is very important for the Sogds that the trade is not interrupted. Because the existence of the Sogds could be endangered as a result of any damage to the trade. In order to prevent this, they followed a harmonious and peaceful policy.

On the Silk Road; mainly silk, glass, perfumes, horse and animal products, precious stones were transported. However, the Silk Road has been a route where not only commercial

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nin Genel Türk Tarihi bilim dalında doktora öğrencisi. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9468-2716>.

products but also cultures were transported. In particular, it is possible to say that various languages, beliefs and art were carried, and that the east and the west got to know each other in this way and through the Sogds. The beliefs carried by the Sogds along the Silk Road were Buddhism, Manichaeism, Zoroastrianism and Nestorian Christianity.

The purpose of this notification; It is the evaluation of the activities of the Sogds, the talented merchants of the Silk Road, their colonies and their lives developed depending on trade. Basically, the travels of the Chinese ambassador Chang Ch'ien to the west, the travel of the Buddhist monk Hsüen Tsang, the travel of the Eastern Roman ambassador

Zemarchus, the Divânü Lügâ'ti Türk of Kaşgarlı Mahmud, archaeological finds, articles and books will be used.

Key words: Silk Road, Sogds, Trade, Culture.

0. Giriş

İnsanlar, var olduğundan beri birbiriyle iletişim kurmuş, etkileşime geçmiştir. Özellikle, üretmeye başladıktan sonra türlü şekillerde ticaret yapmaya başlamışlardır. Hem kendinden uzakta olanı öğrenmek hem de ticaret yapabilmek amacıyla kullanılan yollar ise "ticaret yolu" olarak adlandırılmıştır. Dünyanın en önemli ve eski ticaret yollarından biri de İpek Yolu'dur.

İpek Yolu, ilk kez 1877 yılında Alman jeolog ve kâşif Baron Ferdinand von Richthofen tarafından adlandırılmıştır (Kurin 2002: 24). Bu adın verilmesinde ise dünyanın doğusundan batısına dek ticareti yapılan ürünün ipek olması rol oynamıştır. İpek Yolu'nda ticaretin en yoğun dönemler araştırmacılar tarafından üçe ayrılmaktadır. Buna göre; birincisi M.Ö. 206 ile M.S. 220 arasında Roma'ya dek uzanan ve Han Hanedanlığı ile Hunların hüküm sürdüğü dönemdir. İkincisi 618-907 yılları arasında T'ang Hanedanlığı, Göktürk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı, Doğu Roma, Abbasiler ve Sasanilerin olduğu dönemdir. Bu dönemde inançların da taşındığı görülmektedir. Üçüncüsü ise 13. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasında Moğollar tarafından yolun kontrol edildiği dönemdir (Kurin 2002: 26). Araştırmacılar tarafından üçe ayrılan bu ticaret dönemlerinin ikincisinde aktif rol oynayan tüccarlar Soğdaklar olmuştur.

Adlarına ilk kez Ahemeniş kaynaklarında M.Ö. 6. yüzyılda rastlanan Soğdaklar, Soğdiana'nın yerlileri olarak kaydedilmiştir. Soğdiana ise sınırları tam olarak bilinmemekle birlikte Seyhun ile Ceyhun arasında kalan bölge olarak tarif edilebilir (Vaissiere 2005: 13, 16). Soğdak tüccarlardan Çin kaynaklarında ilk olarak M.Ö. 100'de Shih-Chi'de söz edilmiştir (Vaissiere 2004).

1. Soğdak Adı

Bugün, yaygın olarak "Soğd" adıyla bilinen Soğdaklar; İran kaynaklarında, Çin kaynaklarında, Doğu Roma ve Grek kaynaklarında, Türk yazıtlarında çeşitli adlarla adlandırılmışlardır.

Çinliler tarafından yaygın olarak kullanılan *Hu* adı, bütün yabancı halkları belirtmiştir. Ancak T'ang döneminde Soğdiana'daki Soğdakları değil, daha çok bugünkü Moğolistan'ın iç bölgesindeki Soğdakları belirtmek için kullanılmıştır (Togan vd. 2017: 154). Dolayısıyla bu ad ile Soğdaklardan da söz edildiği düşünülmektedir. Bunun dışında Semerkantlıları belirtmek için *Ka'ng* adı kullanılmıştır (Tokuda 2010: 87). M.Ö. 138'de imparator Wu'nun emriyle batı bölgelerine seyahat eden Chang Ch'ien de K'ang-chü devletinden söz etmektedir ki buranın Semerkant/Soğdiana olduğu düşünülmektedir (Onat 2012: 37).

Doğu Roma kaynaklarında *Seres/Sere* (Toprak 2008: 129) olarak geçen Soğdak adı, Grekler tarafından *Sogdiano* (Eker 2012: 81) şeklinde Soğdiana halkını belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Sanskritçedeki *Sul-* sözcüğünün Hotancada *Sul(i)ya*'ya karşılık geldiği ve Tang Hanedanlığı döneminde "batı barbarları, (Soğdak) tüccarlar" anlamına geldiği düşünülmektedir (Pavel 2017). Burada *sere/seres* adına değinilmelidir. Bu ad ile Çinliler veya Çin'den gelen tüccarların belirtildiğini düşünmek mümkündür.

Marcellinus Ammianus tarafından *Serelerden* söz edilmektedir ve bunların "barışsever, nazik, ağırbaşlı, savaşa ve silah kullanımına yabancı kişiler" oldukları söylenmiştir (Bekin 1981'den). Ayrıca Procopius'un sözünü ettiği *Seres* halkının da yine Çin halkı olduğu ancak *Serindia*'nın Orta Asya (Feltham 2009: 16) olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte *seres*, "ipek" demektir (Erdemir 2003: 19). Dolayısıyla, bu adın doğrudan Soğdakları ifade ettiğini söylemek mümkün değildir.

Türkler tarafından "Soğdak" adının kullanımına bakıldığında ise ilk ve en önemli kaynak Köl Tigin yazıtıdır. Yazıtta, Demir Kapı seferi ve Köl Tigin'in cenazesine gelen halklar anlatılırken *Sog(u)d* ve *Sogdak* şeklinde geçmektedir (Ergin 1996: 23, 29). Uygur yazıtlarında ise yine *Sugdak*, *Sokak*, *Sogd* şeklinde geçmektedir (Orkun 1986: 178, 185). Soğdaklardan söz eden bir diğer yazılı Türk kaynağı Divanu Lûgati't Türk'te ise yine *Sogdak* şeklinde geçmektedir. Anlamında ise "Buhara ve Semerkant arasındaki Soğd bölgesinden olan, Balasagun'a konan, Türkler gibi giyinip onların huylarını alan iki dilli bir kavim" yazmaktadır. Ayrıca, eski bir Fars kavmi olduğu düşünülen Soğdaklar, Kaşgarlı tarafından *tat* sözcüğü ile karşılanmış olabilir. Çünkü *tat* sözcüğünün "bütün Türkler nezdinde Fars" anlamına geldiği yazılmıştır. Bununla birlikte Kaşgarlı tarafından "Türlere karışmamış hiçbir Fars yoktur; üzerine konacak baş olacak ki börk de olsun" anlamına gelen "Tatsız Türk bolmas başsız börk bolmas" atasözü kaydedilmiştir (Mahmud 2006: 826, 861, 317). Bu atasözü ile de Türkler ve Farsların iç içe olduğunu anlamak mümkündür. Nazmiye Togan'ın da Hsüen Tsang'ın seyahatini değerlendirdiği eserinde *Sogdaq* ve *Sogd* adıyla iki kavimden söz ettiğini ve Sogdaqların iki dilli, Türklerle yaşayan kavim olduğunu; Sogdların ise yalnızca Soğdakça konuşan kavim olduğunu görmekteyiz (Togan 1964: 33). Dolayısıyla, Soğdakların, Soğd bölgesinde yaşayan, Türklerle karışmış tüccar bir Fars kavmi olduğu ve adlarının da "Soğdak" olduğu düşünülebilir.

2. Soğdak Yaşayışı ve Ekonomisi

Bir toplumun ekonomisini belirleyen en önemli etken, üzerinde yaşadıkları coğrafyadır. Soğdakların yaşadığı Maverünnehir coğrafyası; merkezi Buhara ve Semerkant olan, Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki verimli bölgedir (Compareti 2002: 157). Soğdiyana, Seyhun boyunca hassas bir tarımsal bölge olarak bozkırdan ayrılmaktadır (Vaissiere 2005:101). Soğdaklar da bu olumlu durumu kullanmışlar ve onlarla bütünleşmiş olan ticarî faaliyetlere başlamadan önce tarım, hayvancılık ve zanaatte etkin olmuşlardır. Soğdaklarda tarımın varlığı, Semerkant'ta yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan kale, sulama depoları ve surlardan anlaşılmaktadır (Eker 2012: 80, 83). Hsüen Tsang'ın belirttiğine göre Soğdakların güçlü olanları tarımla uğraşırken güçsüz olanları ticarete yönelmişlerdir. Bölge, tarımsal açıdan her ne kadar uygun olsa da Soğdakların ekonomik yaşantısının temelini ticaret oluşturmaktadır (Togan 1964: 34).

Çin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla M.Ö. 2. yüzyıldan beri Çin ile Batı arasındaki ticarete Soğdaklar hem aracılık hem tüccarlık yapmışlardır (Eker 2012: 83). 4. yüzyılın sonlarından itibaren yaşadıkları verimli toprakları ipek üretmek için kullanmaya başlamışlardır. Ürettikleri ipekli ürünleri Çin'e ve Batı'ya; ham ipeği ise Doğu Roma, Mısır ve Suriye'ye dek götürmüşlerdir (Yıldızdağ 2005: 44). Böylece Soğdaklar artık yalnızca aracı değil, ihracatçı da olmuşlardır (Golden 2002: 141).

Fotoğraf 1. Pers motifleri olan Soğdak üretimi çocuk ceketi (Feltham 2009: 13).

Burada değinilmesi gereken önemli bir konu daha vardır ki bu da ipek üretiminin sırrını bir türlü çözemeyen Doğu Roma'da ipek üretiminin başlamasıdır. Doğu Roma'ya gelmeden önce, Çin'in en önemli sırrı olan ipeğin ilk kez Çin sınırlarından nasıl çıktığına bakılmalıdır. Hem efsanelere hem de Hotan'ın 130 km kuzeydoğusundaki Dandan Oilik kazı alanında Aurel Stein'in bulduğu ahşap panoya göre ipek ilk kez, Hotan kralına Çinli prensesin tacında ipek böceklerinin getirilmesiyle taşınmıştır. Buna göre Hotan kralı, Çin ile dostluk kurmak amacıyla Çinli prenses ile evlenmek istemiş ve prensese de Hotan'da ipek bulunmadığı için ipek giymek istiyorsa Hotan'a giderken ipek de götürmesini söylemiştir. Bunun üzerine Çinli prenses, Çin sınırı dışına çıkarılması yasak olmasına rağmen gelin tacının içinde Hotan'a ipek böceği götürmüştür (Uhlig 2000: 253-257; Yu 2000: 125-129; Hansen 2021: 259; Feltham 2009: 12). İpek, buradan aşamalı olarak Yarkend, Fergana ve İran'a yayılmıştır (Laufer 1919: 537). Bundan sonra ise artık yayılmaya başlayan ipek, eskisi kadar önemli olmamaya başlamıştır. Çünkü 6. yüzyılın sonu veya 7. yüzyılın başında Nesturi bir keşiş tarafından bambu asanın içine gizlenerek Çin'den ipek böceği yumurtaları kaçırılmış, hem Şam ve Halep'teki Müslüman üreticilere hem de Doğu Roma'ya verilmiştir. En iyi ipek, Çin ipeği olmasına rağmen üretilen bu yeni ipek de önemini korumuş ve ipek gereksinimi karşılamıştır (Ponting 2000: 330). Başka bir rivayete göre İranlı iki keşiş, Çin'de kaldıkları süre içinde ipek üretimini gözlemlemiş ve imparator Justinianus tarafından hediyelerle ödüllendirildikten sonra tekrar Çin'e giderek bastonlarının içine ipek böceği yumurtalarını gizlemiş ve Konstantinopolis'e götürmüşlerdir Gibbon (1994, Yılmaz 2021'den). Burada sözü edilen Nesturi keşişin veya diğer rivayetteki İranlı iki keşişin Soğdak olduğu düşünülebilir. Çünkü Soğdakların arasında da Nesturi Hıristiyanlığın yayıldığı bilinmektedir. Ayrıca aynı dönemde İpek Yolu'nun en yetkin tüccarları Soğdaklardır. Ancak bu konuda "acaba böyle bir davranış ile Çin'in tepkisini göze alırlar ve bunu yaparak kendi ticaretlerini baltalarlar mı?" sorusu da sorulmaktadır. (Feltham 2009: 20). Dolayısıyla bu konu, tartışmaya açıktır.

Fotoğraf 2. Tacında ipek böceğini kaçırıp prensesin tacını gösteren duvar resmi (Hansen 2021: 259).

Soğdiana'da 5. ve 6. yüzyıllarda bir genişleme yaşanmış, nüfus artmıştır (Vaissiere 2005: 104). Nitekim Soğdaklar da 5. yüzyıldan 8. yüzyıla dek olan sürede sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda en parlak dönemlerini yaşamışlardır. Bu parlak dönemin en önemli sebebi, kuşkusuz ki İpek Yolu'ndaki egemenliklerinin artmasıdır (Eker 2012: 79). 5.-8. yüzyıllar arasında Soğdakların İpek Yolu'ndaki güçlerinin artmasının nedeni ise 558'de Göktürklerin, İpek Yolu üzerinde egemen olmasıdır. Çünkü Göktürkler, kendileri ticaret yapmak yerine Soğdakları desteklemiş, serbest bırakmış ve böylece Soğdaklar, İpek Yolu'nun egemeni olmuşlardır (Taşağıl 2015: 23-24). Göktürkler her ne kadar ticarete aktif olmasa da hayvansal ürünleri Soğdaklarla değiş-tokuş etmişlerdir (Foltz 2021: 51). Buna ek olarak Türklerin; metal eşyalar, askerî ürünler, özellikle zırh yaptıkları ve bu ürünlerin İpek Yolu'nda ticaretinin yapıldığı bilinmektedir (Uhlig 2000: 342). Ayrıca, Türklerin batıya ve güneye açılan kapısı olan Soğdiana'da Türkler de büyük gelir elde etmiştir. Çünkü, Çin'den aldıkları vergileri ve savaş ganimetlerini Soğdaklar sayesinde İpek Yolu'nda gelire çevirmişlerdir (Klyashtorny/Sultanov 2013: 99). Soğdaklar için yol üzerinde kervansaray benzeri yapılar oluşturmuş ve kervanların yaptığı alışveriş ile kervanlardan geçiş vergisi almıştır (Ahmetbeyoğlu 2010: 60). Böylece İpek Yolu'ndan yalnızca Soğdaklar değil Türkler de kazanmıştır. Bu ekonomik hareketliliği sağlayan Soğdaklar, Doğu İran lehçesi konuşmakla birlikte onların dili, İpek Yolu'nun ortak dili (lingua franca) haline gelmiştir (Foltz 2021: 51). Soğdakların ticarete yakaladıkları başarının birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunlar; güçlü bir milletin egemenliği, kervansaray sistemi, ticaret kolonileri ve diplomat olmaları ile uyumlu politikalarıdır. Burada ticaret kolonilerine değinmek gerekmektedir.

Soğdaklar, Göktürk egemenliği altındaki toprakların büyük kısmında koloni kurmuşlardır. Öyle ki; Kırım'da, Karadağ'da, Çu Vadisi'nde, Pencikent'te (beş şehir), Çin Seddi'nin batısındaki Dun-Huang'da koloni kurmuşlardır (Togan 1981: 44). İskitlerden beri bir tarım ve ticaret şehri olan Kırım'da, Avrupa Hunlarının bölgeye egemen olduklarında "Suğdak" adında, Türkistanlılar tarafından kurulduğu düşünülen bir şehir bilinmektedir. Bu şehrin kurulmasıyla, Kırım-Türkistan ve Çin arasında bir ticaret ağı oluşturulmuştur. Bu şehri kuran kavim de Soğdaklar olabilir (Kurat 1972: 204). Dun-Huang şehri ise M.S. 2. yüzyılda kurulmuş ve Soğdaklar tarafından koloni olarak kullanılmıştır. Dun-Huang, Budizm'in merkezi olan bir şehirdir. Öyle ki burada Budist yazmalar

ve eserler bulunmuştur (Kırilen 2013: 66). DunHuang'ın Soğdaklar tarafından koloni olarak kullanıldığının en önemli kanıtı ise 1907'de İngiliz arkeolog Aurel Stein tarafından bulunan mektuplar olmuştur. Bu mektuplar, buranın bir Soğdak kolonisi olduğunu göstermekle birlikte onların sosyal ve ekonomik yaşantıları hakkında da bilgi vermiştir. Mektuplardan önce tam anlaşılabilen ticaret ağı, mektuplardan sonra Semerkant, Gansu Koridoru ve ötesi arasındaki bağlantının kurulmasıyla anlaşılabilir (Lyu 2021: 49). Mektuplar, M.S. 312-313 yılları arasında tarihlendirilmekle birlikte bir posta çantası içinde bulunmuştur. Büyük oranda ticaret ile ilgili içeriğe sahip olan mektuplarda altın, gümüş, buğday, ipek vb. ticaret ürünlerinin de adları geçmektedir. Bu mektuplardan iki tanesi ise kadınlar tarafından eşlerine yazılan özel mektuplardır (Williams). Dun-Huang'tan başka, bugün Tuva Cumhuriyeti sınırları içinde olan Sarıg şehri de ticaret yolları üzerinde bulunan ve Soğdak kolonisi olan bir şehirdi (Ögel 2014: 175). Talas, Çu ve İli vadilerine 5-7. yüzyıllar arasında gelen Soğdaklar, buralarda yaklaşık on şehir kurmuştur. Çu vadisinde ise Soğdak, Türk, Süryani ve Perslerin birlikte yaşadığı on sekiz büyük şehir keşfedilmiştir. Ancak Soğdak kolonilerinin Yedisu bölgesinde yoğunluk kazandığı bilinmektedir (Klyashtorny ve Sultanov 2013: 105). Yedisu ile ilgili ilk bilgiler Hsüen Tsang tarafından verilmekle birlikte ilk olarak Issık Göl'e ve oradan da Suyab'a geçen seyyah, Suyab ve Nevakent'in çevresinde bulunan kalelerden dolayı Soğdak modeli yapıların buradaki varlığından söz etmektedir (Vaissiere 2005: 114). Çünkü, Soğdiyana'daki şehirlerin bir özelliği de sağlam kalelere sahip olmalarıdır (Sultanov ve Klyashtorny 2003: 105). Yedisu'daki arkeolojik verilere göre atlı konar-göçer kültür ile yerleşik Soğdak kültürü birbiri ile karışmış durumdaydı (Ögel 2014: 192).

Soğdakların hangi ürünleri taşıdığına, sattığına bakıldığında ise elbette ilk sırada ipek bulunmaktadır. Ancak bunun dışında değerli taşlar vardır ki bu taşlardan Hotan'da bulunan yeşim taşı oldukça önemlidir. Bunun dışında Dun-Huang'daki mektuplardan da anlaşıldığı kadarıyla altın, gümüş, baharat, fildişi nesnelere yanı sıra Soğdakların köle ticareti yaptıkları da bilinmektedir. Çünkü Semerkant, Kuça gibi yerlerdeki dansçı ve müzisyenlere Çin'de rağbet edilmiştir. Bunun dışında at ve deri, yünlü ürünler, kürk, bal gibi hayvansal ürünler, egzotik hayvanlar, kuş, meyve, bitki, tıbbî ürünler, egzotik kokular ve parfümün de ticareti yapılmıştır (Frye 2009: 201). Soğdakların taşıdığı ürünler o kadar ilgi çekicidir ki Schafer, "genç Türk Kağanları Umman'dan gelen mücevher tacirlerinin yollarını gözler, Japon hacılar ise Soğd kervanlarındaki harika şeylere bakacaklardı." demiştir (Schafer 2020: 34). Soğdaklar, ayrıca sanatkâr kişilerdir. Tahta oymaları; asma yaprakları ve üzüm salkımları ile süslemiş ve iyi kalite cam üretmişlerdir (Bekin 1981: 58). Semerkant'taki ve Pencikent'teki duvar resimlerinden anlaşıldığı kadarıyla Soğdaklar, resim çizmekte de başarılı olmuşlardır (Eker 2012: 81). Han Hanedanı kayıtlarında da Çin'den aldıkları altınlar ve gümüşlerden eşya yaptıkları öğrenilmektedir (Onat 2012: 41). Ayrıca, elçilik yaptıkları ve devletin önemli işlerinde görev aldıkları da bilinmektedir ki buna örnek Doğu Roma ile görüşme yapması için gönderilen Göktürk devletinin elçisi Maniach'tır (Yıldızdağ 2005: 4). Doğu Roma sarayına Türk elçilik heyetiyle birlikte Maniach da gitmiş ve İstanbul'da "mitanton" adı verilen bir ticarî merkez kurma izni almışlardır. Bu kuruluşun daha sonraki yıllarda yüzlerce Türk tüccar, ürünlerinin dağıtımını yaparak yararlanmışlardır (Haussig 1997: 196-197). Ayrıca, Soğdakların bazıları Çin'de imparator vekili olmuşlardır (Schafer 2020: 34). Soğdakların uyumlu ve tatlı dilli olmaları T'ang Hanedanı tarihinde "bebek doğunca ağzına bal sürüp eline ip tutturuyorlardı. Bunun nedeni de bebek büyüyünce ağzından tatlı söz çıkması ve elindeki parayı da ip gibi bırakmaması içindi." T'ang Hui Yao (1998, Tokuda 2010'dan) şeklinde anlatılmıştır.

İpek Yolu'nda ticaretin, Soğdak yaşantısına ve Soğdaklarla etkileşim içinde olanlara etkisi olduğu aşikârdır. İpek Yolu'nda yalnızca ticarî ürünler taşınmamış, kültürel özellikler de taşınmıştır. Öyle ki, Soğdaklar da M.S. 2-3. yüzyıllar arasında Budist keşişlerle birlikte Budizm'i yaymaya başlamışlardır. Ayrıca Türklere (ki burada Göktürlere Budizm'in; Uygurlara Maniheizm ve Budizm'in tanıtılması ve hatta kabul ettirilmesinde etkili olduklarını söylemek mümkündür) ve Çinlilere Maniheizm ve Nesturi Hıristiyanlık'ı tanıtmışlardır.

Maniheizm'in yayılışını ise milattan sonra 5-7. yüzyıllar arasında üstlenmiş olan Soğdaklardan Manihey misyonerler de söz etmiş ve hatta onları diğer tüccarlardan ayırmışlardır. Buna göre, Soğdak tüccarları *nigoşaklar* adıyla yani "dinleyiciler" olarak inananların en alt mertebesindekileri belirten söz ile ifade etmişlerdir (Golden 2002: 188). Soğdakların yaydığı inançlara Mazdeizm ve Zerdüştizim'i de eklemek mümkündür. Çünkü, eski bir İran inancı olan Zerdüştizim, Soğdaklar için önemlidir ve Soğdaklar, gittikleri yerlere önce Mazdeizm'i ve ardından da Zerdüştizim'i götürmüşlerdir (Ögel 2014: 194). Türklerin de Zerdüştizim'den etkilendikleri düşünülmüştür. Bunun nedeni ise Kilikyalı elçi Zemarchus'un ve Theophylactus'un notları olmuştur. Theophylactus, Türklere "Ateşe gereğinden fazla değer verirlerdi." derken Zemarchus da elçilik heyeti Türk toprağında gittiğinde heyetin, kötü ruhlardan kurtulmak için ateş üzerinden atlatıldığını anlatmıştır (Erdemir 2003: 48-49). Ayrıca Hsüen Tsang da Türklerin ahşap oturaklara oturmadığını, çünkü ağacı ateşin kaynağı olarak gördüklerini söylemiştir (Kırilen 2013: 72). Ancak görüldüğü gibi Türkler, ateşe saygı duyup onu arınmak için kullanırken Zerdüştlere için ateş tapınma aracı olmuştur.

Soğdakların inançlarıyla ilgili bazı bilgiler ise, onların kolonilerinden elde edilmektedir. Öyle ki; Pencikent'te yapılan kazılarda "ossuarium" adı verilen kaplardan bir dolu bulunmuştur. Bu kaplar, bir İran mezhebine göre etleri ile kemikleri birbirinden ayrılan ölülerin kemiklerinin koyulduğu toprak kaplardır (Ögel 2014: 187). Bu kaplar yalnızca Pencikent'te değil; Yedisu bölgesinde de bulunmuştur. Ancak Yedisu'da bulunan kapların üzerinde İran mitolojisine ait çizimler de bulunmuştur. Bu çizimlerden anlaşıldığına göre Yedisu'da yaşamış olan Soğdaklar, İran geleneklerini sürdürüyor olmalarına rağmen Turfan ve Koço'daki Budizm'den de etkilenmişlerdir (Ögel 2014: 196). Dolayısıyla, Soğdak kolonilerinden elde edilen buluntulardan da anlaşıldığı gibi, Soğdaklar gittikleri yere ilk olarak İran inançları olan Mazdeizm'i ve Zerdüştizim'i götürmüş olsalar da sonrasında onlar da ilişkide buldukları kavimlerin inançlarından etkilenmiştir. Buna Budizm ve Maniheizm örnek olarak gösterilebilir.

Soğdakların kişilik özellikleri de ticaret çerçevesinde oluşmuştur. Ticaretin en önemli getirisi olarak yabancı dil öğrenimine önem vermişler ve Kaşgarlı tarafından "iki dilli" olarak adlandırılmışlardır. Ayrıca çevirmenlik de yapan Soğdakların erken dönemlerden itibaren yabancı dil öğrenmeye başladıkları düşünülmektedir (Eker 2012: 84). Soğdaklarla ilgili bilgi veren Çinli gezgin Hsüen Tsang'dır. Buna göre Soğdaklar; korkak, çoğunlukla hilekâr, oldukça kötü, açgözlü ve yalancı kişilerdir. Yalnızca para kazanmak istemiş ve herkese parasına göre değer vermişlerdir. Soğdaklar zengin ama cimri oldukları için zengin ile yoksulun ayırt edilmesi mümkün olmayacak kadar aynı giyinmişlerdir. Hatta yoksulların, zenginlerden daha iyi giyindikleri söylenmiştir (Togan 1964: 34). Benzer şekilde Han Hanedanı kayıtlarında da Soğdakların hilekâr, yalancı oldukları söylenmiş ancak burada farklı olarak; kadına çok saygı duydukları ve eşlerinin sözlerini dinledikleri, savaş ve savaş aletleri ile ilgilenmemelerine rağmen Çin'den kaçan askerlerden savaş aleti yapmayı öğrendiklerini söylemişlerdir (Onat 2012: 38, 41).

Sonuç

Eski bir Fars kavmi olan Soğdaklar, adları anılmaya başladığından beri tüccarlıklarından söz ettirmişlerdir. Ancak onların ticarete altın çağlarını yaşadıkları dönem, Türklerin İpek Yolu'nu kontrol ettikleri dönem olmuştur. Böylece Soğdaklar, İpek Yolu'nda Türk egemenliği altında oldukça geniş çaplı ticaret yapmış ve bugün "kültür arıları" olarak adlandırılacak kadar etkili olmuşlardır. Onların yaşantısı, ticaret çerçevesinde oluşmuş ve ticaretin getirilerini kullanmayı iyi bilmişler, kendilerini geliştirmişlerdir. Öyle ki; yaşadıkları coğrafyanın çok dilli halkı olmalarının yanı sıra devlette önemli görevler üstlenmiş, elçilik, casusluk, sanatkârlık yapmışlardır. Ticarî yaşantıları, onlar için o kadar önemli olmuştur ki, çevrelerinde yaşanan herhangi bir olumsuz durumun ticareti etkilemesine izin vermemek için herkese karşı ılımlı bir tutum sergilemişlerdir. Bu da Soğdakların daha anlayışlı bir karakteristik özelliğe sahip olmalarını sağlamıştır. Sonuç olarak İpek Yolu, ticaretin gelişmesine katkı sağlamış; ticaret de Soğdakları etkilemiş, yaşantısını oluşturmuştur.

Kaynakça

- AHMETBEYOĞLU, A. (2010). "İslam Öncesi Orta Asya Türk Devletlerinde Ekonomi". *Birinci İktisat kongresi Tebliğleri* 1: 51-61.
- BEKİN, A. R. (1981). *İpek Yolu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi: 308.
- COMPARETİ, M. (2002). "Sogdiana Tarihine Giriş". *Türkler Ansiklopedisi*, 2, Ankara: Yeni Türkiye. 157-169.
- EKER, S. (2012). "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca. Türk-Soğd Ortak Kültürel Yaşamı". *Türkbilgi*, 24: 77-92.
- ERDEMİR, H. P. (2003). *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- ERĞİN, M. (1996). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- e-Feltham 2009 = Feltham, Heleanor B. (2009). "Justinian and the International Silk Trade". *Sino-Platoni Papers* 194. http://www.sinoplatonic.org/complete/spp194_justinian_silk.pdf (Erişim tarihi: 01.09.2022).
- e-Lurje 2017 = Lurje, Pavel. "Sogdiana i. The Name". (Erişim Tarihi: 03.11.2022). <https://iranicaonline.org/articles/sogdiana-name>.
- e-Vaissiere 2004= Vaissiere, de la Etienne. "Sogdian Trade". (Erişim Tarihi: 8.10.2022). <https://iranicaonline.org/articles/sogdian-trade>.
- . (2005). "Sogdian Traders: A History". (Trs. James Ward). Leiden Boston: Brill.
- e-Williams, Williams, Nicholas Sims. "Ancient Letters". (Erişim tarihi: 04.09.2022) <https://sogdians.si.edu/ancient-letters/>.
- FOLTZ, R. (2021). *İran Tarihi*. (Çev. Hüseyin Gökçalp). İstanbul: İnkılâp.
- FRYE, R. N. (2009). *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*. (Çev. Füsün-Tunç Tayanç). Ankara: Arkadaş.
- GOLDEN, P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev. Osman Karatay). Ankara: Ötüken.
- HANSEN, V. (2021). *İpek Yolu Belgelerle Yakın Tarih*. Çev. İlkem Topal. İstanbul: Nora Kitap.
- HAUSSIG, H. W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. (Çev. Müjdat Kayayerli). Kayseri: Geçit.
- KIRİLEN, G. (2013). "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* 53/1: 63-84.
- KURİN, R. (2002). "The Silk Road: Connecting People and Cultures". *The 36th Annual Smithsonian Folklife Festival*. The Smithsonian Institution, 23-28.
- LAUFER, B. (1919). *Sino-Iranica Chinese Contributions to the History of Civilization*. Chicago.
- LYU, H. (2021). "A Commercial Diaspora: Sogdian Mercantile Network in the Ancient Letters". *International Journal of Social Science and Education Research* 4/4: 49-57.
- KAŞGARLI MAHMUD. (2018). *Divanu Lûgati't Türk*. (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziya Akkoyunlu). Ankara: TDK.
- ONAT, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*. Ankara: TTK.
- ORKUN, H. N. (1986). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TTK.
- ÖGEL, B. (2014). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: TTK.
- PONTİNG, C. (2000). *Yeni Bir Açısıyla Dünya Tarihi*. (Çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Alfa.
- SCHAFER, E. H. (2020). *Semerikand'ın Altın Şeftalileri*. (Çev. Serkan Acar). İstanbul: Selenge.
- SULTANOV, T. İ.; KLYASTORNY, S. G. (2003). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. İstanbul: Selenge.

- TAŞAĞIL, A. (2015). "İpek Üretimini Keşfi ve İpek Yolu'nun Başlaması". *İpek Yolu*, (ed. Ahmet Taşağıl). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 13-27.
- TOGAN, İ; KARA, G; BAYSAL, C. (2017). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi*. Ankara: TTK.
- TOGAN, N. (1964). "Peygamberin Zamanında Şarki Ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi Ve Dini Hayatına Ait Kayıtları". *İted* IV/1-4: 21-64
- TOGAN, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun.
- TOKUDA, H. (2010). *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TOPRAK, A. (2008). *Doğu-Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- UHLİG, H. (2000). *İpek Yolu Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*. (Çev. Alev Kırım). İstanbul: Okyanus.
- YILDIZDAĞ, C. (2005). *VII.-X. yy.'larda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- YILMAZ, E. (2021). "İpek Yolu'nda İpeğin Yolculuğunun Kısa Tarihi". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5/1: 95-104.
- YU, C. (2000). *Dunhuang Efsaneleri İpek Yolunda Anlatılan Efsaneler*. (Çev. Nur Yener). İstanbul: Okyanus.

Tarih ve Kültür Ekseninde İpek Yolu *Silk Road on the Axis of History and Culture*

Ahmet Bican ERCİLASUN*

Bir ucunda Çin var, bir ucunda Akdeniz ve Anadolu. Çin'in başkenti Çan'an. Bugünkü adıyla Şian. Yüzlerce terakotanın bulunduğu şehir. Vey ırmağının Sarı Irmak kıvrımına döküldüğü yerin az doğusunda. *Bozkurtların Ölümü*'nü okuyanlar Vey ırmağını çok iyi bilirler. Kür Şad ve arkadaşlarının, kıyılarında savaşıp toprağa düştüğü akarsu. İşte İpek Yolu'nun en doğudaki ucu burada. Yolum batıdaki ucu, Halep, Şam, Antakya ve Anadolu şehirleri. Marmara kıyıları ve İstanbul.

Şöyle genel olarak tarihi oturtabilmek için ben yolu beşe bölüyorum. En doğudaki bölüme Çin diyelim. Sonra batıya doğru: Doğu Türkistan, Batı Türkistan, İran, Akdeniz-Anadolu. Bu yolun güneyinde Hindistan denilen koca bir alt kıta bulunduğunu ve birçok kültür ve ticaret unsurunun buradan İpek Yolu'na karıştığını; yolun kuzeyinde Kingan dağlarından Avrupa içlerine dek uzanan geniş bir bozkır kuşağı olduğunu ve bu kuşaktaki göçeri kavimlerin sık sık doğudan, ortaldan ve batıdan ipek yoluna girip çıktıklarını da hatırlamak gerekir.

Tarih boyunca bu yoldan kervanlar gider kervanlar gelir; ordular gelir, ordular gider. Heykeller gider, dinler gider. Budacılık gider, Manicilik gider, İslam gider. İpek gelir, gelin gelir, baharat gelir, kâğıt gelir. Kitaplar gelir, kitaplar gider. Cihangirler gelir, cihangirler gider. Tarih boyunca bu yoldan atlarıyla, boz evleriyle, çoluk çocuklarıyla, kopuzları, destanlarıyla akın akın boylar gelir, oymaklar gelir.

Milattan önceki 5.-3. yüzyıllarda, ipek yolunun en doğudaki Çin bölgesinde Çinliler vardı tabii. Bugünkü Dunhuang ve onun batısındaki Doğu Türkistan topraklarında Yüeciler yaşıyordu. Yüecilerin Çin ile ticaret yaptığı, onlara at, yeşim taşı gibi şeyler sattığı ve Çin'den de ipek aldığı en eski Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Çin'den aldıkları ipeği Yüeciler muhtemelen daha batıdaki kavimlere de satıyorlardı.

M.Ö. 5.-4. yüzyıllarda, ipek yolunun en batıdaki Akdeniz-Anadolu, İran ve Batı Türkistan bölümünde ise Pers (Ahemeniş) imparatorluğu hâkimdi. Batıdan doğuya doğru Persler, Yüeciler ve Çinliler. M.Ö. 330 yılında İskender Pers imparatorluğuna son verdi. 328-327 yıllarında Sırderya'ya kadar ulaşarak bütün Mâveraünnehir'i ele geçirdi. Böylece ipek yolunun batı ve orta bölümüne tamamen hâkim oldu.

DLT'de† yer alan Şu destanına göre Semerkant'tan ötesi Türk diyarı idi. Kâşgarlı, Türkmen maddesinde şöyle diyor:

“Zülkarneyn (İskender – ABE), Semerkand'ı geçip Türk diyarına yöneldiğinde Türklerin o zamanki hükümdarı Şu adlı bir genç idi. Büyük bir ordusu vardı. Balasagun yakınındaki Şu kalesini fetheden o idi.”

DLT'deki rivayete göre İskender gelince Şu, ordusuyla birlikte doğuya çekilir; Türkmen boyları ise bölgede kalır. Altay dağlarında Şu'nun ordusuyla İskender'in ordusu savaşır; İskender'in öncü birliği yenilir. Daha sonra iki hükümdar barışırlar ve İskender Uygur şehirlerini kurar. Türklerin hükümdarı Şu da Balasagun'a ulaşır Şu şehrini kurar (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 519-520).

DLT'deki bu rivayet Fergana vadisindeki Sakalarla ilgili olmalıdır. Orta Çağ Arap ve Fars kaynakları onları genellikle Türk olarak anar.

* Prof. Dr.

† DLT = Dîvânu Lugâti't-Türk.

M.Ö. 200'e doğru ipek yolunun doğu bölümünde de durum değişti. Motun doğudaki Donghuları yendikten sonra Yüecileri de yenerek kendine bağladı. M.Ö. 176 yılında Motun'un Çin hükümdarına yazdığı mektuptaki şu satırlar, Yüecilerin Hunlara bağlı hâle getirildiğini gösterir:

“... Sağ Bilge Beyini cezalandırarak batıdaki Yüecileri bulup onlara saldırması için gönderdim. Tanrı'nın yardımı ile yetenekli askerlerimiz ve güçlü atlarımız sayesinde Yüecileri ağır bir hezimetle uğratarak hepsini ya öldürdük, ya da tâbi kıldık ve böylece bu meseleyi hallettik. Kroran (Lob-nor – ABE), Wu-sun, Hu-cie ve yakınlarındaki yirmi altı ülkenin hepsi artık Hunlardan oldu. Yay çeken halkların hepsi tek bir aile içinde toplandı ve kuzey bölgelerinde huzur sağlandı.” (K. Ercilasun 2019: 54).

Motun'un oğlu Kiyok (Lao Şang), M.Ö. 165 yılı civarında Yüecilere büyük bir sefer düzenledi ve onları batıya sürdü. Kiyok'un Yüeciler seferi iki önemli sonuca yol açtı: 1) İpek yolunun Türkistan bölgesine Hunlar yerleştiler ve Çin'e batıdan da komşu oldular (K. Ercilasun 2019: 63). 2) Hunlar, Yüecileri yerlerinden oynatarak Batı Türkistan, Afganistan, Hindistan yönünde bir kavimler göçüne yol açtılar. M.Ö. 2. yüzyıldaki bu göç hareketi ipek yolunun doğu bölümleri güzergâhında cereyan eder.

İskender'den sonra ipek yolunun Akdeniz-Anadolu bölümünde Selevkoslar (M.Ö. 323-63), İran ve Batı Türkistan bölümünde Partlar (M.Ö. 247-M.S. 224) hüküm sürmüştür. M.Ö. 256-125 yıllarında Batı Türkistan'ın bir bölümünde Baktriya krallığı vardır. M.Ö. 165'ten itibaren Doğu Türkistan bölümüne Hunların hâkim olduğunu söylemişim. Ancak M.Ö. 120'lerden itibaren durum Hunlar aleyhine değişecektir.

Durumun değişmesinde Çin'in başında Wu-di (M.Ö. 140-87) adlı büyük bir hükümdarın bulunması ve batı ülkelerine gönderdiği Cang Çien adlı elçinin batı hakkında getirdiği rapor etkili olmuştur.

Cang Çien M.Ö. 138-126 arasında Baktriya ve Soğdiana'ya kadar gider. Gözleme dayanan bilgilerini, gidemediği daha uzak yerler için de duyumaya dayalı bilgilerini bir rapor hâline getirir ve hükümdara sunar. Cang Çien giderken 10 yıldan fazla Hunlar elinde tutsak kalmasına ve 100'den fazla adamla çıktığı yolculuğundan iki kişi olarak dönmesine rağmen getirdiği bilgiler sayesinde Çin'de yüksek makamlara getirilmiştir.

Konuralp Ercilasun, Çin'in raporunu şöyle değerlendirir:

“Cang Çien, etkisi yüzyıllara yayılacak olan bilgilerle gelmişti. Bunlardan bir tanesi uluslar arası ticaretin keşfidir. Diğer bir deyişle sonradan adına ipek yolu denecek bir ticaret ağından haberdar olunmasıdır. Cang Çien, Büyük Yüeciler'de bulunduğu sırada Çin'in güney batısında yetişen bambuların ve yine aynı bölgede üretilen kumaşların kullanıldığını görmüştü. Bunların Kuzey Hindistan'dan elde edildiğini öğrendi. Böylece Çin mallarının güneybatıdan dolaşarak Hindistan yoluyla Batı Türkistan'a gittiği anlaşılıyordu... Çin ile Asya'nın diğer kısmı arasında bir ticaret vardı ama Çin'in bundan haberi yoktu.” (2019: 73).

Cang Çien neler anlatmıyordu ki! Bir kurt tarafından beslenen Kun-mo adlı bir önderleri olan, Hunlar gibi sürülerinin peşinden koşan ve yay çeken Vusunlar. Çeltik ve buğday eken, üzümünden şarap yapan, cins atlara binen Ferganalılar. Sürülerinin ardında yer değiştiren, yay çeken ve Hunlar gibi yaşayan Yüeciler. Tarım yapan, Amuderya yakınlarında Pazar kuran, araba ve tekneleriyle yüzlerce kilometre uzaklara gidip ticaret yapan, gümüşten para basan, deri üzerine yazdıkları yazılarla kayıt tutan Partlar. Suriye ve Hindistan hakkında da bilgi verir Cang Çien. Onun bu ayrıntılı raporu, en eski Çin kaynağı olan ve Pulat Otkan'ca Türkçeye çevrilen *Şi Ci*'de vardır. Nuraniye Ekrem Hanımın 1999'da Cang Çien seyahatnamesi hakkında yaptığı tez maalesef henüz yayımlanmamıştır.

Konuralp Ercilasun, Cang Çien'in raporu için “etkisi yüzyıllara yayılacak olan bilgiler” diyor. Çin'in bugünkü Bir Kuşak – Bir Yol projesinde de bu etki hissedilmiyor mu?

Hunlarla sürekli savaş hâlinde olan Çin imparatoru Wu'nun batıya gönderdiği Çin ordusu M.Ö. 101 yılında Fergana'da büyük bir savaş kazanarak çevreye dehşet saçmıştı. Çin ordusunun gücü karşısında Doğu Türkistan'daki birçok şehir devleti Çin'e elçiler gönderir; Çin de gönderdiği elçilerle mukabele eder. İmparator Wu yine de Türkistan şehir devletlerini tamamen hâkimiyet altına alamaz (Bedel 2017: 45-47).

Miladın ilk beş yüz yılında ipek yolunun Türkistan bölgesine önce Kuşanlar, sonra Akhunlar hâkim olmuştur. Kuşanlar zamanında, M.S. 1-2. yüzyıllarda Budizm, Hindistan'dan dışarı taşar, Türkistan bölgesine gelir ve ipek yolunu izleyerek Çin'e doğru yayılır.

Yolun İran bölgesinde ise M.S. 224'ten itibaren Sasaniler hüküm sürer. Batı Türkistan, Sasanilerle Akhunlar arasında çekişilmiş, güçlü dönemlerinde bu bölge de Sasani hâkimiyeti altına girmiştir. Sasanilerin ilk yüzyılında İran'da doğan Maniheizm de 5. yüzyıldan itibaren ipek yolunu izleyerek Doğu Türkistan'a ve hatta Çin'e kadar yayılmıştır. Çin'de yasaklanan Maniheizm'in Uygurlarca himaye edildiğini ve 762'de Böğü Kağanın Mani dinini kabul ettiğini hepimiz biliyoruz.

552 tarihinde yeni bir güç ortaya çıkar: Türk Kağanlığı (Kök Türkler). Doğu merkezleri Orhun vadisindeki Ötüken'de bulunan Kök Türklerin batı kanadının merkezi, Chavannes'a göre Kuça'nın kuzeyindeki Tekis nehri vadisindedir (2007: 300-301). Bengü taşların İstemi Kağan'ı, Oğuzname'nin İnal Sır Yabgu Han'ı, Tanrı Dağları'ndaki Tekis ırmağı kıyılarından hem Doğu hem Batı Türkistan'a hâkim bulunuyordu. Yani ipek yolunun Çin ile İran arasındaki bölümü, 6. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın ilk yarısında Kök Türk yönetimindeydi.

İstemi önce, Akhunlara karşı Sasani kisrası Nüşirevan'la anlaşmış ve kızını onunla evlendirerek dünür olmuştu. İstemi'nin henüz yirmi yaşına gelmemiş kızı Kaya(n) Begim, emrindeki kafileyle birlikte ipek yolunu izleyerek Medâyin'deki kisrâ'nın sarayına gelin gider. Bu ittifak sonucunda Akhunlar ortadan kaldırılır ve Ceyhun ırmağı Sasanilerle Kök Türkler arasında sınır olur. Artık Arap ve Fars kaynaklarında Ceyhun'dan ötesi Turan diye anılır.

İstemi, Nüşirevan'la anlaşmış, kızını vermiş, birleşik ordularıyla Akhunları ortadan kaldırmıştı ama şimdi bir sorun çıkmıştı. Sasaniler, Bizans'a ipek nakliyatını durdurmuşlardı. İstemi'nin Soğdak elçisi ipek yolunu kullanarak önce Medâyin'e gitmiş, Nüşirevan tarafından ipekliler yakılınca İstemi aynı elçiyi yine kısmen ipek yolu üzerinden İstanbul'a yollamıştı. İstemi'nin elçisi ve Kök Türk atlıları 568-569 yıllarında kayserin sarayında ve İstanbul sokaklarındadır. Bizans elçisi Zemarkos'u alarak İstemi'ye dönerler. Zemarkos Soğdiyana'ya yani Semerkant civarına gelince "birkaç Türk" kendilerini tanıtır ve ona "demir satmayı" teklif eder (Chavannes 2007: 299). Demek ki ipek yolunun Semerkant bölümünde demir ticareti yapan Türkler vardır.

567'den itibaren Sasanilere karşı, Türklerle Bizans arasında bir ittifak yapıldığını ve İstanbul ile Tanrı Dağları arasında birçok elçilik heyeti gidip geldiğini biliyoruz. Bu heyetler ipek yolunun Türkistan bölümünü kullandıktan sonra Aral ve Hazar'ın kuzeyinden dolaşır, Derbent geçidini aşar ve Azerbaycan-Gürcistan üzerinden İstanbul'a giderdi. İstemi'nin 576'daki ölümünden sonra Tardu Kağan zamanında da elçilik teatileri devam etti.

Türkler aslında Sasanileri ortadan kaldırıp ipek yolunun İran bölümünü de ele geçirmek istiyorlardı. Bu konudaki ciddi bir teşebbüs muhtemelen Tardu'nun güveyisi olan Sab Kağan tarafından yapılmıştır. Arap ve Fars kaynaklarında Sâve, Şâbe Han, melikü'l-âzam olarak geçen, bana göre Türkçe adı Sab Kağan olması gereken bu yönetici, Tardu'nun batı bölgelerindeki mahalli idareleri yönetmek üzere görevlendirdiği kağan idi. 589 yılında Sab Kağan Sasaniler üzerine yürür. Badgis ve Herat'a kadar gelir. Taberî diyor ki:

"Türk hükümdarı Şabe, Hürmüz'le Fars kavminin ulularına, ordusu ile geldiğini bildirmek üzere elçi göndererek: ırmaklar üzerinde ve ovalarda bulunan köprüleri tamir ediniz, çünkü bu köprülerden geçerek memleketinize gireceğim, eskiden köprü bulunmayan ırmak ve dereler üzerinde de yenilerini yaptırınız, bundan başka, memleketinizden Rum diyarına gidilecek yolların üzerindeki ırmak ve derelerde de köprüler kurmağı ihmal etmeyiniz,

çünkü ben, sizin memleketinizden Rum ülkesine gitmeği kararlaştırdım.” (Taberî 1955: 1233).

Sasani kirasası Hürmüz, Nüşirevan’ın oğlu, İstemi Kağan’ın torunudur. Bu teklifi kabul etmez ve komutanlarından Behram Çûbin’i büyük bir ordu ile gönderir. İki ordu 589 Ağustos’unda Herat vadisinde karşılaşır. Türk ordusundaki fillerin ürkmesi sonunda Sab Kağan yenilir ve öldürülür. Bu savaş, Kök Türklerin, İran bölgesine de hâkim olma ve ipek yolunun sağladığı ticaret imkânlarından faydalanma niyetlerini göstermesi bakımından dikkate değer. Şehname’de Sab Kağan’ın bir oğlu Yagbûr olarak geçer. Taberî Tarihi’nde Bermuda olarak geçen oğlunun adı da Dineverî’ye göre Yel / Yer Tigin’dir (Chavannes 2007: 306). Gumilov, Seâlibî’de Permuda olarak geçen ismin de “buyruk” kelimesinin Farsça çevirisi olduğunu yazar (1999: 165).

Narşahî’nin *Târîh-i Buhârâ*’sında da Tardu’nun bir oğlunun adı geçer: Şîr-i Kişver (2013: 11). Bunun da Farsça bir çeviri olduğu açıktır ve bence Türkçesi İl Aslan’dır. İl Aslan, Buhara’nın merkezi olan Baykend’de oturan yöneticidir. Kök Türklerin daha önceki İran seferlerinde elde ettikleri pek çok hazineyi Baykend’de muhafaza ettikleri kaynaklarda yazılıdır.

Budizm, ipek yolu üzerinden Çin’e gittiği gibi ünlü Budist rahip Hüen-tsang da 629-630 yıllarında Çin’den Hindistan’a giderken ipek yolunu takip etmiştir.

Kök Türkler sadece Badgis, Herat üzerinden değil Kafkaslar üzerinden de Sasanileri zorlamışlardır. Agvan Tarihi, 627 yılında Derbend’den geçip Tiflis’i kuşatan Toņa (Toņ) Yabgu ile Doğu Roma kayseri Heraklius’un Tiflis surları önünde kucaklaştıklarını yazar (Gumilov 1999: 247).

Tiflis kuşatması başarısız olunca Toņa Yabgu ülkesine döner fakat oğlu Böri Şad’ı Agvan’ın fethine memur eder. “Ne var ki bu defa Cabgu’nun niyeti sadece ülke yağmalamak değil, onu kendi sınırlarına ilhâk etmektir.” diyor ve yabgunun sözleriyle devam ediyor Gumilov: “Eğer bu ülkenin hükümdar ve beyleri; oğlumu karşılayıp, ülkeyi teslim ederlerse; şehirleri, kaleleri ve ticareti benim savaşçılara bırakırlarsa, hayatlarını bağışlayın ve bana hizmet etmelerine izin verin.” Sonra da Gumilov bu sözleri yorumluyor: “Bu sözler Türklerin niçin savaşa girdiklerini açıklamaktadır: Sadece Horasan değil, aynı zamanda Hazar Denizi ve Kafkas üzerinden Konstantinopol’a ihraç edilecek ipek ticareti.” (1999: 253-254).

Gerçi Batı Türk Kağanlığında karışıklık çıkacak ve Türkler bu rekabetten çekilmek zorunda kalacaklardır ama bütün bu sıkıştırmalar Sasanilerin de sonunu getirmiştir.

1409’da Süleyman Çelebi, Bursa’da şu beyti yazıyordu:

*Hem Muhammed gelmesi oldu yakın,
Çok alâmetler belürdi gelmedin.*

Vesîletü’n-Necât’ın vilâdet bölümündeki bu beyitte telmihte bulunulan alametlerden biri kisraların sönmeyen ateşinin sönmesi idi. Rivayete göre peygamberimiz doğduğu zaman o ateş sönmüştü. Nitekim hicretten sadece 16 yıl sonra, 637’de Medâyin, Sâd ibni Ebî Vakkas tarafından alınacak; 20 yıl sonra da 642 yılında Hazreti Ömer zamanında, Nihavend Savaşı ile Sasanilerin hükümranlığına son verilecektir.

Tarihin bundan sonrası daha iyi biliniyor. Emevîler, Abbasîler, Sâmanoğulları, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Çengizliler, Temürlüler, Osmanlılar, Safevîler, Şibanoğulları, Türkistan hanlıkları, Kaçarlar... İpek yolunun Çin dışındaki bölümleri bazen bütünüyle bazen kısmen bu hanedan ve devletlerin hâkimiyetinde oldu. Marko Polo ve daha birçok gezginin de ipek yolunu kullandıklarını biliyoruz. Nihayet coğrafi keşiflerin, ipek yolunun önemini azalttığı da hepimizin malumu. Fakat 19. yüzyılda başlayan demir yolu hatları bölgeye olan ilgiyi artırıyor. Bugün ortaya çıkan durumu da arkadaşlar anlatacak.

Kaynaklar

- BEDEL, B. (2017). “Han Wu Di Döneminde Batı Bölgesi’ne Yönelik Politika”. *Current Research in Social Sciences*, 3 / 1.
- CHAVANNES, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* (Çeviri: Mustafa Koç). İstanbul: Selenge Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud – Dîvânu Lugâti’t-Türk – Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, K. (2019), *Türk Tarihinde Asya Hunları – Birinci Hâkimiyet Dönemi*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- GUMİLOV, L. N. (1999). *Eski Türkler* (Rusçadan Çeviren: D. Ahsen Batur). İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Narşahî. (2013). *Târîh-i Buhârâ* (Farsçadan Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OTKAN, P. (2018). *Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) göre Hunlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Taberî. (1955). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* (Çevirenler: Zâkir Kadirî Ugan – Ahmet Temir). Ankara: Maarif Vekâleti Yayınları.

Bir İpek Yolu Kültür Havzasından Bahsedilebilir Mi?

Is There a Silk Road Cultural Sphere?

Konuralp ERCİLASUN*

Öz

Tek değil birçok hattın oluşan İpek Yolu tarih boyunca insanların, kültürlerin ve fikirlerin bir alışveriş merkezi oldu. Bu hatlar üzerindeki ticari getiri keşfedildiği andan itibaren çevresindeki hâkimiyetler arasında bir güç mücadelesine sahne oldu. Bu güç mücadelesi en eski devirlerden 19. yüzyıla kadar zaman zaman keskin bir şekilde görüldü. 20. yüzyılda Soğuk Savaş sebebiyle dondurulmuş olan bu mücadele, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte yeniden başlama eğilimi gösterdi. Rusya'nın bölgede tekrar etkisini güçlendirme çabası, Amerika'nın Afganistan'a yerleşmesi ve sonrasında Büyük Ortadoğu Projesini ortaya atması ve Çin'in Bir Kuşak Bir Yol adını verdiği girişimi, yeni güç mücadelesinin adımları olarak tespit edilebilir. 19. yüzyılda gerçekleşen mücadeleye araştırmacılar Büyük Oyun adını takmışlardır, bu tabir çerçevesinde acaba bugün söz konusu Büyük Oyun yeniden mi başlıyor sorusu akla gelmektedir. Diğer yandan İpek Yolu üzerinde mücadelelerin tarih boyunca devam ettiği düşünüldüğünde Büyük Oyun tabiri acaba daha eskiye de genişletilebilir mi? İpek Yolu kavramı mücadele açısından olduğu gibi kültür alışverişini açısından da ele alınabilir. İpek Yolu hatları boyunca yaşayan halklar yüzyıllarca buradaki canlı ticaretin faydasını gördüler. Ayrıca bu hatlar üzerinden yayılan fikirler ve kültür unsurları da halkları birbirine aşına hâle getirdi. Bu bilgiler ışığında acaba özellikle modern dönemde birbirlerinden çok kopmuş ve irtibatsız görülen halklar arasındaki bu iletişim oldu mu? Bildiride bu özetle belirtilen sorular tartışılacak ve bu sorulara cevaplar aranacaktır. Bu tartışmalar sırasında bir İpek Yolu kültür havzasından bahsedilip bahsedilmeyeceği hususu da ele alınacaktır. Bildiride birinci el kaynak neşirlerinden ve araştırma eserlerinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu Kültür Havzası, Büyük Oyun, Bozkır, Türkistan.

Abstract

The Silk Road, which consists of not a single line but many lines, has been an important interaction region for people, cultures and ideas throughout history. Since the commercial advantages on these lines was discovered, it witnessed a power struggle between the political entities around it. This power struggle emerged time to time sharply from the earliest times to the 19th century. This struggle, which was frozen due to the Cold War in the 20th century, tended to start again with the dissolution of the USSR. Russia's efforts to strengthen its influence in his close-region again, America's settlement in Afghanistan and then its Greater Middle East Project, and China's initiative called One Belt One Road can be identified as the steps of the new power struggle. Researchers called "Great Game" to the struggle that took place in the 19th century, and within the framework of this expression, the question of whether the Great Game is starting again today comes to mind. On the other hand, considering that the struggles on the Silk Road have continued throughout history, can the term Great Game be extended even further? The concept of the Silk Road can be considered in terms of cultural exchange as well as in terms of struggle. The peoples living along the Silk Road benefited from the vivid trade for centuries. In addition, the ideas and cultural elements that spread along the Silk Road made different communities familiar with each other. Has there been any communication between these peoples not only in traditional culture but also in popular culture? In the paper, the questions stated in this summary will be discussed and answers to these questions will be sought. During these discussions, ideas will be produced within the framework of whether a Silk Road Cultural Basin can be mentioned or not.

Key Words: Silk Road Cultural Sphere, the Great Game.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Bölümü, konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr.

0. Giriş

İpek Yolu, Doğu ile Batı arasındaki ticaret yolları ağının genel bir adıdır. Tek ve belirli bir yoldan değil, birbirine bağlı iç içe geçmiş geniş bir ağdan oluşmaktadır. Bu bağlamda ana hat doğu batı eksenli olmakla beraber, yine bu hatla kesişen kuzey güney ticaret hattı da mevcuttur. Bu hat doğu batı eksenine kadar olmasa da tarihte yine canlı bir ticaret hattıdır. Diğer yandan, henüz coğrafi keşifler öncesinde Doğu ile Batı arasında deniz ticareti de bulunmaktaydı. Bu yol da Baharat Yolu veya Deniz İpek Yolu olarak adlandırılmaktadır. Fakat öyle görünüyor ki coğrafi keşiflere kadar ana gidiş geliş hattı karadan olan İpek Yolu'ydu. Nitekim denizden ticaret, karadan ticaretin gerisinde idi.

1. Karaların Hâkimiyet Çağı

Tarihî gelişim dikkate alınarak deniz ve kara yolları arasında bir karşılaştırma yapmak uygun olacaktır. Coğrafi keşifler öncesi bilinen dünya, doğuda Japonya idi. Bu dünya, batıda Portekiz ve İngiltere'de sona eriyordu. Güneyde ise Kuzey Afrika'dan Büyük Sahra'ya kadar, Asya'da da Hint Okyanusu'na kadar olan bölgeler yine biliniyordu. Deniz ticareti sadece kıyıya yakın giden gemilerle yapılıyor, gemiler Büyük Okyanus ile Hint Okyanusu'nun derinliklerine gidemiyorlardı. Yani deniz ticareti aslında limandan limana yapılan bir kıyı ve adalar ticaretiydi. Bu ticaret de Hürmüz Boğazı'nda yine karaya çıkarak buradan devam ediyordu.

Eski dünyanın sınırlarını bu şekilde çizdiğimiz zaman dünyaya karaların hâkim olduğunu, denizlerin ise arka planda kaldığını görürüz. Bu karaların merkezini de bozkır bölgesi, daha özeldede Türkistan oluşturmaktadır. Dolayısıyla neredeyse karadaki bütün hareketlilik bozkırdan ve Türkistan'dan geçmek zorundadır. Bu sebeple coğrafi keşiflerle yeni yollar bulununcaya kadar bozkır halkları, tarihin ana itici gücü oldu.

15. yüzyıl sonlarından itibaren yeni kıtaların ve yolların keşfedilmesi hemen olmasa da yavaş yavaş bu durumu değiştirecektir. † Dünya artık yuvarlaklaşmış ve dünyaya denizler hâkim olmuştur. Yaklaşık üç yüz yıllık bir sürede karadaki hareketlilik tedricen denizlere doğru kaymış ve 18-19. yüzyıllarda artık denizlerdeki hareketlilik başat hâle gelmiştir. Bu üç yüz yıllık kayış dünyada yeni bir durum yaratmış ve dengeleri tamamen değiştirmiştir. Eskinin başat güçleri kıtaların ortasındaki güçlerken yeninin başat güçleri kıtaların kıyısındaki güçler olmuştur.

2. İpek Yolu ve Kürk Yolu

İpek Yolu'nun başlangıç ve bitiş noktaları üzerinde çeşitli fikirler vardır. Yerel ticaret ağlarını da hesaba katan fikirlere göre, İpek Yolu en geniş anlamıyla Japonya ve İngiltere arasında uzanır. Japonya'yı Doğu Asya bölgesel ticaret ağının bir parçası, İngiltere'yi de Akdeniz bölgesel ticaret ağının bir parçası olarak düşünürsek bu iki bölgesel ağın birbirine en yakın noktalarını da İpek Yolu'nun iki ucu olarak tanımlayabiliriz. O zaman doğuda bugünkü Şi-an, batıda da Akdeniz'e ulaşma noktası olan Antakya'yı iki uç olarak söylemek mümkündür. Güzergâh, Antakya'dan deniz yoluyla Akdeniz ticaret ağına bağlandığı gibi hem kara hem deniz yoluyla İstanbul'a da bağlanmaktaydı. Artık Akdeniz ticaret ağının bir parçası olan bu yollar, İstanbul'u da aşırıp Kırım'a uzanıyordu. Kırım ise doğudan gelen bir başka ağın, Kürk Yolu'nun uç noktası idi.

Burada tarihî önemi biraz göz ardı edilmiş Kürk Yolu'ndan da bahsetmekte fayda vardır. İpek Yolu'nun kuzeyinden giden Kürk Yolu, başka bir açıdan bakıldığında Bozkır Yolu olarak da adlandırılabilir. İpek Yolu, hayvan yetiştiren bozkır bölgeleri ile bitki yetiştiren güney bölgeleri arasında hareketliliği sağlıyordu. Bu güneyli bitki yetiştiren bölgeler ise Çin, Hint, İran, Antik Yunan ve Roma gibi aynı zamanda yazıcı milletlerdi. Bu sebeple İpek Yolu ticareti hakkında yeteri kadar tarihî kaynağa sahibiz. Fakat Kürk Yolu, doğrudan doğruya bozkırın içinden geçen, aynı zamanda kuzeydeki tayga ormanlarına kadar uzanan bir ticaret ağı idi. Burada ise bozkır halkları da, orman halkları da yazıcı milletler olmadıkları için Kürk Yolu ticareti ile ilgili tarihî

† Karalardan denizlere doğru bu gidişin anlatımına bir örnek olarak bk. Yıldırım 2020.

kaynaklar daha azdır. Fakat günümüzdeki çalışmalarda öne çıktığına göre Kürk Yolu da en az İpek Yolu kadar önemlidir.

3. İpek Yolu Ana Bölgesi

Sürekli vurgulandığı üzere İpek Yolu sadece ürün hareketliliğinden oluşan bir ticaret ağı değil, aynı zamanda insan ve toplum hareketliliğinin de olduğu bir hattı. Bu sebeple tarih boyunca yoğun bir kültürler arası etkileşim de daima yine bu yol üzerinden oldu. Mani dininin Batı'dan Doğu'ya doğru gelmesi, Hindistan'da tutunamayan Budizmin yine Türkistan üzerinden Doğu Asya'ya doğru yayılması hep İpek Yolu hattından geçti. Doğu batı eksenli ticaret ve etkileşimin olduğu kadar kuzey güney eksenli etkileşimin de yoğunlaştığı ve bu ikisinin kesiştiği bölge ise Türkistan'dı. Dolayısıyla İpek Yolu'nu sadece güzergâh olarak değil bir bölge olarak da tanımlarsak bu bölgenin esas olarak Doğu ve Batı Türkistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan, İran, Güney Kafkasya ve Türkiye'den oluştuğunu söyleyebiliriz.

4. İpek Yolunda Ticaret ve Bunun Keşfi

Tarihî gelişime baktığımızda İpek Yolu ticaretinin temel çıkış noktasının Tarım havzası ve Maveraünnehir şehirleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu ticaret, birbirine yakın şehirlerin kervan ticaretinden doğmuş görünüyor. Kervanlar genellikle bir şehirden komşu bir şehre gitmek üzere hazırlanırlardı. Hedef komşu şehre ulaşıldığında, kervan dağılır ve orada bir pazar yeri kurulurdu. Bu pazarda alışveriş yapıldıktan sonra bu kervanla gelen tüccarların çoğu yeni bir kervanla geri dönerlerdi. Şehre getirilen malları alan yeni tüccarlar ise o malları bu sefer bir ötedeki komşu şehre başka bir kervan yoluyla taşırlardı. Bu şekilde bir şehrin ürünü defalarca kez el değiştirerek Doğu Asya'ya veya Akdeniz'e ulaşırdı. Ürünü ilk dolaşıma çıkaran tüccarın, kendi malının binlerce kilometre uzaklara gittiğinden haberi olmazdı (Haussig 1997).

Ticaretin başka bölgelere ulaştığının keşfi MÖ 2. yüzyılda oldu. MÖ 138'de bir Çin hükümdarı, Hun baskısından kurtulmak için Hunlar tarafından vaktiyle yenilerek göç ettirilmiş olan bir halk ile irtibata geçmek istedi. Hunlarca göç ettirilen Yüe-cı'lara elçi olarak gönderilen Cang Çien, MÖ 138'de kendi ülkesinden kuzey batıya doğru yola çıktı. O zamanki Hun toprağı Gansu'dan geçerken fark edilen bu elçi Hunlar tarafından tutuklanarak on yıllık bir esaret hayatı yaşadı. Daha sonra kurtulan Cang Çien, görevini yerine getirmek üzere batıya gitmeye devam etti ve Yüe-cı'lara ulaştı. Yüe-cı'lar ise yeni göç ettikleri bu yerden memnun olduklarını ve geri dönmek gibi bir isteklerinin olmadığını söyleyerek Çin'in Hunlara karşı ittifak teklifini reddettiler. Siyasi yönden hedeflerine ulaşamayan Cang Çien, ülkesine geri dönerek hükümdarına seyahatiyle ilgili bir rapor sundu (Onat 2012; Otkan 2017).[‡]

Cang Çien'in bu raporuyla Çin'in önünde yeni bir dünya açılmıştı. Çin Seddi'nin ötesini bilmeyen ve bu konuda çeşitli efsaneler uyduran Çin için bu önemli bir keşifti. Çin'in bu keşfi, yüzyıllar sonra Avrupa'nın coğrafi keşifleriyle neredeyse eşdeğer kabul edilebilir. Çünkü Çin yeni stratejisini bu keşif ve bununla gelen bilgiler üzerine kurdu.

5. İlk Büyük Oyun ve Devamı

Çin, raporla gördü ki, Doğu Türkistan Hunların ekonomisinin önemli dayanak noktalarından biridir. Ayrıca bu bölgede herhangi bir siyasi rekabetle karşılaşmayan Hunlar, küçük bir garnizon dışında bir askerî güç bulundurmuyorlardı. Burayı ele geçirmek, hem Çin'e önemli bir ekonomik güç sağlayacak hem de Hunlara ciddi bir darbe vuracaktı.

Elçinin getirdiği çok önemli bir bilgi de Fergana'da Çin mallarını gördüğü ve bu malların Hindistan üzerinden oraya ulaştığını öğrendiği bilgisiydi. İşte bu bilgiyle Çin, önemli bir ticaret ağını keşfetmiş oldu. Bu ağın Tibet'in[§] sarp dağlarının arasından geçen vadilerden Hindistan'a

[‡] Cang Çien'in raporunun değerlendirilmesi için bk. Ekrem 1999.

[§] Tarihî Tibet bugünkü Çing-hay ve Sı-çuan eyaletlerinin önemli bir kısmını da kapsamaktadır. Buralar yüksek sıradağlara sahip alanlar olup, aralarda küçük geçitler vardır.

oradan da kuzeye doğru yöneldiğini düşündü. Bu sebeple Çin, önce güney batıya giderek bu ticaret yolunu ele geçirmek istedi. Fakat buralardaki sarp dağlar ve bu dağlar arasında yaşayan kabileler bu gidişe izin vermedi. Bölgenin yapısı, büyük ordular sevk etmeyi engelliyordu.

Bunun üzerine Çin, doğrudan Doğu Türkistan'ı ele geçirmeyi düşündü. Fakat bunun için önce Gansu'yu ele geçirmesi gerekiyordu. MÖ 2. yüzyılın sonlarına doğru Çin, Hunların Gansu bölgesini işgal etmek için büyük ordularla saldırdı. Burayı adım adım ele geçirerek bu yeni bölgeleri tekrar Hunlara kaptırmamak için kaleler kurdu. Gansu'nun istilası tamamlandıca Doğu Türkistan'a saldırıya başladı (Ercilasun 2019: 83-87).

Böylece Doğu Türkistan'da Hunlarla siyasi rekabete girişebilecek bir güç ortaya çıkmıştı. Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal etme amacı, Hunlara karşı siyasi bir üstünlük kazanma isteğindedir. Diğer yandan bu siyasi üstünlük Doğu Türkistan'ın ekonomik zenginliğinin el değiştirmesi sayesinde olacaktır. Doğu Türkistan'ın ekonomik zenginliği de ticaret yollarındaki merkezî konumundan ileri geliyordu. Dolayısıyla bu mücadele bir anlamda ticaret yollarının ele geçirilmesi mücadelesi olarak düşünülebilir.

MÖ 2. yüzyılın sonunda Çin'in Hunlara rakip çıkmasıyla başlayan mücadele bir anlamda tarihteki ilk "Büyük Oyun"dur. Aslında bundan sonra da bu "Büyük Oyun" çeşitli zamanlarda farklı aktörler arasında devam etmiştir. Bu mücadelelerde Göktürk-Sasani (6. yüzyıl), Göktürk-Çin (6-7. yüzyıllar), Çengizli-Harzemşah (13. yüzyıl), Moğol-Ming (14-17. yüzyıllar) ve Cungar-Mançu (17-18. yüzyıllar) çekişmelerini zikretmek mümkündür. Mücadelelerde birçok başka faktörler de olmakla beraber İpek Yolu ticaretine hâkim olmak da arka planda yatan sebeplerden biri olarak görünüyor. Ayrıca bu mücadeleler bize İpek Yolu ticaret ağına hâkimiyetin büyük güç olma açısından önemini de gösteriyor. Bu bölge üzerindeki son kapışma ise 19. yüzyıldaki Rusya-İngiltere çekişmesi olup, dönemin Mançu-Çin devleti de buna belli bir ölçüde katılmıştır (Ercilasun 2007).

Diğer yandan İpek Yolu bölgesinin büyük bir kısmının tek bir güç tarafından birleştirildiği dönemler de olmuştur. Bunlar, Göktürk dönemi (6. yüzyıl), Tang dönemi (7. yüzyıl) ve Temürlülük dönemi (14-15. yüzyıllar) olarak görünüyor. Çengizliler devrinde (13. yüzyıl) İpek Yolu bölgesinin tamamı tek bir güç altında birleşti. İpek Yolu'nun son büyük dönemi ise Asya'da her biri doğal sınırlarına ulaşmış, büyük ölçekli devletlerin belli bir denge oluşturduğu 16. yüzyıl olarak öne çıkıyor. Bundan sonra yukarıda da belirtildiği gibi güç dengesi karalardan denizlere kaymıştır.

6. İpek Yolu Kültür Havzası

Ekonomik ve kültürel etkileşimler, büyük göçler ve zaman zaman büyük devletler çatısı altında bir araya gelmeler, İpek Yolu'nun merkezî bölgesinde birbirine yakın kültürler ortaya çıkardı. Bu kültür dairesi Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye kadar, güneyde de Hindistan'ın kuzey bölgelerine kadar geniş bir alanı kapsıyor. Bu kültür havzası, eski ve orta çağlarda rahatlıkla tespit edilebiliyor. 20. yüzyılda, Asya'daki bütün modernleşme ve Sovyetler Birliği ile Çin gibi kapalı rejimlerin bölgenin önemli kısmına hâkim olmaları bu ortak kültür havzasını sekteye uğratmış bir görüntü verdi. Geçen yüzyılın sonlarından itibaren bir süre 20. yüzyıl modernleşmesi ile, 21. yüzyıl küreselleşmesinin dünyayı tek-kültürlü bir köye doğru götürdüğü düşünülürdü. Küreselleşme furçasının başlangıcındaki algıya göre bu kültür, Avrupa, Amerika veya Batı hegemonyasındaki bir yaygın kültür olacaktır.

Böylece popüler kültür dediğimiz kültür, genellikle tek, Batılı ve bütün dünyada aynı bir kültür olarak zihinlerde şekillenmişti. Fakat biraz derinlemesine incelemeye girişildiğinde bu tek-kültürlü dünyanın yüzeysel bir bakış ürünü olduğu anlaşılıyor. Popüler kültürün kaynağı Batı olsa da gerçekte bu kültür dünyaya yayılırken gittiği bölgenin şeklini alıyor. Böylece popüler kültürü esas alarak bölgesel kültür dairelerini belirlemeye çalıştığımızda ise bu kültür dairelerinin geleneksel kültür daireleri ile üst üste çakıştığını görürüz. Bunlara örnek olarak Doğu Asya, Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Doğu Avrupa kültür dairelerini gösterebiliriz. Bu bağlamda belki bir

İpek Yolu kültür dairesi de belirlemek mümkündür. Bu kültür dairesini incelediğimizde sadece geleneksel kültürde değil, modern kültür ve davranış kalıplarında da bir benzerlik ve yakınlık tespit edebiliriz.

Bahsettiğimiz bu benzerlik ve yakınlıklar Türk dünyasında zaten bulunmaktadır. Fakat İpek Yolu kültür havzası denildiğinde bu bölge Türk dünyasından daha geniş bir alanı kapsamakta güneyde Hint Okyanusu'na kadar ulaşabilmektedir.

İpek Yolu modern kültür havzasına en rahat örnekler film ve müzik gibi somut alanlardan gösterilebilir. Mesela popüler müzikte Uygur müzikleri ile Hint müzikleri arasındaki ezgilerin benzerliği; aynı şekilde Özbekistan, İran ve Türkiye'deki ezgilerin benzerliği dikkat çekicidir. Elbette ki Türkiye'deki müziklerde Avrupa'dan, Özbekistan'daki müziklerde de Rusya'dan etkilerin olması kaçınılmazdır. Fakat, bu etkiler geleneksel tınıların modern popüler müziğe girmelerinin yanında daha yüzeyde kalmaktadır. Benzer bir durum film sektöründe de görülmekte ve filmlerde seçilen temel konuların birbiriyle neredeyse aynı olduğu tespit edilebilmektedir.

Geniş bir bölgeye yayılan bu havzada farklı ülkeler, farklı dinler, farklı milletler ve farklı sosyokültürel yapılar vardır. Fakat yine de bölgenin özellikleri genel hatlarla belirlenebilir. Bu geniş alandaki insanların büyük çoğunluğu Arap olmayan Müslümanlardır. Yine büyük çoğunluğu Türk, Fars veya Hint kökenlidir. Yine çoğunlukla geçmişlerinde eski büyük ölçekli devletlerin mirasları bulunur. Bu kültür havzasından batıya doğru gidildiğinde Avrupa'da, doğuya doğru gidildiğinde Merkezî Çin'de diğer kültür havzalarıyla kesişme noktalarına ulaşılır. Oralardan itibaren ana kültür öğelerinin artık tamamen değiştiği görülür. Böylece İpek Yolu Kültür Havzası olarak niteleyebileceğimiz bu bölgenin kültürel ve sosyolojik sınırları tespit edilebilir. Dünyadaki gelişmeler İpek Yolu Kültür Havzası'nda ticaretin ve ilişkilerin yeniden artmaya başladığını ve bunun devam edeceğini göstermektedir.

Kaynaklar

- EKREM, N. H. (1999). *Çin Elçisi Chang Ch'ien Seyahatnamesine göre Orta Asya'da Etnik Gruplar*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ERCİLASUN, K. (2007). "Silk Road as a Sub-global Region: A Sphere Emerging from the Interaction of cultural and economic fields", *International Seminar on Reviving the Silk Route: New Initiatives and Engagements for the 21st Century*. Goa, Hindistan.
- (2019). *Türk Tarihinde Asya Hunları: Birinci Hâkimiyet Devri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- HAUSSIG, H. W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. Çev. Müjdat Kayayerli. Kayseri: Geçit Yayınevi.
- ONAT, A. (2012). *Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OTKAN, P. (2017). *Tarihçinin Kayıtlarına (Shi Ji) göre Hunlar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- YILDIRIM, D. (2020). Dünya Tarihinin Değişim ve Devrim Kesitleri, *MİSAK Sitesi*. 14 Nisan 2020, <https://millidusunce.com/misak/dunya-tarihinin-degisim-ve-devrim-kesitleri/>

İpek Yolu'nun Güvenliği: Irak'ta İstikrar ve Türkmenlerin Durumu

Security of The Silk Road: Stability in Iraq and Situation of Turkmens

Serhat ERKMEN¹

Öz

Yeni İpek Yolu'nun Irak'ın kuzeyinden geçerek Türkiye'ye girecek olması bu bölgeyi hem Türkiye için hem de Irak için daha da önemli hale getirmektedir. Irak'ın kuzeyinde tarihsel olarak da yakın ilgi gösteren Türkiye için Türkmenler her zaman çok önemli bir odak olmuştur. Irak'taki Türkmenlerin Yeni İpek Yolu'nun üzerinde ve yakınlarında yerleşik olması onların geleceğini hem Türkiye hem de bu stratejik açılımın parçası olan devletler açısından daha stratejik hale getirmiştir. Bu çalışmada Irak'taki Türkmenlerin durumu, sosyal ve ekonomik yapısı, karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri tartışılarak İpek Yolu'nun güvenliği ve Türkmenlerin durumu arasındaki ilişki açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Irak, Türkmenler, Güvenlik.

Abstract

The fact that the new Silk Road will pass through the north of Iraq and enter Turkey makes this region even more important for both Turkey and Iraq. Turkmens have always been a very important focus for Turkey, which has historically shown close interest in northern Iraq. The fact that the Turkmens in Iraq settled on and near the New Silk Road made their future more strategic for both Turkey and the states that are part of this strategic expansion. In this study, the situation of the Turkmens in Iraq, their social and economic structure, the problems they face and the solutions for these problems will be discussed and the relationship between the security of the Silk Road and the situation of the Turkmen will be revealed.

Key Words: Silk Road, Iraq, Turkmens, Security.

0. Giriş

Tarihî anlamda ekonomik ve stratejik öneme sahip olan İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması Avrasya Coğrafyası için yeni bir mücadele ve fırsat ikilemi doğurmuştur. Bu mücadele fırsat ikileminde devletler ve milletler hem kendileri için doğacak fırsatları hem de sorunları önceden kestirip hamle yapmaya çalışmaktadır. Irak, bu bağlamda önemli ülkelerden birisidir. Yeni İpek Yolu'nun Irak'ın kuzeyinden geçerek Türkiye'ye girecek olması bu bölgeyi hem Türkiye için hem de Irak için daha da önemli hale getirmektedir. Irak'ın kuzeyinde tarihsel olarak da yakın ilgi gösteren Türkiye için Türkmenler her zaman çok önemli bir odak olmuştur. Ancak, Irak'taki Türkmenlerin Yeni İpek Yolu'nun üzerinde ve yakınlarında yerleşik olması onların geleceğini hem Türkiye hem de bu stratejik açılımın parçası olan devletler açısından daha stratejik hale getirmiştir. Bu çerçevede bu çalışmada Irak'taki Türkmenlerin durumu, sosyal ve ekonomik yapısı, karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunlara yönelik çözüm önerileri tartışılarak İpek Yolu'nun güvenliği ve Türkmenlerin durumu arasındaki ilişki açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

1. Irak'ta Türkmenlerin Tahmini Nüfusu ve Yerleşim Alanları

Türkiye'de yapılan genel değerlendirmelerde, yazılan kitaplarda, makalelerde ve gazetelerde Irak'ta Türkmenlerin sayısı en az 3-3.5 milyon olarak belirtilmektedir (Yiğit 2021: 70; Yılmaz 2006: 129). Bunlara göre daha gerçekçi olduğu ileri sürülen rakamlarda ise bu sayı 1.5-2 milyon

¹ Altınbaş Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, serhat.erkmen@altinbas.edu.tr, "ORCID: 0000-0002-0470-5257"

olarak telaffuz edilmektedir. Türkmenler hakkında yürütülmüş ayrıntılı bir saha çalışması ve Irak'ta yapılmış bir nüfus sayımı bulunmadığından Türkmenlerin sayısına ilişkin bilgiler tahminidir. Bugüne kadar kabul gören en geçerli çalışma ise 1957'deki nüfus sayımından yapılan projeksiyonla üretilmiş olan "görece" tahmindir. Bu hesaplama doğrultusunda 2000'li yılların başında Türkmen nüfusunun 1.5 milyon olduğu ileri sürülürken bu rakamın bugünkü uzantısı ise 2.5 milyon civarında olmaktadır (Güngör 2014: 25). Türkmenlerin nüfuslarını belirlemeye dönük bir başka yöntem ise Irak nüfusunun %10-12'sinin Türkmenlerden oluştuğunu ileri süren yaklaşıma dayanmaktadır. Bu durumda Irak nüfusu bu ülkenin resmî kaynaklarına göre 39 milyonun üstünde olduğu için Türkmen nüfusunun da 3.5-4 milyon civarında olması gerektiği ileri sürülmektedir (Doğan 2018: 3).

Konu vilayetler bazında ele alındığında ise Erbil'de en az 400.000, Telafer'de 450.000, Kerkük'te 600.000 gibi rakamların yanı sıra bazı yerlerin tamamen Türkmenlerden oluştuğu savı ortaya atılmaktadır. Oluşturulan Türkmeneli haritasında Türkmenler geniş bir coğrafyaya yayılmış bir kuşak üzerinde (*kesintisiz halde*) yerleşmiş olarak gösterilirken, bu haritanın da gerçekçi olmadığı görülmektedir. Batı kaynakları ise Türkmenlerin sayısını etnik haritalandırma projeksiyonlarında "*diğer*" kategorisinde göstermekte ve %5'in altında olduğunu ileri sürmektedir (CIA Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/iraq/summaries/#people-and-society> , eWT-07.09.2022). Ancak bu verilerin de Irak'ta Türkmenlerin sayılarını bilerek az göstererek onları politik olarak etkisiz gösterme çabasının bir parçası olduğu söylenebilir.

Bu doğrultuda yazarın son iki yılda yaptığı saha çalışmalarında elde ettiği veriler doğrultusunda Irak'taki Türkmen kökenli nüfusun yaklaşık 1-1,3 milyon civarı olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu veriler değerlendirilirken çok önemli bir husus dikkate alınmalıdır. Irak'ta istihbarat çalışmalarına konu olma ve kamu kaynaklarından dışlanma hususu kimlikle yakından ilişkili olduğundan, çok sayıda Türkmen'in gerçek kimliklerini söylemekten kaçınabildiği; yine iş sahibi olmak, devletten memuriyet ataması yaptırmak ya da buldukları bölgedeki hakim grupların baskısından kurtulmak için kendilerini Kürt ya da Arap tanımladıkları görülmektedir. Bu durum şehir ve ilçelere göre değişmekle birlikte birçok yerde potansiyel Türkmen nüfusunun %20-40'ına kadar varabilmektedir. Son olarak Irak'ta IŞİD terör örgütünün ve sonrasında Haşdi Şabi ve Peşmerge'nin baskısıyla yaşadıkları yerleri terketmiş önemli bir miktarda Türkmen aile bulunmaktadır. Bunlardan çoğu Telafer'den bir kısmı ise Kerkük ve civarından olmak üzere en az 150 bini Türkiye'ye göç ederken yine Telafer ve Tuzhurmatu civarından binlerce kişi ekonomik nedenlerle Irak'ın güney bölgelerine (özellikle Necef ve Kerbala'ya) göç etmiştir. Bu nedenle, bu kişiler aşağıdaki bulgulara dahil edilmemiştir.

2. Irak Türkmenlerinde Genel Siyasi Eğilimler

Türkmenlerin, uzun yılların getirdiği apolitizasyon, asimilasyon ve baskı politikaları ile güvenlik kaygıları bağlamında siyasetten uzak durmaya çalışmaktadır. Bu nedenle Irak'taki seçimlere en az katılan kitlelerden birisinin Türkmenler olduğu görülmektedir. Ancak son dönemde özellikle Şii Türkmenlerin elde ettikleri silahlı gücü ve ekonomik avantajları korumak için siyasete daha fazla dahil oldukları ve büyük ölçüde politize olma sürecine girdikleri söylenebilir. Yukarıda sayılan genel etmenlerin dışında Türkmenlerin siyasal davranışlarını belirleyen temel faktörler, bölgelere göre farklılık göstermesine rağmen aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir:

a. İdeoloji

Türkmen siyasetinin oluşumunda rol oynayan ve Irak'ta Türkmenlik bilincini toplumsal ve siyasal alanda yerleştiren en önemli faktörün ideoloji olduğu söylenebilir. Türkmenler arasında en güçlü ideoloji milliyetçiliktir. Çoğunlukla "Türkmencilik" denilen ve Irak'ta Türkmen kimliği ve çıkarları çerçevesinde tanımlanan ideoloji aslında milliyetçi bir ideolojidir. Ancak, Türkmenlerin bir kısmında ideoloji unsuru, Iraklı kimliğiyle sınırlı kalmamaktadır. Özellikle Kerkük'te hatırı sayılır miktarda Türkmen'in Türkmenci'den öte Türk milliyetçisi olduğu görülmektedir. Ancak, Türk milliyetçiliği tek ideoloji değildir. Özellikle Erbil ve Kerkük'teki

bazı Türkmenler arasında Müslüman Kardeşler partisinin ideolojisi ve siyaset çizgisi yaygınken, Kuzey Irak'ta KDP çizgisinde siyaset yapan çok sayıda Türkmen partisi bulunmaktadır.

b. Mezhep

Şiiler gibi Sünniler arasında da mezhepçi zihniyetler bulunmaktadır. Ancak mezhepçiliğin asıl ağır bastığı grup Şiilerdir (Yıldız 2017). Geçmişte Irak İslam Partisi çizgisinde siyaset yapan Sünni Türkmenler olmasına rağmen Sünni Türkmenlerin çoğu ITC'ye yakındır. Şiiler için ise aynısı söylenemez. Şii Türkmenler arasında önemli bir kısım, İran'ın desteklediği Kanun Devleti Koalisyonu, El Fetih Koalisyonu ve Haşdi Şabi'yle yakın ilişkisi bulunan diğer siyasi parti ya da listelere yakın durmaktadır. Seçimlerde ya bu parti/koalisyonların adaylarını desteklemekte veya onlardan aday göstermektedir.

c. Kişisel Çıkarlar ya da Grup Çıkarları

Tüm dünyada siyasetin en önemli belirleyicileri olan kişi ya da grup çıkarları Türkmenler için de geçerlidir. Bu nedenle Türkmenlerin çoğunun siyasal davranışını belirleyen olguların başında siyaset yapmanın sonucunda ne elde edeceği gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'den beklentisi yüksek olan kişiler ya da gruplar ITC'ye yakınlaşmakta, Kuzey Irak'ta ticaret yapmak ve yaşamak isteyenler KDP veya KYB'ye yakınlaşmaktadır. Bu noktada Türkmen olma bilincinin ve ortak çıkarların öneminin, kişisel ve konjonktürel çıkarlar karşısında erozyona uğradığı da söylenebilir.

d. Türkmenlerde Siyasi Partiler ve Oluşumlar

Irak'ta Türk milliyetçiliğine bağlı olan Türkmenlerin bilinçlenme süreci epey geriye götürülebilir de Türkmenlerin siyasal örgütlenmeleri görece olarak 40 yıllık bir maziye sahiptir. Türkmenlerin haklarını ve kimliklerini savunan Türkmen fikir adamları, kanaat önderleri, hareket liderleri ve mücadelelerinin tarihi 60 yıl kadar geriye götürülebilecek olmasına rağmen (Mohammed 2015) siyasi teşkilatlanmasını tamamlayabilmiş ilk örgütlenme 1980'de Suriye'de kurulan Türkmen Millî Demokratik Örgütü'dür. Bu örgütlenme varlığını çok kısa sürdürebilmiş, 1985 yılında feshedilmiştir (Duman 2012).

İlk Türkmen partisi ise 1988'de kurulan ve 1991'e kadar deklare edilmeyen Millî Türkmen Partisi'dir. Söz konusu partinin ardından Irak'ta birkaç Türkmen partisi daha kurulmuş, daha sonra Türkmenler arasındaki dağınıklığın önlenmesi amacıyla 1995 yılında Irak Türkmen Cephesi (ITC) oluşturularak, Türkmen partilerinin bir çatı altında toplanması amaçlanmıştır (Yiğit 2021). Bu bağlamda ITC altında Millî Türkmen Partisi, Türkmeneli Partisi, Türkmen Bağımsızlar Hareketi, Türkmen İslami Hareketi ile Türkmeneli Vakfı ve Türkmen Kardeşlik Ocağı bir araya getirilmiştir. Daha sonra, ismi Türkmen Millî Meclisi olarak değiştirilen ve Türkmenlerle ilgili konuların tartışılarak Irak Türkmen Cephesi için bir yol haritası sunan Türkmen Millî Şurası kurulmuştur.

Günümüzde ITC halen Türkmenlerin en büyük siyasi organizasyonu olarak varlığını korurken, özellikle 2003 sonrası dönemde birçok Türkmen partisi daha kurulmuştur. Bu partilerin birçoğu küçük ve işlevsiz parti olmakla birlikte Irak'taki Türkmenlerin 20 civarında partisi bulunmaktadır. Bunların adları şöyledir:

“...Irak Türkmen Cephesi, Türkmeneli Partisi, Millî Türkmen Partisi, Türkmen Milliyetçi Hareketi, Milliyetçi Türkmenler Topluluğu, Türkmen Vefa Hareketi, Irak İslam Türkmen Partisi, Türkmen Adalet Partisi, Türkmen Karar Partisi, Türkmen Bağımsızlar Hareketi, Millet Partisi, Türkmeneli Millî Hareketi, Türkmen Kardeşlik Partisi, Türkmen Birlik Partisi, Doğu Partisi, Türkmen Millî Kurtuluş Partisi, Türkmen Demokrat Milliyetçi Partisi, Türkmen İslah Hareketi, Türkmen Demokratik Partisi, Türkmen Liberal Hareketi...” (Duman 2016).

Bu partilerin yanısıra herhangi bir parti üyesi olmaksızın konjonktüre bağlı olarak daha büyük parti veya seçim ittifaklarıyla ortaklaşa hareket eden Türkmen siyasi ağalarının olduğunun da altı

çizilebilir. Bunlar bir partiye angaje olmadan buldukları seçim bölgesinde güç dengesinin değişmesine bağlı olarak taraf değiştiren politikacılar olarak tanımlanabilir.

3. Türkmenlerde Toplumsal ve Siyasal Hassasiyetler

Türkmenlerin nüfusuna ilişkin bilgilerdeki hatalı verilerin çokluğu, toplumsal yapıya ilişkin bilgiler için de geçerli olup özellikle Türkiye’de Irak’taki Türkmenler hakkında oldukça yanıltıcı bir algılama mevcuttur. Örneğin, Türkmenlerin şehirli, eğitilmiş ve tüccar bir halk oldukları bilgisi yaygındır. Bu bilgi Türkmenlere ilişkin yayımlanmış makale ve kitaplarda sıklıkla işlenen bir bilgidir (Yayçı 2019). Oysa, Musul’un büyük kısmı, Diyala, Tuzhurmatu ve Kerkük’ün ilçelerindeki (*Tazehurmatu, Tavuk gibi*) Türkmenler büyük ölçüde köylüdür. Çoğu köy, kasaba ve ilçelerde yaşayan bu Türkmenlerde feodal üretim ilişkileri ve bu üretim ilişkilerinin toplumsal yansımaları son derece güçlüdür. Bu bağların devam ettiği yerlerde Türkmenler temelde aşiretler biçiminde örgütlenmişlerdir.

Türkmenler Kerkük, Bağdat ve Erbil gibi yerleşim yerlerinde ise şehirlileşmişlerdir. Buralardaki Türkmenler ticaretle uğraşmakta, profesyonel işler veya devlet memurluğu yapmaktadır. Ancak bu durum nüfusun neredeyse yarısının şehirli ve burjuva olmadığı gerçeğini değiştirmemektedir. Kaldı ki; Kerkük gibi önemli bir miktarı şehirli Türkmenlerden oluşan yerlerde dahi Tazehurmatu, Tavuk ve Tissin gibi yerlerde aşiret yapısı devam etmektedir. Aşiretlerin gücü, etkinliği ve aşiret mensubu olmanın önemi bölgeye göre değişkenlik göstermektedir. Bazı yerlerde aşiret reislerinin çok güçlü olduğu söylenebilir. Bunun örneği Bayat diyarı denilen ve Türkmen aşiretlerinin çoğunun mensubu olduğu Bayat aşiretinin kollarında görülmektedir. Anılan bölge coğrafi olarak Tuzhurmatu ve Diyala’ya denk düşmektedir. Fakat her aşiret ağasının güçlü olduğunu söylemek doğru değildir.

Türkmenlerin toplumsal yapısına ilişkin diğer bir olgu da dinî duruma ilişkindir. Türkmen toplumu Irak’ın geri kalanı gibi dinine bağlıdır. Yapılan saha çalışmaları Türkmen nüfusunun yaklaşık yarısının Şii olduğunu göstermektedir. Şii Türkmenler Telafer’in merkezi ve bazı köylerinde, Musul’un bazı nahiyeleri ve bağlı köylerde, Diyala vilayetinin İran sınırına yakın yerleşim birimlerinde, Kerkük’ün Tissin başta olmak üzere bazı mahallerinde, Tazehurmatu ve Tavuk gibi ilçelerinde ve Selahattin’e bağlı Tuzhurmatu’da yaşamaktadırlar. Görüldüğü gibi neredeyse Türkmenlerin yaşadığı yerlerin çoğunda Şii Türkmenler de bulunmaktadır. Şiilik, bazı durumlarda Türkmenleri İran’a yakınlaştırmaktadır. Çok sayıda Şii Türkmen’in siyasi tercihlerinin inançları doğrultusunda şekillendiği söylenebilir. Fakat, bu durum birçok milliyetçi Türkmen’in Şii olduğu gerçeğini de değiştirmemektedir.

Sünni Türkmenlerin de din konusunda çok hassas olduğu söylenebilir. Sünni Türkmenlerin, bulunduğu bölgelerdeki siyasal İslami hareketlerin veya tarikat yapılarının etkisinde kaldığı görülmektedir. Sünni Türkmenlerde radikalleşmeye kadar varan bir biçimde Irak’taki radikal selefi hareketlerden etkilenme olduğu DEAŞ örneğiyle iyice açığa çıkmış olan bir gerçektir. Özellikle Musul’da ve Telafer’deki Türkmenler arasında El Kaide eğiliminin uzun zamandan beri devam ettiği hatta DEAŞ’in en üst düzey kadrolarına kadar yükselen Telaferliler olduğu bilinmektedir.

Türkmenlerin karşılaşmış olduğu en önemli sorunlardan birisinin kimlik erozyonu ya da değişmesi olduğu söylenebilir. Türkmenlerin büyük bir kısmı Irak’ta çok uzun bir süredir yoğun bir propaganda ve asimilasyon ile karşı karşıyadırlar. Türkmenlerdeki kimlik erozyonu, Türkiye’nin bölgesel çıkarları ve ulusal güvenliğine ilişkin hassasiyetleri bağlamında kritik sorunlara yol açabilecek bir düzeye ulaşmıştır. Bu nedenle bu değişimin bir an önce durdurulması ve tersine çevrilmesi elzemdir. Ancak bu sürecin başlatılabilmesi için kimlik değişiminin nedenlerini doğru tespit etmek gerekmektedir.

4. Irak Türkmenlerinin Genel Olarak Karşılaştığı Sorunlar

Irak’ta Türkmenlerin yaşadığı en büyük kentler Kerkük ve Musul’dur. Ancak bu vilayetlerde dahi Türkmenler nüfusun çoğunluğunu oluşturamamaktadır. Tamamının Türkmen olduğu düşünülen

Telafer ilçesi dahi önemli miktarda Kürt ve Arap nüfus barındırmaktadır. Türkmenlerin yaşadıkları vilayetlerde çoğunluk olmamaları, onların daha organize bir çaba içinde örgütlenmelerini ve faaliyetlerini yürütmelerini gerektirmektedir.

Iraklı Türkmenler arasında mezhepsel ayırım güçlenmiş ve neredeyse hemen her yerde mezhep farklılığı politik ayrışmanın temelini oluşturmuştur. Irak Türkleri'nin Sünni ve Şii olmak üzere farklı mezheplere mensup olması tarihsel bir olgudur. Erbil dışında Türkmenlerin yaşadığı tüm vilayetlerde Türkmenler arasında Sünniler olduğu kadar Şiiler de bulunmaktadır. Türkmenler arasındaki mezhepsel farklılıkların derin kutuplaşmalara neden olduğu yerler sayısı az da olsa bulunmaktadır.

Türkmenlerin yaşadıkları en önemli sorunlardan birisi nüfus artışıdır. Türklerin nüfusu Irak'ın diğer milletlerine göre daha az artmaktadır. Bunun üç nedeni olduğu söylenebilir: Bunlardan birincisi Kerkük merkezinde yaşanan kentlileşme sonucu nüfus artış hızının düşmesi; ikincisi Türkiye'ye yönelik göç ve üçüncüsü ise asimilasyondur.

Türkmenlerin yaşadığı diğer bir problem de siyasal partiler arasındaki güç çekişmesi ve liderlik mücadelesidir. Türkmenlerin en önemli siyasal organizasyonu olan Irak Türkmen Cephesi büyük bir erozyon yaşamaktadır. Milliyetçilik Türkmenler için birleştirici bir unsur olduğu sürece diğer Türkmen siyasi oluşumlar veya figürler karşısında çok güçlü bir duruş sergileyen ITC genel olarak büyük destek kaybetmektedir. Son seçimde tüm Irak genelinde sadece Musul ve Kerkük'te 1'er milletvekili elde etmiştir. 2021 seçimi, 2005'ten beri ITC'nin en az sandalye kazandığı seçim olmuştur. ITC'nin düşüşünün neden olduğu boşluk Haşdi Şabi'nin yönlendirdiği mezhepçi adaylar ve fırsatçı siyasetçiler tarafından doldurulmaktadır.

5. Irak Türkmenlerinin Stratejik Geleceği: İpek Yolunda Türkmen Varlığı Nasıl Güçlenir?

Türkmenlerin sorunları ancak kategorik ve sistematik bir planlamayla çözülebilir. Bu planlamanın ise iki ana başlıkta incelenmesi faydalı olacaktır: Toplumsal ve ekonomik boyut; siyasal boyut.

Iraklı Türklerin yaşadıkları bölgelerde demografik dengelerin sağlanmasının temel yolu hem Saddam Hüseyin'in 1987'de yıktığı köylere hem de DEAŞ sonrası boşalan köy, kasaba ve ilçe merkezlerine geri dönüşün sağlanmasıdır. Bu çerçevede Tuzhurmatu'da çatışmalar sonucu boşaltılan köylerinin yeniden imarının ve tamirinin sağlanması; Kerkük'ün geçmişte boşaltılan köylerinin yeniden canlandırılması için bu köylere geri dönüşü özendirerek veya teşvik edecek projeler hayata geçirilmesi faydalı olabilecektir. Benzer bir biçimde Telafer'de boşaltılan Türkmen köylerinin Türkmenler tarafından tekrar iskân edilmesi için Telaferlilerin geri dönüşü sağlanması Türkiye'nin Ovaköy üzerinden Musul'a oradan da Irak'ın geri kalanına yönelik stratejik ekonomik hamlesi için de stratejik önem taşımaktadır. Ancak Türkmenlerin geleceği açısından sadece toplumsal sorunları ele almak yetmeyecektir.

Irak'ta Türkmenlerin en önemli sorunlarından birisi ekonomik olarak geride kalmış olmalarıdır. Erbilli zengin ve memur aileler dışarıda tutulacak olursa Türkmen zenginlerin çoğu Irak'ta yatırım yapmamakta, ülke dışında mülk almaya yönelmektedir. Ancak toprak satarak ya da ticaret yaparak zenginleşen bu kitlelerin sermayelerini bir başka alana yöneltmek teknik olarak mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, Irak'ta Türkmenlerin ekonomik canlanmasının iki temel yolu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi siyaseten güçlenerek yerel meclislerde kontrolü sağlayıp buldukları vilayetlerin kaynaklarının en azından önemli bir kısmını Türkmen yoğun bölgelere aktarmaktır. İkincisi ise Türkmenleri tarımsal destekleme projeleri ile güçlendirmektir. Gelirinin büyük bir kısmını petrolden elde eden Irak, üretim açısından son derece zayıf bir ülkedir. Bununla birlikte, hızlı artan nüfusu onun yoğun bir gıda ihtiyacı duymasına neden olmaktadır. Türkmenlerin, tarımsal alana yoğunlaşarak ülkenin önemli temel gıda üreticisi haline gelmeleri teşvik edilmelidir. Başlangıçta temel tarım ve hayvancılık üretimiyle başlayacak bu ekonomik projeler zaman içinde gıda işleme tesislerinin kurulmasına da evrilebilir. Irak'ın genelinin

devletten maaş alarak geçinmeye çalıştığı bir ortamda tarımsal üretim ile ekonomide söz sahibi olmak ilk bakışta uzun vadeli ve faydasız görünebilir. Ancak, birkaç yıl içinde geri dönüşün sağlanabileceği, Türkmenlerin kendi ayakları üzerinde durabileceği ve kırsal alandaki nüfus artış oranları nedeniyle hızla nüfusunun artacağı bir süreci tetikleyeceği unutulmamalıdır.

Sonuç

Girişte de belirtildiği gibi Irak'ta Türkmenleri stratejik İpek Yolu'nun ve Kuşak Yol Projesi'nin geçtiği önemli bir coğrafya üzerinde bulunmaktadır. Türkiye'nin 2019'da ilan ettiği Yeniden Asya Girişimi çerçevesinde Çin'in Kuşak Yol Projesi'ne gösterdiği önem ortadadır. Ancak, bu projenin özellikle Türkiye'nin güney sınırından ve tam da Türkmenlerin yaşadığı bölgeden geçiyor olması Irak Türkmenlerinin önemini bir kez daha artırmaktadır. Böylesine önemli bir kuşakta yaşayan Türkmenlerin ekonomik ve toplumsal sorunları ile ekonomik problemlerinin çözülmesi Türkiye'nin ve İpek Yolu'nun geleceği açısından büyük bir değer taşımaktadır.

Kaynakça

- DOĞAN, S. (2018). Irak Türkmenleri. *İnsan ve Sosyal Araştırmalar Merkezi*, (68).
- DUMAN, B. (2010). "2003 Sonrası Irak Siyasetinde Türkmenler ve 2010 Seçimleri". *Ortadoğu Analiz*, 2/16: 53-66.
- DUMAN, B. (2012). "17.Yılında Irak Türkmen Cephesi ve Irak Siyasetinde Türkmenler". *Ortadoğu Analiz*, 4/41:53-64.
- GÜNGÖR, F. (2014). "Ortadoğu denklemine Irak Türkmenleri ve Geleceği". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1/2: 14-41.
- MOHAMMED, H. A. (2015) Irak Türkmenlerinde "Kardaşlık Dergisi". *Yeni Türk Edebiyatı*, 11:75-90
- YAYCI, C. (2019). "Irak'ta Yaşanan Savaşlar ve Türkiye'ye Etkileri". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 15/30: 331-352.
- YILDIZ, T. (2017). "Mezhep Çatışmasına Bir Etnik Grup ve Yerel Bağlam Üzerinden Bakmak: Irak Türkmenleri ve Telafer Örneği". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4/2: 41-74.
- YILMAZ, İ. (2006). "Geçmişten Günümüze Irak'ta Türkmen politikası". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/12: 127-142.
- YİĞİT, A. (2021). "Türk Basınına Göre Geçici Irak Hükümet Konseyi'nin Oluşum Sürecinde Irak Türkmenleri ve Türkiye". *Gazi Akademik Bakış*, 14/28: 67-91.

Aristoteles ve Fârâbî Felsefelerinde İnsanın Anlam ve Değeri

The Meaning and Value Of Human In Aristotle and Ebu Nasr el-Farabi Philosophy

Nurten GÖKALP*

Öz

Bir varlık olarak insanın sahip olduğu değer felsefenin önemli bir konusudur. İnsanın anlamı ve değeri problemi ilkçağ felsefesinden günümüze kadar pek çok filozofun ana konusudur. Filozoflar insan olmanın ayırıcı özelliğini ve amacını tespit etmeye çalışırken yaşadıkları dönemin ve medeniyetin derin izlerini yansıtmaktadırlar. Birbirinden farklı özellikler taşıyan Doğu ve Batı felsefelerinin bu tutumu insanın anlamı ve değeri konusunda da geçerlidir. Batı düşüncesindeki akıl-beden ayırımı insanın bütünlüğünün ve anlamının kaybolmasına ve beden ile ruh arasındaki bir çatışmaya yol açmıştır. Eski Yunan düşüncesinden gelen parçalanmış insan ve insani akla yapılan vurgu Batı medeniyetinin tamamına yansımıştır. Batı medeniyetinde insan akılı övülmüş, adeta kutsanmıştır. Akıl ile şekillendirilen bu medeniyet insan yaşamını maddi niteliklere göre biçimlendirmiş ve insanı doğasına ve özüne yabancılaştırmıştır. Bütünlük fikrine bağlı felsefeler üreten Doğu medeniyetlerinde ise insanın evren ve toplumla bütünleşmesi, bu bütünleşmeye dayalı anlam ve değer üretmesi önemsenmektedir. Batı ve Doğu felsefelerindeki farklılıkların sebepleri ve yansımalarıyla bağlantılı olarak insanın anlamı ve değeri konusu Aristoteles ve Fârâbî felsefelerinden hareketle ele aldığımız bu metinde her iki filozofun insan anlayışları ile birbirleriyle benzer ve farklı boyutları tahlil edilmekte ve değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: İnsan, Değer, Anlam, Aristoteles, Fârâbî, Felsefe.

Abstract

The value of human as an entity is an important subject of philosophy. The problem of the meaning and value of man is the main subject of many philosophers from the ancient philosophy to the present day. While trying to determine the distinctive feature and purpose of being human, philosophers reflect the deep traces of their era and civilization. This attitude of Eastern and Western philosophies, which have different characteristics from each other, is also valid for the meaning and value of human beings. The mind-body distinction in Western thought has led to the loss of human unity and meaning, and a conflict between the body and the soul. The emphasis on the fragmented human and human mind, which came from the thought of ancient Greece, was reflected in the whole of Western civilization. In Western civilization, the human mind has been praised and almost blessed. This civilization, shaped by reason, has shaped human life according to material qualities and alienated man from his nature and essence. In Eastern civilizations, which produce philosophies based on the idea of unity, it is important to integrate human with the universe and society, and to produce meaning and value based on this integration. In this text, which we deal with the meaning and value of human in connection with the reasons and reflections of the differences in Western and Eastern philosophies, based on the philosophies of Aristotle and Fârâbî, the human understandings of both philosophers and their similar and different dimensions are analyzed and evaluated. Aristotle's rational human mind is in charge of discovering the truth, knowing the highest truths of the universe, and improving moral actions by organizing the irrational dimension. In Fârâbî's thought, on the other hand, man should discover the bond between God and the universe, and grasp the meaning of life by integrating with society and the Absolute.

Key Words: Human, Value, Meaning, Aristotle, Fârâbî, Philosophy.

*Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
ORCID 0000-0002-2411-9837.

0. Giriş

Felsefenin temel problemi olan insan, yüzyıllardır filozofların diğer varlıklardan ayrı ve farklı anlam ve değeri olduğu kabul edilen bir varlıktır. İnsanı gerçek ve yüksek bir değer olarak ele alan filozofların bu çabaları yaşadıkları dönemin ve medeniyetin derin izlerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda Batı ve Doğu medeniyetlerini ve felsefelerini şekillendiren ilkelere bağlı olarak insan anlayışları da farklılaşmaktadır.

Antik Yunan felsefesinin insan anlayışı ve onu şekillendiren Sokrates, Platon ve Aristoteles felsefeleri Batı düşüncesinin dayandığı temellerdir. Bu düşüncelerden beslenen Batı düşüncesinde insan çeşitli biçimlerde parçalanmış ve kutuplaştırılmıştır. Grek felsefesinde insan ruhunu bölümlere Platon'la başlayan parçalanma, Modern felsefede Descartes felsefesiyle ruh-beden parçalanması olarak devam etmiştir. Ayrıca insanın akli olan boyutu ile akli olmayan boyutunun ayrıştırılması olarak da şekillenmiştir.

Parçalanmış insan ve insan aklına yapılan vurgu Batı medeniyetinin tamamına yansımıştır. Batı medeniyetinde insan akli övülmüş, adeta kutsanmıştır. İnsan akıllı bir hayvan olarak görülmüş akla ve aklın yetilerine sınırsız bir güven beslenmiştir. Aklını kullanmak ve yaşamı akla uygun biçimlendirmek temel bir amaç olarak konulmuştur. Akıl ile şekillendirilen bu medeniyet insan yaşamını maddi niteliklere göre biçimlendirmiş ve insanı doğasına ve özüne yabancılaştırmıştır. Dış dünyaya önem veren ve dış dünyaya göre şekillenen bir yaşamı rehber edinen Batı insanının ahlaki yaşamına yön veren ilkeler de maddi ve pragmatiktir. Buradaki en önemli ilke de faydalı olmaktadır. Herkes maddi ve manevi faydayı aramakta, ona ulaşmaya çabalamaktadır. Ahlak, terbiye, hukuk hep bu genel ilke üzere tesis olunmuştur. Herkes maddi ve manevi faydasını gerçekleştirmek için çabalamaktadır. İnsanların birbirlerine karşı davranışlarını ilişkilerini fayda belirlemektedir. Mutluluğu gerçekleştirmeye yönelik bir yaşam öngören Batı düşüncesinde insanın değer ve inançları başarı ve nasıl elde edilirse edilsin mutluluk ile ilişkili olarak düşünülmektedir.

Buna karşılık Doğu felsefelerinde ise insanla ilgili nitelermeler oldukça farklıdır. Doğu düşüncesinde insan değerli bir varlık olup onun parçalanması söz konusu değildir. İnsan bütünüyle anlamlı ve değerlidir. Zira Doğu insanı uyumlu ve yumuşak eğilimlidir. Aşırılıklardan kaçınır. Batı medeniyetinin aksine tüm karşıtlıkları ve farklılıkları uzlaştırmaya çalışır. Ölçü ve denge onun için önemlidir. Nitekim bu yapı Doğu felsefelerinin de belirleyicisidir. Öte yandan doğu felsefelerinde felsefe ile din arasında bir ayırım da gözetilmez. Budizm, Konfüçyunizm, Hinduizm, Taoizm, Zen gibi inanç sistemleri ya da İslam dini açısından bakıldığında inanç ve düşüncenin birbirine karşıt olmadığı birbiriyle bütünleştiği görülür.

Bütünleşme Doğu felsefelerinde belirleyici ilkelerden biridir. Bu nedenle Batı düşüncesinin aksine insan Doğu düşüncesinde parçalanmamıştır, ruhu ve bedeni ile bütündür. Buradaki bütünlük sadece insanın kendi içindeki bütünlüğü olmayıp onun evren ve toplumla olan bütünlüğünü de kapsamaktadır. İnsanın kendi bütünlüğü ile evren ve toplumla olan bütünlüğünü gerçekleştirme gibi önemli bir görevi vardır. İnsan anlamını ve değerini bu bütünleşmeye bağlı olarak kazanır ve ortaya koyar.

Bütünleşme ilkesi beraberinde bir iç içe geçmişlik ve birlik düşüncesini de doğurmakta, bu sadece düşüncede değil medeniyette de belirleyici ilke olmaktadır. Doğu toplumlarında din ve ahlakla bütünleşmeye dayalı yapılanmanın sonucu olarak insan varlık olarak sadece maddesel değil aynı zamanda manevidir. Manevilik olmadan iç huzuru yakalamak ve korumak zordur. İnsanın iç dünyasını ve doğal yeteneğini geliştirmesi ve kontrol etmesi öngörülür.

Doğu felsefelerinde hem kişi hem de toplum ahlakı önemlidir ve kişinin ahlakı toplum ahlakının zorunlu koşuludur. İnsanın iyiye doğru çaba göstermesinin öğütlediği Doğu düşüncesinde erdem mutlulukla birlikte anılır. Buna zamana zaman katılan bilgelikle bütünlük sağlanır. Önemli olan insanın doğru düşünmesi, doğru duygu ve doğru davranışa sahip olmasıdır. Yani

kendi içinde düşüncesi ve maneviyatı ile bir bütünlük oluşturan insanın doğru davranış ile bu bütünlüğü insanlara yayması ve genişletmesi gerekir. Yani kendi insanlığında diğer insanları da kuşatması ve yansıtmaları istenir.

Bu durumda Doğu felsefelerinde insanın görevi kendini tüm insanlara ve insanlığa adanmak, onların varlığında ve yaşamında kendi yansımalarını görecektir. Öngörülen gelişmesi ise Batı felsefelerinde olduğu gibi bireysel amaçlarla sınırlı olmayıp, herhangi bir sınırı olmayan nihai bir amaç çerçevesinde şekillenen aşamalı bir gelişmedir. Kişinin ve toplumun eğitiminin önemine dikkat çekilen Doğu felsefelerinde düzenli ve disiplinli bir yaşam anlayışı hâkimdir.

Şimdi, genel özellikleri çerçevesinde yaptığımız bu karşılaştırmayı somut olarak Aristoteles ve Fârâbî felsefeleri üzerinde detaylandıracağız.

1. Aristoteles

Filozof ve bilim adamı olan Aristoteles'in fikirlerinde yapmış olduğu bilimsel gözlemlerin ve hocası Platon'un etkisini görmek mümkündür. Tabiatın bir parçası olarak değerlendirdiği insanı, beden ve onun özünü oluşturan ruhtan meydana gelen bir varlık gören Aristoteles insanın da dâhil olduğu tüm varlığın madde-form ilişkisine bağlı olarak açıklanabileceğini iddia etmektedir. Buna göre tüm maddi şeyler madde ve formdan oluşur. Hiç biri kendi başına var olamaz, birbirlerini tamamlarlar. Madde forma sahip olmak, form da madde ile ilişkili olmak zorundadır. Form, maddenin türünü ve özelliklerini belirleyen içkin özelliktir. İnsanın da bedeni maddi yanı ruhu da biçimsel yanadır.

De Anima'da ruhun özünü, tabiatını ve niteliklerini soruşturan Aristoteles'e göre ruhun özü, beden biçimsel prensibi olmasıdır (Aristoteles 1990: 69). İnsanı bir yaşam ilkesi olarak değerlendirilen "ruh" ya da "*psişe*" ile tanımlayan Aristoteles, insan ruhunu da bir "yaşam prensibi" ve bir bütünleştirme vasfı olarak görmekte, beden ile olan kopmaz bağına işaret etmektedir. İnsan bedeninin işleyişini yöneten bu ilke üç ayrı ruh kademesi olarak yapılandırdığı işlevlere yansımaktadır:

Ruhun aşağı kademesi, bütün canlılarda yani bitkiler, hayvanlar ve insanlarda ortak ve bitkisel ruh olarak adlandırılır. Bu basamak beslenme ve gelişme ile yani canlılıkla ilişkilidir. Bu aşamada daha çok fizyolojik bir değerlendirmeden bahsedilmektedir.

İkinci kademe olan hayvansal ruh, hayvanlar ve insanlarda ortak özellikleri içermektedir. Bunlar hareket ve duyarlılıktır. Bu özellikler sayesinde hayvanlar ve insanlar hareket etme ve çevreyi etkileme gücüne sahiptirler. Burada belirleyici yeti duyumsama yetisidir. Duyumsama organizmanın hayatını belirleyici bir özelliktir. Bu yeti ile hayvanlar ve insanlar arzu etme gücüne sahip olurlar. Böylece canlı harekete meyleder. Hareket bir gaye için yapılır.

Üçüncü kademe ise insani ruh olup yalnızca insanda bulunur ve özelliği de akıldır. Akıl insanı potansiyellerini en üst düzeyde gerçekleştirmeye doğru yönlendirir. Ruhun bu en üst düzeyi ruhi faaliyetlerin tümünü içerken akıl da bu bölümün belirleyicisidir. Akıl ile insan bilir, kavrar, anlar ve düşünür.

Akılın insanın eylemlerini kontrol etme gücüne bağlı olarak kendini belirleyebileceğine inanan Aristoteles *Nikamakhos'a Etik* adlı kitabında insanın eylem yaşamı ile ruhun akla uygun olan ve olmayan boyutu arasındaki ilişkiyi inceler. İnsani iyiyi elde etmek için eylemlerde biri aşırılık, diğeri eksiklik olan iki kötülüğün ortasını bulma ve tercih etme şeklinde gerçekleşmesi gereken bir ölçüyü savunur. Orta olma ile de genel olarak şu söylenebilir: ne aşırılığın, eksikliğin bir ortası ne de ortanın eksikliği ya da aşırılığı vardır. Ölçülü kişi gerekenleri gerektiği şekilde, gerektiği zaman arzu eder; akıl da bunu buyurur.

İnsan yaşamının amacını mutluluk olarak gören Aristoteles buna uygun bir toplumun varlığını olmazsa olmaz bir özellik olarak görür. Zira ona göre insan siyasal bir canlıdır. Uygun toplum düzeninde insan olmanın anlam ve amaçlarının gerçekleşebileceğine inanır. İnsanın nihai ve

doğal amacı da mutluluktur. Ahlak alanındaki en önemli eseri olan *Nikamakhos'a Etik* adlı eserinde de mutluluğun akıl ve erdemle olan ilişkisine dair tespitler yapmıştır. İnsanın kendine özgü işlevlerini yerine getirdiği doğal hedeflerine eriştiği bir yaşam olarak tanımlanan mutluluk tüm insanların peşinden koştukları bir hedef olmaktadır. İnsanın kendini gerçekleştirmesinin sonucu olan mutluluk, akla uygun erdemli faaliyetin belirlediği bir yaşamdır. Eylemlerin iyiye yönelmesinde en büyük yardımcı olan akıl ile insan erdemi gerçekleştirebilir. “Kendine egemen olan kişinin aklını, ruhun akıl sahibi yanını severiz; çünkü o, doğru bir şekilde en iyi şeyleri teşvik eder” (Aristoteles 1990: 22) ifadesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Öte yandan insan ruhunun akıllı parçasını teorik ve pratik olmak üzere iki boyutlu olarak tasvir eden Aristoteles insanı insan yapan boyutun teorik akıl boyutu olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, insan, aklını hakikati keşfetmek için kullanılmalı, evrene ilişkin en yüksek hakikatleri bilmek için tefekkür etmelidir.

Pratik aklın ürünü olan ahlaki erdemleri geliştirebilmek için de insan, varlığının akıldışı parçasını pratik akıl ile organize etmeli tercih ve eylemlerini akli temele alarak düzenlemelidir.

Sonuç olarak Aristoteles savunduğu rasyonel insan modeline bağlı olarak geliştirilecek bir anlam ve değer içeriğini ile öne çıkarmakta kendinden sonraki filozofları da bu yönüyle etkilemektedir.

2. Fârâbî

Türk-İslam felsefesinin kurucu filozoflarından olan ve dünyanın “en büyük filozoflarından biri olarak” değerlendirilen Fârâbî klasik Yunan felsefesi ile İslâm inancı ve kültürünü uzlaştırmaya çalışmıştır. Özellikle mantık, metafizik ve politika felsefesi alanındaki çalışmalarıyla ve klasik siyaset felsefesini İslâm’la olabildiğince uyumlu hale getirmeye yönelik çabalarıyla seçkinleşmiştir. Asıl adı Ebû Nasr Muhammed İbn Uzlug Tarhân olan Fârâbî, Batı’da *AlFârâbius* veya *Avennasar* ismiyle tanınır.

Fârâbî’ye göre, varlıklar arasında farklı bir yeri ve değeri olan insan, ay-altı oluş dünyasının en üst düzeyinde yer alan en karmaşık ve en mükemmel varlıktır. Tabii oluşumun bir parçası olarak insan bu yönüyle bir tabiat varlığı, bir diğer yonden de bir irade varlığıdır. Sadece bir biyolojik varlık değil aynı zamanda bir düşünce varlığıdır. Ruh ve beden bütünü olan insanda, ruh bedene canlılık ve hareket verendir. Ruh, beden ile birlikte bulunur ama bedene bağlı değildir. Ruhun insandaki varlığının göstergeleri olarak niteleyebileceğimiz kuvvetlerinden bahseden Fârâbî’ye göre “İnsan varlığa geldiğinde onda ilk ortaya çıkan şey, kendisiyle beslediği kuvvet, yani besleyici kuvvettir. Bundan sonra kendisiyle, sıcaklık, soğukluk ve benzerleri gibi dokunma ile ilgili nesnelere duyduğu kuvvet, kendisi ile renkler ve ışıklar gibi bütün görülen şeyleri duyduğu kuvvet ortaya çıkar. Duyularla birlikte bir başka kuvvet de ortaya çıkar ki bu, duyulan şeylerle ilgili olarak onları isteme veya onlardan kaçınma yönünde onda bir arzu uyandıran kuvvettir. Sonra insanda bambaşka bir kuvvet ortaya çıkar ki onun sayesinde insan artık algılanmadıkları bir durumda duyuşal şeylerin izlenimlerini muhafaza eder. Bu muhayyile kuvvetidir. Bu kuvvetle insan, bu duyuşalları farklı birleştirme ve ayırmalarla birbirleriyle birleştirir ve ayırır. Bu tahayyül edilen nesnelere ilgili bir arzu (veya irade) bu kuvvete gelip eklenir. Daha sonra insanda akıl kuvveti ortaya çıkar ki onunla da insan akılsal nesnelere bilme imkânına kavuşur ve yine onunla güzelle çirkinini birbirinden ayırır, sanatlar ve ilimleri yaratır. Akılsal olan şeylerle ilgili bir arzu da bu kuvvete gelip eklenir.” (Fârâbî 1997: 75-76).

Bu kuvvetler beden işlevlerini yerine getirmesi için var olan kısımlarına dağılmış olarak bulunurlar. İnsandaki besleyici kuvvet bedene hizmet için vardır. Duyu ve tahayyül kuvvetleri ise hem bedene hem akla hizmet ederler. Çünkü akıl kuvveti de önce bedene bağlıdır ona bağlı olarak gelişir. Akıl kuvveti ise ikiye ayrılır: Teorik ve pratik akıl. Pratik akıl teorik akla hizmet için vardır. Teorik akıl ise mutluluğa ulaştırmak için vardır. Bir akıl varlığı olan insanın

düşünme ile doğruyu, iyiyi ve güzeli elde edebileceği ve bunu uygulayabileceği düşünülmektedir.

Fârâbî'ye göre insan en yüksek mükemmellik olan mutluluğa erişmek üzere yaratılmıştır. İnsanın nihai ve en yüksek amacı mutluluktur. Mutluluk kendisi için istenen, hiçbir zaman bir başka şeyin elde edilmesi için istenmeyen iyiliktir (Fârâbî 1997: 90). Mutluluk öyle bir değerdir ki hiçbir şeye bir araç olmayıp, doğrudan doğruya bir amaçtır ve bu, apaçık bir şeydir. “Mutluluk insan ruhunun varlık bakımından kendisine dayanacağı bir maddeye ihtiyaç duymayacağı bir mükemmellik derecesine, Faal-Akıl seviyesine ulaşmaktır.” (Fârâbî 1997: 75-76).

Sınırlı da olsa bu mutluluğu tek başına gerçekleştirme güç ve imkânına sahip olan insanın bunun için kendini gerçekleştirme özellikle de teorik boyutlu akıl kuvvetini hayata geçirmesi gerekir. İnsan için mutlak anlamda mutluluk, maddeden her bakımdan bağımsız olup ebediyete ulaşmaktır. Etkin Akıl'la kurulan ilişki ile açıklanabilecek böyle bir tecrübenin yaşanabildiği kazanılmış akıl düzeyinde, insanın bu dünyadaki en yüksek mutluluk düzeyini elde edeceğini söylenebilir. Mutluluk için bir aklın eğitimini savunan Fârâbî, aklın teorik eğitiminde aklın maddi düzeyden başlayarak belirli merhaleleri kat etmesi ve son noktada maddi olandan bağımsız olarak var olacağı bir olgunlaşma sürecine işaret etmektedir. Ona göre, insan felsefi tefekküre yükseldiği zaman önündeki mutluluk kapısı açılır ve maddi varlığını aşar. Bu bağlamda insanın amacı esas akli melekelerini bilerek ve isteyerek geliştirmek, evrenin esas ve en yüksek amacını anlamaktır. Etkin Aklın insanın akıl kuvveti üzerindeki etkisi ya da eylemini keşfetmesi ile sadece mutluluğa değil aşkınlığa ve ölümsüzlüğe de erişilir. Bununla birlikte, insan aklının olgunlaşıp Etkin Akılla irtibat kurması, evrensel bilgiyle aydınlanması olarak tanımlanan en yüksek ve en gerçek mutluluğa sadece filozofların ve peygamberlerin ulaşabileceği de unutulmamalıdır. Sıradan insanlar mutluluğa ancak peygamberlerinin önderliğinde, ahlaklı ve erdemli bir yaşayışla imkân sağlayacak alışkanlıklar geliştirerek, güzel huylar kazanarak erişebilirler. Sıradan insanlar kendilerini mutluluğa götürecek erdemli davranışları kazanmak ve korumak için sürekli ve ciddi bir çaba göstermek zorundadırlar.

Akıl varlığı olarak insana yüklenen temel işlev, doğru bilgiye ulaşmak ve bu bilgiyi yapıp etmelerde kullanmaktır. Bu da şüphesiz filozofça bir çaba ile gerçekleşebilir. Zira insan kendine özgü varlığını rasyonel oluşunda bulmaktadır. Rasyonel varlık olarak da insanın sadece bilen bir varlık olarak değil aynı zamanda eyleyen bir varlık olarak da değerlendirilmesi onun ahlaki boyutu ile ilişkilendirilerek ele alınması gerekmektedir. Zira “insan mutluluğu arayıp aramamaya ve iyiliği, kötülüğü, güzeli ve çirkini yapmaya güç yetirir.” (Aydınlı 2000: 125). Mutlak iyiye yani mutluluğa ulaşmak için yapılması gereken eylemler ve erdemlerin ortaya çıkması için insan akli gelişimini gerçekleştirmelidir. İnsan akli gelişiminin basamaklarını kat ederek son yetkinliğe ulaşmak, metafizik alanın doğru bilgisine ulaşmak ve buna göre eylemek zorundadır.

İnsan yaşamının amacı olan mutluluğa ancak başka insanlarla bir araya gelerek ulaşabilir. İnsanın mutluluğunu gerçekleştirme imkânını sağlayan toplumu “Erdemli Toplum” olarak adlandıran Fârâbî'ye göre üstün iyiliği elde etmek ve en büyük mükemmelliği gerçekleştirmeye uygun bir şehre ihtiyaç vardır. İnsanlarının mutluluğu elde etmek için birbirlerine yardım ettiği toplum erdemli mükemmel toplumdur. Bütün şehirleri mutluluğun elde edilmesi için birbirlerine yardım eden millet erdemli millet, erdemli milletlerin mutluluk için birbirine yardım ettiği evrensel toplumdur (Aydınlı 2000: 101).

Erdemli mükemmel toplum tam ve sağlıklı bir insana benzer. Bütün organları ile tam ve sağlıklı bir beden gibi erdemli, mükemmel şehirde parçalar birbirleriyle muntazam bir şekilde bağlanmıştır. Nasıl bir bedende emredici ve yönlendirici bir organ ve ona göre işleyen sistem varsa erdemli şehirde de benzer yapı vardır. Ancak böyle bir toplumsal düzende insanın yetkinleşmesi ve mükemmelleşmesi mümkündür (Aydınlı 2000: 107).

Fârâbî'ye göre, insan, ideal devleti ya da erdemli toplumu ancak hakikatin bilgisi yoluyla tesis edebilir ya da başka deyişle o, ancak Tanrı ile evrenin ilişkisini bilirse, bu ilişkinin bir taklidi olacak ideal, erdemli toplumu yaratabilir. İşte burası insanın mutluluğunun doruk noktası, insan için mümkün olabilecek saadetlerin en büyüğüdür. Böyle bir felsefi aydınlanmaya yükselmiş bir kişi olarak peygamberin felsefi hakikati insanı ve toplumları daha büyük ve eksiksiz bir ahlaklılık yönünde harekete geçiren imgesel, sembolik bir hakikate dönüştürür (Cevizci 2009: 247).

Sadece erdemli toplumda insanın, Allah ile evrenin bağına keşfetmesi sonucu elde edilen mutluluğu gerçekleştirmek, toplumla ve Mutlak'la bütünleşerek hayatın anlamını kavramak imkânı vardır. Orada insan evrenin ve kendi anlamını kavrar, ikisi arasındaki bütünleşmeyi keşfeder. Zira iyi insanlar iyi toplumların, iyi toplumlar iyi insanların kaynağıdır.

Sonuç

Görülüyor ki, Aristoteles ve Fârâbî'nin insanın anlamı ve değeri konusundaki düşünceleri yaşadıkları dönemin inanç, kültür ve felsefesinden etkiler taşımaktadır. Her iki filozofta da insanın bedenine ait işlevleri canlılık özellikleri bağlamında ele alınmakta ama asıl ayırıcı özelliğinin akıl olduğuna vurgu yapılmaktadır. İnsanın teorik aklına verilen önem iki filozofta da ortaktır. Ancak teorik aklın gücü ve sınırları konusunda farklılıklar görülmektedir. Aristoteles'te ulaşılabilecek teorik bilgi evrenin sınırlarına dair iken Fârâbî'de Allah ile evrenin bağının keşfedilmesi anlamında olup İslam dininin inanç sistemiyle uyumludur.

Öte yandan mutluluk iki filozofun ortak kavramı olarak görülse de Aristoteles'te mutluluk insanın mevcut yaşamı ile sınırlı iken Fârâbî'de insan ruhunun varlık bakımından kendisine dayanacağı bir maddeye ihtiyaç duymayacağı bir mükemmellik derecesine, Faal-Akıl seviyesine ulaşmak olarak tanımlanmaktadır.

İki filozofun insan ve toplum ilişkisine dair görüşleri de farklılaşmaktadır. Aristoteles'in toplumu Antik Yunan'da mevcut site devleti ile sınırlı iken Fârâbî'de mükemmel toplumlar büyük, orta ve küçük olmak üzere üç çeşittir. Büyük toplum dünyanın bütünü, orta toplum ise bir milletin bir araya geldiği toplumu küçük toplum ise bir şehri nitelemektedir. Dolayısıyla Fârâbî insanlığı kuşatmakta, insanlar arasında herhangi bir ayırım yapmamaktadır. Buna karşın Aristoteles'in işaret ettiği mutluluğu gerçekleştirme imkânına toplumun küçük imtiyazlı bir grubu (özgür erkekler) sahiptir.

Sonuç olarak Doğu ve Batı felsefelerinde insanın sahip olduğu anlam ve değer bakımından metnin başında işaret ettiğimiz özelliklerin Aristoteles ve Fârâbî felsefelerinde de tespit edilebileceği görülmektedir.

Kaynakça

- ARİSTOTELES. (1990). *Anima (Ruh Üzerine) I*, Çev. C. Gürbüz, İstanbul: Ara Yayıncılık.
- AYDINLI, Y. (2000). *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- CEVİZCİ, A. (2009). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayıncılık.
- FÂRÂBÎ. (1997). *İdeal Devlet*. Çev. A. Arslan. İstanbul: Vadi Yayınları.
- GÖKALP, N. (2022). *İnsan Felsefesi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Doğu'dan Batı'ya İman, Ahlak ve Medeniyet Kervanı

The Caravan of Faith, Morality and Civilization

From the West to East

Nasib GÖYÜŞOV*

Özet

Orta Asya eski çağlardan farklı kavimler, uygarlıklar ve inançların bir arada yaşadığı zengin bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabiatla sürekli temasta olan, Ural, Volga, Altay ve Sibirya'dan gelen Eski Türkler zaman zaman göçebe gelenekleri ile yerleşik uygarlık unsurları arasında uyum sağlamakla Çin, Moğol, İran ve Bizans'la çeşitli ilişkiler kurmuşlar. Onlar Zerdüştlük, Manihaizm, Hristiyanlık, Budizm ve Şaman dinleri ile karşılaşsalar da, eskiden tektanrıcılığa dayalı Göktürk inancına önem vermiş, tabiat güzelliklerini Tanrı'nın işaretleri olarak kutsal bilmişler. Ama onların inanış ve düşünüş üsluplarında Tibet ve Çin kültürüne etki gösteren Şamanlık ve diğer akımlardan farklı olarak Putperestliğe eğilim sezilmemektedir. Şunu de ekleyelim ki, Asya'da Türklerle İranlıların kültürel ve dinî ilişkileri daha etkili olmuştur.

Tektanrıcılık, adalet, insan severlik, iyilik, ahlak ve hoşgörü gibi hususlar Türklerin İslam'ı kolaycasına benimsemesine neden olmuştur. Doğu düşünce paradigması, özellikle İslam için iman ve ahlak dışında medeniyet düşünülmez. İlimsiz amel, amelsiz ilim de yoktur. Zikredilmesi gereken diğer husus şudur ki, Türk toplulukları İslami yaşam ve düşünceye has temel değerleri irfan gelenekleri ile birleştirmiş, onları zengin estetik birikime sahip sanat ve edebiyat vesilesiyle daha kapsamlı ifade etmişler. Onlar gerçekliğin derkinde ahlak ve inanç dünyası ile beraber, epistemoloji, estetik, psikoloji, sosyoloji ve antropoloji bakış açılarını bir araya getirmişler. Böylece Doğu Türkler uzun yıllar boyu kendi hüviyet ve benliklerini kaybetmeden çeşitli medeniyetlerin ve dinlerin bir arada yaşadığı çok renkli sosyal-kültürel ortamda anlaşma içinde varlığını korumuşlar. Bu arada çok kültürlülüğün bir zenginlik olduğunu da düşünmemiz gerekiyor.

Horasan ve Asya'dan İran ve Kafkas yolu ile Anadolu'ya ve Batı'ya gelen zengin ahlak, maneviyat ve medeniyet kervanı çevresinde farklı kavimlerin, kültürlerin ve dinlerin bulunduğu bir ortamda güçlü bir manevi insani ve içtimai akım olarak bölgenin toplumsal ve sosyal-kültürel altyapısının temellerini oluşturmakla kudretli Osmanlı devletinin kurulması ve gelişmesinde etkili olmuştur. Geleneksel toplumsal yapının gelişmesinde İslam'ın adalet ve insanlığa dayalı evrensel sosyal-kültürel bütünleştirici gücünü göz önünde bulundursak, çeşitli din ve kültürlerle iç-içe yaşayan Müslüman Türklerin nasıl bir dengeli ve zengin manevi düzen kurduğunu anlayabiliriz. Konu, yeniden düşünmeyi gerektiren farklı teori, yaklaşım ve yöntemleriyle ele alınmayı hak ediyor. Anadolu'dan Balkanlara ve Avrupa'ya nüfuz eden hemen düzenin çizgilerinin değişik disiplinlerin bakış açılarıyla bilimsel bir olgu haline getirilerek irdelenmesi ve algılanması gerekiyor.

Anahtar Sözcükler: Türkler, Ahlak ve Medeniyet Kervanı, İslam ve İrfan Gelenekleri, Sosyo-kültürel Altyapı.

Abstract

Central Asia has been a huge region since ancient times, where different ethnic groups, beliefs and cultures lived together. The Turks arrived in this region from the Urals, Volga, Altay and Siberia. Traditions of the nomads were quickly combined with farmers and the urban way of life. They created close ties with China, Mongolia, Iran and Byzantium. These ties with Iran were wider. The Turks simultaneously encountered Zoroastrianism,

* Prof. Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi. Yazmalar Enstitüsü. nesib2010@yandex.ru
ORCID - 0000-0001-9942-7757.

Manichaeism, Christianity, Buddhism and shamanic traditions. But they professed the ancient faith of Göktürk, close to monotheism. And they do not have shamanic tendencies of idolatry. The Turks adored the beauty of nature as the banner of the Deity on earth.

The tendency to monotheism, justice, humanity, morality, kindness - became the reason for the early adoption of Islam by the Turks. It should be noted that in the East, especially in the Islamic world, culture is inconceivable without morality. There is no action without knowledge, or knowledge without action. After Islam, the Turks perfectly synthesized the basic principles of this culture and traditional mysticism, they mastered and expressed their ideological and spiritual values in an aesthetic way and in the manner of a symbolic language. Muslim Turks used moral and spiritual methods, as well as epistemological, psychological, social and anthropological views in the knowledge of reality. Thus, the Turks in the East created a rich universal culture while maintaining their identity.

This rich spiritual caravan from Khorasan and Asia through Iran and the Caucasus appeared in the West and Anatolia, changing the face of the region with different peoples, religions and cultural traditions. The creation of a powerful Ottoman state is the main result of this spiritual and cultural trend. This current was a universal and balanced phenomenon and influenced the Balkans and Europe.

Key Words: The Turks, The Caravan of Morality and Civilization, Islamic and Sufizm Traditions, Socio-cultural Substructure.

0. Giriş

Orta Asya ve Maveraünnehir eskiden farklı kavimlerin, dinlerin ve kültürlerin temasta bulunduğu ve bereketli topraklara sahip zengin bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk toplulukları büyük çoğunlukla bu bölgede yaşamışlar. Geniş bir coğrafi bölgenin Türkistan ismi buradan kaynaklanıyor. Şimdi Orta Asya cumhuriyetleri, Çin'in Uygur eyaleti, İran ve Afganistan'ın Kuzey bölgesi de Büyük Türkistan'ın sınırları içinde bulunmuştur. Eski Türkler MÖ III. yüzyıldan başlayarak zaman zaman göçebe gelenekleri ile yerleşik kültür unsurları arasında uyum sağlamakla birçok imparatorluk (Hun, Göktürk, Uygur ve s.) kurmuşlar. Ural, Volga ve Sibiry'a'dan Altay, Maveraünnehir ve Orta Asya'ya gelen Türkler zengin medeniyet kurmakla İran, Çin ve Hint kültürlerinin temasta bulunduğu Horasanla yakın münasebetlerde bulunmuşlar. "Türlere uzun yüzyıllar esnasında faaliyet sahnesi olan Orta Asya yaylası, Sibiry'a'nın güneyinden Himalaya Dağlarına, Ural Nehri'nden Balkaş Gölü'ne, Hazar Denizi'nden Çin'e kadar devam eder." (Köprülü 1980: 7). Aynı zamanda "6. yüzyılda Altay'dan Orta Asya'ya gelen Türkler imparatorluk kurarak ticari minasebetleri genişletmiş, Fergana ve Kaşkar'dan yan geçerek Semerkant'tan Taşkent'e ve Issık-Göl vadilerine yol bulmuşlar." (Bartold 1963: 31).

Eski çağlarda Özbekistan'ın sınırları içinde Harezmi, Soğd ve Bahter devletleri meydana gelmiş, Semerkant, Şehrisebz, Termez, Buhara, Taşkent ve Mergilan gibi şehirler ve kültür merkezleri mevcut olmuştur. Türk kavimlerinden olan Özbekler bir zamanlar Sasani İmparatorluğu'nun, İslam'dan sonra ise Maveraünnehir ve Horasan'ı içine alan Samaniler Devleti'nin kontrolü altında olmuşlardır. Bu sebepten Orta Asya'da yaşayan diğer Türk kavimleri gibi Özbekler de uzun asırlar boyu İran kültürü ile temasta bulunmuşlar.

Şunu da ekleyelim ki, Amu-Derya'dan Decle sahillerine kadar uzanan eski Doğu medeniyetleri arasında çeşitli tarihî, sosyal, ekonomi, ticari, kültürel alakalar mevcut olmuş; Orta Asya, İran ve Azerbaycan ise Hint ile Mezopotomya arasında köprü olarak önem taşımıştır.

1. Eski Türk İnancı ve İslam

İnanç ve din, insanlar ve topluluklar arasında manevi irtibat sağlayan önemli manevi-sosyal faktörler sırasındadır. Türkler eski zamanlarda "ayrı ayrı aşiretler şeklinde yaşadıkları zaman "Totemizm dinine salık idiler." (Köprülü 1980: 14). Ama onlar tabiatta rastlanan güzel hayvan veya ağacı Tanrı'nın tecelli ettiği kutsal varlık gibi kabul etmişler. Onların çevresinde yaşayan

diğer halklar Zerdüştlük, Hristiyanlık, Şamanizm, Budizm, Maniheizm inancını paylaşmışlar. Sonuncu din Sasaniler zamanı İranlılar arasında yayılmakla Zerdüştlük, Hristiyanlık, Gnostisizm ve Budizm unsurlarını bir araya getirmiş, Doğu'da Roma İmparatorluğu'na, Batı'da ise Türkistan'dan Çin'e kadar nüfuz etmiştir. Uygurlar "MS VIII. yüzyıl ortalarına kadar Buda dinine tabi idiler. Uygur Hanı Buku Han Hristiyanlıkla Zerdüştlüğün ve Gnostizmin imtizacından hasil olan Maniheizm dinini kabul edince kibar halk ile beraber ahalinin mühim bir kısmı ona tabi oldular. Hristiyanlık burada ancak VII. yüzyıldan başlayarak çok az ehemiyet kazanmıştı." (Köprülü 1980: 13).

Türkler Sibiryaya ve Baykal çevresinde tabiatla iç içe yaşamış, avcılık ve hayvancılıkla ömür geçirmişler; bu yüzden onların inancında totemizm ve animistik görüşler bulunmaktadır. Fergana ve Doğu Türkistan'da ise ziraat kültürü yer almıştır. Yani Orta Asya ve Türkistan'da yerleşik kültürle göçebe kültür unsurları bir araya gelmiştir. Burada "Partiler, Harezmiler, Soğdlar yerleşik ve Saklar ise göçebe kültürünün temsilcileri olarak dikkati çekmektedir." (Bartold 1963: 109). Böylece "Türklerin bir kısmı göçebe kültürüne sahip olmuş, ama Fergana ve Doğu Türkistan'da, Seyhun ve Ceyhun Vadilerinde ziraat kültürü oluşturmuşlar." (Bartold 1963: 112).

Türkler Ural ve Sibiryaya'da şamanlarla temasta bulunmuştur. Şamanlarda panteon düzeni Yunan ve Roma'da olduğu gibi çoktanrıçılığa (politeizm) dayanıyor ve burada Putperestlik belirtileri gözükmektedir. Ama Türk inancında Gök Tanrı, genel olarak inanç değerini devam ettirir. (Potapov 1991: 245-246). Başka tanrılar (Ülgen, Erlik, Yersu, Umay) melekler gibi yardımcı işlev taşıyor. Yersu, toprak ve su tanrısı; Umay ise ruhun temsilcisidir. Çocuk dünyaya geldiğinde Umay ilahesi onu koruyor (Potapov 1991: 261-262). Köl Tigin Yazıtı'nda şöyle deniyor: "Yukarıda Gök sema (Gök Tanrı), aşağıda yağız Yer yaratıldığında onların arasında insanoğlu yaratılmış." Sonra şöyle deniyor: "Türk halkı yok olmaz, zira Gök onlara güç vermiştir." (Malov 1951: 36-38).

Eski kozmolojik bakışlara göre, "Dünya birtakım tabakalara ayrılmıştı: yukarıda yer alan onyedinci kat nur âlemini, yani cenneti, aşağıda ise yedi veya dokuz kat zulmet âlemini, yani cehennemi teşkil eder. Ortada bulunan yeryüzü, insanların yurdudur. Bunları yaradan ve idare eden Tanrı göğün en yüce tabakasındadır." (Jirmunskiy 1974: 15).

Türk mitolojisinde tabiat kutsaldır. Dağ yücelik ve paklık sembolü olarak dikkat çekicidir (Alekseyev 1980: 64-65). Runik yazılara göre, dağ kutsaldır ve burada ahlaklı davranmak gerekiyor (Anokin 1924: 24). İslam ve tasavvufta da dağ kutsal mana taşıyor. Eski Türk düşüncesinde at kutsal sayılır (Alekseyev 1980: 204-205). Benzer husus İslam'da da yer almıştır. Genelde tabiat unsurlarına kutsal mana yüklemek, Kur'an-ı Kerim'de gerçekliğe fenomenoloji bakıştan ileri gelir, zira göklerde ve yer üzerinde ne varsa Allah'ın ayet ve işaretleridir.

Birçok eski kültürde (Sümer, Babil, Yunan ve Hint) yer alan kurban töreni, basit gelenek şeklinde oluşmuştur. Samiler, o sıradan kendilerini kadim kültür sahibi sayan Yahudiler, insanları kurban ederken, kızları diri diri toprağa gömerken avcı Şamanlar ve Türkler kurbanlık olarak avı seçmiştir. İslam geleneğinde de insandan kurban olmaz.

Genelde Göktürkler, tektanrıçılık inancı taşımışlardı. Şamanlarla temasta olmalarına rağmen onlar putperest olmamış; Tanrı'yı, dünyayı ve insanları yaratan yüce hâkim olarak kavramışlardır. Bu sebeple onlar İslamiyet'i kolaylıkla kabul ettiler. V. Bartold'a göre Türkler, İslam'ı silah zoruyla değil, inanç olarak kabul eden ilk milletlerdendir (Bartold 1963: 244).

Kuzey bölgelerinde yaşayan Türkler, galiba totemizm ve şaman inancında kalmış, ama Ural, Sibiryaya ve Altaylardan Orta Asya ve Güney bölgelere gelenler İslam dini ve medeniyetinin etkisi altında kalmışlardır.

İslamiyet'ten sonra Horasan'la beraber Orta Asya'da bulunan büyük şehirler İslam medeniyetinin merkezi hâline geldiler. Bu coğrafyada yaşayan Türklerin manevi birliğinin gelişmesinde İslam, özellikle de irfan geleneği önemli yer işgal etmiştir. Türklerin İslamiyet'e geçişiyle ilgili olarak F. Köprülü şöyle demiştir (Köprülü 1991: 21):

“Türkler İslamiyet’in bir çok unsurlarını doğrudan doğruya Araplardan değil, Acemler vasıtasıyla aldılar. İslam medeniyeti Türklere, İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Maverâü’nnehir’den geçerek geliyordu... İslamiyet’ten evvel de tanıştıkları için Türklere yabancı gelmeyen İranlılar, İslam medeniyeti dairesine girmek için yine onlara yol gösterdiler ve tabii bu hal, Türk edebiyatının gelişmesi üzerinde yüzyıllarca tesirli oldu.”

Konu ile ilgili diğer hususa göz atalım. Halid Koroğlu, Türkler ile İranlıların eski inançları arasındaki yakınlığa değinir. Zerdüştlük ve Göktürk’ten gelen bakışlara göre, Türklerde Ülgen İranlılarda olan Hörmüzle, Yerlik ise Ehrimenle uygundur (Koroğlu 1983: 17-18).

Gerek Türklerin ve gerekse İranlıların eski inanış ve düşünüş üsluplarında yer alan tektanrıcılık eğilimleri ve ahlaki erdemler, onların İslam’ı kolaylıkla kabul etmesini sağlamıştır. Bundan dolayı İslami değerlere talip olan Türkler ve İranlılar, kısa zamanda onları kendi değerlerini ve manevi renklerini vererek aldılar. Aynı zamanda hak din, ahlak ve maneviyat birliği üzerine kurulan, adalet ve insaniyete dayalı İslam, içine aldığı çeşitli milletlerin medeni ve manevi geleneklerini geniş çevrede müşterek bir hüviyete büründürmekle zenginleşmiş ve onlara evrensel bir biçim vermiştir.

Konuyu bilimsel olarak incelerken İslam’ın etnik din olmadığını anlamamız gerekiyor. Ortada bir soru var: “Neden Hz. Muhammet’i (sav) sadece bir şekle ve coğrafyaya hapsedmeye çalışıyorlar? Onun evrensellik yönünü neden görmüyorlar? “Biz seni âlemlere rahmet olarak gönderdik.” (Enbiya 21/107) ayetini neden anlamamaya çalışıyorlar?” (Kılıç 2014: 54). Hocamız bunun iki sebebini zikretmekle (anlayış seviyesindeki düşüklük ve inat) ikincinin tedavisinin zor olduğu kanısındadır. Bunu teyit etmekle beraber, Kur’an ayetini de hatırlatmak istedik: “Allah kalplerini ve kulaklarını mühürlemiş, gözlerine de perde indirmiştir.” (el-Bakara, 2/7). Bu hususta iki ayete daha göz atalım:

“Bunlar, o kimselerdir ki; Allah kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir. Ve onlar, gafillerin ta kendileridir.” (Nahl, 16/108).

“Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki olanları akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun. Gerçek şudur ki, gözler kör olmaz, fakat asıl göğüslerin içindeki kalpler kör olur.” (Hac, 22/46).

2. İrfan Mektebi

Orta Asya’da Türklerin ve diğer halkların toplumsal-medeni hayatta gelişmesi ve sosyal-manevi birliğinin temeli İslam ve onun ruh dünyasının zübdesi olan irfandır.

Türkistan’da önce Ahmed Yesevi (1093-1156) ile başlayan bu gelişme, bütün Orta Asya, Maverâü’nnehir ve Horasan’ı ihtiva etti. Aynı köklerden gelen Nakşbendiye isimli diğer tasavvufi kurum da Yesevilik’ten etkilenmiştir. Her iki tarikatın mürşitlerinden biri Hâce Yusuf Hemadani’dır (1048-1141). O, önce Bağdat’ta Şafi mezhebinden olan Ebu İshak Şirazi’den ders almış; sonra Nizamiye Medresesi’nde büyük bilim makamına yükselmiştir. Daha sonra Horasan’a dönerek Merv’de hanegâh kurmuş, çok sayıda mürit yetiştirmiştir. Arifler ve dervişler onun hanegâhını Horasan’ın Kâbesi olarak adlandırmıştır (Mübelliği 1376: 688).

Yesevilik’in belirgin hususlarından biri, göçebe Türklerin İslamlaşmasında nasıl yer aldığıdır. Türklerin İrfan geleneğini kolayca benimsemesi pek dikkat çekicidir:

“İlahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadat yollarını gösteren dervişleri, Türkler, eskiden dini bir kudsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine inanıyorlardı. Bu suretle eski ozanların yerini, ata veya baba ünvanlı birtakım dervişler almıştı.” (Köprülü 1991: 19).

Eski Türk inanç ve manevi geleneklerini İslami irfan ile kaynaştıran ve bütünleştiren, göçebe kültürü ile yerleşik uygarlık arasında köprü kuran Yeseviye Ocağı, din âlimlerinin sunduğu kuralcı ve resmî İslamiyet’ten farklı olarak dine gönül sevgisiyle yaklaşan İslam anlayışını ortaya koymakla onun taşıdığı değerleri, sade Türkçeyle anlatmıştır (Yesevi 2016: 169):

Ayet hadis manası Türkçe olsa uygundur,
Manasına yetenler yere koyar borkünü

Genelde İslam zahirle batın, dünyayla ahiret, tenzihle teşbih arasında orta ve dengeli yoldur. İrfan ise zahirden batına, akılcı tefekkürden ezoterik marifete ulaştırır usuldür. Akıl fiziksel duyularla algılanan Mülk âlemini anlar, Melekuta varamaz. İman ve düşüncenin merkezi beyin değil, nefisten arınmış kalptir.

Şunu de ekleyelim ki, Türkler İslam medeniyetinin gerek olgunlaşmasında gerek zenginleşmesinde müstesna bir mevkiye sahip olmuş ve onun içerdiği evrensel değerlerden faydalanmıştır.

Yesevilik'te ahlak, önemli manevi erdemlerdendir. Kalem suresi, dördüncü ayette Peygamber (sav) efendimize hitaben geçen "Sen pek büyük bir ahlak üzerindesin." cümlesi şöyle tefsir olunuyor: "İşte o ahlak, doğru yolu, hak din olan İslam dinini teşkil eden Kur'an edebi ve ilahi ahlaktır ki, onu yüce Allah lütfetmiş ve 'Andolsun, Resulullah'ta sizin için güzel bir örnek vardır.' (Ahzab suresi, 33/21) buyurmuştur." (Elmalılı, Tarihsiz: 266). Demek ki, Yesevilik yolu ilahi ahlakla ahlaklanmaktır ki, onun kökleri Kur'an'a ulaşıyor (Yesevi 2016: 488):

Benim hikmetlerim Sübhanın fermanı
Okuyup bilsen, hepsi Kur'an'ın anlamı

Önce Arslan Baba'dan Peygamber emanetini armağan alan, Hemedani'den zahir ve batın ilimlerini benimseyen, Hızır'ın elinden ledüni ilim şarabı içince vücudu ma'rifet nuru ile dolan Hacı Ahmed "Elestü bi Rabbiküm?" sorusunun cevabında "Kalu bela" demiş (Yesevi, 2016:366), iç ve dışı Hak nuruyla dolmuş (Yesevi, 2016:56), Peygamber (sav) efendimizin evrensel yolunu devam ettirmiştir. İrfan ontolojisinde Allah'ın yarattığı ilk şey akl-i küll, nur (Muhammed'in nuru) veya hakikat-i Muhammediyedir ki, tüm kainat ondan meydana gelmiştir. Yesevi şöyle diyor (Yesevi 2016: 221):

Bu cihana Muhammed'in nuru doldu,
O nur ile iki cihan aydınlanır olmalı

Orta Asya'da kurulan Nakşibendilik mensupları da sonra Anadolu'ya yayılmıştır. "Nakşiliğin piri Bahaeddin Nakşibend'in bir tarikat kurmayı düşünmediği ve bunu gerçekleştirmediği aşikârdır. Nitekim XV. yüzyılın sonrasında Abdurrahman-i Cami, Bahaeddin Nakşibend'in mensup olduğu, Hâcegân denilen tarikatın silsilesini Hacı Yusuf el-Hemedani ile başlatmıştır. Bazı kaynaklarda ise bu silsile Yusuf el-Hemedanin'in halifesi Abdülhalik-i Gucdüvani'ye dayanmaktadır. Baheaddin Nakşibend'den iki asır önce yaşayan Gucdüvani tarikat geneleğinde Nakşibend'in Üveysi yoluyla şeyhi sayılmaktadır." (Algar Hamid; Tosun Necdet 2006: 342). Aslında önce Hacı Yusuf'un halifelerinden Gucdüvani (1099-1179) Hâcegân tarikatını kurmakla onun sekiz esasını belirlemiş, sonra Bahaeddin Nakşibend (1318-1389) üç şart ilave etmekle tarikate yeni biçim vermiştir. Çok sayıda sufinin silsile nisbeti Hacı Yusuf'a bağlanır, ama iki esas hat onun iki halifesinden kaynaklanır: Fars olan Abdülhalik Gucdüvani ve Türk olan Ahmed Yesevi (Trimangam 1971: 54).

İbn Arabi (1164-1240) metafizikasının Nakşiliğe etkisi Cami devrine ait sayılabilir. Onun çelişkili vahdet-i vücud düşüncesi farklı ve aşırı yorumlara (basit panteizm) ve eliştirilene neden olmuş, bu yüzden Ala ad-Devle Simnani (1260-1335) ve Safiyyüdin-i Erdebili (1249-1334) ona alternatif olarak vahdet-i şühud modelini ileri sürmüştür.

Yeseviye ile Nakşilik arasındaki münasebete gelince Dr. Hayati Bice'nin söylediklerini zikretmek istedik (Bice 2016: 275):

"Şah-i Nakşibend'in zuhurundan sonra Nakşibendiye tarikatı, Türkistan türkları arasında çok yayılmış, daha önce gelişen Yeseviye tarikatının nüfuz sahasını bir anlamda daraltmıştır. Ancak Nakşibendilik'in Türkistan'da egemen olduğu asırlarda da, Yesevi şeyhlerinin Türk dünyasının her tarafında faaliyetlerine devam ettikleri görülmektedir. Genel çizgileriyle

Yesevilik ile büyük bir farkı bulunmayan Nakşebendiyye'nin bütün Orta Asya ve daha sonra Afganistan, Hindistan, Kazan, Orta Doğu ve nihayet Anadolu'da çok geniş bir coğrafyada yayılıp benimsenmesi Yesevi dervişlerinin daha önceden bu iklimlerde yaptıkları faaliyete bağlı olarak kolaylaşmıştır".

Tabii ki, Nakşilikten çok önce ortaya çıkan, Orta Asya ve onun sınırları dışında yayılan Yesevilik yeni tarikatı etkilemiştir. Bahaeddin Nakşibend'in Yesevi şeyhlerinden Kasım Şeyh ve Halil Ata'yla irtibatı vardır (Yılmaz 2004: 259).

Ama iki tarikatın ortak çizgileri yanısıra birkaç farklı hususları da bulunmaktadır:

1. Yesevilik göçebe Türk toplulukları arasında İslam'ın yayılmasına yoğun katkı sağlamış, ama Nakşibendilik yerleşik kültüre bağlıdır.
2. Yesevilik İslam ve irfan değerlerini sade Türk şiir dili ile anlatırken Nakşilik Farsça ifade edilmiştir.
3. Nakşibendilik şeyhleri galiba siyasi yetkililerle ilişkiler kurdukları hâlde Yesevi erenleri halkın içinde onlarla aynı ortamı paylaşmıştır.
4. Nakşilik'te tarikat kuralları daha zor olmakla İbn Arabi'ye has vahdet-i vücud düşüncesi yer alırken, Yesevilik'te gerek tarikat kuralları ve gerekse düşünüş biçimi sade ve uyumlu şekilde ifade edilmiştir.
5. Nakşilik'ten farklı olarak Yesevilik'te geleneksel ozan-âşık unsurları ve tekke edebiyatı dikkati çekmektedir.
6. Yesevi erenleri Nakşilik'ten çok önce Batı'ya doğru gelerek Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında öncülük etmişlerdir.
7. Yesevilik'te yer alan Ehl-i beyt sevgisi ve dengeli davranış, onun diğer dinî-sosyal kurumlarla uyum hâlinde gelişmesini sağlamıştır.

Trimangam'a göre, bu ekolün dinî, sosyal ve kültürel kolları dikkat çekicidir (Trimangam 1971: 58). Bu yüzden Yesevilik zaman zaman göçebe hayattan yerleşik düzene geçen Türk topluluklarının sosyal-medeni düzenini etkilemiş, geniş coğrafyada yayılmıştır. Hazret-i Türkistan'ın nüfuzu o kadar büyük olmuştur ki, Emir Timur ona türbe yaptırmıştır (Trimangam 1971: 59).

Yesevilik model insanlık mektebidir. Allah, balçıktan yaratarak güzel biçim verdiği insana ruhundan üflemele (Hicr, 15/29) onu şereflendirmiştir. O ise Hakk'a ve halka ait yetkinlikleri birleştirmekle olgun örnek olmuştur. Onun için emanet sorumluluğu (Ehzab, 33/72) ve halifelik makamı (Bakara, 2/30) vardır. İnsan nihayet ruhi kutsallığını anlayarak Hakk'a ulaşmaya gayret gösteriyor. Şunu de ekleyelim ki, irfan mektebi İslam dünyasında büyük bir insanlık mektebi olarak dikkati çekmektedir (Yesevi 2016: 44):

Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen,
Öyle mazlum yolda kalsa, hemdem ol sen,
Mehşer derganına mehrem ol sen,
Benlik güden kişilerden kaçtım ben işte.

İnsan sevgisi Allah sevgisinden ayrılmaz ve sevgisiz kimse insan sayılmaz (Yesevi 2016: 150):

Aşksız kişi insan değildir anlasanız,
Muhabbetsizler şeytan kavmı dinleseniz,
Aşktan başka sözü eğer söyleseniz,
Elinizden iman-İslam gitti olmalı

Demekki, Yesevilik Allah, Peygamber ve Ehl-i beyt sevgisi yanısıra, sonunda insan sevgisini bir araya getiren muhteşem bir aşk mektebidir. Doğu'dan Batı'ya intikal eden kervan, aynı zamanda

evrensel aşk kervanı olmuş ve onun önünde melamilik meşrebine sahip Horasan erenleri gelmiştir.

3. Doğu'dan Batı'ya

İslam ve irfan değerlerini, eski Türk gelenekleri ile birleştirerek Orta Asya'da Türk toplulukları arasında şiir dili ile anlatan Yesevi müritleri, benzer faaliyetini Anadolu'da devam ettirmiş; bölgenin manevi ve kültürel açıdan değişmesine ve gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu arada Yunus Emre'nin ismi özellikle zikredilmelidir. O, Hoca Ahmed gibi, duygu ve düşüncelerini Türkçe, ama daha olgun bir şiir dili ile beyan etmiş; onun görüşlerine mükemmel biçim vermiştir. İslami-irfani görüşler çeşitli edebî türler ile ifade olunmuştur; tekke, âşık ve divan edebiyatları, aralarında üslup farkı bulunmasına rağmen, aynı medeniyet telakkisinin ürünleridir.

Anadolu'da geniş bir alana yayılan Bektaşilik de Yesevîlik'in bir kolu olarak faaliyetini sürdürmüştür. Yesevîlik'ten gelen gelenekler, Azerbaycan'da Halvetilik tarikatını etkilemiştir. Onun önemli kollarından olan Bayramiyye mesleği de bu sırada yer almaktadır. Burada dikkati çeken dört kapı, kırk makam, "ilahi emanet", "Elestü bi Rabbiküm", "Kalu bela" kavramları, Şah İsmail Hatayi'nin şiirlerinde, Azerbaycan âşık edebiyatı ve halk destanlarında geçmektedir.

Mutasavvıflık, Azerbaycan'a IX. yüzyılda Horasan'dan gelmiş ve bu sırada ilk önce Bayezit Bistami'nin (128/803-261/874) müritlerinden olan Şeyh Ebu İshak İbrahim b. Yahya ve Ebu Said Abulheyir'den (375/985-440/1048) ders alan Ebu Nasr Şirvani'nin adı geçer (Müvehhid 1390: 25-26). Burada Fütüvve ve Ahilik, Anadolu'dan önce mevcut olmuş ve Ahi Ferec Zencani'nin (ö.454/1062 veya 457/1064) adı ile ilişkilidir. Kaynaklarda Şeyh Sefieddin Erdebili'nin onun mezarını ziyaret etmesinden söz edilir (Mübelliği 1376: 956). Ama onun Hekim Nizami Gencevi'nin (427-529/1133-1135- 612-614/1215-1217) mürşidi olması iddiası yanlıştır, zira onların yaşadıkları tarihler arasında büyük fark vardır. Bununla beraber o zamanlar Azerbaycan ve Gence'de Ahilik'in yayılması ve Nizami Gencevi'nin ondan etkilenmesi tabiidir. Sadece o, hiç bir tarikat ve fırkaya bağlı olmamıştır.

Anadolu'da sosyal hayatın gelişmesinde Ahilik özel bir yer işgal etmektedir. Burada "Ahiliğin kurucusu olarak bilinen ve İranın Hoy şehrinde doğan Şeyh Nasirüddin Mahmud (ö.1262), sonraları Ahi Ervan ismiyle anılmıştır." (Kazıcı 1988: 540). Bu mektep genelde fütüvve geleneğine bağlanır ve "Abbasi Halifesi Nasir-Lidinillah tasavvufi çevrelerde ortaya çıkan fütüvvet kurumunu, XII. yüzyılın başlarında kendine bağlamak suretiyle devletin resmî bir kurumu yaptı." (Tek 2014: 412). Ama onun kökleri daha önceye gider. Bu sırada Ahi Abül-Ferec Zencani'nin (ö. 1062 veya 1064) ismi dikkati çekmektedir. Tebriz çevresinde yetişen sufilerin çoğu, onun müritleri ve Sühreverdiye tarikatının mensupları olmuştur (Müvehhid 1390: 612). Şeyh Safiyüddin-i Erdebili, onun Zencan'da Sultaniye kasabasında bulunan türbesini ziyaret etmiştir (Mübelliği 1376: 956). Şeyh Safiyüddin'in çevresinde çok sayıda ahinin olması düşündürücüdür. Aslında Peygamber sünnetine dayalı fütüvvenin kökleri, Yesevîlik mektebine ulaşmaktadır. Horasan erenleri ile gelen bu meslek, önce Azerbaycan'a ulaşmış ve buradan Anadolu'ya intikal etmiştir.

Esnaf ve sanatkârlıkla ilişkili olan, sosyo-ekonomik işlevleri ile dikkati çeken ve tasavvufu birleşen Ahilik kavramı, aynı zamanda Kur'an ve sünnetten gelen çalışkanlık, helal kazanç, sosyal vicdan, fedakârlık, iyilik, yardım, insan severlik, hoşgörü gibi erdemlere sahip ahlak mektebi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu'da toplumsal-medeni ilişkilerin gelişmesinde Bayramiyye ekolu da önemli rol oynamıştır. "Müderriş Hacı Bayram-ı Veli'nin bir takım vakıflar tesis edip, vakıfta gelen geçen herkese çorba ikram etmesi; çorbanın yapıldığı burçak ziraatinde bizzat çalışması, içtimai ve iktisadi faaliyetini yoksul ve fakirler için tahsis etmesi; kendisi de tavr-ı melamat ve fakr u zaruret ve kanaat ve takva ile ömr-i şeriflerini güzzeran eylemesi" (Cebecioğlu 2004: 62) pek dikkat çekicidir.

Şunu da ekleyelim ki, Doğu'da gerçekleşen İslamlaşma, Batı'da Türkleşme ile tamamlanarak bölgenin yeni siyasi-medeni yönetimini belirletmiştir.

Orta Asya'dan gelen kervan, Anadolu coğrafyasında toplumsal hayatın olgunlaşmasına ve Osmanlı Devleti'nin kültürel-manevi ve sosyal altyapısının oluşturulmasına gereken katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Haçlı Seferleri sırasında dervişler, toplumun manevi gücüne güç katmış, fedakârlıkla mücadele vermişlerdir.

Sonuç

Türkler; Ural, Volga, Sibiry ve Altaylar'dan Orta Asya'ya gelerek farklı etnikler ve dinlerle, özellikle İran medeniyeti ile temas hâlinde yaşamış; eski Gök Tanrı inancı ile İslami tevhid arasında bulunan yakınlığa göre İslamlaşarak konar göçer hayattan tam yerleşik düzene geçmiş; eski manevi geleneklerini İslami ilkelerle bütünleştirerek bu coğrafyada dengeli bir medeniyet kurmuşlardır.

Türkler İslami ilkeleri, irfan gelenekleri ve şiir ile daha kapsamlı ifade etmiş ve yaşatmıştır. İrfan mektebi, öncelikle insanlık ve ahlak mektebidir; burada yer alan riyazet ve süluk menzilleri nefis putunu kırmak ve Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmak içindir. Yesevilik'le başlayan bu gelişme, bilimle iman ve ahlakı, halvetle sosyal çalışkanlığı birleştirmekle toplumun manevi ve sosyal-medeni altyapısının oluşmasına katkı sağlamış; Osmanlı Devleti'nde şekillenen toplumsal ilişkilere manevi huzur ve düzen vermiştir.

Doğu'dan Batı'ya doğru gelen iman, ahlak ve medeniyet kervanının önünde Horasan erenleri yer almıştır. Anadolu çevresinin İslamlaşması ve Türkleşmesi, onların sevgi ile birleşen faaliyetlerine bağlıdır. Ahmed Yesevi'nin Türkistan'da gerçekleştirdiği işleri Anadolu'da Yunus Emre'nin yanı sıra Bektaşilik, Bayramiyye ve Ahilik gibi kurumlar devam ettirmiştir. Türkistan'da başlayan manevi hareket, Anadolu'da olgunlaşarak evrensel bir muhteva kazanmış; Balkanlara, Arap dünyasına ve Avrupa'ya yayılmıştır.

Kaynakça

- ALEKSEYEV, N. A. (1980). *Rannie formı religii turkoyazıçnıh narodov*. Sibiri. Novosibirsk: Nauka.
- ALGAR, H.; NECDET, T. (2006). "Nakşibendiyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: 32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 342-343
- ANOKİN, A. V. (1924). *Materialı po şamanstvu altaysev*. Leningrad: Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- BARTOLD, V. V. (1963). *İstoriya Turkestana*. Soçineniya. c.2./2. Moskva: Nauka.
- BİCE, H. (2016). *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*. Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- CEBECİOĞLU, E. (1994). *Hacı Bayram Veli ve Tasavvuf anlayışı*. Ankara: Muradiye Kültür Vakfı.
- Hoca Ahmed Yesevi. (2016). *Divan-ı Hikmet*. (Editor: Mustafa Tatcı). Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- JIRMUNSKI, V. M. (1974). *Tyurkskiy Geroičeskiy epos*. Leningrad: Nayka.
- KAZICI, Z. (1988). "Ahilik". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 540-542.
- KILIÇ, M. E. (2014). *Tasavvufa giriş*. İstanbul: Sufi Kitap.
- KOROĞLU, K. G.(1983). *Vzaimocvyazi eposa narodov Sredney Azii, İrana i Azerbaydiana*. Moskva: Nauka.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1991). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. (Gerekli sadeleştirmeler ve bazı notlara ilavelerle yayımlayan: Dr. Orhan F. Köprülü). Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı.
- MALOV, S. Y. (1951). *Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk.

- MÜBELLİĞİ, A. (1376). *Tarix-e sufi ve sufigeri*. C: 1. Tahran: İntişarati-Hürr.
- MÜVEHHİD, S. (1390). *Seyri der tasavvof-e Azerbaycan*. Tahran: Tühuri.
- POTAPOV, L. P. (1978). *K voprosu o drevneturkskoy osnove i datirovke altayskih şamanov. Etnografya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*. Novosibirsk: Nauka.
- TEK, A. (2014). “Fütüvvet”. *Ahilik Ansiklopedisi*. C: 1. T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. Ankara: Atalay Matbaacılık.
- TRIMANGAM. (1971). J.Spencer. *The sufi orders in Islam*. Oxford.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi. (Tarihsiz). *Hak dini Kur'an dili*. İstanbul: Umut Matbaası.
- YILMAZ, H. K. (2004). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Özbekistan'ın Uluslararası İlişkilerde Ulusal Taşımacılığının Rolü *The Role Of The National Transport Of Uzbekistan In International Relations*

Umarali GULMATOV*

Öz

Makale, Özbekistan'ın uluslararası taşımacılık ilişkilerindeki rolünün yanı sıra ulusal taşımacılık sisteminin dünya topluluğu için önemini yanı sıra taşımacılık alanındaki eksiklikler ve başarıların tartışıldığı 7 sayfadan oluşmaktadır.

Bu makale, Orta Asya'nın ulaşım ve transit potansiyelini geliştirmeye yönelik ortak çabaları ve bu konuda önlemlerin geliştirilmesini amaçlayan konuları tartışmaktadır. Devletimizin başkanı Shavkat Mirziyoyev, Cumhurbaşkanı olarak görev yaptığı ilk günlerden itibaren, Orta Asya'nın tek bir bölge olarak kalkınmasının önemi ve aciliyetini dikkate alarak, aktif bir bölgesel politika yürüterek, Orta Asya'da elverişli bir siyasi ortam yaratmak, işbirliği yapmak, Özbekistan'ın dış politikasının öncelikli sektörlerinden biri olan ulaştırma sektörü de dahil olmak üzere bölge ülkeleriyle her yönden yapıcı ve karşılıklı yararaya dayalı ilişkiler kurma görevlerini kurmuştur. Ülkemizde, ulaşım altyapısının daha da geliştirilmesi ve transit kargo hacminin artırılması konularına özel önem verilmektedir.

Özbekistan'ın Batı ile Doğu'yu birbirine bağlayan Büyük İpek Yolu üzerinde yer alan bir ülke olarak eski çağlardan beri ün saldırdığı bilinmektedir. Şimdi, bu eski yol yeni cilalandı ve ülkeleri ülkelere bağlıyor. Şu anda, ülkemizin modernizasyonu ve yenilenmesi, ekonomimizin niteliksel olarak yeni, modern bir yapısal yapısının oluşumu, bölgelerimizin kapsamlı gelişimi, ulaşım ve iletişim sisteminin iyileştirilmesi ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır.

Özbekistan için mevcut ulaşım koridorlarının etkin kullanımı ve yeni koridorların açılması, ulusal ulaşım sisteminin ve ekonomimizin istikrarının sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Yeni Özbekistan'ın kalkınma stratejisi, birleşik bir ulaştırma sistemi geliştirmeyi, modern ulaştırma ve lojistik hizmetleri için bir pazar ve altyapı oluşturmayı ve ulaştırma alanında dış ticaret için "yeşil koridorları" ve transit fırsatlarını genişletmeyi amaçlayan görevleri tanımlamaktadır. Bu hedefe ulaşmak için dünya toplumunda meydana gelen jeopolitik ve jeoekonomik süreçlerde tüm yeteneklerimizi kullanmak gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen sorunların çözümü için ulaştırma sistemi reformunun stratejik yönleri belirlenmiş ve cumhuriyette birleşik bir ulusal ulaştırma sistemi oluşturma çalışmaları başlatılmıştır. Demiryolu, otomobil, hava taşımacılığı gibi endüstrinin tüm sektörlerinin gelişimi için temel atıldı. Özbekistan'da kara ve demiryollarının rekabet gücünü artırmak için acil görevler belirlendi.

Anahtar Kelimeler: Ulusal ulaşım sistemi, Karayolları, Demiryolları, Havacılık, "Yeşil koridor", "Çok modlu ulaşım koridorları", *TRASEKA*, *Lojistik*.

Abstract

The article consists of 6 pages, in which the role of Uzbekistan in international transport relations is discussed, as well as the importance of the national transport system for the world community, as well as the shortcomings and achievements in the field of transport.

This article discusses joint efforts to develop the transport and transit potential of Central Asia and issues aimed at developing measures in this regard. The head of our state Shavkat

* Özbekistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Doktora öğrencisi, +998 97 778 10 06
umarali.gulmatov@mail.ru.

Mirziyoyev, from the first days of his work as President, taking into account the importance and urgency of developing Central Asia as a single region, conducting an active regional policy, creating a favorable political environment in Central Asia, cooperating with countries in the region in all directions, including the transport sector, which is one of the priority sectors of Uzbekistan's foreign policy established the tasks of establishing constructive and mutually beneficial relations. In our country, special attention is being paid to the issues of further development of transport infrastructure and increasing the volume of transit cargo.

It is known that Uzbekistan has been famous since ancient times as a country located on the Great Silk Road connecting the West and the East. Now, this ancient road is newly polished and connects countries to countries. Currently, the modernization and renewal of our country, the formation of a qualitatively new, modern structural structure of our economy, the comprehensive development of our regions are inextricably linked with the improvement of the transport and communication system.

Effective use of existing transport corridors and opening of new corridors for Uzbekistan is of great importance in ensuring the stability of the national transport system and our economy. In this regard, the development strategy of New Uzbekistan defines the tasks aimed at developing a unified transport system, forming the market and infrastructure of modern transport and logistics services, and expanding "green corridors" and transit opportunities for foreign trade in the field of transport. In order to achieve this goal, it is necessary to use all our capabilities in the geopolitical and geoeconomic processes that have occurred in the world community.

In order to solve the above-mentioned problems, the strategic directions of the reform of the transport system were determined and the work of creating a unified national transport system in the republic was started. The foundation was laid for the development of all sectors of the industry - railway, automobile, air transport. Urgent tasks to increase the competitiveness of roads and railways in Uzbekistan were determined.

Key Words: National transport system, Highways, Railways, Aviation, "Green corridor", "Multimodal transport corridors", TRACECA, Logistics.

0. Introduction

In recent times, following the events taking place in the world community and political disagreements between different countries, economic contradictions are also intensifying. In order to quickly adapt to the ever-changing world order, it is important to maintain and develop mutual active cooperation with countries near and far, and for this, further development of international transport and transit potential.

Today, systematic measures are being implemented in Uzbekistan to further develop the transport infrastructure and increase the volume of transit cargo. Taking into account the importance and relevance of the development of Central Asia as a single region, the head of Uzbekistan Sh.Mirziyoyev decided to implement an active regional policy and create a favorable political environment in our country from the first days as the head of the state. One of the main priorities of Uzbekistan's foreign policy is to establish constructive mutually beneficial relations with the countries of the Central Asian region in all fields, including the transport sector. President Sh. Mirziyoyev in his Address to the Supreme Assembly of December 22, 2017 paid special attention "It is necessary to create reliable transport, including transit corridors, for the delivery of foreign trade goods to the largest markets of the world". (2017)

Effective use of transport corridors available for Uzbekistan and the opening of new corridors is of great importance in ensuring the stability of the national transport system and our economy. In this regard, the development strategy of New Uzbekistan defines tasks aimed at developing a unified transport system, forming a market and infrastructure of modern transport and logistics

services, and expanding "green corridors" and transit opportunities for foreign trade in the field of transport (On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026, 2022). On the way to achieve this goal, it is necessary to use all our capabilities in the geopolitical and geoeconomics processes that have occurred in the world community.

1. Discussion

The existing interregional transit and communication routes, destinations rich in cultural and historical, natural and economic resources in Uzbekistan provide great opportunities and conditions for interregional integration. It should be remembered that in the past our land played an important role in Asian civilization. Here is the central connecting node of the Great Silk Road, in modern terms, the logistics center, through which not only material wealth, but also intangible wealth - the experience, achievements and scientific ideas of our ancestors spread. In this regard, Uzbekistan has the opportunity to integrate the system of future transit corridors to increase the flow of goods and capital between the world production centers of Asia and Europe.

Until recently, the transport and logistics potential of Uzbekistan was quite limited, and the foreign economic relations of our country were limited by three seaports - Ilichevsk (access to the Black Sea - 3000 km), St. Petersburg (with access to the Baltic Sea - 4300 km) and Vladivostok (the Far with the possibility of access to eastern ports - 8000 km). Traveling long distances to these ports would dramatically increase costs.

The reforms of the last 5 years in our country made it possible to make great changes in the field of transport and logistics. At the initiative of the President, the legal and political foundations of this field were strengthened. In particular, in order to increase the transport and logistics potential of the Republic of Uzbekistan "About Transport" (Law of The Republic of Uzbekistan 2021), "About Railway Transport" (Law of The Republic of Uzbekistan 1999), "About Automobile Transport" (Law of The Republic of Uzbekistan, 1998), "Automobile or Laws" and "About City Passenger Transport" (Law of The Republic of Uzbekistan 1997) were adopted. Also, the Ministry of Transport, a state body for the development and implementation of a unified state policy in the field of development of automobile, railway, and air traffic, was established (On organization of activities of the Ministry of Transport of the Republic of Uzbekistan 2019).

The projects implemented in the transport policy of our republic until today have internal and external nature and make a great contribution to gaining a place in the international arena.

One of such projects is TRACECA corridor. Uzbekistan is one of the largest markets in Central Asia and one of the economically developed countries in the eastern part of the TRACECA corridor. As the Republic shares a common border with Afghanistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan, it is the only country in Central Asia that has to cross at least two borders before reaching the sea coast. In order to go to the sea, Uzbekistan is forced to move on land in order to go to the following directions:

- North-eastern direction - through Kazakhstan to China or Russia;
- South-East route - through Afghanistan to Pakistan;
- South-western route - through Turkmenistan to Iran;
- Western direction - through Turkmenistan to the Caspian Sea and then through the territory of the Caucasus countries to the Black Sea;
- North-western direction - through Kazakhstan to Russia, Baltic countries and Europe.

Due to its geographical location, Uzbekistan faces serious problems in ensuring the independence of transport and trade through transport. However, this situation allows a number of international transport corridors to pass through the country:

- The Transport Corridor Europe Caucasus Asia (TRACECA)
- Railway corridors of the Railway Cooperation Organization (3);
- The Transport Corridor Europe Caucasus Asia (TRACECA);
- 2 highways in the direction of Europe;
- 3 corridors in the direction of Central Asian regional economic cooperation (Logistics processes and highways of the sea II 2013:3).

Based on the above, the following problems related to transport in the country can be identified:

- for road transport: insufficient availability of roads in good technical condition, resulting in slower speeds and longer transit times;
- for rail transport: outdated rolling stock and misuse or delay, non-timely return of borrowed wagons by users, limited road and rail capacity, slow infrastructure renewal, lack of return transport due to low container turnover, lack of sufficient quantity has been a major obstacle in the field of transport.

Uzbekistan became an active member of TRACECA after the conference in Brussels in May 1993, which established the TRACECA program. According to the LOGMOS study, the project's ten direct beneficiary countries generally have similar legal and regulatory frameworks for the transport sector, with slight differences depending on the political context.

In September 1998, an international conference was held in Baku, devoted to the restoration of the Great Silk Road on land from Europe to Japan. Uzbekistan is also participating in the construction of this transport route (TRACECA) connecting Europe-Caucasus-Asia. In 2000, the Intergovernmental Commission and the Permanent Secretariat of TRACECA in Uzbekistan established the National Secretariat (Permanent Office) of TRACECA under the leadership of the Deputy Prime Minister, the National Commission of TRACECA and the National Secretary. Now this road has been completed and launched. The route to the world has been cut in half, and the cost of the product has also been cut in half. Now, Uzbekistan is restoring cooperation not only with Arab countries, but also with Eastern countries through the Great Silk Road (Logistics processes and highways of the sea II 2013: 3).

Motor transport highways have an incomparable role in the international transport communication system. Today, there are 11 public roads of international importance in the territory of the republic. Their length is 3 thousand 993 kilometers. Systematic work is being done to adapt these roads to modern requirements and increase their technical capabilities. In particular, today the technical capabilities of 1 thousand 26 kilometers of international highways have been expanded and put into use through construction and reconstruction of 4 lanes based on the requirements of the times (New Uzbekistan 2022).

The projects focus on improving safety and comfort through the construction of concrete pavements, over- and under-ground car turning points, road and bridge design, and transportation solutions. In accordance with the President's decision of December 28, 2020 "On measures to implement the investment program of the Republic of Uzbekistan for 2021-2023"(Decree of the President of the Republic of Uzbekistan 2020), the list of promising projects to be implemented at the expense of funds from international financial institutions and address confirmed. Based on this program, 6 projects worth 661.4 million dollars (817 kilometers) are being implemented. In addition, 25 promising projects have been identified for the construction and repair of 1,297 kilometers of roads in the coming years. It is planned to allocate 2,770 million dollars for creative works within them.

These projects provide an opportunity to further increase the transport and transit potential of our country and the passage of the European corridor through the territory of the Republic. In addition, it will be possible to further increase the transit capacity to the countries of China,

Russia, Kazakhstan and Kyrgyzstan, social and economic development of the border regions, and the creation of favorable conditions for transit carriers.

In the coming years, special attention will be paid to the development of the logistics system in Uzbekistan. In the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026 (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan 2022), the task of raising Uzbekistan's position in the World Bank's "Logistics Efficiency" Index (LPI) to a level not lower than 77th is set. By 2030, it is planned that Uzbekistan will be among the 50 countries with the highest logistics efficiency, such as Germany, the Netherlands, Sweden, Belgium, Singapore, Great Britain, Japan, Austria, and the United States. If we pay attention to the logistics efficiency report published by the World Bank every two years, there is a positive trend in improving the logistics system in Uzbekistan. In particular, according to this report, Uzbekistan ranked 117th among 160 countries in 2016 (LPI Global Rankings 2016), but by 2018, it improved its position by 18 places and took 99th place (LPI Global Rankings 2016). That is, in a short period of time, an increase in the logistics efficiency indicator was achieved due to the increase in the quality of transport infrastructure in the country, the creation of convenience in the organization of international transportation, the improvement of the level of tracking and timely delivery of cargo. In the development strategy, the task of developing the concept of development of transport and logistics services (Xalq so'zi 2019) is also defined. In this regard, the development of the transport logistics system and infrastructure between 18 large, 22 medium and 80 small cities, the establishment of a network of transport logistics centers taking into account the main points of cargo formation in the regions, the electronic display of transport documents for international cargo transportation urgent tasks such as gradual transfer, reduction of cargo transportation costs up to 30%, development of existing container terminals on the basis of public-private partnership, at least 2-fold increase of the share of container transportation on railways have been defined.

The strengthening of interstate friendly relations, as well as the new contracts being concluded, create great opportunities for the development of logistics. Special attention is being paid to the creation of a single railway network, which is the main lifeline of our economy. For example, today, on the initiative of the head of our state, large-scale works are being carried out on the creation of Mazar-i-Sharif-Kabul-Peshawar and China-Kyrgyzstan-Uzbekistan transport and transit corridors.

The signing of the joint declaration on the development of strategic partnership between the two countries during the official visit of the President Shavkat Mirziyoyev to Pakistan on March 3-4 this year was another important step in the construction of the Mazar-i-Sharif-Kabul-Peshawar railway. It is the closest road to the world ocean for Uzbekistan and Central Asian countries, and it connects the South Asian railway system with Central Asian and Eurasian railways. As a bridge connecting the continents of Europe and Asia with the shortest land route, it will increase the transit potential of Uzbekistan. In particular, as a result of the implementation of the project, the period of cargo transportation from Pakistan to Uzbekistan will be 3-5 days instead of 35 days, and the cost of cargo transportation will decrease. According to preliminary estimates, the cost of transporting containers will decrease by almost three times through the construction of this international railway. Another important aspect of the project is that it supports Afghanistan as a bridge connecting Central and South Asia, thereby solving socio-economic, transport and communication problems. The main thing is that it makes a great contribution to ensuring regional security and stability.

In addition to railway and road transport, a number of tasks are being set for the development of air transport logistics. In particular, turning the Samarkand International Airport into a major transport hub, increasing the number of domestic flights from 7 to 20 per week, its geography from 4 to 5, and international flights it is planned to increase the number of flights to 25 per week, to increase its geography from 4 to 8 routes, to attract 8 foreign airlines due to the

introduction of the "open skies" regime, and to launch 17 new regular international routes. Measures will also be taken to develop international airports in Tashkent and Fergana Valley.

Conclusion

As a result of the reforms in our country, our economy will improve further, foreign economic relations will expand, and the logistics system will develop. This will serve the production of competitive products, the expansion of services, their entry into foreign markets, ultimately, the creation of additional and stable jobs in our country, and the increase of the income of the population.

In this context, in order to increase the economic and transport potential of Uzbekistan and further develop relations with foreign countries, not only in the years of independence, but also today, the political, legal and economic foundations of our national transport system are being strengthened. Today, in order to develop the transport sector in Uzbekistan, along with many projects, their implementation is being carried out rapidly. It should be noted that these reforms will not only be effective in practice, but will also serve as a solid foundation for the future generation.

References

- Decree of the President of the Republic of Uzbekistan. (2019). *On organization of activities of the Ministry of Transport of the Republic of Uzbekistan*. № DP-4143.
- Decree of the President of the Republic of Uzbekistan. (2020). *On measures to implement the investment program of the Republic of Uzbekistan for 2021-2023*. № DP-4937.
- Decree of the President of the Republic of Uzbekistan. (2022). *On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026*. №. DP.60.
- e-Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Supreme Assembly. (2017). <http://uza.uz/ru/politics/poslanie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziyeev>
- e-LPI Global Rankings. (2016). <https://lpi.worldbank.org/international/global/2016>
- e-LPI Global Rankings. (2018). <https://lpi.worldbank.org/international/global/2018>
- Law of the Republic of Uzbekistan. (1997). *About urban passenger transport*. № 419-I.
- Law of the Republic of Uzbekistan. (1998). *About automobile transport*. No. 674-I.
- Law of the Republic of Uzbekistan. (1999). *About railway transport*. № 766-I.
- Law of the Republic of Uzbekistan. (2021). *About transport*. № ZRU-706.
- Logistics processes and highways of the sea II. Draft master plan "LOGMOS" - Appendix 9.1. Country overview: Uzbekistan. The project is financed by the European Union October 2013, pg.3.
- New Uzbekistan. (2022). № 51. (573).
- Xalq so'zi. (2019).

Modern Buhara Şehrinde Ekolojik Çevre *In Modern Bukhara City Ecological Environment*

Nafisa HAYOTOVA ZAKİROVNA¹

Özet

Bu makalede, Özbekistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilanından sonra, kentsel gelişimin gelişmesi ve istikrarlı bir kentsel çevrenin oluşması için koşulların yaratılmasına yönelik uygulamalı çalışmaların yürütüldüğünü ve bu sürecin Buhara şehrinde de yürütüldüğünü belirtmektedir. Sürdürülebilir bir kentin önemli ilkelerinden biri çevre sorunlarının önlenmesi ve ortadan kaldırılmasıdır. Buhara bölgesinin atmosferik havasında sınır ötesi bir kirlilik eğilimi olduğu bilinmektedir. Bölge, Navoi bölgesi, Kaşkaderya bölgesi sanayi işletmesi ve Türkmenistan'ın Lebob bölgesi petrol ve gaz sanayi işletmeleri ile çevrilidir. Elbette böyle bir durum Buhara bölgesinin ekolojisini etkilemeyecektir. Buhara bölgesindeki çevresel tehlike, esas olarak Sovyet hükümeti döneminde ortaya çıktı ve gelişti. Uzun yıllar boyunca Sovyet hükümeti, doğa ve çevre üzerinde olumsuz etkisi olan, ulusal ekonomiyi geliştirmek için kapsamlı bir yöntem kullandı. Pamuk ekiminin zorunlu olarak yaygınlaşması, kimyasal madde kullanım dinamikleri ve toksik ajan miktarının yıllık artışı sonucunda ekolojik çevrenin bozulması ile birlikte bölgede epidemiyolojik bir durum ortaya çıkmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında, Bölgesel Doğa Koruma Komitesi, Buhara bölgesinde çevresel dengeyi korumak için bir dizi öneri geliştirdi. Bu öneriler arasında çevreye zararlı işletmelerin şehrin varoşlarına taşınması, şehir dışına çevre yolu yapılması ve atıkların yakılmamasının sağlanması yer alıyordu. Alınan önlemler sonucunda Buhara Bölge Ekoloji ve Çevre Koruma Dairesi'nin bilgisine göre atmosfere salınan atık miktarı 1992'de 300.000 ton iken 2018'de 118.000 tona geriledi. Kentte hava sıcaklığının artmasının ve ekolojik dengenin bozulmasının bir diğer nedeni de kent alanında asfalt ve beton yollar, meydanlar ve çeşitli malzemelerden inşa edilen binaların çatılarının kendi "ısı adalarını" oluşturmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Altyapı, Ekoloji, Doğal Kaynaklar, Atmosfer, Karbondioksit.

Annotation

This article states that after the declaration of independence of the Republic of Uzbekistan, practical work was carried out to create conditions for the development of urban development and the formation of a stable urban environment, and this process was also carried out in the city of Bukhara. One of the important principles of a sustainable city is the prevention and elimination of environmental problems. It is known that there is a trend of cross-border pollution in the atmospheric air of Bukhara region. The region is surrounded by the industrial enterprise of Navoi region, Kashkadarya region and oil and gas industry enterprises of Lebob region of Turkmenistan. Of course, such a situation will affect the ecology of Bukhara region.

The ecological danger in the territory of Bukhara appeared and developed mainly during the period of the Soviet government. For many years, the Soviet government used an extensive method of developing the national economy, which had a negative impact on nature and the environment. As a result of the forced expansion of the cotton monoculture, the dynamics of the use of chemicals and the annual increase in the amount of toxic agents, along with the deterioration of the ecological environment, an epidemiological situation has arisen in the region. In the early years of independence, the Regional Committee for Nature Protection developed a series of proposals to maintain environmental balance in the Bukhara region. These proposals included the relocation of environmentally harmful enterprises to the outskirts of the city, the establishment of a highway bypass outside the city, and the provision of non-incineration of waste. As a result of the measures taken, according to the information of the Bukhara Regional Department of Ecology and Environmental Protection, the amount

¹ Buhara Devlet Üniversitesi Hukuk ve Sosyal- Siyaset Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

of waste released into the atmosphere in recent years has decreased from 300,000 tons in 1992 to 118,000 tons by 2018. Another reason for the increase in air temperature in the city and disturbance of the ecological balance is that the asphalt and concrete roads, squares and roofs of buildings built of various materials in the city area have created their own "heat islands".

Key Words: Infrastructure, Ecology, Natural Resources, Atmosphere, Carbon Monoxide.

Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet bağımsızlığının ilanından sonra, kentsel gelişimin geliştirilmesi ve istikrarlı bir kentsel çevrenin oluşumu için koşulların yaratılması konusunda çalışmalar yapıldı. Sosyal ve ekonomik altyapıyı inşa etmek, nüfusa uygun modern kentsel planlama altyapısını oluşturmak için cumhuriyetin bazı şehirlerinde reformlar başlatıldı. Altyapı çalışmaları dolayısıyla turizm açısından önemli bir yer tutan antik kent ve modern Buhara'da faaliyetler başlamıştır. Proje kapsamında yapılacak olan çalışmanın ilk hedefi şehrin tarihî bölgesinde yer alan her anıtın bilimsel olarak modern toplumun hedeflerine uygun hale getirilmesi, yani dünya standartlarını karşılayan turizm altyapısının oluşturulması olmuştur. Bir sonraki hedefleri ise şu şekilde sıralayabiliriz: Genel olarak istikrarlı bir kentsel çevre yaratmaktan, anıt yapılarının pratik kullanımına ve güzelleştirilmesine, çevre sorunlarının hafifletilmesine kadar birçok karmaşık görevi oluşturan konular da genişlemiştir.

Sürdürülebilir bir kentin önemli ilkelerinden biri de çevre sorunlarının önlenmesi ve ortadan kaldırılmasıdır. 1992 yılında Özbekistan Cumhuriyeti'nin "Doğayı Koruma" Yasası kabul edildi² ve Çevre Koruma Devlet Komitesi kuruldu. Komite, atmosfere zehirli gazlar yayan işletmelerin üretim yönetim sistemi ve sıhhi hijyen alanlarında korunması için planlar geliştirmiştir (Egamberdiyev 2008: 106). Sanayi işletmelerindeki durumu kontrol etmek için her şehirde çevresel izleme ekipleri kuruldu. 1998 yılında "Ulusal Çevre Koruma Programı" kabul edilmiş ve 25-30 yıllık çalışmaların amaç ve esasları belirlenmiştir³.

Bu programın temelinde, Özbekistan Cumhuriyeti'nde 1999-2005 yılları arasında çevre koruma programı⁴ ve Özbekistan Cumhuriyeti'nde 2008-2012 yılları arasında çevre koruma programı geliştirilmiştir. Bu programlar Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmış ve uygulamaya konulmuştur. Kabul edilen programlar sonucunda, her şehirde bazı önlemler detaylandırılarak geliştirildi. Buhara bölgesinin hava sahasında sınır ötesi kirlilik eğilimi olduğu bilinmektedir (Murtazoev vd. 2019: 7). Nevai bölgesi sanayi kuruluşu, Kaşkaderya bölgesi ve Türkmenistan'ın Lebap bölgesi petrol ve gaz sanayi işletmeleri ile çevrilidir. Elbette böyle bir durum Buhara bölgesinin ekolojisini etkilemeyecektir. Bölgede uzun yıllardır oluşan çevre sorunları vardır. Bunlar:

- Toprak bileşiminin bozulması,
- Hava kirliliği,
- Aral Gölü'nün Kuruması,
- Çölleşme sürecinin yoğunlaşması ve iklimin kuraklaşması,
- Yeraltı ve yüzey sularının kirlenmesi,

² <https://lex.uz/acts/107115>

³ Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun "Biyolojik Çeşitliliğin Korunmasına Yönelik Özbekistan Cumhuriyeti Ulusal Stratejisi ve Eylem Planı Hakkında" 1 Nisan 1998 tarih ve 139 sayılı Kararı. <https://lex.uz/docs/803939>. Bu kanun 15.11.2017 tarihinde düzenlenmiştir. <https://lex.uz/docs/3411141?ONDATE=15.11.2017%2001#3415063>.

⁴ Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 20 Ekim 1999 tarih ve 469 sayılı "Özbekistan Cumhuriyeti'nin 1999-2005 Yılları Çevre Koruma Çalışmaları Programı hakkında" Kararı <https://lex.uz/ru/docs/918487>.

- Zehirli endüstriyel atıklar da dâhil olmak üzere katı atıkların birikmesi,
- Nüfusa temiz içme suyunun yetersiz temini gibi,
- Kültürel anıtların yok edilmesi.

Buhara bölgesindeki çevresel tehlike esas olarak Sovyet hükümeti sırasında ortaya çıktı ve gelişti. Uzun yıllar boyunca Sovyet hükümeti, doğa ve çevre üzerinde olumsuz etkisi olan ulusal ekonomiyi geliştirmek için kapsamlı bir yöntem kullandı. Pamuk ekiminin zorunlu olarak genişletilmesi, kimyasal kullanım dinamikleri ve toksik ajan miktarındaki yıllık artış, ekolojik ortamın bozulması ile birlikte bölgede epidemiyolojik bir durum ortaya çıkmıştır. Özellikle 1980'lerin ortalarında Buhara, Harezmi ve Karakalpakistan'da yetişkinlerin yüzde 70'inden fazlası ve çocukların yüzde 80'inden fazlası çeşitli hastalıklara yakalandı (2000: 556). Bu hastalıklarının nedeni olarak Buhara bölgesinde pamuk ekiminin artırılmasına yönelik çalışmaların sonucunda pamuk tarlalarına yaklaşık 70 çeşit kimyasal ilaç uygulanmış olmasını gösterebiliriz. Çeşitli kimyasalların kullanımında 1985 yılında pamuk alanında hektar başına 241 kg azot, 120 kg fosfor ve 51,6 kg potasyum kullanılmış olup, yılda toplam 412,6 kg mineral gübre kullanılmıştır (Jurayev ve Karimov: 531). Kullanılan pestisitlerin sadece %1'i pamuk zararlılarıyla savaşırken, kalan %99'u havayı, suyu, toprağı ve canlıları kirletmektedir (Jurayev ve Karimov: 586). 1975-1985'te atmosferdeki zehirli gazların miktarı 1.5-2.5 kat arttı (Yuldoshyeva 2022: 48). Bölgedeki ırmakların ve diğer su kaynaklarının suyu ağırlıklı olarak tarımsal ve endüstriyel amaçlarla kullanılmakta, kalan kısmı ise nüfusun kişisel amaçları için kullanılmasına izin verilmektedir.

Buhara şehri ve çevresinde üretim işletmelerinin kurulması da çeşitli çevre sorunlarının ortaya çıkmasına, hava ve su kirliliğine, atıkların artmasına neden olmuştur. 1950-1980 yılları arasında Buhara şehrinde kurulan sanayi işletmelerinin geneli, nitrojen-gübre biçerdöver, pamuk, yağ-yag özü, çimento, tuğla, tamir-mekanik, taş blok ve bira fabrikaları dâhil olmak üzere ekolojik dengeye zarar vermemesi için yıllık program belirlendi, ayrıca çevre üzerindeki olumsuz etkiler, hava kirliliği, toprak ve su kirliliği gibi sorunlar ikincil bir konu olarak ele alınmıştır. Yapılan araştırmalarda çevre kirliliğinde en tehlikeli sanayi kuruluşlarının çimento ve tuğla fabrikaları olduğu kanıtlanmıştır (Rakhimova 2018: 12). Bu faktörlerin etkisiyle Buhara şehrinin çevre dengesi bozulmuş ve birçok çevre sorunu ortaya çıkmıştır. 1986-1990'da, SBKP'nin XXVII Kongresi'nde, SSCB'nin sosyo-ekonomik gelişimi ve 2000 yılına kadar planlanan ana alanlarda atık seviyesini en aza düşürme ve sıfır atık teknolojik süreçlerin geniş tanıtımı, çevreye zarar vermeyen veya çok az zarar veren doğal kaynaklar ve hammaddelerin bütünlük kullanımı esas alınarak, doğanın korunmasına yönelik etkin tedbirler belirlenmiştir.

7 Ocak 1988'de SBKP Merkez Komitesi ve SSCB Bakanlar Kurulu'nun "Ülkede doğa korumanın radikal yeniden yapılandırılması hakkında" kararı kabul edildi ve Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Doğa Koruma Devlet Komitesi kuruldu (Yuldoshyeva 2022: 49). Komitenin şubeleri bölgelerde faaliyetlerine başlamıştır. Özellikle, 23 Kasım 1988'de Buhara bölgesinde Doğa Koruma Bölge Komitesi kuruldu, yıl sonuna kadar bir araştırma yürüttü ve Buhara'da 20.000'den fazla çeşitli çevresel hasar vakası tespit etti. Buhara bölgesindeki 280 sanayi kuruluşunun havaya 256 bin tondan fazla çeşitli zehirli gaz saldırdığı, bu işletmelerin sadece yüzde 46'sının gaz-toz tutucular kurduğunu ve hava zehirlenmesinin ana kaynağı olduğu kaydedildi.⁵

Buhara şehri ve çevresinde inşa edilen sanayi kuruluşları, Buhara-Ural gaz boru hattının inşası da dâhil olmak üzere Buhara'yı büyük bir doğal gaz işleme sanayi merkezi haline getirdi. 1970'lerden itibaren gaz boru hatlarının temizliğine ve teknik ve sıhhi koşulların kontrolüne yeterince dikkat edilmemesi nedeniyle zehirli gazların sızıntısı havayı zehirlenmeye başladı (Rakhimova 2020: 60-69). Sonuç olarak, kentsel çevrede sınırı aşan kirlilik aşamasına geçmiştir. 1990 yılının sonunda, Buhara'daki 19 otomobil bayisinden sadece 9'unda zehirli gaz algılama ekipmanı olduğu, ancak duman dedektörü bulunmadığı tespit edildi (Rakhimova 2019: 89). Kentin ekolojik ortamı

⁵ Dustlik Bayrog'i, 15 Mart 1990.

bozulsa da, merkezin çıkarları için mücadele eden sanayi kuruluşları çevre koruma yasalarına aykırı faaliyet gösteriyor.

Bağımsızlığın ilk yıllarında, Doğa Koruma Bölge Komitesi, Buhara bölgesindeki çevresel dengeyi korumak için bir dizi öneri geliştirdi. Bu öneriler, çevreye zararlı işletmelerin şehir dışı mahallelerine taşınmasını, şehir dışında bir otoyol geçişinin kurulmasını ve atıkların yakılmamasının sağlanmasını içeriyordu. Son yıllarda ekolojik çevreye olan ilginin artması, havanın korunması açısından araç emisyonlarının azaltılması, ekolojik olarak temiz yakıt, doğal gaz dönüşüm ve sanayi işletmelerinin kaynaklarına kurulan yeni gaz ve toz temizleme ekipmanlarının tamir ve kurulumu, yüksek iş verimliliği elde etti. 2001-2021 yıllarında gerçekleştirilen reformlar sonucunda Buhara şehrinde hava kirliliği seviyesi 6,9'dan 3,6'ya düşmüştür, ancak sınırlı toz konsantrasyonu seviyesi 10-15 PDK'dır.

Doğal kaynaklar nedeniyle bölgedeki hava kirliliği seviyesi yüksek olmaya devam ediyor (Murtazoev vd. 2019: 7). Normal PDK'nın üzerindeki hava kirliliği, nüfusun morbidite düzeyinde keskin bir artışa yol açar (Tursunov ve Rakhimova 2006: 57). 2003 yılında Buhara bölgesinde atmosfere 130.000 ton zehirli madde salınmıştır ki bu da bölgede kişi başına 100 kg'a tekabül etmektedir (Mavlonov 2015: 215). Alınan tedbirler sonucunda Buhara Bölge Ekoloji ve Çevre Koruma Dairesi'nin bilgisine göre son yıllarda atmosfere salınan atık miktarı 1992 yılında 300.000 tondan 2018 yılında 118.000 tona gerilemiştir (Murtazoev vd. 2019: 7). Atmosfere salınan emisyon miktarındaki yıllık düşüş, bir dizi işletmenin üretim ürünlerinin azalmasından kaynaklanmaktadır, bunun ana nedeni, pamuk işleme tesisleri de dâhil olmak üzere atmosferi kirleten işletmelerin faaliyetlerinin kontrolü, inşaat kuruluşları, asfalt, beton santralleri, petrol ve gaz sanayi işletmeleri ve motorlu taşıt işletmeleri. İşletmelerin faaliyetleri sırasında atmosfere kükürt oksitler, karbon oksitler ve azot oksitler salınmaktadır. Bu nedenle, Buhara'da bulunan bir dizi sanayi kuruluşu şehrin havasını temizlemek, yani fabrika üretiminden kaynaklanan tozu önlemek için şehir dışına taşındı. Örneğin, 2001 yılında Buhara pamuk işleme fabrikası şehir dışına, yağ çıkarma tesisi ise Kogon ilçesine taşınmıştır⁶.

Buhara'daki bir diğer hava kirliliği kaynağı da araçlardır. Buhara şehrinde her gün 10.000-15.000 araba hareket ederse, şehir havasına 32-48 ton karbondioksit salınacak. 2015 yılında şehir içi araç ve otobüslerin çalışması nedeniyle havada bulunan benzapiren* miktarı, REM*'den 2,5 kat daha fazlaydı (Salomova 2004: 36). Ekoloji ve Çevre Koruma Dairesi Başkanlığı tarafından 2017 yılı sonunda atmosfere zararlı maddelerin salınımını azaltmak amacıyla, 2017 yılı sonunda 2.239 adet (101 adet sıvılaştırılmış petrol gazı, 1.138 adet teçhiz edilmiştir.) çeşitli benzin türleri, dizel araçlar yakıtla çalıştı ve 1890,4 ton zehirli gazın atmosfere salınımı durduruldu (Muhammadiyah vd. 2019: 36). Ayrıca, 2019 yılında Buhara'daki işletmelerden 353.000 ton ve 2020'de 79.100 ton hava zehirlenmesine neden olan atık 2019'a göre 4,5 kat daha azdır⁷.

Buhara topraklarında 15'ten fazla tuz madeni bulunuyor ve her yıl 14-20 bin tondan fazla tuz tozu havaya yükseliyor (Murtazoev vd. 2019: 7). Ayrıca Aral bölgesinde ekolojik dengenin bozulması nedeniyle havaya yükselen toz ve tuz partikülleri, Aral'ın bitişiğindeki alanlardan olan Buhara bölgesi ve kentin sakinlerinin sağlığına ve çevresine ciddi şekilde zarar vermektedir. Aral'dan her yıl 15-75 milyon ton kum, sülfat ve klorür tuzu çıkarılıyor ve bu tuzlar 300 km'ye yayılıyor ve su kirliliğine neden oluyor⁸. Buhara Ekoloji ve Çevre Koruma Dairesi Başkanlığı tarafından yapılan deney ve analizler sonucunda bölgenin her hektarında 1 yılda 200-700 kg tuz biriktiği belirlendi.⁹ Atmosferik çökeltmenin bileşimi çalışıldığında bile, çökeltmedeki mineral tuzların ve organik bileşiklerin içeriğinin standart seviyenin birkaç katı olduğu not edildi. 2018 ilkbaharında toz ve polenlerdeki kum ve tuz miktarı normal seviyenin 17 katı, yaz aylarında 13-19 kat, ilkbahar yağmurlarındaki mineral tuz miktarı normal seviyenin iki katı olarak 3-5 yükselmiştir

⁶ Buxoro Paxtasanoat Bunyodkarlik va Taraqqiyot, Fidokor, 8 Nisan 2002.

⁷ Buxoro Viloyati Ekologiya va Atrof- Muhofaza Qilish Boshqarmosi Hisobati, 2000.

⁸ Konvetsiya o biologicheskoy raznoobrazii. Tretiy natsional'nyy doklad. Tashkent, 2006.

⁹ Buxoro Viloyati Ekologiya va Atrof- Muhofaza Qilish Boshqarmosi Ma'lumatnomasi, 2019.

(Yuldoshyeva 2022: 50). Tuzlu kum tozu sonucu meraların yem kapasitesi Karakol, Peshku ve Romitan ilçelerinde %20-30, Gijduvan'da ise %40 oranında azalmıştır. Bu da hayvancılık sektörünün gelişimini olumsuz etkilemektedir.

Kentte hava sıcaklığının artmasının ve ekolojik dengenin bozulmasının bir diğer nedeni de kent bölgesinde çeşitli malzemelerden yapılmış binaların asfalt ve beton yollarının, meydanlarının ve çatılarının kendi "ısı adalarını" oluşturmuş olmasıdır. Çeşitli endüstriyel atıklar ve kentsel ısıtma ağları da buna katkıda bulunuyor (Barotov vd. 2002: 112). Yüksek katlı binaların yapımında cam, beton, betonarme, kireç, alçı, granit, mermer gibi inşaat hammaddelerinin kullanılması çöl kuşağında yer alan şehirler için uygun değildir, şehrin ısınmasına neden olur. Daha da fazlası ve bazıları kurak (yüksek sıcaklığa sahip çöl alanı) bölgeye hiç uymamaktadır (Mavlonov 2015: 125). Bu nedenle, Buhara koşullarında, tuğladan evler inşa etmek betondan daha faydalıdır.

Tarihi kaynaklar, Buhara mimarlarının ve inşaatçıların doğal ve coğrafi konumu ve iklimini dikkate alarak yapı malzemeleri kullandıklarını doğrulamaktadır. Ayrıca sıcak iklimi yumuşatmak ve şehirde bir mikro iklim yaratmak için göletler inşa etmeye odaklandılar. 19. yüzyılın sonu- 20. yüzyılın başında, Buhara Emirliği'nde yaklaşık 360 gölet vardı ve başkentte 85 gölet vardı (Raupov 2021: 41). Şu anda şehrin Labi Pool, Bolo Pool ve Sitorai Mohi Khossa'daki havuzları suyla dolduruluyor. Havzi Nav ve Gavkushon Medresesi'nin önünde suyu olmayan ancak günümüze kadar korunmuş olan göletlerin yenilenip doldurulması kentte bir mikro iklim oluşturmak için faydalı olacaktır. 2004 yılında Havzi Nav'ın temizlendiğini ve suyla doldurulması için çeşitli girişimlerde bulunduğu belirtilmektedir fayda var. Ama su toprağa karıştı. Hanlık döneminden beri gölet yapma kültürü ve temizleme işlemi kendine has bir şekilde yürütülmüştür. Antik çağda gölet için bir çukur kazıldıktan sonra, bir arabaya bağlı birkaç at gölete sürüldü. Sonuç olarak, toprak, suyu emmeyecek şekilde sertleşmiştir. Daha sonra taşlar döşendi ve havuz su ile dolduruldu.¹⁰

Sonuç

Sonuç olarak, bağımsızlık yıllarında, Buhara şehrinde istikrarlı bir kentsel çevrenin oluşması için koşullar yaratmak için çeşitli önlemler alındı. Şehirdeki tüm kaynakların rasyonel kullanımına, hiçbir yeniliğin insana ve doğaya zarar vermemesine, çevreyi tehlikeye atmamasına özen gösterildi. Buhara kentindeki çevre sorunları Sovyetler Birliği döneminden bu yana büyüse de bağımsızlık yıllarında azaltılmaya ya da ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Şehrin ekolojik ortamını iyileştirmek için bazı işletmeler şehrin eteklerine taşındı. Araçların atmosferine zararlı madde emisyonları da bir miktar azaltılmıştır.

Kaynakça

- BAROTOV, P.; SAOTOV, A. (2002). *Umumiy Tabiiy Geografiya*. Toshkent.
- Buxoro Viloyati Ekologiya va Atrof- Muhofaza Qilish Boshqarmosi Ma'lumatnomasi. (2019).
- Buxoro Viloyati Ekologiya va Atrof- Muhofaza Qilish Boshqarmosi Hisobati. (2000).
- Buxoro Paxtasanoat Bunyodkarlik va Taraqqiyot, Fidokor. (8 Nisan 2002).
- Dustlik Bayrog'ı. (15 Mart 1990). <https://lex.uz/acts/107115>
- EGAMBERDİYEV, M.M. (2008). *Bozor Iqtisodiyoti Shariotida Sharlar Rivojlanishning Mintaqaviy Muammolari (Toshkent Viloyati Misolida)*. Toshkent.
- JURAYEV, N.; KARİMOV, Sh. *U'zbekiston Tarixi, U'zbekiston Mustamlakachiligi Davrda*.
- Konventsia o biologicheskoy raznoobrazii. Tretiy natsional'nyy doklad. (2006). Tashkent.
- MAVLONOV, A. (2015). *Chul Urbanizatsiyasi*. Buxoro: Durdona Nosh.

¹⁰ Verilen görüş Buhara Bölge Mimarlık Bölümü Baş Mimarı Olim Azimov ile yapılan röportaja dayanmaktadır.

- MUHAMMADİYEVA, D.; USMONOV, S.; IBODOV, N. (2019). "Atmosfera Havosını Muhofaza Qilishda Amalga Oshirilyotgan Dolzarb Vozifalar". *Bölgede Ortaya Çıkan Çevre Sorunlarını Azaltma Faktörleri Konulu Cumhuriyetçi Bilimsel Ve Uygulamalı Konferansın Bildirileri*. Buhara.
- MURTAZOEV, M.I.; MAKHMUDOV, M.G'; PARDAEV, Ş.S. (2019). "Buxoro Viloyatida Vujudga Gelgan Ekologik Muammolar va Ularning Echimlari". *Bölgede Ortaya Çıkan Çevre Sorunlarını Azaltma Faktörleri Konulu Cumhuriyetçi Bilimsel Ve Uygulamalı Konferansın Bildirileri*. Buhara.
- Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun "Biyolojik Çeşitliliğin Korunmasına Yönelik Özbekistan Cumhuriyeti Ulusal Stratejisi ve Eylem Planı Hakkında" 1 Nisan 1998 tarih ve 139 sayılı Kararı. // <https://lex.uz/docs/803939>. Bu kanun 15. 11. 2017 tarihinde düzenlenmiştir. <https://lex.uz/docs/3411141?ONDATE=15.11.2017%2001#3415063>
- Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 20 Ekim 1999 tarih ve 469 sayılı "Özbekistan Cumhuriyeti'nin 1999-2005 Yılları Çevre Koruma Çalışmaları Programı hakkında" Kararı // <https://lex.uz/ru/docs/918487>.
- RAKHİMOVA, G.S. (2018). *XX.Asr 50-90 Yılları Farg'ona Vodiysi Sanoat Rivojlanishning Ekologik Holatiga Ta'siri*, Taşkent: Tarix Fan., Falsafa Dok. (PhD) diss., Avtoref.
- RAKHİMOVA, G.S. (2019). "Buxoro Viloyatining Ekologik Muommolari". *Utmishga Nazar Jurnali*, S.8.
- RAKHİMOVA, G. (2020). *Consequences of economic problems at industrial enterprises in Bukhara region // Look to the past*.
- SALOMOVA, H.YU. (2004). *Ijtimoiy Ekologiya Asoslari*. Toshkent: Fan va Texnologiya.
- TURSUNOV, X.T.; RAKHİMOVA, T.U. (2006). *Ekologiya, Uquv Qollanma (Dars Kitobi)*. Toshkent.
- YULDOSHYEVA, B.M. (2022). "Paxta Monopoliyasining Buxoro Shahar Atrof- Muhitiga Ta'siri (XX. Asr Davomida)". *Talim va Innovatsion Tadqiqotlar*. C. 5.
- (??). (2000). *U'zbekistonning Yangi Tarixi, U'zbekiston Sovet Mustamlakachiligi Davrida*. Toshkent: Shark Noshriyoti.

Türkistan ve Buhara'da Eğitimin Gelişmesinde Türk Aydınlarının Rolü

The Role Of Turkish Intelligentsia In Development Of Education In Turkestan And Bukhara

Dilnoza JAMOLOVA¹

Öz

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, Türkistan genelinde eğitim sistemini reforme etme çabaları başladı. Yeni öğretim rejimlerini tanıtmak için yeterli tecrübeye sahip olmayan yerel aydınlar, Türk aydınlarıyla yakın ilişkiler kurdular. Bir grup okul çocuğu, okulların nasıl organize edileceğini ve donatılacağını öğrenmek için Türkiye'ye gitti ve ilk ve genel okullar için gerekli ders kitaplarını getirdi. Çünkü XIII. yüzyılda oluşturulan müfredatlar ve bunlara dayalı olarak hazırlanan ders kitapları oldukça eskiydi ve bu bilimsel ve teknik keşifler dönemi için yeniden yazılması gerekiyordu.

Başlangıçta Türkistan ve Buhara eğitimcileri Türkiye'den gelen ders kitaplarını Özbekçe ve Tacikçeye çevirerek çocuklara öğrettiler, ancak daha sonra bunlara dayalı ders kitapları oluşturmaya başladılar.

Semerkant'taki Cedid okulunun kurucusu Abdukadir Shakuri, Cedid okullarının iyileştirilmesi, öğretim yöntemlerinin hem pratik hem de teorik temellerinin geliştirilmesi, öğretmenler için ders kitapları ve el kitaplarının oluşturulmasını incelemek için 1911'de Türkiye'ye gitti. İstanbul'da ünlü Sote'bek hocasının derslerine katıldı ve Ahmed Midhat'ın "savtiya usulü" ile oluşturulan "Hocai avval" (1868) adlı ders kitabıyla tanıştı.

Bu yıldan itibaren Türkistan ve Buhara geliştiricileri birçok genci modern eğitim için Türk şehirlerine okumaya gönderdi. Usman Khoja, Hamidkhoja Mehri ve Abdurauf Fitrat gibi orada okuyan aydınlar, oradaki ilkokulların faaliyetleriyle tanıştılar, okul için yazılmış ders kitaplarını ve çalışma kılavuzlarını satın aldılar. Mezun olduktan sonra ülkelerine dönüp ve yeni bir şekilde okullar kurdular. Geçen derslerde Ahmed Cevad'ın "Okul Eğitim Ahlak ve Kültür Dersleri" (İstanbul, 1910), Ahmed Hamdi'nin "Usuli Coğrafya" (İstanbul, 1866), Ahmed Midhat'ın "Çocuk Eğitimi" (Türkçeden çeviren Ziya Nasır, Kazan, 1911) kullanmışlardır.

Bu makalede, Türkistan ve Buhara aydınlarının eğitim alanında Türk aydınları ile ilişkileri, Türkiye'de yayınlanan ders kitapları ve Cedid okullarının örgütlenmesindeki rolleri, Türkistan ve Buhara'daki yeni metodolojik okullarda öğretmenlik yapan Türk öğretmenlerinin faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: Cedid, Eğitim, Okul, Aydınlatıcı, Ders kitabı, El kitabı.

Abstract

The reformation activities of education system started picking up in Turkestan region during the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The local intellectuals who lacked necessary expertise in introducing new methods of teaching started to set up intellectual relations with Turkish counterparts. A group of schoolteachers paid visit to Turkey and learned their experience in establishing schools and brought back necessary teaching literature with themselves. Because the teaching materials that produced in 13th century or based on these materials became too old for the modern world where scientific and technological discoveries constantly occurring.

¹ Özbekistan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Doktora öğrencisi, PhD. ORCID ID 0000-0002-3236-5130.

Initially intellectuals of Turkestan and Bukhara translated these teaching materials into Uzbek and Tajik languages and eventually started creating their own teaching materials based on these materials.

In 1911, Abduqadir Shukuriy, who established jadid school in Samarkand, traveled to Turkey in order to gain experience in improvement of jadid school, to create practical and theoretical basis of tadrıs method and also to learn the methods of writing teaching handbook for teachers. In Istanbul, attended the lectures of Sotebek, well-known intellectual and also learned about Ahmet Mithat's "Khojai Avval" (1868), alphabet handbook written in Turkish "usul-s savtiya" method.

Starting from that year, reformers of Turkistan and Bukhara started sending many students to Turkish cities for modern education. Intellectuals like Usman Khoja, Hamidkhoja Mehriy and Abdurauf Fitrat who were educated in Turkey were very well familiar with indigenous schools and brought many teaching handbooks. After graduation, they returned to their country and established new method schools. In teaching, they used the books of Ahmad Javad's "Maktabda ma'lumati ahloqiya ve madaniyat darslari" (Istanbul, 1910), Ahmad Hamdiy's "Usulu Jughrofiy" (Istanbul, 1866) and Ahmet Mithat's "Bola Tarbiyasi" as teaching handbooks.

In this article, I will investigate the relations of reformers of Turkestan and Bukhara with Turkish intellectuals in the field of education, the Turkish school handbooks and their role in establishment of jadid schools and activities of Turkish teachers that taught in new method schools in Turkestan and Bukhara

Key Words: Jadid, Education, School, Educators, Intellectuals, Schoolbooks and handbooks.

XX аср бошларида Туркистон минтақасида вужудга келган маориф тизимини ислох қилиш борасидаги ҳаракатларда турк маърифатпарварлари муҳим ўрин тутди. Уларнинг янги усулдаги мактабларни ташкил этишга оид тажрибалари ва мактаблар учун яратган математика, география, тиббиёт, ахлоқ, маданият ва тарбия фанлари дарсликлари ҳамда ўқув қўлланмалари узоқ йиллар туркистонлик мактабдорларга асқотди. Жумладан, Аҳмад Жаводнинг "Мактабда маълумоти ахлоқия ва мадания дарслари", Аҳмад Ҳамдийнинг "Усули жўғрофия", Аҳмад Мидхатнинг "Хўжайи аввал", "Бола тарбияси" китобларидан дарс жараёнларида самарали фойдаланганлар. 1918 йилдан бошлаб, Биринчи жаҳон уруши даврида Россия томонидан асирга олинган турк зобитларининг катта қисми Туркистон минтақасига келиб, таълим жараёнларида фаол иштирок этдилар. Жадид мактабларида ўқитувчилик қилиб, замонавий усуллардан фойдаланган ҳолда болаларга билим бердилар.

1901 йилда Туркистон жадидларининг кўзга кўринган намояндаси Мунаввар Қори Абдурашидхонов Тошкентнинг Шайхованд Тахур даҳасида Мирдадаҳожии исмли бойнинг меҳмонхонасида жадид мактабига асос солди. У мактаб очиш билан иш битмаслигини, дарслик ва ўқув қўлланмалари ҳаводек зарурлигини яхши билар эди. Шунинг учун дастлабки йилларда Истанбулдан диний ва дунёвий ўқув рисоалари, алифбо ва ўқиш китоблари келтиртирган. Бу мактаб бутун Туркистонда "Намуна" мактаби номи билан шуҳрат қозонди. Мунаввар Қори ўлкани қоқоқликдан, миллатни мустамлака зулмидан қутқаришнинг бирдан-бир йўлини илм-маърифатда, замонавий техникани эгаллашда кўрди. Мактабни биринчилардан бўлиб битирган шогирдларидан Афандизода унинг бу фаолияти ҳақида: "Мунаввар Қори Туркистонни истило этганларга қарши курашишнинг ягона йўли таълимда деб билди. Халқни исёнга чорламади. Бизнинг ғалабамизнинг биринчи шarti ва асоси билим ва техникадир, деб, биз ёшларга таҳсилни Истанбулда давом эттириш кераклигини таъкидлар эди" (Афандизода 1934: Ёш Туркистон), деб ёзган.

1903 йилда Самарқанд маърифатпарварлари Абдуқодир Шақурий, Сиддиқий Ажзий, Ҳожии Муин ва Маҳмудхўжа Бехбудийлар бирин-кетин жадид мактаблари очдилар.

Сиддикий Ажзий асос солган янги усул мактаби 1903-1916 йилларда Ҳалвойи қишлоғида фаолият юритган бўлиб, ўқувчиларга табиий фанлар, араб ҳамда рус тилларидан сабоқ берган (Турсункул 1928: 32). Дарслик сифатида Туркияда чоп этилган ибтидоий синфлар учун дарсликлардан фойдаланилган. Мазкур мактабда таҳсил олишни истовчилар сони йилдан-йилга ортиб борган.

Самарқанддаги яна бир янги усул мактабини Ҳожи Муин 1903 йили Хўжа Нисбатдор маҳалласида очган (Ҳожи Муин 2010: 5). Бошқа жадид мактабдорларидан фарқли ўлароқ, бу мактабда таҳсил олиш бепул бўлган. У мактаб харажатларини Деволи кўндаланг қишлоғидаги боғида етиштирган меваларни сотиб қоплаган. Мактабга 8-10 ёшли болалар қабул қилинган, дарслар соат 8:30 дан 15:00 гача давом этган. Дарслар орасида 10 дақиқалик ва бир марта бир соатлик катта танаффус бўлган. Бу пайтда ўқувчилар ўқитувчилар билан пешин намозини ўқиганлар ва ҳар ким уйдан олиб келган овқатини еган. Болаларни ўқитишда Туркия ва Қозонда чоп этилган дарсликлардан фойдаланган Ҳожи Муин кейинчалик бошланғич синфлар учун ўзи дарсликлар ёза бошлайди. Чунончи 1908 йили форс тилида “Раҳнамойи савод”, ўзбек тилида “Ўқитувчи” (Раҳматуллазода билан ҳамкорликда) алифбо китобларини нашр этгани маълум (Ҳожи Муин 2010: 6).

Самарқанддаги янги усул таълим муассасаларининг энг машҳури Абдуқодир Шақурий мактаби эди. У 1901 йили мадрасани тугатгач, эски усул мактабида муаллимлик қилишни бошлаган. 1903 йили Қўқондаги Бешқудук маҳалласида Умархожи Мунаввар ўғли ҳомийлигида очилган Салоҳиддин Мажидий мактаби билан танишгач, отасидан қолган боғда 25 бола таҳсил олиши мумкин бўлган жадид мактаби очади (Турсункул 1926: 29). Ўқитиш тожик тилида олиб борилган мазкур мактаб учун янги жиҳозлар, ўқув қуроллари сотиб олади. 1904 йилга келиб, мактаб учун янги бинолар қурдирган. Ибтидоий ҳамда рушдий синфларни беш гуруҳга ажратди. Бу ишда унга Самарқанднинг маърифатли зиёлилари Ҳожи Абдуқодир, Домулло Маҳмуд мударрис, Сиддикий Ажзий ёрдам берганлар. Сиддикий Ажзий Абдуқодир Шақурий мактабида бир муддат ўзбек тилидан дарс берган. 140-150 ўқувчи мунтазам таълим олган мактабда ярим йиллик ва йиллик имтиҳонлар жорий қилинган эди. 1904 йили Маҳмудхўжа Бехбудий билан танишган Абдуқодир Шақурий мактабини унинг шаҳардаги уйига кўчиради. Маҳмудхўжа Бехбудий мактабга моддий жиҳатдан ёрдам ҳам бериб турган (Турсункул 1926: 30).

Абдуқодир Шақурий ўқитувчилик қилиш билангина чекланиб қолмасдан, дарсликлар ёзган ва уларни ўз ҳисобидан нашр қилдирган. Абдуқодир Шақурий мактаблар учун “Жоме ул-ҳикоят” (1907), “Зубдат ул-ашъор” (1907) каби ўқув қўлланмаларини яратган, Маҳмудхўжа Бехбудий билан биргаликда мактаблар учун дастур тузган. Шунингдек, қизлар учун ҳам янги усулдаги мактаб ташкил этган ва рафикаси Розияхоним у ерда муаллималик қилган.

Абдуқодир Шақурий 1906 йили Қозонга, 1911 йили Қрим, ундан Туркияга саёҳат қилган. Бу саёҳатлардан асосий мақсад жадид мактаблари фаолиятини янада такомиллаштириш, ўқитиш усулининг ҳам амалий, ҳам назарий асосларини ишлаб чиқиш, дарсликлар, ўқитувчилар учун услубий қўлланмалар яратиш бўлган эди. Шу муносабат билан, у Истанбулда машҳур педагог Сотебек дарсларида бўлган, туркларнинг савтия усулида илк бор яратилган, Аҳмад Мидҳат қаламига тегишли “Хўжайи аввал” (1868) алифбо дарслиги билан танишган, Исмоилбек Гаспирали билан учрашиб, унинг “Хўжайи сибён” алифбо дарслиги ҳамда “Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош” қўлланмасидан бир неча нусхалар олиб келган (Турсункул 1926: 31).

1905 йилда Россияда содир бўлган воқеалар жадидчилик ҳаракатининг янги тараққиёт босқичига кўтарилишига, қўламининг кенгайишига, миллий онг, миллий тафаккурнинг ривожига туртки бўлди. Турк, татар, озарбайжон, бошқирд мунафаккирлари билан алоқалар янада мустаҳкамланди. Бу эса ўз навбатида чор маъмурларини хавотирга сола бошлади.

1909 йилга келиб эса, Туркистонда фаолият юритаётган жадид мактабларини очиш губернаторлик маъмурияти томонидан қаттиқ назоратга олиниши белгилаб қўйилган. Бу ҳам етмагандек, шу йили Туркистон ўқув округи қошидаги махсус комиссия мактаблар фаолиятини тартибга солиш тўғрисида фармойиш ишлаб чиққан бўлиб, унда маҳаллий мактаблар рус маъмуриятининг махсус рухсатномаси билан очилиши, Россиянинг сиёсий жихатдан тўла ишончли бўлган фуқаролари маҳаллий мактабларни очиш ҳуқуқига эга экани, мактаб қайси миллат болалари учун очилса, унинг ўқитувчилари ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши шартлиги, маҳаллий мактабларда фақат цензура рухсати билан чоп этилган китоблар ўқитилиши мумкинлиги, маъмурий полиция идораларида ишловчи масъул шахслар зиммасига барча мусулмон мактабларини аниқ рўйхатга олиб бориш ва рўйхатдан ўтмаган мактабларнинг фаолият кўрсатишига йўл қўймаслиги, махсус рухсатсиз мактаб очган шахслар мактаб очиш ва ўқитувчилик ишидан абадий маҳрум этилиши, мактаблардаги ўқитиш ишлари ва уларда жорий этилган тартиб-қоидаларга риоя этилиши устидан назорат қилиб туриш маҳаллий маъмурларга ҳамда мактаб нозирларига юклатилиши қатъий белгилаб қўйилган (Ўзбекистон Миллий архиви: 109). Бу жадид мактабларининг кенг қўламли фаолият кўрсатишига катта тўсиқ эди. Шунинг учун ҳам самарқандлик жадид Ҳожи Муин Шукрулло кўплаб “усули жадид” мактабларининг ёпилиб қолаётганини маҳаллий ўқитувчиларнинг, биринчидан, “усули савтия”дан хабарсизликлари бўлса, иккинчидан, бундай мактаблар учун махсус дарсликларнинг йўқ даражада эканлигидан деб кўрсатди: “1901 йилдан эътиборан Қўқон ва Тошкентда, 1903 йилдан Самарқандда янги мактаблар очила бошлади. Бу мактаблар Туркистоннинг катта шаҳарларида сон жихатдан бир даража кўпайган бўлса ҳам, 4-5 йилдан кейин яна камайиб, фақат тузуклари давом этди. Бунинг биринчи сабаби китобсизлик бўлса, бошқа сабаби ўқитувчиларнинг усули таълимдан хабарсизликлари эди” (Ҳожи Муин 1926: 32).

Жадид мактабдорлари фаолиятини таъқиб қилувчи янада маккорроқ ва янада хавфлироқ куч бор эдики, маҳаллий мутаассиблар жадид мутафаккирларига қарши курашда улардан устамонлик билан фойдаланар эдилар. Бу кучлар Россиянинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатининг устунлари Н. Остроумов бошчилигидаги миссионерлар эди. Остроумов Самарқанд мактабларини, жумладан, Абдуқодир Шакурый мактабини текширганда Туркиядан келтирилган хариталар, глобусни кўриб ваҳимага тушди. Мактаб ўқувчиларининг китоб-дафтарларини тинтув қилди (Турсункул 1926: 31). Аммо мактабни ёпдириш учун жўяли баҳона тополмайди.

Россия ҳукумати томонидан сиқувга олинган Абдуқодир Шакурый, Сиддиқий Ажзий, Ҳожи Муин мактаблари мутаассиб уламоларнинг ҳам қаршилигига учрайди. 1914 йил 3 январда Улуғбек мадрасаси жомесидаги жума намозидан кейин 5000-6000 намозхон олдида Мулла Аббос жадид мактабларини кофирликда айблаган ва: “Жадид мактабларида болалар динсиз бўлиб етишадурлар. Унинг муаллими ва хомийлари ҳам динсиз, кофир кимсалардур. Мана шундай мактабларга ҳар ким ўз боласини юборса, ўзи кофир, хотини талоқ!” (Туркистон вилоятининг газети 26.01.1914: № 8), деб фатво беради. Абдуқодир Шакурый фаолияти курашлар жараёнида камол топиб бораётган бир вақтда Россия ҳукумати Туркистон ўлкаси халқларидан мардикор олиш ҳақида фармон чиқарди. Бундан фойдаланган муҳолифатчилар Абдуқодир Шакурый, Ҳожи Муин ва Фахриддин Ризоларни мардикорликка жўнатдилар.

Тошкент ва Самарқандда кенг қулоч очиб бораётган жадид мактаблари Бухоро амирлиги ҳудудида ҳам вужудга кела бошлади. 1908 йилнинг 23 октябрида Абдувоҳид Мунзим дўсти Садриддин Айний билан Бухоро шаҳри Саллоҳхона гузарига жойлашган ховлиснинг меҳмонхонасида янги усул мактаби ташкил этади. Мактабнинг моддий-техник базасини яхшилаш, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар билан таъминлаш, янги усулда таҳсил берувчи мактаблар сонини кўпайтириш, уларни муаллимлар билан таъминлаш мақсадида Абдувоҳид Мунзим 1909 йили “Ширкати Бухоройи шариф”га асос

солади ва унинг ҳомийлигида Садриддин Айнийни Самарқанд, Усмонхўжа ҳамда Ҳомидхўжани Боғчасарой ҳамда Истанбулдаги жадид мактаблари фаолиятини ўрганишлари учун юборади. Садриддин Айний Абдуқодир Шакурий мактабидаги дарс жараёнлари билан танишади. Усмонхўжа ва Ҳомидхўжа Боғчасарой ва Истанбулдаги янги усул мактаблари билан танишиб, муаллимлардан алифбо ва дарсликлар, услубий қўлланмалар олиб, Бухорога қайтадилар. Самарқанддаги Абдуқодир Шакурий ва Боғчасаройдаги Исмоилбек Ғаспарали мактаби, Истанбулдаги жадид мактаблари андозаси асосида Абдувоҳид Мунзим мактаби ҳар томонлама кучайтириб борилади. Самарқанд, Боғчасарой ва Истанбулдан олиб келинган китоблар, газета ва журналлар билан мактаб кутубхонаси бойитилади (Жамолова 8.03.2022: Халқ сўзи).

Абдувоҳид Мунзим 1909 йилда иқтидорли ёшларни аниқлаш ҳамда уларни хорижда ўқишларига моддий ва маънавий жиҳатдан қўмаклашиш мақсадида “Тарбияйи атфол” (“Болалар тарбияси”) жамиятини тузади. Жамиятнинг Термиз, Карки, Янги Бухоро ва Гиждувонда 28 та бўлинмаси бўлиб, улар иқтидорли ёшларни аниқлаб, Истанбул, Оренбург, Уфа, Қозон, Боғчасарой каби шаҳарларга ўқишга юборганлар. Жамият таркиби Бухоро жадидчилигининг кўзга кўринган ёрқин намояндалари Садриддин Айний, Аҳмаджон Ҳамдий, Ҳамидхўжа Меҳрий, Ҳожи Рофе, Мукамал Бурҳоновдан иборат эди.

Истанбул дорулфунунида таҳсил олаётган Абдурауф Фитрат, Муқимиддин, Содик Ашурлар Туркияда ўқиётган ватандош ўқувчи-талабаларга ҳам иқтисодий, ҳам маънавий ёрдам кўрсатиш, Бухоро ва Туркистондан талабалар келишини кўпайтириш ҳамда мунтазамлаштириш мақсадида “Тарбияйи атфол” жамиятининг Истанбулдаги шаҳобчасини очиб, уни “Бухоро таъмили маориф жамияти” номи билан расман рўйхатдан ўтказди. Ушбу жамият ўз фаолияти давомида 60 га яқин бухоролик ва туркистонлик талабаларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатган. Жамият фаол аъзоларидан Ҳамидхўжа Меҳрий нафақат Бухоро ва Туркистонда, балки 1910 йилда Хива хонлигига ҳам бориб, у ердаги ёшларни Туркияга бориб таҳсил олишга даъват этган (Ўзбекистон Миллий архиви: 11).

“Тарбияйи атфол” жамиятнинг моддий ва маънавий қўмаги билан Туркияда таҳсил олиб қайтган ёшлар Туркистон минтақасининг турли ҳудудларида жадид мактаблари очадилар ва янги усулда таълим бера бошлайдилар. 1911-1912 йилларга келиб, Бухоро амирлигининг ўзида 57 та янги усулдаги мактаблар фаолият кўрсатаётган эди (Бендириков 1960: 260).

1913 йилда Усмонхўжа Пўлатхўжаев Говкушон маҳалласида янги усулдаги мактаб очган. Орадан бир йил ўтиб, бу мактабда таҳсил олувчи ўқувчилар сони 200 тага етган (Ўзбекистон Миллий архиви: 3). Ўша йили Лаби Ҳовуз маҳалласида Ҳомидхўжа Меҳрий, Хийбон маҳалласида Мирзо Исмоил, Пойи Остона маҳалласида мулла Вафо ва Янги бозор маҳалласида Ҳомидхўжа эшон янги усулдаги мактаблар ташкил қилганлар. 1913-1914 йиллар давомида Бухоро шаҳридан ташқари Каркида Қори Йўлдош Пўлатов, Шаҳрисабзда Исмоилкул Тўқсабо, Қорақўлда Атоулла Хўжа, Ғулом Қодир ва қози Иқром маҳдум жадид мактаблари фаолиятини йўлга қўйганлар (Айний 2010: 135-136). Жадид зиёлилари Туркияда таҳсил кўраётган бухоролик ёшлар билан алоқа боғлаб, улар орқали ҳар бир янги чиққан китоблар ва дарсликларни Бухоро кутубхоналари учун сотиб олганлар. Бу китобларнинг айримлари бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик қўлёзмалар институтида сақланмоқда. Китоблар мактаб болаларининг ёши ва қобилиятларини инобатга олган ҳолда тузилган бўлиб, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори, Абдуқодир Шакурий, Ҳожи Муин, Садриддин Айнийлар дарсликлар ёзгунларига қадар фойдаланилган. Жумладан, Турк дунёсининг етук маърифатпарвари, зиёлиси ва давлат арбоби Аҳмад Мидхатнинг мактаб учун ёзган дарсликлари “Хўжайи аввал”, “Бола тарбияси” каби китоблари Бухоро, Самарқанд ва Тошкент янги усул мактабдорлари учун жуда қимматли бўлган (Аҳмад Мидхат 1868; Аҳмад Мидхат 1911). Шунингдек, турк маърифатпарвари

Аҳмад Ҳамдийнинг 1866 йилда Истанбулда чоп этилган “Усули жўғрофия” дарслиги Тошкент, Самарқанд ва Бухородаги янги усул мактабларида асосий дарслик сифатида ишлатилган. Китоб 187 бетдан иборат бўлиб, Умумий маориф нозири Камол афандининг ижобий тақризи билан нашр этилган. Дарсликдан 59 та мавзу ўрин олган бўлиб, дунёдаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, қитъалар ва уларнинг географиясига оид маълумотлар тақдим этилган (Аҳмад Ҳамдий 1886: 187). Шунингдек, Аҳмад Ҳамдийнинг “Мухтасар усули фикҳ” китоби Туркистон, Бухоро ва Хива мадрасаларида дарслик сифатида фойдаланилган (Аҳмад Ҳамдий 1883: 133).

Туркистон минтақасида янги усул мактаблари ташкил этилган пайтдан 1914 йилга қадар турк мактабдорлари тажрибаси ва дарсликлари миллий зиёлилар учун асқотган бўлса, кейинги даврларда Россиянинг узоқ ўлкаларидан асирликдан қочган турк зобитларининг Туркистон минтақаси таълим жараёнларида иштироки мактабларнинг сифатини оширишда муҳим аҳамият касб этди.

Биринчи жаҳон уруши пайтида Кавказ жабҳасида урушган мингларча турк субайлари (зобитлари) ва аскарлари русларга асир тушган. Бу тутқунларнинг умумий сони рус ва турк манбаларида 60-65 минг атрофида бўлганлиги қайд этилган. Ҳарбий асирларнинг қаерда экани ҳақида бошида ҳеч қандай маълумот бўлмаган. Вақт ўтиб, бу асирларнинг Боку атрофидаги Норгин оролига, Иркутск ва Сибирдаги бир қатор шаҳарлардаги камоқларга, Туркистондаги Еттисув камоқхоналарига жўнатилганлиги аниқланган. Турк субайларининг катта қисми Сибирдаги камоқхоналарда сақланган бўлиб, бу ерларда яшовчи туркий халқлар туркиялик асирлар ҳаётини енгиллатишга интилишган, имкони бўлса, қочишларига кўмаклашган. 1914 йил 21 октябрда усмонли турк қўшинларининг субайи Рожи Чақирўз ҳам Ардахон остоналаридаги жанглардан бирида яраланиб, русларга асир тушади. Бир гуруҳ турк асирлари билан бирга у аввал Кавказдаги турли лагерларда бўлади, сўнгра Сибирга сургун қилинади. 1918 йилнинг бошларида бир неча турк субайи ҳамкорлигида Красноярскдаги асирлар лагеридан қочишга муваффақ бўлган Рожи Чақирўз Петропавловскдаги бир татарнинг уйида бекиниб ётади. Бир оз вақтдан кейин улар қозоқлар қарвонига қўшилиб, Оқмасжидга, у ердан эса поезд билан Тошкентга келди. Рожи Чақирўз Тошкентда яшаган даврида “Турон”, “Намуна”, “Ирфон”, “Мухторият” мактабларида ўқитувчилик қилади ва унинг бошдан кечирган “Хотиралари” 1987 йилда Тимур Хўжа ўғли томонидан ёзиб олиниб, “Турк дунёси тарихи” журналининг 1987 йил 1-12 сонларида эълон қилинади (Шарипов 2002: 32).

Рожи Чақирўз 1918 йил январда шериклари билан Тошкентга етиб келганда, уни “Улуғ Туркистон” газетасининг муҳаррири Мухтор Бакир кутиб олган. Тошкентда бир муддат тургач, ўз юртига қайтиш ниятида бўлган Рожи Чақирўз Ашхабод темир йўли ёпиқлиги сабабли кетолмайди. Натижада Тошкентда янги очила бошлаган мактабларга ўқитувчилик қилишга қарор қилган. Чунки 1918 йилда Тошкентда 72 та жаҳид мактаби фаолият олиб борар, уларга ўқитувчилар етишмас эди. Рожи Чақирўзгача Тошкентга келган турк субайлари мактабда фаолият олиб боришар эди. Жумладан, қуролдош дўстларидан Ҳайдар Шавқий Кўкча маҳалласидаги “Намуна” мактабида, Ғолиб Мерганча маҳалласидаги “Турон” мактабида, Шукрий “Мухторият” мактабида, Саид Аҳрорий Бешёғоч маҳалласидаги “Турон” мактабида ўқитувчилик қилишган. Рожи Чақирўз Мерганча маҳалласидаги “Турон” мактабида ўқитувчиликни бошлайди (Шарипов 2002: 31-32).

Бу пайтда “Турон” мактабида рус тили фанидан чех миллатига мансуб киши дарс бераётган бўлиб, Рожи Чақирўз мактаб директори Мажид Қодирийга мусулмон бўлмаган киши билан бир жойда ишлай олмаслигини айтади. Шунда Қодирий рус тили ўқитувчисини ишдан бўшатиб, ўрнига рус лицейининг битирувчи курсида таҳсил олаётган Раънохоним исмли тошкентлик қизни ишга олади.

Бу вақтда жадид мактабларида таҳсил олувчилар учун мактаб формалари ташкил этилган эди. Ўқувчиларнинг кийимлари бир хил жигарранг бўлиб, фақат ёқа ва дўппилари (бош кийимлари) мактабига қараб фарқ қиларди. Барча ўқувчиларнинг мактабга озода ва саришта келишлари талаб қилинган эди. Рожи Чақирўз ва унинг дўсти Ҳайдар Шавқибейлар жадид мактабларида спорт дарсларини ҳам ташкил қилиб, ўқувчиларга спорт буюмлари ёрдамида трапеция, халқа, паралел каби гимнастика машқларини маҳорат билан бажаришни ўргатганлар (Шарипов 2002: 36-37).

Рожи Чақирўз ва унинг дўстлари жадид мактабларида масъулият билан ишлаб, ўқувчиларнинг саводини чиқаришда самарали меҳнат қилганлар. 1920 йилда Туркия Буюк Миллат Мажлиси (Парламенти) ноиб Исмоил Субҳибей “Тадқиқоти Илмия” ташкилотининг вакили сифатида Анкара-Москва йўли билан Тошкентга келади. Бу ерда турк субойлари билан учрашганда, улар юртларига қайтиш истакларини билдириб, амалий ёрдам беришларини сўрайдилар. Аммо Исмоил Субҳибей уларнинг Тошкентдаги фаолиятини кўриб, унга юқори баҳо беради. Яна бир қанча вақт шу ерда қолиб, хайрли ишларини давом эттиришга даъват этади. Учрашув сўнгида: “Азиз қариндошларим, Туркистонда қолиб, бу ердаги яқинларимизга ёрдам бериш ҳам Туркиядаги хизматлар қадар буюқдир. Буюк Миллат Мажлисида сизни фаолиятингиз ҳақида албатта гапириб бераман. Бу ердаги хизматларингизни эса Туркияда ишлаганингиз каби ҳисоблашни таъмин этишга сўз бераман. Ҳатто, Москвага қайтганда Туркия элчиси жаноб Али Фуат пошшога аҳволни тушунтириб, сизларга маош берилишини таъмин этишга ҳаракат қиламан” (Шарипов 2002: 39), дейди. Исмоил Субҳибей ўз ваъдасининг устидан чиқади ва Тошкентдаги жадид мактабларида муаллимлик қилаётган турк зобитларига Туркия элчихонаси томонидан пул юборилади.

Хулоса қилиб айтганда, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндалари Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Сиддиқий Ажзий, Абдуқодир Шақурий, Ҳожи Муин, Абдувоҳид Мунзим, Усмон Хўжалар турк қардошларининг маънавий ва ғоявий кўмаги остида янги усул мактаблари, миллий матбуот ва кутубхоналарга асос солдилар. Россия ҳукуматининг маориф соҳасидаги мустахлак сиёсати ва мутаассиб уламанинг қаршилигига қарамасдан, ўз мақсадлари йўлида мустаҳкам турдилар. Анъанавий мактаблар учун жорий қилинган ўқув дастурларидан воз кечиб, янгиларини туздилар, дарсликлар ёздилар. Мактабларга Туркияда жорий қилинган замонавийликни олиб кирдилар. Мактаблар фаолиятини ривожлантиришда Туркия тараққийпарварлари билан илмий алоқалар ўрнатдилар. Ўз олдларига қўйган мақсадларига эришиб бордилар ҳам. Уларнинг жадид мактабини тамомлаган истеъдодли ёшлар хорижга бориб, олий таълим олдилар ва етук мутахассислар бўлиб етишдилар.

Фойдаланилган Манба Ва Адабиётлар

АФАНДИЗОДА. (1934). Мунаввар Қори. *Ёш Туркистон*, 50.

ТУРСУНҚУЛ (Раҳим Ҳошим). (1928). Сиддиқий тўғрисида мулоҳазалар. *Маориф ва ўқитғучи*, 3: 32.

ҲОЖИ М. (2010). *Танланган асарлар*. Тошкент: Маънавият.

ТУРСУНҚУЛ. (1926). 25 йиллик педагог. *Маориф ва ўқитғучи*, 4: 29.

Ўзбекистон Миллий архиви, 47-фонд, 1-рўйхат, 929-ийғмажилд, 109-варақ.

ҲОЖИ М. (1926). Биринчи ўзбек алифболари. *Маориф ва ўқитғучи*, 2: 32.

Туркистон вилоятининг газети, 26.01.1914. № 8.

ЖАМОЛОВА, Д. (2022). Миллат оидинларидан бири. *Халқ сўзи*.

Ўзбекистон Миллий архиви, И-2 фонд, 1-рўйхат, 285-ийғмажилд, 11-варақ.

- БЕНДРИКОВ, К. 1960. *Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 гг.)*. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР.
- Ўзбекистон Миллий архиви, И-3 фонд, 1-рўйхат, 268-йиғмажилд, 3-варақ.
- SADR AL-DIN, A. (2010). *Bukhara inqilabining tarikhi*. Tokio.
- ЖАЛОЛ, И. (2009). Он чи аз сар гузашт. Душанбе: Шарки озод.
- Бухоро хабарлари. *Хуррият*, 29.09.1918. № 42.
- АҲМАД, М. (1868). *Хўжайи аввал*. Истанбул.
- АҲМАД, М. (1911). *Бола тарбияси*. Туркчадан Зиё Носир таржимаси. Қозон.
- АҲМАД, Ҳ. (1886). *Усули жўгрофия*. Истанбул.
- АҲМАД, Ҳ. (1883). *Мухтасар усул фикҳ*. Истанбул.
- ШАРИПОВ, Р. (2002). *Туркия манзаралари*. Тошкент.

Kuşak-Yol Girişiminin Orta Asya ve Güney Kafkasya Ülkelerinde İktisadi Büyümeye Etkisi

The Belt and Road Initiative's Effect on Economic Growth in Central Asian and Southern Caucasus Countries

Alter KAHRAMAN*

Mehmet ÖZCAN**

Öz

Çin Komünist Partisi Genel Sekreteri Şi Cinping 2013 yılında önce Kazakistan'a sonra Endonezya'ya yaptığı ziyaretlerde tarihi İpek Yolu ekonomik kuşağını ve deniz yolunu Çin'in yapacağı altyapı yatırımları ile yeniden kurmayı ilan ve teklif etmiştir. Nihai olarak Kuşak-Yol İnisiyatifi/Girişimi adını alan Çin'in bu projesi üzerine ciddi bir literatür oluşmuş ve projenin Çin'in farklı bölgelerinin gelişmesine ve Çin'in büyümesine sağlayacağı katkının yanı sıra küresel anlamda Çin'in gücünün ve nüfuzunun artırılmasına yönelik yapacağı etki tartışılmıştır.

Kuşak-Yol Girişimi Asya'yı Avrupa'ya bağlayan coğrafya üzerindeki çeşitli engelleri altyapı yatırımları yoluyla kaldırarak hem kara kuşağı hem de deniz yolu bağlantısıyla Çin ile Batı Avrupa arasındaki ticari, ekonomik ilişkileri ve işbirliğini artırmayı amaçlamaktadır. Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkeleri Çin ile Kuşak-Yol Girişiminin nihai durağı olan Batı Avrupa arasında önemli bir geçiş bölgesini teşkil etmekte ve dolayısıyla bu projenin Güney Asya, Orta Doğu, Doğu Avrupa bölgeleri başta olmak üzere en önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır. Bu çalışma Kuşak-Yol Girişimine dâhil olan 5 Orta Asya ülkesi (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan), 3 Güney Kafkasya ülkesi (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) ve İran'daki toplam gelirdeki değişimi Kuşak-Yol Girişimi çerçevesinde, Çin ile karşılıklı dış ticaret ve doğrudan yabancı yatırım verileri ile incelemektedir. Çalışmanın amacı Çin'in Kuşak-Yol Girişimi kapsamında Çin-Orta Asya-Batı Asya koridorunda yer alan bu dokuz ülkede Çin'den alınan yabancı yatırımların ve Çin ile gerçekleştirilen ticaretin ilgili ülkelerin büyümeleri üzerinde ampirik olarak anlamlı bir etkisinin olup olmadığını anlamaktır.

Bu çalışma yöntem olarak panel-mekânsal ekonometrik modelleri kullanarak, (1) 2013 öncesi ve sonrasında incelenen 9 ülkenin toplam gelirinde anlamlı bir artış olup olmadığını, (2) bu ülkelerin mekânsal komşuluklarının (ortak sınırlarının olup olmamasının) iktisadi büyüme üzerinde belirgin bir yayılma etkisi (Spillover Etkisi) yaratıp yaratmadığını bulmaya çalışmaktadır. Panel regresyon modeli ile elde edilen bulgular incelendiğinde ilk göze çarpan detay Orta Asya – Güney Kafkasya ülkeleri için işgücü stokunun ve Çin'den alınan yabancı yatırım miktarının büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin bulunmadığıdır. Bunun nedeni olarak, ilgili ülkeler için Çin'den alınan yatırımların toplam geliri anlamlı bir şekilde etkileyecek büyüklükte olmadığı ve/veya bu yatırımların etkin ve verimli kullanılmadığı söylenebilir. Bununla birlikte Kuşak-Yol Girişimi'nin incelenen Orta Asya-Batı Asya koridoru ülkeleri ekonomileri üzerinde olumlu bir etkisi olmuştur. Ancak bu pozitif etkinin Çin'den alınan doğrudan yabancı yatırımlardan çok Çin ile gerçekleştirilen ticaret yolu ile meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler

Kuşak-Yol Girişimi, Çin, Orta Asya, Güney Kafkasya, Panel-mekânsal ekonometri.

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, alterkahraman@kmu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-9995-6704

** Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisat Bölümü, mehmetozcan@kmu.edu.tr. ORCID: 0000-0001-9082-0894

Abstract

Xi Jinping, General Secretary of the Communist Party of China, during his visits to Kazakhstan and then to Indonesia in 2013, announced and offered to re-establish the historical Silk Road economic belt and sea route with the infrastructure investments to be made by China. There has been a large literature on this project of China, which was eventually named the Belt and Road Initiative (BRI). In addition to the contribution of the project to the development of different regions of China and the growth of China, the impact it will have on increasing China's power and influence globally has been discussed.

The Belt-Road Initiative aims to increase the trade, economic relations and cooperation between China and Western Europe with both the land belt and maritime connections by removing various obstacles in the geography connecting Asia to Europe through infrastructure investments. Central Asian and Southern Caucasus countries constitute an important transition region between China and Western Europe, the final stop of BRI, and therefore constitutes one of the most essential pillars of this project, together with South Asia, Middle East and Eastern Europe regions. This study examines the change in total income in five Central Asian countries (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan), and three South Caucasus countries (Azerbaijan, Armenia, Georgia) and Iran through the data of mutual foreign trade and foreign direct investment with China. This study aims to understand whether foreign investments from China and trade with China in these nine countries located in the China - Central Asia - West Asia corridor within the scope of China's Belt-Road Initiative have an empirically significant effect on the growth of the relevant countries.

This study uses panel-spatial econometric models as a method, (1) whether there is a significant increase in the total income of the 9 countries examined before and after 2013, (2) the spatial neighbourhoods of these countries (whether they have common borders) have a significant spillover effect on economic growth. When the findings obtained with the panel regression model are examined, the first striking detail is that the labour stock and the amount of foreign investment from China do not have a statistically significant effect on the growth of the Central Asian - South Caucasus countries. As the reason for this, it can be said that the investments received from China for the relevant countries are not large enough to affect the total income in a meaningful way and/or these investments are not used effectively and efficiently. In addition, the Belt-Road Initiative positively impacted the economies of the Central Asia - West Asia corridor. However, this positive effect occurs through trade with China rather than foreign direct investments from China.

Key words

Belt and Road Initiative, China, Central Asia, South Caucasus, Panel-Spatial Econometric Models.

0. Giriş

Çin Komünist Partisi Genel Sekreteri Şi Cinping 2013 yılında önce Kazakistan'a sonra ise Endonezya'ya yaptığı ziyaretlerde İpek Yolu ekonomik kuşağını ve deniz yolunu Çin'in yapacağı alt yapı yatırımlarıyla yeniden kurmayı ilan ve teklif etmiştir. Nihai olarak Kuşak-Yol İnisiyatifi/Projesi adını alan Çin'in bu girişimi üzerine ciddi bir literatür oluşmuş ve projenin Çin'in farklı bölgelerinin gelişmesine ve Çin'in büyümesine sağlayacağı katkının yanında küresel anlamda Çin'in gücünün ve nüfuzunun artırılmasına yönelik yapacağı etki ve Çin'in hem bir kara gücü hem de deniz gücü haline gelmesine yardımcı olacağı değerlendirilmiştir (Garlick 2020; Li 2020; Ye 2020).

Kuşak-Yol Projesi, Asya'yı Avrupa'ya bağlayan coğrafya üzerindeki çeşitli engelleri altyapı yatırımları yoluyla kaldırıp kara kuşağı ve deniz yolu bağlantısıyla Çin ile Batı Avrupa arasındaki ticareti, ekonomik ilişkileri ve işbirliğini artırmayı amaçlamaktadır. Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri Çin ile Kuşak-Yol Projesinin nihai durağı olan Batı Avrupa arasında önemli bir geçiş bölgesini ve dolayısıyla bu projenin Güney Asya, Orta Doğu, Doğu Avrupa bölgeleri başta olmak üzere en önemli ayaklarından birini teşkil etmektedir. Bu çalışma Kuşak-Yol Girişimine dâhil

olan 5 Orta Asya ülkesi (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan), 3 Güney Kafkasya ülkesi (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) ve İran'daki toplam gelirdeki değişimi Kuşak-Yol Girişimi çerçevesinde, Çin ile karşılıklı dış ticaret ve doğrudan yabancı yatırım verileri ile incelemektedir. Çalışmanın amacı Çin'in Kuşak-Yol Girişimi kapsamında Çin – Orta Asya – Batı Asya koridorunda yer alan bu dokuz ülkede Çin'den alınan yabancı yatırımların ve Çin ile gerçekleştirilen ticaretin ilgili ülkelerin büyümeleri üzerinde ampirik olarak anlamlı bir etkisinin olup olmadığını anlamaktır.

1. Kuşak Yol Girişimi

2013 yılında ilan edilen Kuşak-Yol Projesi 2015'ten itibaren somutlaşmaya başlamış (Garlick 2020: 141-42), ve Mart 2022 tarihine kadar 140 ülke projeye dâhil olmak için Çin ile mutabakat zaptı imzalamıştır (Nedopil 2022). Bu makale kapsamındaki 8 Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkesi ile İran da 2013 ile 2018 yılları arasında projeye dâhil olmuştur (Sacks 2021). Kuşak-Yol Projesi'nin, Li'nin (2020: 173) ifadesiyle Çin Dış İşleri Bakanlığı'nın Avrupa ve Orta Asya ile Asya Dairelerince tasarlanması ve ilanının da Kazakistan'da yapılması Orta Asya bölgesinin proje açısından önemini göstermektedir. Batı Avrupa'ya uzanan kara koridorunda Orta Asya ve özellikle Kazakistan en kilit geçiş noktası olarak öne çıkmaktadır (Garlick 2020: 171-72). Bu bölgedeki kara yollarının az gelişmiş durumunu dikkate aldığımızda (Samad ve Abbas 2020) tren yolu ve taşımacılığı Çin açısından doğu-batı ticaretinde en temel transit taşımacılık biçimidir. Tam da burada bizim çalışmamız açısından önemli bir soru cevap beklemektedir: Orta Asya, Çin-Avrupa ticaretinde sadece trenlerin doğudan-batıya, batıdan doğuya aktığı bir transit bölge midir, zira bu durum bölge ülkeleri için sınırlı olanaklar yaratılması demek olabilir (Garlick 2020: 182), yoksa bu yeni İpek Yolu boyunca yapılacak alt yapı projeleriyle bölgesel ticaret ve kalkınma sağlanarak bölge ülkelerinin ekonomilerinde ölçülebilir bir etki olacak mıdır? Yani bu ülkelerin arzu ettiği büyümeye, ticaret hacminin artışına ve dış yatırıma neden olmaktadır? Zira bu ülkelerin büyük kısmı denize çıkışları olmadığı için dünya ile bağlantı kurabilmek dünyaya bağlanabilmek için farklı alternatiflere sahip olmaya, dış ilişkilerinde, ekonomik ilişkilerinde, enerji ve güvenlik alanlarında seçeneklerini çeşitlendirmeye çalışmaktadırlar.

Literatürde Kuşak-Yol kapsamında Çin'in yatırımlarından hangi tarafın daha fazla kazandığı, Çin'in alt yapı yatırımları yaptığı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri borç tuzağına düşürülerek kendisine bağımlı hale getirdiği (Chellaney 2017) ve kazan-kazan mottosuyla sunduğu Kuşak-Yol girişiminde tüm 'kazan'ların bu ülkeye gitmesiyle sadece Çin'e kazandırıp menfaat sağladığı değerlendirilmektedir (Brown 2017: 143; Garlick 2020: 217). Kuşak-Yol girişimi Çin'in ihtiyaçlarını ve çıkarlarını temin etmek için ortaya çıkmış bir projedir, meğer ki öncülü olan 'Batı'ya Açılım' projesinde olduğu gibi Batı eyaletlerini sınır ticareti ve yatırımlar yoluyla doğudaki sahil eyaletleri seviyesine getirme, diğer bir deyişle ülke içi dengesiz bölgesel gelişmeyi düzeltme (Brown 2017: 141; Ye 2020), endüstriyel fazla kapasite sorununu aşmak (Li 2020: 174), ya da Orta Asya'nın doğal kaynaklarını doğuya yönlendirerek Çin'in kaynak ihtiyacını güvence altına almak (Diener 2015: 387; Garlick 2020: 204) veya ekonomik gücün Çin'in uluslararası itibarı ve hedeflerine tahvil edilmesi, kendi dünya görüşünün empoze edilmesi amacını taşısın. Peki Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri açısından Çin'in Kuşak-Yol Girişimi projesi bir 'kazan' mıdır?

Herrero ve Xu'nun (2016) çalışmasına göre Çin'in Kuşak-Yol kapsamında yapılmasını taahhüt ettiği altyapı yatırımları neticesinde ulaşım ve navlun ücretlerinin düşüşü nedeniyle yaratılacak ticaretten en fazla fayda sağlayacak bölgeler Avrupa ile birlikte Orta Asya'dır. Zhai'nin (2018: 89-91) yatırımlar, net gelir, ticaret gibi farklı senaryoları içeren projeksiyonuna göre de Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkeleri Kuşak Yol projesinden kazanç sağlamaktadır. Bununla birlikte bekleneceği üzere Kuşak Yol projesinin Çin'in ihracatını arttıracığı yapılan araştırmalarla da öngörülmektedir. Örneğin, Yu vd. (2020) Kuşak-Yol Projesi'nin ilanından itibaren geçen süreçte Çin'in ihracat potansiyelinin bölgeler arasında farklılıklar olmakla birlikte arttığını göstermiş, Huang vd. (2020) Çin'in Kuşak-Yol Girişimi kapsamındaki 5 Orta Asya ülkesine olan ihracatının artacağını öngörmektedir. Yine bu proje kapsamında Çin'in kamu iktisadi teşebbüsü veya özel

sektör firmalarının Orta ve Batı Asya’da altyapı ve diğer sektörel yatırımları ve satın alımlarında artış söz konusudur (Du ve Zhang 2018: 190, 204-205) ve Avrupa ve Orta Asya bölgesi doğrudan yabancı yatırımı (FDI) anlaşmalarında Asya-Pasifik ve Afrika’dan sonra 2. veya 3. sırayı almaktadır (Chen ve Lin 2018: 2; S. Yu vd. 2019: 5; World Bank 2019: 16). Kuşak-Yol Girişimi kapsamında gerçekleştirilecek altyapı projelerinin hayata geçmesiyle kimi çalışmalarda seyahat sürelerinin %2.8 ila %10.5 arasında azalacağı Kuşak-Yol Girişimi ülkeleri arasında toplam ticaretin %4.6, ihracatın ise %12,9’a kadar artabileceği öngörülmüşken (Baniya vd. 2020: 12) bazı çalışmalarda ise nakliye sürelerinin %3.2, ticari maliyetlerinin ise %2.8 düşeceği öngörülmektedir (de Soyres vd. 2019: 163). Kuşak-Yol Girişimi ülkelerinde %0.09’luk bir GDP artışının, Avrupa ve Orta Asya ülkelerinde %0.04 olacağı öngörülmektedir (Chen ve Lin 2018: 37). 5 Orta Asya ülkesi Çin’in Kuşak-Yol girişiminden eşit oranda yararlanamamakta, alt yapı yatırımlarının seyahat sürelerini ve maliyetini düşürmesi neticesinde Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan en fazla fayda sağlamaktadır (Lall ve Lebrand 2020) ve bu ülkeler için anlamlı bir gelir artışı söz konusudur (Bird vd. 2020). Kazakistan’ın farklı çalışmalara göre de bu projenin kazananlarından olması öngörülmektedir (World Bank 2020). Çin’in 2013-2019 arasında Orta Asya ülkelerinde yaptığı 261 projeden 102’si Kazakistan’da, 46’sı Kırgızistan’da, 44’ü Tacikistan, 43’ü Özbekistan ve 26’sı da Türkmenistan’da gerçekleştirilmiş, projelerin 131’i ticaret ve sanayi sektörüne dahilken, kara yolu ve tren yolu yatırımları ile enerji sektöründeki yatırımlar sırasıyla 51 ve 48 projedir (Aminjonov vd. 2019).

2. Ampirik Metodoloji ve Uygulama

Ana akım iktisadi anlayışın büyüme üzerindeki ampirik çalışmalarda temel aldığı model klasik Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan türetilen Solow (1956) büyüme modelidir ve bu modelin ilk versiyonu aşağıdaki gibidir:

$$Y = AK^{\beta_1}L^{\beta_2} \quad (1)$$

Burada Y iktisadi büyümeyi, A teknolojiye ilişkin ilerlemeyi, K sermaye stoğunu ve L ise işgücü stoğunu temsil eder. Eşitlik (1)’e uygulanacak çift taraflı bir logaritmik dönüşüm ile Solow’un orijinal teorisine yönelik bir regresyon modeli oluşturulabilir. Ancak, Mankiw, Romer ve Weil (1992) Solow’un büyüme modeline büyümeyi etkilediği düşünülen ve/veya ülkelerin başlangıç teknolojik seviyeleri üzerinde etkileri olduğundan şüphelenilen kontrol değişkenleri ile genişletmiştir.

$$Y = AK^{\beta_1}L^{\beta_2}Z^{\beta_3} \quad (2)$$

Burada Z kontrol değişkenlerini ifade etmektedir. Kontrol değişkenleri birçok çalışmada araştırmacıların önsel bilgilerine veya araştırmak istedikleri hipoteze yönelik belirlenir, K ve L olarak ifade edilen Solow değişkenlerinin ötesinde büyümeyi etkileyen dinamikleri anlamak için kullanılır (Durlauf, Johnson ve Temple 2005: 578-581). Eşitlik (2)’nin çift taraflı doğal logaritmik dönüşümü yapılırsa aşağıdaki temel regresyon modeli elde edilir:

$$\ln Y = \beta_1 \ln K + \beta_2 \ln L + \beta_3 \ln Z \quad (3)$$

Eşitlik (3)’ü bir panel veri, sabit etkiler regresyonu olarak ifade edersek,

$$\ln Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln K_{it} + \beta_2 \ln L_{it} + \beta_3 \ln Z_{it} + u_i + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

Eşitlik (4)’de yer alan u_i gözlenemeyen bireysel etkileri, ε_{it} ise standart varsayımları sağlayan hata terimini temsil eder. Bu büyüme modelindeki kontrol değişkenleri Z_{it} ’nin belirlenmesinde araştırmacının tercihlerinin önemi vurgulanmıştır. Örneğin, Manwa, Wijeweera ve Kortt (2019)’da kontrol değişkenleri olarak ticareti serbestleştiren göstergeler kullanılmışken, Abendin ve Duan (2021)’de dijital ekonomiyi temsil eden değişkenlere yer verilmiş son olarak Ashraf, Luo ve Khan (2022)’de politik istikrar, ekonomik özgürlük, finansal gelişmişlik ve ülkelerin Kuşak-Yol Girişimi’ne dahil olup olmadıklarını belirten bir kukla değişkeni kontrol değişkenleri olarak seçmişlerdir. Bu çalışmanın amacı Çin’in Kuşak-Yol Girişimi kapsamında Orta-Batı Asya koridorunda yer alan ülkelerde (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan,

Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, İran) Çin'den alınan yabancı yatırımların ve Çin ile gerçekleştirilen ticaretin ilgili ülkelerin büyümeleri üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olup olmadığını anlamaktır. Bu bağlamda çalışmada kullanılacak model aşağıdaki gibidir:

$$\ln y_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln c_{it} + \beta_2 \ln h_{it} + \beta_3 \ln ex_{it} + \beta_4 \ln im_{it} + \beta_5 \ln fi_{it} + \beta_6 dbri_{it} + u_i + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Modelde yer alan değişkenlerin tanımları ve kaynakları ise aşağıdaki tabloda özetlenmiştir. Eşitlik (5)'de yer alan kontrol değişkenleri çalışmanın amacına yönelik olarak belirlenmiştir.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Solow Değişkenleri				
Değişken	Tanım	Kaynak		
$\ln y_{it}$	Kişi başı GSYİH, 2015 fiyatları ile reel, ABD \$	UNCTADstat*		
$\ln c_{it}$	Gayri safi sabit sermaye oluşumu, 2015 fiyatları ile reel, ABD \$	UNCTADstat*		
$\ln h_{it}$	Nüfus	UNCTADstat*		
Kontrol Değişkenleri				
Değişken	Tanım	Kaynak		
$\ln ex_{it}$	Çin'e yapılan ihracat, ABD\$	United Nations Database	Comtrade	
$\ln im_{it}$	Çin'den yapılan ithalat, ABD \$	United Nations Database	Comtrade	
$\ln fi_{it}$	Çin'den gelen doğrudan yabancı yatırımlar, ABD \$	SBCOFDI** (2010, 2020)		
$dbri_{it}$	Kuşak-Yol zaman kuklası. 2013 öncesi 0, sonrası 1	Yazarların kendi hesaplaması		
* United Nations Conference on Trade and Development Statistics				
** Statistical Bulletin of China's Outward Foreign Direct Investment				

Ele alınan model için uygulanan χ^2 testleri ve bilgi kriterleri değerlerinden yola çıkılarak incelenen panel mekânsal veri seti için en uygun model Spatial Autoregressive Model (SAR) olarak seçilmiştir. Eşitlik (5) ile gösterilen büyüme modelinin Mekânsal formu aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\ln y_{it} = \rho W \ln y_{it} + \beta_1 \ln c_{it} + \beta_2 \ln h_{it} + \beta_3 \ln ex_{it} + \beta_4 \ln im_{it} + \beta_5 \ln fi_{it} + \beta_6 dbri_{it} + u_{it} + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

SAR modelinin tahminden elde edilen mekânsal etki parametreleri aşağıdaki Tablo 2’de özetlenmiştir:

Tablo 2. Bağımsız Değişkenlerin Mekânsal Etkileri

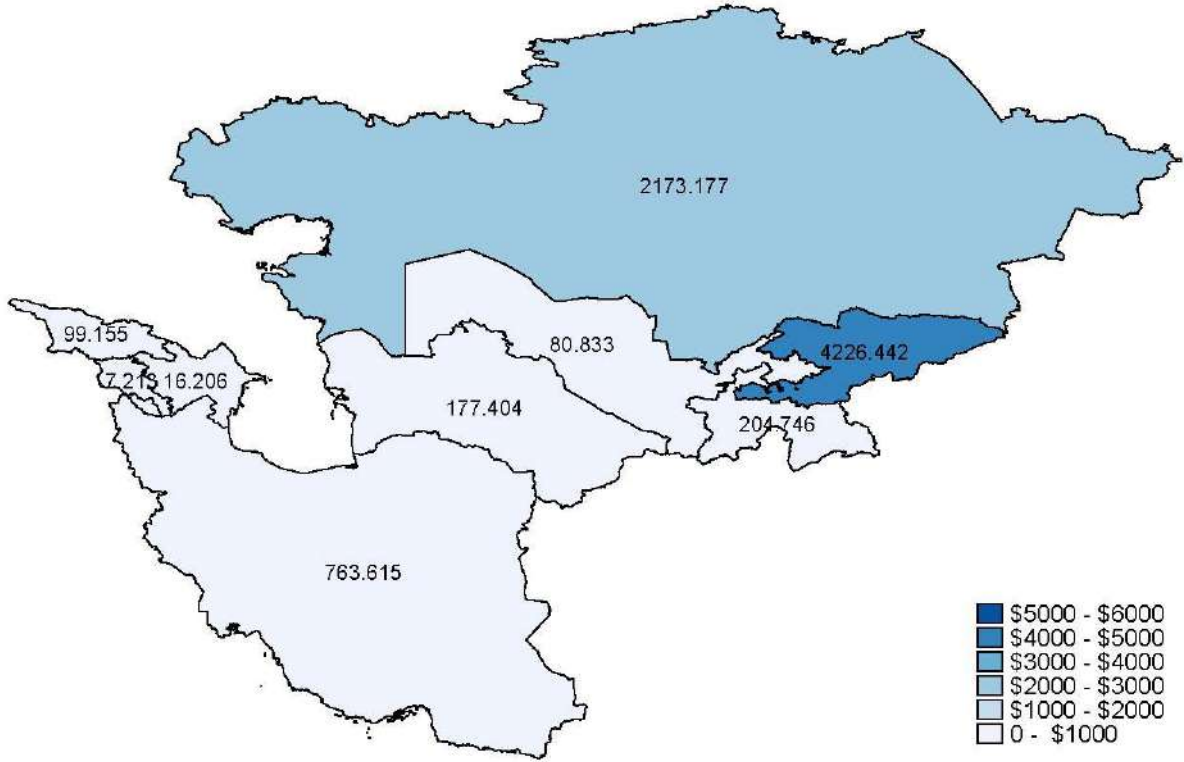
Etkiler	Bağımsız Değişkenler	dy/dx	Standart Hata	Z İstatistiği	p-değeri
Doğrudan Mekânsal Etkiler	lnc_{it}	0.1794***	0.0257	6.9900	0.0000
	lnh_{it}	-0.2004	0.1757	-1.1400	0.2540
	$lnex_{it}$	0.0161***	0.0058	2.8000	0.0050
	$lnim_{it}$	0.0802***	0.0125	6.4000	0.0000
	$lnfi_{it}$	0.0016	0.0045	0.3600	0.7160
	$dbri_{it}$	0.0704***	0.0199	3.5300	0.0000
Dolaylı Mekânsal Etkiler	lnc_{it}	0.0440**	0.0196	2.2500	0.0250
	lnh_{it}	-0.0550	0.0577	-0.9500	0.3410
	$lnex_{it}$	0.0038***	0.0020	1.9500	0.0510
	$-lnim_{it}$	0.0189***	0.0066	2.8700	0.0040
	$lnfi_{it}$	0.0003	0.0012	0.2800	0.7830
Yayılm Etkisi	$dbri_{it}$	0.0166**	0.0073	2.2700	0.0230
Toplam Mekânsal Etkiler	lnc_{it}	0.2234***	0.0393	5.6900	0.0000
	lnh_{it}	-0.2554	0.2287	-1.1200	0.2640
	$lnex_{it}$	0.0200***	0.0072	2.7900	0.0050
	$lnim_{it}$	0.0991***	0.0136	7.3000	0.0000
	$lnfi_{it}$	0.0020	0.0056	0.3500	0.7260
	$dbri_{it}$	0.0870***	0.0242	3.6000	0.0000

“*/**/**” ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde parametre tahminlerinin anlamlı olduğunu göstermektedir.

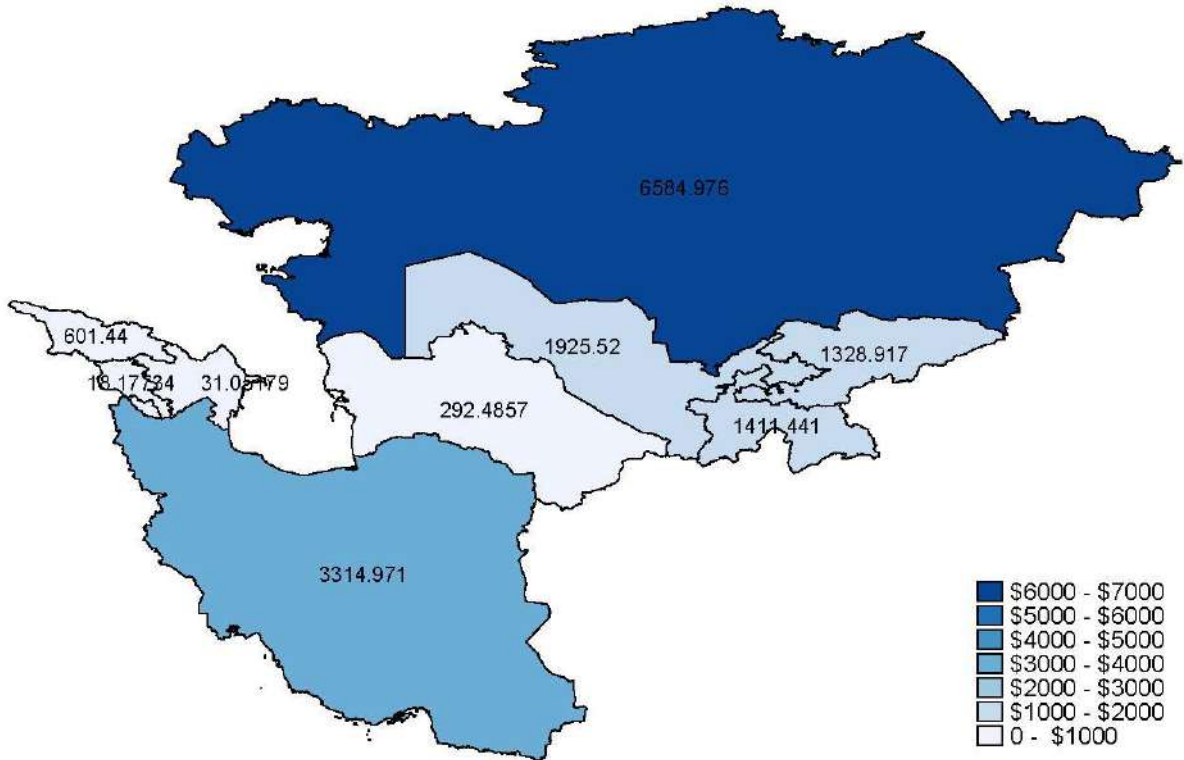
Tablo 2’deki parametre tahminlerinin doğrudan ve dolaylı olarak sınıflandırması mekânsal ekonometrik modellerin özelliğidir. Buna göre doğrudan etkiler ilgili değişkenin bağımlı değişken üzerinde, incelenen birimlerin kendi bölgelerindeki etkisini gösterirken, doğrudan etkiler (yayılm *-spillover-* etkisi) ise ilgili açıklayıcı değişkenin bağımlı değişken üzerinde oluşturduğu çevre bölgelere yayılan etkisini ifade etmektedir. Toplam etkiler ise bu iki etkinin toplamını temsil etmektedir. Tablo 2’deki parametre tahminlerine göre sabit sermaye oluşumu (lnc_{it}), Çin’e yapılan ihracat ($lnex_{it}$), Çin’den yapılan ithalat ($lnim_{it}$) ve Kuşak-Yol kukla değişkeni ($dbri_{it}$) Orta Asya-Kafkasya ülkelerinde büyüme üzerinde anlamlı etkiye sahiptir. Buna göre sabit sermaye oluşumu %1 arttığında incelenen ülkelerin kişi başı GSYİH’sı yaklaşık olarak %0.18 büyümekte ve ayrıca komşu ülkelerin gelirini de yaklaşık olarak %0.04 büyütülmektedir. Çin’e gerçekleştirilen ihracat ise %1 arttığında ülkelerin geliri yaklaşık olarak kişi başı %0.016 artmaktadır. Bu ticaretin gelir üzerindeki yayılım etkisi ise yaklaşık olarak %0.004’tür. Orta Asya-Kafkasya ülkelerinin Çin’den gerçekleştirdikleri ithalat ise ekonomileri yaklaşık olarak %0.08 büyütülmektedir. Bu oran, ihracata göre yaklaşık 4 kat daha büyüktür. Çin’den yapılan ithalatın çevre ülkelerin büyümesi üzerindeki yayılım etkisi ise yaklaşık olarak %0.019’dur. Bu pozitif dolaylı mekânsal etkinin, ihracatın doğrudan etkisini geride bırakmış olması dikkat çeken bir diğer bulgudur. Son olarak Çin’in Kuşak-Yol Girişimi 2013 yılında ilan edilip yürürlüğe konmasının ardından incelenen 9 ülkenin kişi başı geliri istatistiki olarak anlamlı bir şekilde yaklaşık olarak %0.07 büyümüştür. Bu etkinin bölge ekonomileri gelirleri üzerinde oluşturduğu dolaylı pozitif yayılım etkisi de yaklaşık olarak %0.017’dir.

Sonuç olarak, Kuşak-Yol Girişimi’nin incelenen Orta Asya-Kafkasya ülkeleri ekonomileri üzerinde olumlu etkisi olmuştur. Ancak bu pozitif etkinin Çin’den alınan doğrudan yabancı yatırımlardan çok Çin ile gerçekleştirilen ticaret ile meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Şekil 1. 2004-2013 yılları arasında Çin'den Alınan Yabancı Yatırımlar Ortalaması, Milyon ABD Doları

Şekil 2. 2014-2020 yılları arasında Çin'den Alınan Yabancı Yatırımlar Ortalaması, Milyon ABD Doları

3. Tartışma

Kuşak-Yol Girişimi'nin incelenen Orta Asya-Kafkasya ülkeleri ekonomileri üzerinde olumlu etkisi olmuştur. Ancak bu pozitif etkinin Çin'den alınan doğrudan yabancı yatırımlardan çok Çin ile gerçekleştirilen ticaret ile meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ticaret ile büyüme hipotezleri (İhracat ile büyüme ve ithalat ile büyüme) literatürde ampirik olarak oldukça sık incelenen konulardır. Bu konular hakkında güncel ve geniş bir literatür taraması sunan Panta vd. (2022) çalışmasına göre ticaretin her iki yönünün de tek tek veya birlikte iktisadi büyümeyi desteklediğine dair bulgulara erişmek mümkündür. Bu çalışma özelinde elde edilen ampirik bulguların arka planında nasıl bir iktisadi gerçeklik yattığını anlamak önemlidir. Bu bağlamda iki nokta üzerine odaklanılmalıdır. İlk olarak Çin'in bu ekonomiler için ne kadar önemli bir ticaret partneri olduğu ortaya konmalıdır. 2020 yılına ait ticaret verileri incelendiğinde dört ülkenin (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve İran) toplam ithalatı içinde Çin'in %30'dan fazla payı olduğu görülmektedir.

Üzerinde durulması gereken ikinci nokta ise bölge ülkelerinin Çin ile gerçekleştirdikleri ithalatın kompozisyonudur. İthalatın kompozisyonunu incelemek ilgili ülkenin Çin'den tüketim için mi yoksa üretim için mi ithalat talebi oluşturduğunu ortaya koyacaktır. Ham madde, ara malı, enerji ve makine teçhizat ithalatının Kırgızistan hariç tüm ülkelerde toplam ithalatın en az %40'ını oluşturduğu görülmektedir. Özbekistan, Türkmenistan, Gürcistan ve Azerbaycan için bu oran %70'in üstüne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada incelenen dokuz ülkeden Kırgızistan hariç tamamı üretim yapabilmek için Çin'den gerçekleştirdikleri ithalata bağımlıdırlar sonucuna erişilebilir.

Tüm bu detaylı ticaret verileri ve ampirik bulguları bir arada değerlendirecek olursak Çin Kuşak-Yol Girişimi kapsamına aldığı Orta Asya koridoru ülkelerinin iktisadi büyümesine katkı yapmayacak bir doğrudan yabancı yatırım strateji yürütmekte ve ithalat yolu ile bölge ekonomilerinin üretim kabiliyetlerini kendisinden gerçekleştirilen ham madde, ara malı, enerji ve teknolojiye bağımlı kılmaktadır. Kuşak-Yol Girişimi, Çin ekonomisine pozitif yönde katkı sağlarken, aynı zamanda bu çalışmada incelenen ülkeler üzerinde Çin'in iktisadi bir tahakküm kurmasının önünü açmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında Kuşak-Yol Girişimi Çin için "kazan" bir proje iken bölge ekonomileri için ise uzun vadede ciddi iktisadi riskler barındıran bir proje olarak dikkat çekmektedir.

Sonuç

Kuşak-Yol Girişimi'nin çalışma dâhilindeki ülkeler için getirdiği kazanç veya faydalardan biri alternatif ticaret rotalarının ortaya çıkmasını sağlayarak bu ülkeler için ticaret partnerleri açısından çeşitlendirme sağlayacağı ifade edilebilir. Aynı zamanda nakliye-ulaşım sürelerinin kısalması ve maliyetlerin düşmesi dış ticaretin artmasına olanak sağlayacaktır. Panel regresyon modeli ile elde edilen bulgular incelendiğinde ilk göze çarpan detay Orta Asya – Güney Kafkasya ülkeleri için işgücü stoğunun ve Çin'den alınan yabancı yatırım miktarının büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin bulunmadığıdır. Bunun nedeni olarak, ilgili ülkeler için Çin'den alınan yatırımların toplam geliri anlamlı bir şekilde etkileyecek büyüklükte olmadığı ve/veya bu yatırımların etkin ve verimli kullanılmadığı söylenebilir. Bununla birlikte Kuşak-Yol Girişimi'nin incelenen Orta Asya-Batı Asya koridoru ülkeleri ekonomileri üzerinde olumlu bir etkisi olmuştur. Ancak bu pozitif etkinin Çin'den alınan doğrudan yabancı yatırımlardan çok Çin ile gerçekleştirilen ticaret yolu ile meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- ABENDIN, S.; DUAN, P. (2021). "International Trade and Economic Growth in Africa: The Role of the Digital Economy". *Cogent Economics & Finance*, 9/1:1-25.
- AMINJONOV, F. vd. (2019). *BRI in Central Asia: Overview of Chinese Projects*. SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY: Social Science Research Network.
- ASHRAF, J.; LUO, L.; KHAN, M. A. (2022). "The Spillover Effects of Institutional Quality and Economic Openness on Economic Growth for the Belt and Road Initiative (BRI) Countries". *Spatial Statistics*, 47: 1-18.
- BANIYA, Suprabha; ROCHA, N.; RUTA, M. (2020). "Trade Effects of the New Silk Road: A Gravity Analysis". *Journal of Development Economics*, 146:1-18.
- BIRD, J.; LEBRAND, M.; VENABLES, A. J. (2020). "The Belt and Road Initiative: Reshaping Economic Geography in Central Asia?" *Journal of Development Economics*, 144:1-14.
- BROWN, K. (2017). *China's World: The Foreign Policy of the World's Newest Superpower*. New York: I.B. Tauris.
- CHELLANEY, B. (2017). "China's Creditor Imperialism". *Project Syndicate*. <https://www.project-syndicate.org/commentary/china-sri-lanka-hambantota-port-debt-by-brahma-chellaney-2017-12> (Erişim Tarihi: 15.06.2022).
- CHEN, M. X.; LIN, C. (2018). *Foreign Investment Across the Belt and Road: Patterns, Determinants, and Effects*. Working Paper. Rochester, NY: World Bank Group.
- DIENER, A. C. (2015). "Parsing mobilities in Central Eurasia: border management and New Silk Roads". *Eurasian Geography and Economics*, 56/4:376-404.
- DU, J.; ZHANG, Y. (2018). "Does One Belt One Road Initiative Promote Chinese Overseas Direct Investment?". *China Economic Review*, 47:189-205.
- DURLAUF, S. N.; JOHNSON, P. A.; TEMPLE, J. R. W. (2005). "Growth Econometrics". *Handbook of Economic Growth*, (Edt. Philippe Aghion and Steven N. Durlauf). Amsterdam: North Holland, 555-677.
- HERRORO, A. G.; XU, J. (2016). *China's Belt and Road initiative: can Europe expect trade gains?* Bruegel Working Paper ISSUE 5/2016. Working Paper.
- GARLICK, J. (2020). *The Impact of China's Belt and Road Initiative: From Asia to Europe*. London: Routledge.
- HUANG, R. vd. (2020). "Forecasting Trade Potential Between China and the Five Central Asian Countries: Under the Background of Belt and Road Initiative". *Computational Economics*, 55/4:1233-47.
- LALL, S. V.; LEBRAND, M. (2020). "Who Wins, Who Loses? Understanding the Spatially Differentiated Effects of the Belt and Road Initiative". *Journal of Development Economics*, 146:1-18.
- LI, M. (2020). "The Belt and Road Initiative: Geo-Economics and Indo-Pacific Security Competition". *International Affairs*, 96/1:169-87.
- MANKIW, N. G.; ROMER, D.; WEIL, D. N. (1992). "A Contribution to the Empirics of Economic Growth". *The Quarterly Journal of Economics*, 107/2:407-37.
- MANWA, F.; WIJEWEERA, A.; KORTT, M. A. (2019). "Trade and Growth in SACU Countries: A Panel Data Analysis". *Economic Analysis and Policy*, 63:107-18.
- NEDOPIL, C. (2022). "Countries of the Belt and Road Initiative (BRI)". *Green Finance & Development Center*. <https://greenfdc.org/countries-of-the-belt-and-road-initiative-bri/> (Erişim Tarihi: 16.06.2022).
- PANTA, H.; DEVKOTA, M. L.; BANJADE, D. (2022). "Exports and Imports Led Growth: Evidence from a Small Developing Economy". *Journal of Risk and Financial Management*, 15/11: 1-14.

- SACKS, D. (2021). “Countries in China’s Belt and Road Initiative: Who’s In And Who’s Out”. *Council on Foreign Relations*. <https://www.cfr.org/blog/countries-chinas-belt-and-road-initiative-whos-and-whos-out> (Erişim Tarihi: 16.06.2022).
- SAMAD, G.; ABBAS, Q. (2020). “Infrastructure in Central Asia and Caucasia”. *ADB Working Paper*, 1202:1-24.
- SOLOW, R. M. (1956). “A Contribution to the Theory of Economic Growth”. *The Quarterly Journal of Economics*, 70/1:65.
- SOYRES, F. vd. (2019). “How Much Will the Belt and Road Initiative Reduce Trade Costs?” *International Economics*, 159:151-64.
- WORLD BANK. (2019). *Belt and Road Economics: Opportunities and Risks of Transport Corridors*. Washington: World Bank.
- WORLD BANK. (2020). *South Caucasus and Central Asia - The Belt and Road Initiative: Kazakhstan Country Case Study*. Washington, DC: World Bank.
- YE, M. (2020). *The Belt Road and Beyond: State-Mobilized Globalization in China: 1998–2018*. Cambridge: Cambridge University Press.
- YU, L. vd. (2020). “Does the Belt and Road Initiative Expand China’s Export Potential to Countries along the Belt and Road?” *China Economic Review*, 60:1-16.
- YU, S.; QIAN, X.; LIU, T. (2019). “Belt and Road Initiative and Chinese Firms’ Outward Foreign Direct Investment”. *Emerging Markets Review*, 41:1-22.
- ZHAI, F. (2018). “China’s Belt and Road Initiative: A Preliminary Quantitative Assessment”. *Journal of Asian Economics*, 55: 84-92.

Kazak ve Kırgız Geleneksel Kıyafetlerindeki Maddi ve Manevi Kültür *Material and Spiritual Culture in Kazakh and Kyrgyz Traditional Clothes*

Elmira KANAİBEKOVA*

Öz

Geleneksel kıyafetler, her milletin sadece tarihî geçmişini değil, aynı zamanda yaşam tarzı, kültürü, inanç ve sosyal statüsünü de tanımlayabilir. Diğer Orta Asya ülkeleri gibi Kazakistan ve Kırgızistan da tarihî İpek Yolu'nun nimetlerinden yararlanarak giyim kuşam kültürünü çok yüksek bir seviyede geliştirebilen milletlerdir.

Kazak ve Kırgız geleneksel kıyafetleri, milletin kökenini, ekonomik, sosyal ve bulunduğu coğrafyayı, iklim koşullarını yansıtan göçebe hayatı ve eski gelenekleri içermektedir. Çalışmada Kazak ve Kırgız geleneksel kadın, erkek ve çocuk giyisileri kullanım özelliklerine, mevsimlere ve vücut bölümlerine göre sınıflandırılmıştır. Aynı zamanda malzemesi, yapısı, kullanılan motifler ve renkler, süslenmesi, işlevi incelenerek dünya görüşleri de ortaya konulmuştur. Geleneksel takıların süsleme ve kötü ruhlardan, şeytanlardan, hastalıklardan koruma faaliyetleri dışında taşıyıcılık hizmeti de belirlenmiştir. Geleneksel kıyafetlerin hem sosyal statü göstergesi hem de maddi ve manevi kültürün bir parçası olarak tanımlanmasına değinilmiştir. Çalışmanın sonunda kıyafetlerin günümüzdeki kullanılış özelliklerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak ve Kırgız geleneksel kıyafetleri, Geleneksel takılar, Kıyafetlerdeki desen ve renk, Kıyafetlerle ilgili inançlar.

Abstract

Traditional clothing can define not only the historical background of each nation, but also its lifestyle, culture, belief and social status. Like other Central Asian countries, Kazakhstan and Kyrgyzstan are nations that can develop their clothing culture at a very high level by taking advantage of the historical Silk Road.

Kazakh and Kyrgyz traditional clothes include the nomadic life and old traditions that reflect the origin of the nation, its economic, social and geography, climatic conditions. In the study, Kazakh and Kyrgyz traditional women's, men's and children's clothing were classified according to their usage characteristics, seasons and body parts. At the same time, world views were revealed by examining its material, structure, motifs and colors used, ornamentation and function. In addition to the ornamentation and protection of traditional jewelry from evil spirits, demons, and diseases, surrogacy service has also been determined. It is mentioned that traditional clothes are defined both as an indicator of social status and as a part of material and spiritual culture. At the end of the study, the features of today's use of clothes are also included.

Keywords: Kazakh and Kyrgyz traditional clothes, Traditional jewelry, Pattern and color in clothes, Beliefs about clothes.

0. Giriş

Kazak ve Kırgız geleneksel kıyafetleri denildiğinde göçebe yaşam koşullarından yerleşik hayat tarzına geçinceye kadarki giyim kültürü anlaşılmaktadır. Çalışmanın amacı, Kazak ve Kırgız kıyafetlerinin malzeme, tasarım, yaş ve cinsiyete göre sınıflandırılmasının dışında coğrafi

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü doktora öğrencisi, e-posta: elmirakanibek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9352-2948>.

özelliklere göre de belirlenmesidir. Örneğin bölgelere göre giyisiler kumaşı, deseni, motifleri, hatta rengine göre de farklılık ve özellikler göstermektedir.

1. Kazak ve Kırgız Kıyafetlerinin Tarihi

Tarihimize baktığımızda, göçebe Türk halklarının kıyafet kültürünün çok yüksek bir seviyede geliştiğini görebiliriz. Saka (İskit) ve Hun döneminden başlayarak, Koktürkler, Uygurlar, Karahanlar, Samaniler ve Oğuzların değerli taşlarla süslenmiş giysilerinde hem benzerlikleri hem de özellikleri fark edebiliriz. Orta Çağda Rusya ve Avrupa'da moda olan değerli kürk, süet, deri, ipekten yapılmış erkek ve kadın kıyafetlerini eskide Sakaların (İskit) liderleri ve akrabaları tarafından giyildiği Pazırık, Katandı, Tuyaktı, Şibe, Kalcin kurganlarındaki arkeolojik kazılar sırasında açıklanmıştır. Moğolistan topraklarında Noin Ula'da bulunan kaftanlar ve kürkler, baş giyimler Kazakların etnografik kıyafetlerinde bulunur (Ömirbekova 2015: 9-10).

Göçebelerin kıyafetlerindeki benzerlikler renkler ve dekorasyon özelliklerinden de anlaşılmaktadır. Türklerin etnografik kıyafetlerinden MÖ. 7-8. yüzyıllarda ipek kumaşının çok sayıda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Onlar kırmızı, sarı ve yeşil kumaşlardan hafif kaftanlar ve elbiseler yapmışlar. Parlak renkli kumaşla yapılan dış kıyafetler kağanlar ve akrabaları tarafından giyilmiştir. Saka döneminde, dinî kavramdan dolayı kırmızı renk güneşi, ateşi sembolize etmiştir ve eski göçebelerin yaşamında kırmızının ideolojik olarak önemli rol aldığını göstermektedir. Göçebeler gökyüzüne, Tengri'ye inandıkları için mavi rengi dünya görüşlerinde dini bir sembolü simgeleyen renk haline gelmiştir (Ömirbekova 2015: 10-13).

Kazak kıyafetlerinin tarihine gelirse, eski göçebeler süet, deri ve ince keçeden giysiler giymiş, liderleri ve akrabaları ise altın, gümüş ve değerli taşlarla süslenmiş kaftanlar ve "ışıklar" (dış giyisi) giymişler. Eski göçebeler toplumunda yaşayan üst sınıf ve sıradan insanların kıyafetlerindeki büyük fark, Ekim Devrimi'ne kadar devam etmiştir. Sıradan olan göçebelerin kıyafetleri koyun ve deve yününden dikilmiştir ve keçi derisi de kullanılmıştır. Onlar özellikle yumuşaklık ve yağışlarda sağlamlık bakımından farklılık göstermiştir.

Baykuş kuşu Kazaklarda kutsal olarak biliniyor. "Üki" takarak iblislerden, şeytanlardan, hastalıklardan korunacağına inanılmıştır. Daha sonra üküyü takiya, saukele, dombıra, beşiğe bağlamaya başlamışlar. Eski şamanlar, batır, sanatçılar da ükü takmışlar. Ayrıca göçebeler, koruyucu olarak görev yapan kuşların ve hayvanların bedenlerini süs olarak taşımışlardır.

Göçebelerin kıyafet tarihinden bahsederken, Altın Elbiseli Adamın kıyafetlerindeki özelliklere dikkat çekilir. Üstüne ince bir ipek gömlek, kısa bir kamzol, kırmızı süet pantolon, topuksuz yüksek çizme giymiş. Başında «Kambur Börk" var. Bu sadece Saka aristokratlarının giydiği bir başlıktır. Boynunda altın kolyesi var. Süslemelerde leopar, geyik, oğlak, arhar, at, çeşitli kuşlar tasvir edilmiştir, bunlar "hayvanat tarzı" olarak adlandırılan İskit-Saka takı sanatının en iyi örneği sayılmaktadır (Ömirbekova 2015: 15).

Resim 1. Altın Elbiseli Adam

20. yüzyılın sonlarından 21.yüzyılın başlarına kadar üretimin geliştirilmesi, komşu halklarla ekonomik ve kültürel ilişkilerin güçlendirilmesi, Rusların, Ukraynalıların, Almanların, Tatarların ve diğer halkların sayısız göçüyle ilgili Kazak yaşamındaki değişiklikler ve şehir modasının etkisi geleneksel kıyafetleri de etkilemiştir.

Kazaklarda giysi dikmek için deve yünü, koyun yünü, keçi tüyü kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Kazak ustaları tavşan yünü, kuşun tüylerini kullanmışlar. Tavşan yününden atkılar, eldivenler, çoraplar, bökebaylar (şalı) örülmüştür.

Orta Asya'daki Kırgız kıyafetlerine yüksek dağ iklimli hava koşullarının da önemli ölçüde etkisi görülmüştür. Giysilerde yaygın olarak her ailede üretilen, ev yapımı kalın yünlü kumaş, evcil ve vahşi hayvanların keçeleri, derileri kullanılmıştır. Ancak, 18-19. yüzyıllarda Kırgız kıyafetlerinin bir kısmı Kaşgar ve Orta Asya hanlıklarından satın alınıp getirilen kumaşlardan dikilmeye başlamıştır (Abramzon 1990: 135).

Orta Asya halklarının kıyafetlerindeki ortak özellikler, kumaşın en sevilen ve en yaygın renklerinde görünmüştür. Örneğin, Orta Asya'daki tüm halkların şerit kumaştan yapılmış giyisileri bulunuyordu. Ortak özellikler giysilerin dışında süslemeler ve gümüş metal plakalarda da ifade edilmiştir. 20.yüzyılda Orta Asya halklarının zenginleri ile maddi durumu iyi olmayanlarının geleneksel kıyafetleri aynı unsurlardan oluşmuştur. Kıyafetlerindeki farklılık sadece kumaşın kaliteliliğinden ve süslenmesinden anlaşılmıştır (Zaharova vd. 1989: 15).

Dikiş makinesinin icadından önce Kırgız kadınları kıyafetleri elleriyle dikmişler. Giyim biçimlerinin değişimi ve yenilerinin ortaya çıkmasında ticaret önemli bir etken olmuştur. (Antipina 1962: 217).

Kırgızlarda koyun yününden yapılan kumaşa 'taar' denir. Onlar beyaz ve kahverengindeydi. Bu taar kumaşı esas olarak erkek dış giyisi 'çepken' ve erkek pantolonu 'şim' için kullanılmıştır. Soğuk ve kötü hava koşullarında bu kumaştan yapılan kıyafetler vazgeçilmemiş, ıslanmamış, rüzgâra savrulmamış, soğuktan ve güneş ışığından iyice korumuştur. Deve yününden ise yoğun ve dayanıklı şekilde 'piyazi'(nuūazu) kumaşı yapılmıştır. Piyzai ile üretilen dış giysiler 'too çepken' ya da 'piyazi' diye adlandırılmıştır. Deve yünü giyisiler günlük kullanım için değil, farklı törenlerde dekoratif giysi olarak kullanılmıştır. Çok pahalı ve çoğunlukla zenginler tarafından giyilmiştir (Suhareva 1979: 216).

Kırgız giysileri bölgelere göre de özellikler taşımışlar. Örneğin, Oş bölgesinin kuzey ve kuzeydoğu kısmında Rus şehir kıyafetlerinin örnekleri ve Fergana özelliklerini gösteren Özbek kıyafetlerinin örnekleri bulunmuştur. Geleneksel özellikler daha çok yaşlı erkekler ve yaşlı kadınların kıyafetlerinde korunmuştur. Modern kentsel giysiler ise gençler arasında geniş kullanıma sahip olmuştur. Güneyde yine de gençlerin kıyafetlerinde geleneksel unsurlar bulunmuştur (Abramzon 1990: 141).

2. Çocuk Kıyafetleri

Kazak ve Kırgızlarda çocuğun ilk 40 gününü kutlama geleneğine "Kırkınan Şıgaru", "Kırkın Çıgaru" denir. Geleneğe göre annesinin bebeğe özel bir gömlek dikmesi gereklidir. Gömlek saygın insanların eski kıyafetlerinin parçalarından (40 parça) oluşmuştur. Genel olarak, erkek çocukların kıyafetleri yetişkin erkeklerin giydiklerinden hiç farkı yoktur. Sadece çocukların gömleklerinde düğme omuzlarında bulunmuştur (Antipina 1962: 221).

Resim 2. Çocuk Gömleği

Kazak ve Kırgızlarda çocuklara nazardan korusun diye *boncuk* takmışlar. Ergen çağa geldiğinde boncuklar çıkartılmış, ama diğer koruyucu eşyaları hayatı boyunca taşımaya devam etmişler.

Resim 3. Koruyucu Eşyalar

Küçük göçebelerin saçları genellikle tamamen kesilmiştir. Ancak, kadın sürekli düşük yaparsa ve çocuk özellikle uzun zamandır bekleniyorsa, çocuğa küçük bir *at kuyruğu gibi saç* bırakmak durumlarına rastlanır. Çocuk büyüyünce bıraktığı saç kesilmiştir.

Kız çocukların kıyafetlerinde de yetişkinlere göre farklılık bulunmaz. Elbiseler çoğunlukla topuklara kadar uzanmış, avuçları rüzgârdan ve soğuktan koruması için uzun kollu dikilmiştir. Kız çocuk kıyafetlerinde, kumaşa üçgen şeklindeki "*Tumar*" dikerek nazardan koruyacağına inanmışlar. Göçebeler özellikle gümüşü önemsemişler, kıyafetler genellikle bu metalden yapılmış boncuklar ve düğmelerle süslenmiştir.

Resim 4. Kız Çocuk Kıyafeti

3. Kazak ve Kırgızlarda Erkek ve Kadın Başlıkları

Kazaklarda keçeden yapılan başlığın bir türü, kalpaktır. Beyaz keçeden yapılan kalpak "ak kalpak", kenarı yukarı doğru eğimli olan türüne ise "ayır kalpak" denir. Kalpağın yine bir türü "telpektir".

Resim 5. Erkek Başlıkları

Börük başlığı, “böri, kurt” sözlerinden gelmektedir. Börkin ilkbahar ve sonbaharda giyilen türleri vardır. Börkin türleri hayvan derilerinden kundız börük, kamşat börük, janat, tilki börük, ükili, kambur (şoktu) börük, nar örkeş börük, kazak börük, noğay börük vd. gibi şekline ve ortama bağlı olarak da değişebilir. Börk türleri, yüzlerce yıldır değişmeden Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar yaygın olarak kullanılmıştır.

Resim 6. Börkler

Takiya (takke), kadifeden, ince kumaştan yapılmış yazın kullanılan ince başlıktır. Erkek takkelerinde tenge, boncuk, örgü yoktur. Ancak “boynuz”, “at” gibi desenlerle işlenmiştir.

Resim 7. Takkeler

Tilki tımak, Kazakistan'ın tüm bölgelerinde hayvancılığın kışın giydiği başlık türüdür.

Resim 8. Geleneksel Başlıklar

Külapara başlığın Batı'da “jalbay” veya “jalbağay” derken, Aral ve Syrdarya tarafı “dalbay” olarak adlandırmıştır. Erkekler sürekli masada *takke* takmışlar. Diğer başlıklar dışarıda, açık havada takkenin üstünden giyilmiştir (Kalıbekova 2011: 241).

Resim 9. Külapara Başlığı

Kırgızlarda başlık kutsal sayılmaktadır. Bu sebepten eskiden erkekler başlığı olmadan topluma görünmekten kaçınmışlar.

Malakay, genç erkek çocukların başlığıdır. Eskiden malakayı tebeteyin altından da giymişler. Malakayı çoğunlukla gri, bej, kahverengi, siyah ve beyaz renkli keçeden yapmışlar. Bazen koyun ve avlanan yaban hayvanların kürklü derisi de kullanılmıştır. Malakayın şekli boz üye benzemektedir (Tanrısever vd. 2015: 861).

Kalpak, Kırgız halkının tarihi ve kültüründe önemli yere sahiptir. En eski kalpaklar keçeden yapılmış, üzerlerinde tek bir dikiş bile bulunmamıştır. Onları “uyutma” ya da “*tuyuk kalpak*” diye adlandırmışlardır. Sonradan üzerine geleneksel Kırgız desenleri işlenmeye başlamıştır. Bazıları kışın da kalpak takıyorlarmış, ancak daha yoğun keçeden yapılmıştır.

Resim 10. Kırgız Kalpağı

Her kalpak, rengi ve desenleri ile farklı bir mânâ taşımaktadır. Kalpakta kullanılan *beyaz renk*, fikir hürriyetini temsil eder. Farklı renkleri ve şekilleri bulunmaktadır. Özellikle günümüzde siyah renklerle kombine edildiği görülmektedir. Kırgız erkekler düğünlerde, cenaze törenlerinde ve ananevî bayramlarda mutlaka kalpak takarlar. Ancak sadece düğün ve cenazelerde değil, günlük

hayatta da Kırgızistan sokaklarında kalpakla gezenlere rastlamak mümkündür. 2011 yılından itibaren her yıl 5 Mart'ta "Kalpak günü" düzenlenmektedir (Tanrısever vd. 2015: 863).

Kırgız halk kültüründe beyaz renk nerede, kimin veya neyin üzerinde ve ne şekilde olursa olsun önemli görülmüş ve ona kutsallık verilmiştir. Yeni evlenen gelinin başörtüsünde, içilen kımızda, gömlekte, takılan kalpakta, boz üyde (Kırgız çadırı), edilen ve alınan duada, hep beyaz rengi hem şekil hem anlamsal hem de inanç boyutunda görmek mümkün olmuştur. (Bayrak 2017: 91).

Soğuk mevsimde göçebeler ya *tebetey* ya da *telpekleri* giymişler. Bu arada, evlenmemiş kızlar da tebetey takmışlar, sadece onların başlığının üst kısmı kırmızı kumaştan, erkeklerinki ise koyu mavi, siyah ve bordodan yapılmıştır. Kadın tebeteyi su samuru kürküyle yapılmışsa, erkek tebeteyi için koyun derisi kullanılmıştır. Zenginler tilki derisinden yapılan tebeteyi de giymişler. Kışın da *Telpek* giyilirmiş. O, tebeteyden biraz kısa şekilde dikilmiş, sıradan olan göçebeler, örneğin çobanlar tarafından giyilmiştir. Telpek çok pratik, ağır işleri yapmak için kullanılmıştır (Suhareva 1979: 331).

Resim 11. Tebetey Başlığı

Erkek vefat ettiği zaman kıyafetleri çocuklara dağıtılmıştır. Bu gelenek hala Kırgızistan'ın bazı bölgelerinde korunmuştur. Ancak eski başlıklar hiç kimseye verilmemiştir. Eski geleneklere göre, yağa batırılıp ateşe atılmıştır.

Resim 12. Kırgız Başlığı

3. Kazak ve Kırgız Kadın Başlıkları ve Takıları

Kazaklarda *Saukele*, 19. yüzyıla kadar kullanılan başlıkların biridir. Saukeleyi nişanlı kız ve bu kıza eşlik edip "sınsu" söyleyen arkadaşları giymişler. Gelin ayrıca damadın evine saukele giyerek girmiştir. Gelin saukeleyi düğünden sonra 1 sene giymiş, bir seneden sonra yerine jeleği giymiştir. Saukele gümüş, altın, inciler ve mercanlarla süslenmiştir. Genellikle ustalar yaklaşık bir yılını harcamışlardır. Gelinin düğünde giyen saukelesine göre onun hangi boydan olduğu ve maddi durumu anlaşılmıştır (Kalıbekova 2011: 242).

Resim 13. Saukele Başlığı

Kimeşek, bebek doğduktan sonra, genellikle 25 ile 45 yaş arasındaki kadınlar tarafından giyilmiştir. Beyaz kumaştan dikilmiş ve yoğun nakışla işlenmiştir. En güzel kimeşek genç gelinler tarafından giyilmişse, otuz yaşın üzerindeki kadınlar gümüş ve boncuklu takılarla süslenmiş kimeşek giymenin uygunsuz olduğunu düşünmüşler. Çocukları olgunlaşan yetişkin kadınlar, sadece az miktarda işlenmiş kimeşek giymişler (Kaydauilkyzy 2012: 15).

Resim 14. Kazak Kimeşeği

Kazaklar, başlıklara bakarak hangi sınıfın, hangi boyun temsilci olduğunu öğrenmişlerdir. Evlenen kızların başlığı “jelek” ve “şalma” diye adlandırılmış ve her ikisi de beyaz kumaştan dikilmiştir. Takke, evlenmemiş kızlar tarafından giyilmiş ve 18. yüzyıldan beri kullanılmaya başlamıştır. Kızların takiyaları altın ve gümüş nakışlarla, madeni paralar, küçük boncuklar, değerli taşlar, mercanlarla süslenmiştir. Tavana küçük nazar boncukları asılmış, batıl inançlara göre “üki” takılmıştır (Kalıbekova 2011: 243).

Resim 15. Kazak Takkesi

Kırgızlarda *Tebeteyi* sadece evlenmemiş kızlar giymiştir. Zengin ailelerin kızlarına tebeteyi su samuru ve sansardan dikmişler. Sıradan olan kızlar kuzu derisinden yapılan tebeteyi kullanmışlar. Tebeteyin tabanı kırmızı pazen veya kadifeden yapılmıştır. Üstte baykuş tüyleriyle süslenmiş, bazen tebeteyi büyük bir *püskülle* tamamlamıştır.

Resim 16. Kırgız Kızlarının Tebeteyi

Ala tamak, evlenmemiş kızların taktığı bir kolyedir. Onun sayesinde boynun daha uzun ve daha ince görüldüğüne inanılmıştır.

Resim 17. Kırgızların “ala tamak” kolyesi

Evlendikten hemen sonra Kırgız kızları saçlarını değiştirmişler. Daha önce çok sayıda küçük örgü örmüşse (beşkökül), evlendiğinde saçları iki kalın örgüye örülmüştür. Genellikle kızlar kökülünü sadece evlendiği zaman kestirebilmiştir. Evlenen kız *şökülö* giymiş. Yani, değerli taşlar süslenmiş beyaz keçe, kırmızı pazen veya kadifeden yapılmış bir başlıktır. Şökülö’yü kürkle ve tepesi tavus kuşu, sülün veya baykuşun tüyleri ile süslemişler.

Resim 18. Kırgızların “şökülö” başlığı

Bu başlığı kız damat evine giderken giymiş ve düğünden birkaç güne kadar şökülöyü çıkarmamış. Başlık daha sonra küçük kız kardeşleri için kızın baba evine geri verilmiştir. Araştırmalara göre, yüksek kask şeklindeki başlıklar Orta Asya’da 13.yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlamıştır (Antipina 1962: 250). Evli Kırgız kadını *eleçek* giymesi gerekiyordu. Eleçeği yazın da kışın da çıkarmamışlar. Eleçek, özel bir şekilde bükülmüş birkaç metre uzunluğunda kumaştan yapılan başlıktır. Kadın ne kadar zengin olursa, eleçeği de o kadar uzun olmuştur. İlk kez eleçek, kadının başına evli olduktan sonra en büyük akrabaları tarafından sarılmıştır. Başlığı giydirirken gelin ağlamış, kadınlar ona şarkı söylemişler. Bazı kaynaklara göre kadınların bu başlığı ancak doğumdan sonra giyebildiği anlatılıyor. Eleçek başlığından kadının

sosyal durumu ve yaşının yanı sıra manevi durumu da anlaşılmıştır (Antipina 1962: 257). Eleçek, öldükten sonra bile kadınla birlikte vücuduna örtülmüştür.

Resim 19. Altay Vadisi Kadınlarının Eleçek Başlığı

Böyle parlak bir *eleçek* (güneyliler kelek, ileki der) Altay Vadisinin kadınları tarafından giyilmiştir.

Kırgızistan'ın güney bölgelerindeki kadınların eleçeği, yüzünü *güneşten koruyacak* şekilde yükselmiştir. Üstü rengârenk işlemeli bir askıyla örtülmüştür. Kızların boyunları açık bırakılmıştır. Başlıkta farklı renkte boynuz motifleri, bitkilerin birçok çeşidi görülmüştür. Başlığın kenarları işlemelerin yanı sıra inci, sedef düğme ve mercan boncuklarla süslenmiştir (Antipina 1962: 254).

Resim 20. Güney Kırgızistanlı Kadınların Eleçeği

Çaç kap, evli kadınların eleçeğin altından giydikleri bir başlıktır. *Çaç kapı* kadın çocuklu olduktan sonra kullanmaya başlamış. Her ne kadar başını tamamen kapatsa da, onu toplumda göstermek uygunsuz sayılmıştır. Ülkenin kuzey bölgelerinde, evli kadınlar boğazlarını soğuk ve rüzgârdan korumak için çeneleri kapalı şeklindeki tek renkli kıyafetleri tercih etmişler.

Resim 21. Kuzey Kırgızistanlı Kadınların Giysileri

Böyle bir eleçeği *Sarıbağış* kabilesinin Kırgızları giymişler. Kuzeyliler bu başlıkla boğazlarını kapatarak güçlü rüzgârdan korunmuşur. *Kübök* bir tür saç süslemesidir. Resimdeki kübök *ipek iplikten, gümüşten ve boncuklardan* yapılmıştır.

Resim 22. Kübök

Kız evlendiği andan itibaren iki kalın örgü örmeye başlamıştır, saçının uçlarını *çaç uçtuk* ve *somduk* ile süslenmiş. Kadının *çaç uçtuğu* takması hayatı boyunca devam etmiştir.

Resim 23. Çaç Uçtuk

Resimde farklı mücevherlerle süslenmiş siyah kadifeden yapılmış somduk gösterilmektedir.

Resim 24. Somduk

Kadınlar boynuna üçgen ya da dörtgen şeklinde içine dualar koyulan *boy tumarlar* asmışlar. Boy tumarlar zincirler, boncuklar, madeni paralar yardımıyla boyuna takılmıştır. Çoğunlukla boy tumarları Kırgız ustaları değil, Buhara zanaatkârları yapmışlar. Bu tür süslemeler pahalı olmuş, farklı törenlerde takılmış ve iyi şekilde korunup nesilden nesile miras olarak kalmıştır (Antipina 1962: 261-262).

4. Kazak ve Kırgızlarda Erkek Kıyafetleri

Yumuşak yünlü hayvanların derisinden yapılan kürkleri Kazaklar “İşik” olarak adlandırır. İşğin janat işik, eltiri işik, sensen işik, kaskır (kurt) işik, tülki (tilki) işik, puşpak işik, orman işik, bulgın işik gibi çeşitleri var.

Resim 25. İşik

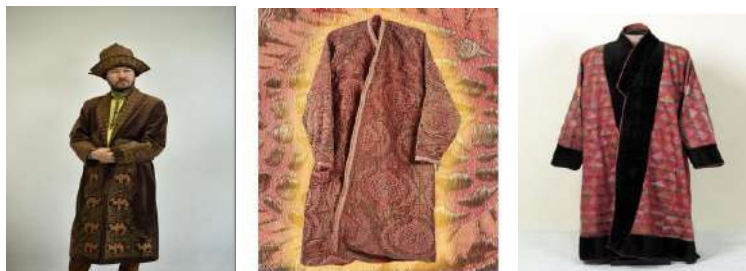
Deve yününden yapılan şekpen, çok geniş ve uzun dikilmiş, yağmurdan, fırtınadan ve kötü hava koşullarından korumuştur. Törenlere giyilen şekpenler boyalı yünden dikilmiştir.

Resim 26. Şekpen

Geleneksel giysilerde en önemli yeri şapanlar alır. Eski Türklerde yaygın olan şapan, Orta Asya'daki Türk halkları arasında yaygın olan değerli giysilerdir. Çünkü Kazaklarda böyle bir atasözü vardır: “Tanıdığın yerde boy kıymetli, tanımadığın yerde ton kıymetli”. Ayrıca Kazaklarda saygın konuklar için Şapan hediye etme (Şapan jabu) geleneği gelişmiştir. Şapan ve İşik sadece bağışlanmakla kalmamış, aynı zamanda ülkeler arasında barışı koruma görevini de yerine getirmiştir (Kalıbekova 2011: 237).

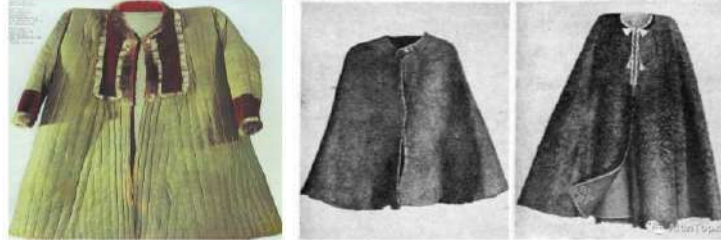
Resim 27. Şapan

Osmanlı döneminde bile Padişahlar işinde başarılı olan işçileri ödüllendirmek için şapan bağışladıkları. Hem Kazaklarda hem de Türklerde, şapanların değeri renk, kumaş ve

düğmeleriyle ifade edilmiştir. Kazaklarda en güzel şapanları şairler, sanatçılar giymişlerdir. Renkleri çoğunlukla kırmızı, açık yeşil rengindeymiş. En eski kış kıyafetlerinden biri yünden yapılan, astarlı giyim, “küpilerdir”. Erkek giysileri "kebenek" adı verilen keçeli bir şekpeni de içerir. Kebeneği çiftçiler kış aylarında dış giyim olarak giymişler. Erkek dış giyimi genellikle düğmesiz yapılmış, bu yüzden kemer en temel unsur olarak kabul edilmiştir (Kalıbekova 2011: 238-239).

Resim 28. Küpi ve Kebenek

Kırgız göçebeleri ise iki çeşit *gömlek* giymişler: kısa ve uzun. Zenginler mutlaka önce kısa bir gömlek, üstünden uzun bir gömlek giymişler. Erkeklerin pamuklu kumaştan yapılmış gevşek, dizlere kadar uzanan gömleğine “*Jegde*” denir. Açık yakası bağcık ya da düğme ile bağlanmış. Erkeklerin toplumda sadece jegdeyle görünmeleri uygunsuzdu, üstüne mutlaka bir şeyler giymeleri gerekiyordu. Jegdeyi erkekler 5-6 yaşından itibaren 30’lu yaşlarına kadar giymişler. Eskiden ‘açık köyne’ diye adlandırılan açık gömlek kuzeyli Kırgızların kıyafeti olarak sayılmıştır. Cenaze töreni Kırgızların açık gömlek giyme geleneğine tanıklık ediyor (Antipina 1962: 220).

Resim 29. Kırgız Erkek Gömleği ve Pantolonu

Göçebelerin *pantolonları* çok geniş dikilmiştir. Pantolonun içinden mutlaka “*dambal*” giymişler. Koyun veya keçi derisinden dikilmiş (teke şım). Keçi derisinden yapılanı inanılmaz derecede sağlam ve rahat tutmuş, süet ile dikilmiştir. Bu tür kıyafetlerle *hayvan avlamak* ya da *kök-börü’yü oynamak* bir zevk olmuştur. Ama süet derisinden yapılmış pantolonlar çok pahalıymış ki, aynı fiyata bir at satın alınabilirmiş. Koyun derisinden yapılan pantolonlar gündelik kıyafetler olarak giyilmiştir. İçlerine kürk dikilmiş, kalça tarafı geniş ve altlarına doğru daralmıştır (Antipina 1962: 223).

Aslında sonbaharda elde edilen yün daha çok tercih edilirmiş, zira bu mevsimde elde edilen yün, yaz boyunca hayvan sırtında kalarak iyice güneş aldığı için sıcak tutarmış. Baharda alınan yünler ise dөşeme ve serme gibi eşyaların yapımında kullanılmış.

Soğukta göçebeler hem *çapan* hem de *çepken* giymişler. Çapan yoğun malzemeden dikilmiş, keçe veya pamukla doldurulmuş. Kaptama çapanın^{†2} kullanım alanı çok geniştir. Bu çapan türü Han Tengri, Issık Göl, Talas ve Oş bölgesinin doğu

[†] Yuvarlak kollu, omuzları dikili, siyah düz veya çizgili kumaşla dikilmiş çapan çeşidi.

tarafında günlük dış giyisi olarak kullanılmıştır. *Çepken* keçeden dikilmiş, çapandan daha geniş ve daha uzun. İki tür çepken vardır: *Piyaz* ve *Basma*. Piyaz çepken deve yününden yapıldığı için sadece zenginler tarafından giyilmiştir. *Basma* çepken koyun yününden yapıldığı için herkes satın alabilmiştir. O, çobanları ve avcılarını soğuk, yağmurlu ve karlı havadan korumuş, bir nevi yağmurluk vazifesi olarak kullanılmıştır.

Güneyde çepken astarsız dikilmişse, kuzeyde çoğunlukla astarlı dikilmiştir (Antipina 1962: 225-226). *Karı jen çapan*, kısa kollu hafif bir çapandır. Çoğunlukla Talas'ta giyilen çapanın kolları dirsekleri biraz örtmüştür.

Resim 30. Karı jen çapan

Sıcak havada büyükler tarafından tercih edilen dış giysilerin biri, *jelek'tir* (Oş bölgesinde 'beşmant' denir). Araştırmalara göre jelek 80 yıl önce Kırgızistan'ın güneyinde kullanılmaya başlamıştır. Genellikle jeleği çapan gibi pamuklu yün veya keçe ile doldurmamıştır. Ustalar jeleği siyah kadifeden geniş biçimde dikmişler (Antipina 1962: 230).

Resim 31. Jelek

Çocuk 12 yaşına geldiğinde *kemer* takmaya başlamış. Gençler parlak kemerleri tercih etmişlerse, yaşlılar beyaz kemerleri takmışlar. Güney bölgede erkekler *renkli ipliklerle* yapılmış kemerleri takmayı sevmişler, bazen de eşarpları kemer yerine kullanmışlardır.

Resim 32. Kemer yerine eşarp kullanmışlar

İlginç bir şey, kemeri bağlama tarzına göre erkeğin karakteri hemen anlaşılmıştır. Eğer kemer sıkı bağlanmışsa, o zaman karşınızdaki sağlam ve ciddi bir kişidir. Eğer kemer rahat bağlanmışsa, bu onun karakterinin yumuşak olduğu anlamına gelmiştir. *Ilgiç*, gençler tarafından sıklıkla kullanılan deri kemerdur. Ilgiçe gerekli çeşitli şeyler (bıçak, çakmaktaşı, bir torba tuz) yerleştirilmiştir. Yani kemerlerin kıyafetleri süslemesinin dışında taşıyıcılık hizmette kullanıldığı görülür. "*Kemer kuru*" en önemli etkinliklere takmışlar. Bu,

farklı şekillerdeki gümüş perçinlerle süslenmiş ham deriden yapılmış *deri kemerdir*. Kemer kurunun sol tarafına bir *bıçak* asılmıştır, silah olarak değil belalardan koruyucu unsur olarak kullanılmıştır (Antipina 1962: 230-231).

Resim 33. Kemer Kuru

Avcılar, bellerine ihtiyaç duydukları eşyaları (bıçaklar, çakmaktaşı, bız) tuttukları özel bir kemer takmışlar. Ayrıca uzun çizmeleri tercih etmişler, çünkü geniş bacaklarda okları saklamak mümkün olmuştur.

Resim 34. Avcı çizmesi

Bai, bi ve *manaplar* yüksek sosyal statülerini vurgulayabilmek için sable kürkünden yapılmış *kalpak* giymişler.

Resim 35. Kırgız Çepkeni

Nootu çepken, koyun yününden yapılmıştır. Son derece dayanıklıdır ve ısıyı mükemmel şekilde korumuştur. Zenginler, leopar veya vaşak kürklerinden yapılmış *kürkleri* (*İçik*) tercih etmişler. Onu sadece çeşitli etkinliklere ya da ziyarete giymişler. Sıradan göçebeler koyun derisinden yapılan kürkleri giymişler. Kuzeydeki çobanlar "*kementay*", yani beyaz renkte yoğun keçeden yapılmış, sıcak tutan kamzol giymişler (Antipina 1962: 229).

Resim 36. Kırgız Erkek İçiği

6. Kazak ve Kırgızların Geleneksel Erkek ve Kadın Ayakkabıları

Göçebe Kazaklar arasında en yaygın kullanılan “saptama” çizmeler evde işlenmiş, deriden yapılmıştır. Çizmelerin içinden dizleri soğuktan ve rüzgârdan koruyan keçeden yapılmış çoraplar (baipak) giyilmiştir. “Masi” çoğunlukla yaşlılar tarafından giyilmiş ve dışarı çıkarken üstünden mutlaka “kebis” giymişler. Maddi durumu iyi olmayanların ayakkabıları yoğurulmamış deriden yapılmış ve “şokay” diye adlandırılmıştır (Kalıbekova 2011: 240).

Orta Asya'da kırmızı çizme ve kırmızı kemer, yöneticiliğin sembolü olmuş. Anadolu Türklerinde ise nüfusun büyük bir kısmı tarafından sarı renkli çizmeler en yüksek statüye sahip olduklarına işaret etmiştir (Süslü 1989: 167).

Çokoi (deri tabanlı keçeden yapılmış yumuşak çizmeler) ve Paiçekler (deriden yapılmış ve bağlamalarla ayaklarına tutturulmuş) çobanlar gibi zengin olmayan insanlar tarafından giyilmiş, çokoiyu çıkarmak da zor olmuştur. Çarıklar, yalnızca zengin insanlar tarafından giyilmiştir. Bunlar at veya boğa derisinden yapılmış uzun çizmelerdir. Ötük (çizme), at veya boğa derisinden, tabanı ise ham deriden yapılmıştır. Maası, galoşlarla giyilen doğal yumuşak deriden yapılmış ev yapımı botlardır (Antipina 1962: 232-249).

Resim 37. Geleneksel Ayakkabılar

7. Kazak ve Kırgızlarda Kadın Kıyafetleri

Kazakistan'ın her bölgesinin özelliklerine göre kadın elbisesi farklı şekilde dikilmiştir. Gündelik elbise, geniş bir etekli, beli biriktirilmiş, uzun kollu, çok ince bir kumaştan yapılmıştır. Evli kadınların açık renkli kumaşlardan yapılmış ajur, işlemeli elbiseler giymeleri uygunsuz görülmüşse, genç kızlar hangi kıyafetleri giyseler de uygun sayılmıştır.

Genç kadınlar elbisenin üstüne yoğun kumaştan dikilmiş, süslenmiş yelek (kökirekşe) giymişler. Başlarına uçları omuzlarına kadar inen beyaz kumaştan yapılmış “jaulık” giymişler.

Elbisenin üstünden önünde metal bir toka ile veya bir düğmeyle tutturulmuş “kamzol” giymişler.

Resim 38. Kazak Kamzolu

Kazakistan'ın batı bölgelerindeki kadınlar boyunlarına, elbisenin yakasına “Tamakşa” adı verilen metalden yapılmış süslemeler takmışlar.

Resim 39. Tamakşa

Kırgızlarda eskiden evli kadının elbisesi göğüs bölgesinde düğmelerle veya ilmiklerle tutturulmuşsa, henüz evlenmemiş kızlar, omuzlarına tutturulmuş yakalı elbiseler giymişler. “Kemsel” (*çıptama*) 1930'larda modağa girmiş. Genç kızların kemselleri renkli düğmelerle süslenmiş, kemsel en çok kırmızı ve pembe kumaştan dikilmiştir (Antipina 1962: 246).

Resim 40. Kırgız Kemseli

Kadın çapanı en iyi kumaştan dikilmiş, çünkü kız çeyizinin bir parçası sayılmıştır.

Resim 41. Kırgız Kadın Çapanı

Kırgız kızları eteğinin içinden düz kesim pantolon, *dambal* giymişler. Onları iplerle bağlamışlar ve bacakları topuklarına kadar uzanmıştır. Güneyli kadınlar onları *nakişla süslemeyi* sevmişler.

Beldemçi, elbisenin üzerine giyilen, sallanan bir etektir. Bebeğin doğumundan hemen sonra kadının ebeveynleri tarafından getirilmiştir. Genellikle *beldemçi siyah kadife, kumaş veya yünden* dikilmiştir. Göçebe hayat koşullarında giyimin bu türünün yerini hiçbir şey değiştirememiş, çünkü atla giderken, evde çalışırken çok uygun görülmüştür. *Beldemçi*'yi sadece evli kadınlar ilk çocuğunu doğurduktan sonra giyebilmişler (Mahova 1959).

Resim 42. Beldemçi

Herkes, *beldemçi*'ye göre kadının hangi aileden olduğunu belirleyebilmişler. Zenginlerin eşleri ve kızlarında *su samuru, vaşak veya porsuk kürkü* ile yapılmış *beldemçiler* bulunmuştur. Kötü havalarda *yeşil peluştan* yapılmış bir *çapan* giyilmiş.

Resim 43. Kadın Çapanı

İçik, deriden dikilmiş dış giysidir. Zenginler tilki, kurt, sable kürküyle, fakirler kuzu derisinden yapılan içikleri kullanmışlar. İçğin iç tarafı kürkle dikilmiş, dışı ise kumaşla örtülmüştür. Kadınlar daha açık tonları tercih etmişlerse, erkekler ise siyah renkli içik giymişler (Antipina 1962: 247).

Resim 44. Kırgız Kadın Kıyafetleri

8. Kıyafetlerle İlgili İnançlar

Çocuğun ilk elbisesi “itköylek” olarak adlandırılmıştır. İtköyleği ilk kez bir çocuğa giydirmeden önce bir köpeğin başına örttürmüştür. Ailede çocuk sık sık öldüyse, çocuğun ilk kıyafeti yedi farklı evden, yedi kumaş parçasından dikilmiştir. Eğer itköyleği koltuğuna alıp tartışmaya girersen kazanacağına dair bir inanç vardır.

Yedi ayında doğan çocuğu dedesinin başlığı “tımağa” ya da keçeden yapılan “kalpağına” koyup keregeye (kazak çadırının ağacı) asmış. Kırk gün böyle durmuş, bunun çocuğun tamamen olgunlaşmasına yardımcı olacağına inanmışlardır.

Tımağı çıkarıp özür dilemek barışmanın en iyi yolu olmuştur.

Yedi Yasa'nın (Jeti Jarğı) eski hükümlerinde, "sarı jaulık“ (başörtüsü) olarak adlandırılan bir tür ödeme vardı. Katilin yakınları bedeli ödemeyi kabul ettiklerini söylemişler ve ölen kişinin evine sarı jaulık (sarı başörtüsü) göndermişler. Kocasını ölen kadın, yas tuttuğunu göstermek için bir yıl boyunca sarı jaulığı takmıştır.

Kazak geleneğine göre, yirmi beş yaşına girmeyen gençler kurt derisinden yapılan işik'i (giyim) giymemişlerdir. Çünkü, kaskır işik, genç bir adamın gücünü alıp onu hasta edebilmiştir.

Damat, nişanlısını alırken oradaki diğer kişiler damadın eteğine basar ve şapanını çıkarırmış. Bu damadın kıyafetleri de hayatı da yenilensin anlamındaki bir gelenektir.

Ailede çocuk sürekli ölürse ya da uzun zamandır beklenen bir erkek çocuk doğduysa, nazardan korumak için kız gibi giydirmişler.

Ayrıca bir erkek çocuk doğmasını istemesi durumunda, ailenin kızların 12-15 yaşına kadar erkek gibi giydirmiş, onlara Uljan, Ultuar gibi isimler vermişler (Kalıbekova 2011: 342).

Sonuç

Sonuç olarak, Kazak ve Kırgız geleneksel kıyafetlerinde Kazak ve Kırgızların tarihi, kültürü, gelenek ve inançları görülmektedir. Eskiden konargöçer göçebe hayatı sürdüren iki milletin kıyafet kültürüne ekonomik, sosyal durumlar ve bulunduğu coğrafya, iklim koşullarının yanı sıra diğer komşu ülkelerle ilişkilerinin de etkileşimi gözlenmektedir. Bölgelere göre giysiler kumaşı, şekli, deseni, motifleri, hatta rengine göre de farklılıklar ve özellikler taşımaktadır. Geleneksel kıyafetler, başlık ve süslemelerden de eskiden günümüze kadarki Kazak ve Kırgızların maddi ve manevi durumu, yaş ve belli bir mesleği temsil etmesi, sosyal statüsü anlaşılmaktadır. Giyisilerde kullanılan motifler ve renkler çeşitli anlam kazanıp manevi değer haline gelmesi de Kazak ve Kırgızların Orta Asya'da kültür açısından önemli yere sahip olduğunu göstermektedir. Takılar ve süslemelerin insanları kötü ruhlardan koruyacağını dışında taşıyıcılık görev üstlenmesi, onları takma sırasında ortaya çıkan inançlar ve gelenekler Türk dünyasındaki kültürel bağların devam ettirildiğini kanıtlamaktadır.

Kaynakça

- ABRAMZON, S. (1990). “*Kirgizy i İh Etnogeneticheskie i İstoriko-Kul'turnye Svyazi / Kirgizy i ux etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svyazi*”. Bişkek: Kırgızistan.
- ANTİPİNA, K. (1962). “*Osobennosti Material'noj Kul'tury i Prikladnogo İskusstva Yuzhnyh Kirgizov / Osobennosti material'noj kul'tury i prikladnogo iskusstva yuzhnyh Kirgizov*”. Frunze: Akademia Nauk Kirgizskoi SSR.
- BAYRAK, İ. İ. (2017). “Kırgız Halk Kültüründe Beyaz (Ak) Renk”. *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, 91-103.
- İSHAKOV, B. (2009). “Göçebe Kırgız Kültüründe Yün ve Deriden İp Yapımı (XX. yüzyıl)”. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2: 137.
- KAYDAULKYZY, G. (2012). “*Kiyeli kimeshek / Кийели кимешек*”. Almatı: Öner 21- gasır.

- KALİBEKOVA, A. (2011). “Kazak halık tarbiyesinin asıl murasy / Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы”. Almatı: Baur.
- МАНОВА, Е. (1959). “Material'naya Kul'tura Kirgizov Kak İstochnik İzucheniya İh Etnogeneza / Материальная культура Киргизов как источник изучения их этногенеза”. Frunze.
- ÖMİRBEKOVA, M. (2015). “Kazak ulttyk kiyiminin etnomadeni leksikasy / Қазақ ұлттық киімінің этномәдени лексикасы”. Almatı: Dauir.
- SUHAREVA, O. (1979). “Kostyum Narodov Srednej Azii. Istoriko-etnograficheskie ocherki / Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки”. Moskova: Nauka.
- SÜSLÜ, Ö. (1989). *Tasvirlere göre Anadolu Selçuklu kıyafetleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- TANRISEVER, S.; AMANBEKKYZY, Z. (2015). “Kırgızistan Geleneksel Erkek Başlıkları”. *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)*, 3: 858-865.
- ZAHAROVA, İ. vd. (1989). “Tradicionnaya Odezhdta Narodov Srednej Azii i Kazahstana / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана”. Moskova: Nauka.

Buyuk İpek Yo'li Savdosida Xizmat Ko'rsatish Tizimi va Unda Markaziy Osiyo Karvonsaroylarining Ahamiyati

The Importance Of The Great Silk Road Support Service and The Importance Of Central Asian Caravansers

Büyük İpek Yolu Destek Servisi'nin Önemi ve Türkistan Kervansaraylarının Önemi

Anvarjon KANDAKHAROV KHASANOVICH*

Annotation

In this article, the Great Silk Road, which is important in the interaction between eastern and west, and this is one of the main areas of economic development and this is yo yo The history of caravanserar, built in ancient and medieval constructions located in the ancient and Middle Ages, reflects the history of caravanserais. The article also studied in the XI-XVIII centuries caravan routes, caravanserais, labor, cisterns, hydraulic agents and other facilities on the basis of archeological monuments, manuscripts and archival documents. In particular, in Karmana, one of the oldest cities in Central Asia, one of the oldest cities in Central Asia, as well as the history of the Rabotian Malecarar, built in the XI th century, and the history of the Sardoba, nearby, the types of trade, services, services. And the strategic importance of the caravanserarai was revealed. Raboti's activities lasted until the 2 nd century and today were transformed into tourist settlements. In the Middle Ages, the unique features of the Caravansarari established in the Central Asian region are described in the Central Asian region to serve the plaves of the Great Silk Road trading.

Key Words: Markets, shelves, hotels, brands, brands, caravan routes, military fortification.

Özet

Bu makalede, ekonomik kalkınmanın ana alanlarından biri olarak tanınan ve bugün inşa edilen Kırgız ve Medievers tarihine yansıtılmaktadır. Makale ayrıca XI-XVIII yüzyıllar boyunca karavan rotaları, karavanserler, emek, sarnıçlar, hidrolik ajanlar ve diğer tesislerde arkeolojik anıtlar, el yazmaları ve arşiv belgeleri temelinde incelenmiştir. Özellikle, Türkistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Karmana'da, Türkistan'ın en eski şehirlerinden biri ve XI yüzyılda inşa edilen Rabotyen Malekararın tarihi ve Yakın, Sardoba'nın tarihi, Ticaret türleri, hizmetler, hizmetler ve kervansarayların stratejik önemi ortaya çıktı. Raboter Caravansman'ın faaliyeti XIX unun 2 yarısına kadar devam etti ve bugün turizm merkezine dönüştürüldü. Orta Çağ'da, Türkistan bölgesinde kurulan kervansarayın eşsiz özellikleri Türkistan bölgesinde büyük ipek yolu ticaretinin plavlarına hizmet etmek için açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Piyasalar, Raflar, Oteller, Markalar, Karavan Rotaları, Askeri Tahul.

Markaziy Osiyo karvon yo'llarida ko'rsatiladigan xizmatlar orasida yo'lbo'yi inshootlari o'ziga xos o'rin tutgan. Bu davrda karvonsaroy, rabot, ko'priklar, xonlikning dasht va cho'l hududlarida quduq, hovuz va sardobalar bunyod etish davlat siyosatining yetakchi bo'g'inlaridan biri edi. Bu davrda ko'p hollarda "rabot" atamasi "karvonsaroy" so'zining sinonimi bo'lib xizmat qiladigan bo'ldi. O'rta asrlarda karvon savdosi rivojida muhim o'rin tutgan karvonsaroylarning me'moriy tuzilishida oldingi davr an'analari saqlanib qolgan bo'lib, ular yirik savdo markazlari bo'lgan shaharlar va karvon yo'llari bo'yida barpo etilishidan kelib chiqib, ayrim belgi va xususiyatlarga ega bo'lgan (Mankovskaya 1980: 54). Jumladan, ular

* Doctor of philosophy in history sciences (Phd), associate professor. Navoi state pedagogical institute, Uzbekistan.

savdo karvonlari, elchilar, xat-xabar tashuvchilar, yo'lovchilar, shuningdek, tegishli xizmat vazifasini bajarayotgan va safar qilayotgan davlat ma'murlari uchun vaqtinchalik qo'nalg'a vazifasini bajargan.

O'rta asrlar davrida Buxoro hududida juda ko'plab karvonsaroilar barpo etildi. Ayniqsa, Buxoro xonligining ko'p tarmoqli karvon yo'llarida yo'lbo'yi inshootlarini barpo etish bo'yicha shayboniylar sulolasi hukmronligi davrida, xususan, Abdullaxon II tomonidan (1558-1598) keng ko'lamli ishlar olib borildi.

Karvonsaroy – bu uzoq va mashaqqatli yo'l bosib, xalqaro aloqalarni savdo munosabatlari orqali bog'lovchi savdogar-karvon ahllari uchun o'ziga xos vaqtinchalik qo'rg'on-qarorgoh, mehmonxona, ularning ot-ulovlari va chorvalari uchun xam uzoq yo'ldan keyin xordiq olib, kuch to'playdigan joy bo'lgan. Karvonsaroydagi "saroy" so'zi katta jamoa, ko'pchilikni sig'diradigan, jamlaydigan, ko'pchilik foydalanishi uchun mo'ljallangan ijtimoiy ob'ekt, bino-inshoot ma'nosida keladi. Karvonsaroy bilan bir qatorda bog'chasaroy, poshshosaroy kabi so'zlar ham yuqoridagi ma'nolarni ifodalaydi. Odatda karvonsaroilar savdo yo'llari yoqasida qurilgan. Savdo yo'llarining eng mashhuri bo'lmish Buyuk ipak yo'li savdo markazlaridan biri, Buxoro hududida 50 dan ziyod har xil karvonsaroilar bo'lib, bu karvonsaroilarda kuniga 5000 nafargacha savdogarlar qabul qilinib, ularga turli xizmatlar ko'rsatilgan.

Buxoro xonligida oldingi davrlarda bo'lgani kabi karvonsaroilarni barpo etishda savdo-sotiq rivojidan manfaatdor bo'lgan hukmdorlar katta o'rin tutgan. Davlat xazinasidan tashqari karvonsaroilar qurilishida mahalliy boylar, savdogarlar va amaldorlarning hissasi ham katta bo'lgani manbalardan ma'lum. Masalan, Jo'ybor xo'jalari tomonidan Buxoro – Qarshi va Amudaryoga ketuvchi yo'llar bo'yida o'nlab rabotlar va sardobalar qurilganini qayd etish mumkin (Ahmedov 1985: 187-190; Ahmedov 1994: 26-27). Buxoro shahri va uning atrofidagi xo'jalik, diniy, ma'rifiy maqsadlarni ko'zlab barpo etilgan ba'zi binolar ham Jo'ybor xo'jalari tegishli bo'lgan. Jo'ybor xo'jalarning me'moriy majmualar barpo etish borasidagi faoliyatiga xorijiy tadqiqotchilar ham e'tibor qaratishgan. Xususan, germaniyalik mutaxassis Florian Shvars Jo'ybor xo'jalari faoliyati to'g'risida o'z ilmiy nuqtai nazarini ilgari suradi. Bu xonadon vakillari o'z qo'l ostidagi behisob boyliklarning bir qismini turli xayrli ishlarga, binobarin, karvon yo'llari bo'yida rabot, karvonsaroy, hammom va sardobalar qurishga sarf etishgan.

Karvonsaroy va rabotlar barpo etishda davlat xazinasidan tashqari yirik savdogarlar va amaldorlar, mahalliy boylar, ya'ni savdo-sotiqdan katta amaliy foyda ko'rgan ijtimoiy qatlamlarning o'rni katta bo'lib, o'rta asrlarda karvonsaroilar va rabotlar barpo etish ko'lami ancha yuqori bo'lganligini ko'rsatadi. Karvon yo'llarining va savdo-sotiqning eng muhim elementlaridan biri bo'lgan karvonsaroilar odatda savdo markazlari bo'lgan shaharlarda, muhim karvon yo'llari bo'yida barpo etilgan bo'lib, ular tuzilishi, hajmi va ayrim hollarda bajaradigan funksiyasiga ko'ra ham bir-biridan farqlanadi.

Ana shunday qadimiy karvonsaroilardan biri Raboti Malik karvonsaroyi bo'lib, u taxminan XI asrning 70-yillarida Qoraxoniylardan bo'lgan Malik ibn Shamsulmulk nomi bilan tanilgan Nasr Ibn Ibrohim (vafoti 1068-1069) tomonidan qurilganligi "Tarixi Mullozoda" kitobida ham eslatib o'tiladi (Buxoriy 2009: 35). XII asrning birinchi choragida esa yana bir qoraxoni hukmdor Arslonxon Muhammad Ibn Sulaymon (1102-1130) tomonidan ta'mirlangan (Nemseva 1995: 116-118). Mahalliy aholi uni "Buxoro darvozasi" deb ataydi. Raboti Malik hovli va atrofni o'ragan xona – hujralardan iborat bo'lib, unga janub tomondagi peshtoqli darvozadan kirilgan. Bino tashqi kungurador devorlarining uzunligi 100 metrga yaqin bo'lib, balandligi 12 metrni tashkil etgan. Rabotning o'rtasida ulkan peshtoq bo'lib, uning bo'yi 18 metr, eni 12 metr. Peshtoq chekkasida ikki burj yasilib, ular o'zaro baland devor bilan o'ralgan. I.I.Umnyakovning ta'kidlashicha, devor yuqorisida forscha yozuv bo'lib, unda "Jahon sultoni tomonidan qurilgan bu bino Allohning ijobati bilan jannatga aylanur" so'zlari bitilgan (Umnyakov 1927: 32). Bu yerda mahalliy aholi o'zining hunarmandchilik, zargarlik, tosh va marmar buyumlari orqali chet el savdogarlari bilan tovar ayriboshlab, savdo-sotiq ishlarini olib borgan.

Ushbu karvonsaroy muhim strategik va harbiy ahamiyatga ham ega bo'lib, ko'plab bosqinchilarga qarshi janglarda mudofaa inshooti vazifasini ham bajargan. Xususan, Mahmud Torobiy 1238 yilda Raboti Malikda mo'g'ul istilochilari ustidan g'alaba qozonadi. U Buxoro ruhoniylari boshlig'i Shamsiddin Mahbubiy bilan dushmanlarni Karmanadan haydab chiqaradi va keyingi janglarning birida Mahmud Torobiy va uning ko'pgina safdoshlari Raboti Malikda shahid bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar tarixiy manbalarda qayd etib o'tiladi. Shuningdek, Raboti Malikning qoraxoniylar davrida qurilib, o'z davrida alohida ahamiyatga molik inshoot bo'lganini Ahmad ibn Mahmud Buxoriy "Tarixi Mullozoda (Buxoriy 2009: 78)", asarida ham eslatib o'tadi.

Tarixiy manbalarda XVI asr oxirlarida bu joy eng go'zal manzillardan biriga aylanib, Buxoro xoni Abdullaxon II har safar Karmanaga, piri Qosim Shayxni ziyorat qilishga kelganida Raboti Malikda to'xtab, dam olgani to'g'risidagi ma'lumotlar uchraydi. 1841 yilda Raboti Malikni o'z ko'zi bilan ko'rgan va uning rasmini chizgan A.Lemann o'z xotiralarida bu joylardagi imoratlarni va go'zal bog'lar haqida yozadi (Qarang 1936: 90-95).

Raboti Malik karvonsaroyi XIX asr oxirlarigacha ham o'zining muhtashamligi va go'zalligini saqlab qolganini 1870 yillarda Chor Rossiyasi qo'shinida xizmat qilgan, Turkiston o'lkasining tarixiy va jo'g'rofiy o'rnini o'rganish ekspeditsiyasining rahbari N.A.Mayev 1879 yilda chop etilgan "Buxoro xonligi ocherklari" nomli asarida quyidagicha qayd etadi: "Karmanadan ikki tosh uzoqlikda Malik harobalari joylashgan. Bu pishgan g'ishtdan qurilgan nihoyatda keng va katta karvonsaroy bo'lib hisoblanadi. Minora va karvonsaroyning kirish qismidagi peshtoq go'zalligi va bino chiroyi o'zining nafisligi va bejirimligi bilan kishini hayratga soladi" (Kandaxarov 2018: 71; Qarang 2012: 59-60). Hatto XIX asr oxirlarida ham ushbu karvonsaroy faoliyati to'xtamaganini hamda bu yerda uncha gavjum bo'lmagan bozor borligini ham eslatib o'tadi.

Raboti Malikdan topilgan yana bir muhim muhandislik texnikasi usuli diqqatga sazovordir; yodgorlik devorlarining asosi 3-11 qator (turli joylarda) kvadrat g'ishtlardan terilgan. Taxmin qilishimizcha, xom g'isht devorlarining tagiga qo'yilgan pishiq g'ishtlar qal'a devorlarni, Buxoro vohasiga xos bo'lgan, tuzli yerlarning yer osti suvlarining baland sathidan himoya qilish kerak edi. Ushbu fakt, XI asrda Buxoroda ikki formatdagi g'ishtlar to'g'ri burchakli xom g'isht va kvadrat pishiq g'ishtlar mavjudligi haqida dalolat beradi.

XIX asrda Raboti Malik rekonstruksiyasi davrida, janubiy-g'arbiy hovlida katta hammom majmuasi qurilgan, qal'aning oxirgi davrida bu xonalarning hammasi qayta qurildi, qal'aning atrofi bo'ylab ayvonlar sufalarga aylantirildi. Balki savdo karvonlari ishtirokchilari endi shimoliy yarmida joylashmaganlar, bu xavfli edi (gumbaz qulashi mumkin), xo'jalik hovllarining ochiq sufalarida joylashgan.

Janubiy-Sharqiy hovlini rekonstruksiya qilish murakkabroq kechgan, bu yerda qal'a faoliyatining oxirigacha (XVII asr oxiri-XVIII asr boshlarigacha) hovlining janubiy chizig'i bo'yicha otxonalar yaxshi saqlanib qolgan. Qoldiqlar bo'yicha aniqlanganidek, hovlining sharqiy tomonida ham otxonalar bor edi, ammo so'nggi bosqichda u yerda tandirlar o'rnatildi, butun qolgan xonalar esa turli maishiy ehtiyojlar uchun ishlatilgan, asosan oshxona anjomlari tozalab olindi. Sharqiy hovlining qolgan qismi ko'p marta qayta qurilgan va tadqiqot ushbu bosqichida turli vaqtlardagi rejalarini tushunish imkoni yo'qdir.

Manbalarda qayd etilishicha, Raboti Malik karvonsaroyi XIX asr oxirlarigacha ham o'zining funksiyasini bajarib, aholiga xizmat qilib kelgan. Xususan, XIX asrning 40-yillarida Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligiga elchi qilib yuborilgan A.Lemanni e'tiborini tortadi. A.Lemann yo'l ustidagi bu inshootga qo'rib, xonalarni ko'zdan kechiradi va uning haroba holatda ekanligini, orqa hovlidagi ganchkor bezaklar ko'chib, bino ko'rimsiz ahvolga kelganini ta'kidlaydi (Solovyov 1936: 90-95; Nemseva 1983: 112-124; Asanov 2000) (1. rasm). Demak, yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, Raboti Malik karvonsaroyi XIX asr boshlarida qarovsiz qolganligi va XIX asrning 50-60-yillarida Amir Muzaffar (1834-1885 y.y.)

hukmronligi davrida ta'mirlash ishlari olib borilgan va keyinchalik bu ta'mirlash ishlari qolib ketgan. Karvonsaroy va sardobalardagi ta'mirlash ishlari o'sha paytlarda nima sababdan orqaga surilib kelinganini quyidagicha izohlash mumkin.

Birinchidan, ta'mirlash ishlari dastlab XIX asr ikkinchi yarmida davlat mablag'i va hashar yo'li bilan amalga oshirilayotgan bir davrda mamlakatda yuz berayotgan siyosiy va harbiy to'qnashuvlar tufayli qolib ketgan va aholini hamda xazina mablag'larini ta'mirot ishlariga doimiy yo'naltirib turish mamlakat uchun qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin edi;

Ikkinchidan, Rossiya imperiyasi bosqini arafasida xonliklar o'rtasidagi savdo aloqalarining to'xtab qolishi ham karvonsaroylar rolining ma'lum ma'noda pasaytirdi;

Uchinchidan, 1895-yildan Buxoro Rossiya imperiyasining boj tizimiga kiritilgandan so'ng, temir yo'l va suv yo'li (Amudaryo flotiliyasi) orqali savdo ishlarining ahamiyatining ortishi hamda quruqlik orqali bo'ladigan karvon savdosining bir qadar pasayib ketishiga sabab bo'ldi (Hayitov 2009: 186-187).

Buyuk ipak yo'li ustida joylashgan ushbu inshootdan bugungi kunlarimizgacha saqlanib qolgan yana bir muxim yodgorlik – bu Raboti Malik sardobasi hisoblanadi. Sardoba (fors-tojik tilida – sovuq suv) – suv tanqis yerlarda uni saqlash uchun maxsus qurilgan gumbazli hovuz. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, Movarounnahrda 44 ta sardoba bo'lgan. Ulardan 29 tasi Qarshi cho'lida, 3 tasi Mirzacho'lda, 3 tasi Toshkent bilan Farg'ona o'rtasidagi qadimgi savdo yo'lida, 1 tasi Karmana yaqinida Raboti Malikda qurilgan bo'lib, u XIX asr oxirigacha ishlatilgan. Sardobalar keyingi yillarda qishloq va shaharlarni ichimlik suvi bilan ta'minlash uchun ham qurilgan. Sardobadan Markaziy Osiyoning ba'zi dasht-cho'llarida hozir ham qisman foydalaniladi. Sardobalar ichida Raboti Malik sardobasi Samarqand va Buxoro oralig'ida Buyuk Ipak yo'lining ma'lum qismida yagona obihayot manbai sifatida asrlar davomida xizmat qilib kelgan. Xususan, uning XIX asr o'rtalarida ham o'zining vazifasini bajarib, odamlarga xizmat qilgani to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud. Raboti Malikni suv bilan ta'minlab turgan sardoba – ajoyib baland gumbazli bo'lib, uning ustki qismidan suvga yorug'lik tushib turadi, binoning yarmi yerga ko'milgan, bu joy sayohatchilar uchun jon saqlash manzilgohi bo'lganligini 1841-1842 yillarda bu joylarda bo'lgan A.Lemann tadqiqotlarida ham eslatib o'tiladi (Qarang 1998: 45).

Raboti Malik sardobasini qachon va kim qurgani to'g'risida turlicha ma'lumotlar bor. Tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, tarixiy haqiqatga yaqinroq ma'lumotlar M.E.Massonning "Sardobalarni o'rganish muammosi" nomli asarida keltirilgan. Unda Sardoba Raboti Malik karvonsaroyi bilan bir vaqtda Shamsulmulk tomonidan qurilganligiga ishora qiladib (Masson 1935: 18). Raboti Malik sardobasi Markaziy Osiyodagi boshqa sardobalar singari pishiq g'ishtdan qurilgan. Mustaqillik yillarida Raboti Malik va Sardoba tarixiy yodgorliklari to'liq ta'mirlandi (2. Rasm).

Xulosa qilib aytganda Raboti Malik va Sardoba me'moriy obidasi tarix bizgacha yetib kelishining o'zi muhim tarixiy-madaniy ahamiyatga. Buni isbotini qit'alararo savdo aloqalarida, dengiz yo'li ochilganidan keyin ham yo'l usti inshootlari o'z mavqeini saqlab qolganligida ko'rishimiz mumkin. Bu ayniqsa O'zbekiston tarixining muhim sahifalaridan biri hisoblangan, Qoraxoniylar, Buxoro xonlari va amirlari hukmronligi davrida yaqqol kuzatiladi. Ijtimoiy-iqtisodiy xarakterdagi binolar va maishiy soxalarga xizmat qilgan savdo-sotiq rivojida muhim o'rin tutgan rabot va sardobalar asrlar davomida ajdodlarimizning me'morchilik borasidagi san'ati betakrorligini namoyish qilib kelgan.

Kaynakça

- Ahmad Ibn Mahmud Buxoriy. (2009). *Tarixi Mullozoda (Buxoro mozorlari zikri)*. Taşkent: YAngi asr avlodi.
- AHMEDOV, B.A. (1985). *Istoriko-geografichesaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. Pismennyyepamyatniki*. Tashkent: Fan.
- AHMEDOV B.A. (1994). *Tarixdan saboqlar*. Toshkent: O'qituvchi.
- ASANOV, A.A. (2000). Predvaritelnaya rekonstruksiya soorujeniya // Xudojsetseva N.B. Stepnaya rezidensiya Karaxanidov.// Srednyaya Aziya, arxeologiya, istoriya, kultura. Moskova.
- HAYITOV, J.SH. (2009). *XIX asr ikkinchi yarmida Buxoro amirligidagi karvonsaroylar. Tarixiy xotira ma'naviyat asosi. Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari*. Buxoro.
- KANDAXAROV, A. (2018). *Buxoro xonligi va unda karmanalik Shayxlar faoliyati*. Toshkent: Tafakkur.
- MANKOVSKAYA, L. (1980). *Yu. Tipologicheskkiye osnovy zodchestva Sredney Azii (IX-nach. XXvv.)*. Tashkent:Fan.
- MASSON, M.E. (1935). *Problemy izucheniya sistern-sardoba*. Taşkent.
- NEMSEVA, N.B. (1995). *Rabat-i-Malik. V kn. Xudojstvennaya kultura Sredney Azii IX-XIII veka (Sbornik statey)*. Taşkent.
- NEMSEVA, N.B. (1983). *Rabat-i Malik. V kn. Xudojstvennaya kultura Sredney Azii IX-XII vekov*. Toshkent.
- QARANG, Y.; SOLOVYOV, A. (1936). *Uchyonnaya ekspeditsiya K.F.Butenova v Buxaru v 1841-1842 gg. pri uchastii naturalista A.Lemana. M.L.: iz-vo ANSSSR*.
- QARANG, Y.; INOYATOV, S. (1998). *Amir Temur Raboti Malikda*. Taşkent: Sharq.
- QARANG, Y; MAYEV, N.A. (2012). *Buxoro xonligi ocherklari*. (Rus tilidan I.Botirov tarjimasi.) Taşkent: Fan va texnologiya.
- SOLOVYOV, A. (1936). *Uchyonnaya ekspeditsiya K.F.Butenova v Buxaru v 1841-1842 gg. Pri uchastii naturalista A.Lemana. M.L. ANSSSR*.
- UMNYAKOV, I.I. (1927). *Raboti Malik*. (Sb. V.V.Bartoldu – yego ucheniki i pochitateli.) Taşkent.

1- Rasm. Raboti Malik Karvonsaroyi. XVIII-XIX asrlardagi holati.

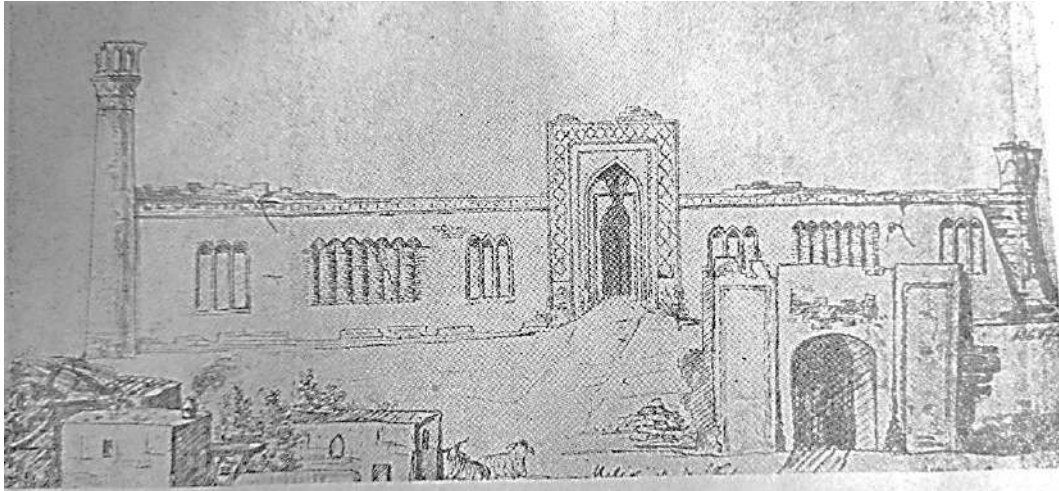
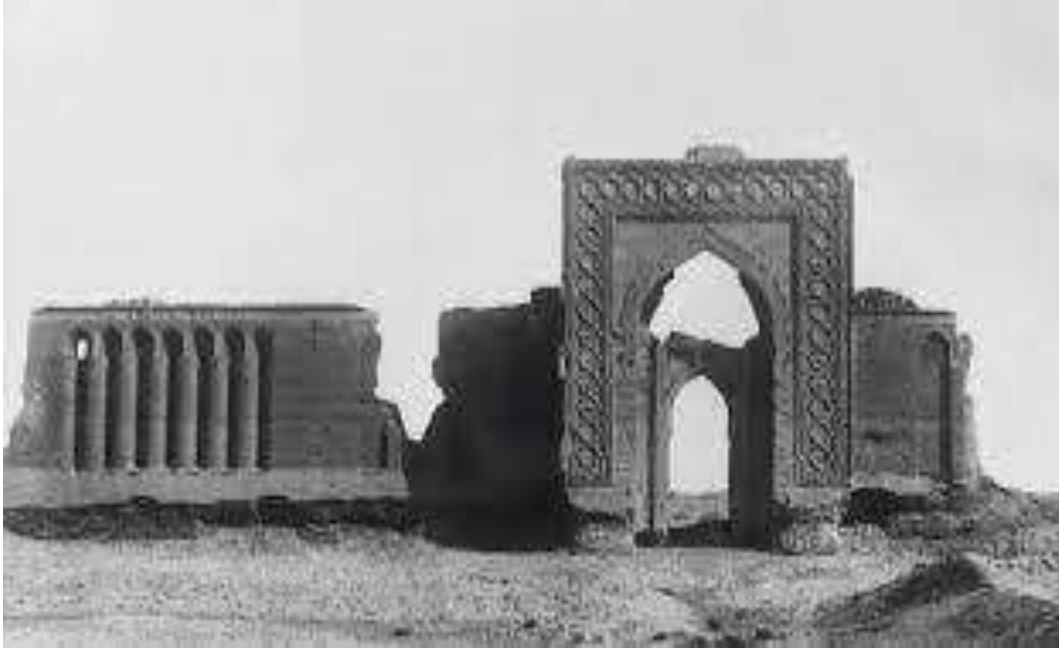

Рис. 2. Руины дворца Малик-хана
(рис. А. Лемана).

2- Rasm. Raboti Malik va Sardoba. Bugungi holati.

Sardoba

Kazak Şarkiyatçı Ş. Ualihanov'un Araştırmalarında 19. Yüzyılda İpek Yolu Şehirleri

Silk Road Cities In The 19th Century In The Researches Of Kazakh Orientalist Sh. Ualikhanov

Gülнар KARA*

Öz

Antik çağlardan itibaren kullanılmaya başlayan Büyük İpek Yolu, sadece bir ticaret ağı olmakla kalmamış, farklı kültürler ve uygarlıkları birbiriyle buluşturmuştur. Büyük İpek Yolu'nun kavşak noktası olan Doğu Türkistan şehirleri Doğu ile Batı arasındaki kültürel alışverişte önemli bir rol oynamış, bu konumu nedeniyle 2000 yılı aşkın bir süre ticaret merkezi olmuştur. Muhtelif dönemlerde burası Küçük Buhara, Kaşgarya, Uyguristan, Çin Türkistanı, Doğu Türkistan gibi isimlerle adlandırılmıştır.

17. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar Çin'de hüküm süren Mançu Qing Hanedanı 1759'da Doğu Türkistan topraklarını ilhak etmiş, daha sonra bölgenin ismini "yeni sınır" anlamına gelen "Xinjiang" (Sincan) olarak değiştirmiştir. Bölge halkı birçok defa işgalcilere karşı ayaklanmış, neticesinde bölge bazen Qing egemenliğinden kurtuluyor ve burada küçük bağımsız devletler kuruluyordu, bazen Qing İmparatorluğu bölgeyi tekrar işgal ediyordu. Bölgede siyasi istikrarsızlığın hâkim olması burasının Çarlık Rusya'sı, Qing Hanedanı ve İngiltere gibi büyük imparatorlukların çıkar çatışması alanı olmasında büyük rol oynamıştır. Mançu Qing Hanedanı yabancıların Doğu Türkistan'a girmesini mümkün olan her şekilde engellemiş, Kaşgar'a ulaşan herhangi bir Avrupalı onlar tarafından casus olarak kabul edilmiş ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyılda Doğu Türkistan kapalı bir ülkeydi ve yabancıların, özellikle Avrupalıların oraya girmesi güvenli değildi. Ancak Türkistan Hanlıkları ile ticaret devam ediyordu.

Rus hükümetinin görevlendirmesiyle 1856'da Kulca'da araştırmalar yapan Ş. Ualihanov, 1858-1859 yılları arasında Kaşgar'a seyahat yapmıştır. Bu seyahatleri esnasında İpek Yolu üzerindeki Doğu Türkistan şehirleri hakkında önemli araştırmalar yapmış, bu şehirlerin tarihi, etnografyası ve kültürü, Qing Hanedanı'nın Rusya ve Batı Türkistan Hanlıklarıyla ticaret hatlarıyla ilgili materyaller toplamış, haritalar çizmiştir.

Bu çalışmada Ş. Ualihanov'un 19. yüzyılda İpek Yolu üzerindeki Doğu Türkistan şehirleriyle ilgili araştırmaları incelenecek, araştırmacının eserlerinin İpek Yolu araştırmalarına katkısı ve önemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Qing Hanedanı, Doğu Türkistan, İpek Yolu Şehirleri, Ş. Ualihanov.

Abstract

The Great Silk Road, which has been used since ancient times, has not only been a trade network, but also brought different cultures and civilizations together. East Turkestan cities, which are the crossroads of the Great Silk Road, played an important role in the cultural exchange between the East and the West, and because of their location, they have been a trade center for more than 2000 years. In various periods, this place was called by names such as Little Bukhara, Kashgarya, Uyghuristan, Chinese Turkestan, East Turkestan.

The Manchu Qing Dynasty, which ruled in China from the middle of the 17th century to the beginning of the 20th century, annexed the lands of East Turkestan in 1759, then changed the name of the region to "Xinjiang" (Xinjiang), which means "new border". The people of the region revolted against the invaders many times, and as a result the region

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doç. Dr., gulnarkara06@gmail.com,
ORCID No: 0000-0003-3283-7246.

was sometimes freed from Qing domination and small independent states were established here, sometimes the Qing Empire reoccupied the region. The dominance of political instability in the region played a major role in making this a conflict of interest area for great empires such as Tsarist Russia, Qing Dynasty and England. The Manchu Qing Dynasty prevented foreigners from entering Xinjiang in every possible way, and any European who reached Kashgar was considered a spy by them and sentenced to death. Thus, in the 19th century, East Turkestan was a closed country and it was not safe for foreigners, especially Europeans, to enter there. However, trade with the Turkestan Khanates continued.

Sh. Ualikhanov, who made researches in Kulca in 1856 with the assignment of the Russian government, traveled to Kashgar between 1858-1859. During these travels, he made important researches about the East Turkestan cities on the Silk Road, collected materials about the history, ethnography and culture of these cities, the trade lines of the Qing Dynasty with Russia and West Turkestan Khanates, and drew maps.

In this study, Sh. Ualikhanov's researches on East Turkestan cities on the Silk Road in the 19th century will be examined, and the contribution and importance of the researcher's works to Silk Road studies will be emphasized.

Key Words: Qing Dynasty, East Turkestan, Silk Road Cities, Sh. Ualikhanov.

0. Giriş

1840 yılına kadar Çin'de hüküm süren Mançu Qing Hanedanı'nın yabancı devletlerle herhangi bir anlaşması yoktu, çünkü Çin hükümetinin politikasına göre devletin yabancı mallara pek ihtiyacı yoktu, diğer taraftan Qing Hanedanı yabancıların etkisinin ülkede iktidarı zayıflatmasından korkuyordu. Ayrıca Qing Hanedanı başta Avrupa devletleri olmak üzere tüm yabancıları "barbarlar" olarak değerlendirdiğinden uluslararası ilişkilerinin önemini kavrayamamıştı. Yabancıların Çin'in başkentinde uzun süreli kalmalarına izin verilmiyordu, ticaret de sadece imparatora yakın Çinli tüccarlar aracılığıyla yapılabiliyordu. Dolayısıyla bir zamanlar Büyük İpek Yolu ticaretinin merkezleri olan Doğu Türkistan şehirleri dünyaya kapalı kalmıştı. 18. yüzyılda İngiltere'nin de bölgeye olan ilgisinin artması Rusya'yı da harekete geçirmişti. Doğu Türkistan'ın ya da Rusça ismiyle Kaşgarya'nın İngiltere'nin etkisi altına girmesinden endişe duyan Rusya hükümeti bölgedeki atmosferi öğrenmek için tecrübeli bir uzmanı oraya göndermeye karar vermiş ve bu görev için Kazak asıllı genç subay Ş. Ualihanov seçilmiştir.

Ş. Ualihanov, Kazaklar arasında soylu sınıftan sayılan Cengizliler soyundan (Töre) gelmekteydi ve Orta Cüz hanı Abılay Han'ın neslindedi. Babası Şıngıs (Cengiz) gibi küçük yaştan itibaren Rus askerî okullarında eğitim alan Şokan yetenekleriyle takdir toplamıştır. Okulu tamamladıktan sonra yerli Rus makamlarında çalışmaya başlayan Ş. Ualihanov Türkistan'ın çeşitli bölgelerine bilimsel geziler yapmış, ziyaret ettiği bölgelerin tarihi ve kültürüyle ilgili oldukça zengin materyaller toplamış, bilim dünyasına oldukça önemli katkılarda bulunmuştur. 1855 yılında G. N. Gasfort'la birlikte Yedisu (Rusça: Semireçye) bölgesini gezmiş, Kazak tarihi, sözlü edebiyatı ve etnografisi ile ilgili zengin materyaller toplamıştır. 1856 yılında Rusya'nın Issıkgöl bölgesine düzenlediği geziye katılmış, Kırgız yurtlarını ziyaret etmiş, onların tarihiyle ilgili bilgiler toplamakla beraber Kırgızların ünlü destanı *Manas*'ın bir nüshasını kaydederek bilim dünyasına kazandırmıştır. Kısacık hayatında arkasında çok sayıda bilimsel eser bırakmış olan Ş. Ualihanov'a, Türkistan halklarının tarihi, edebiyatı, folkloru, şehirleriyle ilgili bilimsel araştırmalar yapan ilk Kazak şarkiyatçısı diyebiliriz. Onun o dönem Çin'in egemenliği altında olan Doğu Türkistan'a seyahatleri ve raporları dış dünyaya kapalı kalan bu bölgenin 19. yüzyıldaki tarihi, coğrafyası, etnik çeşitliliği, sosyal ve siyasi durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir.

1. Ş. Ualihanov'un Araştırmalarında Kulca (İli)

Ş. Ualihanov 1856 yılında Kulca'ya (diğer ismi İli) seyahat etmiş, bölgenin tarihi, coğrafyası ve kültürüyle ilgili önemli bilgiler elde etmiştir. Bu seyahatlerini “Çin İmparatorluğu'nun Batı Bölgeleri ve Kulca Şehri”, “Kulca ve Çuguçak'taki Ticaret Üzerine” isimli raporlarında toplamıştır. Burası Qing Hanedanı'nın Cungarya'yı işgal ettikten sonra bu topraklarda kurduğu İli bölgesinin baş şehriydi. Başlangıçta İli bölgesi Qing hükümeti tarafından yalnızca Mançu ve Çin askerlerin konuşlanacağı, bir askerî valinin idare edeceği askerî bir bölge olarak planlanmıştı. Askerî valinin karargâhı Kulca'da (bazen İli de deniyor) bulunuyordu ve emrinde garnizon komutanları ve küçük bir memur kadrosu vardı (Di Cosmo 1998: 297-298), ancak sonrasında buraya garnizonlardaki askerlerin yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çiftçi Müslümanlar yerleştirilmiştir. Böylece Ş. Ualihanov'un kayıtlarında da görüldüğü gibi bölgenin etnik durumu oldukça çeşitlenmişti. Bölgenin en kalabalık etnik grubunu çiftçilik, ticaret ve zanaat ile uğraşan Türk Müslümanlar oluşturmakla beraber, *şampan*'lar denilen cinayet ve diğer ağır suçlar işlediklerinden dolayı damgalanıp sürgüne gönderilen suçlu Çinliler (Valihanov 1985, II: 192-193), askerî garnizonlarda görev yapan Sibolar, Solonlar, göçebe hayvancılıkla uğraşan Kalmuklar, Çaharlar, Torgovutlar, Orta Asya'nın çeşitli şehirlerinden ticaret için gelen Buharalı, Andicanlı, Taşkentli tüccarlar da vardı.

İli (Kulca) bölgesi, sınır bölgesi olması sebebiyle özel bir statüye sahip askerî bir bölgeydi ve bölgeye yabancıların girişi kısıtlanmıştı, ancak bölgede bulunan askerî garnizonların ihtiyaçlarını karşılamak için Doğu Türkistanlı çiftçilerin bölgeye yerleştirilmesi yerel yönetimi Türkistan hanlıklarının temsilcilerini bölgede bulundurmaya ve temsilcilerin bölgede ticaret yapmalarına izin vermeye zorlamıştır. En imtiyazlı grupların başında Hokand Hanlığı, yani Ferganalı ve Andicanlı tüccarlar vardı. Onlar Doğu Türkistan'da yapılan ticaret işi konusunda önemli imtiyazlar elde etmişler, vergilerden muafiyet kazanmışlardı (Yakubov 2018: 66-67). Diğer bölgelerden, özellikle Taşkent'ten gelen tüccarların bu tür imtiyazları yoktu, ancak İli sınır yetkilileri, bölgeye gelmelerine, ticaret yapmalarına ve buna bağlı olarak ticaret vergileri ve harçları ödemelerine izin veren bir tür “yasal izin” sistemi yaratmışlardır. Bunun için Qing İmparatorluğu'nun sözde tebaası olarak kabul edilen ve İli yetkili makamlarıyla ticaret yapma hakkına sahip olan Orta Cüz ve Büyük Cüz Kazak hanları ve sultanlarından özel tavsiye mektupları alması yeterliydi (Newby 2005: 129). Kazaklar, Buhara ve Hokand tüccarları gibi özel imtiyazlara sahip olmasalar da Kulca'daki Çinli yöneticiler onların getirdikleri koyun sürülerini yerli mallara değiş-tokuş etmeye istekliydiler (Vasil'yev 1885: 5). Ruslar da Qing hükümetinin Doğu Türkistan'a Rusların girmelerine izin vermemesinden dolayı Kazak sultanlarından aldıkları tavsiye mektuplarıyla Kulca'da ticaret yapabiliyorlardı, elbette kendilerini Taşkentli göstermek zorunda kalıyorlardı, yani ticaret için genelde Tatarlar, Başkurtlar gibi Rus tabiiyetindeki Müslümanlar geliyorlardı. Bununla beraber yerli Çin idarecilerinin rüşvetler karşılığında Rusların Kulca'ya gelmelerini görmezden geldikleri de oluyordu (Veselovskiy, 1908: 179). Tüccarlardan alınan ticaret vergisinden muaf olmak için kervanbaşılar (*akalakçı*) makam sahiplerine hediyeler altında rüşvet veriyorlardı (Valihanov 1985, II: 258). 25 Temmuz 1851 tarihli Kulca Anlaşması ile Çin, Kulca ve bölgedeki ikinci büyük şehir olan Çuguçak'ı Rusya'nın ticaret kervanları için açmıştır. Bu iki şehirde ticari anlaşmazlıkların çözümü için konsolosluk makamları ve Rus tüccarlarının ikamet ve malların depolanması için dükkânlar kurulmuştur. Ş. Ualihanov da Kulca ve Çuguçak'a bu anlaşma çerçevesinde Rus heyetiyle birlikte gelmiştir. Başlıca ihracat ürünleri gümüş, kürk, çeşitli kumaşlar, boya maddeleri, çay, ilaç ve Çin Kazaklarının hayvancılık ürünleriydi. Özellikle çay ticareti daha ön plana çıkmıştır. Kalitesine göre çay, yaprak çay, atbaş çay, tuğla çay vs. türlere bölünürdü (Ualihanov 1985, II: 267).

Ş. Ualihanov'un tarifine göre, sınırdaki ilk karakoldan Kulca şehrine kadar çorak, kumlu bozkır uzanıyordu, ancak bölge artık Çin hükümeti tarafından iskân edilmiş, 8 küçük şehir ve birkaç köy kurulmuştur. Yine de imparatorluğun iletişimsizliği onlara da yansımış gibiydi. Balçıktan yapılmış evlerin hepsi toprak duvarlarla çevrili ve sokakları yoktu. Yol boyunca Horgos,

Çimpanze gibi şehirlerde seyyahlar için kervansaraylar bulunuyordu (Valihanov 1985, II: 190). Yol üzerinde Temir Kutluk Han isimli küçük bir Müslüman şehrinin yanından geçtiğini kaydeden araştırmacı burada aynı isimle bir evliya veya hanın mezarı olduğunu yazıyorsa da bu şehirde durmadığı için ayrıntılı bilgi vermemiştir, ancak sakinlerinin çok esmer oldukları ve Afganlılara benzedikleri dikkatinden kaçmamıştır (1985, II:191-192).

Şokan, Kulca'da üç ay kalmıştır. Onun kaydettiğine göre de Kulca Osmanlı'nın üç tuğlu paşaları gibi askerî valiler tarafından yönetilmekteydi. Onların tüm masrafları halk tarafından karşılanıyordu. Kasaplar her gün et getirir, terziler elbiselerini diker, duvarcılar evlerini onarırlardı (1985, II: 239). Şehir, İli Nehri'nin bir kolu olan Sarıbulak Irmağı'nın kıyısında bulunuyor ve dört verst (1 versta = 1,06 km) alanı kapsıyordu. Sokakları dar, kirli ve havasızdı. Evler genelde topraktan yapılmıştı. Resmî kayıtlara göre 70.000 nüfusu vardı, ancak şehrin dışında yaşayan yerleşimcilerin sayısını bilmek imkânsızdır. Dolayısıyla Kulca'da evlerin sayısı kadar da mezar vardır. Özellikle Şokan'ın dikkatini çeken Çinlilerin mezarları olmuştur. Onun kaydettiğine göre, "Nehrin her iki yakası da kelimenin tam anlamıyla mezarlarla doluydu. Alçak bir koni şeklindeki mezarlar her yerdedi: dükkânların yakınında, sokaklarda, sahilde, köprünün altında (1985, II: 207-208). Şehirde Çinliler cesedi çok derin olmayan çukura bir tabut içinde koyarlar ve üzerini koni biçiminde toprakla örterlerdi. Bu koni mezarın çevresi dört arşin (1 arşin = 70,9 cm) ve yüksekliği bir buçuk arşinden fazla değildi. Buradaki zemin kumlu olduğu için çok geçmeden mezarlar rüzgârla açılıyor ve çıplak kalmış tabutlar sıkça ilkbahardaki su taşkınlarına kapılıp gidiyordu. Çocuk öldüğünde ise inançları gereği dünyaya tekrar aynı ailede gelmesin diye cesedini yola, çukura ya da herhangi uygun buldukları yere atıverdiklerine tanık olmuştur. Şokan, Kulca'dayken bir Kalmuk çoban ölen yedi yaşındaki oğlunun cesedini bacağına bir ip bağlayıp sürükleyerek yamacın altına atmıştı. Neyse ki Tatar tüccarlar cesedin çürümesine tanık olmamak için toprağa gömmüşlerdi (1985, II: 231-232). Ualihanov, Müslüman mezarlarının Çinlilerle taban tabana zıt olduklarını ve onların mezarların görkemli yapılmasına çok önem verdiklerini bildirmiştir (1985, II: 207).

Şokan, Kulca'ya geldiği zaman şehri tanımak için ilk gittiği yer pazar olmuştur. Onun anlatımına göre, "Pazar yeri yolun her iki tarafında dükkânlar veya barakalardan oluşan büyük bir sokaktır. Evlerin önünde küçük eşyalar, hazır giyim satan tezgâhlar vardır. Bazı tezgâhların üzerinde devasa bayraklar dalgalanıyordu. Örneğin, birisinde beyaz tabanlı devasa bir çizme resmedilmiştir. Tezgâhların üstü çeşitli meyveler, her çeşit ufak eşyalar, kıyafetlerle doludur. Her yer insan kaynıyordu. Pazarda her milletten tüccarlar ve müşteriler vardı. Aşırı derecede makyaj yapmış hayat kadınları pazar köşelerinde dikkat çekmek için uğraşıyorlardı (1985, II: 208-211). Şehirde her çeşit lokantaların bulunduğu Aşbuzumlar Sokağı vardı. Müslüman lokantaları ayrı olup, İslami geleneklere göre kesilen ve pişirilen hayvan etleri ikram ediliyordu. Pazar sokağının ortasına kurulmuş seyyar lokantaların yanı başındaki ocaklarda her çeşit yemek pişiriliyordu. Şehirde tüm çöpler sokaklara atıldığı için sokaklarda yürümek oldukça dikkat gerektiriyordu. Atlar habire gübrelere takılıp tökezliyorlardı. Eğlencelerde gece gündüz demeden havai fişek kullanılması çok yaygındı. Şokan, şehrin içindeki bu pislik, kalabalıklık ve havasızlıktan bunalıp fırsat buldukça şehrin dışına çıkmaya çalıştığını dile getirmiştir (1985, II: 214). Şehirde genelde Çinliler ve Mançu memurlar yaşıyorlardı. Sibolar ve Solonlar askerî yerleşimcileri oluşturuyorlar ve banliyölerde yaşıyorlardı. Araştırmacının anlatımından Kulca'da dillerin karışık kullanıldığı da görülmektedir. Genelde bölge sakinleri Türkçe, Moğolca, Çince ve Mançucayı anlaşabilecek düzeyde biliyorlardı. Müslümanlar imparatora Ejen Han (ki Moğolcadır), Çinliler ise Tianzi, yani Göğün Oğlu diyorlardı. Bunun gibi yerli makam sahiplerinin unvanları da karışık dillerde telaffuz ediliyordu (1985, II: 226). Ualihanov, bölgede yazın sıcak, kışın ılıman bir iklimin hâkim olduğunu kaydetmiştir. Geçtiği her köyde meyveler ve sebzeler yetişen tarlalar mevcuttu. Irmağın her iki kıyısında uzayıp giden bahçeler göz dolduruyordu.

2. Ş. Ualihanov'un Kaşgar'a Seyahati

19. yüzyılda Çin'de hüküm süren Mançu Qing Hanedanı'nın dış dünyaya kapalı politika sürdürmesiyle Doğu Türkistan, yabancılar, özellikle Avrupalılar için yasaklı bir bölgeydi. Şokan Ualihanov'tan bir yıl önce Doğu Türkistan'a seyahat eden ünlü coğrafyacı Adolf Schlagintveit, Kaşgar'da hüküm süren Ualihan Töre tarafından idam edilmiş, kafatası şehir kapısının önüne asılmıştı. Zaten A. Schlagintveit'in idamıyla ilgili haberi de Şokan getirmişti (Semenov-Tyaşanskiy 1896: 276). Yani Doğu Türkistan, Avrupalı gezginlerin seyahat etmesi için kesinlikle güvenli bir yer değildi.

22 Ağustos 1857 yılında Rus hükümeti Çar II. Aleksandr'in de onayıyla Doğu Türkistan'a bir keşif gezisi düzenlenmesine karar verilmişti. Keşif gezisinin hazırlıkları Batı Sibirya Genel Valisi G. H. Gasfort ve ünlü bilim adamı P. P. Semenov-Tyaşanskiy tarafından organize edilmiştir. Kaşgarya'ya düzenlenmesi planlanan gezinin siyasi ve bilimsel önemi büyüktü. P. P. Semenov-Tyaşanskiy kendi çalışmasında Kaşgarya'nın durumu ve Doğu Türkistan'da meydana gelen isyanların nedenini öğrenmenin önemli olduğuna dikkat çekmişti. Seyahat için Rus ordusunda görev yapan Kazak asıllı genç subay Ş. Ualihanov seçilmiştir. Onun Kazak Türklerinden olması, dolayısıyla sima olarak yerli halka benzemesi, dil bakımından da sıkıntı çekmeyeceğinin varsayılması bu görev için seçilmesinde en önemli etkenlerden olmuştur. Omsk şehrinde Şokan'la görüşen Semenov-Tyaşanskiy onu Rusya için gizemli bir diyar olan Kaşgarya'nın bilimsel olarak incelenmesinin önemli olduğuna ikna etmiştir. Ualihanov, Ferganalı bir tüccarın oğlu olan, ayrıca kervanbaşı Musabay'ın akrabası olan Hokandlı tüccar Alimbay ismiyle Kaşgar'a seyahat etmiştir. Seyahatten döndükten sonra raporlarını *Altıaşar Eyaleti Ya Da Çin'in Nanlu Eyaletinin Altı Doğu Şehri Üzerine* ismiyle yayına hazırlamıştır. Bu, Kaşgarya ile ilgili ilk bilimsel çalışmalardan biriydi. Eserin Rusça kısaltılmış nüshası yayımlanmış, Rus ve Batılı şarkiyatçıların büyük beğenisini toplamış, kısa sürede İngilizce, Almanca ve Fransızcaya çevrilmiştir. Ancak eserin tam nüshası uzun bir süre gizli tutulmuş ve 1904 yılına gelinceye kadar yayımlanamamıştır. Ayrıca seyahati esnasında "Satuk Buğra Han Tezkiresi", "Tuğluk Temir Han Tezkiresi", "Hocalar Tezkiresi" gibi nadide elyazmaları, eski dönem sikkeleri, değerli taşlar, çeşitli belgeler ve sanat ürünleri toplayarak bilim dünyasına katmıştır.

1858 yılının baharında Ualihan Töre'nin isyanı Qing hükümeti tarafından bastırılmışsa da bölgede yine gergin bir hava hâkimdi. Dolayısıyla bölgeye sadece gizlice girmek mümkündü. Kaşgarya'ya en uygun yoldan, yani Hokand Hanlığı üzerinden gitmek mümkün değildi, çünkü burada Semey ve Petropavlovsk şehirlerine ticaret için sık sık gelen Taşkentli tüccarlar tarafından tanınma tehlikesi vardı. Dolayısıyla daha az tehlikeli olan Issıkgöl üzerinden Zaykin Geçidi ve oradan Kırgızların Bugu kabileleri arasından Kulca'ya ve daha sonra Muzart Dağı'ndan Doğu Türkistan'ın Aksu, Üç Turfan ve Kaşgar şehirlerine ulaşacak güzergâh seçilmiştir. Daha inanılır olması için Şokan kafasını o dönemin tarzına göre kazıtmış ve yerli halkın giysilerini giymiştir. 28 Haziran 1858 yılında Kapal Kalesi yakınındaki Karamula mevkinde Kaşgar'a giden 43 kişilik ticaret kervanına dâhil olan Şokan'ın asıl kimliği gizli tutuluyordu. Kervanda 6 adet sefer çadırı, 101 deve, 65 at ve 18.545 gümüş ruble değerinde mal vardı (Valihanov 1985, III: 53). Malın bir kısmını yol üzerinde Büyük Cüz Kazakları ve Kırgızlarına satmış ve 3.026 koyun satın almıştır. Kırgızların arasında oraya ticaret için gelen Kaşgarlı tüccarlar ve onlardan vergi isteyen Hokandlı yüzbaşının kavgasına tanık olmuştur. Bu koyunlar ve diğer mallar Kaşgar'da 4.068 Hokand altınına satılmıştır. O sırada Hokandlıların özel imtiyazları olduğunu yukarıda belirtmiştik. Kaşgar'ın eski hükümdarları olan Hocaların Hokand Hanlığı'nda gözetim altında, yani ev hapsinde tutulmaları için Qing hükümeti Kaşgar'da ticareti Hokandlıların kontrolüne vermişti. Kaşgar'da ticari işlerden sorumlu ve vergi toplayan bir Hokand temsilcisi (aksakal) bulunuyordu. Ş. Ualihanov'un Kaşgar'da bulunduğu sürede bu temsilci Nasreddin, sonrasında Nurmagamet Datka idi. Şokan onlarla iyi ilişkiler kurmuş, bu sayede onların himayesi altına girmiştir.

Doğu Türkistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Kaşgar, Büyük İpek Yolu'nun güney, kuzey ve orta yollarının kesiştiği noktada bulunuyordu. Ualihanov'a göre Kaşgar, Altışar'ın (altı şehir) altı şehrinden birisiydi. Diğer şehirler sırasıyla Yenihisar, Yarkent, Hotan, Aksu ve Üçturfan'dı (1985, III: 53). Bunlar Doğu Türkistan'ın güneybatısında bulunan şehir devletlerdi ve ahalisinin büyük çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşuyordu. Kaşgarya'da beş aydan biraz fazla kaldıktan sonra 11 Mart 1859 yılında Kazak bilim adamı bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır, çünkü şehirde bir Rus ajanın gezdiğiyle ilgili söylentiler yayılmıştı. Böylece seyahati tehlikeli bir hal alan Şokan ve ekibi başka bir güzergâh ile şehri terk etmiştir. Ualihanov, Kaşgarya'da geçirdiği zaman zarfında Doğu Türkistan'ın önemli ticaret şehirleriyle ilgili kayıtlar tutmuştur.

2.1. Kaşgar

Şehir Doğu Türkistan şehirlerinin içindeki en büyüğü olup 16.000 hanelik nüfusa sahipti. Kızıl ve Tümen Irmaklarının arasında yer alan kent, kalın toprak duvarlarla çevriliydi. Şehre iki kapıdan (Su-darbaza ve Kum-darvaza) giriliyordu. İklimin kuru olması sebebiyle sokaklar kirli değildi, ancak düzensiz ve dar olduklarından dolayı sadece iki ana caddeden iki tekerlekli arabalar girebiliyordu. Bu ana caddelerin üzerinde lokantalar, berber dükkânları, atölyeler, çeşitli dükkânlar bulunuyordu. Şehir tüm doğu şehirleri gibi eski ve yeni olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Eski şehir iki mahalle, yeni şehir ise dört mahalleden oluşuyordu. Şehirde 17 medrese, 70 mektep ve 8 kervansaray, ayrıca Aytga ve Çarsu adında iki Pazar yeri vardı. Kentteki en büyük kervansaray Andican sarayı idi ki bunun içinde Hokand gümrüğü yer alıyordu. Bunun dışında Konak Saray, Yarkent Sarayı, Yahudi Sarayı vs. kervansaraylar da hizmet veriyordu. Kumkapı'nın (darbaza) yanında pamuk kumaşların toptan satıldığı Pahta-Pazar bulunuyordu, hayvanlar ise şehrin dışında Kumkapı'nın yakınında satılıyordu. Şehirde asayiş ve düzeni sağlamak için *tinza* (ya da *dinza*) denilen polis karakolu ve hapisane de vardı. Her Cuma komşu şehirler ve köylerden tüccarların geldiği Pazar kuruluyordu. Şehrin içinden iki arık ve kanal geçiyordu. Şehrin yanında Müslümanların ziyaret ettikleri birçok türbe vardı. Bunlardan biri olan Appak Hoca'nın Türbesi şehirdeki en güzel yapıydı. Pişmiş tuğladan yapılmış türbe çeşitli hayvanların boynuzlarıyla süslenmiş, girişine tuğlar ve bayraklar konulmuştur. Bunun dışında Akmazar ve Paşahan Türbeleri Kaşgar'dan 11 verst mesafede bulunmaktadır. Şehrin içinde ise Abrazık Hoca'nın Türbesi bulunmaktadır (1985, III: 116-120).

Kaşgar'ın halkının büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğuna dikkat çeken araştırmacı onların İslam kanunlarına pek itibar etmediğini, açıkça şarap ve boza (alkollü içecek) içtiklerini, at eti yediklerini, kadınların yüzlerini örtmediklerini yazmakla (1985, II: 275) beraber Kaşgarlıları şöyle tarif eder: "Kaşgarlılar merhametli, sıcakkanlı, çalışkan ve son derece kibardırlar. Toplumun her sınıfından insanlar kibar davranmaya son derece özen gösteriyorlar. Herkes edep kurallarına uymakla ve teferruatıyla bilmekle mükelleftir ve bekler ise daha bir özen gösterirler" (1985, III: 165-166). Onların müzikalitesi ve misafirperverliği de Ualihanov'un gönlünü okşamış olacak ki "Müzik söz konusu olduğunda, tüm Orta Asyalılar tarafından büyük saygı görüyorlar. Kutlamalar ve davetlerde lirik ve neşeli şarkılar duyabilirsiniz. Kaşgar'da kadınlar yüzleri açık gezerler, misafirleri kocalarıyla birlikte ağırlamaktan mutluluk duyarlar." diye belirtir.

2.2. Yarkent

Doğu Türkistan'ın diğer en büyük şehri Yarkent'tir. Hanlar ve Hocaların eski karargâhı olan bu şehir Yarkent-derya'nın kollarının arasında bulunuyordu. Nüfusu 32.000 haneydi. Bu da toprak duvarlarla çevrili 4 kapılı bir şehir idi. Şehirde 4 kervansaray, 70 medrese ve bir karakol vardı. Şehrin Altın-darvaza Kapısı ve Kabagat Kapısı arasında uzanan ana caddede tüm dükkânlar ve lokantalar bulunmaktadır. Bu şehrin de Çarsu isminde Pazar yeri vardı. Kentteki en güzel binalar şehrin yöneticisi *hakimbek*'in Hotan Kapısı yakınındaki sarayı, Registan ve yüksek bir minaresi olan eski bir cami idi. Şehirde her gün Pazar yerleri açıktı, haftalık Pazar ise cuma günleri kurulurdu. Yabancı tüccarlardan şehirde daha çok Badahşanlılar ve köle ticaretiyle uğraşan Keşmirliler vardı. Tibetliler ve Hintlilerin de ayrı mahalleleri bulunuyordu. Şehrin

yakınında Hoca Muhammed Şerif Pir, Altın Mazar, Muymu Barak gibi Müslümanların ziyaret ettikleri türbeler bulunuyordu (1985, III: 120-122).

2.3. Hotan

Şehir Karakaş ve Yurunkaş Irmakları arasında olup, nüfusu 18.000 hanedir. Şehirde 8 kervansaray bulunmaktadır ve bunun üçünde yabancı tüccarlar konaklıyorlar. Şehir, ipek, ince keçe ve pamuk kumaşları, halısı ile meşhurdur. Yurunkaş Irmağı'ndan çıkartılan yeşim taşı en iyi sayıldığından başkente gönderilir. Şehrin dışında 1.400 kişilik Çin Mahallesi bulunuyordu.

2.4. Aksu

Şehir Aksu Irmağı'nın Kökşal koluyla birleştiği noktada bulunmaktadır ve nüfusu 12.000 hanedir¹. Şehir topraklar duvarlarla çevrili olup dört kapısı vardır. Kentte 6 kervansaray ve 5 medrese bulunmaktadır. Kentin merkezi Çarsu Pazarıdır. Haftada iki defa perşembe ve cuma günleri pazar kurulur. Aksu şehri, Çin'in iç bölgeleri ve Doğu Türkistan'ı birleştiren yol üzerinde olduğundan Çinlilerin ticaret merkezidir. Ayrıca Hotan, Yarkent ve Kaşgar'a ihraç edilen "şişa" denilen iyi kumaşı, kaliteli derileri ile meşhurdur (1985, III: 123-124). Aksulular genelde zanaat ile uğraşırlar ve burada pamuk, darı, arpa ve çeşitli meyve ağaçları yetişir. Çok lezzetli Aksu armutları Çin imparatoruna gönderiliyordu (1985, II: 278).

2.5. Üçturfan

Üçturfan, köy de diyebileceğimiz küçük bir şehirdir. Nüfusu 4.000-6.000 hane civarında olmalıdır. Pazar yeri pazar günü kurulur ve büyük camiler ve medreseler yoktur. Şehir Kazaklara ihraç ettikleri tütününü ile meşhurdur. 1765 yılında isyan dolayısıyla şehrin tüm sakinleri katledilmiş ve yerine her türlü şehirlerden 500 aile yerleştirilmiştir. Bunlar *tarançılar* (çiftçiler) olarak kaydedilmişlerdir ve ayrıca şehirde Çinlilerden oluşan askerî bir garnizon vardır. Şehrin dört kapısı olup 800 kişilik bir garnizonu vardır (1985, III: 124).

2.6. Yenişehir

Şehir, Kaşgar'ın 70 verst güneyinde olup 8.000 hanelik nüfusa sahiptir. Duvarlarla çevrilmiş ve iki kapısı vardır. Kentte iki kervansaray bulunmaktadır. Ana caddesi Yarkent Kapısı'ndan şehrin yöneticisinin evine kadar gelir. Tüm dükkânlar, lokantalar ve kervansaraylar bu caddenin üzerindedir. Haftalık Pazar şehrin dışında Kaşgar Kapısı'nın önünde kurulur. Yarkent'e giden yolun üzerinde *hakimbeg*'e ait göleti olan bağ bulunur. Çinlilerin yaşadığı mahallede 2.000 kişilik garnizon vardır (1985, III: 120).

Araştırmacı, Doğu Türkistan'ın daha küçük Kuça, Hami (Kumul), Karaşar şehirleriyle ilgili de kısa bilgiler vermiştir. Kuça'da kumaş üretiliyor, yakınındaki dağlardan güherçile çıkarılıyor ve nişadır elde ediliyordu. Bu dağlarda çok sayıda mağara mevcut olup, yazın buralarda ateş görülürdü. Bu mağaralardan birinde Tang Hanedanı döneminde yapıldığı düşünülen Budist heykeller vardır (1985, II: 277). Karaşar ise, tamamıyla bir Çin şehri olup birkaç tane askerî yerleşim bulunuyordu. Şehrin yakınlarında Ubaşı Han ile Rusya'dan kaçıp Çin'e yerleşen Kalmuklar konup göçüyorlardı. Korla ve Bugur kasabalarında Dolonlar yaşıyorlardı ve onları Karaşar *hakimbegine* bağlı yöneticileri vardı (1985, II: 277). Turfan'ın üzümleri meşhur olup, burada pamuk bol yetişirdi. Oraya bağlı Lobnor köyünün sakinleri balıkçılıkla uğraşiyor ve Türkçe konuşuyorlardı, ancak Müslüman değillerdi (1985, II: 277).

3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Şehirlerinin Sosyal Yapısı ve Gelenekleri

Kaşgar'da ve genel olarak bu altı şehirde, orada kaldıkları süre boyunca tüm yabancıların yerli bir kadınla geçici nikâhla evlenme geleneği (Muta nikâhı) vardı. Bu geleneğin dışına çıkmamak için Şokan da bir kadınla evlenmiş, onunla beş aydan fazla yaşamıştır. Muta evliliğinin şartları çok basittir. Geçici kocasının eşini beslemesi ve giydirmesi yeterlidir, ancak kendisiyle birlikte

¹ Araştırmacı başka bir yerde şehrin nüfusunun 25.000 hane olduğunu bildirmiştir (1985, II: 278).

ülkesine götüremez (1985, III: 69; II: 280-282). Hotan'da geçici bir nikâh yapmak için 1,5 Rus rublesi yeterliyse, Yarkent'te ise geçici koca arayan kadınların bulunduğu özel bir pazar vardı. Aksu ve Turfan'da bu nikâhlar daha pahalıdır. Ayrıca burada çok eşlilik örnekleri oldukça nadirdir. Çünkü bir kadın kocasını istediği zaman boşayabilir, ancak kadın boşanmak istediğinde evden hiçbir şey alamaz, erkek boşanmak isterse eski eşinin yaşamını sağlamalıdır. Muta evliliğinin Altışar'ın tamamında hâkim olduğunu bildiren araştırmacı yabancı kervanların gitmediği Kuça'nın doğusunda bu geleneğin kalktığını da kaydetmiştir (1985, III: 166). Yani onun gözlemleri aslında bu geleneğin yabancı tüccarlar için özellikle hayata geçirildiğini göstermektedir. Orta Asyalıların eğlenmek için haşhaş, afyon ve köknar (doğranmış haşhaş başlarının suyu) kullandıkları ve bu uyuşturucuya bağımlı olanların toplumun aşağı sınıfı olan *bengileri* oluşturduğu kaydedilmiştir. *Bengiler* yaşamlarını sürdürebilmek için dervişler kılığına girerek sadaka ile geçinirler ve Kaşgar'da onların sayısı oldukça fazladır. Sıradan halkın tamamı haşhaş kullanıyor, Çinlileri taklit eden yerli memurlar ise şarap içiyorlar ve Çin usulü afyon çekiyorlardı. Kaşgar'da şarap ve boza kullanımı hükümet tarafından yasaklanmamıştır. Çinliler meyhaneler sahibidirler. Şehrin dışında ise çeşitli yerlerde boza yapan atölyeler vardır. Boza meyhaneleri her zaman doludur. Kaşgar'da yaşayan ve yerel geleneklerin özgürlüğünden yararlanan yabancılar, dizginsiz bir sefahate düşüyorlar. Küçük Buhara'da tüm sınıflarda kumarın yaygın olduğunu kaydeden Şokan kadınların bile bu kötü alışkanlığı olduğunu bildirmiştir. *Bengiler*, tütün bağımlıları ve kumarbazlar halkın en asi sınıfıdır ve tüm isyanlarda aktif rol almışlardır. Tüm Çinlilerin yerli kadınlardan metresleri vardır ve şehirlerin varoş kısımlarında genelevlerin sayısı da çoktur. Kaşgar'da kadınların bu duruma düşmelerinin en önemli sebebi yoksulluktur (1985, III: 167-168).

Onun kaydettiğine göre, Kaşgar müzisyenleri, dansçıları ve dünyanın en iyi Yenişehir esrarı ile ünlüdür ve Asyalı tüccarların akın ettiği bir yerdir. Burada İranlı, Tibetli, İdil Tatarları ve Hintliler, Afganlar, Ermeniler, Yahudiler, Çingeneler (Multani ve Lulu) ve hatta kaçak bir Sibirya Kozak'ını görebilirsiniz. Şokan, son zamanlarda Kaşgar'da patlak veren isyanların kışkırtıcıları olan Kaşgar'ın eski hükümdarlarının neslinden olan Hocaların Kaşgarlıları sudan sebeplerle Çinlilerden daha çok katlettiğinin altını çizmiştir. Birileri Çin makamlarında görev yaptıkları için, birisi ise esnediği için, diğer birisi de Karadağlı olduğu için idam edilmiştir. Çinliler de Hocaların kovulmasından sonra şehri yağmalamak ve camiler ve türbeleri yıkmakla meşguldüler. Şehir kapılarının girişine idam edilen insanların kellelerinin asıldığı ince direklerden cadde oluşturulmuştu (1985, III: 327).

Resim konusunda da oldukça yetenekli olan araştırmacı, Kaşgarya şehirleri insanların portrelerini, şehrin krokisi ve önemli yapılarını çizmiştir. Bu eserler 19. yüzyıldaki Doğu Türkistan halkının yaşam biçimlerini yansıttığı için çok değerliler.

Sonuç

Ş. Ualihanov'un bir zamanlar İpek Yolu güzergâhı üzerindeki önemli ticaret merkezleri olan Doğu Türkistan şehirlerine seyahatleri bölgenin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki idari, askerî, iktisadi ve sosyal yapısının detaylarını ortaya çıkarmıştır. Mançu Qing Hanedanı'nın dış dünyaya kapalı politika izlemesi bu şehirlerde ticaretin gelişmesini engellemiştir. Yine de Doğu Türkistan şehirlerinin Orta Asya hanlıkları ve kısmen Rusya ile ticareti ağır aksak olsa da devam ediyordu. Ş. Ualihanov'un raporlarından bu dönem ticarete çay ihracatının ön plana çıktığı görülmektedir ve Kaşgar'ın hâlâ uluslararası ticaretin dağıtım merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yerel Qing hükümet yetkilileri arasında rüşvet ve yolsuzluğun yaygın olması, şehirlerde afyon kullanımının yaygınlaşması toplumda ahlaki yozlaşma ve disiplinsizlikleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. Bölgede sık sık isyanların baş göstermesi, Qing hükümetinin uluslararası ticaretin gelişmesine ilgisiz kalması Kaşgar şehirlerinin tarihî önemini zayıflatmıştır. Böylece Doğu Türkistan şehirleri Qing Hanedanı'nın bölgeye hâkim olduğu zamandan önce sahip oldukları öneme bir daha kavuşamamıştır.

Kaynakça

- Dİ COSMO, N. (1998). “Qing Colonial Administration in Inner Asia”, *The International History Review*, vol. 20, no. 2, p. 287-309.
- MİLLWARD, J. A. (1998). *Beyond the Pass. Economy, Ethnicity and Empire in Qing Central Asia, 1759-1864*. Stanford: Stanford Univ. Press.
- NEWBY, L. J. (2005). *The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations with Khoqand, c. 1760-1860*. Leiden-Boston: Brill.
- SEMENOV-TYANŞANSKIY, P. P. (1896). *İstoriya Poluvekovoy Deyatel'nosti Russkogo Geografıçeskogo Obşçestva 1845-1895*. çast' I, St.-Peterburg.
- VALİHANOV, Ç. Ç. (1985). *Sobraniye Soçineniy v 5-i Tomah*. t. II, Alma-ata: Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- VALİHANOV, Ç. Ç. (1985). *Sobraniye Soçineniy v 5-i Tomah*. t. III, Alma-ata: Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- VASİL'YEV, V. V. (1885). *Vosponinaniya ob İ. İ. Zaharove*. St.-Peterburg: Tip. V. S. Balışeva.
- VESELOVSKIY, N. (1908). “Poezdka N. İ. Lyubimova v Çuguçak i Kul'dju v 1845 Pod Vidom Kuptsa Horoşeva”, *Jivaya Starina*, vyp. 2, s. 170-189.
- YAKUBOV, E. A. (2018). “İstoriçnost' Fenomena “Yevreya-divanbegi” v Svete Kaşgarskogo Konfliktı Pervoy Treti XIX v.”, *Vostok*, no. 3, s. 64-75.

O'zbek Tilida Muloqot Qoidalarining Sharqona va G'arbna Talqini: Me'yor va Og'ish

Oriental And Western Interpretation Of The Rules Of Communication In Uzbek: Norms And Deviations

Karimova Feruzaxon SAYFUDDINOVNA*

Abstrakt

Sharq xalqlari qadimdan savdo yullari orqali o'z madaniyati, moddiy va ma'naviy boyliklarini asrlar osha bir-birlariga uzatib kelganlar. Chunonchi, so'zlash odobi va muloqot ilmi ham ular madaniyatidagi asosiy bo'g'imlardan birini tashkil etgan. Buyuk Ipak Yo'li karvonlari tashigan osor-u atiqalar ichida o'ziga xos ma'naviy boylik hisoblangan so'z mulkiga taalluqli maktub va bitiklar ham o'rin olganligi shubhasizdir. Shu ma'noda muloqotning qonun-qoidalari va uning samarali amalga oshirilishi haqidagi niyatlar faylasuflarni, mantiqshunoslarni va, albatta, tilshunoslarni doimo qiziqtirib kelgan. SHarq allomalarining bu haqdagi fikrlari diqqatga sazovordir. Abu Nasr Farobiy, Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi mutaffakkirlarning nazariy qarashlarida muloqot qoidalari ahloq-odob qoidalarining bir qismi sifatida tilga olinadi. Farobiyning «Fozil odamlar shahri» asarida fozillar shahrini boshqaruvchi shaxs fazilatlarini birma-bir sanab o'tilganda, ular ichida fasohatli so'zlash va suhbatdoshni oldindan anglash jarayonlariga alohida urg'u beriladi. Fikrni ixcham va lo'nda ifoda etish, kam gapirib, ko'p tinglash haqida bildirilgan fikrlar muloqot qoidalarining asosiy qismlaridan biri sifatida qaraladi. Nafaqat haqiqatni so'zlash, kezi kelganda uni bayon etishning muomala odobi chegarasidan chetga chiqish, deya baholanadigan holatlar ham yo'q emas. Bu haqda Alisher Navoiyning fikrlari nihoyatda salmoqlidir.

Zamonaviy til ilmida muloqot qoidalari haqidagi fikrlarga qaramasdan, undan og'ish va chetga chiqish holatlarini tadqiq etish ham sohada ajoyib natijalarni berayotganini aytib o'tish joizdir. Maqolada mazkur holatning tadqiqi o'zbek tilidagi matnlar misolida bayon etilgan.

Maqolada tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanilgan.

Muloqot qoidalarining buzilishi doimo samarasiz muloqotni kafolatlamaydi. Bu jarayon ba'zan anglangan holda ham amalga oshishi mumkin. Muloqot qoidalaridan chekinish o'zbek tilidagi matnlarda, asosan, o'zbekona andisha va uyat, suhbatdoshni avaylash, unga ozor bermaslik, o'z shaxsiyatini ustun qo'ymaslik, hazil va mutoyiba orqali suhbat vaziyatini yumshatish kabi o'zbekona, qolaversa, sharqona dunyoqarash bilan hamohang tarzda kechishi kuzatildi.

Kalit so'zlar: Muloqot, Odob, Me'yor, Sharq va G'arb, Og'ish.

Abstract

The peoples of the East have long passed on their culture, material and spiritual wealth to each other through trade routes for centuries. For example, the etiquette of speech and the science of communication also formed one of the main links in their culture. There is no doubt that among the artifacts carried by the caravans of the Great Silk Road, there are letters and inscriptions about the word property, which is a kind of spiritual wealth. In this sense, the rules of communication and the intentions for its effective implementation have always been of interest to philosophers, logicians, and, of course, linguists. The views of Eastern scholars on this subject are noteworthy. In the theoretical views of such thinkers as

* O'z RFA O'zbek Tili, Adabiyoti va Folklori Instituti Katta Ilmiy Xodimi, Filologiya Fanlari Bo'yicha Falsafa Doktori(PhD).

Abu Nasr Farobi, Kaykovus, Yusuf Khas Hajib, Alisher Navoi, the rules of communication are mentioned as part of the rules of morality. In Farobi's City of Noble People, when the qualities of the person who governs the city of nobles are listed one by one, special emphasis is placed on the processes of eloquence and foresight of the interlocutor. Concise expression of opinion, less talk, more listening is considered as one of the main parts of the rules of communication. There are also cases when it is considered as a mere departure from the bounds of etiquette to tell the truth, to tell it in due course. Alisher Navoi's opinion on this is very significant.

It should be noted that, despite the ideas about the rules of communication in modern linguistics, the study of deviations and deviations from it also gives excellent results in the field. The article describes the study of this situation on the example of texts in the Uzbek language.

The article used methods of analysis and generalization.

It should be noted that violation of the rules of communication does not always guarantee ineffective communication. This process can sometimes take place even if it is understood. In Uzbek-language texts, the departure from the rules of communication is mainly in line with the Uzbek and Eastern views, such as Uzbek anxiety and shame, care for the interlocutor, not to hurt him, not to prefer his personality, to soften the conversation through humor.

Keywords: Communication, Etiquette, Norm, East and West, Deviation.

1. Kirish Sharqona Muloqot Qoidalari

Sharq xalqlari qadimdan savdo yullari orqali o'z madaniyat va ma'naviy boyliklarini asrlar osha bir-birlariga uzatib kelganlar. Chunonchi, so'zlash odobi va muloqot ilmi ham ular madaniyatida asosiy bo'g'imlardan birini tashkil etgan. Buyuk Ipak Yo'li karvonlari tashigan osor-u atiqalar ichida o'ziga xos ma'naviy boylik hisoblangan so'z mulkiga taalluqli maktub va bitiklar ham o'rin olganligi shubhasizdir. Shu ma'noda muloqotning qonun-qoidalari va uning samarali amalga oshirilishi haqidagi niyatlar faylasuflarni, mantiqshunoslarni va, albatta, tilshunoslarni doimo qiziqtirib kelgan. Sharq allomalarining bu haqdagi fikrlari diqqatga sazovordir. Abu Nasr Farobiy, Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning nazariy qarashlarida muloqot qoidalari ahloq-odob qoidalarining bir qismi sifatida tilga olinadi. Farobiyning «Fozil odamlar shahri» asarida fozillar shahrini boshqaruvchi shaxs fazilatleri birma-bir sanab o'tiladi. Ular ichida «..bunday shahar hokimi tabiatan nozik farosatli bo'lib, suhbatdoshining so'zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez ilg'ab olishi, shu sohada umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi» (Abu Nasr Farobiy 2020:244) bilan birgalikda «u o'z fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida fashotli ifodalay olishi zarur» (Abu Nasr Farobiy 2020:245) ligi qayd etiladi. Fikrni ixcham va lo'nda ifoda etish, kam gapirib, ko'p tinglash haqida bildirilgan fikrlar muloqot qoidalarining asosiy qismlaridan hisoblanadi. Nafaqat haqiqatni so'zlash, kezi kelganda uni bayon etishning muomala odobi chegarasidan tashqari bo'lgan holatlar ham yo'q emas. Bu haqda Alisher Navoiyning fikrlari nihoyatda salmoqlidir: «Xirandmand uldurkim, yolg'on demas, ammo bari chin degulik ham emas». (Alisher Navoiy 1998:102). Mutafakkir olimning nutq odobi haqidagi fikrlari uning bir necha asarlarida aks etgan. Chunonchi:

Navoiy, xomadek tortib uzun til,
Ne dersan, oxir o'z haddingni bilgil (Islomov 2011:17).

yoki

So'zda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost navo nag'maga tahsin degil (Alisher Navoiy 1991: 212).

tarzidagi fikrlari nutqning zerikali, uzundan-uzoq holatda emas, balki so'zlovchining niyatini lo'nda va qisqa satrlarda berilishini ta'kidlovchi misralardir. Shuningdek, bayon etilayotgan fikrning haqiqatga bo'ysunishi kerakligi haqidagi fikrlar ham Navoiy asarlarida ta'kidlanadi.

Tarixdan bizga ma'lumki, so'z bilimdonlarining o'z farzandlariga nasihat tarzida bitgan asarlarida, xususan, Kaykovusning o'g'li Gilonshohga, Abdurahmon Jomiyning o'g'li Ziyovuddinga, Boburning o'g'li Humoyunga bag'ishlangan nasihatlarida nutq odobi va yozuv qonun-qoidalari haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan. (Kaykovus 1986: 40-48; Jomiy 2007: 3-4; Bobur 1990: 321).

Kaykovusning «Qobusnoma» asarida keltirilgan «Nomaqbul rostni aytishdan parhez qil», (Kaykovus 1986:41) «Kishining martabasini so'zi bila bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli o'z so'zining ostida pinhondur...» (Kaykovus 1986: 43) tarzidagi qarashlar muloqot jarayonini boshqarishda muhim ahamiyatga ega.

Abdurahmon Jomiy esa farzand tarbiyasidagi odob qoidalarini kitob mutolaasi va nutq tuzish borasidagi nasihatlar bilan boyitadi. «Boburnoma»dagi Humoyunga bitilgan maktub mazmuni ham nutq va yozuv odobi haqida qimmatli fikrlarni beradi. «Takalluf qilay deysan, ul jihattin mug'laq bo'latur. Bundan nari betakaluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uchig'a». (Bobur 1990: 321) Mazkur satrlarda nafaqat so'zlovchining o'z nutqiga talabchanligi borasida, balki tinglovchi shaxsini ham hurmat qilish qoidalari borasida qimmatli fikrlar tilga olingan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asaridagi «So'ramasdan oldin nogoh so'z desang, ne ajab, eshitib dakki, pand esang», «Qizil til qora bosh yovi beomon» (Yusuf Xos Hojib 2020: 103) hikmatlari zamirida navbatsiz so'z olmaslik, ko'p gapirmaslikka ishora berilgan bo'lsa, Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-haqoyiq» asridagi «Nekim kelsa erga tilidin kelur, Bu tildin kim edgu, kim aqir bo'lur (Kishi boshiga tushgan har qanday ish uning tili tufayli sodir bo'ladi, bu til sababli ayrimlar yaxshilik, ayrimlar yomonlik ko'radi)» (To'xliyev va Abdurahmonova 2013: 98) hikmatida ham o'ylab, mulohaza bilan so'zlash odobi bayon etilgan.

Zamonaviy tilshunoslikdagi «Tilning lug'at boyligini etarli darajada bilmasdan turib madaniy nutq tuzish mumkin emas» (Mahmudov 2007: 10) kabi fikrlar bilan birgalikda nutq egasining nutqi komilligida tashqi omillarga ham e'tibor qaratish kerakligi nazarda tutiladi. Unga ko'ra «...turli jestlar, yuz ifodasi, boshni qimirlatish, gavda harakatlari, makon yaqinligi, ovoz tabiati, kiyimlar, so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy yoki boshqa maqomi kabi xilma-xil omillar kommunikatsiya jarayonida alohida qimmatga ega». (Mahmudov 2007: 13).

Muloqotni amalga oshirishda so'zlovchi va tinglovchining o'z kommunikativ maqsadini yuzaga chiqarishda dialog muhiti eng yaxshi tanlov hisoblanadi. Chunki dialogning aniq makon va zamonda, ma'lum ijtimoiy va madaniy muhitda va ko'pincha bir-biri haqida umumiy ma'lumotga ega bo'lgan so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida yuz berishini hisobga olsak, u so'zlovchi va tinglovchining lisoniy maqsadlarini amalga oshirishda eng maqbul nutqiy maydon ekanligini anglaymiz.

2. G'arbona Muloqot Tamoyillari

Muloqotning xoh sharqona bo'lsin, xoh g'arbona bo'lsin, qonun-qoidalari mushtaraklik kasb etadigan holatlari anchagina. Unga ko'ra mantiqiylik va izchillik, aniqlik va lo'ndalik, haqqoniylik va mutanosiblik, samimiylik va muloyimlik kabi nolisoniy omillarning ahamiyati ta'kidlangan nazariy qarashlar anchagina. Ular ichida muloqotga jiddiy e'tibor qaratilgan va o'z o'rnida tanqidiy fikrlar ham bildirilgan nazariyalar mavjud. P.Graysning «Hamkorlik tamoyili» shular jumlasidandir. (Grays 1985: 217-237).

Grays odamlarning kundalik nutqini mantiq nuqtai nazaridan tahlil qilib, uning mohiyatini quyidagicha shakllantiradi: «Suhbatning ushbu bosqichida sizning kommunikativ hissangiz

ushbu dialogning birgalikdagi qabul qilingan maqsadi talab qiladigan darajada bo'lishi kerak». (Grays 1985: 222).

Uning nutqiy muloqotga doir qoidalar yig'indisi yoki «Hamkorlik tamoyili» deb yuritiluvchi nazariyasida 4 asosiy kategoriya mavjud bo'lib, unga amal qilish orqali muloqot samaradorligiga erishish mumkin, degan g'oya ilgari suriladi. Pol Grays ushbu kategoriyalarni nemis faylasufi I.Kant izidan borib ishlab chiqqanligini aytib o'tadi. I.Kant falsafasida ham muloqot uchun Miqdor, Sifat, Munosabat, Usul postulatlarini keltirilgan (Grays 1985: 222).

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, G.P.Grays qonuniyatlarini barcha tilshunoslar birdek ma'qullamaganlar. Mazkur qonuniyatlarning samarali foyda berishiga shubha va e'tiroz bildirgan tilshunoslar ham mavjud. Faylasuf tilshunos Kent Baxning fikricha, «Hamkorlik implikaturasi umuman mavjud bo'lolmaydi, uning borligi haqidagi narsa afsona, xolos». (Susov, Lingvstihskaya pragmatika, Kirish sanasi: 10.08.2022//<https://studfile.net/preview/4538446/page:47/>).

Tilshunos olim Sh.Safarov Grays qonuniyatlaridan qoniqmaganligini qat'iy ta'kidlab: «Xullas, muloqot samarasini ta'minlovchi qoidalar turlicha, ularning soni H.Grays ajratgan ikki juft maksima bilan chegaralanmaydi», (Safarov 2008: 129) – deydi. Olim uning o'rniga Husayn Voiz Koshifiyning suhbat odobining martabaga etmaganlar uchun joiz bo'lgan 8 ta qoidasini keltirishni ma'qul ko'radi. Olim bu haqdagi fikrini davom ettirar ekan: «G'arb pragmatlingvistlari ham H.Grays tasnifidan oxirigacha qoniqmadilar» (Safarov 2008: 130)– degan xulosaga keladi. Bizning nazarimizda, mukammallik umidida bor qoidalardan ham voz kechmay, ularning samarasidan maqsadli foydalanishni o'ylab ish tutish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Bizningcha, ushbu qoidalarning inobatga olinishi muloqotning har bir ishtirokchisi uchun ma'lum darajada foyda bo'libgina qolmay, nutq qoidalari qatorida unga rioya etilsa, suhbat yanada samarali kechishiga erishilar edi. Chunki ushbu tamoyillar suhbatdoshlarni haqqoniylik, samimiylik, ortiqcha so'zlamalik va hurmat chegaralaridan chiqmaslikka, mavzudan chetlanmaslikka undaydi. Pol Grays qoidalari ba'zi jihati bilan bizning e'tiborimizni tortdi. Zero, muloqot namunalarining Grays qonuniyatlariga qiyoslanishi dialog jarayonida yuzaga keluvchi turli pragmatik holatlarni aniqlashga yordam beradi.

3. Me'yor va Og'ish

Ikkinchidan, insonlarning o'z muloqotida nutqiy muloqot qoidalariga amal qilishdan ko'ra bu qoidalardan chetga chiqish holatlari nisbatan ko'p uchraydi. Bu kabi «qoidabuzarlik», nazarimizda, ixtiyoriy (anglangan) va beixtiyor (anglanmagan) tarzda amalga oshadi va har ikki vaziyat ham lingvopragmatik tadqiqotlar uchun qiziqarli materiallarni beradi. Yana bir narsa qiziqki, ularga amal qilinishi tilshunoslarni qanday qiziqtirgan bo'lsa, mazkur qoidalardan qochish, unga bo'ysunmaslik haqidagi holatlar ham tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolmagan. Jumladan, Pol Grays postulatlarini o'ta ko'tarinki ruhda baholagan rus tilshunosi T.M.Nikolaeva undan chetga chiqish, og'ish holatlariga misollar keltiradi va bunday dialoglarni «muvaffaqiyatsiz dialoglar» tarzida baholaydi. (Nikolayeva 1990: 225-230). Quyidagi misolga e'tibor bering:

Apteka.

– Sizda yurak dorisi bormi va u qanaqa idishda? (Suyuqmi yo tabletkami?)

– 30 tiyin .

– A, u tabletkami yo suyuqlikmi?

– Aytdim-ku, 30 tiyinga olsa bo'ladi deb.

Bunday «nishonga tegmagan» dialoglarning yuz berishida bir qancha omillar sabab bo'ladi. Ular qatoriga lisoniy tejamlilik tamoyili, nutqiy vaziyat, suhbat ishtirokchilarining sub'ektiv (axloqiy, nutq madaniyatini egallaganlik darajasi) xususiyatlari kabilarni kiritish mumkin. Bizning kuzatishimizcha, bu holat o'zbekcha dialoglarda bir oz «yumshoqroq» holda yuz

berishi mumkin. Shu o'rinda mahoratli adib O'Hoshimovning quyidagi fikrlarini keltirishni o'rinli deb bildik: «O'tgan kunlar» romanining boshida shunday tasvir bor. Marg'ilonda, Otabek qo'ngan karvonsaroy hujrasiga Rahmat bilan Homid kirib keladi. Bir ozdan keyin xonaga Hasanali ham kiradi. Otabek unga «ota» deb murojaat qiladi, hol-ahvol so'raydi. Shundan so'ng «ba'zi yumushlar buyursam maylimi... bizga choy qaynatib bersangiz», deb iltimos qiladi. Hasanali chiqqach, Rahmat Otabekdan bu kishi kimligini so'raydi. Adibning keyingi tasviriga e'tibor bering: «Otabek Rahmatning savoliga javob bermay, eshikka qaradi. Hasanalini hujradan uzoqlatib, so'ngra javob berdi: – Qulimiz...»

Qiziq, Otabek nima uchun o'zining quliga salom beradi? «Ota» deb murojaat qiladi? Yumush buyurishdan oldin «maylimi» deb ruxsat ham so'raydi? Bu ham etmagandek, Rahmatning savoliga «cholni uzoqlatib», shundan keyin javob beradi? Boshqa adabiyotda, deylik Evropa adibining asarida shunday vaziyat tasvirlansa, xo'jayin quliga «ota» deb murojaat qilish u yoqda tursin, «sen»lab gapirgan, boyagi savolga esa uning o'zini oldida «bumi, bu mening qulim» deb javob bergan bo'lur edi. Otabek esa unday qilolmaydi. Negaki, u – o'zbek». (Hoshimov 2019: 206-207).

O'zbek millatining suhbatlashish odobidagi hazil-mutoyiba va suhbatdoshi oldida chekinish holatlariga ko'plab duch kelamiz va bu sharqliklarning g'arbliklarga nisbatan keskin xulosa chiqarishdan ko'ra kelishib ketish, kulgili ishora bilan ma'lum sovuq holatlarning oldini olish odatlari bilan izohlanishi mumkin. Quyidagi misolga e'tibor bering:

Yarim soatdan keyin ko'rishdik. Rejissyor sochi elkasiga tushgan, o'rtacharoq mo'ylov qo'ygan yigit ekan.

– Qalay? – dedi u to'satdan.

– Nima qalay?

– Bizning filmlar?

Chaynalib qoldim. Rostini aytsam, shu rejissyorning kinolarini jinim suymasdi.

– Bilmasam, – dedim ming'illab. – Filmingizdagi odamlar g'alatiroqmi-ey.. Tomoshabin ekranda o'ziga o'xshagan odamlarni ko'rsa yaxshi bo'larmidi. (O'. Hoshimov. Men, buvam va rangli televizor).

Mazkur dialogdagi savolga javob beruvchi suhbatdosh «Sizning filmlaringiz yomon» tarzidagi illokutiv maqsadini yashirin tarzda bayon etmoqda. Tinglovchining yashirin tarzidagi maqsadi «chaynalib qoldim» va «jinim suymasdi» iboralari bilan ham oydinlashgan. O'zbek muloqot madaniyatida bunday misollar sirasiga qattiq kasal bo'lgan odamning uni yo'qlab kelgan inson oldida kamtarlik bilan «Sal mazam bo'lmabdi» tarzidagi axborot sifati va miqdorini yashiruvchi jummalarni ham qo'shish mumkin.

U qancha uxlaganini bilmaydi. Bir mahal darvoza gursillay boshladi. Bu safar Obid Rasulevich shoshmasdan borib ochdi.

– Yana nima gap, Xoliqboy? – dedi sovuq ohangda.

– Iya, qanaqa uyquchi odamsiz, domla, onangiz yostiq bilan qo'shib tuqqanmilar? Bo'ling tezroq, Qo'chqor qassob xotiniga yigirma qilyapti. Shundoq oydek xotin suyak tiqilib o'lib qolsa, deng! Falokat qosh bilan qovoqning o'rtasida turadi, deb shuni aytadi-da. (O'.Hoshimov.Osh).

Dialogning javob mazmuni «Qo'chqor qassobnikiga oshga boramiz» propozitsiyasidan iborat. Lekin bu jumla o'rnida suhbatdoshning sub'ektiv mazmunga ega bo'lgan «ortiqcha» ma'lumotlarni beruvchi bir necha jumalari tizilib kelganligini qo'rib turibmiz. Suhbatdoshini koyishga bo'lgan urinish sifatidagi *qanaqa uyquchi odamsiz* (dakki berish), *onangiz yostiq bilan qo'shib tuqqanmilar* (ranjitish), *oydek xotin suyak tiqilib o'lib qolsa-ya* (baholash), *falokat qosh bilan qovoqning o'rtasida turadi* (dalillash) kabi maqsadlarda bayon etilgan, asosiy

mavzudan chetga chiquvchi jumalari so'zlovchining nutqi hajmining me'yordan ortiq bo'lishiga sabab bo'lgan.

4. Og'ishda Tagma'ning Roli

Dialoglarda tagma'ning qo'llanishi esa ko'pincha nutqiy muloqotdagi konnatatsiyaning sezilarli ravishda kuchayishini keltirib chiqaradi. Masalan:

Shu qadar ajoyib, xush bir gul. Bir oy o'tib-o'tmay, ikkita g'uncha tugdi – g'unchasiyam ajib: yashil to'n kiygan, to'ning ostidan pushti qabosi xiyol ko'rinib turipti, qaboning chetlari nozik naqshlar bilan munaqqash bo'lgan. Bunday libos olamdagi hech bir gulda yo'q.

– Ertaga qushchaga aylanib uchib ketib qolmaysizmi? – deb so'rab qo'yaman erkalab.

U mag'rur, o'ziga juda bino qo'ygan – javobni-da ravo ko'rmaydi.

Tarvaqaylagan karnaygullarni, joy tanlamas beorgullarni yomon ko'rdim. Ikkitasini tag-tugi bilan kesib tashladim. Natijada qaysarim tegrasi ancha kengaydi. Ertasiga atirgullarning nariroqqa surilib olishganini ko'rdim – ular hamma narsadan ham o'z jonlarini asrab-avaylashlarini men bilmasam ekan?! (I.Sulton. Mening gulim).

Parchada keltirilgan nutqiy jarayondagi jumlar mazmuni oydinlashishi uchun propozitiv mazmun kamlik qiladi. So'zlovchi maqsadini bilish uchun jumalarning yashirin ma'nosi – tagma'noga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Shu o'rinda professor M.Hakimovning tagma'no haqidagi quyidagi fikrlarini keltirishni o'rinni deb bilamiz: «...tagma'ning qo'llanishidan maqsad kimdandir ma'lum axborot ko'rinishining sir saqlanishidir. Shunga ko'ra ma'lum bir voqelik yoki hodisaga ishora qiluvchi tagma'no mazmuni nutq ishtirokchilaridan biriga noma'lum bo'ladi». (Hakimov 2013: 115-116). Muloqotdagi so'zlovchi nazaridagi gul – uning sevgan qizi, *Ertaga qushchaga aylanib uchib ketib qolmaysizmi?* jumlasining mazmuni esa «Meni tashlab ketmaysizmi?» propozitsiyasiga mos keladi. *Tarvaqaylagan karnaygullar, joy tanlamas beorgullar* esa qizning atrofidagi ibo-hayodan uzoq bo'lgan dugonalarini anglatadi. So'zlovchining ulardan qizni ham, o'zini ham xalos etishini *Ikkitasini tag-tugi bilan kesib tashladim. Natijada qaysarim tegrasi ancha kengaydi* jumalaridan bilib olamiz. *Ertasiga atirgullarning nariroqqa surilib olishganini ko'rdim* jumlasida so'zlovchi chetlashtirgani uchun undan ranjigan qizlar atirgulga – tikanli gulga o'xshatilgan. So'zlovchi tomonidan mazkur yashirin tagma'noli jumalarni oshkora qo'llab bo'lmasligining sabablari milliy-madaniy ruhiyat bilan ham (muhabbat haqidagi ikir-chikirlarni har kimga oshkor qilish odob doirasiga kirmasligi), sevgiga yo'liqqan oshiq yigitning ruhiy holatidagi andisha, uyat tuyg'ularining ustunligi uchun pardaga o'rab gapirish odat tusi ekanligi bilan izohlanadi.

Keltirilgan parchadan yana shunday xulosa kelib chiqadiki, fikrni yashirin, ramziy tarzda ifodalash insoniy-ahloqiy tushunchalarni aks ettirishda va milliy-madaniy ruhni saqlashda qo'l keladi.

O'zbekcha dialoglarda evfemizmlarning qo'llanilishi va ba'zi jumalarning to'g'ri usulda emas, aylanma yo'l orqali metaforik usulda etkazilishida ham muloqot qoidalaridan chekinishni ko'rishimiz mumkin. Misol uchun, sovchilikka kelgan mehmonlar «Sizlarga sovchi bo'lib keldik» jumlasini o'rniga «Eshigingizga qulchilikka keldik» yoki qizning qanaqaligini hali yaxshi bilmagan sovchilar «Shu yo'ldan o'tib ketayotgandik, bir kirib o'taylik dedik» tarzida, to'satdan vafot etgan bola yoki yangi tug'ilgan chaqaloq o'limi haqidagi xabarning «O'zi mazasi yo'q edi» kabi qo'shimcha axborot bilan yoki «Uchib qolibdi» iborasi bilan berilishini keltirish mumkin.

Xulosa

Xulosa tarzida aytib o'tish kerakki, muloqot qoidalarining buzilishi doimo samarasiz muloqotni kafolatlamaydi. Bu jarayon ba'zan anglangan holda ham amalga oshishi mumkin. Muloqot qoidalaridan chekinish o'zbek tilidagi matnlarda, asosan, o'zbekona andisha va uyat,

suhbatdoshni avaylash, unga ozor bermaslik, o‘z shaxsiyatini ustun qo‘ymaslik, hazil va mutoyiba orqali suhbat vaziyatini yumshatish kabi o‘zbekona, qolaversa, sharqona dunyoqarash bilan hamohang tarzda kechadi deyish mumkin.

Adabiyotlar

- BOBUR, Z.(1990) . *Boburnoma*. Toshkent: Yulduzcha.
- FAROBIY, A. N. (2020). *Fozil odamlar shahri*. Toshkent: Yang asr avlodi.
- GRAYS, P.(1985). “Logika i rechevoye obsheniye”. *Novoye v zarubejnoj lingvistike*. Moskva: Progress.
- HAKIMOV, M. (2013). *O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari*. Toshkent: Akademnashr
- HOJIB, Y. X.(2020). *Qutadg‘u bilig*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- HOSHIMOV, O. (2019). “Yuzma-yuz”. *Daftar hoshiyasidagi bitiklar*. Toshkent: Book media nashr.
- ISLAMOV, O. (2011). *Alisher Novoiy asarlarida nutq madaniyati talqini*: Dissertatsiya avtoreferati. Toshkent.
- JOMIY, A. (2007). *Bahoriston*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- KAYKOVUS, U. (1986). *Qobusnoma*. Toshkent: O‘qituvchi.
- MAHMUDOV, N. (2007). “Nutq madaniyati va boshqa fanlar”. *O‘zbek tili va adabiyoti* jurnalli. Toshkent.
- NAVOIY, A. (1991). *Hayratul-arbor*. XX tomlik. VII tom. Toshkent: Fan.
- . (1998). *Mukammal asarlar to‘plami. Mahbub ul-qulub. Munshaot. Vaqfiya*. XX tomlik. XIV tom. Toshkent: Fan.
- NIKOLAYEVA, T. (1990). “O prinsipe “Nekooperasiyi” i/ili o kategoriyax sosingvisticheskogo vozdeystviya”. *Logicheskiy analiz yazika*. Moskva: Nauka.
- SAFAROV, S. (2008). *Pragmalingvistika*. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
- SUSOV, I. *Lingvistihs kaya pragmatika*. Kirish sanasi: 10.08.2022//<https://studfile.net/preview/4538446/page:47/>
- TO‘XLIYEV, A. (2013). *Majmua*. Toshkent: Cho‘lpon nashriyoti.

Çin'in İpekyolu Ekonomik Kuşağı Projesi ve Türkistan: Gerçekler, Muhtemel Kazançlar ve Riskler

China's Silk Road Economic Belt Project and Türkistan: Realities, Possible Gains and Risks

Abdürreşit C. KARLUK¹

Öz

ÇKP liderliğince dillendirilen "Büyük Çin Milletinin Dirilişi" ülküsü ekseninde Xi Jinping tarafından ortaya atılan "Çin Rüyası"nın gerçekleşmesi ve Çin'in küresel hegemonik güç olabilmesi yolunda atılan adım kısa adıyla "Kuşak-Yol" girişimi veya projesi olarak adlandırılan "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21'inci Yüzyıl Deniz İpek Yolu" projesidir. Derin tarihsel hafızasından beslenen, jeopolitik çıkarlarının maksimize etmeye çalışan ÇKP liderliğindeki Çin devleti, Doğu ve Güney sınırlarında komşuları ile çözülmesi güç sorunlar yaşamaya başlamış, ciddi çıkar çatışması içine girdiği ABD ve müttefiklerince denizlerde çevrelenmeye başlamıştır. Çin için Avrupa pazarına ve Türk-İslam pazarlarıyla zengin yeraltı kaynaklarına ulaşmanın en uygun ve kolay yolu ABD ve müttefiklerinin etkisi göreceli olarak düşük olduğu Türkistan coğrafyası ve buradan geçen güzergâhlar olmuştur. Bu bildiriye Çin'in küresel hegemonyasının pekişmesi açısından hayati öneme haiz Kuşak-Yol projesinin kara bölümünü oluşturan İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nı (İYEK) işbu projenin belki en önemli güzergâhı ve uygulama sahalarından biri olan Türkistan açısından değerlendirilmesi yapılacak, muhtemel kazançları ve riskleri üzerinde genel olarak durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Çin, Türkistan, İYEK, Türkler.

Abstract

The "Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road" project, which is called the "Belt-Road" initiative or project, is the step taken for China to become a global hegemonic power. This project is vital to the realization of the "Chinese Dream" put forward by CCP leader Xi Jinping. The Chinese state, led by the CCP, which is fed by its deep historical memory and trying to maximize its geopolitical interests, has begun to experience difficult problems with its neighbors on its Eastern and Southern borders. In this process, it started to be surrounded in the seas by the USA and its allies, with which it had a serious conflict of interest. The most convenient and easy way for China to reach the European market, Turkish-Islamic markets and rich underground resources has been the geography of Türkistan, where the influence of the USA and its allies is relatively low. In this paper, the Silk Road Economic Belt (SREB), which constitutes the land part of the Belt-Road project, which is vital for the consolidation of China's global hegemony, will be evaluated in terms of Türkistan, which is perhaps one of the most important route and application areas of this project, and its possible gains and risks will be evaluated.

Keywords: China, Türkistan, SREB, , Turkistan, Turks.

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi.
ORCID 0000-0002-2268-033X; abdurreşit.karluk@hbv.edu.tr, kamucam13@gmail.com.

0. Giriş

Çin Komünist Partisi (ÇKP) liderliği 21. yüzyıla girerken ülkesinde belirginleşen bölgesel farklılıklar ile artan gelir eşitsizliğine çözüm bulmak, yaşanan küresel krizlerin Çin'e etkisini azaltmak ve iç piyasayı canlandırmak için yeni tedbirlere başvurmaya başlamıştır. Diğer taraftan, sorun yaşadığı komşularının ABD ile daha yakın ilişki kurarak ABD öncülüğünde denizlerden Çin'i çevrelemesi durumu Çin'i farklı arayışlara sevk etmiştir. Bu bağlamda, Çin ilgili çevrelemeye karşı farklı çıkış yolları aramak, yeni enerji yolları ve kaynakları elde etmek dolayısıyla ekonomik büyümesini ve sanayileşmesinin sürekliliğini garanti altına almak maksadıyla yeni strateji ve politika üretmeye başlamıştır (Karluk 2021: 246). Çin yakın komşuları ile ciddi sınır anlaşmazlıkları yaşamaya başlamış, sert ve katı tutumlarıyla işbu sorunları çözümsüz hale getirmekten de çekinmemiştir (Elleman ve Schofield 2015, XIV). Başta Japonya, Vietnam ve Filipinler olmak üzere ABD'nin müttefikleri ile yaşanan ciddi çıkmazlar, Çin'i Doğu ve Güney Asya'da yalnızlaştırmıştır. Daha öncelerinde Batı komşuları olan Türkistan cumhuriyetleri ile bağlayıcı ilişkiler geliştirmeyi başaran ve Çin merkezli Şanghay İşbirliği Örgütünü kuran Çin yönetimi Türklerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyalara odaklanmaya başlamıştır.

Böyle bir süreçte ÇKP lideri ve Çin devlet başkanı Xi Jinping, ÇKP tarihinde Mao sonrası en güçlü ve milliyetçi bir lider olarak seleflerinden tamamen farklı stratejileri hayata geçirmeye başlamıştır (Lee 2018). Xi tarafından uygulamaya konan "Komşuluk Diplomasisi" ile oluşan yeni dünya düzeninde daha aktif bloklar oluşturmayı veya Çin'in bölgesinde belirleyici aktör olmasını sağlamayı amaçlıyordu (Chang 2016: 83). İlgili diplomasinin kalıcı ve en önemli taşıyıcılardan biri Xi tarafından yüksek sesle dillendirilerek uygulamaya konulan "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21'inci Yüzyıl Deniz İpek Yolu" projesidir. Aynı zamanda Xi birleşik, bütünleşmiş, güçlü Çin idealini "Çin Rüyası" söylemi ile ortaya koymuş bunu bütün Çinlilere benimsetmek için eğitim ve kültür kurumlarını hareket geçirmiştir.

Bu çalışmada Çin'in küresel hegemonyasının pekişmesi açısından hayati öneme haiz Kuşak-Yol projesini ve işbu projenin kara bölümünü oluşturan İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nın (İYEK) belki en önemli güzergâhı ve uygulama sahalarından biri olan Türkistan açısından değerlendirilmesi yapılacak, muhtemel kazançları ve riskleri üzerinde ana hatları ile durulacaktır.

1. Çin'in İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Projesi

Xi Jinping, Kazakistan'a yaptığı resmî bir ziyareti esnasında, 7 Eylül 2013'te ilk defa kısa adı İYEK olan "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı" projesini dile getirmiştir (Min 2020: 4). İYEK'in gerekçelerini eski İpek Yolu'nun Çin ile Türkistan bölgesi (Xi'ye göre Orta Asya ülkeleri, halkları) ticari, kültürel ilişkilere kattığı katkılar ve son 20 yılda artarak gelişen ilişkilere dayandırarak artık bu ilişkileri daha üst bir seviyeye çıkarmanın önemini vurgulamıştır. Xi ilgili konuşmasında ekonomik bağlar oluşturmak, iş birliğini derinleştirmek ve kalkınmayı yaygınlaştırma hedefleri üzerinde durmuştur. Ayrıca, söz konusu hedeflerin kazan-kazan mantığına dayalı karşılıklı fayda ilişkisi sağlayacağını ve ilgili ülkelerin ekonomilerinin de gelişmesine büyük fırsatlar sunacağını vurgulamıştır. Bunlara ilave olarak Xi, 20 yılı aşkın süredir, Çin'in Asya, bilhassa Avrupa ülkeleriyle ilişkilerinin hızla gelişmiş olması eski İpek Yolu'nun yeniden canlandırılmasını zaruri kıldığının altını çizmiştir².

Daha sonraki süreçte Çin'de kurulan çeşitli resmî kurumlar ile hayata geçirilmeye çalışılan işbu projenin başta Kazakistan olmak üzere Türkler dünyası, Avrupa, Arap Dünyası ve Afrika'yı Doğu ve Güneydoğu Asya'yı birbirine bağlayan ticaret koridorları yaratacağı açıklanmıştır. Bu projenin finansmanı için Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB) ve Şangay merkezli BRICS Yeni Kalkınma

² "President Xi Jinping Delivers Important Speech and Proposes to Build a Silk Road Economic Belt with Central Asian Countries", Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/xjpfwzsysiesgjtffshzzfh_665686/t1076334.shtml, Erişim: 10. 10. 2021.

Bankası (NDB) kurulmuş ve Yeni İpek Yolu Fonu oluşturularak projeye 40 milyar dolar kaynak ayrılmıştır(Deng 2021: 742).

Çinli siyasetçiler, uzmanlar genellikle Kuşak-Yol projesinin katılımcı ülkelerin ekonomilerine karşılıklı fayda ilişkisi kapsamında kulağa hoş gelen kazan-kazan mantığıyla destek sağlayacağını savunmuşlardır³. Böylece Çin hükümeti tarafından projenin temelinde yatan bu kazan-kazan ilişkisinin karşılıklı memnuniyet, karşılıklı fayda, karşılıklı anlayış ve karşılıklı öğrenmeyi hedefleyen bir sisteme sahip olacağını sıklıkla vurgulayarak (Koçakoğlu 2020: 151) az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin daha fazla dikkatini çekmeye çalışmıştır.

Çin'in Kuşak-Yol resmî ağ sayfasındaki verilere göre⁴, 18 Ocak 2022 tarihine kadar Çin 147 ülke ve 32 uluslararası örgütler ile "Kuşak-Yol"un ortak yapımına ilişkin 200'den fazla işbirliği belgesi imzaladığı görülmüştür. Bu ülkelerin 51'i Afrika, 37'si Asya, 27'si Avrupa, 11'i ise Yeni Zelanda ve Okyanuslardaki adalar ülkeleri, 20 tanesi ise Güney ve Orta Amerika ülkeleridir⁵. Doğrudan Kuşak-Yol projesinin geçiş güzergâhlarında bulunan 68 ülke dünya nüfusunun üçte ikisini oluştururken aynı zamanda GSMH bakımından dünya gelirinun üçte birinden fazlasına sahiptirler (Chan 2016: 171). Asya'daki büyük altyapı boşlukları göz önüne alındığında, bağlanabilirliği artırma fikri büyük ilgi görürken, Çin'in potansiyel hegemonik hırslarına ilişkin şüphecilik, özellikle AB'nin yanı sıra ABD, Hindistan ve Japonya tarafından da hassasiyetini korumaktadır.

Türkler Dünyasını doğrudan ilgilendiren "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı", Çin'den çıktıktan sonra birkaç rota ile Çin'i Avrupa'ya bağlayacak olan ipek yollarının kara ağlarına gönderme yapmaktadır. Günümüzde kara taşımacılığı (demir ve karayolu) deniz taşımacılığına göre daha kısa zamanda gerçekleşse de, deniz yolu ile yapılan taşımacılık çok daha ekonomik ve güvenlidir. Kara ulaşımında sıklıkla yaşanan bürokratik gecikmeler, kotalar, tarifeler ve sınırlı lojistik imkânlar ile kara ulaşımının altyapı yatırımı ve bakımının çok pahalı olduğu biliniyor olmasına rağmen Çin'in işbu proje çerçevesinde kara ulaşımını ısrarla canlandırmayı amaçlaması dikkat çekmiştir (Güner 2018: 117; Karluk 2017: 102).

Türkler Dünyasını ilgilendiren bir diğer koridor ise Kaşgar üzerinden geçen Çin-Pakistan Ekonomik Koridorudur. Bu koridor, Kaşgar'ı Pakistan'ın Belucistan bölgesindeki Gwadar limanına bağlar ve demiryolları, otoyollar, fiber optik ağların inşasının yanında Gwadar'da uluslararası bir havaalanının oluşturulmasını ve özel ekonomik bölgelerin kurulmasını içeriyor. Gwadar Limanı-Kaşgar Demiryolu, karayolu Petrol-Doğalgaz Boru Hattı çalışmalarına 2017 yılında başlanmıştır. Çin, bu koridorun inşası için Pakistan'a ciddi yatırım yapmaktadır. Başlangıçta 46 milyar dolar olarak hesaplanmış maliyet ise 62 milyar doları bulmuştur⁶ (Hussain, 2017: 17).

2. Batı Türkistan Ülkelerinin Çin İle İlişkileri

Çin'in Batı Türkistan ülkeleri ile Doğu Türkistan üzerinden toplamda 3,322 km sınırı bulunmaktadır. Bunun içinde Kazakistan ile 1783km, Kırgızistan ile 1063 km Tacikistan ile 477 km sınırı bulunmaktadır. Bu sınırların her iki tarafında aynı soy ve boydan kalabalık Türk nüfusu bulunmaktadır. Örneğin, Doğu Türkistan'daki resmî nüfus sayımlarına göre bölgede Uygur nüfusu 11,774,538 kişi (2020), Kazak nüfusu 1,562,518 kişi (2020), Kırgız nüfusu 186,708 kişi

³ China Focus: Belt and Road Initiative makes solid progress, embraces brighter future: report, Xinhua Net, erişim 12 Kasım 2021, http://www.xinhuanet.com/english/2019-04/23/c_137999264.htm, Erişim: 20.01.2021.

⁴ 我国已签署 200 多份共建“一带一路”合作文件, http://ydyi.china.com.cn/2022-01/19/content_77998492.htm, Erişim: 30.01.2022

⁵ 已同中国签订共建“一带一路”合作文件的国家一览, <https://www.yidaiyilu.gov.cn/xwzx/roll/77298.htm>, Erişim: 30.01.2022

⁶ Salman Siddiqui, "CPEC Investment Pushed From \$55b to \$62b", The Express Tribune, 2017, <https://tribune.com.pk/story/1381733/cpec-investment-pushed-55b-62b>, Erişim Tarihi 31.01.2022.

(2010) ve 51,069 Tacik nüfusu (2010) bulunmaktadır. Bu halklar Doğu Türkistan ile doğrudan komşu olan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'daki çoğunluğun bir parçasıdır. Doğu Türkistan Uygurları ile aynı kökten olan Uygurlar, Batı Türkistan cumhuriyetlerinde de yaşamaktadırlar. Resmî verilere göre Kazakistan'da 237, 532, Kırgızistan'da 50 bin ve Özbekistan'da 60 bin olmak üzere yaklaşık yarım milyona yakın Uygur Türkü Batı Türkistan cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar (Tursun 2013: 67). Bundan dolayı işbu ülkeler, bilhassa Kazakistan, Çin açısından herhangi bir komşu ülkeden daha önemli ve stratejik bir ülkedir. Bu nedenle Çin, Kazakistan ile çok yönlü ve çok katmanlı genelde Çin merkezli ilişkileri sürekli geliştirmek için çaba sarf etmiştir. Bu çabalar sonucunda Kazaklar ve Kırgızlar ile aynı soy ve boyu paylaşan Doğu Türkistanlı Uygurlar ile Kazak-Kırgızların yaşadığı zorluklar, asimilasyon ve soykırım uygulamaları karşısında Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan yönetimleri Çin'in çıkarlarına ters düşecek politikalar izlememeyi tercih etmiştir (Yıldırım ve Dağcı 2013: 1482-1483). Bu durum aslında diğer komşu cumhuriyetler için de geçerli olmuştur.

Çin'in öncülüğünde kurulan ve Çin'in çıkarlarını önceleyen özellikle Uygurların Batı Türkistan'daki mevcudiyetini ve faaliyet alanını sınırlandırıp denetleyen Şangay İşbirliği Örgütü'ne de ilgili komşu Batı Türkistan cumhuriyetleri aktif katılım sağlamıştır. Çin'in hegemonik güç olma yolunda geliştirdiği Kuşak-Yol projesinin Kuşak bölümünü oluşturan İYEK projesi Xi Jinping tarafından Kazakistan'da dünyaya deklare edildiğinde bölge ülkeleri işbu projeyi aktif olarak desteklediğini beyan etmiş, Çin ile yeni ekonomik anlaşmaları imzalayarak devam eden altyapı ve enerji projelerinin önemli bir kısmını İYEK kapsamına almıştır (Omonkulov 2020: 52).

Batı Türkistan cumhuriyetleri ile Çin arasındaki ticaret hacminin 2000 yılından itibaren 1 milyar doları aşarak sürekli artış trendi içine girdiği görülmüştür. 2011 yılında Rusya ve Türkistan cumhuriyetleri arasındaki toplam ticaret hacmi 27,3 milyar dolara ulaştığı sıralar (2013 yılında) Kazakistan'ı ziyaret eden Xi Jinping İpek Yolu Ekonomik Kuşağı projesini açıklayarak Batı Türkistan'da ekonomi ve ticarete esas oyuncunun kendisi olduğunu deklare etmiştir. Bu yıllarda Çin ile ilgili bölge ülkeleri arasındaki ticaret 50 milyar doları geçmiş olup Pekin, tek başına, Batı Türkistan'daki tüm eski Sovyet devletlerinin ana ticaret ortağı olmuştur (Kodaman ve Gonca 2016: 1257). Tablo 2'den de görüleceği üzere Kazakistan Çin'in bölgede sürekli olarak en çok yatırım yaptığı ülke olarak karşımıza çıkarken, sıradaki ülkenin Özbekistan olduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır.

Tablo-1: Çin'in Türkistan Cumhuriyetlerindeki yatırımları (Milyon USD)

Yıllar Ülkeler	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Toplam
Kazakistan	4,500	1,910	1,310	420	3,540	2,260	850	2,100	5,300	3,220	2,490	520	3,810	1,900	34,130
Özbekistan			990			290		2,270	460	620		150	460	200	5,440
Kırgızistan							390			3,790	550				4,730
Tacikistan		700			260			650							1,610
Türkmenistan			150		3,130			2,920		600					6,800
Toplam	4,500	2,610	2,450	420	6,930	2,550	1,240	7,940	5,760	8,230	3,040	670	4,270	2,100	52,710

Kaynak: Melnikovová, 2020: 242.

Tablo 2'teki verilerde Çin'in Batı Türkistan cumhuriyetlerindeki yatırımlarının neredeyse $\frac{3}{4}$ 'ünün enerji ve maden sektörüne yönelik olduğu görülmektedir. 13 yıllık süreçte ulaşım alanına yapılan yatırımların bu süreçteki toplam yatırımdaki oranı %11 dolayında olduğu görülmüştür. İlgili ülkelerle ilişkilerini derinleştiren Çin, 2005-2019 yılları arasında Kazakistan'a 34,9 milyar, Türkmenistan'a 6,8 milyar, Özbekistan'a 5,6 milyar, Kırgızistan'a 4,7 milyar, Tacikistan'a 2,2 milyar olmak üzere Türkistan cumhuriyetlerine toplamda yaklaşık 54 milyar dolar hacminde yatırım yapmıştır (Amirbek ve Hanayi 2020: 49).

Tablo 2. 2005–2018 yılları arasında Çin’in Türk cumhuriyetlerinde sanayiye göre yatırımları (milyon ABD doları)

Sektörler Ülkeler	Enerji	Ulaşım	Tarım	Kimya	Finans	Maden	Gayrimenkul
Kazakistan	22,780	3,120	0	3,680	110	2,330	350
Özbekistan	3,490	460	290	440		190	610
Kırgızistan	2,890	1,690				150	
Tacikistan	750	560				540	300
Türkmenistan	6,800						
Toplam	36,710	5,830	290	4,120	110	3,210	1,260

Kaynak: Melnikovová, 2020:243.

Tablo 3’te görüldüğü üzere Çin’in Batı Türkistan cumhuriyetleri ile yoğun ticari ilişkileri bulunmaktadır. Özbekistan ve Kırgızistan açısından Çin en büyük ithalat kaynağı iken durum Kazakistan ve diğer cumhuriyetler için de ithalatlarındaki ilk üç ülke içinde bulunmaktadır. Çin’e en fazla ihracat yapan ülkenin Türkmenistan olduğu anlaşılıyor. Kazakistan’ın ihracatında ikinci sırada yine Çin bulunmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere bu ülkelerden Çin’e yapılan ihracat genellikle enerji ve hammadedir.

Tablo 3: Çin, Türkistan Cumhuriyetlerinin en önemli ticari ortağı⁷

Ülkeler	Çin’den İthalat			Çin’e İhracat		
	Ticari ortaklar arasında Çin’in sıralaması	Ticaret hacmi (Milyon ABD Doları)	Ülkenin toplam ithalatındaki payı	Ticari ortaklar arasında Çin’in sıralaması	Ticaret hacmi (Milyon ABD Doları)	Ülkenin toplam ihracatındaki payı
Kazakistan	2	6,537	17%	2	7,823	13.6%
Kırgızistan	1	1,733	35.4%	6	81	4.1%
Tacikistan	3	605	18.2%	5	55.4	5%
Türkmenistan	3	431	14.3%	1	8,686	80.2%
Özbekistan	1	5,052	23.1%	3	1,768	12.3%

Çin, Batı Türkistan cumhuriyetlerindeki yatırımlarını sadece ekonomik olarak derinleştirmiyor, yumuşak gücünü de pekiştirecek diğer enstrümanlara da önem veriyor. Çin’in en güçlü kamu ve kültür diplomasi aracı olan Konfüçyüs Enstitüsü ve Konfüçyüs sınıfları Kazakistan başta olmak üzere bölge ülkelerinde yoğun olarak faaliyet göstermekte, doğrudan yerli kurumlarla işbirliği içinde olmaktadır. Diğer taraftan, Çin, devlet bursu ve Konfüçyüs bursları için en “uygun” adayların seçimi veya tavsiyesini de üstlenmektedir. Çin dolgun hükümet bursları ve diğer cazibeli projeleri ile 2008’den itibaren yurt dışında öğrenimine devam etmek isteyen Kazak öğrenciler için çekici bir istikamet haline gelmiştir. 2016 yılında Çin Burs Konseyi Kazak öğrencilerin sayılarının yaklaşık dört kat arttığını ve 12 bin kişiye ulaştığını rapor etmiştir. 2019 yılına gelindiğinde bu sayının 14 bin kişiyi geçtiği Çin’in Kuşak-Yol resmî ağ sayfasından duyurulmuştur. Bu durum Çin’in Kazakistan’da artan popüleritesi ile etkisini de göstermektedir (Zhang 2019; Karluk 2021: 259-260). İşbu gelişmeler Kırgızistan, Tacikistan için de geçerlidir.

3. Muhtemel Kazançlar ve Riskler

İYEK projesi, ÇHC’nin yükselen ekonomik konumunu güçlendirmeyi, ekonomik büyümesinin istikrarını korumayı, bunun için dışarıda Çin merkezli bağlayıcı ilişkilerin geliştirilmesini, içeride ise politik istikrarını ve Doğu Türkistan’daki Türk-İslam varlığını kökten çözmeyi amaçlayan uzun vadeli bir stratejisinin önemli bir halkası olduğu bölge uzmanlarınca bilinmektedir. Ayrıca, Çin’in güvenlik, siyasi istikrar ve ekonomik genişleme ile ilgili hedeflerine ulaşmak için enerji

⁷ China and Central Asia: Bilateral Trade Relationships and Future Outlook (china-briefing.com), Erişim: 23.02.2022.

ve transit altyapı projelerini sadece birer araç olarak kullandığı iddiası da son yıllarda sıkça dillendirilmektedir (Dadabayev 2018).

Çin'in politik sınırları içinde kalan Doğu Türkistan Çin'in İYEK projesi açısından kilit konumdadır. Böyle kilit konumda bulunan bölgeye Xi iktidarının tutumu ve icra ettiği, hala ısrarla icra etmekte olduğu çok yönlü politikalar Doğu Türkistan'ın Türk ve İslami kimliğini tamamen ortadan kaldıracak şekilde olması sadece Türkler Dünyası açısından değil insanlık açısından da düşündürücüdür. Diğer taraftan işbu projenin uygulanması sürecinde Doğu Türkistan'da yaşananlar tüm dünyayı şoke etmiştir. Gelinek noktada Çin bölgede Uygurlar başta olmak üzere Türk soylu halklara üniversal soykırım uygulamakta olduğu medeni dünyada, en son BM İnsan Hakları Konseyinin Uygur Raporunda⁸ yüksek tonda dile getirilmiştir. Özetle, Çin'in İpek Yolu Ekonomik Kuşağı projesi Doğu Türkistan ve Doğu Türkistanlılar açısından herhangi bir kazanç getirmemiş, aksine bölgedeki fiziki, kültürel ve sosyolojik mevcudiyetini tarihinin hiçbir döneminde görülmemiş derecede tehlikeli ve korkunç boyutlara taşımıştır⁹.

Çinlilerin binlerce yıllık Türk deneyimi ile Çinli dış politika yapımcılarının hedef bölgelerin başta yerel dili olmak üzere sosyolojisini iyi bilme, hedef toplumu ve ülkeyi iyi analiz etme kültürü ilgili bölgelerde daima “Çin dostu” siyasetçi, ticaretçi, iş insanı, sanayici, sanatçı ve akademisyen kitlesi yaratmasını zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluğun bağımsız Türk devletlerinde istenilen seviyede yerine getirildiği son 25 yıllık ilişkilerde ve Türk devletlerindeki Uygurların yıldan yıla kötüleşen durumlarından veya Çin'e yapılan iade sıklıklarından anlaşılmaktadır. Türkler Dünyasında stratejik planları olan, büyük projeler yürütmek isteyen Çin yönetimi, güçlü devlet geleneği ve kurumsallaşmış bürokratik yapıya sahip olmayan veya hukukun üstünlüğü, güçler ayrılığı sorunlu olan Türk devletlerinin üst yöneticileri, siyaset yapımcıları veya siyasete doğrudan etki yapabilen sermayedarlarıyla çok kolay ilişki kurabildiği görülmüştür.

3.1. Muhtemel Kazançları

Yukarıda belirtilen sosyolojik gerçekliğe ek olarak ülkelerin bozulan alt yapısı, kendi kendine yetmeyen sanayisi, yaygın rüşvet ve yolsuzlukla lekelenmiş bürokrasisi, yetersiz kalifiyeli insan kaynağı; zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları Çin'in bu bölgede hayata geçirmek istediği proje ve planları için uygun fırsatlar sunmuştur. Özellikle altyapı ile karşılıklı kazan-kazan ilkesine vurgu yapan Çin'in İYEK projesi, Batı Türkistan ülkeleri için cazip gelmiş ve zaman kaybetmeden işbu projeyi destekleyen mutabakatlara veya antlaşmalara imza atmışlardır.

İYEK projesinin şimdiye kadar Batı Türkistan cumhuriyetlerine sağladığı ve sağlayacağı muhtemel kazanımları özetle şu şekilde sıralamak mümkündür: Ülkelerin başta ulaşım olmak üzere alt yapısının iyileştirilmesi; uluslararası pazarlara çıkışının kolaylaştırılması, ülkeye yatırım çekme imkânının artırılması ve bazı teknolojilere sahip olabilmesi. Diğer taraftan İYEK projesinin yardımı ile ulusal stratejiler veya projelerin hayata geçirilmesi veya ilgili büyük projelerle bağlantısı mümkün olabilir (Çakır 2020: 90). Örneğin İYEK projesinin güzergâhları ile ilişkilendirilen Kazakistan'ın “Nurlu Yol” stratejisi bu kapsamda gelişerek Türkiye'nin gerçekleştirmek istediği “Orta Koridor” stratejisi ile bağlantı kurabilir. Çünkü Kazakistan ve Türkiye, Çin'in “Kuşak ve Yol” projesini başından beri destekleyen Türkler Dünyası'ndaki iki önemli ülkedir. Bilindiği üzere Türkiye Kasım 2015 tarihinde Çin ile “İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu ile Orta Koridor Girişiminin Uyumlaştırılmasına İlişkin

⁸ UN Human Rights Office issues assessment of human rights concerns in Xinjiang, China [UN Human Rights Office issues assessment of human rights concerns in Xinjiang, China | OHCHR](#), 31 August 2022, Erişim: 01.09.2022.

⁹ Bu durum ile ilgili olarak Batı'da çok sayıda araştırma raporları yayınlanmıştır. Ayrıca, bölgede uzun yıllar saha çalışması yapmış, bölgenin sosyolojisine hâkim olan uzmanların akademik çalışmalarında da bu hususların işlendiği görülmektedir. Bu tarz çalışmalar yapan akademisyenlerin başında Robert S. Sean, Gladney Dru, Gardner Bowingdon, Darren Byler, Abdürreşit Celil Karluk, Timothy Grows, Alessandra Cappelletti, David Brophy, Adiran Zenz, James Leibold, J Smith Finley, Rachel Harris gibi bilim insanları gelmektedir.

Mutabakat Muhtırası”’nı imzalamıştır. Bu gelişmeler ilgili alanda somut işbirlikleri arayışında olan bölge ülkeleri için müsait bir zemin ve fırsatlar sunduğunu veya sunacağını söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Çin, petrol ve doğal gaz sondajından Batı Türkistan genelinde altyapı projelerine kadar pek çok farklı sektörde olmak üzere Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile yaptığı anlaşmalar ve somut yatırımlarıyla ilgili ülkelerin enerji kaynaklarının rotasını Rusya’dan Çin’e yönlendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda Çin, Batı Türkistan’daki enerji zengini ülkelerin petrol ve doğal gazının Çin’e ait petrol ve doğal gaz boru hatlarıyla Çin’e taşınmasını sağlayarak ilgili ülkelerin Moskova’ya olan bağımlılıklarının azaltılmasına, hedef pazar çeşitliliği sağlamasına yardımcı olduğu söylenebilir (Kodaman ve Gonca 2016: 1258). Bütün bunlar sayesinde Çin’in Batı Türkistan cumhuriyetlerindeki Rusya etkisini kırmaya başladığı, aynı zamanda ağırlığını eşit oranda arttırdığını da söylemek abartı olmayacaktır.

3.2 Riskler

Türkistan’ın batısı Çin’in İYEK projesinin başarılı bir şekilde uygulanması için kilit öneme sahip bölgedir. Daha önce belirtildiği üzere “Kuşak-Yol” projesi Çin’in küresel güç olma yolundaki en önemli ve iddialı girişimidir. Bu yüzden Çin, Batı Türkistan ülkeleri ile geliştirmiş olduğu Çin merkezli çok yönlü ilişkilerine güvenmekte ve kalıcı olmasına özel çaba sarf etmektedir. Bu bağlamda Çin, yatırımlarını sadece ticari ve ekonomik kaygılar ile yapmamaktadır. Çin’in, kârlı olmamasına rağmen özellikle Kırgızistan ve Tacikistan’a yatırım yapmasının bir diğer önemli nedeni ise bu ülkelerin jeopolitik nedenlerden dolayı istikrarsızlığa, sonu gelmez karışıklığa sürüklenmesini önlemektir (Owen 2016). Kırgızistan ve Tacikistan örneklerinin bir adım ötesinde, Çin’in özellikle Batı Türkistan’ın sınır boylarında ekonomik yatırımlara ek olarak güvenlik yatırımlarını hızlandırdığı da biliniyor.

Yetersiz beşeri sermayesine ek olarak bürokrasisinde yaygın yolsuzluk ve rüşvetle cebelleşen, zayıf altyapısını güçlendiremeyen Batı Türkistan cumhuriyetlerinin İYEK projesi bağlamında yeni risklerle karşılaştığı veya karşılaşacağı bilinmektedir. Bu riskler genel olarak şu şekilde sıralanabilir: mütakabiliyete dayalı olarak gelişmeyen dengesiz ilişkilerin bir çıktısı olan Çin ile yapılan pek de şeffaf olmayan çeşitli antlaşmalar, ana hisseleri Çin tarafından satın alınan yatırım riski yüksek projeler, Çin’den alınan krediler ve iadesi zor borçlar ve bölgede artan Çinli nüfusu ve nüfuzu. Bütün bu risklere ek olarak bölgede artan Sinofobi olgusunun gözle görülür olmasıdır.

İYEK projesinin Batı Türkistan’daki başarılı performansına rağmen bölgesel güvenliğin bozulması, olası ekonomik krizler, mevcut otoriter rejimlerin daha demokratik olanlarla değişimi, Çinli firmaların kötü yönetimi ve ihmalleri bölgedeki Çin karşıtı hareketlerin artmasına neden olabilir. Bu durum, Çin’in bölgedeki etkisinin daha da genişlemesini engelleyebilir. Hatta Çin-Batı Türkistan ülkeleri ilişkilerine meydan okuyabilecek potansiyel riskler doğurması da muhtemeldir. Elbette, bölgede çeşitli hesapları olan diğer büyük güçlerin Çin’in Kuşak-Yol Projesi’ne yönelik tutumları ve geliştireceği stratejileri de beklentileri etkileyebilir. Zira ABD, Japonya ve Hindistan gibi ülkelerin Çin’in Kuşak-Yol projesine mesafeli durduğu, özellikle ABD’nin “Kredi-Borç Tuzağı” söylemi ile Çin’in ilgili projesine olumsuz yaklaştığı hatta aleyhinde ciddi propaganda yaptığı veya alternatif proje önerilerinde bulunduğu biliniyor. Çin’in 2017 sonrasında Doğu Türkistanlı Uygur, Kazak, Kırgız hatta Tacik kökenlilere yönelik kitlesel tutuklama ve kamp uygulamalarının ifşa olması, Kazakistan ve Kırgızistan vatandaşlığına çoktan geçmiş insanların da bu kamplarda tutulması, işkenceye maruz kalmaları, parçalanmış ailelerin yaşadığı dramlar özellikle Kazakistan’da infial etkisi yaratmıştır. Artan toplumsal baskı ve protestolarla karşı karşıya kalan Kazak yönetimi, Doğu Türkistan’daki “toplama kamplarında” zorla tutulan Kazakların durumu nedeniyle Çin’e nota vermek zorunda kalmıştır¹⁰. Bu sürecin uzaması Kazakistan ve Kırgızistan’da var olan Çin tehdidi algısını daha da kuvvetlendirmiş, Çin

¹⁰ “Qozog’iston “Qayta Tarbiyalash Lagerlari” Yuzasidan Xitoyga Nota Yo’lladi”, Ozodlik Radiosi, 6 Kasım 2018. <https://www.ozodlik.org/a/29584838.html>, Erişim Tarihi: 09.03.2022.

karşıtı duygular ve eylemlerin artmasına neden olmuştur. Örneğin 2019'dan bu yana Batı Türkistan'da Çin'e karşı 40'tan fazla protesto düzenlenmiştir (Jiang 2021).

Diğer taraftan ilgili ülkelerde yaşayan Çinli nüfusun resmî veya gayri resmî şekilde çoğalması da özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'da ciddi huzursuzluklara neden olmakla birlikte İYEK projesinin derinleşmesi ile Çin tarafından “yutulma” veya sömürülme kaygısını artırmıştır. Örneğin 2012 yılına ait resmî verilere göre, Kırgızistan'da 90 bin Çinli yasadışı olarak bulunmuştur. Ayrıca, her sene 10 bin Çinli yasal olarak Kırgızistan'a giriş yapmıştır. Adalet Bakanı Almambet Shikmatov, 6 Mart 2012 tarihinde Parlamento konuşmasında, ülkesinde yasadışı olarak bulunan Çinlilerin “ulusal güvenliğe yönelik bir tehdit” olduğunu dile getirmiştir. 2015 yılında Kırgızistan'da kayıtlı çalışan yabancıların %80'inin Çinli olduğu bildirilmiştir (Taldybayeva 2016). Kırgız Başbakan Yardımcısı Altınay Omurbekova tarafından paylaşılan verilere göre (Omonkulov 2020: 76-77), 2018 itibarıyla Kırgızistan'da bulunan kayıtlı Çinlilerin sayısı yaklaşık 25 bin civarındadır.

Çin, Batılı ülkelere göre daha yüksek faiz oranlarıyla borç verirken, geri ödeme süresini genellikle daha kısa tutmaktadır (Kai 2022). Bu durum ilgili ülkelerin verilen kredi veya borçları belirlenen sürede ödeyememesi durumunu ortaya çıkartmıştır. Çin ödenememiş borçlar karşılığında ilgili ülkelerin örneğin Sri Lanka ve Kenya örneğinde olduğu gibi stratejik limanlarını¹¹ veya maden yataklarının işletmesini Çinlilere devretmeye mecbur bırakmıştır. Örneğin Nisan 2018'de Çinli şirkete maliyeti yaklaşık 30 milyon ABD doları olan Duşanbe Hidroelektrik İstasyonu karşılığında, Yukarı Kumarg altın maden ocağı devredilmiştir. Bu maden ocağı ile birlikte Tacikistan'da toplam yedi maden ocağı ve bir kömür maden ocağının Çin'e devredildiği biliniyor (Eiji 2018). Tacikistan ve Kırgızistan'ın İYEK kredileri nedeniyle borç sıkıntısı “yüksek risk” altında olması ülke içinde ciddi endişelere yol açmıştır. Kırgızistan Devlet Başkanı Sadir Caparov'un, borçların ödenmemesi halinde “mallarımızın çoğunu kaybedeceğiz” şeklindeki açıklaması ise bu çeşit kaygıları daha da güçlendirmiştir. Zira Kırgızistan Çin'e olan borçlarını ödeyemezse, Bişkek termik santrali, Kuzey-Güney alternatif otoyolu ve Datka-Kemin enerji nakil hattı gibi büyük altyapı projelerinin Çin yönetimine devredilmesi muhtemeldir (Eales 2021). Bu tür kaygılara neden olan gerekçeler arasında Çin'in komşu ülkelerle sınır anlaşmazlığının bulunması, ilgili ülkelere sürekli toprak kopartması veya verdiği borçlar karşılığında toprak talep etmesidir. Örneğin Çin hükümeti Tacikistan'dan aldığı borçlara karşılık toprak da talep etmiştir. Tacik yönetimi Çin ile yaptığı görüşmeler sonucunda, borcuna karşılık 28 bin 500 km² şeklinde talep edilen toprak parçasının yaklaşık %5'ini Çin'e teslim etmiştir (Omonkulov 2020: 66).

Sonuç ve Değerlendirme

Küresel oyunculuğa soyunan Xi Jinping önderliğindeki Çin'in giderek risk alabilen ülke konumuna yükseldiği de gözlemlenmektedir. Xi'nin inisiyatifinde başlatılan büyük atılımlar ve küresel ölçekli projelerin başından Kuşak-Yol projesi gelmektedir. Çin ve Rusya'nın ABD'yi küresel hegemonyası için merkez olarak kabul ettiği Turan (nam-ı diğer Avrasya) coğrafyasından kademeli olarak saf dışı etmesi ve Şangay İşbirliği Örgütü'nün verimli çalışmasıyla İYEK projesi bölge ülkelerinin üst yöneticileri tarafından kabullenilmiştir (Karluk 2021: 261). 18 Ocak 2022 tarihine kadar Çin 147 ülke ve 32 Uluslararası örgütler ile “Kuşak-Yol”un ortak yapımına ilişkin 200'den fazla işbirliği belgesi imzalamıştır¹². Bu süreçte Çin'in, Batılı ülkelere ve hâkim güçlere karşı, gelişmekte olan ülkeler ile küresel düzlemde ortak yaklaşımlar geliştirmenin, karşıt küresel güç ve etki kapasitesi oluşturma da planlarını yaptığı gözlerden kaçmamıştır (Yu 2015: 1054;

¹¹ Sri Lanka'da Çin EximBank'ın finansmanı ile inşa edilen Hambantota Limanı, alınan kredileri geri ödeyememe durumu ortaya çıkınca Çinli bir şirkete 99 yıllığına devredildi. Kenya, ülkenin en stratejik limanı olan Mombasa Limanı'na giden demiryolu inşaatı için alınan kredileri ödeyemediği için Mombasa Limanı'nı 2019 yılında Çin'e bırakmak zorunda kaldı.

¹² 已同中国签订共建“一带一路”合作文件的国家一览表, <https://www.yidaiyilu.gov.cn/xwzx/roll/77298.htm>, Erişim: 30.01.2022

Breslin 2013: 627). Aynı zamanda, bu ülkeler, Çin için iyi bir pazar ve hammadde kaynağı anlamına da gelmekteydi. Gelişmekte olan ülkeler açısından ise Çin, büyük ticari ortak veya yatırımcıdır. Fakat bu ülkelerden bazıları Çin'in emperyalist olarak gördükleri Batılı ülkeleri aratmayacak nitelikteki sömürgeci uygulamalarına şahit olduktan sonra, Çin'in bölge politikalarında kendi hâkimiyetini kurmasından veya emperyalist bölgesel güce dönüşmesinden endişe etmeye başladığı da görülmüştür (Ding 2008: 202; Putten 2013: 59). Malezya, İtalya gibi önemli ülkelerin Kuşak-Yol projelerini iptal ettiği veya anlaşmalardan çekildiği, birçok ülkelerin eskisi gibi pek istekli olmamaya başladığı da gözlemlenmiştir. Kuşak-Yol projesi kapsamında özellikle az gelişmiş ülkelerin daha fazla Çin'in borç tuzağına düştüğü, bu süreçte Çin endüstriyel kamu iktisadi teşekkülleri ile devlet bankalarının eşgüdümlü rol oynadığı dikkat çekmiştir. Kuşak-Yol projelerinin hem finansman hem proje inşa hem de inşa sonrası büyük oranda Çin devlet desteğiyle ayakta tutulması, borçları geri ödeyemeyen ülkelerin Çin tarafından egemenlik haklarının ihlallerine varan noktalarda siyasi bir faturasının ortaya çıkmasına yol açmıştır (Financial Times 2017).

Çin'in, SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan Batı Türkistan Cumhuriyetlerine yönelik uyguladığı çeşitli politika ve girişimleri esasında asırlık devlet politikası ekseninde istikrarlı bir şekilde geliştirilen stratejilerin bir parçasıdır. Çin'in, Türkistan Cumhuriyetleri başta olmak üzere Türk ve İslam ülkeleri ile geliştirdiği tüm ilişkilerinin gizil bölümünde veya içgüdüsünde Doğu Türkistan ile ilgili tüm gelişmelerden işbu ülkeleri uzak tutmak, kendi söylemlerini bu ülkelere kabul ettirmek hatta kendi çıkarları ekseninde ilgili ülkelerde çeşitli tasarımları hayata geçirmek şeklinde olduğunu söylemek mümkündür. Çin'in bu tür girişimlerinin ilgili Türk-İslam devletlerinde belirli seviyede başarılı olduğu ilgili hükümetlerin ülkelerindeki Çin karşıtı duyguları susturma çabalarıyla açıklanabilir. Örneğin Kırgızistan yönetimi ülkesinde Çinli girişimcileri yozlaşmış ve açgözlü yatırımcılar olarak betimleyen yerel bir filmin sinemalarda gösterilmesini yasaklamıştır (Toktomushev 2021). Türkiye Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu 3 Ağustos 2017 tarihinde Pekin'de Çin dışişleri Bakanı Wang Yi ile yaptığı ortak basın toplantısında, "...Çin'in güvenliğini kendi güvenliğimiz gibi görüyoruz ve gerek ülkemizde, gerek bölgemizde Çin'e yönelik hiçbir olumsuz faaliyete izin vermiyoruz. Aynı şekilde Çin'in aleyhine olan yayınlar dâhil her türlü faaliyetin de önüne geçiyoruz." şeklindeki beyanatın ardından Wang Yi şunları dile getirmiştir: "Sayın Bakan şunun altını çizdi: Çin'in güvenliği Türkiye'nin güvenliğidir. Türkiye'de Çin'in egemenliğini, toprak bütünlüğünü ve güvenliğini zedeleyecek olaylara asla müsamaha göstermeyecektir. Ve Türk tarafı Doğu Türkistan İslami Hareketi terör örgütünü terör örgütü olarak listeledi. Türk tarafının bu açıklamalarını ve tutumlarını takdirle karşılıyoruz"¹³. Resmî söylemleri destekleyen basın yayınlardan farklı olarak özel alanda, bağımsız yayınlarda Çinlilere veya Çin'in emellerine yönelik tutumların daha farklı olduğu da biliniyor. Bu durum Kazakistan'daki Kazakça gazetelerde Çin'e yönelik şüphelerin daha belirgin ve tedirgin edici olması ile dikkat çekmiştir (Burhanov ve Chen 2016).

İYEK Projesi, Batı Türkistan Cumhuriyetlerine başlangıçta mutlaka bazı siyasi ve ekonomik yararları sağlayacaktır. Fakat uzun vadede işbu yazının ilgili bölümlerinde dile getirilen sosyolojik gerçeklerden ötürü özellikle egemenlik haklarına yönelik ciddi riskleri içinde barındırabilecek, hatta topraklarının, stratejik müesseselerinin Çin'e geçmesine engel olamayacaktır. Çin önce ilgili ülkeleri borçlandırarak, borcunu ödeyemeyen ülkelere toprak talep edecektir (İnayet 2020: 38). Diğer taraftan Çin'in ilgili ülkelere yönelik yumuşak güç diplomasisi bağlamındaki yatırımları da meyvesini vermeye başlayacak, ilerleyen zaman diliminde azımsanmayacak oranda Çin çıkarlarını her şeyden üstün görebilecek "Çin dostu" bir kitlenin oluşmasının güçlü bir ihtimal olduğu mevcut temayüllerden de malumdur. Bu durumun farkında olan bazı liderler örneğin Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, Özbekistan'ın "Rus

¹³ Dışişleri Bakanı Sayın Mevlüt Çavuşoğlu'nun Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Wang Yi ile Ortak Basın Toplantısı, 3 Ağustos 2017, Pekin, https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-mevlut-cavusoglu-nun-cin-halk-cumhuriyeti-disisleri-bakani-wang-yi-ile-ortak-basin-toplantisi_-3-agustos.tr.mfa, Erişim: 22.03.2022.

tavasından Çin ateşine atlaması” ile sonuçlanabilecek Çin’e aşırı güvenmenin tehlikelerinin farkında olduğunu gösteriyor. Rusya’nın sömürge sonrası emellerine ve Çin’in İYEK eksenli yeni sömürgeci Çin Rüyasına karşı tedbir arayışına giren Özbekistan’ın Japonya ve Güney Kore ile canlı bir işbirliği gündemiyle ekonomik ortaklıklar ve denge ağırlıklı arayışta olduğu da biliniyor (Dadabayev 2020: 10). Elbette Mirziyoyev yönetiminin Türkiye ile yoğunluğunu arttıran ilişkilerini bu denklem veya arayışta değerlendirmek mümkündür. Çin faktörü, genelde Türkistan ülkelerinin tamamı, özelde ise Doğu Türkistan üzerinden Çin’e sınırdış olan Kazakistan, Tacikistan ve Kırgızistan için her zaman bir büyük fırsat ve tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Bölge ülkeleri işbu fırsatlar ile tehdidi Türkistan eksenli ortak kader kaygısı ile değerlendir(e)mez, kendi ekonomik, siyasi ve jeopolitik çıkarlarını öncelikle artıran Çin etkisi ile karşı karşıya kalacağı aşikârdır. Bu bağlamda Türk Devletler Teşkilatı’na önemli görevler düşmektedir.

Kaynakça

- AMİRBEK, A., Hanayi. (2020). Ömirbek. "Ticari-Ekonomik İşbirliği Temelinde Çin-Orta Asya İlişkilerinin Analizi." *Bölgesel Araştırmalar Dergisi* Cilt 4, Sayı 2, 47-75.
- BURKHANOV, A. & Chen, Y. (2016). "Kazakh perspective on China, the Chinese, and Chinese migration", *Ethnic and Racial Studies*, 39, 1-20.
- BRESLİN, S. (2013). "China and the Global Order: Signalling Threat or Friendship?", *International Affairs*, 89/3, 615-634.
- DİNG, S. (2008). "To Build A "Harmonious World": China's Soft Power Wielding in the Global South", *Journal of Chinese Political Science*, 13/2, 193-213.
- CAKİR, A. (2020). "Contemporary Rivalry in Central Asia: Challenges and Opportunities.", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9, 1, 75-94.
- CHAN, H. (2016). "The One Belt One Road Initiative—Who's Going to Pay For It", Lim, Tai-wei, Chan, Hing Lee Henry, Tseng, Katherina Hui-yi ve Lim, Wen Xin (Der.), *China's One Belt One Road Initiative* (Singapore: Imperial College Press), 169-195.
- CAPPELETTİ, A. (2015). Socio-Economic Disparities and the Development Gap in Xinjiang, *Inside Xinjiang: Space, Place and Power in China's Muslim Far Northwest*, London: Routledge, 151-182;
- CAPPELETTİ, A. (2019). *Socio-Economic Development in Xinjiang Uyghur Autonomous Region. Disparities and Power Struggle in China's North-West*, Palgrave.
- DADABAYEV, T. (2020). "De-securitizing the "Silk Road": Uzbekistan's cooperation agenda with Russia, China, Japan and South Korea in the Post-Karimov Era", *Journal of Eurasian Studies* (SAGE), 1-17.
- DADABAYEV, T. (2018). " 'Silk Road' as foreign policy discourse: The construction of Chinese, Japanese and Korean engagement strategies in Central Asia", *Journal of Eurasian Studies*, 9/1, 30-41.
- DENG, Y. (2021). "How China Builds the Credibility of the Belt and Road Initiative", *Journal of Contemporary China*, 30/131, 734-750.
- ELLEMAN, B.; KOTKİN, S. & CLİVE, S. (2013). *Beijing's Power and China's Borders Twenty Neighbors in Asia*, Routledge.
- GÜNER, B. (2018). "Obor Girişiminin Coğrafyası", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 37, 112-123.
- İNAYET, Alimcan. (Aralık 2020). İpek, İpek Yolu, İşgal, Asimilasyon ve Soykırım, *Türk Yurdu*, 400, 36-38.
- KARLUK, A. C. (2021). *Çinlilik ve Çin'de Ötekiler*. Ankara: Nobel Yayınları.
- KARLUK, A. C. (2017). "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi ve Gerekçeleri Üzerine", *Denge*, 1, 95-114.
- KOÇAKOĞLU, M. A. (2020). *Kuşak Yol Girişimi Bağlamında Çin'i Anlamak*. İstanbul: Turuva Yayınları.

- KODAMAN, T.; GONCA İ. B. (2016). “Jeoekonomik Hayaller: Çin’in Yeni İpek Yolu Girişimi’nin Orta Asya’da Algısı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/5, 1251-1261.
- LEE, T. C. (2018). “Can Xi Jinping be the next Mao Zedong? Using the Big Five Model to Study Political Leadership”, *Journal of Chinese Political Science/Association of Chinese Political Studies*, 23, 473-497.
- MELNİKOVOVÁ, L. (2020). “China’s interests in Central Asian economies”, *Human Affairs*, 30/2, 239-252.
- MİN Y. (2020). *The Belt Road and Beyond State-Mobilized Globalization in China: 1998–2018*, Cambridge University Press.
- OMONKULOV, O. (2020). “Kuşak ve Yol Projesi Bağlamında Çin-Orta Asya İlişkileri”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 4/1, 45-115.
- REN, X. (2017). *Yeni Çin Rüyası*, Çev.: Ali Yıldırım. İstanbul: CANUT Yayınevi.
- SERİKKALIYEVA, A. (2019). “The Role of The Central Asian Region in China’s New Silk Road Economic Belt Project”, *Eurasian Research Journal*, 1/1, 66-81.
- TURSUN, N. (2013). “Orta Asya’daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: ½, 65-93.
- VAN DER PUTTEN, F-P. (2013). “Harmony with Diversity: China’s Preferred World Order and Weakening Western Influence in the Developing World”, *Global Policy*, 4/1, 53-62.
- WANG Y. (2016), *The Belt and Road: What Will China Offer the World in Its Rise*, New World Press, China.
- Xİ J. (2017). *Çin’in Yönetimi*, Ankara: Ertem Basın Yayın Dağıtım Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi.
- ZHANG Y./张宇燕. (2019). *习近平新时代中国特色社会主义思想外交思想研究*, 中国社会科学出版社.
- YILDIRIM, A. S.; DAĞCI, K. (2013). “Soğuk Savaş Sonrası Çin Halk Cumhuriyeti Kazakistan İlişkileri Belirleyen Faktörler”, *11.Uluslar Arası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildirileri*, 1477-1490.
- YU, L. (2015). “China’s Strategic Partnership with Latin America: A Fulcrum in China’s Rise”, *International Affairs*, 91/5, 1047-1068.
- YONG N, Z.; Chi, Z.(2016). “The Belt and Road Initiative and China's Grand Diplomacy”, *China International Studies*, 56, 52-63.
- ZAHİD, H. (June 2017). *The China-Pakistan Economic Corridor and the New Regional Geopolitics*, IFRI-Center For Asian Studies, Asie-Visions, No. 95.

Elektronik Kaynaklar

- China and Central Asia: Bilateral Trade Relationships and Future Outlook (china-briefing.com), Erişim: 23.02.2022.
- China Focus: Belt and Road Initiative makes solid progress, embraces brighter future: report, Xinhua Net, erişim 12 Kasım 2021, http://www.xinhuanet.com/english/2019-04/23/c_137999264.htm, Erişim: 20.01.2021.
- Dinara Tal dybayeva, “Prospects for China-Kyrgyzstan Economic Relations in the Framework of the Silk Road Economic Belt Project”, Eurasian Research, 5 July 2016, [Weekly e-bulletin 28.06.2016-04.07.2016_No 74 \(eurasian-research.org\)](http://www.eurasian-research.org/Weekly_e-bulletin_28.06.2016-04.07.2016_No_74), Erişim: 28.02.2022.
- Dışişleri Bakanı Sayın Mevlüt Çavuşoğlu’nun Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Wang Yi ile Ortak Basın Toplantısı, 3 Ağustos 2017, Pekin, https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-mevlut-cavusoglu_nun-cin-halk-cumhuriyeti-disisleri-bakani-wang-yi-ile-ortak-basin-toplantisi_-3-agustos.tr.mfa, Erişim: 22.03.2022.
- Eiji Furukawa, (2018, 29 August). *Belt and Road debt trap spreads to Central Asia*, [Belt and Road debt trap spreads to Central Asia - Nikkei Asia](http://nikkeiasia.com/Belt-and-Road-debt-trap-spreads-to-Central-Asia), Erişim: 09.03.2022.

- Financial Times (2017). “China Signs 99-year Lease on Sri Lanka’s Hambantota Port”, <https://www.ft.com/content/e150ef0c-de37-11e7-a8a4-0a1e63a52f9c> (19.07.2021).
- Jiang, Jon Yuan. Central Asian elites choose China over Russia (eastasiaforum.org) , Erişim: 24.02.2022 .
- Jonathan Eales, China’s Debt Trap Diplomacy in Kyrgyzstan, 25 MAR 2021, <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/chinas-debt-trap-diplomacy-in-kyrgyzstan/>, Erişim: 08.03.2022.
- Kai Wang, Çin yoksul ülkeleri ‘borç tuzağına’ mı düşürüyor?, 7 Ocak 2022, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59892272>, Erişim: 18.03.2022.
- No Space Left to Run: China’s Transnational Repression of Uyghurs, June 24, 2021, <https://uhrp.org/report/no-space-left-to-run-chinas-transnational-repression-of-uyghurs/>, Erişim: 15.03.2022.
- Owen, Catherine. Chinese Expansion in Central Asia: Problems and Perspectives, July 14, 2016, <https://fpc.org.uk/chinese-expansion-in-central-asia-problems-and-perspectives/>, Erişim: 18.03.2022.
- “President Xi Jinping Delivers Important Speech and Proposes to Build a Silk Road Economic Belt with Central Asian Countries”, Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/topics_665678/xjpfwzysiesgjfshzzfh_665686/t1076334.shtm, Erişim: 10. 10. 2021.
- “Qozog’iston “Qayta Tarbiyalash Lagerlari” Yuzasidan Xitoyga Nota Yo’lladi”, Ozodlik Radiosi, 6 Kasım 2018. <https://www.ozodlik.org/a/29584838.html>, Erişim Tarihi: 09.03.2022.
- Salman Siddiqui, “CPEC Investment Pushed From \$55b to \$62b”, The Express Tribune, 2017, <https://tribune.com.pk/story/1381733/cpec-investment-pushed-55b-62b>, Erişim Tarihi 31.01.2022.
- The Official Web Site of the Government of the Republic of Kazakhstan, “Trade Turnover Between Kazakhstan and China Increased by 30%”, 18 April 2017, <http://www.government.kz/en/novosti/1008663-tradeturnover-between-kazakhstan-and-china-increased-by-30.ht>, Erişim: 20.02.2022.
- Toktomushev, Kemel. China and Central Asia: Warm Politics, Cold Public, 7 September, 2021, https://centralasiaprogram.org/china-central-asia-warm-politics-cold-public#_ftn35, Erişim: 22.03.2022.
- 我国已签署 200 多份共建“一带一路”合作文件 , http://ydyln.com.cn/2022-01/19/content_77998492.htm, Erişim: 30.01.2022
- Xi Jinping, “Promote People-to-People Friendship and Create a Better Future”, <https://www.fmprc.gov.cn/ce/cebel/eng/zxxx/t1078088.htm>, Erişim: 10. 10. 2021.
- Xu Wenhong (2019), “China’s Debt Trap? The True Story of Hambantota Port”, <https://www.globaltimes.cn/content/1150711.shtml> , Erişim: 26.02.2022.
- 已同中国签订共建“一带一路”合作文件的国家一览 , <https://www.yidaiyilu.gov.cn/xwzx/roll/77298.htm>, Erişim: 30.01.2022
- Zhang Xue/张霄, 哈萨克斯坦在华留学生已达 1.4 万人 学汉语在哈蔚然成风_丝路动态_一带一路数据库 (ydyln.com), 2019-01-16; Erişim: 11.03.2022.

Büyük İpek Yolu Üzerindeki Ülkelerin Eğitim Alanında Entegrasyonu (Shakarim Üniversitesi ve Kyungdong Üniversitesi Örneğinde)

Integration Of Countries Along The Great Silk Road In The Field Of Education (Using The Example Of Shakarim University And Kyungdong University)

Assem KASSYMOVA*

Öz

Büyük İpek Yolu, doğuda Çin İmparatorluğu'ndan başlayıp Batı'da Roma İmparatorluğu'na kadar uzanan, Kuşan, Soğd ve Parth İmparatorluklarını içine alan ve Avrasya'nın dağlık ve bozkır bölgelerine yayılan dünya tarihinde eşi benzeri olmayan bir olgudur. Şu anda 2 bin yıllık geçmişe sahip Büyük İpek Yolu'nun bulunduğu yerde istiklal bayrağını taşıyan devletler ekonomik, kültürel, edebî, ilmi vb. iletişimleri harekete geçiriyor. Bunun bariz kanıtı, Shakarim Üniversitesi ve Kyungdong Üniversitesi örneğinde görülebilir. Şu anda Kore'nin önde gelen eğitim kurumlarından biri olan Kyungdong Üniversitesi ve Kazakistan'ın doğusunda, büyük Kazak şairi Abai'nin topraklarında bulunan Shakarim Üniversitesi, bilim ve eğitim alanında uluslararası işbirliğini geliştiriyor, ortaklaşa uzmanlar geliştiriyor. . Yüksek öğretim sisteminin kalitesini artırmak, önde gelen, en etkili eğitim programlarını belirlemek ve küresel rekabet edebilirliği teşvik etmek için bu projeler Kazakistan ve Kore'de meyve verecektir. Halihazırda iki üniversite arasında 4 adet çift diploma (2+2) eğitim programı uygulanmaktadır. Rapor, iki üniversite arasındaki bu projenin ilerleyişini özetlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitimde entegrasyon, Çift diploma programları, Küresel eğitim, Uluslararası ilişkiler.

Abstract

The Great Silk Road is a unique phenomenon in world history, which began in the east from the Chinese Empire and extended in the West to the Roman Empire, encompassing the Kushan, Sogdian and Parthian Empires and spread to the mountainous and steppe regions of Eurasia. Currently, the states that carry the flag of independence on the site of the Great Silk Road with a 2-thousand-year history are activating economic, cultural, literary, scientific, etc. communications. Its obvious proof can be seen in the example of Shakarim University and Kyungdong University. Currently, Kyungdong University, one of the leading educational institutions in Korea, and Shakarim University, located in the east of Kazakhstan, on the land of the great Kazakh poet Abai, are developing international cooperation in the field of science and education, jointly developing specialists. In order to improve the quality of the higher education system, identify the leading, most effective educational programs and promote global competitiveness, these projects will bear fruit to Kazakhstan and Korea. Currently, 4 double-degree (2+2) educational programs are being implemented between the two universities. The report outlines the progress of this project between the two universities.

Key Words: Integration in education, Double-degree educational programs, Global education, International relations.

Ұлы жібек жолы – Шығыста Қытай империясынан басталып, Батыста Рим империясына дейін созылған, Кушан, Соғды және Парфия империяларын басып өтіп, Еуразияның таулы және далалық аймақтарына дейін тараған әлем тарихындағы ерекше құбылыс. Ұлы Жібек жолы әр түрлі сауда, мәдени жаңалық және жаңа ойлардың таралу жолы, Еуразиядағы

* Doctor of PhD, Shakarim University (Semey, Kazakhstan) API4871008, ORCID: 0000-0002-8783-888X.

көшпелілер мен отырықшы халықтардың даму жолы, өркениет жолы болды (Қасымжанов 1992).

Қазіргі таңда аталған жолдың бойында елдігінің туын тіккен мемлекеттер 2 мың жылдық тарихы бар Ұлы Жібек жолының экономикалық, білім, мәдени, әдеби, ғылыми және т.б. байланыстарын жандандыру үстінде. Оның айқын дәлелін Шәкәрім университеті мен Кьунгдонг университеті мысалынан көруге болады.

Қазіргі таңда Корей елінің белгі оқу орындарының бірі Кьунгдонг университеті мен Қазақстанның Шығысында, Абай елінде орналасқан Шәкәрім университеті ғылым және білім саласында халықаралық ынтымақтастықты дамытып, бірлесе отырып маман әзірлеу жұмыстарын қолға алуда. Жоғары білім беру жүйесінің сапасын арттыруға, жетекші, барынша тиімді білім беру бағдарламаларын анықтауға және жаһандық бәсекеге қабілеттілікті ілгерілету мақсатында жасалып отырған бұл жобалардың Қазақстан мен Корей еліне берері мол. Қазіргі уақытта екі университет арасында 4 қос дипломды (2+2) білім беру бағдарламасы жүзеге асырылуда.

Қос дипломды білім беру – тиісті оқу орындарының дипломдарын ала отырып, бірлескен білім беру бағдарламасы бойынша екі (және одан да көп) ЖОО-да қатар оқу мүмкіндігі. Кез келген жоғары мектепті халықаралық білім беру кеңістігіне біріктірудің басым бағыттарының бірі қос дипломды білім беру болып табылатыны сөзсіз. «Қос дипломды білім беру» ұғымы 2011 жылы оқу процесін ұйымдастыру ережелеріне енгізілді. Қос диплом бағдарламасы Қазақстандық жоғары оқу орындарында шамамен 10-11 жыл аясында жүзеге асырылуда (Тесленко 2017).

Ғылым және жоғары білім министрлігінің ақпараты бойынша, қос дипломды бағдарламалар қазақстандық жоғары оқу орындары мен олардың әріптес жоғары оқу орындары арасында жасалған шарттар шеңберінде іске асырылады. Бүгінгі таңда 41 қазақстандық жоғары оқу орны серіктес жоғары оқу орындарымен бірлесіп 207 қос диплом бағдарламасын іске асыруда, олардың 63 – і ағылшын тілінде. Оқыту қазақстандық студенттердің шетелдік жоғары оқу орындарына шығуымен де, қашықтықтан оқытуды қолданумен де жүзеге асырылады. Қос дипломды бағдарламаны іске асыру бойынша ынтымақтастық шеңберінде қазақстандық жоғары оқу орындары 99 жоғары оқу орнымен әріптестік байланыс орнатты.

Қос дипломды білім беру бағдарламасы бойынша оқудан сәтті өткен студенттер қазақстандық және шетелдік дипломдарды алады. Осы бағдарлама бойынша алынған дипломдар шетелде толыққанды оқу нәтижесінде алынған дипломнан ерекшеленбейді. Бұл ретте ведомствода екі дипломды бағдарламаларды іске асыру, керісінше, жастардың елден кетуін қысқартуға бағытталғанын, атап айтқанда қазақстандық жастар үшін елден шықпай-ақ халықаралық білім алуға мүмкіндік береді.

Қос диплом бағдарламаларының артықшылықтары мен кемшіліктеріне келетін болса, бағдарламалардың артықшылықтары айқын:

1. Бір уақытта екі жоғары оқу орнында білім алу мүмкіндігі.
2. Отандық бакалавриаттан кейін шетелдік магистратураға түсу (қос диплом бағдарламасы бойынша).
3. Шетелдік серіктес ЖОО-да оқуды жалғастыру.
4. Кейіннен жұмысқа орналасу мүмкіндігімен шетелдік тағылымдамалар.
5. Шет тілін тереңірек деңгейде үйрену (ана тілінің деңгейіне дейін).
6. Көкжиекті кеңейту, іскерлік байланыстар мен іскерлік байланыстар орнату.
7. Шетелде оқуды жалғастыру және жұмысқа орналасу мүмкіндігі.

Қос дипломды білім берудің оқытудың кемшіліктері де жоқ емес:

1. Қос диплом – қос жүктеме. Мұнда ешкім жеңілдік жасамайды, сондықтан екі есе көп оқуға тура келеді.
2. Оқудың жоғары құны. Әрдайым дерлік қос диплом бағдарламалары ақылы, ал шетелдік бағдарламалар отандық бағдарламаларға қарағанда әлдеқайда қымбат. Студенттердің шектеулі саны тегін оқи алады. Бағдарламаға қатысу үшін ақы төлеуден басқа, шетелде тұру, тамақтану, қоғамдық көлікте жүру және басқа шығындар болатынын ескеру қажет.
3. Әр түрлі университеттердегі емтихандар уақытқа сәйкес келуі мүмкін, сондықтан емтихан уақытында қиындықтар тууы мүмкін.

Семейдегі Шәкәрім атындағы университеттің жылы лебіздері. Қазақстан университеттері үшін әлемнің жоғары дамыған елдерінің университеттерімен, әсіресе Кореямен, ғылым мен технология саласындағы ең озық елмен серіктестік қатынастарды дамыту өте маңызды.

Біз екі Корея университеттерімен тиімді ынтымақтастығымызды мақтан тұтамыз: 2009 жылдан бастап Кенсан ұлттық университеті және 2016 жылдан бастап Кюндон университеті.

GNU of Korea-мен тиімді серіктестіктің 10 жылы ішінде біздің университеттің көптеген студенттері студенттер алмасу туралы өзара түсіністік туралы Меморандумдарымыздың және информатика, ағылшын тілі мен әдебиеті бойынша қос диплом бағдарламаларының арқасында озық білім алды.

2016 жылы біз Кюндон университетімен өзара түсіністік туралы Меморандумға қол қойып, университетімізде Қазақстандағы алғашқы корей кампусын аштық. Бұл бірегей жоба қазақстандық студенттер үшін бакалавриат, ВВА, ВНМ ҚДУ бағдарламаларының заманауи оқу жоспарлары мен өзекті оқу жоспарлары бойынша оқуға кең мүмкіндіктер ашады. Өзара түсіністік туралы Меморандумға сәйкес студенттер КДУ-ға 2+2 нысандары бойынша ауысатын болады. Олардың арасында жергілікті корей диаспорасынан шыққан бірнеше этникалық корей ұлдары бар.

ҚДУ президенті профессор Джон Ли 2018 жылдың жазында ҚДУ-да қазақ мәдени орталығын ашты. Сол жылы жазда КДУ-дағы корейтану жазғы бағдарламасына шақырылған Шәкәрім университетінің 30 студенті корей тілін, есептеу техникасын және халықаралық бизнесті оқып үйренді және Біз Кюндон университетінен 30 корей студенттерін қабылдадық, олар Семейде 2 аптадан астам уақыт өткізді, қазақ қонақжайлығынан ләззат алды, қазақ мәдениетін зерттеді.

Біз елдеріміз арасындағы ынтымақтастық пен достықты одан әрі нығайтуға аса мүдделіміз. Шәкәрім университетінің Халықаралық орталығында жұмыс істеу үшін корей тілі, корей мәдениеті, корей әдебиеті оқытушыларын іздестіруде көмек көрсеткендеріңіз үшін сіздерге өте ризамыз. Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті үшін әлемнің жоғары дамыған елдерінің университеттерімен ғылым мен технология саласындағы ең озық елдермен серіктестік қатынастарды дамыту өте маңызды. Бүгінгі қаңда университетіміз сондай елдерден Түркия, АҚШ, Корея, Польша және т.б. елдердің университеттерімен тиімді ынтымақтастықты жүзеге асыруда. Ынтымақтастық білімалушылардың, ұстаздардың академиялық ұтқырлық, тағылымдама, ғылыми зерттеу жұмыстары, қос дипломды білім беру тәрізді шаралармен жалғасын табуда. Бұл ретте Ұлы жібек жолы бойындағы елдердермен байланыс әлі үзілген жоқ, білім және ғылым саласында жалғасуда деп толыққанды айта аламыз.

Шәкәрім университетінің халықаралық білім беру саласындағы сәтті жобаларының бірі – Корея елінің Кюндонг университетімен бірлесе отырып жасаған ортақ қос дипломды

білім беру бағдарламасы. Бүгінгі таңда аталған бағдарламаның түлектері Шәкәрім – Кьонгдонг университетінің де дипломын алып қажетіне жаратуда.

Екі университет арасындағы білім саласындағы байланыс 2014 жылы Кьондонг университеті мен Шәкәрім университеті арасындағы өзара ынтымақтастық туралы Меморандумға қол қоюдан басталды. Іле шала Кьонгдонг университетінің студенттері Шәкәрім университетіне, Шәкәрім университетінің студенттері Кьонгдонг университетіне бір семестр академиялық ұтқырлық бағдарламасымен сапар шекті. 2016 жылдың күзінде екі университет қос дипломды білім беру бағдарламаларын ашу туралы меморандумға қол қойып, Қазақстандағы алғашқы корей кампусы ашылды. Бұл бірегей жоба қазақстандық студенттер үшін бакалавриат, соның ішінде ВВА, ВНМ, ВBS бойынша Кьонгдонг университетінің бағдарламаларының заманауи оқу жоспарлары мен өзекті оқу жоспарлары бойынша оқуға кең мүмкіндіктер ашады.

Білім алушылардың қызығушылықтарын арттыру мақсатында 2018 жылдың жазында Кьонгдонг университетінің президенті профессор Джон Лидің бастамасымен Кьондонг университетінде қазақ мәдени орталығы ашылды. Сол жылы жазда Кьондонг университетінің корейтану жазғы бағдарламасына шақырылған Шәкәрім университетінің 30 студенті корей тілін, есептеу техникасын және халықаралық бизнесті оқып үйренді және Біз Кьонгдонг университетінен 30 корей студенттерін қабылдадық, олар Шәкәрім университетінде 2 аптадан астам уақыт өткізді, қазақи қонақжайлылығы таныды, қазақ мәдениетін зерттеді.

2022 жылы Кьонгдонг университетінен келген арнайы делегация «Корейтану» қосдипломды бағдарламасын ашты. Келер жылдан бастап, аталған бағдарламада білім алуға студент қабылдайтын боламыз.

Қазіргі Кьонгдонг және Шәкәрім университетінің ортақ қос дипломды бағдарламаларында жалпы жиыны 40-қа жуық студент білім алуда. Бұл үлгі өзара ынтымақтастықты жүзге асырып жатқан көптеген университеттерге үлгі бола алады.

Қайнаққа

КАСЫМЖАНОВ, А.Х. (1992) *Духовное наследие казахского народов*. Москва: Наука

ТЕСЛЕНКО А.Н.; ИБРАЕВА А.Б.; РАКИШЕВА А.Ш.; КУЛЖАБАЕВА Ж.О. (2017). Двухдипломное образование в Казахстане как условие академической мобильности студентов и преподавателей // Социологические исследования Учредители: Российская академия наук, Федеральный научно-исследовательский социологический центр.

Modern Edebiyat Üzerine Bir Değerlendirme *An Evaluation of Modern Literature*

Şehnaze KERİMOVA*

Öz

Modern edebiyat kavramı kuramsal ve teknik açıdan sınırları çarpıtılmış hâdedir. Bu durum modern edebiyatın daha çok siyasi ve ideolojik egemenlerin iltimasında olması ve onların desteği gölgesinde genelleşmesiyle ilişkilidir. Bu çalışmanın amacı modern edebiyatı teknik ve izleksel açıdan dış etkenlerden arındırarak tanımlamaktır. Çalışma nitel araştırma paradigmasında tarama modelinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada modern edebiyata doğrudan etkisi olan, iki farklı siyasi tutum sergileyen Batı ve Sovyet Birliği ekolleri kapsamındaki araştırmalar ile dolaylı yoldan bu iktidarlardan etkilenen Türk ve Özbek modern edebiyatları üzerinde yapılan çalışmalar incelenerek yorumlanmıştır. İki edebiyat alanının ortak ve farklı yönelimleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Modern edebiyatın ortaya çıkma, yaygınlaşma ve bitme süreçleri yukarıda ifade edilen edebî yönelimler bağlamında ele alınıp yorumlanmıştır. Ortak ve farklı nitelikleri belirtilmiş ve onların oluşma sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır. Gerçekleştirilen çalışma sonucunda modern edebiyatın kuramsal olarak siyasi ve ideolojik etkiler dışındaki özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bulgulardan hareketle modernizmin realizmin karşısı olmadığı, aslında onun devamı olduğu söylenebilir. Özünde kapitalizmi simgelemediği gibi sosyalist ideallere karşı tasarlanmış bir anlayış olmaktan daha çok psikolojinin disiplini olarak gelişmesi, edebiyatın F. Nietzsche felsefi düşünceleriyle ve S. Freud psikanaliziyle bağdaştırılmasının sonucu olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Modernizm, Türk edebiyatı, Özbek edebiyatı, Psikoloji.

Abstract

The concept of modern literature has been distorted theoretically and technically. This situation is related to the fact that modern literature is mostly favored by political and ideological rulers and generalized in the shadow of their support. The aim of this study is to define modern literature by purifying it from external factors in terms of technique and thematic. The study was carried out in the screening model in the qualitative research paradigm. In the study, studies within the scope of Western and Soviet Union schools, which exhibit two different political attitudes that have a direct impact on modern literature and studies on Turkish and Uzbek modern literatures, which are indirectly influenced by these governments, are analyzed and interpreted. The common and different orientations of the two literary fields were tried to be determined. The emergence, dissemination and ending processes of modern literature are discussed and interpreted in the context of the above-mentioned literary trends. Their common and different characteristics are stated and the reasons for their formation are tried to be explained. As a result of the study, it was tried to determine the features of modern literature other than political and ideological effects theoretically. Based on the findings, it can be said that modernism is not the opposite of realism, but actually a continuation of it. In essence, it does not symbolize capitalism, and its development as a discipline of psychology rather than an understanding designed against communist ideals has been evaluated as a result of associating literature with F. Nietzsche's philosophical thoughts and S. Freud's psychoanalysis.

Key Words: Modernism, Turkish literature, Uzbek literature, Psychology.

* Dr. Öğrencisi, Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi, shahsayvid76@gmail.com.

0. Giriş

Modernizm ve modern edebiyat kavramları dünya genelinde teorik açıdan muğlak ve sınırları genişletilmiş bir durumdadır. Kavram konusundaki birliksizliğin temelinde modernizmin birçok yönelimlerinin olması ve akımın yaygın olduğu dönemin siyasi hedefleri için bir araç olarak görülmesi gibi sebep yatmaktadır. Bu sebeplerden dolayı modernizmin genel uzlaşıya dayalı net bir tanımı günümüze kadar yapılamamıştır. Birçok edebiyat sözlüğünde modernizm (en yeni, çağcıl) 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başı yaygınlaşan, sanat ve edebiyatta dekadans döneminden sonra realizme tepki olarak doğan edebiyat akımları için kullanılan bir terim olarak özetlenmiştir (Quronov vd. 2010: 17; Dudova vd. 1998: 3). Farklı ülkelerde farklı şekilde oluşup farklı ivmelerde yaygınlaşması nedeniyle birbiriyle bağdaşmayan bir çok farklı tanımı ve belirgin özellikleri bulunmaktadır. Kapitalizmin toplumu bireyleştirme ilkelerini yapay olarak yansıtan yeni edebiyat, toplumculuk üzerine kurulmuş ve sosyalist toplum düzenini seçmiş birtakım ülkelerde yasak edebiyat olarak tanımlanmıştır. Bu durum Batı edebiyatında ilk dönemlerde burjuva sınıfının desteğiyle seçkin okurlara yönelik elit bir edebiyat türü olmaktan çok kapitalist güçlerin müdahalesiyle ulaşabilir ve kapitalist ilkelere dönük olması sağlanmıştır. Bu müdahalenin daha çok bilimsel eleştiri üzerinde yapılması modern edebiyata şekil verme çabalarının pürüzsüz gerçekleşmesini sağlamıştır. Böylece özünde yazarların özgün bir üslup yaratma, el değmemiş konuları ele alma çabaları Soğuk Savaş döneminde ülkelerin bitmek bilmeyen yarışlarına alet olmuştur. Oysa modern edebiyat dünya edebiyatında ilk devrim değildi, daha önce de toplumdaki krizler sonrası yeni akımlar oluşmuş -humanizmin yerini klasisizm, romantizmin yerini realizm vb. alması gibi-, her yeni nesil kendine özgün edebiyat yaratma çabalarında olmuştur. Modernizmin etrafında oluşan kaos ve çelişkili durum yapay olmakla beraber, iyi gizlenmiş olması uzun süre modern edebiyat örneklerinin yorumlanması ve değerlendirmesinde sorun teşkil etmiştir.

Fakat Demir Perdenin yıkılmasıyla ideolojik ve siyasi baskılardan kurtulmuş araştırmalar, modernizm konusundaki yanılgıları somutlaştırma imkânı sunmuştur. Söz konusu olan probleme ilişkin ilk araştırmalar soğuk savaşın bitmesi ve Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla başlamıştır (Ushakova 2010: 109-114; Volinskaya 2017: 175-201; Sedih 2016: 51-67). Bu çalışmalarda modern edebiyatın genel bağlamda tanımı ve özellikleri sorgulanmış ve kapitalist batıdaki araştırmalardaki edebiyat tanımları ile Sovyet kaynaklarındaki tanımlarla karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Bunun sonucunda modernizme tanımlama ve değerlendirmelerin belli siyasi amaçlara dönük olduğu görülmüştür. Bahsi geçen çalışmalarda kuram tanımını yapmada büyük bir katkı sağlanmıştır. Fakat modern edebiyatın sınırları bu çalışma kapsamında mümkün olmamıştır. Sovyet edebiyatıyla doğrudan ilişkisi olan Özbek edebiyat bilimindeki ilk kapsamlı tespitler, Özbekistan'ın bağımsızlık yıllarında yapılmıştır. Konuyla ilgili birtakım çelişkileri Q. Yuldaşev; modernizmin aslında insanlara yabancı ve anlamsız sanatı tanıtmak gibi bir işlevinin olmadığını, edebî biçimlerin dış süslemelerine takıntı gibi burjuva edebiyatına özgü özelliklerle eseri karakterize etmediğini, hatta siyasi etkenlerden arındırıldığında ön plana akımın sanatsal bir biçim yaratma amaçları belirlediğini, modern edebiyat yazarın yaratıcılıkta öznelliği, hayal gücünü sınırlamadan sezgisel bilgiyi mantıksal bilgiden üstün tutma imkanını, kişinin iç dünyasındaki dizginsiz gelişmelere hedeflenerek yazarın hayal gücü ve onun yansıttığı gerçekliği benzersiz bir olgu olarak algılayarak, düşüncelerini ifade etmenin (manevi, ahlaki, siyasi vb.) sınırlamalar olmaksızın kendini ifade etme hakkını verdiğini savunmuştur (Yoshlik Dergi 2014: 9). Bazı çalışmalarda ise "Ulysses" gibi modernizmin önde gelen eserlerini nihilizm örneği olarak değerlendirmiş ve edebiyatın esas ilkesi kültüre ulaşmaktır savıyla akım temsilcilerini eleştirilmiştir (Qodirov). Bu tarz önyargılı fikirler Özbek modern edebiyatının gelişmesinde en büyük engel olarak değerlendirilebilir. Türkiye'deki söz konusu kavram ile ilgili tartışmalar modernleşme sürecinin Türk edebiyatında yapay olarak başlatılması nedeniyle daha çok modernizm-postmodernizmle çizgisinde yapılmıştır. Bu bağlamda Batı etkisinden uzak yapılan önemli çalışmalardan biri Semih Gümüş'ün Modmodernizm ve Posmodernizm eseridir. Bu çalışmada Türk edebiyatında modernizmden postmodernizme kadar uzanan sürecin Türk edebiyatına özgün yönleri eleştirilmiştir. Çalışmada modernizm ve posmodernizm sorunsalına

çözüm önerileri getirilmiştir. Türk millî modernizmini çözümlmek için çok az sayıda ipucuları verilmiştir. Literatürdeki bu eksikliği tamamlamak için bu çalışmada modern edebiyatı etkin ekollerinin sav ve eleştirilerinden yola çıkarak Türk ve Özbek edebiyatında veya herhangi bir millî edebiyat için geçerli özelliklerini tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma yaklaşımında tarama modelinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında Türk ve Özbek modern edebiyatları döneminde yazılmış metinler doküman taraması yöntemiyle incelenmiştir. Bu bağlamda her iki edebiyatın modernizme bakış açıları, modernizmin eserlere yansımaları, yazarlar üzerindeki etkileri ve yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Özbek ve Türk Edebiyatında Modernizm

Günümüz edebiyat eleştirisinde daha önceden modern edebiyat üzerine yapılmış olan kuramsal ve teknik tanımlara yönelik muhalifliğin olması doğaldır. Bu durumda modernizmin itibarı (reputation) oluşmasında siyasi ve ideolojik müdahalelerden ziyade bazı doğal etkenlerin de payı büyüktür. Modernizmin şekillendiği dönemlerde insanlık tarihi daha önce hiç rastlanmamış genel anlamda bir devrim sürecini yaşıyordu. O dönem eleştirmenleri ve bu sürece müdahalede bulunan taraflar bize göre bunu tam olarak kavramış da değildiler. Özellikle sosyoloji, din ve fenedeki icatlar ve psikolojinin disiplin olarak gelişmesi daha önceki bütün algıları alt üst etmiştir. Psikoloji alanında evren ve insanı algılamanın yeni teknikleri, insan ruhu kaynaklı bütün alanlar için dönüm noktası niteliğindedir. Bilim alanları ilk defa insan ruhunun en derinlerine ulaşabilme imkânını elde etmiştir. İnsan ruhuna, bilinç ve bilinçaltına yönelik teoriler bugüne kadar bilinen her şeyin eski kalıplara uygun olmadığını göstermekteydi. Eskiye olan bu direnmenin sadece yankılarından biriydi modernizm. Yeni akımın oluşması bu açıdan değerlendirildiğinde modernizmi yeniden oluşturulan dünya ve gerçekliği algılamanın yeni teknik ve üslupları denemeye ve bireysel gelişmeye yol açan bir akım olarak nitelendirmek mümkündür. Bu bağlamda bilinç akışı tekniği modernizm temel belirtilerinden biri olarak görülmüştür. Genel anlamda modernizmin ele aldığı konuların çoğu klasik edebiyatın bütün akımlarında neredeyse ele alınmıştır. Bu konular söz konusu akım çerçevesinde teknik olarak insan ruhuna dönük yaşananlardan daha çok hissedilenleri gösterdiği söylenebilir. Çünkü “birisi için önemsiz görünen şeyler aslında en önemli şeyler olabilir” ve “her gün görünenden çok daha fazla görünmeyeni içerir” (Wulf 2000). Daha önceki akımlarda olayı olduğu gibi yansıtmak yaygın bir anlayıştır. Bu özellik modernizmi geleneksel olanı reddetme tavrı olarak algılanmamalıdır. Modernizmin bütün eskileri yıkarak tamamen yeni bir edebiyat oluşturmaması bu durumun sebebi olarak gösterilebilir. Modernizmin insan ruhunu yansıtmaya çabaları bir günde oluşmadı, realizm adını taşıyan son dönem eserlerde de kahramanın ruhsal dünyası realizme uygun bir şekilde anlatılıyordu. Modernizm insan ruh hâli ve gerçekliği biriktirilmiş bütün deneyimlere dayanarak çağına uygun yeni bir tarzla yansımıştır. Bu açıdan bakıldığında modern edebiyat için bunalım edebiyatı şeklinde kalıp biçilmesi de doğru değildir. Sebebi ontolojik olarak değişebilir. Bu gerçekliği yansıtmak için teknikler, dil ve üslup akımı için belirleyici çizgi olmalıdır. Bu nedenle modernizmin yaygın olduğu Avrupa edebiyatı hiçbir kriterle millî edebiyatlar için belirleyici model olarak alınamaz. Klâsik akımlarda olduğu gibi edebiyatı küreselleştirmek, modernizm ve postmodernizm kavramları için oldukça güçtür. Bunun temelinde de yine postmodernizm ve modernizm akımlarının bireyseliği ön plana çıkarması yatmaktadır. Yazara ve okura göre şekil alan modern ve postmodern eserlerin tümünü aynı kefeye koymak bu nedenle imkânsızdır. Akım sadece yazılan eserler üzerinden değerlendirilmelidir. Söz konusu kavramın sınırlarını belirlerken postmodern edebiyatla sınırlarını oluşturmak da çağdaş edebiyatın bir açmazıdır. Bu konuda postmodern ve modern eserlerin esas özelliklerine dikkat edilirse postmodern edebiyatın özelliklerinin temelini modern edebiyatın oluşturduğu görülür. S. Gümüş, “postmodernizmi, modernizmle başa çıkmak yerine, modernizmin sonunda kaçınılmaz -tarihsel- biçimde bıraktığı boşlukları doldurmaya aday göstermek yerindedir” derken bir akımı yerine gelen akımın karşıtı olarak görmenin yanıltıcı olduğunu belirtmiştir (Gümüş 2019: 55).

Türk edebiyatında modernizm kavramı çoğunlukla cumhuriyet süreciyle özdeşleştirilmektedir. Avrupa edebiyatına öykünme olmasına rağmen geleneksel Türk toplumuna modernist ideolojinin yabancı olması ve toplumun henüz hazır olmaması nedeniyle modernizmi yazınsal ölçütler bakımından Türk edebiyatı biraz geç 1950'lilere doğru keşfetti. 1950 kuşağı olarak tanımlanan dönem yazarlarından S. Gümüş'e göre Türk edebiyatında yepyeni bir düşünme biçimi ve yazınsal arayışlarıyla edebiyatta kalıcı etkiler yaratmıştır (2019: 78). 1950'lerde Türk edebiyatında öykü ve şiirde büyük sıçrama olmuştur. Siyasal ve sanat özgürlüğü isteği üzerine kurulan adeta bir direniş edebiyatıydı. Fakat bu edebiyat atılımları Batı modern edebiyatının kriterlerine göre oluşturulması nedeniyle hak ettiği değeri görmemiştir. 1950 kuşağı edebiyatı, dolayısıyla modern edebiyat doğrudan eserler üzerine oluşturulmalıdır ki, Türk yazarlarının dünya edebiyatında çizdiği özgün yolu belirleme imkânı olsun. Sözgelimi Yusuf Atılgan'ın "Evdeki" hikâyesinde geleneksel modernizm tanımları açısından eleştirildiğinde kuramın bütün özelliklerini içleştirmedeği söylenebilir. Fakat hikâye Türk toplumsal atmosferi açısından değerlendirildiğinde hikâye tamamen farklı trajedi boyutu kazanır. Varoluşsal ilkelerine dayanan hikâyede bir bakışta yaşama karşı çok pasif bir isyan olarak gözükse de Türk zihniyeti açısından evliliği reddetmek, genç kadının verebileceği en güçlü mücadelesidir. Çünkü toplumun bu isyana vereceği tepki belli, yazar bunu çok naif bir dille okuyucuyu canlı tutarak ipuçlarıyla kaleme almaktadır. Okur olayın bütün renklerini detaylarda, diyaloglarda saklanan kodları deşifre ederek anlam katar. Hikâyeyi anlamak okurdan kültürel bir hazırlık istemektedir. Yazım şekli açısından da hikâye geleneksellikten çok uzakta, mekân, zaman ve kişiler belirtilmemesi hikâyenin okur tarafından benimsenmesini sağlamaktadır. Modern edebiyata has yargının olmaması okura olayı tamamen kendi tutumlarına göre değerlendirme imkânını vermektedir.

Avrupa edebiyatı hiçbir kriterle millî edebiyatlar için belirleyici model olarak alınmaz. Klâsik akımlarda olduğu gibi edebiyatı küreselleştirmek, modernizm ve postmodernizm kavramları için oldukça güçtür. Bunun temelinde de yine postmodernizm ve modernizm akımlarının bireyseliği ön plana çıkarması yatmaktadır. Yazara ve okura göre şekil alan modern ve postmodern eserlerin tümünü aynı kefeye koymak bu nedenle imkânsızdır. Akım sadece yazılan eserler üzerinden değerlendirmelidir. Söz konusu kavramın sınırlarını belirlerken postmodern edebiyatla sınırlarını oluşturmak da çağdaş edebiyatın bir aşmazıdır. Bu konuda postmodern ve modern eserlerin esas özelliklerine dikkat edilirse postmodern edebiyatın özelliklerinin temelini modern edebiyatın oluşturduğu görülür. S. Gümüş, "postmodernizmi, modernizmle başa çıkmak yerine, modernizmin sonunda kaçınılmaz -tarihsel- biçimde bıraktığı boşlukları doldurmaya aday göstermek yerindedir" derken bir akımı yerine gelen akımın karşıtı olarak görmenin yanıltıcı olduğunu belirtmiştir (Gümüş 2019: 55).

Türk edebiyatında modernizm kavramı çoğunlukla cumhuriyet süreciyle özdeşleştirilmektedir. Avrupa edebiyatına öykünme olmasına rağmen geleneksel Türk toplumuna modernist ideolojinin yabancı olması ve toplumun henüz hazır olmaması nedeniyle modernizmi yazınsal ölçütler bakımından Türk edebiyatı biraz geç 1950'lilere doğru keşfetti. 1950 kuşağı olarak tanımlanan dönem yazarlarından S. Gümüş'e göre Türk edebiyatında yepyeni bir düşünme biçimi ve yazınsal arayışlarıyla edebiyatta kalıcı etkiler yaratmıştır (2019: 78). 1950'lerde Türk edebiyatında öykü ve şiirde büyük sıçrama olmuştur. Siyasal ve sanat özgürlüğü isteği üzerine kurulan adeta bir direniş edebiyatıydı. Fakat bu edebiyat atılımları Batı modern edebiyatının kriterlerine göre oluşturulması nedeniyle hak ettiği değeri görmemiştir. 1950 kuşağı edebiyatı, dolayısıyla modern edebiyat doğrudan eserler üzerine oluşturulmalıdır ki, Türk yazarlarının dünya edebiyatında çizdiği özgün yolu belirleme imkânı olsun. Sözgelimi Yusuf Atılgan'ın "Evdeki" hikâyesinde geleneksel modernizm tanımları açısından eleştirildiğinde kuramın bütün özelliklerini içleştirmedeği söylenebilir. Fakat hikâye Türk toplumsal atmosferi açısından değerlendirildiğinde hikâye tamamen farklı trajedi boyutu kazanır. Varoluşsal ilkelerine dayanan hikâyede bir bakışta yaşama karşı çok pasif bir isyan olarak gözükse de Türk zihniyeti açısından evliliği reddetmek, genç kadının verebileceği en güçlü mücadelesidir. Çünkü toplumun bu isyana vereceği tepki belli, yazar bunu çok naif bir dille okuyucuyu canlı tutarak ipuçlarıyla kaleme almaktadır. Okur olayın bütün renklerini detaylarda, diyaloglarda saklanan kodları deşifre ederek

anlam katar. Hikâyeyi anlamak okurdan kültürel bir hazırlık istemektedir. Yazım şekli açısından da hikâye geleneksellikten çok uzakta, mekân, zaman ve kişiler belirtilmemesi hikâyenin okur tarafından benimsenmesini sağlamaktadır. Modern edebiyata has yargının olmaması okura olayı tamamen kendi tutumlarına göre değerlendirme imkânını vermektedir.

Özbek modern şairlerinden biri Rauf Parfi'nin "Modernizm Doğu'da doğmuş ama kimliğini Batı'da almıştır" şeklindeki sözü sanırım Özbek edebiyatındaki modernizmin yerini tanımlayabilir. Özbek edebiyatında modernizmin başlangıcı Abdurauf Fitrat ve Çolpan eserlerinde görüldüğü kabul edilmektedir. Fakat modern edebiyatımızdaki bu atılımlar Sovyetler Birliği dönemindeki siyasi tutumlar, 1930'lardaki aydınların katli nedeniyle Özbek modernizmine son vermiştir. Komünizm üzerine kurulan yönetim şekli, sosyal realizmi destekleyen ülke edebiyatı birliğin ideolojik düşüncelerini yansıtmaya aracı hâline gelmişti. Fakat bu süreç Özbek edebiyatında sembolizm akımının gelişmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Rauf Parfi'nin serbest şiirleri örnek olabilir. Şair politik baskıdan dolayı bütün düşünce ve tutumlarını gizli ve simgesel dil aracılığıyla kaleme almış ve şekil olarak dil sınırlarını zorlamıştır. Yazarın sadece Özbek edebiyatına özgün şiir tekniği sonradan Özbek modern şiiri kavramının oluşmasına neden olmuştur. Yazarın çabaları Sovyetler döneminde bilinmiş sebeplere göre modern edebiyatı olarak tanımlanmayan şiirleri bağımsızlıktan sonraki edebiyat eleştirmenleri övgülerine layık görülmüştür. Çağdaş Özbek edebiyatında Uluğbek Xamdam, Faxriyor gibi eleştirmen ve yazarlar dünyaca ün kazanmıştır. Romanların ünlü olması ve takdir edilmesi modernizmin genel tanımlarından daha çok kendilerine özgü bir yol çizmeleriyle ilişkilidir.

Sonuç

Sonuç olarak modernizm üzerine yapılan araştırmalar akımın siyasi ve ideolojik boyalardan arındırılıp yalın hâliyle bakıldığında aslında çağının sanat temsilcilerini eskiden bunalma ve aydınlanma sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Edebiyatta bu süreç gerçeğe yeni bir şekilde bakma ve yeni bir tarzla anlatma şekli diyebiliriz. Bu yeni şekilleri aynı kalıpta değerlendirmek yerine ülke, dönem ve nihayetinde yazar açısından değerlendirmek doğrudur.

Kaynakça

- ВОЛЫНСКАЯ, А. (2017). "Модернизм Как Советский Антикано́н: Литературные Дебаты 1960-1970-х Годов". *ЛОГОС*. ТОМ27/№6: 175-201.
- СЕДЫХ, А. (2016). "Живой Музей Как Интертекст Модернизма" *ВЕСТН.МОСК.УН-ТА. СЕР7.ФИЛОСОФИЯ* *Araştırma Dergisi*, №1: 51-67.
- GÜMÜŞ, S. (2019). *Modernizm ve postmodernizm*. İstanbul: Can Yayınları.
- ҚУРОНОВ, Д. Мамажонов З., Шералиева М. (2010). *Адабиётшунослик лугати*. Тошкент: Академнашр.
- УШАКОВА, О. (2010) "МОДЕРНИЗМ: О ГРАНИЦАХ ПОНЯТИЯ" *РОССИЙСКАЯ И ЗАРУБЕЖНАЯ ФИЛОЛОГИЯ. Araştırma Dergisi*, 6(12): 109-114.
- ЙУЛДОШ, Қ. (2014). "Модернизм:илдиз, моҳият ва белгилар". *Ёшлик*. № 9: 26-50.
- QODIROV, P. (2012)"Ma'naviyat, modernizm, absurd". *O'zbekiston adabiyoti va san'ati Araştırma Dergisi*, 12.

Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Güvenlik ve Savunma İş Birliği Boyutu

Security and Defense Cooperation Dimension of Turkey-Azerbaijan Relations

Ömer Faruk KOCATEPE*

Özet

Bu çalışmada, 28 Mayıs 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ile Türkiye arasındaki askeri ilişkileri rasyonel ve eleştirel bir bakış açısıyla incelenmektedir. Literatürde iki ülkenin iktisadi, tarihî, kültürel ve siyasi ilişkileri üzerine oldukça fazla çalışma yapılırken askeri ilişkiler konusunda çalışmalar bir süre sınırlı kalmıştır. İkinci Karabağ Savaşı sonrası kazanılan zafer üzerine dikkatleri üzerine çeken askeri ilişkiler birçok alanda ele alınmaya başlamıştır. Buradan hareketle 11 Ağustos 1992 tarihinde imzalanan “Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşması” ile başlayan askeri ve güvenlik ilişkilerin gelişimi, mevcut durumu ve bölgesel güvenliğe etkisi değerlendirilmektedir. Çalışmada ayrıca, iki ülke arasındaki askeri iş birliğinin gelecekteki muhtemel seyrine dair beklentiler üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Askerî İş Birliği, Savunma İş birliği, Türkiye, Azerbaycan.

Abstract

In this study, the military relations of Azerbaijan, which declared its independence on May 28, 1991, with Turkey are analyzed from a rational and critical point of view. While a lot of work has been done on the economic, historical, cultural and political relations of the two countries in the literature, studies on military relations have been limited for a while. With the victory after the Second Karabakh War, military relations, which attracted attention, were discussed in many areas. From this point of view, the development of military and security relations, which started with the "Military Training Cooperation Agreement" signed on August 11, 1992, the current situation and its impact on regional security are evaluated. And also, expectations regarding the possible future course of military cooperation between the two countries are emphasized in this study.

Keywords: Military Cooperation, Defense Cooperation, Turkey, Azerbaijan.

0. Giriş

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra oluşan yeni siyasi ortam, Türkiye ile bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerine önemli iş birliği imkânları sunmuştur. Özellikle yeni sistem Türkiye'ye siyasi, ekonomi, enerji, askeri ve kültürel alanlarda farklı bir iş birliği biçimine sahip olma zorunluluğunu doğurmuştur. Bağımsızlıklarını kazanan bu ülkelerin yenedünya düzenine uyum sağlaması yeni sistem açısından da elzem bir gerekliliktir. Türkiye, bu cumhuriyetleri sisteme entegre edecek yeterliliklere sahip tek devlet konumundaydı. Öte yandan da eski Sovyet ülkelerinin jeostratejik önemi Türkiye için oldukça cazipti. Bu avantajları kullanmak ve tarihî yükümlülüğünü yerine getirmek adına Türkiye, bu yeni cumhuriyetler ile ilk diplomatik ilişkilerini başlatarak hem devlet imkânlarıyla hem de özel sektörün girişimleri ile süreçte aktif olarak yer almıştır.

Türk dış politikası açısından bu süreç, yeni bir fırsat dönemi olarak algılanmış ve bu yönlü politikalar izlenmiştir. Tabi bu fırsatların akabinde gelişen tehdit ve riskleri de Türk dış politika yapıcılarını her daim dikkatle izlemiş ve bu endişelerin farkında olarak bölgeye yönelik

* Dr. Öğr. Görevlisi, Millî Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0001-8647-4634>, e-posta: okocatepe@kho.msu.edu.tr.

politikalarını şekillendirmişlerdir. Yeni siyasi ortamla birlikte sistem tartışmaları yaşanmaya başlamış, bu süreçte Türk dış politikası açısından Türk devletlerinin kapsadığı coğrafyanın jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemi daha da artmıştır. Türkiye için fırsat olarak görülen bu alanlar Moskova için tehdit algısı oluşturmakta, Batı için ise Moskova'ya karşı bir koz olarak değerlendirilmekteydi. Nitekim SSCB'den ayrılan bir bölgenin bölge dışı aktörler tarafından şekillendirilmesi arzusu Moskova açısından kabul edilemez bir durum olarak algılanmıştır. Türkiye bölgenin stratejik öneminin bilinci ile hareket ederek karşılıklı birçok alanda iş birliği anlaşmaları imzalamıştır. Yapılan bu anlaşmaların birçok nedeni olmakla birlikte öncelikli olarak Türkiye, bölgede oluşan güç boşluğundan istifade ederek Türk coğrafyasında temel aktörler arasında yer almak arzusu olarak ifade edilebilir. Nitekim bu hedefler doğrultusunda kısa sürede ikili ticari ve ekonomik ilişkiler tesis edilmiş, doğal zenginliklerin işletilmesi ve dağıtılması ile ilgili konular üzerinde görüşmeler gerçekleştirilmiş, tarihi, kültürel ve sosyal konularda iş birliğinde mutabakatlar sağlanmıştır. Tüm bu fırsatların yanı sıra da risk ve tehdit oluşturacak durumlara karşı ihtiyatlı adımlar atılmıştır. Örneğin, bölgedeki etnik temelli çatışma alanlarının yansımalarının sonuçlarını ve Rusya ile olan ikili ilişkilerinin boyutunu her daim dengede tutmaya çalışmıştır. Ayrıca küresel rekabetin olumsuz sonuçlarından etkilenmemek adına daima ihtiyatlı hareket etmiştir.

Algılanan bu tehditlere karşı Türkiye, tüm riskleri alarak fırsatları değerlendirmek ve ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Türkiye, bölgeye yönelik ciddi adımlar atarak projelerini somutlaştırmıştır. Özellikle ticari ve kültürel alanda başlatılan projeler yıllar sonra kurumsal boyutlara ulaşmıştır. Bu projeler ile geliştirilen ikili iş birliğinin günümüzde de görünen en somut çıktısı Azerbaycan ile olmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkileri çok boyutlu müttefiklik seviyesine ulaşmıştır. "Bir Millet İki Devlet" ilkesi doğrultusunda gelişen ilişkiler siyasi, iktisadi, diplomatik ve kültürel alanlarda gelişme göstermiştir. Bu ilişkilerin temelinde tarihî ve kültürel bağların önemli bir yeri olduğu şüphesiz bir gerçektir. Bu çok boyutlu gelişen ilişkilerin diğer bir sahası da savunma ve güvenlik alanındaki ilişkiler olmuştur. Diğer alanlara nazaran savunma ve güvenlik alanındaki ilişkiler daha itidalli bir gelişim süreci göstermiş olsa da zamanla taraflar arasındaki engeller kaldırılarak müttefiklik seviyesine ulaşmıştır.

Son dönemde Türkiye-Azerbaycan arasındaki savunma ve güvenlik alanına yönelik ilişkiler artarak devam etmektedir. İlişkilerin bu boyutta gelmesi sadece kültürel ve tarihî bağlar ile sınırlandırmamız biraz sığ bir yorum olarak kalacaktır. Özellikle yüksek düzeyli gerçekleştirilen ziyaretler ve temaslar bu ilişkilerin gelişmesindeki önemli basamaklardan bir tanesidir. Zira buna ek olarak iki devletin kamuoyunun birbirine olan güven duygusu da başka önemli bir adımdır. Bu ilişkilerin neticesinde iki önemli sonuç ortaya çıkmıştır. Birincisi ikili ilişkilerin Güney Kafkasya'nın stratejik dengesini değiştirecek bir askerî ittifak haline dönüşmesi, ikincisi ise buna bağlı olarak da gelişen 27 Eylül'de başlayıp 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşında elde edilen başarıdır. Türkiye savaşın öncesinde ve savaş sırasında Azerbaycan'a sağladığı siyasi, diplomatik, teknik ve askerî destek ile Azerbaycan işgal altındaki topraklarının önemli bir kısmını kurtarmasında önemli rol oynamıştır. Savaşın akabinde de iki devlet arasında gerçekleşen ziyaretler, yeni anlaşmalar ve uluslararası kamuoyuna karşı "İki Devlet, Tek Millet" duruşu da küresel açıdan önemli bir mesajdır. Ayrıca burada Türkiye'nin son dönemde artan yerli üretim savunma sanayisinin etkisi oldukça önemlidir. Türk yapımı İHA/SİHA'ların, topçu sistemlerinin ve diğer ekipmanların savaşta etkin olarak kullanılması ve en önemlisi ise TSK tarafından tecrübe birikiminin aktarılması savaşın kazanılmasında oldukça etkili olmuştur (Özgen 2021: 113).

1. Türkiye ile Azerbaycan Arasında Askerî İş Birliği

Azerbaycan, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası iken yaklaşık 200 yıl boyunca düzenli bir orduya sahip olamamıştır. Bunun öncelikli sebebi Rusya'nın kontrol altında tuttuğu cumhuriyetlere silahlı kuvvetlerini oluşturma fırsatı vermemesidir (Kocatepe 2022: 141). Öyle ki, söz konusu cumhuriyetlerin vatandaşlarını da kendi ordusu içerisinde stratejik seviyede göreve getirmemiştir. Hem Çarlık döneminde hem de SSCB döneminde devam ettirdiği bu politika ile savunma gücünü her daim kendi elinde tutmuştur.

28 Mayıs 1918'de ilk bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin diplomatik olarak ilişkilerinin tesis ettiği ilk ülke Osmanlı Devleti olmuştur (Bolat 2018: 110). 4 Haziran 1918'de Azerbaycan ile Osmanlı arasında başta siyasi ve ticari konular olmak üzere birçok alanda dostane ilişkileri içeren ilk anlaşma imzalanmıştır (Sürmeli 2001: 154-155). Bu alanlardan bir tanesi de askerî ilişkilerdir. Nitekim Osmanlı ile Azerbaycan arasında imzalanan anlaşmanın 4. Maddesi askerî iş birliği açısından önemlidir. Bu anlaşmanın 4. maddesine göre Osmanlı, gerek duyulması halinde Azerbaycan'a askerî yardımda bulunabileceği ifade edilmiştir (Yel 2003: 568). Bu anlaşmaya istinaden de Azerbaycan'ın isteği doğrultusunda İngiliz güçleri ile Ermeni ve Bolşevik çetelerin işgali altında olan Bakü'nün kurtarılması için yardım talep edilmiştir. Osmanlı'nın mevcut savaş durumuna rağmen Harbiye Nazırı Enver Paşa, kardeşi Nuri Paşa'yı (Killigil) bir ordu kurarak Azerbaycan'ın yardımına gitmesi için görevlendirmiştir. Nuri Paşa komutasında oluşturulan Kafkas İslam Ordusu ismi verilen Osmanlı ordusu, Filistin Cephesi'nden getirilen 106. ve 107. piyade ve 56. topçu alayları ile takviye edilerek Bakü ve Azerbaycan'ın diğer illerini, Ermeni ve Bolşevik çetelerden kurtarmak için Bakü üzerine bir harekât düzenlemiştir ve 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirmiştir (Atnur 2001: 45). Bolşeviklerin elinde olduğu sırada ve Kafkasya'nın tamamında Bolşevik baskısının artmaya başladığı bir dönemde, başta Bakü olmak üzere işgali altında olan diğer şehirlerinin alınması Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin toprak bütünlüğü açısından oldukça önemlidir. Azerbaycan'ın 1918-1920 yılları arasında kurmuş olduğu Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı'nın verdiği askerî ve siyasi destek tarihî ve stratejik bir yer tutarken aynı zamanda da bugünkü Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin temelini anlamada önem atfetmektedir.

1920 yılında bağımsızlığını kaybederek Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Azerbaycan, bu süre zarfında Türkiye ile ilişkilerini (buradaki ilişkiler daha düşük politika konularını içeren hususlar olmuştur yani askerî ilişkiler gibi yüksek politika içeren konular gündeme dahi gelmemiştir) Sovyetler Birliği'nin izin verdiği ölçüde tutabilmiştir. Lakin bu süre zarfında Türkiye, Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri için her daim bir umut ve ikinci vatan olarak yerini korumuştur. Özellikle sanatçıların halkı yönlendirme ve bu iyi ilişkilerin devamı sürecinde önemli bir yeri olmuştur.

Yaklaşık 70 yıl süren Sovyetler Birliği döneminde ise Azerbaycan, SSCB'nin güçlü totaliter yapısı ve otoriter yönetimine karşın Türkiye ile düşük seviyeli de olsa ilişkilerini devam ettirmeye çalışmıştır. 1990'ların başından itibaren Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte küresel sistemde ideolojik tehditlerin son bulduğu anlayışı, ülkeleri savunma harcamalarını düşük maliyet ve yüksek etkinlik öngören planlama sürecine itmiştir. Zira diğer ülkelere nazaran Azerbaycan için durum tam tersi olmuştur. Yeni bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Ermenistan tarafından işgal edilen topraklarını kurtarmak adına her dem yeni savunma sanayi atılımları ve silah ithalatı içerisinde olmuştur (e-DWB; SIPRI, 2021). 6 Eylül 1991 tarihinde Savunma Bakanlığı'nı kuran Azerbaycan, ilk etapta Millî Ordu kurma girişiminde bulunmamıştır (Çetinkaya 2020: 27). Lakin Azerbaycan Devleti'nin inşası sürecinde artan Ermenistan tehdidi ve iç siyasi etkenlerden ötürü bağımsız Millî Ordu'nun teşkil edilmesi öncelikli hedef olarak ön plana çıkmıştır. Özellikle Sovyet askerî sisteminden kurtulmak, yeni taktik ve stratejik harp seviyesine ulaşmak Millî Ordu'nun öncelikli görevi olarak belirlenmiştir. Bu süreçte Sovyetlerden kalan pek çok askerî fabrika, savunma sanayi tesisi gibi kurumları modernize edilerek atıl durumdan faal hale getirilmesi için iş birliği girişimlerinde bulunulmuştur. Azerbaycan'ın siyasi ve askerî yönden savunmaya yönelik amaçlarını karşılamak üzere ihtiyaç duydukları envanteri ve yeteneklerini temin etme sürecindeki en büyük destekçisi Türkiye olmuştur (e-DTN).

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki savunma ilişkilerinin hukuki boyutunu üç önemli anlaşma oluşturmaktadır. Askerî iş birliğine yönelik ilk girişim bağımsızlığının hemen ardından 1992 yılında iktidara gelen Ebulfez Elçibey döneminde gerçekleşmiştir (e-Kanun, 1993). Elçibey Türkiye'ye ayrı bir önem vermiş, özel bir konum atfetmiştir. Azerbaycan'ın Türkiye ile eşgüdümlü hareket etmesinin her iki devlet için ortak kazanç olacağını düşünen Elçibey, hem siyasi hem kültürel hem de ekonomik konularda iş birliği girişiminde bulunmuştur.

Azerbaycan'ın dış politikasında Türkiye'yi öncelik hale getirmiş ve stratejik ortak olarak nitelendirmiştir. Buradaki amacı hem bağımsızlığını koruyarak güçlendirmek iken hem de yenedünya düzeninde Türkiye'nin yanında yer almak ve Türkiye'yi bir model ülke olarak merkez konuma konuşturulmaktır. Bu doğrultuda 1992 yılında Türkiye'yi ziyaret etmiş ve enerji konusunda Batılı şirketler ile yapacakları iş birliklerinde Türkiye'nin petrol şirketlerinin de yer almasını istemiştir. Nitekim TPAO ve BOTAŞ aracılığı ile Türkiye ile Azerbaycan'ın enerji iş birliğiyle ilişkilere yeni bir boyut kazandırılmıştır (Cafersoy 2001: 121). Ayrıca, 24 Ocak 1992 tarihli Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, 2 Kasım 1992 tarihli İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması, 9 Şubat 1994 tarihli Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma, 5 Mayıs 1997 tarihli Stratejik Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon gibi farklı alanlarda yapılan anlaşmaların imzalanması ile ilişkilerde önemli mesafeler kat edilmiştir (e-Aslanlı 2020).

Elçibey, siyasi ve iktisadi ilişkilerin yanı sıra askerî ilişkilerin de gelişmesi içinde çaba sarf etmekteydi. Çünkü Sovyetlerden kalan askerî envanterlerin kullanılmayacak durumda olması, düzenli bir ordu teşkilatının bulunmaması, Güney Kafkasya'da güvenlik ortamının tesis edilememesi gibi birçok nedenden ötürü Türkiye'nin askerî açıdan desteği gerekmekteydi. Süreç içerisinde Azerbaycan'a mukabil gelişen Ermenistan-Rusya ilişkileri karşısında Azerbaycan da bir an önce kendi güvenliğini sağlayacak orduya ve müttefik dost ülkelere ihtiyaç duymuştur.

Bu doğrultuda Azerbaycan, Silahlı Kuvvetlerini kurulma sürecinde yakın iş birliği için Türkiye'ye başvurmuştur. Azerbaycan, Silahlı Kuvvetleri'nin oluşturulması, eğitim, teknik desteklerin sağlanması gibi konuları içeren ve askerî ilişkilere temel kabul edeceğimiz 11 Ağustos 1992 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşması" ve 2 Kasım 1992 tarihinde "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması" imzalanarak askerî iş birliği açısından hukuki zemin sağlanmıştır (Resmi Gazete 1993). Anlaşmanın kapsadığı konulara bakacak olursak: "Birlik, karargâh ve kurumlara askerî ziyaretler, Tatbikatlara gözlemci gönderme, Askerî Lise eğitimi, Harp Okulu eğitimi, Sınıf Okulu eğitimi, Harp Akademileri Eğitimi, Askerî Tıp Akademisi ve Askerî Sağlık Okulları eğitimi, Çeşitli kısa süreli kurslar, Birlik, karargâh ve kurumlarda görev başı eğitimi" (e-Kanun 1993) olarak belirlenmiştir.

Anlaşma kapsamında Azerbaycan ordusunun Türkiye tarafından kurulması kararlaştırılmıştır. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri personelinin eğitilmesi ve mevcut durumunun geliştirilmesi için tecrübe paylaşımı, askerî eğitim, iş birliği ve askerî lojistik ve destek, modernizasyon faaliyetlerine zaman kaybetmeden başlatılmıştır. 11 Ağustos 1992 tarihli anlaşmanın 10. maddesine istinaden askerî eğitim kapsamında Azerbaycan'dan öğrencilerin Türkiye'ye gönderilerek askerî okullarda eğitim almaları sağlanmıştır. Aynı zamanda da Türkiye'deki emekli subayların bir kısmının Azerbaycan'a giderek askerî eğitim konusunda yardımcı olmuşlardır (Çetinkaya 2020: 19).

Elçibey döneminde büyük bir heyecan ile başlayan ve kısmen de ivme yakalayan ilişkiler 13 aylık Elçibey iktidarı sonunda tam anlamıyla beklentileri karşılayamamıştı. Bunun nedenini Nazım Cafersoy ve Araz Aslanlı şu şekilde açıklamaktadır: "Elçibey döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin askerî boyutuna ilişkin beklentiler kimilerine göre Türkiye'deki yönetimlerin çekingen tavırları, kimilerine göre Elçibey'in beklentilerinin aşırı ve gerçekçi olmaması, kimilerine göre ise dönemin uluslararası şartları müsait olmadığı için gerçekleşmemiştir." (Cafersoy ve Aslanlı 2012: 158). Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle birlikte ikili ilişkiler dengeli ve itidalli bir şekilde ivme kazanarak devam etmiştir. Öyle ki, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin daha da gelişmesini isteyen Haydar Aliyev, ikili ilişkilere özel önem vermiştir. Bu doğrultuda askerî açıdan yenileşme ve yeniden teşekkül sürecine hız vermiştir. Türkiye ve Azerbaycan arasında 9 Şubat 1994 tarihinde imzalanan "Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesi Anlaşması" ve "İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Protokolü" ilişkilerin bir başka hukuki boyutunu oluşturmuştur (Yüce 2016: 2). 10 Haziran iş tarihinde imzalanan "Askerî Eğitim Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması" ile Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri için Türkiye tarafında köklü bir reform süreci başlatılmıştır. Nitekim iki ülke arasında imzalanan anlaşmaların

koordinasyonunu sağlamak ve tek elden yürütmek amacıyla 1997 yılında “Askerî İşbirliği ve Koordinasyon Kurulu” kurulmuştur (Yüce 2016: 2).

1996 yılında imzalanan “Askerî Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşmasına” istinaden Sovyet eğitim sistemi askerî okullardan kaldırılmıştır. Nitekim Türk Silahlı Kuvvetlerinin katılımı ve desteği ile Azerbaycan Yüksek Askerî Okulu, Azerbaycan Yüksek Hava Kuvvetleri Okulu ve Azerbaycan Yüksek Deniz Okulu temelden yeniden inşa edilerek NATO standartları düzeyine getirilmiştir. Ayrıca söz konusu anlaşmanın Azerbaycan’ın bugünkü ordusunun oluşmasında etkili sonuçları olmuştur. Anlaşma ile birlikte Azerbaycan askerî kuvvetleri NATO standartlarında eğitim ve modernizasyon seviyesine ulaşmak için Türkiye karşılıksız askerî yardımlarda bulunmuştur. Azerbaycan’ın NATO ile ilişkileri 1992 yılında Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi üye olarak başlamıştır. Akabinde 1994 yılında Brüksel Zirvesi’nde Barış İçin Ortaklık (BİO) Programı çerçevesinde iş birliği tesis edilmiştir (Askerzade 2009: 2). Nitekim Azerbaycan NATO ile olan ilişkilerinde Türkiye’de önemli destekler vermiştir. Türkiye, Azerbaycan ordusunun NATO standartlarında modernizasyonunda üstlendiği görevin yanı sıra NATO’nun Kosova ve Afganistan’daki operasyonlarında Türk Silahlı Kuvvetleri komutası altında görev almalarını da sağlamıştır (Veliyev 2020: 216-217).

Haydar Aliyev’in 2003 yılında vefat etmesiyle birlikte iktidara gelen İlham Aliyev, Türkiye ile ilişkileri öncelikli alan olarak belirlemiştir. 2003-2010 yılları arasında karşılıklı ziyaretler, protokoller ve anlaşmalar ile yeni bir boyut kazanan ikili ilişkiler süreç içerisinde stratejik ittifak düzeyine yükselmiştir.

16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması ve 15 Eylül 2010 tarihinde kurulan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) Azerbaycan ve Türkiye arasında askerî iş birliğine ivme kazandıran en önemli gelişme olmuştur. Bu anlaşma ile birlikte iki ülke arasındaki ortaklık, teoriden pratiğe dökülerek hukuki bir zemin kazanmıştır (Aslanlı 2020). 10 yıllık bir süre için imzalanan ve 23 maddeden oluşan söz konusu anlaşmanın ikinci maddesine göre,

“Taraflardan biri, bir üçüncü ülke veya bir grup ülke tarafından silahlı saldırı veya askerî tecavüze maruz kaldığında, Taraflar, BM Şartının 51. maddesinin tanıdığı bireysel veya ortak meşru savunma hakkının hayata geçirilmesi için askerî imkân ve kabiliyetlerinin kullanılması da dâhil mevcut olanakları çerçevesinde gerekli bütün önlemlerin alınması amacıyla birbirine karşılıklı yardımda bulunmak hususunda mutabık kalmışlardır. Bu yardımın biçimi ve kapsamı taraflarca acilen belirlenecektir” (TBMM 2010).

Ayrıca yine söz konusu anlaşmanın 7 ve 8’inci maddelerinde de iki ülkenin silahlı kuvvetleri arasında komuta kontrol ve kuvvet yapısı koordinasyonu, müşterek askerî harekâtların icra edilmesi için askerî altyapıların geliştirilmesi ve askerî teçhizat bakımında donatılması husularını içermektedir. Diğer maddeleri de göz önünde bulunulduğunda iki ülke arasında çok boyutlu askerî iş birliğini öngörmektedir (Cafersoy 2020). Nitekim Türkiye Azerbaycan askerî ittifakının da öne açılmıştır.

2. Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması

Türkiye ile Azerbaycan arasında 2000 yılında imzalanan Savunma Sanayi İş Birliği anlaşması ile başlayan savunma sanayi alanındaki iş birliği Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması’yla birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Örneğin Roketsan 2010 yılında Azerbaycan ile güdümlü topçu roketleri ve uzun menzilli roket sistemleri satışı üzerine anlaşma sağlamıştır. Anlaşma üzerine 2011 yılında Azerbaycan basınında, Roketsan’ın Azerbaycan’a 244 milyon dolarlık ihracat anlaşması yaptığı yazılmıştır (e-BBC). Süreç içerisinde Türk savunma sanayisi firmaları tarafından üretilen zıhlı araç platformları, insanlı-insansız hava araçları, deniz sistemleri, silah sistemleri, elektronik sistemler, mühimmatlar, simülatörler, askerî tekstil ürünleri, lojistik destek ürünleri gibi envanterler ile Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri’nin modern sistemlerle donatılması sağlanmıştır.

Türkiye'nin savunma sanayindeki yerlilik oranını artırmasıyla birlikte dışa bağımlılığın azalması, dolayısıyla yabancı vetosunun en düşük düzeye indirilerek Azerbaycan'ın silah envanterinde daha yüksek bir oranda Türk silah sistemlerinin yer alması sağlamıştır. Ayrıca iki ülke arasında yoğun bir şekilde yürütülen askerî eğitimlerin, envanterdeki uyum sorununun aşılmasında önem bir katkı sağlayacağı ve her iki devletin orduları arasında güçlü bir bütünleşme sağlanacağı değerlendirilmektedir (Kocatepe 2022: 213). Bu durumu sahada tecrübe etmek ve sorunları aşmak adına müşterek askerî tatbikatların sayısı ve niteliği artmıştır. Bu tatbikatlar ile aynı zamanda silahlı kuvvetler arasında komuta-kontrolü, manevra, silah sistemlerinin ve envanterlerin uyumluluğu, koordinasyon, iş birliği ve caydırıcılık gibi yetenekler test edilmektedir.

Türkiye ile Azerbaycan arasında icra edilen tatbikatların son yılda artması kuşkusuz 2010 yılında imzalanan Strateji Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması'nın bir sonucudur. Anlaşmanın 8. maddesinde bu koordinasyonun nasıl sağlanacağına dair eylemler ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Bunlardan biri de ortak tatbikatların düzenlenmesidir. Dolayısıyla bu anlaşmanın gereği olarak taraflar 2014 yılından itibaren yıllık planlama çerçevesinde iki taraflı Türkiye ve Azerbaycan'da tatbikatlar icra etmekte, birbirilerini uluslararası tatbikatlara davet etmektedir (e-Yenişafak). Bu anlaşma ve iş birliği girişimleri neticesinde icra edilen tatbikatlar ise öncelikli olarak bölgesel istikrarı sağlamak ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak amaçlı olduğu aşikârdır. Ayrıca Azerbaycan topraklarını işgal altında tutan Ermenistan'a ve bu ülkeye destek veren diğer ülkelere karşı da bir mesaj içermektedir. Aynı zamanda da Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin savaş gücünü geliştirmek adına önemlidir. Türkiye açısından ise lojistik güzergâhlarının güvenliğinin korunması adına önem arz etmektedir. Türkiye ve Azerbaycan'ı birleştiren Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı, Güney Gaz Doğalgaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nın güvenliğinin sağlanması Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak sorumluluğundadır. Nitekim bu tatbikatlar ve iş birlikleri neticesinde Türkiye ile Azerbaycan arasında savunma sanayi alandaki iş birliği de gelişti. Daha çok Rus yapımı silahlar ve askerî araçlara sahip Azerbaycan, Türk savunma sanayi şirketlerinin ürettiği silah ve mühimmattan da alarak savaş gücünü artırdı (e-NewsAze). Ayrıca Türkiye ile Azerbaycan arasında kurulan stratejik ortaklık, sonucunda Azerbaycan uluslararası ortamda yaşadığı yalnızlıktan uzaklaşırken, Türkiye ise Güney Kafkasya'dan gelecek tehditleri bertaraf etme ve güvenliğini sağlama konusunda duyduğu endişeleri yok edecek türden bir iş birliği girişimidir (Eravcı 2017: 37). Nitekim iki devletin iş birliği Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde bulunan diğer üye ve gözlemci ülkeler açısından da önemli bir iş birliği örneği teşkil etmesi açısından ön plana çıkmaktadır.

Ermenistan tarafında işgal edilen Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı 27 Eylül 2020'de başlayıp 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı ile özgürlüğüne kavuşturulmuştur. Türkiye'nin bu süreçte Azerbaycan'a verdiği destek ile iki ülke arasındaki iş birliğinin bu noktada en üst düzeyde gerçekleştiği görülmektedir. Öyle ki savaştan hemen önce Türkiye Savunma Sanayi Başkanı İsmail Demir Twitter hesabından yaptığı açıklamada, "Savunma sanayimiz SİHA'larımız, mühimmatlarımız, füzelerimiz, elektronik harp sistemleri bütün tecrübe, teknoloji ve kabiliyetleriyle ile her zaman Azerbaycan'ın emrindedir" Azerbaycan'a askerî açıdan kuvvetli bir destek verileceğinin mesajını vererek iki ülkenin birlikteliğini dikkat çekmiştir (e-Yenişafak). 44 gün süren savaş boyunca Azerbaycan işgal altındaki topraklarının büyük bir kısmını kurtarmıştır. Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanan bu savaşta Türkiye, siyasi, diplomatik, teknik ve askerî destek vererek Azerbaycan'ın en büyük destekçisi olmuştur. Özellikle Türk yapımı İHA/SİHA'ların etkin olarak kullanılması savaşın kazanılmasında hayli etkili olmuştur. Tarihî ve stratejik bir öneme sahip olan Şuşa'da bu savaşla birlikte özgürlüğüne kavuşturulmuştur.

İkinci Karabağ Savaşı zaferinden ardından iki ülke arasında Şuşa Beyannamesi imzalanmıştır. Beyanname ile askerî, savunma sanayi teknolojileri gibi pek çok alanda iki devlet arasındaki ilişkilerin geleceğine yönelik yeni yol haritası belirlenmiştir.

3. Şuşa Beyannamesi

Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'ndaki askerî zaferi, Azerbaycan-Türkiye askerî iş birliğinin hedeflerine ulaşmasının sahadaki en net görüntüsünü oluşturmuştur. İşgalden kurtarılan Şuşa şehri, anlaşmanın imzalanacağı yer olarak seçilmesi siyasi bir mesaj da içermektedir. Şuşa, Azerbaycan için bir şehirden çok daha öte bir anlam taşımaktadır. Tarihi, kültürel ve doğal zenginliklerinin yanı sıra hem bölgeye hâkim coğrafi konumu hem de Yukarı Karabağ'ın en büyük şehri Hankendi'ne giden yolun üzerinde bulunmasında dolayı stratejik önem taşımaktadır.

15 Haziran 2021 tarihinde Şuşa şehrinde imzalanan Azerbaycan ile Türkiye arasında müttefik ilişkilerine dair oluşturulan Şuşa Beyannamesi, tam adıyla "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi", iki ülke ilişkilerin "iki devlet tek millet" anlayışıyla daha ileri bir seviyeye taşınması için önemli bir adım olmuştur. Bakü ve Ankara, askerî, siyasi ve ekonomik alanlarda müttefik olduklarını bu belge ile resmen ilan etmişlerdir. Beynamede, 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'na bağlılık vurgulanırken, 16 Ağustos 2010 tarihli Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması'nda yer alan hususlara daha vurgulu bir şekilde yer verilmiştir (Aslanlı 21.06.2021).

Şuşa Beyannamesi'nde genel olarak;

- Taraflardan herhangi birinin bağımsızlığına veya toprak bütünlüğüne üçüncü bir devletçe tehdit ve saldırı halinde tarafların birbirine gerekli yardımı yapması,
- Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin daha da genişletilmesi ve derinleştirilmesi,
- Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilen topraklarının kurtarılmasında Türkiye'nin desteğine yüksek değer verdiği,
- Tarafların işgalden kurtarılan topraklarda Türkiye-Rusya Ortak Merkezi'nin faaliyetlerine Türkiye'nin katkısının önemli rol oynadığına vurgu yaptığı,
- İki devlet arasında geliştirilen askerî ve siyasi iş birliğinin üçüncü devletlere karşı olmadığı,
- Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı asılsız iddialarının ve tarihin çarpıtılması girişimlerinin bölgede barış ve istikrara zarar verdiği hususları ifade edilmiştir (TCCB 15.06.2021).

Beynamede bunlara ek olarak iki ülkenin silahlı kuvvetlerinin çağdaş gereksinimlere göre yeniden şekillendirilmesi ve modernize edilmesi, savunma yeteneklerinin ve askerî güvenliğinin güçlendirilmesine yönelik tedbirlerin uygulanması, iki ülkenin silahlı kuvvetlerinin ortak kapasitesinin artırılması, modern silahların geliştirilmesi için ortak çaba sarf etmesi hususlarına da yer verilmiştir.

Şuşa Beyannamesinde Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin yanısıra bölgesel konulara da yer verilmiştir. Kafkasya'da istikrar ve güvenliğin sağlanması, ekonomi ve ulaştırma alanındaki bağların çeşitlendirilmesi ve bölge ülkeleri arasında ilişkilerin normale dönüştürülerek kalıcı barışın tesis edilmesi vurgulanmıştır. Ayrıca beynamede Zengezur Koridoru'nun açılması hususu da yenilenmiş ve ulaştırma-iletişim ilişkilerinin derinleşmesi ile hem Türkiye ile Azerbaycan arasında hem de bölgesel iş birliği açısından stratejik önemine vurgu yapılmıştır. Şuşa şehri için Türk dünyasının tarihi-kültür beşiği olarak tanımlanmış, Türk dünyası için de iş birliği üzerinde durulmuştur. Türk Devletleri Teşkilatı ve paydaşları aracılığıyla iş birliğinin geliştirilmesi öncelikli hedefler arasında sıralanmıştır.

Sonuç

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki askerî iş birliği 1990'lı yılların başından başlayarak günümüze dek hızla gelişmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ordusu bulunmayan Azerbaycan, bağımsızlığı ile birlikte ilk işi nizami bir ordu tesis etmektir. Türkiye bu süreçte Azerbaycan'ın en büyük destekçisi olmuştur. İki ülke arasında eğitim ve askerî tecrübe paylaşımı protokolleri ve anlaşmaları ile başlayan askerî iş birliği süreci, savunma sanayii iş birlikleri, ortak tatbikatlar ve

İkinci Karabağ Savaşı'nın kazanılması sürecindeki askerî ve siyasi destekle perçinlenmiştir. 2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi ile de müttefiklik boyutu kazanmıştır.

Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin geliştirilmesi ve dönüştürülmesi sürecinde üstlendiği rollerle Türkiye, Azerbaycan'ı sadece bölgesinde güçlü bir müttefik oluşturamamış aynı zamanda da bölgenin kırılğan güvenlik yapısının Türkiye'ye olası tehditlerine karşıda set çekmiştir. Müttefiklik boyutuna ulaşan ikili ilişkiler her alanda olduğu gibi askerî alanda da ivme kazanarak devam etmektedir.

Özellikle İkinci Karabağ Savaşının kazanılmasından sonra Azerbaycan, Ordusunun askerî yeteneklerini modernize etmek ve güçlendirmek için birtakım reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformlar kapsamında zaferde önemli yeri olan Türk savunma sanayi ürünlerini ve Türk Silahlı Kuvvetleri personelinin tecrübesini, Azerbaycan ordusuna aktarmak ve uyum içinde hareket edebilmek adına Azerbaycan ordusunu TSK modeline uygun olarak yeniden yapılandırma sürecine girmiştir. Ayrıca, Azerbaycan Ordusunu Türk Silahlı Kuvvetleri standartlarına uygun hale getirmek için alınan tedbirler kapsamında, askerî eğitim yönetimini geliştirmek üzere Milli Savunma Üniversitesi kurduğunu da duyurmuştur.[†]

Azerbaycan'ın zaferden hemen sonra askerî gücünü hızla modernize etmek istemesi küresel çapta yaşanan jeopolitik dönüşümle ilgilidir. Zira Bakü yönetimi, bölgesel hâkimiyetini küresel alana ulaştırmak için sadece ekonomik gücün yeterli olmadığını bildiğinden askerî varlığına daha fazla yatırım yapma ihtiyacı duymaktadır. Bu sebeple zaferin hemen akabinde orduda geniş kapsamlı yenilikçi uygulamaları gündemine almıştır.

Azerbaycan ile Türkiye arasında artan askerî alanda iş birliği, sadece Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin güçlendirilmesi için değil, bölgede barış ve güvenliğin sağlanması için de önemli bir etkidir. Aynı zamanda da güvenliği ve istikrarın tesisi diğer bölge ülkelerine de katkı sağlamaktadır. Özellikle enerji ve ticari faaliyetlerde Gürcistan merkezi bir konuma dönüşmektedir. Keza Türk savunma sanayi ürünlerinin İkinci Karabağ Savaşında önemli rol oynaması beraberinde Türk Devletleri'nin Türk Savunma Sanayi ile ilişkilerini artırmaya ve savunma alanında iş birliği yapmanın yolunu açmıştır.

Sonuç olarak, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Kafkasya güvenliğinin belkemiğini oluşturmaktadır. Kalıcı barış, istikrar ve güvenlik açısından Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkilerinin büyük önem taşıdığı İkinci Karabağ Savaşı ile de ortaya konmuştur. Karabağ sorunun tamamıyla çözümü kavuşması ile birlikte bölgenin etkisi daha da artarak küresel rekabette önemli bir konum elde edeceği aşikârdır.

Kaynakça

- ASLANLI, A. (2020). "10. yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve ortak askeri tatbikatlar". Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068> Erişim Tarihi: 23 Haziran 2022
- ASLANLI, A. (2021). "Şuşa Beyannamesi bölgesel barış ve iş birliğinin teminatı". <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birliginin-teminati/2280430> Erişim Tarihi: 23 Haziran 2022
- ATNUR, İ. E. (2001). *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ASKERZADE, A. (2009). "NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askerî İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları", *Karadeniz Araştırmaları*, 20: 1-17.
- BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>
- BOLAT, B. (2018). I.Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti- Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu.

[†] <http://ssdergiler.com/tr/HaberDergilik/Azerbaycan-da-Milli-Savunma-universitesi-kuruldu>

- Defence Turk.Net, “İsmail Demir: Savunma sanayii imkanlarımız kardeş Azerbaycan’ın emrindedir”, <https://www.defenceturk.net/ismail-demir-savunma-sanayii-imkanlarimiz-kardes-azerbaycanin-emrindedir> Erişim Tarihi: 22 Haziran 2022
- ERAVCI, H. M. (2022). “Sovyetler Sonrası Azerbaycan -Türkiye Arasındaki Enerji İşbirliği Çalışmaları ve Dış Politikadaki Etkisi”. *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 3(1): 37-48. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/754482>
- KOCATEPE, Ö. F. (2022). *Türk Devletleri Teşkilatı: Siyasi ve Askerî İş Birliği*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Military expenditure (% of GDP) – Azerbaijan, <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?locations=AZ> Erişim Tarihi: 14.08.2022
- CAFERSOY, N.; ASLANLI, A. (2012). “Türkiye Askerî İlişkileri” *Azerbaycan Türkiye: Dostluk, Kardeşlik ve Stratejik Ortaklık*. (Derleyenler: Cavid Veliyev, Reşat Resullu, Kenan Aslanlı). Ankara.
- CAFERSOY, N. (2020). “Azerbaycan-Türkiye Askerî İlişkileri”, *Türkiye-Azerbaycan Dergisi*, <https://www.turkiyeazerbaycan.com/haber/azerbaycan-turkiye-askeri-iliskileri>
- CAFERSOY, N. (2001). Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- NewsAze. (17.01. 2022). Türkiye-Azerbaycan diplomatik ilişkilerin tesis edilmesinin üzerinden 30 yıl geçti, <http://newsaze.com/turkiye-azerbaycan-diplomatik-iliskilerin-tesis-edilmesinin-uzerinden-30-yil-gecti> Erişim Tarihi: 23 Temmuz 2022
- ÖZGEN, C. (2021). “44 Günün Ardından: 2020 Karabağ Savaşı’nın Askerî Açısından Analizi”. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1): 104-123. DOI: 10.46849/guiibd.849560
- Resmî Gazete. (1993). Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Dayanışma Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna ilişkin Kanun, 04.05.1993, <https://www.kanunum.com/files/3905-1-1.pdf> Erişim Tarihi: 23 Haziran 2022
- GÖKTÜRK ÇETİNKAYA, S. (2020). “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Askerî Boyutu ve Jandarma Merkezli Yardımlar (1992-2014)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1.
- SIPRI. (2021). International Arms Transfers Level Off After Years Of Sharp Growth ; Middle Eastern Arms Imports Grow Most , Says SIPRI. Stockholm International Peace Research Institute. <https://www.sipri.org/media/press-release/2021/international-arms-transfers-level-after-years-sharp-growth-middle-eastern-arms-imports-grow-most> Erişim Tarihi: 22 Haziran 2022
- SÜRMEİLİ, S. (2001) *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- TBMM. (2010). Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ile Dışişleri Komisyonu Raporu (1/979)
- TCCB. (2021). Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında ŞUŞA BEYANNAMESİ, 15 Haziran 2021 <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf> Erişim Tarihi: 23 Haziran 2022
- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun, <https://www.kanunum.com/files/3903-2.pdf> Erişim Tarihi: 23 Haziran 2022
- YEL, S. (2003). “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı yönelikti?”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 24.
- Yenişafak, (2020) “Türkiye-Azerbaycan tatbikatının stratejik anlamı-Cavid Veliyev”, 4 Ağustos 2020. <https://www.yenisafak.com/dusunce-gunlugu/turkiye-azerbaycan-tatbikatinin-stratejik-anlami-3551722>, Erişim Tarihi: 23 Temmuz 2022
- YÜCE, A. (2016). *Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi Elmi Əsərlər Məcmuəsi*. №.1(26). Bakı.

Pandemi Sonrası Ekonomide Lojistik ve SCM: Yeni İpek Yolu Fırsatları

Logistics and SCM in a Post-Pandemic Economy: New Silk Road opportunities

Alexandr KOICHUBAYEV*

Baurzhan TOLYSBAYEV**

Özet

Küresel dünya, önce COVID-19 kriziyle, ardından Ukrayna ve Rusya savaşı nedeniyle jeopolitik krizle başlayan ve zincirleme bir şekilde jeoekonomiyi etkileyen ciddi zorluklar yaşıyor. Pandemi sırasında ticari ilişkiler ve mal akışları, tedarik zincirlerinde, lojistik ağlarda ve şirket sistemlerinde aksamalarla karşı karşıya kaldı.

Bu incelemede, Kazakistan Cumhuriyeti ve Orta Asya ülkelerine, "Kuşak ve Yol" stratejik girişimindeki yerleri ve konumlarına özel bir rol verilmektedir.

Bu araştırmanın temel amacı, Orta Asya ülkelerinin İpek Yolu üzerindeki potansiyelini ve katılımcı ülkelerin bütüncül bir tedarik zincirinin oluşturulmasındaki rolünü ortaya çıkarmaktır. Ana yöntemler, karşılaştırma ve hipotez varsayma yöntemleri, istatistiksel verilere dayalı gerekçelendirme ve Çin, Asya'dan Avrupa'ya olan kargo akışlarında Orta Asya ülkelerinin lojistik sistemlerinin çekiciliğini artıran faktörlerin belirlenmesidir.

İpek Yolu üzerine yeni girişimin uygulanması daha da popüler hale geldi ve ulaşım ve lojistik altyapısının geliştirilmesi, lojistik güzergâhların çeşitlendirilmesi ve tedarik zincirlerinin istikrarının artırılması için gerekli hale geldi; proje, Avrupa ve Orta Asya ve Çin arasındaki ticari ve ekonomik işbirliği hacmini artırmayı hedefliyor.

Çalışma sonucunda, zorlukların üstesinden gelmek için, insan sermayesinin değerini artırıp yenilikçi altyapıyı daha da geliştirerek kapasite geliştirme yapılması gerektiği sonucuna varıldı. Bu yaklaşım, sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak ve Yeni İpek Yolu'nun bazı bölümlerinde Kuşak ve Yol girişimine katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tedarik zinciri yönetimi, Lojistik, Kargo taşımacılığı, Yeni İpek Yolu, Kuşak ve Yol.

Abstract

The global world is experiencing serious challenges that were the first stage with the COVID-19 crisis, then geopolitical crisis due to Ukraine and Russia war, which a chain reaction affected geo-economics. During the pandemic, trade relations and flows of goods faced disruptions in supply chains, logistics networks, and company systems.

In this review a special role is given to the Republic of Kazakhstan and the Central Asian countries, their place and position in the strategic initiative "Belt and Road."

The key goal of this research was to find the potential of Central Asian countries on the Silk Road, and the role of participating countries in the formation of a holistic supply chain. The main methods are methods of comparing and assuming a hypothesis, justification based on statistical data, and identification of factors that influence the increase in the attractiveness of logistics systems of Central Asian countries in cargo flows from China, Asia to Europe.

The implementation of the initiative has become even more popular and essential for transportation and logistics infrastructure development, diversification of logistics routes,

* PhD in Economics, Associate professor, Shakarim University Semey, email: koychubayev_as@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2814-9419.

** Doctor of Science, Professor, Gumilyov Eurasian National University, email: tol_b@mail.ru.

and increasing the stability of supply chains, the project is aimed at increasing the volume of trade and economic cooperation between Europe, Central Asia and China.

To meet the challenges, the authors concluded that capacity building needs to be done by increasing the value of human capital and further developing innovative infrastructure. This approach will ensure sustainable development and contribute to the Belt and Road initiative in parts of the New Silk Road.

Key words: supply chain management, logistics, cargo transportation, New Silk Road, Belt and Road.

Few could imagine that the idea of reviving the Silk Road would become a necessity in the face of modern global challenges. The history of the Great Silk Road, which started in the II century BC, connected the trade routes of China through the countries of Central Asia with access to the Mediterranean and made a significant contribution to the mutual knowledge of the West and the East, while the countries standing on its way received development because of trade (Mamleva 1999: 53).

As it is known, international trade determines the level of development of society and state. In this regard, the Great Silk Road became the basis for the exchange of not only goods, but also technologies, culture, and etc. Thus, the Great Silk Road made Central Asia the epicenter of the development of the first waves of globalization (Hansen 2012: 27; Dymov 2018) .

So, the possible resumption of the New Silk Road is a natural event that will give a new impetus and potential to the economies of Central Asia in the context of new realities in the global world.

However, globalization does not always bring positive results. The geopolitical situation in the world brings a large number of risks. Thus, the latest world events discussed on the agendas of the World Economic Forum, the OECD Forum, UN meetings, etc., lead a chain of events from BREXIT, the US Trade War with China, the consequences of COVID-19, and current state in Ukraine are likely to create a high amplitude of risk. According to experts (Chatzky and McBride 2020), the above organizations have optimistic and pessimistic forecasts that will somehow have a negative impact on the global supply chains and logistics in the short and long term. Given that 14.5% (OECD: 2019) of world shipping came from Russia and Ukraine, the scale of the impact of the crisis on the sustainability of supply chains in the Euro macro-region of the Asian space should be understood. One way or another the vulnerability of streaming processes in manufacturing companies in many countries turned out to be a fact.

The solution to the current problems and challenges lies in the search for new models through the diversification of sources of supply, investments in innovative technologies, the development of human resources and management innovations, etc.

The idea of forming sustainable supply chains and increasing their resilience arose as an urgent need in 2020, when the world faced the COVID-19 pandemic. According to the World Economic Forum, at the peak of the COVID-19 pandemic, global deliveries increased by 25% or more in time, and container freight rates reached an increase of 8 times. Sea-lanes are still the longest mode of transportation, in contrast to onshore container transportation in the Euro-Asian space.

Despite the intentions and plans to develop the objectives of the OBOR project, it is necessary to understand that the imbalances of countries on the New Silk Road in the development of transport and logistics infrastructure will be a significant obstacle to this project and the main idea of this study - improving the stability of supply chains and the effectiveness of logistics networks based on a factor risk analysis.

While the war in Ukraine has blocked supply chains and global logistics for Russia, this is a window of opportunity for Central Asian countries. And thanks to the funding of such studies,

ways will be identified to use the potential of the New Silk Road in conditions of uncertainty and a high risk.

At the same time, modern conditions and dynamics of supply chains in Central Asian countries are of particular socio-economic and geopolitical importance. The market requires increasingly technological solutions based on innovative approaches and extraordinary thinking. New professions in logistics and transportation are emerging. Modern conditions only accelerate the demand for alternative solutions in freight transportation and mutual trade, which becomes a key factor and a strategic indicator of leadership in the Central Asian region.

The key problems in transportation are differences in measurement standards (different track gauges), in educational systems (training), the cost of transport and logistics services, the level of development of transport and logistics infrastructure, which can be combined into a system of logistics performance indicators, and etc.

The most popular and well-known method for assessing the efficiency of logistics is a World Bank (2018) Logistics Performance Index (LPI).

Aggregated indicators of logistics efficiency are presented in the context of the supply chain from China to Europe; in terms of traffic and consumption, Germany is one of the leading countries in Western Europe with the most highly developed transport and logistics system in the world. Let's try to objectively assess the supply chain from China through the countries of Central Asia to Europe, and understand the differences between the participating countries in the efficiency of logistics (Table 1).

Table1 - Aggregated indicators LPI

Countries	LPI ranking	LPI score	Cust oms	Infrastr ucture	Internati onal delivery	Logistics competence	Cargo tracking	Time liness
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Germany	1	4,2	4,09	4,37	3,86	4,31	4,24	4,39
China	26	3,61	3,29	3,75	3,54	3,59	3,65	3,84
Kazakhstan	71	2,81	2,66	2,55	2,73	2,58	2,78	3,53
Russia	75	2,76	2,42	2,78	2,64	2,75	2,65	3,31
Uzbekistan	99	2,58	2,1	2,57	2,42	2,59	2,71	3,09
Kyrgyzstan	108	2,55	2,75	2,38	2,22	2,36	2,64	2,94
Turkmenistan	126	2,41	2,35	2,23	2,29	2,31	2,56	2,72
Tajikistan	134	2,34	1,92	2,17	2,31	2,33	2,33	2,95

Note: Compiled by the authors based on the World Bank data (2018).

The countries participating in the supply chain from China to Europe have significant disparities in the development of transport and logistics systems. These factors create a great risk of interaction between participants in the entire transportation system.

In order to successfully implement the BRI project and develop initiatives for integration in the Euro-Asian space, international development institutions such as the European Bank for Reconstruction and Development (www.ebrd.com), the Asian Development Bank, the Silk Road Fund, foreign direct investment of China and others finance infrastructure projects related to the transport and logistics sector.

The G20 countries have created the Global Infrastructure Hub where representatives of the international community exchange views to help achieve economic, social and environmental results by expanding and improving infrastructure.

Thus, the needs for investments in the development of the transport sector according to the forecasts of the experts of the Global Infrastructure Hub are as follows, Table 2.

Table 2 - The structure of investment needs in the transport sector until 2040, in billion US dollars

Countries	Airports		Ports		Railways		Highways	
	Fact	Need	Fact	Need	Fact	Need	Fact	Need
Kazakhstan	3,8	3,8	7,7	7,7	36	36	26	105
Russia	24	43	15	17	241	241	320	947
Germany	46	46	23	23	213	213	478	478
China	570	850	596	596	5400	5400	10000	10000
Asia	841	1200	923	998	7200	7300	16000	17000

Note: compiled by the authors based on data from the Global Infrastructure Hub (<https://outlook.gihub.org/>).

The perspective objectives of 10-20 years, which presage a successful future, are a long-term goal in the Economic Belt of the New Silk Road. Therefore, the formation of valuable international relations and income streams from transit and trade in the BRI Global Supply Chains system allow extracting benefits and added value for all participants in this process in the short term.

More than ever before it's time to the rallying of the of the Turkic world countries. The current conditions requests maximum integration of all participants in the supply chain; along with this, the schemes suitable for the food sector are quite identical for all other non-food sectors.

In the growing globalization of business, national boundaries are no longer as important as they used to be. Cross-country integration of supply chains is becoming a necessary condition for survival in a competitive environment, which implies commercial and industrial cooperation in order to obtain positive effect. This will ensure the achievement of world quality standards and access to a new level of key competencies in logistics business processes necessary to realize the consumer values of customers.

The efficiency of logistics plays a key role not only in the exchange of goods and the provision of services, but also contributes to the development of infrastructure and technology, employment and improvement of human capital, and etc.

At the same time, investment flows from international financial institutions and Chinese investors that influence the efficiency of logistics should not be allocated only for financing the construction of infrastructure. Investments in the development of logistics competence, namely, the training of human resources, will give sustainable development and inclusive growth in the formation of transport and logistics networks of all countries participating in this process. Such systematic approach will accelerate the achievement of the Silk Road Economic Belt long-term goals, and participating countries should use foreign investments rationally in order to improve logistics and increase the value of supply chains on the way of the New Silk Road countries in the context of the Belt and Road megaproject.

References

- Belt and Road Initiative (BRI). (n.d.). European Bank of Reconstruction and Development. Retrieved from: <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>.
- CHATZKY, A.; MCBRIDE J. (2020). China's Massive Belt and Road Initiative. Council of Foreign Relations. Retrieved from : <https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-massive-belt-and-road-initiative>.
- Connecting to Compete 2018. Trade Logistics in the Global Economy. The Logistics Performance Index and Its Indicators. (n.d.) The World Bank. Retrieved from: <https://lpi.worldbank.org/report>.
- DYMOV, K. (2018). Cikl i spiral' v istorii [Cycle and Spiral in History]. Popular science journal «Propaganda» [in Russian]. Retrieved from: <http://propaganda-journal.net/10290.html>.
- Forecasting infrastructure investment needs and gaps. (n.d.). Global Infrastructure Outlook. Retrieved from: <https://outlook.gihub.org/>.
- HANSEN, V. (2012). *The Silk Road: A New History*. Oxford University Press.
- MAMLEVA, L. A. (1999). Stanovlenie Velikogo shjolkovogo puti v sisteme transcivilizacionnogo vzaimodejstvija narodov Evrazii [The formation of the Great Silk Road in the system of transcivilization interaction of the peoples of Eurasia] // Vita Antiqua [in Russian]. – № 2. P. 53—61.
- The Belt and Road Initiative in the global trade, investment and finance landscape. OECD Business and Finance Outlook 2018. (2019). Retrieved from: https://doi.org/10.1787/bus_fin_out-2018-6-en.

M. Bekir, *Türkistan Kit'asi Tarihi Ve Coğrafi Cihetten* (Taşkent, 1918)* Hakkında Bir İnceleme

Some notes on M.Bakir's "A History and Geography of Turkistan" (Tashkent, 1918)

Hisao KOMATSU†

Öz

20. yüzyılın başlarında Türkistanlı ceditçiler nasıl tarih yazmaya çalışıyordu? Bilindiği gibi 1905 devriminden sonra çıkmaya başlayan çeşitli Müslüman gazete ve jurnallar, ceditçilerin ulusal kimliği arayışı yolunda faydalı forum sağlamıştır. İşte bu forumda öne sürülen görüşler, hatta meydana gelen tartışmalara dikkat edersek, Türkistan tarihine yönelik çabaların gittikçe artmasını farkedebiliriz. Bu tarih artık geleneksel hanedan veya hanlık tarihi olmayıp millî Türkistan tarihi niteliği taşmaktaydı. Tarih anlayışı konusunda 1910'ların ortasında büyük değişim ortaya çıkmış olabilir. En önde gelen aydınlar, usul-i cedit mekteplerinde kullanmak için tarih ders kitabının her an evvel gerektiğini iddia etmiştir. Bu çabalar 1. Dünya Savaşı ve Rus Devrimi yüzünden engellenmişse de Mayıs 1918'de Taşkent'te Muhtar Bekir tarafından hazırlanmış *Türkistan kit'asi tarihi ve coğrafi cihetten* adlı ders kitabı yayımlandı. Bildiğimiz kadarla bu eser umum Türkistan tarihi için kaleme alınmış ilk ders kitabıdır.

1887-89 arasında Orenburg bölgesinde dünyaya gelen Tatar asıllı yazar, ilk öğrenimi İstanbul'da gördükten sonra Kazan'da meşhur Kasimiye medresesinde okumuş. 1911'de Hive hanı İsfendiyar Han'ın davetiyle sarayında açılan usul-i cedit mektebinde öğretmen olarak çalışmaya başladı. 1917'de Şubat devriminden sonra Türkistan millî hareketlerine iştirak ederek Taşkent'te çıkan *Ulug Türkistan* gazetesinde Türkçülük ve muhtariyet uğruna makaleler yazmıştır. Bu ders kitabı, tam şiddetli devrim olayları içinde kaleme alınmasına karşın tüm Türkistan'ın tarihi ve coğrafyası hakkında düzenli bir şekilde geniş malumat vermektedir. Eski çağdan başlayan tarih, Moğollar, Timurlular, Rus istilası, 1917'de Türkistan Muhtariyeti olaylarından geçip 1918'de Taşkent'te meydana gelen medrese öğrencilerinin ıslahat için protest olayında sona erir. İşte bu ders kitabı başka tarih kitaplarında bulunmayan özellik taşımaktadır. Ceditçilerin felsefesini somutlaştıran bu eser, gelecek Türkistanlılar için hazırlanmış ilk umumi tarih söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Türkistan. Ceditçi. Tarih. Coğrafya. Ders kitabı. Muhtar Bekir. Türkçülük.

*Yıllar önce bu nadir kitabın fotokopyasını bana bağışlayan Prof. Dr. Stéphane Dudoignon'a çok teşekkür ederim.

† Toyo Bunko (Şarkiyat Kütüphanesi) araştırma üyesi, Tokyo Üniversitesi emeritus profesörü, hikomatsu51@gmail.com

Abstract

The Jadids, modernist Muslim intellectuals, emerged in Russian Turkistan after the Russian Revolution of 1905. Propagating sociocultural reformist projects through newspapers and journals, they challenged the status quo of the Muslim society under the Russian rule. Among their demands, we find an interesting issue related to writing the history of Turkistan. Arguments and discussions on the national history of Turkistan, appeared on several Muslim journals, reveals that Jadid intellectuals' interests in their national history were growing in mid 1910s. It was not a traditional chronicle or dynastic history of any khanate, but a history for constructing Turkistani national identity that they imaged. Some leading writers stressed the urgent necessity of the textbook of national history to be used in New Method schools. Although their efforts were disturbed by the First World War and Russian Revolution, in May 1918 Mukhtar Bakir published a textbook entitled "*A History and Geography of Turkistan*" in Tashkent.

Mukhtar Bakir, born in the Orenburg region between 1887 and 1889 and by a Tatar origin, received primary education in Istanbul and after returning to Russia studied in famous Qasimiyya madrasa in Kazan. In 1911 invited by the Khiva khan, Isfandiyar Khan, Bakir began to work as a teacher in the New Method school opened by the Khan in his court. Following the February Revolution in 1917 Bakir participated in Turkistani national movements, contributing a number of articles with the spirit of Turkism and revolutionary to the newspaper "*Ulugh Turkistan*." Although his textbook was written under the most critical circumstances, it succeeded in providing a rich information related to the history and geography of Turkistan. His historical description begins from the ancient period, passing through the Mongol invasion, Timurid period, Russian invasion and the Turkistan Autonomy, and ends in Tashkent madrasa students' protest movement in April 1918. This paper aims to introduce this unique textbook that was prepared for the coming generation of Turkistanis.

0. Giriş

Bilindiği gibi Türkistan, İpek Yolu tarihi boyunca önemli rol oynamıştır. Genelde İpek Yolu derken ilk önce Doğu-Batı ilişkileri aklımıza gelir, ancak Güney-Kuzey ilişkilerini de göz önünde tutmak lâzımdır. Örneğin XVIII. yüzyıl sonundan Türkistan ile İdil-Ural bölgesi arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesi dikkatimizi çekmektedir. Bildirimiz bu gelişme sırasında meydana çıkan bir eser üzerinde durmayı amaçlıyor.

XX. yüzyılın başlarında Türkistanlı ceditçiler nasıl tarih yazmaya çalışıyordu? † 1905 Devriminden sonra çıkmaya başlayan çeşitli Müslüman gazete ve jurnallar, ceditçilerin ulusal

† Bu konuda bakınız (Allworth 1990: 121-130; Khalid 2004: 127-137).

kimliği arayışı yolunda faydalı forum sağlamıştır. İşte bu forumda öne sürülen görüşler, hatta meydana gelen tartışmalara dikkat edersek, Türkistan tarihine yönelik çabaların gittikçe artmasını farkedebiliriz. Bu tarih artık geleneksel hanedan veya hanlık tarihi olmayıp millî Türkistan tarihi niteliği taşmaktaydı. Tarih anlayışı konusunda 1910'ların ortasında büyük değişim ortaya çıkmış olabilir. En önde gelen aydınlar, usul-i cedid mekteplerinde kullanmak için tarih ders kitabının her an evvel gerektiğini iddia etmiştir. Bu çabalar 1. Dünya Savaşı ve Rus devrimi yüzünden engellenmişse de Mayıs 1918'de Taşkent'te Muhtar Bekir tarafından hazırlanmış *Türkistan kıt'ası tarihi ve coğrafi cihetten* adlı ders kitabı yayımlandı. Bildiğimiz kadarla bu eser umum Türkistan tarihi için kaleme alınmış ilk derskitabıdır.[§]

1. Millî Tarihe Doğru

Türkistan tarihine yönelik ilgilerin artmasına yol açan önemli bir neden vardı. Bu da Rusların Türkistan'da yaşayan yerleşik Müslüman halkına verdikleri Sart isminin doğru olup olmadığı konusunda tartışmalardı. İlk önce Sart hakaretli ad olduğunu iddia eden Semerkand Asker Valiliğinde tercüman olarak çalışan Kazak asıllı Şerali Lapin ile Sart terimini savunan genç şarkiyatçı V.V. Barthold arasında 1893'te meydana çıkan tartışma, 1911-1913 yıllarda *Şura*, *Tercüman* ve *Vakt* gibi Rusya Müslüman yayınlarında müzakere olunduktan sonra 1913-1914 yıllarında *Ayina*, *Türkistan Vilayetinin Gazeti* ve *Seda-i Fergana* gibi Türkistan yayınlarına devam edilmiştir. Mahmudhoja Behbudî ve Hacı Muin gibi Semerkandlık cedidcilerin Sart yerine Türk veya Özbek denilmek lazım diye iddiaları, İsmail Gaspralı ve Rızaeddin Fahreddin tarafından desteklendiğine karşın başta resmî *Türkistan Vilayetinin Gazeti*'nde hakim olan tutucu aydınların hücumu uğramıştır. Sonunda Cedidciler bu tartışmada galip çıkamadılar. Ancak öte yandan bu tartışma onların ulusal benlik ve millî tarih arayışını canlandırdığı şüphesizdir. Kendi savını doğrulamak için tarih ve edebiyat eserlerinden dayanaklı deliller bulmak lazımdı.**

Bu tartışmaya katılanlardan Hacı Muin, 1913 yılbaşında *Şura*'ya sunduğu kısa bir makalesinde Türkistan'ı canlandırarak çağdaş Türkistanlılara şöyle arzusunda bulundurmaktadır:

“Ey erbab-ı kalem, Türkistanlı Türk evladım! Sizlerden arzum şudur ki geçmiş medeniyet ve umranım hem de [Timur ve Cengiz gibi] sabık babalarınız Türkler hakkında ehemmiyet verip bir mükemmel “Türk Türkistan tarihi” kitabı tasnif edip gelecek evlad ve ahfadıma suyuğal [ödül] ediniz (Hacı Muin 1913:10).”

Yazara göre bu tarih henüz daha hiç bir kimse tarafından kaleme alınmamışsa da Türkistanlıları uyandırarak çağdaş medeniyete kavuşturmak için zaruri vasıtaydı. Türkistan'ın şanlı geçmişiyile şimdiki zavallı vaziyetini karşılaştırarak vatandaşlarını çağdaşlaşmaya teşvik etmek cedidcilerin

[§] Bekir ve onun tarihçiliği hakkında ilk araştırma olarak bakınız (Мадьярова 2014: 43-51).

** Sart meselesi hakkında bakınız (Khalid 1998: 199-209; Абашин 2007: 95-153; Komatsu 2022).

tercih ettikleri stratejik belâgattir. Mesela bu tarihi kim yazabilir idi.

1910'larda Türkistan'da seyahat ederek Türkistan ahvali konusunda çok sayıda makale yazan genç Tatar gazetecilerinden Nuşirvan Yavşev, Haziran 1914'te Taşkent'te çıkan *Seda-i Türkistan* gazetesinde Türkistan tarihi ders kitabının önemi ve gerekliliğini vurgulamaktadır. Özetle şöyle yazıyor:

“Millî mekteplerde okunmak için millî tarih kitaplarının lüzumu herkese malumdur. Her millet ve her kavim, mekteplerinde evvela kendilerinin millî tarihlerini okutmaktadırlar. İlk okulun maksadı, millî dil, millî edebiyat, millî tarih ile öğrencilerin fikirlerini tenevvür etmek [aydınlatmak]tan ibarettir. Onun için medeni ve müterakki milletler kendi millî tarihlerine ziyade ehemmiyet veriyorlar. Lakin maatteessüf bizim Türkistan'da bugüne kadar ‘tarih’e ehemmiyet verilmedi. Mekteplerimiz için tarih kitabı (Türkistan tarihi) yazılmadı. Onun için olsa gerek mekteplerimizde okuyan ve okuyup çıkan öğrencilerde millî ruh ve millî hissiyat bulunmaz. Tarih milletin canı-ruhî, maddî ve ma'nevî hayatıdır. İşte Türkistan tarihi, bunu kim yazar? (Yavşev 1914: 1-2).”

Türkistan'daki toplumsal ve kültürel durum yakından tanıyan Yavşev, Türkistanlılar arasında kendilerine ait tarih bilgisi olmadığından ulusal bilinci de yetişmediğini açıkça gösteriyordu.

Bu uyandırıcı yazı okuyan Behbudi hemen “Türkistan tarihi gerek” adlı makalesinde cevap verip özetle şöyle yazıyordu:

“Tarih çok önemli ve faydalıdır. Örneğin bir milletin yükseliş ve çöküşünden epey ders ve ibretler almak mümkün olur. Türkistan tarihi olsaydı. Ama doğrusu Türk oğullarından henüz daha tarihçi çıkmadı. Rus ve başka Avrupalı tarihçiler, Türkistan ve Türkler hakkında Türkçe, Farsça ve Arapça kaynaklarından istifade ederek eserler yayımlarken bizler onlardan habersiz kalıyoruz. *Seda-i Türkistan* gazetesinde “millî tarihimiz kim yazar” diye soran risale gördük. Fikrimizce şimdi bunu yazmak elimizden gelmiyor. Bu işi Türkistan tarihine aşına olmaya başlayan genç tarihçimizden Ahmet Zeki Velidi [Togan] efendiden ümid ediyoruz (Behbudi 1914: 898-900).”

Nitekim *Türk ve Tatar Tarihi* (Kazan, 1912) ile ün kazanmış Zeki Velidi, Barthold'in tavsiyesiyle Buhara'da tarihî el yazmaları araştırmak ve toplamak için yola çıktığında Şubat 1914'te Semerkand'da *Ayina* idaresine uğramış ve Behbudi ile Sart meselesi hakkında da konuşmuş. Behbudi, genç tarihçinin kabiliyetini hayli değerlendiriyordu.

2 ay sonra *Seda-i Türkistan* gazetesinin önde gelen yazarlarından Abdurauf Muzaffarzade,^{††} millî tarih konusunda şöyle yazıyordu:

^{††} Abdurauf Muzaffarzade hakkında bakınız (Мусрафаева 2014: 32-42).

“Hazırda bizim millî tarihimiz Türkistan vilayetinde asırlardan beri yerleşip gelen Türk kavminin her türlü ahvalinden ibarettir. Şimdi bize de kendimizin babalarımızı halkımıza tanıtmak ve mekteplerimizde millî tarih dersleri okutmak zamanı geldi. Onun için elbette yakında bir millî tarih yazmak lazım idi. Belki bu meseleye ehemmiyet verenler yok değildir. Lakin millî tarih derken ne sebeptendir hatıraya bir nevi me’yusiyet gelmeye başlıyor. Bu hale yol açan sebep bu konuda ulemamızın henüz sükut edip durması ve kendilerinde olan ümitli nazarlarını gösterememesidir (Muzaffarzade 1914: 1; Мыстафаева 2014: 39).”

Tatar asıllı kendisi de Yavşev’le aynı fikir paylaşıyordu. Hatta o millî tarih hazırlamak için her şehirde tasnif heyeti kurmayı öneriyordu.

Belki Tatar aydınların teşviklerini okuyan Hacı Muin, “Millî tarih hakkında” adlı ilgi çekeci makaleyi *Ayina*’ya verip özetle şöyle yazıyor:

“Bizim Türkistan’da uyanış akımı başladıktan sonra on yıl kadar geçmiş. Bu arada çeşitli dergi ve gazeteler çıkmasına rağmen hiç birinde millî tarihten söz edilmemiş. Ama millî tarihi, İslam tarihi gibi bilmek lâzımdır. Başka milletler ilkokuldan beri millî tarihi okuturken bizde muharrir ve muallimlerin ilgisizliği yüzünden millî tarih henüz daha söz konusu olmadı. Tatar kardeşleri millî tarih yazmakta birinci kadem bastığına göre biz de bu yolda hazırlanmak gerekiyor. Onun için bir başlangıç olmak üzere millî tarihimizde ele alınacak on soruyu^{††} *Ayina* idaresine takdim etmek istiyorum (Hacı Muin 1915: 258-260).”

Bu sorulara baktığımızda Hacı Muin’in İslamiyetten önceki Türkistan tarihi ve Amir Timur’un simgelediği en parlak dönemine önem vermekte olduğu anlaşılır. İşte yazar Türkistanilerin kökeni arayarak aynı zamanda onların yükseliş ve çöküşünden ders almaya çalışıyordu. Daha mevcut değilse bu millî tarihin Türkistanilerin ulusal kimliğini belirtmek için zorunlu olduğu kuşkusuzdur. Bu tarih, *Türkistan Vilayetinın Gazetesi*’nde başmuharrir yardımcısı olarak çalışan Mulla Alim’in geleneksel vakayiname üslûbuyla kaleme aldığı *Tarih-i Türkistan* (Taşkent 1915) daha doğrusu Hokand Hanlığı tarihinden tamamen farklı olduğu bellidir. Bu millî tarih projesinin ilk denemesi

^{††} Bu sorular özetle şöyledir.

1. Atalarımız Hicri 1. asır sonunda İslamiyet kabul ettiler. Bu olay Arapların zorlamasından mı yoksa atalarımızın kendi ihtiyarından mı olmuş? Hükümlerlik eden kim?
2. İslamiyet kabul etmeden önce Türkistan halkları hangi dindeydi? Bu dinlerin özelliği ne idi?
3. Türkistanilerin cahiliyet zamanından kalan resim ve adetlerinden bazıları bugünkü Müslümanlarda hem bulunuyor mu?
4. İslamiyetten önce Türkistaniler hangi dilde konuşuyorlardı? Onların umumi dili Farsî miydi? Edebiyat ve medeni derece nasıldı?
5. İslamiyetten önce umum Türkistaniler cins bakımından hangi millete mensuptu?
6. Şimdiki Türkistan Müslümanlarının hepsi Türk mü? Veya başka hangi cinsten oluşuyor?
7. Arapların istilasından şimdiye kadar Türkistan Müslümanları ne kadar padişaha teba etmişler?
8. Amir Timur’un cihangirliği neden olmuştur? Ve sonunda hükümetinin düşüşü neden olmuştur?
9. Amir Timur devrinde bilim, marifet ve edebiyat nasıl durumdaydı?
10. Türk tarihinden istifade etmek için hangi eserler okumak lâzım? (Hacı Muin 1915: 259-260)

ise bildiğimiz kadar ile 1918’de Muhtar Bekir tarafından gerçekleştirilecektir.

2. Yazarı Muhtar Bekir Hakkında

Yazar Muhtar Bekir, Orenburg doğumlu Tatarlardan olup çocukken anne babasıyla birlikte İstanbul’da oturduğundan ilk öğrenimi orada görmüştür. Rusya’ya döndükten sonra Orenburg ve Kazan’daki medreselerde okumuş. 1911’de Hive hanı İsfendiyar Han’ın açtığı usul-i cedid mektebine öğretmen olarak davet edildi. O sırada kendisi yerli öğrenciler için en uygun öğretim usulü uygulamak üzere *Şura*’ya bir yazı gönderip Türkistan’daki tecrübeli öğretmenlerden anket yapmaya çalıştı (Bekir 1913:122). Böyle etkinlik onun ciddi muallimliğini ispat etmektedir. 1917’de Rusya’da Şubat devrimi meydana gelince Bekir Genç Hiveliklerle birlikte yenileşme hareketine katılmış ve Haziran sonunda Yeni Ürgenç halkı temsilcisi olarak Petrograd’da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Şurasında kargaşalık içine düşen Hive’deki siyasal durum hakkında haber verip yardım arzusunda bulunmuş (Исхаков 2019: 256-257, 265, 268-269). Ondan sonra belki Hive’de keskinleşen siyasal durum yüzünden Taşkent’e geçti. Orada büyük kardeşi Kabir Bekirov, hem Taşkentlik Tatarların örgütü olan İttifak’ın başkanı hem de *Uluğ Türkistan* gazetesinin baş muharriri olarak Türkistan muhtariyet hareketinde önderlik rolü oynuyordu. Bekir de bu gazeteye yazılar sunmaya devam etti.

Ekim devriminden bir ay sonra kaleme aldığı “Türkistan muhtariyeti ve Türkistanlılar”da muhtariyet ilanının tarihi anlamını överek aynı zamanda şu andaki anarşi durumunda muhtariyet temin etmek hiç de kolay olmadığını vurgulamaktadır. Özetle şöyle yazıyor:

“Yeni bir memleket kurmak için düzenli maliye systemin kuruluşu, ticaret ve endüstrinin kalkınması, toprak ve sulama meselelerinin çözülmesi, iletişim ve trafik sisteminin hazırlanması, adli, dini, sağlık ve refah işlerin yönetimi, güvenlik sağlanması, eğitim komitesinin kuruluşu ve anayasa yapımı gibi zorunlu işleri yerine getirmek lazım. Bunlar gerçekleştirmek için Türkistanlıların uyanması ve birleşmesi gerekiyor. Sadece 100de 20 kişi muhtariyetin gerçek manasını anlarken öğretmen ve müderrisler öğrencilerine muhtariyetin değerini anlatmalıdır (Исхаков 2019: 439-441).”

Ocak 1918’de yazdığı “Sükut” makalesinde ise Muhtariyet hükümetinin bildirilerinin Rusça olduğunu eleştirmektedir. Özetle şöyle yazıyor:

“Ali Şir Nevâî’leri çıkaran Türklük ocağı Türkistan’da resmî bildirinin nüfusunda yalnız %5 bulunan Rusların dilinde neşredilmesine dayanmak mümkün değil. Biz Rusça olmadan idare edemez, fen ve kültürün gelişmesi de sağlanmaz diye önyargıdan kurtulmuş değiliz. Ruslar Muhtariyet hükümetine itaat etmekten hoşlanmıyor, hatta Bolşeviklere gelince Muhtariyet hükümetini tanımıyor. Türkler resmi bildiri ifade eder mükemmel yazı dili ve yazarlara sahiptir. Şimdi Rusça-Türkçe tercümanları da var (Исхаков 2019: 462-464).”

Bu sözler Bekir’in koyu Türkçülük ruhunu açıkça göstermektedir. Öte yandan Bekir, “Biz ne

zaman adam buluruz” başlıklı makalesinde Türkistan muhtariyetinin tehlikede bulunduğu sırada yalnız kendi menfaatini korumaya koşan ulema tabakasını tenkit ediyordu (Исхаков 2019:466-467; Мадьярова 2014: 47). Kısacası kendisinin Türkistan muhtariyeti müdafaası için çalıştığı belli oluyor.

Şubat 1918’de Türkistan muhtariyeti Bolşeviklerin askerî gücüyle yok edildikten 3 ay sonra Bekir söz konusu eserini tamamlamıştır. Tarih kısmında en son zikredilen olay Nisan başında Taşkent’te Barakhan medresesi öğrencilerinin medrese ıslahatı talebinde bulunduğu olaydır. İşte bu eserin tam Rus devrimi ve iç savaşı zamanında hazırlanan tarihi ders kitabı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum kuşkusuz eserine aktüalite kazandırmıştır.

Bekir, Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti döneminde Münevver Kari tarafından tesis edilen Halk Darülfünununda baş katip olarak atanmış ve aynı adı taşıyan ilmî, iktisadi ve edebî gazetede muharrir olarak çalışmış. Temmuz 1918’de Semerkand’da Halk Darülfünununun şubesi açmak üzere Behbudî başkanlığında mahsus bir komite tesis edilince Bekir de ona katılarak Taşkent’teki tecrübeleri anlatmıştır (Холбоев 2003: 64). İşte onun ders kitabı, bu Halk Darülfünununda kullanılmış olabilir. Ancak ondan sonraki özgeçmişi bilinmemektedir.

3. Eser Hakkında

3.1. Önsöz

Yazar önsözünde maksadını şöyle anlatıyor:

“Bugüne kadar Türkistan mekteplerinde rehber olarak kullanmak için uygun bir tarih ve coğrafya ders kitabı bulunmuyordu. Birbirinin kopyası olan coğrafya kitaplarında Hindistan’daki maymundan bahsedilse Türkistan ülkesi hakkında iki satırlık malumat bile bulunmaz. Bugüne kadar Türkistan memleketi hakkında tarih ve coğrafya malumatları veren Türkçe eserin yokluğu mektep ve edebiyatımız için büyük kusurdur. Onun için Türkistan hakkında İslam ve Avrupa eserleriyle millî dergi ve gazetelerde çıkan Türkistan’la ilgili ilmî ve ictimai makalelere dayanarak bu ders kitabını hazırlamaya karar verdik. Doğrusu Türkistan hakkında Avrupa dilleriyle yazılan çok sayıda eserler bulunmasına rağmen Türkçe hiç bir eser yok kanısındayız. Biz Türkler için ne kadar ayıptır ki kendi yurdumuz hakkında kendimiz araştırma yapmadan yabancıardan öğreniyoruz. Hatta Avrupalıların araştırmalarından da haberimiz yok. İtiraf etmek gerekir ki Avrupalılar Türkistan’da araştırma ve keşfiyet yaparak Türk kültürünü dünyaya tanıtmakla Türklere büyük hizmet ettiler. Onların şu hizmetlerine ne kadar teşekkür edersek azdır. Ancak onların eserleri arasında hem millet ve İslamiyet açısından doğru olmayan şeyler bulunuyor, hem de yazarların tarafsızlığı ve kendi milliyetçiliğinden serbest olmayan taraflar da var. Biz onların eserlerinden faydalanırken bu noktaya dikkat ettik. Bizim bu eserimiz Türkistan tarihi ve coğrafyasıyla ilgili birinci deneme olduğundan tabii kusurlar bulunur. Öğretmen

arkadaşlarımdan rica ederim ki bununla ders verdikten sonra herhangi kusur bulurlarsa bana haber veriniz (Bekir 1918: 2; Мадьярова 2014: 49-50).”

Bu cümleden yazarın, Türkistan tarihinin gerekliliğini vurgulayan Hacı Muin, Yavşev, Behbudi ve Muzaffarzade gibi aydınlara cevaben bu ders kitabı hazırladığı anlaşılır. Onun öğretmenlik ruhu da tesbit edebiliriz. Kendisi bu ders kitabını hazırlamak için faydalandığı eserlerden sadece kitap veya yazar adı göstermektedir. İspat edebildiğimiz Türkçe ve Farsça eserler şunlardır: Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*; Şihabeddin Mercani, *Müstefad'ül-Ahbar fî Ahvali Kazan ve Bulgar*; Hasan Ata Gabaşi, *Muhtasar-i Tarih-i Kavm-i Türki*, Narşahi, *Tarih-i Buhara*; [J.A.MacGahan], *Hive Seyahatnamesi*; Mehmed Emin, *Asya-i Vusta Seyahatı*; Şemseddin Sami, *Kamus ül-A'lam*. Rusçadan ise İ.V. Muşketov, D.N. Logofet, İ.İ. Geyer, K.K. Abaza, N.P. Ostroumov ve N.S. Lykoşin'lerin eserlerinden faydalanmıştır. Yazarın mesleği araştırmacı değilse de bu ders kitabı meydana getirmek için epey emek verdiği anlaşılır.

3.2. İçindekiler

Eserde içindekiler bulunmuyor. Tarafımızdan hazırlanan içindekiler şöyledir:

Türkistan	4
Şarki Türkistan	4
Afgan Türkistanı	5
Garbi Türkistan	6
satıf, kum ve çöl, kumluk dala, iklim ve havası, sulama, Aral havzası, Balhaş havzası, nebatat ve hayvanat, halk ve nüfus, Türkistan'da yerleşme ve yaşayışa başlama tarihi (genel tarihi: 28-35), Kara Kırgızlar, Kırgız-Kazaklar, Türkmenler, Karakalpaklar, Sartlar, Tarançılar, Rusların Türkistan'a gelişleri (42-46), sevda, san'at ve kesb, pamukçuluk, bahçecilik, hayvancılık, kol hüneri kesbi, fabrikacılık, ma'denler, ormancılık, balıkçılık kesbi, Türkistan'da yollar, Türkistan'da halk ma'rifi	
Sir Derya vilayeti	56-78
Semer kand vilayeti	79-90
Fergana vilayeti	91-111
Türkmenistan (Zakaspi vilayeti)	111-131
Yedisu vilayeti	131-145
Buhara hanlığı	145-159
Hive hanlığı	159-173

Bundan anlaşıldığı gibi yazar önce bütün Türkistan hakkında ayrıntılı bilgi sunduktan sonra her

vilayet ve hanlık hakkında hemen aynı biçimde malumat vermektedir. Onun için bazen tekrarlar da bulunur. Eserde dikkatimizi çeken tarihle ilgili konular şunlardır:

3.2.1. İslamiyetten Önceki Tarih

Yazar, en eski zamanda Türkistan'da yaşayan halk Ari-İrani cinsine mensup olan kavimler olup (şimdiki Tacikler onlardan kalmadır), ondan sonra başta Hun Türklerinin gelişiyle Türkleşme sürecinin başlanmasını anlatıyor (Bekir 1918: 28-29). Böylece İslamiyetten önceki tarihe ilgi gösteren Hacı Muin'a bir cevap vermektedir. Aynı zamanda İslamcı tarih anlayışından ayrılmakta olduğu da belli oluyor.

3.2.2. Cengiz Han

Yazar, “dünyada örnek olmayan büyük imparatorluğu kuran” Cengiz Han'a Türkçülük açısından yaklaşım özetle şöyle yazıyor: “Moğollar Türkistan'daki İslam ve Türk medeniyetine büyük darbe verirken medeniyet bakımından onlardan daha yukarı olan Türklerin etkisi altında kalmıştır. Kısacası Cengiz, Türk ilini birleştirip onların arasına ilim ve hüner neşretmeye çalışmasıyla Türklüğe uluğ hizmet etti.” (Bekir 1918: 30-31).

3.2.3. Timur

Yazar tarihe objektif yaklaşım tutarken Timur'u övmekten çekinmemektedir. Özetle şöyle yazıyor:

“Asya'nın meşhur asker başlıklarından ve Türklerin uluğ dâhilerinden olan Aksak Timur, çöküp biten Cengiz devleti yerine yeniden uluğ bir Türk padişahlığı kurdu. Timur bir yandan İslam memleketlerini harap edip alimler ve kütüphaneleri yakıp medeniyete karış büyük cinayet işlediyse öte yandan İslam ve Türk medeniyetinin terakkisine de çok hizmet etti.”

Aynı zamanda şimdi Semerkand'da bulunan tarihî binaların çoğunun harabe halinde olduğunu da zikretmektedir (Bekir 1918: 32-33, 88-89).

3.2.4. Kervan Ticaretinin Önemi

Yazar İdil-Ural bölgesiyle Buhara arasındaki kervan ticaretinin oynadığı tarihî role dikkat ediyor. “Dört asırdır Rus hakimiyeti altında kalan Kazan Türkleri, bu kervanlar sayesinde dinî ve millî bütünlüğünü saklayabildiler. Bu kervanlar aracılığıyla Buhara ve Semerkand'da okuyan Kursavi, Utuzimeni ve Mercani gibi büyük alimleri hatıra getirirse Türk-Tatarlar “Buhara-i şerif”ten minnettardılar (Bekir 1918: 152-153).” Bu görüş Güney-Kuzey ilişkileri bakımından çok önemlidir.

3.2.5. Rus İstilasası ve İdaresi

Bu konuda yazar, cedidcilerin paylaştıkları tarih görüşünü açıkça göstermektedir. Özetle şöyle yazıyor:

“19. yüzyılda Türkistan hanlıkları kargaşalık ve durgunluk içinde kalıyordu. Bir zaman İmam Buhari, İbn Sina, Farabi, Uluğ Bey, Ali Şir Nevâî, Babür Mirza’lar yetiştiren Türkistan’ın medeni şerefi de hiç kalmamıştı. İşte bu durumdan faydalanarak Ruslar Türkistan’ı istila ettiler. Yerli Türklerde millî hamiyet yetişmediğinden ve hanlıklarda tertibsizlik yüzünden Türkistan kolaylıkla Rusların eline geçti. Rus burjuvazisi Türkistan’dan siyasi ve iktisadi faydalar elde ettiler. Ancak Ruslar “vahşi Asyalıları” aydınlatma vazifesini ilan ettiği halde Türkistanlılar için eğitim ve kültür işlerine hiç bakmadılar. Tersine Türkistanlıların hem dinî ve millî hamiyetine hem de vicdan ve namusuna tecavüz ettiler (Bekir 1918: 42-44).”

3.2.6. Cedidcilik Hareketinin Gelişmesi

Yazar her yerde usul-i cedid mekteplerinin önemini vurgulamaktadır. Özetle şöyle yazıyor:

“Son zamanlarda Türkistanlılar arasında uyanış devri başlanıp ağır ağır olsa da çağdaşlaşma yoluna girmeye başladılar. Bazı hamiyetli Türkistanlı bayları şimal Türklerden [Tatarlardan] örnek alarak kendi masrafiyla usul-i cedid mektepler açmaya başladılar. Bir yandan İç Rusyasındaki Müslüman mektep ve medreselerinde eğitim gören gençler de Türkistan’a dönüp çağdaş mektepler açmaya başladılar. Öte yandan Rus mekteplerinde layık bilim ve fenler okuyanlar da vardır. 1905 yılında hürriyet ilanından sonra Türkistan’da Gençler [Cedidciler] ve Kadimciler olmak üzere iki fırka meydana çıkarken Gençler fırkası halkı siyasi esaretten kurtarmaya başladılar (Bekir 1918: 45).”

Kendisi Cedidcilik hareketini Türk-Tatarlarla Türkistanlıların ortak projesi olarak göstermektedir.

3.2.7. Türkistan Muhtariyeti ve Sonrası

Daha önce muhtariyetini hevesle destekleyen yazar, onun çöküşünü soğukkanlı bir şekilde kaleme alıyor. Sovyet hükümetini doğrudan kınamadan Türkistan muhtariyetinin hatalarına hatta Ergaş kurbaşı ile başı bozuk fırkalarına dikkat etmektedir⁵⁸. Kendisi Nisan 1918’de ilan edilen Türkistan Özerk Cumhuriyetine ümit bağlayarak yazıyor: “Bundan sonra Türkistanlılar için yeni hayat başlanıp yeni baht ve saadet eşikleri açıldı. Eğer hürriyet ve azadlık ni’metlerinden istifade yoluna girirse Türklük ocağı Türkistan’ın tez bir zamanda medeniyetli hükümetler sırasına gireceği şüphesizdir (Bekir 1918: 46, 101-102, 107-108).”

⁵⁸ Madyarova, Türkistan muhtariyeti’nin çöküşünden çok geçmeden Bekir’in Sovyet hükümetine karşı eleştirci tutumunu yumuşattığı ve Muhtariyet hükümeti içinde bulunan gerici takımı suçladığına dikkat ederek Bekir’in tarih görüşünde eksiklik bulmaktadır (Мадьярова 2014: 51). Ancak o zamanda eğitim işlerinde hükümetiyle iş birliği tercih eden, devrimciliğe yaklaşan, hatta Müslüman komünist olan cedidcilerin az olmadığına göre başka yorum da mümkün kanısındayız. Söz geçen Halk Darülfünunundan anlaşılır gibi eğitim işlerinde yeni cephe açmaya çalışmış söyleyebiliriz.

Sonuç

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız gibi bu eser Türkistan tarih ve coğrafyası için hazırlanmış ilk ders kitabı, daha doğrusu öğretmenler için rehberdir. Bununla öğrencilere tüm Türkistan hakkında zengin malumat sağlamayı amaçlamaktadır. Gerçi o zamandaki Türkistan hududu Ruslar tarafından sınırlanmış, ama yazar bu hudut içinde Türkistanlıların vatanını yaratmaya çalışıyordu. Bunun temelini oluşturan birinci faktör Türklerin tarihi ve kültürüydü. “Türklük ocağı Türkistan” kelimesiyle simgelenen tarihî görüşü, 1914’te şarkiyatçı Barthold tarafından reddedilirken (Бартольд 1977: 533), Bekir’e göre yeni ulusal bilinç yaratmak için elzem idi. İkinci faktör ise Türkistan’ın sahip olduğu yeraltı kaynakları ve endüstride bulunan büyük imkanlardır. Yazar kalkınmada geri kalmakta olduğunu eleştirerek gene de geleceğe bakmaktadır. İşte bu iki faktöre bakıldığında en önemli koşul eğitim reformuydu. Bu anlamda bu eserin cedidcilerin felsefesini somutlaştıran eser söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Türkistan cumhuriyeti 1924’te ortadan kaybolur. Ancak bu ders kitabı önemli tarihî bir kaynak olarak özel değere sahiptir.

Kaynakça

- ALLWORTH, E. (1990). *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present, A Cultural History*. Stanford: Hoover Institution Press.
- BEKİR, M. (1913). “Millet namına bir rica”. *Shura* 4 (1913.2.154), 122.
- (1918). *Türkistan kut’ası tarihi ve coğrafi cihetten*. Tashkent: Biraderan-i K. M. Bekiroflar ve Kumpanyası Ticarethanesi.
- BEHBUDİ, M. (1914). “Türkistan tarihi gerek,” *Ayina* 38 (1914.7.12), 898-890.
- KHALID, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley-London: University of California Press.
- (2004). “Nation into History: The Origins of National Historiography in Central Asia”. S.A.Dudoignon ed., *Devout Societies vs. Impious States?: Transmitting Islamic Learning in Russia, Central Asia and China, through the Twentieth Century*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 127-145.
- HACI MUİN Ş. (1913). “Türkistan’ın öğüt hem ötinçi”. *Shura* 1 (1913.1.1), 10.
- (1915). “Milli tarih hakkında”. *Ayina* 10 (1915.2.28), 258-260.
- KOMATSU, H. (2022). “Who are the Sarts?: Debates on the Ethnonym in Modern Central Asia”. *Bulletin of the Society for Western and Southern Asiatic Studies, Kyoto University* 94, 59-92. [Japonca]
- MUZAFFARZADE, A. (1914). “Medeni cereyan ve milli tarihimiz”. *Seda-i Türkistan* 39 (1914.9.9), 1-2.
- YAVŞEF, N. (1914). “Türkistan tarihi”. *Seda-i Türkistan* 17 (1914.6.10), 1-2.

- АБАШИН, С. (2007). Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности, Санкт-Петербург: Алтейя.
- БАРТОЛЬД, В. В. (1977). Задачи русского востоковедения в Туркестане, Сочинения 9, Москва: Наука, 522-533.
- ИСХАКОВ, С. сост. (2019). Велькая российская революция 1917 года и мусульманское движение: сборник документов и материалов. Москва-Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив.
- МАДЪЯРОВА, С.Н. (2014). “Туркистон ўтмиши ва келажаги Мухтар Бакир асарларида”. Д.А.Олимова. ред. История и историки Узбекистана в XX веке. Ташкент: Издательство “Navro’z”, 43-51.
- МУСТАФАЕВА, Н.А. (2014). Абдурауф Музаффарзода мушоҳадасида Туркистон тарихи ва маданияти масалалари”. Д.А.Олимова. ред. История и историки Узбекистана в XX веке. Ташкент: Издательство “Navro’z”, 32-42.
- ХОЛБОЕВ, С. (2003). Миллий университетнинг тарихий илдиэлари ва ташкил топиши, Тошкент: Шарқ.

O'tmish Odami Imom Motrudiy Obrazi Zamonaviy Yozuvchi Luqmon Bo'rixon Talqinida

The Image of Imam Motrudi, the Man of the Past, in the Interpretation of the Modern Writer Luqman Borikhan

Kuchkarova Marhabo XUDAYBERGANOVNA*

Abstarakt

Islom olamida “Imom al-hudo” hamda “Rais ahli sunna val jamoa” nomlari bilan nom qozongan buyuk fiqhshunos olim Abu Mansur al-Moturidiy hazratlari bo'ladi. U IX-X asrlarda, Movarounnahrda somoniylar hukmronligi davrida yashab, ijod qilgan. Imom Moturidiy yashagan davrda islom olamida nihoyatda keskin g'oyaviy parokandalik avj olgan edi. Xususan, ummat mu'tazaliya, qadariya, jabariya, xorijiy kabi adashgan oqimlar odamlarni asl dindan adashtirayotgan edi. Ana shu paytda imom Moturidiy hazratlari botil g'oyalarga qarshi Qur'on va hadisga asoslanib, ularga kuchli raddiya bergan. Qadim Samarqandda tug'ilib, voyaga yetgan va tinimsiz ilmiy izlanishlar olib borgan Imom Moturidiy ulkan diniy ulamo bo'lib yetishdi.

Bugungi o'zbek nasrining faol yozuvchisi Luqmon Bo'rixon ana shunday avliyo sifat odam haqida “Imom Moturidiy” romanini yozdi. Roman Muqaddima va uch qismdan iborat. Asard xotira-xayol unsurlari yetakchilik qiladi. Imom Moturidiyning ziddiyatli hayoti va bugungi zamondoshlarga ibrat bo'luvchi shonli hayoti va qismati romanda katta mahurat bilan yoritilgan. Asarda Imom Moturidiy va mu'tazalichilar, Imom Moturidiy va shaxsiy shaxsiy oila hayoti, Imom Moturidiy va Samarqand hokimi Xolid Xalaj munosabatlari va ziddiati orqali o'tmish davri voqealari hamda muammolari bugungi XXI asr muammolari va zamondoshlari qismati bilan chambarchas holda bog'lanib aks ettirilgan. Zero, tarixiy asar bitishdan maqsad kuntartibidagi zamonaviy muammolarga kitobxon diqqatini qaratishdir.

Imom Moturidiyning kamtarona hayoti orqali yozuvchi Luqmon Bo'rixon sof e'tiqod, haqiqat, halollik, ilm-ma'rifat kabi yuksak estetik ideallarni ilgari surgan. Romanda Imom Moturidiy obrazi ulkanlashib, ulug'vorlashib, Oliy axloqli shaxsga aylanadi. Luqmon Bo'rixon somoniylar davri tarixini, Imom Moturidiy hayoti va ijodini, tarixiy manbalarni teran o'rganib, go'zal roman yaratishga muvaffaq bo'lgan.

Ulug' shayx Imom Moturidiyning asarlari buyuk ipak yo'li orqali kotiblar tomonidan ko'chirilgan nusxalari savdogarlar yordami bilan turli mamlakatlarga musulmonlar orasida tarqalgan. Maqoladan ko'zda tutilgan maqsad bugungi o'zbek adabiyotining taniqli vakili Luqmon Bo'rixonning qadim o'tmish odami bo'lgan buyuk shayx va fiqhshunos Imom Moturidiy hayoti hamda faoliyatini zamonaviy muammolarga esh tarzda mahorat bilan tasvirlanganini yarim bosma taboq hajmli ilmiy maqolada tadqiq etishdir. Maqolada analitik, tarixiy-qiyyosiy tahlil metodlaridan foydalaniladi.

Kalit so'zlar: O'tmish Odami, Imom Moturidiy, Luqmon Bo'rixon, Qur'on, Roman, Oliy Axloq, Komil Inson.

Abstract

Abu Mansur al-Moturidi, a great lawyer known in the Islamic world as Imam al-Huda and Rais Ahl al-Sunnah wal Jama'ah. He lived and worked in the IX-X centuries, during the Samanid rule in Movarounnahr. During the time of Imam Moturidi, the Islamic world was in a state of extreme ideological war. In particular, the ummah, such as the Mutazilites, the Kadaris, the Jabaritis, and the foreigners, were misleading people from the true religion. It was

* O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi O'zbek Tili, Adabiyoti va Folklori Instituti, Filologiya Fanlari Doktori, dokma@bk.ru.

at this time that Imam Moturidi strongly rejected the superstitious ideas based on the Koran and Hadith. Born and raised in ancient Samarkand, Imam Moturidi grew up to be a great religious scholar.

Lukman Burikhan, an active writer of modern Uzbek prose, wrote a novel about such a saint, Imam Moturidi. The novel consists of an Introduction and three parts. Elements of memory and imagination dominate the play. The controversial life of Imam Moturidi and his glorious life and destiny, which is an example to contemporaries, are covered with great skill in the novel. The play depicts the events and problems of the past through the relations and contradictions of Imam Moturidi and the Mutazilites, Imam Moturidi and his personal family life, Imam Moturidi and the ruler of Samarkand Khalid Khalaj, closely connected with the problems of today's XXI century and contemporaries. After all, the purpose of finishing a historical work is to draw the reader's attention to modern issues on the agenda.

Through the humble life of Imam Moturidi, the writer Lukman Burikhan advanced high aesthetic ideals such as pure faith, justice, truth, honesty, knowledge and enlightenment. In the novel, the image of Imam Moturidi is enlarged, glorified, and becomes a person of high morals. Lukman Borikhan was able to create a beautiful novel by studying the history of the Samanid period, the life and work of Imam Moturidi, historical sources.

Copies of the works of the great Sheikh Imam Moturidi, copied by scribes through the Great Silk Road, were distributed among Muslims in various countries with the help of traders. The purpose of the article is to study the life and work of the great sheikh and lawyer Imam Moturidi, a well-known representative of modern Uzbek literature, Lukman Burikhan, a man of the ancient past.

Keywords: Man of the Past, Imam Moturidi, Lukman Burikhan, Koran, Novel, High Morality, Perfect Man.

0. Kirish

Hozirgi o'zbek nasrining iste'dodli vakillaridan biri Luqmon Bo'rixondir. Muallif o'zbek adabiyoti maydoniga o'tgan asrning 80-yillarida kirib keldi. Adibning o'nlab nasriy asarlar to'plami chop etilgan. Muallif o'zbek nasrining roman, qissa, hikoya janrlarida barakali ijod qilib kelmoqda. "Imom Moturidiy" roman o'zbek nasrida Imom Moturidiy hazratlari haqida yozilgan ilk asar ekani bilan ham ahamiyatga molik. Yetuk ulamo Islom olamida tanilib, "Imom al- Xuda" (Hidoyat yo'li imomi) va "Imom al-mutakallimin" (Mutakalliminlar imomi) kabi nomlar bilan siylangan. U somoniylar davrida avj olgan xato diniy oqimlarga qarshi kurashgan va jaxariya, qadariya, mo'tazalichilarga aniq ilmiy dalillar bilan ularning adashgan oqim ekanini isbotlab beradi. Kitob Ibrohim G'afurovning "Ilohiyotshunos alloma siyosi" deb nomlangan "Kirish so'zi" bilan boshlangan. Olim shunday yozadi: "Yozuvchi Luqmon Bo'rixon tarix sahifalarida yetib kelgan ma'lumotlarni misqolab yig'ib, o'rganib, tahlil va talqin qilib buyuk ilohiyotshunos olimning badiiy qiyofasini hayotiy, insoniy tarzda yoritishga muvaffaq bo'ldi.

1. Asosiy Qism

Muallif o'z romanida o'sha zamonlarda avj olgan diniy-ilmiy, ilohiy nuqtai nazarlar juda keskin bayon qilingan munozaralar muhiti va oqimlarini ichidan ko'rsatadi, imon-e'tiqod o'sha davr kishilari uchun qanchalar hayot-mamot qadar ahamiyatli bo'lganiga e'tibor qaratadi" (Luqmon Bo'rixon 2022: 4).

Adib Imom Moturidiy hayoti, avliyolik sifatleri haqidagi Narshahiy, Tohirxo'ja, Alisher Navoiylarning tarixiy kitoblarida qisqa tarzda bayon etilgan tarixiy faktlar va xalq og'zida ma'lum va mashhur bo'lgan afsona, rivoyatlarni romanga nihoyatda mahorat bilan singdirib yuborgan. Roman tili nihoyatda sodda va ravon tilda yozilgan. Luqmon Bo'rixon ilohiyotshunos olim va alloma haqida tushunarli tilda oddiy o'quvchi o'qisa ham bermalol anglab yetishi mumkin bo'lgan roman yaratishga erishgan. Bizningcha, bu yozuvchining eng katta yutug'idir. Roman "Muqaddima" va uchta qismdan iborat. Voqealar Xolid Xalaj boshchiligida somoniylarning

Yildirim lashkari isyonchilarini tor-mor qilgani, Ishaq ibn Nuhning Jayhun ortiga qochib qutilgani, Sa'd Nasr ibn Ahmad Xolid Xalajni Samarqand hokimi etib tayinlagani haqidagi xabar xattot Qutlug' Muhammad Nuriy qulog'iga yetib kelgani haqidagi tafsilot bilan boshlanadi. Romanning muqaddima qismidayoq yosh toliblarning xattot Nuriy bilan suhbatlaridayoq mo'tazila qavmi bilan konflikti, bu qavm kishilarining o'zlarining xato diniy oqimiga odam to'plashi, o'ziga xos imo-ishoralari haqida guring bo'lib o'tadi. Luqmon Bo'rixon uzoq moziy bag'ridan zamonaviy hayotimizga, XXI asr o'zbek nasriga olib kirgan, sarg'aygan tarix sahifalaridan tiriltirib kelgan Moturudiy obrazi bejizga olib kelinmayapti. Yozuvchi o'tmish odami, yana ustiga ustak oddiy odam emas, Islom dinini himoya qilgan hazrat Imom Moturidiy obrazini shu bugungi ham adashgan diniy oqimlar, eksterimistik harakatlarga va bunday noto'g'ri yo'llarga kirib qolayotgan zamondoshlarimizga ibrat qilib, ulkan estetik ideal sifatida ana shu diniy shaxsning hayoti va faoliyatini romanda qiziqarli maishiy va diniy-ilmiy bahslar assosida yoritib berishga muvaffaq bo'lgan. Xattot Nuriy Moturidiyning risolasini bir yil davomida shogirdlari bilan ellik nusxada ko'chirib, nusxalar tayyorlaydi.

Qizig'i shundaki, adib dunyoga taniqli, mashhur Imom Mansur Moturidiy portretini chizar ekan, uni nihoyatda ozg'in, kamtar ko'rinishda tasvirlaydi. Chang-to'zon bilan manzil tomon oshiqayotgan a'yonlar ortidan xayolchan qarab qolgan Moturidiy bexos ovoz chiqarib: "Ey, rahmli va mehribon parvardigor! Hikmatingni, himmatingni chek-chegarsi yo'q. Abu Mansur qulingning qadrini nomidan ham, tomidan ham baland qilding. Ul g'aribingga ato etilgan ne'matlar shukronasini qilmoqqa imkon ber. Nogoh jonini olma!" – deb Ollohga iltijo qiladi (Luqmon Bo'rixon 2022: 19). Ayni shu nuqtada cho'pon qiyofasidagi bu ozg'in va ko'rimsiz odamning Moturidiy hazratlari ekanini kitobxon anglab yetadi. L.Bo'rixon qadim zamonlardan Imom Moturidiyning birorta surati yetib kelmagan bo'lsada, o'zining ijodiy badiiy fantaziyasi bilan Imom Moturidiy hazratlarining tashqi portret chizgilarida oddiy, ozg'in, chayir jussali, harakatchan, bo'rtiq yonoqli, qora qoshli, ellik yoshlardagi odam tasvirini chizadi.

Romanning asosiy voqealari uch otliq voqeasi bilan boshlanar ekan, navkarlarni Imom Moturidiyning yangi hokim Xolid Xalaj Qal'ai qasrga taklif etgani haqida xabar keltirish tasviri o'quvchini qiziqtirib qo'yadi. Luqmon Bo'rixonning o'ziga xos kinoyaviy ohangi tarixiy roman sahifalarida ham, bosh qahramon Imom Moturidiy nutqida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Jumladan, Moturidiyning qasrga taklif qilib kelgan navkarlarga javobida ham bu yorqin aks etgan: "Qal'ai qasr bu yerdan ikki tosh masafoda, illo, eshagim ham, men ham qarib qoldik" – deb javob beradi (Luqmon Bo'rixon 2022: 21).

Romanning ikkinchi fasli "Sirli maktub" deb nomlanadi. Mazkur faslda qozikalon Idris ibn Vaysal Shomiy Xolid Xalajga ulamolar ziyofatiga kelmaganini, hokimga yo'llagan maktub mazmunni telba-teskari tarzda uqtirishi voqealaridan iborat. Yozuvchi tasvirda Imom Moturidiy-Xolid Xalaj va Imom Motrudiy-uni ko'rolmaydigan diniy ulomalar konfliktini juda mahorat bilan yoritadi. Moturidiyning Xolid Xalajga yozgan maktubi va undagi pand-nasihat so'zlar Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni syujetini ham esga solib yuboradi. Idris Shomiyning g'arazli, badbin niyati tufayli hokimning bergan savollarga javobida Imom Moturidiy "Tili achchiq", "yuzing-ko'zing demay so'ylaydigan", "birovlarning ustidan kinoya qilishni yaxshi ko'radigan", "Har bir so'zi Tilsim", "beadab", "zahar-zaqqum" odam sifatida ta'riflanadi.

Romanning "Oy to'lishgan tun" faslidan e'tiboran Imom Moturidiyga umuman mos bo'lmagan semiz, ochko'z, shallaqi ayoli Mastonbibi obrazi kirib keladi. Mastonbibi Moturidiy dunyo boyliklaridan yuz o'girib, jamiyatda yuqori mansabu martabalarda o'tirib ishlayotganiyu, hokimning taklifiga binoan ziyofatga bormaganidan qattiq jahli chiqib, erini ayblaydi. Yozuvchi badiiy tasvirida Mastonbibi Imom Moturidiyning ayblash uchun, undan qasos olish uchun ataylab, eski jandalarga burkanib olib, eski-tuski ko'rpa-to'shaklarda yotib uxlaydi. Albatta yozuvchi ikki dunyoqarashli juftlik (er-xotin) obrazini kitobxoniga ta'sirchan yetkazish maqsadida hayotiy tarixiy faktlarni o'rgangan holda badiiy ta'sirchanlikka erishish maqsadida anchagina mubolag'ador tasvirlar va to'qima voqealarga keng o'rin bergani ayni haqiqatdir. Asarda ko'pgina voqealar ortga qaytib xotirlash (retrospektiv syujet) usulidan foydalanib yaratilgan.

Xususan, “Oy to‘lishgan oy” faslida Imom Moturidiyning bolaligi, ota-onasi, ta‘lim va tahsil yillari uning xayolidagi kechgan eski xotiralar tarzida bayon etilgan. Romanning keyingi sahifalarida Javod, Bibinor, Abul Qosim Vosiq, To‘tiyo kabi obrazlar kirib keladi. Asardagi obrazlarni tarixiy shaxslar obrazi va badiiy to‘qima obrazlar deb ikkiga bo‘lib o‘rganish mumkin. Xususan, romanda Imom Moturidiy, Mastonbibi, Xolid Xalaj, Abul Qosim Vosiq, Ismoil Samoniy kabi obrazlar tarixiy shaxslardir. Shu bilan birga Javod, Xattot Nuriy, To‘tiyo, Bibinor, Surayyo, Sora, Gulsum, Gulziyo kabi obrazlar esa yozuvchining badiiy to‘qimasidir.

Javod aslida Idris Shomiyning josusi sifatida Imom Moturidiyga shogird tushadi. Javod Moturidiyning har bir olgan nafasi, xatti-harakati haqida pochchasiga ma‘lumot yetkazib turish uchun ayg‘oqchilikka tanlangan shaxsdir. Musiqani, cholg‘u chalishni xush ko‘ruvchi yosh yigit pochchasining nayranglariga uchib, ayg‘oqchilikka rozi bo‘ladi. Yozuvchi romanga Xolid Xalaj obrazini olib kirar ekan, ana shu obrazning ichki ruhiy dramalari va xatti-harakatlari orqali bugungi zamonaviy muammolarga urg‘u beradi. Jumladan, Xolid Xalaj ichida shunday o‘ylaydi: “Nega biz turklar ot ustida tug‘ilib, ot ustida o‘lamiz? Yozug‘imizda nechun faqat jangu jadal? Nega bir parcha yaylov, bir suruv chorva, ot va yarog‘ biz uchun hayot-mamot masalasi?! Umrimizga, qadr-qimmatimizga emas, ana shu arziyas matohlar uchun qayg‘uramiz. Ana, umrida o‘q-yoy ko‘rmagan, qilich taqmagan odamlar ham tuppa-tuzuk tirikchilik qilib yuribdi-ku?! Biri savdogar, biri binokor, biri taqinchoqlar yasaydi, biri kiyim-kechak tikadi Nega biz yil-o‘n ikki oy qon va qurum kechib yuramiz? Ammo turmushimiz ularniki yanglig‘ to‘kin emas. Bugun topganimiz ertaga yetmaydi. Nechun bu ayanchli hol?!” (Luqmon Bo‘rixon 2022: 51). Kuzatib turganimizdek, mahoratli adib L.Bo‘rixon Xolid Xalajning ichki o‘ylari orqali bugungi kundagi geosiyosiy maqsadlarda olib borilayotgan qon to‘kishlar, qonli urushlarni ham tanqid tig‘i ostiga oladi. Yozuvchi bir parcha yer, yaylov uchun olib borilayotgan barcha urushlarning mohiyatida siyosiy gegemonlik istagi yotganligini achchiq kinoya bilan Xolid Xalajning ichki monologi orqali tahlil va taftish etadi.

Romanda ayniqsa, Imom Moturidiy-Idris Shomiy, Imom Moturidiy-mo‘taziliylar o‘rtasidagi ziddiyat nihoyatda teran ochilgan. Bu ikki shaxs o‘rtasidagi kurash go‘yoki, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurashga, yoyinki oq va qora ranglarga qarama-qarshiligiga, suv bilan olov jangiga monand tarzda romanda aks ettirilgan. Xolid Xalaj Bo‘ronbiy Imom Moturidiyning jazolamoq uchun o‘zi yo‘lga chiqadi, bundan, Idris Shomiy nihoyatda xursand bo‘ladi. Ibn Vosiq Qosim esa ko‘nglida qandaydir o‘kinchmi, shafqatmi hislarini yuragida tuyadi. Chunki, ular bolaligidan do‘st edi. Qachon ular bu qadar bir-biriga g‘anim bo‘lib qolishdi? Qahramon ana shunday ezgin savollar bilan o‘zini o‘zi so‘roqqa tutadi, shu o‘rinda yozuvchining roman kompozitsiyasida asosiy syujet usuli sifatida tanlagan orqaga qaytib eslash retrospektiv syujet unsurlaridan yana unumli foydalanadi. Vosiq Imom Moturidiy bilan bolaligida ham, talabalik chog‘ida ham hamsaboq bo‘lgan. Talabalik yillarida ustoz Iyodiy Muhammad Moturidiydagi kuchli ilm va zehni anglab, uni nihoyatda qadrlaydi. Ustozning shogirdiga oshiqcha mehru muhabbati Vosiqning yuragida hasad cho‘g‘ini alangalatib yuboradi. Aslida ular bolalikdan qalin do‘st edi. Luqmon Bo‘rixon ikki do‘st orasida paydo bo‘lgan ko‘rolmaslik, hasadgo‘ylik, ichiqoralik kabi salbiy illatning ildiz-ildizlarini topish uchun harakat qiladi. Aslida, hasadgo‘ylik salbiy illati bashariyat hayotida azal-azaldan yomon kasallik singari odamzodning ruhida, qonida yashab keladi. Yozuvchi asarda Imom Moturidiyning ilmiga, sobit toat-ibodatiga, xalq orasidagi obro‘yiga, avliyoligiga, nazarkardaligiga hasadgo‘ylik bilan munosabatda bo‘lgan Idris Shomiy, Vosiq Qosim singari qator ulamo va vaziru vuzarolarning chirkin ichki dunyosini teran tahlil etib berishga erishgan. Roman voqealari va qahramonlar o‘rtasidagi ziddiyat va kurash kuchaygandan kuchaya boradi. Bu keskin munosabatlar fonida Imom Moturidiy qiyofasi yanada ulug‘vorlashadi, yanada kattaradi.

Aslida yozuvchi L. Bo‘rixonning badiiy niyati ham shu edi. “Imom Moturidiy” romanining bosh qahramoni bosib o‘tgan sharafli yo‘l, haqiqat yo‘lini tutgan buyuk fiqhshunos va tafsirshunosning Oliy axloqli qiyofasini bugungi XXI asr odamiga namuna, ibrat o‘laroq taqdim etish edi. Luqmon Bo‘rixon ana shu oliy maqsadiga romanda erisha olgan, deb xulosa chiqarishimiz mumkin,

albatta. Yozuvchi Vosiq La'liyning chirkin, hasad va nadomatlarga to'la ichki dunyosini uning o'zining ichki monologi orqali ochadi: "Ha, men qadrton birodaring'a hasad qilardim, buni bilganmen, - deya o'yladi Vosiq ibn Qosim hanuz chirkin kunda ustida besaranjon o'tirarkan, ammo o'zimni bilmag'anga olganmen. Aslida, uni dam sayin, kun sayin yomon ko'ra boshlaganmen, va lek doimo do'stona iljayib turganmen" (Luqmon Bo'rixon 2022: 60-61). E'tibor bersak, hasadgo'y Vosiq La'liy eski chirkin kunda ustida o'tirib, o'zini o'zi taftish etadi. Nega "kunda" ustida tasvirlanayapti, hasadgo'y Vosiq? Nazarimizda, Vosiq Ibn La'liyning Moturidiy bilan ichki kurashuvi, hasadgo'ylik bilan uyushtirgan turli o'yinlari uning o'z boshini, hayotini kundaga qo'yib, qilinayotgandek. Aslida, Vosiq ibn La'liy ham aqlli odam. Ammo Moturidiyga Olloh tomonidan berilgan buyuk iste'dodni ko'ra olmaydi. Vosiq do'stiga taqlid qilib, u ham tajahhud namozini o'qiy boshlaydi. Odam ruhan o'zi istab qilmas ekan, bundan ne foyda. O'zini majburlab, birovga taqlid qilib yashash ham katta fojia. Yozuvchi romanda ayollar bazmini tasvirlar ekan, Ibn Vosiq Qosimning ayoli To'tiyoning kiyinishiga, gapirishiga taqlid qilib yashovchi ayollarni kinoyaviy modusda kuzatadi. Jumladan, Imom Moturidiyning tanbal ayoli Mastonbibi To'tiyo xonimga taqlidan yarashsa, yarashmasa kiyimlar kiyadi. To'tiyo xonim tashkil qilgan ziyofatlardan qolmasdan, dasturxon ustiga neki qo'yilgan, ochko'zlik bilan tanovul qiladi. Mastonbibi obrazi orqali yozuvchi L. Bo'rixon bugungi kunda zamondoshlarimiz fe'li-tabiati paydo bo'lgan, tobora yomon illatga aylanayotgan "taqlidchi"lar, "mustaqil fikrsiz", "didsiz, farosatsiz" zamondoshlarimiz ustidan zaharxanda kulgi vositasi bilan kuladi.

Mo'tazila oqimiga qo'shilib qolgan Idris Shomiyning ham bola yuragida qotib qolgan qasoskorlik istagi uni shu ko'chaga boshlab keladi. U otasiga o'lim hukmini o'qigan qozilarni o'ldirishni, otasi uchun o'ch olishni istaydi. Idris Shomiyning asl ismi Aron bo'ladi. Mo'tazila oqimining rahnomasi uning ismini o'zgartirib, Idris ibn Vaysal Shomiy deb ism beradi. Ularning niyati "muqaddas fitnani" amalga oshirish edi. Ya'ni ular "Islomni ichidan yemirishni" istaydi, yoki "musulmonlar orasiga fitna urug'ini sochishni" istashadi. Idris Shomiy rahnamoning qo'llab-quvvatlashi natijasida diniy ilmni qattiq egallaydi. Hatto tahsilga shu qadar berilib ketganidan, asl maqsadidan chalg'ib ketadi. Olloh oldida tavba-tazarru qilib, bu kirgan yo'li noto'g'ri ekanini ham anglab yetadi. Ammo mo'tazila rahnamosi uning izdan chiqib ketganini bilib, Idrisning homilador ayoli va o'g'lini o'ldirishadi, ammo musulmonlarni qotil sifatida ko'rsatishadi. Idrisning qasos olish haqidagi ahdi yana qat'iylashadi. Shu tariqa Idris Shomiy noto'g'ri yo'lga kirib qoladi. Umuman olganda, yozuvchi bu xato oqimga kelib qo'shilgan odamlarning bu oqimga qo'shilish sabablarini badiiy dalillab ko'rsatadi. Ya'ni Idris Shomiy ham, Vosiq Qosim ham hayotda alamzada odamlar edi. Ularning bu yo'lga kirib ketishi uchun go'yoki ularning nazdida yetarlicha asos bor edi.

Romanning kul'minatsion nuqtasi Imom Moturidiy bilan mo'tazila tarafdorlarining o'zaro bahsu munozarasidir. Bu munozara Samaraqand hokimi ibn Parvez huzurida bo'lib o'tadi. Imom Moturidiy ustozu Iyodiyning da'vati bilan maydon boshiga qora salla kiyib, g'ayriislom tarafdorlarini yengish uchun dadil kirib keladi.

Imom Moturidiy mo'tazalichilarning shar'iy hujjatlarga emas, balki mantiq va falsafaga asoslanib, fikr yurtishga aniq dalillar bilan isbotlab beradi. L.Bo'rixon roman sahifalarida Imom Moturidiyning avliyolik sifatlariga urg'u beradi. Jumladan, uning qarg'shi tegishi, unga yomon niyat bilan tashlanganlarning o'zlari sharmanda bo'lib qolishi singari qator hayotiy badiiy lavhalarga keng o'rin ajratgan. Shuningdek, romanda Xolid Xalaj va uning go'zal va oqila, ma'rifatparvar ayoli Surayyo qismati ham nihoyatda ta'sirchan ifodanlangan. Ahmad ibn Ismoil Somoniy davrida mo'tazila, qadariya kabi yanglish oqimlar ahli sunnaga raxna solishadi. Turli adashgan oqimlarning xato fikrlari kuchayib ketadi. Ana shu paytda Ismoyil Somoniy saroyda mashvarat o'tkazib, Imom Moturidiy yanglish diniy oqimlarga qarshi fikriy kurash qilib, ularning xato va nuqsonlarini hukmdor oldida, butun majlis ahli orasida isbotlab beradi. Aynan shu tarixiy fakt ham romanga kiritilgan. Mazkur voqea romanning ikkinchi qismidan o'rin olgan. Bu bahs "Amir huzuridagi bahs" faslida xotira Moturidiyning qayta jonlanadi. Asardagi eng katta fasllardan biri aynan shu qismdir. Bu munozarada Imom Moturidiy bilan Vosiq ibn Qosim

yuzma-yuz turib, bahslashashadi. Ilmda bir-biriga raqib bo'lib kelgan ikki ulamo jamoat orasida har biri o'zining ilmiy salohiyatini namoyish etadi. Imom Moturidiy Amir huzurida mo'tazilachilarning taxmin va gumonlarga tayanib, fikr yuritishini yana bir isbotlaydi. Hazrat Ibn Vosiqnigina emas, mo'tazilachilarning katta rahnamosi Abu Rizo Tusiyni ham yengib chiqadi.

Romanda Javod va Bibinor syujeti, Izro dovot syujeti, Xolid Xalaj va Surayyo syujet liniyasi va boshqalar alohida shakllantirilgan. Bu syujet liniyalari qo'shilishib, Imom Moturidiy va uning Islom olamida qilgan xayrli va tadbirli ishlarini, diniy ma'naviy ruhiy dunyosini batafsil ochib berishga xizmat qilgan. Roman Imom Moturidiyni oxirgi manzilga kuzatish lavhasi bilan yakunlanar ekan, hasadgo'y Vosiq ibn Qosimning ichiqoraliklari yana bir bor kinoyaviy fonda badiiy talqin etiladi. Moturidiy do'stiga aytib bergan oppoq karvonning kelib, hurlar bilan qo'shilishib ketishini ko'rishiga urinadi. Ta'ziyaga kelgan Ibn Vosiq o'zining shum niyati tufayli qiyaga dumalab, yiqilib tushadi. Xolid Xalaj Imom Moturidiyni o'ziga ustoz deb tan oladi. U hokimlikdan voz kechib, zohidlik yo'liga kiradi. Yozuvchi L.Bo'rixon Xolid Xalaj qismatini romanga olib kirishda tabiiyki, tarixiy faktlarga suyangan. Asarda Imom Moturidiy va Xolid Xalaj obrazi estetik ideallar sifatida bugungi kun kitobxoniga taqdim etilgan.

Xulosa

Luqmon Bo'rixon qadim o'tmish odami Imom Moturidiyning hayoti va faoliyatini badiiylashtirgan holda ravon va silliq uslubda bir roman bitganki, bu asar nafaqat o'zbek romanchiligining balki, turkiy xalqlar romanchiligining ham katta muvaffaqiyatlaridan biri bo'lib qoladi.

Adabiyotlar

BO'RIXON, L. (2005) *Jaziramadagi odamlar. Roman*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi.

BO'RIXON, L. (2012). *Tun qa'ridagi shu'la. Qissa va hikoyalar*. Toshkent: "Sharq".

BO'RIXON, L. (2015). *Quyosh hali botmagan. Qissalar va hikoyalar*. Toshkent: O'zbekiston NMIU.

BO'RIXON, L. (2022). *Imom Moturidiy*. Toshkent: Adabiyot.

Avrupa-Atlantik'ten, Asya-Pasifik'e Eksen Kayması ve Kuşak-Yol İnisyatifiyle (Yeni İpek Yolu) Türkiye'nin Artan Önemi

*Axial Shift from Europe-Atlantic to Asian-Pacific and The Increasing
Importance of Türkiye With the New Silk Road Project*

İhsan KURTBAŞ¹

Özet

Soğuk Savaş Dönemi boyunca dünya, bir ucunda Amerika Birleşik Devletleri, diğer ucunda Sovyetler Birliği olmak üzere, iki kutupta-iki devlet tarafından hükümranlık altına alınmıştı. Sovyetler Birliğinin çöküşü, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda kurulduğu düşünülen iki kutuplu dünya düzeninin yıkılarak, ABD'nin küresel süper güç olarak tanınması anlamını taşımaktaydı. Francis Fukuyama'nın, kendi perspektifinden 'tarihin sonu' teziyle metaforize ve takdim ettiği bu dönem; demokrasinin hamisi gösterilen Batı'nın ve onun değerlerinin insanlığın biricik, evrensel ve ideal kıymetleri olarak sunulduğu; ekonomi-politik açıdan küresel sistemin liberalizmin koşutunda tek bir sisteme sıkıştırıldığı "ABD, Liberalizm ve Kapitalizm" odaklı bir dönem olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kurulan bu küresel düzen; ABD Başkanı H. W. Bush'un ifadesiyle, 'Yeni Dünya Düzeni' olarak tanımlanırken; bazı siyaset ve sosyal bilimciler tarafından, 'Tek Kutuplu Dünya Düzeni', 'Koalisyonlar Dönemi', 'Çözumsuzlükler ve Çatışma Dönemi' gibi adlarla anılmıştır.

Günümüzde ise ABD'nin egemen olduğu 'Tek Kutuplu' 'Yeni Dünya Düzeni'nin kapandığı, iki ya da çok kutuplu bir dünya düzeninin tesis edilmek üzere olduğu yönünde güçlü analiz ve değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu bakış açısına göre, dünyanın jeopolitik, jeoekonomik ve jeostratejik ağırlık merkezi, ABD ve Avrupa merkezli Atlantik'ten, Asya merkezli Pasifiğe doğru kaymaktadır. Zira 1990'lı yıllarda Asya Kaplanları olarak adlandırılan kıta devletlerinin ortaya koyduğu ekonomik performansın yanı sıra, özellikle Asya Tipi Üretim Tarzı'yla hızla büyüyen ve modernleşen Çin'in gerçekleştirdiği hızlı büyüme ivmesi, dünyanın dikkatini Asya'ya çekmiştir. Bu noktada Çin'in, 2013 yılında dünyaya duyurduğu Kuşak ve Yol İnisyatifi, küresel etkileri, geniş hinterlandı, ekonomik ve siyasi vizyonu ile insanlık tarihinin en önemli projelerinden biridir. Kuşak ve Yol Projesi, kuzey, güney ve orta koridorda Çin'i deniz ve kara yoluyla Avrupa, Türkistan, Güney Asya, Güney Doğu Asya, Orta Doğu ve Afrika'ya bağlamayı amaçlayan stratejik bir girişimdir. Türkiye ise Kuşak ve Yol Projesi'nin Orta Koridor'unda kilit bir noktada yer almakta olup; Orta Koridor'un bir ucunda Çin'e, diğer ucunda Marmaray üzerinden Avrupa'nın ortalarına uzandığı görülmektedir. Bu durum, Türkiye'nin jeocoğrafi konumuna uyumlu bir şekilde, ortaya koyacağı proaktif-stratejik hamlelerle 'Doğu' ile 'Batı' arasında bir enerji ve lojistik koridoru haline geleceği, jeostratejik öneminin daha da artacağı anlamına gelmektedir.

Bu çalışma, dünya ekonomik ve ticaretinin ağırlık merkezinin Avrupa'dan Asya'ya geçtiği argümanını 'gerçekçi bir vizyon' kabul ederek, Kuşak ve Yol Projesi bağlamında Türkiye'nin artan önemini ele almakta ve değerlendirmektedir.

Abstract

During the Cold War era, the world was dominated by two polar states: the United States at one end and the Soviet Union at the other. The fall of the Soviet Union and World War II meant the destruction of the bipolar world order, which was thought to have been established at the end of World War II, and the recognition of the USA as a global superpower. From Francis Fukuyama's point of view, this time period is a metaphor for the "end of history," and the West is shown as the protector of democracy, and its values are shown as the unique, universal, and ideal values of humanity. In terms of economy and politics, the global system

¹ Doç. Dr. Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Siyaset ve Sosyal ABD Öğretim Üyesi, ORCID ID: 0000-0002-5828-6887, ihsankurtbas@ardahan.edu.tr, kurtbasihisan@gmail.edu.tr

was compressed into a single system at the same time as liberalism. This time period has been centered on the "USA, liberalism, and capitalism." This global order was established with the collapse of the Soviet Union. In the words of US President H. W. Bush, while it was defined as the "New World Order," it was referred to as the "Unipolar World Order," the "Period of Coalitions," and the "Period of Dissolutions and Conflicts" by some political and social scientists.

Today, strong analyses and evaluations are made that the "unipolar" "New World Order" led by the USA is over and a bipolar or multipolar world order is about to be established. According to this perspective, the world's geopolitical, geoeconomic, and geostrategic centers of gravity are shifting from the US and Europe-centered Atlantic to the Asia-centered Pacific. In addition to the economic performance of the continental states called Asian Tigers in the 1990s, the rapid growth momentum of China, which has grown rapidly and modernized with its Asian type of production, has drawn the attention of the world to Asia. At this point, the "Belt and Road Initiative" announced by China to the world in 2013 is one of the most important projects in the history of humanity with its global effects, wide hinterland, and economic and political vision. The Belt and Road Project is a strategic initiative that aims to connect China to Europe, Turkistan, South Asia, South East Asia, the Middle East, and Africa by sea and land in the north, south, and middle corridors. Türkiye, on the other hand, is at a key point in the Middle Corridor of the Belt and Road Project. It is seen that the Middle Corridor extends to China at one end and to the middle of Europe via Marmaray at the other end. This means that Türkiye will become an energy and logistics corridor between the "East" and the "West," in line with its geogeographical position. With the proactive strategic moves that Türkiye will make, the geostrategic importance of the country will increase even more.

This study considers and evaluates the increasing importance of Türkiye in the context of the Belt and Road Project, accepting the argument that the center of gravity of world economics and trade shifts from Europe to Asia.

0. Giriş

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Soğuk Savaş Dönemi'nde sarkacın bir ucunda Amerika Birleşik Devletleri (ABD), diğer tarafında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB-Sovyetler Birliği) yer aldığı iki kutuplu dünya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ABD'nin başat ve egemen güç olduğu tek kutuplu dünya düzenine evrilmiştir. ABD başkanı George H. W. Bush tarafından 'Yeni Dünya Düzeni' olarak adlandırılan dönem, kendisinin 1990 yılında BM Genel Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada, yeni döneme duyulan kuşkuları yatıştıracak şekilde, şöyle tarif edilmiştir:

"Soğuk Savaş'ı aşan bir yeni uluslar ortaklığı düşünüyoruz: Uluslararası ve bölgesel organizasyonlar aracılığıyla danışma, işbirliği ve ortak harekete dayanan bir ortaklık; ilkelerin ve hukukun üstünlüğünün birleştirdiği, maliyetlerin ve yükümlülüğün eşit şekilde paylaşılmasıyla desteklenen bir ortaklık; demokrasiyi, refahı, barışı yaygınlaştırmak ve silahları azaltmak amacıyla olan bir ortaklık" (Kissinger, 1994, s. 888-899).

Soğuk Savaş sonrasında kurulan bu Yeni Dünya Düzeni'nde ABD, kendine '*küresel ölçekte, uluslararası ve bölgesel organizasyonlar aracılığıyla danışma, işbirlikleri ve ortak harekete dayanan ortaklıklar kurulması*' gibi birtakım sorumluluklar yüklerken, Yeni Dünya Düzeni'ni tesis etme hakkını kendisinde bulmaktaydı. Ayrıca bu yeni dönemde ABD, 'demokrasiyi yaygınlaştırma' misyonunu da üstlenirken, Bush'un halefi olan Bill Clinton tarafından bu tasarım şu şekilde ifade edilmiştir.

"Yeni bir tehlike ve fırsat döneminde, başlıca amacımız, pazar ekonomisine dayalı demokrasilerin dünya topluluğunu genişletmek ve kuvvetlendirmek olmalıdır. Soğuk Savaş sırasında, özgür kurumların yaşamasına yönelik bir tehdidi sınırlandırmak peşinde olduk. Şimdi, o özgür kurumlar altında yaşayan ulusların içinde bulunduğu çemberi genişletmek istiyoruz. Çünkü bizim düşümüz, dünyadaki her kişinin fikir ve enerjisini, birbiriyle işbirliği

yapan ve barış içinde yaşayan başarılı demokrasiler dünyasında ifade edebileceği bir gündür.” (Kissinger, 1994, s. 888-899).

ABD'nin Soğuk Savaş sonrası ortaya koyduğu küresel konjonktür tasarımı üstlendiği misyonu tarif eden ‘Yeni Dünya Düzeni’ kavramsallaştırması, bazı siyaset ve sosyal bilimciler tarafından eleştiri mahiyetinde kullanılmıştır. Nitekim 1971 yılında Bretton Woods sisteminin çöküşüyle ABD, liberalizmi farklı bir boyuta taşıyarak emperyalizm ve sömürgeciliği yeniden inşa etmiştir. ABD, bu dönemde kurduğu yeni ekonomik ve politik yapıda, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi ‘Bretton Woods Örgütleri’nin yardımıyla uluslararası ekonomiyi, kapitalist sisteme eklemeye yoluna gitmiştir. Böylelikle ABD ve Avrupa’nın içinde yer aldığı Batı dünyası için liberalizm, modernizm, kapitalizm ve küreselleşme gibi meta anlatılar, dünya konjonktürü içinde Batı dünyasını üstün kılan ve üstünlüğünü sürdürmesine vesile olan enstrüman setini oluşturmuştur. Bununla beraber, ABD, Soğuk Savaş döneminde konsolide olan ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte çözülme sürecine giren komünist Doğu Bloku’nun demokratikleştirilmesini de kendisi için öncelikli hedeflerden biri olarak görmüştür.

Genel hatlarıyla ve kabaca bu şekilde gelişen Soğuk Savaş sonrası dönemin akabinde 1990-2000’li yıllara gelindiğinde ABD merkezli tek kutuplu dünya düzeninin, başta Çin Halk Cumhuriyeti (Çin) olmak üzere Asya-kıta devletlerinin diğer sıklet noktasını teşkil ettiği ikinci bir kutupla dengelendiği bir sürece girilmiştir. Dünya konjonktüründe güç dengelerinde ağırlık merkezi, ABD ve Avrupa merkezli Atlantik’ten, Çin ve Rusya’nın ana omurgasını oluşturduğu Asya merkezli Pasifiğe doğru kaymıştır. Bu sürecin en önemli ve kritik gelişmelerinden biri de Yeni İpek Yolu Projesidir. Bir Kuşak, Bir Yol olarak da adlandırılan bu proje, Tarihî İpek Yolu’nu yeniden canlandırarak, ABD ve Avrupa’ya doğru olan küresel ticaret akışının yönünü, yeniden Asya’ya döndürme hedefi taşıması bakımından hem nevi şahsına münhasırdır, hem de tarihsel ve kritik bir önemi haizdir.

Nitekim Kuşak ve Yol Projesi ile, yeni küresel ticaret mekaniği, yaklaşık beş yüz yıl sonra yeniden Asya Pasifik Bölgesi ve Orta Asya² üzerinden işleyerek, Batı’nın üstünlüğü zayıflamıştır. Böylelikle Hint ve Pasifik Okyanusu’nun doğu bölgeleri sahip oldukları potansiyeli harekete geçirerek, ticari, sosyal, kültürel açıdan dünya tarihinde yeniden ağırlık kazanmaya başlayacaktır (İnançlı & Ayhan, 2020, s. 14). Başka bir açıdan girişim, insanlık tarihinin en büyük küresel ölçekli projelerinden biri olma özelliği taşımakta olup, bazı siyaset ve sosyal bilimci tarafından ABD’nin 1947 yılında hayata geçirdiği Marshall Planı’na benzetilmektedir. “Çünkü, Marshall Planı ile ABD Batı Avrupa üzerinde bir ekonomik ve siyasal nüfuz oluşturmuş olup; Çin, Yeni İpek Yolu Projesi ile aynı amacı gerçekleştirmek istemektedir” (Demir & Tekir , 2018).

Kuşak ve Yol İnisiyatifi ile ilgili dikkatleri cezbeden bir başka konu ise, bu projeye yer kürede jeocoğrafi açıdan son derece önemli bir yerde konuşlanmış olan Türkiye’nin Kuşak ve Yol İnisiyatifi ile artan önemidir. Nitekim “Mackinder’in ifadesiyle bir bütün olan ve Asya-Avrupa-Afrika kıtalarından oluşan Dünya Adası, her bakımdan, yer küredeki en zengini kıta birleşimi olup; Türkiye’nin de içinde yer aldığı geniş coğrafya, bu iki ağırlık merkezinin tam odağında yer almaktadır. Mackinder’a göre, Doğu Avrupa’yı yöneten Heartland’ı yönetir; Heartland’ı yöneten, Dünya Adası’nı da yönetir; Dünya Adası’na hâkim olan dünyaya hükmeder” (Petersen, 2011). Bu çerçevede Tarihî İpek Yolu’nun ana güzergahlarından biri olan Türkiye, Orta Koridor ile Kuşak ve Yol İnisiyatifi’nin (BRI) de kilit noktalarından biridir.

Modern İpek Yolu güzergahlarından en ekonomik ve stratejik yollarından biri olan Orta Koridor, Çin’den Marmaray hattı üzerinden Avrupa’nın içlerine uzanmaktadır. Ancak bu stratejik projede Türkiye, sadece bir geçit olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Türkiye’nin stratejik ve bütünlük

² Asya’nın ortasını imlemek için kullanılan ve literatürde yaygınlaştığı şekliyle Orta Asya diye tarif edilen bölge, çalışma içinde, yeri geldiğinde Türkistan olarak ifade edilmiştir. Ancak özellikle uluslararası literatüre mal olduğu durumlarda bağlamın bozulabileceği düşüncesi hasıl olduğunda veya alıntı yapılan yerlerde yazarların kullanımına müdahale etmemek adına yazıldığı şekliyle (Orta Asya) verilmiştir.

hamlelerle sürece eklenmesi, Londra'dan Pekin'e olan güzergâhta Türkiye'nin jeostratejik konumuna uyumlu bir şekilde 'Doğu' ile 'Batı' arasında bir enerji ve lojistik koridoru haline gelmesini sağlayabilir.

Bu çalışma iki ana başlıkta konuyu analiz etmeye çalışmaktadır. Bunlardan ilki 'Küresel Rekabet ve Yükselen Asya' başlığında, küresel siyaset ve ekonominin ağırlık merkezinin Avrupa-Atlantik'ten, Asya Pasifik'e geçişi yönündeki argüman bağlamında, Yükselen Asya argümanının dayanakları irdelenmektedir. Bu bağlamda *birincisi* İkinci Dünya Savaşı sonrası, *ikincisi*, Soğuk Savaş sonrası ve *üçüncüsü* milenyumun başından itibaren dünyada, küresel güçler dengesinde meydana gelen kırılma ve dönüm noktalarının mahiyeti ve etkisi üzerinde durulmaktadır. İkinci başlıkta ise dünya konjonktüründe artan rekabet ortamında, Çin tarafından hayata geçirilen ve tarihin en önemli projelerinden biri olarak görülen Kuşak ve Yol İnisiyatifi, kavramlar, aktörler, süreç, amaç ve önem açısından anlatılarak, projeye Türkiye'nin rolü ve artan önemi değerlendirilmektedir.

1. Küresel Rekabet ve Yükselen Asya

Tarih boyunca bütün toplumlar ve devletler açısından güvenlik, bir varoluş meselesi olmuştur. Zira güçlünün daha az güçlüyü ezdiği veya yok ettiği, büyük balığın küçük balığı yuttuğu bir düzen, insanlık tarihi boyunca var olagelmıştır. Güçlü kalmak veya güçler dengesini tesis etmek devlet motivasyonunda önemli bir yer teşkil etmekte olup, kutuplaşmalar; uluslararası ilişkilerde güçler dengesini oluşturmanın veya bozmanın bir stratejisi olarak sıklıkla kullanılagelen bir uygulamadır. Bu bağlamda '*güçler dengesi*', küresel sistemde uluslar ve devletler arasındaki simetrik ve asimetrik gücün, gerektiği durumlarda kutuplaşmalarla dengelenmesini veya bozulmasını ifade etmektedir. Güçler dengesi teorisi, realistlerin sıfır toplamlı oyun dedikleri, bir ülkenin askerî, siyasi, ekonomik, stratejik ve moral açıdan güç faktörlerini diğer devletlerin lehine veya aleyhine olacak şekilde kaybetmesini veya kazanmasını ifade etmek için kullanılmaktadır. Realist kurama göre, mutlak güçler dengesi, uluslararası sistemde savaş halini asgariye indiren, istikrar ve barışı sürdürülebilir kılan en önemli faktörlerden biridir. İnsan doğasının kötücül, bencil, rekabetçi ve anarşik yapısı değişmedikçe, güçler dengesi politikaları değişmeyecektir.

Güçler dengesinin nüveleri, toplumsallığın ilk evresine kadar götürülebilmekle birlikte özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra realist teorinin yedeğinde gelişmiş ve popüler bir hal almıştır. Realist teoriye göre dünya istikrarı ve düzeni, büyük oranda güçler dengesine bağlıdır. Bu bağlamda güçler dengesi açısından kutuplaşma oldukça kritik önemi haiz bir konu olup, dünyada kontrolsüz ve sınırsız bir gücün tek bir ulus, devlet veya kutupta birleşmesi önemli sıkıntılar yaratabilir. Bu çerçevede dünyada istikrar ve huzurun yolu, kulağa ürkütücü gelse de çok kutupluluktan geçmektedir, denilebilir. Keza İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ve SSCB ekseninde ortaya çıkan iki kutuplu dünya düzeni, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ABD'nin egemen ve başat yapı olduğu tek kutuplu dünya düzenine evrilmiştir. Francis Fukuyama'nın '*İdeolojinin Sonu*' diye metaforize ettiği ve tanımladığı bu dönem, bazıları tarafından '*Yeni Dünya Düzeni*' (New World Order) olarak tanımlanırken, bazıları tarafından da '*Çözumsuzlükler ve Çatışma Dönemi*' olarak adlandırılmıştır. Günümüzde ise güçler dengesi ve kutuplaşma ekseninde özellikle milenyumun başından itibaren ABD ve Avrupa Birliği'nin başını çektiği Avrupa-Batı Bloku'nun; Çin, Rusya, Malezya, Hindistan'ın içinde yer aldığı Asya-Doğu Bloku ile dengelendiği, hatta dünyanın ekonomik ve siyasi açıdan güç merkezinin Avrupa'dan Asya'ya geçtiği yönünde analizler ve değerlendirmeler yapılmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kapitalizmin etkisini artırmasıyla gelişmiş toplumlar ürettiğinden fazlasını tüketmeye, gelişmekte olan toplumlar ise daha çok üreten toplumlar haline gelmeye başlamıştır. Dünya üretim ve tüketim dengesindeki bu değişim, Asya'nın Kaplanları denilen ülkelerde başlayan ve domino etkisiyle tüm kıtayı kaplayan bir etki yaratmıştır. 1997 yılında başlayan Güneydoğu Asya Krizi'nin atlatılması adına ABD'nin öncülüğünde hayata geçirilen politikalar, 2008 yılına kadar dünya ekonomisinin çok hızlı bir şekilde büyümesine sebep olmuştur. Bu dönemde dünyanın en kalabalık ülkeleri olan ve ekonomileri hızla gelişen

Çin ve Hindistan'dan kaynaklanan yüksek taleplerle başta enerji kaynakları olmak üzere emtia ve tarım ürünlerinin fiyatları tarihinin en yüksek fiyatına yükselmiştir. Asya'da bunlar yaşanırken ABD'de ekonominin bel kemiği olan Mortgage şirketlerinin yeterli geliri olmayan müşterilerine verdikleri kredileri tahsil edememeleri sebebiyle Büyük Buhran'dan sonraki en önemli ekonomik kriz patlak vermiştir. Bundan bütün dünya ülkeleri etkilenmiş ve küresel ticaret zayıflamıştır. Bu dönemde ABD ve Avrupa ekonomik sorun ve krizlerle uğraşırken Asya-Pasifik ülkelerinin üretim kapasitesi, tasarruf gücü ve sanayi üretim kapasitesinde artış; teknolojiye erişim, enerji kaynaklarına yönelik talebi büyütülmüştür. Böylelikle arzın sınırlı kalması sebebiyle emtia fiyatlarının artması bu ülkelere avantaj sağlamış ve ekonomik-ticari gücün öncelikle Çin olmak üzere Asya ülkelerine kaymasına neden olmuştur (Bay, 2018).

Çin'in muazzam yükselişini dizginlemek isteyen ABD, Çin'i kuşatmaya ve kısıtırmaya yönelik olarak bir yandan Japonya, Güney Kore ve Filipinler gibi Pasifik Bloku'nu harekete geçirirken, öte yandan Başkan Barack Obama, Doğu Asya Stratejisi (2009-2017) bağlamında Asya'ya Yöneliş (Pivot to Asia) politikasını devreye sokmuştur³. Ayrıca Obama yönetimindeki ABD, 4 Şubat 2016 yılında Pasifik'te ekonomik işbirliğini güçlendirmek amacıyla 12 ülkenin ortaklığıyla imzaladığı Trans Pasifik Ortaklığı'na (Trans-Pacific Partnership (TPP))⁴ daha fazla önem vermeye başlamıştır. Bununla beraber, 2008 Ekonomik Krizi (Büyük Durgunluk), bir yandan neo-liberalizmin kronik olarak kriz üreten bir sistem olarak eleştirilmesine sebep olurken, öte yandan ABD'nin ekonomik yükünü daha da arttırarak hegemonik gücünün kademeli olarak azalmasına sebep olmuştur. Asya Kalkınma Bankası'nın, "ASIA 2050" adlı raporuna göre, Asya tarihi bir dönüşümün ortasında olup son dönemlerdeki gidişatın devam etmesi halinde 2050 yılına kadar, ticaret ve yatırımı küresel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'nın (GSYİH) yarısından fazlasını oluşturabilir. Devasa nüfusu, doğal kaynak rezervi, teknolojik açıdan hızlı gelişimi göz önünde bulundurulduğunda, Asya küresel ölçekte ekonomik güç merkezi haline gelmiştir" (Wijesinghe, 2018, s. 158).

Böylelikle dünya ekonomisi ve siyasetinin sıklet noktası Avrupa Atlantik'ten, Asya Pasifik'e doğru kaymaktadır. Son elli yılda, başta Çin olmak üzere Tayvan, Japonya, Malezya, Singapur ve Güney Kore gibi Asya ülkelerinin ortaya koydukları ekonomik büyümenin şifreleri, Asya'nın yükselişte olduğunu ve Batı'nın 18 ve 19. yüzyıldan beri süregelen egemenliğinin sallanmaya başladığını göstermektedir. Bu çerçevede ABD ve Avrupa Birliği ülkelerinin ana omurgasını oluşturduğu Batı'nın yerine Çin, Rusya, Hindistan ve Endonezya gibi ülkelerin başını çektiği Asya dünya güç konjonktüründe bir denge unsuru olmaya başlamıştır.

³ ABD Başkanı Barack Obama ve Çin Devlet Bakanı Hu Jintao'nun, 2009 yılı sonrasında yaptıkları ortak basın açıklamasında, Başkan Hu, kapsamlı ortak çıkarlar ve geniş işbirliği perspektifinden söz ederken; Başkan Obama, iki ülke açısından açık piyasa ve serbest ticaret akışının sürdürülebilirliğinin önemine değinerek ABD'nin 'Tek Çin' politikasını teyit ettiklerini ifade etmiştir (The White House, 2009)

⁴ Anlaşmanın ortakları, ABD, Kanada, Meksika, Peru, Şili, Japonya, Vietnam, Brunei, Malezya, Singapur, Avustralya, Yeni Zelanda'dır. Ortaklık, ABD tarafından, yüzyılın dünya ekonomisine ilişkin kural belirleyen gücün Çin değil; ABD olmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. TPP ekonomileri, küresel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) yaklaşık yüzde 40'ını oluşturuyordu ve anlaşma hem ülke sayısı hem de toplam ticaret akışı açısından ABD tarafından şimdiye kadar tamamlanan en büyük anlaşma olacaktı (cfr.org, 2021). Ancak, ABD anlaşmaya taraf olmadığını bildirmiştir. TPP Anlaşması, Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak üzere diğer dört imzacı tarafından onaylanmadan yürürlüğe giremez. Buna rağmen kalan 11 ülke, TPP'nin ekonomik ve stratejik önemini teyit etmişlerdir (www.mfat.govt.nz, 2022).

Tablo 1: Satın Alma Gücü Paritesi (SAGP) Açısından Öngörülen Küresel GSYİH Sıralamaları

GDP PPP rankings	2016 rankings		2030 rankings		2050 rankings	
	Country	GDP at PPP	Country	Projected GDP at PPP	Country	Projected GDP at PPP
1	China	21269	China	38008	China	58499
2	United States	18562	United States	23475	India	44128
3	India	8721	India	19511	United States	34102
4	Japan	4932	Japan	5606	Indonesia	10502
5	Germany	3979	Indonesia	5424	Brazil	7540
6	Russia	3745	Russia	4736	Russia	7131
7	Brazil	3435	Germany	4707	Mexico	6863
8	Indonesia	3028	Brazil	4439	Japan	6779
9	United Kingdom	2788	Mexico	3661	Germany	6138
10	France	2737	United Kingdom	3638	United Kingdom	5369
11	Mexico	2307	France	3377	Turkey	5184
12	Italy	2221	Turkey	2996	France	4705
13	South Korea	1929	Saudi Arabia	2755	Saudi Arabia	4694
14	Turkey	1906	South Korea	2651	Nigeria	4348
15	Saudi Arabia	1731	Italy	2541	Egypt	4333
16	Spain	1690	Iran	2354	Pakistan	4236
17	Canada	1674	Spain	2159	Iran	3900
18	Iran	1459	Canada	2141	South Korea	3539
19	Australia	1189	Egypt	2049	Philippines	3334
20	Thailand	1161	Pakistan	1868	Vietnam	3176
21	Egypt	1105	Nigeria	1794	Italy	3115
22	Nigeria	1089	Thailand	1732	Canada	3100
23	Poland	1052	Australia	1663	Bangladesh	3064
24	Pakistan	988	Philippines	1615	Malaysia	2815
25	Argentina	879	Malaysia	1506	Thailand	2782
26	Netherlands	866	Poland	1505	Spain	2732
27	Malaysia	864	Argentina	1342	South Africa	2570
28	Philippines	802	Bangladesh	1324	Australia	2564
29	South Africa	736	Vietnam	1303	Argentina	2365
30	Colombia	690	South Africa	1148	Poland	2103
31	Bangladesh	628	Colombia	1111	Colombia	2074
32	Vietnam	595	Netherlands	1080	Netherlands	1496

Kaynak: (pwc, 2017).

Dünyada OECD, PwC, Goldman Sachs gibi birçok tarafsız kurum ve kuruluş, düzenli olarak GSYİH tahminleri yayımlamaktadır. Profesyonel ve tarafsız bir hizmet kuruluşu olan PwC, “2050’de Dünya” adlı raporunda, 33 yıl içinde, dünyanın dört bir yanındaki ülke ekonomilerinin ne ölçüde değişebileceğini ve güçlenebileceğini incelemiştir. Buna göre araştırmanın yapıldığı 2016 yılında, ikinci sırada yer alan ABD’nin Satın Alma Gücü Paritesi (*Purchasing Power Parity*), 18,562 trilyon dolarken, ilk sırada yer alan Çin’in SAGP’si 21.269 trilyon dolardır. 2050 yılına geldiğinde ABD’nin SAGP’si 34.102 trilyon dolar olurken, ABD dünya ölçeğinde üçüncü sıraya gerileyecektir. İkinci sıraya ise 2016 yılında SAGP’si 8.721 trilyon dolar olan Hindistan yükselirken, Hindistan’ın 2050 yılındaki SAGP’sinin 44.128 trilyon dolar olması beklenmektedir.

Çin’in yükselişi ve ekonomik ve siyasi açıdan dünyanın ilk sırasına konumlanması, bazı siyaset ve sosyal bilimciler tarafından abartılı bir vurgu gibi görülmekle birlikte, süreci itibariyle dünya tarihindeki en önemli gelişmelerden biridir. Batı’nın son yüzyıllara dayalı mutlak üstünlüğü ve egemenliğinden sonra ilk kez Batılı olmayan bir ulus, başat bir güç ve denge merkezi olarak belirmeye başlamıştır. Çin’in de içinde yer aldığı, farklı mezihetleriyle öne çıkan diğer Asya

menşeli devletler, Batı'nın uzun süredir devam eden hegemonyasına güçlü bir alternatif olmak üzeredir. Bu gelişme ideolojik açıdan da önemli anlamlar ihtiva etmektedir. Zira Batı Bloku, Soğuk Savaş boyunca komünizmle yönetilen Çin ve Rusya gibi devletler karşısında özgürlük ve demokrasi gibi kavramların hamiliğini üstlenerek liberalizmi alternatifsiz ve evrensel bir ideal dünya düzeni olarak sunmuşlardır. Ancak 2008 Ekonomik Krizi'nden sonra liberalizmin kronik olarak kriz ürettiği yönünde eleştirilerin eşliğinde Asya devletleri ticari, ekonomik ve teknolojik açıdan önemli başarılar elde etmeye başlamıştır. Bu çerçevede "19. yüzyılın Avrupa, 20. yüzyılın Amerikan çağı olduğu uluslararası ilişkiler sisteminde, barındırdığı büyük fırsatlar (*doğal kaynaklar, yatırım, nüfus, teknoloji*), zıtlıklar ve tehditler (*terörizm, otokratik yönetim tarzları, ayrılıkçı hareketler, sınırların çatışmaya imkân verecek derecede kırılğan olması, mikro milliyetçilik ve ulusal çıkarların ortak aklın önüne geçmesi*) düşünüldüğünde 21. yüzyılın Asya çağı olacağı değerlendirilmektedir" (Yılmaz 2019: 12).

Zamanımızın başarı öyküsü, böylelikle, Çin'in muhteşem büyümesi ve modernleşmesi olmuştur. 1980'lerin başından bu yana reform ve açılma politikası benimseyen Çin'in ekonomik yükseliş hızı ve ölçeği emsalsiz olmuştur. İnsanlık tarihinde başka hiçbir ülke kırk yıldan kısa bir sürede 500 milyondan fazla insanı yoksulluktan kurtarmayı başaramamıştır. Bu minvalde dünyanın en büyük ekonomisi olması beklenen Çin, 2050 yılına kadar ABD ekonomisinin iki katından daha büyük olacaktır (Leavy, 2018, s. 35). PwC 2020'den sonra küresel ekonominin büyüme hızında bir yavaşlama görse de rapora göre küresel ekonomik güç, ABD, AB ülkeleri ve Japonya gibi mevcut süper güçlerden Çin ve Hindistan'a kayacak olup (PwC, 2017, s. 6). Çin, 2028 yılına kadar Piyasa Döviz Kuru (MER) bakımından dünyadaki en büyük ülke olacaktır (data.gov.bd, 2022)

Asya'nın yükselişinin, ABD ve Avrupa Birliği'nin (AB) başını çektiği Batı Bloku tarafında sessiz sedasız kabul edilebilecek bir doğal gerçeklik olamayacağı aşıkardır. Zira Çin'in yumuşak güçle gittikçe genişlettiği güç alanı, ABD'nin müttefiki olarak gördüğü Çin'in yakın komşularından oluşan Pasifik Bloğu'nun yanı sıra topyekûn Avrupa'yı tedirgin ve rahatsız etmektedir. Öte yandan "Çin'in dış politikası, ABD çıkarlarına doğrudan zıt olan iki bölgesel hedefi de içermektedir. Birincisi, Çin, Doğu Asya'daki başlıca güç simsarı olan ABD'nin yerini almayı hedeflemektedir. İkincisi, Çin, çok sayıda ada dahil olmak üzere, kendisine ait olduğunu düşündüğü Tayvan gibi birçok bölgeyi geri almak istemektedir" (Sterioti, 2017, s. 9-10).

Bu bağlamda Çin, hem güvenlik açısından ABD; AB ve Pasifik Bloku dahil olmak üzere kendini kuşatan küresel oluşumlara karşı uygulanabilir garantiler edinmek, hem de ekonomik ve ticari bakımdan devasa ihtiyacını güvence altına almak üzere Kuşak ve Yol İnisiyatifi'ni hayata geçirmiştir. Bir bölümüyle Tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması anlamına gelen Kuşak ve Yol Girişimi, Çin tarafından, politika, altyapı, ticaret, finans ve insandan insana bağlantıyı kapsayan ve kazan-kazan ilkesini esas alan bir platform olarak deklere edilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, ekonomik, güvenlik, siyasi ve ideolojik tarafları açısından çok boyutlu ve hinterlandı bakımından küresel bir girişim Kuşak ve Yol İnisiyatifi'nin çerçevesi ve Türkiye açısından kritik önemi ele alınıp değerlendirilecektir.

2. Küresel Rekabette Kritik Bir Girişim Olarak Kuşak-Yol Projesi (Yeni İpek Yolu) ve Türkiye'nin Artan Önemi

Kuşak ve Yol İnisiyatifi, bir yönüyle Tarihi İpek Yolu'nu yeniden canlandırma girişimi olup Çin'i Avrupa, Güney Asya, Güney Doğu Asya, Orta Doğu ve Afrika'ya bağlayan kara ve deniz ağıdır. Proje, Çin Devlet Başkanı Xi Jinping 7 Eylül 2013 yılında Kazakistan'ın Astana şehrinde yaptığı ziyaret esnasında yaptığı bir konuşmada, *İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu Projesi* planından söz etmesiyle başlamıştır. Xi Jinping, bu konuşmasında, Çin'i Türkistan, Orta Doğu, Afrika, Doğu ve Güneydoğu Asya ve Avrupa ile bağlayacak ticaret koridorları oluşturacağından söz etmiştir. Yeni İpek Yolu Projesi, karayolu ve demiryollarının ötesinde hava yollarını, petrol ve gaz boru hatlarını ihtiva eden enerji yollarını, hava ve deniz yollarını, internet şebekeleriyle birbirine bağlanmış fiber-optik ile medya ve telekomünikasyon bağlantılarını teşkil

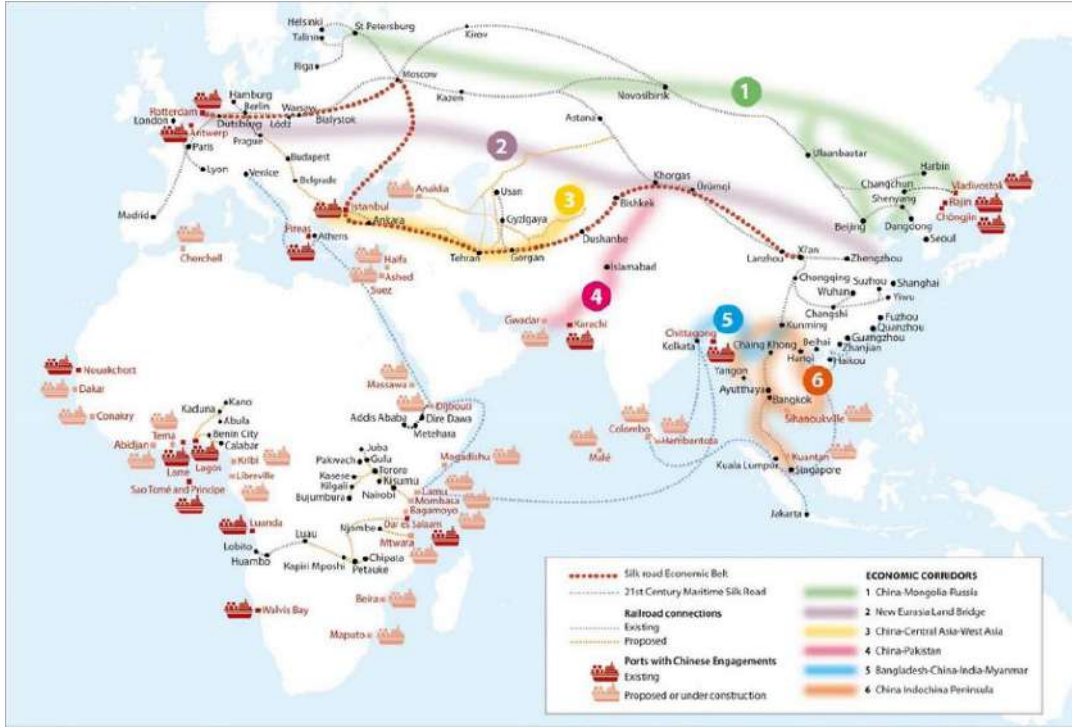
eden çok boyutlu bir ulaşım-iletişim sistemidir. Kuşak ve Yol İnisiyatifi'nin ilan edilen beş ana-formel hedefi vardır. Bunlar; “a) politik koordinasyonu sağlamak, b) altyapı bağlantısını temin etmek, c) ticari engellerin kaldırılması, d) finansal entegrasyon, e) insanları birbirine bağlamaktır” (ebrd.com, 2022).

Yeni İpek Yolu Projesi, 65 ülkeden fazlasında, 21 trilyon dolarlık (Çin'in gayrisafi yurt içi hasılasının iki katı) ekonomik üretimi kapsamakta olup önümüzdeki 10 yıl içinde yaklaşık olarak 20 trilyon dolar yatırım gerektirmektedir (Demir & Tekir , 2018, s. 37). Böylelikle hinterlandı itibarıyla dünya enerji rezervlerinin yüzde 75'ini ve dünya nüfusunun yüzde 65'ini ilgilendiren bu proje, küresel GSYİH'nin üçte birini, küresel ticaretin ise dörtte birini kapsayan devasa bir girişimdir. Bu bağlamda Kuşak ve Yol İnisiyatifi öngörüldüğü haliyle Çin Devrimi'nin yüzüncü yılı olan 2049 yılında bütünüyle bitirildiğinde, Marshall Planı ve Tarihî İpek Yolu Projesi'nin yanı sıra dünyanın şimdiye kadar gördüğü en iddialı ve kapsamlı projelerinden biri olacaktır. Projenin nihayete erdirilmesinin yegâne yolu, bilhassa güzergâh üzerindeki ülkelerin, hava, kara ve deniz yolları ağlarıyla petrol, doğal gaz boru hatları ve hatta fiber optik bağlantılar aracılığıyla entegrasyonu sağlayacak şekilde inisiyatif alması, işbirliği içinde olması, gerekli alt yapı ve yatırımları yapmasıdır.

Bu kritik durumu göz önünde bulunduran Çin üç bağlamda projeyi hayata geçirme ve canlandırma yoluna gitmiştir. *Birincisi*, kazan-kazan yaklaşımını ortaya atarak dahil olan ülkelere adil bir paylaşımı vaat etmiştir. *İkincisi* projeye bağlantısı olan ülkelere trilyon dolarları bulan kredi-hibe programlarını, altyapı ve yatırım anlaşmalarını, işbirliği ve ortaklıkları finanse edebilmek amacıyla İpek Yolu Fonu (SRF), Çin Kalkınma Bankası (CDB), Yeni Kalkınma Bankası (NDB) Asya Altyapı ve Yatırım Bankası (AIIB) ve benzeri birçok ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşu kurma ve/veya kullanma yoluna gitmiştir. *Üçüncüsü ise* projenin kavramsallaştırılması noktasında bir revizyona gitme gereği duymuştur. Tarihsel seyri içinde Çağdaş İpek Yolu Projesi, Modern İpek Yolu Projesi, Yeni İpek Yolu Projesi, Kuşak ve Yol Girişimi (BRI, *Belt and Road Initiative*), Bir Kuşak Bir Yol (OBOR, *One Belt One Road*) gibi farklı adlarla kavramsallaştırılan yapı, çeşitli kaynaklarda değişik gerekçelerle inisiyatif, girişim ve proje şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak son dönemlerde Çin projenin anlaşılabilirliğini arttırmak ve çekinceleri ortadan kaldırmak amacıyla *Kuşak ve Yol İnisiyatifi* tabirini kullanmaya başlamıştır. Bu sebeple bu çalışmada, “**Kuşak ve Yol**” İnisiyatifi, Girişimi ve Projesi kavramsallaştırması tercih edilerek, kullanılacaktır.

Kuşak-Yol terimleri, Yeni İpek Yolu'nun iki ayrı güzergâhına atıf yapmak için kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi olan **Kuşak**, *İpek Yolu Ekonomik Kuşağı*'ni kastetmek için kullanılmakta olup Çin'den başlayarak Türk Dünyası'ndan geçerek Avrupa'nın içlerine Venedik, Rotterdam'a kadar ulaşacak olan güzergâhtır. İkincisi olan **Yol ise**, *21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu*'nu kastetmek için kullanılmakta olup Çin'den başlayarak Kalkuta Liman'ını, Güneydoğu Asya, Hint Okyanusu ve Akdeniz havzasını kullanarak Avrupa'ya uzanan güzergâhtır.

Harita 1: Kuşak-Yol Projesi'nin 6 Koridoru

Kaynak: (oecd-ilibrary.org, 2018).

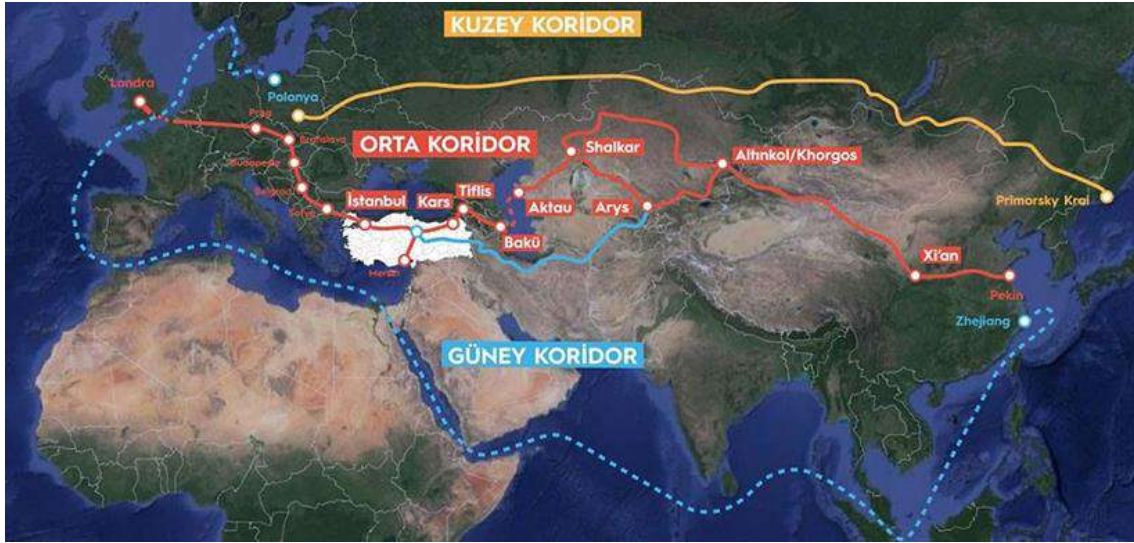
İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu Kuşağı birleştirildiğinde birincisi kuzeyde, ikincisi güneyde üçüncüsü ortada yer almak üzere şu altı koridor ortaya çıkmaktadır. Bunlar: a- Çin'in batısından demiryoluyla Kazakistan, Rusya, Beyaz Rusya ve Polonya üzerinden Avrupa'ya uzanan **Yeni Avrasya Kara Köprüsü**; b- Çin'in kuzeyinden, bozkır bağlantıları ve demiryoluyla Rusya'nın doğusuna uzanan **Çin-Moğolistan-Rusya Koridoru**; c- Çin'in batısından Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran üzerinden Türkiye'ye uzanan **Çin-Orta Asya-Batı Asya Koridoru**; d- Çin'in güneyinden Vietnam, Tayland, Lao Demokratik Halk Cumhuriyeti, Kamboçya, Myanmar ve Malezya Singapur'a uzanan **Çin-Çinhindi Yarımadası Koridoru**; e- Hindistan ve Çin arasındaki sorunlar nedeniyle yavaş ilerleyeceği düşünülen Çin'in güneyinden Hindistan'a uzanan **Çin-Myanmar-Bangladeş-Hindistan Koridoru**; f- Çin'in güneybatısından karayla çevrili Sincan'daki Kaşgar şehri (serbest ekonomik bölge) Pakistan'ın ticari ve askeri amaçlarla kullanılan bir derin su limanı olan Gwadar limanına bağlayan **Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru**'dur (Erkan & Eminoğlu, 2019, s. 150), (oecd-ilibrary.org, 2018), (strategicfront.org, 2017).

Kuşak ve Yol Projesi'nin güzergahlarına bakıldığında, girişimin yalnızca ekonomik saiklerle hayata geçirilmediği anlaşılmaktadır. Zira ABD, AB ve Atlantik Bloğunun uzun erimli politikaları ile denizden kuşatılarak-tilerek kısırılmaya çalışılan Çin, yumuşak bir güç, stratejik politika ve akılcı hamlelerle bu ablukayı kırmayı ve içinde bulunduğu krizi fırsata dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda Kuşak ve Yol Projesi, Çin'in farklı alternatif yol ve güzergahlar üzerinden, ABD'nin Asya merkezli girişimi olan 'Pivot to Asia' ile 'Trans-Pasific Partnership' anlaşmasına bir meydan okuma ve cevap niteliği taşımaktadır.

Koridorların güzergahlarına bakıldığında, Çin, İran hattından Güney Koridoru'na, Rusya hattından Kuzey Koridoru'na fonksiyon yüklemeye çalışırken, Orta Koridorla, Türkiye ve Türkistan üzerinden Çin'i Avrupa'ya bağlamayı hedeflemektedir. Böylelikle Çin, devasa büyüklükteki pazarını, dünya pazarına entegre edebilmenin yanı sıra güvenlik ve siyasi amaçlı kısa, orta ve uzun vadeli politikalarına cevap verebilecek çözümler üretmeyi hedeflemektedir. Türkiye ise, bu koridorlardan en kritik önemi haiz güzergahlardan biri olan ve Orta Koridor olarak

da bilinen Çin-Orta Asya-Batı Asya Koridoru'nun odağında yer almakta olup, projenin en makul, ekonomik ve güvenli alternatif çıkış noktasıdır.

Harita 2: Kuşak-Yol Projesi Kuzey, Güney ve Orta Koridor

Kaynak: (www.aa.com.tr, 2021).

Orta Koridor'un en önemli bileşenlerinden biri, esasında Avrupa menşeli olan Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaştırma Koridoru'dur (TRACECA). "İpek Yolu üzerinde Doğu-Batı ticaretinin yeniden canlandırılması ve nitelikli bir ulaştırma koridoruna dönüştürülmesi fikri, Eylül 1990'da Vladivostok Uluslararası Konferansı'nda dönemin SSCB Dışişleri Bakanı olan Eduard Shevardnadze tarafından öne sürülmüş ve bütün Orta Asya ülkeleri (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan), AB ve Türkiye'nin ilgisini çekmiştir. Bu çerçevede, TRACECA Projesi'nin ilk adımları atılmaya başlanmıştır" (Servantie, 2016). AB'nin ortaya atmış olduğu TRACECA ile Tarihî İpek Yolu'nun yeniden canlandırarak dünya ekonomisine entegre edilmesi amaçlanmıştır. Proje, Türkiye'nin Türkistan ve Kafkasya ile olan stratejik ve ekonomik ilişkilerini geliştirme potansiyeli taşıması bakımından da ayrıca önemlidir.

Orta Koridor bağlantısının önemli bir aşamasını oluşturan TRACECA Projesi'nin Türkiye kısmını oluşturmak üzere Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu, Edirne-Kars Demiryolu, Avrasya Tüneli, Çanakale 1915 Köprüsü, Yavuz Sultan Selim Köprüsü, Marmaray, Kervansaray Projesi ve hatta İstanbul Havalimanı gibi büyük yatırımlar hayata geçirilmiştir. Bununla birlikte Türk akımı, TANAP, Mavi Akım, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı, İran-Türkiye-Irak Boru Hatları gibi girişimler neticesinde Türkiye, Kuşak-Yol Projesi'nin cazibe güzergâhlarından biri haline gelirken, Asya ve Avrupa arasındaki enerji koridoru olarak da önemini arttırmıştır.

Dışişleri Bakanlığı'nın verilerine göre, Pekin'den Avrupa'ya gönderilen 10 milyon konteynırın yalnızca yüzde 4'ü Kuzey Koridoru olarak ifade edilen Trans-Sibirya Demiryolu üzerinden sevk edilirken, yüzde 96'sı denizyolundan gönderilmektedir (mfa.gov.tr, 2022). Edirne-Kars Hızlı Tren ve Bağlantıları Demiryolu Projesi başta olmak üzere, güzergâh bütünüyle tamamlanarak Kuşak-Yol Projesi'ne eklemlendiğinde Çin ve Avrupa arasında 45 günü bulan taşıma süreleri 15 güne inecektir. 6 Kasım 2019'da Orta Çin'deki Shaanxi Eyaleti'nin başkenti Xian'dan kalkan ve İstanbul Marmaray tüneli üzerinden ilk kez İstanbul Boğazı'nın altından geçen ilk yük treni 850 metre uzunluğundaydı. Bu çerçevede Orta Koridor, Trans-Sibirya hattından 2000 kilometre daha kısa mesafeye sahip olacak olup, bu durum emek, para ve zamandan tasarruf olarak önemli imkanlar sağlayacaktır.

Bu bağlamda dünya konjonktüründe, güç dengeleri çok uzun bir aradan sonra Avrupa'dan Asya coğrafyasına kaymaya başlamışken, Kuşak ve Yol Projesi'yle Türkiye'nin var olan jeostratejik

önemi daha da artmıştır. Orta Koridor'da yalnızca bir transit ülke olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Türkiye, Kuşak ve Yol Projesi'nin içinde barındırdığı çok boyutlu imkanlardan faydalanmanın proaktif-stratejisini inşa ve tahkim etmelidir.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD ve SSCB ekseninde oluşan iki kutuplu güçler dengesi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bozularak, ABD merkezli tek kutuplu dünya düzeninin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Böylelikle dünya ekonomisi ve siyasetinin tek ve süper gücü ABD olmuştur. Ancak 1990'lı yıllardan sonra Singapur, Tayvan, Hong Kong ve Güney Kore gibi Asya Kaplanları olarak adlandırılan kıta devletlerinin yanı sıra Çin'de ekonomik ve ticari alanda meydana gelen baş döndürücü gelişmeler, dünya güç dengelerinin Atlantik'ten Pasifik'e kaydığı şekilde güçlü analiz ve yaygın değerlendirmelere sebep olmuştur. ABD'nin dünyanın süper gücü ve hâkimi olma vasfını Çin'e devredecek olması ise, Batı'nın yüzyıllardır süren üstünlüğünün sarsılması anlamına geldiğinden muazzam ölçekte önemli bir olaydır.

Asya'nın dünyada denge unsuru, Çin'in ise süper güç olacağı şeklindeki analizler kadar dikkat çeken bir başka konu ise Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013 yılında Kazakistan'ın Astana şeklinde deklare ettiği Kuşak ve Yol İnisiyatifi adlı projedir. Asya'yı demir, kara ve hava yolları, petrol ve doğal gaz boru hatları, limanlar ve fiber optik bağlantılarla dünyanın geri kalanına eklemeyecek Kuşak ve Yol Projesi, kapsamı, ekonomik büyüklüğü, hedefleri ve vizyonu ile insanlık tarihinin en önemli projelerinden biridir. Çin Devrimi'nin yüzüncü yıl dönümü olan 2049 yılında tamamlanması düşünülen proje için 2030'a kadar 26 trilyon dolarlık altyapı yatırımı gerçekleştirileceği öngörülmektedir.

Kuşak ve Yol Projesi, temelde *Kuşak*'a atfen İpek Yolu Ekonomik Kuşağı ve *Yol*'a atfen 21. yüzyıl Deniz İpek Yolu'nun akis noktalarından oluşan 'Kuzey, Güney ve Orta Koridor'da 6 güzergâhtan oluşmaktadır. Bunlar arasında Orta Koridor, Çin'i Türkiye üzerinden Avrupa'ya bağlayacak olan en cazip koridordur. Nitekim, diğer yollara göre daha ekonomik, güvenli ve kullanışlı olan Orta Koridor, proje açısından stratejik öneme sahiptir. Bütünüyle kullanıma geçtiğinde, Türkiye'nin bir yanda Çin; diğer yanda Avrupa ile olan entegrasyonunu artıracak olan Orta Koridor; aynı zamanda Zengezur Koridoru'nun da hayata geçmesiyle, (Türkistan ve Kafkasya ile organik bağımlı tesis ederek), Türkiye'nin Türkistan ve Kafkasya coğrafyası ile organik bağ kurmasına da vesile olabilecektir.

Türkiye, jeostratejik önemi, sahip olduğu nitelikli nüfusu, turizm, teknoloji, ulaştırma, iletişim ve üretim kapasitesinin yanı sıra kadim tarihi ile Kuşak ve Yol İnisiyatifi için büyük önem taşımaktadır. Bununla beraber, Türkiye'nin de projeden oldukça büyük imkân ve faydalar elde edebilmesi mümkündür. Kuşak ve Yol Projesi açısından, alternatiflerine göre daha istikrarlı, güvenli, ekonomik bir güzergâhta ve kilit noktada olan Türkiye yaptığı büyük yatırımlarla TRECECA'nın ve Orta Koridor'un bağlantılarının neredeyse tamamını tesis etmek üzeredir.

Dünya ekonomisi ve ticaretinin sıklet noktasının Asya'ya kaydığı günümüz konjonktüründe topraklarının yüzde 97'si Asya'da bulunan Türkiye, Asya odaklı bölgesel oluşumların, ticari, askerî, ekonomik ve siyasi iş birliklerinin dışında kalmamalıdır. Nitekim bir doğal kaynak rezervi zengini olmayan Türkiye'nin jeostratejik önemi tarih boyunca artacak bir kıymettir. Türkiye, bir yönüyle Tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılmasını da kapsayan Kuşak ve Yol Projesi'ne giriş ve geçit güzergâhı olarak eklenmekten itinayla kaçınmalı, projeye doğru, rasyonel ve sürdürülebilir politikalarla kaynaşarak entegre olmalıdır.

Bu bağlamda Türkiye, Şanghay İşbirliği Örgütü (SCO), Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN), Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık (RCEP), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) gibi Asya odaklı bölgesel oluşumların bir parçası olmayı önemserken; romantik bir yaklaşımın ötesine geçilerek Türk Devletleri Teşkilatı'nı da realist bir ekseninde ve stratejik temeller üzerinde ele alıp değerlendirmelidir. Kuşak ve Yol İnisiyatifi'ne eklenmiş bir Türk Devletleri Teşkilatı bir yandan Türkiye'nin tarihsel ve kültürel mirası itibarıyla Türkistan ile olan bağımlı

güçlendirirken, öte yandan uluslararası ilişkiler teorileri içinde realist yaklaşımın çoklu parametreleriyle açıklanabilecek potansiyel kazançlardan fayda sağlamasına imkân tanıyacaktır.

Son kertede dünya siyaset ve ekonomisinin ağırlık merkezi, neredeyse iki yüz yıl sonra el değiştirirken, Türkiye'nin ortaya koyduğu Asya'ya yönelik politikası, stratejik ve sürdürülebilir hamlelerle doğru yönetilmesi ve iyi tasarlanması gereken bir politikadır. Bu anlamda Kuşak-Yol Projesi, Türkiye'nin kurulu düzene alelade eklenilebileceği bir oluşum değil; bir tarafta Avrupa, öte tarafta Asya ve özellikle Türkistan ve Kafkasya coğrafyasıyla kaynaşması için önemli potansiyeller ve imkânlar barındıran tarihî bir fırsattır.

Kaynakça

- BAY, E. (2018, 01 24). *paraborsa.net*. 02 04, 2022 tarihinde Dünya Ekonomisinde Tarihe Dönüş(mü): Yeni İpek Yolu ve Değişen Ekonomik Güç Dengesi: <https://www.paraborsa.net/i/dunya-ekonomisinde-tarihe-donusmu-yeni-ipek-yolu-ve-degisen-ekonomik-guc-dengesi/> adresinden alındıbyjus.com, 2022).
- data.gov.bd. (2022). *The World in 2050 and Bangladesh's Standing*. 09 30, 2022 tarihinde data.gov.bd: <http://data.gov.bd/story/world-2050-and-bangladesh%E2%80%99s-standing> adresinden alındı
- DEMİR, N.; TEKİR , O. (2018). Marshall Planı, Yeni İpek Yolu Projesi ve Çin-ABD Rekabeti. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 32-45. doi:<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/503833>
- ebrd.com. (2022). *ebrd.com*. 03 06, 2022 tarihinde Belt and Road Initiative (BRI): <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html> adresinden alındı.
- ERKAN, A. Ç.; EMİNOĞLU, A. (2019). Grand Strateji Olarak Kuşak ve Yol İnsiyatifinde Arktik: Kutup İpek Yolu'nun Çin-Rusya Enerji İş Birliğindeki Rolü. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 2019 Özel Sayısı, 145-173.
- İNANÇLI, S; AYHAN, B. (2020). İpek Yolu'nun Canlandırılması Bağlamında Uluslararası Ticaretin Yeniden Dizayını. *Sakarya İktisat Dergisi*, 100. Yıl Milli Egemenlik Özel Sayısı, 5(1), 1-19. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sid/issue/59830/864381> adresinden alındı
- KİSSİNGER, H. (1994). *Diplomasi*. (İ. H. Kurt, Çev.) New York: Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları.
- LEAVY, B. (2018). China's "New Silk Road" Initiative – Implications For Competitors And Partners, Near And Far. *Strategy & Leadership, Emerald Publishing Limited*, 46(2), 34-40. doi:10.1108/SL-12-2017-0129
- oecd-ilibrary.org. (2018). *The Belt and Road Initiative in The Global Trade, Investment And Finance Landscape*. 04 11, 2022 tarihinde oecd-ilibrary.org: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/bus_fin_out-2018-6-en/index.html?itemId=/content/component/bus_fin_out-2018-6-en adresinden alındı.
- PETERSEN, A. (2011). *The World Island, Eurasian Geopolitics And The Fate Of The West*. California: Praeger.
- PwC. (2017). *The Long View: How Will The Global Economic Order Change By 2050?* PwC. www.pwc.com/structure adresinden alındı.
- pwc. (2017, 02 07). *UK could remain a top 10 global economy in 2050, despite Brexit*. 09 04, 2022 tarihinde pwc.blogs.com: https://pwc.blogs.com/press_room/2017/02/uk-could-remain-a-top-10-global-economy-in-2050-despite-brexit.html adresinden alındı.
- SERVANTİE, D. (2016). *TRACECA Projesi: Yeni İpek Yolu*. İktisadi Kalkınma Vakfı.
- STERİOTİ, A. (2017). The Significance of China's 'String of Pearls Strategy'. *International Business Transactions in the People's Republic of China*, 1-29. <https://ssrn.com/abstract=2951903> adresinden alındı.
- strategicfront.org. (2017, 12 23). *China's "String of Pearls": The encirclement of India & how to break the chakravayuh?* 09 12, 2022 tarihinde strategicfront.org: <https://www.strategicfront.org/chinas-string-pearls-encirclement-india-break-chakravayuh/> adresinden alındı.

- The White House. (2009, 11 17). *Joint Press Statement by President Obama and President Hu of China*. 07 19, 2022 tarihinde [obamawhitehouse.archives.gov](https://obamawhitehouse.archives.gov/press-office/joint-press-statement-president-obama-and-president-hu-china): <https://obamawhitehouse.archives.gov/press-office/joint-press-statement-president-obama-and-president-hu-china> adresinden alındı.
- WIJESİNGHE, H. V. (2018). The Geographical Fulcrum of the 21st Century-Revisiting the Heartland Theory. *The International Journal Of Humanities & Social Studies ISSN 2321 - 9203*, www.theijhss.com, 6(7), 153-163.
- www.aa.com.tr. (2021, 03 30). www.aa.com.tr. 04 27, 2022 tarihinde Türkiye stratejik konumuyla ulaşım rotası 'Orta Koridor'da kilit ülke haline geldi: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-stratejik-konumuyla-ulasim-rotasi-orta-koridorda-kilit-ulke-haline-geldi/2192372> adresinden alındı.
- www.mfat.govt.nz. (2022). www.mfat.govt.nz. 07 27, 2022 tarihinde Trans-Pacific Partnership Agreement (TPP): <https://www.mfat.govt.nz/en/trade/free-trade-agreements/free-trade-agreements-concluded-but-not-in-force/trans-pacific-partnership-agreement-tpp/> adresinden alındı.
- YILMAZ, S. (2019). Bir Kuşak Bir Yol Projesi Kavramlar, Aktörler, Uygulamalar. S. Yılmaz içinde, *Bir Kuşak Bir Yol Projesi Kavramlar, Aktörler, Uygulamalar*. Ankara: Astana Yayınları.

İpek Yolu'nun İki Durağı Arasındaki Şiir Bağı: Heratlı Ali Şîr Nevâyî'nin Diyarbakırlı Divan Şairlerine Etkisi

The Poetry Link Between the Two Stops of the Silk Road: The Effect of Ali Şîr Nevâyî from Herat on Divan Poets from Diyarbakır

Orhan KURTOĞLU*

Özet

Dünyanın en eski ticaret yollarından birisi olan İpek Yolu, taşınan ticari metallerin yanında güzergâhı üzerinde bulunan dil, kültür ve inançların birbirini tanımlarına, birbirlerinden etkilenmelerine zemin hazırlamış bir mecraadır. Asya'dan başlayıp Avrupa ortalarına kadar devam eden bu yol ile farklı coğrafyalarda yaşayan insanların ürettikleri somut ve somut olmayan kültürel unsurlar görece kısa sayılabilecek bir süre içerisinde muhataplarına ulaşabilmiştir.

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türk topluluklarının birbirlerinden haberdar olmaları ve karşılıklı olarak etkilenmeleri de bu gibi ticaret yolları ile sağlanabilmiştir. Ulaşım ve iletişim imkânlarının bütün zorluk ve sınırlılığına rağmen farklı coğrafyalardaki iki önemli şehir olan Herat ve Diyarbakır'da yaşayan sanatçılar da bu ticaret yolunun imkânlarından dolayı olarak istifade etmişlerdir. Heratlı Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri geniş Türk coğrafyasının pek çok yerinde olduğu gibi Diyarbakırlı şairler üzerinde de derin etkiler bırakmıştır.

Bu tebliğde Nevâyî'nin şiirlerinin Diyarbakırlı şairler üzerindeki tesiri konu edilmiş ve Türk dünyasının iki ucundaki bu iki şehrin çok canlı bir iletişim içerisinde buldukları kaleme alınan şiirlerin delaletiyle ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Herat, Diyarbakır, Ali Şîr Nevâyî, Diyarbakırlı Divan şairleri, Nazire.

Abstract

The Silk Road, one of the oldest trade routes in the world, is a channel that paved the way for the languages, cultures and beliefs on its route to get to know each other and to be influenced by each other beside of the commercial commodities transported. With this road, which starts from Asia and continues to the middle of Europe, the tangible and intangible cultural elements produced by people living in different geographies were able to reach their addressees in a relatively short period of time.

Turkish communities spread over a wide geography to be aware of each other and their mutual influence could be provided by such trade routes. Despite all the difficulties and limitations of transportation and communication opportunities, artists living in Herat and Diyarbakır, two important cities in different geographies, also indirectly benefited from the opportunities of this trade route. The works of Ali Şîr Nevâyî from Herat left a deep impacts on the poets of Diyarbakır as well as in many parts of the wide Turkish geography.

In this paper, the effect of Nevâyî's poems on the poets of Diyarbakır is discussed and it is revealed with the signification of the poems that these two cities at the two ends of the Turkish world are in a very lively communication.

Keywords: Silk Road, Herat, Diyarbakır, Ali Şîr Nevâyî, Divan poets from Diyarbakır, Nazire.

* Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, orhan.kurtoglu@hbu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0001-6640-0937>

0. Giriş

İpek Yolu, dünyanın bir ucundan diğer ucuna ticari metalarla birlikte kültür ve medeniyet unsurlarının da taşındığı bir yoldur. Bu yönüyle İpek Yolu yüz yıllar boyunca farklı milletler, diller, dinler, kültürler ve medeniyetler arasında adeta köprü görevi görmüştür. Bu özelliğiyle birbirine bağladığı coğrafyalarda bazı ortak değerlerin, duygu ve düşüncelerin oluşmasına da vesile olmuştur.

Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz üzerinden Afrika ve Avrupa'ya kadar uzanan, insanlık tarihinin en eski ve en işlek ana yollarından biri olan bu ticaret yolunun İpek Yolu diye anılmasının sebebi Çin'de üretilerek dünyaya yayılan ipek dokumacılığıdır.

İpek yolu, iletişim imkânlarının günümüzle kıyaslanamayacak şartları içerisinde coğrafya ve kültürlerin birbirlerinden haberdar olmalarına ve bir bölgede üretilen somut ve somut olmayan kültürel unsurların şaşılacak derecede hızlı ve etkili bir şekilde taşınmasına imkân sağlayan bir ticaret yolu olmuştur. Kitleli hareketliliğin günümüze göre oldukça sınırlı olduğu dönemlerde bu güzergâhta seyahat eden tacirler vasıtasıyla milletler ve kültürler birbirlerinden haberdar olmuşlar ve karşılıklı bir etkileşim içerisine girmişlerdir.

Bu genel durum Türk kültür ve sanatı için de söz konusu olmuş, çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türk topluluklarının birbirlerinden haberdar olmaları ve karşılıklı olarak etkilenmeleri savaşlar yanında bu gibi ticaret yolları ile sağlanabilmiştir.

Bu güzergâhta ticari faaliyetlerini sürdüren tacirler Batı'dan Doğu'ya, Batı'dan Doğu'ya ihtiyaç duyulan metaların yanında dilleri, kültürleri, o coğrafyalarda ortaya konulan sanat ve edebiyat ürünlerini de taşımış, fiziken bir araya gelme imkân ve ihtimaline sahip olmayan kişi ve toplumların etkileşimlerine sebebiyet vermiştir.

Bu bağlamda Türk siyaset, kültür ve edebiyat tarihinin iki önemli coğrafyası olan Türkistan ve Anadolu da bu etkileşim içerisine girmiştir.

“Türkiye Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde, demografik yapıda, sosyal, kültürel ve dinî alanlarda Orta Asya etkisi uzun süre devam etmiştir. Bunda, şüphesiz XI. yüzyılda başlayıp XIII. yüzyıl boyunca devam eden ve kimi zaman yoğunlaşan, kimi zaman da durulan göç dalgalarının büyük rolü olmuştur. XIV. yüzyıl başlarından itibaren bu kitle göçleri her ne kadar kesintiye uğrasa da, Orta Asya kültürünün Anadolu Türklüğü ile olan bağlantısı devam etmiştir. Bundan sonra Anadolu'ya gelen âlim, mutasavvıf ve sanatkarlar için, Orta Asya'daki siyasî ve sosyal şartlardan kaynaklanan zorunluluklardan ziyade, XIV ve bilhassa XV-XVI. yüzyıllarda Anadolu'da ilmî ve kültürel hayatta görülen gelişmeler daha yönlendirici olmuştur.” (Çiftçiöğlü 2008: 146).

Yukarıda çerçevesi çizilen iletişim, devletlerin siyaset ve ticaret merkezlerinde çok daha canlı olmuştur. Bu merkezlerin, etkileşimin lokomotif mekânları olması gayet tabii bir durumdur. Ancak taşra olarak değerlendirilebilecek merkezlerdeki bu etkileşim daha büyük anlam ifade etmektedir.

Anadolu Türklüğünün siyasi merkezi olan İstanbul ve burada yaşayan sanatçılarla Türkistan sanatçıları arasında tabii bir iletişim söz konusuydu. Osmanlı Devletinin daha Fatih döneminden itibaren bir devlet politikası olarak benimsediği İstanbul'un dünyanın en önemli bilim, kültür ve sanat merkezi yapma ideali sayesinde dünyanın dört bir yanından olduğu gibi Türkistan'dan da pek çok bilim ve sanat adamının başta İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul'a gelmesini sağlamıştı. Bu gayretler sayesinde Türkistan'daki bilimsel ve kültürel birikimin İstanbul başta olmak üzere tüm Osmanlı topraklarına taşınmasında önemli rol oynamıştır.

1. İpek Yolu'nda İki Önemli Durak

Bu tebliğde söz konusu edilen Herat ve Diyarbakır şehirleri Türkistan ve Anadolu'nun kadim İpek Yolu üzerinde bulunan önemli duraklarından. Bugün Afganistan'ın batısında yer alan Herat ve dâhil olduğu Herat Vilayeti, bulunduğu coğrafyanın stratejik, ticari ve kültürel yönlerden

son derece önemli bir yerleşim yeridir. Tarihi çok eskilere dayanan şehir, bulunduğu coğrafi ve stratejik konumu dolayısıyla çok sık el değiştirmiş, bir müddet Sasaniler ve Akhunların hâkimiyetinde kaldıktan sonra Hz. Osman'ın hilafeti sırasında savaşılmadan sulh yoluyla İslam topraklarına katılmıştır. Abbasi, Gazneli, Selçuklu ve Harzemşahlar egemenliğinde de kalan Herat, Cengiz Han ve Timur'dan sonra Karakoyunlular, Özbekler, Safeviler ve Babürlülerin eline geçmiştir (Uslu 1998: 215-216).

“Herat kültür ve sanat açısından en önemli dönemini Timurlu yönetiminde yaşamış ve bu dönemde ortaya çıkan Herat ekolü Osmanlılar'dan Bâbürlüler'e kadar bütün İslâm sanat merkezlerinde etkisini hissettirmiştir. (...) Hüseyin Baykara döneminde (1469-1506) edebiyat ve sanata, özellikle Türk diline önem verilmiş; Uygurca ve Çağatayca eserler kaleme alınmıştır. Hüseyin Baykara, çeşitli ağaç ve çiçeklerle süslü bir bahçesi olan Cihânârâ sarayı ile kendi adını taşıyan bir cami ve medrese inşa ettirmiş, Şifâiye adı verilen tıp okulu ve hastane de onun döneminde hizmete girmiştir. Sanatçıları koruyan ve destekleyen Baykara'nın veziri Ali Şîr Nevâî'nin, İncil kanalı üzerinde yer alan Bâğ-ı Şâh adlı sarayı ile külliyesi meşhurdu. XV. yüzyılın sonuna doğru mimari eser ve medreselerle süslenen şehir nüfus bakımından büyük bir gelişme göstermiştir. Türk müziğinde Herat ekolü bu dönemde ortaya çıkmış ve en parlak devrini yaşamıştır. 1381-1510 yılları arasında etkili olan, Abdülkadir-i Merâğî ve Gulâm Şâdî'nin temsil ettiği kabul edilen bu ekolün form, makam ve usul anlayışı ile Osmanlı müziğini büyük ölçüde tesirinde bıraktığı iddia edilir. Herat ayrıca halıcılık, ciltçilik, hat sanatı, tezhip, bakır işlemeciliği, ipek mensucat, seccade dokumacılığı ve minyatür sanatının geliştiği bir yer olarak şöhret bulmuş; (...) böylece Herat, sarayın destek ve himayesiyle kültür ve sanat faaliyetlerine merkez olmuş, tezhip, cilt, minyatür ve hat sanatlarında yine Herat ekolü diye adlandırılan yeni bir üslup doğmuştur.” (Uslu 1998: 216).

İpek Yolu'ndaki önemli duraklardan bir diğeri olan Diyarbakır ise tarih boyunca önemini kaybetmeyen ticaret ve ulaşım yollarının keşiştiği bir noktada kurulmuş, Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerindedir. Çevrede yapılan kazılar, ilk yerleşme tarihinin 9000 yıl öncesine kadar uzandığını ortaya koymuştur. Bölgenin Hurri-Mitanni, Asur, Urartu, Pers ve Makedonyalılar hâkimiyetlerine sahne olduğu bilinmektedir. Ayrıca bütün Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi Diyarbakır ve çevresi de uzun süre Sâsâniler ile Bizans arasındaki mücadeleye sahne olmuştur (Ünal 1999: 177).

Sahip olduğu coğrafi, stratejik ve ticari özellikleri dolayısıyla Herat'la benzer bir kader yaşayan Diyarbakır da pek çok devletin hâkimiyeti altında kalmıştır. 7. yüzyıldan itibaren Arap; 1085 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresi altına giren Diyarbakır ve çevresi, bundan sonra da sırasıyla Artuklular, Eyyübîler, Anadolu Selçukluları, İlhanlı, Timur, Akkoyunlu ve Safevî hâkimiyetlerinde kalmıştır. “Diyarbakır bu dönemlerde daha ziyade gelişmiş, böylelikle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması sürecinde önemli bir geçiş noktası özelliği kazanmıştır.” (İsen 1997: 83). 16. yüzyılda Osmanlı idaresiyle tanışan şehrin, bu dönemde doğuda Van-İran, güneydoğuda Mardin-Musul-Bağdat, güneybatıda Malatya-Sivas karayollarının merkezi durumundaki konumu, buraya ticari bir önemle birlikte, ekonomik bir güç de kazandırmıştır (Göyünç 1994: 467). Diyarbakır, Osmanlı devrinde en büyük ve en önemli eyaletlerden birinin merkezi, aynı zamanda İran'a sefer eden orduların hareket üssü ve kışlağı olmuştur (Yinanç 1977: 624).

“Geçmişinde çeşitli milletlerin askerî ve siyasî üstünlük kurmak için çaba sarf ettiği Diyarbakır, böylelikle farklı kültürlerin düello sahası haline gelmiştir. Çünkü bu coğrafi ortamda kalıcılıklarını korumak için milletler, sosyo-kültürel kimliklerini de yöreye taşımışlardır. Nitekim Türkler siyasî ve askerî üstünlüğü sağladıktan sonra yöreye hareketli bir sosyo-kültürel yatırım başlatmışlardır. (...) Türk kültür ve medeniyeti dinamik bir süreç içinde değişik Türk boyları vasıtasıyla Diyarbakır bölgesinde kökleştirilmiş, bu nedenle siyasî otoriteyi elinde bulunduranların isim ve unvanlarındaki farklılaşmaya rağmen bölgenin Türk kimliği değişmemiştir.” (Akgündüz 1998: 65).

XI. yüzyıldan itibaren Türk boyları ile dolan ve Marco Polo ve Josefa Barbara gibi Batılı seyyahlar tarafından Turcomania (Türkmen Ülkesi) adı verilen bu yörenin ahali Karakoyunlu

ve Akkoyunlu Türkmenleri'nin evlatlarıdır (Aka 1998: 185). 1816'da Diyarbakır'a gelen Buckingham da, şehrin 50.000 kişi olarak tahmin ettiği nüfusunun büyük bir çoğunluğunu asker, devlet memuru, tüccar ve sanatkâr olmak üzere Türklerin oluşturduğunu söylemektedir (Göyünc 1994: 468).

Tarihi boyunca birçok millet ve medeniyetin uğrak yeri olmak özelliğini hiçbir zaman kaybetmeyen Diyarbakır'ın bu, çeşitli kültür ve medeniyetlere beşiklik eden Orta Doğu ve Anadolu coğrafyası içinde söz konusu kültür ve medeniyet tecrübelerinden etkilenmemesi düşünülemeyeceğinden (Akgündüz 1998: 65) şehir, tarihi boyunca üzerinde hüküm süren milletlerin kültürlerinden derin izler taşımaktadır.

İpek Yolu'nun iki önemli durağı olan Herat ve Diyarbakır arasındaki uzun mesafe kimi âlim ve sanatçılar marifetiyle kısalmış, Türk dünyasının bu iki önemli kültür merkezi arasında manevi bir bağ oluşturulmuştur.

2. Nevâyî ve Diyarbakırlı Şairlere Etkisi

Türkistan coğrafyasında yetişen ve değişik coğrafyalardaki Türk kültür varlığını en güçlü şekilde etkileyen isimlerin başında Herat'ın kültürel yapısının oluşmasına yönetici ve sanatçı olarak katkı sağlayan; Türk bilim, kültür ve edebiyat dünyasının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Ali Şîr Nevâyî gelmektedir. Türk edebiyatının en velut isimlerinden birisi olan Nevâyî, eserleriyle hem kendi coğrafyasında hem diğer Türk coğrafyalarında; hem çağdaşı hem de daha sonraki pek çok ismi etkilemiş bir isimdir.

Sanatçı ve ekollerin etki ve etkileşimi ile ilgili en somut veriler yine geleneğin kendisi tarafından sunulmaktadır. Klasik Türk edebiyatında sanatçıların etki alanını tespit etmenin yollarından birisi eserlerinin istinsah yerlerine göre coğrafi yaygınlık iken bir diğeri de şairler arasındaki nazireleşmelerdir. Türk dil, edebiyat, kültür ve bilim dünyasının dahi isimlerinden birisi olan devlet adamı, âlim ve sanatkâr Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinin nüshalarından hareketle etki alanını tespit ettiğimiz daha önceki bir çalışmada,

“Nevâyî'nin eserlerinin 1480 yılından 19. yüzyıla kadar oldukça geniş bir zaman diliminde, birbirinden görece uzak bölgelerde pek çok kez istinsah edilmiş çok sayıda nüshalarının bulunduğu; bu durumun onun eserlerinin bugünkü adlarıyla İran, Hindistan, Özbekistan, Afganistan, Mısır, Arabistan ve Türkiye gibi ülkelerde istinsah edilmesi ihtiyacıyla oluştuğunu ve sanatçının bu bölgelerde derin bir etkisi olduğu” ortaya konulmuştur (Kurtoğlu 2021: 339).

Ali Şîr Nevâyî'nin Fatih devrinden itibaren Anadolu Sahası Türk edebiyatını etkilediği görülmektedir. Birinci derecede Nevâyî etkisinde kalan Karamanlı Nizâmî, Adnî Mahmud Paşa, Avnî (Fatih), Sinan Paşa, Ahmed Paşa, Necâtî Bey, Cafer Çelebi, Muhibbî, İbn Kemâl, Lâmiî, Kâtibî (Seydî Ali Reis), Cemîlî, Âşık Çelebi, Hayâlî, Şarklı Sürûrî, Basîrî, Usûlî, Hamdullah Hamdî, İstanbullu Ulvî, Bahtî ve Muhyî vs. gibi bir kısmı aynı zamanda devirlerinin en önemli sanatçıları olan isimler, onun tesirinin gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

Nevâyî'nin etkilediği bir grup sanatçı da İpek Yolu'nun Anadolu'daki önemli duraklarından birisi olan Diyarbakır'da yaşamıştır. Klasik Türk edebiyatının farklı yüzyıllarında yaşayan bu şairler üzerindeki tesiri de onun sanat gücünün en önemli işaretlerinden biri kabul edilmelidir.

Nevâyî etkisinin en bariz görüldüğü Diyarbakırlı isimlerin başında 16. yüzyılda yaşamış Cemîlî (ö. 1543)'dir. *Latîfî Tezkiresi*, *Kınalızâde Tezkiresi* ve *Kâmûsu'l-a'lâm*'da Türkistanlı (Canım 2000: 217; Kutluk 1989: 262; Şemseddîn Sâmî 1316: 1838); *Zübdetü'l-Eş'âr* ve *Tuhfe-i Nâilî*'de Diyarbakırlı (Kayabaşı 1997: 217; Kurnaz ve Tatçı 2001: 159), *Sehî Tezkiresi*'nde ise Türkmen (Kut 1978: 246; İsen 1998: 250) bir şair olduğu bildirilen Cemîlî, Türkistanlı olduğunu kaydeden kaynaklara göre uzun süre önce Anadolu'ya gelmiş, Diyarbakır'da yaşamış ve burada vefat etmiştir. Düzenli bir eğitim görmeyen Cemîlî, yeteneği sayesinde irticalen şiirler söyleyebilen, özellikle de gazelleri ile ünlü bir şairdir. Latîfî, Cemîlî'nin şiirlerinin önemli bir kısmının

Nevâyî'ye nazire olduğunu, Nevâyî'nin üç ciltlik *Dîvân*'ındaki gazellerin tamamına nazire söylediğini belirtir. Bilinen tek eseri olan *Dîvân*'ı tümüyle Doğu Türkçesi ile yazılmış olmakla birlikte zaman zaman Batı Türkçesi izleri görülmektedir. Cemîlî'nin en belirgin özelliği Türkistan ve Anadolu Türk edebiyatları arasındaki ilk köprü isimlerden biri olmasıdır (Yıldız 2020).

Cemîlî Dîvânı'nda Nevâyî etkisinde söylenmiş pek çok manzume bulunmaktadır. Bu etkinin bir kısmının Nevâyî şiirlerine nazire, bir kısmının ise onun etkisi ile vezin, kafiye, anlam, imaj vs. benzerlik ve ortaklıkları olan manzumeler olduğunu söylemek mümkündür. Cemîlî'nin şiirleri arasında Nevâyî etkisiyle yazıldığını tespit edilen beyitler şunlardır:

Nevâyî

Köngülde nakş andak bağlamış bir nâzenîn sûret
Ki mümkün irmes andak tartmak nakkâş-ı Çîn sûret (Kaya 1996: 86)

Cemîlî

Köngül levhinde kim kıldı ıyân ol meh-cebîn sûret
Anıng tek çekmedi nakkâş-ı Çîn bir nâzenîn sûret (Gençtürk 2002: 141)

Nevâyî

Dûzâh ehliga tamug şu 'lesi bolgay dem-i Îsî
Körseler şâm-ı gamım dûdı ara şu 'le-i fûrkat (Kaya 1996: 79)

Cemîlî

Dûzâh iline damu otı gülşen olur ger
Körse meni köydürdüğünü âteş-i fûrkat (Gençtürk 2002: 141)

Nevâyî

Ol melek-sîmâ ki salmış hüsnidin âlemga ot
Kayda koygay salmayın cins-i benî âdemga ot (Kaya 1996: 85)

Cemîlî

Şem 'i rûyungdın ki düşdi ay perî âlemga ot
Ni acebdür düşse ger andın benî âdemga ot (Gençtürk 2002: 142)

Nevâyî

Yârdın ayru köngül mülki durur sultânı yok
Mülk kim sultânı yok cismi durur kim cânı yok (Kut 2003: 250)

Cemîlî

Her kimi görseng anıng cânânı yok
Bir kurı kalıp bil anı cânı yok (Gençtürk 2002: 142)

Nevâyî

Urûcung akşamı bolmay tokuz sipihr hicâb
Yüzüng hacâletidin mihr olup velî mahcûb (Kut 2003: 57)

Cemîlî

Mi 'râc tûni bolmadı ger çarh hicâbing
Kün şem 'i yüzüng körgeç özin eyledi mahcûb (Gençtürk 2002: 142)

Nevâyî

Ot içre tüşse bolur nisbeti semender dik
Kişi ki ışkıng otıga özin kılıp mensûb (Kut 2003: 57)

Cemîlî

Ot içre özin kıldı semenderga münâsib
Işkıng otıga kim ki özin eyledi mensûb (Gençtürk 2002: 143)

Nevâyî

Agzının sırrı manga ma'lûm eger irmes ni ayb
Hîç kimgе zerreî çün birmemiş Hak ilmi gayb (Kut 2003: 65)

Cemîlî

Agzı remzin hurde-dânlar bilmese anıng ne ayb
Zerrece fehm eylemek yok hîç kime çün sırr-ı gayb (Gençtürk 2002: 143)

Nevâyî

Yâ hayâl-i beng yâhûd hânekâh fikri idi
Her kerâmât ü makâmâtı ki ifşâ kıldı şeyh (Kut 2003: 109)

Cemîlî

Yâ hayâl-i beng idi yâ fi'l-i şeytân idi ol
Ay Cemîlî her kerâmâtı ki ifşâ kıldı şeyh (Gençtürk 2002: 143)

Nevâyî

Nutkı cân birmek kılur ol la'l-i handân birle bahs
Râst İsí dik ki kılğay âb-ı hayvân birle bahs (Kut 2003: 94)

Cemîlî

Ay perî-veş lebreringle âb-ı hayvân kıldı bahs
Gûyiyâ kim İsí ile cism-i bî-cân kıldı bahs (Çetindağ 2002: 158)

Nevâyî

Cevr ü zulmüng gerçi ölmeklik nişânıdur manga
Çün ki sindindür hayât-ı câvidânîdür manga (Türkay 2002: 13)

Cemîlî

Közlering ger kan kılur ölmek nişânıdur manga
La'l-i cân-bahşing hayât-ı câvidânîdür manga (Çetindağ 2002: 158)

Nevâyî

Çün küler yâ ni su külgen cism-i zârımnı körüp
Yıgılagay mu yâ ni yimrülgen mezârımnı körüp (Karaörs 2016: 56)

Cemîlî

Köymüşüm pervâne tik şem'-i cemâlingni körüp
Subh-ı ayşım tîre boldı zülf ü hâlingni körüp (Çetindağ 2002: 158)

Nevâyî

Kahrıng olsa barça işimdin melâletdür sanga
Lutfung olsa yüz mining dikdin ferâgatdür sanga (Kut 2003: 40)

Cemîlî

Bir perî hicrinde kim yüz nev' âfetdür manga
Ansızın ölmekligim bi'llâh beşâretdür manga (Çetindağ 2002: 159)

Nevâyî Dîvânlarıyla Cemîlî şiiirlerinin daha titiz bir karşılaştırması yapılabilirse Cemîlî'nin şiiirlerindeki Nevâyî tesirinin çok daha fazla olduğu ortaya çıkacaktır. Bu tip karşılaştırmalar, metinlerarasılık ve karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarına da katkı sağlayacaktır.

Nevâyî etkisindeki Diyarbakırlı şairlerden biri de Halife (ö. 1572) mahlaslı şairdir. *Ahdî Tezkiresi*'nde Diyarbakır'da doğan Halife'nin aslen Tebriz'den göçmüş bir aileden olduğu (Solmaz 2005: 287) belirtilmesine rağmen *Tezkîre-i Şuarâ-yı Âmid*'de babasının Hasankeyfli olduğu belirtilir (Ali Emîrî 1328: 269). Eğitim maksadıyla Halep ve Şam'a gidip o bölgenin âlim

ve şeyhlerine hizmette bulunan Halife, daha sonra İstanbul'a gelerek döneminin şairleriyle tanışma fırsatı bulmuştur. Bir müddet Türkistan ve Horasan bölgelerine seyahate çıkan şair, memleketi Diyarbakır'a dönerek muallimlik yapmış ve burada vefat etmiştir (Kaplan 2020).

Dîvan'ı olup olmadığı bilinmeyen Halife hakkında bilgi verilen *Tezkîre-i Şuarâ-yı Âmid*'de Nevâyî'ye nazire olarak yazılmış iki gazelinin matla beyitleri bulunmaktadır. Nevâyî'ye ait zemin şiir ile Halife'nin nazirelerinin matla beyitleri şunlardır:

Nevâyî

Kılgalı 'azm-i sefer ol kim manga dil-hâhdır
Aña öz hâlimdin irmes-sin Hudâ âgâhdır (Kadıoğlu 2018: 322)

Halife-i Âmidî

Râh-ı 'aşka bas kadem Hakk'a giden bu râhdır
Her ki gayrı râha bastıysa kadem güm-râhdır (Kadıoğlu 2018: 323)

Nevâyî

Göñül kim vaslîñ ister her taraf dâg-ı sitemlerle
Erer Yûsuf harîdârı nice eski deremlerle (Kadıoğlu 2018: 323)

Halife-i Âmidî

Açıp leb söylese ol gül çemende gonca-femlerle
'Aceb mi goncanîñ hasretten ağzı dolsa demlerle (Kadıoğlu 2018: 324)

Türkistan kökenli sanatçıların dışında Diyarbakır'da doğup büyümüş şairler üzerindeki Nevâyî tesiri daha ilginçtir. Aradaki zaman ve mesafeye rağmen Nevâyî etkisinde şiirler söylenmesi Nevâyî'nin büyüklüğünün somut delillerindendir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da yetişmiş ve ömrünü bir tüccar olarak burada geçirmiş (Beysanoğlu 1957: 165) Râmiş (ö. 1708) de Nevâyî'yi bilen, onun şiirlerini okuyup etkilenen isimlerden bir diğeridir. Ali Emîrî Efendi, *Tezkîre-i Şuarâ-yı Âmid*'inde ticarethanesi, döneminde Diyarbakır'ın önemli edebi mahfillerinden birisi olan Râmiş'in Nevâyî'ye nazire olarak yazılmış gazelinin matla beytini kaydetmektedir:

Nevâyî

Nî gam humâr kıldı ise kasd-ı cânımız
Bârdur çü genc-i mey-gede dârü'l-emânımız (Kadıoğlu 2018: 447)

Râmiş-i Âmidî

Pejmürde olsa her ne kadar gülüşüm yine
Cünbiş-fezâ-yı bâğ-ı cinândır hazânımız (Kadıoğlu 2018: 447)

Bir diğer Nevâyî muakkibi Diyarbakırlı şair de 18. yüzyıl divan şairlerinden Diyarbakırlı Lebîb'in torunu Refî-i Âmidî (ö. 1816)'dir. Asıl adı Muhammed, olan şair, 1756'da Diyarbakır'da doğmuştur. Refî-i Âmidî, Sultan I. Abdulhamid (1774-1789) devrinde otuz yaşlarında İstanbul'a gelmiş ve Diyarbakır valiliği yaptığı sırada tanıştığı Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya kasideler sunmuştur. Kadılık mesleğine geçen Refî, çeşitli şehirlerde kadılık yapmıştır. Devrinde şairliğinin yanında ilmi, açık sözlülüğü, nükteleri ve serbest hareketleriyle de tanınan Refî, Sultan II. Mahmud döneminde 1231/1816'da İstanbul'da ölmüştür. Refî'in *Dîvân ve Nazm-ı Dekâyık (Cân u Cânân)* olmak üzere iki eseri vardır (Öztoprak 2020).

Aileden şair olan Refî' de pek çok Türk şairi gibi Nevâyî'nin şiirlerinden etkilenmiş onun bir gazelini tanzir etmiştir:

Nevâyî

Nice zulmın tartayın ol serv-i hûrî-zâdeniñ
Yok mudur pâyâmî âyâ zulm ile bî-dâdınıñ (Kadioğlu 2018: 477)

Refî'-i Âmidî

Min Nevâyî tek nevâ aytıp n'ola dirsem Refî'
Nice zulmın tartayın ol serv-i hûrî-zâdeniñ (Aydemir 1989: 150)

Refî'in bu naziresinin dışında dolaylı olarak Nevâyî tesirinden bahsedebileceğimiz bir beyti daha vardır. Ali Emîrî'nin naklettiğine göre daha önce Nedim tarafından tanzir edilen Nevâyî şiirine Refî' de bir nazire yazmıştır. Ancak Emîrî, Alî Şîr Nevâyî'niñ dört divanında da bu vezin ve kâfiyede bir gazelinin bulunmadığını her iki şairin de gazellerinin Çağatayca olması sebebiyle Nevâyî'niñ ismini yâd ettiklerini düşünmektedir:

Nedîm-i Meşhur

Nevâyî rûhı kilkindin Nedîmâ köp tapar lezzet
Terennüm eylekecni yañlıg ün salıp nevâ tartıp (Kadioğlu 2018: 475)

Refî'-i Âmidî

Nevâyî vü Nedîmâ diñ Refî'â kilki-çâlâkim
Yazar bu resme nazm akranga ser-tâ-ser salâ tartıp (Kadioğlu 2018: 475)

Sonuç

Dünyanın en eski ticaret yollarından biri olan İpek Yolu üzerinde bulunan kadim şehirlerden Herat ve Diyarbakır, sanatçıları marifetiyle, aralarındaki uzak mesafeye rağmen, ticari metaların dışında hâsıl ettikleri kültürel değerleriyle de mesafeleri yakınlaştırmışlar, birbirlerinden her zaman haberdar olduklarını eserlerinde ortaya koydukları ipuçlarıyla somutlaştırmışlardır.

Şiir bağlamında ve Nevâyî özelinde değerlendirdiğimiz bu etkileşimin sanatın diğer alanlarında da bulunduğu şüphe yoktur. Meseleleri genel olarak ele alan çalışmaların sayfaları arasında kaybolan ya da daha iyimser bir ifadeyle dikkat çekmeyen bu hususların, meseleleri daha özelden değerlendiren çalışmalarla yeniden ele alınması bu uzak coğrafyalar arasında geçmişte belki de bugünden daha sıcak, daha yakın bir iletişimin olduğunu ortaya koyacaktır.

Kaynakça

- AKGÜNDÜZ, H. (1998). "Tarih Boyunca Çevresinin Eğitim, Bilim ve Kültür Merkezi Olarak Diyarbakır". *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*. Ankara: Ziya Gökalp Derneği Yay.
- Ali Emîrî. (1328). *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*. İstanbul.
- AYDEMİR, İ. A. (1989). *Refî-i Âmidî Divanı*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- BEYSANOĞLU, Ş. (1957). *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları I*. İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı.
- CANIM, R. (hızl.) (2000). *Latîfî-Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nüzemâ (İnceleme-Metin)*. Ankara: AKM Yay.
- ÇETİNDAG, Y. (2002). *Ali Şîr Nevâyî'nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ÇİFTÇİOĞLU, İ. (2008). "Orta Asya - Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar)". *Bilig*, 44: 143-172.
- GENÇTÜRK DEMİRCİOĞLU, T. (2002). *Cemilî Dîvânı (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- GÖYÜNÇ, N. (1994). "Diyarbakır". *İslâm Ansiklopedisi*, 9, İstanbul: TDV Yay. 464-469.

- İSEN, M. (1997). *Ötelerden Bir Ses*. Ankara: Akçağ Yay.
- İSEN, M. (1998). *Sehî Bey Tezkiresi Heşt-Behişt*. Ankara: Akçağ Yay.
- KADIOĞLU, İ. (hızl.) (2018). *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid: Ali Emîri Efendi*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58689.ali-emiri-efendi--tezkire-i-suara-yi-amidpdf.pdf?0>. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları. [Erişim Tarihi: 5.11.2022]
- KAPLAN, Y. (2020). "Halife, Halife Çelebi". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/halife-halife-celebi> [Erişim Tarihi: 5.10.2022].
- KARAÖRS, M. M. (hızl.) (2016). *Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü's-şebâb*. Ankara: TDK Yay.
- KAYA, Ö. (hızl.) (1996). *Ali Şîr Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber*. Ankara: TDK Yay.
- KAYABAŞI, B. (1997). *Kafzâde Fâizi'nin Zübdetü'l-Eş'âr'ı*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- KURNAZ, C. ve TATÇI, M. (hızl.) (2001). *Mehmed Nâil Tuman Tuhfe-i Nâil-Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*. Ankara: Bizim Büro Yay.
- KURTOĞLU, O. (2021). "Eserlerinin İstinsah Yerlerine Göre Ali Şîr Nevâyî'nin Etki Alanı". *Ali Şîr Nevâyî Sempozyumu (5-6 Şubat 2021) Bildirileri*. Taşkent. s. 334-342.
- KUT, G. (1978). *The Tezkire of Sehi Bey*. Chicago: Harvard University Sources of Oriental Language & Literatures Turkish Sources.
- KUT, G. (hızl.) (1978). *Ali Şîr Nevâyî, Garâ'ibü's-sıgar*. Ankara: TDK Yay.
- KUTLUK, İ. (hızl.) (1989). *Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şuarâ*. C.1. Ankara: TTK Yay.
- ÖZTOPRAK, N. (2020). "Refî'i Âmidî". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/refii-amidi> [Erişim Tarihi: 5.10.2022]
- Şemseddîn Sâmî. (1316). *Kamusu'l-A'lâm*, 6, İstanbul.
- TÜRKAY, K. (hızl.) (2002). *Ali Şîr Nevâyî, Bedâyi'ü'l-vasat*. Ankara: TDK Yay.
- USLU, R. (1998). "Herat". *İslam Ansiklopedisi*, 17, İstanbul: TDV Yay. 215-218.
- ÜNAL, M. A. (1999). "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri". *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler Araştırmalar*. Isparta: Kardelen Kitabevi. 170-177.
- YILDIZ, A. (2020). "Cemîlî". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/cemili> [Erişim Tarihi T: 5.10.2022].
- YİNANÇ, M. H. (1977). "Diyarbakır". *İslâm Ansiklopedisi*, III, İstanbul: MEB Yay. 601-626.

Timurlular Döneminde İpek Yolu Güzergâhında Sanatçı Göçü (Semerkand ve Herat Örneğinde)

Artist Migration On The Silk Road Route During The Timurids Period (Example Of Herat and Samarqand)

Gulzoda MAKHMUDJONOVA*

Öz

İpek Yolu, Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan ticaret yolu olmanın yanısıra, düşüncenin, bilginin, sanatın ve kültürün birleştiği yol olmuştur. İpek Yolu güzergâhında gelişen sanat ortamı birbirinden etkilenmiş, farklı kültürlerden esinlenen sentez eserler ortaya çıkmıştır. İpek Yolu güzergâhında Doğu'nun önemli kültür ve sanat merkezlerinden olan, bünyesinde çeşitli kollardan sanatçı bulunduran Semerkand ve Herat şehirlerinin 15. ve 16. yüzyılda kayda değer miktarda sanatçı göçü aldığı bilinmektedir. Alınan göç Timurlu hâkimiyeti altında çeşitli sanat dallarının ve kültürel etkileşimin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Timur (öl.1405) ve Uluğ Bey (öl.1449) döneminde Semerkand'da, Sultan Şâhrûh (öl.1447) ve oğlu Baysungur Mirza (öl.1433) döneminde Herat'ta dönemin önemli sanatçıları bir araya getiren sanat atölyeleri teşkil edilmiştir. Sanatçı kişilikleriyle bilinen Timurlu mirzalarının sanatçılara verdikleri önem ve destek neticesinde Semerkand ve Herat şehirleri bu dönemde önemli çekim merkezleri haline gelmiştir.

15. yüzyılda Timurlu toprakları altında sanatçı göçünü etkileyen unsurlara da değinmek gerekir. Timurluların hâkimiyet sınırlarını korumak için başlattıkları savaşlar sonucunda, kazanan taraf olarak elde ettikleri ganimetler ile beraberinde o bölgede yaşayan sanatçı kafilesini de getirdikleri bilinmektedir. Bu dönemde Timurlu sarayında zorunlu ya da kendi isteğiyle bulunan sanatçı grubuyla karşılaşırız. 1409 yılında Semerkand'ın idare etmekle görevlendirilen Uluğ Bey, Timur zamanında saraya zorunlu olarak getirilen bilim ve din adamları ile beraberinde sanatçıların da evlerine dönebilmesi için bir ferman yayınlamıştır. Bu fermana göre bir grup tarihçi, ilim adamı ve sanatçı memleketine, bir grup ise yeni hami arayışına girerek yeni başkent olan Herat sarayının yolunu tutmuştur.

15. yüzyılda sanatçı göçü ile bağlantılı yazma kaynaklar günümüze ulaşmıştır. Bunlar: Timurlu mirzalarından Baysungur Mirza'nın saray kitaplığına getirdiği Ca'fer Tebrizî'nin yazdığı bir rapor (*Arzadaşt*), Ali Şîr Nevâî'nin (öl. 1441) *Mecâlisü'n-Nefâis*, Devletşâh Semerkandî'nin (öl.1494-95) *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Gelibolulu Mustafa Ali'nin (öl.1600) *Menâkıb-ı Hünerverân* ve Kadı Ahmed'in (öl.1606) *Gülistan-ı Hüner*'idir. Bu çalışma bize 15. yüzyılda Timurlu hâkimiyetinin önemli sanat merkezlerinden Semerkand ve Herat sarayı bünyesine göç yoluyla katılan bilim adamları, şair, musiki yazarı/müzik bilimcisi, hattat, müzehhip, nakkaş ve mücellidler hakkında bilgi verecek, dönem dönem yaşanan göçlerin bir şehrin, kültürün ve devletin yükselmesine tesiri yazma kaynaklar desteğiyle irdelenecektir.

Anahtar Kelime: Timurlu dönemi, Semerkand, Herat, Sanatçı göçü.

Abstract

The Silk Road, besides being a trade route from China to Europe, has been the way where thought, knowledge, art and culture met. The art environment that developed on the Silk Road route was influenced by each other, and synthesis works inspired by different cultures emerged. It is known that the cities of Samarqand and Herat, which are among the important cultural and artistic centers of the east and have artists from various branches, received a significant amount of artist migration in the 15th and 16th centuries on the Silk Road route. Migration under the Timurid rule paved the way for the formation of various branches of art and cultural interaction. Art workshops were established in Samarqand during the Timur

* Dr. Öğr. Üyesi., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanatlar.
gulzodamakhmudjonova@karabuk.edu.tr.

(d.1405) and Ulugh Beg (d.1449) period, and in Herat during the reign of Sultan Shahrukh (d.1447) and his son Baysunghur Mirza (d.1433), bringing together the important artists of the period. As a result of the importance and support given to the artists by the Timurid mirzas, who are known for their artistic personalities, the cities of Samarqand and Herat became important centers of attraction in this period. It is also necessary to mention the factors affecting the migration of artists under the Timurid lands in the 15th centuries. It is known that the Timurids brought the artists living in that region as the winning party with the spoils they obtained as a result of the wars they started to protect the borders of domination. During this period, we encounter a group of artists who are forced or voluntarily in the Timurid palace. Ulugh Beg, who was assigned to administer Samarqand in 1409, issued an edict so that scientists, clergy and artists, who were brought to the palace by Timur, could return to their homes. According to this edict, a group of historians, scientists and artists went to their hometown, and a group went to the palace of Herat, the new capital, in search of a new patron.

Written sources associated with the migration of artists in the 15th centuries have survived. These are: A report written by Ja'far Tabrizi (*Arza-dasht*) brought to the palace library by Baysunghur Mirza, one of the Timurid mirzas, Ali-Shir Nava'i (d.1441) *Mecalisu'n Nefayis*, Dawlatshah Samarqandi (d.1494-95) *Tazkirat al-shu'ara*, Q'ad'i Ahmad (d.1606) *Gulistan-i Hunar* and *Menakib-i Hunervaran* of Gelibolulu Mustafa Ali (d.1600). This study will provide information about the scientists, poets, music writers/musicians, calligraphers, illuminators, miniaturists and bookbinders who migrated to the palaces of Samarqand and Herat, which were important art centers of Timurid rule in the 15th centuries. The influence of culture and the state on the rise will be examined with the support of written sources.

Key Words: Timurid period, Samarqand, Herat, Artist migration.

0. Giriş

İpek Yolu güzergâhında yer alan Semerkand ve Herat şehirleri Timurluların başkenti olarak ilim ve sanatın birbirinden destek aldığı, etkilendiği merkezler olmuşlardır. Bu merkezlerin 14. yüzyılın son çeyreğinden itibaren 15. yüzyılın ortalarına kadar sanatçı göçünün yoğun yaşadığı dönem olarak bilinmektedir. Siyasi ve ekonomik nedenlerle ülkelerini terk etmek zorunda kalan, alanında uzman sanatçı kitlesi ve bilim adamlarının yeni hamî arayışında başka bir ülkeye göç etmeleri yüzyıllarca devam eden, dünya tarihine yön veren olaylardandır. Günümüzde göçün birkaç farklı türüyle karşılaşmaktayız. Bunlar: zorunlu göç, iç ve dış göç olarak tanımlanabilir (Yüksel 2017: 284). Savaşlar, istikrarsız devlet yönetimi, sanatçılara verilen önemin azınlık olması da sanatçıların yaşadıkları topraklardan göç etmelerini mecbur kılmıştır.

15. yüzyılda Timurlu toprakları altında sanatçı göçünü etkileyen unsurlara da değinmek gerekir. Timur'un Semerkand merkezli hâkimiyetini kurduğu dönemlerden itibaren, başkentinin sürekli zorunlu beyin göçüne maruz kaldığı görülmektedir (Yüksel 2017: 287). Timurlu sarayında bulunan İspanyol elçisi Clavijo'nun belirttiğine göre, "Timur'un isteği ve çabaları sonucunda Semerkand şehri dünyanın en önemli ilim-sanat merkezi halini almıştır, saray bünyesinde sanatın çeşitli dallarında 150.000'e yakın sanatkârın bulunduğunu vurgulamıştır" (1993: 176). Zamanla bu zorunlu göçün Timur ve diğer Timurlu yöneticileri döneminde iç ve dış göçe dönüştüğü gözlemlenmektedir. Sultan Şâhruh tarafından 1409 yılında Semerkand'ı idare etmekle görevlendirilen Uluğ Bey, Timur zamanında saraya zorunlu olarak getirilen bilim ve din adamları ile beraberinde sanatçıların da evlerine dönebilmesi için 1411 tarihli bir ferman yayınlamıştır. Ferman bilim adamı ve sanatçıların memleketlerine geri dönmeleri için izin belgesi niteliğini taşımaktadır (Woods 1990: 115; Lentz ve Lowry 1989: 372). Bu ferman sonrasında zorunlu sanatçı göçünün iç göç kavramına dönüşümünün açık örneği Semerkand sarayında bulunan sanatçıların bir kısmının Herat sarayına geçişleriyle ifade edilebilir (Aka 1994: 213; Şahin 2013: 435-436).

1. Timur Döneminde Semerkand Sarayına Getirilen Sanatçılar

Beyin göçünde bulunan sanatçıların geçen yüzyıllar boyunca maddi ve manevi güvenliği sağlanan müreffeh (gönençli) şehirleri tercih ettiklerini görmek mümkündür. Sanat ve bilimin yeniden canlanmasına ön ayak olan Timur ve seleflerinin hâkimiyeti altındaki Semerkand ve Herat merkezlerini hedef seçmelerinin başlıca nedeni sanatçılara her türlü imkânın sağlanmış olmasıdır. Timur'un Anadolu seferi dönüşünde bölgede hizmet eden zanaat ustalarını torunlarının düğününe davet etmesi sanatçılara verilen önemi gözler önüne sermektedir (Clavijo 1993:155). Böylelikle Timurlu devleti bünyesinde önemli ve değerli eserler ile beraberinde kendine özgün kültürel süreç başlamıştır.

Timur döneminde Semerkand şehri, tüm sanat dallarında öne çıkan sanatçıları bir araya getirmiş, bu sanatçılar yerel ve özgün üslup geliştirerek kitap sanatında nam salmışlardır. Günümüze kadar gelen yazma kaynaklar bize o dönem yaşanan sanatçı göçü hakkında geniş bilgiler sunmaktadır. Timur'un Anadolu seferi dönüşünde Yeşil Camii'nin bezeme programını yapan Nakkaş Ali b. İlyas Ali'yi Semerkand sarayına götürdüğü bilinir (Bağcı 1995: 34). Nakkaş Ali, Timurlu sarayında eğitimini tamamlamış, hükümdarın vefatı sonrasında bir müddet Semerkand'da ikâmet etmiştir. 1418-1419 yılları arasında Osmanlı topraklarına geri dönmüştür (Golombek 1995: 183). Nakkaş Ali, Timurî tarzını Osmanlı dünyasına tanıtan ilk sanatçı olarak kayda geçmiştir (Necipoglu 1990: 136).

Resim 1. Bursa Yeşil Camii Hünkâr Mahfili Güney Duvarındaki Nakkaş Ali Kitabesi (Beyazıt 2014, fot.2)

Anadolu'dan Herat sarayına gelen diğer bir sanatçı Ahmed Rûmî'dir. Baysungur Mirza'ya hizmet eden, tanınmış, değerli bir hattattır. Herat'ta, Mirza için 1411-1412 yılları arasında Minhac-i-Sirac Muhammed Cûcânî'nin *Tabaqat-i Nasiri-î* adlı eserini istinsah etmiştir (Berlin, Staatsbibliothek. Petermann I.386). Baysungur Mirza için hazırlanan ilk eser olarak bilinmektedir (Lentz ve Lowry 1989: 368; Thackston 1989b: 325). Ahmed Rûmî'nin 1427 yılında Hâfız-ı Ebrû'nun Mirza için yazdığı *Zübdetü't-tevârih-i Bâysungurî*'nin (T.C. Cumhurbaşkanlığı Millî Saraylar Başkanlığı, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H.1659) istinsahını üstlenmiştir (Aka 1994; Binbaş 2016: 171; Karatay 1961: 38; Yüksel 2009: XX). Hamisinin vefatı sonrasında hattat ve oğlu Mahmud Rûmî'nin Tebriz'de bulduklarına ait kayıtlara rastlarız (Togan 1953: 75).

Yıllar süren seferleri süresince Timur'un, o bölgelerde yaşayan tanınmış bilim adamı ve sanatçıları sarayına getirme arzusunda olduğu bir gerçektir. Timur'un Celâyirîler ile yaptığı savaş sonucunda Sultan Uveys'in (öl.1374) talebelerinden olan Abdülhay Musavvir, Sultan Ahmed'in (öl.1410) hizmetinde bulunan mücellid Mevlâna Kıvameddîn Semerkand sarayına getirilmiştir (Togan 1953: 76; İnal 1995: 94-95; Lentz ve Lowry 1989: 58). Mücellid Kıvâmeddîn'in Timur sarayındaki faaliyetlerine ilişkin bilgiye rastlanmamaktadır. Herat sarayında, Baysungur Mirza'nın isteği üzerine hazırlanan *Cönk*'ün cildini hazırladığı düşünülmektedir (Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesi H. 2154). Ca'fer'in *Arz*'ında Kıvâmeddîn'in Firdevsî'nin *Şehnâme* (Tehran,

Golestan Palace Library (2198) cildi üzerinde çalıştığına dair kayıta rastlarız (Özergin 1976: 484; Akimushkin 1997: 15; Thackston 1989a: 324). Mücellid hakkında fazla bilgiye rastlanmaması, sanatçının muhtemelen hamisinin vefatı sonrasında göç ettiğini düşünmemizi sağlar.

2. 1405-1414 Yıllar Arasında Sultan Şâhruh Döneminde Herat Sarayına Getirilen Sanatçılar

Timur döneminde Semerkand'a getirilen, bir müddet Azerbaycan valisi Miranşah'ın yanında bulunan sanatçı Abdülkadir Meragî'dir. Meragî, Timur'un vefatından sonra bir grup sanatçı kafilesiyle Herat sarayına getirilmiştir. Sadece musikîşinas değil hattatlık, nakkaşlık ve edebiyat alanlarında da kendini deneyen, özgün sanat eserleri bırakan sanatçılardandır. Ayrıca, 'kıraat ilminde söz sahibi bir hâfız ve Abdülkâdir-i Gûyende diye tanınmış güzel sesli bir hânendedir' (Özcan 1988: 243). Meragî, musikide on iki makamın yaratıcısı olarak da bilinir. Hâmisi Sultan Şâhruh'a ithaf ettiği eseri *Câmiü'l-Elhan*'dır.

Resim 2. *Câmi 'u'l-elhân*'ın müellif hattı nüshasının son sayfası (İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi Nr. 3644) <https://islamansiklopedisi.org.tr/camiul-elhan> (Erişim: 27.08.2022)

Sanatçının Herat'ta bulunduğu süre içerisinde Şâhruh'un adaletini sembolize eden 28 zamanlı *Devr-i adl* adında bir usul tertip etmiştir. Şâhruh'un dinî kimliği ile adil hükümdar yönünü de vurgulamıştır. Tertip edilen 28 usulün Kur'an'da geçen 28 peygamberle ilgili olduğu düşünülmektedir (Uslu 2015: 290; 2019: 10). Meragî, Şâhruh'un oğlu Baysungur Mirza tarafından da rağbet görmüştür. Mirza'ya olan sadakat ve şükürünü 1423 yılında yazılan *Makasidül-El-han* (Bodleian Kütüphanesi No. 264) adlı eserinde görmek mümkündür (Özcan 2002: 902; Uslu 2015: 38; 2019: 7-10).

Şâhruh döneminde Herat'ta yaşayan bir diğer önemli şahsiyet Hâce Abdülkâdir Hâfız Aynı'dir. Herat sarayına Semarkand'dan göç eden sanatçılardandır. Hakkında fazla bilgi bulunamasa da Timur hayattayken saraya geldiği düşünülmektedir. Herat'ta Şâhruh ve oğlu tarafından rağbet gören müzisyenlerindedir (Şahin 2013: 435-436).

Sultan Ahmed'in hizmetinde bulunan diğer bir sanatçı, Mevlâna Sa'duddin İraqî'nin öğrencisi Hattat Ma'rûf'tur (Thackston 1989b: 341). Celâyirî hanedanı ile akrabalık bağının oluşması sonrasında, sanatçılara olan ilgisiyle bilinen İskender Sultan, Ma'rûf'un ilgisini çekmiştir. Böylece Bağdat sarayındaki hizmetinden feragat ederek kendi isteğiyle yeni hâmisi olan İskender Sultan'ın İsfahan sarayına geçmiştir (Aubin 1987: 978; Binbaş 2013: 10-12; 2016: 18, 89-92; Lentz ve Lowry 1989: 114, 165; Soucek 1996: 84; Thackston 1989: 144).

Ma'rûf sadece hattat değil, farklı ilimlerden haberdar, yetenekli bir sanatçı olarak tanınmıştır. Hattat, Şiraz sarayında dönemin ünlü sanatçılarından Mevlânâ Abdul'alâ ve Mücellid Hôcâ Mahmûd ile beraber çalışmaya başlamıştır. Sultan Şâhruh ile İskender Sultan arasındaki anlaşmazlığın savaşa sonuçlanması sonucunda ganimetler içerisinde hattat Herat sarayına götürülmüştür (Manz 2013: 38). Kısa sürede Şâhruh'un özel kâtibi olarak yüksek mevkiye gelmiştir. Sultan Şâhruh'un isteği üzerine hazırlanan *Külliyat-ı Tarih* eserinin kâtibi olarak seçilmesi onun hattatlar arasında üstün yeteneğe sahip olduğunu kanıtlar (Ettinghausen 1955: 30-44; Ghiasian 2018: 33-34; Lentz ve Lowry 1989: 114; Aktaran Minorsky 1959: 28, 64-66). Eser günümüzde T.C. Cumhurbaşkanlığı Millî Saraylar Başkanlığı, Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesinde B.282'li numarada korunmaktadır.

Ma'rûf, Baysungur Mirza kütüphanesinde çalışmadan önce Mevlâna Şemsüddün Herevi'den hat sanatı üzerine eğitim almıştır. Ma'rûf'un çeşitli yazı türlerinde maharetini sergilediği, Yâkût el-Müsta'sım'ın takipçisi olarak hürmet görmüştür (Norqulov 1996: 46). Baysungur Mirza kâtipten Nizami'nin *Hamse* eserini kendisi için yeniden istinsah etmesini istemiş, bir yıl süreyle bekletilen kâğıtlar Mirza'nın öfkesine sebep olmuş, bir süreliğine saraydan uzaklaştırılmıştır. 1427 yılında Hurufilerin Şâhruh'u öldürme teşebbüsü sonrasında hattatın bu suikasta dâhil olduğu gerekçesiyle Herat kalesinin bir kuyusunda boğularak öldürülmüştür (Aubin 1987: 978; Semerkandî 2008: 490-491). Sultan Şâhruh'un isteği üzerine ilk resimli dünya tarihini istinsah eden Celâyirî sarayının gözde hattatının öldürülmesinde Ma'rûf'e kin beseleyen Baysungur Mirza'nın etkisi açıkça ortadadır. Mirza'nın hattat ile aralarında geçen anlaşmazlık, oluşan güvensiz ortam, Ma'rûf'un Hurufilerle aynı ortamda bulunmasıyla körüklenen nefret ve kızgınlık, dönemin en önemli ve yetenekli hattatının öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Hattat Ma'rûf olayı dünyanın dört bir yanından gelen sanatçılara hamilik eden ve destekleyen Timurlu hükümdar ve mirzalarının söz konusu hâkimiyet olunca acımasızca cezalandırdıklarının kanıtıdır.

3. Tebriz Seferi Sonucunda Herat Sarayına Getirilen Sanatçılar

1420 yılında yapılan Tebriz seferi sonrasında kentte bir müddet bulunan Baysungur Mirza, Herat dönüşü çeşitli sanat dallarında nam salan sanatkârları Bağ-i Sefid sarayına getirdiği bilinmektedir. Sanatçılar içerisinde hattatlardan Ca'fer Tebrizî, Azher Tebrizî ve Mevlânâ Şems, Mevlânâ Muhammed Mutahhar, nakkaşlardan Üstad Seyyid Ahmed, Hoca 'Alî, mücellid Hacı Mahmud, mimarlardan Üstad Kivâmeddîn-i Şirâzî, Hacı Hâfız-ı Tebrizî yer almaktadır (Akimushkin 1994: 151; Özergin 1976: 483-485).

Mirza'nın saray kitaplığına getirdiği hattat Ca'fer Tebrizî'dir (Golombek ve Wilber 1988: 37). Ca'fer Tebrizî'nin yazdığı bir rapor (*Arzadaşt*) bize Herat saray kitaplığında hizmet eden sanatçılar ve üstlendikleri eserler hakkında bilgi vermektedir (Akimushkin 1994: 150; Özergin 1976: 471-518; Soucek 1979: 15-16). Ca'fer Tebrizî, Timurlu saray hattatlarından Tebrizli Mîr Ali ve oğlu Abdullah'ın yetiştirdiği bir hat sanatçısıdır. Mirza'nın vefatına kadar Herat sarayında hizmet etmiştir, bir süre sonra Baysungur Mirza'nın kütüphanesinin başına getirilmiştir (Gray 1979: 24). '*Baysungurî*' nisbesini kullanan sanatçıların başında gelmektedir (Özergin 1976: 477-481).

Resim 3. Denizde kurtarma, Sadi-i Şirazî, *Gülîstân*, Dublin, Chester Beatty Library Ms.119y.15b.

Ca'fer Tebrizî, Baysungur Mirza için Nizamî'nin *Hamse* (1421), Hasan Dehlevî'nin *Divân* (1422), *Cönk-i Baysungur'ı* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H.2152), Sadi-i Şirazî'nin *Gülîstân* (Dublin, Chester Beatty Library Ms.119), Hamze b. El-Hasan el-İsfahânî'nin *Tarih-i İsfahan* (London, British Library Or. 2773) Firdevsî'nin *Şehnâme* (Tehran, Golestan Palace Library No. 716), Ebû'lmeâlî Nasrullah'ın *Kelîle ve Dimne* (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H.362), *Nesayib-i İskender* (Dublin, Chester Beatty Library Ms.4183) ve Hâfız-ı Şirazî'nin *Dîvân*'ını yeniden istinsah eden hattat olarak kayıtlara geçmiştir (Binyon vd. 1971: 68; İnal 1995: 123-124, 127-128; Karatay 1961: 301-302; Lentz ve Lowry 1989: 122-124, 328, 369; Thackston 1989b: 324, 326; Özergin 1976: 479-481). Mirzanın vefatı sonrasında hattatın Herat sarayında kalıp kalmadığıyla ilgili bir bilgiye rastlanmamakta, muhtemelen diğer sanatçılarla birlikte Tebriz sarayına gittiği düşünülmektedir.

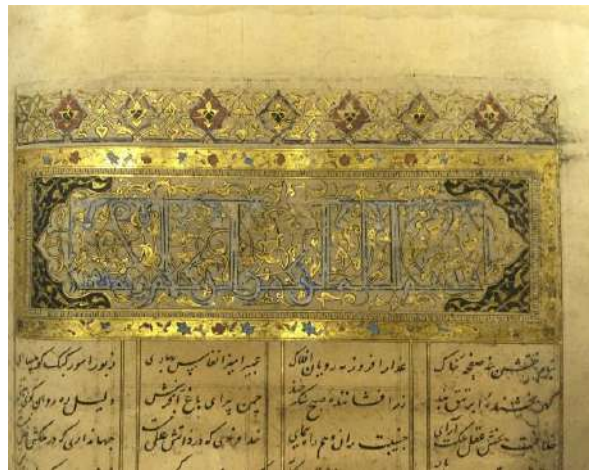

Resim 4. Hüsrev ve Şirin, John Rylands Library, Pers. Ms. 6, y.66a (Erişim: 20.06.2021)

Baysungur Mirza ve Sultan Şâhruh için en çok eser istinsah eden Tebrizli sanatçılardan biri de Mevlâna Azher'dir. Mirza'nın hizmetinde bulunduğu süreçte İmaduddin Faqih'in *Külliyat* (Oxford, Bodleian Library Ms. Elliot 210), Bidpai'nin *Kelîle ve Dimne* gibi eserlerinin istinsahını üstlenmiştir (Tehran, Golestan Palace Library No2198). Hattat, hamisinin vefatı sonrasında ona ithâfen hazırlanan *Baysungurname* metnini istinsahını üstlenenlerden birisidir (Tabriz National Library No.2967). Şâhruh'un vefatına kadar Herat'ta bulunan hattat, yeni hamî arayışına girmiş ve çeşitli hükümdar saraylarına göç etmiştir (Norkulov 1996: 43). Hattat bir süreliğine Timurlu hükümdarı Ebû Saîd Mirza'nın (öl.1469) hizmetinde kaldıktan sonra, kısa müddet Karakoyunlu

sarayında, uzun yıllar Tebriz’de Akkoyunlu Uzun Hasan’ın (öl. 1478) yanında bulunmuştur (Binyon vd. 1971: 65; Lentz ve Lowry 1989: 369; Mihan 2020: 7-11).

Herat sarayında hizmet eden, saraya ne zaman geldiği bilinmeyen hattatlardan biri de Mevlâna Muhammed b. Mutahhar Nişaburi’dır (Özergin 1976: 484, 486). Baysungur Mirza için Firdevsi’nin *Şehnâme* (Tehran, Golestan Palace Library No. 4752), Hâcû Kirmânî’nin *Külliyat* (Tehran, Malik National Museum Library No. 5963) ve Firdevsi ve Nizami eserlerinden derlenmiş bir *Mecmua* (Tehran, Malik National Museum Library No.6531) eserlerini istinsah etmiştir (Lentz ve Lowry 1989: 368; Mihan 2017: 379, 383-384; Özergin 1976: 486; Thackston 1989b: 325). Hattatın nisbesinin Nişaburi olması hasebiyle, sanatçının Timur döneminde Semerkand’dan veya Mirzanın Tebriz seferi sonucunda gelen sanatçı kafilesinden olduğu düşünülmektedir. Hattatın Mirza için önem arz eden eserlerin istinsahını üstlenmesi, yetenekli ve deneyim sahibi olması, atölyede mevcut seçkin sanatçı grubunun olduğunu göstermektedir.

Resim 5. Hâcû Kirmânî’nin *Külliyat*, Tehran, Malik National Museum Library No. 5963, y.811.

Herat sarayına nasıl geldiği bilinmeyen diğer bir hattat Kutbiddin Hasan Şah al-Kirmanî’dir. Timurlu sarayına göç eden sanatçılardandır. Hattat, Mirza için tarih konulu Sadruddin b. Muhammed b. Hasan Nizami’nin *Taj al-mâ’athir fi tarih* (St. Petersburg, Rusya Bilimler Akademisi Şark Elyazmaları Kütüphanesi No.578), Hâfız-ı Ebrû’nun *Zübdetü’t-tevârîh-i Bâysungurî* (St. Petersburg, National Library of Russia Dorn.268) ve Ebû Ali Muhammed Balâmi’nin *Tercüme-i Tarih-i Taberî* (St. Petersburg, National Library of Russia Pers NS.49) eserlerinin istinsahını üstlenmiştir (Akimushkin 1997: 15, 22; Lentz ve Lowry 1989: 368- 369; Özergin 1976: 486; Thackston 1989b: 324). Baysungur atölyesi hakkında ipucu veren Ca’fer Tebrizî’nin *Arz*’ında da hattatın ismi Hattat Mevlâna Kutb olarak geçmektedir (Özergin 1976: 486). Mirza için 1426 ve 1430 yıllar arasında kitap istinsah ettiği bilinmektedir. İstinsah ettiği iki eser haricinde hakkında fazla bir bilginin bulunmaması, yukarıda bahsi geçen hattatlar ile beraberinde Herat sarayından göç etmesiyle bağlantılı olabilir.

Şeyh Mahmud Herevî, Heratlı hattattır. Hat sanatındaki eğitimini Herat sarayında, üstadı Ca’fer Tebrizî’den almıştır. Hattatın Timurlu Mirzaları için istinsah ettiği hiçbir eseriyle karşılaşmayız. Karakoyunluların Herat işgali sırasında Fars bölgesine taşındığı bilinmektedir. Yeni hamisi olan Karakoyunlu Pîrbudak Mirza’ya nispetle Pîrbudakî lakabını kullanmaya başlamıştır (Togan 1953: 75).

4. Sanatçı Göçü ile Bağlantılı Yazma Kaynaklar

15. yüzyıl Timurlu sarayına göç eden sanatçılar ile ilgili Safevî ve Osmanlı yazma kaynakları da bulunmaktadır. Safevî dönemine ait kaynak Timurlu sarayının baş ressamı Behzad’ın (öl. 1535) yetiştirdiği ressam, hattat ve sanat tarihçisi olarak bilinen Dost Muhammed’in (öl. 1564) 1544

yılında, Şah Tahmasp'ın kardeşi Behram Mirza için hazırladığı önsözdür (TSMK. H.2154). İlhanlı-Celâyirî dönemlerinden itibaren çok sayıda hattat ve ressamdan söz eden Dost Muhammed'in önsözünde Baysungur Mirza'nın hem iyi bir hattat hem de kitap sanatçılarının hâmisî olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Herat kitaplığında bulunan Mevlâna Abdullah Tabbah, Ca'fer Tebrizî, Şems Baysungurî, Mevlâna Ma'rûf, Mir Ali Tebrizî, Azher Tebrizî gibi sanatçılardan bahsedilmektedir. Sanatçıların sorumlu oldukları eserler hakkında bilgi verilmektedir (Thackston 1989b: 340-343).

Timurlular döneminde sanatçı göçü ile bağlantılı 17. yüzyıla ait yazma kaynaklar günümüze ulaşmıştır. Önemli bilgi niteliğindeki kaynak 1587 yılında Osmanlı Sultanı III. Murad zamanında Bağdat Hazinesi defterdarlığı vazifesinde bulunan Mustafa Ali'nin (öl.1600) kaleme aldığı *Menâkıb-ı Hünerverân*'dır. Eserde Sultan Şâhruh ve Baysungur Mirza devrinde saray çevresinde özgün hattatlık örnekleri veren Mevlâna Nişaburi Yahya Sibak, Ca'fer Tebrizi, Mevlâna Azher ve Emîr Şah-ı Sebzevari, Mevlâna Aduk b. Seyyid Celâl Molla'den bahsedilir (Ali 2012: 90-93). Müellif, Osmanlı sarayına gelen sanatçılardan alınan bilgilerden istifade ederek sanatçıların yetiştikleri ortam, dönem özellikleri, hamileri ve hazırlanan eserlerden bahsetmektedir.

Safevî döneminin saray tarihçisi, münşî ve tezkire yazarı olarak bilinen Kadı Ahmed (öl.1606) 1597 yılında yazdığı kitap-kâğıt sanatçıların, özellikle hattat ve musavvirlerin biyografilerini verdiği *Gülistan-ı Hüner* başlıklı kitapta Baysungur devrinin hattatlarından söz etmektedir. Müellif, dönemin önemli hattatlarından Ahmed Rûmî, Ma'ruf Hattat, Ca'fer Tebrizî, Mevlâna Azher ve Şems Baysungurî'nin hamisi, saraydaki faaliyetleri, istinsah ettikleri eserleri ve yazı özelliklerinden bahsetmektedir (Aktaran Minorsky 1959: 28, 64-69, 100, 134). Bu bilgiler sanatçıların takip ettikleri üslup özellikleri ile beraberinde yeni hami arayışında buldukları sırada farklı ekollerden etkilendiklerini de görmemizi sağlamaktadır.

Sonuç

15. yüzyılda Timurlu toprakları içerisinde yüzyılı aşkın devam eden sanat ortamı zaman zaman duraklamalara sebep olmuştur. Timur'un vefatı sonrası kısa süreliğine yaşanan istikrarsızlık ve belirsizlik İpek Yolu güzergâhında bulunan kültür merkezlerini derinden etkilemiştir. Timur sonrası hâkimiyet sınırlarını korumakla yükümlü olan Sultan Şâhruh yürüttüğü siyaset sonucunda parçalanmaya başlayan devlet sınırlarını yeniden birleştirmiştir. Timurlu hâkimiyetindeki bölgeler artık Herat merkezli yönetime tabi olmuştur. Semerkand sarayında bulunan sanatçıların bir kısmı Semerkand'da bulunmuş, diğer kısmı Herat sarayına göç etmişlerdir. Sultan Şâhruh ve oğulları hizmetinde bulunan sanatçılardan hattat Ma'rûf'un öldürülmesi ve Mirza'nın beklenmedik ölümünden kaynaklanan güvensiz ortam yavaş yavaş etkisini göstermiştir. Sanatçılar istikrarlı, gelişmeye açık güvenli ortam arayışına girmişler, çareyi dönemin önemli sanat merkezlerinden Safevî ve Osmanlı saraylarına göç etmekte bulmuşlardır. Baysungur atölyesinde hizmet eden nakkaş ve hattatlar dağılmış, bir kısmı Semerkand'a Uluğ Bey'in hizmetine geçmiştir. Aka'nın belirttiğine göre Semerkand sarayında çalışmaya devam eden hattat ve nakkaşlar arasında Emîr Şâhî, Gıyâseddin Nakkaş, Mevlânâ Halîl (Emîr Halîl) ve Sultan Ali Bâverdi'lerin isimlerine rastlarız (2012: 183-184). Thackston, hattatlardan Mevlâna Şihabuddin Abdullah ve Mevlâna Azher gibi sanatçıların Sultan Şâhruh'un vefatından sonra az bir müddet Semerkand sarayında bulduklarını belirtir (2001:14). Mihan, Mevlâna Azher'in vefatına kadar Karakoyunlu ve Akkoyunlu saraylarında hizmet ettiğinden bahsetmektedir (2020: 7-11).

Timurlu sarayından Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı sarayına zaman zaman sanatçı göçü yaşamıştır. Timurlu hâkimiyetinin kendi içinde parçalanmaya başlaması hem idari hem de kültürel açıdan güçsüzleşmesi, huzurlu ortam arayışında bulunan, himayeye muhtaç sanatçıları zorunlu göçe iten nedenlerdendir.

Yüzyıllarca devam eden sanatçı göçünün olumlu tarafı; sanatçılar gittikleri şehirlerde daha önceden kazandıkları deneyimlerle yeni sanat ortamına uyum sağlamak için çaba göstermişler, birbirinden etkilenen özgün örnekler ortaya koymuşlardır. Böylelikle yeni sanat anlayışının oluşmasına ve gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Kaynakça

- AKA, İ. (1994a). *Mirza Şâhruh ve Zamanı (1405–1447)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- AKA, İ. (2012b). “Timurlular”. *İslam Ansiklopedisi* 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 177-180.
- AKİMUSHKİN, F. O. (1994a). “Байсунгур-мирза и его роль в культурной и политической жизни Хорасанского султаната в первой трети XV в”. *Петербургское востоковедение*, 5: 143-168.
- AKİMUSHKİN, F. O. (1997b). “The Library-Workshop (Kitâbkhana) of Bâysunghur-Mîrzâ in Herat, Manuscripta Orientalia”. *International Journal for Oriental Manuscript Research*, 3/1: 14-24.
- AUBİN, J. (1987). “Timurlular’ın Şiraz’da Bilim ve Sanat Koruyuculuğu”. *Belleten*, 51/200: 955-979.
- BAĞCI, S. (1995). “Erken Osmanlı Kalem İşleri Üzerine Bazı Gözlemler”. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, 33-40.
- BEYAZIT, M. (2014). “Erken Osmanlı Devri’nde Tebrizli usta gruplarının izi nasıl sürülmeli?”. *History Studies*, 6/3: 45-70.
- BİNBAŞ, İ. E. (2013). “The anatomy of a regicide attempt: Shâhrukh, the hürüfîs, and the Timurid intellectuals in 830/1426–27”. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 23/3: 391-428.
- BİNBAŞ, İ. E. (2016). *Intellectual networks in Timurid Iran: Sharaf al-Diñ ‘Ali Yazdi and the Islamicate republic of letters*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BİNYON, L.; WİLKİNSON, J. V. S.; GRAY, B. (1971). *Persian miniature painting: Including a critical and descriptive catalogue of the miniatures exhibited at Burlington House*, New York: Dover Publications.
- CLAVİJO, R. G. (1993). *Anadolu Orta Asya ve Timur*. (Çev. Ömer Rıza Doğrul). İstanbul: Ses Yayınları.
- ETTİNGHAUSEN, R. (1955). “An illuminated manuscript of Hâfîz-i Abrû in Istanbul”. part I. *Kunst des Orients*, 2: 30–44.
- Gelibolulu Mustafa Ali (2012). *Menakıb-ı Hünerveran, Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları*. (Çev. Müjgan Cunbur). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- GHĪASĪAN, M. R. (2018). *Lives of the Prophets The Illustrations to Hâfîz-i Abru’s Studies in Persian Cultural History*. Leiden: Brill.
- GOLOMBEK, L; WİLBER, D. N. (1988). *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. New York: Princeton University Press.
- GOLOMBEK, L. vd. (1995). “Persian Potters in the otoman World: New data from the Timurid Ceramics Project of the Royal Ontario Museum”. 9. *Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi Bildirileri*. Ankara, 181-188.
- GRAY, B. (1979). “History of miniature painting: The fourteenth century”. (Edt. Basil Gray). *The arts of the book in Central Asia 14th–16th centuries*. New York: Shambhala.
- INAL, G. (1995). *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- KARATAY, F. E. (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları.
- LENTZ, T. W.; LOWRY, G. D. (1989). *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- MANZ, B. F. (2013). *Timurlu İran’ında İktidar, Siyaset ve Din*. (Çev. Dilek Şendil). Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- MİHAN, S.. (2017a). “The Baysunghuri Manuscript in the Malek National Library”. (Eds. G. R. Van den Berg & C. Melville). *Shahnama Studies III: The Reception of the Shahnama*, 373-419.
- MİHAN, S. (2020b). “Khusrau u Shirin of Nizami, penned by Azhar Tabrizi. Khusrau And Shirin of Nizami”. https://www.academia.edu/44104732/Khusrau_u_Shirin_of_Nizami_penned_by_Azhar_Tabrizi, (Erişim tarihi: 17.01.2021).

- MINORSKY, V. F. (1959). *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadi Ahmad, Son of Mir-Munshi*. Washington: Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery Smithsonian Institution.
- NECİPOĞLU, G. (1990). "From İnternational Timurid to Ottoman: A Change of taste in Sixteenth Century Ceramic Tiles". *Muqarnas*, 7: 136-137.
- NORQULOV, N. (1996). *Timuriylar davri madaniyati tarihidan lavhalar*. Tashkent: Horazmshahin
- ÖZCAN, N. (1988a). "Abdülkâdir-i Merâğî". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZCAN, N. (2002b). "Türk mûsikîsinin abide şahsiyetlerinden Abdulkadir-i Merâğî", (Edt. H. C. Güzel). *Türkler Ansiklopedisi* 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ÖZERGİN, M. K. (1976). "Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge: Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı". *Sanat Tarihi Yıllığı*, 6:471-518.
- SAMARQANDĪ, A. (2008). *Matla-us-Sadain wa Majma-ul-Bahrain*. (Çev. A. O'rinboev). Taşkent: Özbekistan.
- SOUCEK, P. P. (1979a). "The Arts of Calligraphy". (Edt. Basil Gray). *The arts of the book in Central Asia 14th-16th centuries*. New York: Shambhala.
- SOUCEK, P. P. (1996b). "Eskandar b. 'Omar Sayh b. Timur: A Biography". *Oriente Moderno*, 76/2: 73-87.
- ŞAHİN, M. (2013). "Timur İmparatorluğu'nda Müzik-Eğlence Kültürü ve Yetişen Ünlü Müzisyenler". *International Journal of History*, 5/2: 429-441.
- THACKSTON, W. M.. (1989a). "Arzadasht". (Eds Lentz, Thomas W. ve Lowry, Glenn. D). *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture inthe Fifteenth Century*. Washington: Smithsonian Institution Press.
- THACKSTON, W. M.. (1989b). "Dost-Muhammad Preface to the Bahram Mirza Album". *A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art*. Cambridge, Massachusetts: The Aga Khan Program in İslamic Architecture.
- THACKSTON, W. M. (2001c). *Album Prefaces and Other Documents on the History of Calligraphers and Painters*. Leiden: Brill.
- TOGAN, Z. V.. (1953). "Topkapı Sarayı'nda Dört Cönk". *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 1: 73-89.
- USLU, R. (2015a). *Meragi'den II. Murad'a Müziğin Maksatları Makasidül-elhan*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Akademik Araştırmalar Yayınevi.
- USLU, R.. (2019b). "Tha Makasid Al-Alhan Verions of Meragi of the Books May be Renamed? Meragi between Timurid Shahrukh and Ottoman Murad". *Yegah Musiki Dergisi*, 2/1: 21-40.
- YÜKSEL, M. Ş. (2009a). *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- YÜKSEL, M. Ş. (2017b). "Ortaçağlarda Beyin Göçü ve Etkileri: Timurlular Örneği". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 41: 283-302.
- WOODS, E. J. (1987). 'The Rise of Tımürid Historiography.' *Journal of Near Eastern Studies*, 46/2: 81-108.

Fransa'da Yeni İpek Yolu Üzerine Tartışmalar: Fırsatlar ve Tehditler Eksenini

The French Debates on the New Silk Road: The Axis of Opportunities and Threats

Temel MERİ*

Özet

2013 sonbaharında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Kazakistan'a yaptığı resmî ziyarette yeni bir küresel altyapı ağı kurma girişimini duyurdu. Amaç Asya, Avrupa ve Afrika'yı birbirine bağlamak için ulaşım, enerji ve iletişim altyapısını geliştirerek ticari kapasiteyi artırmak olarak belirlendi. Öncelikle tarihsel bir göndermeyle Yeni İpek Yolu olarak nitelendirilen bu girişim, daha sonra Çin resmî makamlarının tanımı ile Bir Kuşak Bir Yol projesi şeklinde uluslararası literatürde ifadesini buldu. Bu çalışmada Avrasya coğrafyasının merkezinde bulunan Türkiye'yi çok yakından ilgilendiren bu girişimin ekonomi-politik yankıları, Fransa kamuoyu ve akademik çevreleri dikkate alınarak incelenecektir.

Fransız kamuoyunun incelenmesi, iki yönüyle önem arz eder: Birincisi, projenin Avrupa'da yol açtığı tartışmaları ve nasıl algılandığını göstermesi bakımından; ikincisi ise, eski bir kolonyal gücün 'Yeni Dünya'nın' jeostratejik meydan okumalarına karşı üretebildiği cevapları anlamamız açısından. Çalışma boyunca bu meydan okumaların Fransa açısından fırsatlar ve tehditler eksenini kapsamında birbirine zıt iki farklı açıdan değerlendirildiği görülecektir. Bu değerlendirmeye en iyi örnek ise 30 Mayıs 2018'de Fransa Senatosu'na Dışişleri, Savunma ve Silahlı Kuvvetler Komisyonu tarafından sunulan "FRANSA İÇİN YENİ İPEK YOLLARI: SADECE EKONOMİK ETİKET Mİ YOKSA YENİ DÜNYA DÜZENİ Mİ?" (*POUR LA FRANCE, LES NOUVELLES ROUTES DE LA SOIE: SIMPLE LABEL ÉCONOMIQUE OU NOUVEL ORDRE MONDIAL?*) başlıklı raporudur. Çin Devlet Başkanı'nun 2019 yılında yaptığı Avrupa ziyareti Yeni İpek Yolu tartışmalarını Fransa'da daha görünür kılmıştır.

'Yüzyılın projesi' olarak nitelendirilen Yeni İpek Yolu girişimi, Avrasya coğrafyasındaki bağlantıyı artırmak için iki ana bileşenden oluşmaktadır. Bir yandan, Orta Asya ve Avrupa'yı demiryolları ve otoyolları inşası ile kuzey ve orta koridor olarak nitelendirilen bir karasal kuşak ağı planlanmaktadır. Öte yandan, Güneydoğu Asya Devletleri ile Hint Okyanusu'nun komşu ülkelerini ve Afrika'nın doğu kıyısını birbirine bağlamak için liman faaliyetleri ve deniz yollarının inşası ve geliştirilmesi desteklenerek bir deniz yolunun oluşturulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fransa kamuoyu, Çin, Yeni İpek Yolu, Bir Kuşak Bir Yol Projesi.

Abstract

In the fall of 2013, Chinese President Xi Jinping announced his initiative to build a new global infrastructure network during his official visit to Kazakhstan. The aim is to increase trade capacity by developing transport, energy, and communication infrastructure to link Asia, Europe, and Africa. This initiative, which was first described as the New Silk Road with historical reference, later found expression in international literature as the One Belt One Road project with the definition by official Chinese authorities. In this study, the economic and political repercussions of this initiative, closely linked to Turkey, which is at the center of Eurasian geography, will be examined by taking into account the circles of the French public and academic opinion.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Doktor Araştırma Görevlisi ; E mail: temel.meri@hbv.edu.tr; ORCID No: 0000-0002-0314-0784.

The examination of French public opinion is important in two respects. On the one hand, it shows the debates that the project has generated in Europe and how it is perceived; on the other hand, it helps understand the responses that a former colonial power could provide to the geostrategic challenges of the “New World”. Throughout the study, we will see that these issues are assessed from two different angles in the context of opportunities and threats for France. The best example of this assessment is “THE NEW SILK ROAD: A MERE ECONOMIC LABEL OR A NEW WORLD ORDER? THE VIEW FROM France?” presented to the French Senate on May 30, 2018, by the Foreign Affairs, Defense, and Armed Forces Committee. The Chinese president’s European visit in 2019 made talks about the New Silk Road more visible in France.

The New Silk Road initiative, described as the ‘project of the century’, consists of two main elements to increase the connection in the Eurasian geography. On the one hand, a land belt network is planned, which is characterized by the northern and middle corridor, with the construction of railways and highways from Central Asia to Europe. On the other hand, it aims to create a maritime route by supporting the construction and development of port activities and maritime routes to connect the States of Southeast Asia with the neighboring countries of the Indian Ocean and the coast of eastern Africa.

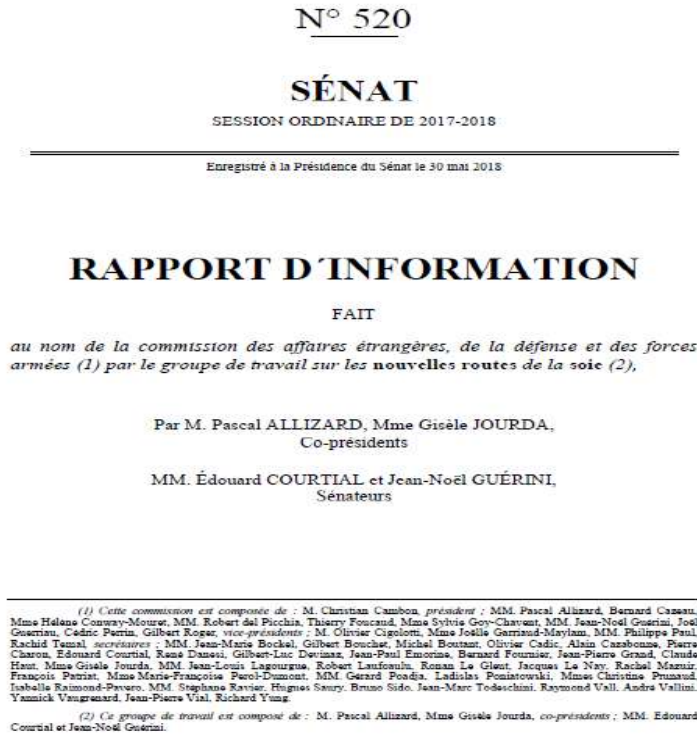
Keywords: French public opinion, China, New Silk Road, One Belt One Road Project.

0. Giriş

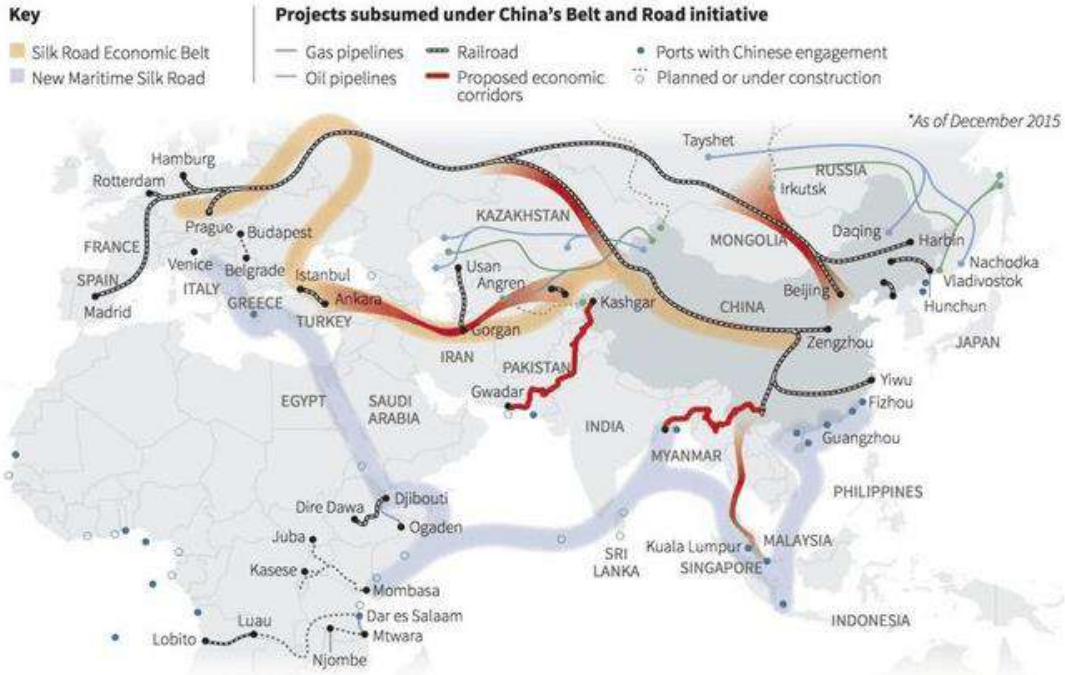
2013 sonbaharında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Kazakistan’a yaptığı resmî ziyarette yeni bir küresel altyapı ağı kurma girişimini duyurdu. Amaç Asya, Avrupa ve Afrika’yı birbirine bağlamak için ulaşım, enerji ve iletişim altyapısını geliştirerek ticari kapasiteyi artırmak olarak belirlendi. Öncelikle tarihsel bir göndermeyle Yeni İpek Yolları olarak nitelendirilen bu girişim, daha sonra Çin resmî makamlarının tanımı ile Bir Kuşak Bir Yol (*One Belt One Road*) şeklinde uluslararası literatürde ifadesini buldu. Bu çalışmada Avrasya coğrafyasının merkezinde bulunan Türkiye’yi çok yakından ilgilendiren bu girişimin ekonomi-politik yankıları, Fransa kamuoyu dikkate alınarak incelenecektir.

Fransız kamuoyunun incelenmesi, iki yönüyle önem arz eder: Birincisi, projenin nihai varış noktası olarak lanse edilen Avrupa’da yol açtığı tartışmaları ve nasıl algılandığını göstermesi bakımından; ikincisi ise, eski bir kolonyal gücün ‘Yeni Dünya’nın’ jeostratejik meydan okumalarına karşı üretebildiği cevapları anlamamız açısından. Çalışma boyunca bu meydan okumaların Fransa açısından fırsatlar ve tehditler ekseninde birbirine zıt iki farklı açıdan değerlendirildiği görülecektir. Bu değerlendirmeye en iyi örnek ise 30 Mayıs 2018’de Fransa Senatosu’na Dışişleri, Savunma ve Silahlı Kuvvetler Komisyonu tarafından sunulan *Pour la France, Les Nouvelles Routes de la Soie: Simple label économique ou nouvel ordre mondial?* (Fransa için Yeni İpek Yolları: Sadece ekonomik etiket mi yoksa Yeni Dünya Düzeni mi?) başlıklı bilgi raporudur. Bu raporu takiben Çin Devlet Başkanı’nın 2019 yılında yaptığı Avrupa ziyareti Yeni İpek Yolu tartışmalarını Fransa’da daha görünür kılmıştır.

Şekil 1. Fransa Senatosu'nda hazırlanan raporun kapak sayfası

Harita 1. Bir Kuşak Bir Yol Projesi kapsamında planlanan altyapı haritası, Kaynak: Mercator Institute for China Studies, (Alıntılan Camonfour-Jobin 2018).

1. Yeni İpek Yolları Nedir?

‘Yüzyılın projesi’ olarak nitelendirilen Yeni İpek Yolları girişimi, Avrasya coğrafyasındaki bağlantıyı artırmak için iki ana bileşenden oluşmaktadır. Bir yandan, Orta Asya ve Avrupa’yı demiryolları ve otoyolları inşası ile kuzey ve orta koridor olarak nitelendirilen bir karasal kuşak ağı planlanmaktadır. Öte yandan, Güneydoğu Asya Devletleri ile Hint Okyanusu’nun komşu ülkelerini ve Afrika’nın doğu kıyısını birbirine bağlamak için liman faaliyetleri ve deniz yollarının inşası ve geliştirilmesi desteklenerek bir deniz yolunun oluşturulması amaçlanmaktadır.

Bu girişim kapsamında Çin, bölgesel kara ve deniz altyapı projelerini geliştirmek için altı ekonomik koridor belirledi: Çin-Pakistan Koridoru, Çin-Orta Asya-Batı Asya Koridoru, Avrasya (veya Çin-Kazakistan-Rusya) Koridoru, Çin-Moğolistan-Rusya Koridoru, Çin-Hindistan Koridoru ve Bangladeş-Çin-Hindistan-Myanmar Koridoru. Bu proje, Çin’in büyük küresel ekonomik merkezlerle bağlantısını artırmayı hedefliyor.

Projenin duyurulmasını takiben hayata geçirilen Pekin merkezli Asya Altyapı Yatırım Bankası altyapı çalışmalarına kredi sağlaması için kuruldu. Çin Devleti’nin ekonomik planlamadan sorumlu devlet organı olan Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu, 2015’te bir eylem planı açıklarak politik iradeyi açıkça göstermiş oldu (Action plan on the Belt and Road Initiative 2015). Hatta bu belgede projenin eski İpek Yolu ile olan devamlılığı daha ilk satırlarda kendini gösterir. Esasen Yeni İpek Yolları söylemi, Çin’in dünyanın antik tarihindeki merkezi rolünü yansıtır:

İki bin yıldan fazla bir süre önce Avrasya’nın çalışkan ve cesur insanları, sonraki nesiller tarafından İpek Yolu olarak adlandırılan Asya, Avrupa ve Afrika’nın büyük medeniyetlerini birbirine bağlayan çeşitli ticaret ve kültürel alışveriş yollarını keşfetti ve kullandı. Binlerce yıldır barış ve işbirliği, açıklık ve kapsayıcılık, karşılıklı öğrenme ve yararı kapsayan İpek Yolu Ruhü, nesilden nesile aktarılmış, insan uygarlığının ilerlemesini teşvik etmiş ve İpek Yolu üzerindeki ülkelerin refahına ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Doğu ve Batı arasındaki iletişimi ve işbirliğini simgeleyen İpek Yolu Ruhü, tüm dünya ülkeleri tarafından paylaşılan tarihi ve kültürel bir mirastır. Barış, kalkınma, işbirliği ve karşılıklı yarar temasının damgasını vurduğu yeni bir dönem olan 21. yüzyılda, küresel ekonomideki zayıf toparlanma ve uluslararası ve bölgesel karışıklıklar karşısında İpek Yolu ruhunu sürdürmek bizim için çok daha önemlidir (Action plan on the Belt and Road Initiative 2015).

Çin’in dış politikası analistlerinin çoğu bu hamleyi ABD’nin Asya’ya yönelik etki stratejisini engellemek olarak yorumladı (Genevaz 2018: 460-461). Proje ile Çin, ticaretinin bir kısmını ABD ile karşılıklı bağımlılıktan kurtarmak için deniz yollarının hâkim olduğu doğusu yerine, alternatif kıta yolları ile kendi batısına yönlendirmeyi hedefliyor. Bu yönüyle, 1990’lardan bu yana ABD’de baskın olan “Çin tehdidi” teorisi güçlenerek geçerliliğini sürdürmektedir. Hatta 2008 mali krizinden bu yana Çin’in uluslararası sahnede ana aktörlerden biri konumuna gelmesiyle, Çin-Amerikan rekabeti teorileri “stratejik güvensizlik” kavramı etrafında dönüyor (Kenneth ve Wang 2012). Uluslararası ilişkileri ilgilendiren bakış açısının ötesinde, iç politik perspektiften konuyu ele alanlar ise Kuşak-Yol girişimini, Xi Jinping başkanlığa gelişiyle beraber hızlanan, önceden var olan ülke içi kalkınma projelerinin hayata geçirilmesi olarak görüyor. Bu anlamda Çin’de ekonomik büyümeden faydalanamayan üç bölgenin, uluslararası ticarete dâhil edilerek kalkınması önem arz ediyor: Güneydoğu Asya’da bulunan Yunnan eyaleti, Uygurların yoğun olarak yaşadığı Sincan eyaleti ve ülkenin merkezinde yer alan dağlık Chongqing eyaleti.

Harita 2. Fransa Senatosu'nda kullanılan Yeni İpek Yolları haritası (Allizard 2018: 26).

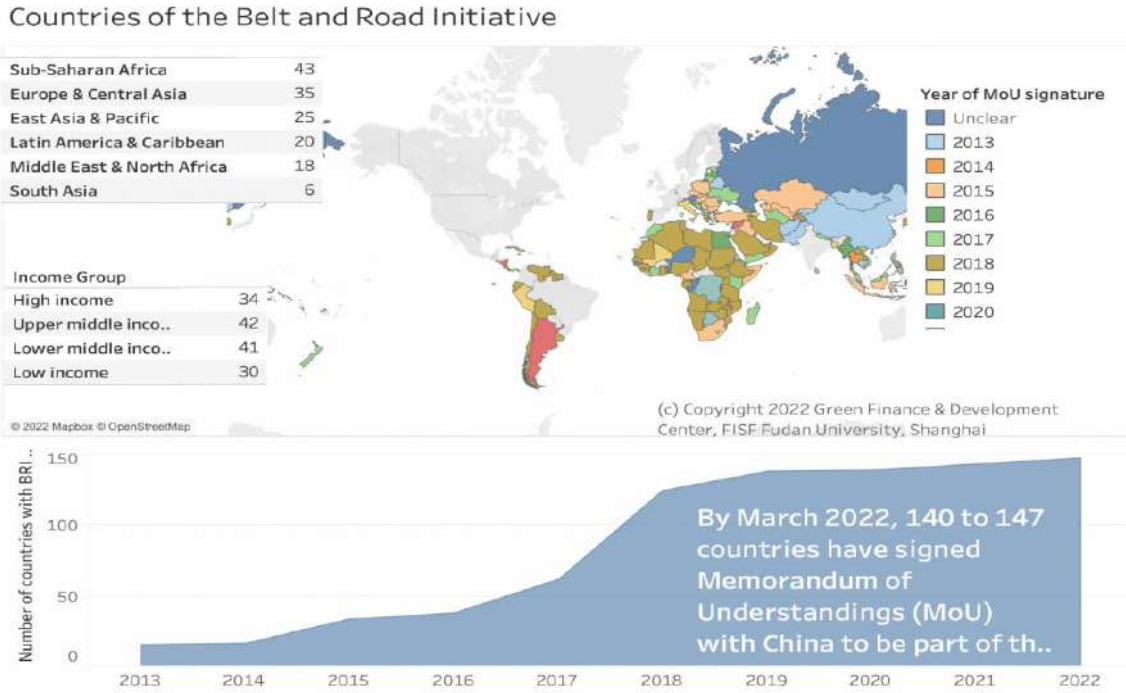

Bazen ana hedefi Amerikan etkisi ile rekabet etmek olan hegemonik bir politika olarak görülse de, bazen de iç kalkınma politikalarının bir uzantısı olarak yorumlansa da, Lyon 3 Üniversitesi'nden Çin uzmanı Juliette Genevaz (2018), proje ile Çin'in kendi batısını yeniden tasarlama dürtüsüne işaret ediyor. Ayrıca Çin'in uluslararası bağlantısını artırarak çok kutuplu dünya söylemini pekiştirmesine dikkat çekiyor. Ayrıca bu proje, Avrasya'da hem çıkarları - özellikle ekonomik kalkınmayı - hem de güvenlik konularında işbirliği yapma ihtiyacı gibi sorumlulukları paylaşan ve "ortak kadere sahip bir topluluk yaratma" vizyonunu ima ediyor (Camonfour-Jobin 2018).

2. Senato Raporu Vasıtasıyla Fransa'da Yeni İpek Yolları Tartışmalarını Anlamak

2000 yılında Fransa ve Çin arasında karayoluyla lojistik sağlama yaklaşık üç ay sürmekteyken 21 Nisan 2016'da ilk demiryolu konvoyu, 11.000 kilometrelik yolculuğun ardından iki hafta içerisinde Wuhan'dan Lyon'a ulaştı. 23 Şubat 2017'de ise dönemin Fransa Başbakanı Çin'e yaptığı resmî ziyaretinde Fransız malları ile dolu bir lojistik treninin ters istikamette gelişine tanık oldu. Fakat bu tarihî jeste rağmen, Çin'den Fransa'ya gelen trenlerin %80'i boş ayrılıyor. Fransa açısından ticari ilişkilerdeki bu asimetri ilk etapta tek dezavantaj olarak gözükse de, Yeni İpek Yolları'nın küresel yönü çok çeşitli sorunlara gebe durmaktadır. Fransa'nın hala Yeni İpek Yolları'na bağlılığını gösteren muhtırayı imzalamadığı unutulmamalı. Muhtıra, Çin tarafından hazırlanan ve imzacı ülkenin Kuşak-Yol girişimine bağlılığını ve desteğini gösteren ve yasal açıdan bağlayıcılığı bulunmayan bir mutabakat metnine atıfta bulunuyor. Bu durum bazı analistler tarafından yasal belirsizlik olarak eleştirilse de, Çinli yetkililer 'esnek' ilişkiler geliştirme arzusunda olduklarını yineliyor. Bu pratik, çok taraflı diplomatik ilişkilerden ziyade, ikili ilişkilerde daha usta olan Çin dış politikasının deneyimi açısından anlamlıdır (Genevaz 2018: 459).

Harita 3. Mart 2022 itibariyle Kuşak-Yol muhtırasına imza atan ülkeler (Nedopil 2022)

Bunun yanı sıra, Kuşak-Yol girişimi basit bir altyapı-ticaret vizyonunu aşmaktadır. 2018 tarihli Fransa Senatosu'nun raporu tam da bu noktaya atıfta bulunarak projenin, Çin açısından önemi ve bunun Fransa için yarattığı fırsatlara ve tehditlere değiniyor. Raporun ifade ettiği gibi, girişimin uzun vadeye yayılacağı unutulmamalı. Roma bir günde inşa edilmediği gibi, Yeni İpek Yolları'nın inşa edilmesi de on yılları alacak. Projenin ana aktörü açısından bu girişimin, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yılında, yani 2049'da tamamlanması gerekiyor. Fransız senatörleri, Yeni İpek Yolları girişiminin ilk etaptaki başarısını Dünya'nın ikinci askeri ve ekonomik gücü olmayı başaran Çin'e diplomatik alanda güçlü bir anlatı imkânı sunmak olarak vurguluyor (Allizard 2018: 16). Mayıs 2017'de Pekin'de düzenlenen Uluslararası İpek Yolları Zirvesi'nde 29'u devlet veya hükümet başkanı seviyesinde olmak üzere, toplam 69 ülke temsil edildi. Hatta Devlet Başkanı'nın onayıyla, Kuşak-Yol, Çin Komünist Partisi'nin tüzüğüne eklendi. Çin ayrıca, Yeni İpek Yolları lehine kamu diplomasisini beslemek için bir dizi düşünce kuruluşunu hayata geçirdi, uluslararası konferanslar ve forumlar düzenlenmesine önyak oldu. Benzer şekilde, hükümetin inisiyatifiyle ülkedeki hemen hemen tüm üniversiteler Yeni İpek Yolları'na adanmış düşünce kuruluşları oluşturdu (Allizard 2018: 45-47).

Artık Çin, yumuşak gücünü kullanabileceği diplomatik bir anlatıya sahip ve bazı diplomatik belgelerde buna rastlamak şaşırtıcı değil. Birleşmiş Milletler'in Afganistan'daki duruma ilişkin olarak 17 Mart 2017 tarihinde alınan 2344 sayılı kararında, Yeni İpek Yolları girişiminin bölgenin kalkınması, istikrarı ve barışı açısından yaptığı ve yapacağı katkı takdir edilmiştir (Allizard 2018: 41). Ayrıca Çinli yetkililer uluslararası ekonomik arenalarda Kuşak-Yol'u, "modern dünyanın en önemli ve en etkili girişimi" olarak ısrarla vurgulamakta ve Avrupalı gelişmiş ülkeleri katkı yapmaya çağırmaktadır (Allizard 2018: 43-45).

Fransa Senatosu'na sunulan rapora göre Çin'in, Yeni İpek Yolları projesi etrafındaki resmî söylemi 5 ayaktan oluşmakta ve ekseriyetle ekonomi, ticaret ve kalkınmayı öncelemektedir (Allizard 2018: 28-34). Öncelikle kamusal kalkınma politikalarının koordine edilmesi yoluyla uluslararası ekonomik entegrasyon amaçlanmaktadır. Çinli yetkililer bu kapsamda Kuşak-Yol'un bir girişim olduğunun altını ısrarla vurgulamakta ve söz konusu projenin ikili ilişkilere, işbirliğine ve karşılıklı rızaya dayanmakta olduğunu ve herkesin yararını amaçladığını

savunmaktadır. Çin politikasının ikinci ayağı, altyapı bağlantılarının geliştirilmesiyle ilgilidir. Devasa altyapı projeleri, karayolu ağları, demiryolları ve hava ve deniz limanlarının inşası ile enerji üretim ve iletişim ağlarının birbirine eklenmesi öngörülmektedir. Uluslararası ticaretin gelişimi ve büyümesi girişimin üçüncü ayağını oluşturmaktadır. Dördüncü ise sermayenin serbest dolaşımı veya daha doğrusu yeni yatırımların finansman yöntemlerini içermektedir. Son olarak, ‘halklar arasında karşılıklı anlayışın’ geliştirilmesi Yeni İpek Yolları’nın kültürel yönüne işaret eder.

Raporun ilgi çekici yönü ve Fransa açısından daha fazla önem arz eden tarafı ise, bütün bu “ekonomik etiketli” söylemlerin ötesinde, Kuşak-Yol girişiminin “Çin özelliklerine sahip yeni bir dünya düzeni” projesine evrilme olasılıklarını ve bunun yol açacağı tehditleri incelemesidir (Allizard 2018: 34). Öncelikle proje ile Çin’in kendi iç siyasetine çözüm üretme odaklı bir amacı olduğu gerçeği hatırlatılır. Bu kapsamda ülkenin batısında, özellikle Uygurların yaşadığı Sincan eyaletinde kalkınma yoluyla güvenliğin sağlanması hedefi ve Sincan’ın başkenti Urumçi’nin, Çin’in Orta Asya’ya giriş noktası olarak, özellikle Tahran, Duşanbe, Taşkent, Astana ile bağlantı geçidi olması amaçlanmaktadır. Ayrıca ülkedeki üretim fazlasını ihraç ederek ekonomik değere dönüştürme ve ülkenin kalkınması politikası ön plandadır. Çin bu proje ile sınırlarının ötesinde endüstriyel üretim için gereken enerji hammaddelerinin güvenliğini sağlamayı ve bağlı olduğu enerji yollarına alternatifler üretmeyi amaçlamaktadır.

Kuşak-Yol’un Çin’e dayalı yeni dünya düzeni vizyonunu besleyecek bazı dinamik yönlerine değinen Senato raporu, yeni rotalarla yolların genişleme ihtimaline dikkati çekiyor: mesela, Latin Amerika ve Kuzey Kutbu. Şimdiden Çinli şirketlerin “Kutup İpek Yolu” olarak adlandırılabilir rota için altyapı projeleri düşünmeye başladığını görmekteyiz. Ayrıca altyapı çalışmaları sadece ulaşım ve enerji alanlarını etkilemiyor. Hava, uzay ve dijital sektörler, Yeni İpek Yolları’nın bir sonraki öngörülebilir gelişim alanları olarak karşımıza çıkıyor. Her ne kadar, kara ve deniz yolu girişime ismini verse de, büyük havalimanlarının inşası ‘yeni hava ipek yolları’ fikrini perçinliyor. Bu kapsamda Lüksemburg, Kazakistan, Togo, Zimbabve, Pakistan ve Etiyopya’daki yatırımları ele alabiliriz. Bunun ötesinde uzay çalışmalarını planın bir parçası olarak ele alabiliriz. Çin makamları, Yeni İpek Yolları çerçevesinde yürütülen ekonomik kalkınma için uzay desteği ihtiyacını göz önünde tutmakta ve Amerikan GPS’ine benzer bir Çin küresel uydu kapsama alanının geliştirilmesi yönünde çalışmalarını hızlandırmaktadır. Ayrıca internet ağının denizaltı kablolar döşenerek geliştirilmesi Kuşak-Yol’un göz ardı edilmemesi gereken bir diğer ayağını oluşturur. Raporda senatörlerin kullandığı “dijital ipek yolu” kavramı bu açıdan anlamlıdır (Allizard 2018: 30).

Raporun altını çizdiği bir diğer husus ise hukuk alanına aittir. Çinli yetkililer, yatırımları güvence altına alarak Yeni İpek Yolları ile ilgili projelerin istikrarının ve yasal olarak tanınmasını için hukuku ve uluslararası işbirliğini teşvik etme ihtiyacının farkındadır. Bu açıdan, girişime katılan ülkelerin hukuk sistemlerinin incelenmesine yönelik artan bir ilgi dikkat çekicidir. Yumuşak güç kullanma stratejisine sadık olan Çin, bölgesel ve küresel hukuk forumları düzenlemekte ve adalet alanında Çinli aktörler “yeni yasal ve adli ipek yolları” üzerinde çalışmaktadır (Allizard 2018: 68). Bu alanda, Ocak 2018’de Çin Yüksek Mahkemesi, Yeni İpek Yolları’nda yaşanacak anlaşmazlıklar için özel yetkili ticaret mahkemelerinin kurulacağını duyurdu. ‘Çin özellikleri taşıyan’ hukuki kavramların uluslararası hukukta ve demokratik hukuk sistemlerinde kullanılan kavramlarla uyumu sorunsalı şimdiden ilgi çekici olma özelliğini taşıyor.

Durum Avrupa açısından daha karmaşık ve ‘gergin’ görünmektedir. Çin’in samimiyet göstergesi olarak sunduğu içeriği belirsiz muhtıra ve işbirliği mutabakatları, Avrupa Birliği’nde serbest piyasaya erişim, şeffaflık, finansal koşullar, yürürlükte olan kural ve standartlara riayet, sosyal ve ekonomik sorumluluk, çevrenin korunması vb. gibi koşullara uyma taahhüdünden uzak görünüyor (Allizard 2018: 45-6). Buna rağmen, Birlik üyesi olan bazı ülkeler girişime katılma arzusunu ifade eden muhtırayı imzaladılar. Özellikle AB’nin gelişmeden daha az pay alan Orta ve Doğu Avrupa’da bazı ülkeler girişime ilgi göstermekten kaçınmadı. Diğer yandan

Birlik üyesi olmayan Balkan ülkeleri de altyapı yatırımları için muhtırayı imzaladılar. Çin daha 2012 yılında yatırım yapabileceği Avrupa ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmek için ‘16+1 Formatını’ hayata geçirdi. Üyeleri, Çin’e ek olarak, 11’i Birlik üyesi olan 16 Orta ve Doğu Avrupa ülkesidir: Bulgaristan, Hırvatistan, Estonya, Macaristan, Litvanya, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Romanya, Slovakya ve Slovenya ve beş AB’ye aday ülke: Arnavutluk, Bosna-Hersek, Kuzey Makedonya, Karadağ ve Sırbistan (Grieger 2018). 2019’da Yunanistan’ın gelişyle 17’ye çıkan ülke sayısı, 2021’de Litvanya’nın ayrılması sonrası yeniden 16’ya düştü.

Bu yapı AB tarafından üye devletlerini de içeren rakip kurumsal çerçeve olarak tehdit algısını gündeme getirdi. Batı Avrupa ülkeleri Çin’in Avrupa’nın bölünmesine yatırım yapmasından duydukları endişeyi dile getirdi. Çin’in güç politikası yöntemiyle ikili ilişkilerden elde edebileceği imtiyazlar, Avrupa’da çok taraflı müzakere yoluyla kurulan dengenin bozulması anlamına gelecektir. *Brexit* sonrası yaşanan kırılğan süreçte bu endişe anlamlı hale geliyor. Fransız senatörlerin önerisi ise, Avrupa’nın ortak çıkarlarının ön plana alınması ve Birlik üyelerinin Çin’e karşı ortak hassasiyete sahip olmasıdır. Hatta Çin yatırımlarının AB’nin ticari ve mali alanda hukuki standartlara saygı göstermeleri yönünde direktifler çıkarılması gündeme alınabilir. Bir diğer öneri ise, özellikle ‘16+1 Formatına’ Avrupa Komisyonu’nun gözlemci olarak katılması ve sürece ilişkin müzakere imkânlarının artırılmasını içeriyor (Allizard 2018: 61).

Fransız Senato raporunun, tüm bu tehditlere ve belirsizliklere rağmen Fransa’nın ve Avrupa’nın sürece dâhil olması gerekliliğini vurgulaması ilginçtir.

Sonuç Yerine: Xi Jinping’in 2019 Yılında Avrupa Ziyareti Boyunca Tehdit Algısı

2019 yılının Mart ayında Çin lideri Xi Jinping’in resmî Avrupa ziyareti boyunca en önemli gündem, Yeni İpek Yolları kapsamında yapılacak yatırımların kapsamı oldu. Bu süreçte siyasi liderler arasındaki tartışmalar ve kamuoyuna düşen medya gündemi tehdit algısı etrafında şekillendi. Fransa’nın etkili gazetelerinden *Le Figaro*’nun geniş kapsamlı incelemesi projesi, “Çin hegemonyasının aracı” ve “yeni bir kolonyalizm şekli” olarak niteledi (Garcin-Berson 2019). *Le Figaro*, Kuşak-Yol kapsamında yatırımların hangi sektörlere yapılacağı ve coğrafi alan sınırının belirsizliğini eleştirdi. Girişime karşı uluslararası muhalefetin, çevresel sorunların yanı sıra finansman kapasitesinin yetersizliği ve kamu borçlanmalarına neden olması etrafında şekillendiği vurgulandı. Ayrıca, Çin’in ilgili Devletleri sürdürülemez borç batağına sürüklemek riskinin arttığı belirtildi. Hukuk alanında uyumun bulunmaması da Fransız gazetesine göre projenin zayıf yanlarından birini oluşturmaktadır.

Siyasi liderler düzeyinde gelen tepkiler ise, Avrupa ziyaretinde Çin liderinin İtalya ile mutabakat muhtırası imzalaması çerçevesinde şekillendi. Açıkçası, İtalya’nın Çin yatırımları için mutabakat muhtırasını imzalaması, hem AB’nin başat aktörlerinden hem de G7 üyesi bir ülkenin Kuşak-Yol girişimine katılması anlamına geliyor (OBOReupe 2019). Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, Çin’in yaptığı anlaşmaları güç kullanımı olarak nitelerken, Çin’i AB’nin birliğine ve bütünlüğüne saygı göstermeye davet etti. AB düzeyinde Almanya, Fransa ve Avrupa Komisyonu Çin’e karşı “tek bir cephe oluşturma” ve “ortak bir vizyon etrafında toplanma” fikri üzerinde ısrar ediyor (Hubaut 2019). Fransız Cumhurbaşkanı aynı dönemde Doğu Afrika’ya yaptığı resmî ziyaret boyunca ise, bölgedeki Çin yatırımlarını eleştirerek, Etiyopya, Kenya ve Cibuti’ye borçlanma hususunda uyarılarda bulundu (Louis 2019). Bu yönüyle tehdit algısının Fransa’da üçüncü ülkeler ile olan ilişkilerine yansımaları görmektediriz.

Kaynakça

- ALLIZARD, P. vd. (2018). *Pour la France, Les Nouvelles Routes de la Soie: Simple Label Economique ou Nouvel Ordre Mondial?*. Fransa Senatosu, Bilgi Raporu no. 520.
- CAMONFOUR-JOBIN, A. vd. (2018). “La Belt and Road Initiative: Enjeux et Défis pour la Chine”. *Institut québécois des Hautes Études Internationales*, Université Laval, (Erişim tarihi: 02.09.2022). <https://cqegehiulaval.com/la-belt-and-road-initiative-enjeux-et-defis-pour-la-chine/>
- ÇİN HALK CUMHURİYETİ DEVLET KONSEYİ. (2015). *Action Plan on the Belt and Road Initiative*. Pekin (Erişim tarihi: 05.09.2022). http://english.www.gov.cn/archive/publications/2015/03/30/content_281475080249035.htm
- GARCİN-BERSON, W. (2019). “Les Nouvelles Routes de la Soie, le Projet au Service de l’Hégémonie Chinoise”. *Le Figaro*, (Erişim Tarihi: 02.09.2022). <https://www.lefigaro.fr/economie/le-scaneco/decryptage/les-nouvelles-routes-de-la-soie-le-projet-au-service-de-l-hegemonie-chinoise-20190326>
- GENEVAZ, J. (2018). “Introduction: Réponses aux Nouvelles Routes de la Soie Chinoises”. *Études internationales*, 49/3: 459-472.
- GRIEGER, G. (2018), “China, the 16+1 Format and the EU”. *European Parliamentary Research Service*, (Erişim tarihi: 02.09.2022). [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625173/EPRS_BRI\(2018\)625173_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625173/EPRS_BRI(2018)625173_EN.pdf)
- HUBAUT, L. (2019). “Les Européens Affichent un Front Uni Face à la Menace Chinoise”. *Le Figaro*, (Erişim tarihi: 02.09.2022). <https://www.lefigaro.fr/conjoncture/2019/03/22/20002-20190322ARTFIG00182-les-europeens-affichent-un-front-uniface-a-la-menace-chinoise.php>
- LIEBERTHAL, K. ve WANG, J. (2012). *Addressing US-China Strategic Distrust*. Washington: Brookings Institution.
- LOUIS, C. (2019), “En Afrique, Macron a mis en garde contre la prédation chinoise”. *Le Figaro*, (Erişim tarihi: 02.09.2022). <https://www.lefigaro.fr/conjoncture/2019/03/25/20002-20190325ARTFIG00082-en-afrique-macron-a-mis-en-garde-contre-la-predation-chinoise.php>
- NEDOPIL, C. (2022). “Countries of the Belt and Road Initiative”. *Shanghai, Green Finance & Development Center*, FISF Fudan University, (Erişim tarihi: 02.09.2022). <https://greenfdc.org/countries-of-the-belt-and-road-initiative-bri/>
- OBOReupe. (2019). “Qu’est que l’Accord entre la Chine et l’Italie?”. (Erişim tarihi: 05.09.2022). <https://www.oboreuope.com/fr/accord-chine-italie/>

Şuşa Bəyannaməsi: Azərbaycan-Türkiyə Münasibətlərində Yeni Mərhələ

Shusha Declaration: New Stage In Azerbaijan-Turkey Relationship

Rəna MİRZƏZADƏ*

Özət

Məqalə Şuşa bəyannaməsinin strateji və hərbi-təhlükəsizlik kontekstində siyasi-tarixi əhəmiyyətini araşdırır.

Bəyannamənin siyasi-fəlsəfi önəmi Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” ifadəsi və Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci sevicimiz, qəmi qəmimizdir” bəyanı ilə üzə çıxır. Böyük lider Heydər Əliyev Şuşanın Azərbaycan üçün dəyərini bu sözlərlə ifadə etmişdir: “Şuşa Azərbaycan və onun tarixi üçün çox dəyərli bir yerdir. Şuşanın əsasını qoyanlar Şuşa qalasını da tikdilər. Şuşa qalası Şuşanı, Azərbaycanı qorumaq məqsədi ilə tikilmişdi. O, böyük tarixi abidədir”.

Bəyannamənin siyasi əhəmiyyəti Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin ən yüksək həddə çatmasına və əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başlanmasına əsas olmuşdur. Bəyannamənin əsas hədəfi hər iki ölkənin potensialını birləşdirməklə hər iki ölkənin ümumi maraqlarını qorumaq, regional və beynəlxalq məsələlərin həllində birgə fəaliyyətə yön vermək və birgə maraqları müəyyənləşdirməkdir.

Bəyannamənin məqsədi müstəqillik, ərazi birliyi, beynəlxalq sənədlərlə tanınan sərhədlərin toxunulmazlığı, başqa ölkənin daxili işlərinə qarışmama, , müstəqil xarici siyasət yürütmə, milli maraqları qorumaq, əməkdaşlığın siyasi və hüquqi mexanizmlərini formalaşdırmaqdır.

Şuşa Bəyannaməsinin strateji və hüquqi əhəmiyyəti Türkiyə və Azərbaycan arasında beynəlxalq məsələlərin həlli, ikitərəfli əməkdaşlığın genişlənməsi kimi məsələləri BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi beynəlxalq qurumların sənədləri çərçivəsində reallaşdırmaqdır.

Aşar sözlər: Şuşa bəyannaməsi, Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik, Qarabağda Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığı.

Abstract

Article has been dedicated to Shusha Declaration between Azerbaijan and Turkey Republics and its political-historical significance in terms of strategic and military-security text.

The political-philosophical significance of the declaration lies in the characterization of the Azerbaijani people with the expressions of Great Leader Heydar Aliyev, "One nation, two states" and the founder of the Republic of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, "Azerbaijan's joy is our joy, its sorrow is our sorrow." Great Leader Heydar Aliyev spoke about how important Shusha is for Azerbaijan: "... Shusha is a place with the most precious and great history of Azerbaijan. The founders, creators of Shusha, who built the Shusha fortress were the owners of the land of Azerbaijan and created the city and fortress of Shusha for the constant defense and protection of the land of Azerbaijan in Karabakh... This is a great historical monument.

The political significance of the declaration gave rise to Azerbaijan-Turkey relations to reach its peak and laid the foundation for the beginning of a new stage in cooperation. The

* Prof.Dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
mirrena54@yahoo.com ORCID: 0000-0002-6250-1826.

main condition of the Declaration is to combine opportunities to protect the common interests of both countries, to coordinate activities in regional and international strategic issues that reflect common interests.

The purpose of the declaration is independence, sovereignty, territorial integrity, inviolability of borders recognized in international documents, adherence to the principles of non-interference of states in each other's affairs, implementing an independent foreign policy aimed at protecting and securing national interests, and identification of political and legal mechanisms for establishing alliances in both countries.

The strategic and legal significance of the Shusha Declaration is the demonstration of solidarity and mutual support between Turkey and Azerbaijan on international issues, the expansion of bilateral cooperation with shared interests, as well as the mutual support within the framework of international and regional organizations, such as, UN, OSCE, Council of Europe, OSCE, Organization of Islamic Cooperation, etc.

Key Words: Shusha Declaration, Turkey-Azerbaijan relations, security issues in South Caucasus, Turkish-Azerbaijani cooperation in Nagorno-Karabakh.

*Əziz ŞUŞA, sən azadsan!
Prezident İlham Əliyev*

0. Giriş

Bəyannamənin Siyasi-Tarixi Əhəmiyyəti

2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan 28 il yarım Ermənistan işğalında olan və 8 noyabr 2020-ci ildə azad edilən tarixi Şuşa şəhərində siyasi-hüquqi, hərbi-geostrateji Bəyannamə imzaladılar. Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan üçün vacib bir gündə – 15 iyun Milli Qurtuluş Günündə və Qars müqaviləsindən (1921 oktyabr) yüz il sonra iki dost və qardaş dövlətlər arasında imzalanan müttəfiqlikdir.

Müttəfiqlik haqqında Şuşa Bəyannaməsini şərtləndirən hansı siyasi-tarixi amillərdir... Bu: – Məlumdur ki, 1921-cil il Qars anlaşması ilə Türkiyəyə Naxçıvanla bağlı müəyyən mənada zəmanətçi, qoruyucu ölkə statusu verilmişdi. Nəzərə yetirək ki, Türkiyə hələ keçmiş SSRİ-nin mövcud olduğu ərəfədə 1991-ci il 9 noyabrda Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı və 1994-cü il 14 yanvarda iki ölkə arasındadiplomatik əlaqələr quruldu. Qeyd edək ki, 1992-ci il 11 avqustda imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında qarşılıqlı hərbi təlim-təhsil haqqında Müqavilə” məhz 2011-ci il 26 oktyabrda Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Fərmanla təsdiq edildi.

1994-cü ildə iki ölkə arasında “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə “müqavilə” imzalanıb və bu anlaşma ilə əlaqələrin siyasi-hüquqi zəmini formalaşdırıldı. Belə ki, 2007-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Türkiyə münasibətlərində Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialoq (YSHD) iclasları keçirilir. Burada siyasi-hərbi, maddi-texniki təminat və Müdafiə sənayesi əməkdaşlıq müzakirə olunur. 2010-cu ildə “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji əməkdaşlıq saazişi imzalanmışdı. Müqavilənin bir şərtinə görə, Türkiyə və Azərbaycan ölkələrindən birinə qarşı hücum və ya hücum vəziyyətində hücumu uğramayan ölkə “bütün imkanlarını istifadə edərək” hücumu uğrayan ölkəni dəstəkləyəcək. Azərbaycan Türkiyə hərbi əməkdaşlıq məsələlərini araşdıran tədqiqatçı Ahmet Yücenin də qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycan Türkiyə hərbi əməkdaşlığında 2010-cu il qarşılıqlı iş birliyi baxımından bir “Zirvə ili” olmuşdur”.

2010-cu il sentyabrda “Azərbaycan və Türkiyənin Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası yaradılması haqda Birgə Bəyannamə imzalanmışdı”

Şuşa Bəyannaməsi strateji və hərbi-təhlükəsizlik mətnində siyasi tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Bəyannamənin siyasi-fəlsəfi əhəmiyyəti Azərbaycan xalqının Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” kəlamları ilə xarakterizə olunmasındadır. Ulu Öndər Heydər Əliyev Şuşanın Azərbaycan üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu haqda demişdi: “... Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşədir. Şuşanı quranlar, yaradanlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar... Bu böyük tarixi abidədir”.

Bəyannamənin siyasi əhəmiyyəti Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrini pik zirvəsinə yüksəltdi və əməkdaşlıqda ən yeni bir mərhələnin başlanğıcına əsas yarandı. Hər iki ölkə ümumi mənafeələrinin qorunaraq müdafiəsində imkanların birləşdirilməsi, ortaq maraqları əks edən regional və beynəlxalq strateji məsələlərdə fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi Bəyannamənin əsas şərtidir.

Diqqətə yetirək ki, tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən 30 illik işğalına son qoyulması, torpaqların azad edilməsində Türkiyənin mənəvi-siyasi dəstəyi Azərbaycan xalqı tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir.

Cənubi Qafqaz regionunda Şuşa Bəyannaməsinin geostrateji əhəmiyyəti sabitlik və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə, geosiyasi kontekstdə bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, bölgə dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və daimi sülhün təmini istiqamətində ölkələrin birgə təşəbbüsləri, bu sahədə söylərin artırılmasıdır. Bu kontekstə nümunə Qarabağda Türkiyə-Rusiya Birgə Monitorinq Mərkəzinin yaranmasını göstərmək olar.

1. Şuşa Bəyannaməsinin Siyasi, Beynəlxalq-Hüquqi Əhəmiyyəti

Bəyannamə müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq sənədlərdə tanınan, qəbul edilən sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin bir-birinin işlərinə qarışmama prinsiplərinə riayət edən, milli maraq və mənafeələrini müdafiə və təmin etməyə yönəlmiş müstəqil xarici siyasət həyata keçirən, hər iki ölkədə müttəfiqliyin qurulmasında siyasi və hüquqi mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsidir.

Şuşa Bəyannaməsinin strateji-hüquqi əhəmiyyəti Türkiyə və Azərbaycanın beynəlxalq məsələlər üzrə həmrəylik və qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirməsi, eyni mövqeli ikitərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi ilə yanaşı, həm də BMT, ATƏT, Avropa Şurası, TDƏŞ, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində bir-birinə qarşılıqlı dəstək verilməsidir.

-Sənədin geostrateji milli mənafeələr nəzərdən əhəmiyyəti siyasi, hərbi və təhlükəsizlik istiqamətlərində əlaqələndirilən və birgə fəaliyyətlərin təşviqi, təbliğidir. Tərəflərdən hər hansı birinin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı və təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz olunarsa, birlikdə məsləhətləşmələr aparılması, təhdid və ya işğal təcavüzünün aradan qaldırılmasında BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüslərin həyata keçirilməsi, bir-birinə yardım etməsi, Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə qurumlarının əlaqələndirilməsinin nəzərdə tutulmasıdır.

2. Şuşa Bəyannaməsinin Geostrateji Əhəmiyyəti

Azərbaycan Silahlı qüvvələrinin müasir tələblər baxımından yenidən formalaşdırılması və modernləşdirilməsində birlikdə fəaliyyət, müdafiə və hərbi təhlükəsizlik sahəsinin möhkəmləndirilməsinə dair tədbirlərin keçirilməsi, hər iki ölkənin müasir texnologiyalara əsaslanan silah və hərbi texnikasının idarə edilməsində əməkdaşlıq, hər iki ölkənin Təhlükəsizlik Şuralarının birlikdə iclaslarının keçirilməsi, milli mənafeə və maraqlara zidd regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinin də müzakirəsinin daxil edilməsidir.

Bəyannamədə digər mühüm əhəmiyyətli komponent ticari-iqtisadi münasibətlərdə milli iqtisadiyyatların və ixracın şaxələndirilməsində səylərin genişləndirilməsi, malların sərbəst hərəkəti mexanizmlərinin təşkili, Cənub Qaz Dəhlizindən istifadədə qarşılıqlı əlaqələndirilmə, intellektual nəqliyyat sistemləri texnologiyalarından və beynəlxalq tranzit-nəqliyyat potensialından istifadə, Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə, bölgədə yeni nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yaradılmasıdır.

3. Şuşa Bəyannaməsinin Mədəni-İdeoloji Əhəmiyyəti

Azərbaycan və türk diasporlarının qarşılıqlı əməkdaşlığının artırılması, ümumi problemlərdə milli mənafelərin qorunmasında birgə hərəkət, davamlı həmrəylik, tarixi reallıqların beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması və məlumatlandırılmasında diaspor fəaliyyətinə dəstəyin verilməsi, Ermənistanın Türkiyəyə qarşı əsas olmayan yalan fikirləri, tarixi faktların saxtalaşdırılaraq təhrif olunması və siyasiləşdirilməsi iddiaları regionda sülhə və sabitliyə təhdiddir, bu aspektdən 1915-ci il hadisələrinin dəqiqləşdirilməsi üçün arxivlərin açılaraq, həqiqi sənədləri əks etdirən araşdırmaların aparılmasıdır.

Bəyannamədə əhəmiyyətli bir məsələ də Azərbaycan-Türkiyə Media Platformasının aidiyyəti qurumlar arasında informasiya, kommunikasiya və ictimai diplomatiya sahəsində əməkdaşlığının gücləndirilməsi, Türk Həmrəyliyi daha da möhkəmləndirilməsində fəaliyyətlərə təkan verilməsidir.

4. Bəyannamənin Hədəf və Çağırışları

Bursa Uludağ Universitetinin professoru Mehmet Yüce söyləyir ki: “Ölkələrimizin yaxınlaşması baxımından ən qısa zamanda Türk Dünyası Universitetinin qurulması vacibdir. Çünki, İkinci Qarabağ savaşı zamanı Türkiyə və Azərbaycan tarixdə nümunəsi az olan həmrəylik və qardaşlıq nümayiş etdirdilər”. Bu mənada Bəyannamədə perspektivdə daha geniş sahələri əməkdaşlığa çevirmək üçün BMT Nizamnaməsi, beynəlxalq, regional və ikitərəfli anlaşmaların nəzərə alınması təsbit edildi.

Bəyannamənin geosiyasi əhəmiyyətində hədəf eyni zamanda digər türk dövlətləri ilə gələcəkdə anoloji sənədlərin imzalanmasıdır.

-Bəyannamənin hədəfi tək iki ölkədə deyil, bütün Cənubi Qafqaz regionunda və ona qonşu ölkələrdə sülhə və əmin-amanlığa, əməkdaşlığa çağırışdır.

-Bəyannamənin hədəfləri ümumtürk dövlətlərinin əməkdaşlığı çərçivəsində faydalı və dəyərli əlaqələr qurulmasıdır. Belə ki, keçmiş SSRİ-nin ərazisində olan və onun süqutundan sonra, türk dövlətləri arasında əlaqələrin zəifləməsi, yenidən qurulmasında qarşılıqlı inam və etibarın bərpa edilməsinin əsasında sərhəd, iqtisadi və milli kimlik problemləri gəlir. Uzun müddət Çar Rusiyası və keçmiş SSRİ tərkibində yaşayan bu ölkələrin müstəqil yaşamaq və milli dəyərlərini qorumaqda müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Azərbaycanın Vətən müharibəsində Türkiyənin siyasi-mənəvi dəstəyi ilə qazandığı Zəfər bu vəziyyəti dəyişdi və Türk dövlətlərinin öz aralarında yaradacaqları mexanizmlə problemlərin həllinin mümkünüyü bəlli oldu. Hətta Tacikistan və Qırğızıstan arasında baş verən silahlı münaqişədə Qırğızıstanda məsələnin Türkiyə və türk dünyası tərəfindən həll olunma istəyinə çağırış edildi.

-Digər önəmli cəhət Şuşa Bəyannaməsində təsbit olunan təhlükəsizlik məsələlərində və hərbi sahədə əməkdaşlıqdır ki, perspektivdə strateji sahələrdə ortaq fəaliyyət formaları həyata keçiriləcəkdir. Vurğulayaq ki, Türkiyə və Azərbaycanın hərbi sahədə əməkdaşlığı heç bir ölkəyə qarşı deyildir. Çünki, ölkələrin siyasətinin təməlində bölgədə və dünyada qarşılıqlı hörmət, sülh şəraitində yaşamaq prinsipi əsasdır. Bu əməkdaşlıq Cənubi Qafqaz və dünyada sülhə xidmət edəcək sənəddir.

Geostrateji hədəf baxımdan Şuşa Bəyannaməsinin məzmunundan hasil olan çağırış odur ki, Azərbaycanı hədəf alan öz qarşısında Türkiyəni, Türkiyəyə qarşı çıxan isə önündə Azərbaycanı

görəcəkdir. Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan Şuşada söylədiyi kimi “Türkiyənin gücü Azərbaycanın gücü, Azərbaycanın gücü Türkiyənin gücüdür”.

-Digər perspektiv hədəf Türkiyə Prezidentinin qədim Şuşada Türkiyənin Baş konsulluğunun açılacağını qeyd etməsidir. Baş konsulluq Şuşanın diplomatik və geosiyasi əhəmiyyətini daha da artıracaq, Şuşanın Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin mərkəzi olması statusunu daha da möhkəmləndəcəkdir. Bu konsulluğun açılması Türkiyənin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərində mühüm rol oynayacağına çağırışıdır.

-Şuşa Bəyannaməsinin hədəfi Bakı və Ankaranın ortaq “Yol xəritəsi”nin yenilənməsidir. İki dövlət bir daha qonşu Ermənistanı barışıq və əməkdaşlığa səslədi, bölgədə geoiqtisadi inteqrasiyaya mane olmamağa və müharibə planlarından imtinaya çağırış etdilər. R.T.Ərdoğan vurğuladığı kimi: “Bakı və Ankara Şuşa Bəyannaməsinə imzalamaqla qarşıdakı dövrdə ikitərəfli münasibətlər üçün ”Yol xəritəsi”ni müəyyənləşdirdi”.

-Şuşa Bəyannaməsində mühüm hədəflərdən biri də Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri kontekstində bölgənin və Türk dünyasının gələcək Yolunun başlanğıcıdır.

-Tərəflər terrorçuluğa, onun bütün forma və təzahürlərinə, maliyyələşdirilməsinə qarşı birgə səy göstərəcək, işğalçı Ermənistandan digər rayonların minalanmış ərazilərinin xəritələrinin verilməsi tələbini Türkiyə də çağırış edən tərəf kimi çıxış edəcəkdir.

-Bəyannamənin siyasi, hərbi və təhlükəsizlik hədəfləri ilə paralellikdə iqtisadi, ticari, nəqliyyat, tranzit və digər əməkdaşlıq məsələlərində hədəfləri də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu da təbiidir. O mənada ki, iqtisadi və maddi maraqları təmin etməklə, siyasi və hərbi müstəvidə istənilən səviyyədə əlaqələr yaratmaq mümkündür. Diqqətə yetirək ki, 2021-ci il aprelin 1-dən Azərbaycan-Türkiyə arasında gediş-gəliş şəxsiyyət vəsiqəsilə həyata keçirilir. Bu, qarşılıqlı əlaqələri asanlaşdıraraq, iki ölkə vətəndaşlarını biri-birilərinə daha da yaxınlaşdıraraq, ticarət əlaqələrinin də genişlənməsi üçün əlavə zəmin yaradıb. 2021-ci ilin yanvar-may ayları ərzində Azərbaycan-Türkiyə ticarət mübadiləsinin həcmi 1,867 milyard ABŞ dolları təşkil edib ki, bu da 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 0,2 faiz çoxdur. 2020-ci ildə isə Azərbaycanın Türkiyə ilə ticarətinin həcmi 4,161 milyard ABŞ dolları olmuşdu ki, bu da 2019-cu ilə müqayisədə 7,7 faiz az təşkil etmişdi. Buna isə pandemiya zəmin vermişdi. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinə 2023-cü ildə 15 milyard dollara çatdırmaq nəzərdə tutulur. 2021-ci il martın 1-də Preferensial Ticarət Sazişi qüvvəyə minib. Yəni, hər iki ölkə hazırda ildə təxminən 5 milyard dollar ətrafında olan qarşılıqlı ticarət əlaqələrini qarşıdakı iki ilin sonuna qədər 3 dəfə artırmaqda israrlıdır. Buna nail olmaq üçün isə geoiqtisadi əlaqələri bütün istiqamətlər üzrə sıxlaşdırmaq da tələb olunur.

-Məlumdur ki, Cənubi Qafqaz regionu və Avropanın enerji təhlükəsizliyində Cənub Qaz Dəhlizini daha çox Azərbaycan və Türkiyə təşkil edir. Cənub Qaz Dəhlizindən səmərəli istifadə və daha da inkişaf etdirilməsi üçün səylərin artırılması vacibdir. Həmçinin, global enerji sektorundakı proseslər nəzərə alınaraq, regionun enerji təchizatı təhlükəsizliyi məsələsində elektrik enerjisi sahəsində regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi də hədəfdir.

Ümumiyyətlə, Zəngəzur dəhlizinin reallaşması yeni ideya və layihələrin meydana gəlməsi və reallaşmasına şərait yaradacaq. İki ölkənin ərazisindən keçən Şərqi-Qərbi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyəti artacaqdır. Bu kontekstdə Naxçıvanla da yerüstü əlaqənin təmin olunması bu dəhlizlə bağlıdır. Naxçıvanın Türkiyə ilə sərhəd olduğunu da nəzərə alsaq, bu, həm də birbaşa Türkiyə ilə yerüstü əlaqələrin olmasıdır. Bu əlaqənin Türkiyə-Azərbaycanla bəhəm bütövlükdə Avropa və Asiya üçün perspektivdə səmərə və mənfəət gətirməsinə hədəflənən çağırışıdır.

-Şuşa Bəyannaməsi: 1) bütün türk dünyasının birliyinə; 2) regionda sabitliyin, təhlükəsizliyin təminatına; 3) Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığının ən yeni strateji-hərbi və siyasi-hüquqi istiqamətlər üzrə inkişafıdır.

Şuşa Bəyannaməsinin hədəfləri, çağırışlarından irəli gələn geostrateji-ideoloji və siyasi-hüquqi aktualıq komponentlərində nələ ehtiva olunur:

-Şuşa Bəyannaməsi öz adında bütün məqamları ehtiva edir. Bu sənədin məhz Şuşada imzalanması ilə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranan yeni reallıqlar mənzərəsində dünyaya bir sıra mesajlar verilir. Sənədin imzalanmasında məkan əhəmiyyətli rol daşıyır və hər bir sənəd özündə ehtiva etdiyi məqamlar və hədəflərlə əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq sənəddə vaxt və imza ilə yanaşı, yerin nə qədər böyük məna kəsb etməsi önəmlidir. Azərbaycan və Türkiyənin müttəfiqlik münasibətləri, perspektivlərini müəyyənləşdirilən sənədin Şuşada imzalanması, rəmzi məna və mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Bəyannamə özündə bütün məqamları birləşdirir. Bu: a) Qarabağın təqdimatı, b) tarixi torpaqların dogma sahibinə qayıtması, c) ərazi bütövlüyünün bərpası, d) “Dağlıq Qarabağ” saxta ifadəsinin tarixdə qalması, e) ən əsas Azərbaycanın əzəli mədəniyyət paytaxtı “Şuşa” imzasının tarixləşərək təsbitidir.

-Bəyannamədə göstərilən çağırışlar Qarabağın mərkəzi şəhərlərindən olan Şuşanın inkişafının yeni mərhələsinin başlanğıcı, Dirçəliş səhifəsidir.

-Bəyannamə həm də Azərbaycan-Türkiyə birliyini daimi edən, möhkəmlənməsini şərtləndirən tarix, mədəniyyət, ortaq köklər, dil, din, milli dəyərlər, milli maraqlar, xalqların eyni mədəni-mənəvi kökünü əks edən amillərdir;

-Şuşa Bəyannaməsi işğalçı Ermənistan və onun havadarlarına mesajdır. Regionda yaranan yeni reallıqlarla barışmaq istəməyən, Ermənistan vasitəsi ilə bölgədə öz niyyətlərini həyata keçirməyə cəhd edənlərə cavab bu müttəfiqliyin sarsılmazlığı, gələcəyə hesablanmış hədəflərin konkret müddələrin təsbitidir.

-Bəyannamə Cənubi Qafqaz Regionunda sülhün, təhlükəsizliyin təminatçısı kimi tanınan və nüfuz qazanan Türkiyə-Azərbaycan müttəfiqliyinin güclənməsi, qonşu dövlətlər və xalqlar arasında əməkdaşlığın artırılmasında yeni imkanlar yaradan reallıqlardır.

-Azərbaycan və Türkiyə Prezidentlərinin 2021-ci il 15 iyunda həm Füzulidə, həm Şuşada, eləcə də, 2022-ci il 26 mayda Bakıda görüşləri Türkiyənin bölgədə rolunun, Azərbaycana verdiyi siyasi dəstəyin vacib təzahürlərindəndir.

-Bəyannamə Türkiyə və Azərbaycanın Qarabağda və Cənubi Qafqazda postmüharibə dövründə müəyyən proseslərlə bağlı Ortaq Yol Xəritəsi hazırlayacaqlarının təsdiqi oldu.

-Bəyannamə Türk həmrəyliyi daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının və əlaqədar qurumlar çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərə də təkan veriləcək hədəflərdəndir.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri Şuşa Bəyannaməsi ilə ən yüksək nöqtəyə çatdı. Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin yüksək səviyyəsi, ümumilikdə regionun tərəqqisi, sabitliyin bərqərar olmasında mühüm amildir.

5. Nailiyyətlər və Prioritetlər

Bəyannamə Cənubi Qafqazda Türkiyənin faktiki olaraq NATO ölkəsi kimi bölgədə istinad və dayaq nöqtəsinin olmasının əsasını qoydu. Bu, Azərbaycana qarşı gələcəkdə olacaq risklər və hücumların ilk mərhələdə strateji-hüquqi məndə təminatıdır. Azərbaycana hər hansı müdaxilə öncədən “tərəflərdən birinin müstəqlliyinə qarşı” aktı olaraq rəsmiləşdirib imzalandı. Bu işə Bəyannamədə elan olunan əsas məsələlərdən vacib biridir. Azərbaycanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə təhlükə yaransa, bu, üçüncü bir dövlətin təhdid və təcavüzü olaraq qəbul ediləcək, Azərbaycana qarşı təhdid Türkiyəyə də yönəlik kimi qəbul ediləcək prioritetidir.

Qərbin, əsas da ABŞ’ın, NATO’nun maraqlarının kəsişdiyi Yaxın Şərqdə də perspektivdə Türkiyənin nəzarəti möhkəmlənə bilər. Şuşa Bəyannaməsi məhz Türkiyənin bu yolda da barış-

sülhə çağırışının və dünyada ictimai-təhlükəsizlik, siyasi sabitlik problemlərində qazandığı geostrateji Yol xəritəsi prioritetidir.

Bəyannamə Rusiya Federasiyasının son 200 ildə ilk dəfə Cənubi Qafqazda olan maraqlarını qismən də olsa bölüşməsidir. Bu, ABŞ-Çin qütbləşməsi kontekstində Türkiyə və Böyük Britaniyanın maraqları prioritetləri müqabilində zəruriləşir.

Regionda Türkiyə çətin və mükəmməl rol daşıyır. Fransadan savayı, heç bir dövlət Türkiyənin sülh və barış kimi qlobal təşəbbüslərinə qarşı çıxmır. Səbəb isə çox sadədir: Burada əsas məqam həm də NATO üzvü olan Fransanın da maraqlarının yüksək səviyyədə mövcud olduğu regionlara nəzarətin Türkiyəyə keçməsidir.

Türkiyə prezidenti R.T. Ərdoğanın 2021-ci il 15 iyun Şuşadakı çıxışında “Cənubi Zəngəzur dəhlizi” söyləməsi Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərləri arasında imzalanmış 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli razılaşmasına istinad edilən ifadədir. Şuşa Bəyannaməsində göstərilir ki, tərəflər Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında Zəngəzur dəhlizinin açılmasını və onun davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisini iki ölkə arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsində mühüm prioritetlərdəndir.

Azərbaycan ordusu Türkiyə vasitəsilə NATO standartlarına adaptasiya ediləcək və bu dəstək Türkiyədən alınacaqdır. Yekun isə Türkiyə regiondakı ən yaxın müttəfiq dövlətin - Azərbaycanın da NATO-nun yaxın tərəfdaşı olması imkanının yaranacağı prioritetidir.

Bəyannamədə birgə istehsal, sənaye və investisiya əməkdaşlığı ilə bağlı məsələlərin qoyuluşu Azərbaycanın neftdən asılılığını azaldacaq, Türkiyə ilə birlikdə milli iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində birgə səylərin həyata keçirilməsi prioritetlərdir.

Prezident İlham Əliyevin 8 iyul 2021-ci ildə XXIV Avrasiya iqtisadi Zirvə Toplantısına ünvanladığı müraciətdə vurğulandığı kimi:

“Azərbaycan Cənubi Qafqazda geosiyasi və geoiqtisadi reallığı köklü sürətdə dəyişməklə əməkdaşlığa, sülhə, regional və qlobal miqyasda dayanıqlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına istiqamətlənmiş strateji kurs həyata keçirir. Türkiyə bizə hər zaman yüksək dəstək verdi. Vətən müharibəsində qələbəmiz və hazırki proseslər Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının, birliyinin nailiyyətləridir.”

Qaynaqlar

AzerTac2021 8 iyul, 2021-ci il

[www.e-qanun.az/Frame work/22411](http://www.e-qanun.az/Frame%20work/22411)

Az.m.wikipedia.org/wiki/Turkiye-Azerbaycan-Strateji...

Bax: Azərtac 15.06.2021

Bax: Azərtac 16.06.2021

<https://dia.az/az/susha-beyannamesi-iqtisadi-qardashligin-da-yollari-genishlenir-tehlil>

Nizami-ih.qov.az/az/news/857.html

Virtualkarabakh.az/az/pest-item/52/2882/

<https://konkret.az/susa-beyannamesinin-hedefleri-turkiyeli-alim/>

Muhammad Avfiy “Lubob ul-Albob” Tazkirasida

Termizlik Shoirlarga Doir Ma’lumotlar

“Lubob ul-Albab” Tazkira by Muhammad Avfiy

Information About Termiz Poets

Bobonazar MURTAZOYEV*

Abstrakt

Fors tilida birinchi tazkira Muhammad Avfiy (taxminan 1172–1241, to‘liq ismi sharifi: Nuriddin Muhammad ibn Muhammad ibn Yahyo ibn Tohir ibn Usmon ibn al-Avfiy)ning “Lubob ul-albob” (1221–22. Ilmlarning mag‘zi) asaridir.

“Lubob ul-albob”ning birinchi noshiri va tadqiqotchisi Kembrij (Buyuk Britaniya, Angliya) universiteti o‘qituvchisi, professor Eduard Grinvill Braun (1862–1926) o‘z izlanishlarini 1898-yili tazkiraning Manchester nusxasi bilan boshlaydi [nusxalarning nomini qo‘lyozmalar saqlanuvchi shahar nomi bilan atash maqbul]. Olim o‘z kuzatuvlarini 1901-yildan tazkiraning Berlin nusxasi bilan davom ettiradi, izlanishlar natijasida Londondagi Britaniya muzeyida uchinchi nusxa mavjudligi aniqlanadi. Bu nusxa Boburiy Akbar shoh (1542–1605, hukmronligi 1556–1605) zamoni (1591–92)da Saidali ibn Mahmud al-Husayniy degan kotib tomonidan ko‘chirilgan ekan. E.Brauning shogirdi eronlik olim Muhammad Qazviniy (1877–1949) uchala qo‘lyozma nusxalarni obdan o‘zaro solishtirib chiqadi. Ushbu nusxa “Bazmoro” nomida bo‘lib, kotib Husayniy uni o‘zi tuzgan tazkira sifatida kitobat qildiradi, bu nayrang M.Qazviniy tomonidan fosh etiladi [ushbu xususda maxsus maqola yozish niyatimiz bor].

E.Braun “Lubob ul-albob” Manchester va Berlin nusxalari matni ustida sinchkov ishlaydi, nusxalarining ikkinchi jildi bir-biriga qiyoslanganda keskin farqlar kuzatilmaydi. Shu tariqa “Lubob ul-albob”ning ikkinchi jildi E.Braun tomonidan yozilgan so‘z boshi va tuzilgan katta hajmdagi izohlar bilan 1903-yili Leyden (Gollandiya)da chop etiladi. Tazkiraning birinchi, eng qiyin qismi uchun izohlar va sharhlar tuzish mas‘uliyati M.Qazviniy zimmasiga tushadi, M.Qazviniy birinchi jildni nashrga tayyorlashda E.Braunga yaqindan yordam beradi. Shu tariqa “Lubob ul-albob”ning eng qiyin va mushkul qismi 1906-yili Leydenda nashr etiladi.

Bizning maqolamizda “Lubob ul-albob” tazkirasida termizlik shoirlarga doir ma’lumotlar tahlil nazaridan o‘tkazilib, taalluqli xulosalar yasaladi. Shoirlardan Munjik, Adib Sobir, Abubakr Umar, Jamoliddin Xol, Najibiddin Xattot kabi Termiziylar ijodi xususida fikr bayoni beriladi. Ularning ijod bisotidan tazkirada keltirilgan forsiy namunalarni imkon qadar o‘zimiz o‘zbek tiliga tarjima qilishga harakat qildik.

Kalit so‘zlar: Tazkira, Shoir, She‘r, Qasida, G‘azal, Madhiya, Ruboiy, Lug‘z.

Abstract

The first tazkira in Persian is the work of Muhammad Awfi (c. 1172–1241, full name: Nuriddin Muhammad ibn Muhammad ibn Yahya ibn Tahir ibn Uthman ibn al-Awfi), Lubab ul-albob (1221–22. The core of knowledge).

Professor Edward Greenville Brown (1862–1926), a professor at the University of Cambridge, England, the first publisher and researcher of Lubab ul-Albob, began his research in 1898 with the Manchester copy of the Tazkirah. The scientist continues his observations with a Berlin copy of the tazkira from 1901, and research reveals the existence of a third copy in the British Museum in London. This copy was copied by a secretary named Saidali ibn Mahmud al-Husseini during the reign of Baburi Akbar Shah (1542–1605, reigned 1556–1605) (1591–92). An Iranian scholar, Muhammad Qazvini (1877–1949), a student of E. Brown, compares the three manuscripts from the water. This copy is called "Bazmoro" and

* *Filologiya Fanlari Nomzodi, Dotsent, Termiz Davlat Universiteti, abanazarmurtazayev@gmail.com.*

the secretary Husseini writes it as a tazkira composed by him, this trick is exposed by M. Qazvini [we intend to write a special article on this subject].

E. Brown's "Lubob ul-albob" works carefully on the text of the Manchester and Berlin copies, and there are no sharp differences when comparing the second volume of the copies. Thus, the second volume of Lubob ul-albob was published in Leiden (Netherlands) in 1903 with a preface and a large volume of commentaries written by E. Brown. M. Qazvini is responsible for compiling comments and commentaries for the first, most difficult part of the tazkira, M. Qazvini closely assists E. Brown in preparing the first volume for publication. Thus, the most difficult and difficult part of Lubab ul-Albob was published in 1906 in Leiden.

In our article, in the commentary "Lubob ul-albob" the data on Termez poets are analyzed and relevant conclusions are made. Poets such as Munjik, Adib Sabir, Abubakr Umar, Jamoliddin Khol, Najibiddin Khattot will comment on the work of Termez. We tried to translate the Persian samples from their works into Uzbek as much as possible.

Keywords: Tazkira, Poet, Poem, Qasida, Ghazal, Hymn, Rubai, Lugz.

0. Kirish

Muhammad Avfiy (taxminan 1178–1240)ning “Lubob ul-albob” (“İmlar mag‘zi”,1221) tazkirasida Termiziy shoirlardan Munjik Termiziy (Muhammad Avfiy 1361: 500-501), Adib Sobir Termiziy (Avfiy 1221: 604-612), Abubakr Umar Termiziy (Muhammad Avfiy 1361: 160), Jamoliddin Xol Termiziy (Muhammad Avfiy 1361: 651) va Najibiddin Xattot Termiziy”, (Muhammad Avfiy 1361: 902-903) kabi ijodkorlar xususida ma’lumotlar uchraydi. Muhammad Avfiy “Lubob ul-albob”da shoir Munjikni “Abulhasan Alimuhammad at-Termiziy al-ma’ruf ba Munjik” deya olqishlaydi. Abulhasan - kunya, Alimuhammad - shoirning ismi, Munjik - adabiy taxallusdir. Avfiy tag‘in yozadi: “Munjik az sohirini shoiron bud - Munjik shoirlarning sehgari edi”. Tazkirada yana ushbular bitiladi: “She’ri go‘zal, so‘zi a‘lo, ma’nosi musaffo, iboralari yetuk, tashbihlari yuqori darajada”dir. Avfiy ta’kidicha, shoir Munjik Termiziy Chag‘oniyon amirlari saroyida mulozim bo‘lgan: “az mulozimoni janobi ehsoni umaroi Chag‘oniyon bud - Ehsonli ulug‘ Chag‘oniyon amirlarining mulozimlaridan edi” (Muhammad Avfiy 1361: 500). Uning Chag‘oniyon amiri Tohir Chag‘oniyga bag‘ishlagan qasidalari borligi aytilib, shoirdan yigirma olti misra she’r keltiriladi. Muhimi Tohirga bag‘ishlagan qasida bizning zamongacha bezavol yetib kelgan, u o‘ttiz ikki baytdan iborat. Tazkirada amir Tohir Chag‘oniy haqida ma’lumotlar bor, hatto uning bobosi Abubakr Muhammad (vafoti 939) va amakisi mashhur Abuali Ahmad Chag‘oniy (vafoti 955)lar ham eslatib o‘tiladi. Tohir Chag‘oniyning o‘zi esa “al-amir Abulmuzaffar Tohir bin al-Fazl bin Muhammad Muhtoj al-Chag‘oniy” (Muhammad Avfiy 1361: 77) deyilib, uning davlat va adabiyot bobidagi shoyista xizmatlari ulug‘lanadi.

1. “Lubob ul Albob”da Munjik Termiziy Haqida Qaydlar

Avfiy tazkirada Munjik Termiziyning Tohir Chag‘oniyga bag‘ishlangan qasidadan sakkiz bayt keltiradi:

Maro zi dida girift oftob xobi zavol,
Kujo baroyad xayli sitaragoni xayol (Muhammad Avfiy 1361: 500)

Ba xoma barbinabishtam, bihori may xo‘rdam
Ba jom nolai may, dog‘i do‘st molomol,

Hazardaston ovoz dod, guft: «Chi bud,
Maro zi shox fikandiy, ba nola besh manol!»

Xudoygono! Farxunda mehrgon omad,
Zi bog‘ gasht ba tahvili oftob ahvol

Saropardai suhbat kashu sebu turunj,

Ba tabli rehat barzad gulu bunafsha duvol
Bi go'y, to bafuro'zandu barfarozonand,
Bad-o' biso'zon dayro sahifai a'mol
Ba tab', chun jigari oshiqon, tabidavu garm
Bar rang, chun alami koviyon, xujasta ba fol (Muhammad Avfiy 1361: 501)

Mazmuni:

Yulduzlar to'dasin to'plab bu xayol,
Ko'zdan uyquni oftob qildi zavol
Qalamda yozib, may dengizini ichib,
Jomda may nolasi, do'st dog'i malol
Bulbul nolib xonishda: «Menga derlar
Shoxdan tushgil, nola bas, endi yo'qol!»
Ulug' egam! Muborak mehrgon keldi,
Quyosh bog'aro sayr etar xushhol
Gul ila binafsha nog'ora qoqar,
Olma va nokning suhbatı ajib hol
Aytgil! Ey falakni isitib chunon,
Yondirsın dayni qolmasın mulku mol!

(Day – Hijriy Shamisy yilining o'ninchi oyi, qish ibtidosi).

Taqdirdan oshiqlar jigari jo'shib,
Koviylar bayrog'i go'yo baxtli fol.
(Koviylar – koviyon, temirchi Kova).

Shundan so'ng ot vasfıga taalluqli uch bayt va gul xususida ikki bayt misol beriladi, biz shundan gul ta'rifidagi she'rni keltiramiz:

Neko' guli durangro nigah kun:
Durr ast zeri aqiqi sada,
Yo oshiqu ma'shuq ro'zi xilvat,
Ruxsora bar ruxsora barnihoda (Muhammad Avfiy 1361: 501)

Mazmuni:

Nazar sol, go'zal, gul rang-barang,
Tiniq aqiq qoshida dur sochar
Yo oshiq-ma'shuq xilvat kunida,
Yuz-yuzga qo'yib, bir-birin quchar

2. “Lubob ul Albob”da Adib Sobir Termiziy Haqida Qaydlar

Avfiy “Lubob ul-albob”da Adib Sobir haqidagi axborotini quyidagi sarlavha bilan boshlaydi: “Alloh rahmatiga olgan va qabri nurga to'lgan fozillar ulug'i Shihobiddin, adiblar sharafi Sobir ibn Ismoil at-Termiziy” (Muhammad Avfiy 1361: 604). Shundan so'ng ushbu qimmatli ma'lumotlarni keltiradi: “Adiblarning adibi, fozillarning fozili, she'riyat go'zalligi sipohining shohi, ozodlik nomasini bituvchi, taxt ahlining amiri, so'z san'ati arbobi. Uning fozillar peshqadami ekani va fuzalolar daryosi ekanligi e'tirofini topgan, shoir Anvariuni o'zidan yuqori va o'zini undan past qo'yadi va bu borada bir qit'asida aytadi:

Chun Sanoi hastam oxir, garna hamchun Sobiram,

Mazmuni:

Axiri Sanoyi bo‘ldim, lek Sobir bo‘lolmadim

Va uning odamni bo‘g‘zidan olib, qoyil qoldiruvchi qasidalaridan biri Allohning yerdagi soyasi Alouddin Otsiz ibn Muhammad ibn Malikshoh (1078 tavalludi, hukmronligi 1127 –1157) madhidadir” (Muhammad Avfiy 1361: 604). Qasida:

Ey ro‘i tu chu xuldu labi tu chu salsabil,

Bar xuldu salsabili tu jonu dilam sabil” (Muhammad Avfiy 1361: 604).

Mazmuni:

Yuzing chiroyi boqiy, labing jannatdan hosil,
Yuzingu labingga jonim-la sadqa bo‘lsin dil

Avfiy o‘z axborotini davom ettiradi: “Termizda Axtiy nomli zolim bir amir bor edi, uning zulmidan hatto mazlumlar ohi osmonga yetib, hatto maloiklar ham tashvishga tushgan edi. Bir kuni bayram tadbiri uyushtirdi va o‘sha otashrang suvdan ko‘p icha boshladi. Nogoh bir qultum olov suv halqumiga yopishdi, tomog‘ida qoldi, bu uning o‘limiga sabab bo‘ldi. Shihobiddin Adib Sobir aytadi, qit‘a:

Ro‘zi may xo‘rdan ba do‘zax raftiy, ey Axtiy, zi bazm,

Sad hazaron ofarin bar ro‘zi may ho‘rdan-t bod!

To tu raftiy olame az raftani tu zinda shud,

Garchi ahli la‘natiy rahmat barin murdan-t bod!” (Muhammad Avfiy 1361: 606)

Mazmuni:

Axtiy! May simirib, bazmdan ketding do‘zaxga,

Ming tasanno! Sen bazmda may ichgan qadahga

Sen shumqadam o‘lgach, qayta tirildi olam,

Seni o‘z la‘natiga olgan bo‘lsin Egam!

Avfiy “Lubob ul-albob”ning Vatvot qismi (Muhammad Avfiy 1361: 130-136) da ham Adib Sobir xususida e‘tiborli axborotlarni keltirib o‘tadi: “U (Vatvot)ning qasidaları atrof jahonda mashhur va ayniqsa, imtihon tarzida yozilgan bir qasidasining nurli ta‘siri alohida jihatlarni namoyon etadi. O‘sha qasida Adib Sobirning zilol suvidek sof she‘riga javob yo‘sinida yaratilgan, uning radifi “otash” bo‘lib, tuproqni ko‘zlarga to‘tiyo qilur va ziyo etur, qasida:

Zihi fo‘ruxta husni to‘ dar jahon otash,

Zada maro g‘ami to‘ dar miyoni jon otash (Muhammad Avfiy 1361: 130)”.

Mazmuni:

Bozorgir husning uzra jahon otash,

Sening g‘amingda o‘rtada jon otash.

Davlatshoh Samarqandiy (1435–1495) “Tazkirat ush-shuaro”da Adib Sobirni ushbu xilda ta‘riflaydi: “Xoqoniy (1120–1199) Adib Sobirga izdosh, Vatvotga esa munkir (inkor)dir, Anvari ham Adib Sobirni shoirlikda musallam tutar edi. Adib Sobir o‘z asri shoirlarining sardaftari bo‘lib, haqiqatdan ham uning so‘zlari xushsuxan, pokiza, ravon va sehrlidir”(Davlatshoh Samarqandiy. 1981:51). Yuqoridagi fikrlarni Adibning zamondosh shoiri Abulvose‘ Jabaliyning so‘zlari ham to‘kis tasdiqlaydi:

Hast o‘ payambari sharovu zi banoni xesh,

Har dam hazor mo‘jiza zohir kunad hame (Ahmad Abdullayev 1969: 148).

Mazmuni:

U boshdan-oyoq shoirlarning payg'ambari,
Har dam qilur namoyon ming karra mo'jiza.

Bilamizki, shohnomanavislikda Firdavsiy (934–1020), qasidanavislikda Anvari (1090–1166), g'azalnavislikda Shayx Sa'diy (1184–1292) payg'ambardirlar, ko'rinadiki, Adib Sobir (she'r ilmida, she'riy san'atda) shoirlarning payg'ambari ekan.

Adib Sobir Termiziydan katta badiiy meros saqlanib qolgan, bizning davrimizgacha bezavol yetib kelgan she'rlar devoni mundariyasi quyidagicha: 126 qasida, 7 tarkibband, 67 g'azal, 162 qit'a, 88 ruboiy. Shoir she'riyati o'z davridagi adabiy doiralarda e'tirofini topgan edi, uning falsafiy qasidaları va go'zal g'azallari zamondosh shoirlarni lol qoldirgan edi.

Chehrai bog' za'faroniy gasht,
Gunai bod arg'uvoniy gasht.

Do'ston tarki bo'ston guftand,
Jashni navro'z mehrgoniy gasht.

Guli xudruy ro'y pinhon kard,
Bulbul az shoxi gul nihoniy gasht.

Bog'bon rohi xona pesh girift,
Peshai zog' bog'boniy gasht.

Zinda kun ayshro ba jomi sharob,
Ki sharob obi zindagoniy gasht (3.– S.233).

Tarjimasi:

Bog'ning husni za'faron bo'ldi,
Yellarni rangi arg'uvon bo'ldi.

Bog'ni tark etdilar do'stlar,
Ketdi navro'zu bog' xazon bo'ldi.

Berkitibdur yuzini qaysar gul,
Bulbul o'z joyidan pinhon bo'ldi.

Ketdi bog'bon esa uyiga tomon,
Qarg'alar bunda bog'bon bo'ldi.

May bilan ayshni tiriltirgan,
Boda obi hayotsimon bo'ldi (Sobir Termiziy 1982: 65).

E'tibor bering, bog' – za'faron, u sariq libos kiygan, kuz fasli avjida, bog'ni do'stlar tark aylabdi, bu esa inson umrining o'tkinchiligiga yashirin ishora. Inson va tabiat falsafasi, inson va umr fasllari, yoshlik, yigitlik o'rta yoshlik, keksalik fasllarga mengzalib faslning xazon pallasi ayni nishonga olinmoqda. Tasavvuf she'riyatida boda, sharob, may ramzan Ollo-taolo siymosini namoyish etadi va u orqali Xudo vasliga yetish murodi falsafona tasviri talqinini topmoqda. Adib Sobir she'riyati asrlar osha o'z dovrug'ini taratib keldi va uning mislsiz falsafasi hamda teran g'oyalari talqini, uning o'ziga xos mazmuni shu kunlarda ham kishilarga olam-olam masrurlik baxsh etmoqda, zero she'riyat har bir zamonda, har bir zaminda boqiy yashaydi.

3. “Lubob ul Albob”da Abubakr Umar at-Termiziy va Xol Termiziy

Abubakr Umar Termiziy G‘uriylar xonadonida XII asrning 2-yarmida xizmatda bo‘ladi, bu G‘uriylar saltanatining gullagan davriga to‘g‘ri keladi. Avfiy tarafidan shoir va davlat arbobi Umar Abubakrga xos fazilatlar yuksak baholanadi, behad qadrlanadi. “Lubob ul-albob”da uning zikridagi sarlavha ushbu xildadir: “As-sohib al-ajall al-karim faxrul muluk mo‘bad ad-davlat v-ad-din Abubakr Umar at-Termiziy rahmatullahi alayha-saxovatning ulug‘ egasi, shohlik – faxri, davlat va din donishmandi Abubakr Umar at-Termiziyga Ollohning rahmati bo‘lsin”. Yana Avfiy davom etib yozadi: “Saxovat koni, dengizlar ne‘mati, fozillar mo‘jizasi, orzular ezguligi, davlatning andishasi, uning siri, uning nuri, davlatning barcha yumushlari uning mashvarati ila amalga oshadi”. Bu tavsif va tashbihlar Abubakr Termiziyning davlat arbobi sifatidagi faoliyatini namoyon etadi. Ayni mahalda Abubakr Termiziyning G‘uriylar saltanatini mustahkamlashda, uning ravnaqi yo‘lida sidqidildan xizmat qilgani ayon bo‘ladi. Tazkirada Abubakr Termiziyning ijodiy bisoti xususida ham xuddi shu xil maqtov so‘zlari aytiladi: “Uning she‘riy devonidagi anvoi rivoyatu naqlarga yo‘g‘rilgan nazmi ziynatlarga burkangandir. Uning qutlug‘ nazmi din va davlat saxovatining samarasidir, Xurosonning mashhur marvaridi, shodali sadafi, durlarga kon sharafi hamdir”. Avfiyning xabariga ko‘ra: “va uro devoni maddohi ast – uning madhlardan iborat devoni bor, anglashiladiki, shoir devoni mundarijasini asosan qasidalar tashkil etadi. Xuddi shu qasidalar bag‘ishlangan “ko‘plab fozillarning ismi sharifi ushbu to‘plam (“Lubob ul-albob”)da zikr etilgan – aksari in afozili ki, asomii eshon dar in majmua ast” (Muhammad Avfiy 1361: 160), lekin ularning kimligini bilmaymiz. Shu maqtov va olqishlar izidan shoir ijodiy bisotiga tegishli ikkita ruboiy keltiriladi:

Ebrozi tu gar kasi hikoyat kardi,
To‘fon go‘fti gar na inoyat kardi.
Maqsadi tu gar g‘arqi zamin bud az ob,
Xud chashmi man in muhim kifoyat kardi.

Mazmuni:

Sen haqingda birov qilsa hikoyat,
To‘fon deding noxush, qilmay inoyat.
Qasding yerni suvga g‘arq etmoq ersa,
Ko‘zim yoshi qilur unga kifoyat.

Xol Termiziy “Lubob ul-albob”ning o‘ninchi bobi (to‘rt fasldan iborat), birinchi faslida tilga olinadi: “Al-ajall Jamoliddin Abubakr Xol at-Termiziy” (ajall – ulug‘ demak, jamol so‘zi bilan bog‘liq) va so‘ng shoirning qisqacha ta‘rifiga o‘tiladi. Shoir Xol Termiziy aytilgani kabi Sulton Sanjar hukmronligi (1118–1157) davri ijodkorlari safida gapiriladi va Avfiy uning she‘riyatdagi salohiyatiga tan beradi. “Abubakr Xolning she‘ri go‘zallar yuzidagi ziynatlangan xol monanddir” (“She‘ri Bubakri Xol, chun xoli jamoli xubon muzayyan ruxsor bayon ast”), “bahor uning tab‘i marhamatidan yoqimli” (“bahor az lutfi o‘ namudori”). Ta‘kidlardan shu narsa anglashiladiki, Xol Termiziy she‘rlari o‘z davri doirasida shuhrat qozongan, she‘rlarida Xol taxallusini qo‘llagan. Ammo uning she‘riy devoni taqdiri, o‘zining qaysi maskanda istiqomat qilgani va hukmdorlardan kimning xizmatida bo‘lgani noaniq. Faqat bilganimiz shuki, u Sobir Termiziy va Anvariya zamondosh bo‘lgan, afsuski, boshqa voqealar mavhum qoladi. “Lubob ul-albob” (Muhammad Avfiy 1361: 651)da Xol Termiziy ijodiy bisotidan uchta qit‘a keltiriladi, qit‘alarning mavzui pand-nasihatga doir, ulardan biri ushbu xilda:

Sina mejust to kunad qaliya,
On, ki z-u sina mumtahan doram.
Guftamash: “sui man gah, dar g‘ami tu,
Sinai qaliya karda man doram”.

Mazmuni:

Siyna qayla istabon yonar,
Mening siynam sinovga tayyor.

“Menga boq, sen chun doimo –
Qaylaga mos siyna menda bor”.

Ikkinchi qit’a uch baytlidir:

Aql pirist mardi donoro,
Ki, badu neku bad daromuzad.

Kushtai ob jahl kay gardad,
Otashiro ki aql bifo’ruvad.

Mazmuni:

Aql – mo’ysafid, dono kishiga
Yaxshi-yomondin saboq berar.

Avjga minsa jahl, qaytarar kim?
Jahl otashin faqat aql yengar.

Uchinchi qit’a ham o’z mazmuni va mavzui bilan ajralib turadi:

Har ki bar mardumon sitam nakunad,
Kas bar o’ niz lojaram nakunad.

V-on, ki din doradu xiradmandi,
Xeshtan xirai mutahham nakunad.

Mazmuni:

Har kim odamlarga bermasa ozor,
Boshqalar ham bu ishni qilmas zinhor.

Dinga sobitu, bo’lsa o’zi oqil,
Hech kim uni aslo etmasdir bezor.

Qit’alarning mazmunidan ayon bo’ladiki, Xol Termiziy she’rlarida aksar o’tkir tasvirlar bilan birga, insonlarni adlu insofga chorlash yetakchilik qiladi.

Tazkiraning o’n birinchi bobi (“Shuaroi al-Saljuq ba’d az ahdi Muizzivu Sanjariy – Muizziy va Sanjariy davridan keyingi al-Saljuq shoirlari”) ning to’rtinchi fasli (“dar zikri fuzaloi G’azninu Lohur”)da: “Islom dinini e’zozlovchi ulug’” (“Al-ajall muizz il-Islom”) Najibiddin Abubakr at-Termiziy al-Xattot haqida xabar beriladi. Xattot Termiziy saljuqiylar sulolasi hukmronlaridan Sulton Malikshoh (laqabi Muizuddunyo, hukmronligi 1072–1092) va Sulton Sanjar davridan so’ng yashab o’tgan, xattotlikda tengsiz bo’lgan. Shundan uni: “xatti o’ chun durri mansur” (“uning xati nasrlar duridir” to’g’rirog’i “uning yozganlari sochilgan durlardir”), deb sifatlashgan va Xattot taxallusida she’rlar bitgan. Shoirning xattotlik (xushnavislik)dagi faoliyati atrofda qilarni qoyil qoldirgan. Shoir zamondoshlaridan Sayyid Hasan ismli shaxs uning xattotlik qobiliyatini yuksak qadrlar ekan. Bu voqealar haqida maxsus she’rlar to’qilgan bo’lib: “go’yo, ki Sayyid Hasan az in bayt xatti o’ro xosta ast” – “Mana bu baytga ko’ra uning xatiga go’yo Sayyid Hasanning rag’bati katta ekan (Muhammad Avfiy 1361: 902-903)”:

Har xati, ki o‘navisad shirin az on bud,
K-on hast surati suxanon chu shakkarash.

Mazmuni:

U bitgan har bir xat chunon shirin,
Anglamoq mushkul ularning sirin.

Uning G‘azna va Lohur shoirlari qatorida berilishicha, shoir G‘aznada yoki Lohurda yashagan va saroyga yaqin mulozimlaridan hisoblangan ko‘rinadi.

Xulosa

Avfiy shoirning tabiatiga xos ba‘zi jihatlarni ham aytib o‘tadi: “dar jaddu hazl benazir” – “jiddiylikda va hazil-mutoyibada beqiyos”dir. Shoir she‘riyatiga tegishli fikrlar ham o‘ta maroqli: “Va aksar she‘ri o‘ matbu‘ astu latif” – “va uning ko‘plab she‘rlari yoqimli va go‘zaldir”. Shuningdek, Avfiyning ta‘kidicha, shoir “o‘z asrining fozillaridan bo‘lib” (“az afozili on asr bud”) va “uning she‘ri nazm xazinasini ekan” (“she‘ri o‘chun iqdi manzum”). Shoirning “Lubob ul-albob”da keltirilgan uch ruboiysidan ikkitasi o‘chib ketgan va atigi bittasi to‘kis bezavol yetib kelgan. O‘chib ketgan ruboiylarning ayrim uzuk-yuluq satrlari mavjud, ular shoir diqqatni tortgan mavzular olamini bilishda foydalidir. Birinchi ruboiyning birinchi misrasidan: “Bar chehrai man ishqı tu zar...” (“Yuzim uzra sening ishqing zar...”) va uchinchi misrasidan: “Dar ishqı tu man shikast...” (“Sening ishqingda men sindim...”) iboralari saqlanib qolgan. Ikkinchi ruboiydan ham birinchi va uchinchi misralarga mansub tubandagi so‘zlar tizmasi asralgan, ya‘ni: “Z-on pesh, ki dar g‘amat...” (“G‘amingda, bundan oldin...”), “Chun kor did badamat...” (“Nafasingdan go‘yo ish...”) va hokazo.

Adabiyotlar

ABDULLOYEV, A. (1969). *Adib Sobiri Tirmiziy (zamon, hayot va echodiyoti o‘)*. Dushanbe: Donish.

AVFIY, M. (1361). *Tazkirai Lubob ul-albob*. 1–2 jildi. Birinchi nashri. Professor Braun nashri asosida, muqaddima va sharhlar alloma Muhammad Qazviniy, izohlar ustod Said Nafisiy hamda ingliz tilidagi debochalarning forsiy tarjimasini Muhammad Abbos qalamiga mansub. Tehron: Mumtoz.

ESONOV, J. (1990). “Adib Sobir Termiziy”. *Adabiy meros*. № 3(53).

MURTAZOYEV, B. va b. (2010). “Lubob ul-albob”da termizlik shoirlar zikri // Barkamol avlodni tarbiyalashning dolzarb muammolari. *Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari*. Toshkent: Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi.

MURTAZOYEV, B. (2014). “Avfiyning “Lubob ul-albob” tazkirasining tarkibi va mundarijasiga doir”. *Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti “O‘zbek adabiyotshunosligida talqin va tahlil muammolari” mavzuidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari*. Toshkent

TERMIZIY, A. S. (1981). *Osori muntaxab*. Ba chop tayyor kunanda: A.Abdulloev. Dushanbe: Irfon.

SAMARQANDIY, D. (1981). *Shoirlar bo‘stoni (“Tazkirat ush-shuaro”dan)*. Fors-tojik tilidan Bo‘riboy Ahmedov tarjimasini. Toshkent: Adabiyot va san‘at.

TERMIZIY, A. S. (1979). *Tanlangan asarlar*. Forschadan Chustiy va E.Pardayev tarj. So‘z boshi muallifi: E.Pardayev. Mas‘ul muharrir V.Rahmon. Toshkent: Adabiyot va san‘at.

TERMIZIY, A. S. (1982). *Saylanma*. Muharrir va so‘zboshi muallifi Y.Is‘hoqov; Forschadan Chustiy va J.Kamol tarjimasini. Toshkent: Adabiyot va san‘at.

TERMIZIY, M. (2016). *Devon*. Nashrga tayyorlovchi, so‘z boshi va izohlar muallifi Ramazon Abdullayev. Toshkent: Yangi nashr.

Türk Miflərində Güzəllik Anlayışı

A Beauty Concept In Turkic Myths

Mahrux ABBAS (NƏCƏFLİ)¹

Öz

Türk mifologiyası qədim yunan mifologiyası kimi tək mif əsasında formalaşmayıb. Türk mifologiyası deyincə, ilk öncə Oğuz xan, Ərgənəkön, Manas dastanları, Sayan-Altay əfsanələri, Kitabı Dədə Qorqud ağla gəlir. Üstəlik, bu dastanların biri digərindən xeyli fərqlənən müxtəlif variantları var. Amma onları birləşdirən ümumi xətt çox aydındır.

Türk miflərində *güzəllik* anlayışını araşdırmaqda məqsəd türk rasionallığını konturlarını üzə çıxarmaqdır.

Məqalədə fenomenoloji yanaşma və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunub.

Məqələnin elmi yeniliyi tədqiqat predmeti ilə bağlıdır. Türk miflərində güzəllik anlayışı ilk olaraq araşdırma obyektinə çevrilib.

Nəticə. Mif, mədəniyyət universalisi kimi cəmiyyətdə önəmli və unikal rol oynayır. Onun yaratdığı mənə sahəsi xalqların və soslumların dəyər və mənalarına məsuldur. Mif, bizə gərəkən obraz və motivasiyanı təmin edərək ictimai şüura xidmət edir. Bu yolla o, mövcudluğun norma, qayda və çərçivələrini müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətin sosiallaşması, cəmiyyətin dəyər və mənaları üzə çıxararaq, keçmişə münasibətdə gələcək obrazı formalaşdırması, fəaliyyətə motivasiya formasında özünüütəşkil mif sayəsində mümkün olur. Mif, cəmiyyətin mənə yaradan mexanizmi kimi onun hansı mənə matrisasında yaşayacağını təyin edir. Nəticədə, o, mürəkkəb və iyerarxik quruluşlu kod-struktura çevrilir və millətin daimi sosial, milli və mədəni identifikasiyası onun araçılığı ilə baş tutur. Qeyd edək ki, türk miflərində *güzəllik* anlayışı ontoloji statusludur. ,

Açar sözlər: Türk mifi, Mifdə güzəllik anlayışı, “Ağ mifologiya”, L.Strossun struktur antropologiyası, J.Derridanın dekonstruksiyası, Qədim yunan fəlsəfəsində güzəllik anlayışı.

Abstract

Turkic mythology differs from ancient Greek, so that it was not formed on the single myth. It includes, first of all, the Oghuz Han, Ergenekon, Manas epics, the Sayano-Altai legends, Kitabı Dede Gorgud, and there are various versions of these epics. Although there are no few differences in these sources, nevertheless, the general line is observed.

The purpose of studying the concept of beauty in Turkic myths is to find the outline of Turkic rationality.

Phenomenological approach and comparative analysis methods are used in the research.

Novelty of the article is associated with the subject of research. A beauty concept in Turkic myths first becomes an object of study.

Conclusions. Myth, as cultural universal, plays an important and unique role in society. It forms the semantic field of culture, which is responsible for the values and meanings of peoples and societies. Myth serves our consciousness, offering the images we need and forming the desired motivation. With their help, it sets the framework and rules, normalizes and ritualizes life. With the help of myth, a person's socialization and spiritual self-organization of society occurs through the identification and affirmation of such meaning and values, with which people will live, relating themselves to the past and forming such an image of the future that will motivate them to new achievements. Myth, acting as a meaning-

¹Doç.Dr. AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Azərbaycan, e-mail:mahru.abbas@gmail.com, ORCID:0000-0002-4024-3088

generating mechanism for society, determines how society will live within the framework of the semantic matrix. As a result, the myth's realized in time as a complex hierarchy of structures encoding a person, through which permanent social, national and cultural identification occurs. Concept of beauty in Turkic myth's has ontological status.

Key words: turkic myth, a concept of beauty in myth, "white mythology", structural anthropology of L. Stross, deconstruction of J.Derrida, a concept of beauty in ancient greek philosophy.

0. Giriş

Hazırda dünya türklərinin çoxu müsəlmandır. Amma əski türklərin inancları indiki kimi qatı və dəyişməz qaydaları olan institutlaşmış din deyildi. Əksinə, bunlar daha çox xalq inancları şəklində mövcud olub, boydan boya, bölgədən bölgəyə və zamanca dəyişə bilən görüşlərdi. Bu inancların şəkillənməsində həm coğrafiyanın, həm də qonşuların böyük təsiri var. Başqa etnoslarla qurulan qonşuluq və ticarət əlaqələri də fərqli inancların türklər arasında yayılmasını asanlaşdırırdı. Türk boylarının inancları tarix boyu ana xəttə görə bənzər olsalar da, ayrıntılara görə xeyli fərqlər ortaya çıxıb bilər. Bu, türklərin nisbətən əsnək bir inanc və düşüncə sahibi olmalarından xəbər verir. Hətta Tenqri kimi əsas anlayış bəzən baş tanrının adı, bəzən göyüzü, hətta başqa mənada da verilib bilər.

Avropa türkölogiyasının iki əsas tezi türk mifologiyasından da yan ötmür:

1. Türklər hər yerdə ancaq köçəri həyat sürmüşlər. Onların özlərinə aid mədəniyyət, yazısından və deməli, mifologiyasından söz gedə bilməz;
2. Türklər yaşadıkları heç bir torpaqda aborijen deyillər. Deməli, bu ərazidəki mifologiyanın yaradıcısı hesab oluna bilməzlər.

Türk mifologiyası ilə bağlı şübhələrin əsas səbəblərindən biri onun yunan mifologiyası kimi tək bir mif ətrafında formalaşmamasıyla bağlıdır. Türk mifologiyasının əsasında böyük bir coğrafiyaya yayılmış türk xalqlarının çoxlu sayda əfsanə və dastanları dayanır. Amma köklərinə görə bu dastanlar bir-birinə çox yaxındır.

1. Türk Miflərində Güzəllik Anlayışı

1.1. Soma/bədən Səviyyəsində Güzəllik

Türk dastanlarında soma/bədən səviyyəsində güzəllikdən danışmalı olsaq, ilk növbədə demiurqlar- mədəni qəhrəmanlardan söz açmalıyıq. Oğuz dastanının bizə gəlib çatan ən qədim uyğurca variantında oxuyuruq (Bahəddin Ögel tərcüməsində- M.A.):

"4 Gömgök, gök mavisidi, bu oğlanın yüz rengi,
Kıpkızıl ağıziyle, atəş gibiydi benzi.

5 Al al idi gözleri, saçları da kapkara!
Perilerden de güzel, kaşları var ne kara!" (Ögel 2010:115)

Dastanın başqa bir hissəsində Oğuzun bədəni belə təsvir edilir:

"9 Öküz ayağı gibi, idi sanki ayağı!
Kurdun bileği gibi idi sanki bileği!

10 Benzer idi omuzu, tıpkı samurunkine!
Göğsü de yakın idi, koca ayıninkine!" (Ögel 2010: 116)

İlk baxışda zənn etmək olar ki, Oğuzun gücünü-qüdrətini təsvir üçün dastanda heyvanlara bənzətmə, məcazlardan istifadə edilir. Əslində bu, başqa bir durumdan xəbər verir- prototürk qavramında heyvan/insan ayırımı, qarşıqoyması yoxdur.

Yəni, tərənnüm olunan kişi bədənidir və deməli, gözəllik ölçüləri də kişi bədəninə münasibətdə vardır. Türk mifologiyasında qadın ilahələr az deyil. Amma onlar yunan, şumer miflərindəki qədər fəal, hər şeyə müdaxilə edən tanrıçalar deyil. Üstəlik, onlar gözəl adlandırılısalar da, bu gözəlliyin konkret təsviri yoxdur. Türk ilahələrin çoxu orta yaşlıdır, hətta aralarında yaşlılar da var. Yəni, türk dastanlarında öyülən, təqdir olunan kişi gözəlliyidir.

Amma rənglərlə bağlı məsələ o qədər də sadə deyil. Türk dastanlarında demiurqlar- mədəni qəhrəmanlar doğularkən üzü göy rəngdə təsvir edilir. Eyni halla Manas dastanında da qarşılaşırıq. Yeni doğulmuş körpənin üz rəngi göydü. Burda göy göy mavisi, yəni Tanrının rəngi, Gök Tanrıya işarədir. Yəni, müqəddəslik rəmzidir. Amma Oğuz dastanından gətirdiyimiz misalda (Oğuzun ağac koğuşunda tapdığı ikinci qızın gözləri) göy həm də gözəllik əlamətidir. Göy əslində bu rəngin başqa çalarları, o cümlədən, yaşıl rəngi də əhatə edir. Azərbaycan bölgələrində hələ də xalq arasında aydın mavi-yaşıl fərqləndirməsi yoxdur. Digər tərəfdən, yenə eyni Manas dastanında Manasın yeni doğulmuş oğluna ad qoya bilmirlər. Hardansa peyda olan göksakallı kişi uşağa ad verir və deyir ki, öz atasını öldürsün. Manas atası Yaquba acıqlanıb onu öldürmək istəmiş, kor etmişdi. Bununla da törəyə-adətə qarşı çıxmışdı. Gök sakal müqəddəsliyə işarədir. Başqa türk dastanlarında da tez-tez gök yelesi boz qurddan söz açılır. Burda göy yəqin ki ağ, gümüşü rəng mənasında, yəni müqəddəsliyə işarədir.

Başqa bir rəng- qırmızının da adı çox keçir. Oğuz doğarkən gözləri al (alov qırmızısı), ağız atəş rəngindədir. Eyni vəziyyətlə başqa türk dastanlarında da qarşılaşırıq.

Göy, mavi, qırmızı, yaşıl, sarı, xüsusən, qırmızının çalarları. Oğuz kağan dastanının bizə gəlib çatan ən qədim uyğurca yazıya alınmış variantında Oğuzun üz rəngi belə anlatılır: “Oşul oğulnıñ önlügi çıraqı kök erdi” (Ögel 2010: 133)

Gök tüylü, gök yelesi, gök sakallı, Oğuz Hanın ağac koğuşundan çıxan xanımının “közü kökdən kökre” (gözü göydən göy) deyə anılır. Çin qaynaqları Göytürk hökmdarlarından ən tanınmışlarından biri olan Mo-han Kağanı üzü qıpqırmızı, qolları çox uzun təsvir edir.

Ağ-gümüşü isə ilahi işıq- nurun simgəsidir. Oğuz kağanın ikinci qadını Gök-kalın başındakı işıq haləsi isə bunun aydın ifadəsidir. Yəni gözəl olan hökmən işıqlıdır.

Türk miflərinin qadın ilahələrinə gəlincə, türk-altay mifologiyasının gözəllik tanrıçası Ayızıt-Ayığzıtdır (yunan mifologiyasının Afrodita və ya şumer miflərinin İştari). O həm də Afrodita kimi sevgi tanrıçasıdır. Rəmzi qu quşudur. Türk mifologiyasında gözəllik anlayışı insan gözəlliyi ilə eyniləşdirilmir. Burda gözəl qadınların təsviri yunan mifologiyasındakı kimi riyazi simmetriya, proporsionallıqla əlaqələndirilmir. Ayızıtın aydın təsviri yoxdur. “Başında ağ göydən ağ bir qalpaq, çılpaq çiyinlərində ağ göydən bir şal, baldırına qədər qara bir çizmə. Bu şəkildə bir qayaya yaslanaraq uyumuşdur və ya meşədə dolaşmaqdadır”. Orta yaşlıdır, iki qızı var. Yanında qu quşları və zərif qısrarla dolaşar. Bəzən də özü qısrar şəklinə düşüb Yerdə dolaşır.

Oğuz dastanında *Oğuzun göğ”ün kızı ile evlenmesi* hissəsində oxuyuruq:

Oğuz Kağan bir yerde, Tanrıya yalvarırken:

“35 Karanlık bastı birden, bir ışık düştü gökten!

Öyle bir ışık indi, parlak aydan, güneşten!

36 Oğuz Kağan yürüdü, yakınına ışığın,

Oturduğunu gördü, ortasında bir kızın!”

“37 Bir ben vardı başında, ateş gibi ışığı,

Çok güzel bir kızdı bu, sanki Kutup yıldızı!

38 Öyle güzel bir kız ki, gülse gök güle durur!

Kız ağlamak istese, gök de ağlaya durur!” (Ögel 2010:117)

Oğuzun yerin kızı ile evlenmesi hissəsində oxuyuruq:

“43 Ağacın koğuşunda, bir kız oturuyordu
Gözü gökten daha gök, bu bir tanrı kızındı,
İrmak dalğası gibi, saçları dalğalıydı
Bir inci idi dişi, ağzında hep parlayan.” (Ögel 2010: 117)

Oğuzun yer qızı xatunu Yarsubun saçları mavidir, göy qızı xatunu Gök-Kalın başında işıq çələngi var. Altay mifləri daxil bir çox türk miflərində adı keçən Ulu Ağ Ana balıq-qadın şəklindədir. Türk dillərində Ağ Ana, Ürüng Ene, Şura Ene olaraq da bilinir. Dəniz qızı olduğu üçün quyuğu var və o, mavi rəngdədir. Sallaq uzun döşlərini çiynlərindən yuxarı ataraq hərəkət edir. Maral şəklinə girərək Yer üzündə dolaşır. Bədəni işıqdandır.

Başqa bir qadın ilahə- doğum tanrıçası Kübey xatun da yarıçılpaq təsvir edilir. Ayaqları ağacın köklərinə bənzəyir. Yaşıl saçlı bu ilahə Süd gölündən tulumlarla süd gətirər və doğulacaq uşağın ağzına damladar.

Xeyiri təmsil edən ilahə Umay (Humay, Omay, İmay kimi də adlandırılır) Yaşam ağacının sahibidir. Gümüş rəngli saçları, üç buynuzu var, amma insan şəklindədir. Qadın başlı quş kimi də təsvir edilir. İslami ədəbiyyatda adı keçən Hüma quşu da bəzən onunla əlaqələndirilir. Peyğəmbər hədislərində o, Cənnət quşudur.

Atəş tanrıçası Od ana ocağı və atəşi qoruyur. Qırmızı ipək qaftanlı bu qadının qırmızı hörükləri var və yaşlı qadındır. Ümumiyyətlə, türk miflərində adı keçən qadın ilahələrin çoxu orta yaşlı və ya yaşlıdır. Onların təsviri müasir qadın gözəlliyi anlayışından fərqlidir. Hamısı üçün ümumi olan şəkil dəyişə bilmələridir (başqa dona girmə). Çoxunun yanında qu quşu, maral, zərif qısaq (at) təsvir olunur və ya Ağ Ana kimi dəniz ulduzları ilə birgə dolaşır (nağıllarda gözəllər ətrafında qırx gözəllə gəzməsi bu motivdəndir- M.A.) Gözəllik simgələri də məhz bu heyvanlardır. Sonradan şifahi xalq ədəbiyyatına, ordan da klassik ədəbiyyata keçən bu obrazlar gözəllik simvollarına çevrilir.

Suyla türk mifologiyasında tanrılarla insanlar arasında mediator rolu oynayan bir ruhdur. Günəş və ayın qırıntılarından yaradılıb, at gözlü, qartal baxışlı, eşşək qulaqlı, ilan saçlıdır.

1.2. Psixo/can Səviyyəsində Gözəllik

Türk miflərində can səviyyəsində gözəllik totemlərlə bağlıdır. Maral, qartal və boz qurd türklərin mənşə əfsanələrində adı keçən türk anası olmaqla yanaşı, türklərin cism yox, ideya səviyyəsində gözəllik anlayışlarının rəmzləridir.

1.3. Pneuma/ruh Səviyyəsində Gözəllik

Böyük dağlar və yaylalar türk boyları və mifologiyasının formalaşmasında önəmli yer tutur. Öger Probandən adı Dədə Qorqud dastanlarında da keçən Kazılık (dik vadili və uçurumlu yer- M.A.) dağını öyən bi sitat gətirir: “ Sən ey sevgili. Ey sevgili dağ (Kayranranda kayran tau)! Mənə, zənginlik verən dağ! Mənim üç atamın yaşadığı dağ. Gözüm sənə qonanda, buzlaşır, sürüşkən olurdu!... Yaxınlarımla məskunlaşdığı, zəngin Türk vadisi! Qazanımın qapağı!... Atlarımla tutan kəməndim! Evimin dirəyi! Sən ey sevgili! Sevgili dağ! Mənə varlıq verən dağ! Babamın güveyisi dağ! Anamın gəlini dağ! Böyük-böyük daşların! Gözümdən axr yaşların! ” Böyük dağlar və yaylalar türk boyları və mifologiyasının formalaşmasında önəmli yer tutur. Öger Probandən adı Dədə Qorqud dastanlarında da keçən Kazılık (dik vadili və uçurumlu yer- M.A.) dağını öyən bi sitat gətirir: “ Sən ey sevgili. Ey sevgili dağ (Kayranranda kayran tau)! Mənə, zənginlik verən dağ! Mənim üç atamın yaşadığı dağ. Gözüm sənə qonanda, buzlaşır, sürüşkən olurdu!... Yaxınlarımla məskunlaşdığı, zəngin Türk vadisi! Qazanımın qapağı!... Atlarımla tutan kəməndim! Evimin dirəyi! Sən ey sevgili! Sevgili dağ! Mənə varlıq verən dağ! Babamın güveyisi dağ! Anamın gəlini dağ! Böyük-böyük daşların! Gözümdən axr yaşların! ” Böyük dağlar və yaylalar türk boyları və mifologiyasının formalaşmasında önəmli yer tutur. Öger Probandən adı Dədə Qorqud dastanlarında da keçən Kazılık (dik vadili və uçurumlu yer- M.A.) dağını öyən bi sitat gətirir: “ Sən ey sevgili. Ey sevgili dağ (Kayranranda kayran tau)! Mənə, zənginlik verən dağ!

Mənim üç atamın yaşadığı dağ. Gözüm sənə qonanda, buzlaşır, sürüşkən olurdun!... Yaxınlarımın məskunlaşdığı, zəngin Türk vadisi! Qazanımın qapağı!... Atlarımı tutan kəməndim! Evimin dirəyi! Sən ey sevgili! Sevgili dağ! Mənə varlıq verən dağ! Babamın güveyisi dağ! Anamın gəlini dağ! Böyük-böyük daşların! Gözümdən axr yaşların! ” (Ögel 2010:32)

Soma/bədən səviyyəsində gözəllikdən danışarkən, türklərin rəng anlayışına xüsusi deyinişdik. Ən çox adı keçən mavi və qırmızı əslində türk kosmoqoniyasının əsaslarını çözmək üçün ipucu verə bilər.

Oğuz xanın yer qızından olan üç oğlu- Dağ xan, Dəniz xan və Göy xan, göy qızından olan üç oğlu isə- Ay xan, Ulduz xan və Gün xandır. Bahaeddin Ögel Göy xanın yer qızından olmasını türk kosmologiyasının ayrıcalığı hesab edir- Göy də yer ünsürlərinə qatılır və türkün başqa xalqlardan fərqli dünya anlayışı üzə çıxır. Amma, zənnimizcə, bu adlar məhz ilk elementlərə işarədir. Aydın ki, dağ- torpaq, dəniz- su işarəsidir. Bəs göy, səma? Burda dövrəyə əslində türk mifologiyasında adı heç çəkilməyən efir elementi girir. Türklərin ilk element anlayışı 4 ünsürdən daha genişdir. Torpaq, hava, su, oddan başqa ağac da ilk element kimi çıxış edir. Türklərdə ağac kultu bunun sübutudur. Həyat ağacı türk miflərinin yetərincə aydın işlənən motividir. Sahibi Humay anadır. Canlar onun budaqlarından asılıb. Yer qızı da ağac koğuşunda tapılır. Yakut əfsanəsində demiurq ağacı anası bilir.

Amma efir anlayışı yox kimidir. Bununla belə Oğuz xanın Yeri təmsil edən oğulları arasında Göy xan olması şübhə doğuran əlamətdir. Məlumdur ki, Platon ilk elementlərə münasibətdə ələk metaforasından istifadə edir. Yəni yaradıcı ilk elementləri ələkdən keçirir, onların müxtəlif nisbətlərindən cismlər, maddələr meydana çıxmış olur. Zənnimizcə, Oğuz xanın oğlu Göy də məhz ilk element kimi efirə işarədir. İlk elementlərin əslində ən sakral olanı. Məhz sakral olanın işə qarışmasıyla dünyanın ərsəyə gəlməsi mümkündür.

Qısaca, türk miflərində ruh/pneuma mərhələsində gözəllik məhz ilk elementlər (rənglər də onlara münasibətdə yaranır. Mavi- efirin, qırmızı- odun rəngidir- M.A.) səviyyəsində dünyanın inşa edilməsi şəklində üzə çıxır.

Etik olan və gözəlin (estetikanın) qovuşduğu **yoxluq-heçlik** səviyyəsində gözəllik türk-müsəlman mistik ənənəsində- sufizmdə, hürufilikdə, işraqilik fəlsəfəsində üzə çıxır. “Mütləq ideya- işıqlar işığı dərkənməzdir. Ondən daha işıqlı olmaq mümkündür olmadığınca görə, onu görmək olmur”. (Xəlilov 2006: 234) “İşıqlar işığı ... öz aşkarlığının şiddəti üzündən görünməzdir.”[Sührəvərdi 1999: 221].

3. Azərbaycan Nağıllarında Gözəllik Anlayışı

Azərbaycan nağıllarından birində insan 3 pəriylə qarşılaşır- Xoşbəxtlik, Dostluq və Var-dövlət. Onlar insana qoşulub onun evinə gəlirlər. İnsan bir ay müddətində xoşbəxt, zəngin və əmin-amanlıq şəraitində yaşayır. Bir ayın tamamında 3 pəri insandan onlar arasında seçim yapmasını istəyir. İnsan hər üçünü istəyir, amma belə imkan yoxdur. O zaman insan Dostluğu seçir. Ertəsi gün oyanır ki, Xoşbəxtlik və Var-dövlət də onu tərək etməmişlər. Səbəb də odur ki, onlar insanla dost olmuşlar. Bu nağılın alt qatında insanın ən böyük arzusu- ölümsüzlüyə can atması dayanır. İnsan ölümlüdür, yarım-varlıqdır. Dostluq bu nağılda əslində sevgidir, əbədiyyətə canatımın rəmzidir. İnsan kasıbdır, yarımındır. *Varlıqda qərarlaşmaq* (rusca – состояться в бытии) xoşbəxt olmaq, gözəlliyə çatmaq, zəngin olmaq deməkdir. Amma insan bilir ki, xoşbəxtlik (gözəllik) ötürdür, əldən çıxıb bilər. Ona həmişəlik qalan sadəcə bu var-dövlətə- xoşbəxtlik və gözəlliyə, əslində isə varlığın özünə, bütününe can atmaq, sevgidir. Və bu səbəbdən insan dostluğu (əslində sevgini- gözələ əbədi canatım) seçir.

Başqa bir nağılda- *Ağ quşun nağılında* insan aşağı və yuxarı aləm arasında seçim qarşısındadır. Nağılın əvvəlində padşahın doğulan uşaqlarının sağ qalmamasından söz açılır. Demək, ana-qadın ilahələrlə problem yaşayır. Son doğulan körpənin ananın ata evində sağ qalması bunun sübutudur. Türk mifologiyasında qadın ilahələr yunan, şumer mifologiyasındakı kimi nəzərəçarpan deyil. Bu, onların yox olması və ya zəif olması anlamına gəlməz. Bu ilahələr türk mifologiyasında

adlandırılmamışsa, sadəcə bu və ya başqa səbəbdən yaddan çıxmaları (Zəkiyev bilincli şəkildə mənbələrin məhv edilməsindən söz açır- M.A.) ilə əlaqədardır. Amma kişi tanrıların qulluğunda olmayan bu ilahələr (yunan mifologiyasında ilahə Eriniyalar) Azərbaycan nağıllarında tez-tez üzə çıxır, özlərini bəlli edirlər.

Qadın ilahələrin qəzəbinə gəlmək çox ağır nəticələrə hazır olmaq deməkdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu gün də yeni doğulmuş uşağın sağ qalması üçün müxtəlif yollara baş vururlar ki, bunlar ilahələrin qəzəbindən yayınmaq üçündür. İlahələrin qəzəbinin əsas səbəblərdən biri isə onların yaddan çıxması, gərəkən sayqı və qurbanların unudulmasıdır.

Ağ quş addım-addım Şirzadə kömək edir. Bir cüt göyərçin, bir səbət üzüm Şirzadə bəs etməyincə, o özünü Ağ divin barısının qarşısında bulur (üçqatlı türk kosmoqoniyasının ən aşağı qatı). 40 iplə bağlı atı azad edib yuxudakı div gözəlini 40 saçındakı zəncirdən qurtarır, bütün hədiyyələrlə əmisinin hüzuruna gəlir. Ağ quş gərdək gecəsi bəy və gəlinlə bir otaqda qalınca, Şirzadənin səbr kasası dolur. Əmisindən Ağ quşu məmləkətdən qovmasını istəyir. Əmisinin dilətmələri işə yaramır. Şirzadə Ağ quşun cəzalanmasını istəyir. Düyün də burda açılır. Ağ quş bir qız olmasını (əslində qadın ilahələrin təmsilçisi), kömək etdiyi insan övladı mərd olarsa ona ərə gedəcəyi, əks təqdirdə öləcəyini xəbər verir. Ağ quş daşa dönür və totemə çevrilə bilmir. Demək, qadın-ilahələrlə insan oğlunun məsələsi həll olunmamış qalır. Şirzadə Ağ quşun təmsilçisi olduğu ilahələri yox, atasını öldürən xain vəzirin qızını, onu öldürmək üçün donunu-cildini dəyişmiş Ağ divin qızını seçməklə onları gözəl hesab edir.

Nəticələr

Türk miflərində gözəl, gözəllik anlayışı sakral olanla bağlıdır. Gözəl, gözəllik daşıyıcıları ilk növbədə metafizik aləmə aiddirlər. Gözəl həm göyün müxtəlif qatlarında yaşayan, eləcə də qaranlıq dünyada yaşayanlara aid anlayışdır. Hətta insana münasibətdə gözəl, gözəllik sakral aləmlə bağlılığı nəzərdə tutur;

Gözəl anlayışı nizam anlayışıyla bağlıdır. Tanrıların, tanrıçaların Yerə, insanlara münasibətdə fəaliyyəti ən ali ilahi iradənin tələblərini yerinə yetirmək üçündür ki, bu da bütün insan fəaliyyətinin müəyyən qayda-qanunlar, tələblərə tabe tutulmasını nəzərdə tutur. Yalnız hər kəsin-sakral olanın və insanın fəaliyyəti bu nizam çərçivəsində gözəldir;

Gözəl sakralla profanın təmas xəttində yaranır. Bulağın, çayın səsi, quşun cəh-cəhi, səhərlər günəşin dan yerini sökməsi, yağışdan sonra göy qurşağı ona görə gözəldir ki, cana ilahi aləmi xatırladır;

Gözəl hərəkətlə, dinamikayla bağlıdır. Gözəllik donmuş, həmişəlik verilmiş bir keyfiyyət deyil. Çirkin ilk növbədə saçsız, qoca, qışla əlaqələndirilsə də o dönərgə xarakterlidir. Qış yaza keçə bilər, yaşlı padşah pəri bağında yetişən ağacdan alma yeyərək yenidən cavan, deməli, gözəl ola bilər;

Türk miflərində cismlərin gözəlliyi, cismsiz gözəllik (gözəl etik ideal olaraq) və ideya-eydosun gözəlliyi sinkretik xarakterlidir. Bunlar bir-birindən ayrılmazdır. *Türk mifologiyasında klassik "ağ mifologiya"dakı bədən/ruh, yalan/həqiqət, insan/heyvan kimi qarşı qoymalar yoxdur.

Nəticə

İlk yanaşmada elə düşünmək olar ki, zamanla türklərin gözəllik anlayışı dəyişib müasir kanonlara uyğun şəkllə düşüb. Amma bu gün də el arasında gözəl qıza *qu kimi gözəl, maral kimi gözəl* deyirlər. Qoçaq kişiyə münasibətdə *qartal baxışlı, şir biləkli, qurd ürəyi yemiş* deyimləri gözəllik tanımlamalarıdır. At, ata bənzətmə hər iki cinsə münasibətdə gözəllik anlayışı ilə əlaqələndirmədir. Və bütün bunlar gözəlliyin konkret əlamətləri sadalanmadan ifadə edilir.

Türk miflərində *gözəllik* anlayışının araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, mif heç də sadəcə arxaik dövrü öyrənmək üçün mənbə yox, eyni zamanda türk loqosunu, türk rasionallıq növünü müəyyənləşdirmək üçün ən doğru mənbədir.

Qaynaqlar

- BƏYDİLİ, C. (2003). *Türk mifoloji sözlüyü*. Bakı: Elm.
- QAFARLI, R. (2010). *Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası, poetikası)*. Bakı: ADPU nəşriyyatı
- XƏLİLOV, S. (2006). “Kant və Sührəvərdi”. *Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika)*. Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı.
- NƏBİYEV, A. (2002). *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I-ci hissə. Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Turan.
- ÖGEL, B. (2010). *Türk mitolojisi: kaynakları ve açıklamaları ile destanlar, I cilt,- 5.bsk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SÜHRƏVƏRDİ, Ş. (1999). *İşıq heykəlləri*// Bakı: Turan.
- ZAKİYEV, M. (2011). *Türk xalqlarının dərin etnik kökləri*. Astana: Kantana-Press / Закиев М.З. Глубокие этнические корни тюркских народов. Астана: Кантана-Пресс.
- Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqlər. (2006). Bakı: AMEA Folklor İnstitutu.

Buyuk İpak Yo'lida Dorivor O'simliklar

Büyük İpek Yolu Üzerindeki Şifalı Bitkiler

Samar NORMAXMATOV SHUHRATOVICH¹

Annotatsiya

Buyuk İpak yo'li - insoniyat rivojlanishi tarixining, uning birlashuvga hamda madaniy qadriyatlar bilan almashishga, hayotiy fazo-yu mahsulotlarni sotish uchun bozorlarga erishishga intilishining o'ziga xos bo'lgan hodisasidir. Sharq va G'arbni o'zaro bog'lagan bu beqiyos buyuk yo'lni bunyod etgan xalqlarning tirik bir xotirasi qadimiy O'zbekiston shaharlari Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Termiz, Toshkent shaharlari bo'lib, ularning me'morchilik yodgorliklari Buyuk İpak yo'lining ko'p asrlik tarixini o'zida mujassam etadi. O'simliklar murakkab tuzilishiga ega bo'lgan jonli tabiiy kimyoviy laboratoriya bo'lib, oddiy noorganik moddalardan murakkab organik moddalar yoki birikmalarni yaratish qobiliyatiga ega.

Kalit So'zlar: Buyuk İpak yo'li, Turkiston, Qora dengiz, Istanbul, dorivor giyohlar, yalpiz, Abu Ali ibn Sino, Grek shambalasi, Trigonella foenum-graecum L.

Özet

Büyük İpek Yolu, insanlığın gelişme tarihinde kültürel değerleri birleştirme ve değiştirme, yaşam alanı ve ticari hayatın gelişiminde eşsiz bir olaydır. Doğu ve Batı'yı birbirine bağlayan hem de bu eşsiz yolu inşa eden halkların yaşayan hatrası olan kadim Özbekistan'ın Semerkant, Buhara, Hive, Şehrisabz, Tirmiz, Taşkent gibi şehirleri olup, mimari anıtları Büyük İpek Yolu'nun asırlık tarihini kendine somutlaştıran kadim kentlerdir. Bitkiler, karmaşık yapılara ve basit inorganik maddelerden karmaşık organik maddeler veya bileşikler oluşturma yeteneğine sahip canlı doğal kimya laboratuvarlarıdır.

Anahtar Kelimeler: Büyük İpek Yolu, Türkistan, Kara Deniz, İstanbul, Şifalı Bitkiler, Nane, Ebu Ali İbn-i Sînâ, Trigonella foenum-graecum L.

Buyuk İpak yo'li qadimda sharq bilan g'arbni bo'g'lab turgan savdo yo'lidir. Dengiz, okean yo'llari ochilmasdan oldin bu yo'llar muhim ahamiyat kasb etgan.

Buyuk İpak yo'li - insoniyat rivojlanishi tarixining, uning birlashuvga hamda madaniy qadriyatlar bilan almashishga, hayotiy fazo-yu mahsulotlarni sotish uchun bozorlarga erishishga intilishining o'ziga xos bo'lgan hodisasidir. Sharqda aytiladigan naqlga qaraganda: "O'tirgan -bo'yra, yurgan -daryo". Harakatlanish - bu hayotdir, sayohat qilish, jahongashtalik doimo taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan edi. Insoniyat tarixida eng ulkan bo'lgan ushbu qit'alararo savdo yo'li Yevropa va Osiyoni bir-biriga bog'lab, o'tmishda antik Rim davlatidan to Yaponiyaning qadimgi poytaxti Nara shahrigacha cho'zilgan edi. Albatta, Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo o'tmish qa'riga cho'kkan qadim-qadim zamonlardan beri olib borilar edi, lekin bu kelgusida bunyod etilgan Buyuk yo'lning alohidagi qismlari edi. Savdo aloqalari hosil bo'lishiga Markaziy Osiyo tog'larida yarim qimmatbaho toshlar - Sharqda nihoyatda qadrlangan lazurit, nefrit, aqiq, feruzalar qazib chiqariladigan konlarni topib, qazib olish ko'p jihatdan ko'maklashgan.

¹ Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti Ilmiy tadqiqot ishlari muhandisi, ibrohimbekkamov@gmail.com.

Shuni aytib o‘tish lozimki, bu yo‘l hech qachon yagona bir yo‘l bo‘lmasdan, balki azim bir daraxtning sadasiga o‘xshash tarzda shoxlanib ketgan turli-tuman yo‘nalishlarni o‘z ichiga olgan edi. Masalan, Osiyoni sharqdan g‘arbga qarab kesib o‘tuvchi asosiy yo‘llardan biri qadimiy Xitoyning poytaxti Chanan shahrida boshlanib, uning shimoli-g‘arbiy chegaralarigacha Gobi sahrosining cheti bo‘ylab ketgan, keyin sharqiy Turkiston orqali o‘tgan. Tyan-Shan tizmasi dovonidan oshib o‘tgan karvonlarining bir qismi Farg‘ona vodiysi va Toshkent vohasi orqali So‘g‘diyoning poytaxti Samarqandga, Buxoroga, Xorazmga olib borgan, keyin esa Kaspiy dengizi qirg‘oqlariga etib kelar edi. Karvonlarning bir qismi Samarqanddan chiqib, Baqtriyaga borar va Qashqadaryo vodiysidan o‘tib Termiz shahriga kelar edi, u erdan Amudaryodan kechib o‘tib, Janubga, Baqtriya va Hindistonga qarab ketar edi. Yo‘lning yana bir yo‘nalishi Tarim shahridan chiqib, Takla-Makon sahrosini janub tarafidan aylanib o‘tib, Xotan va Yorkent shaharlari orqali Baqtraga (shimoliy Afg‘oniston) va Marvga kelar edi, bu erdan karvonlar Eron, Suriya, Turkiya davlatlari orqali o‘tib, O‘rta Yer dengizi bo‘yiga etib kelar edi, mahsulotlarning bir qismi dengiz yo‘li bilan Rim va Yunonistonga kelib tushar edi. Nomidan ham ma‘lum bo‘lishicha, karvon yo‘llaridagi savdoning asosiy buyumi butun jahonda juda qimmatbaho bo‘lgan ipak mahsulotlari edi. Masalan, o‘rta asrlarning dastlabki davrida ipak eng qadrlı hisob-kitob birligi bo‘lib, hatto tillani muomaladan siqib chiqaradigan darajagacha chiqar edi. Ushbu karvon yo‘llarini birinchi bo‘lib venetsiyalik savdogar Marko Polo „ipak yo‘li“ deb nomlagan edi, u Yevropaliklardan birinchi bo‘lib Xitoy imperiyasining chegaralariga yetgan. „Buyuk Ipak yo‘li“ atamasini esa nemis tadqiqotchisi Ferdinand Rixtgofen 1877-yilda o‘zining „Xitoy“ nomli fundamental asarida ilk bora ilmiy tarzda kiritgan. Ipak qit‘alararo yo‘l orqali tashib o‘tiladigan asosiy mol bo‘lsa ham, lekin yagona emas edi. Savdogarlarning yo‘l to‘rvalarida turli-tuman noyob buyumlar, ziravorlar, dorivor giyohlar va ko‘pgina boshqa xil mollar topilar edi.

Dorivor o‘simliklardan ko‘proq, anor, achchiqmiya, bodom, dorivor gulxayri, yong‘oq, jag‘-jag‘, zubtutum, isiriq, itburun, omonqora, pista daraxti, sachratqi, choyo‘t, shildirbosh, shirinmiya, shuvoq, yantoq, yalpiz, kiyiko‘t, tog‘rayhon, qizilcha, qoqio‘t va boshqalari tarqalgan.

Yalpiz

Yalpiz - bu efir moyining tarkibiy qismidir (mentol). Yalpiz choyi oshqozon-ichak traktining buzilishlariga qarshi kurashda samarali vositadir. Yalpiz asab tizimini tinchlantiradi, og‘riqni yengillashtiradi va tanadan ortiqcha suvni olib tashlaydi.

Sebarga

Sebargani butun O‘zbekiston bo‘ylab topish mumkin, lekin eng muhimi – namligi juda yuqori bo‘lgan joylarda u ko‘proq bo‘ladi. O‘zbekiston hududida bir vaqtning o‘zida bir necha turdagi sebarga o‘sadi, ularning har biri an‘anaviy tibbiyotda keng qo‘llaniladi. Qizil sebargadan damlamalar tayyorlanadi va taloq kasalliklarida qo‘llaniladi. O‘tloq sebargasi bronxit, yo‘tal, kamqonlik, bezgak, astma uchun ishlatiladi. Oq sebargadan tonik, og‘riq qoldiruvchi va kuch beruvchi dorivor sifatida ishlatiladi.

Arpabodiyon

Arpabodiyon mevalari juda foydali. Uning tarkibida saratonga qarshi vosita – anetol, C vitamini, qondagi xolesterin kamaytiradigan oziq to‘qimalar kabi kuchli moddalar mavjud. Bundan tashqari, arpabodiyon stressni kamaytiradi, asab va ovqat hazm qilish tizimlarini tinchlantiradi va shamollash, stomatit va faringit bilan muvaffaqiyatli kurashadi. Arpabodiyon deyarli hech qanday qarshi ko‘rsatmalarga ega emas, shuning uchun u yosh bolalar va homilador ayollarga beriladigan ovqatga bemaalol qo‘shiladi.

Sharq va G'arbni o'zaro bog'lagan bu beqiyos buyuk yo'lni bunyod etgan xalqlarning tirik bir xotirasi qadimiy O'zbekiston shaharlari Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Termiz, Toshkent shaharlari bo'lib, ularning me'morchilik yodgorliklari Buyuk Ipak yo'lining ko'p asrlik tarixini o'zida mujassam etadi.

Miloddan avvalgi II-asrgacha ham Sharq bilan G'arb o'rtasida O'rta Osiyo karvon yo'llari orqali amalga oshirilgan aloqalar mavjud bo'lgan. Bunga Tog'li Oltoydagi Poziriy qo'rg'onidan topilgan Kichik Osiyoda tayyorlangan buyumlar, Afg'oniston va O'rta Osiyodan topilgan yunon buyumlari misol bo'lishi mumkin. Iskandar Maqduniy (qarang Aleksandr) saltanati tuzilishi bilan bu aloqalar to'g'ri yo'lga solingan. Buyuk ipak yo'li y.ning sharqiy qismini barpo etishda sug'diylar katta rol o'ynaganlar. Iskandar Maqduniy tomonidan Sug'diyona mamlakati istilo etilishi bilan ko'plab sug'diylar sharqqa tomon ko'chganlar va Buyuk ipak yo'li y.ning markaziy qismini — O'rta Osiyodan tortib Xitoyning Chanan shahrigacha bo'lgan oraliq masofada savdo faktoriyalari (manzilgohlari) bunyod etganlar. O'z navbatida Xan imperiyasi miloddan avvalgi I-ming yillik oxirida o'z hududini O'rta Osiyo tomon kengaytirish siyosati yurgizib bu yo'nalishga alohida e'tiborini qaratadi va bu yo'l haqida ma'lumot to'plash, ayg'oqchilik va diplomatik maqsadlarida elchi Chjan Szyanni yuboradi. Ammo Suriyadagi O'rta dengizning sharqida joylashgan Giyerapol shahridan Serika (Xitoy)gacha bo'lgan masofa bo'ylab tuzilgan dastlabki batafsil yo'llik makedoniyalik savdogar May Titsian (milodiy 100 yil) tomonidan tuzilgan. Bu ma'lumotlar Klavdiy Ptolemeyning "Geografik qo'llanma"sida saqdangan. Ptolemey esa o'z navbatida bu ma'lumotlarni tarixchi Marinning taxminan 107-114 yillar oralig'ida yozilgan va bizgacha yetib kelmagan asarlaridan olgan.

Ushbu ma'lumotlarga ko'ra, Buyuk ipak yo'li yo'nalishining 2 katga tomonga bo'lingan: Giyerapoldan Toshminor (Toshqo'rg'on)gacha va Toshminordan Serikagacha. Yo'ning O'rta Osiyo qismi Ariya (hozirgi Turkmanistonning janubiy va Afg'onistonning shimoliy-g'arbida joylashgan qadimiy viloyat)dan boshlangan. Ariyadan yo'l shimoliyga Marg'iyonadagi Antioxiyaga (Bayramali shahri yaqinidagi ko'hna Marv shahri harobasi) ketgan, so'ngra sharqqa burilib Baktra (Shimoliy Afg'onistondagi Balx shahri)ga borgan. Bu yerdan yo'l shimoliy tomon yo'nalib Termiz atrofida Amudaryodan o'tilgan va so'ngra 2 tomonga ketilgan. birinchisi, shimoliysi bo'ylab Temir darvoza orqali Marokanda (Samarqand)ga, u yerdan Farg'onaga ketilgan. Ikkinchisi, janubiysi esa Surxondaryo vodiysi bo'ylab komedlarning tog'li o'lkasiga (hozirgi Qorategin) olib borgan. Har ikki yo'nalish ham Toshminorga olib borgan. Uni ayrim olimlar Toshkent hududida, boshqalari Olay vodiysida joylashgan deb hisoblaydilar. Toshminordan so'ng yo'l O'rta Osiyo hududidan tashqariga chiqqan, Ergashtom atrofida „savdogarlar qo'nimgohi“ joylashgan, so'ngra yo'l Takla-Makon cho'lidan o'tib Dunxuanga, so'ngra Xitoyning qadimiy poytaxti -Chananga olib borgan. Bu yerdan yo'l ehtimol shimoliy-g'arbga Koreya va Yaponiyaga ketgan bo'lsa kerak.

Buyuk ipak yo'li yo'nalishining Yettisuv orqali Choch (Toshkent vohasi), Sug'd, so'ngra Poykend, Marv bo'ylab Eron Xurosoniga eltuvchi shimoliy qismi muhim ahamiyat kasb etgan. Ayni shu davrda Eron orqali Old Osiyoga ipak olib o'tish taqiqlanganligi munosabati bilan sug'd savdogarlari Old Osiyo va Turk xoqonlari vositachiliklarida Sug'd va Xorazmdan Kaspiy dengizini aylanib o'tib, Shimoliy Kavkazdagi dononlardan oshib Qora dengiz va keyinchalik Istanbulgacha olib boruvchi yangi yo'l tarmog'ini ochadilar. Biroq, bu „ipak“ yo'li aftidan uzoq vaqt mavjud bo'lmagan, chunki 6-asr 2-yarmida Xitoy ipak ishlab chiqarish bo'yicha monopol huquqdan mahrum bo'lgan, asr oxirida esa Old Osiyo shu qadar ko'p miqdorda ipak yetishtirar ediki, uni Xitoydan keltirishga hech qanday ehtiyoj qolmagan. Old Osiyo ipak sanoatini barpo etilishi va uni asta-sekin Kavkazorti va O'rta dengiz mamlakatlariga tarqalishi bilan Buyuk ipak yo'li yo'nalishining tarixi tugaydi. Keyingi asrlarda, ayniqsa mo'g'ullar saltanati davrida garchand Sharq bilan G'arbni bog'lovchi karvon yo'li mavjud bo'lgani haqida ko'plab dalillarni keltirish mumkin bo'lsada, lekin „ipak yo'li“ nomini unga shartli ravishda qo'llash mumkin, chunki bu yo'ning ahamiyatini endilikda ipak emas, boshqa tovar va maqsadlar belgilar edi.

1987-yil YUNESKO madaniy taraqqiyot bo'yicha BMTning umumjahon dekadasi doirasida "Ipak yo'li - muloqot yo'li" xalqaro dasturini qabul qildi. Bu dastur O'rta Osiyo xalqlari boy madaniy tarixlarini keng qamrovda tadqiq etishni nazarda tutadi. Biroq uning asosiy maqsadi - Sharq bilan G'arb o'rtasida yanada mustahkamroq madaniy va iqtisodiy aloqalar o'rnatish, ushbu buyuk qit'alarda yashovchi ko'p sonli xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshilashdan iborat. Ko'plab (30 dan ziyod) xalqaro ilmiy konferensiya (jumladan, Samarqand, 1990-yil oktabr, Buxoro, 1996-yil fevral) va seminarlar o'tkazildi. Ba'zi bir Sharq mamlakatlarida (Hindiston, Xitoy, O'zbekiston, Shri-Lanka, Yaponiya) Buyuk ipak yo'li yo'nalishini o'rganish bo'yicha maxsus ilmiy institutlar barpo etilgan. BMT va YUNESKO qaroriga ko'ra, Samarqand shahrida Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro instituti ochilgan. O'zbekistonda Buyuk ipak yo'li yo'nalishini tiklashga katta e'tibor qaratilmoqda.

Dorivor o'simliklar - odam va hayvonlarni davolash, kasalliklarning oldini olish uchun, shuningdek, oziq-ovqat, atir-upa va kosmetika sanoatida ishlatiladigan o'simliklardir. Yer yuzida dorivor o'simliklarning 10-12 ming turi borligi aniqlangan. 1000 dan ortiq o'simlik turining kimyoviy, farmakologik xossalari tekshirilgan. O'zbekistonda dorivor o'simliklarning 700 dan ortiq turi mavjud. Shulardan tabiiy sharoitda o'sadigan va madaniylashtirilgan 120 ga yaqin o'simlik turlaridan ilmiy va xalq tabobatida foydalaniladi. Hozirgi davrda tibbiyotda qo'llaniladigan dori-darmonlarning qarib 40-47% o'simlik xom ashyolaridan olinadi.

O'simliklar murakkab tuzilishiga ega bo'lgan jonli tabiiy kimyoviy laboratoriya bo'lib, oddiy noorganik moddalardan murakkab organik moddalar yoki birikmalarni yaratish qobiliyatiga ega. Dorivor o'simliklarning quritilgan o'ti, kurtagi, ildizi, ildizpoyasi, tunganagi, piyozi, po'stlog'i, bargi, guli, g'unchasi, mevasi (urug'i), danagi, sharbati, qiyomi, toshchoyi, efir moyi va boshqalardan doridarmon tarzida foydalaniladi.

"Dori-darmonlarni tabiatdan o'rganing,
inson izlayotgan narsani u allaqachon yaratgan"

Abu Ali ibn Sino

Ibn Sino Buxoroning qadimiy Afshona qishlog'ida tug'ilib 980-1037 yillarda ijod etgan. Ibn Sino tibbiyot-dorishunoslikdagi faoliyati natijasida yozib qoldirgan asarlari 1000 yillar o'tgandan keyin ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning asarlari jahon meditsinasini rivojlantirishda, o'simlik olamini har tomanlama o'rganish va yangidan-yangi zamonaviy dori vositalarini olinishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ko'pdan-ko'p Ibn-Sino qo'llagan dorivor o'simliklar keyingi, ya'ni kimyo va tibbiyot fani rivojlangandan keyingi olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijasida o'zlarining noyob farmakologik xususiyatlariga ega ekanligi isbotlandi.

O'zbekiston florasida yovvoyi holda o'suvchi va boshqa 100 dan ortiq Ibn Sino qo'llagan o'simlik mahsulotlari shu kunda ilmiy tibbiyotda samarali foydaniqlanmoqda. Shunday o'simlik va mahsulotlardan qashqarbeda, piyoz, yovvoyi sabzi, ferula, chilonjiyda, petrushka, darmana, sedana, sarimsoq, sachratqi, qovoq, qora zira, ajgon, behi, paxta, qalampirmunchoq o'simliklari keltirilgan.

O'zbekiston o'simlik dunyosi juda boy va rang-barangdir. Cho'l va dashtlar, tog'lar va adirlar, pasttekisliklar va daryo deltalari yonma-yon joylashib ajoyib manzara hosil qiladi. Bu aql bovar qilmaydigan bo'lib tuyulishi mumkin, ammo aslida Markaziy Osiyoning qo'shni mintaqalari bilan taqqoslaganda, O'zbekistonning tog'laridagi maydon birligiga nisbati bo'yicha o'simliklari soni bir necha baravar ko'p.

Mamlakatning boy o'simlik dunyosida olti mingdan ortiq turli xil o'simliklar mavjud, ular orasida dorivor o'simliklar ham bor. Bunday o'tlar ekologik toza bo'lib oziq-ovqat, aromatik va farmatsevtika mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun xom ashyo sifatida ishlatiladi.

Jumladan, eng ommabop dorivor o'simliklar qatoriga qizilmiya, za'faron, kovrak, lavanda, steviya, moychechak, na'matak, rovoch, mavrak, dalachoy, tog'rayhon, bo'ymadaron, kiyiko't, kovul, qalampiryalpiz kabilarni misol sifatida keltirish mumkin.

O'simlik materiallarini kompleks qayta ishlash barcha zamonaviy qoidalarga muvofiq amalga oshiriladi, uning doirasida ishlab chiqarishning barcha xalqaro sifat standartlariga javob beradigan ekstraksiya, tozalash, konsentratsiya, standartlashtirish amalga oshiriladi.

O'zbekistonda eng keng tarqalgan dorivor o'simliklar rayhon (bazilik), kashnich (koriander), arpabodiyon, yalpiz, sebarga hisoblanadi. Yovvoyi o'simliklarni tekisliklarda va tog'larda topish mumkin, shuningdek, bozorlar va dorixonalarda sotib olish mumkin.

Kashnich (koriander)

Kashnich O'zbekistonda oson va erkin o'sadi. O'simlik mukammal tozalash xususiyatlariga ega. O'simlik tarkibidagi moddalar tanadan og'ir metallarni olib chiqish va zararli ta'sirini zararsizlantirishga yordam beradi. Kashnich urug'lari suvni tozalash uchun ham juda yaxshi qo'llaniladi. Buning uchun qisqa vaqt ichida suv idishga urug'lar solingan paketni tashlasangiz bo'ldi.

Rayhon (bazilik)

Rayhon yoqimli hid beruvchi o'simlik bo'lib, u talabchan emas va deyarli har bir uyda o'sadi. Dunyo bo'ylab bu o'simlik bazilik sifatida tanilgan, ammo O'zbekistonda bu rayhon deb nomlanadi. Rayhon tabiiy antibiotik bo'lib, isitma tushirish va bakteriyalarga qarshi kurashuvchi vosita sifatida ishlatiladi. Qadim zamonlardan beri turli patogenlar keltirib chiqaradigan shamollashni davolashda foydalanilgan. Ushbu o'simlik tarkibidagi moddalar mushaklarning og'rig'ini kamaytiradi, yallig'lanishni oldini oladi, balg'amni bronxlar va o'pkadan olib tashlaydi va yo'tal va burunning oqishi bilan kurashadi.

Mahalliy aholi bunday o'simliklarning mo'jizaviy kuchi haqida oldindan bilishadi. Ular iste'mol qilinadi, ziravor sifatida ovqatlarga qo'shiladi, choy damlanadi, dori sifatida ishlatiladi, shuningdek kosmetologiya yo'nalishida ham qo'llaniladi. Dorixonalar va kosmetika do'konlarida siz monoo'tlardan, maxsus o'simlik damlamasi, vanna uchun o'simlik preparatlari, turli xil foydali qo'shimchalar, efir moylari va boshqalardan xarid qilish mumkin. Har bir mahsulot tarkibida tabiiy minerallar, vitaminlar va biologik faol moddalar mavjud.

Men sizlarni Buyuk ipak yo'lining eng ajoyib o'simliklaridan biri Grek shambalasi bilan tanishtirmoqchiman. Grek shambalasi turli geografik kengliklarda qadimiy va ko'p maqsadli ekin hisoblanadi. Grek shambalasi turlari Osiyo, Afrika, Yevropa va Avstraliyaning beshta qit'asida aniqlangan; ko'pincha Shimoliy Amerika, G'arbiy va Janubiy Osiyo, Avstraliya, Rossiya, O'rta sharq, Afrikaning shimoli-g'arbiy qismida etishtiriladi. Grek shambalasi ishlab chiqarish uchun potentsial hududlar Janubi-Sharqiy Osiyo, Yaponiya, Markaziy Osiyo (Mo'g'uliston), Afrika va Janubiy Amerikaning keng qismlari.

Grek shambalasi (*Trigonella foenum-graecum* L.) bir yillik, dorivor, dukkakli o'simlik hisoblanadi. U butun qit'alarda, turli tuproq va iqlim sharoitida o'stiriladi. So'nggi paytlarda, ayniqsa Shimoliy Amerika mamlakatlarida va Yevropada Grek shambalasi ishlab chiqarishga qiziqish ortib bormoqda.

Grek shambalasining eslatib o'tilgan turlarida, asosan, dorivor va farmatsevtik xususiyatlari bilan mashhur: *T. foenum-graecum*, *T. balansae*, *T. corniculata*, *T. maritima*, *T. spicata*, *T. occulta*, *T. polycerata*, *T. calliceras*, *T. cretica*, *T. caerulea*, *T. lilacina*, *T. radiata*, *T. spinosa*. Ular orasida *T. foenum-graecum* butun dunyoda keng ekiladi. Jins nomi, *Trigonella* "kichik uchburchak" degan ma'noni anglatadi, uning kichik sarg'ish-oq gullarining uchburchak shakliga o'xshaydi. Turning nomi *foenum-graecum*, ya'ni "yunoncha pichan" degan ma'noni anglatadi, chunki uning Gretsiyadan dastlabki kirib borishi. Bugungi kunga qadar o'simlik etishtiriladigan yoki iste'mol qilinadigan xalqlar, mahalliy til va madaniyatga qarab o'simlikka turli xil

mahalliy nomlar berilgan. Jumladan, arabcha fenugreek “Hulba” deb ataladi; fors tilida Shambalilae deb ataladi; yunon tilida Tili, Tipilina, Trigoniskos, Tintelis, Tsimeni va Moschositaro deb ataladi; o‘zbek tilida Boidana, Ul’ba va Xul’ba; xitoy tilida K’u-Tou deb ataladi; Efiopiyada Abish deb ataladi; yapon tilida Koroba deb ataladi; Angliyada fenugreek yoki Fenigrec deb ataladi; Pokiston va hind tillarida Methi deb ataladi; italyanacha Fieno Greco deb ataladi; rus tilida Пазжитник deb ataladi; frantsuz tilida esa Senegre deb ataladi.

Hilba – yuzta kasalikka davo Payg‘ambarimiz Muhammad solollohu alayhi vasallam: «Hilba bilan davolaning» deb aytganlar. (Zadul-ma‘ad 4-mujallad) Tabiblar: «Agar odamlar xilbaning foydasini bilishganda edi, uning oltinning bahosiga sotib olishardi», deb aytishgan. Ingliz olimi Kleber: «Agar barcha dorilarni mezonning bir pallasiga, hilbani ikkinchi pallasiga qo‘ysangiz, mezon teng bo‘ladi», – deb aytgan. Hilba dunyoda mashhur ziravor va dorivor o‘simlik. Butun o‘simlik (urug‘i bilan) kuchli hid va biroz yong‘oq ta‘miga ega. Xilbaning retseptlarini hattoki qadimgi (eramizdan 1500 yil avval) Misr papiruslarida topishgan.

Abu Ali Ibn Sino (Avitsenna): Hilba uni qaynatib asal bilan birga ichsa tomoq va ko‘krak qafasi og‘riqlarini yumshatadi, yengillashtiradi, yo‘tal va astmani yo‘qotadi. Olma sirkasi bilan qaynatib ichsa, yazva uchun davo bo‘ladi, suvda qaynatib ichsa ich ketishida davo. Hilbaning yog‘i me‘da o‘simtalariga qarshi yaxshi vosita. Agar uning yog‘ini asal bilan aralashtirsa u ichaklardagi qolib ketgan suyuq axlatlarni ketqizadi, siydik va xayz miqdorini ko‘paytiradi, va gemorroy (bavosil) bilan xastalanganlarga ko‘mak beradi.

Grekk shambalasi qadimdan ekib kelingan. Bu o‘simlik Buyuk ipak yo‘lida joylashgan xalqlar turmushida asosiy o‘rinni egallaydi. Ziravorligi va dorivorligi nuqtai nazaridan keng ko‘lamda iste‘mol qilingan.

Hozirgi kunda Buyuk ipak yo‘lining chorrahasida joylashgan ikki qadimiy davlat O‘zbekiston va Turkiya davlatlari bu yo‘lning bevosita davomchilari va bog‘lovchilari hamdir. Bu jarayonda eng avvalo hozirgi davlat rahbarlarining o‘rni beqiyosdir.

Xususan, O‘zbekiston Respublikasining dorivor o‘simliklar eksportida 2021-yil yakuniga ko‘ra 6 770 ming AQSH dollar hisobida, umumiy eksportda ulushi 12,2 % bilan Turkiya Respublikasi ikkinchi eng yirik davlat bo‘ldi. Bu sohada keng imkoniyatlarni qo‘llagan holda raqamlarni bundan ham oshirish istiqbollari mavjud.

Turkiya Respublikasining 2021-yilda O‘zbekiston Respublikasi dorivor o‘simliklar importida 292 ming AQSH dollar hisobini tashkil etib bu ko‘rsatkich ham yildan-yilga o‘sib bormoqda. Ba‘zi turdagi dorivor o‘simliklar eksportida Turkiya Respublikasi asosiy iste‘molchiga aylanmoqda. Jumladan, kovul va qizilmiya ildizining asosiy xaridoridir.

Foydalanilgan Adabiyotlar

O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

Korea-Turkey Middle Power Cooperation in Central Asia: Creating the Turkic-Altaic Cooperation¹

Prof. Dr. Chong Jin, OH²

Dr. Joosong, LEE³

Abstract

South Korea and Turkey are situated at the farthest corners of the Silk Road, respectively. Despite their separateness, the two states are drawn together with cultural kinship and historical heritage. The two states possess a common ethnic root and share the Altaic customs and traditions. Then, after the Korean War, two people became 'Blood Brothers.' Moreover, as members of the G20 and MIKTA, the two states enjoy close cooperation and interaction on the world stage.

Recently, two states have been seeking new opportunities and collaboration in Central Asia. The region has shared a sense of attachment and kinship with Korea and Turkey. Korea shares not only the Altaic identity but also a modern kinship, deriving from the bond with 300 thousand Soviet Koreans in the region. Based on common language, historical heritage, and cultural ties, Turkey communes with them under the 'Turk' identity.

In the aftermath of the Ukraine crisis, the region is standing at a crossroads, pressured to choose from either 'old family' Russia or an alternative. Historically, the region has been a stage for a Great Game between External Powers, namely the Slavs from the north and the West from the south. Henceforth, a new external influence of China in the name of the 'Belt and Road Initiative (BRI).'

This paper argues that Korea and Turkey can be alternative powers to this region. Unlike the major 'neo imperialistic' powers, two Middle Power states are 'partners' to the region. The two states have relatively less geostrategic interest, making them less aggressive and burdensome, bringing less anxiety to the Silk Road states. This research theoretically elaborates on the Middle Power Diplomacy and Middle Power

¹ *This work was supported by the Ministry of Education of the Republic of Korea and the National Research Foundation of Korea (NRF-2021K2A9A1A06096136).*

² *Professor, Department of Turkish and Azerbaijani, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Rep. of Korea / jin93@hufs.ac.kr / ORCID: 0000-0002-8980-2688.*

³ *Lecturer, Department of Turkic, Central Asian, and Mongolian Studies, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Rep. of Korea / jojokaplee@hanmail.net / ORCID: 0000-0002-8268-8595.*

Cooperation in the context of Korea and Turkey's cooperation in Central Asia.

Furthermore, Korea, Turkey, and Central Asian states can nurture alliance and cooperation under a common heritage, the 'Turk-Altai Brotherhood.' Such development would induce an integrated understanding, which would help their common diplomacy in the region, bilaterally and/or trilaterally, with the alliance of the third party.

By examining the foreign policy of South Korea towards Central Asia, including a description of specific Initiatives and the vision of its Administrations, Korea's geopolitical perception and Grand Strategy will be magnified. Also, a brief explanation of Turkey's foreign policy towards the region will follow. Then, this research will conclude with overall implications to find a common vision and strategy for Korea and Turkey amidst the 21st century Silk Road. Two far-away brothers with a common identity will meet in the middle of the Silk Road, which could be the dream of a common vision and realization of a common strategy.

Keywords: South Korea. Turkey. Middle Power. Central Asia. Turkic. Altai. Cooperation. Identity. Heritage.

0. Introduction

The Ukraine Crisis, with its massive impact on the global economy and the international community, surely has changed the course of history. The neighboring states, including Turkey, are still suffering from its aftermath and are making renewed geopolitical calculations to handle the crisis (Lee 2022). The Central Asian states, as former ‘family members’ of the USSR, are also potential victims of this turbulence. The region is standing at a crossroads, facing massive pressure from its old patron. These Turkic states, however, are mapping out an alternative picture to escape the ‘Prison of Geography’ they are trapped in (Marshall 2016).

The Central Asian region has greatly interested the imperial powers since long before. Historically, the region has been a stage for a Great Game between External Powers, namely the Russians and the British (Hopkirk 1992). This trend continued until recently, save that the external player was changed from the British to the Americans. With the U.S. withdrawal from an airbase in Uzbekistan, the Central Asian states showed their separate paths towards the future. Strategic alignment in the region has become blurred, with some former satellite states leaning toward the West while others are staying under their traditional Russo influence (Gleason 2006: 57-58). Moreover, new external influence gathered strength and influence in the region, namely China, with its attractive yet threatening plot called ‘The Belt and Road Initiative (BRI).’ The assessment regarding the BRI of China is rather complex; while some scholars welcome the grand vision which can guarantee economic development and enhance state infrastructures, the opposing forces worry that the Chinese are merely a new looter rather than a credible partner (Van Twillert 2021).

Against this backdrop, South Korea and Turkey seek an opportunity to create new partnerships and collaboration in the region. Both states have been sharing a sense of attachment and kinship with the Central Asian states, South Korea with an Altaic identity and a historical bond with the Soviet Koreans in the region, and Turkey with its Turkic identity. Moreover, as Middle Power, both states show less aggressiveness while providing benefits to the region as a partner.

This paper argues that South Korea and Turkey can be the alternative powers that the Silk Road states are seeking for. Two states possess a less geostrategic interest, making them less aggressive and burdensome to the region. This research theoretically elaborates on the Middle Power Diplomacy and Middle Power Cooperation in the context of South Korea and Turkey's cooperation in Central Asia.

Furthermore, Korea, Turkey, and Central Asian states can nurture alliance and cooperation under a common heritage, the ‘Turk-Altaic Brotherhood.’ Such development would induce an integrated understanding, which would help their common diplomacy in the region, bilaterally and/or trilaterally, with the alliance of the third party.

By examining the foreign policy of South Korea towards Central Asia, including a description of specific Initiatives and the vision of its Administrations, Korea’s

geopolitical perception and Grand Strategy will be magnified. Also, a brief explanation of Turkey's foreign policy towards the region will follow. Then, this research will conclude with overall implications to find a common vision and strategy for Korea and Turkey amidst the 21st century Silk Road. Two far-away brothers with a common identity will meet in the middle of the Silk Road, which could be the dream of a common vision and realization of a common strategy.

1. Great Power Influence in Turkic-Central Asia

1.1. The Great Game and Central Asia

Throughout the 19th century, the Giant in the north gave nightmares to British policymakers (Bruun 1960: 118). Russian advance to the south, crossing the Ottoman Empire and Central Asia, would imply that the British interest in Persia and India could be compromised. The horror of the Russian advance affected the basic geopolitical calculation of the British Empire, bringing in the century-long Great Game. Both states, as the greatest powers of the 19th century, jumped into strategic competition in Central Asia, including the Black Sea and the Caucasus region.

[Figure 1: Map of Central Asia in 1830 (Source: @safridis)]

Starting from 1813 (Treaty of Gulistan between Persian Khazar and Russia) to 1907 (Anglo-Russian Entente), the two Great Powers competed for hegemony in Eurasia, a Tournament of Shadows (Meyer 2006). Although a 'hot war' was not particularly present in the region, the 19th-century version of the Cold War continued.

Russia aggressively advanced southward, longing for an ice-free port in the Indian Ocean. In order to build a highway from the Caspian coastland all the way to current-day Pakistan, Russia used both carrots and the stick to manipulate the Central Asian

Khans. In order to deter this movement, the British government also projected influence on the Khanates, both overtly and clandestinely (Sergeev 2013).

With the signing of a British-Russian treaty in 1907, the official competition ended with a British victory. However, during the course of the power competition, the Central Asian states were the object of division and invasion. Their lands were devastated by exploitation, and the society was fragmented among each supporter. This trend even continued throughout the Cold War period. Most of the Central Asian region was engulfed by Soviet influence. However, the Russian invasion of Afghanistan in 1979, which lasted until the fall of the USSR, demonstrated the continued Great Game, or the 2nd Great Game, in the region (Hughes 2021).

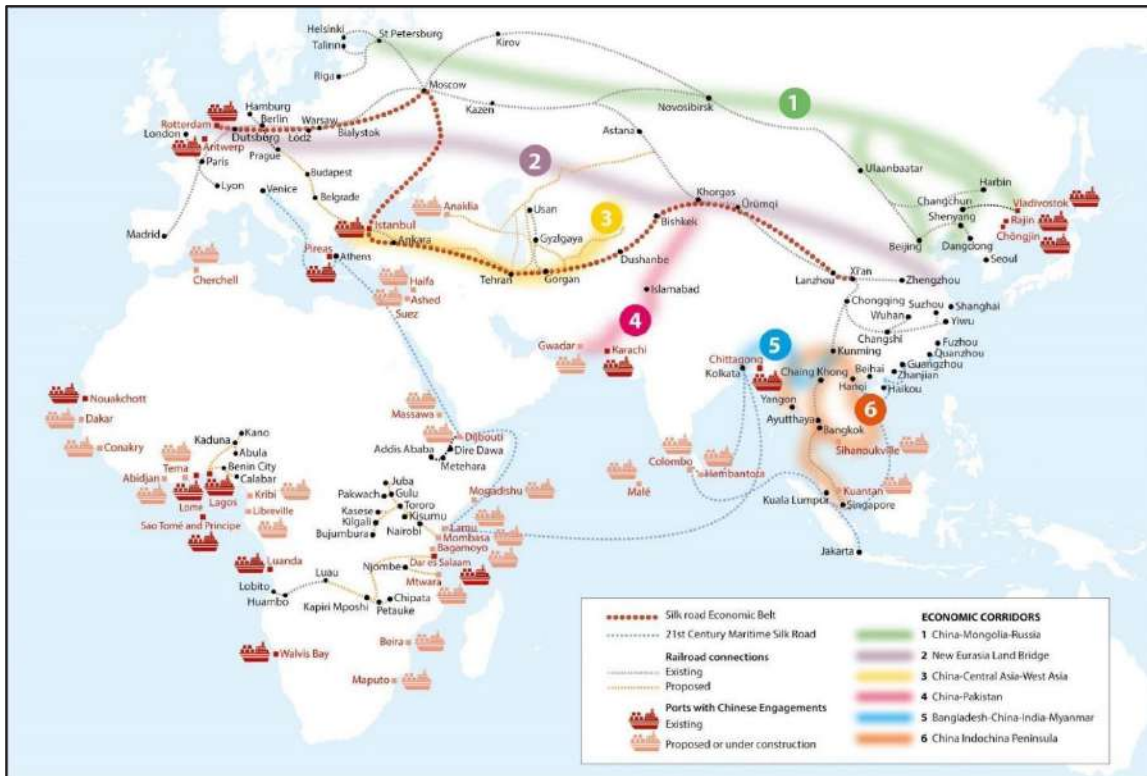
After gaining independence in 1992, the Central Asian states had to redesign their vision and diplomatic relations. The majority still had Soviet nostalgia, but some tendencies existed to seek an alternative to their former big brother (Nikolayenko 2008). The Turkish Republic was one of the candidates they wanted to follow, with who they could share their common identity and cultural intimacy (Oh & Lee 2022: 14). In some cases, the weight was loaded on the Western powers, namely the U.S., in order to make some buffer zone of external influence. The newcomer, however, also had a Grand Strategy and extensive geostrategic interest. Aggressive anti-Russian hegemon also brought anxiety and burden to the states in the region. These pressures were maximized during the 2001 Afghanistan War and its aftermath.

1.2. Pan-Sinicism Rises

The Great Power influence continued throughout the 21st century. The legacy of the Soviets remained huge in most of the Central Asian states, with additional pressure from the West. In order to hedge this external pressure, many Central Asian leaders invited another significant actor to the region, China. Hoping to become a swing state like Turkey, which benefited from both the West and the East with its splendid geopolitical assets (Eldem 2021), the Central Asian states brought in competition with every external power (Wilson 2021: 56-59).

Albeit controversies, the consequent result was virtually an addition of Great Power influence. The Chinese government did provide economic support and actually contributed to the enhancement of infrastructure and major industries. The bilateral relationship, however, was hierarchical rather than equal (Yoon & Kim 2019). In other words, the BRI of China is being perceived as a new way of resource exploitation; China is keen to acquire energy resources from the region for sustaining its long-term economic development, and they fulfill their goal without returning an impartial counter benefit. They are building the Energy Corridor to transport their fuels, but without generating labor opportunities for the locals (Kassenova 2020). Also, the Chinese investment in infrastructure only enriches the Chinese firms. It can be perceived as a plan to build an outpost to efficiently gather their interest rather than bringing mutual interest for both parties involved. Local societies also worry about the entailing social disturbance from the foreign worker's community, which does not respect local culture and religion. Moreover, in the long-term, the rise of

Pan-Sinicism could hinder the integrity of the local societies. (Yoon & Kim 2019). The initial concept of creating a renewed Great Power competition was to make leverage against preexisting external influences; however, their initiatives brought greater pressure and limitations, worsening the tendency of becoming an ‘object’ rather than a principal player in their own region. Many people believe that they have brought an additional neo-imperialist to their land after all (Kassenova 2020).

[Figure 2: BRI and Central Asia (Source: Khan 2020)]

2. Historical/Cultural Bond Between Korea/Turkey–Central Asia

For a similar reason, South Korea and Turkey are more interested in the Central Asian region. The region has long shared a sense of attachment and kinship with South Korea and Turkey. Moreover, South Korea and Turkey also share a close kinship, calling each other Blood Brothers (Kan Kardes; Pi rul na nun Hyungjae). Their brotherhood was inherited from the Korean War in the 1950s. Owing to these close emotions, the two states have rapidly expanded the scope of cooperation and exchanges.

2.1.Ural-Altaic Identity Connects Korea and Central Asia

Since the fall of the Soviet Union, the South Korean door to Central Asia was finally reopened. South Korea and Central Asia actually share many similarities. South Korea shares ethnic, linguistic, cultural, and social contexts with the Turkic people in the region. So-called the Ural-Altaic Identity.

[Figure 3: The Extent of Ural-Altaic Language Family (Source: Britannica)]

A more recent feature of cohesion comes from the Soviet Koreans in the region. The origin of these people, however, is from a sad history. In 1937, Stalin ordered the deportation of Koryo-saram (people from Koryo) from their homes in Russian Far East to the unpopulated Russian territory, namely current Kazakhstan and Uzbekistan. The reason for the deportation was to prevent the infiltration of Japanese espionage in the Far Eastern provinces. Since the Koryo-sarams were subjects of the Japanese Empire then, they did not want to give any room for betrayal on the war front. Historians believe it was part of the ‘frontier cleansing’ committed by Stalin. Nearly 17 thousand Soviet Koreans were deported, and between 16~50 thousand died from starvation, exposure, and difficulties adapting to a new harsh environment. The survivors, however, managed to show diligence and efficiency in farming. Slowly but spontaneously, the Soviet Koreans managed to settle in the new environment. Even though they had a distinct community, they did not hinder the national integrity of Russia (Jang 2010).

After the fall of the USSR, many Soviet Koreans remained where they lived since they could not speak Korean anymore. Most of them now live in Uzbekistan, Kazakhstan, and the Littoral Province of Russia. The total number in 2021 is estimated as 500 thousand, with 180 thousand living in Uzbekistan and about 110 thousand in Kazakhstan. The living condition of these Soviet Koreans was considerably enhanced after the Seoul Olympics in 1988, and many of them tried to learn the Korean language and culture with the help of the Soviet Korean institutes. Many third-generation Soviet Koreans managed to integrate into the society, and some were successful enough to gain a position in the Senate. Currently, the South Korean government is making many efforts to support the Soviet Korean elders and provide Korean education (ROK MOFA Homepage).

2.2. Pan-Turkism and Central Asia

Based on common language, historical heritage, and cultural ties, Turkey communes with the Central Asian people under the Turkic identity. The Turkish government has been putting a lot of effort into supporting and integrating the people under the umbrella of Pan-Turkism. TİKA (Turkish Cooperation and Coordination Agency) has been vital to this effort. Since 1992, TİKA has provided various economic assistance in the form of ODA (Official Development Aid). It was the most effective and vigilant association to promote amicable relations with the Central Asian states. Also, TİKA provided cultural/educational support to the region as well. Using Turkish media and public diplomacy, Turkey successfully nurtured a brotherhood with the Turkic brothers (Oh 2011). The ultimate accomplishment was the establishment of OTS (Organization of Turkic States) in 2009; then, it was called the Turkic Council. Currently, OTS has five member states, Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, and Kirgizstan, with Hungary and Turkmenistan as Observer states.

3. Middle Power Cooperation in Central Asia: More Practical Alternative

As discussed above, the Central Asian states seek a reciprocal partner, not a Great Power who tries to exploit them. They leaned on China to take that role, but it turned out that China was merely a new, maybe far threatening, Imperialistic power that pressures them from the East (Van Twillert 2021). European states have also shown some efforts to make cooperative relations with the region, especially Germany, but it was mutually less effective than other players.

Under these circumstances, South Korea and Turkey stepped in. With keen historical affinity and a sense of attachment, both states could provide the alternative choice the Central Asian states were looking for. An alliance and cooperation under a common heritage will bring greater cohesion and mutual understanding.

The greatest competitiveness of South Korea and Turkey is that the two states are Middle Power states. Middle Power is not a Great Power but still has influence and international recognition. Both states became a member of the G20 in 2009, the world's premier global economic decision-making body, and share common middle-power interests concerning global governance. Moreover, in 2013, both states established a new informal grouping of Middle Powers called MIKTA with Mexico, Indonesia, and Australia. The significance of MIKTA is its recognition of the increasingly interconnected nature of international challenges and the need for broader collaboration, consultation, and cooperation among diverse partners. This proves that the two states have enough influence and power to deal multilaterally with global issues with sufficient economic might and political base.

This can be a good sign for the Central Asian States. These two players can be regarded as cooperative partners rather than neo-imperialistic aggressors since South Korea and Turkey have less geostrategic interest in the region than Putin's Russia or the Hegemonic U.S. Due to these facts, the foreign policy of South Korea and Turkey

towards the region will definitely be less aggressive and burdensome, making the region's states less anxious. These features were the most vital and thorny issues from which the Central Asian states have been agonized from.

Conclusion

As discussed above, collaboration and cooperation with South Korea and Turkey will be among the best options for the Central Asian states. Cooperation with the Middle Powers will be more practical and safe for the regional states regarding the economic and political aspects. This advantage can also be applied to South Korea and Turkey when they plan to cooperate with Central Asian states. As a Middle Power, they have less stress than the Great Powers when they try to make something out of it. They have much more space to maneuver than the Great Powers, and most of all, the two states have a historical/cultural bond that cannot be bought.

Despite these strengths and opportunities, the chance will be lowered if South Korea and Turkey approach the region separately. First of all, South Korea does not possess sufficient influence to expand its sphere to Central Asia alone. Even though South Korea is one of the world's leading economic power and has a bond with the region, it still lacks diplomatic assets and political spares. South Korea still needs to take care of the North Korean Nuclear weapons; it is standing at a crosshair between the G2 and must invest massive assets in the Middle East to secure its energy. Even though the previous Moon Jae-in government nurtured the vision of the New Northern Policy, the gap between idea and reality could not be overcome in Realpolitik. Moreover, South Korean diplomacy still focuses too much on the bilateral relationship; the MOFA structure and the perspectives of the policymakers are still capped inside that frame. Also, short-term interest and domestic politics overwhelmed the cultural/historical legacy, which is more important and beneficial in the long term. That is how the Korean government lost chances to cooperate with Turkey in advancing to Central Asia.

Turkey, on the other hand, has a similar but different environment. Currently, the economic situation is the largest huddle they need to overcome. The capacity to provide ODA and investment has been extremely limited, and Turkey also has a diplomatic priority on Europe and other multilateral issues. More recently, in Central Asia, Turkey has shown relative inferiority in Central Asian market competition with Russia and China.

These facts and challenges lead us to a single answer: South Korea and Turkey, two Middle Powers with great potential yet insufficient assets, need to collaborate their efforts. Comprehensive synergy will be the greatest if the two states can hold hands and advance together to Central Asia. Sharing a common legacy and common identity, both states can mutually create a common vision and common strategy. It is of great importance to collaborate on all tracks: first track cooperation between MOFAs, second track cooperation between Scholars and businessmen. Ultimately, creating a mutual platform for cooperation will be vital; already existing MIKTA is too weak and narrow-based, inefficient to utilize for collaborative actions. Maybe, in the future,

expansion of the OTS to include the Altaic states, namely South Korea, Japan, and Mongolia, would be most viable and significant.

Bibliography

BRUUN, G. (1960) *Nineteenth Century European Civilization: 1815-1914*. Oxon: Oxford University Press.

ELDEM, T. (2021). Spotlight Turkey: A Pivotal Swing State in NATO. *Turkish Policy Quarterly*. Online Article. (7 September 2021).

<http://turkishpolicy.com/article/1070/spotlight-turkey-a-pivotal-swing-state-in-nato>

GLEASON, G. (2006). The Uzbek Expulsion of U.S. Forces and Realignment in Central Asia. *Problems of Post-Communism*. Vol. 53. no. 2. pp. 49-60.

HOPKIRK, P. (1992). *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. Tokyo: Kodansha International.

HUGHES, G. (2021). *The Second 'Great Game': Britain and the Soviet Intervention in Afghanistan, 1979-1980*. Military and Political History research theme. King's College Research Center.

<https://www.kcl.ac.uk/the-second-great-game-britain-and-the-soviet-intervention-in-afghanistan-1979-1980>

JANG, Y. (2010). *Korean Diaspora and Cultural Network*. Seoul: Book Korea.

KASSENOVA, N. (2020). Less is more: The New BRI in Central Asia. *Insight*. Davis Center for Russian and Eurasian Studies.

<https://daviscenter.fas.harvard.edu/insights/less-more-new-bri-central-asia>

KHAN, I. I. (2020). Belt and Road Initiative (BRI) and China's "Love" for Bangladesh: What Bangladesh Could Actually Expect from It. *Asian Regional Review (Diverse Asia)*. Vol. 3. No. 2.

<https://diverseasia.snu.ac.kr/?p=4418>

LEE, S. (2022). Ukraine Crisis and the Prospect of a change in the International order. *Issue Brief*, The Asan Institute.

<https://www.asaninst.org/contents/%EC%9A%B0%ED%81%AC%EB%9D%BC%EC%9D%B4%EB%82%98-%EC%9C%84%EA%B8%B0%EC%99%80-%EA%B5%AD%EC%A0%9C%EC%A7%88%EC%84%9C%EC%9D%98-%EB%B3%80%ED%99%94-%EA%B0%80%EB%8A%A5%EC%84%B1>

MARSHALL, T. (2016). *Prisoners of Geography: Ten Maps That Explain Everything About the World (Politics of Place)*. New York: Scribner.

MEYER, K. E.. (2006). *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*. New York: Basic Books.

NIKOLAYENKO, O. (2008). Contextual effects on historical memory. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 41. No. 2. pp. 243-259.

OH, C. (2011). Turkey's ODA policy and Public Diplomacy. *Korean Journal of Middle East Studies*. Vol. 32. No. 1. pp. 2-30.

- OH, C.; LEE, J. (2022). Turkey's Asia Anew Initiative and Public Diplomacy Strategy. *Journal of the Institute of Middle East Studies*. Vol. 41. No. 1. pp. 1-26.
- SERGEEV, E. (2013). *The Great Game, 1856-1907: Russo-British Relations in Central and East Asia*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- VAN TWILLERT, N. (2021). Risk or opportunity? The Belt and Road Initiative and the role of debt in the China-Central Asia-West Asia Economic Corridor. *Eurasian Geography and Economics*. Online Article. (09 December 2021).
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15387216.2021.2012816>
- YOON, S. K.; KIM, Y. (2019). Central Asia and BRI: Limitations of the Chinese Development Model. *Journal of Slavic Studies*. Vol. 35. No. 1. pp. 27-52.
- WILSON, J. (2021). Russia and China in Central Asia: Deepening Tensions in the Relationship. *Acta Via Serica*. Vol. 6. No. 1. pp. 55-90.

İpek Yolu Güzergâhlarından Biri Olan *Taş Rabat* Mimari Kompleksi Üzerinde Tarihî Görüşler

Historical Views on the Tash Rabat, One of the Silk Road Route's Architectural Complexes

Umsunai OMURBEKOVA*

Özet

Taş Rabat, Orta Asya'da İpek Yolu üzerinde yerleşen mimari yapılardan biridir. Bu mimari yapı günümüzde, Kırgızistan'ın Narın bölgesindeki At Başı ilinden 77 (78?) kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. Yapının tarihi sadece Kırgızların tarihi ile ilgili olmayıp bütün Orta Asya araştırmalarının önemli konularından biridir. Taş Rabat kompleksi üzerindeki tarihi çalışmalar 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında ele alınmaya başlamıştır. Mimari üzerindeki arkeolojik kazılar ise daha geç tarihlerde, 1975'den sonra başlatılmıştır. İlk araştırmalar sonucu mimarinin hangi döneme ait olduğu ve İpek Yolu bağlamında nasıl bir tarihî öneme sahip olduğu tartışılmıştır. İlk dönem yapılan çalışmalarda ortaya çıkan temel problemlerin biri de ana kaynakların araştırmacılar tarafından farklı yorumlandığı konusudur. Bu görüşler arasında başta Taş Rabat'ın bir Budist tapınağı, Nesturi Hıristiyanlarına ait manastır veya Karahanlı dönemine ait kervansaray olarak yapıldığına dair görüş farklılıklarıdır. Dolayısıyla daha sonraki araştırmacıların bu konuyla ilgili farklı görüşlerinin ortaya çıkmasıyla, yapının daha dikkatli incelenmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Bu araştırmada, Taş Rabat'ın İpek Yolu bağlamında önemi ve yapının tarihî kaynakçaları değerlendirilecektir. Bunun dışında son yapılan araştırmaların yeni görüşleri daha önceki yapılan araştırmalarla karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Taş Rabat, Tarih, İpek Yolu, Orta Asya, Arkeoloji.

Abstract

Tash Rabat is one of the architectural structures found along the Silk Road in Central Asia. Nowadays, this architectural building is located 80 kilometers away from At Başı, Narin in Kyrgyzstan. The structure's history is not only related to the history of the Kyrgyz but is also one of the important topics of all Central Asian studies. Historical studies on the Tash Rabat complex began between the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Whereas archaeological excavations on the architecture were started later after 1975. Moreover, as a result of the first researches, what period the architecture belongs to and what kind of historical importance it has in the context of the Silk Road was discussed. One of the main problems that arose in the early studies was that the main sources were interpreted differently by the researchers. Among these different views are the opinions that Tash Rabat was built as a Buddhist temple, a monastery belonging to Nestorian Christians, or a caravanserai belonging to the Karakhanid period. Therefore, with the emergence of different views on this subject, it has been suggested by later researchers that the structure should be examined more carefully. In this research, the importance of Tash Rabat in the context of the Silk Road and the historical bibliographies of the building will be evaluated. Apart from this, new views of the recent studies will be compared with those of the previous studies. The historical location of the building on the Silk Road will also be examined.

Key Words: Tash Rabat, history, Silk Road, Central Asia, Archeology.

* AHBV Üniversitesi, Dr. Öğrencisi, umsunai2020ankara@gmail.com, ORCID 0000-0001-6699-8852

0. Giriş

Ribatları en parlak dönemi IX. asır olarak bilinmektedir. Bu dönemde ribatlar, İslam dünyasının bütün sınır boylarında, askerî karakol niteliğinde kullanılmıştır. Fakat daha sonra ribatlar fetihler neticesinde önceki anlamın kaybedip, halkın yoksullarının bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanmasında devreye girmiştir. Ayrıca bir kısım ribatlar da, devletin yol güvenliğini, kervanları konaklama ihtiyaçlarını sağlamaya yönelik kurumlar haline dönüşmüştür. Bazı ribatlar aynı zamanda yerel halkın zikir, ibadet ve dinî ilimlere dayalı eğitimle geçirmeleri üzerine “Tekke-Zaviye” adını almışlardır. Ribatlar tarihsel gelişimi içerisinde çeşitli vazifeler yüklenmiştir. Zaman zaman onlar askerler, müderrisler ve dervişlerle birlikte veya sırasıyla yaşamışlardır (Çetinkaya 2003: 14-15).

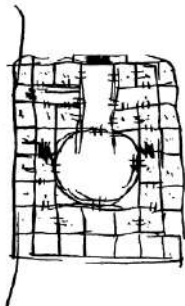
Ribat kelimesi sözcükte “düşman saldırısını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak” anlamına gelmektedir. VIII. yüzyılda Doğu İslam dünyasında Merv, Buhara ve Semerkant gibi sınır şehirlerinde de ribatlar yapıldığı bilinmektedir. Hatta Buhara yöresindeki bazı ribatların çevresinde ilk İslam ordularıyla bölgeye gelen askerlerin kabirleri bulunmaktadır (Yiğit 2008: 77). İlk kaynaklardan öğrenildiğine göre IX-X. asırlarda, Orta Asya’daki en önemli rabatlar Ferav, Şehristan, Mehne, Kufen, Dehista’daki rabatlar olmuştur. Bu rabatlar fiziki olarak bir birine benzerlik göstermektedir. Yani içinde Arap garnizonunun çadırlarının bulunduğu dikdörtgen veya kare şeklinde çevrilidir (Yiğit 2008: 77).

Orta Asya’daki düz taşlardan yapılmış ve bugüne kadar sağlam bir şekilde korunmuş tek eser olarak bilinen Taş Rabat, Kırgızistan’ın At Başı bölgesinden 78 (77?) km uzaklıkta yerleşmiş tarihî bir yapıdır. Denizden 3000 metre yüksekliktedir. Taş Rabat, eskiden Orta Asya’dan Çin’e giden gezgin ve alış verişi yapan kişilerin her zaman kullandığı bir mekan olarak bilinmektedir. Taş Rabat sadece taştan yapılmasıyla özellik kazanmıyor. O aynı zamanda simetrik yapısı ile de özeldir. Çok geç dönemlerde araştırma konusu olan yapı O.Ç. Valihanov, A.M. Fetisov, A.N. Bernştam, V. K. Zmiyevskiy, L.N.Zeland, A.Voytsehoviç, K.A.Larionov, N.N. Pantusov vs tarafından incelenmiş farklı görüşlere sahip olmuştur (Yiğit 2008: 77).

Yapının Ortaçağa ait olabileceğini gösteren ve birçok araştırmanın temel kaynağı olan *Tarih’i Reşidi’nin* Farsça metni üzerinde tercüme yapan Buyar: “*Muhammed Han, Çatır göl geçidinin kuzeyine bir ribat inşa ettirdi. Bu binanın yapımında benzeri sadece Keşmir’deki binalarda rastlanılan büyük taşlar kullanılmıştır. Bu ribatın 20 gez yüksekliğinde tak kapısı vardır... Keşmir’deki yapıları göene kadar bu bina bana fevkaleda bir yapı olarak görünmüştü. Çatır Göl geçidini, bu ribatın adıyla yani Taş Rabat olarak da adlandırıyorlar.*” Yazar eserde adı geçen yapıyla Taş Rabat’ın birçok konuda örtüşüyor olduğunu dile getirir (Yiğit 2008: 77). Yapının Ortaçağ ile daha sonraki dönemlere ait olan fikir görüşlerinin temel nedenlerinden bir tanesidir.

1. Taş Rabat’ın Mimari Yapısı Üzerindeki Görüşler

Taş Rabat’ın tarihlendirilmesi konusundaki farklı görüşler genel olarak onun fiziki yapısına dayanmaktadır. Dolayısıyla daha geç dönemlerde yapılan araştırmacılar daha önceki araştırmacıların tanımlarına bakarak yorum yapmaktadırlar. Bunun asıl sebebi de önceki bazı araştırmacıların söylediklerinde geçen bina üzerindeki motiflerin daha sonra döküldüğüyle ilgili görüşlerle alakalıdır.

План здания Ташрибат. Перо.
1859 г. Литовский набросок Э.У.
Валуханова.

18 Mart 1859’da Kaşgar yolculuğu günlüğünde bilgi veren Ç. Valihanov’a göre bina, arduvaz lehvalardan yapılmıştır. Yaklaşık 12 m uzunluğunda ve 4 m genişliğindedir. Ortada uzun bir koridor (5 arşın uzunluğunda) var. Koridorun kenarlarında çok küçük boyutlarda, eğilmeden girilemeyen kapılar var. Bu kapılar 41 oda olarak kabul edilen küçük kare odalara açılmaktadır. Büyük salona ek olarak yapılan diğer odaların mal depoları için ve büyükbaş hayvanların yerleşmesi için ayrı yapıldığı söz konusudur.

Bir de kışın eski Kırgızların hayvanlarının da yerleşebilmesi için aydınlık çemberlerin de olduğunu söylemektedir (Валиханов 1985).

1.1. Bilim İnsanlarının Tanımına Göre Taş Rabat

Zeland'ın tanımına göre Taş Rabat, dört köşeli taştan yapılmış. Bina'nın üst kısmı da tamamen düz şeklindedir. Yapıda hiç pencere yok. Zeland'ın bildirdiğine göre Volkov 1871'de yapıyı görmüş. Volkov'un daha 15 sene önce bildirdiklerine göre yapıda *üç başlı bir at ve beş başlı bir ejderhanın kaba figürleri* var olduğunun dile getirmektedir. Zeland o görüntülerin zaman diliminde kötü havalarda dökülerek sadece bazı Arap kervanların yazdıkları Arapça yazıların kaldığını nakleder (Зеланд 1888).

Pantusova'ya göre ise eserde kullanılan malzemeler onun etrafındaki kayalardan elde edildiği tahmin edilmiştir. Diğer araştırmacıların da dediği gibi yapı dikdörtgen odalardan oluşmaktadır. Büyük oda ve salondada 3'er, küçük odalarda da 1'er pencere görmek mümkündür. Yapının yeri ve bazı odaları kilden yapılmıştır. Bir de çimento ile doldurulmuş aynı kaya arduvazının pürüzsüz lehvaları ile kaplanmış olduğu tespit edilmiştir. Bina'nın bulunduğu yer ve bina'nın yapısı hem zaman hem de inşa konusunda göçebeliliğin kültür anlayışını oldukça etkileyici bir şekilde açıkladığını düşünmektedir (Бернштам 1930: 109-116).

Pugaçenkova göre kemerli nişi olan masif methal, oymalı gançla kaplı konsollu çıkık yelkenler, sivri kemer çizgileri olan taklar ve tonozlar Orta Doğu'nun erken derebeylik mimarisi için genel olarak tipik bir özelliktir. Bunun haricinde salonun kubesinin onaltıgeninin katında bulunan küçük taklardaki ganç sıva kalıntıları, yelkenlerin gançla işlenmesi, Taş Rabat'ın iç odalarının dekoratif süsünün var olduğunu gösterir. Bu tür motiflerin Orta Asya'nın erken orta çağ döneminde yaygın olduğu bilinmektedir. Konkobaev'e göre Taş Rabat ile ilgili daha önceki yayımlarda eblirli bir tipoloji ve tarihlendirme sisteminde onun işlevsel amacı hakkında yeterince inandırıcı dediller yoktur (İmankulov ve Konkbaev 2014: 244).

Peregudova V.V.Bartold'un Türkistan seyahatinde yapıya bizzat şahit olamadığını ve onun Kovaleva'nın (1894) yazdıklarından yola çıkarak bilgi verdiğini söylemektedir. Peregudova Pantusova'nın bina üzerindeki araştırmasının 1888'de Narın bölgesi başkumandan ile birlikte araştırma yaptığını söyler. Ona göre başkumandan K.A.Larionov'un yardımıyla çekilmiş kaynaklaraan yola çıkarak burada Sart diline ait yazıların olduğunu ve bunların 1803, 1813 ve 1873 yıllarına ait olabileceğini, daha sonra Zeland kendi çalışmasında bu bilgilere dayanarak eserin Hristiyan manastırı olarak kabul ettiğini söylemektedir (Перегудова 1989: 5-6).

A.M. Pribitkova'ya göre tonozlerin birkaç yatay örgüye dayandırılarak ve lehvanın 4'te 1 ölçüsünde çıkık olarak "kesintiler" halinde yapılma tekniği yukarıda belirtildiği üzere Pugaçenkova'nın dediği gibi erken Orta Çağ tekniğinin özellikleri olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu teknik Orta Asya mimarisinde V-VIII.asırlarda da vardı ve bilim adamları tarafından tespit edilmiştir (İmankulov ve Konkbaev 2014: 244).

Peregudova yapının Orta Asya'daki tek yapı olmadığını yine aynı taş ve kirpiç ile yapılmış Horezme, Mahduli, Azami, Ahır Taş gibi yapıların da olduğunu ve bunların Orta Çağ Asya'sına ait olduğunu söyler. O bina'nın fiziki yapısıyla ilgili büyük ve kapsamlı çalışma yapmış ve bunların Orta Çağ için en çok uyumlu olduğunu dile getirmiştir (Перегудова 1989: 5-34).

1.2. Yapının Fiziki Özellikleri

Yapının fiziki özellikleri ve değerlendirilmesi hakkında Konkobaev ve İmankulov daha nitelikli ve toparlayıcı bilgileri sunmaktadırlar. Taş Rabat, Atbaşı sıradağlarının derin boğazlarından birinde Taş Rabat nehrinin sol kıyısındadır (Kara Koyun nehrinin sağ kolu). Duvarları 20x20x2 cm, 3x1, 2x0, 3 m kadar büyüklükte olan dağ şişti iri lehvalardan titizce örülmüştür. Duvarları başlıca kil harcıyla, yelkenleri kemer ve kubbeleri ise ganç harcıyla yapılmıştır. Kuruluşun yapısı hemen hemen kare şeklindedir. Çevresinin uzunluğu 32,4x32,8m'dir. Yapı dört tarafından güneş almaktadır. Köşe kulelerini ve methalini süsleyen ana cephesi ile yapı doğaya

bakar vaziyettedir. Bina dağın eteğinde suni (özellikle ahzırlanarak) bir şekilde düzenlenmiş bir alanda yapılmıştır. Alanın doğu yönü biraz inişlidir. Dış duvarların yanında yapılan kazılar temelin varlığını ve büyüklüğünü tespit etmeyi sağlamıştır. Temelin atılma derinliği değişiktir. Kuruluşun hangi tarafından olduğuna bağlı olarak 0,5 m'den 2,0 m'ye kadar değişiklik göstermektedir. Bütün doğu cephesi ve methalin pylonları boyunca taştan yapıma eni 0,65-0,85 m, genel yüksekliği 0,6-0,8 m olan bir sofa geçer. Üstündeki pürüzsüz, beyaz renkli ganç sıvazın izleri korunmuştur (İmankulov ve Konkbaev 2014: 238-240).

Taş Rabat'ın içinde 31¹ oda mevcuttur. Yapı planında büyük bir buluş ve kesin bir alanlara bölme özelliği hissedilir. Yapının ana odası, kenarlarının büyüklüğü 9x9 m olan, etrafında simetrik bir biçimde batı grubu odalarının bulunduğu kare salon açıılır. Salonun iç tarafında 3x8 m büyüklüğünde, yassı taş lehvalarla çivi şeklinde örülmüş sivri kemerli bir kubbeyle örtülü 21, 25, 28 numaralı derin eyvanlar yapılmıştır. Konkobaev'e göre yüzey bezemesinin titiz olmaması ve sadeliği, kısa sözlülüğü, süslemede form çapına tam uygunluğu Taş Rabat'ın erken Orta Çağ mimarisi yapılarına eğilimine tanıklık yapar (İmankulov ve Konkbaev 2014: 240-244).

Taş Rabat, 19. asrın sonu 20. asrın başında incelenmeye alınmaya başlamıştır. 1978 yılından 1980'e kadar da Kırgız SSB Kültür Bakanlığı'ndan Özel Bilimsel Restorasyon Üretim Atolyeleri tarafından Taş Rabat'ta geniş mimari-arkeolojik incelemeler yapıldığı söz konusudur. Adı geçen çalışmada genel olarak anıtın fiziki yapısı, formları ve süslemelerinin tam olarak incelenerek tespit edilmesi amaçlanmıştır. Binanın mimarı bakımdan ölçülmesi ve yapı özelliklerinin, bir de kuruluşun etrafındaki stratigrafik verilerin esas tetkiki işleri 1980'deki araştırmacılar tarafından (C.C.İmankulov, B.V.Pomaskin, S.S.Merkulova, Ye.V.Frolov) ele alınmıştır. 1981 ile 1982'de ise C.C.İmankulov, B.V. Pomaskin ve T.Baktiyev'in birlikte yürüttüğü proje gereğiyle Taş Rabat'ın kısmı restorasyon ve konservasyonu yapılmıştır (İmankulov ve Konkbaev 2014: 238).

2. Taş Rabat'ın Araştırmacılar Tarafından Tarihlendirilmesi

2.1. Yapının Fiziki Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi

Taş Rabat ile ilgili ilk tarihî bilgi araştırmacıların aktardıklarına göre Muhammed Haydar'ın girişte bahsettiğimiz Tarih'i Reşidi eserinden alınmıştır. Eserin fars dilindeki el yazma nüshaları Britanya müzesi, İran Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, Özbekistan Taşkent, Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü ve Tacikistan Duşanbe yazma vesikalar enstitüsünde olduğu bilinmektedir (Jemeney 2014: 22). Ancak eserin tercümelemleri hakkındaki bazı farklılıklar araştırmacıların eserde Taş Rabatla ilgili bölümün olup olmadığı konusunda fikir görüşlerine yol açmıştır.

Ç.Valihanov 18 Mart 1859 yılında Kaşgar gezisi notlarında Taş Rabat'ın yanından geçtiğiyle ilgili bilgi verir. Valihanov'a göre yapı gezgin ve tüccarlar için kurulmuştur. Buhara hanlarından Abdullah adında Buharalı bir Han bu yapıt gibi eserleri kendi adına yaptırmayı sevdiğini, dolayısıyla yapıtın ona ait olduğunu dile getirir. Ancak bu hanın hangi dönemde yaşadığıyla ilgili detaylı bilgiler vermiyor. Onun dışında halk arasındaki efsaneye dönen hikayeleri anlattıktan sonra, yapıtın haritasını çizmeye çalışır (Валиханов 1985: 28-29).

1879'da ise bu bölgede araştırma yapan Fetisov, binanın etrafında Dunganlara ait çok sayıda yeni mezarın bulunduğunu ve bunların da 1877 yılında Dungan İsyanı neticesinde Kaşgar'dan yapılan toplu kaçış esnasında hayatının kaybedenlere ait olduğunu belirtir. Yani yapıtın bir anıt olabileceğini varsaymaktadır. Bunun dışında Fetisov yerlilerin de dediği gibi Taş Rabat'ın Abdullah Han tarafından beş yüz yıl önce yaptırıldığına dair bilgi vermiştir (Buyar 2014: 109). Ona göre bina XIV.yüzyılda yapılmış gibi gözüküyor. Ancak Abdullah Han'ın yaşadığı dönem ile araştırmacının dediği zaman birbirini tutmamaktadır. Şeybanı hanedanlığına mensup olan

¹ Diğer çalışmaların çoğunda 31 ile 41 arası söylenmektedir. Fakat üzeri açık olan odalar sayılmamış olabilir.

Abdullah Han'ın büyük ihtimalle XVI. asrın ilk yarısında dünyaya geldiği bilinmektedir (Saray 1988: 104).

Bernştam kendi çalışmasında konuyla ilgili çalışma yapan bilim adamlarının görüşlerini nakleder. O yapının fiziki yapısıyla ilgili 1894'deki A. Voytsehoviç, 1893-1894'de V.V. Bartold, 1902'de de N. Pantusov ve İbn Hordadbek gibi bilim adamlarının çalışmalarını değerlendirmiştir. Bernştam değerlendirmelerinde bu yapının bir tapınak olma ihtimali olmadığını, yapının özelliklerinin daha farklı amaçlarla kurulduğunu dile getirerek, sonunda İbn Hordadbek adlı yazarın yazdıklarına atıfta bulunarak Atbaşı'nın Soğd ustaları tarafından yapıldığını söylemektedir. Atbaşı Tyan Şan'ın başkenti olmuştur. Çünkü bu dönemlerde Atbaşı ticari bölge olarak Fergana ve Yedisu ile yakından ilişkisini olduğunu söylemektedir (Бернштам 1930: 112). Yani buranın daha çok kervan saray niteliğinde yapılmış olabileceğini varsaymaktadır.

Bernştam'ın yönettiği Kırgız-Rus Sovyet arkeolojik araştırmaları 1941 yılında başlatılmış olup 1944'e kadar devam etmiştir. Bu araştırmaya S. İlyasov ve L.Ya. Malovitskaya gibi bilim adamları da yer almıştır. Bu arkeolojik araştırma sırasında Taş Rabatla ilgili notlar almış. Bernştam da yapının hem fiziki özelliklerine bakarak hem de kendi fikirlerini ortaya koyarak Bartold'un görüşleriyle aynı olarak eserin 15.asıra ait yapı olduğunu (Бернштам 1930: 109-116) ve bunun İslam büyüklerinden Muhammed Sultan için yaptırıldığını düşünmektedir (КРСУ 2004: 179-180).

2.2. Yapı Üzerindeki 19-21. Asırdaki Farklı Görüşler

Konkobaev'lerin 2014'deki çalışmasına göre yollar üzerinde müstahkem istasyonların yapılması geleneği Merkezi Asya ve Yakın Doğu'da Araplar'ın askerî ve misyoner faaliyeti için tahkimli yerleri yapmaya başlamasından daha önce (VIII.a) olması gerektiği düşünülmektedir. Erken Orta Çağ'da ise kervansarayların görevini konaklar getirmekteydi. Ona göre ilk Araplar'ın ortaya çıkmasıyla Orta Asya'da "Çin savaşçıların" sınır üzerindeki tahkimatları olan "rabatlar (ribat)", yapılmaya başlamıştır ki bunlarda, Müslüman yazarların dediklerine göre onlar düşmanlarla (yani yerlilerle) yüz yüze oturarak onların entrikalarını ve Müslümanlar'a saldırılarını geri püskürtmüşlerdir. IX. asra kadar rabatlar hemen her köyde bulunmuştur ki, köylüler rabatin duvarlarını dikmek ve içinde oturan garnizonu beslemek için para vermeye mecbur edilmiştir (İmankulov ve Konkbaev 2014: 235).

Buyar da S.YA.Peregudova ve K. Konkobaev gibi bilim adamlarının görüşlerini destekleyerek, yapının 11.-12. yy yani Karahanlılar dönemine ait olabileceğini düşünmektedir. Onun bir Ribat olarak inşa edildiği ev diğer araştırmacıların dile getirdikleri gibi Budist tapınağı veya Hıristiyan manastırı olmadığını söyler. Dolayısıyla ribatların geç dönemlerdeki kullanım amacının tüccarların, elçilerin ve seyyahların kısa süreli konakladıkları, gerekli zamanlarda da askerî birliklerin geçici olarak kullanıldığı görüşündedir (Buyar 2014: 108).

Bernştam'a göre Taş Rabat Moğolların Tyan Şan bölgesindeki tam hakimiyeti sırasında 15. yüzyılda yerli Kırgızlar tarafından yapılmıştır. Bu dönemlerde Tyan Şan ve onun Kaşgar, Fergana ve Yedisu ile olan ticari yolları tamamen göçebelerin elinde idi. İlk baktığımız zaman Taş Rabat Ak Beyit geçidinde durmuyor gibi gözükür. Ak Beyit Atbaşı ve Arpa vadisine yakın gözükür. Halk içindeki söylentilere göre Taş Rabat Özbek hanı Abdullah, Buhara emiri hatta Tümür'un adından da adlandırılıyordu. Yine halk arasında Romalı yerliler tarafından kurulduğu söylentileri nakleder. Ayrıca Bernştam bir nevi yapının bir tapınak olabileceği düşüncelerini de dile getirmiştir (Бернштам 1930: 109-116).

Ünlü Rus Doğu bilimcisi Bartold kendi çalışmasında yapı hakkında Muhammed Haydar'a atıfta bulunarak Taş Rabat'ın yapımını 1408-1416 arasında Moğolistan'ı yönetmiş olan gayretli İslam propagandacısı Muhammed Han'a mal eder (İmankulov ve Konkbaev 2014: 238).

Konkobaev B.N.Zasipkin'in çalışmasındaki Taş Tabat'ın tarihlendirme konularına değinerek ona şunları yazar. B.N.Zasipkin'e göre:

1. “Anıt sivri kemerli taklara sahiptir;
2. Anıtın tropmlarında (hakikate uygun yağılboya resmi) istalaktitler var ve bu XV.asra aittir;
3. Anıtın genç oyması mavi boyalıdır, bu da onun geç menşesine tanıklık yapar”.

Konkobaev’e göre ise anıtın sivri kemerli taklara sahip değildir. XV. asırda olduğu gibi dekoratif değil, yapısaldır, nihayet burada genç boyası yoktur. Yine o, bütün kapı yerlerinin taklı olduğunu zanneder. Meğerse onlar dörtgendir. Anıtın merkezî girişinin takları iki merkezden yapılmış ve çizgileri bakımından Orta Özgön türbesinin taklarına yakındır. Onun bu verilerdeki hataları 1940’daki kesin olmayan ölçülerden faydalanmasından kaynaklanmaktadır. Taş Rabat’ın yakınındaki mezarlardan birinde döneme kazıları sırasında büyüklüğü 27x27x4 cm olan Karahanlı tuğlasından yapılmış bir yer altı makberesi bulunmuştur. Bu mezar, özel olarak da Karahanlı dönemi tuğlası (X-XII.yy), Taş Rabat’ın XI-XII.asırlara tarihlendirilmesinde şüphe bırakmaz, çünkü zor ulaşılabilecek bir yörede mezarı Taş Rabat gibi anıtsal bir kuruluştan 300 yıl önce ortaya çıkmasını göz önüne getirmek mümkün değildir. Tam tersine, XI-XII. asırlarda Taş Rabat’ın yapılması, daha sonraları içinde oturulmasıyla yanında mezarların ortaya çıkmasını getirmiştir. Taş Rabat’ın son komple incelenmesi sırasında elde edilen verilerin tamamı, anıtın odalarında bulunan, VIII-XII. asırlara kesin tarihlendirilen kap kacak kırıkları, mimarlık-inşaat tekniklerinin analizi, Karahanlı dönemi tuğlaları (X-XII.yy), tarihî veriler onun yapılış tarihinin, özel olarak daha erken menşenin, XI-XII.asırlar olarak yeniden ele alınması için ciddi temellerdir. Kırgızistan tarihinin tam bu dönemi derebeylik ilişkilerinin, ticaretin, el sanatlarının, maadencilik faaliyetinin gelişmesiyle ilişkili anıtsal binaların kitle halinde yapılması ile meşhurdur. Bu yüzden burada XI-XII. asırlardan mimarisi Kuzey Türkistan (Yedisu) mimarlık ekolünün geleneklerini önemli bir biçimde tamamlayan bir anıtın yapılması oldukça tabiidir (İmankulov ve Konkbaev 2014: 247-248).

Arkeolojik kazılar sırasında kil bulaşmış parçalar bulunmuştur. Seramik sulama seramiği değildir. Bu X-XII. asırlara ait özelliştir. Aynı seramik binanın etrafındaki kazılarda da bulunmuştur. 23 ve 31 nolu odalarda ve kuruluşun dışındaki yukarıda betimlenmiş çukurlarda VIII-XII. asırlara mahsus yeşil, koyu yeşil ve kahverengi renklerin serpiştiği alacalanmış birkaç seramik parçası bulunmuştur. Odaların temizlenmesi sırasında bazılarında X-XII. asırlara ait sulama ve sulama olmayan yirmi kadar seramik parçası bulunmuştur ki, bunların anıtsal doğrudan ilgisi olmadığı düşünülmektedir. Çünkü menşei yerli olmayan geç Orta Çağ sulama seramiği de aynı mekanda bulunmuştur. Konkobayev yapının hangi döneme ait olduğunu binanın fiziki yapısına ve süslemelere göre tarihlendirmeye çalışmıştır. Ona göre muhtemelen iki amaçtan biri rabat veya Hıristiyan manastırı olabilir. Birinci olasılık daha gerçekçi görünmektedir. Onun mimarisi en çok rabata uygundur ve Taş Rabat adı da bunu söylemektedir. Ona göre herhalde Taş Rabat insanların kısa bir süre bulunması için yapılmıştır. Bunlar burada kısa bir zaman için konaklayan ve sayıca küçük askerî zümreler veya elçilik heyetleri olabilir. Bunun dışında küçük ticaret kervanları da konaklayabilirdi, çünkü Taş Rabat İpek Yolu’nun küçük bir kolunda bulunmaktadır. Bunun bir Rabat olarak savunulmasının diğer bir sebebi de yapıdan 3 km aşağıda bulunan terkedilmiş Orta Çağ maden ocağıdır. Madencilerin korunacağı ve oturacağı bir yer olabilmesi için Taş Rabat’ın yapıldığı yerden daha iyisi bulunamaz. Taş Rabat yerleştiği yer olarak uygun stratejik bir konuma sahiptir ki, bunun neticesinde ona uzaktan görünmeden yaklaşamaz. Taş Rabat, Fergana ve Yedisu’yu Kaşgar ile birleştiren eski kervan yolundan biraz yan tarafta bulunmaktadır. Maden ocağı versiyonu inkar edilirse, zorlaşmasını ve uzlaşmasını getiren yolun yönünden sapması zor açıklanır (İmankulov ve Konkbaev 2014: 246).

Sonuç

Aslında bütün araştırmacılar farklı görüşler sunmakta hiç de haksız değiller. Çünkü ulaştığımız bütün araştırmacıların dayandığı bir takım bilimsel kanıtları mevcuttur. Fakat şunu kabul etmemiz gerekir ki ne olursa olsun bir tarihi eserde kullanılan malzemeler onun kuruluş dönemi daha çok gerçek manada bize aydınlatır.

Sonuç olarak hemen hemen çoğu araştırmacının aynı fikirde olduğu eserin mimari yapısı, kullanılan malzemeler ve işlenen motifler Tükistan Karahanlı dönemine yani IX-XII. yüzyıllara denk gelmektedir. Buna kimse de itiraz etmiyor. Yalnız Muhammed Haydar'ın Muhammed Han tarafından kurulduğuna dair bilgiler daha net olarak araştırılması, Muhammed isminde belki başka bir hanın da olabilme ihtimaline göz atılması gerekir.

Bir de araştırmanın girişinde bahsedildiği üzere rıbatların sadece bir amaçta kullanılmadığı ve zamanla gerek askerî, gerek dinî faaliyetlere hizmet ettiği hatta bazen yoksulların yardım alabilecekleri yerler olarak da kullanıldığı bilgisi sanki bütün araştırmacıları bir araya getirmiş gibidir. Çünkü araştırmacıların tartıştığı gibi Taş Rabat bazen kervansaray, bazen ibadethane, bazen de askerî koronak olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla ortaçağ mimarisine ait olan bu yapı hâlihazırda araştırılmaya devam etmesi ve binanın sadece bir amaçla kurulduğu fikriyle yaklaşılması lazım.

Kaynakça

- ВАЛИХАНОВ, Ч. (1985). *Собрание Сочинений*. Алматы. С.ІІІ, 28-29.
- БЕРНШТАМ, Н. (1930). *Архитектурные памятники Киргизии, Академия Наук СССР*. Москва.
- BUYAR, С. (2014). “Kırgızistan’da Efsane ile Gerçek Arasında Kalan Bir Tarihi Eser: Taş Rabat”. *Gazi Türkiyat*, 14: 107-108.
- ÇETİNKAYA, В. (2003). *Ortaçağ İslam Dünyasında Ribat (VII-XIII.Asırlar Arası) Ortaçağ Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- İMANKULOV, С. & KONKBAEV, К. (2014). *Karahanlı Dönemi Türkistan Mimarisi*. Ankara.
- JEMENEY, İ. (2014). “Tarih’i Reşidi: Tercümelere ve El Yazla Nüshaları Hakkında”. *Gazi Türkiyat*, 14: 22.
- КАДЫРКУЛОВ, А.К. (2015). *Туркистические ресурсы и экотуризм Атбашы-Каракоюнской долины*. КГУ И.Арабаев, Бишкек. 116-120.
- КРСУ. (2004). *Отечественная война: память истории и память сердца*. Бишкек.
- Н.Л. ЗЕЛАНД. (1888). Кашкари и перевалы Тянь-Шаня. Путевые записки//Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Книжка ІХ. <https://rus-turk.livejournal.com/202704.html>.
- ПЕРЕГУДОВА, С. Я. (1989). *Тау-Рабат*. Фрунзе.
- SARAY, М. (1988). “Özbek Hanı Abdullah Han (1583-1598)”. *TDV Ansiklopedisi*. 1:104.
- YİĞİT, İ. (2008). “Rıbat”. *TDV Ansiklopedisi*. 35: 77.

The Crossing Points of the Amu Darya River Used by Caravans in the 10th Century

Amuderya Nehrinin 10. Yüzyılda Kervanlar Tarafından Kullanılan Geçitleri

Aykut ÖZBAYRAKTAR*

Abstract

The Amu Darya (Oxus) River was a tough barrier for the trade caravans moving on the historical Silk Road in the medieval period. The river was flowing for 2540 kilometers from its source in the Pamir Mountains in the southeast to the Aral Sea in the northwest, thus intersecting with trade routes running in the east-west direction. Its geographical features made it difficult for the river to be crossed by caravans formed by horses and camels and required crossings to be made from certain places where the riverbed narrows. Which crossing points did the trade caravans use when crossing the Amu Darya and how did they cross the river? According to the results of this paper, there were dozens of crossing points in the Amu Darya River in the tenth century. Of these, the Āmul-Firabr and Tirmidh crossings were located on the main roads and were widely used by trade caravans. Between the Āmul-Firabr and Tirmiz, the Zamm-Akhsīsak and Kālif crossings were also secondary crossing points for trade caravans. These four crossing points were the narrowest and most suitable places for passage of the Amu Darya River, whose riverbed expanded from 1 to 1.5 kilometers, and in some places up to 5 kilometers. The caravans reaching these crossing points were transported to the other bank of the river using riverboats. The river crossings were made under the control of a government agency administered by the Mīr-e Rūd (River Supervisor). Mīr-e Rūd organized the boat traffic and crossings on the river and made the necessary inspections by dealing with transactions such as customs and taxation. The settlements near the crossing points were supply, maintenance, rest facilities, and trade centers for the caravans. In this respect, the crossing points of the Amu Darya River played an important role in the Silk Road trade.

Keywords: Amu Darya, Oxus, Silk Road, Āmul, Tirmidh, Samanids.

Öz

Amuderya (Ceyhûn) Nehri, Orta Çağ'da tarihi İpek Yolu'nda hareket eden ticaret kervanları için çetin bir engeldi. Nehir güneydoğuda Pamir Dağları'ndaki kaynağından kuzeybatıdaki Aral Gölü'ne kadar 2540 km. boyunca akıyor, böylece doğu-batı istikametinde uzanan ticaret rotalarıyla kesişiyordu. Coğrafi özellikleri nehrin atlardan ve develerden müteşekkil kervanlar tarafından geçilmesini zorlaştırıyor, geçişlerin nehir yatağının daraldığı belirli noktalardan yapılmasını gerektiriyordu. Ticaret kervanları Amuderya'daki hangi geçiş noktalarını kullandılar ve nehri nasıl geçtiler? Bu tebliğin bulgularına göre onuncu yüzyılda Amuderya Nehri'nin onlarca geçiş noktası vardı. Onlardan Āmul-Firebr ve Tirmiz geçitleri ana yollar üzerindeydi ve ticaret kervanları tarafından yaygın bir şekilde kullanılıyorlardı. Āmul-Firebr ve Tirmiz geçitleri arasında bulunan Zemm-Ahsisek ve Kālif geçitleri ise kervanlar için ikincil geçiş noktalarıydı. Bu dört geçiş noktası nehir yatağı 1 ila 1.5 km'ye, hatta bazı yerlerde 5 km'ye kadar genişleyen Amuderya Nehri'nin en dar ve geçişe en müsait mevkileriydi. Geçiş noktalarına ulaşan kervanlar nehrin diğer kıyısına tekneler kullanılarak naklediliyorlardı. Nehir geçişleri Mīr-i Rūd (Nehir Amiri) tarafından yönetilen bir devlet kurumunun kontrolü altında yapılıyordu. Mīr-i Rūd nehir üzerindeki geçişleri ve tekne trafiğini organize ediyor, gümrük ve vergilendirme gibi işlemleri yürüterek gereken denetimleri gerçekleştiriyordu. Geçitlere yakın yerleşimler ise kervanlar için ikmal-bakım ve

*Amasya University, Assistant Professor, e-mail: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9804-7875.

dinlenme tesisleri ve ticaret merkezleriydi. Bu bakımdan Amuderya Nehri'nin geçiş noktaları İpek Yolu ticaretinde önemli bir rol oynuyorlardı.

Anahtar Kelimeler: Amuderya, Ceyhûn, İpek Yolu, Âmul, Tirmiz, Sâmâniler.

0. Introduction

In the medieval period, the Amu Darya River was a tough barrier for the trade caravans moving on the historical Silk Road had to overcome. The river was flowing for 2540 kilometers from its source in the Pamir Mountains in the southeast to the Aral Sea in the northwest (Esin 1991: 98), thus dividing trade routes running in the east-west direction. Its geographical features made it difficult for the river to be crossed by caravans formed by horses and camels. Because the water volume of the river could increase up to six times in summer due to snowmelt (İzбірak 1990: 123), and in its middle course, which intersects with Silk Road routes, the riverbed could widen up to 1 to 1.5 kilometers, and even 5 kilometers in some places (Ardel 1992: 28). For this reason, river crossings had to be made at certain crossing points like fords where the river's bed width narrowed.

Maqdisî (1991: 292) recorded a list of dozens of crossing points used to cross the Amu Darya in the tenth century, in order from southeast to northwest: *Khuttalân, Mîla, Avzac, al-Kudâ, Tirmidh, other, other, other, Kâlîf, Khwârazmiyân, Bukhâriyân, Bunkâh-i Abî Vahb, Bâbakr, Karkûh, al-Ribât, Khwârân, Shîr, Navîdah, Farhuna, Barmâdvâ, another, Firabr, Âmul, Sakâvâ, Mâhîkbarân, Darghân, Jikarband, other, Hazârasb, Kâth, al-Jurjâniyya, and others*. İştakhrî (2004: 281, 298) also mentioned a crossing point called *Zamm-Akhsîsak*, which was not on Maqdisî's list. Most of these crossing points were used on individual journeys or military expeditions, and the one most suitable for the destination was chosen. For example, Maqdisî (1991: 292) stated that the Navîdah was generally used by the people of Samarqand. The crossing points on the highways connecting the Silk Road cities were preferred by the trade caravans. There were small towns and villages near the crossing points, and these settlements were usually located opposite each other on the east and west bank of the river.

This paper discusses the four crossing points of the Amu Darya River, which the caravans preferred in the tenth century. According to the records of geographers and travelers who lived in this period, these were Âmul-Firabr, Tirmidh, Zamm-Akhsîsak, and Kâlîf. How did the Silk Road caravans cross the Amu Darya River? What were the functions and importance of the crossing points in the Silk Road trade? What roles did the settlements near the crossing points play in the operation of the crossings? How did the Sâmânid State, which dominated the Amu Darya River in the tenth century, control the crossing points? This paper seeks answers to these questions.

1. The Crossing Points on Major Trade Routes

The most important crossing point of the Amu Darya used by the Silk Road caravans was the Âmul-Firabr. It was on the main road that running from the city of Marv in the west, where the highways coming from the cities of 'Irâq, Îrân, and Khurâsân converged, to Transoxiana and China (with Baykand-Bukhârâ-Samarqand-Shâsh-Fergâna line) in the east and was connecting Marv and Baykand (İbn Khurdâdhbih 1889: 18-31). The road from north to south, followed by Khwârazmian merchants who wanted to market the commodity they brought from the Khazaria and Volga Bulgaria in the north, in Khurâsân and Transoxiana, also joined the Silk Road at the Âmul-Firabr (İştakhrî 2004: 281). Thus, the Âmul-Firabr was a crossroads where roads from the east, west, and north met. The towns of Âmul in the west and Firabr in the east were located 1 farsakh (approximately 6.23 km) from the crossing-point (Baghdâdî 1981: 98). The historical cities of Âmul and Firabr are today the cities of Turkmenabat and Farap in Turkmenistan.

The trade caravans' second most important crossing point on the Amu Darya River was the Tirmidh. It was on the main road that running from the city of Balkh in the west, where the

highways coming from the cities of ‘Irāq, Īrān, and Khurāsān converged, to Tirmidh on the eastern bank of the river. The caravans that crossed the river and came to Tirmidh were able to go to Sogdia (Kish, Nasaf/Nakhshab, Bukhārā, Samarqand) and other parts of Transoxiana (İştakhrī 2004: 282-283, 337-341). In terms of its geographical location, Tirmidh was at a point that could connect the roads coming from India to the Silk Road (Muhammedcanov 2012: 200). Mas‘ūdī (n.d.: 56) reported that Tirmidh is the narrowest point of the Amu Darya, and after it, the river’s bed width reached up to 2 miles. The city of Tirmidh was also on the eastern bank of the Amu Darya and close to the crossing point (Ibn Khurdādhbih 1889: 33). Today, Tirmidh is in Uzbekistan, and it is called by the same name.

It is understood from the records of Muslim geographers that two main roads in the east-west direction crossed the river via the Āmul-Firabr and Tirmidh crossing points. The first connected the northern road between Marv and Baykand, and the second connected the southern road between Balkh and Tirmidh. Between Āmul-Firabr in the north and Tirmidh in the south, there were two more secondary crossing points, Zamm-Akhsīsak and Kālif, which were used by trade caravans, although they were not on the main roads, and they were connected by highways along the two banks of the Amu Darya and by boats on the river (İştakhrī 2004: 283).

The Zamm-Akhsīsak was located 4 stages southeast of Āmul-Firabr, and 5 stages northwest of Tirmidh (İştakhrī 2004: 283). It had a road connection with the cities of Marv and Balkh (Ya‘qūbī 1422 AH: 121). The riverbed at Zamm-Akhsīsak was wide, unlike other crossing points (Mas‘ūdī n.d.: 56). The cities of Zamm on the west and Akhsīsak on the east were located on opposite sides of the river (İştakhrī 2004: 281, 298). Zamm and Akhsīsak are today the cities of Kerki and Kerkichi of Turkmenistan.

Kālif was in the southeast of Zamm-Akhsīsak, and the distance (as the crow flies) between these two crossing points was about 100 kilometers. Although it was far from the main roads, Kālif was located on a secondary route from Tirmidh to Bukhārā, following the east bank of Amu Darya. On this route, after passing Kālif, there were also relatively less important crossing points such as Khwārazmiyān, Bukhāriyān, and Khwārān. The city of Kālif was on the east and west bank of the river and had two large ribats called Dhu al-Qarnayn on the west side and Dhu al-Kifl on the east side (Maqdisī 1991: 291, 343). Today, Kālif is on the borders of Turkmenistan and Afghanistan. The part on the Turkmenistan side is called Kelif, and the part on the Afghanistan side is called Keleft.

Today's three most important bridges over the Amu Darya are on historical crossing points. The Turkmenabat-Farap Railway Bridge (1750 meters) is on Āmul-Firabr, the Afghanistan-Uzbekistan Friendship Bridge (820 meters) is on Tirmidh, the Atamyrat-Kerkichi Bridge (1414 meters) is on Zamm-Akhsīsak. On the other hand, it is understood that it was not possible to build permanent bridges over the Amu Darya with medieval techniques. Interesting information on this subject was recorded by Mas‘ūdī (n.d.: 57). According to the story, Alexander the Great’s sappers had built a portable bridge over the Amu Darya River, at the Tirmidh crossing point, by tying 500 rowing boats together. Despite the bridge being built Alexander’s crowded army was able to cross the Amu Darya River in five months.

2. Functioning of The Crossing Points

How did the trade caravans use the crossing points? Muslim geographers have not given comprehensive information on this subject, but it is possible to have an idea about the functions and the functioning of the crossing points from some details in their records.

Traveler Ibn Faḍlān (2003: 48, 50-51) recorded that while traveling to Volga Bulgaria in 309 AH (921 AD), he came from Bukhārā to the east bank of the Amu Darya River (i.e., Firabr), and went to Khwārazm in the north by the river road in a chartered boat. While Ibn Faḍlān was in Khwārazm, the Amu Darya’s surface was covered with thick ice and remained frozen for three months. Horses, mules, and carriages could cross the river by going on the ice as on land. It is

understood from Ibn Faḍlān's statements that there were docks built on both sides of the crossing points. The pack animals, commodities, and staff of the caravans reaching the crossing points could be transported to the opposite shores using boats. Tirmidh was a port city on the east bank of the river in the tenth century (Iṣṭakhrī 2004: 298), and its boat traffic was very busy (Maqdisī 1991: 291). There is a port in Tirmidh today, and it is the only river port of Uzbekistan in the Amu Darya River (Muhammedcanov 2012: 201). In winter, when a thick layer of ice formed on the river's surface, it was possible to cross the opposite shore by walking on the ice, but we should not think that the freezing on the Amu Darya River regularly repeated every year and everywhere.

Vessels transporting caravans from one coast to another at the crossing points must have been operated by individuals, but it seems that the river crossings were under the control of the Sāmānid government in the tenth century. It has been recorded that there was an administrator with the title of *Mīr-e Rūd* (River Supervisor) in Firabr, which is at the most important crossing point of the Amu Darya (Ḥudūd al-Ālam 1983: 106). No detailed information was given about the responsibility and authority of *Mīr-e Rūd*. However, it can be considered that a government agency managed by *Mīr-e Rūd* organized the boat traffic and crossings on the river and made the necessary inspections by dealing with transactions such as customs and taxation. Maqdisī (1991: 340), for example, reported that in the tenth century it was forbidden to transport slaves from one bank of the Amu Darya to the other without a license from the Sāmānid government. A large sum of money, ranging from 70 to 100 dirhams, had to be paid to obtain a slave transfer license. Merchants or slaveholders who did not have a license to transport slaves had to pay taxes for each slave who crossed the river. The more valuable female slaves (concubines) were taxed between 20 and 30 dirhams. Some other taxes collected at the crossing points are also mentioned. For example, 2 dirhams were paid for each camel and 1 dirham for a camel load of cloth. The accommodation fee in the manzils was 1.5 dirhams. The silver dirhams collected at the crossing points were sent to Bukhārā, the capital of the Sāmānids, to check their purity. The river crossing taxes were a separate item among Khurāsān's tax revenues (Ibn Khurdādhbih 1889: 39).

The settlements near the crossing points, where the caravans moving in the east-west direction had to stop to cross the river, were in ideal locations to provide rest and supply-care facilities. For example, moving east from Marv, one of the most important commercial centers of Khurāsān, a caravan had to travel 36 farsakh (more than 200 km) in the desert, following five or six halting places with water wells to reach the Āmul-Firabr (Ibn Khurdādhbih 1889: 25; Baghdādī 1981: 98). The city of Āmul, which they reached at the end of the road, was a prosperous settlement with its water arcs and wells, vineyards, orchards, and agricultural lands, and was a good supply center where caravans crossing the desert could rest and procure their needs (Iṣṭakhrī 2004: 281). Firabr, Zamm, Akhsīsak, Kālif and Tirmidh were also flourishing cities (Ya'qūbī 1422 AH: 99-100, 121-122; Iṣṭakhrī 2004: 281, 298, 314; Maqdisī 1991: 291, 293, 323-325; Ḥudūd al-Ālam 1983: 109).

Undoubtedly, it can be thought that the cities near the crossing points had a developed service sector and social facilities that could meet the needs of the caravans. For example, a ribat in Firabr was built by the Sāmānid government and was responsible for distributing food to the poor and passengers (Maqdisī 1991: 291). A ribat in Tirmidh was operating as a hospital for travelers, jurists, and students. The income of its foundation was supplied by dedicated productive farms (Ibn Ḥawqal 1938: 454-455).

Because caravans frequently visited them, the commercial life in the cities located near the crossing points was very active and lucrative. For example, in Tirmidh, dwellings were built of cheap and perishable mud brick, but streets and bazaars were covered with more durable and costly baked bricks, and the bazaars of the city were crowded and flourishing (Iṣṭakhrī 2004: 298; Ibn Ḥawqal 1938: 476; Maqdisī 1991: 291). The caravan merchants who visited the cities near the crossing points could make very profitable trades by encountering other caravans or local people.

Conclusion

The most important crossing points of the Amu Darya River used by trade caravans on the historical Silk Road routes in the tenth century were Āmul–Fīrabr and Tirmidh. These crossing points connected two main roads (Marv–Baykand and Balkh–Tirmidh) between Khurāsān and Transoxiana. The Zamm–Akhsīsak and Kālif were also known as secondary crossing points. The main reason why these four crossing points were preferred by caravans was that they were located on trade routes and in the narrowest positions of the riverbed. River crossings were made via boats and under state control. A government agency, managed by Mīr-e Rūd organized the boat traffic on the river and carried out the customs and taxation procedures and inspections of the caravans. The settlements near the crossing points also served as resting and supply-maintenance facilities, and trade centers for the trade caravans. In this context, the crossing points of the Amu Darya River and the settlements near them played an important role in the operation of the Silk Road trade.

Bibliography

- ARDEL, A. (1992). “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”. *Türk Dünyası El Kitabı: Coğrafya-Tarih*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, I: 7-53.
- BAGHDĀDĪ, Q. (1981). *al-Kharāj wa Şinā‘at al-Kitāba*. Baghdad: Dār al-Rashīd.
- ESİN, E. (1991). “Amuderya”. *İslām Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 98-99.
- Ḥudūd al-‘Ālam min al-Mashriq ilā al-Maghrib*. (1983). (Edt. Manūchir Sotūdeh). Tehran: Kitābkhānah-i Takhūrī.
- IBN FAḌLĀN, A. (2003). *Rihlat Ibn Faḍlān ilā Bilād al-Turk wa al-Rūs wa al-Şaqāliba*. Abu Dhabi: Dār al-Suwayda.
- IBN ḤAWQAL, M. (1938). *Şūrat al-Arḍ*. Beirut: Dār Şādr.
- IBN KHURDĀDHBĪH, ‘U. (1889). *al-Masālik wa ‘l-Mamālik*. Leiden: Brill.
- İŞTAKHRĪ, I. (2004). *al-Masālik wa ‘l-Mamālik*. Beirut: Dār Şādr.
- İZBIRAK, R. (1990). *Sular Coğrafyası*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- MAQDĪSĪ, M. (1991). *Ahsan al-Taqāsīm fī Ma‘rifat al-Aqālīm*. Cairo: Maktabat al-Madbūlī.
- MAS‘ŪDĪ, ‘A. (n.d.). *al-Tanbīh wa ‘l-Ishrāf*. (Edt. ‘Abdallāh Ismā‘īl al-Şāvī). Cairo: Dār al-Şāvī.
- MUHAMMEDCANOV, A. (2012). “Tirmiz”. *İslām Ansiklopedisi*, 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 200-202.
- YA‘QŪBĪ, A. (1422 AH). *al-Buldān*. Beirut: Dār al-Kutub al-İlmiyya.

İpek Yolu Güzergâhında Timurluların Ticari Faaliyetleri

Commercial Activities of The Timurid on The Silkroad Route

M. Naim NAİMİ¹

Süleyman ÖZBEK²

Öz

Emir Timur 69 yıllık hayatında Semerkant merkezli çok geniş bir devlet kurmuştur. Bu devletin hudutları, günümüz coğrafi yapısı baz alındığında Türkistan, Rusya, İran, Afganistan, Hindistan, Kafkasya, Orta Doğu ve Anadolu'nun büyük bir kısmını ihtiva edecek genişlikte idi. Emir Timur'un vefatından sonra oğulları ve torunları tarafından devam ettirilen Timurlu Devleti, Semerkant ve Herat merkezli olarak yönetilmiştir. 1507 yılında Muhammed Şeybani'nin Herat'ı ele geçirmesi ile Timurlu Devleti yıkılmıştır. Emir Timur ile başlayıp 137 yıl devam eden Timurlu Devleti'nde ilim, sanat, kültür, din vb. meselelerin önemsenmesinin yanı sıra ekonomik durum ve ticari güzergâhlar ile ticari faaliyetlere de önem verilmiştir. Bu doğrultuda başta başşehir Semerkant ve sonraki dönemde Herat olmak üzere merkezî şehirler, Timurlu hükümdarlar ve yöneticiler tarafından ticaret imkanlarının temin edildiği yerler olarak tebarüz etmiştir. Aynı şekilde Timurluların hakimiyet alanında bulunan bölgeler, ticaret kervanları açısından emniyetli ve ticaretlerinin rahatlıkla yapabildikleri yerler ve bölgeler olarak kabul görmüştür. Bütün bunlar, Timurlu hükümdar ve mirzalarının hakim oldukları bölgelerde refah ve huzurun hakim olmasına yönelik verdikleri gayretler ve çabalar neticesinde olmuştur. Timurlular dönemi tarihçilerinin belirttikleri üzere tarihî İpek Yolu, o gün bile işlerliğini korumuştur. Timurlular döneminde İpek Yolu güzergâhında yürütülen ticari faaliyetler ve bu faaliyetlere Timurlu hükümdar, mirza ve devlet adamlarının gösterdikleri teveccüh ve verdikleri destek, çalışmamızın ana konusunu teşkil vermiştir. Çalışmamızda, 1370-1507 tarihleri arasında Timurlular Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan tarihî İpek Yolu güzergâhındaki ticari faaliyetlerin durumunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Timurlu devlet adamlarının İpek Yolu güzergâhındaki ticari faaliyetlere verdiği destek, devrin ana kaynakları baz alınarak değerlendirilecektir. Çalışmamız, belge tarama yöntemi kullanılarak yürütülecek ve elde edilen veriler, betimsel analiz tekniği kullanılarak yorumlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Timur, Timurlular, İpek Yolu, Ticari Faaliyetler.

Abstract

Emir Timur established a very extensive state based in Samarkand in his 69 year life. The borders of this state were wide enough to cover Turkistan, Russia, Iran, Afghanistan, India, Caucasus, Middle East and most of Anatolia based on today's geographical structure. After the death of Emir Timur, the Timurid State, which was continued by his sons and grandchildren, was ruled based on Samarkand and Herat. In 1507, the Timurid state was destroyed by the capture of Herat by Muhammed Shaybani. In The Timurid State, which started with Emir Timur and continued for 137 years, in addition to the importance of science, art, culture, religion etc. issues, the economic situation and commercial routes and commercial activities were given importance. In this direction, the central cities, especially the metropolitan Samarkand and Herat in the period emerged as places where trade opportunities were provided by Timurid rulers and managers. In the same way, the

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi; Doktora Öğrencisi, HBV Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, ORCID 0000-0001-7528-5694, naimnaimi@karabuk.edu.tr; muhammad.naimi@hbv.edu.tr.

² Prof. Dr., HBV Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ORCID 0000-0003-4359-9700, s.ozbek@hbv.edu.tr.

regions located in the area of domination of the Timurids were recognized as safe places and religions where trade could be carried out easily in terms of trade caravans. All the happened as a result of the efforts of the Timurid rulers and mirzas to ensure prosperity and peace in the regions where they ruled. As historians the Timurid period note the historical Silkroad remained operational even to this day. The commercial activities carried out on the Silkroad route during the Timurid period and the trust and support shown by the Timurid ruler, mirza and statesmen to these activities have been the main subject of our study. In our study, it is aimed to decipher the status of commercial activities on the historical Silkroad route, which was under the rule of the Timurid state between 1370 and 1507. For this purpose, the support given by Timurid statesmen to commercial activities on the Silkroad route will be evaluated based on the main sources of the transfer.

Key Words: Timur, Timurids, Silkroad, Commercial Activities.

0. Giriş

Eski dönemlerden beri Çin ile Roma İmparatorluğu arasında ticari faaliyetler ve dolayısıyla yollar oldukça önemli görülmüştür (Morsalpour ve Fadavi 2017: 164). Bu güzergâh, Çin-Sasani-Bizans arasındaki ticaret, sosyo-kültürel ve siyasal iletişimin sağlanması için güvenli, kolay ve elverişli bir güzergâh olarak kullanılmıştır (Ahmadvand ve Karaçanlu 2010: 6). Çin’de üretilen ipeğin, Orta Asya üzerinden Bizans topraklarına ulaştırılan emtianın çoğunu teşkil vermesi dolayısıyla İpek Yolu ismini almıştır (Pamuk 2007: 125-126). Bu isimlendirmeyi ilk defa 1877’de Alman Coğrafyacı Ferdinand Freiherr von Richthofen kullanmıştır (Alan 2015: 257; Bozkurt 2000: 369; Afhami 2016: 18). Onun İpek Yolu olarak nitelediği yol, Gobi Çölü ve Asya’nın merkezindeki Cibâl bölgesini geçip Avrupa’ya varılan güzergâhtır (Morsalpour ve Fadavi 2017: 165). Bu kervan yolunun ne zamandan beri var olduğuyula ilgili muhtelif görüşler vardır. Kimilerine göre milattan bir asır önce, kimilerine göre miladi birinci asırdan beri ve kimilerine göre ise 4000 yıldan daha eski tarihlerden beri bu güzergâh kullanılmaktadır. Fakat Afhami’nin aktardığı üzere UNESCO tarafından Part İmparatorluğu döneminde başladığı ve Safevi devletinin son dönemlerine kadar faal olarak kullanıldığı yönündedir (Afhami 2016: 18).

İpek Yolu, ticari faaliyetlerin yürütülmesinde kullanılageldiği gibi elçilerin gidip geldiği, siyasi mektupların gönderilip alındığı, bilim ve fennin karşılıklı intikalinin sağlandığı, seyyahların takip ettiği ve dahi dinî inançların, bu güzergâhtaki coğrafyalara yayılmasına imkan verdiği bir güzergâhtı (Ahmadvand ve Karaçanlu 2010: 6-7; Morsalpour ve Fadavi 2017: 164-165). Bu güzergâh, Çin’den başlayıp bugünkü Afganistan, İran, Orta Asya üzerinden Mezopotamya’ya ve oradan Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sûr limanları aracılığıyla da Avrupa ülkelerine ulaşmaktaydı. Bununla birlikte İpek Yolu, sadece bir tek güzergâhtan ibaret olmayıp deniz yolu dahil olmak üzere birçok tali yolları da ihtiva etmekteydi (Pamuk 2007: 125-126; Bozkurt 2000: 369; Mahmudâbâdî 2004). Timurlular döneminde ise kara yoluna öncelik verilmiş ve ticaret güzergâhları, Mâverâünnehir ve Horasan merkezli olarak görülüp tertip edilmiştir; Çin rotası, Sind ve Hint rotası ve Anadolu rotası şeklindedir (Farahnaki vd. 2018: 158). Çalışmamızın ana konusu olan Timurlular Devleti’nin ticari faaliyetlerine geçmeden önce mezkur devletin siyasi tarihine kısaca bakmakta yarar vardır:

Timurlular Devleti, kurucusu Emir Timur’un adıyla isimlendirilen bir devlettir. 1370 yılında Emir Timur’un, Mâverâünnehir hakimi Emir Hüseyin’in vefatından sonra bölgenin hakimiyetini ele geçirmesi ve başkent Semerkant’ta tahta oturmasıyla başlamıştır (Lamb 2009: 5). Emir Timur, Turagay ve Tekina Hatun ailesinde, Kiş (Şehr-i Sebz) şehrinde, 8 Nisan 1336 yılı, on iki hayvanlı Türk Takvimi’nin Sıçan yılında dünyaya gelmiştir (Aka 2012a). Seyidi, onun Türkistan bölgesinin Tatarlarından olduğunu ileri sürmüştür (Seyidi 2014: 3). O, 18 Şubat 1405 yılı Çin’e sefere giderken Otrar’da hastalanarak hayata gözlerini yummuştur (Aka 2012a). Devletin başkenti Semerkant’a getirilip bugün Gür-i Emir olarak bilinen mezarda defnedilmiştir (Beksaç 1996). Emir Timur, tahta çıkmasından sonra peyderpey hakimiyet sahasını genişletmiş ve o zamana kadar girdiği bütün savaşıardan muzaffer ayrılmıştır (Lamb 2009). O, Doğu

Türkistan'dan Mezopotamya'ya, Hindistan'dan İran'a ve Hazar Denizi'ne kadar büyük bir coğrafyayı hakimiyeti altına almıştır (Şâmi 1984: 9).

Emir Timur, çocukluk çağlarından itibaren önce doğduğu mahaldeki hocaların yanında (Molla Ali Bek, Şeyh Şemseddin, Abdullah Kutub) din eğitimi ve döneminin icabı spor ve savaş aletlerinin kullanımı konusunda eğitimler almıştır. O, dinî konularda bilgili olup, bir fakih kadar Hanefî fihhına hakimdir. Bu, Marcel Brion'un, Emir Timur'un kendi kaleminden çıktığı belirtilen eserin birkaç yerinde Emir Timur'un ağzından aktarılmıştır. Bununla birlikte onun, tarih alanına da özel bir ilgisi vardır (Braion 2007). Emir Timur, seferlerinde ilim adamlarını beraberinde götürmüş, onların ilimlerinden istifade etmiş ve tarihçilere de günlük cereyan eden gelişmelerin kaydını tutmalarını istemiştir. Şerefeddin Ali Yezdî ile Nizâmeddin Şâmî, bu tarihçilerden olup her ikisinin de Emir Timur'un seferlerini ve gündelik hayatını anlatan *Zafernâme* adlı eserleri vardır (Aka 2012b: 179).

Timurlu devletinde, Emir Timur'un vefatından sonra şehzade ve mirzalar arasında çıkan çatışmadan dolayı dönem dönem iç huzursuzluklar yaşanmıştır. Önceleri başkent Semerkant iken Şahruh ile birlikte Herat'a nakledilmiş, kimi zaman ise Horasan ve Mâverâünnehir olarak iki merkezden yönetilmiştir. Şahruh, Uluğ Bey, Ebu Said, Hüseyin Baykara öne çıkan hükümdarlarındandır (Seyidi 2014; Lamb 2009).

1. İpek Yolu Güzergâhında Timurluların Ticari Faaliyetleri

Emir Timur, 14. ve 15. yüzyılın dünyasındaki orduların yarısından fazlasını birbiri ardı sıra yenmiş ve merkezi konumdaki şehirlerde hakim olmayı başarmıştır. Hakim olduğu bölge, Asya ve Avrupa kıtaları arasındaki kervan yollarının merkezinde konumlanmıştı. Dolayısıyla bu iki kıta arasında faaliyet gösteren ticaret kervanları, Timurluların hakimiyet alanında bulunan şehirlerden geçiyordu (Seyidi 2014: 3). Emir Timur, hakimiyet sahasındaki şehirlerin bayındırlığıyla uğraştığı gibi ticari güzergâhların güvenliği ve büyük şehirlere bağlanması, sanatın gelişmesi, dinî ve kültürel zenginliğin temini ve ticaretin gelişmesi konusuna da özen göstermiştir (Lamb 2009: 5; Yezdi 2013; Şâmi 1984: 9).

Sâsânîpûr'un belirttiğine göre Emir Timur'un vefatından sonra İpek Yolu güzergâhının uluslararası hüviyetinde bir gerileme ve duraksama meydana gelerek, Emir Timur dönemindeki o insicam ve ihtişamını kaybetmiştir (Sâsânîpûr 2004: 13). Bununla birlikte Sultan Şahruh, Ebu Said ve Hüseyin Baykara gibi muktedir Timurlu sultanları dönemlerinde tüccar, ticaret ve ticari faaliyetlere gerekli ihtimam gösterilmeye devam etmiştir (Farahnaki vd. 2018: 156).

1.1. Timurluların Ticarete Bakışı

Timurlu devlet adamları, ticaret konusunu önemsemiş ve devletin en büyük gelir kaynaklarından biri olarak görmüştür (Farahnaki vd. 2018: 155). Nitekim Emir Timur, 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektupta karşılıklı ticaretin önemi üzerinde durmuştur. Emir Timur'a göre dünya, ticaret ile daha huzurlu ve bayındır olacaktır (Aka 2010: 9). O, sadece iç ticaretin geliştirilmesi ile iktifa etmemiş, dış ticaretin geliştirilme yollarını da aramıştır. Bu doğrultuda ticaretin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için Çin'den Fransa'ya, Mısır ve Hindistan'a kadar diplomatik ilişki kurma yollarına başvurmuştur (Farahnaki vd. 2018).

Emir Timur Şam'dayken Uskuf-i Sultaniye'yi o günün Fransa'sına elçi olarak göndermiştir. Fransa'ya bu elçiyle gönderdiği mektubunda, karşılıklı ticaretin temini, Fransız tacirlerin Emir Timur'un diyarında ve Emir Timur'un diyarındaki tacirlerin Fransa pazarlarında mallarını alıp satmalarının sağlanması talebinde bulunmuştur. Emir Timur, Anadolu'dayken Uskuf-ı Sultaniye Fransa'dan dönmüştür. Fransa kralı VI. Charles de karşılık olarak bir elçi ile hediyeler ve bir mektup göndermiştir. Emir Timur, Uskuf-ı Sultaniye'yi ikinci defa Fransa'ya göndermiş ve bu defa Fransızların ihtiyaç duydukları bakırdan istedikleri kadar gönderebileceklerini ve karşılığında ise ilk başta 500 gemiyi Roma (Bizans) limanlarına getirip teslim etmelerini istemiştir (Brion 2007: 595-597).

Emir Timur'un ticarete ve ticaret güzergâhlarına verdiği önemi gösteren bir başka diplomatik girişimi Mısır Memluk Sultanı Berkuk'a gönderdiği mektuptur. O, bu mektubunda Mısır ile Mâverâünnehr arasındaki ticaretin işler hale getirilmesi ve bunun için emniyetin temininin gerekliliğinden söz etmiştir. O, Müslümanlar arasında ticaretin sürdürülmesi konusuna önem vermiştir (Farahnaki vd. 2018: 156).

Bu teşebbüsle Emir Timur'un, karşılıklı ticari faaliyetlerin yapılmasına yönelik adım attığı görülmektedir. Dolayısıyla hakimiyeti altında bulunan şehirler arasında ve yakın komşularıyla İpek Yolu gibi eski güzergâhların emniyetini temin ve faaliyetlerini sürdürmesine yönelik katkılarının yanında, o günkü ticari merkezlerle iletişime geçtiği, karşılıklı ticaret kervanlarının faaliyet göstermelerine yönelik yollar aradığı görülmektedir.

Emir Timur, ticaretin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için ticaret güzergâhlarının emniyeti, kervansaray, han ve konaklama yerlerinin inşa, ibda ve ihyasına önem vermiştir. Alan'ın belirttiğine göre ticaret yolunun güvenliğini sağlamak üzere Emir Timur, Hicaz kafilesini yağmalayan ve Müslüman ahaliye zarar veren Türkmenler üzerine asker sevk etmiştir. Yine Emir Timur'un seferlerine genel olarak bakıldığında onun, İpek Yolu güzergâhındaki merkezî şehirleri birbirine bağladığı görülecektir. Timurlulardan önceki dönemde bu güzergâhlarda, farklı hükümdar ve beylerin elinde bulunan şehirlerin, birbirinden kopuk ve farklı siyaset gütmeleri sonucu ticaret ağının sekteye uğradığı oluyordu. Emir Timur, bütün bu aksaklıkları gidermeye, emniyeti berkemal edip ticaret kervanlarının sağlıklı bir şekilde faaliyetlerini sürdürmelerine önem vermiştir (Alan 2015: 266-269).

Uskuf-i Sultaniye, Emir Timur ile ilgili yazdığı hatıratında, onun hükümranlığı altındaki geniş coğrafyalarda yolcu ve ticaret kervanlarının tamamen güvenli bir şekilde yollarına devam ettiklerinden bahsetmiştir. Onun aktardığına göre Emir Timur'un hakim olduğu toprakların birinde ticaret kervanı, hırsızlar tarafından soyulduğu takdirde, olayın gerçekleştiği şehrin hakimi, Emir Timur'un emriyle ölümle cezalandırılırdı. Çünkü Uskuf-ı Sultaniye'nin tabiriyle Timur Bek'e göre şehrin hakimi, hırsızlarla elbirliği içinde olmazsa hırsızlar, buna cesaret edemeyeceklerdir (Brion 2007: 635). Irak bölgesinde ticaret kervanına yapılan saldırıda yol kesicileri çok ağır şekilde cezalandırılmıştır. Çünkü onun nezdinde tüccar ve ticaretin ehemmiyeti büyüktü. Bu sebeptendir ki tüccarlar, Timur'un hakimiyet sahasında rahatlıkla ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Farahnaki vd. 2018: 156).

Bu örneklerde de görüldüğü üzere Sahipkıran Emir Timur, sadece dış ticarete değil, iç huzura ve dolayısıyla iç ve dış ticaretin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesine büyük önem vermiştir.

Emir Timur'un vefatından sonra aynı geleneğin sürdürüldüğü görülmüştür. Bu amaçla komşu ülkelere elçiler gönderilmiş, karşılıklı ticaret yollarının temini için gayretler gösterilmiş ve ülke içinde de her türlü emniyet, imkan ve kolaylıklar sağlanmaya çalışılmıştır. Çünkü ticaret, ülke refahı için önemli görülmüştür. Timurlu sultanları ve mirzaları, yerine göre hazineden tüccarlara kredi vermiştir. Uygurlarla başlamış olan devlet sermayesine dayalı ortaklık müessesesi, Timurlular döneminde geliştirilmiştir. Devlet hazinesinden kredi alan tüccarlara büyük imkanlar tanınmış ve hatta Tarhanlık makamı verilerek vergiden muaf tutulma ve kendilerine her türlü kolaylığın sağlanması gibi imkanlar verilmiştir. Bu ortaklıktaki hissedarlar, hükümdar, mirza ve ileri gelenler olabilmekteydi (Aka 2010: 143-151).

1.2. Timurluların Kullandığı Paralar

Timurlularda kullanılan paralar:

Sikke (eski sikkeler ve Şahrûhi): Timurlular dönemi öncesinden beri kullanılagelen bir para birimidir. Timurluların bastırıldığı sikkeler de vardı. Bu sikkelerin üzerinde hükümdarın adı, darp edildiği yer ve yıl yazılıyordu.

Dinar (Irak, Horasan, Kepeki Ebu Said): Materyali gümüş olup 8 gram ağırlığında ve Mâverâünnehr'de basılıyordu. Bu para birimi en çok kullanılan paralardan biriydi. Şahrüh

döneminde basılan kepeki dinarları, diğer dinarlara nispetle çok daha kıymetli idi. Bu dönemde kullanılan bir başka dinar ise Ebu Said döneminde basılan Ebu Saidi dinarıdır

Dirhem: Eskiden beri kullanılagelen bir para birimi olup materyali gümüş olan paralardır.

Tenge (Timuri, Behbûd): Materyali gümüşlendi. Timuri tengesi, Timurluların hakim olduğu bütün bölgelerde ve Timurlu devletine haraçla bağlı bulunan diyarlarda da kullanılıyordu. Bu para birimi, Timurlulardan sonra da bölgede kullanılmıştır.

Miri: Timurlular döneminin önemli paralarındandı. Miri'nin darp edildiği en önemli yerler Semerkant ve Herat'tı.

Altın Tenge: Şahruh döneminde darp edildi. Bunlar, Timuri tengelerden daha hafifti (Farahnaki vd. 2018: 169-171; Aka 2010: 130-131).

1.3. Timurluların Hakimiyetindeki Bölgede İhraç Edilen Ürünler

Timurlu devletinin başta başkent Semerkant ve Herat olmak üzere Buhara, Taşkent, Belh, Kabil, Nişapur, Sultaniye gibi şehirlerde üretilen ürünler ve ithal edilen ticaret malları, başka şehir ve ülkelere ihraç ediliyordu. Çin'den gelen malların Hindistan ve Anadolu, oradan da Avrupa ülkeleri ile Mısır gibi Arap ülkelerine ihracatı yapılıyordu. O bölgelerde getirilen ürünler de yine diğer ülkelere ihraç ediliyordu. Farahnaki ve arkadaşlarının (2018) belirttiği üzere Kabil, Hindistan'a açılan kapı konumundaydı. Mâverâünnehir ve Horasan'da üretilen ipekli pamuk kumaşlar, Nişapur'un altın işlemeli kadife kumaşları, Herat, Buhara ve Nişapur gibi şehirlerde üretilen türlü meyveler, atlar Kabil'de toplanıyor, oradan da Hindistan'a ihraç ediliyordu. Ayrıca farklı ülkelere ihraç edilen ürünler arasında darı, arpa, buğday ve pirinç de vardı.

1.4. Timurluların Hakimiyetindeki Bölgeye İthal Edilen Ürünler

Başkent Herat, merkez konumdaki güzergâhlardan biriydi. Herat'ta üretilen deriler ile Türkistan ve Kandahar üzerinden Hindistan'dan köleler (yılda 20000) getirilip satılırdı (Aka 2010: 153-154). Bununla birlikte Hindistan'dan dokumalar, kıymetli taşlar, baharat, karabiber, zencefil, çivit, ilaç ve şeker ithal ediliyordu (Alan 2015: 264). Günlük yakıt ihtiyacı olan odun, Badğis'ten, giyilecek elbiseler Kûhistan'dan ve Merv'den, yünlü dokumalar Cam'dan, şeker, saten ve muslin kumaşlar Yezd'den, firuze taşı Hocend ve Nişapur'dan, elmas Gilân'dan getirilip Semerkant ve Herat gibi şehirlerdeki çarşılarında satılıyordu (Aka 2010: 153-154). Astarâbâd'ta üretilen ipekler, Anadolu pazarına götürülüyordu. İbiza adalarından deniz mahsulü tuz Mâverâünnehr'e ithal ediliyordu. Çin'den kıymetli kaplar, nakışlı ipek, altın yaldızlı ipek, misk, inci, elmas, mürvarid, ravent bitkisi, çeşitli ilaçlar ki bu ürünlerin, diğer bölgelerdeki muadillerinden daha kaliteli olduğu düşünülüyor ve ithal ediliyordu. Rusya, Tataristan ve Harezm'de deri ve keten, özellikle kakım derisi üretilip Semerkant'a getirilip satılıyordu. Bir de Semerkant ve Herat pazarlarında köle satışları vardı (Farahnaki vd. 2018: 168-169; Seyidi 2014: 13).

Bu dönemde artık ipek ve kumaş Gilan, Şirvan, Şemahi gibi Hazar Denizi kıyılarındaki şehirlerle Orta Asya şehirlerinde de üretilmekteydi. Hazar Denizi civarında üretilen ipek, Şiraz'da üretilen pamuklu, ipekli ve krep kumaşlar ve Hürmüz'den inci ve sedef gibi kıymetli taşlar, Sultaniye, Tebriz ve Herat'a getirilip işleniyor ve Kefe ve Trabzon gibi şehirlerle diğer İslam beldelerine ihraç ediliyordu (Aka 2010: 151).

İpek Yolu güzergâhında (özellikle kuzey yolu-Cungarya-Horasan güzergâhı) şu ürünler alınıp satılıyordu: Çini (porselen) kaplar, kiremit kaplar, darı, kirpi darı (Setaria Viridis), kâfur, tarçın, zerdeçal, zencefil, karabiber, misk, Çin ravent, halı, kıymetli taşlar, mürvarid, kırmızı mürvarid, Mısır ve Şam dokumaları/kumaşları, Hatay çelik aynaları, ege, kükürt/kibrit, desenli/güllü ipek ve kumaş parçalar, Hint yerel ürünleri, at, katır, merkep, türlü bitkisel ilaçlar, hayvan derileri ve Yakındoğu'nun kıymetli kumaşları (Ahmadvand ve Karaçanlu 2010: 12). Avrupa'ya ticareti yapılan ürünler arasında ise altın, gümüş, kıymetli taşlar, bez, Buhara keteni, baharat, ipek, demir, çelik ve çini gibi ürünler yer almaktaydı (Lamb 2009: 9).

2. İpek Yolu Güzergâhında Timurluların Hakimiyeti Altında Bulunan Önemli Şehirler

Timurluların hakimiyetindeki başta Semerkant, Herat, Nişapur, Buhara, Kabil, Belh, Sultaniye vb. şehirler, İpek Yolu güzergâhında bulunmakta, ticaret merkezleri olarak işlev görmektedir.

2.1. Semerkant

Semerkant veya Soğd-i Semerkant, İpek Yolu'nun merkezi noktasında bulunan bir şehirdir. Emir Timur, 1370 yılında bu şehri almış ve haliyle bölgede, emirinden âlimine, seçkininden reyaya herkes tarafından emir olarak kabul görmüştür. Emir Timur, hükümdarlığı süresince bu şehri başkent olarak tercih etmiş ve bu tarihi şehri, geliştirip canlandırmış ve sanattan ticarete, ziraata, sosyal hayata kadar her alanda bir merkez haline dönüştürmüştür (Alan 2015: 259-260). O başkent Semerkant şehrini, örnek şehirlerden biri haline getirmiştir (Lamb 2009: 5). Şehir, Emir Timur'un uzun ve yorucu seferlerden döndüğünde dinlendiği, şölenler ve toylar tertip ettiği, siyasi görüşmeler yaptığı ve elçiler kabul ettiği bir merkez olarak görülmüştür (Alan 2015: 260). O, şehrin geliştirilmesi ve güzelleştirilmesi için ele geçirdiği her bölgeden alim, arif ve işinin ehli kişileri Semerkant'a getirmiştir (Brion 2007). Şehir, farklı yerlerden getirilen sanatkârlar ve zanaatkarlar ile zenginleştirilmiş ve her türlü kıymetli malların üretim merkezi haline dönüştürülmüştür (Farahnaki vd. 2018: 165). Bu dönemde dünyanın en iyi kağıdı ve dünya çapında bir kumaş olan Semerkant kırmızı kadife kumaşı, burada üretiliyordu. Tarıma ve bahçeciliğe el verişli topraklara sahip olan Semerkant'ta türlü meyve, sebze, tahıl ve hububat yetiştiriliyordu. Bunlar arasından özellikle Semerkant elması ihraç edilen en önemli ürünlerin başında geliyordu (Alan 2015: 260).

Emir Timur dönemiyle ilgili yazılan *Zafernâme* tarzı eserlerde görüldüğü üzere İpek Yolu güzergâhındaki şehirlerin, Semerkant baz alınarak mesafe tayin edildiği görülmüştür (Akt. Bozkurt 2000: 372).

Ticaretin, başkent Semerkant merkezli sürdürülmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda şehrin dört bir yanında tüccarların rahatlıkla kalabilecekleri ribatlar, hanlar inşa edilmiş, çarşılar ihdas edilmiştir (Farahnaki vd. 2018: 156 ve 165). Tüccarları gözetme ve ticaret güzergâhlarının emniyetini dikkate alma politikası, Emir Timur'dan sonra ahfadı tarafından da dikkate alınmıştır (Aka 2010: 150). Semerkant'ın başka şehirlerden farklı yönü ise her bir esnaf grubunun, kendilerine özgü çarşılar sahip olmasıydı. Çarşılardaki ürün çeşitliliği fazlaydı. Bu malların tamamı burada üretilmiyor, dünyanın farklı bölgelerinden getirilip şehir halkına arz ediliyor ve diğer şehirlere gönderiliyordu (Alan 2015: 260).

Semerkant, çarşılarında Rusya, Tataristan, Çin ve Hindistan'dan gelen deri, keten, nakışlı ipek (perniyân), kıymetli taşlar, yağ, çeşitli ilaçlar vb. ürünler yer almıştır (Farahnaki vd. 2018: 165). Semerkant pazarları, bu dönemde dünyanın en hareketli ve tüccarların rahatlıkla mallarını getirip satmaya yöneldikleri bir pazar haline gelmişti (Aka 2010: 149). Semerkant, ticari konumunu, özellikle Baykara döneminde Herat'a kaptırmıştır (Farahnaki vd. 2018: 166).

2.2. Herat

Şahrüh döneminde başkent olarak seçilen Herat, döneminin önemli kültür, edebiyat, siyaset ve ticaret merkezi haline gelmişti (Alan 2015: 262). Bu minvalde önceki dönemlerde İpek Yolu güzergâhında bulunan Merv, Belh, Nişapur gibi şehirlerin Moğollar döneminde tahrip edilmesiyle bu güzergâhtaki ticaret kervanlarının güvenli uğrak merkezlerinden biri haline gelmişti. Özellikle Çin, Doğu Türkistan, Hindistan, Karadeniz ve Akdeniz arasındaki ticaret güzergâhı, Tebriz ve Sultaniye üzerinden Herat'a varıyordu (Aka 2010: 150).

Herat, ticaret, sanat ve edebiyatın merkezi olmasının yanı sıra tarıma elverişli arazilere sahip bir kenttir. Her çeşit meyve yetiştirilmeye uygun kent, özellikle yüzden fazla üzüm çeşidine sahiptir (Alan 2015: 262).

Başkent Herat'ta Şahruh'un vefatından sonra karışıklıklar çıkmış, Ebu Said'in devletin başına geçmesiyle bu karışıklıklar son bulmuş ve şehir, yine eski ihtişamına kavuşmuş; ticaret merkezi hüviyetini sürdürmüştür. Ubeydullah Ahrar'ın tavsiyeleri ile Tamga vergisi gibi bazı vergileri kaldıran Ebu Said döneminde Herat'ta sermaye sahipleri artmıştır. O, devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara rağmen ek vergi koymamış, aksine ihtiyaç halinde büyük sermaye sahiplerinden borç almayı tercih etmiştir. Herat, Sultan Hüseyin Baykara döneminde de aynı ihtişamını korumuştur (Aka 2010: 155-156).

Bu dönemde Herat'ın yanı sıra Tebriz ve Sultaniye şehirleri de önemli ticaret güzergâhları arasında yer almıştır. Herat ve bu şehirlere getirilen emtia, Ceneviz ve Venedikli tüccarlar üzerinden Mezopotamya'ya ulaştırılmış ve buralardaki mallar, Orta Asya, Çin ve Hindistan'a aktarılmıştır (Aka 2010: 150-151).

2.3. Kabil

Kabil, Timurlular döneminin ticaret merkezlerinden biridir. Bu özelliğini Baburlu devleti döneminde de korumuştur; Bu dönemde yıllık 15.000'den fazla ticaret kervanı gelip geçmiştir (Farahnaki vd. 2018: 167). Şehir, Horasan ile Hindistan arasındaki ticaretin merkezi şehirlerinden olmakla birlikte, Kabil güzergâhı, tüccarlar için en karlı güzergâhlardan ve ticaret merkezlerinden biriydi (Alan 2015: 262-263).

Aka'nın (2010) belirttiğine göre Hindistan'dan gelen kervanlar Kabil ve Belh üzerinden Türkistan, Irak-ı Acem, Çin, Irak-ı Arap, Mezopotamya ve Batı ülkeleriyle Müslüman ülkelere ulaştırılmıştır. Hindistan'dan Kabil'e kumaş, şeker, baharat gibi ürünler getirildiği gibi Horasan, Irak, Rum ve Çin'den mallar yine buraya getirilip alıcıya sunulmuştur (Aka 2010: 154-155). Ayrıca Fergana, Türkistan, Semerkant, Buhara, Belh, Hisar ve Bedaşan'dan gelen ticaret kervanları, Irak, Horasan, Anadolu ve Çin'den gelen malları Kabil'e gelip almışlardır. Özellikle Şahruh, Kabil ve civar bölgeleri oğlu Celaleddin Suyurgatmış'a teslim etmesinden sonra şehir, Horasan-Kabil ve Kabil-Hindistan güzergâhındaki örnek ticaret güzergâhlarından birine dönüşmüştür. Suyurgatmış'ın, Şahruh ve Uluğ Bey'in elçilerinin yanında Çin sarayına gönderdiği Kabil elçiliği ve siyasi-iktisadi girişimleri, şehrin ticaret merkezi olmasında önemli rol oynamıştır (Farahnaki vd. 2018: 167).

Sonuç

İpek Yolu, Çin ile Orta Asya, Horasan, Hind, Mezopotamya ve Avrupa arasındaki ticaret kervanlarının takip ettiği güzergâhtır. İpek Yolu, milattan önce I. yüzyılda veya miladi I. yüzyılda veyahut da 4000 yıl öncesinden beri ticaret kervanlarının kullandığı bir yoldur. Bu güzergâhın ana metaı ipek olduğu için XIX. yüzyılda Alman Coğrafyacı Ferdinand von Richthofen tarafından "İpek Yolu" diye isimlendirilmiştir. Bu güzergâh, Timurlular döneminde de aktif olarak kullanılarak sadece ticari amaçlarla değil, sosyal, siyasal, kültürel, dinî iletişim ve etkileşim maksatlı olarak da işlev görmüştür.

Emir Timur döneminde başkent Semerkant, dünyanın en gelişmiş kültür merkezlerinin başında gelmekteydi. O, Doğu Türkistan'dan Mezopotamya'ya, Hindistan'dan İran'a Hazar Denizi'ne kadar büyük bir coğrafyaya hakimdi. Emir Timur'un vefatından sonra şehzadeler, mirzalar ve beyler arasında taht kavgaları yaşanmıştır. Şahruh'un tahta çıkmasıyla huzur ve güven tekrardan hakim olmuştur. Devletin başkenti de Semerkant'tan Herat'a taşınmıştır. Hüseyin Baykara'dan sonra çıkan taht mücadelesi neticesinde zayıflayan Timurlu devleti, 1507 yılında Muhamed Şeybani tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Emir Timur ve ahfadı, tüccarlara, ticari faaliyetlere ve ülkenin bayındırlığına son derece önem vermişlerdir. Bu doğrultuda İpek Yolu güzergâhı üzerindeki yolların emniyetinin temin edilmesine büyük gayret sarf etmişlerdir. Ticaret kervanlarının rahatlıkla faaliyetlerini yürütebilmeleri için ülke içi ve civar bölgelerde çeşitli ribat, han ve pazarlar inşa etmişlerdir. Bu amaca hizmet etmek üzere ticaret potansiyeline sahip komşu ülkelerle karşılıklı mektuplaşma ve elçi gönderme yolları izlenmiştir.

Timurlular döneminde Sikke, Dinar, Dirhem, Tenge ve Miri gibi paralar darp edilmiş ve kullanılmıştır. Çin, Tataristan, Sind ve Hind ile Avrupa ülkeleri ve Mısır gibi ülkelerden muhtelif ürünler Timurluların bölgesine getirilip satılmış, karşılıklı intikali sağlanmış ve Timurluların hakim olduğu bölgelerde üretilen mallar da mezkur bölgelere ihraç edilmiştir. Dönemin ticaret merkezleri arasında Semerkant, Herat, Kabil gibi şehirleri saymak mümkündür.

Kaynakça

- AFHAMİ, B. (hş. 1394-m.2016). “Berresi-i Cây-gâh-ı Râh-ı Ebrîşim der Devre-hâ-yı Târih-i İrân-ı Bâstân.” *Mecelle-i Mutâli'ât-ı İrânî*, 28: 17-36.
- AHMADVAND, F; KARAÇANLU, H. (hş. 1388-m.2010). “Berresi-i Câdde-i Ebrîşim ez Bağdâd tâ Çîn, Mutâla'a-ı Mevridi: Râh-ı Cungârya.” *Faslnâme-i Mutâli'ât-ı Târih-i İslam*, 3: 5-23.
- AKA, İ. (2012a). “Timur.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41, İstanbul: İSAM, 173-177.
- (2012b). “Timurlular.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41, İstanbul: İSAM, 177-180.
- (2010). *Timurlular Devleti Tarihi*. Ankara: Berikan.
- ALAN, H. (2015). “Emir Timur Döneminde İpek Yolu.” *İpek Yolu*. (Edt. Ahmet Taşağıl). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 257-278.
- BEKSAÇ, E. (1996). “Gûr-ı Emîr.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul: İSAM, 197-199.
- BOZKURT, N. (2000). “İpek Yolu.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, İstanbul: İSAM, 369-373.
- BRION, M. (2007). *Menem Timur-i Cihân-güşâh*. (Çev: Zebihullah Mansûrî). Tahran: Behzâd.
- FARAHNAKÎ, Ş. vd. (hş. 1397-m. 2018). “Avâmil-i Mü'essir ber Vaz'iyet-i Ticaret-i Horasân ve Mâverâünnehr der Devrân Timûriyân.” *Mecelle-i Pejûhiş-hâ-yı Târihi-i İrân ve İslam*. 23: 153-176.
- LAMB, H. (2009). *Emir Timur*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat.
- MAHMUDÂBÂDÎ, S. A. (hş. 1383-m. 2004). “Câdde-i Ebrîşim der Sâhtâr-ı Temeddün-i Seh Devlet İrân, Çîn ve Rûm-i Bâstân (der Devre-i Eşkâniyân).” *Ferheng-i İsfahan*. 27-28: 4-15.
- MORSALPOUR, M; FADAYÎ, M. (hş. 1396-m. 2017). “Berresi-i Cây-gâh-ı Câdde-i Ebrîşim der Devre-i Sâmânî.” *Fasl-nâme-i Tâih-nâme-i Hoârezmi*. 18: 163-175.
- PAMUK, B. (2007). “İpek Yolu Ticareti ve Erzurum.” *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 22/2: 25-143.
- SÂSÂNÛR, Ş. (hş. 1383-m. 2004). “Herat; Şehri der Mesîr-i Râh-ı Ebrîşim.” *Fasl-nâme-i Târih-i Revâbit-ı Hârici*. 21: 1-38.
- SEYİDÎ, A. (2014). *Bâz-şinâsi-i Afganistan: Emir Timur-ı Gûrkân ve Silsile-i O (Cild-i 6)*. Belh.
- ŞÂMÎ, N. (hş. 1363-m. 1984). *Zafernâme*. Tahran: Bâmdâd.
- YEZDÎ, Ş. (2013). *Emir Timur (Zafernâme)*. İstanbul: Selenge.

İpek Yolu'nda Klasik Türk Debiyatının Son Görünümlerinden Bir Eser: Tabîbî'nin Nazire Mecmuası

One Of The Last Views Of The Classic Turkish Flow On The Silk Road: Tabîbî's Majmua

Ferudun Hakan ÖZKAN*

Öz

Klasik Türk edebiyatı geleneğinde çeşitliliğiyle dikkat çeken mecmuların önemli türlerinden biri nazire mecmualarıdır. Anadolu sahasında 15. asırda Ömer bin Mezdî'le (*Mecmû'atu'n-Nezâ'ir*) başlayan nazire mecmuası hazırlama geleneği, sonraki asırlarda da sayısı az olmakla birlikte devam etmiştir. Türün yeni tespit edilen örneklerinden biri 19. asrın sonlarında geç klasik dönem olarak adlandırılabilir bir dönemde Çağatay sahasında tertip edilmiştir. Mecmua, aynı zamanda bir şair olan Hive Hanı II. Muhammed Rahim Han (Fîrûz)'un 101 gazeline Han'ın isteğiyle kardeşleri, şehzâdeler ve saray mensubu şairler tarafından yazılan 2998 nazireyi ihtiva etmekte, buna 101 zemin şiirin eklenmesiyle sayı 3099'a çıkmaktadır. Saray şairlerinden Ahmed-i Tabîbî tarafından tertip edilen mecmuaya *Mecmû'a-i Şu'arâ-yı Fîrûzşâhî* adı verilmiştir. İki el yazmasının yanı sıra mecmua, Muhammed Râhim Han zamanında kurulan matbaada basılan ilk eser olmuştur. Geleneğe dikkat edilerek tertip edilen eser; hamdele, salvele, dört halife övgüsü, sözün önemi, Rahim Han'ın övgüsü, bu mecmuayı tertip etme görevinin mürettebe verilmesi ve Sultânî, Seyyid Nâsır, Sâdık, Sa'dî, Seyyid Gâzî, Seyyid Esed, Beyânî, Âkıl, Mîrzâ, Şinâsî, Gulâmî, Pûr-ı Kâmil, Kemâlî, Ümidî, Yûsuf Hâcî, Hakîrî, Hâkî, Niyâzî, Mollâ-yı Yûsuf, Habîb, Dîvânî, Tabîbî, Hayâlî, Râgıb, Dîvân, Mutrîb, İvaz, Nedîmî, Hâdim, Çâker mahlaslı şairlerin her birinin birkaç beyitle tanıtılmasının yer aldığı dîbâce kısmı ile başlar. Daha sonra 12 beyitlik bir mesnevi ile esere başlanır ve Fîrûz'un ilk gazeli, ardından nazire gazeller gelir; ancak Anadolu sahasındaki nazire mecmularından farklı olarak bu mecmuada her nazireden önce mesnevi başlığı atında nazire yazan şairle ilgili birkaç beyit zikredilir. Bu bildiride söz konusu eser tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nazire, Mecmua, Tabîbî, Fîrûz, Muhammed Rahim Hân

Abstract

One of the important types of journals that draw attention with their diversity in the tradition of classical Turkish literature is nazire majmua. The tradition of preparing a nazire majmua, which started with Ömer bin Mezdî (*Mecmû'atu'n-Nezâ'ir*) in the 15th century in the Anatolian field, continued in the following centuries, although the number was small. One of the newly identified specimens of the species was arranged in the Çağatay area at the end of the 19th century, in a period that can be called the late classical period. Mecmua, also a poet, the Khan of Khiva II. The 101 ghazals of Muhammed Rahim Khan (Fîrûz) include 2998 nazires written by his brothers, princes and courtier poets at the request of the Khan, with the addition of 101 ground poems, the number rises to 3099. The journal, which was organized by Ahmed-i Tabîbî, one of the palace poets, was named *Mecmû'a-i Şu'arâ-yı Fîrûzşâhî*. In addition to the two manuscripts, the journal was the first work to be printed in the printing house established during the reign of Muhammed Rahim Khan. The work, which was arranged by paying attention to tradition; praise, salvele, praise of the four caliphs, the importance of the word, the praise of Rahim Khan, the assignment of the task of arranging this magazine to the crew, and Sultani, Sayyid Nâsır, Sadık, Sa'dî, Sayyid Gâzî, Sayyid Esed, Beyânî, Âkıl, Mirza, Şinasi Gulâmî, Pûr-ı Kamil, Kemâlî, Ümidî, Yusuf Hacı, Hakîrî, Hâkî, Niyâzî, Mollâ-yı Yusuf, Habîb, Divânî, Tabîbî, Hayalî, Râgıb, Divân, Mutrîb, every one of the poets of the poets of İâkirâ, Nedim It begins with the dîbâce part, in which it is introduced

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Doç. Dr., ferudun.ozkan@hbu.edu.tr, Orcid Id: 0000-0003-2941-7662.

with a few couplets. Then, the work begins with a masnavi of 12 couplets, followed by Fîrûz's first ghazal, followed by nazire ghazals; however, unlike the nazire journals in the Anatolian field, a few couplets about the poet who wrote nazire under the title of mesnevi are mentioned before each nazire in this journal. This work will be introduced in this paper.

Key words: Nazire, Majmua, Tabibî, Firuz, Muhammed Rahim Han

Sanatın bir yaratma sürecine dayandığı hususunda insanlığın ittifak halinde olduğunu söylemek mümkündür; ancak özellikle İslam toplumlarında bu “yaratmanın”, “tanrısal yaratma”dan farklı olduğunun altı kalın hatlarla çizilir. Arapçadaki “yapma, meydana getirme, (Allah için) yaratma” (Ayverdi 2005: III/2858) karşılığı verilen sun’ kökünden türetilen sanat kelimesinin yanı sıra yine Arapçada “benzeri olmamak, yeni olmak” anlamındaki ‘bed’ kökünden türetilen ibdâ’ kelimesi “yeni ve güzel bir şeyi ilk defa meydana getirmek” (Ayverdi 2005: II/1334) tanımıyla karşılanmaktadır. Bu durumda Tanrısal yaratımı, yani örneksiz yaratımı ‘ibdâ’ kelimesinin karşılığını söylemek yanlış olmasa gerek. İbdâ ile ilgili birkaç ansiklopedi ve sözlük maddesindeki tanıma bakmak yerinde olacaktır:

“‘Yapmak, inşa etmek, ihdas etmek; başlamak, ilk olmak’ anlamlarındaki bed’ kökünden ziyâdeli masdar olan ibdâ’, Allâh’a nisbet edildiğinde ‘önceden bir örneği olmadan bir şeyi yaratmak’; ‘alete, maddeye, zamana ve mekâna bağlı kalmadan bir şeye varlık kazandırmak’; ‘bir şeyi yoktan var etmek, bir şeyden başka bir şey oluşturmak’ gibi farklı şekillerde açıklanmıştır.” (Çağrı 2013: 43/ 325) Müstecâbî-zâde İsmet de ibdâyı “Nümûnesiz bir şey icâd eylemektir. Cenâb-ı Hak kâinâtı ibdâ eyledi” (2011: 22) sözleriyle açıklamaktadır.

Tanrı’nın doksan dokuz güzel ismi (esmâ-i hüsnâ)’nden biri olan Mübdi de ibdâ kökünden türemiştir: “Sözlükte ‘bir işe başlamak, bir işi diğerlerinden önce yapmak; yaratmak’ manâlarındaki bed’ kökünün ‘yaratmak’ anlamındaki ibdâ’ masdarından türemiş bir sıfat olan mübdi’ ‘modeli ve örneği olmaksızın ibtidâen yaratan’ demektir.” (Topaloğlu 2020: 31/429)

Yukarıda ifade edildiği üzere ‘sun’ kökünden türetilen sanat kelimesinin yanı sıra yine aynı kökten türetilen ve etken özne (ism-i fâil) anlamı taşıyan sâni’ “yapan, sanat ve maharet çerçevesinde işleyip meydana getiren” anlamını taşımakta olup böyle bir ilâhî sığata rastlanmamıştır; ancak IX. yüzyıldan kelam âlimleri ve tefsirciler tarafından kullanıldığı görülmüştür (Topaloğlu 2009: 36/106).

Batı kültüründe de sanatın taklit kaynaklı olduğu düşüncesi hâkimdir. Şiiri ve ozanı küçümseyen, onları ideal ‘Devlet’inden kovmak isteyen Platon için nesnelere bir ideanın taklidi olup bunların sanat yoluyla bir kez daha taklit edilmesi, gerçekten bütünüyle usaklaştırmaktaydı; Platon’un idealar kuramından uzaklaşan Aristoteles için de sanat bir taklit (mimesis)ten ibaret olmakla birlikte ona göre bu taklit somut şeylerin yani bir olayın, bir eylemin, yaradılışların, kısacası insancıl gerçeklerin taklidi olup özellikle şiir alanında insanlara haz verme ve ruhları arındırma amacına yöneliktir (Rifat 2012:12-13).

Bu izahlar muvacehesinde, bir taklit meselesi olduğu anlaşılan sanat, hassaten şiir sanatı, klasik Türk edebiyatı geleneği içinde birbirini taklit etme ameliyesi olarak gelişmiştir. Tâhirü’l-Mevlevî’nin “Bir şairin manzum bir eserine (alelekser gazeline) diğer bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede olmak üzere yazılan benzer şiirdir. Bunu yapmaya ‘tanzîr’ denilir. İran şairleri nazireye ‘cevâb’ da derler.” (1994:114) sözleriyle tanımladığı nazire de taklit esaslı bir edebî form olup klasik şiirin gelişmesinde önemli yere sahiptir. Zira nazire yazılan ve ‘zemin şiir’ tabir edilen esas şiirle aynı vezin, kafiye veya redifle yazılan benzer şiirler çoğunlukla aynı konu etrafında derinleşir ve farklı söyleyişi yakalamak için uğraşır ki bu da şiir geleneğini zenginleştiren bir ameliyedir. Nazire geleneği üzerine yapılan çalışmaların kimisinde nazire yazımının “zemin şiiri geçme arzusu, meydan okumalara cevap verme ihtiyacı, üstad şairleri izleme, bir dostluk nişanesi oluşturma, genç şairleri teşvik etme” (Köksal 2006: 97-105) gibi gerekçelere dayandırıldığı;

kiminde ise bu geleneğin sadece şair yetiştirme yönüne işaret edildiği (Kurnaz 2007:V-VII) görülmektedir.

Nazire geleneğine ilişkin bu muhtasar bilgiden sonra, bu geleneğin son örneklerinden olan, bildirinin konusunu oluşturan ve Çağatay Türkçesi sahasında kaleme alınan *Mecmu'a-i Şu'arâ-i Firuzşâhî* üzerinde durulacaktır.

Hive Hanı II. Muhammed Rahim Han (1847-1910) şair olup şiirlerinde “Fîrûz” mahlasını kullanmıştır. Rahim Han bilim ve sanata son derece duyarlı bir devlet adamıdır, döneminin önde gelen bilim ve sanat insanlarını büyük bir ilgiyle takip ve teşvik etmiştir. Onun devrinde başta kendi sarayı olmak üzere çeşitli yerlerde büyük şiir meclisleri tertip edilmiş; bu meclislerde nazire ve münazara tarzı şiirler hazırlanmıştır. Hatta Muhammed Rahim Han bu meclislerde kendi şiirlerine nazireler dizdirmiş; dizilen bu şiirleri de mecmualar haline getirterek nazire mecmuaları hazırlatmıştır. Bu mecmualardan en ünlüsünü XX. yüzyılın başlarında, dönemin saray şairlerinden Ahmed-i Tabîbî (1868-1910) *Mecmu'a-i Şu'arâ-i Firuzşâhî* adıyla tertip etmiş olduğu mecmuadır (Kızıltunç 2015: 270). Mecmuada “Fîrûz” un 101 adet şiiri ve bu şiirlere, kendi kardeşleri, şehzadeler ve saray mensuplarından oluşan Sultânî, Seyyid Nâsır, Sâdık, Sa'dî, Seyyid Gâzî, Seyyid Esed, Beyânî, Âkıl, Mîrzâ, Şinâsî, Gulâmî, Pûr-ı Kâmil, Kemâlî, Ümîdî, Yûsuf Hâcî, Hakîrî, Hâkî, Niyâzî, Mollâ-yı Yûsuf, Habîb, Dîvânî, Tabîbî, Hayâlî, Râgıb, Dîvân, Mutrîb, İvaz, Nedîmî, Hâdim, Çâker gibi 30 şairin bunlara yazdığı nazireler de dâhil olmak üzere yaklaşık olarak 3596 gazel yer almaktadır. *Mecmuatü 'ş-Suara-yı Firuzşâhî*'ye besmeleden sonra gelen 156 beyitlik bir dibace ile başlayan Tabîbî, besmeleden sonra 156 beyitlik Dîbâce'de klasik eser tertibine göre hamdele (Tanrı övgüsü), salvele (Peygamber övgüsü), medh-i çehar yâr-ı güzîn ve haseneyn (dört halife ve Hz. Hasan, Hz. Hüseyin) övgüsü, devrin hükümdarına övgü kısımlarını kaleme almıştır. Hamdele kısmında bütün cihanın Tanrı'nın bir sanat eseri olduğunu, Tanrı'nın insanı bütün yaratılmışlardan şerefli kıлып onu, söz incilerini barındıran bir sadef gibi yarattığını, insanın ağzını açtıkça bu paha biçilemez incileri her tarafa saçtığını şu beyitlerle dile getirir:

Şenâ ol Hudâyiğa lâyıķ irür
Ki rezzâķ-ı cümle ħalâyıķ irür

Anıñ şan' atıdın tamâm-ı cihân
Bolup durınça ziynet ile 'ayân

Ĥuşûşâ ki insânı şâĥib-şeref
Ĥılıp eyledi söz dürlüğa şadef

Ĥaçan ol şadefğa ağız açılır
Dür-i bî-bahâ ortağa şaçılır (Tabîbî 1326:1b)

Ardından

Yitişsün dürüd ol rüsül şâĥığa
Ki cânlar fidâ şer' iniñ râĥığa

Feşâĥatda cümle ' Arab efşahı
Belâĥatda ĥayl-i kelâm emlahı (Tabîbî 1326:1b)

beyitleriyle başlayan salvele bölümünde mürettip, Hz. Muhammed'in bütün Arapların en fâsih konuşanı olduğunu, eline kalem almamasına (okuma-yazma bilmemesine) rağmen iki cihanın sırlarını yazdığını dile getirdikten sonra, onun vasıflarını sayamayacağını, çünkü bu vasıfları Tanrı'nın saydığını söyleyerek Peygamber'in ailesine ve dostlarına selam gönderir. Bilahare dört halife, Hz. Muhammed'in torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile dönemin Hive Hanı Muhammed Rahîm Han övgülerine yer verir. Tabîbî, Dîbâce'nin 40. beytinden itibaren mecmuanın ortaya çıkışını anlatmaya başlar. Buna göre Rahim Han, sözün ne kadar güzel olduğunu onun da özünün

şiiir olduğunu bilmektedir; gece gündüz fikrinin alıcı kuşunu ortalığa salar ve gazel ceylanını avlar. Onun devrinde şair oldukça fazladır ve hepsi de Eflatun gibi faziletlidir; hepsi ilim sahibi, ilim deryasını tanımakta ve gece gündüz ilim şarabını içmektedir. Bir hükümdarın âdeti ne ise halkı da o âdete rağbet eder; söz konusu şairlerin kimileri Han'ın şiiirlerini duyunca onlarla aynı redife sahip yeni şiiirler (nazireler) söylerler. Nazire söyleme işi bitince Han, Tabîbî'ye hitaben "Bunları sen topla, bu güllerden renkli bir bahçaya tertip et, bu hoş sözlü şairlerin şiiirlerini bu mecmuaya dâhil et; onların adlarını, niteliklerini ve mahlaslarını bildir, hepsini mesnevi tarzında ayrıntılıca anlat." der. Tabîbî bu sözlerden mesrur olur, bu işe gücünün yetmeyebileceğini ve kusur işleyebileceğini; ancak emir karşısında başka bir çaresinin olmadığını dile getirerek başarılı olmak için Tanrı'ya dua eder.

Be-taşşil alarını beyân eylesem
Barısın çü bir bir 'ayân eylesem (Tabîbî 1326:3a)

beytiyle de şairleri tanıtmaya başlar. İlk şair Sultânî'dir. Sultânî'yi şu beyitlerle tanıtır:

Sühândânlar a' lāsı **Sultânî**dür
Anıñ nazmı ma' ni dürin kâmidür

Püser-zâde-i şâh-ı Cem-câh irür
Zâmîri 'ulüm u fen-âgâh irür (Tabîbî 1326:1b)

Yani Sultânî, söz ehlinin en iyisi, onun sözleri inci madenidir, kendisi Cem kadar büyük hükümdarın torunu olup içi ilim ve fenlerle doludur. Bunun gibi, Rahim Hân'ın gazellerine nazire yazan toplam otuz şairi iki ilâ beş beyitle tanıtır.

Dîbâce bölümü 156. beyitle sona erer. Ardından tekrar bir besmele ve Mesnevî başlığı altında 12 beyitlik, eserin ana kısmı olan zemin şiiirler ve nazireler kısmına geçişi sağlayan bir bölüm yer alır. Burada yine Tanrı övgüsü ve peşinden Rahim Hân övgüsü gelir, Rahim Hân'ın ilme, söze, ilim ve söz ehline çok ehemmiyet verdiği söylenerek ilk gazeli kaydedilir:

Ėazel-i Firüz Birinci

[mefâ' ilün mefâ' ilün mefâ' ilün mefâ' ilün]
Zihî bardur zuhürîñga ezel birle ebed peydâ
Tefekkür eyleyen zâtıñg kıla almas hıred peydâ

Ni hikmetdür ki kildik yüz 'atâ her kimsege eylep
Birevde bülbül-âsâ âh u efgân bi-'aded peydâ

Çaçan hamdiñgga güyâ eylegüm tilini men bi-kes
Miñge ger bolmasa eltâf-ı fazlıñgdın meded peydâ

Bu hem bar kudret-i şun' inğni taşdıķığa bir bürhân
Ki kıldıñg bu tokuz kat âsmânı bi-'amed peydâ

Barısı h'âhiş-i taķdiriñg ile bolğusı mevcüd
Ni kim ger bendedin 'âlemde bolsa nîk ü bed peydâ

Niçük maķbüllig tapğusıdur ehl-i cihân içre
Ol âdem kim añga ķahrıñg sârıdın olsa red peydâ

Tapar künin içre maķşad ile kâminı Firüz
'İnâyâtıñg bile bolsa añga ger müstened peydâ (Tabîbî 1326:6a)

Bundan sonra nazireye geçişi sağlayan mesnevi tarzında birkaç beyit,

Mesnevi

[fe' ülün fe' ülün fe' ülün fe' ül]
Tiyüşkeç bu eş'âr-ı Sulţānîğa
Ziyâlığ tiyip fikri eyvânîğa

Tetebbu' tarihini eylep şi'âr
Nişâr eylep asru dür-i şâhvâr

Didi bu gâzelni belâgat bile
Niçe nev' -i şehd-i feşâhat bile (Tabîbî 1326:6a)

sonra da şairin naziresi,

Ġazel-i Sulţānî

[mefâ' ilün mefâ' ilün mefâ' ilün mefâ' ilün]
Bolup şun' inġ nesimidin ezel birle ebed peydâ
Hıredġa künh-i zâtınġ bilgeli yâ Rab ni ġad peydâ

Münâcât ehlininġ köñlide biminġ bi-ġisâb asru
Ĥarâbat ehli köñlide ümidinġ bi-'aded peydâ

Niçük ġamdinġ gülistânını ta' rifîğa til açġum
Özinġdin bolmasa yâ Rab maġga her dem meded peydâ

Sininġ kâdirliġinġ taşdıġıġa bürhân irür eşyâ
Delil oldur ki bolmış âsmânlar bi-'amed peydâ

İradeñsiz imes devr Kirdġarâ dehr-i dün içre
Beni âdemdin olsa her niçe kim nik ü bed peydâ

Ĥabûl-i luġfinġ olġanġa ni ġam dehr ehli rüyıdın
Ni sūd ilninġ ġabûlidin ki ġahrinġ ġılsa red peydâ

Beşer 'âciz irür Sulţānî anınġ vaşfı fikride
Zihî irmes zühürinġġa ezel birle ebed peydâ (Tabîbî 1326: 6a-6b)

gelir. Daha sonra ikinci sıradaki şairden bahseden mesnevi ve onun naziresi şeklinde bir sıralama gözetilmiştir. Bu tertip Feyruz'un 101 gazelinde de aynı şekilde uygulanmış ve en sonda mesnevi nazım şekliyle yazılmış bir hâtime kısmına yer verilmiştir.

Tabîbî, Mecmu'a'sının hâtime kısmında

Ĥayu şâ' iri kim sülġan kem dise
Tabî' at anġa ekşeri süst ise

Muġga yazmadım anınġ ebyâtını
Diyen uşbu mevzi' de ġalâtını (Tabîbî 1326: 872b)

beyitleriyle şiir seçiminde gösterdiği titizliği dile getirmektedir. Buna göre Mecmu'a'nın mürettibi iyi şiir söyleyemeyen, yaratılışında şairlik kabiliyeti olmayan hiç kimsenin şiirlerini bu esere almamış ve onunla ilgili bilgi vermemiştir. Ancak Rahim Hân'ın yazdığı bir gazele benzer bir gazel (nazire) yazan şairin bu gazelini Mecmu'a'ya alarak kendisi hakkında da mesnevi tarzında bilgi verdiğini şu beyitleriyle dile getirir:

Hem ol kim şehenşeh dise bir gâzel
Añga birev olmağğa yazğay meşel

Anı şebt kıldım bu mevzi' ara
Birip meşnevi birle tezyin aña (Tabîbî 1326: 872b)

Tabîbî, hâtîme bölümünde son olarak eserini, Rahim Hân'dan emir aldıktan sonra bir yıl çalışarak 19 Muharrem 1326 (22 Şubat 1908) tarihinde tamamladığını şu beyitlerle anlatır:

Bu mecmû' a cem' ini şâh-ı cihân
Maña luğ ile emr kılgan zamân

Öpüp yer aña köp bolup rağbetim
Bolup meşnevî fikreti fikretim

Qılıp bir yıl-ı kâmile ihtimâm
Barısın özüm cemî' kıldım tamâm

Miñg üç yüz yigirme dağı altı yıl
Muharremniñg on toquzı irdi bil (Tabîbî 1326: 872b)

Mecmuatü'ş-Şuara-yı Fîruzşâhî'nin şu anda bilinen iki el yazması bir de matbu nüshası vardır. Bunlardan Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Ebu Reyhan Bîrûnî Şarksinâslık Enstitüsü Kütüphanesi 1152 numarada kayıtlı olan nüsha elimizde olup istinsah kaydına göre, Tabîbî'nin zikrettiği teliften ferâğ (eserin tertibinin bitiş tarihi) tarihinden kısa bir süre sonra yine Seyyid Muhammed Rahim Bahadır Han'ın fermanı doğrultusunda Muhammed Yakub Harrât bin usta Kurban Niyâz-ı Harezmî tarafından 3 Safer 1326 (7 Mart 1908) tarihinde istinsah edilmiştir; eserin bu nüshası 873 varaktır. İkinci nüsha yine aynı kütüphaneye 5018 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır, ancak bu nüsha şu anda elimizde değildir. Ürgenç Devlet Üniversitesine bağlı 1 numaralı Akademik Lise Kütüphanesinde olduğu bilgisine ulaştığımız bir diğer nüshanın da, henüz görülemediği için, el yazması ya da matbu olduğu meşkûttür. Eserin matbu nüshası ise Rahim Hân tarafından Türkistan'a getirilen matbaada ilk basılan eserdir (Kızıltunç 2015: 194). Bu baskıya Samoyleviç tarafından bir eleştiri yazısı yazılmıştır (Kızıltunç 2015: 270).

Geleneksel nazire mecmualarından biraz farklı olarak, bir hükümdarın emriyle, çevresindeki şairlerin hükümdarın şiirlerine yazdığı nazireleri toplayan bu mecmua yirminci yüzyılın başlarında hem klasik Türk şiiri geleneğinin hem de nazirecilik geleneğinin son örneklerinden olması hasebiyle dikkat çekicidir. Bu bildiri ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılan *Mecmuatü'ş-Şuara-yı Fîruzşâhî*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi ve Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Ebu Reyhan Bîrûnî Şarksinâslık Enstitüsü arasında yapılan bir protokolle bir proje dâhilinde, henüz elde edilemeyen nüshalar da görülerek Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi öğretim üyeleri Prof. Dr. Orhan Kurtoğlu, Doç. Dr. Ferudun Hakan Özkan, Doç. Dr. Veli Savaş Yelok; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Bilal Çakıcı, Taşkent Devlet Şarksinâslık Üniversitesi Türkşinâslık Fakültesi Türk Filolojisi Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Quدراتullo Omonov ve Ebu Reyhan Biruni Şarkşinâslık Enstitüsü araştırmacısı Dr. Mahmud Hasaniy tarafından çeviri yazılı metin olarak Latinize edilip neşredilecektir.

Kaynakça

- ÇAĞRICI, M. (2013). "Yaratma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 43, s. 324-329, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KIZILTUNÇ, R. (2015). *Çağatay Edebiyatında Antoloji Geleneği Olarak Beyazcılık*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- KÖKSAL, M. F. (2006). *Sana Benzer Güzel Olmaz Divan şiirinde Nazire*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- KURNAZ, C. (2007). *Osmanlı Şair Okulu*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- MÜSTECÂBÎ-ZÂDE İSMET. (2011). *Lafızlar Arasındaki Farklar Furûq-ı Elfâz*. haz. Ömer Zülfe, İstanbul: İşaret Yayınları.
- RİFAT, S. (Çev.). (2012). *Aristoteles Poetika Şiir Sanatı Üstüne*. İstanbul: Can Yayınları.
- TABÎBÎ. (1326). *Mecmû'a-i Şu'arâ-yı Firûzşâhî*. Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Ebu Reyhan Bîrûnî Şarksinâslık Enstitüsü, Demirbaş nu:1152.
- TÂHİRÜ'L-MEVLEVÎ. (1994). *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPALOĞLU, B. (2009). "Sâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 36, s. 106-107, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- TOPALOĞLU, B. (2020). "Mübdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 31, s. 429-430, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Xx. Yüzyıl Başlarında İdil-Ural Tatar Basınında Doğu Türkistan Türkleri: Vakit Gazetesi Örneği

Turks of Eastern Turkistan in the Idil-Ural Tatar Press in the Beginning of the XXth Century: The Example of Vakit Newspaper

Emre ÖZSOY¹

Öz

XIX-XX. yüzyıl arası Türk Dünyasında yenileşme hareketlerinin ön plana çıktığı bir zaman dilimini ifade etmektedir. Her ne kadar Türk Dünyası denilen coğrafyanın siyasi anlamda karışıklığı ve büyük bir kısmının başka milletlerin hâkimiyeti altında oldukları görülse de onların modern zamana uyma ve bu doğrultuda hayatlarının farklı alanlarında gösterdikleri değişim ve dönüşüm dikkate değerdir. Bu cümleden Rusya Türkleri, yenileşme alanında ortaya koydukları faaliyetlerle öne çıkmakla kalmamışlar, çevrelerini de etkilemeyi başarmışlardır. Onların bu faaliyetlerinde kırılma noktalarından en önemlisini 1905 Rus Devrimi oluşturmuştur.

1905 Rus Devrimi ile birlikte, Rus imparatorluğunun otokratik yönetim anlayışında zor da olsa bir geri çekilme yaşanmıştır. İlan edilen Ekim Manifestosu ile sadece yönetimde bir değişim yaşanmamış, gayri Ruslar da dahil olmak üzere halklara basın ve yayın özgürlüğü de beraberinde gelmiştir. Bu anlamda İdil-Ural boylarında Kazan, Orenburg, Ufa ve Astarhan gibi merkezlerde, bir canlanma yaşanmış, Rusya Türkleri birbiri ardına gazete ve dergi çıkarmaya başlamışlardır. Bu yayınlarından birisini de Vakit Gazetesi oluşturmaktadır. Vakit Gazetesi 1906 yılında Orenburg'da, Zakir ve Şakir Remiyev kardeşler tarafından kurulmuş ve kısa zamanda etkili bir yayın organına dönüşerek, Ceditçi düşüncenin yayılmasına hizmet etmiştir. Muharrirliğini Muhammed Fatih Kerimi'nin yaptığı Vakit, çıkarıldığı muhitten de kaynaklı olarak bir bütün olarak Türkistan ile yakından ilgilenmiştir. Gazetede Doğu Türkistan'a ait haberlere ve oradan gönderilen makalelere yer verilerek, bölge sorunlarının gündeme getirilmesine çalışılmıştır.

Bu çalışmada; Vakit Gazetesi'nde yer alan Doğu Türkistan ile ilgili haberler ve makaleler üzerinden; bölgedeki eğitim kurumlarının durumu, Ceditçi ve Kadimci mücadelesi, kadın sorunu, din adamları ve yenileşme karşıtlığı gibi konuların incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Vakit Gazetesi, Ceditçilik, Usûl-i Cedit.

Abstract

XIX-XX. century refers to a time period in which modernization movements came to the fore in the Turkish World. Although it is seen that the geography called the Turkish World is politically confused and that a large part of it is under the domination of other nations, it is remarkable that they adapt to modern times and in this direction, the change and transformation they show in different areas of their lives. From this point of view, the Russian Turks have not only come to the fore with their activities in the field of innovation, they have also succeeded in influencing their environment. The most important breaking point in these activities was the 1905 Russian Revolution.

Along with the 1905 Russian Revolution, there was a retreat, albeit difficult, in the autocratic management approach of the Russian empire. With the announced October Manifesto, not only was there a change in the system of government, but also freedom of press and publication to the peoples, including non-Russians. In this sense, a revival occurred in centers such as Kazan, Orenburg, Ufa and Astarhan in the Idil-Ural region, and Russian Turks started

¹ Millî Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu, Dr. Öğr. Üyesi, emreozsoy206@gmail.com, 0000-0001-6803-5099.

to publish newspapers and magazines one after another. One of these publications is Vakit Newspaper.

Vakit Newspaper was founded in Orenburg in 1906 by the brothers Zakir and Şakir Remiyev, and in a short time it turned into an effective publication and served to spread the Jadidism. Vakit, whose editor was Muhammad Fatih Kerimi, was closely interested in Turkestan as a whole, also due to the neighborhood from which it was found. It has been tried to bring the problems of the region to the agenda by giving place to the news of East Turkestan and the articles sent from there.

In this study; Through the news and articles about East Turkestan in the Vakit Newspaper; it is aimed to examine issues such as the situation of educational institutions in the region, the struggle of Jadidist and Qadimist, women's problem, clergy and anti-modernization.

Keywords: East Turkestan, Vakit Newspaper, Jadidism, Usûl-i Cedit.

0. Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında İdil-Ural merkezli ortaya çıkan ve kısaca hayatın her alanında modern zamana uymayı gerekli gören bir hareket olarak tanımlanabilecek Ceditçilik, 1905 Rus Devrimi ile birlikte yeni bir ivme kazandı. Çar II. Nikola yönetimi, ellerinden asla bırakmak istemedikleri otokratik yetkilerinden taviz vermek zorunda kaldılar. Rusya Türkleri, özellikle de yenileşme hareketinin merkezini oluşturan İdil-Ural sakinleri, bu yeni siyasi koşullardan olabildiğince yararlanmaya çalışırken, onlar için belki de en önemli gelişmelerden birisi matbuat alanında gerçekleşti. Daha öncesinde etkili bir süreli yayın organına sahip olmayan yenilikçiler, 1905 Devrimin getirdiği göreceli matbuat serbestliğinden yararlanarak çok sayıda gazete ve dergi çıkarmaya başladılar (Taymas 1966: 168). Bu gazetelerden birisini de “Vakit” oluşturdu.

Vakit Gazetesi, Tatar zenginlerinden Muhammed Zakir ve Şakir Remiyev kardeşler tarafından Orenburg’da kuruldu ve 1906-1918 yılları arasında toplam 2309 sayı çıktı. Başmuharrirliğini ise Ceditçi aydınlardan Muhammed Fatih Kerimî yaptı. Gazetede Rızaeddin Fahreddin, Burhan Şeref, Osman Akçuraklı, Yarullah Veli, Rakib Rakibî, Abdurrahman Fahreddin, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan ve Musa Carullah Bigi gibi dönemin önde gelen isimleri yazılar kaleme aldılar (Gainanov vd. 2000: 71; Remief 1926: 12-13). Vakit, yayımlandığı süre boyunca özelde Rusya Müslümanlarının-Türklerinin genelde ise dünya Müslümanlarının ve Türklerinin sorunları ile meşgul olmaya ve bu sorunların çözümü için alternatifler üretmeye çalıştı. İsmail Bey Gaspıralı’nın Türk Dünyası için ortaya koyduğu “ortak edebî Türkçe” yolunda mesai harcadı.

Bu çalışmanın kaynaklarını Doğu Türkistan hakkında Vakit Gazetesi’nden temin edilen haberler ve makaleler oluşturmaktadır. Rusya Türkleri tarafından yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde çok sayıda gazete ve dergi çıkarılmasına rağmen Vakit’in tercih edilmesi, onun etki sahası ve çıkarıldığı coğrafya ile doğrudan ilgilidir. Gazete, Rusya ile Türkistan’ı birbirine bağlayan bir noktada; Orenburg şehrinde çıkarılıyordu. Şehir, 1743 yılında Rusya’nın ticari ve askerî üstü olarak kurulmuş ve kısa sürede Türkistan ile dinî, dili ve kültürel özellikleri aynı olan Tatarların yerleşimine açılmıştı (Denisov 2013: 79). Dolayısıyla Rusya’nın Türkistan ile ilişkilerinde köprü görevi görmekteydi ve böylece şehrin Türk-Müslüman sakinleri, Türkistan ile yakından ilişki kurarak, onları en iyi tanıyanlar olarak sıvrılmışlardı. Coğrafi ve ekonomik nedenler başta olmak üzere kültürel, siyasi ve askerî gerekçeler, Orenburg’un Türkistan’ı yakından izlemesini zorunlu kıldı. Orenburg’un bu özelliği, Vakit Gazetesi’ne, Doğu Türkistan’ı ve genel olarak Türkistan’ı bir bütün olarak daha yakından takip etme olanağı sağladı. Diğer taraftan Orenburg, ticari faaliyetlerle meşgul Tatarlar için bir merkez teşkil ediyordu ve Türkistan Müslümanları ile dil, din ve kültürel alandaki yakınlıkları, onların ticari ilişkilerde tercih edilmelerine neden oluyordu. Ahmet, Mahmut ve Abdulgani Hüseyinov kardeşler, Zakir ve Şakir Remiyev kardeşler bu anlamda oldukça ünlü kişilerdi ve kazançlarının bir bölümünü doğrudan veya vakıflar aracılığı ile şehirdeki Müslümanların eğitimleri için açılması gereken kuruluşlara aktarmaktaydılar. Dolayısıyla, eğitim alanında ortaya konulan çalışmalar, şehrin entelektüel hayatına doğrudan

katkı sağlamaktaydı. Bu durum bölgede yayın yapan matbuat organlarının, kendilerinin dışındaki dünyayı, özellikle Türk ve İslam dünyasını yakından izleme sorumluluğuna itmekteydi. Böylece bir bütün olarak Türkistan dışında özel olarak Doğu Türkistan, Vakit Gazetesinin sorumluluk sahasına giriyordu.

Vakit Gazetesi'nde Doğu Türkistan'a ait haberler; "Türkistan Şarkı Müslümanları", "Kıtay Türkistanı", "Türkistan Çini" veya doğrudan şehirlerin adı ile (Hoten, Kaşgar, İli, Gulca gibi) çıkmıştır. Bununla birlikte Çin içlerinde yaşayan Müslümanların ayrı tutulduğu görülmektedir. Onlar daha çok "Çin veya Kıtay Müslümanları" şeklinde tanımlanmışlardır. Bazı haberler Petersburg Telgraf Acentesi'nden alındığı gibi çoğunlukla özel muhabirler tarafından yazılmıştır. Bir kısım makaleler ise uzun yıllardır bölgede yaşayan veya ziyaret eden seyyahlar tarafından kaleme alınmıştır.

Doğu Türkistan hakkında Vakit Gazetesi'nde çıkan haberlerin ve makalelerin daha çok bölgede yaşanan olumsuz gelişmeleri içerdiği görülmektedir. Bu durum, haberleri gönderen veya makaleleri kaleme alan kişilerin bakış açılarıyla ilgilidir. Zira, söz konusu bilgileri verenler, yenileşme hareketlerini savunan, nicelik olarak yetersiz aydınlarıdır. Onlar, daha çok toplumlarındaki aksaklıklara odaklanmakta, bunları dış dünyaya aktararak çözülmesine katkı sunmaya çalışmaktaydılar. Dolayısıyla bu çalışma için Doğu Türkistan'ın durumunu bir bütünden ziyade mikro bir pencereden ortaya koymaya çalışmaktadır denilebilir.

1. Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi Kapsamında Eğitim

Ceditçilik, Türk Dünyası sınırları içerisinde eş zamanlı olarak ortaya çıkmış bir aydınlanma hareketi değildir. Harekete kaynaklık eden entelektüel etkiler ve finansal kaynakların yeterli olup-olmayışı bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir. Yine bölgenin kültürel ve siyasi durumu da bu konuda önemli bir faktör olmuştur. Dolayısıyla Ceditçi hareketin merkezlerinden Kazan, Kırım, Bakü, Orenburg, Buhara ve Kaşgar gibi şehirler, birbirinden farklı gelişim süreçleri izlemişlerdir.

Uygur Türkleri tarafından "penny mektep" (fen mektepleri) veya "yeniçe okul" (geleneksel mekteplerin dışında yeni tarz okullar) olarak adlandırılan eğitim kurumları ile 1870'li yıllarda karşılaşılmaktadır (İnayet 2012: 200). Diğer yandan Ceditçi düşünce sisteminde ilk okul, Doğu Türkistan'ın tanınmış aydınlarından Abdülkadir Damolla'nın² teşvikleriyle Hüseyiniye Mektebi adıyla 1885 yılında açılmıştır. Fen bilimlerinin de öğretildiği ve bu yönüyle geleneksel mektep kalıplarından ayrılan okul, Artuç/Atuş/Artuş'un İksak/İshak/İkisak köyünde üç sınıflı olarak tertip edilmiştir. Okulun finansörlüğünü ise Hüseyin ve Bahavudun Musabayup kardeşler üstlenmişlerdir (İnayet 2012: 200; Emet 2021: 130; Kaşgarlı 2014: 130).

Vakit gazetesinden elde edilen veriler incelendiğinde, Doğu Türkistan Türklerinin eğitim durumlarının çok da iç açıcı olduğu söylenmez. Gazetenin yazarlarından Numan Tursunof, 1914 yılına ait yazısında Kaşgar, Yarkent, Hoten, Üç Turfan, Aksu ve Kuça'yı eğitim konusunda en geride olan şehirler olarak belirtmektedir. Tursunof bu durumun nedenleri arasında din adamlarının sorumluluklarını yerine getirmemelerini göstererek şöyle yazmaktadır:

"Alimlerimiz, din ve dünya hayatı için en gerekli şeyin okul olduğunu anlamıyorlar ve halkı da bu doğrultuda bilgilendirmiyorlar. Bu altı şehrin okulları Hz. Nuh zamanından kalmadır. Mektep ve medreselerde 10-15 yıl boyunca eğitim alan gençler hiçbir şey öğrenmeden, cahil olarak çıkmaktadırlar. Dünyadan da dinden de haberleri olmuyor, fikirleri açılmıyor" (Tursunof 1914: 2).

Tursunof'un ifadeleri, yenilikçilerin istikbâl için en temel vazife gördüğünü düşündükleri eğitimcilerin ve eğitim kurumlarının durumunun bir özeti şeklindedir. Bu tablo Doğu Türkistan'a has olmayıp, Türk Dünyasının farklı merkezlerinde de görülebilmektedir. Sadece zamanlamada farklılık vardır ve Doğu Türkistan bu açıdan daha geç bir tarihe sahiptir. Tursunof'un ifadelerinde dikkat çeken nokta, dolaylı olarak "din adamlarını" merkeze koyuyor olmasıdır. Pek çok bölgede

² Hakkında bakınız. Fahreddin Yıldız, Abdülkadir Dâmolla, DİA, Cilt Ek 1, 2020, s.306-307.

eğitim kurumları üzerinde yönetim yetkisine sahip din adamlarının yetersizliğini eleştirmekte ve dolayısıyla geleneksel eğitimde tekelliği üstlenen din adamlarını toplumun gerilemesine neden olmakla suçlamaktadır. Yazarlardan Burhan Şehid de Urumçi ve Kaşgar gibi şehirlerde eğitime yeterince önem verilmediğini, zenginlerden veya halktan gerekli destek alınamadığını ve mevcut eğitim sisteminin zamanın şartlarına uygun olmadığını ifade etmektedir. O, bu durumu Rusya Müslümanlarının geleneksel dinî eğitimlerine benzetmekte ve “imanın şartlarını” öğretmenin eğitim sayılmasına tepki göstermektedir (Şehid 1914: 1). Okulların durumları hakkında önemli bilgiler veren bir diğer isim Nüşirvan Yauşef, Müslümanların eğitim konusunda geride olduklarını, kendi imkanları ile bir şeyler yapamadıklarını, imkânı olabilenlerin ise fikrî anlamda gelişmemiş olduklarını yazmaktadır. Yauşef, yeterli kaynağa sahip olanların mektepten ziyade türbe, zaviye, karihane, mescit ve medrese inşası gibi işlerle meşgul olduklarını belirtmektedir. Onun verdiği bilgilere göre Doğu Türkistan’daki mekteplerde Arapça ve Farsça kitaplar ile ömür geçirilip millî bir kazanım elde edilmemekte, millî dilin veya millî edebiyatın kazandırılması gibi bir şey asla söz konusu olmamaktadır (Yauşef 1915a:1). Hem Burhan Şehid hem Nüşirvan Yauşef’in eleştirileri özelde Doğu Türkistan’ın genelde ise yenileşme hareketinin karşılaştığı sorunları gün yüze çıkarmaktadır. Bunlardan ilki; finansal kaynakların yetersizliğidir. “Ekonomi ve yenileşme” arasında doğru bir orantının olduğu İdil-Ural bölgesindeki yenileşme faaliyetleri üzerinden rahatlıkla anlaşılabilir. Nitekim bölgede zenginlerin desteği ile yenileşme faaliyetleri yürütülüyordu. Bu çerçevede Doğu Türkistan’dan yazılanlar, finansal yetersizliğin aydınların en büyük problemlerinden biri olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu durum Kazan veya Bakü ya da Orenburg’da, yenileşme hareketlerinin başarılı olma nedenini açıklarken, Doğu Türkistan’da da geriliğin temel nedenlerinden birisini yani finansal yetersizliği ve olması durumunda dahi onun kullanış biçimindeki farklı yönelişi ifade etmektedir. İkinci bir sorun ise bölgede geleneksel eğitim anlayışının hâlâ etkisini sürdürüyor oluşudur. Yukarıda “imanın şartları” kullanımı, dinî bilgiler ağırlıklı klasik mektep eğitimine yöneltilmiş bir eleştiriyi ortaya koymaktadır. Bir diğer sorun ise toplumun yeterli bilinç seviyesine ulaşmamış olmasıdır. Halktan gerekli desteğin alınmaması aydınları zor duruma düşürürken, tam aksine onların karşısında bulunan mutaassıp zihniyeti güçlendiren bir etkene dönüşmüştür.

Nüşirvan Yauşef, Yarkent’te 32 medrese ve 70-80 kadar müderris, öğrenci sayısının ise çok az olduğunu bildirmektedir. Medreselerin çoğunluğu harabe halde olup “Hanlık Medresesi” dışındakilerde müderrisler, bu medreseleri kendileri ve hayvanları için bir barınma yerine dönüştürmüşlerdir. Yauşef Yarkent için şöyle yazmaktadır:

“Yarkent etrafında eli kalem tutup yazabilenler hiç yok desem hata olmaz. Şehirde tertipli bir mektep, usul-i talim ve terbiye bilen bir muallim, gazete okuyan, gözü açık ve ahval-i zamandan haberdar bir adam yok. Bunlar, kendilerinin hangi dünyada yaşadıklarını da bilmiyorlar” (Yauşef 1915b: 3).

Kaşgar’dan gönderilen bir yazıda, mektep veya medrese olsun hiçbirisinin eğitim ve öğretim için uygun olmadığı bildirilmektedir. Eğitim kuruluşları karanlık, düzensiz, dar ve havasız binalar olarak tanımlanmaktadır. Kaşgar’da 14 medrese, 79 müderris ve binin üzerinde öğrenci bulunması ve medrese, öğretmen ve öğrencilerin giderlerinin vakıflar tarafından karşılanmasına rağmen bir düzenden bahsetmek mümkün değildir. Gelirler yönetilememekte, idaresine önem verilmemekte ve vakıf mallarının çoğu Çinliler tarafından satın alınmaktadır. Benzer bir olumsuzluk ise medrese yönetiminde mutaassıp zihniyetin varlığıdır. Bu durum gerçekten yararlı olacak müderrislerin medreselerin yanından dahi geçememelerine neden olmaktadır. Bu hâl medreseleri ruhsuz, kuru bir binaya ve kalitesiz müderrisler için de çalışmadan kazanç elde edilen bir yere dönüştürmüştür. Örneğin Abdulresul Bay Medresesi’ndeki 5 müderrise karşılık sadece 20 öğrenci bulunmaktadır. Şahpolat Medresesi’nde ise 5 müderris olup bir tane öğrenci yoktur. Bunun dışında 20 öğrencinin eğitim gördüğü Apak Hoca Medresesi’nin geliri fazla olmasına rağmen müderrislerinin maaşları ödenmediği gibi medresede de bir iyileştirme yapılmamaktadır. Bu kurumlar, modern bilimlerin neredeyse yok sayıldığı, sadece dinî eğitim verildiği yerlere dönüşmüştür (Yauşef 1915c: 2). Yauşef başka bir yazısında, medresede otuz yıla yakın eğitim

gören öğrencilerin hiçbir şey öğrenmeden mezun olduklarını, fakat onlar için yaşadıkları dünyanın medreselerde kaldıkları hücreler kadar karanlık bir hayat sunduğunu yazmaktadır. Şanslı olanlar bir zengin sayesinde herhangi bir medreseye yıllık belirli bir ücret karşılığında müderris olabilirken çoğunluğu bir camiye imam ya da müezzin, bir köy okuluna öğretmen olmanın peşine düşmektedirler (Yauşef 1915c: 3). Yauşef'in ifadeleri, yenileşme hareketinin Doğu Türkistan'da ilerleme hızı hakkında bilgi verirken, klasik eğitim sisteminin yani medrese üzerine kurulu eğitim-öğretim faaliyetlerinin yetersizliğini de gözler önüne sermektedir. Söz konusu sorunlar, sadece Doğu Türkistan'a ait olmasa da eleştirilerin yönetildiği zaman bir karşılaştırmayı beraberinde getirmektedir. Eğitim kurumlarına yönelik benzer eleştiriler İsmail Bey Gaspıralı ve Abdürreşid İbrahim gibi aydınlar tarafından da yapılmıştı. Gaspıralı bir yazısında yıllarca Arapça öğrenimi gören medrese mensuplarını Arapçadan habersiz olarak tanımlarken, Abdürreşid İbrahim de kendisinin de zamanında eğitim aldığı medreseleri; dar, havasız olarak tanımlayıp hatta kümese benzeterek bu kuruluşların eğitim için gerekli fiziki olanaklardan yoksun olduklarını ifade ediyordu (Gaspıralı 2017: 193-194; İbrahim 2017: 34-35). Bununla birlikte onların on dokuzuncu yüzyılda bahsettikleri, Doğu Türkistan'da yirminci yüzyılın ilk yarısında dile getiriliyordu. Bu durum doğrudan yenileşme hareketinin veya Ceditçi düşüncenin bölgesel olarak farklı zamanlarda geliştiğini gösteriyordu. Bununla birlikte bazı olumlu gelişmeler de yaşanmıyor değildi. 1915'de Hoten'de usul-i cedit okulu kurulmuş ve Kaşgar'dan Muhammed bin İnayetullah Efendi adlı bir öğretmen davet edilmiştir. Şehrin ileri gelenlerinin oluşturduğu bir mecliste Muhammed Efendi tarafından usul-i cedit hakkında bilgi verilmiş, zenginlerin desteği alınmış ve tam teşekküllü bir iptidai mektebin açılması konusunda mutabık kalınmıştır (Yauşef 1915d: 4).

Doğu Türkistan'da yenileşme hareketine en büyük muhalefet mutaassıp din adamlarından gelmiştir. Yarkent'ten gönderilen bir mektup, bu cümleyi destekler bir örnek sunmaktadır. 1906'da Astarhan'da yayımlanan "Terakki" Gazetesine Yarkent'ten gönderilen bir yazıda, bölgenin nüfuzlu isimlerinden "Bay Yoldaşev"e ağır eleştiriler yöneltilmiştir. Yazılanları öğrenen Yoldaşev, şehrin yöneticisi Kayum Bey'i de yanına alarak yazıyı kaleme alan kişiyi bulmaya çalışmıştır. Yoldaşev'e yakın din adamları ve nüfuzlu kişilerinin katıldığı bir toplantıda, Terakki Gazetesi'ne yazanların, yenileşme hareketini savunanlar olduğu, bunların sorguya çekilmesi, hatta imamlık ve muallimlik ruhsatlarının ellerinden alınması gerektiği kararı alınmıştır. Yine gazete çıkarmak, okuma salonları açmak gibi faaliyetleri millet için zararlı göstererek bunların açtırılmaması için gerekli yerlere başvurulması uygun görülmüştür. Olayı Vakıt'e yazan yazar ise şu cümleyi kuruyordu: "Milletimiz o kadar zayıf ki, bu durumun ıslah edilmesi için hizmet etmek şöyle dursun, çeşitli iftiralar ile eğitimli-aydın adamları şehirden kovmaya gayret ediyorlar" (Halis 1906: 5). Benzer bir durum da mutaassıp zihniyetin çok güçlü olduğu Kaşgar'da yaşanmıştır. 1914'de Bahaeddin Musabayef tarafından "Artuş"da Dârülmua'llimîn-i İttihad adı ile bir okul açılmış ve bu okul kısa zamanda öğretmenler yetiştirmiştir. Fakat ömrü çok uzun olmamış muhalifler, okulun siyasi ve askerî yönünün bulunduğu gerekçesi ile Çin hükümetine şikâyetle bulunmuş ve okulu kapattırmışlardır. Ayrıca bölgede eski usulde eğitim verilmesinin zorunlu olmasına yönelik emir dahi hükümet tarafından verilmiştir (Muhbir 1915: 2). Dârülmua'llimîn'in kapatılmasından sonra iki mektep, cemiyet-i hayriye ve market açılarak geliri yetim ve yardıma muhtaç çocuklarının eğitimine ayrılmıştır. Fakat yine muhalifler hükümete şikâyetle bulunmuşlardır. Mekteplerin müdürleri, öğretmenleri ve açılmasına destek verenler kısa süre de olsa hapse mahkûm edilmişler ve teminat karşılığında çıkabilmişlerdir (Rahim 1915: 2). Mutassıp zihniyetin bu davranışı, Ceditçi hareketin ve aydınların karşılaştıkları alışıldık bir durumdu. Kırım'da, Kazan'da veya yenileşmenin herhangi bir bölgesinde bununla karşılaşmak olağandı. Dinî kimlikleri ile hem toplumu hem de eğitim kurumlarını tekelinde tutmak isteyen mutaassıp zihniyetin güçlü kalması ve iktidarlarının sürekliliğini sağlaması, Ceditçilerin başarısızlıkları ve engellenmeleriyle doğrudan ilgiliydi.

1905-1906 yıllarında Çin hükümeti Doğu Türkistan'da mektepler açıp burada yaşayanlara Çince öğretimi için muallimler gönderse de bu girişime Müslümanlar tarafından ilgi gösterilmemiştir. Çok az katılanın olduğu bu okullara yönelik ilgisizliğin ilk nedenini alfabenin zorluğu

oluşturmaktadır. İkinci neden ise daha çok din dilinin öğrenilmesinin gerekli olduğunun düşünülmesidir. Bu düşünce yeni usulde okulların açılmasıyla değişime uğramaya başlarken bir başka engel daha kendisini göstermektedir. Bu da mekteplerin herhangi bir alt yapısının olmayışıdır; ana dilde eğitim verilememekte, nicelik ve nitelik yönünden uygun öğretmenler bulunmamaktadır (Yauşef 1915e: 3). Diğer taraftan zenginler ve halk tarafından da yeterli destek alınamamakta, verilen eğitim de zamanın çok gerisinde kalmaktadır. Nitekim 1914’de Hoten’de açılan usûl-i cedit okulu çok başarılı olmasına rağmen maddi destek sağlanmadığı için kapatılmaktan kurtulamamıştır (Yauşef 1915f: 4).

2. Çin Yönetimi Tarafından Yapılan Baskılar

Doğu Türkistan Türkleri yirminci yüzyıl başlarında, Çin yönetiminin siyasi, demografik ve hukuki baskılarına maruz kaldılar.

Urumçi’ye bağlı Kumul şehrindeki Müslümanların şehir yöneticileri tarafından sömürüldüğü, hukuki hakların kullanılmasında problemler yaşandığı ve mahkemelerin tarafı olduğu anlaşılmaktadır. 1907’de bu şehirden yazılan bir mektupta, Kumul şehri Müslümanlarının düşük ücretlerle çalıştırıldığı, hayvanlarının ve arazilerinin değerinden aşağı fiyatlarla ellerinden alındığı ve buna karşı gelenlerin tutuklandığı hatta zorla eşlerinden boşandırıldıkları aktarılmaktadır. Müslümanların, yaşananlar karşısında Kumul ve Urumçi mahkemelerine yaptıkları başvurular ise sonuçsuz kalmış hatta başvuru sahipleri hapse atılmışlardır (Sadıkoğlu 1907: 4). Yine hükümetin İli başta olmak üzere bütün Gulca eyaletinde demografik yapıyı kendi lehine çevirmek için göç politikası izlediği haber edilmektedir. Bunun nedeni bölgenin Çin hakimiyetinden çıkmasını engellemek ve Rusya’ya karşı bir tampon bölge oluşturmaktır. Hatta bu amaçla bölgeye askerî birlikler de yerleştirilmiştir (İsimsiz 1911: 2). Bazen yapılan baskıların cinayetlere kadar götürüldüğü görülmektedir. Bu konuda çıkan haberde bölgedeki Müslümanları-Türkleri, Rusya hâkimiyeti altına sokmanın daha iyi olacağı yazılmış ve ahalinin de kendi istekleriyle Rusya’ya katılacağı ifade edilmiştir. Çin tarafından yapılan baskı da bunun nedeni olarak gösterilmiştir (İsimsiz 1912: 2). Tabii ki, bu teklif yazarın Rus tebaası olmasından kaynaklanıyordu.

1912’de Kaşgar’da yaşayan Türkler ve diğer Müslümanlar tarafından hükümetten bazı taleplerde bulunulmuştur. Dile getirilen taleplerin Doğu Türkistan’ın genel ihtiyaçlarını yansıttığını söylemek mümkün olup bu talepler onların eksikliklerini ve bir yönü ile de ugradıkları baskıları özetler niteliktedir. Bunları şöyle ifade etmek mümkündür: İnanç hürriyeti ve dinî idarenin kurulması, din adamlarının askerlikten muaf tutulması, vakıf işlerinde serbestlik, seyahat ve giyim özgürlüğü, siyasi eşitlik, basın ve yayın serbestliği, kamusal alanda ve eğitimde eşitlik, askere alınan Müslümanların dinî ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda gerekli kolaylıkların sağlanması (İsimsiz 1912: 1). Bu taleplerin tam olarak karşılık bulduğunu söylemek zordur. Daha Çin İhtilali sırasında baskılar devam etmekteydi. Nitekim İli muhabiri tarafından bölgedeki usûl-i cedit okullarının, 3 ay boyunca İli’yi idare eden Mançulara mensup “Ci Cangcu” adlı bir yönetici tarafından ihtilal yuvası oldukları gerekçesiyle kapatıldığı yazılıyordu (K. 1911: 3).

3. Dinî İdarenin Kurulması Yönünde Talepler ve Din Adamları

Doğu Türkistan için dinî bir idarenin kurulması talebi, burada sakin Türk ve Müslüman ahalinin sadece bu alandaki ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili değildi. Dinî bir idare demek aynı zamanda hukuki, askerî, siyasi ve eğitim işlerinin de kontrol edildiği bir kurum anlamına gelmekteydi. Yukarıda da görüldüğü üzere 1912’de bazı talepler dile getirilmişti. Gazetenin muhabirlerinden Nüşirvan’a göre kurulacak dinî idare; açık fikirli din adamları ve öğretmenlerin yetiştirilmesi, medrese ıslahı, Kaşgar, Yarkent, Hoten, Aksu, Kuça ve Turfan şehirlerinde usûl-i cedit okullarının açılması, hâlihazırda buralarda öğretmen yetersizliği olduğu için dışarıdan öğretmenlerin getirilmesi, dârümuallimîn kurulması, iptidai mekteplerin sayılarının artırılması ve bir kısmının rüştiye ve idadiye dönüştürülmesi, kız çocukları için mekteplerin kurulması, matbaanın açılması, ana dilde dinî ve millî ders kitapları ile gazetenin çıkarılması, kadınların toplumsal alanda ezilmesinin önüne geçilmesi için tedbirler alınması ve yetimler için terbiye

haneler açılması ile ilgilenmeliydi (Yauşef 1915g: 2). Yapılacak düzenlemeler, onların hâlihazırdaki hayatlarının ve geleceklerinin iyileştirilmesi ile bağlantılı görülmekteydi. Bu çerçevede Nuşirvan Yauşef, 1915 yılına ait bir yazısında, dinî idarelerinin olmamasının, dinî ve millî hayatın gelişmesine mâni olduğunu ifade etmekte ve bu yüzden Rusya Müslümanlarınkine benzer bir idarenin kurulması gerektiğini belirtmektedir. O, idarenin öncelikle Doğu Türkistan’da kurulması gerektiğini düşünmekte ve gerekçesini şöyle açıklamaktadır: “Bu işin, ilk önce Türkistan Çin’inde başlatılması gerekmektedir. Çünkü burada yaşayan halkın tamamı Müslüman, ikincisi hepsi bir dilde, bir şivede konuşuyor, üçüncüsü buranın halkı Çin’in en geride kalan halkını oluşturuyor” (Yauşef 1915g: 1). Nuşirvan’ın fikirleri oldukça önemli olduğu kadar kendisinin beslendiği kaynağı da merak ettirmektedir. Yauşef, Ufa doğumlu olup eğitim hayatı İdil-Ural Türklerinin tam da en verimli dönemine denk gelmiş ve bölgedeki yenileşme faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Onun bu şansı, kendisini Doğu Türkistan’a kadar ulaştıracak olan eğitim seyahatine büyük bir tecrübe olmuştur. Bu nedendir ki, bölgede gördükleri eksikliklere, zamanında Rusya Türklerinin geçirmiş olduğu tecrübelerle dayanarak çözüm yolları aramış ve seçenekler sunmuştur (Akdoğan 2021: 7).

Dinî idarenin kurulması yönünde taleplerde bulunulsa da Vakit Gazetesi’nin verdiği bilgiler, din adamlarının yeterli bilgi ve bilinç düzeyinde olmadıklarını ortaya koymaktadır. 1908 yılına ait bir haberde çoğunun ibadetlerin yerine getirilmesinde yetkin olmadıkları, bazılarının harfleri dahi bilmediği, imamlar ve müezzinler arasında adını yazacak kişilerin çok az olduğu ve mekteplerden okuma-yazma öğrenmeden çıktıkları haber verilmektedir (İsimsiz 1908: 4). Mektebe-i Harbiye’den mezun olduktan sonra, Balkan Savaşları’nda Kırkkilise ve Çatalca Muharebelerinde bulunmuş ve gazi olmuş Muhammed Dursun Efendi, Gulca Müslümanlarının cahilliklerini ve aralarındaki mutaassıp din adamlarını eleştirmektedir. Yeni bir şeye veya herhangi bir yenileşme hareketine karşı bu kişilerin yaptıklarının sadece “bu iş şeriata hilaf” demekten ibaret olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde Türkiye’de eğitimini tamamlayarak memleketine dönen Masum Efendi, zor da olsa bir kütüphane açmayı başarmış, fakat mutaassıp zihniyet tarafından hükümete şikâyet edilmiştir. Bununla birlikte bazı pozitif gelişmeler de yaşanmaktadır. Muhammed Dursun Efendi, hâlihazırda (1913) İstanbul’da 15 Doğu Türkistanlı öğrencinin Mekteb-i Harbiye ve Darülfünununun farklı şubelerinde eğitimlerine devam ettiklerini haber vermektedir (Ahmedi 1913: 3). Yine Gulca’da Musabayef kardeşler tarafından usûl-i cedit okulu tesis edilmiş ve dışarıdan öğretmenler getirilmiştir. Öğrenciler arasında yazmayı öğrenenler olduğu gibi dinî dersler konusunda da başarı yakalandığı aktarılmaktadır (Selim 1908: 3-4).

4. Ekonomik Hayat, Kadınlar ve Matbuat

Doğu Türkistan, İpek Yolu’nun önemli şehirlerini içerisinde barındıran, ticaret alanında mahir bir coğrafyadır. Fakat burada asıl üzerinde durulması gereken, Doğu Türkistan Türklerinin bu alandaki ağırlıklarının ne olduğu sorusudur. Çalışmanın sınırları dahilinde Vakit Gazetesi’ne bu konuyla ilgili bazı haberler ve yazılar iletilmiştir. Öncelikle ifade edilmelidir ki, bölgede Tatarların oldukça başarılı olduklarını söylemek mümkündür. Gulca şehri Tatarların önemli yerleşim ve ticaret sahalarından birisini oluşturmaktaydı. Bu anlamda Taceddinof Kardeşler, Yauşef Kardeşler, Tiyan-şan Şirketi ve Fahreddinov Biraderler gibi tüccarlar ticari faaliyetleri ile öne çıkmış isimlerdir (Kurbangaliyef 1915: 1). Doğu Türkistan’da Rusya’nın özellikle ticari anlamda büyük bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Merkezi Çin’in bölgeye uzak olması ticaret mallarının taşınmasına zorluk teşkil etmekte ve bu da ürün fiyatlarının yüksek olmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bu durum Rusya için bir fırsat yaratmaktadır. Böylece, Doğu Türkistan’ın Müslüman Türk nüfusu göz önüne alındığında, Rusya Müslümanlarının bölgedeki ticarete önemli rol oynadıkları daha net anlaşılmaktadır (Yauşef 1917: 4).

Rusya Müslümanları ve Ruslar, İli’deki Müslüman Türkler ile yoğun bir ticari ilişki içerisindeyler ve bundan kaynaklı olarak şehirde Tatar-Rus Ticaret Cemiyeti kurulmuştur (1911). Her ne kadar İli’de Müslümanlar ticarete hâkim olsalar da eğitim ve yenileşme konusunda zamanın gerekleri ile yaşamaktan uzaktırlar. Bölgenin Rusya ile yoğun ilişkilerine rağmen, İli’de faaliyet gösteren tüccarların çoğunluğu Rusça veya Çince öğrenimini gereksiz ve boşa harcanmış

zaman olarak düşünmektedirler (Şihof 1912: 2-3). Bölgedeki en büyük problemlerden birisini Çin parasının sürekli olarak değer kaybetmesi oluşturmaktadır (Şihof 1912a: 4). 1914 yılında Doğu Türkistan'da sanayi, zanaat ve ticaret alanlarında ilerleme sağlanması adına Kaşgar, İli, Urumçi, Aksu bölgelerinde bankaların kurulması ve yetkililerin Müslümanlardan olması kararlaştırılmasına rağmen özellikle mutaassıp Kaşgar mollaları, halkı da kışkırtılarak, böylesi bir girişimin Müslümanlarca kabul edilmesinin mümkün olmadığını belirtmişler ve şeriatın bu girişime izin vermediği yönünde açıklamalar getirerek bu işin yapılmasına izin vermemişlerdir (Yauşef 1915h: 3).

Kadınların durumları konusunda Doğu Türkistan'ın şehirli ve köylü ahalisi arasında farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Kırsal kesimde erkek ve kadınların sorumlulukları paylaştıkları, iş bölümü yaptıkları görülürken şehirlerde, kadınların toplumsal hayattan tecrit edildiği, onların yıkılması zor mutaassıp duvarlar arasında kaldığı belirtilmektedir. Kadınlar, eğitim konusunda da oldukça geri olup, çoğunluğu yazı dahi bilmemektedirler. Zengin ailelere mensup kadınlar için de aynı durum geçerlidir. Kız çocukları da çok küçük yaşlarda 15-16 yaşlarında evlendirilmektedir. Bu durum eğitimsiz, bilgisiz bir neslin ortaya çıkmasına da neden olmaktadır (İzmailof 1914: 1). Kadınların özellikle sefalet içerisinde olduklarını, boşandıktan sonra kendilerine nafaka verilmediği, bu konuda din adamları olarak bilinen kişilerin de sessiz kaldıkları aktarılmaktadır. Bu durum, kadınları, çok düşük ücretlerle kötü çalışma şartlarını kabul ederek geçimlerini sağlamaya mecbur kılmaktadır (Nuşi 1917: 1).

Kıtay Müslümanları" adı gazetenin muhabiri Ahmedi tarafından yazılan bir makalede, matbuat alanındaki durumun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Buradan anlaşıldığına göre Doğu Türkistan'ın da içerisinde olduğu Çin genelinde Müslümanlar, matbuat alanında oldukça zayıf durumdadırlar. Dinî ve millî anlamda herhangi bir yayın organları olmadığı gibi yine bu alanlarda kitap basımı da çok kısıtlıdır. El yazması geleneği hâlâ devam etmekte ve din adamlarının bu konuda muhalif kanatta oldukları görülmektedir. Matbu eserlere yönelik bu bakış açısı, bu eserleri okumanın doğruluğu ve yanlışlığı konusunda tartışmalara neden olmaktadır. Özellikle mescit yanlarında el yazması kitaplar üreterek hayatını kazanmaya çalışanlar, matbu kitaplara karşı çıkmakta, gelirlerinin kesileceğini düşünmekte ve hatta daha ileri giderek bu kitapları okumanın şeriat nazarında doğru olmadığını savunmaktadırlar. Onlar, sadece kendi iddialarının arkasında durmakla yetinmemişler, halkı da bu çizgide tutmaya çalışmışlardır. Bu nedenledir ki, Türkiye'de eğitimini tamamlayan ve vaizlik yapan Seyit Tahir Efendi, Arap harfleri ile basım yapacak bir matbaa kurmak istemiş ise de halkı buna razı edememiştir. Fakat hükümet tarafından basın alanında destek almayı başararak yarısı Arapça ve yarısı Çince olan bir dergi çıkarmaya muvaffak olmuştur (Ahmedi 1913: 3).

Sonuç

Bu çalışmanın sınırları çerçevesinde Vakıf Gazetesi üzerinden Doğu Türkistan'ı bir bütün olarak ortaya koymak elbette imkânsızdır. Fakat her bir alandan verilen örneklerle genel durumu gün yüzüne çıkarmaya çalışmak bir dereceye kadar mümkün olabilmiştir. Bununla birlikte Vakıf Gazetesi temele oturtularak bina edilen bu incelemenin, Ceditçi hareketin ve bu dönemde Türk dünyasının önemli bir parçası olan Doğu Türkistan'ın yirminci yüzyıl başındaki durumunu gözler önüne sermek adına küçük de olsa bir katkı sunma gayreti içerisinde olduğunu ifade etmeliyim.

Doğu Türkistan'dan Vakıf Gazetesi'ne gönderilen haber ve makalelerden anlaşıldığı kadarıyla, Ceditçi hareket her ne kadar farklı coğrafyalarda eş zamanlı olarak ortaya çıkmasa da ortak olan şey din adamlarının tutuculuğunun yüksek bir seviyede olmasıdır. Kazan, Kırım ya da Buhara, neresi olursa olsun, Ceditçi hareketin toplumsal alanda yüksek veya düşük şekilde kabul görmesi bir yana, din adamlarının medreselerde ve toplumsal hayatın farklı alanlarında tekelliğini koruyor olması bir gerçektir. Bu durum Doğu Türkistan'da Ceditçi hareketin ortaya çıktığı diğer alanlardan daha katı şekilde seyretmiştir denilebilir.

Doğu Türkistan'daki yenileşme sürecinin, Ceditçi hareketin etkin olduğu diğer sahalara göre daha zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Hem yenileşmeyi yürüten kadronun eksikliği hem de toplumun fikri

gelişim yönünden zayıflığı açıkça ortadadır. Bu durumun nedenleri arasında özellikle finansal yönden yeterli desteğin alınamaması önemli bir faktör olarak kendisini göstermektedir. Eğer Doğu Türkistan, bu alanda Kırım, Orenburg ya da Kazan gibi şehirlerle karşılaştırılırsa bahsedilen tablo daha net anlaşılacaktır.

Bir başka sonuç, eğitim kurumlarının pek çok yönden yetersiz oluşudur. Bölgenin önemli şehirlerinde yer alan medreselerin hem fiziksel hem de verilen dersler ve idare yönünden yetersizliği ortadadır. Elbette bu durumun değişmesi için mücadele eden aydınlar ve eğitim kurumları mevcut olsa da bir bütün olarak, bu geride kalmışlık tablosunun değiştiğini söylemek mümkün görünmemektedir.

Kırsal ve kentsel yaşam alanlarında küçük farklılıklar olsa da kadın sorunu, Türk dünyasının diğer parçalarında olduğu gibi Doğu Türkistan'da da vardır. Bu konuda Vakı'te çok az sayıda verinin bulunması da bunun bir kanıtı olabilir. Zira Vakı'tin, kadınların her alanda gelişmesi gerektiğini öne süren ve bu konuda gayret gösteren bir yayın organı olduğu düşünülürse, bu alanda Doğu Türkistan'da yaşanan en küçük bir gelişmenin dahi gazetenin ilk sayfalarında kendisini göstermesi beklenirdi. Basın ve yayıncılık konusunda da Doğu Türkistan Türkleri Kırım, Kazan veya yenileşme hareketlerinin ortaya çıktığı diğer merkezlere göre geride kalmış bir coğrafya olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun en önemli nedenlerini; mutaassıp zihniyetin varlığı, bu alanda tecrübe sahibi yeterli insan kaynağının olmaması ve en önemlisi gerekli finansal kaynaklardan yoksun olmaları oluşturmaktadır.

Kaynakça

- AHMEDİ, G. (1913). "Kıtay Müslümanları", *Vakit*, 1302: 3.
- AHMEDİ, G. (1913). "Kıtay Müslümanlarında Matbuat", *Vakit*, 1305: 3.
- AKDOĞAN, M. G. (2021). *Orenburg'da Çıkan Şûrâ Dergisinde (1908-1917) Türkistan*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi.
- DENİSOV, D. (2013). "Orenburg". *İstoriya Tatar*, VI, Kazan: İstitut İstorii im. Ş. Mardjani, 79.
- EMET, E. (2021). "Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Ceditçi Abdülkadir Damolla", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2: 130.
- İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: IV Eğitim Yazıları (2017). Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- H.K. (1911). "İli Vilayeti Vakaları", *Vakit*, 911: 3.
- Hadim'ül Ulema-i Abdülhak Muhammed Sadıkoğlu. (1907). "Çin Müslümanlarının Ahları", *Vakit*, 251: 4.
- Halis Ahund bin Adil. (1906). "Yarkenden", *Vakit*, 92: 5.
- İBRAHİM, A. (2017). *Tercüme-i Halim Ya Ki Başıma Gelenler*, haz. İsmail Türkoğlu, Mac Medya: İstanbul.
- İNAYET, A. (2012). "Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri", *Türkiz*, 17: 199-214.
- İsimsiz. (1911). "Garbî Kıtay Müslümanları ve Moğolistan", *Vakit*, 774: 2.
- İsimsiz. (1912). "Kıtay Müslümanlarının Talebi", *Vakit*, 976: 1.
- İsimsiz. (1908). "Kıtay", *Vakit*, 394: 4.
- İsimsiz. (1912). "Türkistan Şarkı Meselesi". *Vakit*, 1001: 2.
- İZMAİLOF, Ş. (1915). "Türkistan Çin'inde Hatunlar", *Vakit*, 1791: 1.
- KAŞGARLI, R. A. (2014). "Çağdaş Uygur Edebiyatı ve Onun Geleceği", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 3: 129-145.
- KURBANGULİYEF, A. (1915). "Gulca Ahvalinden", *Vakit*, 1750: 1.

- Muhbir. (1915). “Kaşgar’da Mektepler Hali”, *Vakit*, 1860: 2.
- Nuşi. (1917). “Kıtay Türkistanında Hatun-Kız Hayatı”, *Vakit*, 2167: 4.
- Rahim, G. (1915). “İdareye Gelen Mektup”, *Vakit*, 1860: 2.
- Selim. (1908). “Kıtay Hükümetine Tabi Olan “Gulca” Şehrinin Ahvalı”, *Vakit*, 312: 3-4.
- ŞEHİD, B. (1914). “Kıtay Müslümanları”, *Vakit*, 1602: 1.
- ŞİHOF, M. (1912). “İli Vilayeti Ahvalı”, *Vakit*, 1042: 2-3.
- ŞİHOF, M. (1912). “İli Vilayeti Ahvalı”, *Vakit*, 1063: 4.
- Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Beka. (2000). Haz. R. R. Gainanov, R. F. Mardanov, R. N. Şakurov. Kazan: İzdatelstvo Millî Kitap.
- REMİEF, İ. (1926). Vakıtlı Tatar Matbuatı (1905-1925). (Yer ve Yayın Bilgisi yok)
- TAYMAS, A. B. (1966) *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- TURSUNOF, N. (1914). “Kıtay Türkistan’ındaki Müslümanlar”, *Vakit*, 1420: 2.
- YAUŞEF, N. (1915). “Hoten (Kıtay)’da Mektep Açılı Tarihi”, *Vakit*, 1927: 4.
- YAUŞEF, N. (1915). “Kaşgar Medreseleri”, *Vakit*, 1820: 2.
- YAUŞEF, N. (1915). “Kıtay Müslümanları Halinden”, *Vakit*, 1884: 3.
- YAUŞEF, N. (1917). “Kıtay ve Rus Türkistanları Arasındaki Münasebet”, *Vakit*, 2156: 4.
- YAUŞEF, N. (1915). “Türkistan Çini Müslümanları Halinden”, *Vakit*, 1816: 3.
- YAUŞEF, N. (1915). “Türkistan Çini Müslümanları ve Mektep”, *Vakit*, 1892: 1.
- YAUŞEF, N. (1915). “Türkistan Çininde Seyahat”, *Vakit*, 1908: 3.
- YAVUŞEF, N. (1915). “Kıtay Müslümanları İçün İdare-i Şeriyeler Kirekliği”, *Vakit*, 1745: 2.
- YAVUŞEF, N. (1915). “Kıtay Müslümanları İçün İdare-i Şeriyeler Kirekliği”, *Vakit*, 1745: 1.

Kuşak ve Yol Projesi ile Küresel Ağ Geçidinin Karşılaştırmalı Analizi ve Orta Asya'ya Etkileri

Comparative Analysis of the Belt and Road Project and the Global Gateway Project and Their Impact on Central Asia

Burulkan ABDİBAİTOVA PALA*

Öz

Bu bildiri Çin'in Kuşak ve Yol (KYG) projesi ile Avrupa Birliği'nin Küresel Ağ Geçidi (KAG) projesinin literatür taraması araştırma yöntemi ile karşılaştırmalı analizine odaklanılmaktadır.

2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Asya ile Avrupa arasında önemli ticaret hattı olan İpek Yolu'nun modern versiyonu 'Kuşak ve Yol Girişimi'ni açıklamıştır. Bu açıklamaya göre, karadan ve denizden olmak üzere üç kıta arasında çifte koridor oluşturulacaktır. Söz konusu proje, katılımcı ülkeler arasında ulaşım altyapısını geliştirmek ve ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkileri güçlendirmeyi hedeflemektedir. Proje kapsamında demir, kara ve dijital bağlantılar, köprüler, petrol ve doğal gaz boru hatları, lojistik üsler, enerji santralleri, hava alanları ve limanlar gibi büyük tesislere yatırımlar yapılmaktadır. Projenin maliyetinin 1.3 milyar doları bulacağı tahmin edilmektedir.

Diğer yandan, 1 Aralık 2021 tarihinde Avrupa Komisyonu, 2021 ve 2027 yılları arasında 300 milyar avruluk kamu ve özel altyapı yatırımı harekete geçirmeyi hedefleyen Küresel Ağ Geçidi adlı uluslararası bir altyapı projesini açıkladı. Duyuruda Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'nden bahsedilmese de proje şimdiden Avrupa'nın, gelişmekte olan ülkelerdeki altyapı projelerini finanse etmek için 2013 yılında başlatılan ancak eleştirilenlerin alıcıları borç tuzağına düşürdüğünü söylediği BRI'ye meydan okuma çabası olarak görülmektedir.

Bildiri bu iki proje arasındaki farkların neler olduğu ve AB'nin planının Çin'i yakalayacak kadar iddialı olup olmadığı araştırılacak ve söz konusu projelerin Orta Asya'daki gelecekteki rekabet gücünü tespit etmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelime: Çin, Kuşak ve Yol projesi, Avrupa Birliği, Küresel Ağ Geçidi projesi, Orta Asya, Jeopolitik.

Abstract

This paper focuses on the comparative analysis of China's Belt and Road Initiative (BRI) project and the European Union's Global Gateway project through a literature review research method.

In 2013, Chinese President Xi Jinping announced the 'Belt and Road Initiative', a modern version of the Silk Road, an important trade route between Asia and Europe. According to this announcement, a double corridor will be established between three continents, by land and sea. The project aims to develop transport infrastructure among the participating countries and strengthen political and economic relations between them. Within the scope of the project, investments are being made in major facilities such as rail, road and digital connections, bridges, oil and gas pipelines, logistics bases, power plants, airports and harbours. The cost of the project is estimated to reach 1.3 billion USD.

On the other hand, on 1 December 2021, the European Commission announced an international infrastructure project called the Global Gateway, which aims to mobilise €300 billion of public and private infrastructure investment between 2021 and 2027. While

* Sahipkiran Stratejik Araştırmalar Merkezi (SASAM), Dr., burulkanapala@gmail.com. ORCID ID: 0000-0003-4836-5837.

China's Belt and Road Initiative was not mentioned in the announcement, the project is already seen as Europe's attempt to challenge the BRI, launched in 2013 to finance infrastructure projects in developing countries, which critics say has led recipients into a debt trap.

The paper will explore what the differences are between the two projects and whether the EU's plan is ambitious enough to catch up with China's, and will try to identify the future competitiveness of these projects in Central Asia.

Key Words: *China, Belt and Road project, European Union, Global Gateway project, Central Asia, geopolitics.*

0. Giriş

Çin tarafından 2013 yılında başlatılan KYG günümüzde Çin'in dış politikasının merkezî bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Çin, geniş krediler ve yatırım girişimleri ile dünyaya yayılarak, özellikle gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere tüm Çin'in politik ve ekonomik nüfuzunu genişletmeye devam etmektedir.

Aynı zamanda girişimin etkisi, yayılımı, kapsamı ve içeriğiyle ilgili eleştiriler mevcuttur. Kolay kredilerin belirli ülkeleri borç tuzağına çekmek için bir av olarak kullanılıp, bu ülkelere kredi sunmanın bir aracı olduğuna işaret etmektedir. Çin tarafından verilen kredilerin ödenmemesi durumunda borçlu ülkelerin kaynaklarını teminat olarak kullanması, makul olmayan sözleşme koşullarını dayatması, sözleşme müzakerelerinde şeffaflık eksikliği ve gizlilik gibi durumlar dolayısıyla KYG eleştirilmektedir.

2021 yılında ilan edilen AB'nin KAG projesi Çin'in KYG projesinden duyulan rahatsızlığın tezahürüdür. Çünkü Batı uygarlığı, yani ABD, İngiltere ile AB ve NATO gibi devletler/uluslararası örgütler artık Çin gerçeğiyle yüzleşmek bir yana Avrupa kıtasına dayandığını görmekteler. Bundan dolayıdır ki, AB, kuruluşundaki gibi güçlü yanı olan ekonomik argümanlarla böyle bir projeye girişmiştir. Söz konusu proje, ortak ülkelerin ihtiyaçlarını dikkate alarak ve yerel topluluklar için kalıcı faydalar sağlayarak sürdürülebilir ve yüksek kaliteli projeler sunmaya odaklıdır.

AB'nin şeffaflık ve değerlere bağlı KAG projesi Çin'in KYG'sinden farklıdır, özellikle Çin kredileriyle boğuşmak istemeyen, ancak altyapısını geliştirmek isteyen ülkeler için bir alternatif sunmaktadır. Alternatif sunmasına Çin'in ekonomik, sosyal, politik ve diplomatik olarak elde ettiği nüfuz ve bu nüfuzu nasıl kullanacağıyla ilgili artan endişeler etkili olmaktadır. AB, bu endişeler karşısında KYG'ye yanıt olarak ve alternatif yaratarak KAG projesini ilan etmiştir.

Çalışmada KYG ve KAG projeleri incelenmiş ve Orta Asya ülkelerine etkileri ele alınmıştır. Söz konusu iki projenin birbirini tamamlayıcı nitelikte olması gerektiği yönünde fikirler üretilmiştir.

1. Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi (KYG)

Tarihî İpek Yolu'nu yeniden canlandırmayı amaçlayan KYG, dünya çapında en çok tartışılan konular arasında yer almaktadır (Kliem 2021; Laurelle 2018). Özellikle 2016 yılında Çin'in resmî gazetesi *People's Daily*'de en çok makaleye konu olmuştur (Rolland 2017). Teorik olarak yaklaşık 60 ülkeyi kapsayan proje, Çin'i yeni kıta ve deniz altyapısı yoluyla dünyanın geri kalanına bağlama fikrini taşımaktadır. Söz konusu girişim Çin'in yumuşak gücünün, "barışçıl" ve "çok taraflı" yükselişinin yeni bir tezahürüdür.

Çin'in cömert bir donör ve yatırımcı ülke olarak rolüne ilişkin retoriğe rağmen, KYG Çin'in iç ekonomik sıkıntılarına bir yanittir. Çin üretiminin düşük maliyetli bir modelden ("Made in China") katma değerli bir üretim modeline ("Created by China") geçmesi için hizmet etmektedir. Ayrıca KYG, hayati bir güvenlik boyutunu, yani ABD'nin Asya-Pasifik bölgesine

yeniden odaklanmasına ve Güney Çin Denizi'ndeki gerilimin yeniden canlanmasına karşılık Çin'in kıtayı kademeli olarak "güvenlikleştirmesini" içermektedir (Laurelle 2018: 11).

KYG iki büyük hattın oluşmaktadır. Kara hattı olarak Urumçi-Tahran-İstanbul hattını izleyen "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı" ve denizde Gwadar-Kenya-Cibuti-Pire hattını izleyen "21. Yüzyılda Deniz İpek Yolu"dur. Böylece Avrupa'ya yapılan ticarete nakliye süresini kısaltmanın hesaplarını yapan Pekin aynı zamanda Çin-Pakistan ekonomik koridoru ile Malakka boğazına olan bağımlılığını azaltmaya çalışmaktadır. KYG aslında demiryolu hatları etrafındaki lojistik meselelerle sınırlı değildir. Bunun tutarlı, dinamik ve bütüncül bir strateji olduğu varsayılmaktadır, yani, siyasi ve lojistik meseleleri ekonomik çıkarları tamamlayıcı niteliktedir (Duarte 2018: 15).

Çin, ulusal çıkarlarını korumak için kendi iç çabalarını uluslararası düzeyde KYG'nin geliştirilmesine odaklanmaktadır. Bu bütüncül bir güvenikleştirmedir, çünkü Çin'in çeşitli eyaletleri daha yüksek bir hedefe ulaşılması için kendi bireysel yöntemleriyle katkıda bulunmaya çağrılmaktadır. Bu hedef, Çin'in içinden başlayan, Çin'in çevresine uzanan ve giderek dünyanın diğer köşelerine doğru genişleyen bir projeden oluşmaktadır. Doğu-Batı koridorlarının yeniden canlandırılması böylece siyaset, ekonomi, askerî güç ve yumuşak güç alanlarında çoklu güvenikleştirmeler gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır (Duarte 2018: 11).

2. KYG'nin Orta Asya'daki Etkisi

Lojistik düzeyde, KYG'nin etkileri Orta Asya'yı Doğu ve Batı arasında bir geçiş alanı yaratması açısından olumludur. Uygulamada, demiryolu ağları deniz yollarına önemli bir lojistik alternatiftir ve Çinli şirketlerin ürünlerini Avrupa ve Orta Asya pazarlarına daha etkin bir şekilde dağıtmalarına yardımcı olacaktır (Sahbaz 2014: 1-8; Duarte 2018: 13). Ancak güzergâhtaki farklı demiryolu gabarileri (ölçü), verimliliği etkilemektedir. Dolayısıyla, demiryolu hatlarındaki çeşitli gabarilerin standartlaştırılması, güzergâh boyunca gümrük anlaşmalarının basitleştirilmesi ve ek maliyetleri azaltmak için sınır kontrol noktalarında yolsuzlukla mücadele için etkin bir çaba sarf edilmesi gerekmektedir (Duarte 2018: 14).

Demir İpek Yolu gibi Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru (CPEC)'de Orta Asya ve Sincan'ın kalkınması için çok önemli bir bileşendir. Gwadar, batı ve güney Çin'e karadan bağlantıları olan Hint Okyanusu limanlarından biridir ve Pekin'in "Malakka İkilemi"nden kaçınmasına yardımcı olabilir. Pakistan böylece Çin'e Gwadar üzerinden bir ticaret ve enerji koridoru sağlayabilir. Çin, Gwadar'ın kendisi için olduğu kadar İslamabad ve Orta Asya için de bir kazan-kazan sonucu yaratabileceğini iddia etmektedir. CPEC, ekonomik güvenikleştirmenin yanı sıra Sincan'ın fiziksel/askerî olarak da güvenikleştirilmesini öngörmektedir (Duarte 2018: 15).

Orta Asya'da su yönetimi büyük bir sorundur. Çin, Sincan'daki enerji açığını kapatmayı amaçlamaktadır. Bunu sağladıktan sonra Tacikistan ve Kırgızistan'da üretilen fazla enerjiyi Afganistan, Pakistan, İran ve Hindistan'a satabilir. Bu hedeflere ulaşmak için Pekin, hidroelektrik santrallerinin inşasına ve elektriği hem bölgeye hem de ötesine dağıtması muhtemel yüksek gerilim hatlarının kurulumuna odaklanmaktadır (Wang 2015).

KYG'nin iletişim altyapısı kurmaya odaklanması, Orta Asya devletlerinin yüzyıllardır süregelen coğrafi engellerini aşmalarına yardımcı olabilir ve bu devletleri Avrasya'daki ticaret için transit ülkeler haline getirebilir. Diğer açıdan, Çin'in bölgeye altyapı projeleri için verilen yüklü kredilerin - finansal ve teknolojik bağımlılık yaratarak Orta Asya'yı bir Çin kolonisine dönüştürebilir. (Laruelle 2018 (ed.)).

ABD'nin bölgeye yönelik gelecekteki politikasının belirsizliği, Rusya'nın büyük altyapı projelerini finanse etme konusundaki isteksizliği ve Orta Asya ülkelerinin alternatif yatırım kaynaklarından yoksun olması, KYG'yi son derece önemli ve zamanlı kılmaktadır. Çin'in Orta Asya ülkelerine verdiği altyapı kredilerindeki istikrarlı artışla birlikte, Çin ticareti de bölgede genişlemiştir. Çin, Orta Asya'ya kredi vererek borçluların çıkarından ziyade kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını desteklemeyi amaçlamaktadır (Jaborov 2018: 34).

Çin kredilerinin Orta Asya’da ekonomik faaliyeti artırdığını ve ticaretin büyümesini kolaylaştırdığı açıktır. Ancak, ticaretin kolaylaştığı bir ortamda Çinli şirketlerin karşılaştırmalı üstünlüklerinin yerel şirketlerin rekabet gücünü yok etmesi ve Orta Asya’ya yönelik Çin ithalatı için daha fazla talep yaratmasıdır. Çin, ekonomik olarak güçsüz komşularına kredi sağlamaya istekli olduğundan, doğal olarak Orta Asya hükümetlerinin ana yatırım ortağı haline gelmiştir (Jaborov 2018: 34-35). Böylece, Çin kredilerinin mevcudiyeti Orta Asyalı elitlerin sorumluluk duygusunu hafifletmekte ve politikacıların borçlanma konusunda kendilerini giderek daha rahat hissetmelerine neden olmaktadır.

3. Avrupa Birliği’nin Küresel Ağ Geçidi Projesi

KAG, ortak ülkelerin ihtiyaçlarını dikkate alarak ve yerel topluluklar için kalıcı faydalar sağlayarak sürdürülebilir ve yüksek kaliteli projeler sunmaya odaklıdır. Bu proje, AB’nin ortaklarının toplumlarını ve ekonomilerini geliştirmelerine izin verecek, aynı zamanda üye ülkelerinin özel sektörünün yatırım yapması ve rekabetçi kalması için fırsatlar yaratırken, ayrıca en yüksek çevre ve çalışma standartlarının yanı sıra sağlam mali yönetimi de sağlayacaktır. KAG, AB’nin dünya çapındaki küresel yatırım açığını kapatmaya yöneliktir. 2021’den itibaren G7 liderlerinin küresel altyapı geliştirme ihtiyaçlarını karşılamak için değerlere dayalı, yüksek standartlı ve şeffaf bir altyapı ortaklığı başlatma taahhüdü ile uyumludur. Ayrıca BM’nin “2030 Gündemi ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri” ve Paris Antlaşması ile de tam olarak uyumludur. Proje, altı ilkeye dayalıdır; demokratik değerler ve yüksek standartlar, iyi yönetim ve şeffaflık, yeşil mutabakat ve eşit ortaklıklar, güvenlik odaklı ve özel sektör yatırımları hızlandırmak olarak sıralanabilir (European Commission 2021; Batı: 2022).

AB Komisyonu, sürdürülebilir bağlantı ve kaliteli altyapıya yapılacak yatırımların, AB çıkarlarını ve rekabet gücünü dünya çapında arttıracığı ve böylece AB’nin değer zincirlerinin çeşitlendirilmesine katkıda bulunacağı, ayrıca kritik hammaddeler dâhil olmak üzere stratejik bağımlılıkların azalabileceği görüşündedir. Bundan dolayıdır ki, KAG projesinin başarılı bir şekilde uygulanması için mevcut finansman yöntemlerini de çeşitlendirdiği gözlerden kaçmamaktadır. Yapılan açıklamada, projenin finansmanı, üye ülkelerden, ulusal kalkınma bankalarından, özel sektörlerden, Avrupa Sürdürülebilir Kalkınma Fonu, Avrupa Yatırım Bankası ve Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası olmak üzere AB finansman kuruluşlarından gelecek 135 milyar avroluk fon ve 145 milyar avroluk yatırımlardan oluşmaktadır. KAG projesinin finanse edilmesinde kamu ve özel sektör yatırımlarının güçlenmesine olanak tanıyan, 2021-2027 AB’nin Çok Yıllı Mali Çerçevesindeki yeni finansal araçlardan yararlanacak olmasıdır. AB Komisyonu, AB dışındaki pazarlarda ticaret yapan Avrupalı şirketlerin rekabet edebilirliklerini artırmak üzere yeni bir kredi tesisi de oluşturacağını belirtmiştir. Ayrıca KAG’nin stratejik olarak uygulanmasının önünü de açmaya yönelik stratejiler geliştirecektir (European Commission 2021).

4. Küresel Ağ Geçidi’nin Orta Asya’ya Etkisi

Sürdürülebilir bağlantı AB ve Orta Asya için yüksek bir siyasi önceliktir: AB’nin Avrupa ve Asya’yı Birleştirme Stratejisi (2018) üzerine inşa edilen bu strateji, aynı zamanda AB’nin 2019 Orta Asya Stratejisi ve 2021’de kabul edilen KAG stratejisinin de merkezi bir unsurudur (European Development Days, 2022). Avrupa Konseyi tarafından Ekim 2018’de kabul edilen AB’nin Avrasya için Bağlantılılık Stratejisi, Birliğin Çin’in KYG ile Avrupa ve komşu bölgelerde artan varlığına verdiği yanıttır. Bağlanabilirliğe yönelik “Avrupa” yaklaşımını “sürdürülebilir, kapsamlı ve kurallara dayalı” olarak tanımlarken, Çin uygulamalarında bu özelliklerin eksikliğini işaret etmektedir. Bu yeni yaklaşımın Avrupa politikalarını şekillendirmesi gereken bölgelerden biri olarak Orta Asya gösterilmektedir. Mayıs 2019’da kamuoyuna açıklanan bir diğer politika belgesi olan AB’nin yeni Orta Asya stratejisi, Orta Asya ülkeleriyle sürdürülebilir bağlantı konusunda ortaklıklar kurulmasına öncelik vermektedir (Kassenova 2019).

1990’larda hedeflenen siyasi ve ekonomik reformlar yerine, son yaklaşım iyi yönetişimi merkeze yerleştirmektedir. Bu da AB ile Orta Asya devletleri arasında daha yakın ilişkilerin geliştirilmesi için yeni fırsatlar yaratmaktadır ki bölgedeki tüm hükümetler buna destek verdiklerini ifade etmişlerdir. Ancak, stratejide belirtilen iyi yönetim standartları ile bölgedeki gerçekler arasındaki uçurum o kadar büyük ki, arzu edilen bağlantı bir dizi politika ve uygulama kopukluğu içinde dağılabilir (Kassenova 2019). Böyle bir başarısızlık Orta Asya devletlerini Çin’e daha fazla bağımlı olma riskiyle karşı karşıya bırakacaktır. AB ve Orta Asya ülkeleri arasındaki “sürdürülebilir bağlanabilirlik” ortaklığı, eğer gerçekleşirse, eksik olan bir yakınlık duygusu ve ortak bir kalkınma çerçevesi yaratacaktır.

Temmuz 2019’da Bişkek’te düzenlenen son AB-Orta Asya Bakanlar Toplantısı’nda Orta Asya hükümetleri sürdürülebilir bağlantıyı teşvik etmek için birlikte çalışmayı kabul etmişlerdir. Ayrıca 21 Haziran 2022’de Brüksel’de gerçekleştirilen Avrupa Kalkınma Günleri (EDD) 15. Oturumu Forumunda Orta Asya devletleri temsilcileri AB’nin KAG’ı desteklediklerini dile getirmişlerdir (Atjam 2022). Avrupa’nın altyapıya daha fazla yatırım yapmasını ve Çin’in artan etkisine karşı bir denge unsuru olmasını istemektedir.

Orta Asya’da sahadaki yönetim durumu ve bölgenin uluslararası ortamının karmaşıklığı göz önüne alındığında, AB’nin bağlantı stratejisinin başarılı bir şekilde uygulanması Herkülvari bir çalışmaya benzetilebilir. AB, Orta Asya’daki sivil toplumlarla sürekli olarak çalışmış ve sivil toplum grupları ve iş çevreleriyle ilişkiler geliştirmiştir. Bu güç ve kapasitelerden yararlanmada ne kadar başarılı olacağını zaman gösterecektir. Bir diğer belirleyici faktör de çabalarını desteklemek ve önerilen paketleri Orta Asya’daki ortak devletler için cazip hale getirmek için ne kadar mali kaynak ayırabileceğidir.

5. KYG ve KAG’nin Değerlendirilmesi

AB’nin gelişmiş altyapı bağlantı stratejisi genellikle Çin ile rekabet halindeymiş gibi gösterilmekte ve KAG’yi jeopolitik rekabetin bir aracı haline getirmektedir. Avrupa Komisyonu KAG’yi başlatırken Çin’den bahsetmemiştir. Ancak Komisyon’un sunuş şekli nedeniyle, gözlemler KAG’yi Çin’in KYG’ye karşı Avrupa’nın bir meydan okuması olarak yorumlamıştır. KAG, dijital ve ulaşım altyapısı, enerji üretimi ve iletimi ve sağlık projelerine yatırım yapmak üzere beş yıllık bir süre zarfında 300 milyar avroyu (yaklaşık 337 milyar dolar) harekete geçirmeyi hedeflemektedir (European Commission 2021). Daha küçük AB hibelerine ek olarak KAG, kurumsal harcamaların önemli miktarda özel sermayenin de önünü açacağı umuduyla finans kurumları ve kalkınma bankalarının ulusal ve AB kaynaklarından da faydalanmaktadır.

Eleştirmenler haklı olarak KAG’nin çoğunlukla mevcut programları yeniden paketlediğini ve yatırım miktarının Çin’in harekete geçirdiğinin çok altında kaldığını vurgulamaktadır. Ancak asıl sınırlama çerçevededir. Avrupa’nın özellikle sağlık altyapısına yaptığı yatırımlar anlamlı ve etkilidir. AB yatırımları, gelişmekte olan dünyanın büyük bölümünde ve orta gelirli ülkelerde sahada somut farklılıklar yaratmıştır (Kliem 2021).

Deniz aşırı altyapı yatırımları her zaman jeopolitiktir, yatırım yapan ülkenin kendi etkisini arttırmaya çalışırken diğerlerinin alanını en aza indirmeye çalışır. AB de doğal olarak kendi çıkarlarını ve rekabet gücünü geliştirmeye çalışmaktadır. Ancak Çinli eleştirmenler AB’nin amacının düşük gelirli ülkeleri desteklemek değil Pekin’e karşı koymak olduğunu iddia etmektedir (Kliem 2021). Aynı zamanda Avrupalı eleştirmenler Çin’in KYG’si çerçevesinde bazı ülkelerin kötü deneyimler yaşadığını iddia etmektedirler. Aslında, Avrupa ve Amerika’da KYG’nin etkisini abartan bir dizi kasıtsız veya kasıtlı yanlış anlamalar mevcuttur (Dinic 2022). KYG bir tehdit değil, aksine çoğunlukla faydalı ve yüksek talep gören bir projedir. Borç ve uygulamaya ilişkin sorunlar yaşanmıştır. Ancak pek çok orta ve düşük gelirli ülke için değer odaklı Batı yardımı cazip gelmemektedir. Onlar yatırım, iş ve ticaret fırsatları ve Pekin ile iyi ilişkiler peşindedir. Genel olarak KYG’ye olumlu bakılmaktadır (Kliem 2021).

Düşük kalite, ithal Çinli işçilerle ilgili sorular ve yetersiz mali ve ekolojik fizibilite çalışmalarıyla ilgili iddialarda doğruluk payı vardır. Ancak KYG artık on yıllık bir deneyime yaklaşmakta ve Çin, küresel yatırım projelerinde nispeten yeni olsa da, KYG'nin ilk aşamasından önemli dersler çıkarmış durumdadır. Çin, dünyanın en iyi ulaşım altyapısına sahip olduğunu iddia edebileceği yurtiçinde ve projelerin artık nicelik olarak azaldığı ve nitelik olarak arttığı yurtdışında fiziksel altyapı inşa etme konusunda çok deneyim kazanmıştır (Kliem 2021). Pekin aynı zamanda yerel ekonomi ve hassasiyetler konusunda giderek daha fazla empati göstermekte ve KYG büyük talep gören sürdürülebilir büyüme ve sağlık gibi yeni alanlara doğru ilerlemektedir.

KYG devlete ait ticari bankaları ve politika bankalarını harekete geçirirken, AB'nin özel sermayeden yararlanıp yararlanamayacağı belirsizdir. Altyapı projeleri maliyetlidir ve belirsiz getiriler sağlar. Ancak AB, Çin'i geride bırakmaya çalışmak ve düşük standartlardan yakınmak yerine, örnek teşkil ederek ve herkes için çitayı kademeli olarak yükselterek bir fark yaratabilir. Diğerlerinin aksine Çin, işbirliği yapma konusundaki istekliliğini defalarca vurgulamıştır. KAG Avrupa'nın KYG'ye meydan okuması değil, doğal bir tamamlayıcısı olmalıdır. Avrupa çeşitli ulusal ve uluslar üstü projeleri koordine etmenin ve sinerji yaratmanın yollarını bulmalı ve en iyi uygulamaları ve bilgileri paylaşmalıdır.

Sonuç

Hem Çin'in hem de AB'nin Orta Asya bölgesinin güvenliğini sağlamaya ve dış politika öncelikleriyle uyumlu hale getirmeye büyük ilgisi vardır. Ancak bu, her iki oyuncunun da KYG ve KAG çerçevesinde daha fazla fayda sağlamak için bölgede işbirliği yapamayacağı anlamına mı geliyor? Birlik, bölgede uluslararası normlara saygı, şeffaflık, insan haklarının desteklenmesi, sürdürülebilir kalkınma ve çevreye saygı gibi standartlarını güçlendirip uygularken Çin ile bir taahhüt arayışına girebilir. Bu, ülkelerin borçlarının artmasını önlemek ve bölgenin uzun vadeli güvenliğini garanti altına almak için çok önemlidir.

AB ve Çin için de faydalar sağlayacak olan bölgede ilgililerin etkileşim içinde olması ve birbirini tamamlayıcı nitelikte olması bölge için büyük bir fırsata dönüşecektir: Çin KYG projesini geliştirecek, Birlik Orta Asya ile bağlantı kuracak ve enerji pazarını çeşitlendirme potansiyeline sahip olacaktır. Orta Asya ise ülkelerinin ekonomilerini çeşitlendirebilecek ve sürdürülebilir ve çevreye saygılı bir şekilde iyi bir altyapı (KYG) elde edebilecektir (2019 Stratejisi).

Ancak, Çin ve Avrupa'nın bağlantı hedefleri benzer olsa da, farklı şekilde teşvik edilmektedir. Çin, KYG'yi geliştirdiği ülkelerin çevresel, sosyal ve siyasi sürdürülebilirliğini önemsememektedir ki bu da uzun vadede olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Ayrıca, AB stratejisinin yukarıdakilerin hepsini mümkün kılacak hırsı yoktur.

Orta Asya devletleri, AB ile sıkı ilişki kurarak uluslararası standartlara saygı duyan güvenilir bir ortak, bilgi paylaşan, bölgeye yatırım yapan ve uluslararası örgütlere erişimlerine yardımcı olan bir müttefik edinmiş olurlar. Kurallara ve şeffaflığa dayalı bu tür bir bölgesel işbirliği, uzun vadede devletlerin çıkarlarını uluslararası alanda savunma kapasitelerini güçlendirebilir. Avrupa'nın bağlantı standartlarını tehlikeye atmadan Çin'in yanı sıra bölgedeki diğer ilgili aktörlerle de bir taahhütte bulunmak Orta Asya ve AB için faydalı olacaktır.

Kaynakça

ATJAM, R. L. (2022). *The 15th Session of the European Development Days – Global Gateway*, Diplomat Magazine, 03.05.2022, Erişim tarihi: 03.09.2022, <https://diplomatmagazine.eu/2022/07/03/the-15th-session-of-the-european-development-days-global-gateway/>.

BAG, M. (2018). *Çin'in İpek Yolu projesi ticari mi zayıf ülkelere kurulan tuzak mı?*, Erişim tarihi: 26.08.2022, <https://tr.euronews.com/2018/09/02/cin-in-ipek-yolu-projesi-ticari-mi-zayif-ulkelere-kurulan-tuzak-mi->.

- BATI, G. F. (2022). *Avrupa Birliği'nin Küresel Ağ Geçidi "Global Gateway" Jeopolitik Mi?*, Erişim tarihi: 05.09.2022, <http://politikaakademisi.org/2022/01/05/avrupa-birliginin-kuresel-ag-gecidi-global-gateway-jeopolitik-mi/>.
- Bir Kuşak Bir Yol'a Karşı 340 Milyar Dolarlık Küresel Ağ Geçidi*, 10.12.2021, Erişim tarihi: 03.08.2022. <https://www.mirathaber.com/bir-kusak-bir-yola-karsi-340-milyar-dolarlik-kuresel-ag-gecidi/>.
- DİNİC, L. (2022). *Will the EU's Global Gateway Undermine the BRI?*, Erişim tarihi: 02.09.2022, <https://www.chinausfocus.com/finance-economy/will-the-eus-global-gateway-undermine-the-bri>.
- DUARTE, P. (2018). "China in the Heartland: The Challenges and Opportunities of OBOR for Central Asia", (ed. Marlene Laruelle), *China's Belt and Road Initiative and It's Impact in Central Asia*, Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program, 2018, www.centralasiaprogram.org.
- European Commission. (2021). *Global Gateway: up to €300 billion for the European Union's strategy to boost sustainable links around the world*, Erişim tarihi: 02.09.2022, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_6433.
- European Development Days (2022, 21-22 June). Proceedings, Erişim tarihi: 01.09.2022, https://eudevdays.eu/community/doc/edd22_proceedings.pdf.
- EU-Central Asia Economic Forum - Joint press statement, (05.11.2021). Erişim tarihi: 02.09.2022, https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-central-asia-economic-forum-joint-press-statement_en.
- Forthomme, Claude. (2021). *Europe vs. China: The Global Gateway Challenges the Chinese Silk Road*, Erişim tarihi: 05.09.2022, <https://impakter.com/europe-china-global-gateway-chinese-silk-road/>.
- ITF-OECD, *Enhancing Connectivity and Freight in Central Asia* (2019). Erişim tarihi: 02.09.2022, https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/connectivity-freight-central-asia_2.pdf.
- JABOROV, S. (2018). "Chinese Loans in Central Asia: Development Assistance or "Predatory Lending?"", (ed. Marlene Laruelle), *China's Belt and Road Initiative and It's Impact in Central Asia*, Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program, 2018, www.centralasiaprogram.org.
- KASSENOVA, N. (2019). "Central Asia and the EU Connectivity Strategy, Rising to the Good Governance Challenge", *PONARS Eurasia Policy Memo* No. 617.
- KLIEM, F. (2021). *Europe's Global Gateway: Complementing or Competing With BRI?*, <https://thediplomat.com/2021/12/europes-global-gateway-complementing-or-competing-with-bri/>.
- LARUELLE, M. (2018). (ed.), *China's Belt and Road Initiative and It's Impact in Central Asia*, Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program, www.centralasiaprogram.org.
- LARUELLE, M. (2018). "Introduction. China's Belt and Road Initiative. Quo Vadis?", in (ed. Marlene Laruelle), *China's Belt and Road Initiative and It's Impact in Central Asia*, Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program, 2018, www.centralasiaprogram.org.
- LİBOREİRO J. & CHRISTOPHER P. (2021). *EU plans to raise €300 billion to counter China's infrastructure spending*, Erişim tarihi: 15.08.2022, <https://www.euronews.com/my-europe/2021/12/01/eu-plans-to-raise-300bn-to-counter-china-s-infrastructure-spending>.
- KORKMAZ, H. (2020). *Kuşak ve Yol girişiminin geleceği: Çin karakterli bir küreselleşme mi?*, Erişim tarihi: 08.09.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/kusak-ve-yol-girisiminin-gelecegi-cin-karakterli-bir-kuresellesme-mi/2083696>.
- RANKİN, J. (2021). *EU launches €300bn fund to challenge China's influence*, Erişim tarihi: 10.08.2022, <https://www.theguardian.com/business/2021/dec/01/eu-infrastructure-fund-challenge-china-global-influence-asia-africa-eastern-europe-gateway>.
- ROY, S. and ALYSSA M. (2022). *Sustainable connectivity: More than economic cooperation*, 25 June 2022, Erişim tarihi: 10.08.2022, <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20220621143747131>.

- SAHBAZ, U. (2014). "The Modern Silk Road: One Way or Another," The German Marshall Fund of the United States, *On Wider Europe Series*, 1–8.
- ŞEKER, A. U. (2021). *AB, Çin'in Kuşak ve Yol girişimine 'alternatif' program hazırladı*, Erişim tarihi: 01.08.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ab-cinin-kusak-ve-yol-girisimine-alternatif-program-hazirladi/2435875>.
- WANG, Z. (2015). *Securing Energy Flows from Central Asia to China and the Relevance of the Energy Charter Treaty to China*, Energy Charter Secretariat.

Modern Bir İpek Yolu Anlatısı: *Görünmez Kentler* *A Modern Silk Road Narrative: Invisible Cities*

Elif PALIÇKO*

Öz

İtalyan yazar Italo Calvino'nun 1972'de yayımlanan *Görünmez Kentler* adlı anlatısı, Marco Polo ve Kubilay Han'ın sohbetlerini konu alır. Eser, kısa kısa parçalardan oluşmaktadır. Calvino, "Kentler ve anı, Kentler ve arzu, Kentler ve göstergeler, Kentler ve ölümler" gibi alt başlıklarla metni sınıflandırmıştır. *Görünmez Kentler*'de "Anı, Arzu, Göstergeler, İnce Kentler, Takas, Gözler, Ad, Ölümler, Gökyüzü, Sürekli Kentler ve Gizli Kentler" şeklinde on bir seri yer alır. Anlatıdaki bu serilerin her birinde, beş metin bulunur. Bu serilerin adlarından Calvino'nun "Görünmez Kentleri" nasıl tasarladığını okumak da mümkündür. Eserde Marco Polo, gezdiği kentleri Kubilay Han'a anlatır. Bahsi geçen kentler, kurmacadır. Ayrıca Calvino, bu kentlere kadın ismi vermiştir. Marco Polo'nun anlattığı şehirler ise birbirine benzemektedir. Kubilay Han, onun her dediğine inanmaz ancak dinlemekten ve merak etmekten de kendini alamaz. Anlatının ilk iki bölümünde Marco Polo sohbeti yönlendirir, daha sonra Kubilay Han hayalindeki şehirleri Marco Polo'ya sorarak seyri değiştirir. Anlatının seyrindeki bu değişim, okuru da kurmacaya dahil eder. Okur da eserdeki kahramanlarla beraber ve onlardan farklı bir biçimde şehirleri inşa etmeye başlar. Bu çalışmada, İpek Yolu gezgini Marco Polo'nun bir eser kahramanı olarak yer aldığı Italo Calvino'nun *Görünmez Kentler* adlı eseri incelenecektir. Calvino tarafından "bir dizi gezi notu" olarak nitelendirilen bu kitap, yazarın uzun süren yazma deneyimini, birbirinden farklı esinlenmelerini, okuduklarını ve yaşadıklarını da içermektedir. Dolayısıyla bir seyyah ve imparatorun kentler üzerine söyleşisinden çok daha fazlasını bu eserde bulmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: *Görünmez Kentler*, Marco Polo, Kubilay Han, Şehir, Kurgu.

Abstract

The Italian writer Italo Calvino's narrative called *Invisible Cities*, published in 1972, is about the conversations of Marco Polo and Kublai Khan. The work consists of short short pieces. Calvino has classified the text with subheads such as "Cities and memory, Cities and desire, Cities and signs, Cities and the dead". In *Invisible Cities*, there are eleven series as "Memory, Desire, Signs, Thin Cities, Barter, Eyes, Name, Dead, Sky, Permanent Cities and Hidden Cities". In each of these series in the narrative, there are five texts. It is also possible to read how Calvino designed the "Invisible Cities" from these series names. In the work, Marco Polo tells Kublai Khan about the cities he visited. The cities mentioned are fictional. In addition, Calvino gave these cities women's names. The cities described by Marco Polo are similar to each other. Kublai Khan doesn't believe everything Marco Polo's says, but he cannot help himself from listening and wondering. In the first two parts of the narrative, Marco Polo directs the conversation, then Kublai Khan changes the course by asking Marco Polo about the cities of his dreams. This change in the course of the narrative also includes the reader in the fiction. The reader also starts to build cities together with the heroes in the work and in a different way from them. In this study, Italo Calvino's *Invisible Cities*, in which the Silk Road traveler Marco Polo is a hero, will be examined. Described as "a series of travel notes" by Calvino, this book also includes the author's long writing experience, different inspirations, readings and experiences. Therefore, it is possible to find much more than a conversation between a traveler and an emperor on cities in this work.

Keywords: Invisible Cities, Marco Polo, Kublai Khan, City, Fiction.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi, elif.palicko@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5582-7070.

0. Giriş

Medeniyetleri birbirine bağlayan bir ticaret yolu olan İpek Yolu, “Çin’i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya’ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sûr limanlarına bağlayan kara yoludur” (Bozkurt 2000: 369). İpek Yolu, yalnızca alışveriş amacıyla kullanılan bir rota değildir. Tüccarların yanı sıra gezginlerin, bilginlerin ve orduların da kullandığı bu yol, aynı zamanda kültürlerin, düşüncelerin ve sanatın da takas edildiği bir yol olmuştur. Bu niteliğinden dolayı İpek Yolu, tarihî bir ulaşım ağından çok daha fazlasıdır.

Çağdaş edebiyata da ilham kaynağı olan İpek Yolu, edebî eserlere konu olmaktadır. Nitekim İtalyan yazar Italo Calvino da *Görünmez Kentler* adlı anlatısında, gezgin Marco Polo ve Kubilay Han’ın diyaloglarını çerçeve anlatı olarak kullanır. Günümüze uyarlanmış bir seyahat günlüğü olan *Görünmez Kentler*’de Marco Polo’nun Kubilay Han’a anlattığı şehirler hem kurmacadır hem de şimdiye ait birçok unsuru (havaalanı vb.) içermektedir.

Italo Calvino (1923-1985), çağdaş İtalyan edebiyatının önemli yazarlarından biridir. “Yaklaşımımı değiştirmek, dünyaya bir başka açıdan, bir başka mantıkla, başka bilme ve doğrulama yöntemleriyle bakmak zorunluluğunu duyuyorum” (Calvino 1994: 21) diyen yazarın Türkçeye çevrilmiş birçok eseri bulunmaktadır. Onun edebiyat hakkındaki fikirleri, yapıtlarına da yansımaktadır. *Amerika Dersleri* başlığında yayımlanan yazılarında Calvino, dile olan hassasiyetini vurgular ve dilin özensizce kullanılmasından rahatsızlık duyar. Kendisi de konuşmaktan ziyade yazmayı tercih ettiğini belirtir. Çünkü yazarken bir cümleyi defalarca düzenleme ve düzeltme imkânına sahiptir. Çağımızdaki imgelerin ve anlamların tutarsızlığı “dil vebası” olarak adlandıran Calvino, bu vebanın “antikoronun” ise edebiyat olduğunu belirtir (1994: 75-76). Calvino’nun anlatılarında onun bu ilgisi ve duyarlılığı görülmektedir. Onun eserlerinde, edebiyatın yaşama karşı bir tedavi yahut sığınak niteliğinde olması okura da etki eder.

1972 yılında yayımlanan *Görünmez Kentler*, dokuz bölümden ve kısa parçalardan oluşan bir anlatıdır. Kitapta Marco Polo ve Kubilay Han’ın diyalogları, italik gösterilerek vurgulanır. Her bölümün başında ve sonunda yer alan bu bölümler, çerçeve hikâyeyi oluşturmaktadır. Calvino, kentleri tasnif ederken başlıklara ayırır: “Kentler ve anı, kentler ve arzu, kentler ve göstergeler, kentler ve takas, kentler ve gözler, kentler ve ad, kentler ve ölümler, kentler ve gökyüzü, ince kentler, sürekli kentler, gizli kentler” şeklindeki başlıklar, numaralandırılarak on bir seri oluşturur. Her seride beş kent yer alır. “*Görünmez Kentler* bildik kentler değil; kurmaca kentlerdir. Hepsine birer kadın adı verdim” (2022: 9) diyen Calvino, toplamda elli beş kent anlatısı sunar. Kitabın birinci ve dokuzuncu bölümleri dışındaki kısımlarda seri başlıkları, “5-4-3-2-1” sıralamasındadır. Yazarın kent anlatımlarında vurguladığı “ayna” imgesi bu bölümlerdeki sıralamada dikkat çekmektedir. Başlangıç ve sonun düzensizliği ise *Görünmez Kentler*’in rotasız yolculuğunu çağırıştırır. Bu yolculukta pusula ise okurun kendisidir.

Görünmez Kentler, birçok okuma biçimi sağlayarak okura bir özgürlük alanı tanıdığı gibi, hikâye anlatıcısı Marco Polo ve Kubilay Han’ın anlattığı yerler okura hayalî şehirlerde gezinme imkânı da sağlamaktadır. Calvino, *Görünmez Kentler* kitabını “en çok şeyi söylemiş olduğu” (1994: 92) eseri olarak niteler ve ekler:

“*Görünmez Kentler*’de bütün düşüncelerimi, deneyimlerimi ve varsayımlarımı bir tek simge üzerinde yoğunlaştırabildim; bu kitapta gerçekleştirdiğim bir başka şey de, bir öncüllük-ardıllık ya da bir hiyerarşiyi değil, içinde çok sayıda yolun izlenebileceği, çeşitli yönlere budaklanmış, çok değişik sonuçların çıkarılabileceği bir ağı imleyen bir dizilim içinde her kısa metnin ötekilerin yanı sıra durduğu çok yönlü bir yapıyı kurmuş olmamdır” (1994: 92).

Calvino’nun öngördüğü şekilde işleyen bu anlatı, ufak bölümlerin birbiri ardına sırasıyla yahut birbirinden bağımsız ve farklı parçalar halinde okunması durumunda anlamdan veya bütünden bir şey kaybetmez. Ancak okur deneyimi her defasında değişime uğrayacaktır. Eserin bu çok yönlü yapısı aynı zamanda kahramanlarda da kendini göstermektedir:

“Belli bir noktada Kubilay Han kişiliğinde her şeyi aklın ölçülerine vurma eğilimini canlandırır ve imparatorluğu hakkındaki bilgiyi bir satranç tahtasındaki satranç taşlarının değişik dizilimlerine indirger. Marco Polo'nun kendisine en ince ayrıntısına kadar anlattığı kentleri Kubilay Han kalelerin, fillerin, atların, şahların, vezirlerin, piyonların satranç tahtasındaki siyah ve beyaz kareler üzerindeki şu ya da bu dizilimiyle temsil eder. Bu işlem Kubilay Han'ı şu sonuca götürür: Fetihlerinin nesnesi, her parçanın üzerinde durduğu, hiçliğin simgesi şu satranç tahtasından başka bir şey değildir” (Calvino 1994: 92).

Araştırmacılar ise *Görünmez Kentler*'i yapboza, bulmacaya veya labirente benzetirler. Bu tanımlamalar Italo Calvino'nun edebiyat hakkındaki görüşleriyle yakından ilgilidir. Nitekim yazar “La sfida al labirinto” (1962) başlıklı makalesinde, edebiyatın bir labirentten diğerine geçiş anlamına gelse de çıkış yoluna dair bir harita sunduğunu öne sürer: “Calvino'nun edebiyatı bir labirentin haritasını çıkarma formu olarak algılaması”, onun “geometrik anlatı yapılarını” tercih etmesinin doğal bir sonucudur (Pilz 2003: 230). Yazarın bu yapıtı, birçok parçanın birleşiminden oluşmaktadır. “Calvino'nun bütün kurguları gibi, *Görünmez Kentler* (1972) de girift epistemolojik bir bulmacadır” (Springer 1985: 289). Eserde numaralandırılmış seriler ortak bir başlık altında toplanırken birbirinin ardı sıra ve düzenli bir şekilde yer almazlar. Dokuz bölümden oluşan kitapta, bölümlerin başında ve sonunda yer alan italik yazılmış kısımlar, Marco Polo ve Kubilay Han'ın konuşmalarından oluşmaktadır. Eserin bu yapısı, okura farklı okuma yolları ve “görünmez kentlerde” gezinirken faydalanacağı çeşitli haritalar sunmaktadır. Dolayısıyla birçok okuma şekline veya kombinasyonuna imkân tanıyan *Görünmez Kentler*, Marco Polo'nun Kubilay Han'a anlattığı yolculuklarından ve kent hikâyelerinden ibaret değildir.

Kitap olarak tasarımı, başlıklandırılması, sayfa düzeni ve daha birçok ögesiyle *Görünmez Kentler* görsel olarak da farklı, çeşitli ve çoğul anlamlara sahiptir. Bu durum eserin bir nesne olarak tasarımından bağımsız bir biçimde, okura alışılmadık dışında ve özgün bir okuma deneyimi sunar. Ancak Carolyn Springer'in de vurguladığı üzere, eserin “ekstra diegetik mimarisi”, dikkatli okuru zorlayıcı niteliktedir (1985: 290). *Görünmez Kentler*, sıkı okurlar için alışılmış okuma biçimlerinin dışına çıkma imkânı sunar. Böylece okur da eser boyunca vurgulanan oyunların, yeniden kurulan şehirlerin ve yinelenen yaşamların aynılığını *Görünmez Kentler*'in çeşitli okuma kombinasyonları ile keşfeder. Bu çalışma da *Görünmez Kentler*'in sayısız okuma yollarından yalnızca bir tanesi olacaktır. Sonuçta Calvino'nun yapıtı, birçok açıdan incelenebilecek ve her okumada bambaşka yolların belireceği bir “labirent”tir.

1. Marco Polo ve Kubilay Han'ın Hayalî Kentleri

Italo Calvino *Görünmez Kentler*'de, Marco Polo'nun seyahatnamesinden ilham alarak, gezginin “Tatar” imparatoru Kubilay Han'a anlattığı kent masallarını merkeze alır. Marco Polo'nun seyahatnamesinde de Moğol imparatoru Tatar olarak anılır ve Calvino bu detayı eserinde de sürdürür. “Marco Polo'nun Tatar imparatoru Kubilay Han'a sunduğu bir dizi gezi notu” (2022 :11) olarak nitelediği anlatısında yazar, gezginin seyahat notlarını takip etmez, bu işin konuyla alakalı araştırmacılara bıraktığı vurgular. Dolayısıyla kadın isimleri verdiği bu kurmaca kentler, Calvino edebiyatının özelliklerinden de parçalar sunar.

Eserde Marco Polo, gezdiği şehirleri imparatora anlatır ancak Kubilay Han gezginin bu yolculukları yaptığına ve anlattıklarına inanmaz. Bütün merakı ve ilgisiyle dinlemeye devam eden Kubilay Han “*Marco Polo'nun anlattığı kentlerin birbirine benzediğini, birinden ötekine yolculukla değil öğelerin değişmesiyle gidilebildiğini*” (Calvino, 2022: 87) anladığı vakit, hikâye anlatıcılığını kendisi üstlenir: “*Bundan böyle kentleri ben anlatacağım sana ve sen, gerçekten var mı bu kentler ve düşündüğüm gibi mi onu söyleyeceksin bana*” (Calvino, 2022: 87) der. Kubilay Han'ın bu tavrı, kent masallarında etkin bir rol alma isteği olarak yorumlanabilir. Sonuçta “Hikâye dinleyen kişi, hikâye anlatıcısının misafiridir” (Benjamin 2012: 92) ve Kubilay Han ev sahibi olarak bu anlatıyı yönlendirecektir. Kubilay Han, gezginin anlattıklarını “avutucu masallar” (Calvino 2022: 103) olarak görür, ancak Marco Polo'ya göre anlattıkları, aydınlığın ve umudun varlığını göstermek için birer araçtır. Seyyah yolculuklarının amacının “*zar zor da olsa hâlâ seçilebilecek mutluluk izlerini tarayarak, mutluluğun kutluğunu saptır[mak]*” (Calvino 2022: 103)

olduğunu belirtir. Eserde melankolik bir imparator olarak yer alan Kubilay Han'ın hikâyeler ile teselli bulduğu ve değiştiği göze çarpar: “Hikâyeler nihayetinde dokundukları insanların zihinlerini ve hayatlarını değiştirmeyi amaçlar” (Brooks 2016: 81). İmparatorun hayal ettiği ve rüyasında gördüğü kentleri gezgine sorması ile değişen anlatı seyri, eserdeki kurmaca kentlerin rüya ve gündüz düşleri ile ilgisini de okur açısından görünür kılar. Ayrıca arzu ve deneyimin kent anlatılarına yön verdiği açığa çıkar. Benjamin'in de vurguladığı üzere, “Bütün hikâye anlatıcılarının beslendiği kaynak, ağızdan ağıza aktarılan deneyimdir” (2012: 78). Eserde, anıların ve arzuların paylaşıldığı “Eufemia” gibi “görünmez kentler”, hikâye anlatıcılığının deneyimden beslenen yönünü öne çıkarmaktadır.

Görünmez Kentler'in kurmaca şehirlerinde, özellikle “anı” başlığında, hatırlama ve geçmiş vurgulanır. Geçmiş, geleceği kurmaktadır. Hatırlamak ise bir bulmacadır: “daha iyi anımsanmak için hep aynı kalan” (2022: 67) Zora kenti, yok olur ve unutulur. Belleğin yanılması ve anıların kurmaca niteliği, Zora'nın hareketsiz kalarak hatırlanma arzusundaki karışıklık ile vurgulanır. Zirra ise “çok zengindir” çünkü “sürekli yineler kendisini, yineler ki bir şeyler akıllara çakılıp kalsın” ve “kent var olmaya başlasın” (2022: 69). Anıların değişmeden kalması mümkün değildir, bunu kent özelinde Marco Polo, Kubilay Han'a söyler: “*Belleğin imgeleri bir kez dile vurulup sözlerle sabitleşti mi silinip gider*” (2022: 132). Kentler de yalnızca haritalarda değişmeden öylece kalır.

“İnce kentler” İsauro, Zenobia, Armilla, Sofronia ve Ottavia, biçimleri farklı ve olağanüstü şehirlerdir. İsauro, “Bin kuyusuyla (...) derin bir yeraltı gölünün üzerinde yüksel[ir]” (2022: 70). Armilla “borular ormanı” (2022: 92), Ottavia “örümcek ağı kent”tir (2022: 119). Sofronia ise “iki yarım kentten oluşur” (2022: 107). Zenobia, uzun kazılar üstünde yükselir ve “Zenobia'da oturan birine mutlu bir yaşamın onca ne olduğu sorulsa, kazıkları ve boşluktaki merdivenleriyle, hep Zenobia gibi bir kent hayal eder” (2022: 81). Calvino'nun görme biçimlerine olan vurgusu birçok kent tasvirinde belirginleşir (Despina, Zenobia, Valdrada, Zembrude) ve kahramanı Marco Polo da imparatora “*sen hep kendi durduğun yere benzer bir yerden göreceksin*” (2022: 75) diyerek insanın içinde yaşadığı dünyayı ancak konumu, çevresi ve bilgisiyle sınırlı olarak görebileceğini vurgular. Nitekim Calvino'nun “görünmez kentler”inde yaşayanlar da ancak kendi şehirlerine benzer yerleri hayal ederler. Bu durum bir açıdan trajiktir, çünkü yalnızca görüp bildiklerimizle sınırlı bir hayal dünyasını belirtir.

“Sürekli kentler”, günümüzün metropollerini çağırıştır. Trude diğer şehirlerle aynıdır ve dünyada her yer Trude'dir (2022: 169). Leonia'da dünün çöpleri kentin etrafını sıradağlar gibi çevirmiştir ve şehir büyüdükçe bu çember de genişler (2022: 157). Procopia'da kalabalık öyle bir hale gelmiştir ki artık gökyüzü görünmez bu şehirde (2022: 187). Beş kent de büyük, kalabalık ve çıkışı olmayan bir hapishaneye benzer. “Gizli kentler” ise henüz metropol olmamış şehirlerdir, ancak bu yerlerde de mutluluk-mutsuzluk çatışması, ikilikler ve karışıklıklar öne çıkar. “Gizli kentler”in ve eserin son kenti Berenice ise İstanbul'a benzer. Yeniçeri baskınları, yemekler ve “dev bir metropolün tohumu” (2022: 200-201) gibi unsurlar bu çağrışımı güçlendirir. Elli beş kentin her biri farklı bir hayalî mekânı temsil eder. Ancak bu yerlerin gerçekte varlığı veya Marco Polo'nun söylediği gibi (2022: 132) bütün kentlerde Venedik'in anlatılıp anlatılmadığı kesin olarak bilinemez.

Eserde birçok kent, zıtlıklar ve ikizlikler (gölge ve ayna imgesi) çerçevesinde anlatılır. Bunun yanı sıra Kubilay Han ve Marco Polo'nun hayata bakış açısı ve kent anlayışı farklıdır. İmparatorun hayalindeki “*model-kent*”, “*normlara uygun olan her şey*”i içerirken, gezginin düşlediği yer ise “*Sadece ayrıklardan, yasaklardan, zıtlık, tutarsızlık ve saçmalardan oluşan bir kent*”tir (2022: 113). Seyyahın anlattığı kentler de bu hayaliyle örtüşür. Nitekim hikâye anlatıcısının etkisiyle Kubilay Han'ın rüyalarındaki şehirler de değişir, artık “*hafif kentler*” ve “*telkâri kentler*” görür düşünde (2022: 17).

Marco Polo ve Kubilay Han'ın şehirlerinin gerçekte var olmasının yahut kurmaca olmasının eser çerçevesindeki önemi, okuru düşünmeye, hayal etmeye ve karanlığın içindeki aydınlığı görmeye

davet etmesinden ileri gelir. Anlatıda karşılaştığımız “yerlerin kendisi değil, bir anlamlandırma sistemidir” (Gaunt 2013: 175). *Görünmez Kentler*’de asıl ehemmiyet taşıyan mekânların ve bunların ardında insan yaşamının anlamlandırılmasıdır. Bu da okurun seçeceği güzergâhta şekillenecek okuma deneyimi ile gerçekleşir.

2. İpek Yolu’nun Ardında

İpek Yolu yalnızca bir ticaret güzergâhı değil, aynı zamanda kültürlerin ve sanatın da etkileşime girdiği bir karşılaşma alanıdır. Uzun süren bu yolculukta şehirler dil, kültür ve edebiyat gibi birçok çeşitliliğin değiş tokuş edildiği duraklardır. *Görünmez Kentler*’de de kentler takas mekânları olarak yer alır.

“Takas” başlığında yer alan beş kentte ticaretin yanı sıra birçok şey takas edilir: Eufemia, dünyanın her bir köşesinden gelen tüccarların buluşma yeridir. Fakat “Eufemia’ya yalnızca bir şeyler alıp, bir şeyler satmaya gelmez insan” (2022: 82). “Her gün dönümü ve ekinoksta anların takas edildiği” (2022: 82) bu şehirde, yolcular başlarından geçenleri ateş başında anlatır. Cloe’de ise “insanlar birbirini tanımaz” ancak bir “bakış alışverişi” (2022: 94) vardır. Birçok kentin birleşiminden oluşan Eutropia’da insanlar yalnız bir kentte oturur, diğerleri boştur. Eutropia’da hayatlar takas edilir:

“Eutropia sakinleri müthiş bir yorgunluk hissettiklerinde ve kimsenin artık mesleğine, akrabalarına, evine ve sokağına, borçlarına, selamlanacak ya da selamladığı kişilere katlanmadığı gün, kentin tüm nüfusu boş ve yeni gibi orada onları bekleyen, herkesin değişik bir meslek, değişik bir eş bulacağı, pencereyi açtığında değişik bir manzara göreceği (...) komşu kente yerleşmeye karar verirler” (2022: 108).

Bütün bu değişime rağmen, aynı kalmayı başaran “hep kendine benzer kalan tek kent Eutropia”dır (2022: 109). Ersilia da bu kentin farklı bir modelidir, yaşam ve kent yeniden başka bir yerde kurulur, iplerle dokunan bir örümcek ağına benzer burası (2022: 120). Calvino’nun edebiyata yüklediği tanımla söylersek, değiştirilen yerler ve hayatlar bir labirentten diğerine geçiştir.

Kentler, dinamik ve canlı mekânlardır. Çeşitli insanların yollarının kesiştiği yerler olan şehirler aynı zamanda, yolcuların yerleşik hayat ve yuva özlemini azaltır. Dorotea da bu kentlerden biridir, uzun süre kervanlarla çölde yolculuk edenler bu şehre vardıklarında unutmaya başladıkları hayatla karşılaşır (2022: 61). “İpek Yolu’nun bir kısmı denizden olmak üzere birçok güzergâhı vardı” (Bozkurt 2000: 369). Despina’ya da iki yoldan gidilir: kara ve deniz. “Gemi” yahut “deve” yolculuğu ile varılan kent, “Karadan gelene başka, denizden gelene başka görünür” (2022: 68). Deveci “kendisini çölden alıp götürecektir yelkenli bir gemi gibi görür onu”, denizci ise “bir deve gibi görür onu ve kendisini bu deniz çölünden alıp palmiyelerin dantel gölgesindeki Tatlısu vahalarına, (...) saraylara götüren uzun bir kervanın başında görür” (2022: 68). Tasvir edilen kentler, insanın yaşantısına ve yeryüzündeki haline birer göndermedir. Despina’yı iki farklı şekilde görmeye sebep olan yolun niteliği, dolayısıyla yolcunun deneyimleridir. “Her kent biçimini, karşısında durduğu çölden alır” (2022: 68). *Görünmez Kentler*, elli beş hayalî kentte de okurun baktığı “çöl” ile şekillenir. Eserin sonunda Marco Polo, cehennemin “burada”, “aramızda” olduğunu belirtir ve “acı çekmemenin iki yolu”nu söyler: birincisi “kabullenmek ve onu görmeyecek kadar onunla bütünleşmek”, ikincisi ise “cehennemin ortasında cehennem olmayan kim ve ne var, onu aramak ve bulduğunda tanımayı bilmek, onu yaşatmak, ona fırsat vermek”tir (2022: 204). Dolayısıyla yazar, bu yolculukta bir arayışın formülünü de okura sunar. Anlatılanlar kurmacadır ancak insanoğlunun dünyaya fırlatılmışlığı ve trajik durumu *Görünmez Kentler* ile görünür olmaktadır.

Sonuç

Italo Calvino’nun yapıtı, İpek Yolu’nda geçen bir seyahat metni olarak okunabilir. Ancak anlatılan kentler kurmaca, arzulanan ve düşlenen yerlerdir. Marco Polo’nun yolculuğunda gördükleri; onun arzuladıklarını, hatırladıklarını ve deneyimlerini içerir. Dolayısıyla aktarılanlar, yaşamı ve insanı da işaret etmektedir.

İpek Yolu şehirleri ve seyyahın Kubilay Han ile ilişkisi, anlatıya ilham kaynağı olmuştur. Eserdeki kentlerin İpek Yolu şehirleri ile olan bağı, okur tarafından kesin olarak belirlenemez. Marco Polo'nun seyahatleri (*Il Millione*) hakkındaki şüphelere benzer olarak, *Görünmez Kentler* de okura bir kesinlik sunmaz. Marco Polo'nun İpek Yolu'ndaki yolculuklarının ve gördüğü kentlerin gerçekliği, Kubilay Han'ın ve *Görünmez Kentler* okurunun zihninde bir soru işareti bırakır. Italo Calvino'nun kesinlik konusundaki bakış açısı bu anlatısında, özellikle karakterler ve mekânlar çerçevesinde ön plandadır.

Calvino kurmaca şehirlerin anlatımında; geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ilişkiyi, insanın birbirine benzer birçok labirentte gezinerek aynılığa farkında olmaksızın hapsediğini, parçadan bütüne ulaşma arzusunun hiçbir zaman tatmin olamayacağını, dünyaya ve yaşama karşı durduğumuz yerin (maddi ve manevi) gördüklerimizi şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Calvino'nun konferans metinlerinden (*Amerika Dersleri*) yola çıkıldığında, *Görünmez Kentler*'de vurgulanan birçok konunun yazarın yaşam ve edebiyat hakkındaki görüşlerini de yansıttığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Calvino edebiyatında eserlerin tek ve kesin bir okuma biçimi ve yorumu ile sınırlandırılması söz konusu değildir. *Görünmez Kentler* de okura ve araştırmacıya içerdiği sayısız labirentten yalnızca birkaçını görünür kılmaktadır.

Kaynakça

- BENJAMİN, W. (2012). "Hikâye Anlatıcısı", (Çev. Nurdan Gürbilek- Sabir Yücesoy), *Son Bakışta Aşk*, İstanbul: Metis Yay., 77-100.
- BROOKS, P. (2016). *Psikanaliz ve Hikâye Anlatıcılığı*, (Çev. Hivren Demir- Hakan Atay), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- BOZKURT, N. (2000). "İpek Yolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 22, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 369-373.
- CALVİNO, I. (1994). *Amerika Dersleri – Gelecek Binyıl İçin Altı Öneri*, (Çev. Kemal Atakay), İstanbul: Can Yayınları.
- (2022). *Görünmez Kentler*, (Çev. Işıl Saatçioğlu), İstanbul: YKY.
- (2022). "Görünmez Kentler Üzerine", (Çev. Tanay Burcu Ural), *Görünmez Kentler*, İstanbul: YKY, 9-14.
- GAUNT, S. (2013). *Marco Polo's Le Devisement du Monde: Narrative Voice, Language and Diversity*, Cambridge: D. S. Brewer.
- PİLZ, K. (2003). "Reconceptualising Thought and Space: Labyrinths and Cities in Calvino's Fictions", *Italica* Vol. 80, No. 2 (Summer, 2003), 229-242.
- SPRİNGER, C. (1985). "Textual Geography: The Role of the Reader in 'Invisible Cities'", *Modern Language Studies*, Vol. 15, No. 4, Fifteenth Anniversary Issue (Autumn, 1985): 289-299.

XX. Əsrin Əvvəllərində Azərbaycan Mətbuatında Felyeton Janrı *The Feleton In The Azerbaijani Press At The Beginning Of The 20th Century*

Samirə QULİYEVA*

Xülasə

Azərbaycan mətbuatının inkişaf tarixində mühüm yer tutan XX əsrin əvvəlləri dövrü olaraq kifayət qədər zəngindir. Milli mətbuatımızın bu mərhələsində çox sayda qəzet və jurnallar dərc olunmuş, sanballı və dəyərli əsərlər işıq üzünə çıxmışdır. Haqqında danışılan dövrdə Azərbaycan mətbuatında mühüm yer tutan janrlardan biri felyetondur.

Mənbələrdə felyetonun yaranma tarixi 1800-cü ilin 28 yanvarına aid edilir. Fransız nəşriətləri Julien Louis Geoffroy və Louis-François Bertin həmin ildə Fransada işıq üzünə çıxan "Journal des Débats" qəzetini əlavə vərəqlərlə buraxmağa başlamışlar. Həmin vərəqlərdə elanlar, teatr və musiqili resenziyalar, şarada, qeyri-siyasi, qeyri-rəsmi materiallar yerləşdirilmişdir. 1803-cü ildə isə qəzetin formatı dəyişdirilərək aşağıya doğru uzadıldı və bu əlavə hissə – qəzətdən ayrılmış kəsim xətti felyeton adlandırılmışdır.

Qəzet və jurnal səhifələrində özünəməxsus yer tutan felyeton materialı dilinin sadəliyi, anlaşılqlığı ilə seçilir, real həyatı faktlara əsaslanır. Felyetonçu müəlliflər hər zaman qarşılaşdıqları haqsızlıqlara qarşı qələmlə mübarizə aparmışlar. Onlar zəifin, gücsüzün, avam insanların, haqqı tapdananların tərəfində durur, onların hüquqlarının bərpasına üçün heç nədən çəkinmədən çalışmışlar. Bu dövrdə Azərbaycan mətbuatında felyetonun mövzusu mövcud ictimai-siyasi vəziyyətə uyğun formalaşmışdır. Əsrin əvvəllərində mətbuat səhifələrində çıxmış felyetonlarda müstəmləkəçilik, dövlətçilik, türkçülük, ana dili, təhsil, maarifsizlik, qadın azadlığı, insan hüquqları, ədalətsizlik və s. mövzuları əsas götürülmüşdür. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, N.Nərimanov və digərləri felyeton janrında dəyərli əsərlər yazmış görkəmli ədiblərdəndir. Bu dövrdə "Molla Nəsrəddin" başda olmaqla, "Bəhlül", "Şeypur", "Zənbur", "Həyat", "Kaspi", "İrşad", "Dəvət-Qoç", "Azərbaycan" və s. qəzet və jurnallarda felyeton janrına tez-tez müraciət olunmuşdur.

Göründüyü kimi XX əsrin əvvəllərində mətbuat ölkəmizdəki siyasi, ictimai, sosial vəziyyətlə sıx bağlı idi. Bu dövrdə çıxan qəzet və jurnallar cəmiyyətdəki bütün çatışmazlıqları, problemləri işıqlandırmaq insanların yuxudan oyanmasına şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Felyeton, Mətbuat, Janr, Satira.

Abstract

The beginning of the 20th century, which occupies an important place in the history of the development of the Azerbaijani press is quite a rich period. At this stage of our national press were published a large number of newspapers and magazines, valuable and valuable works. In this period one of the genres that occupies an important place in the Azerbaijani press is the feuilleton.

In the sources, the date of creation of the column is attributed to January 28, 1800. The French publishers Julien Louis Geoffroy and Louis-François Bertin started publishing the "Journal des Débats" newspaper, which appeared in France that year, with additional pages. Announcements, theater and musical reviews, social media, non-political and unofficial materials were placed in those pages. In 1803, the format of the newspaper was changed and extended downwards, and this additional part was called feleton.

* *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115.*
samiragulyeva1@gmail.com, ORCID - 0000-0001-9282-5357.

The column material, which occupies a special place on the pages of newspapers and magazines, stands out for its simplicity and comprehensibility of language, and is based on real-life facts. Columnist authors have always fought with their pen against the injustices they encountered. In this period, the topic of the column in the Azerbaijani press was formed according to the current socio-political situation. In the columns that appeared in the press pages at the beginning of the century, the topics of colonialism, statehood, Turkism, mother tongue, education, lack of education, women's freedom, human rights, injustice, etc. were taken as the basis. J.Mammadguluzade, M.A.Sabir, O.F.Nemanzade, A.Gamkusal, A. Nazmi, A.Hagverdiyev, Y.V.Chamanzaminli, N.Narimanov and others are prominent writers who wrote valuable works in the feuilleton genre. During this period, "Molla Nasreddin" Mainly, "Bahul", "Sheypur", "Zanbur", "Hayat", "Kaspi", "Irshad", "Davlat-Goç", "Azerbaijan", etc. newspapers and magazines often referred to the column genre.

As it can be seen, at the beginning of the 20th century, the press was closely connected with the political, public and social situation in our country. Newspapers and magazines published in this period made it possible for people to wake up by highlighting all the shortcomings and problems in the society.

Key words: Azerbaijan, Feleton, Press, Genre, Satire.

Azərbaycan mətbuatının inkişaf tarixində mühüm yer tutan XX əsrin əvvəlləri dövr olaraq kifayət qədər zəngindir. Milli mətbuatımızın bu mərhələsində çox sayda qəzet və jurnallar dərc olunmuş, sanballı və dəyərli əsərlər işıq üzü görmüşdür. Haqqında danışılan dövrdə Azərbaycan mətbuatında daha çox istifadə olunan janrlardan biri də felyetondur. Qəzet və jurnal səhifələrində mühüm yer tutan publisistik janr olan felyeton ictimai həyatın mənfiliklərini, cəmiyyətdəki çatışmazlıqları və problemləri tənqid edərək bütün bunlara "baş əyən" insanları ustalıqla lağa qoyur.

Mənbələrdə felyetonun yaranma tarixi 1800'ncü ilin 28 yanvarına aid edilir. Fransız nəşirləri Julien Louis Geoffroy və Louis-François Bertin həmin ildə Fransada işıq üzü görən "Journal des Débats" qəzetini əlavə vərəqlərlə buraxmağa başladılar. Həmin vərəqlərdə elanlar, teatr və musiqili resenziyalar, şarada, qeyri-siyasi, qeyri-rəsmi materiallar yerləşdirilirdi. 1803-cü ildə isə qəzetin formatı dəyişdirilərək aşağıya doğru uzadıldı və bu əlavə hissə – qəzetdən ayrılmış kəsim xətti felyeton adlandırıldı. Əslində, bu, janrın yox, rubrikanın yaranması idi. Çox vaxt felyeton əyləncəli üslubda hazırlanırdı, oxucuların diqqətini qəzet və ya jurnalın həmin sayına cəlb edirdi. Felyeton rubrikası ilə hətta romanlar da dərc edilirdi. Bu da kütləvi oxucu zövqünə yönəlmiş felyeton-roman janrının formalaşmasına səbəb oldu. Felyeton rubrikalı materiallar həmin vaxta qədər mövcud olan mətbuat materiallarının tərzinin ciddiliyini, şablonluğunu və abstraktlığını pozurdu. Bu yenilik oxucuların diqqətini daha çox cəlb etdiyindən felyetonun da auditoriyası durmadan genişləndirdi.

Felyeton müəllifin əhatə olunduğu cəmiyyətdə baş verən neqativ hallara qarşı etiraz səsidir. Qəzet və jurnal səhifələrində özünəməxsus yer tutan felyeton materialı dilinin sadəliyi, anlaşılıqlığı ilə seçilir, real həyatı faktlara əsaslanır. Felyeton estetik cəhətdən də fərqlənir. Belə ki, müəllif burada bədii və ifadə vasitələrindən geniş istifadə edərək hadisələrə obrazlı-estetik münasibətini bildirir. Bununla o, əsərin təsir gücünü artırır, qabartdığı fikri oxucunun diqqətinə daha uğurlu və yadda qalan şəkildə çatdırır. Felyetonun əsas xüsusiyyətlərindən biri müəllifin yaratdığı obrazdır. Bu hadisələr danışanın obrazı ilə üst-üstə düşə bilər və ya ondan fərqlənə bilər. Lakin müəllif hadisələri təqdim edərkən hər zaman daha da irəliyə gedir, baş verənləri oxucuya nisbətən daha dərin və geniş şəkildə göstərir.

Felyetonun predmeti faktdır. Bu faktlar bir və ya daha artıq ola bilər, onlar aid olduqları sinfin bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edirlər. Burada fakt mühümdür, çünki faktlar satirik yazının əsasını təşkil edir. Bu janrdə qələmə alınan əsərin mühüm cəhəti onun yaranmasına

təkan verən hadisələr deyil. Onsuz da həmin hadisələr hər kəsə bəllidir, insanlar onların necə cərəyan etdiyini görür və bilir. Burada əsas cəhət bu hadisələrin dəyərləndirilməsidir, izahıdır. Əsərdəki faktın qiymətləndirilməsi həm subyektiv, həm də obyektiv ola bilər. Fakt dəyərləndirilərkən müxtəlif üsullardan istifadə olunsa da, burada vahid bir məqsəd var ki, o da onun əsl mahiyyətinin oxucuya çatdırılmasıdır. Haqqında danışılan əhvalatlar adətən komik ziddiyyətlərlə təqdim olunur. Belə ki, müəllif kinayədən istifadə edərək baş vermiş mənfi hadisəni müsbət hal kimi göstərir. O, bununla əslində tənqid olunan insanların iç üzünü satirik tərzdə qabardır, onları gülüş hədəfinə çevirir. Gülüş hər zaman felyetonun müsbət qəhrəmanı kimi qalır.

Felyetonda kinayə, etiraz, məcazlar və s. kimi priyomlardan geniş istifadə olunur. Bu janrda yazılan əsərin uğurlu alınmasının əsas şərtlərindən biri haqqında danışılan faktın sosial mahiyyətinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, eləcə də müəllifin mövqeyinin doğruluğudur. Felyeton dildə, kompozisiyada və material seçimində çərçivələrdən azaddır. Bu da özlüyündə onu bədii publisistikanın ən sevimli və çox oxunaqlı janrlarından birinə çevirir.

Felyetonda müəllifin istifadə etdiyi faktların etibarlılığı ilkin şərtidir. Çox vaxt faktlar həm sənədli felyetonlarda, həm də ümumiləşdirilmiş obrazlara müraciət edilən felyetonlarda satirik şəkildə işıqlandırılır. Lakin buna baxmayaraq, həmin faktlar demək olar ki, dəyişməz qalır. Müəllif təqdim etdiyi bütün faktların həqiqiliyinə əmin olmalıdır.

Felyetonun məqsədləri də fərqli ola bilər. Belə ki, bəzi yazılar bütöv bir cəmiyyəti tənqid etdiyi halda, bəziləri konkret insanları, məmurları hədəfə alır. Felyetonun tənqid obyektini kimi dövrün ictimai-siyasi hadisələri, elə dövrün özü də ola bilər.

Felyetonun digər publisistik janrlarla oxşar xüsusiyyətləri də çoxdur və bu fakt onu fərqləndirməkdə çətinlik yara bilər. Bütün özəlliklərinə, digər janrlarla oxşar və fərqli cəhətlərinə nəzər saldıqda, felyetonun xüsusiyyətlərini dərinədən tədqiq etdikdə ortaya maraqlı bir fikir də çıxa bilər – felyeton digər janrların hərəsindən müəyyən bir xüsusiyyət götürərək formalaşdırılıb, bununla da felyeton başqalarını təkrarlayır. Felyetonun sənətkarlıq xüsusiyyətlərini müəyyən etmədən bir sıra bədii janrlara sığmadığını deyən sovet tədqiqatçısı Y.Jurbina onun digər janrlarla bənzərliyinə də dair dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür: “Bəlkə felyetondan hətta sinkretik janr kimi danışmaq daha düzgün olardı? Bunun mənası nədir? Bu o deməkdir ki, felyeton müxtəlif janr formalarının elementlərini davamlı, bölünməmiş vəziyyətdə özündə ehtiva edən janrdır” (Журбина 1965: 73).

Felyetonçunun malik olduğu digər bir mühüm xüsusiyyət onun müşahidə qabiliyyəti, hadisəni ən dərinliyinədək görə bilmək bacarığıdır. Bu yolla o insanların görə bilmədiyi ən xırda neqativliyi belə nəzərindən qaçırmır, mövcud problemin həlli yolunu göstərəkən mütləq həmin nüansı da göz önünə atır.

Azərbaycan ədəbiyyatında və mətbuatında felyeton janrının əsasının XX əsrin əvvəllərində qoyulduğuna dair məlumatlar var. Bəzi mənbələrdə Mirzə Ələkbər Sabirin bu janrı milli ədəbiyyatımıza gətirdiyi göstərilir. Digər mənbələrdə bu fakt təkzib edilir və ya bunu doğrulamaq üçün kifayət qədər dəlil olmadığı bildirilir. Bu qeyri-dəqiqlikdən irəli gələrək deyə bilərik ki, göstərilən faktın geniş və əsaslı tədqiqinə ehtiyac var.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının və felyeton janrının görkəmli tədqiqatçısı, akademik İsa Həbibbəyli araşdırmalarına əsasən, bu janrın mətbuatımızda əsasının məhz Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən qoyulduğu fikrini irəli sürüb. O, dövrü mətbuatda dərc etdirdiyi bir məqaləsində bu məsələdən ətraflı bəhs edib:

“Etiraf etmək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadənin bənzərsiz bədii əsərləri də həm “Molla Nəsrəddin” dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, həm də ümumən ədəbiyyatımız üçün örnək sayılmağa tam layiq olan dəyərli ədəbi nümunələrdir. Ədəbiyyatımıza və mətbuatımıza kiçik hekayəni və kiçik adamı, tragikomediyani və satirik publisistikani, felyeton janrını, “açıq ana dili” üslubunu və azərbaycançılıq məfkurəsini, cümhuriyyət

anlayışını götürmüş Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi-ictimai fikrimizin Molla Nəsrəddin dövrünün yaradıcısıdır” (Həbibbəyli 2016: 7).

Felyeton haqqında nəzəri mülahizələr irəli sürmüş ilk azərbaycanlı ədiblərdən biri də Nəriman Nərimanov olmuşdur: “Felyeton nə deməkdir? Felyeton, yəni asan məqalə deməkdir. Avropa mühərrirləri felyetonları çox vaxt bayram günləri çap edirlər ki, hamı üçün asan məqalələri oxumaq müyəssər olsun”. O, dövrünün yazarlarına tez-tez bu janra müraciət etməyi, lazımı mühüm məlumatları insanlara məhz həmin asan məqalələr vasitəsilə çatdırmağı məsləhət görürdü. Bu, felyetonun təkcə ədəbi janr deyil, problemlərin, çətinliklərin aradan qaldırılması yolunda mühüm vasitələrdən olduğunu bir daha təsdiq edir. N.Nərimanov felyeton janrının tədqiqində onun əsas tənqid obyektləri haqqında da dəyərli fikirlər səsləndirib:

“Felyeton – ömürlərini bu dünyada zövq-səfa ilə keçirənlərə, bu dünya nə olmağını “dürüst” anlayanlara, “məndən sonra Nuhun tufanı olsun” deyənlərə, nəfslərini əqlərinə qul edənlərə, insaniyyəti dövlətdə, xoşbəxtliyi pulda görənlərə, qeyrəti namus yerinə işlədənlərə, öz nadanlığının səbəbinə özgəni nadan hesab edənlərə, əqli gödək olub kinayəni anlamayanlara, cəfəngiyyat yazıb adını mühərrir qoyanlara və qeyri-qeyri bu qisim həriflərə felyeton lazımdır və bəlkə vacibdir” (Nəriman Nərimanov 2020: 5).

N.Nərimanov felyetonun ifşa yolu ilə əsl həqiqəti söyləməli, ictimai fikrin inkişafına kömək etməli olduğu fikrini irəli sürüb. Ədibin felyetonları və digər yazıları bu cəhətdən diqqətə cəlb edir.

XX əsrin əvvəllərində felyeton ustaları tənqidi realizm məktəbinin parlaq nümayəndələri kimi də fəaliyyət göstərmiş, ədəbiyyat və mətbuat tariximizdə silinməz izlər buraxmışlar. Əsrin ilk illərindən yeni mərhələsi başlayan tənqidi realizmin əsas təmsilçiləri Mollanəsrəddinçilər və bu məktəbdən bəhrələnən yazarlar olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda mövcud olan ictimai-siyasi, mədəni həyat tənqidi realizmə getdikcə daha da nüfuz qazandırdı. Tənqidi realizmin əhatə dairəsinin genişlənməsinə onun ideya, məzmun, mövzu keyfiyyətləri də təsir göstərmişdir. Bu ədəbi məktəbin nümayəndələrindən C.Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli və digərləri qələmə aldıkları felyetonlarda həmin cəmiyyətin bütün mənfiliklərini, zamanəyə xas olan başlıca xüsusiyyətləri tənqidin gücündən yararlanaraq ustalıqla işıqlandırılar. Görkəmli tədqiqatçı Yaşar Qarayev tənqidi realizm məktəbinin tədqiq edilməsinin cavibliyini irəli sürüb: “Azərbaycan tənqidi realizmi təcridə, təklikdə, realizmin ümumi inkişafından və ümumi qanunauyğunluqlarından kənarında baş verən təsadüfi bir epizod kimi yox, dünya realizm prosesinin növbəti dalğası kimi tədqiq etməyin elmi prinsipi məhz bu obyektiv tarixi amillərə əsaslanır” (Qarayev 2015: 219).

XX əsrin ilk illərində Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat nümayəndələri qələmə aldıkları felyetonları ölkə mətbuatında dərc edirdilər. Bu dövrdə xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Bəhlül” jurnalı, “Həyat”, “Kaspi”, “İrşad”, “Azərbaycan” qəzetləri və digər mətbu orqanlar bir çox yazıçının tribunasına çevrilmişdi. Əlbəttə ki, onlar bununla təkcə öz əsərlərini oxucuya təqdim etmir, eyni zamanda və əsasən dövrün ziddiyyətlərini, mövcud problem və çətinliklərini xalqın diqqətinə çatdırırlar. Çünki yazılan felyetonlar sadalanan məsələlərə həsr olunurdu. Ədiblər də məhz felyetonun xüsusiyyətlərindən yararlanaraq insanları narahat edən mövzuları satirik üsulla təqdim edir, hətta insanların özlərinin belə laqeyd yanaşdığı məsələləri önə çəkərək problemlərin həllinə təkan verməyə çalışırdılar.

Bir sıra tədqiqatçının fikrincə, bütün sahələrdə əsas mübarizə silahlarından olan milli mətbuatın mürəkkəb siyasi-ictimai həyata uyğun olaraq bolşevik mətbuatı (“Hümmət”, “Dəvət-Qoç”, “Təkamül”, “Yoldaş” və s.), inqilabi-demokratik mətbuat (“Molla Nəsrəddin”) və liberal burjua mətbuatı (“Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat” və s.) kimi fərqli istiqamətləri var idi. Felyeton janrı da məhz belə bir ictimai-siyasi mühitdə yaranmışdı. Y.İ. Jurbina yazır: “Felyeton – mətbuatın demokratikləşməsi hadisəsidir... O, geniş, kütləvi oxucularla bilavasitə söhbətə ehtiyac oyandıqı və demokratik fikrin bu oxuculara müraciət etdiyi bir vaxtda yaranmışdır. Ona görə də felyeton

digər “rəsmi” qəzet və jurnal janrlarından sonra meydana çıxmışdır” (Nəriman Nərimanov 2020: 5).

Buradan da görüldüyü kimi, felyetonun əsas mövzuları şöhrətpərəst məmurlar, yalnız özlərini düşünən və ən çətin anda aradan çıxmağı üstün tutan varlılar, ziyalılar, nadanlıq, avamlıq, cahillik, dini gerilik, xalqımızın azadlıq imkanlarını məhdudlaşdıran ictimai-siyasi həyat və digər bu kimi çoxsaylı problemlərdir. Sadalananlara qarşı mübarizədə ölkəmizin maarifpərvər ziyalılarının, ədəblərinin, jurnalistlərinin əsas vasitələrindən biri də məhz felyeton idi.

XX əsrin əvvəllərində bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də ictimai-siyasi vəziyyət fərqli şəkildə hökm sürürdü. Xüsusilə Rusiyada baş verən hadisələr birbaşa Azərbaycana da təsir edir, xalqımız müxtəlif siyasi fəaliyyətlərin cəngində qalır, iqtisadi problemlərin əziyyətini çəkmək məcburiyyəti ilə üzləşirdi. Əsrin ilk illərində dünyada mövcud olmuş iqtisadi böhrandan irəli gələn və Rusiya imperiyasını bürüyən tətillə dalğası Azərbaycana da yayıldı. Tez-tez baş verən fəhlə və kəndli çıxışları, müstəmləkəçilik siyasəti yeridən hakimiyyət orqanlarının özbaşınalıqları səbəbindən cəmiyyətin bütün təbəqələrində narazılıq artırdı, bu da onun siyasiləşməsinə ilə nəticələnirdi. Bir çox yerdə olduğu kimi ölkəmizdə də insanlar azadlıq ideyaları ilə meydana atılır, müstəqillik uğrunda müxtəlif vasitələrlə mübarizə aparırdılar. Belə vasitələrdən biri və ən təsirliyinə məhz dövrü mətbuat və ədəbiyyat olduğu deyə bilərik. Özünəməxsus cəhətləri ilə bu mübarizədə mühüm vasitəyə çevrilən felyeton janrını da xüsusi vurğulamaq gərəkdir.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda ədəbi-bədii düşüncə ictimai-siyasi fikrə uyğun olaraq formalaşdı. Bu illərdə qələmə alınan felyetonlarda milli ruh açıq-aşkar özünü göstərirdi. Milli dövlətçilik, müstəqillik ideyaları bir çox əsərlərdə olduğu kimi, felyetonların da əsas məğzini təşkil edirdi. Bu dövrdə ictimai-siyasi hadisələrin insanlar tərəfindən daha yaxşı anlaşılması üçün ədəbiyyatın rolu daha da artırdı. Məhz buna görə də ziyalılar bədii sözün gücündən yararlanmaqla millətçilik, dövlətçilik ideyalarını təbliğ edirdilər. Həmin illərdə yazılan felyetonların mövzuları da əsasən bu istiqamətdə müəyyənləşdirilirdi.

“Azərbaycan” qəzeti Cümhuriyyət dövründə milli satirik publisistikamızın bir sıra dəyərli nümunələrinin nəşr olunduğu mətbu orqanlardan biri idi. 1918-1920-ci illərdə bu qəzetin səhifələrində felyetonlar, günün müxtəlif məsələlərinə həsr olunan satirik yazılar dərc edilirdi. “Azərbaycan”ın bu yazılarında keçmiş çar dövrü çinovnikləri və hadisələri lağa qoyulurdu. Bu satirik yazıların xalq danışığı üslubunda şirin ifadə tərzində olurdu. Məsələn, “Filankəs”in “Bir naxış” adlı felyetonunda deyilirdi: “Qədim zamanlarda yəni Nikolayın vaxtında Bakıda belə bir “mod” var idi. Baqqal Məşhədi Səlim hər gün yerindən qalxıb dükana gəlmədən əvvəl evdə bir “bismillah” deyib, sonra da kəlməyi-şəhadətini oxuyub və övrət-uşağına əlvida edib sonra əfsəri tapançasını belinə bağlayıb gedirdi alış-verişinə” (Tahirqızı 2014: 11).

Felyetona tərif verənlərdən biri də görkəmli satirik publisistika nəzəriyyəçisi Ceyran Əbdürrəhimovadır. C.Əbdürrəhimova özünün “Satirik publisistika” adlı kitabında felyetonun tələbləri haqqında məlumat verib: “Felyeton – konkret hadisənin mühüm ictimai-siyasi problemə doğru istiqamətləndirilməsi, həmin problemin mənasını öz üzərinə götürən obrazın yaradılması, faktın arxasındakı problemə müəllifin dolaylı və birbaşa münasibətinin ifadəsi ilə səciyyələnilir” (Əbdürrəhimova 1980: 60).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müxtəlif dillərdə çoxsaylı qəzet və jurnallar işıq üzünə görmüşdür. Cümhuriyyət hökuməti mətbuat istiqamətindəki siyasətində söz və vicdan azadlığı, vətəndaş hüquqları prinsiplərinə əsas götürürdü. Bu dövrdə “İstiqlal” (1918-1920), “Azərbaycan” (1918-1920), “Övraqi-nəfisə” (1919), “Müsəlmanlıq” (1917-1919), “Qurtuluş” (1920), “Mədəniyyət” (1920), “Gənclər yurdu” (1918), “Şeypur” (1918-1919), “Zənbur” (1919) kimi mətbuat orqanları nəşr olunurdu. Onlar milli istiqlal ideyası sahəsində xidmətləri ilə də nüfuz qazanırdılar. Həmin qəzet və jurnalların səhifələrində çoxsaylı felyetonlar dərc olunur ki, bu yazılarda cəmiyyətdə mövcud olan bütün problemlər işıqlandırılırdı.

Azərbaycanın sovetlərin tərkibinə daxil edilməsi ədəbiyyatda və mətbuatımızda da yeni bir mərhələnin – sovet ədəbiyyatı və sovet mətbuatı dönməsinin başlanması demək idi. Sovet Sosialist quruluşunun yürütdüyü siyasət mətbuatımızın, jurnalistlərin, ədəbiyyatşünasların fəaliyyətində bir sıra əngəllərin yaradılmasına gətirib çıxardı. Bundan əvvəl, tənqidi fəaliyyətini geniş şəkildə sürdüren, daim xalqın, insanların mənafeyini əsas götürən milli mətbuat artıq daha çox maneələrə, təqiblərə məruz qalırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, öz əqidəsindən dönməyən mətbu orqanlar da qalmaqda idi. Belə mətbuat nümunələrinin müəllifləri isə sovet ideologiyasının düşməni olaraq tənqid edilirdi, müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırılırdılar. “Bu dövrdə Sovet paradiqmasına sığmayan bədii nümunələrin müəllifləri əqidə qurbanlarına çevrildilər. “Ya müttəfiq, ya düşmən” siyasi şüar cəmiyyətin əsas ideologiya şüarlarından birinə çevrilir. Yeganə satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı “əski ruh və köhnə ənənələri ilə yaşadığından” sovet paradiqmasına uyğun gəlmədiyindən bağlanmış, əvəzinə isə cəmi iki sayı işıq üzü görmüş “Allahsız” jurnalının nəşr olunmuşdur” (Şərifova 2020: 4).

Bu dövr mətbuatında dövlətçilik, azərbaycançılıq, milli mücadilə meyilləri daha da artmış, ədiblər, jurnalistlər mətbuat səhifələrində bu mövzuları işıqlandırmaya çalışmışlar. Sözsüz ki, sovet hakimiyyəti ziyalılarımızın bu fəaliyyətinə qarşı çıxır, onları müxtəlif məhdudiyətlərlə cəzalandırırdı. Xüsusilə sovet senzurası milli mətbuatımızın fəaliyyətində ciddi maneələr yaradırdı.

Azərbaycan satirik mətbuatının ən mühüm nümunəsi olan “Molla Nəsrəddin” satirik-yumoristik jurnalı felyeton janrında yazan müəlliflərin də əsas tribunasına çevrilmişdi. Dərginin təsisçiləri - Ömər Faiq Nəmanzadə və maarifpərvər tacir Məşədi Ələsgər Bağırzadə, müdiri və baş mühərri-ri Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə idi. İlk sayı 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə nəşr olunub. Fəaliyyətində müxtəlif vaxtlarda müəyyən səbəblərdən fasilələr yaranan jurnal 1906-1917-ci illərdə Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə isə Bakıda nəşr olunmuşdur. Ümumilikdə 25 il fəaliyyət göstərən bu mətbu orqan daim xalqın mənafeyini üstün tutmaqla, haqqı tapdalananların və ədalətsizlik qurbanı olanların hüquqları uğrunda mübarizə aparmaqla, elm, təhsil, ana dili, qadın azadlığı, məişət və digər mühüm problemlərin həlli istiqamətində əvəzsiz xidmətlər sərgiləməklə C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı” fikrini tam şəkildə təsdiqləyir.

Məqalələr; Kəskin tənqidlər; Felyetonlar; Məzhəki şeirlər; Məzəli teleqramlar; Satirik hekayələr; Lətifələr; Poçt qutusu; Məzhəki elanlar; Xüsusi elanlar; Karikaturalar və illüstrasiyalar kimi rubrikalarla dərc edilən məcmuədə felyeton janrına xüsusi yer ayrılmışdır. Bu da səbəbsiz deyildir. Belə ki, felyeton məhz bu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında və mətbuatında geniş şəkildə təşəkkül tapmağa başlamışdır. Dövrün satirik mətbuatını felyetonsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Janrın özünəməxsus cəhətləri, bədii üstünlükləri onu tənqidi realizmin əsas silahlarından birinə çevirmişdir, desək yanılmırıq.

Göründüyü kimi XX əsrin əvvəllərində mətbuat ölkəmizdəki siyasi, ictimai, sosial vəziyyətlə sıx bağlı idi. Bu dövrdə çıxan qəzet və jurnallar cəmiyyətdəki bütün çatışmazlıqları, problemləri işıqlandırmaq, insanların qəflət yuxusundan oyatmaq, cahillik və avamlıqdan qurtulub elmə, təhsilə yönəlmək, insanlar arasında bərabərlik yaratmaq kimi ümdə vəzifələri öz öhdəsinə götürmüşdür. Özünəməxsus cəhətlərə və ciddi təsir gücünə malik felyeton janrı da bu mühüm yolda mətbuatımızın əvəzolunmaz vasitələrindən olmuşdur.

İstifadə Olunmuş Ədəbiyyat

Е.ЖУРБИНА, И. ф. (1965). “Художественная литература”, М., 287 стр.

HƏBİBBƏYLİ, İ. (2016). Bakı, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik. “Azərbaycan” qəzeti, s.7

Nəriman Nərimanov-150 (2020). Bakı, Respublika. Səh.5.
<http://www.anl.az/download/meqale/respublika/2020/mart/706607.htm>

QARAYEV, Y.V. (2015). Bakı, Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. Elm, Cild 3. 908 səh.

ƏBDÜRRƏHİMOVA, C. (1980). Bakı, “Satirik publisistika”. ADU nəşriyyatı, 78 səh.

ŞƏRİFOVA, S. (2020). Bakı, “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına baxış”.

TAHIRQIZI, Ü. (2014). “Molla Nəsrəddin xalq içərisində öz hazırcavablığı, yumor hissi, cəsarəti ilə sevilib seçilən bir personaj idi”. “Xalq Cəbhəsi”. Səh.11)

Özbekistan Turist Markasının Tanıtımında Ana Araç Olarak İletişim

Communication As The Main Tool For The Promotion Of Uzbekistan's Tourist Brand

Odil RADJABOV*¹

Abstract

The article is devoted to the discussion of the perspective of using marketing communication tools in order to encourage the image of Uzbekistan as a touristic destination. It is known that sustainable tourism is a concept that encompasses the entire tourism experience, including economic, social, and environmental concerns, as well as improving tourist experiences and meeting the needs of local communities. In the case of Uzbekistan, sustainable tourism communications are solemn for establishing the true touristic value of the country and sharing it through the internet and other ways. Authors traditionally have comprehended and analyzed the development of tourism infrastructure in the region. The main methodology of research conduct content analyses of the destination. During the literature review, there were explored several scientific works of local and international researchers. The literature review, there explored the role of communication in the promotion of the brand. According to the information given by the official website of the Tourism ministry of the country and other sources, content analysis was done. Content analysis was done in several directions, like numbers of content regarding Uzbekistan on youtube.com, activities organized in order to support the promotion of the Uzbek brand around the world, international rating indicators of the country, and forums with festivals devoted to the country. The conclusion part, summarized achievements and drawbacks of the communication process in the country and according to drawbacks were conducted several suggestions in order to encourage sustainable development in the region for future enhancement the brand of Uzbekistan.

Key words: Sustainable communication, Brand promotion, Advertisement, Public relation and Destination.

0. Introduction

The tourism sphere in Uzbekistan become more popular and rapid increasing field, due to several factors like solution of unemployment, rich source of traditional and cultural heritages, new field of economy and it is deemed as the most perspective branch of economy of republic. According to official information of Tourism and cultural heritage ministry of Uzbekistan in recent two years by the pandemic COVID-19 the total number of foreign tourists' flow increased to 2.5 times comparing with 2017 (in 2019 there were about 6,75 million foreign visitors) and get place of the main sphere in republic economy (figure 1). But unfortunately, in 2020 the number of foreign tourists visiting the country decreased by more than 4.5 times, to 1.5 million, and the volume of tourist services fell to \$261 million in 2020 (figure 2).

* Bukhara State University, a lecturer, Universitat Politècnica de Valencia, Ph.D. researcher, oradjab@doctor.upv.es, orcid.org/0000-0003-1293-4903

Figure 1. Achievements of Uzbekistan in period between 2016-2020
Source: Kh.Majidov CERR report, 2021

It is notable that the growth in the number of tourists from different regions occurs in different ways. For example, the number of visitors from Central Asian countries increased by an average of 22-25% per year, while the annual growth among tourists from non-CIS countries was 50%. At the same time, positive results were noted in domestic tourism. Compared to 2016, the number of domestic tourists in 2019 almost doubled and amounted to 14.7 million.

Figure 2. Reforms in the tourism industry of Uzbekistan in recent years
Source: Annual report of IFMR (Institute of Forecasting and Macroeconomics research)

Number of tour operators, accommodation means also grow considerable between 2016 and 2020 (Figure 2). The main touristic destinations are: Tashkent, Samarkand, Bukhara and Khorezm destinations. Despite the pandemic the volume of domestic tourism increased significantly during this period reaching 18 million visitors, that means one out of two citizen of republic made tours around the country.

In recent years, tourism has become one of the “points of growth” of the national economy, which, as a driver of the development of other related industries, stimulates income growth with a high multiplier effect. In the period of 2017-2020 domestic tourism increased to approximately 50% (from 10,5 million to 18,0 million tourists). The main factor of this growth was pandemic restriction among the countries which encourage attention to domestic tourism.

Decrees and resolutions were developed by the Government of Uzbekistan to support and develop the brand of tourism through domestic and world tourism participants. According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan of February 3, 2018 № DP-5326 section 4: To transform the State Unitary Enterprise the Centre for Promotion of National Tourism Product under the State Committee of the Republic of Uzbekistan for Development of Tourism to the State Unitary Enterprise the National PR-Centre under State Committee of the Republic of Uzbekistan for Development of Tourism, while entrusting it with the tasks of organizing a promotion of tourist potential of the republic. Besides this decree of Cabinet of Ministers of republic establish another with number 747 on 20.09.2017 which gives preferences for foreign countries’ media companies to co-operate with our tourism department. It contains preferences devoted in order to encourage PR activities of tourism industry. Additionally, implementation of decree of President on 25.10.2018 under the number PD-3982 makes good impact on spreading necessary information around the countries and support status of our country by compatriots living in foreign countries. A number of measures were also taken to develop cinema tourism in Uzbekistan. In particular, the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan with the number RP-4095 "On measures for the further development of the tourism sector in the Republic of Uzbekistan" and the Resolution of the Cabinet of Ministers "On measures to ensure the accelerated development of the tourism industry of the Republic of Uzbekistan" were adopted. According to the decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 19, 2020 No. 4755, the Safe Tourism Fund was formed at the expense of an initial contribution from the Anti-Crisis Fund under the Ministry of Finance for 20 billion sums.

1. Literature Review

Sustainable tourism is the concept of visiting somewhere as a tourist and trying to make a positive impact on the environment, society, and economy. Tourism can involve primary transportation to the general location, local transportation, accommodations, entertainment, recreation, nourishment and shopping. It can be related to travel for leisure, business and what is called VFR (visiting friends and relatives) (Peeters, P.; Dubois, G 2010). There is now broad consensus that tourism development should be sustainable; however, the question of how to achieve this remains an object of debate. (Gössling, S. and others 2005). The role of communication is solemn on the way promotion of national brand around the world and the abovementioned laws try to give preferences in order to encourage Public relation activities of tourism industry. There may be different kind of information around the destination. Mostly they divided into 2 types by the way of creation: DMO (destination marketing organization) controlled and visitor(user)-generated content (Huerta-Alvarez 2020). In this case PR- centre tend to be as DMO trying create content which is attractable for visitor, but usually visitor-generated content is considered more realistic and impact other potential visitors more (Diwanji and Cortese 2020). Thus the main issue is counting impact of both methods: controlled and non-controlled in order to raise positive imaginary of destination.

Perspectives of sustainable development and communication of tourism industry was explored by the following researchers through several factors and fields: Khamidov, O. (2017), Abdullaevna, A. A., & Kizi, K. D. R. (2020), Baxtishodovich, B. S., Suyunovich, T. I., & Kholiqulov, A. (2017), Kilichov, M. (2021), Navruz-Zoda, B., & Ibragimov, N. (2015), Olimovich, D. I., Khabibovna, K. M., & Samadovich, R. S. (2020), Rakhmatullaeva, F. M. (2018), Kodirovna, B. S., Atoevna, T. S., & Oktyamovna, A. S. (2020) and others.

2. Case Study

2.1. Promoting the Country's Tourism Potential Abroad

Participated with the national tourism stand "Uzbekistan" in 12 international tourism exhibitions and fairs, in particular: International Travel and Tourism Fair FITUR-2019 (Madrid, Spain), the exhibition ITB-2019 (Berlin, Germany), the exhibition of recreation and travel MITT-2019 (Moscow, Russia). Moscow, Russian Federation), IMTM-2019 (Tel Aviv, Israel), EMITT-2019 (Stam Bull, Turkey), Vacation-2019 (Republic of Belarus), SITIF (South Korea), ATM (Tel Aviv, Israel), Vacation and Travel Fair EMITT-2019 (Stam Bull, Turkey), Vacation-2019 (Republic of Belarus), SITIF (South Korea), ATM (Tel Aviv, Germany). (Dubai, UAE), "IFTM Top Resa" (Paris, France) "ITB Asia 2019" (Singapore), "Tourism Expo Japan" (Osaka, Japan) "WTM" (London, UK).

The State Committee for Tourism in Russia organized an event with the participation of specialists of the State Committee for Tourism "All Experts Recommend Uzbekistan for Travel" with the participation of more than 50 journalists, bloggers, influencers, industry media. On the day of the event, a briefing was held by representatives of the State Tourism Committee, as well as partners of "Ostrovok.ru" and "Avialsales.ru".

About 160 representatives of more than 30 foreign mass media and companies (PBS (USA), Trans7 (Indonesia), REN TV (Russia), Lost Avocado (Italy), Mystery Box (USA)) have made trips to Uzbekistan, of the Turkish film industry "TRT BELGESEL", leading German media headed by the General Director of "Gebeco GmbH & Co", "National Geographic Israel", "Society for Cultural Development of Beijing City Mass Media and Tour Operators of China", etc.), as well as visiting bloggers, the Halilintar family (Indonesia), the Genhalilintar family of bloggers, video blogger Jacob Schwartz, and the travel writer, blogger and co-founder of the leading Italian website "The Lost Avocado" Sarah Izzy.

Figure 3. Promotion of tourist potential through popular Media
(Source: Collection book of Committee of Development of Tourism of republic Uzbekistan for 2019)

Taking into account the importance of mass events in stimulating the attraction of tourists, starting from this year we have organized major mass events in each region, based on the specifics of each of them.

The main achievement in 2018 in this direction can be considered the approval of the Resolution by the President of the Republic of Uzbekistan "On the creation of the international tourism university "The Silk Road"" PD № 3815 from the 28th of June, 2018.

RATE	CRITERIA	PLACE TAKEN
Rating "Gallup Global"	Country safe for traveling	5 th among 142 countries
British newspaper "Financial Times"	10 most attractive touristic directions in the coming year	2
Magazine "Travel and Leisure" (PRC)	The best place for tourism	1
"Lonely Planet" (publishing company issuing guide-books for the tourists of modest means)	Popular touristic directions in the coming year	2
Analytical agency "Tour Stat"	Top 5 popular countries for gastronomic tourism	5

Table 1. Uzbekistan in the international rates in 2018
(Source: Collection book of Committee of Development of Tourism of republic Uzbekistan for 2018)

2.2. Festivals and Public Events

The First Ziyorat Tourism Forum (Bukhara region), which was attended by over 120 foreign guests from 34 countries.

The first international tournament "Games of Bogatyrs" (Khorezm region) in cooperation with the World Strongmen Federation (WSF) and the Federation of Bogatyrs' Games and Kettlebell Lifting of Uzbekistan.

International Archeological Tourism Forum "Uzbekistan - the crossroads of civilizations" (Surkhandarya region), attended by about 140 international experts, art historians, researchers of historical and cultural heritage of Central Asia, restorers, representatives of the spheres of culture, tourism and education from our country and almost 80 countries.

The First International Geotourism Forum (Kashkadarya region) was attended by over 300 scientists and specialists from 14 countries in the field of geology and tourism.

The first international conference "World Influencers Congress" was attended by more than 90 bloggers, influencers and media representatives of the world, with a total audience of over 150 million people.

There were also such events as the Festival of Craftsmen (Ferghana region), "Suzana" celebration in Navoi region, music festival "The magic of dance" and sports tournament "The game of athletes" in Khorezm region, festival "Art of Bakhshi" in Surkhandarya region, Rally "Muynak-2019" and music "Element" in the Republic of Karakalpakstan, the first CIS tourist fair in Samarkand region, festival "Anor" in Kashkadarya region, gastronomic festival "Gastro Bazar", festival of electronic music in the city of Kashkadarya. Tashkent, etc.

2.3. Work With Our Compatriots in Foreign Countries

In order to organize work with foreign compatriots, a department for work with the diaspora abroad was established in the Committee structure. Direct contact was established with a number of active representatives of diasporas, a mechanism of interaction through social networks was introduced, and further promising measures for cooperation were identified.

The sets of handouts produced by the State Unitary Enterprise "PR Centre" have been distributed among the foreign public, in total - more than 60 thousand handouts.

60 000 spread cards

40 forums

90 actions

Together with the involved foreign institutions and the Diaspora 38 forums have been held for compatriots abroad, in particular, in the Czech Republic, Finland, France, Germany, Japan, Latvia, Mongolia, the Netherlands, Poland, the Republic of Korea, Russia, Switzerland, the United Arab Emirates and the United States.

In addition, together with our compatriots, 90 actions were held in the UK, Germany, India, China, Latvia, Malaysia, UAE, Poland, Russia, USA, Thailand, Turkey, Sweden, Czech Republic, Japan, etc. to present the tourism potential of Uzbekistan and promote the national brand "Uzbekistan". In total, more than 6 thousand people in 20 countries were involved in the process of promoting the tourist potential of Uzbekistan abroad.

Most have an interest in shopping in Uzbekistan, as well as visiting museums and galleries, walks/hikes, tours and walking historical tours. Visitors from Central Asia most showed greater interest in conducting shopping in Uzbekistan (39.7%). Main the same part of visitors from Europe (77.5%) and Asia-Pacific (72.2%) noted as a tourist activity during the stay in Uzbekistan visiting museums and galleries. Unanimous opinion (93.4%) regarding attitude to Uzbekistan tourists have such that the Uzbek people was very welcoming.

Positive impressions from Uzbekistan also affect visitor re-nium regarding return in Uzbekistan. So, the bulk tourists (82.1%) indicated that they intend to visit Uzbekistan again. Big them part (54.3%) intend to visit the country within 1 year. Another 19.4% - between 1 year to 3 years. The rest is in more long terms. In turn, 57.8% of tourists indicated that the information received on the tourist websites, had no effect on making a decision to visit Uzbekistan. Similarly, information obtained on Uzbek government website Uzbekistan, for example, www.uzbekistan.travel (55.3%), sightseeing guides (53.1%), travel agency brochures (51.8%) also did not affect in this context.

<p>6.4M views 1 year ago Street Food in Uzbekistan - 1,500 KG. of RICE PLOV (Pilan) + Market Tour in Tashkent! Mark Wiens (5.91M subscribers)</p>	<p>4M views 1 year ago Ташкент. Орёл и Репка. Переагрузка 3 (Russian, English subtitles) Орёл и Репка Орёл и Репка (2.81M subscribers)</p>	<p>3.1M views 1 year ago Uzbekistan/Khiva- Day trip to Urgench Part 5 Nurettin Yilmaz (164K subscribers)</p>
<p>2.7M views 1 year ago Death by Meat! Street Food in Tashkent, Uzbekistan! Best Ever Food Review Show (4.6M subscribers)</p>	<p>2.4M views 1 year ago Ultra-Tender TANDOORI LAMB!! Food Tour + Attractions in Bukhara - Silk Road Uzbekistan! Mark Wiens (5.91M subscribers)</p>	<p>2.3M views 4 m ago Aladdin Meets Parkour in Real Life - Uzbekistan devinsupertramp (5.82M subscribers)</p>
<p>1.9M views 7 years ago Uzbekistan Khiva Bazaar manorukida (7.72 K subscribers)</p>	<p>1.7M views 1 year ago Heart Attack on a Plate! Next Level Street Food in Samarkand, Uzbekistan! Best Ever Food Review Show (4.6M subscribers)</p>	<p>1.1M views 1 year ago Amazing Uzbek Food in Samarkand - GIANT 21 METER Kebab Grill + Ancient Uzbekistan! Mark Wiens (5.91M subscribers)</p>

Figure 3. Analyse of most viewed contents on youtube.com devoted to Uzbekistan.
(Source: youtube.com)

The most viewed content about Uzbekistan on youtube.com belongs Mark Wiens from Indonesia visited country in 2019. His movie seen about 6,4 million times and his other 2 movies also got 2,4 million and 1,1 million views. His videos devoted mainly to gastronomic aspects of our country (palov, somsa and etc.).

Second most viewed movie is the next travel of Orel I Reshka to Uzbekistan, approximately 4 million views. There are just 9 movies got more than 1 million views, following contents also give e good impression about our county.

Discussion and Conclusion

During the last several years Uzbekistan accomplished to raise the role of tourism industry among others in country showing three times higher numbers pre-pandemic period. It is issue of the time returning to that progress of development however the country has big opportunity to compensate international tourism with domestic one by promotion potential around the country. PR centre of Uzbekistan as the main initiator of national brand promotion has done several significant actions regarding internal and external communication. Through tele translation or noting in outstanding journals, being highlighted in top international ratings organization achieved some how awareness around the world and attract word attention. But furthermore we need to not forget about strategic communication which requires not just qualitative currents but also qualitative such as high view rates on internet and huge scale of audience. The promotion of national brand should have not just as dissemination feature but also each member of society need to contribute it through communicational ways.

References

- AYUNINGTYAS, D.; ARIWIBOWO, D. A. (2020). "The strategic role of information communication technology in succeeding medical tourism". *Enfermeria Clinica*, 30, 170-173.
- CAMBRA-FIERRO, J.; FUENTES-BLASCO, M., GAO, L. X.; MELERO-POLO, I.; & TRIFU, A. (2022). "The influence of communication in destination imagery during COVID-19". *Journal of Retailing and Consumer Services*, 64, 102817.
- ĎAĎOVÁ, I., & SOVIAR, J. (2021). "The application of online marketing tools in marketing communication of the entities with the tourism offer in 2020 in Slovakia". *Transportation Research Procedia*, 55, 1791-1799.
- Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated 03.02.2018, №DP-5326, Tashkent-<https://lex.uz/uz/docs/4119346> - National database of legislation of the Republic of Uzbekistan, 06.02.2018.
- GORLEVSKAYA, L. (2016). "Building Effective Marketing Communications in Tourism". *Studia commercialia Bratislavensia*, 9(35).
- LABANAUSKAITĖ, D.; FIORE, M.; STAŠYS, R. (2020). "Use of E-marketing tools as communication management in the tourism industry". *Tourism Management Perspectives*, 34, 100652.
- OBEMBE, D.; KOLADE, O.; OBEMBE, F.; OWOSENI, A.; MAFIMISEBI, O. (2021). "Covid-19 and the tourism industry: An early stage sentiment analysis of the impact of social media and stakeholder communication". *International Journal of Information Management Data Insights*, 1(2), 100040.
- RADJABOV, O.; YULDASHEV, K. S. *Importance of Public Relations Tools in Tourism Industry*.
- RADJABOV, O.; DUSHANOVA, Y. (2021). Efficient Ways Of Using Public Relations Tools In Tourism. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ* (buxdu. uz), 8(8).
- Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan, 05.01.2019, №RP-4095- National database of legislation of the Republic of Uzbekistan, 06.05.2022, Tashkent- <https://lex.uz/uz/docs/4594987>, 06.01.2019.
- RODRIGUES, S.; CORREIA, R.; GONÇALVES, R.; BRANCO, F.; MARTINS, J. (2022). e-Marketing Influence on Rural Tourism Destination Sustainability: A Conceptual Approach. *In World Conference on Information Systems and Technologies* (pp. 449-461). Springer, Cham.

- SITORA, B.; RAJABOV, O. (2022). "THE ROLE OF ADVERTISING IN THE MOVEMENT OF BUKHARA TOURISM DESTINATION." *Экономика и туризм" международный научно-инновационной журнал*, 1.
- ŠTEFKO, R.; KIRÁĽOVÁ, A.; MUDRÍK, M. (2015). "Strategic marketing communication in pilgrimage tourism". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 175, 423-430.
- STOICA, I.; ORZAN, G.; DOBRESCU, A.; RADU, A. C. (2015). Online marketing communication using websites. "A case study of website utility in accessing European funds in the tourism field regarding Northeastern Romania". *Procedia Economics and Finance*, 23, 926-935.
- TIAGO, F.; GIL, A.; STEMBERGER, S. & BORGES-TIAGO, T. (2021). "Digital sustainability communication in tourism". *Journal of Innovation & Knowledge*, 6(1), 27-34.
- YULDASHEV, K. S.; RADJABOV, O. O. (2022). "The Role of Consulting Services in the Development of the Hotel Industry". *European Journal Of Innovation In Nonformal Education*, 2(6), 51-58.
- RADJABOV, O. O. (2021). Эффективные Способы Использования Инструментов Pr-Public Relation (Связей С Обществом) В Туризме. In *Наука, Общество, Инновации: Актуальные Вопросы И Современные Аспекты* (pp. 106-117).

Zamonaviy O'zbek She'riyatida Sharq Arba'inchilik An'analari

Eastern Arabain Traditions in Modern Uzbek

Sayyora RAIMOVA*

Abstrakt

Mazkur maqolada Sharq adabiyotidagi arba'inchilik an'analari, ularning zamonaviy o'zbek she'riyatiga ta'siri masalalari keng yoritilgan. Sharq adabiyoti tarixidagi Imom Yahyo bin Sharaf an-Navaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniylarning "Arba'in hadis"lari mavjud ekanligiga urg'u berilgan. Jomiy arba'inining ijodiy tarjimonlari bo'lgan Alisher Navoiy va Fuzuliy ijodidagi muqaddas hadislarining badiiy talqinlariga munosabat bildirgan olimlarning fikrlari keltirib o'tilgan. Ayniqsa, yosh tadqiqotchi Malohat Po'latovanning adabiy manbashunoslik yo'nalishida Jomiy, Navoiy va Fuzuliy "Arba'in" – "Chihil hadis" asarlaridagi hadislarining she'riy talqinini qiyosiy tahlil qilganligi borasida so'z boradi. Shuningdek, matnshunos olim Akram Dehqonovning tadqiqotlarida keltirilgan arba'inchilikning genezisi bilan bog'liq turk tadqiqotchilari Mahmed Emre va Hasan Husnu Ardamning ishlariga ham to'xtalangan. Zamonaviy o'zbek she'riyatiga Qur'oni karim va hadisi shariflar asosidagi irfoniy ruhni olib kirgan Abdulla Oripov, Jamol Kamol, Fozil Zohid, Anvar Hojiahmad, Shukur Qurbon, Asqar Mahkam, Mirza Kenjabek, Sirojiddin Sayyid, A'zam O'ktam, Abduljalil Xo'jam, Nadira Afoqova, Orif Hoji kabi shoirlarning o'zidan avval o'tgan salafarga taqlididan tug'ilgan ayrim she'rlari tahlilga tortilgan. Ushbu she'rlar "Qirq hadis an'analari aks etgan she'rlar", "Diniy-ma'rifiy ruhdagi falsafiy she'rlar" tarzida tasniflanib o'rganilgan. Mazkur she'rlarning shakliy jihatlari e'tibor qaratilgan. Shuningdek, shoirlarning so'z qo'llashdagi badiiy mahorati, lirik qahramon tabiatini ochib berish masalalariga to'xtalangan. Abdulla Oripovning mo'min insonning axloq tamoyillari aks etgan she'riyat shakli diniy-falsafiy ruhni o'zida mujassamlashtirgan "Haj daftari" turkumi e'tirof etiladi. Shoiring ushbu turkumidan o'rin olgan she'rlaridagi asosiy g'oya – har bir mo'minlikka da'vo qiluvchi insonning Rasululloh (sollallohu alayhi vasallam)ning komil insonlik ibratini qalbga tuyishi, ko'ngil ka'basining sofligiga erishishi, ezgu maqsadlar yo'lida harakat qilishi lozimligini uqtirishi bilan qimmatli ekanligi ko'rsatib beriladi.

Kalit So'zlar. Arba'inchilik, Mahmed Emre, Hasan Husnu Ardam, hadis, diniy ma'rifiy she'rlar.

Abstract

In this article, the issues of Arba'inism traditions in Eastern literature and their influence on modern Uzbek poetry are widely covered. It is emphasized that there are "Arba'in hadiths" of Imam Yahya bin Sharaf al-Navavi, Abdurahman Jami, Alisher Navoi, Muhammad Fuzuli, Sheikh ibn Nuriddin Muhammad Purani in the history of oriental literature. Alisher Navoi and Fuzuli, who are the creative translators of Jami Arba'ini, expressed their opinions about the artistic interpretations of holy hadiths. In particular, the young researcher Malohat Polatova's comparative analysis of the poetic interpretation of the hadiths in the works of Jami, Navoi and Fuzuli "Arba'in" - "Chihil Hadith" in the direction of literary source studies. Also, the works of Turkish researchers Mahmed Emre and Hasan Husnu Ardam related to the genesis of Arabainism, which are mentioned in the studies of textual scholar Akram Dehqanov, were also touched upon. Abdulla Oripov, Jamal Kamal, Fazil Zahid, Anvar Hojiahmad, Shukur Qurban, Askar Mahkam, Mirza Kenjabek, Sirojiddin Sayyid, Azam Oktam, Abduljalil Khojam, Nadira Afokova, Arif Haji, who brought the mystical spirit based on the Holy Quran and Hadith to modern Uzbek poetry. Some of his poems born from his

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Termiz davlat universiteti, Termiz, O'zbekiston Tel: +99 890 568 88 78, raimovas@tersu.uz

imitation of his predecessors are analyzed. These poems were classified and studied as "Poems reflecting the traditions of forty hadiths", "Philosophical poems in a religious and educational spirit". Attention is paid to the formal aspects of these poems. Also, the artistic skill of poets in using words, revealing the nature of the lyrical hero was touched upon. Abdulla Oripov's "Haj Daftari" series, which embodies the religious-philosophical spirit and reflects the moral principles of a believer, is recognized. The main idea of the poet's poems from this series is that it is valuable for every person claiming to be a believer to take to heart the example of the perfect humanity of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), to achieve the purity of the Kaaba of the heart, and to act in the way of noble goals.

Key Words: Mahmed Emre, Hasan Husnu Ardam, Religious and educational poems.

0. Kirish

Aynan mumtoz adabiyotimiz namunalarida “Qur’oni karim” oyatlari va hadisi shariflardagi mazmun-mohiyatni she’rga singdirish an’anasi ham yetakchilik qiladi. Bu borada Sharq adabiyoti tarixidagi Imom Yahyo bin Sharaf an-Navaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Fuzuliy, Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniylarning “Arba’in hadis”larini e’tirof etish mumkin. Arba’inchilikning asosiy negizi sifatida payg’ambarimiz Muhammad (sollallohu alayhi vasallam)ning “Ummatimdan kimki, qirq hadisni yod olsa, Olloh taolo qiyomat kunida uni faqih-olim holda tiriltiradi” hadisining amaldagi ifodasi o’laroq arab adabiyotida shakllanib, boshqa xalqlar adabiyotiga ta’sir etgan diniy-axloqiy, adabiy-estetik hodisa deb qaralishidir. Sharqda yaratilgan dastlabki arba’inlarning mazmun-mundariyasi, keyingi arba’inlardan anchayin farq qilgan. Avvaliga arba’inlar dinni ommaga keng yoyish yo’lidagi siyosiy harakatlar zaminida yuzaga kelgan vosita sifatida ham xizmat qilgan. Mumtoz arba’inlar uchun umumiy xususiyat, ya’ni, eng avvalo, hadisning matni (arabcha, forscha yoki turkcha) keltiriladi va har bitta hadisdan so’ng shu hadisning ma’nosi singdirilgan she’riy matn – qit’a beriladi. Alisher Navoiy ustози Abdurahmon Jomiyning “Chihil hadis”ini “Arba’in” nomi ostida hadis matnining arabcha asliyatini saqlagan holda tarjima san’ati asosida hadis mazmuni singdirilgan she’riy matnни turkiy tilga o’giradi.

1. Sharq Mumtoz Arba’inchilik An’anasi Xususida

Alisher Navoiy arba’ini ustози Abdurahmon Jomiy arba’inining turkcha she’riy tarjimasini bo’lib, “Asar an’anaviy hamd va na’t bilan boshlanadi. Muqaddima – “Sababi ta’lifi manzuma”da Navoiy ustози Abdurahmon Jomiy sahih hadislardan 40 tasini tanlab olib, forsiy tilda “Arba’in” yaratganini, lekin turkiy kitobxon bu chashmadan bebahra ekanligini aytib, Jomiyning ruxsati bilan shu 40 hadisni turkiy tilga tarjima qilganligini yozadi” (Sirojiddinov va b.,2018: 227).

Asrlar osha arba’inlar o’z qimmatini yo’qotgan emas, aksincha bunday asarlar yozishga havas barcha davrlarda an’anaga aylanib bormoqda. Amerikalik tadqiqotchi Dovud Xunziker “Mo’minning olti sifati” maqolasida “Ma’lumki, mumtoz islom adabiyotida nazmiy qirq hadis tarjimalari forsiy va turkiy tillarda yozilib, Turkistonda keng tarqalgan. Xususan, Navoiyning “Arba’in”i asrlardan beri zavq bilan o’qib kelinadi. Ammo Qur’on oyatlari ma’nolarining nazmiy tafsirlari kamdan-kam uchraydi” (Dovud Xunziker: 2000.№9,10), degan fikrlarni bildirib o’tadi.

Bundan tashqari, olimlarimizning arba’in tarjimalari borasidagi so’nggi izlanishlari samarasi o’laroq vujudga kelgan ma’lumotlarga tayanadigan bo’lsak, “Jomiy qalamiga tegishli “Arba’in hadis”ni buyuk ozarbayjon shoiri Fuzuliy (1494-1556) ham ozarbayjon tiliga tarjima qilgan ekan” (Murtazoev 2020: 69).

Shuni ta’kidlash joizki, o’z o’rnida arba’inlar ham bir-biridan ma’nosi va tuzilishi jihatidan farq qiladi. Imom Yahyo bin Sharaf an-Navaviy Arba’inida hadislar va ularning tarjimalari nasriy keltirilgan bo’lsa, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning “Arba’in”ida har bir hadisning asl arabcha matnidagi so’ng forscha va turkcha shu hadis ma’nosi singdirilgan nazmiy qit’alar

berilgan. Aynan Alisher Navoiy “Arba’in”ida “Asosiy qismda keltirilgan she’rlar shakl jihatidan qit’a singari bo’lib, bunda faqat juft misralar qo’fiyalangan” (Sirojiddinov va b. 2018: 231).

“Ozarbayjon adabiyoti tarixi”dagi Fuzuliy tarjimasidagi qit’alarni Jomiy va Navoiy qit’alari bilan taqqoslagan filologiya fanlari nomzodi Bobonazar Murtazoev Jomiy “Arba’in hadis”ining ijodiy tarjimonlari Navoiy va Fuzuliy tarjimalarida hadis mazmuni bilan qit’alar uyg’unligini solishtirib, ulug’ shoirlarning boshqa qit’alarida ham mushtaraklik yuqori darajada ekanini va shu bilan bir qatorda, Fuzuliy tarjimasidagi ba’zi qit’alarning taqqosida farqlar yuzaga kelganini ta’kidlaydi (Murtazoyev 2020: 70).

Yana bir yosh tadqiqotchi Malohat Po’latova adabiy manbashunoslik yo’nalishida Jomiy, Navoiy va Fuzuliy “Arba’in” – “Chihil hadis”asarlaridagi hadislarining she’riy talqinini qiyosiy tahlil qilgan. U o’z tadqiqotida “arba’in” atamasi e’timologiyasi, qo’lyozma nusxalari, Sharq mumtoz arba’innavislari, ushbu istilohning mustaqil janr sifatida fors-tojik va o’zbek adabiyoti zamirida shakllanishi va istiqloq davridagi qirq hadis an’analarning davomchilari kabi masalalarga to’xtalib o’tadi. U arba’in janri taraqqiyoti va badiiy adabiyotdagi janr sifatidagi takomilini ulug’ ijodkorlarimiz ijodi bilan bog’laydi va “arba’in” janri haqida olimlarning ushbu janr tadrijiy taraqqiyoti haqidagi fikrlariga tayanib, “faqat forsiy hamda turkiy she’riyatda mukammal shakllandi va XV-XVI asrlarda aynan Jomiy, Navoiy, Fuzuliy ijodida yorqin namoyon bo’ldi” (Pulatova 2020: 13), degan qarashlarini bayon etadi. Arba’inning janr sifatidagi umumiy xususiyatlariga ham to’xtalib, muqaddas manbalarga tayanish, Islom ma’naviyati va ma’rifatiga asoslanganlik, an’anaviylik, asar g’oyasining o’ziga xosligi, tematik yo’naltirilganlik, kompozitsion qurilish, bosh qahramon muammosi kabi jihatlarni sanab o’tadi.

U o’z xulosalarida “arba’inlar islom aqidalari, qadriyatlar va ma’naviyati mavzularida Qur’on oyatlari, hadislar talqiniga bag’ishlanib, maqsadli ravishda nazm yoki nasrda yaratilgan o’z muallifiga ega badiiy asar sifatida O’rta asrlar Sharq adabiyotidagi alohida adabiy janr deb qaralishi maqsadga muvofiqdir (Pulatova 2020: 14)”, degan fikrlarini bayon etadi va isbot sifatida tojik adabiyotshunosi A.Nadjafovning “Arba’in aynan adabiy janr sifatida fors-tojik va o’zbek adabiyotlari asosida shakllangan” degan fikrlarini keltiradi (Pulatova 2020: 13).

Matnshunos olim Akramjon Dehqonov o’z izlanishlari jarayonida XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida yashab ijod etgan Muhammadqul Muhammadrasul o’g’li Muhayyir ijodining yangi qirrasini sifatida arba’in tarjimasini e’tirof etadi. Shoir hazrat Mir Alisher Navoiyga ergashib, forsiy tildagi Shayx ibn Nuriddin Muhammad Puroniy arba’inini turkiyga o’g’irganini ta’kidlaydi” (Dehqonov 2007: 91).

Bundan tashqari olim Sharq adabiyotidagi arbainchilik an’analari haqida usmonli turk tadqiqotchisi Mahmed Emrening arab va turkiy tillarda “Arbain” ta’lif qilgan yigirma ikki muallifning nomini keltirgani, o’zlari turk bo’lib, arbainlarini ham turkiycha nazmda, o’zlari turk bo’lib, arbainlarini arabcha tuzgan mualliflarni alohida-alohida sanab o’tganligi borasida qimmatli ma’lumotlarni keltirib o’tadi.

Olim “Mahmed Emre hijriy II asrdan X asrgacha bo’lgan oraliqda (melodiy VII-XVI asrlarda, aniqrog’i, 736-1567 yillarda) yashab o’tgan va arbain ta’lif etgan mualliflar haqida axborot bergan bo’lsa-da, nima uchundir uning ro’yxatida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy nomlari keltirilmagan” (Dehqonov 2007: 96), degan fikrlarni qayd etadi.

Shuningdek, olim arba’in an’anasi tarixi borasida to’xtalib, turk tadqiqotchisi Hasan Husnu Ardanning «Ilohiy hadislar» kitobiga yozgan «Hadisda arbain» nomli maqolasiga asoslanib, arbainnavislardan to’qsonga yaqin muallifning asari mavjudligini keltirib o’tganini va “Bu tadqiqotchi Abdurahmon Jomiy «Arbain» tuzgan mualliflar qatorida zikr qilib o’tadi” (Dehqonov 2007: 96) degan ma’lumotlarni yozadi.

Olim Mahmed Emre e’tirof etgan va Alisher Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat» asarida ham zikr etilgan Abdulloh ibn Muborak, Abdulloh Ansoriy, Muhyiddin ibn Arabiy kabi ilk arba’innavislardan haqida ma’lumotlar berib o’tadi va fikrlariga isbot keltirib, shunday yozadi:

“Mahmed Emre ham, Hasan Husnu Ardam ham o‘z maqolalarida eng dastlabki arba’in ta’lif etgan muallif Abdulloh ibn Muborak ekanligini ta’kidlashgan” (Dehqonov 2007: 97). Yuqoridagi manbalar bir tomondan arba’innavislik tarixi va ushbu janrning tadrijiy taraqqiyotidan voqif qilib turgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan g‘oyaviy mushtaraklik kasb etuvchi diniy-tasavvufiy mavzuning keyingi davrlarda qanday shaklu shamoyillarda davom etgani bilan qiziqishimizni taqozo etadi.

2. Zamonaviy Arba’inchilik Tamoyillari

Ko‘rib turganimizdek, ko‘hna adabiyotimiz tarixida nafaqat arba’in an’anasi, balki mavzu va g‘oya jihatidan musharaklik kasb etuvchi badiiy obidalar borki, ular o‘quvchi ma’naviyatini yuksaltirishdagi funksiyasi bilan ham uyg‘unlik kasb etadi. Biroq, XX asr boshlaridan asr so‘ngiga qadar millat adabiyoti bunday ma’naviy ozuqadan mosuvo bo‘ldi. Faqat istiqloq sharofati bilangina adabiyot ham milliylik kasb etib, o‘z o‘zanlariga qaytdi. Yana adabiyotda, xususan, she’riyatda islom tasavvufi manbalari keng quloq yoza boshladi. Shu jihatdan qaraydigan bo‘lsak, mustaqillik davri o‘zbek she’riyatida ham arba’in an’anasi turli shaklu shamoyillarda davom ettirilganini Abdulla Oripov, Jamol Kamol, Fozil Zohid, Anvar Hojiahmad, Shukur Qurbon, Sirojiddin Sayyid, A‘zam O‘ktam, Nodira Afoqova, Orif Hoji kabi shoirlar ijodida ko‘rishimiz mumkin.

Asosiy maqsadimiz ham buyuk arba’innavislarimiz bilan istiqloq davri o‘zbek adabiyotida diniy-ma’rifiy mavzuda ijod qilgan ijodkorlar badiiy olamini tenglashtirish emas, balki bu ijodkorlarning o‘zidan oldin o‘tgan salaflarga havasdan tug‘ilgan ijod namunalariga yangicha mezonlar asosida baho berishdan iboratdir. Hatto, e’tirof etayotganimiz - zamonaviy adabiyot vakillarining ijod namunalarini ham matematik til bilan aytganda, bir koordinata tekisligining turli o‘rinlarida joylashgan nuqtalar deb tasavvur qilish haqiqatga yaqinroqdir. Bu ijod ahlini faqat bitta mavzu – diniy-ma’rifiy mavzu birlashtiradi, xolos. Ularning she’riyat maydonida o‘ziga xos ovozi, o‘rni, uslubi va qarashlari bor, albatta.

Ma’lumki, istiqloq davri o‘zbek she’riyatiga irfoniy ruh olib kirgan dastlabki ijodkorlardan biri Abdulla Oripov hisoblanadi. “Xalq dilining ulkan tarjimoni” (Hamdamov 2011: 3) bo‘lgan shoir o‘z elining ko‘ngil yaralariga “malham”ni o‘z vaqtida topa bildi. Istiqloq bergan ulkan imkoniyatlardan biri dinga e’tiqodning istiqloq kishisi ko‘nglida aks etishi, shoirning hikmatlar bilan yo‘g‘rilgan she’riyatiga ehtiyoj sezdi. Mo‘min insonning axloq tamoyillari aks etgan she’riyat shakli diniy-falsafiy ruhni o‘zida mujassamlashtirgan “Haj daftari” turkumi shu tariqa dunyo yuzini ko‘rdi. Darhaqiqat, shoirning ushbu turkumidan o‘rin olgan she’rlaridagi asosiy g‘oya – har bir mo‘minlikka da’vo qiluvchi insonning Rasululloh (sollallohu alayhi vasallam)ning komil insonlik ibratini qalbga tuyishi, ko‘ngil ka’basining sofligiga erishishi, ezgu maqsadlar yo‘lida harakat qilishi, iymon-e’tiqodi butun insonlar ibratidan andoza olishi kerakligi bilan izohlanadi. Shoir o‘z she’rlariga singdirilgan irfoniy g‘oyalar orqali o‘quvchini ezgulik sari boshlar ekan, hadisi shariflar mazmuni she’riy mavzu kompozitsiyasida o‘z ifodasini topadi, natijada lirik kechinma ob’ekti nuqtai nazaridan tavsifiy lirikaning go‘zal namunalari maydonga keldi:

U senga ko‘rsatdi hidoyat yo‘lin,
Yurgil yo yurmassan, o‘zing bil, inson.
Balki sen tutgaysan Iblisning qo‘lin,
Yaratgan Xoliquqa barchasi ayon (Oripov 2019: 343).

Shoir garchand mumtoz arbainnavislardek hadisi sharifning asliyatini bermasa-da, bunday lirik syujetni tushunish o‘quvchidan maxsus tayyorgarlik talab etmaydi. Aksincha, quyma satrlardagi mazmun va ohang uning qalbiga, ongu shuuriga muhrlanadi va muallifning bu usuldan foydalanishi uning donishmandona islomiy-falsafiy qarashlarini aks ettiruvchi o‘ziga xos uslubga ega ekanligidan darak beradi. Qolaversa, shoir she’riyatida oyat va hadislarining badiiy talqinlari orqali “komil insonning oliy namunasi bo‘lgan Payg‘ambar (s.a.v)ning siymosini” (Davlatov 2017: 8) yaratish yetakchilik qildi.

Jamol Kamol ijodidagi “Qirq hadis ilhomi” ham mumtoz arba’inchilik an’analarning davomi sifatida e’tiborga molikdir. Shoir hadislardan olgan ilhomini to’rtliklarga joylaydi, biroq hadisning asliyatini bermaydi va ma’lum bir nom bilan ham atamaydi. Payg’ambarimizning “Ilmu hunarni Xitoydan borib bo’lsa ham o’rganinglar” degan hadisini Jamol Kamol shunday badiiy talqin qiladi:

Yo’llaring uzra malaklar ham qanotin yozgusi,
Gar talab aylab, ilm soriga sen qo’ysang qadam.
Ilmu hikmat – ahli mo’minning yo’qotgan molidir,
Bor, uni topgil, agarchi bo’lsa Chin-mochinda ham... (Jamol Kamol 2018: 431)

Yoki Anvar Hojiahmadning “Jannat kaliti” hadislarga she’riy iqtibos sifatidagi turkumida keltirilgan “Ilm olish farzdir” ruknidagi sakkiz iqtibosning biri ham yuqoridagi to’rtlikka hamohangdir:

Ilm mashaqqatu mehnatni sevar,
Fido qilsa, arzir yo’lida jonlar.
Ilmu hunarlarni kasb etmoq uchun
Xitoyga bo’lsa ham boring, yoronlar! (Hojiahmad 1994: 24).

Arba’inchilik an’analari xususida so’z yuritgan adabiyotshunos olim Tohir Shermurodov “Zahmatkash olim Anvar Hojiahmadning “Jannat kaliti” kitobi ham qadim arba’inchilik an’anasiga xos ulush bo’ldi” (Shermurodov 2009: 42), deya alohida ta’kidlaydi. Darhaqiqat, ushbu asar, muallif o’zi ta’kidlaganidek: “Muhammad alayhissalomning 33 masaladagi 333 hadislariga 333 she’riy iqtibos” sifatida dunyo yuzini ko’rdi.

Aynan yuqoridagi hadisning betakror badiiy talqinlarini Shukur Qurbon ijodida ham kuzatish mumkin:

Boshni toshga urib, yorib bo’lsa ham,
Qonlarni qatranday qorib bo’lsa ham,
O’rganing, azizlar, ilmu hunarni,
Hatto Chin-Mochinga borib bo’lsa ham (Shukur 2016: 87).

Shoir ilm o’rganish mashaqqatlarini badiiy bo’yoqlar orqali ifodalaydi. Xalqimizda “Bir yigitga yetmish hunar oz” degan naql bor. Ilm-hunar o’rganmoqlik insonni saodatga yetaklovchi vositadir.

Arba’inchilik an’analari Sirojiddin Sayyid ijodida ham “Yaxshilik eskirmagay. Qirq hadis” nomli turkumda aks etgan. Yuqoridagi ilm borasidagi fikrlar “Tangridan foydali ilmni so’ranglar. Foydasiz ilmdan esa chetlashinglar” hadisi zahirida uning ijodidagi quyidagi to’rtlikda o’z in’ikosini topgan:

Dilni ziyo birlan chulg’ab o’rangu
Ma’rifat mulkida chiroq bo’linglar.
Ollohdan foydali ilm so’rangu
Foydasiz ilmdan yiroq bo’linglar (Sayyid 2008: 257).

Shoir Sirojiddin Sayyid o’z arba’inining muqaddimasini Navoiy hazratlari singari 16 misradan iborat she’rda yozadi.

Nodira Afoqova ijodidagi qirq hadisning nazmiy ifodalarida mumtoz arba’inchilik an’analari qoidalariga rioya etilganini ko’rishimiz mumkin. Uning “Muhammad (s.a.v.)dedilar...Arba’in turkumi” to’plamidagi 14 baytdan iborat “munojot”i - Allohga hamd bo’lsa, 4 baytdan iborat “tashakkur” esa Payg’ambar (s.a.v.)ga na’t vazifasini o’tagan:

Borliqni bor etgan, muzayyan etgan
Hidoyat yo'lini muayyan etgan

Insonlik rutbasin xilqatlar aro
Ikki dunyo ichra sarbaland etgan

Qudrati bepoyon, buyuk bo'lgan Zot
Barchamizga birday, suyak bo'lgan Zot (Afoqova 2019: 240).

kabi misralar Yaratguvchining “Qudrat va Hikmat egasi” ekanligiga oid sifatlashlar “Munojot” qismida o'z ifodasini topgan. Shundan so'ng “Tashakkur” nomli sakkiz misrada Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam)ga “Shukrimiz avvalo Qodir Xudoga, Sizni yaratgani uchun tashakkur” mazmunidagi salovoti aytiladi. So'ngra asosiy qismda hadisning o'zi, masalan, “Iymonning yaproqlari – hayo, mevasi - ilmdir” va undan keyin hadis g'oyasi bilan sug'orilgan to'rtlik joylashgan:

Dedilar: Dil mulki – chaman yo bog'dir,
Unda iymon o'sar – misli og'ochdir.
Hayo yaproqlari, ilm mevasi
Birla bezatmassan – ul yalang'ochdir (Afoqova 2019: 241).

Demakki, insondagi go'zal fazilatlar - hayo ham, ilm ham iymonning ildizlaridan suv ichar ekan. Iymoni butun odamgina ilm izlaydi, ilmsizlik, johillik kabi manfur illatlardan hayo qilishi bilan yuksak maqomlarga, ya'ni mo'min insonlik rutbasiga erishadi.

Shoir Orif Hoji ijodidagi “Qirq hadis va bir rivoyat” nomli qirq hadis an'analari ham shakli o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Har bir to'rtlik ma'lum bir nom ostida ifodalangan. Hadisning asliyati berilmagan holatda har biri hadis ma'nosidan kelib chiqilib, turfa xil nom bilan atalgan:

Kibru havo bilan g'o'ddaygan odam,
Elning nazarida xoru zor bo'lar.
Bu ham yetmaganday oxirat kuni,
Allohning qahriga giriftor bo'lar (Hoji 2008: 20).

Ushbu “Kibr” nomi ostidagi to'rtlik odam bolasining gunohkorligiga kafforat bo'luvchi kibrning gunohi kabira ekanligi va hatto Azozilning kibr tufayli jannatdan quvilib, Shaytoni la'inga aylanganini yodimizga soladi. Bu haqda Qur'oni karimning “A'rof” surasida keltiriladi (Shayx Alouddin Mansur 2019: 223).

Istiqlol davri o'zbek diniy-ma'rifiy she'riyatini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Qirq hadis an'analari aks etgan she'rlar.
2. Diniy-ma'rifiy ruhdagi falsafiy she'rlar.

Daslabki qirq hadis an'analari aks etgan she'rlar toifasiga Jamol Kamolning “Qirq hadis ilhomi”, Abdulla Oripovning “Haj daftari”, Shukur Qurbonning “Hikmatlar anjumani”, Anvar Hojiahmadning “Jannat kaliti”, Sirojiddin Sayyidning “Yaxshilik eskirmagay. Qirq hadis”, A'zam O'ktamning “Ikki dunyo saodati”, Nodira Afoqovanning “Muhammad (s.a.v.) dedilar...Arba'in turkumi”, Orif Hojining “Qirq hadis va bir rivoyat” (2008) kabi turkum she'rlarini kiritish maqsadga muvofiqdir. Garchi, bu ijod namunalarining ayrimlari shakl jihatidan aynan arba'in an'alariga mos kelmasa-da, hadis mazmunini o'zida mujassam etganligi bilan ahamiyatlidir.

Diniy-ma'rifiy mavzuda yozilgan falsafiy ruhdagi she'rlar sirasiga esa Fozil Zohidning “Sabr guli” (2013), Mirza Kenjabekning “Xushxabar” (2018), Asqar Mahkamning “Haq” (1998),

Abdul Jalilning “Muborak mujdalar” (2004) kabi kitoblaridagi asarlarini kiritish mumkin. Zero har ikkala tasnifning ham o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Qirq hadis an‘analari sharq mumtoz adabiyotiga xos an‘anaviy arba’inlar asosidagi, aksariyati shakl jihatidan ham barmoq vaznining to‘rtlik shaklida vujudga kelgan badiiyat namunalari. Ular mazmuniy jihatdan, ya‘ni aniq bir hadisni she‘rga solingani e‘tiboridan mumtoz she‘riyatdagi arba‘inlarga yaqin turadi. Ammo shakliga ko‘ra ba‘zan to‘rtlik, oltilik, sakkizlik va undan ham kattaroq hajmga ham ega. Deylik, Abdulla Oripovning “Haj daftari” turkumiga kirgan ko‘pgina she‘rlar uchta to‘rtlikdan tarkib topgan o‘n ikki misralik she‘rlar ekani kuzatiladi. Diniy-falsafiy ruhda yozilgan ikkinchi toifa she‘rlar, asosan, manzumalar va boshqa ijtimoiy-tarixiy, axloqiy-didaktik mazmuni bilan alohida ajralib turadi. Bu tip she‘rlarda voqebandlik ham ko‘rinadi.

Xulosa

Shuni alohida e‘tirof etish lozimki, zamonaviy o‘zbek she‘riyatidagi diniy-ma‘rifiy mavzuda ijod qiluvchi shoirlar ijodi kuzatilganida, shakliy jihatdan aynan mumtoz adabiyotdagi arba‘inchilik an‘analariga mos kelmasa-da, mazmun-mohiyati hadis ma‘nolarini o‘quvchiga yetkazish e‘tiboridan mushtarak ekani aniq seziladi. Mumtoz arba‘in namunalari qit‘a ko‘rinishida keltirilgan bo‘lsa, zamonaviy adabiyotdagi hadis mazmuni singdirilgan she‘rlar shakliga ko‘ra turli hajmga egaligi bilan o‘ziga xoslik kasb etadi. Qolaversa, “Arba‘in” janrining o‘zbek adabiyotidagi zamonaviy rivoji mumtoz she‘riyat darajasida bo‘lmasa-da, har qalay o‘sha mumtoz an‘ananing davomiyligi sifatida e‘tiborga sazovor‘dir (Pulatova 2020: 26). Diniy-ma‘rifiy mavzuda yozilgan she‘rlar ko‘lami kengligi, shuningdek, o‘zbek adabiyotini shakl va mazmuniga ko‘ra boyitish hodisasiga mustaqillik davri adabiy siyosiy muhitidagi so‘z erkinligining ifodasi sifatida qarash o‘rinli bo‘ladi.

Adabiyotlar

- AFOQOVA, N. (2019). *Bizning era*. Toshkent: IJOD-PRESS.
- DAVLATOV, O. (2017). *Alisher Navoiy she‘riyatida Qur‘on oyatlari va hadislarning badiiy talqini*. Filol.fan.b. fals. dok. diss... avtoref. Samarqand.
- DEHQONOV, A. (2007). *Muhayyirning hayoti va ijodi*. Filol.fan.nomz.diss... Toshkent.
- HAMDAMOV A. (2011). *Abdulla Oripov she‘riyatida xalqona poetik tafakkur muammosi*. Filol.fan. nomz. diss. avtoref... Toshkent.
- HOJIAHMEDOV, A. (2007). *Jannat kaliti: Muhammad alayhissalomning 33 masaladagi 333 hadislariga 333 she‘riy iqtibos*. Toshkent: Cho‘lpon.
- HOJI, O. (2008). *Qirq hadis va bir rivoyat*. Toshkent: Fan va texnologiya.
- JAMOL, K. (2018). *She‘r san‘ati*. Saylanma. IV jild. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- MURTAZOYEV, B. (2020). “Arba‘in hadis”ning tarjimalariga doir /Tarjima va madaniyat: muammolar, yechimlar va strategiyalar. Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari.
- ORIPOV, A. (2019). *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Sharq.
- PULATOV, M. (2020). *Sharq Mumtoz adabiyotida “Arba‘in” yozish an‘analari*. Filol.fan.b.fals.dok.diss... avtoref. Toshkent.
- SAYYID, S. (2008). *So‘z yo‘li*. Toshkent: Sharq.
- SIROJIDDIOV, S.; YUSUPOVA, D.; DAVLATOV, O. (2018). *Navoiyshunoslik*. Toshkent: Tamaddun.
- SHAYX MUHAMMAD YUSUF. *Qur‘oni azim muxtasar tafsiri*. Toshkent: Movarounnahr.
- SHERMURODOV, T. (2009). *Jozib izhor izlab*. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti.
- SHUKUR QURBON. (2019). *Hikmatlar anjumani*. Toshkent: Sharq.

Doğu Moğolistan’da Yeni Bulunan Uygur Dönemi Bir “Yol Yazıtı”

A Newly-Found Uighur Period “Road Inscription” from Eastern Mongolia

Munkhtulga RINCHINKHOROL*

Öz

Uygur Dönemi’nden bu yana Moğolistan’da eski yolların yakınındaki kayalara yazıtları oyma veya mürekkeple yazma geleneği birçok yönden yayılmış ve gelişmiştir. Moğolistan’da bulunan eski “Yol Yazıtları”nın çoğu Uygur Dönemine aittir. Bu yazıtların yaratılması sadece Uygur Dönemi’nin siyasi ve sosyal ihtiyaçlarından kaynaklanmadı, aynı zamanda o zamanın İç Asya göçbelerinin inancıyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılıydı. Böylece Moğolistan’dan gelen yolların Tarihî İpek Yolu’na nasıl ulaştığına dair en güvenilir kaynak (bugün itibarıyla) eski “Yol yazıtları” olarak görünmektedir.

Mart 2020’de, Doğu Moğolistan’daki Sühbaatar İli’nden yerel çobanlar tarafından bir Runik yazıt keşfedilmiştir. Bu bildiriye, yeni bulunan bu yazıtın deşifresi ve yorumlanması sunulmaktadır. Yazıt, Göktürk ve Uygur aristokratlar abidelerinin genel planını taklit etmektedir. Metnin söz varlığı ve harflerinin tipolojisi MS 8. yüzyılın son çeyreğinin özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca yazıtın çevresinde, “yılan tamgası”nın dört çeşidi de dahil olmak üzere yaklaşık yirmi tane tamga vardır. Tamgalar farklı insanlar tarafından oyulmuş olabilir. Fakat bunlar ayrılmaz bir şekilde yazıtla bağlantılıdır ve çoğu, aynı anda tek bir kompleks olarak birlikte yapılmıştır.

Ayrıca, tarihsel bağlamın önerdiği gibi, yazıt, MS 790 yılın Mayıs ayında ya da ondan sonraki tarihte, ama o yıl içinde Uygur İmparatorluğu’nun bir aristokrati tarafından yazılmış olabilir.

Yazar daha önce Moğolistan topraklarındaki sadece yazıtlara dayanarak Göktürk ve Uygur dönemine ait toplam 7 ana yol belirlemiştir. Bu dönemde Altay Dağları’nın önündeki çölünden geçerek İpek Yolu’nun kuzey koluna ulaşan en az iki ana yol varmış.

Büyük olasılıkla bu anıt, Herlen Vadisi’nden Doğu Moğolistan’daki Dongoyın Şiree Külliyesi üzerinden İç Moğolistan’ın Ordos bölgesine ve ardından Çin’in Tang Hanedanlığı’nın başkenti Chang’an’a giden yeni bir yolu gösteren bu güzergahtaki bir “Yol yazıtı”dır. Başka bir deyişle bu yazıt, bahsi geçen yönde bir ana yolun olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Dönemi, Doğu Moğolistan, Runik yazıtlar, Yol yazıtları.

Abstract

Since the Uighur Period, the practice of writing in ink or carving on the rocks near the roads in Mongolia has spread and evolved in many ways. Most of the ancient “Road Inscriptions” found in Mongolia date back to the Uighur Period. The creation of these inscriptions was not only due to the political and social needs of the Uighur period, but was also inextricably linked with the belief of the Inner Asian nomads of that time. Thus, ancient road inscriptions appear to be the most reliable source (as of today) of how the roads from Mongolia reached the Historical Silk Road.

In March 2020, a Runic inscription was discovered by the local herders from Sukhbaatar aimag, Eastern Mongolia. In this paper, decoding and interpretation of this newly-found inscription is presented. The inscription imitates the general planning of the steles of Ancient Turkic and Uighur aristocrats. The vocabulary and typology of letters in the text reflect the characteristics of the last quarter of the 8th century AD. Also around the inscription are about twenty tamgas, including four variants of the ‘snake’ tamga. The tamgas may have been engraved by different people, but they are inextricably linked to the inscription, and most of

* İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk-İslam Arkeolojisi Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi, mongkari@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3143-4314>

them were made together as one complex at one time.

Moreover, as the historical context suggests, the inscription may have been written by an aristocrat of the Uighur Empire in or after May 790 AD, but within that year.

The author has previously determined a total of 7 main roads belonging to the Ancient Turkic and Uighur periods, based only on the inscriptions in Mongolia.

It is now obvious that there are at least two main roads which undoubtedly reached the northern branch of the Silk Road through the deserts in front of the Altai Mountains at the same time.

Most probably, this monument is a “Road Inscription” that left along the route from the Kherlen Valley through Dongoin Shiree Complex in Eastern Mongolia to Ordos, Inner Mongolia, and then to Chang’an, the capital city of the Chinese Tang Dynasty. In other words, this inscription proves that there really was a main route in the aforementioned direction.

Keywords: Uighur Period, Eastern Mongolia, Runic inscriptions, Road inscriptions.

0. Giriş

2020 yılın Mart ayında, Moğolistan’ın doğu bölgesindeki Sühbaatar İli’nin Bayandelger ilçesinde yaşayan çoban Ya.Batjargal, eşi ve oğluyla birlikte giderken tesadüfen yeni bir runik yazıt keşfetmişlerdir. Bu yazıtın ilk belgelenmesi 1-10 Nisan 2022 tarihlerinde “Agtana Hüreet” adlı bir proje kapsamında sanat araştırmacısı D.Amaraa tarafından gerçekleştirilmiştir. Fakat yazıtın ilk okunuşu ve ilk tarihsel-dilbilimsel yorumu 2022 yılın Mayıs ile Haziran ay arasında yapıldı (Munkhtulga vd. 2022).

1. Yazıtın Konumu

Sühbaatar İli’nin Bayandelger ilçe merkezinden 22 km batısında bozkırın ortasında Tavan Tolgoi denilen tepeler vardır (Harita 1). Bu tepeler doğudan-batıya doğru uzanmakta ve bu beş tepe ince dar bir kaya ile birbirine bağlanmış gibi şekilde yer almaktadır. Bu beş tepenin ortasında, daha doğrusu tam ortada bulunan tepenin batı kısmında güneybatıdan kuzeydoğuya uzanan granit kayalardan birinin üzerinde bir satır runik yazıt ve birkaç tamga vardır (Fotoğraf 1; Resim 1). Yazıt ve tamgalar bulunan bu granit kayanın üzerinde çatlaklar oluşmuş ve bazı yerleri kaya yosunu etkisi ile bozulmuştur.

2. Genel Açıklama

Üzerinde yazıt olan granit kayanın yüksekliği kuzeydoğuda 140 cm, güneybatıda 70 cm’dir. Başka bir deyişle, bu kayanın üst yüzeyi kuzeydoğudan güneybatıya doğru eğilmiş şekildedir. Kayanın yazıt bulunan üst yüzey nispeten düz olup, uzunluğu 106 cm ve genişliği 35 cm’dir (Fotoğraf 1; Resim 1). Yazıt, kayanın batı (sol) kenarına yakın, üst yüzeyinin uzunluğu boyunca işlenmiştir. Yazıt yüzeyin kuzeybatı köşesinden başlar ve taşın eğimini takip ederek yüzeyin batı kenarı boyunca devam eder. Yazıtın satırdaki harflerin başı (üst kısmı) batıya doğru yani yüzeyin batı (sol) kenarına bakmış şekilde yazılmıştır (Fotoğraf 1; Resim 1).

Ayrıca yazıtın sol ve sağ tarafında, ön veya alt kısmında da bazı tamgalar tasvir edilmiştir (Fotoğraf 1; Resim 1). Yazıt bulunan kayanın kuzey veya yazıtın üst tarafında, buna bitişik bir kayanın üst yüzeyinde ve bu kayanın sağ tarafında duvar gibi duran dikey bir kayanın sol ve üst yüzeyinde de tamgalar bulunmaktadır. Tavan Tolgoi Yazıtı ve tamgaları ise Göktürk ve Uygur dönemine ait diğer bazı abideler ve kaya üzerindeki yazıtlarında olduğu gibi kasıtlı olarak bir kaya ya da taş üzerine birsürü tamga ve yazıt aynı tarihte oyulduğu net görünmektedir.

Yazıt ve tamgaların işlendiği bu kaya, ön yüzünde yazıt ve tamgalar bulunan yatay şekilde olan bir abideyi anımsatıyor (Resim 1). Başka bir deyişle, kayanın üst (kuzey) tarafına bitişik olan

kayanın yüzeyi ise Göktürk ve Uygur dönemlerine ait bir abidenin tepeliğini oluşturuyor gibidir. Öte yandan, yukarıda belirtildiği gibi, yazıt bulunan kayanın yüzeyi öne doğru eğilmiştir.

Ayrıca, buradaki neredeyse tamgaların başı yukarıya aynı yöne bakmış şekilde tasvir edilmişken yazıtın harflerinin başı sola (batıya) doğru şekilde yazılmıştır (Resim 1). Göktürk Dönemine ait bazı abidelerinde tam bu şekilde yazıtın satırları soldan sağa doğru olarak yazıldığını biliyoruz. Ayrıca Göktürk ve Uygur dönemlerine ait çoğu abidelerinde harflerin başı sola yönelmiş şekilde yazıldığı görülmektedir.

Abidenin en üst kısmında büyük boyutta bir tamga oyma geleneği Göktürk Dönemi abidelerindedir ve bu geleneği daha sonra Uygur döneminde de devam ettiği Moğolistan'daki o döneme ait anıtlarda yaygın görülür. Ayrıca, İkinci Göktürk Kağanlığı'nın Dongoyın Şiree Külliyesi'nin abidelerinde ve Talun Höşöö Külliyesi'nin insan figürlü taş heykelinde aristokratların tamgalarını eserin üst kısmında büyük boyutta tasvir edildiğini belirtmeliyiz. Bunun dışında, bahsedilen anıtlarda küçük boyutta birkaç tamga yukarıdan aşağıya doğru bir sıra halinde tasvir edilmiştir (Munkhtulga ve Ōsawa 2015: 42-46; Munkhtulga vd. 2019: 10-12, 24, 26, 31-34).

Dolayısıyla, bu yeni bulunan kaya yazıtın yazar(ların)ının, Göktürk ve Uygur aristokrat külliyesinde abide yapma geleneğini yansıtmaya ve ona bağlı kalmaya çalıştıkları açıktır.

3. Yazıt

Yazıt 63 cm uzunluğunda olup, yukarıdan aşağıya “dövme tekniği” ile oyulmuş tek satırlık bir yazıttır. Toplamda 29 harf ve 7 kelimededen oluşan 2 cümle bulunmaktadır. Yazıtta runik alfabesinin 4 ünlü ve 14 ünsüz olmak üzere 18 harf kullanılmıştır. İnce ‘n’ ünsüz iki farklı şekilde yazılmıştır. Kelimeleri, cümleleri ve cümle parçalarını ayırmak için kullanılan bir simge olan “iki nokta” (:) özel işaretinin yerine ‘a’ a harfi kullanılmıştır. Harfler 0.2-0.4 cm genişliğinde ve 0.2 cm derinliğindedir. Örnek olarak ‘m’ m harfi gösterse harfin yüksekliği 4.5 cm, genişliği 2 cm’dir (Fotoğraf 1; Resim 1).

Metin: *amTRLvJWt^MwtamTRLvaNRv^Hk^Mingj*

Transkripsyon: yegän irkin orun a olurtim a törtinč ay olurtim a.

Tercüme: Yegän İrkin ben tahta oturdum. Dördüncü ayda oturdum.

4. Metin İçeriği

Metinde Yegän İrkin unvanlı bir kişinin hangi ayda görevini devraldığını hatıra olarak yazılmıştır. Yazıtta ilk göz attığımızda ‘olurtim’ (‘oturdum’) kelimesi, yazarın belli bir yerde oturduğundan bahsettiği anlamına geliyordu. Yani ilk tahminimde, yazıtın Tavan Tolgoi’den geçen bir yolcu tarafından değil, bu bölgede yaşayan bir kişi tarafından yazıldığı düşünülüyor. Ancak bu yazıtta birisinin yeni görevini devraldığını yazdığı anlaşılıyor.

5. Harf Özellikleri

Tavan Tolgoi Yazıtı’ndaki kalın “T” ünsüzünün T biçiminin sadece MS 8. yy ortalarından sonra tarihlenen yazıtlarda görüldüğü bilinmektedir. İnce ünsüz ‘n’, yazıtta iki allografik versiyonuna sahiptir: ^H ve n.

6. Dil Özellikleri

Tavan Tolgoi Yazıtı Eski Türk (veya Eski Uygurca) dilinde yazılmıştır. Sadece iki cümle ve birkaç kelimededen oluşsa da ‘taht’ anlamına gelen ‘orun’ kelimeyi içerdiğinden Göktürk ve Uygur dönemlerine ait runik eserler arasında söz varlığı bakımından benzersiz olduğu söylenilebilir. Yazıtta geçen ‘yegän’, ‘irkin’, ‘olurtim’, ‘törtinč’ ve ‘ay’ kelimeleri ise Göktürk ve Uygur dönemi runik anıtlarında sıklıkla yer alan, anlam ve biçim açısından açıklama gerektirmeyen iyi bilinen sözlerdir. Yukarıda bahsedildiği gibi, ‘orun’ kelimesi Doğu Türkistan’daki Uygur yazmalarında

MS 9. yüzyıldan itibaren geçmektedir (DTS 1969: 372; Clauson 1972: 233) ve bahse konu Tavan Tolgoi Yazıtı'nda geçmesinden, Uygur Döneminden itibaren 'taht' anlamında kullanıldığı görüşü öne sürülmektedir.

7. Tamgalar

Yazıtın çevresinde en az yirmi tane, birkaç tür tamga vardır (Fotoğraf 1; Resim 1). Tam sayısını çıkaramadık ve dikkatli bakarsak daha birçok tamga bulabiliriz. Belki de alandaki tüm tamgalar, bir şekilde yazıtla ilgilidir. Özellikle yazıtın yanındaki tamgalar, yazıtın yazıldığı tarihte tasvir edilmiş olmalıdır. Tavan Tolgoi Yazıtı'ndaki bu tamgalar, İkinci Göktürk ve Uygur Kağanlığına ait anıtlarda oldukça yaygındır. Bu tamgalar, yazıtın neresine yerleştirildikleri ve ne kadar büyük olduklarına göre kıyaslandığında, bu anıtı yapanlar (yazanlar) için en önemli tamga ise "yılan tamgası" olduğunu söylemek mümkündür. Bu, büyük olasılıkla, yazıtta adı geçen Yegän İrkin'in tamgasıdır. Yazıtta "yılan tamgası"nın en az dört versiyonu olduğunu görmekteyiz.

8. Yazıtın Tarihi

Tavan Tolgoi Yazıtı'nın harf biçimleri ve dil özellikleri, yukarıda da belirtildiği gibi Uygur Döneminde yazıldığını göstermektedir. Bu anıtta, yazıtın ve tamgaların işleme yılı yazılmamakta, ama ayın belirtilmesi, tarihi açıklığa kavuşturmak için bir ipucudur. "Dördüncü ay" yaz mevsimin ilk ayı olur ve günümüzün hesabıyla genellikle Mayıs ayıdır. Göktürk ve Uygur dönemlerine ait runik anıtlarda "Dördüncü ay"dan nadiren bahsedilir. Bu yazıtta sadece ay belirtilip ama yıldan bahsedilmemesine dayanarak yazıtın yazar(lar)ı için bu ayın önemli olduğu tahminini öne sürebiliriz. Yazıtta belirtildiği gibi, yaz mevsimin ilk ayı olan "Dördüncü ay"da "tahta oturma" veya "tahta çıkma" töreni gerçekleşmiş olabileceğini görüyoruz.

Tavan Tolgoi Yazıtı'nın tarihini belirlemeye yardımcı olabilecek diğer bir kanıt ise yazıtın yanında tasvir edilen tamgalardır. Özellikle tamgaların nasıl birleştirildiği ve hangi tamgaların nereye yerleştirildiği bize önemli ipuçları verebilir. Tamgalar, Yağlakar aşiretli Bayançur Kağan, Böğü Kağan ve Tung Baga Kağan gibi güçlü Uygur hükümdarlarının zamanının çoktan geçtiğini ve Yağlakar'ın gücünün sadece nominal olduğunu gösteriyor gibi görünüyor.

790 yılı, Yağlakar hanedanının gücünü kaybettiği ve Ädiz'lerin henüz iktidara gelmediği kritik ve çalkantılı dönemiydi. Aynı yıl Tung Baga Kağan'ın oğlu Zhongzhen Kağan (忠貞可汗), ünlü Tang generali Pugu Huai-en'in torunu olan genç hatun tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Kağan'ın küçük kardeşi onun yerine tahta çıktı. Fakat kısa süre sonra buyruklar ve saraylılar birlik olup bu yeni Kağan'ı öldürmüştür. Ondan sonra, At Yılı'nın (790) Dördüncü ayda, yani yaz mevsimin ilk ayında Zhongzhen Kağan'ın 15-16 yaşındaki oğlu Achuo, Uygur başkentinde (bugünkü Har Balgas'ta) Fengcheng Kağan (奉誠可汗) olarak tahta çıktı (Mackerras 1972: 100, 105).

790-791 yıllar arasında Uygur ordusu, Tibet ve Karluk müttefik ordusu tarafından Beşbalık'ta yenildi ve İpek Yolu'nun merkezlerini Tibetlilere kaybetmiştir (Malyavkin 1992: 215). 795 yılında Achuo veya Fengcheng Kağan öldüğünde, Ädiz boyundan Kutlug tahtına çıkmış. Böylece, o zamandan itibaren Ädiz, Uygur İmparatorluğu'nun yönetici haline gelmiştir (Mackerras 1972: 107). Yukarıda belirtilen kronolojik bağlam, Tavan Tolgoi Yazıtı'nın, Mayıs 790'da Fengcheng Kağan tahta çıkmasından sonra, ancak o yıl içinde yazılmış olabileceğini düşündürmektedir.

9. Yazıtın Yazarı

Yegän İrkin ise yazıtı yazar veya yazdıran kişinin unvanıdır. Bu unvana çok benzeyen Tun Yegän İrkin adı da Çoyr Yazıtı'nda "yılan tamgası" ile beraber geçmektedir (Malov 1936; Klyaçtorıny 1969: 46; Klyaçtorıny 1971: 254; Klyaçtorıny 1980: 96-97; Sertkaya 1996: 5; Napil 2005: 127; Özönder 2006: 113; Suzuki 2009: 421; Şirin User 2009: 467; Kormuşın 2011: 212; Ölmez 2012: 211; Şirin 2016: 643; Battulga 2020: 197; Battulga 2021; Battulga 2022: 42-57).

Tavan Tolgoi Yazıtı'nda adı veya unvanı geçen bu kişi Dokuz Oğuz'dan Tungra (aRhv; 同罗) halkından bir İrkin'dir. Tungra adı Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtlarının her birinde bir kez, Uygur Dönemi Tariat Yazıtı'nda ise iki kez geçtiği (Şirin 2016: 244) için Moğolistan'da o dönemde siyasi olaylara aktif olarak katılan bir grup olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Çin yıllıklarında da anılmaktadır (Kirilen ve Kirilen 2022: 124-125). Göktürklerin sürekli rakibi ve güçlü düşmanı olan Oğuz'un her zaman yanında yer alarak, Aşir Türkleri ile savaşmıştır.

Buna dayanarak, Tavan Tolgoi Yazıtı'nın yaratıcısı, Tungra boyun liderinin oğlu (hatta torunu bile olabilir), Uygur hükümdarının himayesinde Yegän İrkin unvanı aldığı görüşü öne sürmekteyiz.

10. Yazıtın Türü

Tavan Tolgoi Yazıtı'nın, yakın zamanda tanımlanan “Yol yazıtı” olarak adlandırılan (Munkhtulga 2022) bir kaya yazıt tipine ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Bu alandaki tamgalardan, yazıtın yazar(lar)ı ile birlikte farklı gruplar ya da farklı grupları temsil eden bazı kişileri orada olduklarını görebiliriz.

Bu yazıtın konumundan yola çıkarak, Herlen Havzası'ndan Dongoyın Şiree'ye giden yol muhtemelen Tavan Tolgoi'dan güneybatıya İç Moğolistan'ın Darhan Muummyangan ilçesine, oradan Ordos'a ve ardından Tang Hanedanlığı'nın başkenti olan Chang'an'a doğru gitmekte olduğunu düşünmekteyiz.

Moğolistan'da Göktürk ve Uygur dönemine ait runik yazıtların toplam sayısı 80'den fazladır ve bunların çoğu Uygur dönemine aittir (Munkhtulga 2022: 80). Sadece bu yazıtlardan yola çıkarak Göktürk ve Uygur dönemlerine ait 7 ana güzergâh belirledik (Munkhtulga 2022: 81). Tavan Tolgoi Yazıtı, bu 7 ana güzergâha ek olarak, Herlen vadisinden başlayarak Tavan Tolgoi üzerinden Ordos ve Tang'ın başkenti Chang'an'a giden 8'nci bir güzergâh olabileceğini gösteriyor. Uygur ve Çin arasındaki at ve ipek ticaretinin bu dönemde hala çok hareketli olduğunu da belirtmek gerekir.

Sonuç

Uygur Dönemi'nden bu yana Moğolistan'da yolların üstündeki kayalara mürekkeple ve oyma şeklinde yazı yazma geleneği birçok yönden yayılmış ve gelişmiştir. Bu nedenle, Moğolistan'dan gelen yolların Tarihi İpek Yolu'na nasıl ulaştığına dair en sağlam kanıtı eski “Yol yazıtları” olarak görünmektedir.

Tavan Tolgoi Yazıtı, Göktürk ve Uygur aristokrat abidelerinin genel planını taklit etmektedir.

Metnin harf tipolojisi ve söz varlığı MS 8. yüzyılın son çeyreğinin özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca yazıtın çevresinde, “yılan tamgası”nın dört çeşidi de dahil olmak üzere yaklaşık yirmi tamga bulunmaktadır. Tamgalar farklı insanlar tarafından oyulmuş olabilir, ancak bunlar ayrılmaz bir şekilde yazıtla bağlantılıdır ve çoğu, aynı anda tek bir kompleks olarak birlikte yapılmıştır.

Tavan Tolgoi Yazıtı, Tungra aristokratlarından Yegän İrkin adlı bir adam tarafından yazılmıştır.

Bu anıt, Herlen Vadisi'nden Tavan Tolgoi üzerinden Çin'in Tang Hanedanlığı'nın başkenti Chang'an'a giden yol üstünde bırakılan bir “Yol yazıtı”dır.

Kaynakça

- BATTULGA, T. (2020). *Moğolistan'daki Runik Harfli Küçük Yazıtları*. Moğolistan Arkeolojik Mirası. C. 12. Ulan Batur.
- BATTULGA, T. (2021). “Çoyr Taş Heykel Yazıtının Yeni Bir İncelemesi”. *Altaica* 17/3: 37-54. / БАТТУЛГА, Ц. (2021).
- BATTULGA, T. (2022). *Moğolistan'daki Runik Harfli Yazıtları Üzerine Yeni Çalışmaları*. C. 3, Ulan Batur. / Баттулга, Цэнд. (2022).

- CLAUSON, S. G. (1972). *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. Oxford. / Clauson, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford
- DTS. (1969). *Eski Türkçe Sözlüğü*. Leningrad.
- KİRİLEN, M. ve KİRİLEN, G. (2022). “Çin Kaynaklarında Tongra Boyu”. *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 6/1: 123-145.
- KLYAŞTORNIY, S. (1969). “Çoyr Taş Heykeli Üzerindeki Runik Yazıtı”. *Doğu Halklarının Yazılı Anıtları ve Onların Kültür Tarihinin Sorunları*. Leningrad, 46-47.
- KLYAŞTORNIY, S. (1971). “Dornogobi’den Bir Runik Yazıtı”. *Studia Turcica*. Budapest, 249-258.
- KLYAŞTORNIY, S. (1980). “Çoyr Taş Heykeli Üzerindeki Eski Türk Runik Yazıtı”. *Doğu Ülkeleri ve Halkları*, 22: 90-102.
- KORMUSHİN, İ. (2011). “7. Yüzyılın Sonlarına Ait Moğolistan’ın Çoyr Runik Yazıtının Okunması ve Yorumlanmasında Yenileri”. *Türkoloji Derlemesi (2009-2010)*: 202-213.
- MACKERRAS, C. (1972). *Tang Hanedanlığı Tarihlerine Göre Uygur İmparatorluğu*. Canberra.
- MALOV, S. (1936). “Türk Rünleri ile Yeni Anıtlar”. *Dil ve Düşünme*, 6-7: 259-267.
- MALYAVKIN, A. (1992). *Kaşgar için Tibet’in Tang Devletiyle Mücadelesi*. Novosibirsk.
- MUNKHTULGA, R. (2022). “Moğolistan Topraklarındaki Eski Yol Yazıtları”. “Anıtlar ve Kayalar Üzerinde Korunan Kültürel Belgesel Miraslarının Bugünkü Durumu” Bilimsel-Teorik-Pratik Konferans Bildirileri. Ulan Batur, 67-83.
- MUNKHTULGA, R. ve ŌSAWA, T. (2015). “Dongoyın Şiree Anıtları Üzerindeki Yazıtlarının İlk Okunuşu”. *Eski Türk Tarihi ve Kültürü. Uluslararası Bilimsel Konferans Bildirileri*. Ulan Batur, 21-55.
- MUNKHTULGA, R.; BURENTUGS, G.; ARIYAJAV, B. (2019). *Tahun Höşöö Anıt Külliyesi*. Ulan Batur.
- MUNKHTULGA, R.; AMARAA, D.; BURENTUGS G. (2022). “Tavan Tolgoi Yazıtı”. *Göçebelerin Mirası Üzerine Araştırmalar*, 23/4: 26-50.
- NAPİL, B. (2005). *Kazakistan Tarihi Üzerine Türkçe Kaynaklar*. C. 2. Almatı: Dyke-Press.
- ÖLMEZ, M. (2012). *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu.
- ÖZÖNDER, B. (2006). “Çöyr Yazıtı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/3: 108-124.
- SERTKAYA, O. F. (1996). “Göktürk Harfli Çoyr Yazıtı”. *Permanent International Altaistic Conference* 39. Szeged.
- SUZUKI, K. (2009). “Çoyr Yazıtının Revizyonu ve Yeniden Yorumlanması”. *Asya Arkeolojisine Bonn Katkısı* 4, 417-425.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞİRİN USER, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.

Harita 1. Tavan Tolgoi Yazıtı'nın konumu

Fotoğraf 1. Tavan Tolgoi Yazıtı yukarıdan

Resim 1. Tavan Tolgoi Yazıtı

İpek Yolu: Haçlı Çağı'nda Batı Akdeniz Hegemonya Mücadelesi (Ceneviz Cumhuriyeti Örneği Üzerinden)

*Silk Road: The Struggle of Hegemony on Western Mediterranean in the Age of
Crusades (on the Example of the Republic of Genoa)*

Barış SADAY*

Özet

Merak duygusu ile hareket eden Bilen İnsan, dünyanın her yerine bir şekilde ulaşmayı başarmıştır. Bu yaşam serüveni, nihayetiyle Dünya Tarihi açısından en kadim insanlık izini ortaya çıkarmıştır. Yaklaşık yedi bin kilometre uzunluğa sahip olan bu ize, Alman coğrafyacı Ferdinand Von Richthofen tarafından "İpek Yolu" ismi verilmiştir. İnsanlık tarihine bakıldığı zaman "İpek Yolu" salt bir ticaret veya ulaşım yolu olmanın ötesinde dillerin, dinlerin, fikirlerin/olguların, tarihlerin, kültürlerin, medeniyetlerin ve insanlığın karşılaştığı ve karıştığı -Peter Burke'un, Akdeniz için kullanmış olduğu ifadeye atıfla- bilgilerin aktarıldığı dünyanın en eski "Medeniyet Yolu"dur. Çin'den başlayıp -farklı ulaşım ağları ile- Avrupa'ya kadar ulaşan kadim bir bilgelik/zenginlik yolu olma özelliğinden ötürü, İpek Yolu ve güzergâhları etrafında pek çok güç -siyasi, askerî, ticari, dinî vb. vasıtalarla- hegemonya kurmaya çalışmıştır. Bu mücadele, sadece İpek Yolu'nun kara güzergâhında değil, aynı zamanda Akdeniz safhasındaki deniz güzergâhları üzerinde de yaşana gelmiştir. İpek Yolu, insanlık tarihinin bir safhası olan Ortaçağ döneminde bilgi/zenginlik aktarımının ana damarı konumundadır. XI. yüzyıla birlikte, onun Batı Akdeniz transfer noktaları, Haçlı/Latin hegemonyası girdi. Özellikle Haçlı Çağı'nda, Akdeniz hegemonyası için, ticari filo/gücü olan Ceneviz Cumhuriyeti siyasi, askerî ve ticari faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak Ceneviz Cumhuriyeti Akdeniz'de rakipsiz bir konumda değildir. Cenova, yakın komşusu olan Venedik Cumhuriyeti gibi güçlü bir hasma sahiptir. İki İtalyan Şehir Cumhuriyeti, Akdeniz hegemonyası içinde farklı sahalarda alanlar da karşı karşıya gelmişlerdir. Bu noktadan hareketle, bildirinin de temel amacını; Haçlı Çağı'nda, İpek Yolu'nun Batı Akdeniz ağı üzerindeki hegemonya mücadelesini -Ceneviz Cumhuriyeti merkezli- bilimsel veriler temelinde değerlendirmektir. Bu çalışma, Ceneviz Cumhuriyeti'nin, başta iktisadi kazanımlardan ötürü, Akdeniz'deki etkinliğinin ortaya çıkışı, gelişimi ve neticelerini kronolojik bir zaman döngüsünde ortaya koymaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Haçlı Çağı, Akdeniz, Ceneviz Cumhuriyeti, Hegemonya.

Abstract

Acting with a sense of wonder, Knowledgeable Person achieved to make it to all around the world. In the end, this adventure of life revealed the most ancient traces of humans as regards to the History of the World. This trace which is about seven thousand kilometres long is named "the Silk Road" by Ferdinand von Richtofen, a German geographer. When the history of humanity is considered, the Silk Road is not only a route of trade and transportation but also the oldest "Road of Civilization" of the world -using the words of Peter Burke for the Mediterranean- where languages, religions, ideas, phenomena, histories, cultures and civilizations were transferred from one place to another. As it is an ancient route of wisdom and wealth extending from China to Europe with various transportation networks, there were many powers that tried to dominate the Silk Road and its routes using political, military, commercial and religious means. This struggle was not only witnessed on the land routes of the Silk Road but also the sea routes in the Mediterranean. The Silk Road became the main vein for the transfer of wisdom and wealth in the Middle Ages. As of the 11th century, the Western Mediterranean points of transfer came under the domination of the Crusaders/Latins.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, Arş. Gör. Dr.,
baris.saday@hbv.edu.tr

Especially in the Age of Crusades, the Republic of Genoa was engaged in many political, military and commercial campaigns with its commercial fleet and power. However, the Republic of Genoa was not without competitors in the Mediterranean. In this respect, Genoa had a strong enemy which was also a neighbour: the Republic of Venice. Both Italian city-republics came across in various fields so as to establish their hegemony in the Mediterranean. From this point of view, the main purpose of this paper is to evaluate the struggle for hegemony on the Western Mediterranean network of the Silk Road during the Age of Crusades in the light of scientific data centred on the Republic of Genoa. In this sense, this study intends to chronologically reveal the emergence, development and consequences of the activities of the Republic of Genoa in the Mediterranean which mainly result from the economic gains.

Key Words: Silk Road, Crusader Age, Mediterranean, The Republic of Genoa, Hegemony.

0. Giriş

Coğrafi olarak İtalya'nın kuzeydoğu ucundaki Ceneviz, Venedik'in İtalyan denizci devletleri arasındaki en ciddi rakibi durumundadır. Liguria körfezinin merkezinde yer alan Cenova, Venedik'e göre daha batıda, aynı zamanda deniz tarafında daha korunmasız olarak konumlanmaktadır. Kara ulaşımının, Apenninler ve onun arkasındaki Po vadisinin varlığı nedeniyle zor iken, Ceneviz'in deniz tarafında aynı zorluktan söz edilemez. Venedik coğrafyasına denizden ulaşım için Adriyatik Denizi, daha sonra da doğal koruma unsurları lagünlerin geçilmesi gerekirken Cenova'nın pruvası alabildiğine geniş bir açıklık durumu bulunmaktadır. Ek olarak, denizci bir devlet olması gereği kendi gemilerini inşa eden Ceneviz için gerekli olan hammadde kereste temininde kendi coğrafyasının sağladığı avantajı sonuna kadar kullanmaktadır.

Akdeniz sularında, daha sonra da Atlantik'te gemileriyle yer alan Ceneviz için en önemli amaçları ve kaygıları her zaman ticaret olmuştur. Ceneviz'in deniz ile bütünleşmiş olan kültürünü ticaret şekillendirmiştir. Nihai amaç olan ticaretin itici güç olduğu uzak yol deniz seyirlerinde Cenevizli denizciler ve tüccarlar en doğudan en batıya kadar Akdeniz'in dört bir tarafında kurulan kentlerde varlıklarını göstermiş ve yeni kültürel değerlerle karşılaşmıştır. Ceneviz Cumhuriyetinin varlığı sadece Akdeniz ile sınır kalmamış ve Kuzey Denizi'nde ve Atlantik'te Kanarya adalarına kadar ulaşmıştır. Cenevizliler, tanıştıkları bu yeni kültürlerden numuneler alarak Akdeniz'in ortak kültürel mirasına katkıda bulunurken hem maddi hem de sosyal olarak zenginleştikleri eldeki veriler ışığında rahatlıkla ortaya konmaktadır. (Lane 1964: 465-469)

1. Akdeniz Hegemonya Mücadelesi

Kuruluş yılı 1099'dan itibaren "Compagna Communis" ismini taşıyan Cenova, diğer İtalya komünlerinde olduğu gibi yürütme ve yargı erki liderleri konsüller vasıtası ile yönetilmektedir. Ek olarak, ikinci konsül olarak "Console dei Placiti" adlı kişiler yargı erkinin başına geçmektedir. (Torti 1997: 28) İlerleyen dönemlerde de yine diğer İtalya komünlerinde olduğu gibi Cenova'da da farklı şehirlerden gelen podestaların konsüllerle dönüşümlü olarak yönetime geçtiği bir dönem başlamıştır (Canale 1844: 5-6; Epstein 1996: 88-89; Bent 1881: 55).[†]

11. yüzyılın sonundan itibaren Mağrip korsanlarının Sardinya ve Korsika Adası'na en şiddetli saldırılarından birisini Denia Taifası valisi Mugetto ya da Musetto adını verdikleri Mücahid el-Emiri gerçekleştirmiştir (Fanucci 1818: 88-90; Torti 1997: 26). Aynı tarihlerde ilk ortaya çıkan Deniz Cumhuriyetler'den olan Pisa da kolonizasyon faaliyetlerine başlamış ve Arap korsanlarının etkili olduğu Batı Akdeniz'de güçlenmek amacı gütmektedir (Epstein 1996: 23).[‡] Pisa ve Cenova güçleri Mugetto'nun 1062 yılında Sardinya'ya saldırısını başarı ile savunduktan sonra Papalığın teşviki sonucu meydana getirilen bu ittifak 1087'de Fatımi Devleti'nin hakimiyeti altında olan Mehdiye'ye saldırmışlardır (Epstein 1996: 22-23). Pisa ve Cenova'nın birlikte olduğu diğer bir

[†] İlk Cenova podestası Brescialı Manegoldo del Tettuccio 1191'de göreve geldi.

[‡] Pisalılar 1034'te Kuzey Afrika'da bulunan Bone'a bir yağma seferinde bulunmuşlardı.

saha “Reconquista” sürecindeki İberya idi. Her iki denizci devletin birlikleri Kastilya Kralı VI. Alfonso’nun seferlerine katılmış oldukları görülmektedir (Torti 1997: 26). Elde edilen bu başarılarından sonra Cenova 1099’da kendi yönetimini kurmuş ve ilk konsüllerini seçmeye başlamıştır (Waley ve Dean 2014: 39). Konsüllerin isimleri Caffaro kroniğinde Amicus Brusculus, Mauro di Platealonga, Guido di Rustico sıralamasıyla belirtmektedir (Belgrano 1890: 5). Birinci Haçlı Seferi’nin Cenova için önemi oldukça büyüktür. Çünkü Cenevizliler bu seferlerden sonra sesi yükselen bir güç olarak ön plana çıkmışlardır. Cenova’nın Haçlı Seferi kahramanı Guglielmo Embriaco, yanındaki Ceneviz birlikleriyle Tarantolu Boemondo’nun 1097’de Antakya Kuşatmasına katılarak şehrin ele geçirilmesinde rol oynamıştır (Canale 1858: 100-101; Torti 1997: 32).[§] Seferin sonunda Embriaco öncülüğündeki Cenovalılar Oksitan Toulouseluların yönettikleri Trablusşam Kontluğu içinde Biblos ve Trablusşam kentlerinden üçte bir vergi geliri elde edilmesini sağlamıştır (Bent 1881: 90). Bunlarla birlikte Doğu Akdeniz’de sayısız üs kurdukları için buradaki ticaret hatlarının çoğuna hâkim olunca Cenova kentinin zenginleşmeye başladığı sürece girilmiştir.

Cenova, Akdeniz’deki Reconquista’da yine etkin olarak rol oynamaya devam etmiştir (Negri 1974: 261-262). Cenovalılar 1147’de Kastilya-Leon Kralı VII. Alfonso’nun Almeira ve Barcelona Kontu IV. Raymond Berenguer’in 1148’deki Tortosa fetihlerinde yer almışlardır (Torti 1997: 36-38). Bu dönemde başlayan bir gelişme Cenevizliler ile Pisa’nın arasındaki uzun sürecek çatışmaların fitilini ateşlemiştir. Bu gelişme Papa II. Urban tarafından Korsika Adası’nın Pisa Başpiskoposluğuna dolayısıyla Pisa’ya verilmesidir (Tangheroni 2006: 451). Söz konusu kararla Cenovalıların limanı ve hinterlandını kapatmış ve tehdit oluşturmuştur. Ayrıca Korsika Adası, Tiren Denizi için çok önemli stratejik ve jeopolitik konuma sahip idi. Bundan rahatsız olan Cenova, Korsika’daki Pisa güçlerine saldırınca iki Deniz Cumhuriyeti arasında çatışmaları başlatmıştır.

Papa II. Innocentus (1130-1143) Korsika’nın bir kısmını Cenova’ya fief olarak verdiğini belirtmiş olmasına rağmen çatışmalar son bulmamıştır (Epstein 1996: 46; Tangheroni 2006: 451). Cenova ile Pisa’nın arası alevlenip Cenova-Lucca ittifakı kurulması XIII. yüzyıl İtalyası’nın en yaygın örneklerinden birisidir (Waley 2014: 99). I. Friedrich Barbarossa İtalya Seferleri (1154-86) sırasında en çok imtiyazı 1162’de Cenova’ya (vergi muafiyeti ve yönetim hakkı) ve Pisa’ya vermiştir (Waley 2014: 101). Buna rağmen Barbarossa’nın oğlu VI. Heinrich’in Sicilya seferine eşlik eden her iki devlete birtakım sözler vermesiyle yeni bir fief kavgasını doğurmuştur. Bu çatışmaların neticesinde Sirakuza Kontu Alamanno da Costa’nın yardımıyla Cenova amirali Enrico Pescatore, Pisalıları Sicilya’da yenilgiye uğratmıştır (Torti 1997: 50-55; Epstein 1996: 103; Pryor 2006: 424).

Cenova söz konusu Albenga ve Savona’yı kısa süreliğine boyunduruk altına almasına karşın, (Canale 1844: 55)** İmparator II. Friedrich’in atanmasını istemediği podestayı Cenevizlilerin atamasından dolayı (Komünlerdeki podesta atamasında İmparatorluk onayı alınıyordu.) diplomatik krizi ortaya çıkarmıştır. Bu kriz, 1237’de yapılan Cortenuova Savaşı sonrasında Cenova’nın 1238’de II. Lombardiya Ligi’ne katılmasıyla daha da yükselmiştir (Pryor 2006: 433). Bu nedenle Friedrich savaş hazırlıklarına başlayıp sadık Ghibellin komünü Pisa’yı da yanına alarak Cenevizlileri 1241’de Giglio Adası’nda yenmiştir (Fanucci 1818: 256-258; Negri 1974: 342-344; Pryor 2006: 434). Friedrich, bunun ardından Cenova’ya karşı Kuzeypati İtalya’da II. Oberto Pallavicino’yu devreye sokmuştur. Oberto Pallavicino bölgedeki komünler Pavia, Novara, Vercelli’yi birleştirirken Savona’yı kuşatan Cenovalılara karşı İmparatorluk donanması amirali Ansaldo de Mari, Cenova’ya kadar ilerleyip buradaki Polcevera vadisini yağmalattırılmıştır (Fanucci 1818: 261-263; Canale 1844: 108-110; Negri 1974: 344-345; Epstein 1996: 124-126).

[§] Cenovalılar kuşatma başladıktan bir ay sonra San Simeone’dan karaya çıkarak gelmişlerdi.

** 1227’de yapılan hareketlerle Savona itaat altına alınıp Oberto Galetta buraya naip olarak atandı. Cenova güçleri bunun ardından Albenga’yı da kontrol altına aldılar.

1243'te Ceneviz Kardinali Sinibaldo Fieschi "IV. Innocentus" ismiyle Papa olduktan sonra Friedrich ile Cenova'nın diplomatik krizini çözmek amacıyla arabuluculuk yapmaya çalışmıştır. İmparator onu Sutri'de abluka altına aldığı için kendi ülkesi Cenova'ya kaçmak zorunda kalan IV. Innocentus, Friedrich'i 1245 yılında toplanan I. Lyon Konsili'nde imparatorluktan azledip, aforoz kararı aldırıştır (Negri 1974: 345-348). Guelf-Ghibellin çekişmelerinin aslında bir yansıması olan bu gelişmeler 1250'de İmparator II. Friedrich'in ölmesinden sonra oğulları IV. Konrad ve Manfred'in, Anjoulu Charles ile savaşlarından dolayı İtalya'nın diğer yerlerinde cereyan edecektir. Cenova'da ise yaşanan bu kriz dönemi nedeniyle rejimde reforma gidilmiştir. Mevcut yönetime isyan eden Cenevizliler yönetim değişikliğine giderek Halkçı Boccanegra'ların ilk öne çıkan lideri Guglielmo Boccanegra'yı Capitano del Popolo payesiyle beş yıl süreyle (1257- 1262) yönetici yaptılar (Waley ve Dean 2014: 214-215, 262; Epstein 1996: 135-140; Law 2006: 460; Negri 1974: 370-371).^{††} Bu gelişme Cenova'da signoria yönetiminin habercisi de sayılmaktadır.

Haçlı Seferlerine katılmaları sonucu önemli imtiyazlar elde eden Ceneviz Cumhuriyeti, Akdeniz ticaretinde pek çok önemli güzergâhı elde etmiştir. Bu durum onları İtalyan Denizci Cumhuriyetleri arasında en güçlü konuma yüklenmesini sağlamıştır. Aynı zamanda öne çıkan güçlerden bir diğeri ise Venedik Cumhuriyeti'dir. Venedikliler 1202-1204'te düzenlenen IV. Haçlı Seferi sayesinde Ege Denizi ve çevresini elde ettikleri için Cenova'nın Doğu Akdeniz'deki en büyük rakibi haline gelmişlerdir. 1257-58 yıllarında San Saba Savaşı diye de bilinen Birinci Cenova-Venedik Savaşında Venedik amirali Lorenzo Tiepolo, Ceneviz donanmasını büyük bir yenilgiye uğratmıştır (Negri 1974: 378-379; Pryor, 2006: 435-436; Robbert, 2004: 1121-1128)^{‡‡} Bu yenilgi Cenovalıları VIII. Mikhael Palaiologos ile müttefik olmaya itmıştır (13 Mart 1261 Ninfeo Antlaşması)(Pryor 2006: 436). Cenova, Bizans için de Venedik'e karşı önemli bir müttefik niteliğindedir. Cenevizliler bu ittifakın meyvesini alıp gelecek yıllarda Benedetto Zaccaria'nın ailesi hakimiyetine girecek olan Foça, Sakız Adası (Chios) ve Ege Denizi'nde diğer pek çok bölgeyi kontrolleri altına almışlardır (Basso 1994: 35, 41-42).^{§§}

Venedik'e karşı yapılan mücadele sırasında 1280'den itibaren Pisalılar ile büyük bir savaş patlak verecektir. Bu savaşın habercisi aslında Sardinya Adası'ndaki Torres Devleti'ni Cenevizlilerin ele geçirmesine karşılık Pisalıların Ugolino della Gherardesca liderliğinde Sardinya Adası'nda Cagliari'yi ele geçirmeleri idi (Tangheroni 2006: 456-457). Cenova ve Pisa, Mağrip Korsanlarına karşı savaşlarda, Reconquista'da ve Haçlı Seferleri'nde çoğu defa aynı safta yer almışlardır. Ancak, Akdeniz hakimiyeti sürecinde Guelf-Ghibellin Savaşları'nda Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun desteğini kazanan Ghibellin Pisa gücü, bir taraftan Guelf Floransa Cumhuriyeti'ne karşı savaşırken diğer taraftan Floransa'yla ittifak kuran Cenova'ya karşı Ligurya'daki komünleri ayaklandırma faaliyetlerinde bulunmuştur. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi 1092'de Papa II. Urban'ın onayıyla Korsika Adası'nı alan Pisalılar (Tangheroni 2006: 451), Korsika'nın Tiren Denizi'ne hâkim bir noktada bulunmasından dolayı Cenova'nın ticareti için tehdit oluşturacak konuma gelmiştir. Papa II. Innocentus'un taksimat uygulaması da iki denizci cumhuriyet arasında kesin çözüm bir türlü sağlanamamıştır. Buna ilaveten Cenova donanmasının Pisa limanındaki ticaret yollarına baskınları çok geçmeden iki denizci devleti karşı karşıya getirmiştir. En sonunda Pisa donanmasını Benedetto Zaccaria ile Oberto Doria kumandasındaki Ceneviz gücü 1284 yılında yapılan Meloria Savaşı'nda mağlup etmiştir (Pryor 2006: 438). Ceneviz-Pisa çekişmesinin doruğa ulaştığı bu muharebede 93 kadırgadan mürekkep Ceneviz filosu Porto Pisano'ya gelmiştir. Pisa filosu da yaklaşık bu rakamlardan oluşan donanmayla liman

^{††} Boccanegra ailesi Halkın desteğiyle iktidara gelmiştir. Özellikle Simone Boccanegra'nın 1339 yılında başlayan hükümdarlığı sırasında soylular meclisten ve yönetimden uzaklaştırıldılar.

^{‡‡} Venedikliler bu savaşta Akka'daki galibiyetlerini (1258) takiben, 1262 yılında Settepozzi'de ve 1266'da Trapani'de Cenovalıları yine yenmişlerdi. İki denizci cumhuriyet arasındaki ilk savaş silsilesi 1270'te Fransa kralı Aziz IX. Louis'nin arabulucu olmasıyla sona erdi.

^{§§} Benedetto Zaccaria, Bizans imparatoru II. Andronikos'un tahta çıktığı dönemde Foça'yı korumak için Sakız Adası'nı işgal etmiştir.

kuleleri altında Ceneviz filosunu karşılamıştır. Oberta Doria ve Benedetto Zaccaria (Stanton 2015: 131-135) komutası altındaki Cenevizlilerin galip çıktığı muharebede 29 Pisa kadırgası ele geçirilmiş, 7 kadırgayı ise batırmıştır. 5 bin Pisalı ölüerken 9272 Pisalı (muhtemel evvelki savaşta alınan esirler de dâhil olmak üzere) esir edilmiştir (Epstein 1996: 159). Savaştan sonra imzalanan ağır koşulların içerdiği 1299'daki barışa göre Pisa, Korsika Adasını Cenevizlilere bırakırken Provans ve Sardinya bölgeleri dışına çıkmama yasağını kabul edilmiştir (Fanucci 1821: 158; Waley ve Dean 2014: 268; Tangheroni 2006: 452). Bu muharebeden bir yıl sonra Sicilya kralı Anjoulu I. Charles'ın ölümü Cenevizli politikasını lehte etkilediği görülmektedir.

Pisa'nın tehdit olma durumu ortadan kalmasının ardından Cenova'nın tek rakibi artık Venedik Cumhuriyetidir. İki devlet arasında yaklaşık yirmi yıl süren bir ateşkes döneminden sonra 1295'ten itibaren Venedik ve Ceneviz ticaret gemileri arasında sıcak çatışmalar yaşanmıştır (Epstein 1996: 183). 1298'de Cenova amirali Lamba Doria önemli bir kuvvetle Sicilya'ya oradan da Adriyatik'e ulaşıp Venedik hakimiyetinde olan yerlere saldırılarda bulunmuştur. Onlarla savaşmak için Venedik kuvvetlerinin başında Andrea Dandolo bulunmakta idi (Fanucci 1821: 144). Dalmaçya'nın Korcula (İtalyancası Curzola) Adası yakınında gerçekleşen 7 Eylül 1298 tarihli Curzola Savaşı'nda Venedikliler büyük bir hezimetle uğramışlardır (Villani 1991: 551-552; Epstein 1996: 183).^{***} 14. yüzyılın hemen öncesinde gerçekleşen bu muharebede, kesin Ceneviz üstünlüğü Lamba Doria komutası altındaki 87 kadırgadan oluşan filo ile gelmiştir. Dalmaçya kıyısındaki Curzola adası açıklarındaki muharebede 96 Venedik gemisinin 84 tanesi ele geçirilmiş ve 8 bin kişi esir alınmıştır. Bu muharebede alınan esirler arasında ünlü seyyah Marco Polo da bulunmaktadır (Gorse 2007: 123). 1299 yılında hem Pisa hem de Venedik ile imzalanan barış antlaşmasıyla dikkatini İtalya anakarası dışındaki menfaatleri üzerine yönelten Cenevizliler, İmparator II. Andronikos'un davetlisi olarak Bizans Galata'sında yer edinme başarısına ulaşmıştır (Ostrogrosky 1999: 452). Savaşın ardından Papa VIII. Boniface'm arabulucu olmasıyla Milano'da barış yapılmıştır (Pryor 2006: 445-446; Caro 1974: 243-244). Bu galibiyetten sonra Cenova İtalya'nın en güçlü denizci devleti olmuş, Akdeniz'de de en güçlü devletlerden birisi haline gelmiştir.

Akdeniz güç dengesinde yaşanan değişimlerden ötürü İtalyan şehir devletleri arasında hem ticaret hakimiyeti elde etmek için özellikle Ceneviz ve Venedik arasında sık sık çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Onüçüncü yüzyılın ilk yarısında İstanbul Latin İmparatorluğunun kurulması ile Ege ve Akdeniz'de ticari üstünlük ve imtiyaz hakları Cenevizlilerden Venediklilere kaymıştır. Ceneviz Cumhuriyeti ise Mısır'ın bölge ticaretindeki önemini ve konumunu bildiği için VII. Haçlı Seferine katılmıştır. Ceneviz'in, bu sefere katılması temel sebebi, Akdeniz üzerindeki kaybettiği üstünlüğü geri alma düşüncesi yatmaktadır. Dimyat'ın haçlıların eline geçmesine rağmen, elde tutulamayarak tekrar Müslümanlara bırakılmasına Cenevizliler şiddetli şekilde karşı çıkmışlardır (Ehrenkreutz 1981: 340). Eyyubi idaresinin dağılması ve başta Mısır olmak üzere Doğu Akdeniz'de Memluklerin ortaya çıkması ile birlikte Ceneviz Cumhuriyeti, Müslümanlarla olan ilişkileri yenileme sürecine girmişlerdir. Memluk Sultanları ile yapılan antlaşmalar neticesinde Cenevizliler ticari imtiyazlar almayı başarmışlardır. Özellikle Sultan Baybars döneminde, 1263 yılında gerçekleşen yakınlaşma Cenova'ya Kahire'de bir konsül bulundurmanın önünü açmıştır (Holt 1995: 28-29)

On üçüncü yüzyılın ikici yarısıyla birlikte Ceneviz Cumhuriyeti, İznik Bizans İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kurmuş ve İmparator Mikhail Palaiologos ile yapılan antlaşma sonucu elde edilen ticari imtiyazlar, Venedik etkisinin azalmasını sağlamıştır (Yousey-Hindes 2010: 170-171, 173). Ceneviz, bunun yanı sıra Altın Orda devleti ile ilişkiler kurarak Kefe şehrine tüccarlarını yerleştirmeyi başarmıştır. Böylelikle tahıl ve özellikle Memluk Sultanlığının ihtiyacı olan kölelerin tedariki içi geniş bir ticaret ağı oluşturulmuştur (Grousset 2011: 402; Yousey-Hindes 2010: 174-175).

^{***} Doksan altı Venedik kadırgasından seksen dördü ele geçirilmiş ve aralarında ünlü seyyah Marco Polo'nun da bulunduğu sekiz bin Venedikli esir edilmiştir.

Ceneviz gemileri Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz’de 12. yüzyılın başlarıyla birlikte görülmeye başlamıştır. Cenevizli gemi inşa ustaları ise bu tarihlerde Galiçya’da gemi inşa faaliyetlerinde bulunmaktadır. 13. yüzyılın son çeyreği ile tarihlenen Ceneviz belgeleri ise Ceneviz gemilerinin Flander ve İngiltere’ye ticari seferler yaptığını göstermektedir. Ayrıca aynı dönemlerde Cenevizliler, İber yarımadasında Sevilla ile olan ticaret Yenidünyanın kapılarını açmıştır.(Pike, 1962: 348-378)

2. Ticaret Ağı ve Taşınan Ürünler

1104’te Cenova, Akkâ’da bir koloniye sahip oldu. Kral Baldwin kentin üçte birini, deniz kenarında bir sokağı ve gümrük gelirlerinden 600 altın İperpiron bu koloniye tahsis etti. Birinci Haçlı Seferi neticesinde elde edilen limanlar vasıtasıyla Çin ve Hint kervanları ile gelen baharat, başta Cenova olmak üzere İtalyan gemileriyle Batı’ya taşınmaktadır. Günümüz Suriye sınırları içinde kalan topraklarda kurulan Haçlı devletleri, Cenevizlilere bol bol ayrıcalıklar vermeleri sayesinde Akdeniz ticaretinde Ceneviz Cumhuriyeti etkili bir konuma gelmiştir. Akdeniz’in doğusunda kurulan Latin devletleri ve komşu İslam ülkeleri ile gelişen ticaret hacmini Ceneviz ve diğer İtalyan şehir devletlerinin yeni gemiler tasarımlarına sebebiyet vermiştir. Tasarlanan yeni gemiler sayesinde ticaret ve deniz taşımacılığının gelişmesine vesile olmuştur (Bradford 2004: 272-274). Ceneviz Cumhuriyeti gelişen ticaret ve gemi teknolojisi ile özellikle bahar mevsimlerinde (mart ayının sonları ile başlayıp ekim sonuna kadar) yoğun bir faaliyet içindedir (Pryor, 1992: 3-4).

Onbirinci yüzyıl boyunca Tiran Denizi, Afrika ve Doğu Akdeniz limanları arasında doğrudan deniz ulaşımı yeniden kurulduğunda, tüccar gemilerinin başlıca yükü baharattı. Arabistan, Hindistan ve Çin’den gelen kervanlarla çok miktarda baharatın taşındığı Suriye, yeni deniz yollarının keşfiyle Portekizlilerin bunu doğrudan sağlayabilmesine kadar, Avrupa gemilerinin başlıca hedefiydi. Her şey; yani hem kolay taşınması hem de yüksek fiyat sağlaması, baharata üstünlük sağlıyordu. Böylece ortaçağ ticareti bir lüks mallar ticareti, yani görece az masrafla büyük karlar getiren bir ticaret olarak başladı ve göreceğimiz gibi bu özelliğini hemen hemen ortaçağların sonuna kadar korudu. Baharat, Akdeniz ticaretine itici bir güç kazandırdı ama bu ticaretin tümünü ele geçiremedi. Batı ile Doğu ya da Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ilişkiler daha yakın ve sıkı olmaya başlayınca, çok çeşitli doğal ve üretilmiş mal, artan ölçülerle el değiştirdi. Onüçüncü yüzyılın başından itibaren Avrupa’nın ithalatı, pirinç, portakal, kayısı, incir, kuru üzüm, kokular, tedavide kullanılan maddeler ile (Hindistan’ dan gelen) bakkam ağacı, kırmızı boya, şap gibi şeylerden oluşuyordu. Bunlara, Venediklilerin Rumca (bombacinus), Cenevizlilerin ise Arapça adıyla (cotone) tanıdıkları ve bütün dillere aktardıkları pamuk eklendi. Onikinci yüzyılın sonundan itibaren ham ipek de pamuk gibi, önce İtalya ve kısa süre sonra da kıtada ipek ve pamuklu imalatının gelişmesine bağlı olarak, artan miktarlarda ithal edilmeye başlandı. Daha sonra Batı’da taklit edilecek olan, Şam’ın damaskosu, Bağdat’ın ipeklisi (baldachin), Musul’un müslini ve Gazze’nin tülü (gauze) gibi Doğu’nun kumaşlarına da ayrıca talep vardı. Doğu’ya ihraç etmek için Cenova Limanı elverişli bir durumdaydı ve bu ticaretin hızlı gelişmesinde, hiç kuşkusuz büyük bir rol oynadılar. Ceneviz arşivlerindeki noter işlemleri, bize, onüçüncü yüzyılın başlangıcından önce, kentin, Arras, Lille, Ghent, Ypres, Douai, Amiens, Beauvais, Cambrai, Toumai, Provins, Montreuil vs. gibi kentlerden kumaş ihraç ettiğini gösteriyor. Bu liste, görüldüğü gibi, bazı Fransız kentlerini de içermektedir. Ancak onüçüncü yüzyıl boyunca bunların endüstrileri, yerini o tarihten itibaren Avrupa’nın belli başlı kumaş bölgesi haline gelen Flander ve Brabant endüstrilerine bıraktı.

Onüçüncü yüzyılda ticari ağları iyice genişleyen ve birer ticaret merkezi haline dönüşen Ceneviz Cumhuriyeti, Memluk pazarlarında da yerini almıştır. Cenevizli tüccarlar, İslam topraklarından baharatlar, şifalı bitkiler, boya maddeleri, doğuda bulunan ticari ürünler, tekstil ve tarım ürünlerini başta Avrupa olmak üzere Bizans’a götürmüşlerdir. Özellikle Memluk ve Orta Doğu topraklarına ise kereste, köle, kumaş, hayvan derisi, kürk, inci, demir, bakır, yağ, sabun ve büyük miktarda altın ve gümüş yine bu tüccar vasıtasıyla aktarılmıştır (Pedani 2002: 298; Torkey 2001: 196; Ehrenkreutz 1981: 336-337; Moukarzel 2016: 194).

Sonuç

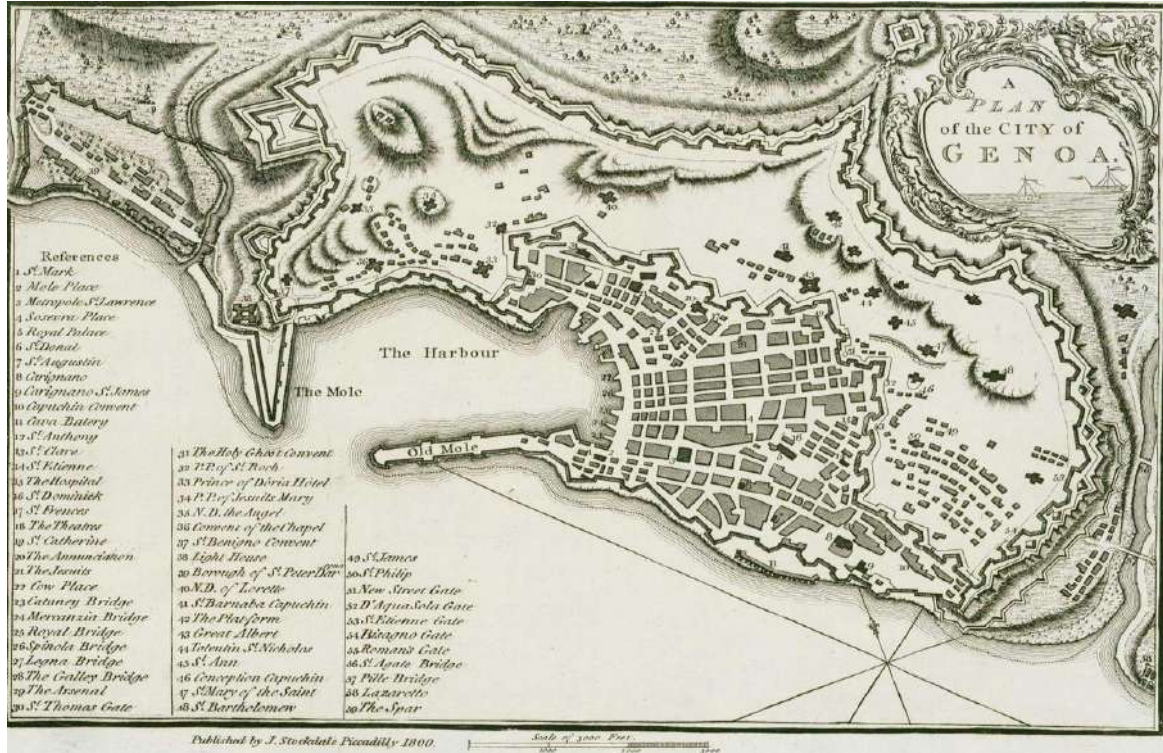
Ceneviz Cumhuriyeti, kurulmuş olduğu coğrafyası sebebi ile Akdeniz’de güçlü bir deniz filosuna sahiptir. Deniz Cumhuriyeti hüviyetinde olan Ceneviz, özellikle 11.-13. yüzyıllar arasında İtalyan şehir devletleri arasında hem siyasal-politik hem de ticari zenginlik açısından rakipsiz bir konuma ulaşmıştır. Ceneviz, Akdeniz üzerindeki rakipleri Pisa ve Venediklilerde daha üstün kuvvete ulaşmıştır. Akdeniz hegemonya mücadelesinde yaklaşık 150 yıllık bir üstünlük kurulmuştur. İpek Yolu ile Doğu Akdeniz limanlarına gelen çeşitli ticari ürünler başta Cenevizli tüccarlar vasıtasıyla Avrupa topraklarına taşınmıştır. Ek olarak Avrupa’daki ticari ürünlerde Akdeniz’deki Ceneviz gemi filoları ile Doğu’ya taşınmış ve bu sayede çift yönlü bir ticari akışın oluşmasını sağlamıştır. Ceneviz Cumhuriyeti, denizlerdeki hem askerî filoları hem de ticaret filolarının varlığı neticesinde Akdeniz Hegemonyasını çeşitli yönleriyle eline geçirmiş ve ticari, askerî, politik ve kültürel anlamlarda gelişmelerin yaşanmasına vesile olmuştur.

Kaynakça

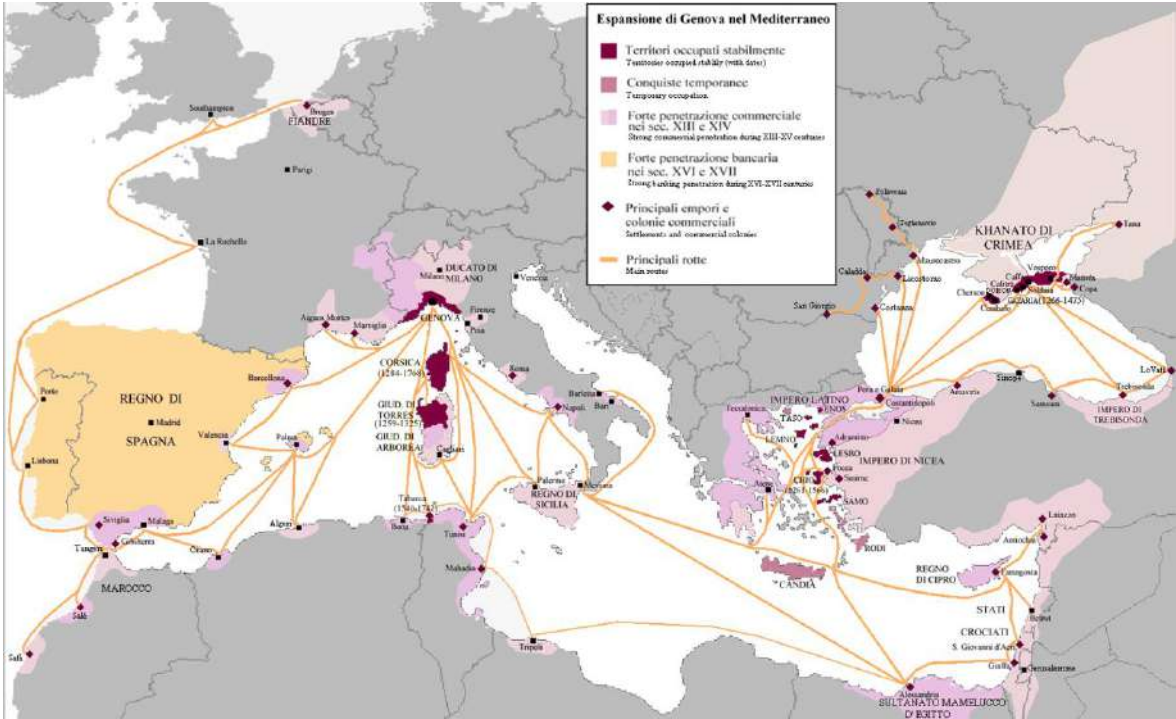
- BASSO, E. (1994). *Genova un Impero sul Mare*. Consiglio Nazionale delle Ricerche Istituto sui Rapporti Italo-Iberici.
- BELGRANO, L. (1890). *Annali Genovesi di Caffaro e de’ Suoi Continuatori dal 1099 al 1293*, Vol. 1, Tipografia del R. Istituto Sordo-Muti. Genova.
- Bent, J. T. (1881). *Genoa-How the Republic Rose and Fell*. C. Kagen Paul & Pater Noster Square, London.
- BRADFORD, E. (2004). *Akdeniz: Bir Denizin Portresi*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- CANALE, M. G. (1844). *Storia Civile Commerciale e Letteraria dei Genovesi*. Volume Secondo. Genova.
- CARO, G. (1974). *Genoa e La Supremazia sul Mediterraneo*. Vol. 2. Societa Ligure di Storia Patria, Genova.
- DE NEGRİ, T. O. (1974). *Storia di Genova*, Milano: Bergogli Libri.
- EPSTEIN, S. A. (1996). *Genoa and Genoese 958-1528*. London: The University of North Caroline Press, Chapel Hill.
- EHRENKREUTZ, A. S. (1981). “Strategic Implications of the Slave Trade Between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century”. *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, yay. Udovitch, Abraham L., Princeton.
- FANUCCİ, G. B. (1818). *Storia dei Tre Celebri Popoli Marittimi dell’Italia, Veneziani, Genovesi e Pisani e delle loro Navigazioni e Commerci nei Bassi Secoli*, Libro Secondo, Pisa.
- FANUCCİ, G. B. (1821). *Storia dei Tre Celebri Popoli Marittimi dell’Italia, Veneziani, Genovesi e Pisani e delle loro Navigazioni e Commerci nei Bassi Secoli*, Libro Terzo, Pisa.
- GROUSSET, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu: Attilâ, Cengiz Han, Timur*. Çev. Halil İnalçık. Ankara: TTK Yay.
- GORSE, G. L. (2007). “Christopher Columbus and Andrea Doria: The Two Worlds of Renaissance Genoa”. *Mediterranean Studies*. vol. 16, 2007.
- HOLT, P. M. (1995). *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290)*. Leiden..
- LANE, F. C. (1964). “Market Expansion: The Case of Genoa: Discussion”. *The Journal of Economic History*. vol. 24, no. 4.
- LAW, J. (2006). “The Italian North”. *The New Cambridge Medieval History*. Volume VI. Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- MOUKARZEL, P. (2016). “Venetian Merchants in Thirteenth-Century Alexandria and the Sultans of Egypt: an Analysis of Treaties, Privileges and Intercultural Relations”. *Al-Masaq Journal of the Medieval Mediterranean*. Sayı: 28/2.
- OSTROGROSKY, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yay.

- PEDANİ, M. P. (2002). “Bahr-i Mamluk-Venetian Commercial Agreement”. *Türkler*. Cilt II. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- PİKE, R. (1962). “The Genoese in Seville and the Opening of the New World”. *The Journal of Economic History*. Vol: 22, No: 3.
- PRYOR, J. H. (1992). *Geography, Technology, and War*. Cambridge University Press.
- PRYOR, J. H. (2006). “The Maritime Republics”. *The New Cambridge Medieval History*. Volume V, Cambridge-New York.
- ROBBERT, L. B. (2004). “Venice”. *Medieval Italy*, Cambridge-New York.
- STANTON, C. D. (2015). *Medieval Maritime Warfare*. Pen&Sword Maritime, South Yorkshire.
- TANGHERONİ, M. (2006). “Sardinia and Corsica”. *The New Cambridge Medieval History*, Volume V, Cambridge-New York.
- TORKY, T. (2001). “Centre of the Spice Trade Between East and West”. *Mamluk Art: The Splendour and Magic of the Sultans*, Spain.
- TORTİ, A. (1997). *Storia di Genova dalle Origini al 1190*. Genova.
- VİLLANİ, G. (1991). *Nuova Cronica*. Parma.
- WALEY, D. ve TREVOR, D. (2014). *İtalyan Şehir Cumhuriyetleri*. Çev. Hamit Çalışkan. Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- YOUSEY-HİNDES, J. B. (2010). *Living the Middle Life, Secular Priests and Thier Communities in Thirteenth-Century Genoa*. Doktora Tezi, Stanford University.

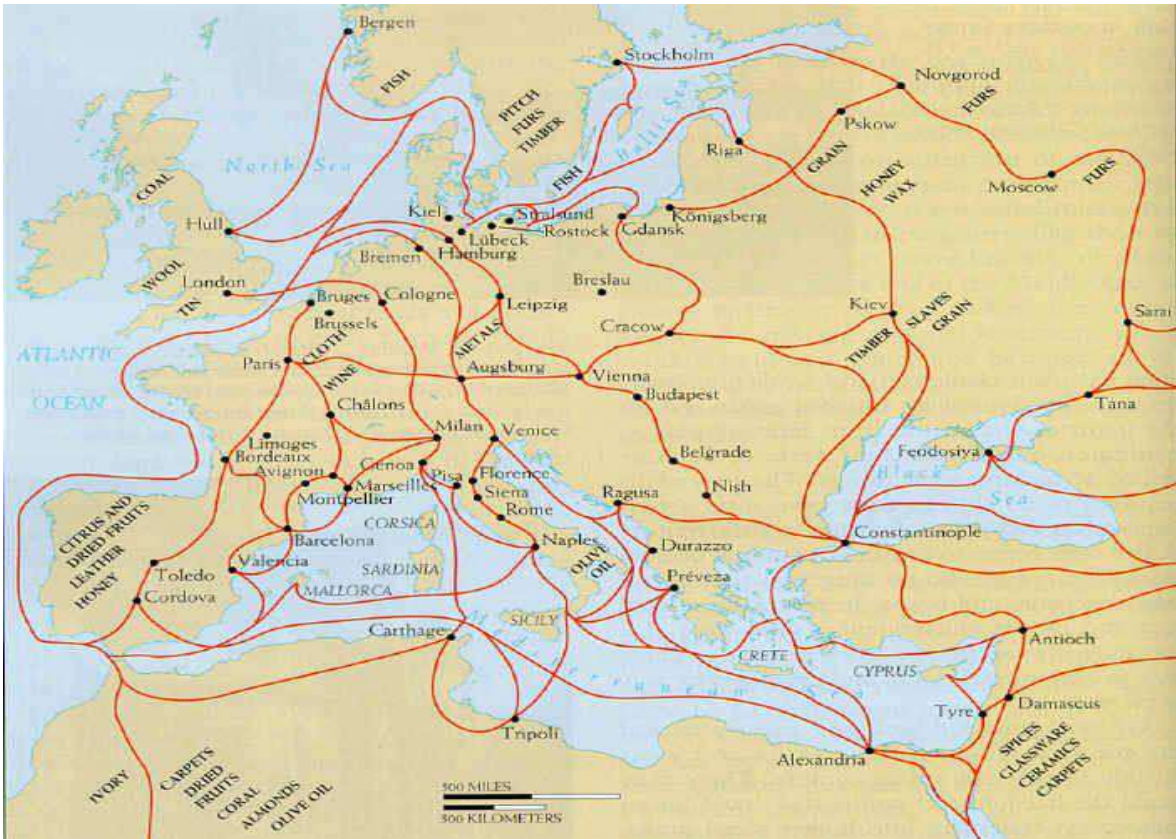
3. Ekler

Ek 1: Ceneviz Şehir Planı

Ek 2: Ceneviz Deniz Ticareti Rotası

Ek 3: Kara ve Deniz Ticareti Rotaları

Латифа Жанри Ҳақида

Nigora O. SAFAROVA*

Ўзбеклар дунёдаги бошқа халқлар каби ҳазилни, тақлидни, кулгини яхши кўрадилар. Кулги инсонга соғлиқ, яхши кайфият, ўз-ўзидан қониқиш туйғусини бағишлайди. Халқимизнинг доно фарзандлари Юсуфжон кизиқ, Ака бухор, Ғанижон Тошматов кабилар ҳаёт машаққатли кечган пайтларда ҳам юртимиз аҳлига тетиклик, умид, ишонч улашганлар. Бундай натижага эришиш ўз вақти учун жуда оғир бўлган. Латифалар, лофлар, аския, халқ драмаси асарлари, муқаллидчиликдан унумли фойдаланиш зукко ва иқтидорли инсонларни ҳақиқий маънода халқ севгисини қозониш шарафига муяссар қилди. Инсон қалбидаги ташвишни, танасидаги хасталик хуружини четроққа суришда кулгили латифалар жуда самарали восита ҳисобланган. «Латифа» атамаси арабча «лутф» (لفط) сўздан олинган бўлиб, нозик фикрлаш, яхшилик қилмоқ, мурувват кўрсатмоқ, шарафламоқ маъноларини англатади. Шунингдек, луғатларда латифа нозик, ихчам, кичик, чуқур ва кенг маъноларини ифодалайди. Махсус луғат ҳисобланган Алишер Навоий асарларига тайёрланган луғатда буюк адибнинг шу ўзакли сўзлардан ўн тўрт маънода фойдалангани қайд этилади. Улар қаторида нозик маъноли сўзлар, ажойиб ҳикоялардан тортиб поклик, меҳрибонлик тушунчаларигача ўрин олган. Хуллас, оғзаки ижодимиздаги бу жанр атамаси ҳар томонлама унинг шакли ва мазмуни, мақсади, вазифасига мос равишда танланган.

Латифаларнинг жанр хусусиятларини қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Латифалар бадиий адабиётдаги эпик тур (жинс) га мансуб. Аммо ижрода драматик – актёрлик маҳорати аҳамиятли.
2. Латифалар шаклан насрда яратилади.
3. Ҳажм жиҳатдан чекланган.
4. Воқеа ифодасида диалоглардан кенг фойдаланилади.
5. Фавқулодда кутилмаган ечими кулги уйғотади.

Илмий адабиётларда қайд этилишича, латифаларнинг шаклланиши ва ривожланиши IX-XI асрларга тўғри келган. Хусусан, шу даврда олий илм даражасига эришган алломалардан бирини ёқтириб қолган подшоҳ ўз саройининг қаршисига олимга атаб болахонали уй қуриб беради. Аллома илмли, доно, хурфиқр экан. Аммо унинг ташқи кўриниши бесўнақай, хунук экан. Кунлардан бир кун подшоҳ тонг пайтида ўз тарафидан туриб тонг ҳавосидан тўйиб нафас олаётса, қаршисидаги болахонадан олимнинг гавдаси кўринибди. Шунда подшо унинг бесўнақайлигига урғу бериб:

- Мавлоно, кўчанинг нариги бетида бир эшак турибдими? – дебди. Аллома шу заҳоти ҳеч иккиланмай:

- Йўқ, олампаҳо, мен бу томонга катта кўзгу – ойна қўйдирганман, - деган экан.

Насриддин Афанди номи билан латифалар мазмунининг боғланиб, уйғунлашуви XIX аср охири XX аср бошлари билан белгиланади. Ўзбек фольклоршунослиги фани асосчиси, профессор Ҳоди Зарифов қайд қилишига биноан, Насриддин Афанди номининг ўзбек латифаларида шуҳрат топиши юртимизда матбаанинг пайдо бўлиши, Насриддин Афанди латифаларининг китоб тарзда нашр этирилишидан бошланган. Айтиш мумкинки, Озарбайжонда эълон қилинган «Мулла Насриддин» журналининг ўзбек зиёлилари

* Бухоро Давлат Университети Профессори В.Б., Филология Фанлари Номзоди.

орасида кенг оммалашуви бу жараённи тезлаштирган. Ўтган аср бошларида «Насриддин Афанди» номи билан китоблар нашр эттирилади. Кейинчалик Шариф Ризо, Собир Абдулла, Адхам Раҳмат, Ҳошимжон Раззоқов, Баҳодир Саримсоқов, Фарида Йўлдошева каби зиёли, адиб, олимлар ташаббуси билан афанди латифалари бир неча марта нашр эттирилди, илмий тадқиқотлар олиб борилди. Айниқса, Фарида Йўлдошева қаламига мансуб «Ўзбек латифаларида Насриддин Афанди образи» рисоласи бу жанр тарихи, матн таҳлили, образ яратиш маҳоратини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек афанди латифалари рус тилида ҳам қайта-қайта нашр эттирилди. Ўзбекфильм ижодкорлари «Насриддин Бухорода» (бош ролда Свердлов Лев Наумович), «Насриддин саргузаштлари» (бош ролда Раззоқ Ҳамроев) бадиий фильмларини яратдилар. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, бу саъй-ҳаракатлари натижасида ўзбек Насриддин Афандиси, қолаверса, латифаларимиз юртимиз чегарасидан олисларда шуҳрат топди. Насриддин Афанди латифаларини ўқиган ҳар бир китобхон бу шахснинг тарихи билан қизиқади. Шайх Насриддин, Хўжа Насриддин, Мулла Насриддин, Насриддин Афанди номларининг қайта-қайта такрорланиши бу қизиқишни яна ҳам орттиради. Илмий маълумотларда Насриддин исмли шахс 1208 йилда вафот этгани, ҳатто ҳижрий ҳисоб билан унинг макбарасига 386 йилда туғилган деб ёзилгани, йил рақамларининг ўрни атайин тескари тартибда берилгани ҳақида маълумотлар бор. Бу далилларни тадқиқотчи Фарида Йўлдошева шундай хулосалайди: «Тарихда Хўжа Насриддин исмли шахслар, Насриддин Афанди прототипларининг бир қанчаси ўтган бўлиши мумкин... Мана шу тарихий шахсларни халқ қаҳрамони Хўжа Насриддинга ҳаёт бағишлаган прототиплар десак бўладими. Аксинча, халқ қаҳрамони Насриддин тарихий шахсларга шуҳрат келтирди». Ҳақиқатан ҳам, халқ яратган Насриддин афанди латифаларидаги турфа кулгили воқеа-ҳодисалар шу қадар серкўлам ва ибратлики, улардаги умумий мазмун бир инсон ҳаёти чегарасига сиғмайди. Шунинг учун мазкур латифаларнинг бош қаҳрамонини Насриддин афанди рамзида мужассам топган халқ деб тушуниш ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Чунки тарихда Рашидиддин Ватвот, Алишер Навоий, Биноий, Машраб, Муқимий, кейинчалик А.Қодирий, Ғ.Ғулом, А.Қаҳҳор, М.Шайхзода, А.Раҳмат, Ҳ.Раззоқов, С.Аҳмад, О.Шарафиддинов, Э.Воҳидов, Ў.Ҳошимов, О.Матчон, А.Мелибоев каби инсонлар ҳаётида рўй берган кулгили, ибратли, ҳазил-мутоиба ҳодисалар тавсифи вақт ўтиши билан латифаларда, хусусан, Насриддин афанди билан боғлиқ оғзаки ижод асарларида ўз ифодасини топган бўлиши табиийдир. Ҳар бир халқда ҳам ҳаёт лавҳаларидан кулгили вазият яратадиган инсонлар бор. Уларнинг фикр юритиш усулида фавқулодда комик ҳолат ҳосил қилиш сирлари бўлади. Шунинг учун ҳам ҳиндларда Бирбол, арабларда Жўҳа, қозоқларда Алдар куса, тожикларда Мушфиқий, туркманларда Мирали, қорақалпоқларда Умрбек номлари билан латифа қаҳрамонлари шуҳрат топган, аммо латифа матнларида муштарак вазиятлар жуда кўп учрайди. Бундай ҳолатларда қайси халқ вакилидан бошқа халқ вакили муайян воқеани ўзлаштирган ёки кўчирган деган саволни қўйиш тўғри эмас. Ижтимоий, маиший ҳаётдаги ўхшашликлар оқибатида бир хил латифаларнинг яратилишини асослаш маъқулроқ натижа беради. Масалан, Бирбол латифаларидан бирида кунлардан бир кун подшоҳ унга жуда қалтис ҳазил ўйлаб топишни ва бу ҳазилнинг кечирими ундан ҳам қалтисроқ бўлиши лозимлигини буюради. Бирбол шоҳ таклифини қабул қилади. Орадан бир неча кун ўтганидан сўнг Бирбол ҳеч ким йўқ вақтида подшоҳнинг белини чимчилаб олади. Шоҳ ғазаб билан: «Бу нима қилганинг?» - деб сўраганида, Бирбол: «Кечирасиз, шоҳим, сизни маликам, деб ўйлабман», - деб жавоб беради. Қизиғи шундаки, айнан шу мазмундаги латифа ўзбекларда ҳам, туркманларда ҳам, озарбайжонларда ҳам машҳур. Бу мисол латифаларнинг яшовчанлигини, турли халқларда бир хил вазиятлар бўлиши табиийлигини кўрсатади. Натижада, қайси халқ мазкур латифани олдинроқ яратганлигини аниқлаш мумкин бўлмайди ва аниқлашнинг ҳожати ҳам қолмайди.

Ўзбек Насриддин афанди латифаларида бош қаҳрамон ўта ҳозиржавоб, ўта зукко, доно ва тадбиркор инсон сифатида гавдаланади. Ҳаётда уни сўз билан, хатти-ҳаракат билан

ечими йўқ вазиятга тушириш мумкин эмас. Чунки ақлли, мутафаккир Насриддин афанди қиёфасида бутун халқнинг, миллатнинг сўзга чечанлиги, закий, яъни нозик фикр юритиш фазилати ўз ифодасини топган. Ҳар бир латифа матнида уни ўйлаб топган шахс ақли, вазиятни аниқлаш қайфияти ва заковати намоён бўлади. Латифаларнинг эътиборли, тингловчини ўзига жалб қиладиган жиҳати шундаки, уларда савол-жавоб қилаётган тарафлар бир-бирини мутлақо ечими топилмас вазиятга туширишга уринадилар. Айниқса, Насриддин афанди қисмати латифанинг якуний қисмига етгунга қадар жуда оғир ва чорасиз тақдир шароитида тасвирланади. Аммо халқ Насриддин афанди тарафида бўлгани учун ана шундай мушкул вазиятдан ҳам ўз топқирлиги, сўзга усталлиги билан қаҳрамонимиз ечим топиб кета олади. Бир мисолга мурожаат қилайлик. Кунлардан бир кун Афандининг саройга кириб келаётганидан хабар топган подшо у ҳақда ўзи топган бир воқеа билан мулзам қилмоқчи бўлибди: «Бугун тунда, - дебди у, - афанди билан иккаламиз туш кўрдик». Табиий, бундай пайтларда Афанди фақат тасдиқ маъносини билдириши шарт ҳисобланган. Подшоҳ давом этибди: «Афанди билан мен тушимизда янги туғилган мушук боласигаайланиб қолибмиз. Осмондан бир калхат тушиб, иккаламизни икки чангалига олиб осмонга парвоз қилибди. Аммо шу яқин орада пайдо бўлган бургутнинг хамласидан қочиб, иккаламизни чангалидан бўшатиб юборибди. Мен шинни ўрага тушибман, афанди нопок ўрага тушибди». Шунда саройдаги мулозимлар афанди устидан кулиб, қаҳ-қаҳа кўтаришибди. Афанди бамайлихотир: «Шоҳим, тушимизнинг давомини ҳам айтинг-да», - дебди. Тўсатдан айтилган гапдан хайрон бўлган подшоҳ иккиланиб: «Хўш-хўш, давомида нима бўлган эди?» - деб сўрашга мажбур бўлибди. Афанди: «Сиз шинни ўрадан, мен нопок ўрадан чиқдим, тўғрими?» - дебди. «Ҳа-ҳа, - дебди подшо, - жуда тўғри», - дебди. Шунда афанди: «Мен сизни яладим, сиз мени яладингиз», - деб жавоб берган экан.

Маълум бўладики, Насриддиннинг вазиятни тўғри баҳолашига, зудлик билан тўғри ечим топа олишига тасанно айтмасдан иложимиз йўқ. Афанди латифаларида сўз, ибораларнинг аниқ қўлланилиши халқ қаҳрамонининг ўзбек тили имкониятларидан, қочиримларидан, сўз ўйинларидан ҳақиқий заршуносдек фойдаланишини далиллайди. Афанди жуда содда кўрингани билан тилимизнинг гўзаллигини, товуш товланишини маҳорат билан қўллайди. Кунлардан бир кун афанди катта бир амалдорни «Сиз аҳмоқсиз» деб ранжитибди. Амалдор уни қозига бошлаб борибди. Қози амалдорнинг хизматларини афандига яхшилаб тушунтирибди. Насиҳат қилибди. Сўзининг охирида афандига амалдорга қараб «Сиз аҳмоқ одам эмассиз», - дейишни буюрибди. Афанди шу заҳоти қозининг буйруғини бажариб: «Сиз, аҳмоқ, одам эмассиз» - деган экан. Жумладаги аҳмоқ сўзининг ундалма урғуси билан талаффуз қилиниши оқибатида шўринг қурғур амалдор аввал фақат аҳмоқ деб аталган бўлса, қозининг буйруғини «бажарган» афанди энди уни одам ўрнида ҳам кўрмаслигини маълум қилди. Бундай латифаларни тўқиган одамлар ўзбек тилини ниҳоятда яхши биладиган ва сўз ўйинларини чуқур ҳис қиладиган инсонлар бўлишгани аниқ кўриниб туради.

Бадий адабиётда китобхонни ҳаёт ташвишларидан маълум бир муддат давомида тўлик халос этадиган асарлар ҳам яратилади. Айрим сахна асарларини томоша қилган томошабин ҳамма ташвишларини унутади. Катта ҳаёт муаммоларидан фориғ бўлади. Хусусан, бизнингча, «Тошболта ошиқ», «Келинлар кўзғалони», «Олтин девор» каби драмалар айнан ана шу мақсадда сахналаштирилган. Бизни ўзига мафтун қилувчи жозиба асар қаҳрамонларининг фавқуллодда содда қарорга келишлари, бир-бирларига нисбатан самимий муносабатда бўлишлари билан белгиланади.

Афанди латифаларида афандидаги иккинчи хислат – унинг ниҳоятда соддалиги, аниқроқ айтсак, нўноқлигини намойиш қилиш билан изоҳланган. Бундай намуналарда биз афандининг соддалигидан, ҳаётдаги кўнгилсиз воқеаларни ўзига олмаслигидан завқланамиз. Афандининг афандилиги унинг афандилиги билан шарҳланади. Яъни

биронта эс-хуши жойида одам қилиши мумкин бўлмаган қарорни айнан афанди қабул қилади.

Насриддин афанди кўчада кетаётиб, кичкина бир кўзгу – ойна топиб олибди. Уни қўлига олар экан, ўз аксини кўргани заҳоти: «Э, кечирасиз, ойна сизникимиди?» - деб ташлаб юборибди. Ойна синибди. Шунда афанди: «Керак бўлмаса, айта қолмайсизми? Ўзим олар эдим-ку», - деган экан. Гап шундаки, халқимиз ижтимоий турмуш ташвишларидан зериккан баъзи пайтларда шунчаки кўнгил хушлиги учун ҳам қулги яратиш истагини билдиради. Бундай латифалардан мураккаб вазият изоҳларини излаш тўғри эмас. Чунки уларни халқ фақат енгил қулгига ташналигидан яратган, холос. “Кунлардан бир кун тунда афанди сув олмоқчи бўлиб, қудуқ тепасига келса, қудуқ тубида ой кўринибди. Афанди хотинини чақириб, арқон олиб келишини буюрибди. У арқон ёрдамида ойни қудуқдан чиқармоқчи бўлган экан-да. Қудуққа ташланган арқон қайсидир илдизга илиниб қолибди. Афанди зарб билан арқонни тортган экан, чалқанчасига йиқилиб тушибди. Шунда кўзи осмондаги ойга тушибди. «Ҳайрият, чиқариб олибман-ку», - деган экан афанди ўзидан мамнун бўлиб”.

Бундай латифалар билан танишиш, айниқса, ҳикоя қилиш маҳоратига эга инсон ижросида тинглаш одамга ҳузур бағишлайди. Биз аввал айтганимиздек, бу турдаги латифаларда тингловчи содда афанди қарорларидан кулади. Лекин шунга ҳам қайд қилиш лозимки, халқ бу билан нима демоқчи эканини тушуниб етишга ҳам ҳаракат қилиш зараркелтирмайди. Эҳтимол, доно халқ шу каби латифалар воситасида «Сен бунчалик содда бўлма!» демоқчими? Хулоса чиқариш ҳар кимнинг ўзига ҳавола.

Шундай қилиб, халқ латифалари оғзаки ижоднинг ажралмас қисми сифатида қадимги кадриятларнинг дурдоналаридан ҳисобланади. Уларда афанди тимсолида халқнинг ўз фарзандларига ҳар қандай мушкул шароитнинг ҳам муносиб ечими борлигини уқтиришга даъват сезилади. Энг муҳими, ана шу ечимни топа билиш маҳоратида.

Миллатнинг табиатини билмоқчи бўлган инсон латифаларни тинглаш, тушуниш, ҳис қилиш, қолаверса, мазза қилиб қулиш орқали муҳим маълумотлар билан танишади.

Адабиётлар

(?). (1989). *Афанди латифалари*. Toshkent: Фан.

(?). (1994). *Шоҳ Акбар ва доно Бирбол*. Toshkent: Фан.

ИМОМОВ, К., МИРЗАЕВ Т., САРИМСОҚОВ Б., САФАРОВ О. *Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди*. Toshkent: Ўқитувчи.

ЙЎЛДОШЕВА, Ф. (1979). *Ўзбек латифаларида Насриддин афанди образи*. Toshkent: Фан.

САРИМСОҚОВ, Б. Л. (1989). *Ўзбек фольклори очерклари*. 2-том. Toshkent: Фан.

Cherry Gilchrist'in 'İpek Yolu Masalları' Üzerine Değerlendirmeler *Evaluations on Cherry Gilchrist's 'Silk Road Tales'*

Fatih SAKALLI*

Özet

Masallar, sözlü anonim halk edebiyatı ürünü olarak kahramanları arasında olağanüstü şahıs ve yaratıkların bulunabildiği, anlatılan olayların gerçek dışı olduğu mekân ve zaman ögesinin ise çoğunlukla belirsiz olduğu anlatı türleridir. İpek Yolu, Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanan ve dünyaca ünlü ticaret yolunun adıdır. Ayrıca İpek Yolu Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir ticaret yolu olmasının ötesinde 2000 yıldan beri bölgede yaşayan kültürlerin, dinlerin, ırkların da izlerini taşımakta ve olağanüstü bir tarihi ve kültürel zenginliği sunmaktadır. İpek Yolu M.Ö 130'da Çin'in Han Hanedanlığı döneminde resmen kurulmuş ve antik dünyanın bölgelerini M.Ö 130 – M.S 1453 yılları arasında ticaretle birbirine bağlayan eski bir ticaret yolları ağıdır. İpek Yolu üzerine birçok bilimsel çalışma ve kitap yayımlandığı gibi Cherry Gilchrist'in 'İpek Yolu Masalları' adlı eseri de çocuklar için masalları içeren bir masal kitabıdır. Tarihi İpek Yolu'nda bir seyahat şeklinde tasarlanmış kitapta her masal Semerkant, Kaşgar gibi İpek Yolu üzerinde bir durak noktasında geçmektedir. Rehber, her masaldan önce okuyuculara şehirlerle ilgili o şehrin halkını ve kültürünü tanıtıcı bilgiler verir. Masallarda İpek Yolu kültürünün bir parçası olan erkek ve kadınlarla olağanüstü varlıklar ve gerçek dışı olaylar yer alır. Kitabın yazarı İpek Yolu ülkelerine sık sık seyahat eden bir seyyah olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada ilgili masallardan hareketle İpek Yolu'nun masallar aracılığıyla nasıl anlatıldığı ve çocuklara İpek Yolu hakkında nasıl birer kurgu dünyası oluşturulduğu üzerinde durularak anlatma esasına bağlı metinler üzerinden bir değerlendirme ve bilgilendirme yapılacaktır. At Başlı Gelin, Maymun ile Ejderha, Beyaz Bulut'un Meleği, Hızır ile Rıza, Sihirli Heybe, Akıllı Delikanlı Aşık, İpek Gökkuşağı gibi masallar çalışmanın temelini oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Masallar, Değerlendirme.

Abstract

Tales, as a product of oral anonymous folk literature, are narrative types in which extraordinary persons and creatures can be found among their heroes, the events described are unreal, and the space and time element is mostly uncertain. The Silk Road is the name of the world-famous trade route starting from China and extending to Europe through Anatolia and the Mediterranean. In addition, the Silk Road is not only a trade route connecting Asia to Europe, but also bears the traces of cultures, religions and races that have lived in the region for 2000 years and offers an extraordinary historical and cultural richness. The Silk Road was an ancient network of trade routes that was formally established in 130 BC during the Han Dynasty of China and linked parts of the ancient world with trade between 130 BC and 1453 AD. As many scientific studies and books on the Silk Road have been published, Cherry Gilchrist's 'Silk Road Tales' is a tale book for children. In the book, which is designed as a journey on the historical Silk Road, every tale takes place at a stopping point on the Silk Road like Samarkand and Kashgar. Before each tale, the guide gives the readers introductory information about the cities, the people and culture of that city. The tales feature men and women who are part of the Silk Road culture, as well as extraordinary beings and unreal events. The author of the book appears as a traveler who frequently travels to Silk Road countries. In this study, an evaluation and information will be made through the texts based on the principle of narration, emphasizing how the Silk Road is told through tales and how a fictional world is created for children

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. fatih.sakalli@hbu.edu.tr, Orcid Id: 0000-0002-3706-0942.

about the Silk Road. Tales such as At Başlı Gelin, Maymun ile Ejderha, Beyaz Bulut'un Meleği, Hızır ile Rıza, Sihirli Heybe, Akıllı Delikanlı Âşık, İpek Gökkuşacağı will form the basis of the study.

Key Words: Silk Road, Tales, Evaluation

0. Giriş

Cherry Gilchrist, İpek Yolu Masalları'nın girişinde İpek Yolu hakkında bilgiler verir. İpek Yolu'nun Batı ile Doğu arasındaki en eski ticaret yolu olduğunu ifade eder. Ana yolun insanları Semerkant ve Buhara gibi şehirlere götürdüğünü, öte yandan bazı kervanların İpek Yolu'nu takip ederek Suriye, Anadolu, Ürdün taraflarına hatta Batı Avrupa'ya kadar gittiklerini belirtir. Yol boyunca pek çok güzergâh seçeneğinin de mevcut olduğundan söz eder. İpek Yolu ticaretinin tam olarak ne zaman başladığının kesin olarak bilinmediği fakat büyük olasılıkla M.Ö. 2000 civarında yeşim taşı, madenler ve diğer kıymetli taşların ticaretinin yapıldığı, M.Ö. 200 dolaylarında ise İpek Yolu'nun artık tam bir ticaret yolu olduğu ve 14. yüzyıla kadar da bu yolun canlılığını sürdürdüğünü dile getirir. Bu yola İpek Yolu denmesinin sebebinin de Çin ile Batı arasındaki en önemli ticaret mallarından birisinin ipek olmasından kaynaklandığını ve yıllar geçtikçe başka ticaret ürünlerinin de taşındığını vurgular. İpek Yolu'nun aynı zamanda bilgi ve düşünce alışverişi için de önemli bir güzergâh olduğundan, Astronomi, tıp ve fen alanlarındaki bilgilerin de bu yolla ülkeden ülkeye geçtiğinden, ayrıca Budizm, İslam ve eski İran dini Zerdüştlük gibi inançların da bu yolla dünyaya yayıldığından söz eder. İpek Yolu'nun geçtiği bölgelerde pek çok imparatorlukların kurulup yıkıldığı ve İpek Yolu güzergâhındaki yerleşim bölgelerinin de zaman zaman farklı milletlerin eline geçtiğini ifade eder. İpek Yolu güzergâhında bugün de seyahat edilebileceğini, eski şehirleri, mabetleri ve yolculara menzil olmuş durak noktalarının çoğunun görülebileceğini, kalabalık hayvan pazarlarına uğranılabileceğini ve pek çok malın satıldığı çarşıların gezilebileceğini belirtir. Ve bu kitapta yapacağı seyahat ile eski zamanlara uzanacaklarını söyleyerek sözlerini tamamlar.

1. At Başlı Gelin

Cherry Gilchrist kitabında geniş güzergâhında olan yedi masalı anlatır. Ayrıca her masalın önünde de farklı başlıklar altında masaldan önce bilgiler verir. Yazar anlatıcı, *Rüzgârın Dokuduğu Kumaş* başlığı ile merhaba diyerek süreçleri anlatmaya başlar ve "Benimle İpek Yolu'nu baştan gezmek ister misiniz?" diyerek okuyuculara sorar. Seyahate Çin'in eski başkenti olan Şian'dan başlar. Kendisini İpek Yolu'nun Koruyucu Meleği olarak tanımlar. İpekli kumaşa 'rüzgârın dokuduğu kumaş' adı verildiğini ve ipekli kumaşın ilk defa 3000 yıl kadar önce Çin'de üretildiğini, Çinlilerin uzun müddet ipek yapımının sırrını büyük bir özenle diğer milletlerden sakladıklarını söyler. Batılıların ise ipeğin nasıl üretildiğini merak ettiklerini ifade eder. Çin'de ipek yapımını ilk keşfeden kişinin Lei Tsu adında çok güzel bir kadın olduğundan ve onun efsanesinden bahseder.

Kitaptaki ilk masal *At Başlı Gelin* adını taşır. Ma Tiang'ın babası üç gün önce haydutlar tarafından kaçırlır. Bunun üzerine annesi "evimin direğini bana geri getirecek bir yiğit çıksaydı karşıma hiç düşünmeden kızımı onunla evlendirirdim." şeklinde dilekte bulunur. O sırada nal sesi duyulur ve babasının en sevdiği at, çitlerin üzerinde atlayarak kaybolur. Ma Tiang, atın konuştuklarını duyduğunu ve babasını kurtarmağa gittiğini tahmin eder. Birkaç gün sonra atın sırtında Ma Tiang'ın babasını getirdiğini görürler. Ata su verip dinlenmesi için ahırına götürürler. Babası başından geçenleri ve atlarının kendisini nasıl kurtardığını anlatır. Evde bayram havası yaşanırken at çok öfkelidir. Baba atın durumuna anlam veremez. O sırada kadının aklına verdiği söz gelir, kocasına yaşananları anlatır. Adam, "kızımı bir ata mı vereceğim" diyerek öfkelenir ve kaptığı balta ile atı oracıkta öldürür. Atın derisini yüzer ve kuruması için yayıp güneşe bırakır. Ma Tiang hıçkırıklara boğulur. Adam da ertesi gün pişman olur. Birkaç gün sonra Ma Tiang ipekhanedeki ipekböceklerinin bakımını yapmaya giderken

atın derisi havalanır ve kızın bedenini sarar. Bu haliyle at başlı bir kız gibi görünür ve atın derisine sarılı bir halde göğe yükselir. Annesi ve babası kahrolurlar. Evin çevresi hüznü bir havaya bürünür. Annesi kızının kaybolduğu yere gider. Dalların birinde ipek böceğinin koza örmekte olduğunu görür. İpekböceğinden ince bir ses gelir. Ses kızı Ma Tiang'ın sesidir ve annesine ağlamaması gerektiğini ve kendisine ipekli bir elbise ördüğünü söyler. Annesi gördüklerini anlatmak için eve koşar. Kocasını ile yine ayrı yere gelirler, bir şey göremezler. Babası gökyüzüne bakar. Gökyüzünde bir buluttan aşağı süzülen kişinin sevgili kızları olduğunu, ipekten bir kaftan giydiğini görür. Kız anne ve babasına seslenerek cennette yaşadığını, orada çok iyi bir adamın eşi olduğunu söyleyerek rahatının yerinde olduğunu ifade eder. İpek böceklerinin onu çok özlediğini belirten annesine yeryüzündeki bütün ipek böceklerinin sorumluluğunun kendisine verildiğini söyler. Atlarının ne olduğunu soran babasına atlarının cennette kendisinin birinci atı olmasına izin verildiğini, kendisine hizmet etmekten büyük mutluluk duyduğunu anlatır. İpek Meleği bunları söyledikten sonra bulutların arasında yavaş yavaş kaybolur. Ertesi gün Ma Tiang'ın annesi ipekhaneye uğradığında ipek böceklerinin bir kısmının büyük bir iştahla yaprakları kemirdiğini, bir kısmının da kendilerine mükemmel kozalar ördüğünü görür ve o yıl elde ettikleri ipek, o zamana kadar aldıkları en iyi ürün olur.

2. Maymun ile Ejderha

İkinci masalın başındaki giriş kısmı *Öbür Dünya Kapısı* adını taşır. Yazar anlatıcı, şimdi Yumen'e yaklaştıklarını, burasının öbür dünya kapısı diye bilindiğini ve Çin Seddi'nin bittiği yer olduğunu söyler. Çin Seddi hakkında bilgiler verir. İlk duraklarının eski Çin'in son büyük merkezlerinden Jiayuguan olacağını belirtir. Her taraf tehlikelerle dolu olsa da İpek Yolu'ndaki kervancıların takip edilecek yolu çok iyi bildiklerini ayrıca kervancıların yanlarına ne almaları gerektiğini, ne satabileceklerini ve en iyi kelepirci malları nerede bulabileceklerini söyleyen kılavuz kitaplarının olduğunu anlatır. İpek Yolu'nda seyahat eden yolcular arasında tüccar ve elçilerin yanı sıra Hindistan'daki Budist inançlarının peşine düşmüş olan gezgin Budist rahiplerin de olduğunu söyler. Gezin rahiplerin en meşhurunun Huanzang adında biri olduğunu, ülkesine döndüğünde yolculuklarını anlatan ve Batı Bölgelerinin Kayıt Defteri adıyla bilinen kitabı yazdığını ifade eder. Çin'de onun hakkında pek çok hikâye anlatıldığı ve bunlardan en meşhurunun Batı'ya Yolculuk adını taşıdığını ve Maymun olarak da bilindiğini belirtir. Sıradaki masalın da bir maymun ile seyahate çıkmanın sürprizlerini taşıdığını vurgular.

Kitaptaki ikinci masal *Maymun ile Ejderha* adını taşır. Maymun, en geveze hayvanlardan biridir. Zekidir, hızlıdır. Masaldaki maymuna Çin'den Batı'ya doğru yolculuk etmekte olan bir rahibe yardımcı olması görevi verilir. Rahip Tripitaka Hindistan'daki kutsal Budist yazılarını bulup Çin'e getireceğine söz verir. Maymun ile uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkarlar. Kartal Kederi Irmağının kenarına gelirler. Suyun içinden dev bir ejderha çıkar ve onlara doğru gelmeye başlar. Maymun, efendisini kıyıdan uzaklaştırır. Atı kurtarayım derken ejderhanın atı yuttuğunu görür. Tripitaka gökyüzünden meleklerin sesini duyar. Beş Nokta Muhafızları, Dört Nöbetçiler ve Mabetlerin On Sekiz Koruyucusu olan meleklerle rahibi emanet eden maymun ejderhayı aramaya çıkar. Ejderhayı bulur, çetin bir mücadeleye girerler. Ejderha yorulur ve ırmağın derinliklerine doğru kaybolur. Maymun ne yaptıysa ejderhayı suyun yüzüne çıkaramaz. Olup bitenleri rahip Tripitaka'ya anlatır. Rahip, atı getiremediğini söyler. Bunun üzerine maymun tekrar ırmağa koşar. Suyu coşturup dalgalandırır ve ejderhayı yüzeye çıkarır. Atı geri vermesini söyler. Kavgaya tutuşurlar. Ejderha yine maymunun karşısında perişan olur. Bir su yılanına dönüşür ve çimenlerin arasında kıvrılarak kaybolur. Maymun onu arar fakat bulamaz. Bunun üzerine sihirli bir kelime söyler. Cıvardaki bütün cinler akın akın gelip başına toplanırlar. Onlar arasında Bilge Maymun olarak bilinir. Onlara efendisinin atının nerede olduğunu sorar. Kendisine ejderhayı anlatmalarını ister. Ejderhayı ırmağa Kuan Yin adlı çok büyük ve önemli bir perinin gönderdiğini işitir. Bu arada gökyüzünden bir ses gelir ve Altın Başlı Muhafız denilen çok iyi kalpli bir cin kendisinin gidip onu bulacağını söyler. Muhafız göğe yükselir ve yönünü Kuan Yin'in yaşadığı yer olan Güney Çin Denizi'ne çevirir ve onu bulur. Durumu anlatır. Kuan Yin o ejderhanın Tripitaka'ya yardım etmesi için görevlendirildiğini söyler ve işi

çözmek için yola düşer. Maymunun yanına gelir. Maymun ona sitem eder. Ejderha'nın atı yuttuğunu ve nehirден çıkmadığını ifade eder. Kuan Yin, Altın Başlı Muhafız'a nehrin dibine dalarak "Ejderha! Kralının üçüncü oğlu, ortaya çık!" diye seslenmesini emreder. Bunun üzerine ejderha şimşek hızı ile çıkıp gelir. Konuşurlar. Kuan Yin, ejderhayı yuttuğu ata dönüştürür ve ona ait olmayan şeyleri midesine indirmemesi hususunda kesin bir dil ile emreder. Ejderha at, onun söylediklerini kelimesi kelimesi yapacağına söz verir. Maymun, Kuan Yin'e Batı'ya yolculuk yapmanın zor olduğunu ve kendilerine daha çok yardım etmesi gerektiğini söyler. Kuan Yin de kendisine başları dara düştüğünde dua etmeleri halinde bütün varlıkların kendilerine yardıma koşacağını, gerekirse kendisinin de gelebileceğini belirtir. Yolculukları boyunca Maymun ve Tripitaka'nın başlarından birçok iş geçer fakat kıymetli yazıları bulup memleketlerine geri getirmeyi başarırlar.

3. Beyaz Bulutun Meleği

Üçüncü masalın başındaki kısım *Kumlar Şehri Dunhuang* adını taşır. Yazar anlatıcı, Anksi'ye ulaştıklarını, burasının Taklamakan Çölü'nün başladığını haber veren şehir olduğunu belirtir. 'Taklamakan' kelimesinin 'içine giren bir daha çıkamaz' anlamına geldiğini söyler. Yolcuların İpek Yolu'nda birçok yere kendine özgü isimler verdiklerini ifade eder. Tanrı Dağları, Büyük ve Küçük Başağrısı Dağları'ndan söz eder. İpek Yolu'nda suyun hayati öneme sahip bir kaynak olduğunu ve kervancıların bir sonraki vahanın yani su kaynağının nerede olduğunu bilmeleri gerektiğini vurgular. Turfan Şehri'nden bahseder. Kendilerinin şimdi 'Kumlar Şehri' olarak bilinen Dunhuang'da konaklayacaklarını ifade eder. Burada meşhur Bin Buda Mağaralarının bulunduğunu söyler. Dunhuang'da hilal şeklinde çok güzel küçük bir göl olduğunu belirtir. Dunhuang'a vardıklarında bir süre oturup bölge halkının anlattığı meşhur bir masala kulak vereceklerini ifade eder.

Üçüncü masal, *Beyaz Bulutun Meleği* adını taşır. Bir zamanlar Dunhuang'da neredeyse bir şey yoktur. Burada yöre halkı sık sık maruz kaldıkları kuraklıklar ve kum fırtınaları ile mücadele etmek zorundadırlar. Fakat bir sene her zamankinden daha beter bir kuraklıkla karşı karşıya kalırlar. Yaşlı adam, genç kadına hala bir şey mi umuyorsun yukarıdan diye sorar. Genç kadın, adama öfke ile bakar. Genç kadın, üç çocuğu için endişelenmektedir. Ellerine göğe açıp dua eder. Birden umulmadık bir şey olur. Tek bir beyaz bulut rüzgâr eşliğinde salına salına gelir. Bulutun Meleği zavallı kadını iştince merhametinden ağlamaya başlar. Melek o kadar gözyaşı döker ki akan sular küçük bir göl oluşturur. Bu gölden küçük bir akarsu oluşur. Genç kadın duasına bu kadar hızlı ve olumlu karşılık verilmiş olmasına çok sevinir. Çok geçmeden her şey eskisi gibi olmaya başlar. Başaklar olgunlaşır, meyveler dallarından sarkar, yapraklar ağaçlarda sallanır. İnsanlar beyaz bulutu ve meleğini yaratan Tanrı'ya teşekkür etmek yerine bulutun meleği ile ilgili bir efsane uydururlar. Onu ağlayan bir kadın gibi gösteren bir heykel yaparlar. Heykelin etrafında tütsüler yakarlar. Bu heykel için bir de tapınak inşa ederler. Belirli zamanlarda bu tapınağa gelip "Beyaz Bulut Tanrıçası" adını verdikleri bu heykele tapınmaya ona çeşitli hediyeler sunmaya başlarlar. Bütün bu olanları gören Beyaz Bulutun Meleği üzüntü içinde kalır fakat onları engellemek için yapacak bir şeyi yoktur. Tanrı Dağları'nın eteklerinde büyük derin bir mağarada yaşayan bir dev vardır. İnsanlara hiç zarar vermemiştir. Yağmur bulutunun suyuyla gölcüğün ortaya çıkmasından sonra yaşananlar devi büyük bir şaşkınlığa uğratar. İnsanlar başlarına gelenlerden sonra asıl teşekkür etmeleri gerekenleri unutup heykellere tapınmaya başlayınca dev huzursuz olur. Dev her sabah başını derin mağarasından çıkarıp tapınmaya giden insanları gördükçe 'Aptal insanoğlu' diye hayıflanır. Bir gece devin gözüne uyku girmez. Bu duruma çare bulmayı düşünür. Sabahleyin erkenden tapınağın etrafına kumlar getirerek tapınağı kumlara gömer. Sabah kalkan insanlar gölün kurduğunu, tapınaklarının kumlar altında kaldığını görünce çok şaşırırlar. Düşünüp taşınırlar ve bilge kadına danışırlar. Kadın onları dinler ve büyük bir saygısızlık ettiklerini ifade eder. Suyu kimden isteyip kime yalvardıklarını unuttuklarını, kendi elleri ile yaptıkları heykeli Tanrı yerine koymaya başladıklarını anlatır. Kibre kapıldıkları için böyle davrandıklarını ve heykele taptıklarını ama yanıldıklarını söyler. Tövbe etmeleri gerektiğini ifade eder. Bağışlanmaları için Tanrı'ya dua

etmeleri gerektiğini belirtir. Yöre halkı bilge kadının söylediklerini yapıp tövbe etmeye başlarlar. Bunun üzerine dev tapınağı açar heykeli götürür, sonra da gölün üstünü açar ve suyun yeniden akmasını sağlar. Bu arada Beyaz Bulutun Meleği gökyüzünden olan biteni seyrederek. Gördükleri karşısında mutlu olur. Gökteki hilalin de gölün üstüne yansımaları sağlar. Çok geçmeden sabah olur. İnsanlar gölün bu halini görünce bayram ederler. Bunun tövbelerine bir lütuf olarak Tanrı'nın kendilerine bahsettiği bir lütuf olduğunu düşünürler. Akşamları göle yansıyan hilali hayranlıkla seyredip bu güzellikleri verene yürek dolusu teşekkür ederler.

4. Hızır ile Rıza

Dördüncü masalın başındaki kısım *Taklamakan Çölü'nün Gulyabanileri* adını taşır. Yazar anlatıcı, bir vaha kentinden diğerine hareket ettiklerini belirtir. Kervanların sadece çöldeki zorlu yaşam şartlarından korkmadıklarını, haydutlardan da korktuklarını ifade eder. Haydutların sinsi sinsi etrafta dolaştıklarını fırsat buldukça yolcu gruplarına da saldırdıklarını herkesin bildiğini söyler. Haydutların casuslarının da olduğunu vurgular. Kervanların çoğunun hava serin olduğu için gece yolculuk yaptıklarını belirtir. Çölde kervanda bulunan yolcuların birlikte hareket etmelerinin önemli olduğunu, çöldeki gulyabanilerin insanları yanılttığını, ayrıca çölün kendisinin de gözlere türlü türlü oyunlar oynadığını ifade eder. Taklamakan Çölü'nün doğu ucunda Lob Nur denilen ıssız bir bölgenin olduğunu, burasının büyük seyyah Marco Polo'nun Dunhuang'a varmadan önce aşmaya çalıştığı bölge olduğunu belirtir. Taklamakan'da böyle pek çok kayıp şehrin bulunduğunu söyler. İran'dan gelen bir tüccarın anlatacağı masalının olduğunu ve onu dinleyeceklerini ifade eder.

Dördüncü masal, *Hızır ile Rıza* adını taşır. Henüz on dokuz yaşındaki Rıza bir davete katılmak üzere arkadaşları ile dışarı çıkar. Rıza yiyip içmeye ve eğlenceye fazlasıyla düşkündür. Eğlenceden çıktığı bir akşam hurma bahçesine girer. Tam o sırada "hışt delikanlı" diye bir ses işitir. Adamın biri şehre girmek için bekleyen bir kervanının olduğunu, eğer kervanını şehre sokması için kendisine yardım ederse onunla kârını paylaşacağını söyler. Rıza kazanacağı altınları düşünerek adamın teklifini kabul eder. Bunun üzerine tüccar hızlıca yürür. Saatlerce yürürler. Şafağın ilk ışıkları aydınlanmaya başlar. Rıza çok yorulduğu için derin bir uykuya dalar. Uyandığında öğlen olur. Kendisini çölün ortasında bulur. Sıcaktan bunalmış bir halde aç ve susuz yürür. Uzakta yaşlı bir çift görür. Onlara buralara nasıl geldiğini ve çölde kaybolduğunu anlatır ve yardım ister. Yaşlı kadın onu tuzağa düşürdüklerini o tüccarın bu çölün gulyabanilerinden biri olduğunu belirtir, delikanlının kendileri ile gelmesini söyler ve Rıza'ya uzun uzun okuyup üfler. Şafak sökerken bu sefer yemyeşil ağaçlarla kaplı bir yere gelir. Biraz ötede bir köy görür. Burnuna taze ekmek kokusu gelir. Köye yaklaştıkça köy görünmez olur. Yine aldandığını anlar. Yaşlı kadının kendisine öğrettiği duayı okur. Kayalık bir geçitte yapayalnız kalır. Biraz sonra kayalardan at sesleri işitir. Bir atlının yanında yedek bir atla kendisine doğru geldiğini görür. Kendisine burada ne yaptığını sorar. Rıza anlatır. Adam, onların kendileri gibi insan olmadığını gulyabani olduklarını belirtir. Adamın yanındaki ata biner. Uzaklardan vahşilerin tamtam seslerini duyar. Yanındaki adam da aniden kaybolur. Bir alay canavarla karşı karşıya gelir. Rıza'nın atı şaha kalkar. At; dev gibi yedi başlı kocaman bir ejderhaya dönüşür. Ejderha kendini atmak ister ama ejderha aniden havalanır. Uzun bir yolculuktan sonra ejderha onu sırtından atar. Rıza derin bir uykuya dalar. Uyandığında kendisini bir meyve bahçesinde yatarken bulur. Dalından bir şeftali koparınca bir ses işitir. Yaşlı adama aç ve susuz olduğunu anlatınca yaşlı adam ona birkaç şeftali daha verir. Adam oğlu olmadığını ve Rıza'yı kendisine mirasçı yapmak istediğini söyler. Rıza, adamın teklifini kabul eder. Adam, bütün gece şu ağacın altında oturup tek kelime etmeme şartını sunar. Rıza, şartı da kabul eder. Rıza ağaca çıkar ve uyuklamaya başlar. Uyandığında bahçenin gümüş rengi bir ışıkla parladığını görür. Ağacın dibinde bir peri alayının neşe içinde ziyafet sofrası kurduklarına şahit olur. Kraliçe peri, Rıza'nın o güne kadar gördüğü en güzel kadındır. Periler onu da sofraya davet ederler. Rıza verdiği sözü unutur. Aşağı inip bütün gece perilerle eğlenir. Bütün gece kraliçeyle diz dize oturup aşktan bahseder. Peri kraliçesine sarıldığında kollarında korkunç bir canavar görür. Şafak sökene kadar canavarın kollarında esir olur. Güneş yükseldiğinde Rıza

yine yapayalnız çölün ortasında kalır. Süslü püslü tekliflerin kendisini baştan çıkardığını ve sözünde durmadığını belirtir. Tam o sırada yeşiller giymiş kendisinin Hızır olduğunu söyleyen bir adam gelir. Allah'a iman etmesini söyler. Hızır, Rıza'yı o tüccarla karşılaştığı meyve bahçesine geri getirir. Gözlerini açınca kendisinin öldüğünü sanan arkadaşlarının sevinç çığlıkları ile karşılaşır. O günden sonra Rıza matem kıyafetleri ile dolaşacağına ve hırsla kapılmayacağına yemin eder. Ömrünün sonuna kadar dürüst ve mutlu bir hayat sürer. Bir daha gulyabanilerle başı hiç derde girmez.

5. Sihirli Heybe

Beşinci masalın başındaki kısım *Kaşgar Kervansarayı* adını taşır. Yazar anlatıcı, Taklamakan Çölü'nü arkalarında bırakarak dağlık arazide tırmanmaya başladıklarını ve Kaşgar şehrine gelmek üzere olduklarını ifade eder. Çarşıda her türlü insanı görebileceklerini belirtir ve Çinli tüccarlardan, Semerkantlı tüccarlardan, iki Budist keşişten, Tacik kızlarından ve Uygurlardan bahseder. Bütün bu insanların Türkî dillerini konuşarak anlaştıklarını dile getirir. İpek Yolu'ndaki açgözlü yöneticilerin ve devlet memurlarının kervanlara koruma ve gümrük vergisi altında vergiler koyduklarını ve insanların bunlardan şikâyet ettiklerini söyler. Daha büyük yerlerde yolcuların çoğunun hanlarda ve kervansaraylarda kaldıklarını belirtir. Kervansaraylardaki avlularda hayvanların bulunduğunu söyler. Bu yolculuklar sırasında insanların yanlarına yiyecek ve giyecek cinsinden malzeme aldıklarını anlatır. Bazı kervanların karla kaplanmış yüksek dağ geçitleri açılana kadar bekledikleri bu süreçlerde insanların hanların duvarlarına şiirler ve birtakım mesajlar yazdıklarından söz eder. Afgan dağlarından gelmiş bir grup çobandan masal dinlemek istediklerini belirtir.

Beşinci masal *Sihirli Heybe* adını taşır. Hindi Kuş Dağları'nın yücelerinde Mesud, Hamid ve Veli adında üç kardeş yaşar. Anne babalarını küçükken kaybeden üç kardeş o günden beri kendi başlarına hayat mücadelesi verirler. Delikanlılık çağına geldiklerinde köyden ayrılırlar. Evlerinin yanından geçen kervancıların söylediklerini merak ederler. Yaşlı bir katır sürücüsü onlara ancak size verildiği kadarını alın daha fazlasını almayın diyerek nasihatte bulunur. Kardeşler yola çıkarlar. Issız yollardan geçerler. Düzlük bir araziye geldiklerinde dinlenmeye karar verirler. En büyükleri Mesud bir rüya görür. Rüyasında kendisine altındaki toprağı kaz orada altın bulacaksınız denilir. Mesud uyanınca toprağı kazar ve hakikaten çil çil altın bulur. Bu kadarı bana yeter, artık kendime ev yapmaya ve hoş bir hanımla evlenmeye yetecek kadar altınım var diyerek yolculuğunun buraya kadar olduğunu belirtir ve kardeşlerinden ayrılır. Geride kalan kardeşler Hamid ve Veli yola devam ederler. Devasa bir ağacın dibine uzanıp uyduklarında bu defa Hamid bir rüya görür. Rüyasında kendisine uyan ve toprağı kaz orada mücevherler bulacaksınız denilir. O da uyanınca toprağı kazar ve topraktan içi ağzına kadar taşlarla dolu bir çömlek çıkar. O da diğer kardeşi gibi köyüne dönüp ev yaptırmak ve köyün kızlarından biri ile evlenmek istediğini belirterek kardeşi Veli'den ayrılır ve geri döner. Veli yoluna devam eder. Ormana dalar. Ağacın tepesine tırmanır fakat diğer ağaçlardan bir şey göremez. Aşağıya indiğinde yerde çok güzel nakışlarla işlenmiş bir heybe görür. İçinde yiyecek bir şey vardır umuduyla heybeyi açar fakat bir şey göremez. Kardeşlerinin bulduklarını düşününce talihine söylenir ve heybenin içinde keşke yiyecek bir şeyler olsaydı diye geçirir. Tam heybeyi atmak üzere iken heybenin doldurulduğunu ve içinde birçok yiyeceklerin olduğunu görür. Kızarmış tavuk, olgun meyveler, taze ekmek ve buz gibi şerbeti afiyetle yer ve içer. Heybenin sihirli olduğuna kanaat getirir. Başka bir şey dileyerek bunu test etmek ister. Yepyeni giysileri ve çizmeleri olmasını diler. Veli'nin bunları söylemesi ile heybeden kürk yakalı bir cübbe, yün şalvar ve bir çift deri çizme çıkar. Veli, birçok şey istemeyi düşünür fakat ihtiyar katırcının söyledikleri aklına gelir ve kendisini frenler. Seyahatini sürdürür. Güzel bir bahçenin içindeki küçük bir eve ulaşır. Karşısına çıkan kadına yorgun olduğunu ifade eder ve kalacak yer ister. O sırada kadının oğlu tarladan gelir. Kadın yemeğe koyacak eti almayı unuttuğunu hatırlar. Bunun üzerine Veli üç kişilik et dileğinde bulunur ve heybeden çıkan eti kadına verir. Şaşırın kadına elindeki heybenin özel bir heybe olduğunu anlatır. O gece Veli uyuyunca kadının oğlu heybeyi alır salları ve içinde bir şey olmadığını görür. Uyuyormuş gibi

yapıp kadının oğlunu gözleyen Veli şafakla oradan ayrılır. Günün sonunda büyük bir ırmağa ulaşır. Orada bir balıkçıya rastlar. Başından geçenleri anlatır. O gece kulübesinde uyumak istediğini belirtir. Yemekten sonra balıkçı karısını kaçırdıklarını ve kendisinden fide istediklerini anlatır. Bunun üzerine Veli heybesini tutarak, balıkçının karısı geri dönsün diyerek dilekte bulunur. Der demez kadın heybeden dışarı çıkıverir. Balıkçı veliye sihirbaz olup olmadığını sorar. Veli de heybesinin sıradan bir heybe olmadığını söyler. Hep beraber yiyip içerek evin hanımının gelişini kutlarlar. Ertesi sabah Veli nehir kenarına indiğinde balıkçı ile karısının konuşmalarını duyar. Kadının kocasına “heybeyi ele geçirmelisin” dediğini işitir. Bunun üzerine Veli hemen oradan da uzaklaşır. Sarp tepeler boyunca tırmanır. O sırada imdat diye bir ses işitir. Çalılırlar arasında yere yatırılıp eli ayağı bağlanmış bir kız bulur. Onu kurtarır isminin Züleyha olduğunu öğrenir. Kız, başından geçenleri anlatır, köle muamelesi gördüğü evden kaçtığını sonra karşısına çıkan haydutların elini ayağını bağladıklarını ifade eder. Kendisini babasına götürmesini ister. Veli, öncelikle Züleyha için heybeden giyecek diler. Züleyha, heybeden çıkan elbiseleri giyince bir prensese benzer. Sonra Veli ile Züleyha yola koyulurlar. Eve varırlar. Adam kızını görünce şaşırır. Karısının kızının gölde boğulduğunu söylediğini anlatır. Bunun üzerine kadını evden kovar. Adam, Veli'ye kendileri ile kalmalarını teklif eder. Veli teklifi kabul eder. Züleyha ile evlenir. Ömürlerinin kalan kısmını mutluluk içinde geçirirler. Bir şeye ihtiyaç duyduklarında ise heybeye dokunarak dilekte bulunurlar. Sadece gerektiği kadar istedikleri için heybenin bereketi son nefeslerine kadar devam eder.

6. Akıllı Delikanlı Âşık

Altıncı masalın başındaki kısım *Muhteşem Kırgız Atları* adını taşır. Yazar anlatıcı, nihayet Kırgız topraklarına vardıklarını ve burasının yüksek dağlarla çevrili bir bölge olduğunu söyler. Kırgızların ‘yurt’ dedikleri şeylerin bir çadır türü olduğunu belirtir ve bu çadırları tanıtır. Kırgızların İpek Yolu’ndan geçen kişilerle karşılıklı oturup birbirilerine masallar anlatmayı, şarkılar ve türküler okumayı çok sevdiklerini ifade eder. Manas destanından bahseder. Kırgızların ata çok iyi bindiklerini ve safkan Kırgız atlarının süratleri ile meşhur olduklarını vurgular. At ticaretinin İpek Yolu’nun her köşesinde daima canlılığını koruduğunu belirtir. Çinlilerin Hokand’daki Fergana Vadisi’nde bulunan atların gelmiş geçmiş en iyi atlar olduğunu işittikleri bu atları elde etmek için seferler düzenlediklerini anlatır. Bu çevredeki yöneticilere de Han adı verildiğini söyler. Akşam karanlığı çökmeye başlarken Kırgızlara katılıp Kırgız masallarından birini dinlemeye başlamak istediğini söyleyerek sözlerini bitirir.

Altıncı masal *Akıllı Delikanlı Âşık* adını taşır. Kırgız halkı arasında görmüş geçirmiş ihtiyarlara ‘aksakal’ adı verilir. Bu aksakallar bir kenarda oturarak herkese öğütler verirler. Âşık adındaki Kırgız delikanlısı ihtiyarlara gençlerin de akıllı olabileceğini kanıtlamayı başarmıştır. Henüz küçük yaşta babasını kaybeden Âşık kendi başına büyümüştür. Zengin bir köy ağası Âşık’ı işe alır, koyun sürüsüne çobanlık yapması karşılığında ona maaş bağlar. Maaşı çok değerlidir, ağanın verdiği küçük kulübede yaşamaya başlar. Çoğu akşam yüksek dağ yaylalarında koyunları ile birlikte geceler. Köye inmeye niyetlendiği günlerin birinde yolun kenarında bir kurbağa görür. Ayakları kırılan kurbağaya Âşık yardım eder. Kulübesine götürür ayağına pansuman yapar ve güzelce sarıp sarmalar. Köy ağası bu arada kulübeye uğrar. Âşık’ın kazdığı su dolu çukurda yatan kurbağayı görünce çok kızar. Ekmek parayı kimin verdiğini unutma diyerek eline kamçı alıp Âşık’a vurmaya başlar. Kurbağayı da başından defetmesini söyler. Bunun üzerine Âşık kurbağayı alıp bir göl kıyısına götürür. Kurbağa teşekkür eder ve ağzından yeşil bir çakıl taşı çıkararak Âşık’a verir. Bunun sihirli bir taş olduğunu ve başı sıkıştığı vakit onu ovalarsa dileğinin yerine geleceğini söyler ve oradan uzaklaşır. Âşık, taşı cebine koyar. Köye vardığında herkes panik içindedir. O yakınlarda yaşayan Karahan köy halkını birer birer kılıçtan geçirmeyi planlamaktadır. Hem kendi köylerinde hem de civardaki bütün köylerde yaşayan halkın kendisine teslim olup kölelik etmesini ister. Karahanın kalbini yumuşatmak için armağanlar ve elçiler gönderse de bir netice alamazlar. Aksakallar onunla kimin konuşacağını düşünürken Âşık kendisinin gidebileceğini söyler. Âşık, Karahan’ın istediği şeyi yapabileceğini belirterek Aksakalları ikna eder ve yola düşer. Karahan, Âşık’ın geldiğini görünce sinirlenir. Konuşurlar.

Âşık onun söylediklerini yaptıklarını ifade ederek onu ikna eder. Karahan, Âşık'ı serbest bırakacağını, köyüne de dokunmayacağını söyler fakat karşılığında yüz kara at, yüz kaftan ve yüz duvarı olan beyaz bir yurt ister. Hepsinin da sabaha kadar hazır olmasını aksi halde öleceğini söyler ve Âşık'ı hapse attırır. Âşık zindanda çakıl taşına seslenerek Karahan'ın istediklerini buraya getirmesini söyler. Çakıl taşı aniden güzel bir kıza dönüşür. Güzel kız, istediklerinin sabah Karahan'ın elinde olacağını belirtir ve Âşık'a bir tarak, bir iğne ve bir ayna verir ve gözden kaybolur. Şafak sökmeden Karahan, sarayına büyük bir kervan geldiğini haber alır. Kervan, istediği her şeyi getirmektedir. Gelenleri kontrol eder fakat Âşık'ın kendisini alt etmesine çok kızar. Soğuk sesle Âşık'a gidebileceğini söyler. Lakin çocuğa bunun bedelini ödetmeyi kafasına koyar. Âşık yola koyulunca arkasından gelen nal seslerini işitir. Hanın muhafızlarının onu öldürmek için yola çıktıklarını anlar. Âşık elini cebine sokar ve kızın kendisine verdiği hediyeleri eliyle yoklar. Avucuna ilk gelen tarağı arkaya doğru fırlatır. Tarak yere düşünce bir orman bitiverir ve arkadan gelenler ormanda kaybolurlar. Muhafızlar durumu Karahan'a anlatınca muhafız hepsini idam ettirir. İkinci bir grubu Âşık'ın arkasından gönderir. Grubun kendisine yaklaştığını gören Âşık cebindeki iğneyi çıkarır ve atar. Devasa bir dağ yükselir ve gruptakiler dağı aşır Âşık'a yetişemezler. Dönüp olanları Karahan'a anlatırlar. Karahan, onları da öldürtür. Bunun üzerine Karahan işe bizzat el atmaya karar verir. Harika kanatlara sahip 'tulpar' isimli atına biner ve yola düşer. Âşık'a yetişir. Bunu gören âşık cebindeki aynayı çıkararak atar, ayna göle dönüşür. O sırada inişe geçen tulpar binicisiyle birlikte suya düşer. Karahan yüzme bilmediği için oracıkta boğulup gider. Tulpar yüzme bilmesine rağmen Hanı kurtarmaz. Âşık'ı sırtına alarak onu köyüne kadar götürür. Köylüler Hanın öldüğü haberini duyunca kulaklarına inanamazlar. Kendilerini mahvolmaktan kurtaran bu gence övgüler yağdırırlar ve ona da aksakal demeye karar verirler. O günden sonra Âşık gibi akıllı olduğunu ispatlayan ne kadar kız ve ne kadar erkek varsa hangi yaşta olursa olsun 'aksakal' adını almaya hak kazanır.

7. İpek Gökkuşağı

Yedinci masalın başındaki kısım *Semerkant'ın İhtişamı* adını taşır. Yazar anlatıcı, Semerkant şehrinin kapılarından girmek üzere olduklarını belirtir. Buraya insanların sadece ticaret yapmak için gelmediklerini; çeşitli ülkelerden haberler getirmek ve bilgi alışverişi yapmak için de geldiklerini vurgular. Şu sıralar Timürlenk'in hüküm sürdüğünü söyler. Semerkant'ın tarih boyunca güzelliğiyle meşhur bir şehir olduğunu, yolcuların buranın gölgeli bahçelerini, serin pınarlarını ve dolup taşan kubbeli çarşılarını öve öve bitiremediklerini ifade eder. Bin yıldan fazladır, kervanların bu şehre girip çıktığını belirtir. Fakat İpek Yolu'nun kendisinin de artık yolun sonuna geldiğini, 15. yüzyılın başlarının olduğu bu günlerde İpek Yolu'nun da her zamanki ihtişamının son demlerini yaşadığını dile getirir. İpek Yolu'nda envai çeşit malların değişik tokuş edildiğini, İran'dan ve daha batıdaki ülkelerden hurmalar, şeftaliler, cevizler, güzel kokulu nergis çiçekleri, parfümler; Orta Asya'dan ise yeşim ve lacivert taşı gibi yarı kıymetli taşların geldiğini anlatır. Ayrıca Hindistan'dan ıspanak ve biberin yanı sıra pamuğun da geldiğini; Çin'den ise ipek dışında zencefil, darı, gül, kamelya, şakayık ve kasımpatı geldiğini de vurgular. İmparatorun bugün muhteşem bir ziyafet verdiğini, kendilerinin de bu ziyafete gideceğini, bütün gece yiyip içen misafirlere 'bahadır' adı verildiğini söyler. Bugün anlatılacak masalları merak ettiğini belirterek sözlerini tamamlar.

Yedinci masal, *İpek Gökkuşağı* adını taşır. Bir zamanlar bu dünyada istenebilecek her şeye sahip bir bey vardır. Etrafında dört dönen uşakları vardır. Her istediğini, istediği zaman elde edebilmektedir. Gün gelir beyin canı çok sıkılır. Yaverini çağırır. Yeni bir şey istediğini ifade eder. Yaver, şu anda her şeyin iyi gittiğini söyler. Yaver, sihirbaz getirtmeyi teklif eder, bey istemez. Yavere can sıkıntısını giderecek bir şeyler düşünmesini emreder. Yaver hemen şehirdeki yazar ve şairleri, takla ustalarını, zanaatkârları, müneccimleri ve doktoraları çağırarak bu hususta bir öneride bulunmalarını ister. Toplantıya katılan herkes bir şeyler düşünmeye başlarlar. İlk olarak müneccimler çıkar beyin karşısına yeni bir yıldız bulduklarını, ona beyin ismin vermek istediklerini söylerler. Bu buluş beyi mutlu etmez. Daha sonra akrobatlar ve

soytarılar beyin huzuruna çıkarlar. Muhteşem gösteriler yaparlar. Bey, bu gösterilerden de hiç etkilenmez. Sonra doktorlar beyin huzuruna çıkarlar ve ölümsüzlük reçetesi adını verdikleri iksirler yaptıklarını söylerler. Fakat bunlar da beyi mutlu etmeye yetmez. Yazarlar ve şairlerin yeni çalışmalarını okumalarına da izin vermez. Cam üfleyici bir usta, incecik mavi camdan bir kuğu yapıp beyin huzuruna çıkar. Bey, bunu da beğenmez. Halı dokuyucular gece gündüz çalışarak bey için bir halı dokurlar fakat bey halının da yüzüne bakmaz. Nakkaşlar, kuyumcular, çini ustaları, metal ustaları yeni şeyler hazırlarlar fakat beye gösterilen hiçbir şey onu mutlu etmez. Sonunda bey emektar yaverini çağırır ve bir günü kaldığını çok sıkıldığını ifade eder. Yaver sabaha kadar uyuyamaz. Sabah gözlerinin önünde pasparlak bir gökkuşağı görür. Hemen beyin yanına koşar ve ne yapacağını bulduğunu söyler fakat birkaç gün daha süre ister. Bey, yaverin heyecanından farklı bir şey bulduğunu düşünerek izni verir. Yaver direk ipek dokumacıların atölyesine koşar. Yaver boyacıları çağırarak onlara ne yapmaları gerektiğini anlatır. Sıkı bir çalışmadan sonra sürpriz hazırlanır. Yaver ipek dokuyucuların baş ustası ve Bey'in özel terzisi ile huzura çıkmak ister. Huzura geldiklerinde terzi elindeki kumaş yığını açar, en güzel alacalı kumaştan yapılmış muhteşem kaftanı beye sergiler. İçinde gökkuşağının bütün renkleri vardır. Hep birlikte beye bakarlar. Bey, 'Evet benim istediğim de böyle bir şeydi.' diyerek onları rahatlatır. Bey, bunun gerçekten yeni bir şey olduğunu söyler. Canının sıkıntısı geçer. Morali yerine gelir. Ülkesindeki herkesin diledikleri zaman gökkuşağı ipeğinden yapılmış bu elbiseleri giymesine izin verir. İşte o gündür bugündür isteyen herkes, gökkuşağı ipeğinden yapılmış kıyafetleri giyer.

Sonuç

Cherry Gilchrist'in derlediği 'İpek Yolu Masalları' adı kitapta İpek Yolu güzergâhında yer alan yedi farklı bölgede anlatılan yedi farklı masal anlatılmıştır. Cherry Gilchrist, her masalın başına farklı bir başlık altında iki sayfalık o bölge ve o bölgenin İpek Yolu güzergâhındaki önemi ile ilgili çarpıcı bilgiler de vermiştir. Bu masallar, İpek Yolu güzergâhındaki şehirlerde ve farklı kimselerin anlattığı masallar olmasına rağmen çocukları eğitmek adına birtakım göndermeler yaparlar. Masallara has olağanüstülükleri taşıyan bu metinler; akıl ve zekâ ürünüdürler. İçerisinde akıllılık, kanaatkârlık, şükür, yardımseverlik vb. mesajlar taşırlar. Rehber görevindeki yazar anlatıcı Cherry Gilchrist'in her masaldan önce okuyuculara şehirlerle ilgili o şehrin halkını ve kültürünü tanıtıcı bilgiler vermesi, masalların anlamlandırılması ve yorumlandırılması açısından da dikkate değerdir. Masallarda İpek Yolu kültürünün bir parçası olan erkek ve kadınlarla olağanüstü varlıklar ve gerçek dışı olaylar yer alır. Kitabın yazarı İpek Yolu ülkelerine sık sık seyahat eden bir seyyah olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada ilgili masallardan hareketle İpek Yolu'nun masallar aracılığıyla nasıl anlatıldığı ve çocuklara İpek Yolu hakkında nasıl bir kurgu dünyası oluşturulduğu anlatma esasına bağlı metinlerden birisi olan masallar aracılığıyla gösterilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

GİLCHRİST, C. (2008). *İpek Yolu Masalları*. İstanbul: Kaknüs Çocuk Yay.

Linguocultural Peculiarities Of Speech Etiquette In Uzbek And English Languages

Özbek ve İngiliz Dillerinde Konuşma Adabının Dil Kültürel Özellikleri

Surayyo SAYDULLAYEVA SERAJIDDINOVNA*

Abstract

This article deals with the linguocultural features of the completion of verbal communication and the use of slangs in communication in English and Uzbek languages. In addition, in this work we tried to compare and analyzed two types of masterpiece works of writers in different languages.

Key Words: Slangs, Jargons, Sociolect, Lexical units.

Özet

Bu makale, İngilizce ve Özbekçe dillerinde sözlü iletişimin tamamlanması ve iletişimde argo kullanımının dil-kültürel özelliklerini ele almaktadır. Ayrıca bu çalışmamızda farklı dillerdeki yazarların iki tür şaheser eserini karşılaştırmaya ve incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Argolar, Jargonlar, Sosyolekt, Sözcüksel birimler.

0. Introduction

The forms of initialization and finalization of communication are nationally specific, and in each language features of similarity and differences in rituals and rules for the application of formulas of speech etiquette were identified. In general, we consider the etiquette of greeting to be more ritualized and varied in the ways of verbalization than the ritual of farewell. Parting speech formulas are simple, and their choice depends not only on the awareness of the partners' status marker, but also on the idea of the distance of his travel and the time of separation. (In Uzbek language and culture *Ertagacha, Ko'rishguncha, Xayr*; In English language and culture *See you tomorrow, See you soon, Goodbye, Goodnight*)

The way a communication is closed or ended will, at least in part, determine the way a conversation is remembered.

Methods:

People use both verbal and non-verbal signals to end a conversation. Verbal signals may include phrases such as: "Well, I must be going," and "Thank you so much, that's really helpful." (in English language)

"Yordamingiz uchun tashakkur," "E'tiboringiz uchun raxmat", "Vaqt ajratganingiz uchun raxmat" or "Men borishim kerak, zarur ishlarim bor edi" (in Uzbek language). Furthermore, Uzbek people use "polite way for ending conversation with their respect and thanks"

Non-verbal conclusions may include starting to avoid eye contact, standing up, turning away, or behaviours such as looking at a watch or closing notepads or books. These non-verbal actions indicate to the other person that the initiator wishes to end the communication. **For instance:**

"To be continued," she said, tossing the magazine on the table, "in our very next issue." Her body asserted itself with a restless movement of her knee, and she stood up.

* Teacher of the department English language and literature, Navoi State Pedagogical Institute.
s.serajiddinovna@mail.ru, suravyogulay@icloud.com

Analyzing:

The author used “*To be continued*”, “*tossing the magazine on the table*” and “*stood up*” in order to complete the conversation and the process which they can start where they had stopped at another time. This sentence did not completed fully.

Uzbek sample:

-Қайтиб машинага ўтирганимизда Гафур Фулом камган
бўлиб қолди. Мени автовокзалга опчиқиб қўйди-ю, сўзсиз
хайрлашди.

Analyzing:

-*When we got back to the car, Gafur Gulom was silent. He took me to the bus station and speechless said goodbye.*

The conversation had stopped here with the use of the term “*speechless said goodbye*”. Here author used tricky ways of showing the behavior of heroes in the completion of dialogue between two people’s non verbal communication. Instead of waving the head or hands for saying goodbye we can use speechless sayings goodbye in literary works.

People often use a mixture of these, but tend to start with the non-verbal signals, especially face-to-face. On the telephone, of course, verbal cues are essential.

Closing an interaction too abruptly may not allow the other person to 'round off' what he or she is saying so you should ensure there is time for winding-up. The closure of an interaction is a good time to make any future arrangements. Last, but not least, this time will no doubt be accompanied by a number of socially acceptable parting gestures.

Jargon (fr. Jargon) or slangs - sociolect; differs from the general spoken language in specific vocabulary and phraseology, expressiveness of turns and special use of word-formation means, but does not have its own phonetic and grammatical system. Jargonism - slang words or expressions.

Part of the slang vocabulary is not one, but many (including those that have already disappeared) social groups. Moving from one jargon to another, the words of their "common fund" can change their form and meaning: "darken" in argot - to hide prey, then - to cheat (during interrogation), in modern youth jargon - to speak incomprehensibly, to evade an answer.

The vocabulary of the jargon is built on the basis of the literary language through rethinking, metaphorization, re-formatting, sound truncation, etc., as well as active assimilation of foreign words and morphemes. For example: "cool"(in English)- “крытой” (in Russian)- “daxshat”(in Uzbek) - fashionable, business, good; "hut"(in English)- “xama”(In Russian)- “kulba or boshpana” (in Uzbek) - an apartment, a house; "bucks" (in English)- “баксы”(in Russian)- “ko’kat”(in Uzbek) – dollars; "car“(in English)- “мачка”(in Russian)- “arava”(in Uzbek) - a car; "scramble" (in English) – “дропануть” (in Russian)- “quyon”(in Uzbek)- to run; "dude"(in English)- “чувак” (in Russian)- “olifta”(in Uzbek)- a guy. In modern language, jargon is widespread, especially in the language of young people.

Social jargon first appeared in the 18th century among the nobles ("salon" jargon; example: "plezir" - pleasure).

With all its stylistic paint in a conversational style distinguishable lexical units form the basic layer of colloquial speech. They have simplicity, sensitivity, freedom, situationality. For example, the word “liver”- “jigar” used in Uzbek speech (correct meaning) in the sense of a human, an animal organism) is a common word that literally means “close friend,” “friend,” “companion,” “close relative,” “a real Uzbek” is a unit of ordinary speech.

Words of ordinary behavior, which are characteristic of colloquial speech, are divided into the following types according to their semantic features:

1. Words related to simple behavior that have a positive meaning.
2. Ordinary words with a negative connotation.

In simple conventions that have a positive connotation the intimate attitude of the speaker towards the listener, the pleasure of the listener is expressed. In colloquial speech, the words "handsome," "beautiful", "cute", "attractive," "charming," "gorgeous," "graceful," "marvellous," "elegant," "gorgeous," "lovely," "good-looking," "fascinating," "chic," "dazzling," "wonderful," "grand." Among them, the word "beautiful" is considered neutral to others. In a beautiful word, in a beautiful word, in relation to the word beautiful the positive color is relatively strong in the word beaver or deer. The word "beaver" and "deer" have a strong meaning of comparing, likening and describing the eyebrows, eyes and lashes to the beaver and deer in Uzbek language. For instance,

-U hali o'n gulidan bir guli ochilmagan qizchaga o'xshardi, qaddi-qomati kelishgan, chehrasidan nur balqib turardi. Odatda u mehribon, shirinso'z edi, ehtimol, samimiy ayoldir.

Translation,

-She looked like a young girl who had not flourished yet, she was tall, and her face was shining. She was usually kind, sweet, and probably a sincere woman.

Analyzing:

"*O'n gulidan bir guli ochilmagan*" means the girl who is very young and beautiful, "*qaddi-qomati kelishgan*"- tall and cute as deer, "*chehrasidan nur balqib turardi*" – shining as the sun, "*mehribon*"- kind, "*shirinso'z*" – sweet, "*samimiy*"- sincere woman, that all adjectives used for describing women's appearance. All used words related to simple behavior that have a positive meaning.

Negative meaning of ordinary behavior, typical of the style of speech in expressive words, the speaker's sarcasm and disregard for the listener are strong. For example, the words "*xo'jayin*", "*kalompo*", "*shef*", "*katta*"- "boss" are a form of ordinary speech and have a negative connotation. For example:

-Бу қилган ишинг "каттанинг" қулоғига етиб борса, сени соғ қўйишмайди, Аҳмадбой.

Translation:

-If what you do reaches the ears of the 'boss', you will not be healed, Ahmadboy."

There are used two negative meanings, "boss" and "Ahmadboy" for showing allegory of people's negative behavior. In Uzbek, the suffix "-boy" is a lexical suffix and means to show one's respect to another person. In this example, irony, sarcasm, and underlying utterances are used.

In colloquial speech, slangs are used by certain groups, a certain circle of people, and are understandable only to themselves. For example: words used in the language of traders:

-Буни сотиб олишингиз учун аввал "шапкасини" беришингиз лозим.

-Нимасини? Шапкасини?

Translation:

-In order to buy it, you must first give a "hat".

-What? Hat?

Analyzing:

Here, the word "hat" is used in the language of traders in the sense of paying extra or it is used as "bribe".

One of the characteristic features of colloquial speech is that it is in speech. In addition, argo (slang) is also used. Argos (first used as slang for thieves) have been used as professional slang since the 19th century. Argotisms can be used in conversation for a methodological purpose. Some groups (it should be noted that this is more the case with youth speech) have also used and continue to use slang in order to keep themselves superior and keep their goals a secret from others.

Another Examples:

-I had been actually invited. A chauffeur in a uniform of robin's-egg blue crossed my lawn early that Saturday morning with a surprisingly formal note from his employer: the honor would be entirely Gatsby's, it said, if I would attend his "little party" that night. (F. Scott Fitzgerald "The Great Gatsby")

"Little party" was used as allegory and showed persons attitude to another person. The hero inappreciated another person by using that termin.

Conclusion

One of the most important aspects of the above-mentioned problems is the jargon and slang inherent in colloquial speech. It is well known that any speech occurs individually. Speech occurs in a certain way of life, in the process of communication. Although language occurs individually in life, the language is spoken not by one person, but by many - a whole nation, anger, curse, hatred, disgust, grief, use emotional figurative words, taboos and euphemisms and slangs.

The phenomenon of colloquial speech includes words from different thematic groups

Part of the lexical units of colloquial speech is soda colloquial speech. Among them, slang and slang for colloquial speech have a special place. means these are dialectics and slang.

To sum up, a linguist called a "Conversational Speech" an event is a verbal event that occurs in the process of human interaction in daily life. Conversational speech occurs in the form of monologue and dialogic speech, as noted in the sources. But the leading feature inherent in colloquial speech is the fact that more than one, that is, the conversations of two or more persons, occur in the exchange of ideas. So, the leading speech form for colloquial speech is more than one.

References

AKHMAD, S. *Silence*.

AYTMATOV, C. *Sarvqomat dilbarim*.

FITZGERALD, F. S. *The Great Gatsby*.

Жаргон // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.

İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları Açısından “Kuşak ve Yol” Projesinde Azerbaycan'ın Rolü

The Role Of Azerbaijan In The “Belt And Road” Project In Terms Of The Results Of The Second Karabakh War

Museyib SHIRALIYEV¹

Öz

Hazar Havzası ve Güney Kafkasya'daki stratejik konumuyla dikkat çeken Azerbaycan, Kuşak ve Yol Girişimi için daha fazla destek sağlamayı hedefleyen Pekin için önem arz eden ülkelerin başında gelmektedir. Zengin petrol ve doğalgaz yataklarına sahip Azerbaycan, Kuşak ve Yol İnisiyatifi'nin de sunduğu fırsatlarla yeni bir oluşum süreci içine giren uluslararası sistemde önemli bir unsur haline gelmiştir. Azerbaycan'ın, “Kuşak ve Yol” projesinin tam ortasında yer alması ve projenin başlangıcından itibaren Avrasya'nın, özellikle Türk Dünyası'nın geleceği için önemli ölçekte katkı sağlayabilmesi, Azerbaycan-Çin ilişkilerinin dinamik bir nitelik kazanmasında etkili olmuştur. Aynı zamanda ülkeler arası ilişkilerin dinamizminde, Azerbaycan ekonomisinde petrol dışı sektörün gelişmesi için mal ve hizmet üretimini teşvik etmeye dayalı bir açılım politikasının izlenmesi de büyük hız kazandırmıştır. Özellikle Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ile bölgesel ve küresel düzeyde ortaya çıkan yeni imkânlar bağlamında “Kuşak-Yol” Projesinde Zengezur Koridoru'nun ve oluşturulması planlanan “3+3” Platformu'nun siyasi ve ekonomik önemi vurgulanmalıdır. Bunların yanı sıra, her iki ülkenin ortak çıkarlarını yalnızca, “Kuşak ve Yol” girişimi üzerinden belirlememesi, Çin'in Azerbaycan'a olan ilgisinin sadece enerji sektörü ve ulaştırma-taşımacılık altyapısına bağlı kalmaması, en önemlisi ikili ilişkilerin gelişmesine fayda sağlayabilecek hususların yalnızca transit ve ticari koridorların gelişimi ile sınırlı kalmaması için kültür, güvenlik, eğitim ve bilim gibi konuları da içeren çalışmalarda sürdürülebilir işbirliği ortamının yaratılmasının gerekliliği göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmada ilk olarak, literatüre katkı sağlamak amacıyla kaynak taraması yöntemi kullanılmakla elde edilen veriler doğrultusunda İkinci Karabağ Savaşı'nın dikkate değer başlıca sonuçları incelenecek ve yorumlanacak, Zengezur Koridoru'nun Kuşak ve Yol Girişimi için stratejik önemi değerlendirilecek ve Çin'in Güney Kafkasya politikası bağlamında Azerbaycan'a yönelik hedefleri analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Kuşak-Yol Girişimi, Yeni İpek Yolu, Azerbaycan, Çin, Zengezur Koridoru.

Abstract

Azerbaijan, which draws attention with its strategic location in the Caspian Basin and the South Caucasus, is one of the most important countries for Beijing, which aims to provide more support for the Belt and Road Initiative. Azerbaijan, which has rich oil and natural gas deposits, has become an important element in the international system that has entered a new formation process with the opportunities offered by the Belt and Road Initiative. The fact that Azerbaijan is in the middle of the “Belt and Road” project and that it has been able to contribute significantly to the future of Eurasia, especially the Turkish World since the beginning of the project, has been effective in gaining a dynamic quality in Azerbaijani-Chinese relations. At the same time, in the dynamism of relations between countries, the follow-up of an expansion policy based on encouraging the production of goods and services for the development of the non-oil sector in the Azerbaijani economy has also accelerated. The political and economic importance of the Zangezur Corridor and the “3+3” Platform, which is planned to be created, should be emphasized in the “Belt-Road” Project, especially

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktora Öğrencisi, msirliyev@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7407-194X.

in the context of Azerbaijan's Karabakh Victory and the new possibilities that emerged at the regional and global level. In addition, both countries should not determine their common interests only through the "Belt and Road" initiative, China's interest in Azerbaijan should not depend only on the energy sector and transport infrastructure, in order not to be limited to the development of commercial corridors, the necessity of creating a sustainable cooperation environment should be taken into consideration in issues such as culture, security, education and science. In this study, firstly, the main results of the Second Karabakh War will be examined and interpreted in line with the data obtained by using the literature review method in order to contribute to the literature, the strategic importance of the Zangezur Corridor for the Belt and Road Initiative will be evaluated and in the context of South Caucasus policy, China's objectives for Azerbaijan will be analyzed.

Key words: Belt and Road Initiative, New Silk Road, Azerbaijan, China, Zangezur Corridor.

0. Giriş

Doğu Asya ülkeleri arasında Çin, küreselleşme ve yeni bir dünya düzeninin yaratılmasında ABD ve Avrupa Birliği'nin izlediği ulusötesi politikaya benzersiz bir alternatif olarak görülmektedir. Çin, günden güne ekonomik gelişimini hızlandırarak Batı'nın geleneksel etki alanlarına girmekte ve onlarla ciddi rekabet yaratmaktadır. Genel olarak Çin, dünyada kendine ait konumu ve etkisi olan bir ülke olarak tarihin her aşamasında dikkatleri üzerine çekmiştir. Çin'in modern dünya düzeninde ve küreselleşmedeki öncü rolünü değerlendiren tanınmış ABD'li siyaset bilimci Zbigniew Brzezinski, bu ülkenin her zaman ulusal birliğe ulaşabileceğini ve nüfusun çoğunluğunun katılımıyla görevlerini çözebileceğini yazmıştır. Çin milliyetçiliğinin taşıyıcıları, dünyanın tüm ülkelerinde olduğu gibi ulusal seçkinler, duygusal öğrenciler değil, geniş halk kitleleri, tüm sosyal sınıflardır. Çin; halkının genel ruh halini, millî şuurunu ve kelimenin tam anlamıyla ruhunu tek bir güce dönüştürerek devletinin gelişmesini ve ilerlemesini sağlayabilmektedir. Brzezinski'ye göre, Çin ulusal görünümünün tarihsel kökleri vardır. Bir zamanlar büyük bir medeniyete, yekpare bir ülkeye, ileri bir yönetime sahip olan Çinliler, ülkelerini hala dünyanın doğal merkezi ve bir dünya gücü olarak görmektedirler.

Çin'in gelişmesinin ana nedenleri, etkin ulusal yönetimi, iç siyasi ve sosyal istikrarı, yüksek düzeyde sosyal disiplini, tasarruf ve yatırım kültürü, artan yabancı yatırım girişimleri ve son olarak bölgenin sürdürülebilir kalkınma potansiyelidir. Çin'in ekonomik kalkınmasında ve ulusal güvenliğinin güçlendirilmesindeki olumsuz faktör, ülkenin kendi enerji ve gıda ihtiyaçlarını sağlayamamasıdır. Ancak, ülkenin diğer ekonomik göstergeleri hala enerji kaynaklarının ve gıdanın ithalat yoluyla ödenmesini sağlamakta ve bu alanda ciddi sorunlara yol açmamaktadır (Həsənov 2005: 297-299).

Derin ve asırlık tarihi ile her alanda kendi geleneklerine sahip olan Çin halkı, tarihte birçok zorlukla karşılaşmıştır. Devletin hızlı gelişmesinin temel nedenlerinden biri olarak Çin hükümetinin tarihte karşılaştığı zorluklardan dersler çıkarmış olduğu söylenebilir. Şu anda, Çin devletinin yönetim ve ekonomik yapısı dünyada benzersiz niteliğe sahiptir. Çin'in dış politikası, diğer ülkelerin iç işlerine karışmama ve karşılıklı yarar sağlayan işbirliği çerçevesinde ekonomik bağların geliştirilmesine dayanmaktadır. Böyle bir dış politika felsefesi, dünyadaki mevcut güvenlik sorunları ışığında en doğru olanıdır.

Çin'in ekonomisi geliştikçe uluslararası arenadaki rolü de büyümekte, özellikle de gelişmekte olan ülkeler onunla iş birliği yapmaya çalışmaktadır. Çin ve Azerbaycan coğrafi olarak birbirinden uzak olmasına rağmen, halkların tarihsel olarak dostane ilişkileri olmuştur. Bu ilişkilerin kurulmasında tarihi İpek Yolu çok önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, Çin'in ana enerji kaynağı olan Basra Körfezi'ndeki durum son zamanlarda giderek daha istikrarsız hale geldiğinden, Hazar Havzası Pekin için alternatif bir enerji kaynağı olabilir. Bu bağlamda Çin için en cazip ülkeler; Orta Asya devletleri-Kazakistan ve Türkmenistan ile birlikte Güney Kafkasya'da Azerbaycandır.

Azerbaycan'ın güvenilir ortak imajı, uluslararası projelerin girişimcisi ve aktif katılımcısı olması onu önemli bir konuma getirmiştir. Azerbaycan, önemli konumuyla etrafındaki koridor projelerine büyük katkılar sağlamakta ve Avrupa ve Asya arasında iş birliği köprüsü rolünü oynamaktadır.

Bu çalışma, Azerbaycan'ın "Kuşak-Yol" projesi için ne önem ifade ettiğine, Kuşak ve Yol Girişimi (KYG) ile hangi projelerin hayata geçirildiğine ve İkinci Karabağ Savaşı'nın bu proje kapsamında etkilerine değinmektedir. Bu projede Azerbaycan devletinin seçilmesinin iki nedeni vardır. Birincisi, Azerbaycan Çin ile en fazla doğrudan ticaret yapan Türk ülkelerindedir. İkincisi ise bu ülke KYG vesilesiyle Çin'in en fazla yatırım yaptığı Türk devletlerinden biridir.

1. Kuşak-Yol Projesi ve Azerbaycan

2013 yılında yaptığı konuşmalarında Kara ve Deniz İpek Yolu projelerinden bahseden Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) Devlet Başkanı Xi Jinping, Doğu'dan Batı'ya yönelen yeni Çin stratejisini- "Kuşak ve Yol Girişimi" (KYG) projesini dünya gündemine getirmiştir.

Bu projenin geçiş güzergâhları tek bir rota yerine Asya-Avrupa yönünde çok boyutlu koridorlarla sağlanmaktadır. Kara güzergâhında altı koridor bulunmaktadır. Bunlar: Çin-Moğolistan-Rusya Ekonomik Koridoru, Çin-Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridoru (Türkiye bu koridorda yer almaktadır), Çin-Hindçin Yarımadası Ekonomi Koridoru, Yeni Avrasya Kara Köprüsü Ekonomik Koridoru, Bangladeş-Çin-Hindistan-Myanmar Ekonomik Koridoru ve son olarak Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru'dur. Projenin Deniz güzergâhında ise sadece Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) ile değil, Güney Asya, Batı Asya, Kuzey Afrika ve Avrupa ekonomilerini de birbirine bağlayacak ekonomik bir koridor amaçlanmaktadır. Bu bağlamda "Kuşak-Yol projesi" Güney Çin Denizi, Pasifik Okyanusu ve Hint Okyanusunu içeren stratejik bir ekonomik kuşaktır (Yılmaz 2020: 12-13).

Hazar Denizi'ne kıyısı olan Azerbaycan, doğal kaynaklar konusunda oldukça zengindir. Bu yüzden ülkeye birçok küresel ve bölgesel aktör ilgi duymaktadır. Azerbaycan, Çin'le politik ve ekonomik ilişkiler kurmuş ve bu ilişkileri dengeli bir şekilde geliştirmiştir. Bu durum; hem Azerbaycan'ın Çin'le ilişkilerini dengeli bir şekilde geliştirmesiyle, hem de bu devletin Azerbaycan'daki ekonomik ve politik çıkarlarıyla açıklanabilir (Mardanov 2012: 190). Aynı zamanda, Çin'in Azerbaycan'a olan ilgisinin temeli Çin'den Avrupa'ya uzanan bir demiryolu hattı geliştirmeye çalışmasından kaynaklanmaktadır. Bunun dışında Azerbaycan üzerinden gidecek yol Çin mallarının daha güvenli şekilde taşınmasını sağlayacaktır. Ayrıca Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol ve doğal gaz kaynakları ve bölgedeki gücü de Çin'in Azerbaycan'a odaklanmasına sebep olmaktadır. Azerbaycan ile ilgili belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus, Azerbaycan'ın KYG'nde yeni katılımcıların dâhil edilme sürecinde önemli ve kararlı bir jeopolitik, ekonomik, kültürel ve ulaşım alanı olması durumudur (e-Poghosyan 2018).

KYG çerçevesinde Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'nin iş birliği sonucunda gerçekleşen Bakü-Tiflis-Kars (BTK) Demiryolu söz konusu ülkelerin kendi finans gücüyle hayata geçirilmiştir. 30 Ekim 2017 tarihinde hizmete giren ve Trans-Avrupa ve Trans-Asya demiryolu ağlarını birbirine bağlayan BTK'nın Azerbaycan'dan geçen hissesi "Kuşak-Yol projesi"ne uygun şekilde düzenlenmiştir (e-President.az 25.08.2022). Bu projenin Büyük İpek Yolu üzerinde oluşturulması ve uygulanması bölge ülkeleri için çekiciliğini artıracak, Orta Asya ülkelerinin Avrupa ve dünya pazarlarına erişimini kolaylaştıracaktır. Bakü-Tiflis-Kars projesinin en önemli avantajlarından biri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye ile Gürcistan üzerinden doğrudan demiryolu hattına sahip olması ve bu durumun üç ülke arasındaki ilişkilerin daha da güçlendirilmesine hizmet etmesidir. Bu proje ile Azerbaycan devletinin özellikle yük taşıma konusunda İran devletine olan bağımlılığı azalacağı gibi ülke ayrıca bir geçiş ücreti olarak ekonomik çeşitlilik yaratacaktır. Bu proje ile Azerbaycan'ın ulaştırma sektörü çeşitlendiği için petrole bağımlı olan sanayi dışındaki alanların da gelişmesi mümkün olacaktır (e-Dilek 2017). Çin'in Güney Kafkasya ile ticaretinin yaklaşık %50'si Azerbaycan'ladır. Azerbaycan'daki Çin menşeli firmalar, KYG çerçevesinde hayata geçirilmesi muhtemel projelere ilişkin raporlar hazırlamakta ve bu raporlar çerçevesinde

girişimciler Azerbaycan'a odaklanarak yatırımlarını arttırmaktadırlar (Inan ve Yayloyan 2018: 65-66). Çin'in bu yatırımlarına karşı Azerbaycan, diğer ülkelere kıyasla ticaret ve politika odaklı Çin bankalarına geniş faiz oranı ve vergi indirimleri verme konusunda cömert davranmaktadır (e-Yan 2017).

KYG çerçevesinde yapımına başlanan büyük ekonomik projelerden birisi de Bakü'deki uluslararası deniz ticaret limanı gelişmesi ile doğrudan bağlantılı Elet Limanı'nın geliştirilmesidir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in talimatıyla Bakü'nün Karadağ ilçesinin Elet yerleşiminde kurulan serbest ticaret bölgesi, Azerbaycan'ın Bakü Uluslararası Deniz Ticaret Limanı da dâhil olmak üzere uluslararası bir ulaşım merkezine dönüştürülmesinde özel önem taşıyacaktır. Uluslararası kargo taşımacılığında ve Avrupa-Asya lojistik zincirinde öncü rol oynayan serbest ticaret bölgesi, yerel üretimi teşvik etmede ve "Made in Azerbaijan" markasının dünya çapında tanıtılmasında da istisnai bir rol oynayacaktır.

Ayrıca Azerbaycan'ın, Çin devletinin Avrupa ile olan 600 milyar dolar civarındaki ticaret hacminden istifade etmesi için Orta Koridor'un aktif olarak kullanılması gerekmektedir. Bunun dışında, KYG projesi vesilesiyle Hazar bölgesinin en stratejik coğrafyasına sahip olan Azerbaycan limanlarına lojistik alanlar ve serbest ticaret bölgelerinin kurulması, hem Çin ile Azerbaycan hem de Azerbaycan ile Batılı ülkeler arasında karşılıklı kazanıma dayalı bir iş birliği geliştirecektir. Zengin petrol ve doğalgaz kaynakları ile tanınan Azerbaycan'ın "Hollanda Hastalığı"na¹ yakalanma riski yüksek olmakta, ancak son yıllarda hükümet ekonomik reformları sürekli olarak derinleştirerek petrol ve doğalgaz dışı alanlarda ekonomik kalkınmayı hızlandırmanın yanı sıra ülkenin yatırım ortamını iyileştirmeye çalışmaktadır. KYG projesi, günümüz için Azerbaycan'ı bu hastalıktan kurtaracak en uyumlu anahtarlardan biridir.

Azerbaycan İstatistik Komitesi'nden alınan resmî veriler incelendiğinde, Azerbaycan dezavantajlı durumda olduğu, Azerbaycan'ın yıllar itibariyle Çin'e sattığı miktarın ciddi azalmalar gösterdiği, buna rağmen Çin'den yapılan ithalatın sürekli olarak yükseldiği görülmektedir. Çin bankalarının kredi verme noktasındaki rahatlığı ve ticaret hacminin Çin lehine gelişmesi Azerbaycan'ın Çin devletine finansman bağımlılığı yaşayabileceği endişesini doğurmaktadır. Çin devletinin Konfüçyüs Enstitüleri ile Azerbaycan'da üniversiteler ve kültür merkezleri açması, Çin dilini ve kültürünü Azerbaycan'da yaymaya çalışması, Azerbaycan gençlerine burs vererek onları Çin'e eğitim alamaya göndermesi de yumuşak güç ile Çin'in Azerbaycan'da etkili olmaya çalıştığını, ekonomik ilişkilerin yanı sıra politik ve toplumsal boyutta da ilişkilerin geliştiğini göstermektedir.

2. Karabağ Meselesi ve Çin'in Tutumu

Büyük İpek Yolu'nun Azerbaycan topraklarından geçen kısmı hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Ticari ilişkilerin uygulanması ile kültürlerin entegrasyonu doğru orantılı olmuştur. Ancak Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduğu 70 yıl boyunca Çin ile ticari ve kültürlerarası ilişkiler sadece Merkez - Kremlin aracılığıyla yürütülmüştür. Çin halkı için Azerbaycan bir "su len", yani bir Sovyet cumhuriyetiydi (Габибзаде 2009: 314). Yalnız SSCB'nin dağılmasından sonra, Azerbaycan bağımsız olarak çeşitli ülkelerle ikili ilişkiler kurmaya başlamıştır.

Azerbaycan halkının millî lideri Haydar Aliyev bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Onun inisiyatifiyle, 7-8 Eylül 1998'de Bakü'de Avrupa Birliği'nin TRACECA programı kapsamında "Avrupa-Kafkasya-Asya Koridorunun Geliştirilmesi için Uluslararası Taşımacılık Temel Çok Taraflı Anlaşması" imzalanmış ve Bakü Deklarasyonu kabul edilmiştir. Böylece Azerbaycan

¹ Özellikle gelişmekte olan ülkelerde doğal kaynak sektörünün gelişmesiyle, diğer sektörlerin önemini kaybetmesidir. Bir başka deyişle, elde edilen gelirin etkin bir şekilde kullanılamaması durumunda ülkeler doğal kaynaklardan bekledikleri faydadan çok, zarar görebilmektedirler. Bu durum literatürde olgunun ilk kez Hollanda için kullanılmasına bağlı olarak Hollanda Hastalığı olarak adlandırılmaktadır.

Cumhuriyeti, Büyük İpek Yolu'nun restorasyon sürecine katkıda bulunmuş, kalkınmanın ana yürümlerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır (Kerimov 2017: 429).

Haydar Aliyev döneminde başlayan dengeli ve çok vektörlü dış politikada Çin'in bu önemi, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev döneminde de devam etmiştir. Dağlık Karabağ sorunu, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev döneminde Çin ile ilişkilerde birinci öncelik olmaya devam etmiştir. Bu noktada, 19 Mayıs 2014'te Şanghay'da düzenlenen Asya'da İş Birliği ve Güven Artırıcı Önlemler Konferansı IV. Zirvesi'nin önemi vurgulanmalıdır. Çin'in başkanlık ettiği toplantının sonuç bildirgesi, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuka uygun olarak çözümüne ilişkin adil tutumunu dikkate alan maddeler içermektedir. Bildirgenin uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde Ermenistan-Azerbaycan sorununun barışçıl çözümünün desteklenmesi konularını kapsayan paragrafı Azerbaycan tarafı için özellikle önemlidir (Kerimov 2017: 433).

Çin'in Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne verdiği desteğe karşılık Azerbaycan, 1990'lı yıllardan itibaren "Tek Çin" ilkesini benimsemiştir. Çin hükümetinin Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Tibet ve Tayvan sorunlarına karşı hassaslığı nedeniyle Azerbaycan birleşik Çin ilkesini benimsemiş, Tayvan'ı Çin'in ayrılmaz bir parçası olarak kabul etmekte ve Tayvan'ın çeşitli kuruluşlara üyelikle ilgili olarak gündeme getirdiği konularda "Birleşik Çin" ilkesine bağlı kalmaktadır (e-Cafarli 2020).

27 Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan Ordusu komutanlığı, Ermeni silahlı kuvvetlerinin terör faaliyetlerini engellemek için bir karşı saldırı başlatmış ve işgal altındaki topraklarını kurtararak 8 Kasım 2020 itibarıyla Büyük Zafer kazanmıştır (Shiraliyev 2022: 184). 28 Eylül'de karşı saldırının başlamasının ardından Çin hükümeti, Azerbaycan ve Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'daki gerilimi bir an önce azaltmaya ve anlaşmazlıklarını diyalog yoluyla çözmeye çağırmıştır. Çin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Wang Wenbin bir brifingde, "ilgili tarafların temkinli davranmasını ve gerginliğin daha fazla tırmanmasını önlemenin yanı sıra farklılıkları diyalog yoluyla çözmeye çalışmasını umduğunu" söylemiştir (e-TNA 26.08.2022).

Çin'in çatışmaya geçmişe göre daha tarafsız ve dengeli yaklaşımının iki nedeni olabilir:

Birincisi, Çin'in çatışmaya Avrasya ve hatta küresel bağlamda bakışı. Son yıllarda Çin'in Rusya, İran ve Türkiye ile ilişkileri derinleşmektedir. Bu bağlamda Çin, Orta Asya'da olduğu gibi sadece ekonomik çıkarlarını korumaya ve güçlendirmeye çalışmakta, bu bölgesel güçlerin ve destekledikleri ülkelerin yanında yer almaktan kaçınmaktadır. Böylece Çin'in bölgesel çatışmalara karışmadan ve bölgesel güçlerle ilişkileri koparmadan dengeli bir dış politika izleyerek çıkarlarını güvence altına almaya çalıştığını söylemek mümkündür.

İkinci sebep, Çin'in son yıllarda Kafkasya'da hem Azerbaycan hem de Ermenistan ile ekonomik ilişkilerini geliştirmesi ve her iki ülke ile çeşitli projelerde işbirliği yapmasıdır. Bu sayede Çin, Orta Doğu politikası gibi pragmatik bir politika izleyebilir ve bölgedeki rakipleri ile ilişkilerine zarar vermemek için daha dengeli ve tarafsız davranarak bölgede diplomatik manevra kabiliyetini koruyabilir (Shiraliyev 2022: 191).

3. Çin'in Ulaşım Projeleri Bağlamında Zengezur Koridoru

İkinci Karabağ Savaşı'nın dikkate değer başlıca sonuçları açısından Zengezur Koridoru da bu projenin önemli parçası gibi bölgesel istikrar, refah, iş birliği ve barışın temellerinden biri olarak sunulmaktadır. Zengezur Koridoru'nun kıtalararası önemi, Çin'in son yıllarda büyüyen ekonomik ulaşım ağına yeni bir alternatif olmasıdır. Bu alternatif, Çin'den Türkiye'nin doğusuna ve oradan da Akdeniz veya Boğazlar yoluyla Avrupa'ya mal taşımacılığını artıracaktır.

Bütün bunlar Zengezur Koridoru'nu Pekin için çekici hale getirebilir. Ancak burada önemli bir nokta göz önünde bulundurulmalıdır. Zengezur Koridoru, Avrupa'ya Rusya'dan geçen rotalardan daha kısa bir yol sunsa da, kargo taşımacılığında gecikme olmaması ve sevkiyatların minimum engellerle teslim edilmesi Çin için bir önceliktir. Zengezur Koridoru üzerinden taşınan malların

çeşitli gümrük rejimlerinden geçeceği dikkate alındığında, Çin için Zengezur Koridoru'nu Rusya'dan geçen rotalardan daha çekici hale getirmek, malların sınırda sıkışmamasını, ulaşımda tüm engellerin ve gecikmelerin ortadan kaldırılmasını ve koridora katılan ülkeler arasındaki yük trafiğinin maksimum optimizasyonunu da sağlamak gerekir.

Aslında bu yenilik hem Türkiye'nin hem de Çin'in yol çeşitlendirme stratejileri ile de uyumludur. Bu nedenle, yakın gelecekte Doğu-Batı ulaşım koridoru ile entegrasyonun arka planına karşı, Zengezur Koridoru, Avrupa ve Asya arasında önemli bir ticaret rotası olma potansiyeline sahiptir (Shiraliyev 2022: 191).

Sonuç

Çin, bölgede lider bir devlet haline gelen ve bir dizi başarılı bölgesel ve uluslararası projenin başlatıcısı ve kilit katılımcısı olan Azerbaycan ile ilişkilere ilgi duyduğunu gizlememektedir. Çin, Azerbaycan'la işbirliğini geliştirmesi gereken alanları çok iyi bilmekte ve bunu mümkün olduğunca ustaca kullanmaya çalışmaktadır. Birçok alanda ikili ilişkilerin geliştirilmesine yakından dâhil olan Çin, bazı bölgesel projelere katılmak için acele etmese de tüm bunları yakından takip etmektedir. Her zaman dengeli bir dış politika sergilemeye çalışan Pekin, Güney Kafkasya'da da aynısını yapmaya çaba göstermektedir. Ancak Rusya ile olan özel stratejik ortaklık, Çin'in bulunduğu bölgede dengeli ve tarafsız bir politika izlemesine izin vermemektedir. Çin, bölgesel bir rakip olarak gördüğü Japonya'nın Azerbaycan ile ilişkilerini aktif olarak geliştirme çabalarını kıskanarak aradaki boşluğu doldurmaya çalışmaktadır. Hem hızla gelişen ekonomilerin artan petrol talebi hem de Bakü-Tiflis-Ceyhan ana ihraç petrol boru hattı, Azerbaycan'ın bölgesel siyasi ve ekonomik prestijinin artmasında özel bir rol oynamaktadır. Bir diğer önemli faktör ise Çin'in son yıllarda dış politika terminolojisinde sıkça kullanılan terör ve seperatizmle mücadelede diğer ülkelerle aktif iş birliği yapmasıdır. Çin ile Azerbaycan arasındaki dostluk ve ortaklık ilişkilerinin beklentileri birkaç faktörle açıklanabilir. Jeopolitik açıdan önemli konumunun yanı sıra, dünya ekonomisinin kademeli olarak gelişmesinde belirleyici bir konuma sahip olan ve hızla gelişen Azerbaycan ile Çin arasındaki ilişkiler, gelişme için büyük umutlara sahiptir ve karşılıklı ilişkiler her iki tarafı da özellikle ilgilendirmektedir. Bu nedenle, yukarıdaki alanlarda iki ülke arasındaki ilişkileri genişletmek ve iş birliğini geliştirmek için çeşitli düzeylerde karşılıklı ziyaretlerin, diyalogların ve istişarelerin sürdürülmesi önemlidir. İki ülke arasındaki ticaret hacmini artıracak tedbirler alınmalı, Azerbaycan'da altyapının geliştirilmesinde Çin'in tecrübesinden faydalanılmalı ve Çin'i bu projelere dâhil etme politikası izlenmelidir. Ayrıca iki ülke arasında son yıllarda imzalanan belgelerin uygulanması sağlanmalı ve yasal çerçevenin daha da güçlendirilmesine yönelik çalışmalara devam edilmelidir.

Kaynakça

- CƏFƏRLİ, Ş. (2020). "Azərbaycan-Çin Əlaqələri". *Baku Research Institute*.
<https://bakuresearchinstitute.org/az/azerbaijan-china-relations/> (Erişim Tarihi: 21.08.2022).
- DİLEK, Ş. (2017). "Demirden İpek Yolu: Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı". *SETAV*.
<https://www.setav.org/demirden-ipek-yolu-baku-tiflis-kars-demiryolu-hatti/> (Erişim Tarihi: 12.08.2022).
- GABIBZADE, E. (2009). *Azerbaijan i Kitay: Formy, Osobennosti i Perspektivy Razvitiya Vzaimootnosheniy/Azərbaycan İi Kitay: Formy, Osobennosti İi Perspektivy Razvitiya Vzaimootnosheniy*. Baku: Azerneshr.
- HƏSƏNOV, Ə. (2005). *Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti*. Bakı: Azərbaycan.
- İNAN, F.; YAYLOYAN, D. (2018). *New Economic Corridors In The South Caucasus And The Chinese One Belt One Road*. Ankara: TEPAV.
- KƏRİMOV, R. (2017). "Azərbaycan-Çin münasibətləri: Qədim İpək Yolundan başlanan tarix". *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016)*, Edt. Fərhad Məmmədov, Cavid Vəliyev və Aqşin Məmmədov). Bakı: SAM, 423-450.

- MARDANOV, S. (2012). *Azerbaycan-ABD İlişkileri ve Azerbaycan 'da ABD Algısı*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.
- POGHOSYAN, B. (2018). "China's OBOR initiative: Opportunities for the South Caucasus. Emerging Europe". *Emerging Europe*. <https://emerging-europe.com/voices/chinas-obor-initiative-opportunities-for-the-south-caucasus/> (Erişim Tarihi: 10.08.2022).
- SHIRALIYEV, M. (2022). "Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektifden İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi". *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu. 12-13 Mayıs 2022. İzmir-Türkiye*. (Edt. Vefa Kurban vd). Ankara: İKSAD, 181-196.
- TREND NEWS AGENCY. (2020). "Çin hükümeti tarafları Dağlık Qarabağda gerginliyi azaltmağa çağırır". <https://az.trend.az/azerbaijan/karabakh/3306698.html> (Erişim Tarihi: 26.08.2022).
- "Vosstanovleniye Velikogo Shelkovogo Puti/Vosstanovlenie Velikogo Shelkovogo Puti". *President.az*. <https://ru.president.az/azerbaijan/silkroad> (Erişim Tarihi: 25.08.2022).
- YAN, D. (2017). "China's Strategy in the Caucasus". *Foreign Policy Research Institute*. <https://www.fpri.org/article/2017/04/chinas-strategy-caucasus/> (Erişim Tarihi: 18.08.2022).
- YILMAZ, S. (2020). *Bir Kuşak Bir Yol Projesi: Kavramlar, Aktörler, Uygulamalar*. Ankara: Astana.

The Role of Regional States in the “Silk Road” Projects “İpek Yolu” Projelerinde Bölge Devletlerinin Rolü

Anar SOMUNCUOĞLU*

Abstract

Literature on connectivity projects between Central Asia and the world is mainly concentrated on great powers’ policies. In the 1990s the European Union initiated its TRACECA program, in 2013 China announced its Belt and Road Initiative. However, Kazakhstan, Uzbekistan and Azerbaijan initiated their transportation policies as autonomous republics within the Soviet Union before the EU, China and other outside powers’ connectivity projects. In 2013 Kazakhstan, Azerbaijan and Georgia initiated the Trans-Caspian International Transport Route, later renamed as the Middle Corridor. In the recent years, especially Kazakhstan and Uzbekistan multi-faceted transportation policies develop connections between Central Asian countries as well as connections between the region and the world. Both aim to benefit from the BRI as well as develop cooperation with other outside actors and international organizations. Especially the Ukraine War demonstrated how much regional countries are dependent on Russian transit. The war provided an important incentive to develop routes alternative to Russian transit. This paper scrutinizes regional states’ policies regarding transportation routes between Central Asia and the world, especially focusing on the situation after the eruption of the Russian-Ukrainian War. The study aims to demonstrate how foreign policies of these countries influence their transportation policies. The study uses countries’ transportation strategies, foreign policy doctrines and official statements as primary sources, academic literature as well as analyses of think-tanks as secondary sources.

Keywords: Transportation Corridors, Foreign Policy, Central Asia, Kazakhstan, Uzbekistan, Transportation Policies.

Öz

Orta Asya bölgesini dünya ile bağlayacak çeşitli ulaştırma projelerini inceleyen çalışmalar çoğunlukla büyük güçlerin politikalarına odaklanmaktadır. 1990’larda TRACECA programıyla Avrupa Birliği öne çıkmış, 2013’de ise Çin’in geliştirdiği Kuşak ve Yol İnisiyatifi (KYİ) gündeme gelmiştir. Ancak AB, Çin ve diğer dış aktörlerin Orta Asya üzerinden geçecek ulaştırma projelerinden önce, daha Sovyetler Birliği içerisinde otonom cumhuriyetler durumunda olan Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan gibi cumhuriyetler kendi inisiyatifleriyle ulaştırma politikalarını yürütmeye başlamışlardır. Orta Koridor adını alan Hazar Geçişli Uluslararası Ulaştırma Yolu girişimi 2013’de başlatılmıştır. Son yıllarda özellikle Kazakistan ve Özbekistan’ın çok yönlü ulaştırma politikaları hem Orta Asya ülkeleri arasındaki ulaştırma yollarını hem de bölgenin dışarıyla bağlantılarını geliştirmektedir. Kazakistan ve Özbekistan, KYİ’den yararlanmakla birlikte, diğer dış aktörler ve uluslararası kuruluşlar ile işbirliklerini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Özellikle Ukrayna Savaşı ile birlikte bölge devletlerinin halen ne kadar Rusya transitine bağımlı oldukları gözler önüne serilmiştir. Savaş, Rusya’ya alternatif yollarının geliştirilmesi açısından ek bir ivme sağlamıştır. Bu çalışma, Orta Asya bölgesini dünya piyasalarına bağlayacak ulaştırma yolları ile ilgili bölge devletlerinin politikalarını ve özellikle Rusya-Ukrayna savaşının patlak vermesinden sonraki durumu incelemektedir. Çalışma, bu iki ülkenin dış politikalarının ulaştırma politikalarını nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışacaktır. Çalışma birincil kaynak olarak ulaştırma stratejilerini, dış politika doktrinleri gibi resmi dokümanları ve resmi yetkililerin açıklamalarını, ikincil kaynak olarak ise konuyla ilgili akademik literatürün yanı sıra, düşünce kuruluşlarının analizlerini kullanır.

Anahtar Kelimeler: Ulaştırma Koridorları, Dış Politika, Orta Asya, Kazakistan, Özbekistan, Ulaştırma Politikaları.

* Hacettepe Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doç. Dr., anarsomuncuoglu@yahoo.com, ORCID 0000-0002-0707-776X

0.Introduction

By the mid-1990s, Western countries and international organizations along with the promotion of liberal economic policies strived to persuade Central Asian countries to diversify their foreign trade, including diversification of trade routes. However, non-existence of alternative routes as well as the state of Central Asian economies brought about the necessity of foreign aid and assistance to this land-locked and distant region. The first country which was eager to commit important amounts of aid was Japan. Asian Development Bank was also very much involved in construction of new connectivity routes, in line with Japanese inclusive priorities towards the region. During the 1990s the project that probably received the most media coverage was the European Union's Transport Corridor Europe, Caucasus, Asia (TRACECA) program, so-called East-West Corridor. Although support for the East-West corridor was a proclaimed policy of the USA, its new Silk Road initiative was concentrated on connections between Central and South Asian regions. However, to these days, the most popularized connectivity project directed at the region is the Belt and Route Initiative proposed by China in 2013.

Despite this multiplicity of actors promoting new connectivity routes for Central Asia, the first attempts to develop alternative routes with the world in reality came from the regional governments in 1989-1991 years. Even before their independence, regional governments realized the necessity to obtain alternative connections with the world market. Instability in the Soviet Union and rise of transportation costs contributed to this realization. However, since narratives on the emergence of new connectivity projects have been constructed looking from outside of the region, they underplay the role of Central Asian initiatives. In literature on connectivity projects regarding Central Asia there is a lack of the use of local sources, and overreliance on international donors and foreign governments' assessments.

1.Development of Internal Connections

In the beginning of their independence Central Asian countries faced three-dimensional problem regarding their transportation infrastructure: internal, intra-regional and international connections. Infrastructure inherited from the Soviet Union first and foremost served the interests of the center, connecting raw material production with the industrial centers in Russia. Thus, in addition to nearly non-existent direct connections to the outside world, it was not rare for former Soviet republics to have territories barely connected to each other. Especially this problem was urgent for such huge country as Kazakhstan.

Having a vast territory in between southern Central Asia and Russia, Kazakhstan's own eastern and western territories were not directly connected to each other by railroads and major roads. This posed a problem for development of certain regions as well as for country's security. Kazakhstan was the only country in the region that was dependent on railroad and air connections (Laruelle 2013: 242). Although the primary objective of national investments into development of railroads was to create unified national railroad system, from the very beginning development of national railroad system the government emphasized increasing of transit potential by shortening distance between eastern and western, northern and western regions. For example, among the expected outcomes of the Kazakhstan's Program of Restructuring of Rail Transport for 2004-2006, "maximum use of transit potential between Europe and Asia" was stated (Duambekov et al. 2004: 249). Like previous programs, this one also aimed to develop connections with China through Dostyk station and Aktogai-Dostyk railroad into a full-fledged international railroad, which Kazakhstani government considered as a part of Trans-Asian corridor (Duambekov et al. 2004: 257-258).

During 2001-2016 years national unified railroad system was established. At first, Kazakhstan constructed new connections that made possible to bypass transit through Russian territory while traveling between northern and western parts of Kazakhstan. In 2011 new connections were

constructed between Zhetygen (Almaty region) and Khorgos dry port (e-Kaztag 9.12.2011). The project aimed to connect Uzen (Zhanaozen in Mangystau) to Turkmen border was completed in 2013 (e-Ospanova 15.05.2013). In 2014 Kazakhstan completed construction of crucial connections shortening time needed to deliver goods by railroads between northern and southern, as well as eastern and western parts of the country. Zhezkazgan-Beyneu and Arkalyk-Shubarkol railroads were launched with state ceremony on August 2014 (e-Ospanova 3.09.2014). On this occasion Nazarbayev delivered one of his famous “decolonization” speeches in Kazakh language, where he stated that during the Soviet times no one cared about Kazakhstan and connections between Kazakh regions were not taken into consideration. He also stressed that Zhezkazgan is a historical region sacred for Kazakhs, the one that was important center during Huns, Turks and the Golden Horde times (Nazarbayev 2014). In total, approximately 2500 km of railroads were built. New connections not only unified national railroad system, but are important for international transit to China and Central Asia countries (e-CAREC 2021: 3).

Even more ambitious project under the name of Nurly Zhol was initiated in 2014, intending to improve quality of existing connections and to construct new ones. The first phase of the program was completed in 2019. The second phase planned for 2020-2025 has an objective to improve 95% of Kazakhstan’s roads. By 2020, already 75% of the roads were improved. Within the scope of the program, in between 2015-2021 years Kazakhstan received 3,9 billion dollars loans from financial organizations. The priority was given to roads that provide shortening of international connections, mainly between China and Russia (e-Bulatkulova 28.10.2021).

At the beginning of its independence Uzbekistan faced similar problems regarding non-existence of direct connects between different part of the country. In 1995 Uzbekistan government accepted a decision to project and construct Tashguzar- Baisun-Kumkurgan railroad in order to establish unified national railroad system (e-NDL 1995). In 2007 Uzbekistan national railway company Uzbekistan Railways completed the railway Tashguzar-Baisun-Kumkurgan, bypassing Turkmenistan, and establishing direct connection between Tashkent and Termez.

Unification of internal railroad systems not only paved the way for the establishment of national economies, this process also enabled construction of new links between regional countries, as well as shortened potential international transit routes. New railroads linked remote Uzbek regions with each other, but also provided more direct route towards Afghanistan. So, Termez was linked with Mazar-i Sharif. Central Asian governments from the very beginning were well aware that development of domestic railroads and highways contribute to the emergence of their countries as international transit countries.

Today’s Uzbekistan’s regional foreign policy represent a de-securitization attempt on its borders. Re-opening of railway between Uzbekistan and Tajikistan, border negotiations with Kyrgyzstan, cleaning of mines on its borders, as well as changing its approach towards hydro energy projects in Kyrgyzstan and Tajikistan are the examples of establishment of friendly relations based on mutual respect. At the same time this rapprochement enabled intensification of economic ties between regional states.

2. Foreign Policies of Kazakhstan and Uzbekistan and Their Transportation Strategies

Although it would be natural to assume that Kazakhstan initiated its transportation policy in order to connect its own territories with each other, the urgency of managing foreign economic relations lead to foreign policy activities first of all. Even before independence, Kazakh Soviet Socialist Republic initiated cooperation with another Soviet Socialist Republic- Azerbaijan. In 1991 Azerbaijan and Kazakhstan, independently from the central Soviet government, decided to explore possibilities of transit through Azerbaijan (İsingarin 2001: 47). In 1991-1992 Kazakhstan Ministry of Transportation evaluated that for diversification of transportation routes, there is a need to develop connections with China, Iran and Turkey. For this purpose, transit through

Azerbaijan was essential. The fact that Azerbaijan became the inheritor of the Soviet Caspian transportation, increased Azerbaijan's importance.

Rapprochement between the Soviet Union and China, enabled establishment of friendly direct negotiations between Kazakh SSR and China. In general, Gorbachev's New Thinking foreign policy provided an opportunity to establish relations with the countries that previously were considered hostile to the Soviet Union. This policy continued after independence. Thus, already in the beginning of 1992, Kazakh transport delegation visited Iran and Turkey in order to develop alternative transportation connections.

Since the earliest steps of formation of Kazakhstan's transportation policy, two objectives related to connections with the world can be identified. The first is to find alternative transportation routes for Kazakh exports, the second one is to develop transit potential. Together with the developing of national connections, all three objectives can be observed together. Kazakhstan is a Russia-allied state which constantly pushes for recognition as a sovereign and equal partner of the Russian Federation. Thus, Kazakhstan is a member of the Collective Security Treaty Organization and the EEU, at the same time nurturing its bilateral and multilateral ties with such powers as China, the US, the EU, and Turkey. This multi-faceted nature of Kazakhstan's foreign policy can be observed in Kazakhstan's transportation strategy as well. Kazakhstan simultaneously develops transport corridors that pass and by-pass Russia. Despite this early identification of possible alternative routes by Kazakh SSR, development of these routes was prevented by the lack of interest of international investors. China's distancing from such projects should be emphasized (Dadabaev 2022: 87).

Announcement of the BRI presented an opportunity to compete for alternative links with the world market. In 2013 Kazakhstan initiated Trans-Caspian International Transport Corridor, together with Azerbaijan and Georgia. Railroad and harbor companies of these countries organized the initial framework. In 2017 the corridor started to work. The aim was to attract international investments as well as Chinese and European commitments to fill this corridor with their goods. Although this route also known as the Middle Corridor, in general is being considered to be linked with Chinese BRI, in reality it is the same route which was proposed by Kazakh SSR government to China in 1991 as explained by the first Kazakhstani Minister of Transportation İsingarin (İsingarin 2001: 211). Today, an important aspect of this route is the fact that it relies on Turkish-Azerbaijani Baku-Tbilisi-Kars railroad, which was constructed under the conditions of hidden and open opposition from the Western countries and financial institutions.

Until the Ukraine War Kazakhstan had prioritized development of the Northern Corridor, closely cooperating with Russia and China. However, the war brought about new security risks, some of which became obvious in the case of transportation of Kazakhstan's oil through Russian territory. Previously, similar problems occurred during the 2014 Ukrainian-Russian crises and Russian-Turkish aircraft crises, when the RF disrupted transportation towards Kazakhstan without prior notification. Back then, just like nowadays, the immediate solution was to use alternative trans-Caspian transportation corridor. Since the beginning of the war Kazakhstan experiences problems not only with its oil exports, but other exports as well, for example coal. Despite of previously concluded agreements Russia prevents transit of Kazakhstani coal to the European Union. Previously due to Russian extensive use of Ust-Luga, Kazakhstan reoriented its coal exports through Russia to Latvia and even purchased terminal in Latvia. However, since April 2022 Russia prevents this transit (e-Kursiv 07.09.2022).

Russian-Ukrainian War created conditions to distance from Russia. After the disruption of logistical chains, some companies reoriented their transit to the Middle Corridor. This caused delays. In 2021 586.000 tons were transported through this route. However, this year it is planned to transport 3,2 mln tons. 80-90% of this amount is Kazakhstan's own export (e-Maksimov 25.05.2022). In 8 months of 2022, the export transit increased 9-fold in comparison with the same

period of the previous year (e-Amanbayev 06.10.2022). Plans to build 10 ferries and construct a container hub in Aktau. Many Kazakhstani exporters reoriented to this route due to the sanctions. Although Kazakhstan continues to get more Chinese companies to be interested in the Middle Corridor, nowadays it is Kazakhstani exporters who contribute to the increase.

Having experienced sharp up and downs in its relations with Russia, post-2016 Uzbekistan in general is moving in the direction of developing special relations with Russia while opening up its economy and society. This “New Uzbekistan” policy contains nurturing of closer security cooperation with Russia, however avoiding being drawn into Russian-led security and economic organizations. This new foreign policy also includes cultivating friendly relations with the Central Asian countries and all other countries as a matter of fact. According to this policy, Uzbekistan perceives that it is in its national interest to develop transportation routes towards Russia and alternative to Russia.

New Uzbekistan’s policy is directed at the smoothening out problems with extensive economic relations. Uzbekistan actively seeks for alternatives and extend its ties to different directions. One of the priorities here is Afghanistan. Since the mid-1990s Afghanistan started to present immediate threat to Uzbekistan’s security related with the activities of the Islamic Movement of Uzbekistan. Hence, Uzbekistan’s solution was to rely on a security provider, which at first was Russia, and in 2001-2005 the US (Dadabaev 2022). The fall of the US-backed Afghanistan government did not prevent the continuation of cooperation between Afghanistan and Uzbekistan. Nowadays Uzbekistan pushes for realization of Trans-Afghan railroad project, that aims to link Uzbekistan’s Termez with Kabul and Peshavar through Mazar-i Sharif. If successful, this railroad will link Uzbekistan with the markets of the South Asia. Recently, this priority was reiterated in Mirziyoev’s article on Uzbek foreign policy. Another trans-Afghan connection is the route that will enable Uzbekistan’s access to Iranian seaport Bender-Abbas and Chabahar. The understanding that these routes are beneficial for Uzbekistan is not new. At least for twenty years now these routes have been considered by Uzbekistan, and negotiations were conducted in 2002 (Alimov et al. 2002: 31).

Currently, Uzbekistan uses and develops road connections with the South Asia. On July 2021 Uzbekistan signed an agreement with Pakistan that allows Uzbekistan’s easier access to Pakistani seaports, simplifying transportation by trucks (e-MGNW 15.07.2021). After the eruption of the Ukrainian War, in order to solve problems with sugar supply, Uzbekistan received Indian sugar from Pakistan by trucks (e-Gül 16.03.2022).

According to Dadabaev (2022: 94), “The Uzbek government aims to utilize its strategic partnership with China to partly replace Russia in many large-scale projects, such as transportation infrastructure construction and energy resource development.” For a period of time the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway project remained postponed despite of the regional states’ interest in the issues. However, during the Samarkand Summit of the SCO, finally an agreement was signed between Uzbekistan, Kyrgyzstan and China regarding the issue.

An important priority for Kazakhstan and Uzbekistan is not to estrange Russia while developing alternative routes. Their objective is not to be drawn into international confrontations. Not only Uzbekistan is looking for alternatives to Russian transit, but also tries to solve this problem by involving Russia. In 2021 Uzbekistan and Russian railways companies had negotiations about Russian Railways’ technical expertise participation in the development of Trans-Afghan route.

Although looking from outside, Central Asia seems as a monolith region interested in development of the trans-Caspian transportation corridor, Kazakhstan and Uzbekistan are natural competitors as much as they are natural allies regarding this issue. Uzbekistani government in its Transport Strategy 2035 touches upon this issue by indicating Kazakhstan’s integration within the EEU and Chinese interest in developing Northern Route. Evaluating the situation, Uzbekistan strives both to compete and cooperate with Kazakhstan on the issue of transportation (e-Khitakhunov 2021). China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railroad projects as well as development of

connections via Turkmenistan to the Caspian Sea, are the examples of this competition. However, since Uzbekistan's efforts will contribute to the overall expansion and development of the Trans-Caspian connection, it can be considered as an example of cooperation at the same time. Recently, according to the results of the first Uzbekistan-Azerbaijan-Turkey dialogue's meeting on 2 August 2022, Uzbekistan expressed its desire to link proposed China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railroad project with Baku-Tbilisi-Kars, and in perspective with the Zangezur Corridor (e-MFA 02.08.2022).

Conclusion

The bulk of literature on modern Silk Road connections concentrate on great and middle powers' project to reconnect Central Asia with the world. However, after the dissolution of the Soviet Union this reconnection is a natural process in which regional countries were interested very much and spend considerable efforts to improve their transportation and transit potential. Kazakhstan's efforts and proposals to establish new links between Central Asia and Azerbaijan, China, Iran and Turkey came earlier than any of famous new "Silk Road" projects. Cooperation between regional countries on this issue also started not due to the suggestions from outside. However, this process was complicated with economic and security problems in the region. Especially economic problems during which in the 1990s regional governments barely had financial resources to sustain existing infrastructure. This situation required reliance on outside aid and assistance. Thus, economic hardships produced a situation when outside actors seemed as more active actors pushing for establishment of alternative connections with the world. In addition, security problems related to Afghanistan and as a side-effect security-driven foreign policy of Uzbekistan further complicated development of alternative connections.

After the initial downturn of their economies, Kazakhstan and Uzbekistan were able to direct their efforts to improve national transportation infrastructure. Although one of the main priorities was by-passing neighboring countries in their national connections, another objective was to improve their capacity as potential transit countries. Thus, new north-south and east-west connections within these countries contributed to the shortening of distances in international transit routes as well.

The efforts to develop transit potential required extensive cooperation with regional and neighboring countries. Kazakhstan never actually has stopped to seek for alternatives of Russian transit, at the same time actively integrating with the Russian economy. Since 2017 Uzbekistan's foreign policy was directed at improving ties with all regional and neighboring countries. Although we can make comparisons between Kazakhstan and Uzbekistan foreign policies, the important difference is Uzbekistan's refusal to be involved in Russian-led security and economic organizations.

The focus on uniting cooperation with competition is at the core of Kazakhstan and Uzbekistan's foreign policies. These countries do not desire to be dragged into geopolitical confrontations and are concentrated on squeezing out all possibilities of cooperation with all interested sides. The main objective is to bolster their own international standing and independence, while avoiding confrontation. These policies contribute to the regional peace and stability by the very fact that two biggest countries of the region pursue a policy of cooperation between themselves and outside actors.

Sources

- ALIMOV, R.M. et al. (2002). *Tsentral'naya Aziya: Geoekonomika, Geopolitika, Bezopasnost*. Tashkent: Shark.
- DADABAEV, T. (2022). *Decolonizing Central Asian International Relations: Beyond Empires*. London, New York: Routledge.

- e-Gül = Gül, Ayaz (16.03.2022). “For First Time Indian Cargo Travels Via Pakistan, Afghanistan to Uzbekistan”. *Voice of America*. <https://www.voanews.com/a/for-first-time-indian-cargo-travels-via-pakistan-afghanistan-to-uzbekistan/6488459.html> (Access date: 25.05.2022).
- e-Kaztag = Kaztag (9.12.2011). “Kazakhstan Launches Zhetygen-Korgas Railway”. *Kaztag*. <https://kaztag.kz/en/news/kazakhstan-launched-zhetygen-korgas-railway> (Access date: 24.10.2022).
- e-Khitakhunov = Khitakhunov, Azimzhan. (2021). “Transport Strategy of Uzbekistan: Current Developments”. <https://www.eurasian-research.org/publication/transport-strategy-of-uzbekistan-current-developments/#:~:text=The%20Transport%20Strategy%202035%20defines,competitor%20of%20Uzbekistan%20is%20Kazakhstan> (Access date: 07.09.2022).
- e-MFA = MFA of the Republic of Uzbekistan. (02.08.2022). “Speech by Acting Minister of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan Vladimir Norov at the First session of the "Uzbekistan – Azerbaijan – Türkiye" Dialogue Format”. <https://mfa.uz/en/press/news/2022/speech-by-acting-minister-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-uzbekistan-vladimir-norov-at-the-first-session-of-the-uzbekistan-azerbaijan-turkiye-dialogue-format---32061> (Access date: 09.07.2022).
- e-MGNW = MGNW (15.07.2021). “Pakistan, Uzbekistan Sign Significant Agreement on Transit Trade”. <https://mettisglobal.news/pakistanuzbekistan-sign-significant-agreement-on-transit-trade/> (Access date: 3.08.2022).
- e-NDL = National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (1995). “Postanovlenie Kabineta Ministrov Respubliki Uzbekistan o Voprosah proektirovaniya I Stroitel'stva Novoi Zheleznodorozhnoi Linii Guzar-Boisun-Kumkurgan”. <https://lex.uz/docs/530972> (Access date: 08.09.2022).
- İSINGARIN, N. (2001). *İ Dlya Nas Otkryvaetsya Mir*. Almatı: BİS.
- MARLENE, L. and PEYROUSE, S. (2013). *Globalizing Central Asia: Geopolitics and the Challenges of Economic Development*. New York: Routledge.
- e-Ospanova = Ospanova, Rufiya (15.05.2013). “Kazakhstan, Turkmenistan Presidents Open New Railroad Crossing”. *The Astana Times*. <https://astanatimes.com/2013/05/kazakhstan-turkmenistan-presidents-open-new-railroad-crossing/> (Access date: 15.10.2022).
- e-Ospanova = Ospanova, Rufiya (3.09.2014). “New Railway Lines Will Connect North-South, East-West”. *The Astana Times*. <https://astanatimes.com/2014/09/new-railway-lines-will-connect-north-south-east-west/> (Access date: 15.10.2022).
- e-Bulatkulova = Bulatkulova, Saniya (28.10.2021). “Nurly Zhol Infrastructure Project Pledges 95 Percent of Local Roads to Be Improved by 2025”. *The Astana Times*. <https://astanatimes.com/2021/10/nurly-zhol-infrastructure-project-pledges-95-percent-of-local-roads-to-be-improved-by-2025/> (Access date: 10.10.2022).
- e-CAREC = CAREC (2021). *Railway Sector Assessment for Republic of Kazakhstan*. https://www.carecprogram.org/uploads/CAREC-CRA-KAZ_7th_4MAR2021_WEB.pdf Access date: 12.09.2022).
- e-Kursiv = Kursiv (07.09.2022). “Kazhastanu Predlozili Eksportirovat Ugol v Yevropu Cherez Zakavkazye”. <https://kz.kursiv.media/2022-09-07/kazhastanu-predlozhili-eksportirovat-ugol-v-evropu-cherez-zakavkaze/> (Access date 12.09.2022).
- e-Maksimov = Maksimov, Mihail (25.05.2022). “V Kakom Polojieniyi Okazalis Eksportory i İmportory Kazhastana na Fone Geopoliticheskogo Krizisa”. *Kazhastanskaya Pravda*. <https://kazpravda.kz/n/v-kakom-polozhienii-okazalis-eksportery-i-importery-kazhastana-na-fone-geopoliticheskogo-krizisa/> (Access date: 03.10.2022).

Usmon Azim She'riyatida Fol'klorizmga Asoslangan Metaforik Obrazlar Talqini

Interpretation of Metaphorical Images Based on Folklorism in Usman Azim's Poetry

Sultonqulova Feruza BOBONAZAROVNA*

Annotasiya

Mazkur maqolada O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azim she'riyatida xalq og'zaki ijodi bilan bog'liq stilizatsion fol'klorizm asosidagi metaforik obrazlarning talqini tadqiq etiladi. Shoir she'rlarida o'zbek xalqining ming yillik yozma merosi bo'lgan "Alpomish" dostonidagi obrazlarni metafora tarzda keng qo'llaydi. Jumladan, ijodkor dostonidagi Alpomish (Hakimbek), Barchin, Qorajon, Boychibor va g'oz obrazlarini metafora asosida ko'chirib, ularga badiiy-estetik vazifa yuklaydi. Shoir "Alpomish" dostonidagi Alpomish obraziga eng ko'p murojaat qiladi va mazkur obrazni metafora asosida qo'llab, unda davrning ijtimoiy manzaralarini tasvirlaydi.

Shuni alohida aytish mumkinki, Alpomish obrazi shoirga ko'plab jamiyatdagi masalalarni aks ettirishga asosiy badiiy ko'chim vositasi sanaladi. Bu uning "Turmush manzaralari", "Shoir do'stim Xurshid Davronga maxfiy xat", "Oybarchin bag'rida-yu Oybachinni izlar Alpomish..." kabi she'rlari misolida tahlil etiladi. Shuningdek, Usmon Azim she'riyatida stilizatsion fol'klorizmlarning quyidagicha metaforiklashuvi tasnif qilinadi: a) xalq ertaklaridagi obraz va motivlar ta'siridagi metaforik obrazlar – oyna, Uchinchi o'g'il, borsa kelmas, Gulpari va Qora botir; b) mif bilan bog'liq metaforik obrazlar – dev, ajdarho, yuho, ajina, alvasti, Semurg' va h.; v) teomifoligik (diniy-tushunchalar) obrazlar – shayton, farishta, jannat (behisht), do'zax (jahannam) kabi obrazlarni metafora tarzda qo'llab, ularga yangicha g'oya va mazmun ifodasini beradi. Shunga ko'ra ularni fol'klorizm asosidagi metaforik obrazlar deb talqin qilish mumkin. Shoir mazkur obrazlar orqali davrning ijtimoiy hayot masalalarini yoritishda, davr va zamondoshlari qiyofasini tasvirlashda metaforizatsiya usulini keng qo'llaydi.

Shoir she'riyatidagi stilizatsion fol'klorizmlar asosidagi metaforik obrazlar asosiy o'rinda erk va istiqloq g'oyalarini kuylash, davr manzaralarini yaratish shu bilan birga ijtimoiy muhit va zamondoshlariga munosabatini ham ifoda ettirgan. Mazkur obrazlarni metaforik tarzda qo'llash shoirning badiiy mahorati va poetik uslubini namoyon etadi.

Tayanch so'zlar: Metafora, Fol'klor, Baxshiyona, Stilizatsiya, Metaforik obraz, Badiiy mahorat.

Annation

This article examines the interpretation of metaphorical images based on stylized folklorism in the poetry of the folk poet of Uzbekistan Usman Azim. In his poems, the poet widely uses images from the epic "Alpomish", a thousand-year-old written heritage of the Uzbek people, metaphorically. In particular, the creator transfers the images of Alpomish (Hakimbek), Barchin, Karajan, Boychibor and Goose from the epic on the basis of metaphor and assigns them an artistic and aesthetic task. The poet refers to the image of

Alpomish in the epic "Alpomish" most often and uses this image on the basis of metaphor to describe the social scenes of the time. It can be said separately that the image of Alpomish is the main means of artistic transfer for the poet to reflect many social issues. This is analyzed on the example of the poet's poems such as "Turmush manzaralari", "Shoir do'stim Xurshid Davronga maxfiy xat", "Oybarchin bag'rida-yu Oybachinni izlar Alpomish...".

Also, the metaphorization of stylized folklorisms in Usman Azim's poetry is classified as follows: a) metaphorical images influenced by images and motifs in folk tales - mirror,

*Termiz Davlat Universiteti, Filologiya Fanlari Bo'yicha Falsafa Doktorı (PhD), f_sulton@mail.ru.

Third son, borsa kelmas, Gulpari and Black batir; b) metaphorical images related to the myth - giant, dragon, Yuho, Ajina, Alvasti, Semurg, etc.; c) metaphorically using theomifoligical (religious-concept) images - devil, angel, paradise, hell (hell) and giving them a new idea and content expression. Accordingly, they can be interpreted as metaphorical images based on folklorism. Through these images, the poet widely uses the method of metaphorization to illuminate the issues of social life of the time, to describe the image of the era and his contemporaries.

Metaphorical images based on stylized folklore allowed the poet to express the ideas of freedom and independence in the main place. Metaphorical images based on folklore were not only a tool for the artist to create period scenes, but also expressed his attitude to the social environment and his contemporaries. The metaphorical use of these images shows the poet's artistic skill and poetic style.

Key words: Metaphor, Folklore, Gift, Stylization, Metaphorical image, Artistic skill.

0. Kirish

XX asrning 70-80 yillari o'zbek she'riyatida fol'klorga murojaat qilish, fol'klor an'analari va motivlaridan foydalanish kuchaydi. Ma'lumki, fol'klor ta'sirida yozma adabiyot namunasiga fol'klor an'alariga xos hodisalarning badiiy mahorat bilan singdirilishidan, qayta talqin etilishidan fol'klorizmlar yuzaga keladi. O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azim – fol'klorga eng ko'p murojaat qilgan o'zbek shoirlaridan. Shoi ijodida fol'klor obrazlari orqali ijtimoiy davr manzaralarini yoritish ijodkor uslubida o'ziga xos o'rinda turadi. Zero, fol'klorga xos har bir obrazning o'ziga xos muhim belgi va xususiyatlari mavjud.

1. Fol'klor – Shoir She'riyatining Asosiy Manbasi

Har bir millat, har bir xalqning o'tmishini, milliy qadriyat, urf-odatlarini asrlar osha avlodlarga yetkazib berishda folklor durdonalarining o'rni beqiyosdir. Yozma adabiyot bilan fol'klor o'rtasidagi ijodiy aloqalar o'ziga xos badiiy an'ana bo'lib, muayyan estetik qonuniyatlar doirasida kechadigan jarayondir. Bu ijodiy aloqalar natijasida xalq og'zaki ijodiyotida yuzaga kelgan ko'plab syujet, motiv va obrazlar, mavzu va badiiy detallar yozma adabiyotga ko'chib, ijodkor badiiy niyati va poetik iqtidoriga bog'liq holda o'ziga xos tarzda talqin qilina boshlaydi. Usmon Azim ijodining asosini xalq og'zaki ijodisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shoir ijodining dastlabki yillaridayoq xalq og'zaki ijodining go'zal namunalarini bo'lgan doston va ertaklardagi fol'klor motivlariga murojaat qildi. Shoir she'riyatining manbalaridan biri Ona tabiat bo'lsa, ikkinchisi xalq og'zaki ijodidir. Shoirning “Baxshiyona” turkumi – xalq dostonlari, “Chapani yoxud jaydari she'rlar” – xalq qo'shiqlari, “Alpomishning qaytishi”(drama) – “Alpomish” dostoni, “Tosh pari”, “Balladalar”i (“Saylanma” 1995 yilda nashr etilgan kitobiga kiritilgan 15 ta balladalariga) xalq ertaklaridagi motivlar asos qilib olinadi.

XX asr ikkinchi yarmi o'zbek she'riyatida uch avlod yetakchilik qildi:

- 1) G'afur G'ulom mansub avlod;
- 2) Erkin Vohidov mansub avlod;
- 3) Usmon Azim mansub avlod (L.Sharipova 2008: 10).

Shoir o'zbek she'riyatida qator navtorlikka qo'l urdiki, bulardan biri uning ijodida poetik janr va obrazlar xilma-xilligi bo'lsa, ikkinchidan fol'klor an'alaridan foydalanib, xalq og'zaki ijodidagi janr va obrazlar stilizatsiyasi hamda “baxshiyona” ruhning yuksak badiiy ifodasi, shuningdek falsafiy intellektualligi ham ana shu baxshiyona uslubining hosilasi ekanidir. Baxshiyonalik, undagi o'ynoqlik, soddalik bilan birga u yaratgan obrazlar xalq ruhiga yanada yaqin bo'ldi.

Fol'klorning yirik janri bo'lgan “...dostonlar shunchaki badiiy asar emas, balki xalqning tarixi, madaniyati, urf-odat va an'analari, tafakkur tarzini o'zida mujassam etgan milliy qomus hamdir.

“Alpomish” dostoni nafaqat o‘zbek, balki dunyo dostonchiligida alohida mavqega ega, tarixiy asoslari qadimiy, badiiy jihatdan yuksak epik ijod namunasi hisoblanadi” (Jo‘raev M., Narzullaeva M. 2006: B.6-8.). Shoirning adabiyotga bo‘lgan dunyoqarashini, so‘zga munosabatini, badiiy-estetik ma‘naviyatini shakllanishida bu dostonning ta‘siri beqiyosdir. Xalqimizning milliy ruhi, dunyoqarashi, turmush tarzi, qadriyatlari, falsafasini o‘zida mujassam etgan mazkur dostonni shoir nihoyatda puxta o‘rgandi va uni sobiq sho‘rolar tuzumi davridayoq o‘z she‘riyatiga singdira boshladi. Shoir shaxsi va ijodi e‘tirofida ham u doston bosh qahramoniga qiyoslanadi: “Boychibor bo‘lmaganida Alpomish bo‘lmaganidek, she‘riyat bo‘lmaganida Usmon Azim ham bo‘lmasdi. Alpomishdek qudratga ega bo‘lgan, xalq bahodiriga ildiz bo‘lgan, uning mardligini diliga ko‘chirgan uyg‘oq shoiri – Usmon Azimi bor” (Umurov H. 2001: 53.)

2. Shoir She‘riyatida Fol‘klorizm Asosidagi Metaforik Obrazlar Talqini

Ma‘lumki, shoirning ilk ijodidan to hozirgi kungacha yaratilgan she‘rlaridagi obrazlar tizimida doston bosh qahramoni Alpomish alohida o‘ringa ega. Uning nasriy va dramatik asarlari kabi she‘rlarida ham doston ruhi, Alpomish va Barchin obrazlari chuqur singib ketgan. Ta‘kidlash joizki, shoir she‘rlaridagi metaforik obrazlarning ko‘lami va omili sifatida birinchi o‘rinda “Alpomish” dostonini aytish mumkin.

Anhorning rangi – siniq,
Osmon balandu tiniq.
Go‘dak kuz bog‘da xomush.
Avgust bilmaymi-bilib,
Yozgi sharobga to‘yib,
Chohga tushgan Alpomish.
Zar tortadi ilk barglar,
To‘lib boradi dardlar,
Yuragim – yarador g‘oz,
– Qaydasan? – Bu sho‘r jarchi
Ehtimol Barchin?
– Barchin!
Yo‘qotmoq kuzakka xos.... (Usmon Azim 2009: 28).

She‘rning dastlabki bandida doston bosh qahramoni Alpomish, ikkinchi bandda Boysun-qo‘ng‘iroti xatardan qutqarib, xatni yetkazgan g‘oz va Barchin timsoli metaforik obraz yaratishga xizmat qilgan. Kuz manzarasi tasvirlangan ushbu she‘rda shoir o‘ziga xos orginallikka erishish uchun doston qahramonlari orqali tabiat va inson hayotini muqoyasa qiladi. Vaqt o‘tishi asnosida inson umr poyonini sezmay qolishi – “Chohga tushgan Alpomish”, yashab o‘tilgan bu umrning afsusu o‘kinchilari – “yurakdagi dard” dostonidagi “yarador g‘oz” va “Barchin” holatiga qiyos qilinadi. Metaforik tabiatga ega mazkur she‘r o‘quvchiga shoirning doston voqealariga asoslangan “Tong otgan taraflarda” dramasi hamda “G‘oz” hikoyasidagi voqealarni yodga soladi. Uning “Go‘ro‘g‘li va Alpomish” she‘rida Chambil yurtiga egalik qilgan xalqning dono sardori Go‘ro‘g‘li, Qo‘ng‘irot elini qalmoq zulmidan ozod qilgan Alpomish jasoratini metafora tarzda qo‘llaydiki, ular orqali xalqni birlashtiruvchi katta kuch yurtparvar, odil, adolatli yurt sardori ekani ta‘kidlanadi. Shoir o‘zining badiiy niyatini shu tarzda ifodalaydi.

Bir zo‘r bergan — chekinar taqdir,
"Xudo" degin — pirlaring ko‘pdir..
Go‘ro‘g‘lisiz el bo‘lmas, axir,
Alpomishsiz mamlakat yo‘qdir".

Shoirning “Oybarchin bag‘rida-yu, Oybarchinni izlar Alpomish...”, “Alpomish xususida shoir do‘stim Xurshid Davranga maxfiy xat” va “Turmush manzaralari” kabi she‘rlarida Alpomish obrazi shunchaki tilga olinmaydi.

“Oybarchin bag’rida-yu, Oybarchini izlar Alpomish...” she’rida Alpomish Vatanda turib, Vatanni sog’inadi. “Voh, elim!” deb oh uradi. Bunga sabab ijodkor o’zi yashayotgan jamiyatga nazar tashlab, atrofidagi kimsalar orasidan oliyjanob, ezgu fazilatli Alpomishdek fidokor insonlarni izlaydi. Ming afsuski, uning zamondoshlari boylik to’plash bilan ovvora. El-yurtни rivojlanishdan ko’ra o’z manfaatlarini ustun qo’yadi. Shu bois shoirning lirik qahramoni dostonidagi kabi “Alpomish”ni “sog’ingan” Adabiy suhbatlarning birida shoir “...har bir o’zbekda “Alpomish”dek – mardlik, jasorat, fidokorlik bo’lishini istayman,” – deyishi bejiz emas.

Arpali cho’lida Alpomish uxlar,
Uni uyg’otmayman.
Uyg’onsa, nima ish buyuramiz unga,
Xurshid Davron?
Ukam kabi Eski jo’vada pista sotadimi?
Akamday paxta teradimi ikki ming tonna? (Usmon Azim 1995: 133).

El-yurt ozodligi uchun “uyqudagi” “Alpomish”ni “uyg’otish” kerakligini bilsa-da, shoir uni “uyg’otmaydi”. Chunki yurtda Alpomish kelbatli yigitlar “pista sotadi”, “ikki ming tonna paxta teradi”. Jamiyatda turli qing’irliklar ko’payib borayotgani, og’ir sharoitda yashayotgan insonlar o’rtasida har xil illatlarning ildiz otgani shoirni tashvishga soladi. Yurtdagi bunday adolatsizlik, jamiyatdagi ijtimoiy ahvolning yomonlashganini, uni yangilash lozimligi haqidagi g’oyalarini Alpomish obraziga yangicha poetik vazifa yuklash orqali ifodalaydi. Ko’ramizki, mazkur obraz metaforik tabiatga ega bo’lib, shoir uning ortidan “yashirin” tarzda davr manzarasini keltiradi. She’rda ritorik so’roq va fikr davomini anglatuvchi uch nuqta qo’llashi ham shunga ishora qiladi: “Ammo otamiz qanday uyg’onsin, Alpomish uxlasa...”.

Shuningdek, uning “Turmush manzaralari” she’rida Alpomish metaforasi mazkur g’oyaalarni yanada rivojlantirgan:

– Alpomish bo’lsa edi, –
gapirinib qoldim men.
– Bizning azoblarga chiday olmasdan,
o’lib ketar edi bechora Alpomish,
miyig’ida kuldi yaktagi yamoq chol.
– Sen o’lmaganmisan?—
dedi kampiri unga.
O’ziga hayron qaradi
Yaktagi yamoq chol (Usmon Azim 1995).

She’r qisqa bo’lsa-da, chuqur mazmunga ega. Shoirning metafora bilan birga lirik qahramonlar nutqida kinoyadan foylanishi undagi g’oyani to’liq yoritgan. Cholning kinoyasi “Bizning azoblarga chiday olmasdan o’lib ketardi bechora Alpomish”. Kampirning kinoyasi “Sen o’lmaganmisan?”. “O’ziga hayron qolgan” yaktagi yamoq chol – aslida u ham “Alpomish”. Xalqning jasur o’g’loni. Ammo u kurashmaydi. Shoir xalqning asl hayotini majoziy tasvirlar qatiga yashirib ko’rsatadi. “Yaktagi yamoq chol” va “kampir” – Alpomish kabi o’g’lonlari bor yurtning ramziy timsoli. Biroq ko’ramizki, ular erksiz, o’zligini bilmaydi, ularning nihoyatda ahvoli og’ir. Mustabid tuzumdagi hukmron kuch xalqni shunday qiynoqqa soldiki, xalqning “hayoti” – “o’tgan umri” “paxtaniki” bo’lib qoldi.

Shoir Alpomish metaforik obrazi orqali jamiyatning ijtimoiy ahvolini yoritarkan, bu muhitni yangilash, el-yurt farovonligi, uning istiqloli va istiqboli yo’lida hamon mard va olijanob, diyonatli va halol insonlar kerakligini uqtiradi. Ma’lumki, dostonida Alpomish Boysun-Qo’ng’irot va qalmoqlar yurti Kashalni birlashtirib, unda adolatli davlat o’rnatgan qahramon sifatida tasvirlanadi. Shoir she’rlarida Alpomishning kurashi nafaqat el-yurt ozodligi yo’lidagi kurash, balki O’zlikni tanish va insonlarga ham o’zligini tanitishdir. Biroq davr qahramoni yo’qligini anglagan muallif dostonidagi kabi Alpomishni orzu qiladi. “Alpomish” dostonida

Alpomish xalqimizning orzu-umidlarining ifodasi sifatida yaratilgan bo'lsa, shoirning mazkur metaforik obrazida ham ana shu ezgu maqsad yotadi.

Usmon Azim xalq og'zaki ijodining sarguzasht va tilsimotlarga boy ertaklardagi an'anaviy obrazlardan bevosita va bilvosita unumli foydalanib, ular orqali jamiyatda ro'y berayotgan voqea-hodisalarni tasvirlaydi: oyna (ko'zgu), to'ng'ich botir, o'rtancha botir, kenja botir, uchinchi o'g'il, "borsa kelmas", Gul pari, Qora botir kabi obraz va motivlar shular jumlasidandir. Sehrli ertaklarda turli sehr jodudan iborat ashyolarga ega "yig'lasa ko'zidan dur", "kulsa og'zidan gul" yog'iladigan malika yoki pari obrazi va u bilan bog'liq syujetlar uchraydi. Darhaqiqat mazkur davr adabiy jarayoni haqida "... majoziy, timsolli obrazlilik haq so'zni aytishning, voqelikni ramzlar vositasida realistik idrok etishning shakllaridan biri," – deb yozadi adabiyotshunos N.Rahimjonov (2004: 64). Shu bois ham Shoir ijtimoiy hayot manzaralari tasvirlangan she'rlarida majoz dunyosiga boy ertaklardagi syujet va obrazlar asosida metaforik obrazlar yaratdi.

Shoirning "Balladalar" ("Saylanma", 1995 yil) turkumining "To'rtinchi ballada"sida xuddi shu obraz va syujetning metaforiklashuvi natijasida mazkur fol'klor obrazlari ortida davrning ijtimoiy masalalari qalamga olingani aniqlashadi.

Gulpari:

Qora qilding yorug' olamni,
Yana nechun qiynaysan, axir!
Yig'latsan — Ko'rligim kammi?
Qora botir, Qop-qora botir!
Qora botir:
Yig'la, pari, Xun bo'lib yig'la,
Daryo bo'lib yig'la, mushtipar!
Xazina bor oqqan yoshingda,
Har bir yoshing — Bir dunyo gavhar (Usmon Azim 1995: 253).

Gulparining guldek taniga qamchi bilan azob bergan shafqatsiz Qora botir uni o'ldirmaydi, "joni"ni "tun-kun zindoning tosh qafaslarida asrab", "nafasi"dan "Gul undir"adi. She'rda ertak syujeti asosida davr ziddiyati va xalq turmushining ahvoli metaforik tasvir fonida yoritiladi. "Bir parcha non", "bir tomchi suv" evaziga ikki ko'zidan ayrilgan, har bir yoshi "bir dunyo gavhar", "nafaslari"dan "gul ungan" – Qora botir zulmidagi Gulpari shunchaki motiv uchun yaratilgan obraz emas. Gulpari mustabid tuzum siyosatining zulmidan asl farzandlaridan ayrilgan, nafasida "gul" emas paxta undirib, ezilgan mute xalq timsoli bo'lib gavgaldanadi.

O'zbek xalq ertaklarida uch og'a-ini botirlar obrazi va ular oldidan chiqadigan uch yo'l – "Borsa kelar", "borsa xatar" va "borsa kelmas" motivi mavjud. Ko'pincha kenja botir katta akalardan farqli mashaqqati nomidan ma'lum "borsa kelmas" yo'lini tanlaydi. Qo'rmoq akalar esa "borsa kelar" va "borsa xatar"ga otlanishadi". Shoir "Uchinchi o'g'il" she'rda mazkur syujet va undagi obrazlardan foydalanib, o'z davri "og'riqlari" haqida so'zlaydi:

Uchinchi o'g'il,
Akalarimga
pul, mansab og'aynilar, katta qorin,
sog'liq bo'ladi,
Sening yolg'iz Vatanning...
Vatanni sotib bo'lmaydi.
Fayzulla Xo'jaev, Akmal Ikromov,
Abdulla Qodiriy — uchinchi o'g'il.
Baxtinga,
baxtsizligimga
men ham uchinchi o'g'il (Usmon Azim 1995: 136).

Ertaklarda uchinchi o'g'il – chinakam mehnatkash, mashaqqatlarga chidamli, ruhan pok va o'zgalarga yordam beruvchi, yovuzlikka qarshi, ezgulikni ulug'lagan ezgu fazilatli qahramon qilib tasvirlanadi. Shoirning yuqoridagi she'rida ertak syujetidan farqli uchinchi o'g'il obrazida vatanparvarlik xislati alohida ko'rsatiladi. Mazkur obrazining satr boshida alohida ta'kidida berilishi bejiz emas. Shoir jamiyat rivoji, el-yurt manfaati uchun kurashmaydigan sotqin, xudbin va manfaatparst insonlarni katta va o'rtancha botirlar, Vatanni chin yurakdan sevgan fidoyilarni Kenja botir timsolida ko'radi. Fayzulla Xo'jaev, Akmal Ikromov, Abdulla Qodiriy kabi ulug' siymolar uchinchi o'g'il metaforasida keltirilib, vatanparvar, fidoiy va yurtparvarlik xislati ushbu metaforik obrazda umumlashtiriladi. Ko'ramizki, metaforik obraz deb talqin qilayotganimiz uchinchi o'g'il obraziga muallif nihoyatda katta badiiy-estetik vazifa yuklaydi. Demak, mazkur obraz ma'nan poklikka intilish, vatanni chin yurakdan sevish, borliqdagi har bir mavjudotni (u qurbaqqa bo'lsa ham) hurmat qilish, eng ko'zga tashlanmas narsalarga ham katta hikmatlar bo'lishini anglash kabi fazilatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

“Rivoyat” she'rida uch yo'l motivi orqali insonning umri, yashashi haqida chuqur falsafiy mushohadalar ifodalangan. Shoir ushbu motiv orqali inson hayoti va u yashab o'tgan umrni “borsa kelmas”ga qiyoslaydi:

Taqdirga tik qarash bandasin rasmi,
O'yla “Borsa kelmas” umrdir asli (Usmon Azim 2012: 111).

Usmon Azim “borsa kelmas” motivi orqali inson umri ifodasini ko'rsatarkan, har bir inson hayotda yashashi davomida qiyinchiliklar bo'lsa-da, eng avvalo, uni mazmunli kechirish kerak, degan g'oyani ilgari surgan.

...Ertak tugagan.
Sen borsa kelmasni tanlayver.
Chunki insonning umri
“borsa kelmas”dir (Usmon Azim 2018: 15).

Ma'lumki, boyo'g'li, qarg'a kabi qushlar obrazi azaldan xalq og'zaki ijodida keng uchraydi. Qarg'a chaqimchi inson xislatini ifodalasa, boyo'g'li o'lim darakchisi, vayronagarchilik, xarobalar hukmdori timsolida talqin qilingan.

Bu bog'da kechasi boyo'g'li sayrar,
Nogoh vayronaga o'xshaydi bu bog'.
Jinlar zulmat ichra bemalol yayrar
G'ijirlar ajina ilashgan butoq.
Aslida bu bog'ning nima aybi bor
Bitta boyo'g'lining qilgan ishi bu (Usmon Azim 2019: 45).

XX asrda Cho'lpon “Nega mening qulog'imga tun va kun boyqushlarning shumli tovshi baqirar” misralarini keltirish orqali mustabidchilar tomonidan kundan-kun xarobazorga aylantirib borilayotgan yurt, uning eng iste'dodli farzandlari o'limga mahkum qilinayotgan xalq qayg'usini ramziy ifoda lagan edi. Shoir Cho'lponga izdoshlik qilib, davr hukmron kuchlarini boyo'g'lining yomonlik keltiruvchiligi, u sayragan joyning xarobazorligi, bu xarobazorni yanada bo'rttirish maqsadida jin, ajina kabi mifologik obrazlarni keltirish, tabiat manzaralari “Kechasi dahshatga” “bog”ning to'lishi, “manglayingga uril”gan “zulmat”, “yuragingga qo'rqinch qo'n”ishi, “Ariqni to'ldirib” “kulfat” “shovullashi”i, bog'dagi bu vayronagarchilik, aslida “Bitta boyo'g'lining qilgan ishi” – har qanday yurtda bosqinchi tuzumning manfur hukmdori yuritgan adolatsiz siyosatining oqibatini ko'rsatadi.

Mumtoz she'riyatimizda zog' va bulbul obrazlari qarama-qarshiligi zamonaviy she'riyatimizda ham keng qo'llanilib kelinmoqda. Usmon Azim ham ushbu obrazlarga ijtimoiy davr ruhini yoritishda foydalanadi:

Ana, chorbog'larga

Qarg'alar qaytdi.
Ana muzlab qoldi
Bulbulning tili (Usmon Azim 2019: 292).

Davr adolatsizliklari she'riyatda aks ettirilarkan, afsuski yolg'on va maddohlikni madh etgan soxta ijodkorlar qarg'alarning davri kelgan, haqiqiy shoirlar esa Haqiqatni kuylay olmaydi. Shu bois "bulbul"ning tili "muzlagan".

Usmon Azim xalqimiz og'zaki ijodidagi hazil-mutoyiba timsoli bo'lgan Afandi obrazidan she'rlarida laqmalik, soddalik fazilatidan ko'ra puxta, o'zbilarmon shaxslar timsolini "Kichkina shayton" she'rida yaratadi:

Sen Azroilni aldagan Afandining o'zi
Ertaga kel deysan Haqiqatga!
Qalamlar qayraysan Erta uchun
Nutqlar to'qiysan (Usmon Azim 2001: 261).

Salbiy fe'l atvorga nisbatan qo'llanilgan mazkur she'rdagi kichkina shayton ayrim insonlardagi sotqinlik, laganbardorlik illatini ochishga xizmat qilsa, uning quvligi Afandi metaforasi orqali yanada oydinlashadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytaganda, XX asr jahon she'riyatining adabiy hodisasi bo'lgan metaforik obrazlar Usmon Azim she'riyatida ham yetakchilik qiladi. Shoir she'riyatida metaforik obrazlarni yuzaga keltirgan omil sifatida xalq og'zaki ijodini ko'rsatish mumkin. Xalq dostonlari va ertaklardagi obrazlar metafora asosida ko'chirilib, ular orqali ijodkor davr haqiqatlarini tasvirlaydi. Bu esa ijodkorning estetik kontsepsiyasini namoyon qiladi. Shoir she'riyatida stilazatsion fol'klorizmlar metaforik ko'chim sifatida qo'llaniladi. Shunga ko'ra ularni fol'klorizm asosidagi metaforik obrazlar deb talqin qilish mumkin. Folk'lorizm asosidagi metaforik obrazlar shoirga davr manzaralari va insonlardagi salbiy illatlar, turmush mashaqqatlarini ifodalash bilan birga davrning ijtimoiy manzaralarini tasvirlashga hamda Hurlik g'oyalarini ilgari surishga imkon bergan.

Adabiyotlar

- AZIM, U. (1995). *Saylanma*. Toshkent: Sharq.
- AZIM, U. (2003). *Yurak*. Toshkent: G'afur G'ulom.
- AZIM, U. (2001). *Kuz*. Toshkent: G'afur G'ulom.
- AZIM, U. (2018). *Kollaj: Nazm, baxshiyonalar, nasr, dramaturgiya*. Toshkent: Sharq.
- AZIM, U. (2019). *Ko'ngil*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- JO'RAYEV M.; NARZULLAYEVA M. (2006). *Mif, fol'klor va adabiyot*. Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi.
- MAXMARIYMOVA, S. (2018). *O'zbek tili teomorfik metaforalarining qisqacha kontseptual lug'ati*. – Toshkent: Cho'lpon.
- PARDAYEV, Z. (2017). *Istiqlol davri she'riyatida xalqona pafosning yangilanishi*. Filol. Fan. falsafa d-ri (PhD) diss. Toshkent.
- RAHIMJONOV, N. (2007). *Mustaqillik davri o'zbek she'riyati*. Toshkent: Fan.
- UMUROV, H. (2003). *Ehtiyoj tafti*. Toshkent: O'zbekiston.
- SHAROPOVA, L. (2008). *XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida fol'klorizmlar*. Filol. fan. nomz. dis avtoref. Toshkent.

Büyük İpek Yolu'nun Fergana Vadisinin Ekonomik Hayatındaki Rolü (Timurlular Dönemi Örneği)

*The Place Of The Great Silk Road In The Economic Life Of The Fergana Valley
(Example From The Timurids Period)*

Bahriiddin USMONOV AHMEDOVICH*

Özet

Makale, Timurlular döneminde Maverâünehr'in doğu sınırlarında yer alan Fergana Vadisi'nin tarım, zanaat ve ticaretin gelişmesi de dâhil olmak üzere ekonomik yaşamında Büyük İpek Yolu'nun rolünü incelemektedir. Uluslararası ticaretin gelişimi sırasında, çıkarlarını yeterince korumak ve güvenliğini sağlamak için tüccarların kendi birliklerinde birleştiği gerçeği haklı gösterilmeye çalışılmıştır. İfade edilen görüşler ve yorumlar, birincil tarihsel kaynaklara ve bilimsel literatürde geliştirilen fikirlere dayanmaktadır. Dış ticaretin temelde transit ticaret olmak üzere ikiye ayrıldığı ve vadiye ürün getirme ve buradan diğer bölgelere ürün satma yönünde gelişmesi değerlendirilmiştir. Fergana Vadisi'nin Çin ile batısında yer alan birçok ülke arasındaki ticaretin gelişmesinde geçiş bölgesi olarak önemli bir rol oynadığı tarihî kaynaklara dayanılarak gösterilmektedir. Makalede ayrıca Fergana Vadisi'nde ihraç edilen birçok üründen bahsedilmekte ve bu ticaretin vadi ekonomisindeki rolü incelenmektedir. Timurlu Devleti ile Çin arasındaki diplomatik ilişkiler ve bu ilişkilerin karşılıklı ticaret ölçüğüne olumlu etkisi büyükelçilerin ağırlıklı olarak ticaret kervanları ile hareket etmeleri ile vurgulanmıştır. Fergana Vadisi'nin önemli zanaat ve ticaret merkezleri olan Andican ve Ahşi şehirlerinde basılan sikkelerin Maverâünehr'in farklı şehirlerinde bulunması, Buhara, Semerkant, Karşı, Hisar, Termiz, Huttal ve Şahruiya şehirlerinde basılan sikkelerin, Vadi bölgelerinde bulunması, bu bölgeler arasındaki ticari ilişkilerin geniş ölçüde olduğu gerçeğinin delili olduğu vurgulanmıştır. Bu gibi iç ticaretin İpek Yolu'nun yerel ağları aracılığıyla yürütüldüğü gösterilmiştir. Büyük İpek Yolu'nun yerel kollarının da Fergana Vadisi'nin ekonomik hayatında önemli rol oynadığı kaydedilmiştir. Büyük İpek Yolu'nun vadi şehirlerinin ekonomik hayattaki önemi tarihî kaynaklar ve bilimsel literatür üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emir Timur, Timurlular Devleti, Fergana Vadisi, Büyük İpek Yolu, Vadi Şehirleri, Ticaret, Zanaat, Kuru Yemişler.

Annotation

The article examines the role of the Great Silk Road in the economic life of the Fergana Valley on the eastern borders of Movarounnahr during the Timurid period, including the development of agriculture, handicrafts and trade. In the course of the development of international trade, traders tried to justify the fact that they united in their own associations in order to adequately protect their interests and ensure security. Expressed views, opinions and ideas are based on primary historical sources as well as from scientific literature.

It was believed that foreign trade was essentially divided into two parts: transit trade and the importation of products into the valley and their further marketing to other regions. Based on historical sources, it is shown that the Fergana Valley, as a transit region, played a significant role in the development of trade between China and many countries located to the west. The article also mentions many products exported from the Ferghana Valley and discusses the role of this trade in the economy of the valley. The diplomatic relations between the Timurid state and China and the fact that these relations had a positive effect on the scale of mutual trade is evidenced by the fact that the ambassadors traveled mainly with trade caravans. The fact is that coins minted in the cities of Andijan and Akhsi, which are large craft and trade centers of the Ferghana Valley, were found in different cities of Maverannahr, and coins minted in the cities of Bukhara, Samarkand, Karshi, Hisar,

* Doç. Dr. Fergana Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü, Özbekistan.

Termez, Khuttal and Shahrukhia were found on the territory of the valley, which testifies to the wide development of trade relations between these regions. It is shown that such internal trade was carried out through the local networks of the Silk Road. It is noted that the local branches of the Great Silk Road also played an important role in the economic life of the Fergana Valley. Based on historical sources and scientific literature, the important place of the Great Silk Road in the economic life of the cities of the valley is analyzed.

Key Words: Amir Timur, Temurid state, Fergana valley, The Great Silk Road, Andijan, Khojand, Margilan, Aksi, Osh, Uzgen, trade, handicrafts, dried fruits.

Büyük İpek Yolu'nun kollarından biri üzerinde yer alan Fergana'da iç ve dış ticaret vadinin ekonomisinde önemli hale gelmiştir. Dış ticaret temelde ikiye ayrılıyordu. Birincisi transit ticaret, Doğu Türkistan ve Çin'e giden ve Çin'den Asya'nın orta ve batı bölgelerine giden kervanlar çoğunlukla vadiden geçiyordu. 1422 yılında Çin'den Semarkant ve Herat'a dönen Timurlu devletinin elçilerinin bir kısmı vadiden geçmiştir (Abdurazzak Semarkandı 2008: 276; 2: 157). Ayrıca Mirza Babur, Çin'den dönerken çığa düşen büyük bir kervan hakkında bilgi veriyor. Babası Mirza Umarşayh'in adaletinden bahseden Mirza Babur, "Çin kervanı gelirken, Andican'ın doğu yakasındaki dağların dibinde bin kişilik bir kervanı kar çığı altında kaldıkım, onlardan ancak iki kişi kurtuldu. Haber alınarak mühessiler gönderilerek, cihatın zebt etti. Her çandikim varisi orda yoktu, bovcudu ihtiyac aylab, bir-iki yıldan sonra Semarkent ve Horasan'dan varisleriyi getirerek, malleriyi kendilerine takdimetti" (Zahirirdin Muhammed Babur 1989: 10). Bu büyük bir transit ticaret kervanıydı ve kervanın ahalişi daha çok Semerkantlı ve Horasanlılardan oluşuyordu. Kervanın "binlerce" olarak nitelendirilmesi, 15. yüzyılın son çeyreğinde bile Çin ile çok büyük ölçüde ticaret olduğunu göstermektedir. Emir Timur zamanında Çin'den 800 develik bir kervanın Semarkent'a geldiğine dair bilgileri hatırlarsak, dış ticaretin kapsamının azalmadığını görebiliriz (Klavıho 1990: 141-145).

Dış ticaretin ekonomik hayattaki önemini anlayan Fergana belediye başkanları, vadiden geçen kervanların güvenliğini sağlamaya ve çeşitli durumlarda onlara destek olmaya çalıştı. D. Yusupova, yukarıdaki durumda Mirza Umarşayh'in kervandaki tüccarların mallarının sahiplerine teslim edilmesini sağladığını ve mağdur olmamaları için önlemler aldığını bu nedenle olduğunu açıklıyor (Yusupova 2018: 90).

Büyük İpek Yolu üzerinden ticaretin gelişmesinde ülkeler arasındaki diplomatik ilişkilerin durumu büyük önem kazanmıştır. Timurlu hükümdarları da Çin devleti ile sıcak ilişkiler kurmaya çalıştılar. Timurlu İmparatorluğu ile Çin devleti arasındaki aktif büyükelçi değişimi de bunu kanıtlamaktadır. Çin bilim adamı Ablat Hocayev de 15. yüzyılda Timurlular tarafından Çin'e 107 defa elçilik heyeti gönderildiğini belirtmektedir (Hocayev 2017: 199). Elçilik gruplarının büyük ticaret kervanları ile birlikte seyahat ettiği dikkate alındığında Çin ile ticaretin boyutu ve devamlılığı daha net ortaya çıkmaktadır. Bu kervanların çoğunun Fergana Vadisi'nden geçmesi doğaldır. Dış ticaretin Fergana şehirlerinin ekonomik durumu üzerindeki etkisine dair belgeler mevcut değil. Yine de Büyük İpek Yolu üzerinde yer alan Doğu Türkistan şehirlerinde Çin ile ticaret yapan büyük tüccarların yaşadığı, bu şehirlerin refahı ve zenginliklere sahip olmasında tüccarların da büyük rolü olduğu hakkında oryantalist V.V. Barthold'un ifade ettiği fikirler bizim için çok önemlidir (Barthold 1963: 84). O Mirza İskandar'ın 1399-1400 yıllarında Doğu Türkistan'a yaptığı sefer sırasında fethedilen şehirlerde elde edilen ganimetler ve verilen peşkeşleri göze alarak böyle bir sonuca varmıştır (Hafızu Abru 1380: 896). Bu şehirlerin ekonomik durumunun Büyük İpek Yolu'nun bu kolu üzerinde yer alan vadi şehirlerinden pek de farklı olmadığını düşünüyoruz.

Dış ticaretin ikinci önemli ayağı, Fergana Vadisi'nde üretilen ürünlerin dış ülkelere ulaştırılması ya da tam tersine vadi nüfusunun ihtiyaçları için yurt dışından ürün getirilmesiydi. Maverünnehir'e yurt dışından getirilen mallar ile onun bir parçası olan Fergana Vadisi'ne başka ülkelerden getirilen mallar arasında sadece niceliksel farklılıklar vardı. Bu nedenle bu konu üzerinde durmayı gerekli görmedik.

Fergana'dan dış ülkelere ihraç edilen ürünlerin çoğu tarım ve el sanatları ürünleriydi. Kuru meyveler ağırlıklı olarak dış pazarlara tedarik edilmiştir.

Konibodom hakkında konuşan Mirza Babur, "Hormuz ve Hindistan'a tüm bu bademler gidiyor" diye vurgulamıştır (Zahirirdin Muhammed Babur 1989: 7). Ayrıca "Sübhani" kayısı çeşidi de kurutularak yurt dışına götürülürdü. Hocent ve Kuva naları ile kavunlar dış ticaretin en gözde ürünlerinden biridir. Fergana dağlarında yetişen "tobulgu" ağacı ve ondan yapılan el sanatları da ihraç edilirdi (Zahirirdin Muhammed Babur 1989: 8).

Çin'de satılan atların önemli bir kısmı Fergana Vadisi'nden getiriliyordu ve oldukça değerliydi (Yusupova 2018: 90; 11: 58). Ayrıca Emir Timur ve Timurlular döneminde Çin'e getirilen ürünler arasında adı geçen novşadil (Kerimova 2018: 48) de Fergana Vadisi'nden alınmış olabilir. Çünkü doğal olan işbu ürün Fergana Vadisi dağlarında çok yaygındır (Hafizu Abru 1988: 143).

Fergana Vadisi'nin ekonomisi, Büyük İpek Yolu ağları aracılığıyla yapılan ticaret bağlantıları vasıtasıyla Maverünnehir'in diğer bölgeleriyle de yakından bağlantılıydı.

Buhara, Semerkant, Karşı, Hisar, Termiz, Huttal ve Shahruhiya şehirlerinde basılan sikkelerin vadi bölgelerinde bulunması da bu görüşümüzü destekler niteliktedir (Matboboyev 2014: 97).

Ticari ilişkilerin gelişmesi, geniş ticaret alanları ve tüm olanaklara sahip pazarlar gerektiriyordu. Andican şehri de dâhil olmak üzere iç ve dış ticaret yollarının önemli kesişme noktalarında bulunan Fergana Vadisi şehirleri, önemli ticaret merkezlerinden biriydi (Temur ve Ulugbey Devri Tarihi 1996: 138).

Fergana Vadisi, uluslararası ve yerel öneme sahip bir ticaret yolları sistemine sahipti (15: 184). Tarihi kaynaklarda Çin'den gelen kervan yolunun Andican (Abdurazzak Semarkandı 2008: 276; 2: 157; 16: 145) veya Yassı (Hafizu Abru 1380: 78) diye adlandırılan geçitten geçerek Özgan, Oş, Andican, Margilan ve Hocent (Jalilov 1993: 87) şehirlerinden batıya doğru devam etmiştir. Taşkent vahasına giden yol esas olarak Kandırlık geçidinden geçmektedir (Zahirirdin Muhammed Babur 1989: 32). Ayrıca Fergana'dan Hisar, Bedahşan ve Kabul'a giden yollar mevsimlik de olsa çalışır durumdaydı (Zahirirdin Muhammed Babur: 1989: 109-110, 117; 18: 336). Çünkü dağlı geçitlerden geçen yolların çoğu kışın kapalı olurdu.

Fergana Vadisi tüccarlarının bazı gayriresmî derneklere üye olduklarına dair kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. Muhtemelen bu gibi gayriresmî dernekler dış ticaretle uğraşan tüccarlar tarafından organize edilmişti. Uzak diyarlara yapılan tehlikeli yolculuklar ve iyi bir gelir elde etme ihtiyacı onları birleşip birbirleriyle istişare etmeye ve ticaret yapmaya zorladı. Mirza Haydar, "Andican yöresi tacirlerinin en büyüğü, bütün yolları ve insanları iyi bilen, her konuda güvenilir ve müşavereci olan" (Muhammed Haydar Mirza 2010: 336) Hoca Salih adlı tüccar hakkında bilgi verir.

Büyük İpek Yolu ağlarında iç ve dış ticaretin genişlemesi, el sanatlarının terakki etmesi ve şehirlerin gelişmesi ile beraber olan cereyan Emir Timur ve Timurlular döneminde Fergana şehirlerinin hayatını olumlu etkilemiştir. 14. yüzyılın ortalarında vadinin en büyük şehirleri olan Hocent ve Andican, Emir Timur yönetiminin ilk yıllarında aynı adı taşıyan vilayetlerin idari merkezleriydi. 1376 yılında Hocand valisi Adilşah Jaloyir'in isyanı sonucu meydana gelen idari-bölgesel değişikliklerden sonra Andican şehrinin konumu artmış, buna karşılık Hocent şehrinin siyasi ve ekonomik önemi azalmıştır. O zamanlar Margilan, vadideki en önemli üçüncü şehirdi.

14. yüzyılın sonu - 15. yüzyılın başlarında Ahsi şehri vadideki en büyük şehirlerden biri haline geldi ve prestij açısından ikinci sıraya yükseldi. 15. yüzyılın ortalarında Andican şehrinin Esan Buğahan ordusu tarafından yağmalanması şehrin gelişimini olumsuz etkiledi. Bu aynı zamanda Ahsi şehrinin Ferghana'nın idari merkezi olmasına da yol açmıştır. Ancak çok geçmeden Büyük İpek Yolu'nun önemli duraklarından biri olan Andijan şehri tamamen eski konumuna gelmeyi başardı. 15. yüzyılın ikinci yarısında Ahsi şehri Fergana valilerinin ikametgâhı, Andican ise vadinin idare merkezi idi (Azimconova 1957: 22).

Genel olarak tarihsel kaynaklardan edinilen bilgiler, Fergana kentlerinin gelişim dinamikleri hakkında kesin bir fikir verebilir. Sharafuddin Ali Yezdi, 14. yüzyılın 60'lı yıllarındaki olayları anlatırken sadece Hocent'i, 70'li yıllardaki olayları anlatırken Andican, Ozgent, Hocent'i, 15. yüzyıl başlarındaki olayları anlatırken Andican ve Ahşi şehirlerini zikreder (Hafizu Abru 1380: 19-62, 78-82, 293). Nizamiddin Şami de XIV. yüzyılın 60'lı yıllarındaki olaylarda sadece Hocent'ten, 70'lerdeki olaylarda Andican ve Hocent'ten ve daha sonraki dönemlerde ağırlıklı olarak Andican şehriden söz etmiştir (Nizamiddin Şami: 1996: 28-32, 97-100). İbn Arabşah, Maveraünnehr'in başlıca şehirleri arasında Hocent, Andican ve Margilan şehirlerini listelemiştir (İbn Arabşah 1991: 311). Muiniddin Natanzî ağırlıklı olarak Hocent, Andican ve Özgent kentlerinden bahsetmiştir (Muiniddin Natanzî 2011: 314-324). Daha birçok tarihî kaynaktan Hocent, Andican, Ahşi, Margilan, Oş ve Özgent şehirleri hakkında bilgiler verilmektedir. Ayrıca Isfara, Konibadem, Pop, Koson ve diğer bazı küçük kasabaların isimleri çeşitli siyasi olaylarla bağlantılı olarak listelenmiştir.

Tarihsel kaynaklardan elde edilen verilerin incelenmesi, Büyük İpek Yolu ağlarının 14. yüzyılın ikinci yarısı ve 15. yüzyılda canlanması ve yoğun faaliyetinin Fergana Vadisi ekonomisi üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu kanıtlıyor. Bu dönemde vadiye yetişen bir dizi bahçecilik, hayvancılık ve el sanatları ürünleri bu ticaret yolu üzerinden uluslararası ticari piyasaya sürülmüştür. Ayrıca vadi önemli transit ticaret yollarından biri haline gelmiştir. Bu ekonomik gelişme, vadi şehirlerinin çok yönlü gelişmesine, sayılarının ve prestijinin artmasına yol açmıştır.

Kullanılan Kaynaklar ve Literatür

- Abdurazzak Semarkandı. (2008). *Matlai sa'dayn ve mecmui bahrayn*. (Haz. A. Örinbojev). C. II. Taşkent: Özbekistan.
- AZİMCANOVA, S.K. (1957). *K.istorii Ferganı vtoroy polovine XV v*. Taşkent: İzdatelstvo Akademii nauk Uzbekskey SSR.
- BARTOLD, V. V. (1963). *Oçerk istorii Semireçya // Soçineniya*. C.2. B.1. Moskova: Doğu Litertür Yayınevi.
- Hafizu Abru. (1988). *İzvleçeniye iz «Zubdat at-tavar'h»*. Taşkent: Fan.
- Hafizu Abru. (1988). *İzvleçeniye iz «Geografiya»*. Taşkent: Fan.
- Hafizu-Abru. (1380). *Zübte't-Tevârîh*. (Tashih ve Telifât: Kemal Hacı Seyyid Cevâmî). 4. Cilt. Tahran.
- HOCAYEV, Ablat. (2017). *Büyük İpek Yolu: ilişkiler ve kaderler*. Taşkent: Ulusal Özbekistan Ansiklopedisi Yayınevi.
- İbn Arabşah. (1991). *Al-maqdur fî Taimur'un harika tarihi: Timur tarihinde kader mucizeleri. / Sözüün başı*. (Haz. U. Uvatov). K. I. Taşkent: Emek.
- JALİLOV, S. (1993). *Babür ve Andican*. Taşkent: Özbekistan.
- KERİMOVA, N. (2018). "Oryantal çalışmaları". *Timurlular ile Çin ilişkileri*. Taşkent: Akademnashr.
- KERİMOVA, N. (2018). "Amir Timur ve Timurlular dönemi rönesansı yabancı araştırmalarda". *Timurlu devletin Çin ile ilişkileri (Çin kaynaklarına göre)*. Taşkent: Akademnashr.
- KLAVIHO, R. G. (1990). *Dnevnik puteşestviye v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406)*. Moskova: Nauka.
- MATBOBOYEV, B.H.; MAŞRABOV, Z.Z. (2014). *Andican'ın Tarihi (Eski Çağlardan 20. Yüzyılın Başına Kadar)*. Taşkent: Şark.
- MAVLANOV, Ö. (2008). *Orta Asya'nın eski yolları: oluşum ve gelişme aşamaları*. Taşkent: Akademi.
- Muhammed Haydar Mirza. (2010). *Rashidi Tarihi*. (Çev. Vahab Rahman, Yanglish Egamova; Edt. A. Kayumov). Taşkent: Şark.
- Muiniddin Natanzî. (2011). *Muntehab ut-tavarihi Muini*. (Haz. Ğulam Karimi). Taşkent: Özbekistan.

- Nizamuddin Şami. (1996). *Zafername* (Farsça'dan çeviren Yu. Hakimjonov; Edt. A. Orinboyev; Der. H. Karomatov). Taşkent: Özbekistan
- Ruyı Gonsales de Klaviho (2007). "Emir Timur Avrupa sefirleri gözünde". *Buyuk Emir Timur tarihi (1403-1406)*. (Çev. Uluğbek Jörayev). Taşkent: Ğafur Ğulom.
- Şarafiddin Alı Yazdi. (1997). *Zafername* (Haz. Aşraf Ahmad ve Haydarbek Bobobekov). Taşkent: Şark.
- ASKAROV, A. (Edt.). (1996). *Temur ve Uluğbey devri tarihi*. Taşkent: Komuslar genel yayını.
- YUSUPOVA, D. (2018). "Timurlular döneminde bilim ve kültürün gelişimini incelemenin ve teşvik etmenin evrensel önemi". *Respublika bilimsel-pratik konferans materyalleri*. Taşkent, Timurlular Tarihi Devlet Müzesi. Taşkent: İlim.
- Zahirirdin Muhammed Babur. (1989). *Baburname*. (Yayına hazırlayan P.Şamşiyev). Taşkent: Yulduzça.

Bendeniz ve Marco Polo: İpek Yolu'nda Postmodern Bir Macera ***Myself and Marco Polo: A Postmodern Adventure on The Silk Road***

Hatice YILDIZ*

Öz

Uzakdoğu'nun kıymetli baharat ve ipeklerini Batı'ya taşıyan ve bu sebeple de "İpek Yolu" olarak adlandırılan tarihî rota, bir ticaret ağı oluşturmasının yanı sıra, kültürler arası etkileşimi sağlayan bir köprü vazifesi de görmüştür. Farklı kültür dairelerine mensup milletlerin birbiriyle iletişim kurmasını sağlayan bu ticaret rotası üzerinde, Doğu ve Batı medeniyetleri arasında bilgi ve kültür alışverişi de yapılmıştır. Ayrıca Batılı maceracı seyyahlar, İpek Yolu'nu takip eden kervanlar aracılığıyla yeni dünyaları tanımış ve buralarda gördüklerini bire bin katarak hikâye etmişlerdir. Bu isimlerden biri olan Marco Polo da seyahatnamesini şekillendirirken hayal gücüne sıklıkla başvurmuştur. Çeyrek asır boyunca "egzotik" Doğu'da seyahat eden Polo'nun gezerek gördükleri, bugün araştırmacıların olduğu kadar edebiyatçıların da ilgisini çekmektedir. Marco Polo'nun gezilerini ve yol boyunca gördüklerinin yazıya aktarılma sürecini ele alan bir roman da Paul Griffiths tarafından kaleme alınmış olan *Bendeniz ve Marco Polo*'dur. 1989 yılında yayımlanan roman, türler arasındaki sınırları kaldıran bir anlatı olarak da görülebilir. Marco Polo'nun hapisane arkadaşı ve seyahat anılarının kâatibi Rusticello'yu odağına alan bu postmodern roman, zaman ve mekân hususunda okuru tereddüde düşürürken, birden fazla anlatıcı ve çoğul bakış açısının kullanılmasıyla da onu eğlenceli bir zihin oyununa dâhil eder. Okur, her şeyin hatta hakikatin de bir kurgu olduğu düşüncesiyle satırları takip eder. Bu bakımdan *Bendeniz ve Marco Polo*, okuyucusunu zihinsel bir yolculuğa çağırın, ilgi çekici bir postmodern anlatı olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada, romanda öne çıkan üstkurgu ve metinlerarasılık gibi postmodern unsurlar ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, Marco Polo, Postmodern roman, Üstkurgu, Metinlerarasılık.

Abstract

The historical route, which carries the precious spices and silks of the Far East to the West and is therefore called the "Silk Road", has served as a bridge providing intercultural interaction as well as creating a trade network. On this trade route, which enables nations belonging to different cultural circles to communicate with each other, information and cultural exchanges were made between Eastern and Western civilizations. In addition, Western adventurous travelers got to know new worlds through the caravans that followed the Silk Road and told stories of what they saw there by adding a thousand to one. Marco Polo, one of these names, frequently applied to his imagination while shaping his travel book. Traveling in the "exotic" East for a quarter of a century, what Polo saw while traveling attracts the attention of writers as well as researchers today. Another novel that deals with Marco Polo's travels and the process of transcribing what he saw along the way is *Myself and Marco Polo: A Novel of Changes* by Paul Griffiths. Published in 1989, the novel can also be seen as a narrative that removes the boundaries between genres. Focusing on Rusticello, the prison friend of Marco Polo and the scribe of his travel memoirs, this postmodern narrative makes the reader hesitate about time and space, while involving him in an entertaining mind game with the use of more than one narrator and multiple perspectives. The reader follows the lines with the thought that everything, even the truth, is a fiction. In this respect, *Myself and Marco Polo: A Novel of Changes* can be considered as an interesting postmodern narrative that invites its reader to a mental journey. In this study, postmodern elements such as metafiction and intertextuality, which are prominent in the novel, will be discussed.

Key words: Silk Road, Marco Polo, Postmodern novel, Metafiction, Intertextuality.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Arş. Gör. Dr., hatice.yildiz@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6494-3276

0. Giriş

İpek Yolu, çağlar boyunca Çin'i Akdeniz'e ve Batı'ya bağlayan ana ticaret yolu olarak kullanılmıştır. Adını, üzerinde ticareti en çok yapılan ürün olan ipekten alan bu uzun ve büyük ticaret ağı sayesinde, Doğu'nun kıymetli ipekleri, taşları, porselenleri, kürkleri, kokuları ve baharatları Batı'ya taşınmıştır.

Yol, ticaretin kontrolünü sağlayarak güç ve kazanç elde etmek isteyen devletlerin de mücadele sahası olmuştur. Türkler, Çinliler, Moğollar dönem dönem bu ticaret rotasının hâkimiyetini elde etmiştir. Hâkimiyetleri sırasında da yolu tüccarlar için daha güvenli ve konforlu hâle getirmek amacıyla bazı önlemler almışlardır. Selçuklular, tüccarlara kervan hırsızlığına karşı hazineden ödeme yapılacağı garantisini vermiş, inşa ettikleri kervansaraylar ve gözetleme kuleleriyle yol güvenliğini sağlamışlardır (Bozkurt 2000: 369; Liu 2010: 106). Yine Moğollar, kâr vaat eden her bölgeye cesurca gidip gelen tüccarların kendilerine getireceği her türlü istihbaratı elde etmek istediklerinden, işlek posta yolları kurmuşlar ve devletler arası ilişkilerde tüccarların varlığından faydalanmışlardır (Delibalta 2021: 791-792).

Birbirinden farklı deniz ve kara yolu güzergâhlarında, gemi ve kervanlar aracılığıyla çıkılan uzun ve zorlu İpek Yolu yolculuğu, bütün tehlikelerine rağmen, Avrupalı tüccarları cezbetmeye devam etmiştir. Zira elde edilmesi beklenen kâr, yolculuğun zorluğuyla doğru orantılıdır. İpek Yolu, ilk ve orta çağlarda ticaretin altın çağını yaşamıştır. Bu güzergâhta seyahat eden tüccarlar, anlattıkları zengin Doğu dünyası hikâyeleriyle ülkelerinde merak uyandırır. Zenginlik beklentisi ve macera hevesi, Doğu-Batı dünyaları arasında gerçekleşen alışverişi hem ekonomik hem kültürel açıdan yoğunlaştırır (Frankopan 2018: 204).

13. ve 14. yüzyıllara gelindiğinde Moğolların Asya'daki hakimiyetleri ve orada sağladıkları görece istikrarlı yapı, Avrupalıların, önceleri korkutucu buldukları muhtemel istilacılarını, müstakbel ortakları olarak değerlendirmelerini sağlar. Zira Moğollarla Haçlılar arasında kalan İslam dünyası, her iki tarafın ortak düşmanıdır. "Haçlıların İslam karşısında geri çekildikleri bir dönemde, Moğollar bir tür 'deus ex machina' olarak görülürler" (Yerasimos 2019: 12). Fakat Avrupalıların beklentilerinin ve çabalarının aksine Moğollar Hıristiyanlaşmaz. Her ne kadar Müslümanlar, 13. yüzyıl boyunca Doğu'daki komşularının istilasına maruz kalsa da Moğol bürokrasisinde, Budist topluluklarla birlikte büyük etkinlik kazanırlar. Müslüman dünyanın ötesinde, bütün dinlere görece hoşgörüsüyle bakan Moğol varlığı de böylece, Avrupalıları dinî olmaktan ziyade, ticarî bir alışverişe zorunlu olarak yönlendirir. Moğol hanlarına gönderilen elçilerin ve misyonerlerin ardından tüccarlar da bu uzak ülkenin yolunu tutmaya devam eder (Frankopan 2018: 203).

Bu tüccarlardan biri de babası ve amcasıyla birlikte çeyrek asır sürecek bir yolculuğa çıkıp Moğolların son büyük lideri Kubilay Han'ın huzuruna erişebilen Marco Polo'dur. Venedikli tüccarın hayatı, bugün de bazı karanlık noktalar barındırır (Şakiroğlu 2003: 41). Bununla birlikte Polo, 1271 ile 1295 yılları arasını kapsayan büyük Doğu yolculuğunu anlattığı seyahatnamesiyle siyasi ve edebî tarihin unutulmaz isimleri arasına girmeyi başarır.

1. "Il Milione" Marco Polo ve Hikâye Ettiği Harikalar

1254'te dünyaya gelen Marco Polo, babası ve amcası ilk büyük Doğu seyahatinden döndüğünde, 15 yaşında bir delikanlıdır. Bundan iki yıl sonra, onların çıkacağı ikinci büyük seyahate eşlik edecek olan Marco, meşakkatli bir serüvene atılır. Pololar, uzun süren bir yolculuğun ardından Kubilay Han'ın sarayına varır ve orada güzel bir şekilde ağırlandıkları gibi, takip eden yıllarda Han'ın verdiği birtakım "önemli" görevlerle Asya'nın kuzeyinden güneyine, güneydoğusundan batısına büyük küçük yolculuklar yaparlar. Nihayet ülkelerine döndüklerinde, Marco Polo'nun heybesinde sadece kıymetli mallar ve çok sevdiği miskler değil, büyük bir tecrübe birikimi, unutulmaz anılar ve renkli hikâyeler de vardır (Polo 2019).

Polo'nun çeyrek asırlık Doğu yolculuğunu ve pek çok Avrupalının hayallerini süsleyecek olan Çin macerasını kayda geçirmesi ise biraz zaman alacaktır. Her ne kadar çevresi onun hikâyelerini

kuşkuyla karşılarsa da esir düştüğü Ceneviz hapishanesindeki hücre arkadaşı olan Pisalı Rusticello, anlattıklarını kayda geçirmeyi üstlenir.

Böylece bugün eldeki ilk varyantı *Le Devisement du Monde* olan meşhur seyahatname ortaya çıkar: *Dünyanın Hikâye Edilişi*. İtalyanların, Marco Polo'nun soyuna nispetle ve bir çeşit ironiyle hem zenginliğine hem de abartılı üslubuna ithafen "Il Milione" diye de andığı bu seyahatname, Polo'nun anılarından ibaret değildir. Büyük Han Kubilay ve görkemli saray hayatı, Uzak Doğu ülkelerinin yaşamı, kültürü, onlarla yapılacak ticaretin şekli gibi bilgilere ve kimi renkli efsanelere kaynaklık eder (Vogel 2012: XIII-XIV). Bu bakımdan, kitabın türü de hep tartışılmalıdır. *Il Milione* sadece bir seyahatname değildir; aynı zamanda bir ticaret el kitabı, bir bürokratik rapor, bir misyonerlik kitabı, bir coğrafya kitabı ve hatta bir romans olarak da okunabilir (Gaunt 2013: 29).

Seyahatnameyle ilgili bir diğer önemli tartışma konusu ise, anlatılanların gerçekliğidir. Marco Polo'nun Çin'e kadar gitmediğini, hatta Karadeniz'in ötesine bile geçmediğini ve buralarda dinlediği hikâyeleri ülkesinde anlattığını iddia eden araştırmacılar günümüzde de vardır (Jackson 1998: 82-83). Kitapta Çin Seddi'nin anılmaması, çaydan hiç bahsedilmemesi veya Çin kaynaklarında Polo adına rastlanmaması gibi kanıtlar ileri süren bu araştırmacıların aksine, Polo'nun bahsettiği yerlerin ve rotaların günümüzde de doğrulanabilir olduğunu ve abartılı hikâyelerin dışındaki hemen her bilginin gerçek olarak kabul edilebileceğini söyleyenler de bulunmaktadır (Vogel 2012: 67-88).

Kitabın gölge yazarı olarak ortaya çıkarak eserin büyük kısmında anlatıcı rolünü üstlenen ve aynı zamanda bir romans yazarı olan Rusticello'nun ise Polo'nun anlattıklarını ne kadar değiştirdiği veya süslediği bilinmezliğini korumaktadır. Yine de *Il Milione*, anlattığı hikâyeler ve verdiği bilgilerle yüzyıllar boyunca Avrupalı maceraperestlerin ve tüccarların el kitabı olur.

Marco Polo'ya haklı şöhretini kazandıran *Dünyanın Hikâye Edilişi-Harikalar Kitabı*, matbaanın icadından önce bile pek çok dile çevrilir. Günümüze kadar sayısız baskısı yapılan eser, popüler kültüre ve edebiyat dünyasına da malzeme teşkil eder. Pek çok romana kaynaklık eden seyahatnameyi postmodern bir şekilde ele alan yazarlardan biri de Paul Griffiths olur.

2. Marco Polo'nun İzinde Postmodern Bir Seyahat: *Bendeniz ve Marco Polo*

1989'da yayımlanan ve 1990'da Commonwealth Foundation tarafından "En İyi İlk Kitap" ödülüne layık görülen *Myself and Marco Polo: A Book of Changes*, Pisalı Rusticello'nun hikâyedeki yerini araştıran bir romandır. Bir postmodern romanın hemen bütün özelliklerini taşıyan *Bendeniz ve Marco Polo*, gerçeklik ve kurmaca arasındaki ilişkiyi, anlatıcının hikâye etmedeki rolünü sorgulayan, çoğulcu, girdiği metinlerarası ilişkilerle parçalı ve kopuk görünümü sunan, oyunsu bir eserdir.

Metin, postmodern romanların önde gelen unsurlarından biri olan metafiction (üstkurgu) ile örülmüştür. *Bendeniz ve Marco Polo*, Rusticello'nun seyahatnameyi kaleme almasının öyküsünü anlatan bir kitabın yazılışını anlatır. Eser boyunca değişen anlatıcı ve bakış açıları, takibi zor olsa da okuru, edebî bir eserin üretim sürecine dâhil eder.

Hapishane şartlarında karşılaşılan iki adamın hikâyesine odaklanarak başlayan romanda adı artık efsaneleşen Marco Polo, kendisine hayret ve hayranlıkla bakan Rusticello'nun ne istediğini az çok tahmin etmektedir:

"Bir süre sonra Sinyor Polo, elleri masanın üstünde kısmen birbirine kenetli, başını kaldırıp gözlerime baktı ve sordu: 'Ne anlatayım?'"

Kısa ve öz. Hıristiyan topraklarında geçirdiği son üç yılda, tuhaf şehirler ve sapkın gelenekler, vahşi Türkler ve zevküsafa düşkün Hintliler, hanlar ve huriler, savaşlar ve zanaatlar, dağlarda dalga dalga uzanan duvarlar hakkında masallar uydurması, karşısındakinin duymayı arzu ettiği şeyleri duymayı arzu ettiği sürece gerçek kılması gerektiğine inanmıştı sanki" (Griffiths 1998: 9).

Seyyah, her Avrupalının, Doğu'ya dair zihninde şekillenmiş kalıplara uygun hikâyeler anlatarak, fantezilerle süslü egzotik bir dünya yaratmanın ilgi çekici olduğunu farkındadır. Karşısındakinin de bir roman yazarı olması sebebiyle, Polo, bu hikâyedeki rolünü bilmektedir: “Yeni kahramanınız benim demek, Rusticello” (Griffiths 1998: 11).

Bendeniz ve Marco Polo, seyahatnamenin ve hatta Marco Polo'nun efsaneleşen kişiliğinin bile kurgusal olduğunu ortaya koyan bir romandır. Başlangıçta Rusticello, birinci tekil şahısla anlatmaya başladığı hikâyesinde, tıpkı seyahatnamede belirttiği gibi, Marco Polo'nun ağzından, Çin'e gerçekleştirdiği yolculuğu, satır satır aktarmak niyetindedir. Bununla birlikte kalem yazmaya devam ettikçe, hayal gücü ister istemez devreye girer ve Polo'nun anlattıklarından oldukça farklı bir seyahatname şekillenmeye başlar.

Paul Griffiths'in, seyahatname yazıldığından beri tartışılan bir konuyu romanının merkezine oturtması dikkat çekicidir. Zira, Rusticello, her ne kadar *Dünyanın Hikâye Edilişi*'nde sık sık anlatılanların gerçek olduğunu vurgulayıp okuyuculara güven telkin etmek istese de bir hayalet yazar olarak varlığı daima sorgulanmıştır. Seyahatnamenin orijinal metninin girişinde, ileride bu tartışmaların yaşanacağını öngören Rusticello, yazdıklarının gerçekliğini şu sözlerle savunur:

“Böylece kitabımız size bunları, tıpkı Venedik'in bilge ve soylu yurttaşı, Beyefendi Marco Polo'nun kendi gözleriyle gördüğü için betimlediği gibi açıkça ve doğru sırasıyla anlatacaktır.

Hiç kuşkusuz, burada onun görmemiş olduğu ama inanılmaya ve aktarılmaya layık insanlardan işittiği bazı şeyler de vardır. Bu nedenle, görülen şeyleri görülmüş olarak, işitilen şeyleri işitilmiş olarak sunacağız; öyle ki kitabımız hiç yalansız, samimi ve hakiki olacak ve konularını kimse masal diye suçlayamayacaktır.

Ve kim ki bu kitabı okur ya da okutursa söylenenlere inanmalıdır, çünkü buradaki her şey doğrudur”² (Polo 2000: 43).

Oysa, seyahatnamede yer alan ve çoğul birinci şahısla kurulan kimi cümleler, Rusticello'nun bu kitaba yapabileceği eklemeler konusunda soru işaretleri doğurur. Hatta Rusticello'nun metnin anlamına olduğu kadar, Marco Polo'nun deneyimlerine de ortak olarak, onun kurgusal yol arkadaşlığını üstlendiği de söylenir (Dietmar Rieger'den akt. Gaunt 2013: 57). Romanda da Rusticello, seyahatnamenin “özne”si olarak uzun bir hikâye anlatmaya girişir.

İlerleyen satırlarda, anlatıcılık görevinin, Rusticello'nun yerine geçerek, Marco Polo'nun zihnine nüfuz etmeye çalışan bir yazar-anlatıcıya devredildiği anlaşılır. Başlangıçta Rusticello'nun, seyyahın rol çalarak kurguladığı şehir ziyaretleri, daha sonra bir yazar-anlatıcı tarafından, üstelik yazı zamanıyla vaka zamanı üst üste bindirilerek, kaleme alınmaya başlanır. Marco Polo'nun gözlerinden seyahatin gizli kalmış, anlatılmamış bölümlerini görmeye çabalayan bu anlatıcı, bilerek anakronizme düşer ve alternatif bir yolculuk kurgular. Buna göre Marco'nun hiç bahsetmediği Semerkand, İsfahan gibi şehirlere giden onun bu “ikinci kişiliği”, kimi zaman otobüsle, kimi zaman Land Rover'la seyahat eder, fotoğraflar çeker. Bütün bu yolculuklara rağmen anlatıcı, yine de onun gördüklerini merak etmekten kendini alamaz. Çünkü her deneyim benzersizdir. Marco Polo, seyahatnamesinde kendi şahsi tecrübesini oldukça geri planda tutarak, özellikle ticari ve coğrafi bilgiler aktarmak istemiş gibidir. Anlatıcı ise daha fazlasının, onun duygularının peşindedir. Bu sebeple içten içe büyük seyyahı kıskanır:

“Kıskandığım, onun şahsı değil, sureti, hatırası. Belleğimin yarattığı mahluk ruhumu bürüdü. Bana ait olanı tanınmaz, keyif vermez, sevilmez kıldı. Şu ana kadar yaptıklarını ilelebet yapabilir: Kinsai'nin ada-mabetleri ile durgun sulara bakan sarayları arasında mekik dokuyabilir, refakatçisinin kerametlere ışık tutan incelikli açıklamalarını dinleyebilir, ülkesinden sonra aklına da hâkim olamadığını hissetmeye başlamış bir hükümdarın maiyetinde yer alabilir, Beihai parkında dolaşabilir, bir cariye'nin kollarında kendinden geçebilir. Benim derdim, hatırladıklarımın özgürlüğüne ortak olmak, onun gibi bir bellek

² Vurgular bize aittir.

kahramanı haline gelmek. Belki elinizdeki kitabı yazmamın nedeni de bu, başka zihinlere girme, oralarda gezip tozma arzusu” (Griffiths 1998: 116).

Anlatıcının, seyyahın ikinci kişiliği olarak anlattığı yol hikâyeleri, neticede bir kurgudur; tıpkı seyahatnamenin de bir kurgu oluşu gibi. Romanın postmodern özelliklerinden biri de herhangi bir gerçekliğin olmadığını vurgulamasıdır. Parçalı bir yapı arz eden eserde, anlatılan kimi hikâyelerle hakikatin tam olarak asla kavranamayacağı dile getirilir. Marco Polo, okurlara gerçekleri yansıtmaya hevesindeyken, Rusticello onu sürekli uyarır: “Okuyucuların hakikat peşinde koştuklarını mı sanıyorsunuz? Makullük arar onlar” (Griffiths 1998: 18). Çünkü Rusticello, bir eserin yazıldıktan sonra, kendisine ait bir yaşamı olacağını farkındadır. Seyyahla aralarındaki küçük diyalog hakikatin mümkün olmadığına işaret ederken hem yazarın hem okuyucunun anlatılan hikâye karşısındaki konumunu ortaya koyar:

“Bırakın şu hakikat meselesini.”

Bezginliğimi gizleyemiyordum. ‘Bir Yahudiye valisinin sözünü aktarayım size: ‘Mürekkebin hakikati dile getireceğini zannetmek budalalıktır.’

...

‘Bir yanlışlık olmasın: Kitabın hilekarlığında kasıt yoktur. Şu metin sadece sizi kandırmıyor, beni de kandırıyor, okuyucuyu da kandıracak. Onun yalanlarının eli kolu bağlı kurbanı herkes.’

‘Hiçbir şey yapılamaz mı?’

‘Hayır. Artık imkansız. Kontrol edilemeyen bir süreç yaşanıyor. Şöyle düşünün: Bu kitap zaten vardı ve biz şimdi onu keşfediyoruz, bilmediğimiz bir yolda gider gibi.’ ‘Yazar kim peki?’

‘Biziz. Bütün kaşifler yazar ve mucittir. (Sizin adınıza da konuştum sayılır)’ (Griffiths 1998: 29-30).

Rusticello’yu vesile ederek Polo’nun zihninde yeni bir yolculuğa çıkan anlatıcı, böyle parantez içi konuşmalarla okura da seslenir ve onu hem kendi deneyiminin hem de üst üste binmiş metin katmanlarının bir parçası yapar. Okur, bu anlatı katmanlarında yürümekle görevlidir.

Bendeniz ve Marco Polo, “Her metin bir alıntılar mozaïği gibi oluşur, her metin kendi içinde başka bir metnin eritilmesi ve dönüşümüdür”³ (Kristeva’dan akt. Aktulum 2000: 41-44) ifadesi gereğince, Marco Polo’nun seyahatnamesiyle olduğu kadar, diğer seyahatnamelerle de metinlerarası bir ilişki kurar. Bu, kurmacanın gerçekliği alaşağı ettiği postmodern anlatılara uygun olarak zaman ve mekân kaydını aşan, neden-sonuç ilişkisiyle kurgulanan klasik romanın tamamen dışında bir metin oluşturan romancının parodi veya pastiş gibi tekniklerle yarattığı bir dönüşümdür (Işıksalan 2007: 427). Bu dönüşüm, roman metni boyunca bilerek bırakılan anlam boşlukları aracılığıyla gerçekleşir⁴. Taklide dayalı bu yöntemi benimseyen yazar, belirli bir anlam

³ “... any text is constructed as a mosaic of quotations; any text is the absorption and transformation of another.” (Kristeva 1980: 66).

⁴ Romanda yazar-anlatıcının gördüğü rüyanın anlatıldığı XLI. Bölüm bu bakımdan dikkat çekicidir (Griffiths 1998: 110-112). Rüyasında dünyayı uçsuz bucaksız bir düzlük olarak gören anlatıcı, bunun üzerinde açılmış deliklerden kutular sarkıtın ihtiyarlara rastlar:

“Konserve kutularında kağıt parçalarına yazılmış mesajlar var. Adamlar önlerindeki delikte bir mesaj bulup yakalamayı başaracak olurlarsa (onlar bunu başarı sayarlar mı?) ipi makaraya dolayıp (pek akla yakın değil) kancayı boşaltıyor, kağıdı okumadan kutularına atıyor ve malum pozlarına dönüyorlar. Şüphesiz, mevcut teori, bizimkinin altında, bizimkiyle aynı özellikleri taşıyan en az bir yüzeyin daha yer almasını gerektiriyor. Nitekim, elli kadem kadar derinde, oyukları ve balıkçılarıyla başka bir gri düzlük seçiyor gözlerim. Ötesi meçhul” (Griffiths 1998: 111).

Aşağıdaki düzlükte bulunanlardan kimisi deliklerden sarkıtılan kutulara erişebilirken kimisi mesajını iletmez. Farklı zaman dilimlerine ve farklı mekânlara ait bu insanların arasındaki iletişim, roman söz konusu olduğunda postmodernizmin metinlerarasılık teorisinin bir temsili gibi de okunabilir.

dünyası yaratmak yerine, daha önce kaleme alınmış metinleri kendi oyununa ilâştırir. Bununla birlikte okuyucuya oyunun varlığını unutturmaz ve asla kendini kurguya kaptırmasına izin vermez. Bu durum, bölümler arasına yerleştirilen sarı ilan sayfaları, restoran değerlendirmeleri gibi farklı metinlerle sağlandığı gibi, zindan içinde arkadaşına seyahatini dikte ettiren Marco Polo'ya televizyon seyrettirerek veya onu telefonda konuşurmak suretiyle de başarılıdır. Pastiş, montaj ve taklit aracılığıyla postmodern bir roman kurgulayan yazar, okuru, zaman ve mekân bakımından tamamen belirsiz bir metnin içinde bırakır. Bunun için de daimî bir dikkatle satırları okumaya devam eder.

Bendeniz ve Marco Polo söz konusu boşlukların ve suskunlukların fazlasıyla yer aldığı bir anlatıdır. Polo'nun seyahatnamesine olduğu kadar, Rubrouck ve İbn-i Battuta gibi dönemin başka seyyahlarına da atıflar yapılan romanda, bir ara, kalemi yazarın elinden alıp kendi kaderine yön vermeye çalışan Marco Polo devreye girer. O da modern dönem yazarlarından birine, Calvino'ya atıfta bulunur: "Galiba, Görünmez Kentler'den ve Kesişen Yazgılar Şatosu'ndan -bütün seyahatlerimin hayali olduğu, anlattığım şehirlerin hepsinin özelliklerine Venedik sınırları içinde rastlanabileceği iddiasından- fazla etkilendim" (Griffiths 1998: 99).

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere, Polo'nun seyahati hakkında yüzyıllardır dile getirilen şüphe, onun kendi zihnini de esir almış gibidir. Sanki Rusticello değil de kendisi bir hayalettir:

"Belki beni seyahate götürmediler, yani Venedik'ten dışarıya adımımı atmadım. Belki bu meşhur sefer hiç gerçekleşmedi. Belki ilki de gerçekleşmemişti... Belki Kıbrıs'ın, Akka'nın, Ayas'ın mütereddit doğululuğuyla yetinip huri peşinde koştuk onca zaman. Derken sıkıldık yahut paralarımız suyunu çekti yahut bir rezalet çıktı, döndük... Belki içerilere doğru, İran'a veya Türkistan'a veya Sinkiang'a kadar ilerledik. Belki kaydedilenden de uzağa, Pasifik üzerinden Japonya'ya, Fiji'ye, California'ya ulaştık... Ya da benim ismimi bile o [Rusticello] uydurmuşur belki" (Griffiths 1998: 122).

Şüphe ve belirsizlik, roman boyunca okurun yanı başında durur. İkinci kişilik olarak ortaya çıkan anlatıcının bile, bahsettiği yerleri görmemiş olma ihtimali yüksektir. Belki o da Birmingham'da gezinirken Kaşgar veya Semerkant'a gittiğini düşlemektedir. O zaman okur, bu zihin yolculuğundan ne beklemelidir? Buna göre bir hikâyeyi, hayâl ürünü veya gerçek olması değil, anlatılması, anlatılabilir olması değerli kılar. İyi bir hikâye anlatmak veya iyi bir hikâyenin peşinden koşmak, büyüü bozulan dünyayı güzelleştirebilir.

Sonuç

Bir zamanlar dünya ticaretinin kalbinin attığı İpek Yolu, birbirinden farklı kültürleri, toplumları kaynaştıran bir ticaret ağı olarak, yüzyıllar boyunca önem arz etmiştir. Ülkeler arası alışverişte, taşınan eşyanın yanında paylaşılan deneyimler de bu ticaret yolunun en önemli getirilerinden biri olur. Marco Polo ve İbn-i Battuta gibi seyyahlar, zorlu şartlarda gerçekleştirdikleri yolculuklarla gayri resmî bir dünya tarihinin oluşmasını sağlarlar. Onların eserleri, yüzyılları aşarak günümüz kültürünü dahi etkisi altında tutar.

Bendeniz ve Marco Polo da bu etkinin bir göstergesi olarak okuyucusunu zihinsel bir yolculuğa davet eder. Griffiths, kurgu içinde kurgu oluşturarak, postmodern romanın üstkurgu yöntemini başarılı bir şekilde uygular. Eser, *Harikalar Kitabı* olarak da bilinen Polo seyahatnamesini, alternatif bir kurgu dünyasına taşır. Yazar, geçmiş seyahatnameler ve romanlarla kurduğu ilişki sayesinde, okuru anlatı ormanında bir gezintiye çıkarır. Kurgusal dünyanın labirentlerinde, çöllerinde ve şehirlerinde dolaştırılan okur, gerçek-kurgu, taklit-asıl ilişkilerini bir romanın sınırları ve imkânları içerisinde çözmeye çalışır.

Griffiths'in romanı, tarihe mal olmuş Seyyah Marco Polo'yu ve seyahatnamesini, yüzyıllar içinde haklarında oluşmuş dedikodular, efsaneler ve inanışlar çerçevesinde bir yeniden görme ve okuma denemesidir. Romanın sonunda orijinal seyahatnameyi tekrar okumaya başlayan anlatıcı, bu eserin, okuruna her seferinde yeni dünyaların kapısını aralayacak, tükenmez bir kaynak olduğunu da vurgulamış olur.

Kaynakça

- AKTULUM, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki.
- BOZKURT, N. (2000). “İpek Yolu”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 369-373.
- DELİBALTA, Y. (2021). “Moğollarda İstihbarat Faaliyetleri”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 25: 788-800.
- FRANKOPAN, P. (2018). *İpek Yolu: Alternatif Dünya Tarihi* (Çev. Mengü Ülmen). İstanbul: Pegasus.
- GAUNT, S. (2013). *Marco Polo's Le Devisement du Monde: Narrative Voice, Language and Diversity* (Gallica V. 31). Cambridge: Boydell & Brewer.
- GRİFFİTHS, P. (1998). *Bendeniz ve Marco Polo* (Çev. Güzin Özkan). İstanbul: Ayrıntı.
- İŞIKSALAN, N. (2007). “Postmodern Öğreti ve Postmodern Roman Çözümlemesi/Yöntem İçerik ve Bilgisi”. *Anadolu Üniveristesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2): 419-466.
- JACKSON, P. (1998). “Marco Polo and His ‘Travels’”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 61(1): 82–101. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/3107293>.
- KRİSTEVA, J. (1980). *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. (Ed. LEON S. Roudiez, Transl. Thomas Gora, Alice Jardine and Leon S. Roudiez). New York: Columbia University.
- LİU, X. (2010). *The Silk Road in World History*. New York: Oxford University.
- POLO, M. (2019). *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı* (Çev. Işık Ergüden- Z. Zühre İlkelen). İstanbul: Ötüken.
- ŞAKİROĞLU, M. H. (2003). “Marco Polo”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 41-43.
- YERASİMOS, S. (2019). “Giriş”. *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı* (Çev. Işık Ergüden- Z. Zühre İlkelen). İstanbul: Ötüken, 11-33.

Binbir Gece Masalları'nın Yolu Klasik Şiirden Geçer Mi?

Is The Thousand and One Nigts Cross Path With Classical Poetry?

Hanım YILMAZ¹

Öz

İpek Yolu, coğrafyalar arası etkileşimde ticari faaliyetlerin yanında kültür taşıyıcılığı işlevine de sahip olmuştur. İpek Yolu söz konusu olduğunda elbette *Binbir Gece Masalları* da akıllara gelir. Bu anlatılar, İpek Yolu'nun sağladığı kültürel etkileşim sayesinde dünyaya mal olmuştur. Anlatıların ortaya çıktığı dönemde ve sonrasında, ulaştığı toplumlardaki etkisi mutlakdır. Türkçenin yanında pek çok dile çevrilmiş olan bu anlatıların edebiyatla birlikte diğer sanat dallarını da etkilediği biliniyor. Bugün de pek çok sanatçıya ilham veren *Masallar*'ın dolaşım hattında Osmanlı coğrafyası da yer almıştır. Bu durum, *Binbir Gece Masalları*'nın Batı'ya ulaşmasında aracı olmanın yanı sıra bu coğrafyanın ürünü olan klasik Türk edebiyatını da etkilemiştir. *Binbir Gece Masalları* geçmişte ve günümüzde pek çok sanatçıya olduğu gibi klasik dönemdeki sanatçılara da ilham kaynağı olmuştur. Bazı sanatçılar bu anlatıları Türkçeye çevirirken, bazı sanatçılar eserlerindeki kurguda kısmi olarak faydalanmışlardır. Çeviri sürecinde metinlere eklenen Türkçe gazeller, klasik Türk şiiri ile *Masallar*'ın arasında bir etkileşim olduğunu akla getirmiştir. Bu durum klasik şiirin hayal dünyasının da bu anlatılardan etkilenmiş olabileceğini düşündürmüştür. Buradan hareketle bu çalışmada, *Binbir Gece Masalları*'nın klasik Türk şiirindeki izleri araştırılmıştır. Anlatıların hacminden dolayı öncelikle çerçeve hikâyeye odaklanılarak 94 divan, 5 mecmua ve 32 mesnevi taranmıştır. Tespit edilen beyitler bu çerçeve anlatımın ekseninde değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda, *Binbir Gece Masalları*'nın ana çerçevesindeki kahramanlara ve bu çerçevedeki kesitlere dair göndermelerle karşılaşılmıştır. Bununla ilgili olarak masal anlatıcısı olan *Şehrâzâd*'in adına doğrudan rastlanmazken çağrışım niteliği taşıyan ifadelerle okuyucunun onu sezmesine fırsat verilmiştir. *Şehriyâr* kelimesinin ise, özel ad olarak hem anlatıdaki karaktere hem de bu kelimenin sözlük anlamı olan "hükümdar" a işaret ederek tevriyeli biçimde kullanıldığı görülmüştür. Beyitleri şekillendiren "dâstân-gûy-ı huzûr-ı şehriyâr olmak", "efsânededen bâb açmak", "hâb bağlamak", "destân ile kıssa-perdâz olmak", "sözünden nüvaht etmek", "kamu cihanda hûb dâstân rûşen olmak", "şehriyâra cân vermek", "şehriyâr-ı hüsne âşinâ olmaya gevher-i bahr-i hüner gerekmek", "bin güftü ü güy-ı fitneyi bir hoş füsûn ile faslû'l-hitâb etmek", "fesâne ile murâdına ermek" ifadelerinin de ana çerçeveye yapılan göndermeleri desteklediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divan, Mesnevi, Beyit, Klasik Türk Edebiyatı, Masal, Binbir Gece Masalları.

Abstract

Silk Road has had the role of culture bearer as well as commercial activities in inter-geographic interaction. When talking about the Silk Road, of course, *Thousand and One Nigts* are also remembered. These narratives have become world-renowned thanks to the cultural interaction provided by the Silk Road. During and after the come out of these narratives, the impact on the societies they reached is absolute. It is known that these narratives, which have been translated into many languages besides Turkish, have influenced other branches of art as well as literature. The Ottoman geography also was around in the circulation line of *The Thousand and One Nights*, which still inspires many artists today. This situation, in addition to being an intermediary for *The Thousand and One Nights* to reach the West, also affected the classical Turkish literature, which is the work of this geography. *The Thousand and One Nights* have been provided the inspiration for many artists in the past and present, as well as artists in the classical period. While some artists translated these narratives into Turkish, some artists have partially referred from fiction in their works. Turkish lyrics

¹ Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

added to the texts during the translation process evoked an interaction between classical Turkish poetry and *The Thousand and One Nights*. This situation lead to think that the imagination of classical poetry may have been influenced by these narratives. From this point of view, in this study, the traces of *The Thousand and One Nights* in classical Turkish poetry were investigated. Due to the volume of the narratives, only the traces of the frame story were focused on in the first stage. In this process, 94 divans, 5 mecmuas and 32 masnavis were looked over. The couplets identified were evaluated in the axis of the frame narrative. As a result, references to the heroes in the main frame of *The Thousand and One Nights* and the process in this frame were discovered. In this regard, while the name of Şehrazâd, who is a storyteller, is not directly discovered, the reader is provided the opportunity to perceive him with evocative expressions. It has been deduced that the word “*şehriyâr*” is used in double-entendre, pointing to both as a personal name of the character in the narrative and the lexical meaning of this word, “ruler”. It has been concluded that the expressions such as “*dâstân-gûy-ı huzûr-ı şehriyâr olmak*”, “*efsânenen bâb açmak*”, “*hâb bağlamak*”, “*destân ile kıssa-perdâz olmak*”, “*sözünden nüvaht etmek*”, “*kamu cihanda hûb dâstân rûşen olmak*”, “*şehriyâra cân vermek*”, “*şehriyâr-ı hüsne âşinâ olmaya gevher-i bahr-i hüner gerekmek*”, “*bin güft ü güy-ı fitneyi bir hoş füsûn ile faslû'l-hitâb etmek*”, “*fesâne ile murâdına ermek*” which stylizing the related couplets, also verify the references to the main frame of the narrative.

Key Words: Divan, Masnavi, Couplet, Classical Turkish Literature, Tale, The Thousand and One Nights.

0. Giriş

Binbir Gece Masalları, çeşitli anlatıları bir araya toplayan, eski Hint edebiyatında farklı örneklerine rastlanılan çerçeve hikâye tekniğinde bir Arapça külliyyattır (Tülücü 2004: 1). Bu anlatıların kökeni ile ilgili tartışmalara bakıldığında, A. W. Schlegel onların Hint kökenli olduğunu düşünür. Silvestre de Sacy anlatılardaki Hint ve İran unsurlarını reddederek Arap kökenli olduğunu söyler. Hammer Purgstall, anlatıların kaynağının *Hezâr-efsâne* adlı Farsça kitap olduğu görüşündedir. A. Müller, bu tartışmalardan hareketle anlatıların kaynağını Bağdat ve Mısır olmak üzere iki gruba ayırır. J. Oestrop da yine tüm bu görüşleri dikkate alarak, *Masallar*'ın kaynağını, *Hezâr-efsâne*, Mısır ve Bağdat olmak üzere üç grupta değerlendirir. Bu düşüncesiyle birlikte J. Oestrop, *Masallar*'ın ilk kaynağının *Hezâr-efsâne* olduğunu ve buradaki masalların da büyük kısmının Hint kökenli olduğunu ifade eder. D. B. Macdonalds, *Binbir Gece Masalları*'nın Arap ve İran kökenli olduğunu söylemekle birlikte çerçeve hikâyenin kökenini Doğu Hindistan'a bağlar (J. Oestrop; D. B. Macdonalds 1943: 616-622; D. B. Macdonalds 1924: 355). Bunların yanında Gönül Alpay Tekin de çerçeve hikâye tekniğinin Yakın Doğu'da görülmediğini söyleyebilmek için henüz mevcut bir kanıt olmadığını ifade eder. Bununla birlikte bu anlatıların Yakın Doğu kökenli olabileceğini düşünür (2020: 56).

Çeşitli yazma nüshaları bulunan *Masallar*'ın Avrupa'da ilk çevirisi 18. yüzyılda Antoine Galland tarafından Fransızca olarak yapılmıştır (*Milet et Une Nuits*). 18. yüzyılda çevirmeni bilinmeyen bir İngilizce çeviri (*The Arabian Nigts Entertainments*) mevcuttur. 19. yüzyılda Edward Willliam Lane, John Payne, Richard Burton İngilizceye çevirmişlerdir (*The Thousand and One Nights, The Book of Thousand and One Nights*). 20. yüzyılda ise Enno Littmann tarafından Almancaya çevrilmiştir (*Die Schönsten Geschichten aus 1001 Nacht*) (Ulutürk 1992: 181; Kalpaklı 2010: 10).

14 ve 15. yüzyıllarda Anadolu'daki çeviri ve adaptasyon sürecinden eğlence edebiyatının diğer ürünleriyle birlikte *Binbir Gece Masalları* da etkilenmiştir. Türkçe çeviriler, diğer anlatılarda olduğu gibi *Masallar*'ın yayılmasında aktif rol oynamış; pek çok hikâye Türkçeden diğer dillere aktarılmıştır. Latîfî, *Masallar*'ın Hevesî mahlaslı bir şair tarafından tercüme edildiğini haber vermektedir. İlgili nüshalardan hareketle kimin tercüme ettiği bilinmeyen bir tercümenin 15. yüzyıla ait olabileceği düşünülmekte; diğer tercümenin ise 17. yüzyılda IV. Murad'ın isteği üzerine, Beyânî mahlaslı Musallî b. Mehemmed adlı bir şair tarafından yapıldığı bilinmektedir. Bir tercüme de 19. yüzyılda Ahmed Nazif tarafından yapılmıştır (Tezcan 2010: 36; Canım 2000: 575; Tekin 1993: 254; Levend 1988: 199). Günay Kut, Türkiye'deki yazma koleksiyonlar

tarandıkça yeni nüshalarla ve farklı tercümelemlerle karşılaşmanın mümkün olabileceğini ifade eder (1997: 364).

Çeşitli dillere çevrilen *Binbir Gece Masalları* edebiyatla birlikte diğer sanat dallarını da etkilemiştir. Tarihte ve günümüzde pek çok sanatçıya ilham verdiği bilinen bu anlatıların dolaşım hattında Osmanlı coğrafyası da yer almıştır. Bu durum, *Binbir Gece Masalları*'nın Batı'ya ulaşmasında aracı olmanın yanında klasik Türk edebiyatının malzemesinin bir parçası olmasına da zemin hazırlamıştır. Kökenlerinin daha geriye gittiği takip edilebilmekle birlikte, *Tûtînâme*, *Kırk Vezir Hikâyesi* gibi diğer hikâye külliyatlarının yanında *Seyfelmülûk ve Bediülcemâl*, *Camasbnâme* gibi mesnevilerdeki kurguların yorumlarına *Binbir Gece Masalları* 'nda da rastlanır (Tekin 2020: 22-57; Erkan 1993: 43-45). Türkçeye ilk çevirilerinin yapıldığı dönemde, *Masallar*'a eklenen gazeller (Tekin 1993) de klasik Türk şiiri ile *Masallar*'ın arasında bir etkileşim olduğunu göstermiştir. Bir tür *metinlerarası kolaj* ² (Aktulum 2000: 223) olarak nitelenebilecek bu gazel alıntılarını klasik şiirin hayal dünyasının da *Binbir Gece Masalları*'ndan izler taşıyabileceğini düşündürmüştür.

Buradan yola çıkarak bu çalışmada, *Masallar*'ın klasik Türk şiirindeki izleri çerçeve anlatı odağında araştırılacak; tespit edilen beyitler *Binbir Gece Masalları*'nın doğduğu bu anlatının ekseninde değerlendirilecektir. Bu değerlendirme aşamasında, *Binbir Gece Masalları*'nın ana çerçevesindeki kahramanlara ve olaylara dair göndermeler incelenecektir. Bu göndermelerin anlaşılabilmesi için öncesinde *Masallar*'ın ana katmanını oluşturan çerçeve anlatıdan bahsedilecektir.

İncelenecek beyitlerdeki hayal unsurlarının kaynağı olan bu anlatı kısaca şöyledir:

Hint ve Çin diyarlarının hükümdarı Şehriyâr eşinin ihaneti üzerine kadınların sadakatine olan inancını yitirir ve karısını öldürtür. O günden sonra ülkede her gün bir genç kızla evlenerek ertesi gün boynunu vurdurur. Vezirin büyük kızı Şehrâzâd, babasını da ikna edip canı pahasına ülkedeki kadınları bu durumdan kurtaracak bir plan hazırlayarak padişahla evlenmeyi kabul eder. Evlendiği gece Şehrâzâd'ın kız kardeşi, Şehrâzâd'dan bir masal anlatmasını ister. Şehrâzâd, sabaha kadar devam eden masalı sabah en heyecanlı yerinde keser. Padişah da masalın sonunu öğrenebilmek için idamı erteler. Şehrâzâd, padişahı böylece bin bir gece oyalar. Sonunda hikâyelerin öğretici ve ibret verici yönleriyle birlikte Şehrâzâd'ın zekâsı ve becerikliliği karşısında duyduğu hayranlığın da etkisiyle padişah onu öldürmekten vazgeçer (Onaran 1993: 5).

Örnek beyitler de bu ana çerçeveyi oluşturan anlatıdan çeşitli bağlamlarda izler taşımaktadır. Beyitlerin diliçi çevrileri yapıldıktan sonra hikâyenin beyitlere yansıdığı kesitler açıklanacaktır.

Laziklizade Feyzullah Nâfiz

Dâstân-gûy-ı huzûr-ı şehriyâr olmak ne güç
Ser-güzeştin söylemek efsâne-i şekvâ imiş (Demir 2017: 351)

dâstân-gûy-ı huzûr-ı şehriyâr ol-: Hükümdarın/Şehriyâr'ın huzurunda masal/hikâye anlatmak.

[Hükümdarın/Şehriyâr'ın huzurunda hikâye anlatmak ne kadar zor; başından geçenleri ifade etmek şikâyet adlı asılsız bir anlatıymış.]

Beyitte geçen hükümdar anlamındaki “*şehriyâr*” kelimesi klasik Türk şiirindeki sevgiliyi ifade etmektedir. Bununla birlikte *Binbir Gece Masalları*'nın ana çerçevesindeki hükümdarın da adıdır. Bu noktada “*dâstân-gûy-ı huzûr-ı şehriyâr olmak*” ifadesi de Şehriyâr'ın yanında bu masalları anlatan Şehrâzâd'a işaret etmektedir. Ayrıca “*ne güç*” ifadesiyle vurgulanan, hükümdarın huzurunda hikâye anlatabilmenin zorluğunu da herkese kısmet olmayan yalnızca Şehrâzâd'ın hüner ve bilgeliği sonucunda elde ettiği bir ayrıcalık olarak düşünmek mümkündür. Yine aynı ifadeden yola çıkarak Şehriyâr'ı idam fikrinden uzaklaştırabilecek kadar ilgi çekici masallar

² Metinlerarası kolaj, sözsel olsun olmasın, başka metinlerden parçalarla birlikte metin dışı her türlü öteki unsura gönderme işlemi olarak değerlendirilebilir (Aktulum 2000: 223-224).

anlatabilmenin, o masalları sabaha kadar devam ettirebilmenin ve masalların en heyecanlı yerini idam vakti olan sabaha denk getirebilmenin kabiliyet gerektirdiği şekilde bir yorum yapılabilir.

Azmizade Hâletî

Elâ ey şehri-yâr-ı dâniş-endûz
Kılan mihnet şebini çün rûz-ı firûz (Kaya 2017: 77)

[Ey sıkıntı gecesini kutlu güne dönüştüren bilge hükümdar]

mihnet şebini rûz-ı firûz kıl-: Sıkıntı gecesini kutlu güne çevirmek; sabahında olumsuzlukların yaşanacağı beklenildiğinden dolayı endişeyle geçen gecenin, bu beklentinin aksine olumlu gelişmelerin gerçekleştiği bir günle son bulması.

Beyitteki ifadeler dönemin hükümdarını övmenin yanında Şehrâzâd ile Şehriyâr'ın hikâyesine de göndermeler içerir. Burada yer alan “*mihnet şebini rûz-ı firûz kılmak*” ifadesi Şehrâzâd'ın sabahı ölüm olacak sıkıntılı bir gecede anlattığı masalları, şafak sökmeye yakın en heyecanlı noktada kesmesiyle anlatacaklarının devamını merak eden Şehriyâr tarafından ölümünün ertelenmesinin; bin bir gecenin sonunda da hükümdar Şehriyâr'ın kadınlara dair öfkesinin dinerek Şehrâzâd'ın sadakatine ikna olmasıyla bu hükmü ortadan kaldırmasının izleri olarak okunabilir.

Lamî' Çelebi

Şu denlü açdı ol efsâneden bâb
Ki çeşm-i şehri-yârı bağladı hâb (Öztürk 2020: 120)

efsâneden bâb aç-: Masal/hikâye anlatmaya başlamak.

çeşmini hâb bağla-: 1. Uykusu gelmek. 2. Gaflete düşmek.

[O, bu şekilde hikâyeyi anlatmaya başladı(ğ)ı esnada) Şehriyâr'ın/hükümdarın gözünü uyku bürüdü.]

İlk olarak beyitte, masal dinlerken uykunun gelmesine dair bir imge göze çarpar. Beyitte geçen “*efsâneden bâb açmak*” ve “*çeşm-i şehriyârı hâb bağlamak*” ifadeleri de yine ana çerçeveyi anımsatmaktadır. Bu ifadeler *Masallar*'ın çerçeve anlatisiminin izlerini belirgin bir şekilde ortaya koyar. Bununla birlikte “öyle bir, olağanüstü” anlamlarına gelebilecek “*şu denlü*” ifadesiyle, Şehrâzâd'ın masal anlatma biçimi nitelenmektedir. Masal anlatma sürecinde Şehriyâr, masallara duyduğu ilgi ve merakından dolayı Şehrâzâd'ın idamını ertelemiştir. Bu durum, Şehrâzâd'ın gözünü uyku bürümek/gaflete düşmek anlamındaki “*çeşm-i şehriyârı hâb bağlamak*” ifadesinde sezilmektedir. Bu ifade ile hem sabaha kadar devam eden masalların uykuyu getirdiği hem de onların büyüleyici/etkileyici anlatım özelliğine sahip olduğu düşünülebilir.

Ahmedî

Nüvaht itse beni şehri-yâr sözünden
Kamu cihânda ola hûb dâsitân rûşen (Akdoğan 2021: 173)

[Hükümdar/Şehriyâr bana (hünerle söylediğim) sözünden dolayı şefkat gösterse; (böylece bu) güzel anlatı tüm dünyaya bilinse.]

sözünden nüvaht it-: İfadelerinden/anlatma becerisinden dolayı sevgi göstermek/sevmek.

dâsitân rûşen ol-: Hikâye/masal başkaları tarafından bilinir hâle gelmek.

Ahmedî'nin bu beyti, şairin şiirinden dolayı dönemin padişahından beklentisini ifade eden bir kaside beytidir. Bununla birlikte *Binbir Gece Masalları*'nın ana çerçevesinin odağında yapılan başka bir okumada şunlar söylenebilir: Beyti kurarken kullanılan ifadelerden “*sözünden nüvaht etmek*” Şehrâzâd'ın söz söylemedeki ustalığı sonucunda anlattığı masalları dinlemek için Şehriyâr'ın onun idamını erteleyip bin bir gecenin sonunda Şehrâzâd'ı öldürme fikrinden vazgeçerek kadınlara olan öfkesinin yerini Şehrâzâd'a olan sevgisinin almasına işaret etmektedir. “*Kamu cihânda hûb dâstân rûşen olmak*” ifadesi de tüm dünyaya mal olan *Binbir Gece*

Masalları'nın ve hükümdar Şehriyâr ile Şehrâzâd'ın mutlu sonla biten hikâyesinin bir ifadesi olarak düşünülebilir.

Çankırlı İbrahim Hürrem

Gelsün alsun cânımı virdim sana ey şehr-i yâr
Hurrem-i bî-çâreden yolına kurbân isteyen (Çolak 2022: 631)

[Ey hükümdar (sevgili)/Şehriyâr, sana canımı verdim; çaresiz Hürrem'den senin için kurban isteyen gelip (canımı) alsın.]

Beyitteki “Şehriyâra can vermek” klasik şiir kalıplarından olan sevgilinin uğruna ölmeyi ifade etmekle birlikte anlatıdaki, Şehriyâr'ın her gün bir genç kız ile evlenip geceyi birlikte geçirdikten sonra sabahında öldürttüğü kısmı anımsatmaktadır. Aynı şekilde “*Hurrem-i bî-çâreden yoluna kurban istemek*” ifadesi de eşinin kendisine ihanetinden dolayı ülkedeki diğer masum genç kadınların da Şehriyâr'ın bu konudaki öfkesine kurban gitmesini anımsatmaktadır. Bu noktada “*Hurrem*” kelimesinin şairin mahlası olmanın yanında diğer anlamlarıyla da birden çok yoruma açık bir kullanımı olduğu söylenebilir. “Temiz” anlamı düşünüldüğünde yukarıda ifade edildiği gibi masum genç kadınlara işaret etmektedir. “Genç, taze” anlamıyla yine hükümdarın her gün evlenip sabahında öldürttüğü bu genç kadınları nitelemektedir. “Canlı” anlamıyla “*can vermek, yoluna kurban istemek*” gibi ölüm ifadeleriyle birlikte beyitte tezadı sağlayan bir atmosfer oluşturur. Son olarak “talihli, şanslı” anlamıyla Şehrâzâd'ın, hükümdar Şehriyâr'ın sevgisini ve güvenini kazanarak ölümden kurtuluşunun çağrışımı olarak okunabilir. Bir bütün olarak bakıldığında ise beyit, ölümü göze alarak Şehriyâr ile evlenmek için gönüllü olan Şehrâzâd'ın cesaretini adeta onun diliyle ifade etmektedir.

Pervane Bey Mecmuası

Cefâ-yı âşika mâil nigârı anma bana
Esîrine kıyıcı şehr-i yârı anma bana (Gıynaş 2017: 1286)

[Bana ‘âşığın acı çekmesini dileyen sevgiliden; kölesini öldüren hükümdardan/Şehriyâr'dan bahsetme.]

Klasik şiir geleneğinin bir kalıbı olan sevgilinin âşığa sürekli eziyet etmesi, âşığını öldürecek kadar acımasız olmasıyla birlikte beytin bir diğer anlam katmanının da Şehriyâr'ın kıyıcı bir hükümdar olup her gün bir kadınla evlenmesi ve düğün gecesinin sabahında onu öldürmesi olduğu söylenebilir.

Şem'î

Şem'î kişide gevher-i bahr-i hüner gerek
Ol şehrîyâr-ı hüsne ola tâ kim âşinâ (Karavelioğlu 2014: 136)

gevher-i bahr-i hüner gerek-: Hüner denizinin incisi(ne sahip olmak) gerekmek; ustaca söz söyleme kabiliyeti(ne sahip olmak) gerekmek.

şehrîyâr-ı hüsne âşinâ ol-: 1. Güzellik (ülkesinin) hükümdarına (sevgiliye)/Şehriyâr'a dost olmak. 2. Güzellik hükümdarına (sevgilinin denizine) dalgıç olmak; sevgiliye ulaşmak, sevgili ile aynı mecliste bulunabilmek.

[Şem'î, o güzellik (ülkesinin) hükümdarına/Şehriyâr'ına dost olabilmek için kişide beceriklilik denizinin incisi (ustaca söylenmiş sözler/ustaca söz söyleme kabiliyeti) bulunmalı.]

Beytin ilk akla gelen anlamına bakıldığında, sevgilinin yakınlığını/sevgisini kazanabilmek için onu etkileyecek sözler söylemek gerekir, şeklinde bir sonuca varılabilir. Bununla birlikte, Şehrâzâd'ın bilgeliğiyle ve söz söylemedeki becerisiyle anlattığı masallar sayesinde Şehriyâr'ın gönlünü kazanıp birlikte mutlu bir hayat sürmeleri de beyitten çıkarılabilecek bir başka anlamdır.

Nehcî

Bin güft ü gûy-ı fitneyi bir hoş füsûn ile
Efsâne-senc işvesi faslû'l-hitâb ider (Aslan 2017: 165)

[Efsane konusundaki yetkin mizacı, binlerce entrikalarla dolu anlatıyı bir büyüleyici ifadeyle bölümler hâlinde anlatır.]

efsâne-senc işve: Efsaneden anlayan/efsane anlatma konusunda yetkin mizaç.

faslû'l-hitâb it-: Bir anlatıda bir konunun farklı bir yönüne veya bir konudan farklı bir konuya geçişi “*bunların durumu böyle iken, bunun üzerine, sonra, ondan sonra*” gibi bağlayıcı unsurlarla okuyucuya/dinleyiciye haber vermek.

Beytteki “*efsâne-senc işve*” Şehrâzâd’ı nitelemektedir. Ayrıca “*bin güft u gûy-ı fitne*” ve “*bir hoş füsûn*” terkiplerindeki bin ve bir sıfatlarındaki telmihle de “*Masallar*”ı anımsamak mümkündür. “*Faslû'l hitâb etmek*” ifadesi de bir kurgunun aktarım sürecinde okuyucuya/dinleyiciye başka bir konuya veya aynı konunun başka bir yönüne geçişi haber veren ifadeleri nitelemektedir. Böyle ifadeler *Binbir Gece Masalları*’nda da mevcuttur. *Masallar*’a bu dikkatle bakıldığında Şehrâzâd’ın anlatılardaki geçişlerde Şehriyâr’a yönelttiği “*Ey Bahıtgüzel Şâhim*” (Onaran 2022) şeklinde tekrarlayan hitabı da “*faslû'l hitâb etmek*” ifadesinin sınırlarında değerlendirilebilir.

Nedîm

O mest-i işveyi der-hâb edüp bahâne ile
Hele murâdına erdin gönül fesâne ile (Macit 2017: 166)

der-hâb et-: 1. Uyumak. 2. Gaflete düşürmek. 3. Oyalamak.

fesâne ile murâdına er-: Masal anlatarak amacına ulaşmak.

[Gönül, o naz sarhoşunu bahane ile uyutup/oyalayıp, masal ile (masal anlatarak) muradına erdin.]

Ana çerçevedeki kesitler yeniden hatırlandığında, Şehrâzâd, Şehriyâr ile evlendiği gece, önceden planlandığı gibi kız kardeşine masal anlatmaya başlar ve masalın en heyecanlı yerinde anlatımı durdurur. Şehriyâr masalın devamını merak ettiği için onun idamını erteler. Böylece bin bir gece oyalanan hükümdar, bu sürecin sonunda Şehrâzâd’a âşık olur ve Şehrazâd ölümünden kurtulup Şehriyâr ile mutlu bir hayat sürer. Ayrıca Şehrâzâd’ın, ülkedeki kadınların öldürülmesine engel olmak amacı ile tasarladığı masal anlatma planı da işe yaramıştır. Bu sürecin beyte yansımaları ise “*bahâne ile der-hâb etmek*” ve “*fesâne ile murâdına ermek*” ifadeleri ile sağlanmıştır.

Sonuç

Doğu anlatı geleneğinin ürünlerinden olan *Binbir Gece Masalları* İpek Yolu’nun kültür taşıyıcılığı işleviyle geniş coğrafyalara ulaşmıştır. Pek çok dile çevirisi yapılan bu anlatılardan, geçmişte ve içinde bulunduğumuz dönemde çok sayıda sanatçı esinlenmiştir. Bu anlatılar klasik Türk edebiyatındaki bazı mesnevilerin kurgularını da etkilemiştir. Ayrıca anlatıların klasik dönemde Türkçeye çevirileri de yapılmıştır. Bu çevirilere Türkçe gazellerin eklenmesi klasik Türk şiirinin hayal dünyasının da *Binbir Gece Masalları*’ndan etkilenebileceğini akla getirmiştir. Manzum metinlerdeki hayallerde, bu anlatıların izlerine ana çerçeve odağında yoğunlaşmıştır. Bu süreçte, anlatıların ana çerçevesini oluşturan hikâyenin de dönemin şairlerince işlenerek Klasik Türk şiirinin hayal unsurlarından biri hâline geldiği görülmüştür. Bu unsurlar, farklı yönleriyle çalışmadaki örnek beyitlerde kendini gösterir. Beyitlerde geçen bazı ifadeler ve bu ifadelerin oluşturduğu hayal tablosunun, çerçeve anlatıdaki olaylara dair çeşitli göndermeler içerdiği gözlemlenmiştir. “*Dâstân-gûy-ı huzûr-ı şehriyâr olmak*” ifadesi Şehrâzâd’ın Şehriyâr’ın yanında masallar anlatmasına; “*mihnet şebîn rûz-ı firûz kılmak*” Şehriyâr’ın bin bir gecenin sonunda Şehrâzâd’a karşı sevgi duyarak onu öldürmekten vazgeçmesiyle zor bir durumun olumlu bir sonuca dönüşmesine; “*efsânenen bâb açmak*” Şehrâzâd’ın masal anlatmasına, “*çeşm-i*

şehriyârî hâb bağlamak” masalların sabaha kadar devam etmesine ve aynı zamanda hükümdarın psikolojisinin Şehrâzâd’ı öldürme niyetini diri tutamayacak bir hâle evrilmesine; *“şehriyâr sözünden nüvaht etmek*” Şehriyâr’ın, masal anlatma sürecindeki söz söyleme becerisi ve bilgeliğinden dolayı Şehrâzâd’a sevgi duyarak bağışlamasına; *“kamu cihânda hûb dâstân rûşen olmak*” Şehriyâr ve Şehrâzâd’ın hikâyelerinin tüm dünyaca bilinmesine; *“şehriyâra cân vermek*” ve *“Hürrem-i bî-çâreden yoluna kurbân istemek*” Şehriyâr ile ülkede her gün bir genç kadının evlendirilip sabahında öldürülmesine; *“şehriyâr-ı hüsne âşinâ olmaya gevher-i bahr-i hüner gerekme*” Şehriyâr’ın sevgisini kazanıp onunla mutlu yaşayan Şehrâzâd’ın bu başarısının söz söylemedeki becerisinden kaynaklanmasına işaret ettiği düşünülmektedir. Ayrıca *“Bin güft ü gûy-ı fitneyi bir hoş füsûn ile*” mısraındaki bin ve bir tezadı ile devamındaki mısra *“efsâne-senc işve*” ifadesinin de yine *Masallar*’ı ve özellikle ana çerçeveyi çağrıştıran unsurlardan olduğu söylenilebilir. *“Der-hâb etmek*” ve *“fesâne ile murâdına ermek*” ifadeleri de Şehrâzâd’ın masal anlatma becerisi ile hükümdarı oyalayıp sonunda da ikna ederek amacına ulaşmasının birer görüntüsü olarak şairlerin mısralarında yerini almıştır.

Ulaşılan bu sonuçlar şu soruları akla getirmiştir: Klasik Türk şiirinde hayalleri oluşturan malzemeler arasında masal unsurları da eklenebilir mi ve metinlere bu unsurları arama dikkatiyle bakıldığında araştırmacıların karşılıklarına neler çıkacaktır?

Kaynakça

- AKDOĞAN, Y. (2017). *“Ahmedî Divânı”*. Erişim tarihi: 09.09.2022 <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78357/ahmedi-divani.html>
- AKTULUM, K. (2007). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- ALPAY TEKİN, G. (2020). *Simurg’un Kanadı Mitoloji ve Edebiyat Makaleleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- CANIM, R. (2000). *Latîfi Tezkiretü’ş-şu’arâ ve Tabsıratü’n-nuzamâ* (İnceleme-Metin). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- DEMİR, H. (2017) *“Laziklizâde Feyzullah Divânı”*. Erişim tarihi: 09.09.2022 [Lâzikizâde Feyzullah Nâfiz -Divan \(ktb.gov.tr\)](https://ekitap.ktb.gov.tr/Laziklizade-Feyzullah-Nafiz-Divan)
- ÇOLAK, M. (2022). *Hurrem Divanı Sözlüğü* Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- ERKAN, M. (1993). *“Câmasbnâme”*. *İslam Ansiklopedisi*. c. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 43-45.
- GIYNAŞ, K. A. (2017) *“Pervane Bey Mecmuası”*. Erişim tarihi: 09.09.2022 <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55832.pervane-bey-mecmuasi-pdf.pdf?0>
- KALPAKLI, M. (2010). *“Doğu ile Batı Arasında Kültürel Bir Koridor Olarak Binbir Gece Masalları”*. *Binbir Gece’ye Bakışlar*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 9-11.
- KARAVELİOĞLU, M. A. (2014). *“Prizrenli Şem’î Divanı”*. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- KAYA, B. A. (2017). *“Azmişâde Hâletî Divânı”*. Erişim tarihi: 09.09.2022 <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56159.azmizade-haleti-divanipdf.pdf?0>
- KUT, G. (1997). *“Hint Edebiyatından Türk Hikâyelerine”* *Türklük Araştırmaları Dergisi* Mehmet Akalın Armağanı. 357-377.
- LEVEND, A. S. (1988). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MACDONALD, D. B. (1924). *“The Earlier History of The Arabian Nights”* *The Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* c. 3, Cambridge: Cambridge University Press.
- MACİT, M. (2017). *“Nedim Divanı”*. Erişim tarihi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56214.nedim-divanipdf.pdf?0>

- OESTRUP, J.ve MACDONALD, D. B. (1979) “Binbir Gece”, *İslam Ansiklopedisi*: c. 2, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., s. 616-620.
- ONARAN, Â. Ş. (2022). *Binbir Gece Masalları* Cilt I. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- ÖZTÜRK, M. (2020). “Lâmi’i Veyse vü Râmin”. Erişim tarihi: 09.09.2022
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/78624,lami39i-veyse-vu-raminpdf.pdf?0>
- TEKİN, Ş. (1993). “Binbir Gece’nin İlk Türkçe Tercümelere ve Bu Tercümeleredeki Gazeller Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Talat Tekin Armağanı*. c.3, Ankara: Simurg Yayınları. 239-255.
- TEZCAN, S. (2010). “Binbir Gece ve Benzeri Metinlerin İşlevi”. *Binbir Gece’ye Bakışlar*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 33-44.
- TÜLÜCÜ, S. (2004). “Binbir Gece Masalları Üzerine”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22: 1-53.
- ULUTÜRK, V. (1992). “Binbir Gece”. *İslam Ansiklopedisi*. c. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Kültür Uygulamalarının Dijital Dönüşümüne Bir Örnek: Nardugan Bayramı

An Example Of The Digital Transformation Of Cultural Practices: Feast Of Nardugan

Çağla YILMAZ*

Öz

İnsanoğlu var olalı beri kendi pratiklerini yaratmış bu pratikler zamanla geleneğe dönüşmüştür. Gelenekler her dönem şartlara göre değişikliklere uğrasa da köken itibarıyla referans noktaları aynıdır. Zamanında sözlü kültür ortamında yüz yüze yapılan uygulamalar zamanla önce yazılı metinlere dönüşmüş ardından teknolojinin gelişmesi ile birlikte iletişim araçları kültürlerin yeni icra mekanları haline gelmiştir. Bugün ise dijital dünya her şeyi etkiler durumdadır. Kültürel pratikler de buna ayak uydurmuştur. Kişiler artık bir araya gelmeden de bazı kültürel uygulamaları gerçekleştirebilmektedir. Bu kültür unsurlarından biri de Nardugan Bayramı'dır. Nardugan her yıl 21 Aralık'ta Türkler arasında kutlanan bir bayramdır. Özellikle Rusya içlerinde kalan Türk toplulukları arasında halen bilinmekte ve aktarılmaktadır. Tarihsel olarak bir referansının olup olmadığı hâlâ tartışılan bu bayram son yıllarda dijital iletişim araçlarının oldukça yayılması ile birlikte halk arasında görünür olmuştur. İnsanlar 21 Aralık gecesi çeşitli ritüeller yapmakta, birtakım pratikler gerçekleştirmektedirler. Bu uygulamaların kültürel birer karşılığının olup olmadığı tartışmaya açıktır. Ancak kabul edilebilir bir gerçek olarak söyleyebiliriz ki son yıllarda bu uygulamalar sosyal medyanın da gücü ile gittikçe artmış ve halk arasında ilgi görmüştür. İnsanlar 21 Aralık akşamı birlikte olma çağrısı yapmakta, hep beraber bazı uygulamalar gerçekleştirmektedirler. Yalnız olanlar ise nar kırma başta olmak üzere yine birtakım uygulamalar yapmaktadırlar. Kişiler o akşamın enerjisinden faydalandıklarını belirtmektedirler. Bu çalışmanın amacı Nardugan Bayramı'nın kökenini tartışmaktan ziyade dijital kültür uygulamalarını yorumlamak ve tartışmaktır. Bu amaçla sosyal medya hesaplarındaki paylaşımlar dijital kültür bağlamında değerlendirilecektir. Ayrıca kişilerin bu paylaşımlara yaptığı yorumlar ele alınacak ve bu uygulamaların insanların gözündeki yeri irdelenecektir. Tarihsel karşılığı hâlâ tartışmalı olan Nardugan Bayramı'nın ve bu bayram çerçevesinde gerçekleştirilen kutlamaların dijital kültür sayesinde nasıl popülerleştiğinin tartışılması bu bildirinin ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Kültür, Bayram, Nardugan, Kültürel Dönüşüm.

Abstract

Mankind has created its own practices since its existence, and these practices have turned into a tradition over time. Although the traditions change according to the conditions in each period, the reference points are the same in terms of origin. In the past, face-to-face applications in the oral culture environment first turned into written texts over time, and then with the development of technology, communication tools became the new performance spaces of cultures. Today, the digital world affects everything. . Cultural practices have also adapted. People can now perform some cultural practices without coming together. One of these cultural elements is the Nardugan Festival. . Nardugan is a holiday celebrated among Turks on 21 December every year. It is still known and transmitted, especially among the Turkish communities in Russia. This festival, which is still debated whether it has a historical reference or not, has become visible among the public with the spread of digital communication tools in recent years. People perform various rituals and practices on the night

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Halk Bilimi Doktora Öğrencisi, cylvilmaz061@gmail.com, 0000-0002-1525-1000.

of December 21. Whether these practices have a cultural counterpart is open to debate. However, as an acceptable fact, we can say that these applications have increased in recent years with the power of social media and attracted attention among the public. People call to be together on the evening of December 21, and they carry out some practices together. Those who are alone, on the other hand, make some applications, especially pomegranate crushing. People state that they benefit from the energy of that evening. . The aim of this study is to interpret and discuss digital cultural practices rather than discussing the origin of the Nardugan Festival. For this purpose, the shares on social media accounts will be evaluated in the context of digital culture. In addition, the comments made by people on these posts will be discussed and the place of these applications in the eyes of people will be examined. The main subject of this paper is to discuss how the Nardugan festival, whose historical counterpart is still controversial, and the celebrations held within the framework of this festival became popular thanks to digital culture.

Key words: Digital Culture, Feast, Nardugan, Cultural Transformation.

Teknoloji ile insan hayatına giren her bir yenilik beraberinde var olan kullanımların da dönüşümünü getirmiştir. İnsanoğlu alet kullanmaya başladığı andan itibaren daha iyisine ve daha kullanışlına ulaşmayı amaçlamış bu sebeple yeniliklere gidilmiştir. Bu sebeple icat edilen hiçbir ürün bulunduğu gibi kalmamış, teknoloji sürekli bir “gelişim” halinde olmuştur. Bu yenilikler insan hayatını şekillendirmiş, sosyal hayatta hiç beklenmedik etkiler doğurmuştur. İletişim teknolojisindeki gelişmeler ise dünyayı küçültmüş, bu sayede insanlar hiç göremeyecekleri yerleri ve hiç karşılaşamayacakları kişileri okur, duyar ve görür olmuşlardır.

İletişim teknolojisindeki gelişmeler matbaanın icadı, radyonun hayatımıza girmesinin ardından sinemanın kent yaşamında önemli bir yere sahip olması, televizyonun evlerin “başköşesi”ne girmesi ve son olarak cep telefonları aracılığı ile bunların hepsinin cebimize girmesi şeklinde genellenebilir. Elbette bu genel dönemler, içinde birçok detayı barındırmaktadır. Radyo kayıtlarının önce banttan yapılması ardından canlı yayınlara geçilmesi, sinemanın ilk önce sessiz ve renksiz olması zamanla her iki özelliğin de sinema teknolojileri tarafından eklenmesi ve televizyonun tek kanallı dönemlerinden sonra özel kanalların hayatımıza girmesi gibi detaylar sayılabilir. Ancak her ne kadar gelişim gösterse de diyebiliriz ki bu teknolojiler hep tek taraflıydı ve kullanıcılarına birkaç canlı telefon bağlantısı dışında kendini ifade şansı vermemekteydi. Ardından gelen dijital teknolojiler ile beraber tek taraflı değil karşılıklı bir iletişim mümkün olmuştur.

İletişimdeki bu dönüşüm tabii ki kültür üretimlerini de etkilemiştir. Kültür bu teknolojik gelişmelerin her birine ayak uydurmuş, her ortamda üretilmeye ve aktarılmaya devam etmiştir. Geçmişte dünyada ve Türkiye’de geleneksel folklor algısı kaynak kişilerden yapılan derlemeler temelli idi ve kültürün sadece aile, köy ortamındaki çeşitli toplantılarla aktarıldığı düşünülüyordu. Oysa köyden şehre göç ve teknolojinin ilerlemesi ile birlikte artık kültür çok değişik ortamlarda aktarılma şansı bulmaktadır. Son yıllarda artan kültür ve iletişim çalışmaları sosyal bilimcilerin bu konudaki farkındalığının bir kanıtıdır. İletişim ve medya alanlarını elinde bulunduran yapımcı, medya sahibi, senarist gibi kişilerin de halk bilim, antropoloji gibi alanlar hakkındaki farkındalıklarının artması yapımların çeşitlenmesini ve yapımlarda kültür unsurlarının çok daha fazla görünür olmasını sağlamıştır. Bu beraber çalışma her iki alana da katkı sunmaktadır. Televizyon dizilerinde yerel değerler sıkça işlenir olmuş, Karagöz Hacivat gibi halk tiyatrosu karakterleri sinemada kendine yer bulmuş, çocuk kanalları birer kültür taşıyıcısı konumuna gelmiştir. Bu iş birliğinin sürmesi kültürün yeni ortamı olan medyada kendine daha fazla yer bulmasına olanak verecektir. Kabul edilebilir bir gerçektir ki son yüzyılda kültür aktarımı görevi yavaş yavaş kitle iletişim araçlarına geçmiştir. Bu araçların en güçlüsü televizyon olmuştur. Ancak iki binli yıllarla beraber başlayan dijital çağ, günümüz dünyasını “bilgisayar çağı”na dönüştürmüştür.

Nasıl ki artık televizyon dizilerinde ve sinema filmlerinde üretildikleri toplumun gelenek ve göreneklerinden izler bulmak mümkünse özellikle son on yılda dijital ortamlarda da çokça kültürel ürün ve üretim karşımıza çıkmaktadır. Youtube, Facebook, Instagram, Twitter gibi sosyal paylaşım platformları ses, görüntü ve yazıyı bir arada paylaşma imkânı sunmaları sebebiyle insanlar tarafından çokça tercih edilmektedir. Bu platformlar bugün birer kültür aktarıcısı konumuna gelmişlerdir. Özellikle dijital çağa doğmuş yeni nesiller geniş aile ortamlarında değil ekran başında büyümektedir. Bu sebeple doğal olarak kültür edinimini ataları vasıtası ile değil söz konusu teknolojik cihazlar vasıtası ile gerçekleştirmektedirler. Bu platformlarda aktarılan kültür ürünleri Karagöz gösterileri, masal anlatımları, türkü söylemek gibi nispeten bireysel icralar olabileceği gibi, sohbet toplantıları, kına organizasyonu, bayram yerinden yapılan bir canlı yayın gibi toplumsal uygulamalar da olabilmektedir.

İnsanoğlu var olalı beri kendi pratiklerini yaratmış bu pratikler zamanla geleneğe dönüşmüştür. Gelenekler her dönem şartlara göre değişikliklere uğrasa da köken itibarıyla referans noktaları aynıdır. Zamanında sözlü kültür ortamında yüz yüze yapılan uygulamalar zamanla önce yazılı metinlere dönüşmüş ardından teknolojinin gelişmesi ile birlikte iletişim araçları kültürlerin yeni icra mekanları haline gelmiştir. Bugün ise dijital dünya her şeyi etkiler durumdadır. Kültürel pratikler de buna ayak uydurmuştur. Kişiler artık bir araya gelmeden de bazı kültürel uygulamaları gerçekleştirebilmektedir. Bu kültür unsurlarından biri de Nardugan Bayramı'dır.

Çalışmada Türk dünyasının köklü kutlamalarından olan Nardugan Bayramı dijital dönüşüm çerçevesinde değerlendirilecektir. Nardugan her yıl 21 Aralık'ta Türkler arasında kutlanan bir bayramdır. Özellikle Rusya içlerinde kalan Türk toplulukları arasında halen bilinmekte ve aktarılmaktadır. Kökeni hâlâ tartışılan bu bayram son yıllarda dijital iletişim araçlarının oldukça yayılması ile birlikte halk arasında görünür olmuştur. İnsanlar dijital ortamlarda 21 Aralık gecesi çeşitli ritüeller yapmakta, birtakım pratikler gerçekleştirmektedirler. İnsanlar 21 Aralık akşamı birlikte olma çağrısı yapmakta, hep beraber bazı uygulamalar gerçekleştirmektedirler. Nar kırma başta olmak üzere birtakım uygulamalar yapan kişiler o akşamın enerjisinden faydalandıklarını belirtmektedirler.

Bu çalışmada Nardugan Bayramı'nın dijitalleşme süreci ele alınacaktır. Bu amaçla sosyal medya hesaplarındaki paylaşımlar dijital kültür bağlamında değerlendirilecektir. Ayrıca kişilerin bu paylaşımlara yaptığı yorumlar ele alınacak ve bu uygulamaların insanların gözündeki yeri irdelenecektir. Tarihsel karşılığı hâlâ tartışmalı olan Nardugan Bayramı'nın ve bu bayram çerçevesinde gerçekleştirilen kutlamaların dijital kültür sayesinde nasıl popülerleştiğinin tartışılması bu bildirinin ana konusunu oluşturmaktadır.

Teknolojinin hayatımıza girmesi oldukça eski olsa da son dönemde etkisi oldukça artmıştır. 2020 Mart ayı itibarıyla Türkiye'de de etkisini gösteren küresel salgın sonucunda bu dijital ortamlar herkes için iletişim ortamı olma durumunu da aşmış sosyalleşme ortamı olmuştur. Dijital platformlar artık insanlar arası ilişki sağlamanın ya da kültürel aktarım oluşmasının da ötesinde birer kamusal alana dönüşmüş ve iş görüşmesinden bayram kutlamasına, alan araştırmasından arkadaş buluşmasına ve hatta tez savunmalarına kadar her türlü insanî ve profesyonel ilişkiler bu ortamlar vasıtası ile sağlanır olmuştur.

Halk bilimi ürünleri dönem şartlarına uyum sağlamak zorundadırlar. Nasıl ki eskiden imece ortamlarında oynanan köy seyirlik oyunları artık köy nüfusunun azalması ya da imece kültürünün yok olmaya yüz tutması sebebiyle artık başka ortamlarda icra ediliyorsa ya da Karagöz oyunları radyolarda kendine yer bulabildiyse ya da normalde sokakta oynanması beklenen çocuk oyunları müze bahçelerinde oynanabiliyorsa bu tarz uygulamalar kendine dijital ortamda da yer bulacaktır ve bulmaktadır. Son dönemde hızlanan ve salgın ile beraber en üst seviyeye ulaşan dijitalleşme kültür ürünlerinin dijital versiyonlarının da iyiden iyiye görünür olmasına sebep olmuştur. Dijital kahvelerde yapılan âşık atışmaları, camdan cama salonlarda gerçekleştirilen masal anlatımları ve benzeri birçok uygulama göstermektedir ki kültürün salgın çağı kendine online ortamda bir alan açmıştır. Çünkü Erol Gülüm'ün *Dijital İletişim Teknolojileri Aracılı Bir Folklorik Deneyim Alanı*

Olarak Sanal Ortam başlıklı makalesinden aktaracak olursak insanların benliklerini tanımlayan unsurlar da dahil olmak üzere önem atfettikleri hemen her şeyi dijitalleştirmelerimin ve gündelik hayatta gerçekleştirilmeye alışımlı neredeyse tüm kültürel etkinliklerin benzer işlevlerle fakat farklı biçimlerde sanal ortamın sunduğu ortak tekno sosyal yaşam bağlamlarında yeniden üretilmesinin ve icra edilmesinin önünü açmaktadır (2018: 128).

Kültür ürünlerinin en önemli ayaklarından biri geleneksel kutlamalardır. İnsanlık ile yaşıt olan kutlamalar ve şölenler insan tarafından üretilen ve insan ile var olan bir türdür. İnsanoğlu var olalı beri çeşitli sebeplerle kutlamalar düzenlemiş ve kutsamak ve kutlamak için bir araya gelmiştir. Dinsel, büyüsel, kültürel, mevsimsel, coğrafik vb. çeşitli türleri olan bayramlar da bu kutlamalardandır. Bayramlar içinde çeşitli ritüelleri barındıran kompleks günlerdir. Bayramlara özel yemekler, dualar, giysiler olabileceği gibi hemen hepsinin günlük rutini birbirinden farklıdır.

Farklılıklar ile beraber bayramlar için bir ortaklık da söz konusudur. Bu da insan unsurudur. Yapılacak bütün kutlamalar için insana ihtiyaç vardır. Namaz, dans ya da yemek olması hiç fark etmez. Bayramlardaki herhangi bir uygulama insana muhtaçtır. Dolayısıyla bu uygulamalar teknolojinin ilerlemesi ile birlikte değişime, salgının başlaması ile birlikte de sekteye uğramıştır. Konser, tiyatro, bale gibi gösteri sanatlarının icrasını mümkün kılmayan mesafeli ve maskeli yeni düzen kutlamaları da etkilemiş insanlar apayrı mekanlarda bayram buluşmalarını ekran karşısında gerçekleştirmek zorunda kalmıştır.

Nebi Özdemir'in *Medya, Kültür ve Edebiyat* adlı çalışmasında belirttiği gibi kitle iletişim araçları bileşkesi internet, bugün başlı başına bir kültürel bağlam ve önceki kültürel ortamlarda yaratılan gelenek ve ürünlerin temel yaşam alanı olarak kabul edilmektedir (2012: 389). Bu sebeple Nardugan kutlamalarının da uzakları yakın eden teknoloji vasıtası ile "bir aradalık" yaratılarak icra edilmesi günün şartlarında normal bir durumdur. Ancak bu pratiklerin ne kadarının geleneksel olduğu ise bir o kadar tartışmalı bir konudur.

Dünya üzerinde yaşayan halkların çeşitli yeni yıl kutlama gelenekleri vardır. Çok kadim dönemlere kadar inen bu gelenekler zaman içerisinde sabit kalırken kimisi de değişimden geçmiştir. Söz konusu bu geleneklerin zaman olarak farklar göstermesi aynı zamanda kültürel ortam, iklim ve coğrafi koşulların etkisi ile de ilgili olabilir. Eski yılın bitmesi ve yeni yılın başlamasının kutlanması, daha doğrusu kutlanabilmesi için bir çeşit takvime gereksinim duyulmaktadır. Türk dünyası da geniş bir coğrafyaya hâkim olması sebebiyle çeşitli tarihlerde yeni yılı/ baharı karşılamaktadır. Tarihlerde farklılıklar olsa da bu kutlamalardaki mantık aynıdır: Uyanan doğayı karşılamak.

Pervin Ergun'un *Küresel Dünyanın Tüketim Mitleri Fakelore'un Başarısı: Yılbaşı Mı Kutluyoruz Noel Mi?* adlı çalışmasında belirttiğine göre Eski Türk düşüncesinde yılbaşı, "suların çoğalması, karların eriyip dağ başlarının görünmeye başlaması, dünyanın nefesinin ısınmaya başlaması, çiçeklerin açılması, yeryüzünün yeşermeye başlaması, hayvanların çoğalması" gibi semboller içermektedir (2012: 148). Bu tanıma bakıldığında Türk kültüründeki yeni yıl kutlamaları için bahar aylarının baz alınması daha mantıklıdır. Bu durumda Nardugan kutlamalarının yapıldığı 21 Aralık tarihi göz önünde alındığında bu kutlama "uydurma" olabilir çünkü Türk doğa algısında kışın gelişinin kutlanacak bir tarafı yoktur. Kışın günler kısaldır, doğa uyur, hava soğuk, hayvanlar otlaklardan ahırlara çekilir, insanlar eve kapanır. Öte yandan kimi kaynaklarda özellikle Hıristiyan Tatarlarda bugüne özel yapılan bazı pratiklerden bahsedilmektedir. 21 Aralık ekinoksunun Türk kültüründe gerçekten özel bir yeri var mı yoksa yapıldığı söylenen uygulamalar yakın tarihte üretilmiş pratikler midir tartışması başka bir çalışmanın konusudur. Bu çalışmada bugüne dair dijital ortamda gerçekleştirilen uygulamalar aktarılacak ve kültürün dijital dönüşümü bağlamında tartışılacaktır.

21 Aralık'ta çeşitli uygulamalar gerçekleştirilirdi. Örneğin ateşin sembolik olarak kötü güçlerden korunması Nardugan Bayramı'nda kullanılırdı. Sharafullina ve Güç'ün *Hıristiyanlaştırılmış Tatarlar: Kreşinler* başlıklı çalışmada aktardıklarına göre bu bayramın önemli elementlerinden birisi köy yakınındaki tepelerde ateş yakmaktır (2017: 123). Gökyüzü ile bağlantısı olan bütün

topluluklarda olduğu gibi Türklere de göğe bakıp fal tutmak ya da herhangi bir gök olayında çeşitli sesler çıkarmak durumu yaygındı. Ayrıca çeşitli kaynaklarda ağaç süslemek, ateş yakmak, gökyüzüne göre fal bakmak gibi pratikler görülmekteyken dijital dünya kendi ritüellerini yaratmış gibidir. Sosyal medyadaki Nardugan uygulamalarında ateşten ve ağaçtan çok nar figürü dikkat çekmektedir.

Az sayıda da olsa kaynaklarda bahsedilen uygulamaların hemen hiçbirinde nar ile ilgili bir pratik yok iken dijital kültür uygulamalarında neden narın başrolde olduğu konusu oldukça ilgi çekicidir. Karakurt'a göre Orta Asya'da nar ile ilgili inançlardan dolayı güneşin yeniden doğuşu anlamına gelen Nardugan Bayramı (22 Aralık) kutlanmaktadır. Gün Ana; Türk ve Altay mitolojisinde Güneş Tanrıçasıdır. Kün Ana veya Güneş (Küneş) Ana olarak da bilinir. Bu nedenle olsa gerek nar sözcüğü günümüz Moğolcasında güneş anlamına gelmekte; dugan kelimesi ise doğmak fiili ile ilişkilendirilmektedir (2011: 572). Böyle bakıldığında olay yalnızca bir ses benzerliği olarak görülse de nar motifinin Türk kültüründe tuttuğu yer oldukça büyük olmasaydı bu ilişki bu kadar hızlı ve sıkı kurulamazdı. Türk kültüründe nar gerçekten önemlidir. Halk tıbbından mimariye, inanışlardan türkülere kadar hemen her yerde kendine yer bulan nar en çok da bereketle ilişkilendirilmektedir. Ebru Şenocak'ın *Halk Anlatı ve İnanışlarında Mitolojik Bir Meyve: Nar* adlı çalışmasında da belirttiği gibi mitolojide nar; bereketi, doğumu ve çoğalmayı sembolize etmektedir. Pek çok meyvede çekirdek, meyvenin ortasında sınırlı sayıda saklıyken nar, sayısız dölden oluşmaktadır. Bu bağlamda nar, bereketin ve bir neslin devamlılığının sembolü olmuştur (2016: 232). Ayrıca nar yine halk inanışlarında da hemen her yörede rastlanan bir semboldür. Nurhan Özkan Kuş ve Remzi Duran'ın *Türk Kültüründe Nar Motifi ve Tekstil Uygulamalarından Örnekler* makalesinde de belirttikleri gibi modern sağlık hizmetlerinin ulaşmadığı yerlerde hâlâ bitki tedavileri yapılmaya devam edilmekte, mutfak ve kiler duvarlarına, bereket ve uğur getirmesi için nardan, başaktan, haşhaş kozalaklarından, üzerlik tohumundan örülmüş nazarlıklar asılmaktadır. Bu alışkanlık muhtemelen eski kültürlerdeki tapınaklarda din görevlileri tarafından narın büyü aracı ve çeşitli ilaçlar yapımında kullanılmış olmasıyla ilişkilidir. Toplumlarda uğur ve bereket sembollerinin kullanılması sonsuz mutluluk dileğini de içinde barındırır. Uğurlu iş, uğurlu çocuk, uğurlu ev, bereketli el, bereketli ev, bereketli toprak, bereketli yıl, bereketli kadın, bereketli yağmur, bereketli ürün, bereketli para gibi kavramlar yaygındır ve bunların bir kısmının narla ilişkilendirildiği görülmektedir (2022: 23).

Nar, dört köşe dallı ağacın, yuvarlak, kırmızımsı sert kabuklu, çok çekirdekli meyvesi olarak tanımlanmaktadır. Bir süsleme motifi olan nar, Türk sanatında çokça kullanılmaktadır. Kifayet Özkul'un *Anadolu'da Nar Motifi ve Yeni Tasarım Uygulamaları* adlı çalışmasında birçok örneğini aktardığı gibi nar motifi, Anadolu'da Selçuklu döneminin mimari yapılarında, el sanatlarında ve süsleme programlarında çok sık görülmektedir. Konya'da, Beyşehir Gölü kıyısındaki Kubadabad Sarayı duvarlarını kaplayan, sır altı ve luster tekniğindeki yıldız çiniler değerli ve zengin örnekler sunmaktadır. Buradaki çinilerde, sarayın ileri gelenlerini ve soylularını gösteren, Türk usulü bağdaş kurmuş olarak oturmuş olan, ayakta duran insan tasvirlerinin yanında hayvan figürlerinin etrafını ve köşe dolgularını sembolize birer nar ağacı dalları süslemiştir. Bazen de insan figürleri nar veya nar dalı fidanı tutarken tasvir edilmiştir (2021: 222). Nar yalnızca Türk kültüründe değil Dünya üzerinde birçok kültürde, bitki sembollerinde sıkça rastladığımız önemli meyvelerden biridir. Mehmet Ateş'in *Mitolojiler ve Semboller* adlı çalışmasında belirttiğine göre nar, insanlık tarihinde doğum, büyüme, çoğalma, bolluk ve bereketin de sembolü olmuştur. Nar dallarından oluşan yapraklı bir tacı saclarında taşıyan Hera ve Afrodit'in sembolünün ardından, Roma'da gelinler başlarını nar dallarıyla süslemişlerdir. Yunan mitolojisinden bereket tanrıçası Demeter, elinde haşhaş ve nar tutarken resmedilmiştir. Piskopos Eusebios'a göre nar, haşhaşla birlikte doğurganlığı simgelemektedir. Gabon'da nar, dişiliği, bereketi sembolize etmiştir. Hindistan'da da kısır kadımlara çocuk sahibi olabilmeleri için nar suyu içirilmiştir (2014). Eberhar'ın Çin kültürü ile ilgili hazırlamış olduğu kapsamlı çalışmasında da narın içi tohumlarla dolu olduğu için yakın Doğu'da olduğu gibi, bereketin ve bolluğun simgesi olduğu belirtilmekte ve yarısı açık ve olgunlaşmış bir narın resmi düğün hediyesi olarak tercih edildiği görülmektedir (2000). Örneklerden anlaşılmalıdır ki nar yalnızca

Türk kültüründe değil birçok kültürde bereketi sembolize eden ve oldukça sık kullanılan bir motiftir. Türk kültüründe de narın kırmızı rengi ve Moğolcadaki “doğmak” fiili olan ses benzerliği 21 Aralık’taki uygulamalarda nar meyvesinin öne çıkmasını sağlamıştır.

Peki dijital çağda sözünü ettiğimiz bu uygulamalar nasıl gerçekleşmektedir? Mehmet Özdemir’e göre geleneklerin yaşatılması ne kadar önemli bir konu ise onun devrin olanaklarından yararlanılarak aktarılması da o kadar önemli bir konudur. Eğer “sözün teknolojileşmesi” gerçekleşmezse gelenek olarak adlandırılan kültürel miraslar gelecek kuşaklara aktarılamayacaktır (2019: 21). Bu kabulden hareketle dijital ortamlardaki Nardugan kutlamalarını incelediğimizde kişilerin bayram pratiklerini ayrı ayrı yapıp görsellerini paylaştıklarını ya da önceden organize olarak toplu bir uygulama gerçekleştirdiklerini görüyoruz. Çalışmada Instagram adlı sosyal medya uygulamasında “nardugan” etiketli paylaşımlar incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Instagram adlı sosyal medya uygulamasında “nardugan” sözcüğünü arattığımızda karşımıza onlarca paylaşım çıkmaktadır. Bu paylaşımlardan kimi yalnızca bir kutlama mesajı içerirken kimi de Nardugan’a dair bilgiler vermekte, insanları aydınlatmak istemektedir. Ayrıca kimi hesapların “şifa çalışması” başlattıkları da görülmektedir. Paylaşımlarda ayrıca aşure yapın, mum yakın, sofraya kurun ve aile büyüklerinizi ziyaret edin gibi tavsiyeler de verilmektedir. Sayfa sahiplerinin genel olarak kırmızı süsler kullanın, dilek torbaları hazırlayın ve bir niyet çekin gibi öneriler yaptığı da görülmektedir. Her ne kadar anlatanlar bunları eski gelenekler gibi anlatsa da uygulamaların Hıdırellez, Nevruz gibi günlerdeki uygulamalar ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bayramlardaki uygulamaların birbirleri ile benzerlik göstermesi normal olmakla birlikte Nardugan uygulamaları daha çok bilinen pratiklerin Nardugan gecesine dönüştürülmüş hâli gibidir.

Instagram paylaşımlarında ayrıca ateş unsurunun da unutulmadığı görülmektedir. Sayfa sahipleri takipçilerine ateşin arındırıcı gücünden ve Türk kültüründeki öneminden bahsettikten sonra onlara evde ateş yakmasalar da bir mum yakmalarının yeterli olacağını belirtmektedir.

Dijital uygulamaların en çok yapılanı, en görünür olanı ve en çok eşlik edileni ise nar kırma ritüelidir. İnsanlar bir narı kapılarının eşliğinde kırarak evlerinin o yıl bereketli olacağına inanmaktadırlar. Bunun için uygulama gerçekleştirilirken video çekilmekte ve bu takipçiler ile paylaşımaktadır. Bu uygulamanın da yüzlerce yıldır yapıldığı paylaşımlarda söylenmektedir. Şenocak’ın belirttiğine göre halk düşüncesinde nar örtük bir dille bolluk ve bereketi çağrıştırmaktadır. Nar gizli bir tohum veya gizli bir saçıdır (2016: 238).

Nardugan kutlamalarının dijitalleşme ve sosyal medya etkisi ile görünür olması sonucunda kişisel ya da kurumsal olarak paylaşılan kutlama mesajlarında ciddi bir artış meydana gelmiştir. İşletmelerin sayfalarından takipçilerinin ya da müşterilerinin Nardugan Bayramı’nı kutladığı paylaşımlar yaptığı görülmektedir. Ayrıca Instagram kullanıcılarının siyasilerin paylaşımlarının altına “Narduganımızı da kutlamanızı görmek isterdik.” şeklinde beklentili yorumlar yapılmıştır. Aralık ayında nar satışlarında ciddi artış yaşanması da bir diğer Nardugan Bayramı etkisidir. Bu günde insanların birbirleriyle hediyeleşmeye başladığı da paylaşımlardan gözlemlenebilmektedir. Geleneksel anlamda bayram hediyesi algısı son zamanlarda Nardugan’a da sirayet etmiştir.

Nardugan Bayramı uygulamalarının ya da bayrama dair bilgilerin en çok paylaşıldığı hesaplar ise spiritüalizm ve astroloji sayfalarıdır. Yoga, meditasyon ve numeroloji sayfaları da konu ile ilgili çokça paylaşım yapmaktadırlar. Takvimsel bir olay olan ekinoksun yine gökyüzü ile ilgilenen astroloji sayfalarının ilgi alanında olması her ne kadar normal olsa da uygulama ve ritüellerin alana uzman kişilerden değil de popüler olanı aktaran kişilerden aktarılması sorunlu bir durum olarak değerlendirilebilir.

Instagram başta olmak üzere bütün dijital platformlarda yapılan araştırmada öne çıkan kavramın “Binlerce yıllık Türk bayramı” olduğu görülmektedir. Oysaki bu bayramın son beş yıla kadar herhangi bir görünürlüğü yoktu. Hatta Ergun’a göre İran ve çevresi Türklerinin bir kısmında da

görülen Nardugan ile ilgili gelenekler bütün Türklüğe mâl edilemeyecek kadar dar ve sığdır. Eski Türk inanç sistemine de uymamaktadır. Milâdi 216'da Irak'ta doğup İran'da gelişen, Tevrat ve İncil'den izler taşıyan Mani dininden kaynaklanan yöresel kökenli bu inanca göre aydınlık ile karanlık daima savaş halindedir. Günlerin uzamaya başlamasıyla aydınlık zafer kazanmıştır. Tanrı ile Şeytanı birbirine rakip ve sürekli mücadele içinde gösteren bu anlayış, Türk düşüncesindeki hâkim Tanrı anlayışına uymamaktadır (2012: 153).

Eğer yüzyıllardır var olduğu iddia edilen bir bayramdan bahsediyorsak kutlamaların neden son dönemde ve yalnızca dijital bağlamda bu kadar popüler olduğu tartışılması gereken bir konudur. Dijitalleşme insan hayatını öylesine sardığı bu dönemde bayramların da etkilemesi oldukça normaldir. Burada sorunlu olan dijital dünyada konunun kimler tarafından aktarıldığıdır? Sosyal medya herkesin söz söyleyebildiği bir ortam olarak birçok soru işaretini içinde barındırmaktadır.

Görülmektedir ki uzakları yakın eden ve mekânsızlaştıran dijital dünya her şeyi olduğu gibi Nardugan Bayramı ritüellerini de etkilemiş ve insanlara yeni bir alan açmıştır. Sosyal medya özelinde internetin bütün araçları dünyanın dört bir yanından aynı etiket altında buluşan insanların berabermişçesine toplandıkları bir mecra hâline gelmiştir. Bu durum Karagöz gösterilerini, drama eğitimlerini, konferansları, âşık atışmalarını olduğu gibi yüzlerce yıllık bayram kutlamalarını da etkilemiştir. Sosyal medya etkisi ile kökeni dahi tartışmalı olan bir konu öylesine görünür olmuştur ki aralık ayında nar satışının arttığı, Nardugan adlı ürünlerin markalaştığı, nar imgesinin popülerleştiği, 21 Aralık'ta insanların birbirine hediye verdiği ve Nardugan konusunun artık sosyal medyayı da aşarak kendine televizyon haberlerinde, okul etkinliklerinde ve Millî Eğitim Bakanlığının projelerinde yer bulduğu görülmektedir. Nardugan Bayramı sosyal medya rüzgarını da arkasına alarak kendi sanal ritüellerini oluşturmuştur.

Özellikle son üç yıldır sempozyumlar, toplantılar, derlemeler her şeyin ekran başında gerçekleştiği görülmektedir. Mekansızlaştığımız dijital çağda bütün gerçekliği ile bu mekânın varlığı artık kabul edilip buna uygun bir planla hareket edilmesi gerekmektedir. Eksileri de tartışmalı olan bu yeni icra alanı sınırları uçsuz bucaksız olan Türk dünyasını bir araya getiriyor olması ve ortak bir değer olan Nardugan'ı daha görünür kılmaya açısından olumlu bir durum olarak değerlendirilip, bu gerçeğin Türklüğe ve Türk dünyasına katma değerleri artırılmaya çalışılabilir.

Kaynakça

- ATEŞ, M. (2014). *Mitolojiler ve Semboller*. İstanbul: Milenyum.
- EBERHARD, W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. (Çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket). İstanbul: Kabalcı.
- ERGUN, P. (2012). "Küresel Dünyanın Tüketim Mitleri Fakelore'un Başarısı: Yılbaşı Mı Kutluyoruz Noel Mi?". *Millî Folklor* 95: 147- 160.
- GÜLÜM, E. (2018). "Dijital İletişim Teknolojileri Aracılı Bir Folklorik Deneyim Alanı Olarak Sanal Ortam". *Millî Folklor* 119: 127- 139.
- ÖZDEMİR, M. (2019). "Kültürün Dönüşümü veya Ditalleşme". *Dijital Kültür*. İstanbul: Arı Sanat.
- ÖZDEMİR, N. (2012). *Medya, Kültür ve Edebiyat*. Ankara: Grafiker.
- ÖZKAN KUŞ, N.; DURAN, R. (2022). "Türk Kültüründe Nar Motifi ve Tekstil Uygulamalarından Örnekler". *Ulakbilge* 68: 21- 33.
- ÖZKUL, K. (2021). "Anadolu'da Nar Motifi ve Yeni Tasarım Uygulamaları". *5. International Conference on History & Culture*. 217- 241.
- ŞENOCAK, E. (2015). "Halk Anlatı ve İnanışlarında Mitolojik Bir Meyve: Nar". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8: 228- 250.
- SHARAFULLİNA, A.; GÜÇ, A. (2017). "Hıristiyanlaştırılmış Tatarlar: Kreşinler". *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 36/2: 109- 140.

İpek Yolu'nda Millî Uyanışa Hizmet Eden Sâdâ-yı Türkistan Gazetesi Üzerinde Bir İnceleme

An Analysis On The Sâdâ-yı Türkistan Newspaper, Which Served The National Awakening On The Silk Road

Veli Savaş YELOK*

Özet

XX. yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve şekillenen Türkistan millî matbuatını teşkil edenler, gazete ve dergiler vasıtasıyla sömürge sistemi altında yaşayan milletlerinin hürriyetlerini kazanma ve müstakil devletlerini kurma mücadelesine hizmet ettiler. Bu yıllarda yayımlanan ve söz konusu gayelere ulaşılabilmesi için âdeta mücadele minberine dönüşen gazete ve dergiler arasında öncülüğü üstlenenlerden biri Sâdâ-yı Türkistan gazetesidir.

Bu gazete; Türkistan'ın toplumsal hayatındaki yeri, yayımlanan yazılarda ele alınan konuları, yayımlanma gayesi, tirajı, dağıtımı ve yazarları bakımından döneminin yol gösterici süreli yayınlardandır.

Toplamda 66 sayı çıkan gazetenin yayımcısı ve yazı işleri müdürü Ubeydulla Asadullahocayev [Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev]dir. Gazetede onunla birlikte dönemin önde gelen Ceditçilerinden Münevver Kârî Abdürreşithanov, Abdullah Avlânî, Hamza Hakimzâda Niyazî, Çolpan, Hacı Muin vb. sanatkârların yazıları yayımlanmıştır. Bu yazılarda halkı içinde buldukları durum üzerinde düşündürmeye sevk etme, millî matbuatın teşkil edilmesi, eğitim ve öğretim sisteminin her kademesinde ıslahatlar yapılması ve yeni usulde okulların açılması, toplum hayatında büyük sıkıntıların yaşanmasına sebep olan düğün ve cenaze törenlerindeki israfın önüne geçilmesi, millî sermayenin oluşturulması, Türkistan'da aydınlanmanın gerçekleşmesi, bağımsızlığa nasıl kavuşulacağı gibi konular üzerinde durulmuştur.

Bu tebliğde, yayımlandığı dönemin fikir ve mücadele dünyasının nabzının attığı bir ortamı temsil eden Sâdâ-yı Türkistan gazetesi-hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: İpek Yolu, Cedit Matbuatı, Millî Uyanış Dönemi, Süreli yayın, Sâdâ-yı Türkistan.

Abstract

The people who organized the Turkistan national press which emerged and was shaped at the beginning of the twentieth century, served the struggle of colony nations that fought to gain their independence and establish independent states. They achieved this through newspapers and journals. Sada-i Türkistan is among these pioneer newspapers and journals which was published in those years and struggled hard to reach those goals.

The newspaper; The place of Turkestan in the public life, the issues covered in the published articles, the purpose of the publication, the circulation, distribution and the care of the authors are among the periodicals.

Ubaydullahoja Asadullahojayev is the publisher and writing director of the newspaper, which has a total of 66 issues. Munavvarqori Abdurashidkhonov, Abdulla Avloni, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Cholpon, Hoji Muin and others were among the leading Jedits of the period. The writings of the artists have been published. These articles provide information to encourage people to think about the situation they are in, to organize the national press, to carry out reforms at every step of the education system and to open schools in a new way, and to cause great hardships in public life. The realization of enlightenment is focused on

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, savas.yelok@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2889-921X.

issues such as how to achieve independence.

This paper will present details on the content of the texts published in the newspaper Sada-i Türkistan.

Key Words: Silk Road, the Jadid Press, the National Revival Era, Periodicals, Sâdâ-yi Turkistan, Uzbek Cedit Literature.

0. Giriş

Halkının hürriyet ve bağımsızlığını arzulayan İsmail Gaspıralı, *ilimsiz, sıradan halkta millî azatlık duygusunu uyandırmak ve onu mücadele meydanına çekmek için, ilk önce ona bir gaye vermenin gerektiğini* söyler. Onun 1893 yılında Türkistan'a teşrihi ve burada usul-i cedit mekteplerinin açılmasına önderlik etmesiyle Türkistanlı aydınlara millî matbuatın teşkil edilmesinin gerekliliği yönünde tavsiyelerini bildirmesi, onlara yol gösterir. Okulların açılmasında olduğu gibi millî matbuatın teşkilinde de Tercüman gazetesi onlara rehberlik edici vazife yapar. Bu gelişmeler sonrasında Türkistanlı aydınlar da Gaspıralı'nın ileri sürdüğü düşüncelere paralel olarak halka, hürriyet ve bağımsızlık için mücadelenin gerekliliği anlatmanın ve onlara bir gaye vermenin gayret ve mücadelesine girerler.

Bunların sonucunda XIX. asrın sonlarına gelindiğinde mevcut durumu ve tarihî şartları dikkate alarak Türkistan ahalisine yol göstericilik yapan toplumsal bir akım ve siyasi bir güç olan Özbek Cedit Hareketi doğar. Özbek Ceditçileri, mahalli halkı eğitilmiş hâle getirmek suretiyle onun kendini tanımasına imkân sağlar; zaman içerisinde de onlara millî bağımsızlık yolunda mücadele duygusunu aşılama görevi bilir; bunda da kitap, gazete ve dergilerden yararlanırlar.

Türkistan'da Özbek lehçesindeki ilk müstakil neşir, Türkistan Vilayetinin Gazetesi'nin [Turkiston Viloyatining Gazeti] yayımlanmaya başlamasından yaklaşık kırk yıl sonra, 1905-1907 yıllarındaki I. Rus İnkılabı Döneminin devamında ortaya çıkar. Şüphesiz bu, ülkenin sosyal hayatında büyük öneme sahip mühim bir olaydır. İnkılap darbesinden sonra endişeye düşen Rus hükümeti matbuat sahasında yerel halkın temsilcilerine haklar vermeye mecbur kalır. Önde gelen Müslüman Türk aydınları, bu durumdan faydalanarak süreli yayınlar neşretme konusunda izin alırlar. Önce Taşkent'te, sonra Semerkant, Hokant ve Buhara'da arka arkaya toplumsal, siyasi ve edebî konuları içeren Özbekçe yayınlar neşredilir. Bunların kurucuları, yazı işleri müdürleri ve önde gelen yazarları XX. yüzyıl başında Türkistan'da ortaya çıkan ve şekillenen Cedit hareketinin mefkûrecileridir. Onlar istilacılar ve mahalli müstebitlerin ayakları altında ezilen Türkistan'ı; okumuş, terakki etmiş ve mamur olmuş şekilde görme arzusundadırlar. Onlar matbaayı, doğal olarak kitapları ve süreli yayınları, bu arzularına ulaşma yolunda kullanacakları güçlü bir araç olarak görürler. Özbek ceditçilerinin önde gelen temsilcilerinden Mahmudhoca Behbûdî, Münevver Kârî Abdürreşithanov, Abdullah Avlânî gibi aydınlar, Özbek matbuatının şekillendirilmesine büyük hisse koşarlar.

Ceditler, kendi tesir dairelerindeki matbuatın teşkil edilmeye başlandığı ilk günlerden itibaren gazete ve dergileri, âdeta, gayelerini halka duyurup anlatacakları, halkın bunları öğrenip benimsemesi için kullanacakları bir minbere dönüştürürler. Bu düşüncelerden yola çıkarak onlar yayımladıkları gazete ve dergilerden; mektep ve medreselerin ıslahının gerekliliğini, eskimiş ve değerini yitirmiş örf ve âdetlerle mücadele etmenin zaruretini, modern biliminin esaslarının öğrenilmesinin lüzumunu halka idrak ettirmek, halkın şuurlanmasının sağlamak, çağdaş bir medeniyetin tesisi için çalışmak, müstemlekeci mantığa karşı nefret uyandırmak ve bununla mücadele ruhunu oluşturulmak için yararlanır. Matbuattan ayrıca istiklalini ne anlama geldiğini, buna neden ihtiyaç duyulduğunu ve bunun kazanılması uğrunda neler yapılması gerektiğini halka anlatmak amacıyla faydalanırlar.

1. Sada-yı Türkistan Gazetesi

Özbek Ceditçilerinin en kıymetli gazetelerinden olan Sada-yı Türkistan'ın çıkarılmasına Avrupa usulünde öğrenim gören Ubeydulla Asadullahocayev (1885-1938) önderlik etmiştir. Asadullahocayev, Saratov şehrinde hukuk öğrenimi görmüş, Türkistan'a dönünce de buradaki terakkiperverlerin safına katılmıştır. Münevver Kârî Abdürreşithanov, Abdullah Avlânî gibi önde gelen şahıslarla birlikte Sâdâ-yı Türkistan gazetesini teşkil etmiştir. 4 Nisan 1914 tarihinde Taşkent'te 4 sayfa olarak yayımlanmaya başlayan gazetenin 1. sayısının ilk sayfasında şu bilgiler yer alır: “Şu anda haftada iki kere çıkan, Türkçe ve günlük hayata dair gazetedir. Şahsi garazlardan uzak her türlü mektup ve makaleler için gazetenin sayfaları açıktır. İmzasız mektuplar basılmaz. Damgasız mektuplar kabul edilmez. Basılmayan mektuplar sahibine iade edilmez. Mektup ve makalelerin tashihi idarenin ihtiyarındadır.”

Gazetenin ilk sayısında onun çıkış amacı hakkında da bilgi verilmiştir. Ubeydulla imzasıyla yayımlanan “Maslak va Maqsad” başlıklı yazıda şunlar yer alır:

“Zamanımız terakki ve medeniyet zamanıdır. Lakin ‘Bu terakki ve bu medeniyetten en az faydalanan sadece biz Türkistan Müslümanlarıyız.’ desek hata olmaz. Çünkü diğer milletler bilim ve fen vasıtasıyla gündün güne yukarıya çıkıp göklerde uçma mertebesine ulaşmışlar. Bizse kendi gaflet ve cehaletimiz sebebiyle gün geçtikçe daha da yere girmekteyiz... Acaba bundan bir nice yıl önce parlak bir tarihe sahip olan biz Turan halkı niçin bu hâle düştük? Buhara'da, Semerkant'ta, Hokant'ta ve Taşkent'te... Dağ gibi medreseler, darülfünunlar vücuda getiren zatlar, bizim atalarımız değil mi? Ali'ler, Gazali'ler, Farabi'ler, Nevâyî'ler, Ebulleys'ler gibi filozofları, yöneticileri, ulamay, edipleri ve fakihleri yetiştiren toprak, şu yaşadığımız Türkistan toprağı değil miydi? Bundan da malum olmakta ki biz Türkistanlılar şimdilerde hangi vakti bekleyip harekete geçeceğiz? Ne dine, ne şeriata uyuyor ne de tarihimizden ibret alıyoruz. Bizim bu kadar gaflet ve cehaletimizi görerek daha da sabır ve tahammülle sükût etmemiz, mukaddes vatanımız ve mihriban anamız olan Türkistan'a çok ağır geldi. Bu sebeple o, kendisinin gönül makamından çıkan hazin “sada”sıyla kendi evlatlarına nasihat etmeye karar verdi. İşte bizim bu gazetemiz, bu mukaddes vatanımız olan Türkistan'ın kendi evlatlarına söylediği söz ve çıkardığı sadalarının tercümanı olacaktır. Bunun için onun ismini de Sada-yı Türkistan koyduk.”

Ubeydulla Asadullahocayev mezkûr makalesinde “Sâdâ-yı Türkistan”dan önce neşredilen Terakki, Hurşid, Aziya, Tüccar, Buhara-yı Şerif, Turan ve Semerkand gibi gazeteler olduğunu zikrederek kendi gazetesine bunlar arasında ilişki olduğunu da vurgular. Asadullahocayev ayrıca Rusya'daki Müslümanları fikrî yönden uyandıran İsmail Gaspıralı'yı ve onun Tercüman gazetesini özellikle vurgulayarak bununla ilgili düşüncelerini de şöyle aktadır: “Binaenaleyh mukaddes anamız olan Vatan'a şayet âcizane hizmet olursa diye biz de kendi sorumluluğumuza “vatan tercümanlığı” gibi ağır bir yükü almaya cesaret ettik.”

“Sâdâ-yı Türkistan”ın yazı işleri müdürü olan Asadullahocayev, “Tercüman” gazetesinden aldığı bir öğüdü de vurgular:

“Kendi tarafımızdan hiçbir kelime ilave etmeden, sadece Vatan sözünü Türk evlatlarına Türkçe, lazım olduğu yerde Fars evlatlarına Farsça, Rus evlatlarına Rusça tercüme edip duyurmak niyetindeyiz. Vatanın kendisi, üstad-ı muharririn Gaspıralı cenaplarından da ihtiyar ve tecrübeli olması sebebiyle evlatları için günümüzde en zaruri olan, günlük hayata dair kelamını; ilmî, iktisadi ve tarihî sözlerini söylemesi ve siyasi ifadelerden mümkün olduğu kadar uzak durması tabiidir. Biz ise bunun tercümanı olduğumuz için bu çerçeveden çıkmamak niyetindeyiz.”

“Sada-yı Türkistan”ın yazı işleri müdürü, vatandaşlarından neler beklendiğini hatırlatarak makalesini aşağıdaki satırlarla tamamlar: “Muhterem ehl-i kalemlerimiz kalemleriyle, ehl-i servetlerimiz servetleriyle ve gençlerimiz de himmet ve gayretleriyle yardım ve muavenette bulunurlarsa biz de gazetemizi kısa zamanda günlük olarak yayımlama fikir ve arzusunda olduğumuzu âcizane arz ve ilan etmekle hatm-i kalam ediyoruz.”

Bazı sayılarda farklılık gösterse de Sada-yı Türkistanın mizanpajındaki düzen şöyledir: Hükûmetin Müslümanlara Yönelik Aldığı Karar ve Çıkardığı Kanunlar Hakkında Bilgi, Reklamlar, Çeşitli Konularda İlanlar, Baş Makale, Çeşitli Konularda Makaleler, Edebî Metinler, Haricî Haberler, Dâhilî Haberler, Gazete Muhabirlerinden Gelen Haber Metinleri, Taşkent Haberleri, Okuyucuların İdareye Gönderdiği Mektuplar, İdarenin Mektuplara Verdiği Cevaplar, Reklamlar.

Toplumsal, siyasi, ahlaki, kültürel, medeni, tarihî, manevi, eğitim gibi pek çok konu üzerinde duran yazıların yayımlandığı “Sâdâ-yı Türkistan” gazetesinde bunlar ele alınırken öncelikle yerel halkın menfaati ve onların istikbali düşüncesi üzerinden hareket edilmiştir.

“Sada-yı Türkistan”da maarif meselelerine büyük önem verilmiştir. Devrin taleplerine cevap veremez hâle gelen Müslüman maarif sistemini ıslah etme, ülkedeki mektep ve medreseleri modern usuller esasında yeniden şekillendirme konularını işleyen makalelerde, bunların neden ve nasıl yapılması gerektiği üzerinde duran makalelerin sayısı dikkat çekici oranda fazladır.

“Sada-yı Türkistan”ın 1 ve 2. Sayılarında “Mektep Dostu” imzasıyla yayımlanan “Türkistan Mektepleri” başlıklı makalede, ülkedeki okulların durumunun nasıl olduğu ve bunların yeni neslin istikbalinin şekillendirilme sürecinde devrin taleplerine ne derece cevap verebildiği sorularına cevaplar aranır:

“Bizim bu gazetemiz, Türkistan Müslümanlarının ahvalini ıslah ve hukukunu müdafaa maksadıyla çıkarıldığı için burada üzerinde en çok durulan meseleler, en önemli kabul edilen konular mektep hakkındadır. (...) Her ülke halkının terakkisi ve geri kalmışlığı, hayat ve memnuniyeti mektep meselesine bağlıdır. Hangi milletin mektebi sistemli ve düzenli olursa o milletin istikbali parlaktır ve o millet dünyada yaşamaya istidatlı ve kabiliyetli kabul edilir. Şayet sistemsizse onun istikbali korkunçtur, diğer milletler karşısında o, itibarsız, perişan ve zelil kabul edilir.”

Gazetede Türkistan ülkesinde yeni usuldeki mekteplerin sıkıntılarla olsa da kendine bir yol açmasından ve bu süreçte karşılaştığı zorluklardan (M. Rasuliy, “Bizda O‘quv va O‘qituv”, 8. Sayı); Türkistan’daki eğitim sisteminin mevcut durumundan, çeşitli seviyelere hitap eden mektep ve medreselerdeki durumdan, ülkenin farklı yerlerindeki maarif sistemiyle ilgili uygulamalardan, açılan okullar ve halkın bu okullara bakışından, mektep ve medreselerin ıslahından, öğretmenlerin ve medrese hocalarının salahiyetiyle onların vazifelerine layık olup olmadıklarından bahseden (Mo‘minjon Muhammadjonov, “Bizda Muallimlar”, 33. Sayı; R. Halimboyzoda, “Muallimlar ıla Halk Orasidagi Munosabat”, 42. Sayı; Buxorolik Muftizoda, “Ulamolarimiz”, 46. Sayı; Bir Mullabaçça, “Madrasalarımız Na Holda?”, 47. Sayı; “M. Ş.”, “Mullalarimizda Darajai Fikriya”, 55. Sayı; Muallim Mo‘minjon Muhammadjonov, “Eski Maktablar Turmushidan”, 37-39. Sayılar; Chayon, “Eski Maktablar Turmushidan”, 41 ve 44. Sayılar; Rauf Muzaffar, “Maorif Manba‘larimiz” 56-59 ve 62. Sayılar) yazılar yayımlanmıştır.

Sada-yı Türkistan gazetesinde çocukların terbiyesi ve eğitimi konularına özel bir önem verilerek bu konuda da çeşitli yazıların yayımlandığı görülür. Halid Said’in “Jim O‘tir Juvonmarg, Gapurma Haromi!” başlıklı makalesiyle yine aynı yazarın “Fasodi Axloq Qay Vaqtdan Boshlar” (9-12. Sayılar) makalesi dikkat çeker. Bu makalelere göre çocukların terbiyesine 3-4 yaşlarından itibaren tesir edilmelidir. Bu yaşlarından itibaren etrafını taklit etmeye başlayan çocuğun ahlakına önce aile üyeleri, onun sokak ve mahalledeki akranları, ilerleyen yaşlarındaysa okulundaki sınıf arkadaşları tesir eder. Bu konu çerçevesinde yayımlanan makalelere örnek olarak Rauf Muzaffar’ın “Tarbiyaga Ahamiyat Bermaymiz” (43. Sayı), Karimbek Norbeko‘g‘li’nin “Bizim Yoshlarga Milliy Tarbiya” (43. Sayı) başlıklı yazıları gösterilebilir.

Sada-yı Türkistan’da yayımlanan makalelerde bir halkın millet olarak şekillenmesine engel olan hususlar üzerinde durulmuş; bunlardan özellikle halkın geri kalmışlığı ve cehaleti üzerinden varlığı devam ettiren, toplumsal hayatta da âdeta hüküm verici unsurlar hâline gelen örf ve âdetleri eleştiren yazılar yayımlanmıştır. Bunlardan bazıları “To‘y Xususida Savol?” (Raxmatilla Ahmad o‘gli, 2. Sayı), “Yer Satub To‘y Qilmagan Kishi Gunohkor Bo‘lurmi?” (Rahmatulla

Ahmado'g'li, 2. Sayı), "Ichkulik va Uning Zararlari" (Taxririya, 3. Sayı), "Afsus Bizim Holimizga" (Hokandli Jigar Kabob, 4. Sayı), "Qo`rqinchli Natijalar" (Muzaffarzoda A. Rauf, 29. Sayı), "Buxoro Ulamolalaridan Iltimos" (M. A. Muftizoda, 29. Sayı), "Milliy Hayot va Turkiston Musulmonlari" (A. Ra'uf Muzaffarzoda 31. Sayı), "Faqirlik Nimadan Hosil O`lur?" (H[amza] H[ekimzade] N[Niyazi], 34. Sayı), "Vatan Muhofazasi" (Ubaydulloh, Sayı 38), "Xato E'tiqodlarimizdan Biri" (A. Muzaffar, 41. Sayı), "Bizim Yoshlarga Milliy Tarbiya" (Karimbek Norbeko'g'li 43. Sayı), "Taraqqiyati Madaniyya" (Said Ahmad Vasliy, 43. Sayı), "Bolalarimizning Baxtsizliklariga Kimlar Sabab?" (Ubaydulloh, 53. Sayı)dir.

Gazetede dönemi için yeni sayılabilecek konularda ve edebî türlerde manzum ve mensur eserlerin yanı sıra tiyatro türünün şekillenmesi hakkında da fikirler veren metin örnekleri yer almaktadır. Bu münasebetle modern Özbek edebiyatının kuruluş sürecinin ve bu süreçteki ilk metin örneklerinin yanı sıra bu dönem edebiyatını teşkil eden temsilcileri de gazetenin sayfalarında görmek mümkündür. Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında teşekkül eden ve sağlam adımlarla ilerleyen "Özbek millî edebiyatı"nın da gazetede takip etmek mümkündür. Abdullah Avlânî, Tevella, Sıdkî Handaylikî, Miskin, Vaslî, Sofizâda, Çolpan, Abdullah Kâdirî, Hamza Hekimzade Niyazî, Nâzimahanım, Mirmulla Şermuhammedov vd.nin çeşitli edebî türlerdeki metinleri, Sada-yı Türkistan'da munzatom bir şekilde yayımlanmıştır.

Sonuç

Türkistanda hem ilk gazetelerin neşredilmesini sağlayan hem de bunlarda yazdıkları yazılarla gayelerini halka ulaştırmayı, benimsetmeyi ve yaymayı amaçlayan Mahmudhoca Behbûdî, Abdullah Kâdirî, Çolpan (Abdülhamit Süleymanoğlu), Hacı Muin Şükrullah, Hamza Hekimzade Niyazî gibi aydınlardan biri de Ubaydulla Asadullahocayev'dir. Asadullahocayev de dönemin diğer aydınları gibi neşrettiği Sada-yı Türkistan gazetesi aracılığıyla milletin yolunu aydınlatmak ve onları bilinçlendirmek amacındadır.

4 Nisan 1914 - 10 Nisan 1915 tarihleri arasında neşredilen Sada-yı Türkistan gazetesi hem maddi imkânsızlıklardan hem de dönemin yönetiminden kaynaklanan sebeplerden 66 sayı yayımlanabilmiştir.

Kaynakça

- ABDUAZIZOVA, N. A. (2000). *Turkiston Matbuoti Tarixi (1870–1917)*. Toshkent: Akademiya.
- ABDUAZIZOVA, N. A. (2008). *Milliy Jurnalistika Tarixi-I (Genezis va Evolyutsiya)*. Toshkent; Sharq.
- NISHONOVA, G. U. (2008). *O'zbek Publitsistikasining Shakllanishi Hamda Rivojlanishida "Oyna" Jurnalining O'rni va Ahamiyati*. Toshkent: Sharq.
- PIDAYEV, T. (1999). *Matbuot Millat Chirog'i*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi.

Büyük İpek Yolu Üzerindeki Kazak ve Türk Halkının Ortak Değerleri *The Common Values of the Kazakh and Turkish Peoples on the Great Silk Road*

Bavurzhan YERDEMBEKOV*

Öz

Farklı halkların çeşitli kültür, gelenek ve göreneklerinin yüzyıllardır bütünleşmesini etkileyen Batı ve Doğu dünyasını birbirine bağlayan Büyük İpek Yolu'nun farklı ülkeler arasında ipekle birlikte taşındığı bilinmektedir. Tarihsel adı bugünkü Kazaklar ve Türklerle ilgili olan Oğuz-Kıpçaklar bu yol boyunca dolaşmışlardır. Bu, ilk olarak, iki Türk etnik grubunun ortak tarihi ile kanıtlanmaktadır. İkincisi, ortak bir dilimiz var. Üçüncüsü, Türk dünyasının en önemli özelliği ortak Türk terbiyesi, gelenek ve görenekleridir. Türklerin kadim yaşam tarzı - engin bozkırları ve ekonomisi, yaşam becerileri, ideolojik yönergeleri onlara uluslarını koruma, dünyada kendilerini ilan etme, küresel arenadaki yerlerini kavrama fırsatı veriyor. Bu derin bir felsefi süreç olduğundan, bir bütün olarak uzay ve dünya, içindeki karmaşık bir sistem, bireyin bir bütün olarak dünyadaki yeri gibi konuları kapsar. Tarihsel gerçek şu ki, bu tür bir arada yaşama gelenekleri çok eski zamanlara kadar uzanıyor ve günümüze kadar devam ediyor. Türkler, ardından gelen Kazaklar ve modern Türkler bozkırda nesnel çevre koşullarına dayalı yaşam biçimleri oluşturmuşlardır. Dolayısıyla yaşam ve gelenek belli bir düzeyde devam etmiş, kendi tecrübeleri ile bir gelenek ve görenekler sistemi oluşturmuştur. Sonuç olarak, gündelik yaşamdaki göçebe veya yarı göçebe yaşam tarzı, doğa ile uyum içinde, en etkili ritüelleri ve gelenekleri biriktirmiştir. Kazak-Türk halklarının kültür, maneviyat ve ideolojik gerçekliklerinde aynı temeller üzerinde şekillenen ırkı, dili, zihniyeti, gelenek ve görenekleri, ruh birliğinin sembolleridir. Bu rapor, Kazak ve Türk halklarının cana yakın kategorilerini, etnogenezindeki ortak değerleri, kültürlerini, edebiyatlarını, gelenek ve göreneklerini analiz etmekte ve ayrıştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turan düşüncesi, Türkçülük, Cana yakınlık, Alaş, İslam.

Abstract

It is known that the Great Silk Road connecting the world of the West and the East, which influenced the centuries-old integration of various cultures, traditions and customs of different peoples were transported along with silk between different countries. Oghuz-Kipchaks, whose historical name is related to modern Kazakhs and Turks, roamed along this path. This is evidenced, firstly, by the common history of the two Turkic ethnic groups. Secondly, we have one common language. Thirdly, the most important feature of the Turkic world is the common Turkic upbringing, traditions and customs. The ancient way of life of the Turks – vast steppes and economy, life skills, ideological guidelines give them the opportunity to preserve their nation, to declare themselves in the world, to comprehend their place in the global arena. Since this is a deep philosophical process, it covers such issues as the space and the world as a whole, a complex system in it, the place of the individual in the world as a whole. The historical truth is that the traditions of such coexistence go back to ancient times and continue to the present day. The Turks, subsequent Kazakhs and modern Turks formed ways of life in the steppe based on objective environmental conditions. Therefore, life and tradition continued at a certain level, with their own experience, creating a system of traditions and customs. Consequently, the nomadic or semi-nomadic lifestyle in everyday life, being in harmony with nature, accumulated the most effective rituals and traditions. The race, language, mentality, traditions and customs of the Kazakh-Turkish

* Doctor of Philology, Professor of Shakarim University (Semey, Kazakhstan) API4869894, ORCID: 0000-0003-0503-46.

peoples, formed on the same basis in culture, spirituality and ideological realities, are symbols of the unity of the spirit. This report analyzes and differentiates the congenial categories, common values in ethnogenesis, culture, literature, traditions and customs of the Kazakh and Turkish peoples.

Keywords: Turanian idea, Turkism, Congenialism, Alash, Islam.

Ұлы Жібек жолы – ежелгі өркениеттердің жеткен тамаша жетістіктерінің бірі. Жаһандық ғылымда ғасырлар бойы Еуропа мен Азияның арасындағы көпірге айналған «Ұлы Жібек жолына» қызығушылық, оны зерттеуге деген сұраныс күн санап артып келеді. Атап айтқанда, 2010 Қытай Халық Республикасы (ҚХР) «Бір белдеу – бір жол» стратегиялық жобасын ұсынды.

Жібек жолының тарихы беймәлім елдердің аумағындағы шөл мен тауларды алғаш басып өтушілердің ерлігімен де қызықты. Мәселен, қытай генералы Чжань Цянь (б.з.д. 139 ж.), будда монахы Фасянь (б.з. 399 ж.), италяндық саяхатшы Марко Поло (1245 ж.) және т.б.

Дүниежүзілік өркениеттің таңғажайып жетістігі болған Ұлы Жібек жолы арқылы керуендер 12 мың шақырым қашықтықта, жылдың төрт мезгілінде ел-елді аралап, жол бойындағы халықтармен етене араласуы салдарынан халықтардың мәдениеті, әдебиеті, философиясы, ән мен күйі де бір-біріне тарап отырды. Мысал ретінде «Қорқыт», «Көроғлы» сынды көпфункционалды туындыларды атасақ та жетерлік.

Осы континент аралық жолмен тек әр түрлі тауарлар ғана айналымға түскен жоқ, тіл, діл, дін сияқты мәдени құндылықтар да тоғысты. Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдениеттің алмасуы тек отырықшы өркениеттердің арасында емес, көшпелі қоғамда да жүзеге асты.

Жалпы көшпелілер, соның ішінде түркілер адамзат тарихы мен мәдениетінің қалыптасып дамуына аз еңбек сіңірген жоқ. Олардың дүниежүзі тарихындағы орны ерекше болды. Түркілердің тарихтағы қайталанбас орнын айшықтап беретін мәдени құндылығы – әлемдегі ең керемет «салт аттылар» мәдениетін құруы. Көне тарихқа көз жүгіртсек, қуатты империя құрған түркілер ғасырлар бойы ұлан-ғайыр аймаққа билік жүргізіп, арғымақтың тұяғы жеткен жерге иелік етті. Алтайдан тарайтын айбынды ел тілі жақын, танымы мен талғамы ұқсас бір әлем – ортақ өркениетті құрады. Түркінің даңқты қағандары, ардақты тұлғалары «Мәңгілік ел» орнатуды армандады. Көне Қытай, Иран, Византия, Мысырмен иық тіресіп, өзіндік мәдениетімен оларға балама өркениет құрған Түркі әлемі Шығыс пен Батыстың арасын жалғаған «Ұлы Жібек жолы» арқылы әлемдік сауданың күретамырына, әлемдік дипломатияның дәнекеріне айналды.

Кешегі мыңжылдықтарға жалғасқан түркі өркениетінің жұрнағы бүгінгі түркі халықтарының жадында сақтаулы. Олай болса, түркі халықтары ретінде, көне тарихта Оғыз-Қыпшақтан бастау алған, қазақ пен түріктің рух кіндігі әлі де байлаулы, әлі де берік десек болады. Оның басты себебі – ортақ құндылықтарында. Тегі бір екі халықтың әу бастағы ортақ құндылықтары, атап айтқанда, ортақ тарихы, тілі, ділі, салт-дәстүр және әдет-ғұрпынан айқын көрінеді.

Қазақ пен түрік халқының ең басты рухани құндылығы – күллі өзге құндылықтардың қалыптасуына негіз болған ортақ тарихы.

Күні кеше ғана табылған Құтлық Елтеріс қаған мен Күлтегін, Тоныкөк, Білге қаған тарихи жәдігерлерміз ең ұлы рухани құндылығымыз болып табылады. Екі халықтың да генезисі Адам ата – Хауа ана, Шумер өркениеті, Сақ-ғұн кезеңі, Түркі қағанаттары, Оғыз-Қыпшақ кезеңі, Алтын орда дәуірі, Османлы тарихы, Қазақ хандығы кезеңі, бодандық дәуір, тәуелсіздік дәуірі болып сабақтасып отырады. Түбі бір түркі халықтары ретінде қазақтар мен түріктер тарихи генезисін сақтап қалды дегенімізбен, ұлт ретінде ассимиляциялық процестің қасіретін де басынан өткерді. Мәселен, Қазақ халқының тарихында XIII

ғасырдан бастап моңғол-татар шапқыншылығы, Әмір Темір жорығы, Жоңғар шапқыншылығы, Патшалық Ресейдің отарлау саясаты қазақ даласын соғыс ошағына айналдырды, Ұлы Жібек Жолының туындысы ретінде қалыптасқан қала өркениеті мен мәдениеті күйреді (Отырар, Сайрам, Баласағұн, Иассы, т.б.), тайпалық одақтар ыдырады. Ал Түрік халқының арғы ата-бабасы саналатын оғыздардың алғашқы ұйытқысы Жетісуда қалыптасып, батысқа қарай жылжу үрдісінде Кіші Азияға ығысып, Византия жеріне Анадолыға табан тіреді.

Нәтижесінде тарих ызғары шалған қазақ ұлтының тілі, діні, ділі ассимиляцияға ұшырады. Мысал ретінде, моңғол-татар шапқыншылығы салдарынан ұрпақ генетикалық өзгеріске ұшырады (Көз сығырайды, бет сүйектері шығынқыланды, т.б.). Орыс отаршылдығынан тіл шұбарланды, діл, дін жойылды. 1906 жылы ортақ түркілік құндылықты іздеген қазақ даналарынан Шәкәрім Османлы патшалығы қажылыққа сапар шекті. Түбі бір түркілігін ту еткен ойшыл Стамбул қаласында аялдап, кітапханаларын аралап, Шығыс шайырларының шығармашылығымен сусындайды. Осы кезеңде оның атақты шығармасы «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегі жарық көрді. Ата-тек шежіресі – қандастықты негіз етіп, ру-тайпа, арыс, ұлыс сияқты үлкенді-кішілі қауымдастықтардан құралған түркі халықтары үшін маңызды тарихи құндылықтардың бірі. Қазақ халқында шежіренің жалғасы жеті атаны білу салтына ұласады. Ата-бабамыз «Қырық рулы елміз, қарға тамырлы қазақпыз» деп туысқандықты, қандастықты, береке мен сыйластықты дәріптеп келген. Исі қазақ баласы бір-бірімен кезіккенде «Қай жердің адамысың?» деп сұрамайды, «Қай елсің?» деп сұрайды. Жеті атасын білу – әрбір қазақтың парызы. Жеті атасын білмеуді ұят, ар-намыс деп білген, тек қана ата-ана тәрбиесін көрмеген, жетім болмаса кез келген қазақ жеті атасын білуге тиіс деп санаған. Халқымыздың жеті ата тәрбиесі – жеті атасының атын айтып берумен бірге өз жеті атасының ата-мекенін, өріс-қоныстарын, елге аты кең жайылған би-шешен, шежірешілерін, батырларын, ақын-жырауларын, таңба-ұрандарын, салт-дәстүрін айтып беретін әліппелік сауаты болуды талап етеді.

Сонымен қатар, Жеті атаға толмай қыз алыспау – ата-бабамыздан бері келе жатқан қатаң құқықтық заң-ереже. Қазақ халқы қан тазалығын, ұрпақтарының сапалы, ақылды болуын ерекше дәріптеп жеті ата араламай қыз алысып, қыз берісуді қатаң шектейтін халық. Қазақ фольклорында көп айтылатын ғашықтар Еңлік пен Кебек, Қалқаман мен Мамыр халқымыздың жеті атаға толмай қыз алыспау сынды қандастық салт-дәстүрін бұзғандығы үшін өлім жазасына бұйырылған жұптардың мысалы ретінде көрінеді.

Қазақтарда қан тазалығы ақыл-ойы жетілген адамзат баласы ғана емес, жануарлардың төресі – жылқымалына да қатаң ұстанған. Жылқы тұқымын қадірлеу, оны киелі деп білу көнеден келе жатқан салттардың бірі. Оның шығу төркіні ерте сақтар, тіпті одан да бұрынғы көшпелілер заманындағы наным-сенімдермен қабысады.

Жылқы халық түсінігінде ел серігі, айшылық алыс жерлерге жылдам хабар жеткізетін, желден озған жүйрік немесе байлықтың өлшеушісі ғана емес, ол қазақ үшін сән-салтанат, сұлулықтың өлшемі. «Ердің атын аты шығарады» демекші, барлық жасау, батыр атану тек жылқы малының арқасында ғана мүмкін болатындығын түсінген ата-бабамыз сәйгүліктеріне аса құрметпен қарап, ерекше күте білген. Оларға көз тимесін деп мойындарына тұмар байлаған, жабулап ұстап, маңдайына, жалына немесе құйрығына «үкі» таққан. Қазақ ғұрпында жылқыны ұрып-соғу былай тұрсын, жылқы байланатын желіден аттап өтпейді, ат сатқанда жүгенін, ертоқымын сатпайды. «Аттан айырылсаң да, ертоқымнан айырылма» дейді, ертұрман әбзелдері азаматтың ырысы саналады. Ертұрманды киелі көреді, одан айырылуды жамандыққа жорыған. Сонымен қатар жылқышының құрығын да аттамаған (Табылдиев 2001). Қазақ жылқыны ерте заманан анттың, серт пен сенімнің куәсі еткен. Қанына қолын немесе қаруының ұшын малып тұрып ант берісіп, оны достық пен жауласудың белгісі деп санаған. «Ат кекілін кесіп – жауласу» деген атасөзі содан қалса керек.

Тарихи негіздің бір тектен таралуынан туындап отырған екінші құндылығымыз – Тіл. Қазақ та, түрік те түркі тілдер тобына жататын, ежелгі дәуірлерден әдеби мұрасы ортақ, кейін түрлі тарихи жағдайларға байланысты деформацияға ұшыраған ой таңбасы үндес, рухтас халықтар. Бұл күндері қазақ және түрік тілдерінің арасында пайда болған өзгешелік түрлі тарихи жағдайларға байланысты ұшыраған рухани өзегіміздің тілдегі көрінісі десек те болады. Түркия түріктерінің айырмашылығы – тілін, ділін, дәстүр салтын сақтап, қазақ халқындай отарлану процесіне ұшыраған жоқ. Бірақ, түркия түріктерінде еуропамен арадағы мәдени-рухани интеграцияның нәтижесінде еуропалану, сөздік қорына француз, грек, ағылшын тілдерінен жаңа сөздердің енуі салдарынан түрік тілінің трансформацияға ұшырағанын байқауға болады. Ешбір отарлау процесіне ұшырамай, ұлттық болмысын сақтаған түрік халқының өзі жаһандану үрдісінің негізінде осындай өзгерістерге ұшыраса, Ресей империясының отарында болған қазақ халқының мәселесі әлдеқайда күрделі. Бейресми 300 жыл, ресми 70 жыл отарда болған қазақ халқының тағдырлы тілі де, діні де, ділі мен дәстүрі де қиын-қыстау кезеңді басынан өткерді. XX ғасыр басындағы репрессия, цензура, атеизм, кеңестік идеология өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Қазақ руханиятына, танымына барынша қиянат қылды. Қазақты қаракөз орыс жасау саясаты ең үлкен соққыны тіл саясатынан бастады. Қазақ баласы қазақ мектебінде оқыса дүние ісіне жарамсыз болып, қазақ зиялыларын нысанадан қалт жібермей аңдып ұстаған, әр сөзін цензураның тергеуінен өткізіп, Құдайына сыйынбақ түгілі, алақан жайып, бет сипауға рұқсат бермеген Кеңестік жүйе тек қана қазақ емес, түркі халықтарының рухымен соғысты. Қазақтың тілі мен діні, тарихы мен танымы репрессияға ұшырап, ату жазасына кесілді. Бірақ, рухы өлген жоқ. Себебі, бұл рухтың күретаымыры мияның тамырындай тереңге бойлап, ғасырлар бойы Түркілік рухтың негізінде шежіресін қанмен жазды. Қазір, қазақ әділет, еркіндік майданынан жеңіспен шықты, бірақ жазылмаған жан жарасы әлі де жетерлік.

Жалпы, тіл - рухани құндылық дегенді сөз қылғанда, тілдің тірі ағза іспеттес екендігін де мойындауымыз керек. Сондықтан оның өз заманына сай өркендеп, құбылып, өзгеруге хақысы бар. Уақыт бедерінде өзге тілдерден енген сөздер мен диалектілердің орнығуы, түрлі тарихи жағдайлардың әсерінен қанша жерден өзгеріске ұшырап, ескі сөздер көнеріп, жаңа сөздер енгенімен де, ғасырла тоғысында қазақ пен Түркия түріктерінің тілі өз тегін жоғалтпай, түрін құбылтқанымен, түбірін сақтап қалды. Түрік пен қазаққа ортақ мындаған сөз тіл бірлігінің ғана емес, рух бірлігінің де дәлелі десек болады.

Қазақ пен түрік халықтарына ортақ құндылықтардың үшінші түрі – ортақ дін. Дін, халықтың тұтас ойлау жүйесін қамтитын дүниетаным көзқарасы. Қазақ пен түріктің ежелгі түркі дәуіріндегі ортақ діні – Тәңірге табыну, тотемдік белгілері «көк бөрі», «Көк Тәңірі», «Ергенекон», «Өтүкен» болса, орта ғасырдан бергі түркілік дүниетанымға әсер еткен ең негізгі факторлардың бірі ислам болды (Қасымжанов 1992). Ислам түркі халықтарына өзіндік трансформациясымен сінді. Мәселен, қазақ халқының санасында ислам құдайдың барлығын, бірлігін мойындау, иман келтіру, аруақтарға құран бағыштау, жеті шелпек пісіру тәрізді құндылықтарды қалыптастырды. Дін, халықтың тұтас ойлау жүйесін қамтитын дүниетаным көзқарасы. Қазақ пен түріктің дін бірлігі күллі дүниетанымына әсер еткен ең негізгі факторлардың бірі - ислам. Қасиетті Түркістанда жерленген, аңыз бойынша 99 мың шәкірті бар хазіреті Яссауи бабамыздың «Хәл ілімі» - Жәлаладдин Руми, Жүніс Әміре, Қажы Бекташ сынды сопылық танымның қалыптасып, орнығуына, дүниетанымдық негізде Құдайдың бірлігіне және барлығына иман келтірген қазақ пен түріктің рух бірлігін нығайтқан феноменалды құбылыс (Шал ақын 2003). Яссауидан тараған рух самалы аңыз-әфсана, хикая-хикметтермен ел арасына тараса, XV ғасырда жыраулап поэзиясындағы әуезді үнге айналды.

«Бірінші тілек тілеңіз,
Бір Аллаға жазбасқа...
Бесінші тілек тілеңіз,
Бес уақыт намаздың
Біреуі қаза болмасқа» (Тарихи тұлғалар 2009).

- деп жырлаған, ел аузында «Көмекей әулие» атанған Бұқар жыраудан бастап, Ұзақбай, Аралбай, Шал ақын, Қашаған, Ақтанкерей, Ақтамберді сынды күллі жыраулар поэзиясындағы құдайтану, дүниетану, рухтаным мәселелері қазақ халқының рухани азығы, мәдениеті мен әдебиетінің өзегі болды. Дидактикалық сарындағы термелер, фольклор, аңыз-әфсаналар мен хикая-әңгімелер, ауыздан-ауызға тараған мол әдеби мұраның негізі адамның рух еркіндігі, моральды-этикалық нормалары, отанды сүю, отанға қызмет ету, елдік мүдде, ұлттық құндылық, әділдік, махаббат сынды күллі адамзат баласына ортақ құндылықтармен негізделіп, қазақ даласында заманына қарай түрлі формада өз функциясын атқарды. Осы орайда ерекше атап өтетін құндылық ретінде қарауға болатын метафизикалық категория түркі халықтарының жауынгерлік рухы мен отаншылдығы. Халыққа қызмет етуді құдайшылдық деп білген қазақ пен түрік халықтарының әдебиетінде ең негізгі идеялық бірлік халыққа қызмет ету ұғымы болды. Идеологияның негізгі бағыты саналған ерлік, батырлық, ұлтқа қызмет ету ұғымы бала кезден әрбір қазақ-түрік баласына ананың ақ сүтімен сіңіп, ертегіден бастап әфсанажырлармен бекіп отырды. Ерлік немесе отаншылдық категориясы абстрактылы болғанымен, қазаққа да, түрікке де сакральды мәнге ие ұғымдардың бірі болды. Осы сакральды, қасиет санап, қадір тұтудың өзі екі халықтың мінез ерекшелігі мен құндылықтарды анықтаудағы индикатор екендігін де ескере кеткен жөн.

Сонымен, түркі халықтарына, соның ішінде қазақ халқына тән ортақ құндылықтарды саралай келе, бүгінгі таңда ұлтымыздың рухани байлықтарын көзіміздің қарашығындай сақтап, келешекке жеткіземіз деген мақсатпен бүкіл түркі жұрты болып бірлесе жұмыстар жүргізу керек деп есептеймін. Тіліміз мен ділімізді кіршіксіз күйінде болашаққа мирас етіп қалдыру үшін әрқайсысымыз тамшыдай болса да үлес қосуымыз керек. Сонда ғана ұлы армандарымыз орындалады деп ойлаймын.

Бүгінгі «Ұлы Жібек Жолы» сempoзиумы Түркілік рух шежіресінің бір тармағын қамтитын сырлы кезеңнің жадынамасы. 1877 жылы неміс бароны Ф. Рихтгофен енгізген «Жібек жолы» ұғымы, Ұлы Жібек Жолының керуені түркі халықтарының тарихымен етене байланысты өркениеттердің, мәдениеттердің интеграциясы болған адамзат мәдениетінің тарихындағы алтын кезең. Бұл кезеңді зерттеу, рухани-матери құндылықтардың алмасу траекториясын анықтау, әр халықтың, ұлттың тегін негіздеу шын мәнінде адамзат баласының өзін-өзі тануына апаратын рухани тұрғыда аса маңызды мәселе. Себебі рух шежіресінің бастауы адамның бұл өмірге келу себебі мен құдай туралы танымына жетелейтін үлкен философиялық сұрақтарға жауап бере алады. Ал, адамның жаратылуы мен құдайтаным тұрғысында қазақ пен түріктің танымы да, тегі де, құдай да, күллі тағдырлы ғұмыры бір болып табылады.

Осындай ойларды қорытындылай келе, бүгінгі таңда ұлтымыздың рухани байлықтарын көзіміздің қарашығындай сақтап, келешекке жеткіземіз деген мақсатпен ел болып бірлесе жұмыстар жүргізу керек деп есептеймін. Тіліміз мен ділімізді кіршіксіз күйінде болашаққа мирас етіп қалдыру үшін әрқайсысымыз тамшыдай болса да үлес қосуымыз керек. Сонда ғана ұлы армандарымыз орындалады деп ойлаймын.

Каунақса

КАСЫМЖАНОВ, А.Х. (1992). *Духовное наследие казахского народов*. Москва: Наука

ТАБЫЛДИЕВ, Ә. (2001). *Қазақ этнопедагогикасы*. Алматы: Дәуір

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР, (2009). *Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған*. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А., Алматы: Алматыкітап

ШАЛ АҚЫН, (2003). *Өлеңдер зерттеу деректер*. Алматы: Ғылым

Linguistic Reduction In Classical Texts As A Means Of Achieving Symbolic Imagery

Figüratif Görüntü Sembolizmine Ulaşmanın Bir Yolu Olarak Klasik Metinlerde Dilsel Fazlalık

Rano YUSUBOVA*

Özet

Özbek klasik edebiyatı ile modern edebiyat arasındaki fark, dilin şiirsel içeriğini artırmak için dil birimlerinin çok fazla kullanılmasıdır. Atoi, Lütfi, Navoi, Babur, Mashrab, Nodira gibi şairlerin edebî eserleri açısından edebî metindeki geniş yelpazedeki fazlalıkların incelenmesi ve aynı zamanda edebî metinlerin sanatsal ve estetik yönlerinin tarihsel kökenlerinin belirlenmesi. İlke, sahip Özbek klâsik edebî konuşmasında ideolojik ve estetik değeri olan sözlüksel, anlamsal, sözdizimsel fazlalıklar aktif olarak görülmektedir. Klasik manzum metinlerde eşanlı bir diziyeye ait olan Türkçe kelimelerin sözlük fazlalığı temelinde Farsça ve Arapça benzetmeler kullanılması, edebî metnin dilbilimsel değerini belirlemenin yanı sıra Türk dilinin sözlük rezervini zenginleştirmiştir. Özbek klasik şiir dünyasında insan bedeni yaygın olarak bir imge olarak tasvir edilir ve manevi-sanatsal dünyada figüratif-sembolik imgeler felsefi-estetik bir ifade yaratır. Bazı semboller, yorumların göstergebilimini zenginleştiren sanatsal-estetik bir işlevi yerine getirir ve şiirsel olarak edimselleştirilmiş sözlük birimlerinin sürekli olarak anlamsal ilişkili sözlük birimleriyle birlikte kullanılması ifadeden çıkarılmaz, aslında bu anlamsal fazlalığa yol açar. Sözdizimsel planda, iki veya daha fazla bilginin kısa bir yapıda sabitlenmesiyle oluşan bağdaşık kısımların genelleştirilmesi, özetlenmesi, eklenmesi, vurgulanması, yorumlanması, genelleştirilmiş kısım ve ayrılmış kısımlar ile ayrılmış uyarılar sanatsal anlam kazandırır. Fiyatı belirlemede şairin ideolojik ve duygusal gücü, dil şiirsel bir öneme sahip olacaktır. Modus'un klasik şiirsel metinleri takip eden birleşik cümlelerdeki ifadesi, sanatçının ideolojik-duygusal ilişkisini ifade etmeye çalıştığı temelde sözdizimsel bir fazlalık gösterir.

Anahtar Sözcükler: Klasik Özbek edebiyatı, Sözlüksel fazlalık, Anlamsal fazlalık, Sözdizimsel fazlalık, Genelleme kısmı, Ayrılmış kısım, Kip.

Abstract

The difference between classic Uzbek literary works and modern literary works can be seen in the relatively excessive use of language units in order to increase the poetic content. Scientists have emphasized how important redundancy for the expressiveness of the language, although it slows down the delivery of the message and increases the number of language elements, but it helps to make the idea more expressive and understandable. In order to define and evaluate the historical roots of the artistic-aesthetic aspects of the principle, it is important to study the somewhat widespread application of redundancy in the literary works of outstanding poets such as Atoi, Lutfiy, Navoiy, Babur, Mashrab, Nodira, and clarify the role of their literary works in the development of the Uzbek language today. In the Uzbek classical artistic speech, the forms of lexical, semantic, syntactic redundancy with ideological-aesthetic value are actively observed.

In classic poetic texts, Turkish words belonging to the same synonymic group are used with Persian and Arabic adaptations on the basis of lexical redundancy, for defining the linguopoetic value of the artistic text and enriching the lexical reserve of the Turkish language. In Uzbek classical poetry, parts of human body are widely depicted as images and symbols, and in the spiritual-artistic literature, metaphorical-symbolic images create a philosophical-aesthetic expression. Certain symbols perform an artistic-aesthetic task that enriches the semiotics of interpretations. Poetic actualized lexemes, which are constantly

* Dr., Navoi Devlet Pedagoji Enstitüsü, ranoyusupova7413@gmail.com.

used together with semiotic related lexemes, and not removed from the expression, open the way to semantic redundancy. Redundancy in the syntactic plan is a summarizing fragment that arises as a result of the need to summarize, sum up, conclude, fill in, emphasize, and explain the combined fragments resulting from the stabilization of two or more pieces of information in a short structure. And isolated fragments, as well as isolated impulses, give artistic power to poetic expression, and determine the ideological-emotional use of the creator, and acquire linguopoetic significance. In classic poetic texts, the expression of the mode in the following conjunctions shows syntactic redundancy, on the basis of the mode, the creator intends to express his ideological-emotional relationship.

Key Words: Uzbek classical literature, Lexical redundancy, Semantic redundancy, Syntactic redundancy, Summarizing clause, Isolated clause, Mode.

0. Introduction

The development and activity of the language is determined by many processes that occur in it, so economy and redundancy, which are manifested as one of the strongest internal principles of language based on the saving or overuse of language resources, are related to the *physiological*, social and time factor in all languages. appears. One of the two principles has priority in certain places, is chosen precisely for expression, acquires necessity.

Verbal redundancy occurs on the basis of repetition of the existing meaning in the expression with an additional, word, syntactic construction. Rhetorical redundancy in *poetic texts* occurs due to the desire to prove the versatility of the language, to meaningfully express an idea, to impose emotional expressiveness on the information, to describe the current event as detailed and accurate as possible. It would be more correct to say that he is the artist's skill, fully embodying his communicative qualities, searching for a way to skillfully incorporate his pragmatic purpose into his speech. In such places, the value of speech redundancy increases. In fact, redundancy characterizes the fact that the speaker has a high level of cultural speech, a high appearance of speech. The use of specially selected and non-repeated alternatives of words in it shows that the owner of such a speech is a strong speaker who has mastered a wide range of words with the ability to choose and use them. The same aspect determines the artistic taste of the creator and the aesthetic value of the work in literature.

1. Main Part

In classical literature, the approach to the image of the external parts of a person, especially the face of a lover, is observed to be improved in the creation of new and new artistic content based on the criteria of traditionality, uniqueness, symbolism, *aesthetic* thinking, and social consciousness. Through the artistic *synthesis* of human external organs, it is intended to depict all the subtle aspects of human spirituality. In classic and Sufism poetry, the parts of the lover such as "face", "lip", "letter", "eye", "spot", "zanakhdon", "eyebrow", "hair", "zulf" are a wide image. will be done. It is observed that the expressions representing the beauty of the beloved are theological metaphors, in these images, the images of prophecy are compared to the expression of the limbs, and in the classic *art-aesthetics*, the beloved represents the Truth in the primary sense, and the limbs are compared to the symbols of its ambassadors. In classic poetry, "mistress" is the manifestation of the Absolute, "jamal" or "face" is a symbol of theology, "eye" is Rasulullah, "lip" is Christ, "letter" is Khizr, "khol" is Bilal and this classical poem creates symbolic meaning and figurative expression in the artistic world. In this place, the "eye" is a symbol of a prophet, that is, a perfect person, and its blackness is a symbol of its perfection. The similarity between the "eye" and the prophet means "ancient light", and the "darkness of the eye" means prophetic insight (Kabilov 2019: 25-26). So, in the world of classical poetry, it is based on the wide description of the eye and its symbolic expression in the spiritual-artistic world. In the poem, these symbols serve to enrich the *semiotics* of interpretations. Therefore, the expression of the lexeme of the eye in classical poetry has become poetically actualized in its own way. This is the reason why the

lexeme of the *eye* is constantly used together with lexemes such as to see, to glance, to look. In such places, the path to semantic redundancy is opened, and on the other hand, the dynamics of emotions is increased. For this purpose, the lexeme eye is not removed from the expression, but it is required to be materially expressed in the text.

The term "eye" expresses the function of the organ of sight, and when used together with the word "to see" and its synonyms, it creates the basis for the emergence of *semantic redundancy*. Redundancy is expressed in the places where the creator found it necessary to exaggerate his opinion. A combination of repeated *seminal components* leads to *semantic redundancy*, for example: "Emdi bildim rost emish, balki **ko'rdim ko'z bila**, Ulki derlar, suv qizi goh-goh ko'zga ko'rinur (Atai)". In relation to the *components* of the lexical meaning of the word brought into the speech, it has a context without leaving the requirement of its own *valence*, the word brings out the *valence* based on the lexical meaning of the word. The word "see", which literally means "to have the ability to see", has a wide range of connectives. The word "to see" can be combined with units meaning person, object, sign, situation, cause, purpose, based on the meaning of compatibility.

A single word that is overused in a literary text is not considered a *semantically* empty word, although the meaning of the word representing an action or state related to it is present in the *sememe*, expressing an *explicit* content and creating an artistic image and becomes a means of shaping meaning. "Bahor keldi **ko'zim gulga boqmadi** aslo, Nadinki, gulshan aro gulruxim emas paydo (Nodira)".

The word is prepared by the speaker in accordance with the purpose of the speech, the lexeme ko'z (eye) in the above-mentioned sentence ko'zim gulga boqmadi remains in our mind in a constant state with the *semes* of the words listed side by side.

The lexeme **Boqmoq (to see)** is also available in our linguistic reserve with the following *semes*:

Boqmoq 1 (to see) – to glance, to see, to look. *Look in the mirror.*

Boqmoq 2 (to see) – to ride; to appear, to appear.

Boqmoq 3 (to see) – to take a look in mind, to bring to mind, to examine. ... *Look at history.*

The main function of the organ of the eye is "to look, to look", and these *semes* are in a constant stable position. In the above sentence, the words "eye" and "to see" have exactly one meaning. The word "eye" has the possibility of close connection with the word "look", for example: "Ko'zim gulga qaradi, ko'zim gulga nazar soldi, ko'zim gulga termuldi".

The artist could succinctly express the phrase "ko'zim gulga boqmadi" in the form of "gulga boqmadim". The word "look", which means "to see, look at", has full *semantic* compatibility with the word "eye".

When the word eye refers to a part of the human body, it takes possessive suffixes and, both grammatically and logically, refers to the person himself in such places, for example: The phrase "My eyes didn't look at the flower actually means "I didn't look at the flower". In the poetic text, the use of "I didn't look at the flower" is also related to redundancy (*lexical-affixal* redundancy), but using it in this way blurs the figurative artistic image.

The author chooses elements of solemn, melodious speech for the *poetic* text, which shows the existence of the *differentiation* of the selected word, word forms, word combinations for poetic speech. For example, "Yuz ochg'il, ko'z seni to'yg'uncha ko'rsun Necha bo'lg'ay bu ko'zim muntazir, och (Lutfiy)". The mentioned words and sentences *semantically* repeated each other and at the same time required and complemented each other, and were able to gain special importance in the formation of a certain image and the full realization of the intended goal. For example, in the above two verses, it is stated that the lover asked her to open her face, wanting to see her face. In order to express this desire, in one place the word "eye" is redundant in the

expression ko‘z seni to‘yg‘uncha ko‘rsun and the word "to see" shows the *semantic redundancy* of the word "eye" as it means "to clearly distinguish, feel, know" with the help of the *eye*. In fact, sentences without any *semantic* load do not have a strong *semantic-syntactic* relationship with other parts of the sentence. The word eye is considered a meaningful axis in expressing the state of "seeing" and reveals the underlying reality based on the dictionary meaning. Accordingly, the *semantic* overuse of the word "eye" combined with the word "to see" in the *poetic* text indicates the poetic use of the word "eye" in the place where the meaning of "seeing" is expressed in the classical poetic text. indicates that it has been updated.

In the second stanza of the above stanza, the meaning of the sentence "ko‘zim muntazir" is not only closely related to the meaning of the sentence "ko‘zim seni to‘yg‘uncha ko‘rsun" in the first verse, but also a copy of it.

Lexical redundancy to enrich the dictionary of the old Uzbek language with Persian and Arabic borrowings, to keep Turkish words in the *lexicon* of the language by introducing them into fiction, to add Turkish words together with borrowings in verses or verses. It literally served for the evolution of the language in order to convey the meaning of the borrowed words to the common people, to the next generation correctly and fully. For example, in the work of Alisher Navoi, synonyms are used based on the principle of lexical redundancy according to two *poetic* requirements:

a) words with the same unifying theme are differentiated by levels of expression, and one of them is characteristic for *poetic* speech. For example, the Uzbek word *o‘rtoq*, which means "friend", is Persian "do‘st, oshno, hamdam"; This can be said about Arabic synonyms like rafiq, muhib, harif, habib, mahbub, anis.

In classic literary texts, the variants of muhib, mahbub, and habib are considered poetic, therefore Navoi uses these words relatively often. It can be considered that the poet achieved the above-mentioned goal by using the Arabic synonyms muhib, mahbub, and habib in the radifli ghazal matal "Ey habib" in the meaning of "beloved", for example: "Haq o‘zin qildi muhib sen oyni mahbub, ey habib, Ul muhibqa sen kibi mahbub erur xo‘b, ey habib (Navodir un-nihoya)".

b) words with the same unifying theme are differentiated according to their emotional impact, and suitable ones for poetic speech are selected from them. For example, the Turkish word "open", which means "to be visible, to reveal", is the Persian form of the word "paydo, oshkor, namudor"; In Arabic, the word "zohir" is distinguished by its emotional coloring. We pay attention to the following verse taken from the book "Badoe' ul-Bidaya": "Menga ne manzilu ma‘vo ayon, ne xonumon paydo, Ne jonimdin agar zohir, ne ko‘nglumdin nishon paydo". When synonyms are located on the basis of redundancy in a stanza or line, often one of them is raised to the level of *poeticism*, in this case it is more correct to say so about the synonym "zohir". Accordingly, the "zohir" synonym cannot be replaced by "revealing", these words cannot fully express the meaning of the word "zohir", and secondly, does not complicate weight.

Based on the purpose of the creator, it will be referred to using the *semantic* burden to complete the information meaning of the text to fully perceive the information meaning. A word that can clearly express in a word or in one sentence are *concentrated* with a set of words or a few sentences, resulting in the purpose of an expression of reality. For example: "Muhabbat jomidin may tuttilar, ichmasga choram yo‘q, Ko‘zumdin qon yoshim tinmay oqar, xunbora Mashrabman (Mashrab)". Based on the purposes of classes, they refer to *semantically* repeating expression to fully comprehend the information meaning of the text. In fact, the phrase "qon yoshim tinmay oqar" is also an empty position, the "yosh" semen "qon yosh" of the word "ko‘z" gives a figurative meaning and the word "eye" provides sufficient information about. The meaning of "Ko‘zumdin" is overturned with the purpose of emphasizing emphasis.

Aiming to implement a specific speech center, the speaker, aims to carry out the act of a specific speech, is needed, intention, to choose how to explain artistic intentions openly or in secret

depends on the artist's artistic purpose. In these examples, the field of expression is made and is determined by the excessive unit (eye) expression. The *semantic* excess word in such places cannot express the selected second form, which is not mentioned in the eyes of the eyes of oriental literature. It should also be noted that the word is placed on the basis of a weight measure. In classical literature, the tool of the lingvopoetic layer with the very essence of *semen* is, and it is intensifying during the implementation of the *poetic* essence. This will allow the language itself.

Tying with the speaker of the *predicative* device is the task of the *modus*. When the *modus* is the subject aspect of the speaker, the dictum belongs is the object of dictum. The modal is an integral part of the *modal*, represents the attitude of the objective content of the object expressed on the device and enters the *modus* (Mahmudov ve Nurmonov 1995: 37), at the heart of the modal content, the participant of the situation, that is, a model of the situation, is a model that represents the desire. For example, it is very different from the point of poetic text by telling the love of love in a live speech.

In the predicative device “Vah, ne tole’durki, tortarmen behisht ichra azob (Husayniy)” with the Preparatorial “Sevgilim menga azob beradi” is the same as the "dictum", but according to the meaning of the modus the modus is not available on the first device, the second device of the second device (*Vah, ne tole’durki*) is a full material. As the structure of a simple statement is fully *modes*, the modus is valid in cooperation with *dictum*. In feature text, the subjective attitude of the creator entirely, is not possible. It is such a construction in the joint statement that is based on a *syntact*.

"Forms of a certain material will express other material that expresses other material *forms* in the form and content of the syntax - it will be prevented by the proportionality of the *form* and content" (Berdialiyev 1989: 50), following the modet of the word or the modet of the general sentence is directly related to the subjective attitude of objectively reality. Expetritive expropriation creates the modet: grammatical shapes, special words, construction are like the location of the location. In the joint statement, the concept is relative, such as an objective content (dictum), such as some of some followed by some of them, indicating that some of them are expressed in the main statement of the sentencing In the essence of the principle of excessive, it is expressed in a simple meaning of the principle of overlooking. The device is expanding formally and narrows in terms of content: the joint represent one proposition. This means that it is similar to a syntactatic structure: The head or Following is not a dictum, it becomes an indicator of the modus. For example: “Vah, ne ishdur, kinnikim men mehribon qildim xayol (Husayniy)”, in the verse, “Vah, ne ishdur” expressed a simple sentiment. When choosing *predicated* systems to express the same purpose, the criteria and the same similarities, these systems represent a format, not a *denotative* event, but on this purpose, it is divided into a divoricate event.

Such structural *inconsistency* in the joint causes neutralization between simple and joint. *Monoproposivity* in both syllabic devices is valid for the expression of the *modus* "event" of moduses that represent the modus in such places (Mahmudov 1984: 181). For example: “Qanoat obro’yi ikki dunyodur, agar bilsang (Mashrab)”. In the verse, the meaning of the modus is neutralized in the verse, and the "condition" expressed in the representative of the “-sa (bilsang)”; the main sentence was expressed by a dictum (The advantage of being watient). The modus is reconstruction of the text for the author, a method of replacing the deposition of language units, in the figurative point, owns proposit in the text of the text, which owns proposit content in the text device (Kopitov 2012: 244). Poetical text is said to be the tone that raises the use of the modus in an inversion. The words in the sentence is the meaning of the circumstances that only cause the modes of the syntacts, that is, only the head or complete sentence.

N. Mahmudov emphasizes the inconsistency of forms and content in simple and joint sentences: The ocative-symtactic inconsistency within simple statements, mainly manifested the savings principle of a language If it occurs as a result, the ground of such a discrepancy in the joints dates back to more than more language. In the matters, the inconsider of *semantic* structure occurs on

the basis of the syntactic device, or the effect of the main sentence is clearly observed in the poetic text, and the effect of the *Modus* that follows is also clearly observed, for example: “Agar oshiqlik‘im aytsam, kuyub jonu jahon o‘rtar (Mashrab)”. In Fitr, two simple sentences expressed by a dicat, it is the result of the fact that the existence of a formal meaning is an exacerbation.

In the *syntics* plan, the summary of the section, which is a summary section, arises in accordance with the requirements of the formation of a formal meaning. B. Sheronov insisted that the summary of the Summary is on "Overtheless" position (Sheronov 1996: 17). When the parties are summarized with a summary of the sections, the information is the secondary - "excess". For example, “Hama Arshu Zaminu Lavhi a‘zam posboniman (Mashrab)” *Proposals* of “Arshning posboniman, Zaminning posboniman, Lavhi a‘zaming posboniman, Hammasining posboniman” were understood in the verse. In fact, the indentation of the volume of predicative expression complicates the understanding of the main content. It should be noted that the artistic text of the artistic text is never bound by the object itself. The Arabic Response, expressing the predicative device that the summar of the summary is formed, arises according to the requirement to summarize, summarize, to display, emphasize, emphasize, emphasize and explain. Represents the concept of a section that summarizes. The numbered number is included in the same rock and sets it the concept of type. In classical poetics, the contact location of the fragments is relatively common that the participation of the part is not syntactically it, but increases the importance of the importance of the lane that is later generalized. , the creator reveals the artistic intention of making it clearly emphasizing this part.

A word procedure when dividining a word, fragments allocated in classical poetic texts It is used to express semantic, grammatical and emerging integrity. “Distributed pieces are further expanded another denotative base in the construction of the word” (19966: 13: 13). For example, “Bo‘limg‘ay erdi muyassar «Xamsa», ya‘ni “panj ganj”, Qilmasa erdi madad holimg‘a besh oliy abo (Navoiy)” The Hamte word is divided into a separated section, which is divided into Panj Ganj, and the excess "contributions" is expressed in the contributor.

Developed pieces belong to the syntactic exile as a semicircle formed. The allotted sectional device depends on the requirement of more accurate lighting of this content in the main statement or the meaning of the entire statement. “Jahonning ahlidin uzgil tama‘ni, Bu olam ichra bo‘l ozoda (Bobur)” It is used with the request to explain and clarify the part separated in the verse “bu olam ichra bo‘l ozoda”. When a group of separate clauses comes at the end of a sentence, the observation of a decrease in the tone of the sentence and a rise in the tone of a group of separate clauses is due to the desire to draw the reader's attention to the content of the separate clause, not to the content of the main sentence, which makes the speech It has a special value in providing its mystery and artistry. When a person sees the people of the world, the desire for tama increases (N. Komilov), the poet expresses the breaking of tama, that is, getting rid of it, "simply" through the separated part: “bu olamda ozoda bo‘lish kerak”. At the root of the mystical concept lies the wisdom of what the human inner self should be. The expansion of the second denotative basis, i.e., interpretation, completion, evaluation of the separated part, occurs according to the operation of redundancy. In particular, isolated impulses are also related to syntactic redundancy, they come after the main impulse and become its equivalent, they come into contact with the parts of the sentence semantically and grammatically. In the semantic nature of separate exhortations, such as isolated sentence fragments in classic poetic works, stylistic evaluation shades are clearly visible, since exhortations do not enter into a grammatical relationship with sentence fragments, they are pronounced with a punctuation mark in writing, a short stop in pronunciation, evaluation tone in exclamation intonation exists, and when the accent is separated, the accent tone is also added to the accent tone, and a musical tone occurs: “Nigoro, mahvasho, iffatpanoho, Jahon mahvashlarig‘a podshoho! Sanga haddim yo‘q o‘lmoq nuktapardoz (Navoiy)”. In classic poetic texts, the impulse is in harmony with the creator's ideological and artistic assessment, and it is fundamentally different from the impulses presented in other texts. The components of the type of urge + isolated collective urge + isolated collective urge + isolated diffuse urge (*nigoro*,

mahvasho, iffatpanoho, jahon mahvashlarig'a podshoho) are manifested as a product of the creator's high symbolic-logical synthesis.

Conclusion

The problems of language development, the reasons for determining language changes, are usually solved within the framework of the generalization of specific linguistic studies, but the emergence or change of any language units is, of course, the result of interaction and action. on the one hand, it happens on the basis of the national-cultural values of the speakers of this language. It depends, on the one hand, on the dynamic nature of language as a means of communication and, on the other hand, on the habitual and occasional mutual "adaptation" of language units, in such places similarity, competition, national place certain phenomena occur under the influence of the laws of uniqueness, minimization and maximization.

It is impossible to reach the limit of the eloquence of classical artists in discovering new meanings and symbols, the breadth of the vocabulary of the artists and the incomparable artistic skill in using and using the figurative and symbolic meanings of the word is based on the principle of redundancy. found out.

Alisher Navoi deeply knew the characteristics of the appearance of each word and its cognates, the great poet's style of expression is manifested in the use of Turkish, Persian, Arabic cognates at the poetic level according to the principle of redundancy, enriched the vocabulary of the Turkish language by using Turkish and native synonyms based on lexical redundancy.

References

- BERDIALIYEV, A. (1989). *Semantic-significant paradigmatics in constructions of compound sentences with subordinate clauses*. Tashkent: Science.
- KOPYTOV, O. (2012). *Modus on text space*. Khabarovsk: KhGIIK Publishing House.
- MAHMUDOV, N.; NURMONOV, A. (1995). *Theoretical grammar of the Uzbek language (Syntax)*. Tashkent: Teacher.
- MAHMUDOV, N. (1984). *Semantic-syntactic asymmetry in simple sentences in the Uzbek language*. Tashkent: Teacher.
- QABILOV, U. (2019). *Prophecy motive and interpretation of images in Uzbek literature (XIV-XV centuries): Filol.fan. d-ri ... (DSc) diss. autoref.* Samarkand.
- SHERONOV, B. (1996). *Linguistic redundancy in Uzbek language sentence construction: Philol. science. name ... diss. autoref.* Tashkent.

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ
ÜNİVERSİTESİ